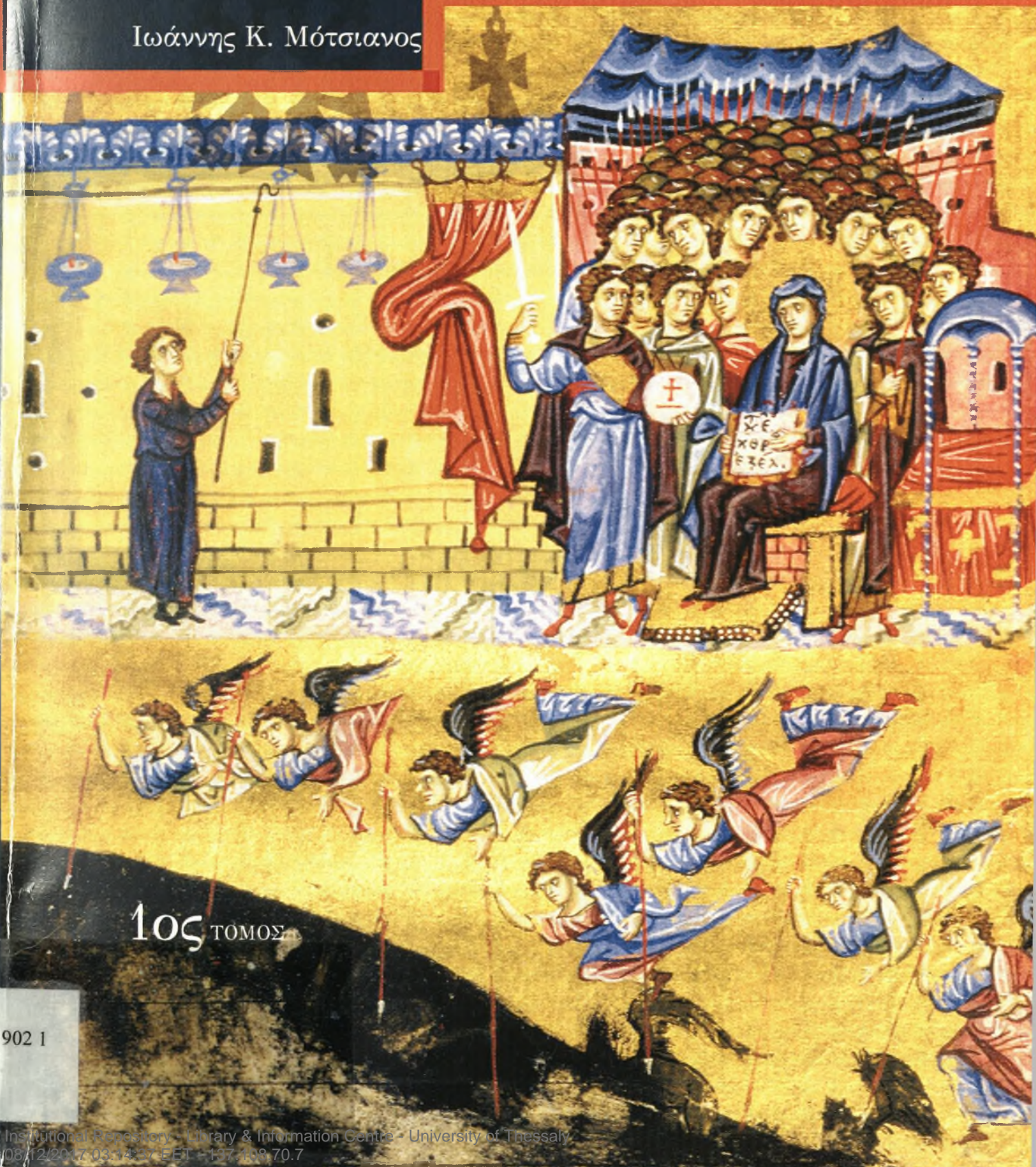

Διδακτορική Διατριβή
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Βόλος 2011

Φῶς ἰλαρόν: Ο τεχνητός φωτισμός στο Βυζάντιο

Ιωάννης Κ. Μότσιανος

1ος ΤΟΜΟΣ

950 902 1

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 10143/1 τ.1
Ημερ. Εισ.: 16-01-2012
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: Δ
621.323 094 950 902 1
ΜΟΤ

Διδακτορική Διατριβή
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Βόλος 2011

Φῶς ἰλαρόν: Ο τεχνητός φωτισμός στο Βυζάντιο

Ιωάννης Κ. Μότσιανος

Στη μητέρα μου,
Γλυκερία Μότσιανου,
και στην πνευματική μου μητέρα,
Δήμητρα Μπακιριτζή

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	13
Εισαγωγή	15
1. Ανασκόπηση της πορείας της έρευνας	16
1.1 Φωτισμός	16
1.2 Λυχνάρια	20
1.3 Μετάλλινα φωτιστικά	24
1.4 Γυάλινες καντήλες και πολυκάντηλα	25
2. Στόχος της παρούσας μελέτης	26
3. Μέθοδος	28
Α' μέρος: Φωτιστικά μέσα	29
Κεφάλαιο I: Η φωτιά ως μέσο φωτισμού	31
1. Ορισμός και ιστορική αναδρομή	31
2. Ανοιχτές φωτιές ως μέσο φωτισμού	32
3. Εστίες ως μέσο φωτισμού	33
3.1 Μόνιμες εστίες	33
3.2 Φορητές εστίες ή πυρσοφόροι	35
Κεφάλαιο II: Πυρσοί	39
1. Ορισμός και ιστορική αναδρομή	39
2. Πυρσοί στο Βυζάντιο	40
2.1 Ορολογία	41
2.2 Τεχνικές κατασκευής και υλικά ενίσχυσης της καύσης τους	48
2.3 Τυπολογία	49
2.3.1 Πυρσοί μιας χρήσης	49
2.3.1.1 Δάδες	49
Μονόξυλες λαμπάδες	50
Δετές ή φάκελοι (λατ. <i>faces, faculae</i> και <i>fasciculus</i>)	50
2.3.1.2 Πυρσοί καμωμένοι από άλλα –εκτός ξύλου– αναλώσιμα υλικά, κυρίως φυτικές ίνες και φλοιούς	51
2.3.2 «Επαναγεμιζόμενοι» πυρσοί	51
2.3.2.1 Με συμπαγές σώμα	51
«Επαναγεμιζόμενοι» πυρσοί με συμπαγές σώμα και σχήμα που απομimείται δάδα	51
«Επαναγεμιζόμενοι» πυρσοί με συμπαγές σώμα διαμορφωμένοι ως «δοχεία φωτός»	53
2.3.2.2 «Επαναγεμιζόμενοι» πυρσοί διαμορφωμένοι ως «καλάθια φωτιάς»	54
2.4 Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα χρήσης των δάδων	56
2.5 Χρήσεις δάδων και πυρσών στη Βυζαντινή περίοδο	58
2.5.1 Για φωτισμό στο ύπαιθρο	58
2.5.2 Για φωτισμό σε κλειστούς ή ημιυπαίθριους χώρους	59
2.5.3 Σε λαμπαδηφορίες και θρησκευτικές τελετουργίες	60
2.5.4 Για κυνήγι και για νυχτερινό ψάρεμα	62
2.5.5 Σε φάρους, φωτιστικά σήματα και στρατιωτικές τακτικές	65
2.5.6 Ως φορέων φωτιάς	67

Κεφάλαιο III: Τα κεριά	69
1. Ορισμός και ιδιότητες του κεριού	69
1.1 Τρόπος λειτουργίας του κεριού ως φωτιστικού μέσου	70
1.2 Τεχνολογία κεριών	71
1.2.1 Πρώτες ύλες	71
1.2.2 Χρωματισμός κεριών	73
1.2.3 Εξοπλισμός κηροπλαστείων	73
1.2.4 Κηροπλαστική-Μέθοδοι παραγωγής	75
1.2.4.1 Μέθοδοι παρασκευής μελισσοκεριών	75
1.2.4.2 Μέθοδοι παρασκευής κεριών από ζωικό λίπος	78
2. Ιστορική αναδρομή	79
2.1 Ορολογία	81
3. Τα κεριά στην Ύστερη Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο	84
3.1 Η στάση των Πατέρων της Εκκλησίας σχετικά με τη χρήση των κεριών	84
3.2 Η εδραίωση της χρήσης των κεριών στη χριστιανική εκκλησία	84
3.3 Η χρήση των κεριών κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο	87
3.4 Η χρήση των κεριών κατά τη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο (7ος-15ος αι.)	92
3.5 Η επάρκεια του μελισσόκερου ως προϋπόθεση για τη χρήση των κεριών στην καθημερινή ζωή	98
3.6 Τυπολογία Κεριών	102
3.6.1 Κατά υλικό κατασκευής	102
3.6.2 Κατά χρώμα και διακόσμηση	103
3.6.3 Κατά σχήμα	104
3.6.4 Κατά μέγεθος	104
3.6.5 Πασχάλια κεριά	105
3.6.6 Διάκριση των κεριών με βάση τη χρήση τους	106
3.6.7 Κεριά «πίνας εἶχον»	109
3.7 Χρήσεις κεριών	111
3.7.1 Στον εκκλησιαστικό και μοναστικό βίο	111
3.7.2 Στα ταφικά έθιμα	115
3.7.3 Στον κοσμικό βίο	117
3.8 Συμπεράσματα	119
Κεφάλαιο IV: Λυχνάρια	121
1. Ορισμός, περιγραφή και ορολογία	121
2. Τρόπος και προβλήματα λειτουργίας	122
3. Ιστορική αναδρομή	123
4. Τρόπος κατασκευής πήλινων λυχναριών	127
4.1 Τρόπος κατασκευής τροχήλατων λυχναριών	127
4.2 Τρόπος κατασκευής πήλινων λυχναριών καμωμένων με μήτρα	127
4.2.1 Τρόπος δημιουργίας αρχετύπου	127
4.2.2 Δημιουργία μητρών	128
4.2.3 Δημιουργία λυχναριών από μήτρες	132
4.2.4 Ψήσιμο λυχναριών	134
5. Τυπολογία λυχναριών με μήτρα Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου	135
6. Διακόσμηση λυχναριών με μήτρα στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο	137
7. Τα πήλινα λυχνάρια κατά την Ύστερη Αρχαιότητα	139

7.1	Μη ελαιοπαραγωγές περιοχές	140
7.1.1	Το παράδειγμα των Τρεβήρων (Trier, Γερμανία)	140
7.1.2	Η Γαλατία	141
7.1.3	Η Παρευξείνια περιοχή	141
7.2	Περιοχές που ήταν ελαιοπαραγωγές	146
7.2.1	Ιταλική χερσόνησος	146
7.2.2	Ελλαδικός χώρος	149
7.2.3	Κύπρος	161
7.2.4	Αφρική	161
7.2.5	Ισραήλ, Παλαιστίνη, Συρία και Ιορδανία	167
7.2.6	Μικρά Ασία	169
8.	Διαπιστώσεις για τα πήλινα λυχνάρια της Ύστερης Αρχαιότητας	171
8.1	Λόγοι που οδήγησαν στο «λυκόφως» των λυχναριών με μήτρα	172
9.	Τροχήλατα λυχνάρια στο Βυζάντιο	175
9.1	Τυπολογία τροχήλατων λυχναριών	175
9.1.1	Τροχήλατα λυχνάρια κλειστού σχήματος	176
9.1.2	Τροχήλατα λυχνάρια ανοιχτού σχήματος	177
10.	Πήλινα χειροποίητα λυχνάρια	178
11.	Γυάλινα λυχνάρια	178
12.	Λίθινα λυχνάρια	179
13.	Μετάλλινα λυχνάρια	179
13.1	Τεχνολογία κατασκευής μετάλλινων λυχναριών και γενικότερα μετάλλινων φωτιστικών	181
13.1.1	Τα κράματα χαλκού	181
13.2	Τεχνικές παραγωγής και διακόσμησης μετάλλινων λυχναριών και γενικότερα φωτιστικών	183
13.3	Τυπολογία μετάλλινων λυχναριών	187
13.4	Μετάλλινα λυχνάρια, πήλινα λυχνάρια: μία παράλληλη εξέλιξη	197
14.	Διαμόρφωση λυχναριών για στατή χρήση, για τοποθέτηση σε καντηλιέρα και για αιώρηση	198
15.	Χρήσεις λυχναριών	199
Κεφάλαιο V: Καντήλες		205
1.	Εισαγωγή	205
2.	Ιστορική αναδρομή	206
3.	Ορολογία	206
4.	Τυπολογία με βάση το υλικό τους	215
4.1	Πήλινες καντήλες	215
4.2	Λίθινες καντήλες	216
4.3	Ελεφαντοστέινες καντήλες	217
4.4	Μετάλλινες καντήλες	217
4.5	Γυάλινες καντήλες	222
4.5.1	Ορολογία για τις γυάλινες καντήλες	223
4.5.2	Προϋποθέσεις και τρόπος λειτουργίας	224
4.5.2.1	Στηρίγματα που προσαρμόζονταν στον πυθμένα	225
4.5.2.1 A	Στηρίγματα που πατούσαν απευθείας στον πυθμένα	225
4.5.2.1 B	Στηρίγματα που προσαρμόζονταν σε γυάλινο κύλινδρο	

	προσαρτημένο στον πυθμένα	226
4.5.2.1 B1	Κυλινδρικά μετάλλια στηρίγματα φιτιλιού	227
4.5.2.1 B2	Πήλινοι δίσκοι για τη στήριξη φιτιλιού	227
4.5.2.2	Στηρίγματα που σταθεροποιούνταν στο χείλος	228
4.5.2.2 A	Στήριγμα χοανόσχημο	228
4.5.2.2 B	Μετάλλιο έλασμα με οπή στο μέσο του	229
4.5.2.2 Γ	Στήριγμα σε σχήμα Υ	229
4.5.2.2 Δ	Στήριγμα σε σχήμα S	230
4.5.2.3	Στηρίγματα φιτιλιών επιπλέοντα	231
4.5.2.3 A.	«Κολυμβήθρα» από φελλό και κασίτερο	231
4.5.3	Επινόηση και χρήση των γυάλινων καντήλων	232
4.5.4	Τυπολογία γυάλινων καντήλων	239
4.5.4.1	Κούπες ή σκύφοι	239
4.5.4.1 A.	Κούπες ή σκύφοι χωρίς λαβές	239
4.5.4.1 B.	Κούπες ή σκύφοι με τρεις λαβές	240
4.5.4.2	Κωνικές καντήλες	242
4.5.4.3	Κολουροκωνικά ποτήρια	243
4.5.4.3 A.	Κολουροκωνικά ποτήρια χωρίς λαβές	243
4.5.4.3 B.	Κολουροκωνικά ποτήρια με λαβές	243
4.5.4.4	Ποτήρια με κωδωνόσχημο σώμα και συμπαγές έμβολο	244
4.5.4.5	Καντήλες με σχήμα ποτηριού με πόδι	245
4.5.4.6	Ουρίαχοι	247
4.5.4.6 A.	Ουρίαχοι με κούφιο στέλεχος	248
4.5.4.6 B.	Ουρίαχοι με συμπαγές στέλεχος	249
4.5.4.7	Ποτήρια κωνικά	250
4.5.4.8	Κρατήρες με τρεις λαβές	250
4.5.4.9	Ημισφαιρικές κούπες	252
4.5.4.10	Διάτρητα γυάλινα σκεύη	253
4.5.5	Κέντρα παραγωγής γυάλινων καντήλων-Εμπόριο	253
5.	Χρήσεις καντήλων	256
5.1	Χρήση στην καθημερινή ζωή και ίσως και στην ιδιωτική λατρεία	256
5.2	Χρήση σε χώρους λατρείας	257
5.3	Χρήσεις σε ταφικά έθιμα	258
6.	Συμπεράσματα για τις καντήλες	260
	Β' μέρος: Βοηθητικά αντικείμενα για τον φωτισμό	263
	Κεφάλαιο VI: Μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών	265
1.	Εισαγωγή - Ιστορική αναδρομή	265
2.	Τα καντηλέρια στην Ύστερη Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο	267
2.1	Ορολογία για τα μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών	267
2.1.1	Ορολογία για τα στατά καντηλέρια	267
2.1.2	Ορολογία για τα αναρτημένα λαμπαδοφόρα ή φωτοφόρα στηρίγματα	275

2.2	Ταξινόμηση υποστηρικτικών μέσων και μέσων ανάρτησης	283
2.2.1	Στατά υποστηρίγματα φωτιστικών μέσων	285
2.2.1.1	Καντηλέρια	285
2.2.1.1 A	Μετάλλινα καντηλέρια	285
2.2.1.1 A1	Τυπολογία βυζαντινών μετάλλινων καντηλεριών	288
2.2.1.1 A1.1	Τυπολογία βάσεων των καντηλεριών	288
2.2.1.1 A1.2	Η απόληξη των καντηλεριών: Δίσκος ή σταγμοδόχη	290
2.2.1.1 A1.3	Τύποι στελεχών καντηλεριών	291
2.2.1.1 A2	Μετάλλινα καντηλέρια στατά με αιχμηρή απόληξη: κηροπήγια ή λυχνοστάτες;	292
2.2.1.1 A3	Στατά μετάλλινα πολύκηρα με κηροπήγια	298
2.2.1.1 A4	Κηροπήγια ως ειδικές προσθήκες σε σταυρούς και σε έπιπλα	300
2.2.1.1 A5	Μετάλλινοι λυχνοστάτες	301
2.2.1.1 A5.1	Μετάλλινοι λυχνοστάτες με αιχμηρή απόληξη	301
2.2.1.1 A5.2	Μετάλλινοι λυχνοστάτες πτυσσόμενοι	302
2.2.1.1 A5.3	Μετάλλινοι λυχνοστάτες με επίπεδο δίσκο	303
2.2.1.1 A5.4	Καντηλέρια με διαμορφωμένα πλευρικά άγκιστρα	304
2.2.1.1 A5.5	Καντηλέρια στατά με κυλινδρική κηροθήκη	305
2.2.1.1 A5.6	Μετάλλινα πτυσσόμενα καντηλέρια τα οποία ερμηνεύονται ως στηρίγματα είτε για καντήλες είτε για κεριά	308
2.2.1.1 B	Λίθινα καντηλέρια	309
2.2.1.1 Γ	Ξύλινοι κηροστάτες, ξύλινα κηροπήγια και ξύλινες τριποδικές βάσεις	310
2.2.1.1 Δ	Πήλινοι κηροστάτες	311
2.2.1.1 E	Στατά μονόφωτα και πολύφωτα στηρίγματα για κεριά, λυχνάρια, καντήλες	311
2.2.1.1 E1	Στατά μονόφωτα στηρίγματα	311
2.2.1.1 E2	Στατά πολύφωτα στηρίγματα	312
2.2.1.1 E2.1	Κρατήρες	312
2.2.1.1 E2.2	Δέντρα φωτός που στήριζαν καντήλες	312
2.2.1.1 E2.3	Βοτρύδια	314
2.2.1.1 E2.4	Επάφωτες λυχνίες	314
2.2.1.2	Εναλλακτικοί τρόποι υποστήριξης φωτιστικών	316
2.2.1.2 A	Αυτοσχέδιες κατασκευές	316
2.2.1.2 B	Δομικά στοιχεία των οικημάτων	317
2.2.2	Φορητά στηρίγματα	318
2.2.2.1	Φορητά μονόφωτα καντηλέρια	318
2.2.2.2	Φορητά πολύφωτα καντηλέρια	319
2.2.3	Πλευρικά συστήματα υποστήριξης και ανάρτησης φωτιστικών μέσων	321
2.2.3.1	Πλευρικά στηρίγματα για μεμονωμένους πυρσούς	321

2.2.3.2	Πλευρικά στηρίγματα για κεριά	321
2.2.3.3	Πλευρικά στηρίγματα για λυχνάρια μεμονωμένα	325
2.2.3.4	Πλευρικά στηρίγματα για καντήλες και πολύφωτα	326
2.2.4	Αιωρούμενα στηρίγματα φωτιστικών μέσων	331
2.2.4.1	Τρόποι εξάρτησης αλυσίδων από καντήλες	331
2.2.4.2	Συστήματα ανάρτησης καντήλων και πολύφωτων	332
2.2.4.3	Πολύφωτα αιωρούμενα	336
2.2.4.3.1	Πολυκάνδηλα λαδικινά ή πολυέλαιοι	338
2.2.4.3.1.1	Πολυκάντηλα με βραχίονες	339
2.2.4.3.1.1.1	Πολυκάντηλα του τύπου Coronae	339
2.2.4.3.1.1.2	Πολυκάντηλο, μικρογραφία χριστιανικής βασιλικής	340
2.2.4.3.1.1.3	Πολυκάντηλο με κάθετα μετάλλια στοιχεία και πλευρικούς βραχίονες	340
2.2.4.3.1.1.4	Σταυρόσχημα πολύφωτα	340
2.2.4.3.1.2	Πολυκάντηλα δισκόμορφα	341
2.2.4.3.1.2.1	Πολυκάντηλα κυκλικά δισκόμορφα	341
2.2.4.3.1.2.2	Πολυκάντηλα κυκλικά αποτελούμενα από έναν ή περισσότερους διάτρητους δακτύλιους	341
2.2.4.3.1.2.3	Σταυρόσχημα πολυκάντηλα	342
2.2.4.3.1.2.4	Ορθογώνια πολυκάντηλα	342
2.2.4.3.1.3	Πολυκάντηλα αποτελούμενα από μεταλλινες ράβδους	342
2.2.4.3.1.3.1	Πολυκάντηλα αποτελούμενα από μεταλλινες ράβδους διαμορφωμένα ως τροχοί	342
2.2.4.3.1.3.2	Πολυκάντηλα αποτελούμενα από μεταλλινες ράβδους κυκλικά	343
2.2.4.3.1.4	Πολύφωτα κανίσκια	343
2.2.4.3.1.5	Πολύφωτοι αιωρούμενοι κρατήρες	344
2.2.4.3.1.6	Πολυκάντηλα με σχήμα που παραπέμπει σε κλουβί πτηνών	344
2.2.4.3.2	Πολύκηρα αιωρούμενα	345
2.2.4.3.3	Πολύφωτα για κεριά και καντήλες	345
2.2.4.3.3.1	Πολύφωτα μικρών διαστάσεων που συνδυάζουν κεριά και καντήλες	345
2.2.4.3.3.2	Χοροί	346
2.3	Χρήσεις υποστηρικτικών μέσων και μέσων ανάρτησης	349
2.3.1	Κοσμική χρήση	349
2.3.1.1	Κοσμική χρήση καντηλεριών	349
2.3.1.2	Κοσμική χρήση πολύφωτων	351
2.3.2	Θρησκευτική χρήση	351
2.3.2.1	Θρησκευτική χρήση καντηλεριών	351
2.3.2.2	Θρησκευτική χρήση πολύφωτων	353
2.3.3	Ταφική χρήση	355
2.3.4	Χρήσεις καντηλεριών ως δώρων και ως ανταλλακτικών μέσων	356
	Κεφάλαιο VII: Φανάρια: μέσα προστασίας φωτιστικών πηγών	359
	1. Εισαγωγή και ορισμός	359

2. Ιστορική αναδρομή	359
3. Ορολογία	361
4. Τα φανάρια στην Ύστερη Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο	364
4.1 Τυπολογία φαναριών στο Βυζάντιο	364
4.1.1 Φανάρια που διαθέτουν δακτύλιο συγκράτησης ή ανάρτησης στην απόληξή τους	364
4.1.1.1 Πήλινα φανάρια	364
4.1.1.1 A Τεχνολογία πήλινων λυχνούχων	366
4.1.1.2 Μετάλλινα φανάρια	367
4.1.1.3 Ξύλινα φανάρια	372
4.1.2 Φανάρια με υποστήριγμα στη βάση τους ή λαβές στην περιφέρειά τους	373
4.1.2.1 Φανάρια με υποστήριγμα στη βάση τους και άνοιγμα στην περιφέρειά τους	373
4.1.2.2 Περίκλειστα φανάρια με υποστήριγμα στη βάση τους	375
4.2 Είδος φωτιστικής πηγής φαναριών	375
4.3 Χρήσεις	375
4.4 Συμπεράσματα	377
Κεφάλαιο VIII: Μέσα συντήρησης των φωτιστικών	379
Κεφάλαιο VIII.A: Αναλώσιμα υλικά για τη συντήρηση των φωτιστικών	379
1. Καύσιμη ύλη	379
1.1 Στερεά καύσιμα	379
1.1.1 Ξύλο και φυτικοί βλαστοί	379
1.1.2 Ζωικό λίπος	380
1.1.3 Μελισσόκερο	381
1.2 Ρευστά καύσιμα	382
1.2.1 Κατράμι, πίσσα και άλλες ρητίνες	382
1.2.2 Ορυκτά ρευστά καύσιμα	382
1.2.3 Φυτικά ρευστά καύσιμα που χρησιμοποιήθηκαν για φωτιστικά ελαίου	384
1.3 Καθαρά και μισρά καύσιμα	388
1.4 Καύσιμα για φωτιστικά: Φωτισμός εναντίον διατροφής	390
1.5 Συμπεράσματα για καύσιμη ύλη	393
2. Φιτίλια, θρυαλλίδες και ελλύχνια	393
2.1 Ιστορική αναδρομή για τα φιτίλια	394
2.2 Φιτίλια και ελλύχνια στο Βυζάντιο	395
2.2.1 Ορολογία για φιτίλια	395
2.2.2 Υλικά που χρησιμοποιήθηκαν ως φιτίλια και ελλύχνια	397
2.2.3 Αναλώσιμα για τα φωτιστικά και οικονομία	399
Κεφάλαιο VIII.B: Εξαρτήματα για την πλήρωση, την καλή λειτουργία, τη συντήρηση και την κατάσβεση των φωτιστικών	405
1. Εξαρτήματα για την πλήρωση	405
1.1 Ορολογία για εξαρτήματα πλήρωσης	405
1.2 Σκεύη πλήρωσης φωτιστικών	406
2. Εξαρτήματα για την καλή λειτουργία των φωτιστικών	408
2.1 Αυγά στρουθοκαμήλου και οι απομιμήσεις τους	408
3. Συστήματα ανεβοκατεβάσματος φωτιστικών	408
3.1 Βέργα ή κοντάρι για ανεβοκατέβασμα καντήλων	408
3.2 Συστήματα με ιμάντες	409

3.3	Εξέδρες για τη συντήρηση των αιωρούμενων καντήλων	409
4.	Εξαρτήματα συντήρησης και κατάσβεσης φωτιστικών	410
4.1	Λαβίδες συντήρησης και κατάσβεσης, κηροψάλιδα, κηροσβέστες	410
	Επίλογος	413
	Βιβλιογραφία	433
	Γ' μέρος: Εικόνες	493

Ευχαριστίες

Η ανά χείρας μελέτη αποτελεί προϊόν πολυετούς εργασίας, στη διάρκεια της οποίας, πολλοί ήταν αυτοί που με βοήθησαν και μου συμπαραστάθηκαν. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην κα Μαρία Βασιλάκη, Αν. Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και επιβλέπουσα της παρούσας διατριβής, η οποία επόπτευσε με συνεχές και αμείωτο ενδιαφέρον την εργασία αυτή σε όλα τα στάδιά της. Ευχαριστώ επίσης τον κ. Πάρι Γουναρίδη και τον κ. Ιωάννη Βαραλή, Αν. Καθηγητή και Λέκτορα αντίστοιχα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας για τις καίριες συμβουλές και παρατηρήσεις τους. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω επίσης στην κα Δήμητρα Μπακιριτζή, βυζαντινολόγο για τη διαρκή εμπύχωση και υποστήριξη και τις πολύτιμες και εποικοδομητικές οδηγίες της κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής.

Ευχαριστώ θερμά την Ελένη Μότσιανου, φιλόλογο, και τον Χρήστο Χίτσιο, χημικό, για τις ουσιαστικές τους παρατηρήσεις και για την ηθική υποστήριξη που μου προσέφεραν καθώς και για την εκπόνηση ενός μεγάλου μέρους των σχεδίων της παρούσας εργασίας από τον Χρήστο. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον συνάδελφο και φίλο Αναστάσιο Αντωνάρα για τις πολύτιμες παρατηρήσεις του και την υπόδειξη βιβλιογραφίας σε σχέση με το κεφάλαιο για τις γυάλινες καντήλες, στη φίλη και συνάδελφο Ελένη Χρυσάφη για τη συνεχή ενημέρωσή μου σε σχέση με την τρέχουσα βιβλιογραφία, για τις υποδείξεις, τις παρατηρήσεις της και το κουράγιο της να διαβάσει το σύνολο της εργασίας, στη συνάδελφο Alexandra Trifonova για την ευγενή καλοσύνη να μου μεταφράσει μία σειρά δημοσιεύσεων από τα βουλγαρικά στα ελληνικά, καθώς και στη συνάδελφο Μαρία Ξανθοπούλου για την παραχώρηση αντιγράφου της διδακτορικής της διατριβής σε χρονικό διάστημα που αυτή δεν είχε ακόμη εκδοθεί σε βιβλίο. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τη φίλη Χρυσούλα Μαλλιά, σχεδιάστρια του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, για την εκπόνηση των σχεδίων που αφορούν τη λειτουργία των γυάλινων καντήλων.

Τις ιδιαίτερες ευχαριστίες μου οφείλω στις πρώην διευθύντριες του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, κα Ευτυχία Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου και κα Αναστασία Τούρτα.

Επιθυμώ να εκφράσω τις ξεχωριστές ευχαριστίες μου στα μέλη της Διεθνούς Λυχνολογικής Εταιρείας (International Lychnological Association) και ιδιαίτερα στους φίλους και συναδέλφους Arja Karivieri, Laurent Chrzanovski, Yvonne Seidel, Jolanta Mlynarczyk, Denis Zhuravlev.

Για την πρόθυμη εξυπηρέτηση οφείλονται ευχαριστίες στον Σωτήρη Αλεξόπουλο, υπεύθυνο της βιβλιοθήκης του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, και στο προσωπικό των βιβλιοθηκών του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ, της Bibliothèque byzantine στο Παρίσι –ιδιαίτερα στον Γεώργιο Κιουρτζιάν και την Κατερίνα Αμπραζογούλα– και της βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα.

Ευχαριστώ επίσης τη Δέσποινα Νούλιου, την Άννα Αδαμίδα, τον Σίμο Βαρδαξή, τον Χρήστο Τούρτα και τον Στέλιο Μυλωνά για την παροχή πολύτιμης βοήθειας σε διάφορα πειράματά μου σχετικά με την παρούσα διατριβή.

Ευχαριστώ θερμά για τη βοήθεια, που μου προσέφεραν, θέτοντας ερωτήματα σημαντικότερα, όπως αποδείχθηκαν στην πορεία της έρευνάς μου, την Ελευθερία Κίκη, αρχιτεκτόνισσα, την Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, πρώην Προϊσταμένη της 9ης ΕΒΑ, τη Γαβριέλλα Μαρκόνι-Παπαδέλη, αρχιτεκτόνισσα και μουσειογράφο, και την Αγγελική Λούδη, φιλόλογο. Τέλος, ένα θερμό ευχαριστώ οφείλω στον κ. Ευθύμιο Τσιγαρίδα, πρώην προϊστάμενο της 10ης ΕΒΑ, για τις πολύτιμες οδηγίες που μου έδωσε.

Κλείνοντας, θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι τα σχέδια, που παρατίθενται στο περιθώριο του κειμένου, έχουν εκπονηθεί από τους Χρυσούλα Μαλλιά και Χρήστο Χίτσιο, ένα μέρος προέρχεται από το βιβλίο του Αναστάσιου Αντωνάρα «*Ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική υαλουργία. Αγγεία από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της*». Οι εικόνες που αφορούν τα μετάλλια φωτιστικά προέρχονται, στην πλειονότητά τους, από το βιβλίο της Μαρίας Ξανθοπούλου «*Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne*».

Στην αρχή το φως και η ώρα η πρώτη
που τα χείλη ακόμη στον πηλό
δοκιμάζουν τα πράγματα του κόσμου

(Ο. Ελύτης, Άξιον Εστί - Γένεσις, στ. 1-3)

Εισαγωγή

Το φως έχει διαχρονικά βαθιές επιρροές στη ζωή των ανθρώπων και στον τρόπο που αυτοί αντιλαμβάνονται τον κόσμο¹. Μετά την εξασφάλιση του φαγητού και της ασφάλειάς του², ο προϊστορικός άνθρωπος έδειξε ιδιαίτερη μέριμνα για το τεχνητό φως. Ως είδος, οι άνθρωποι είναι όντα, που υπόκεινται στα φυσικά όρια του ημερήσιου κύκλου. Οι δραστηριότητες αρχίζουν το πρωί και σταματούν με το σούρουπο. Αρχικά, αυτά τα όρια μπορούσαν να ξεπεραστούν με τη χρήση της φωτιάς³.

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί ο τεχνητός φωτισμός⁴, δηλαδή το αποτέλεσμα της ανθρώπινης προσπάθειας, με τη δημιουργία κατάλληλων μέσων, να απομιμηθεί τον φυσικό φωτισμό, προκειμένου να υπάρχει ή να παρέχεται φως στα αντικείμενα ή στον περιβάλλοντα χώρο. Ο τεχνητός φωτισμός ειδικότερα για όλη τη Βυζαντινή περίοδο ταυτίζεται με τη φωτιά και μάλιστα με μία από τις βασικές ιδιότητες του πυρός, το φωτιστικόν, που αντιδιαστέλλεται προς το καυστικόν⁵. Όπως εύγλωττα επισημαίνει ο λεξικογράφος του 13ου αι. Ψευδο-Ζωναράς «...τὸ πῦρ μία οὐσία ἐστί, τέμνεται δὲ εἰς ὑποστάσεις, ἤγουν λύχνους, κηρούς, λαμπάδας, καμίνους»⁶.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι το Βυζάντιον, ή Βυζαντινή αυτοκρατορία, μπορεί να ιδωθεί ως μία συνέχεια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και στο θέμα του τεχνητού φωτισμού, καθώς και το γεγονός ότι η τομή που οδηγεί σε ριζικές αλλαγές στη μορφή του τεχνητού φωτισμού επέρχεται ου-

1. Bille, Sørensen, *Anthropology of Luminosity*, σ. 280.

2. Για περιγραφή που μαρτυρά πως το σκοτάδι γίνεται σύμμαχος σε παράνομες δραστηριότητες βλ. Ποίημα (*carmen*) 19 του Παυλίνου, επισκόπου της Νόλας, στο Walsh, *Paulinus of Nola*, σ. 147, στ. 468 κ.ε. Για το πρωτότυπο κείμενο βλ. *Paulini Nolensis Poemata*.

3. Roman, *Lighting*, σ. 20.

4. Επιλέχθηκε ο όρος φωτισμός και όχι τα μέσα του τεχνητού φωτισμού καθώς στην εργασία προσεγγίζονται θέματα που ξεπερνούν την αναφορά στην ύπαρξη και τη χρήση συγκεκριμένων σκευών, όπως οι αναφορές για τα αναλώσιμα υλικά αλλά και για τη σημασία και τη σημειολογία του φωτισμού γενικώς.

5. Λεόντιος Πρεσβύτερος Κωνσταντινουπόλεως, *Λόγος εις τήν άγιαν Πεντηκοστήν*, σσ. 313-337, στ. 267-272: «Ἔ τῶν παραδόξων πραγμάτων. Ἐν πυρὶ κατῆλθε τὸ ἅγιον πνεῦμα, ὡς πῦρ ἕκαθέστη ἐφ' ἓνα ἕκαστον τῶν ἀποστόλων, καὶ πῦρ ὑπάρχον οὐκ ἔκαυσε τοὺς ἀποστόλους, ἀλλ' ἐφώτισεν. Διὰ τί; Ὅτι οὐκ ἦν καυστικόν, ἀλλὰ φωτιστικόν, μᾶλλον δὲ καὶ καυστικὸν καὶ φωτιστικόν, τοὺς βλασφήμους καίον. τοὺς εὐσεβεῖς φωτίζον».

6. *Λεξικό Ψευδο-Ζωναρά*, τ. 2, σ. 1775, 9-12.

σιαστικά με την εισαγωγή των λαμπτήρων πετρελαίου και φωταερίου κατά τον 18ο-19ο αιώνα, τα χρονικά όρια της μελέτης εκτείνονται από την Ύστερη Αρχαιότητα (3ος αι.) έως και τον 19ο αι. Επιλέχθηκε η μελέτη των μέσων τεχνητών φωτισμού να αρχίζει ουσιαστικά από την Ύστερη Αρχαιότητα η οποία στην πραγματικότητα αποτελεί μία συνέχεια της Ρωμαϊκής περιόδου, όταν σημειώνονται σπουδαίες καινοτομίες όπως για παράδειγμα η χρήση των γυάλινων καντήλων, και να φτάνει ουσιαστικά έως την επόμενη μεγάλη τομή, τον 18ο αιώνα, όταν υιοθετείται η χρήση του πετρελαίου και του αερίου ως καυσίμων υλών σε φωτιστικά σκεύη.

1. Ανασκόπηση της πορείας της έρευνας

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι μελέτες που σχετίζονται με τον τεχνητό φωτισμό στο Βυζάντιο έχουν ως αντικείμενό τους είτε τη μελέτη του φωτισμού κυρίως των χριστιανικών εκκλησιών είτε τα φωτιστικά μέσα της Ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου. Σε πολλές περιπτώσεις οι μελέτες για τα φωτιστικά μέσα του Βυζαντίου και κυρίως για τα πήλινα με μήτρα λυχνάρια είναι προσανατολισμένες στα ίδια τα αντικείμενα που παρουσιάζονται από την πλευρά της Ιστορίας της Τέχνης.

1.1 Φωτισμός

Το βιβλίο του F.W. Robins⁷, αποτέλεσε μία ουσιαστική συμβολή στη μελέτη του φωτισμού διαχρονικά και έθεσε τις βάσεις για μία έρευνα που θα ξέφευγε από το στενό πλαίσιο της μελέτης των φωταγωγών σκευών και θα περνούσε στον τρόπο λειτουργίας τους και σε συγκεκριμένες χρήσεις τους. Η αδυναμία του έγκειται στην περιορισμένη χρήση των γραπτών πηγών.

Στο κεφάλαιο «Η θέρμανση και ο φωτισμός της οικίας» που περιλαμβάνεται στο βιβλίο του Φ. Ι. Κουκουλέ⁸, παρέχονται πολύτιμες πληροφορίες κυρίως για τα «ταπεινά» φωτιστικά της καθημερινής χρήσης. Το γεγονός ότι τα περισσότερα από τα στοιχεία που παραθέτει, παρόλο που επιβίωναν ακόμη στις αγροτικές κοινωνίες της εποχής του, δυστυχώς σήμερα έχουν χαθεί, καθιστά δύσκολη την προσέγγιση των πληροφοριών που παραθέτει. Αυτές αποθησαυρίζονται εύκολα και αποτελεσματικά μόνο όταν υπάρξει εξοικείωση με τα στοιχεία που αναφέρονται μέσω άλλων βιβλιογραφικών πηγών.

Οι μελέτες του R. J. Forbes⁹ παραμένουν μεγάλης σπουδαιότητας, σε

7. F. W. Robins, *The Story of the Lamp (and the Candle)*, Kingsmead Reprints Bath, Oxford university press, Σόμερσετ, Οξφόρδη 1939.

8. Φ. Ι. Κουκουλέ, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου, Τα λαογραφικά*, τ. Α', Αθήνα 1950 και ειδικά στις σσ. 75-81 και 289-315.

9. R. J. Forbes, *Studies In Ancient Technology*, τ. V, Λέιντεν, Brill, 1966, R. J. Forbes, *Studies In Ancient Technology*, τ. VI, Heat and Heating, Refrigeration, Light, Λέιντεν, Brill, 1966 και R. J.

βαθμό μάλιστα που φαίνεται καθαρά ότι έχουν επηρεάσει πολλές από τις μελέτες που ακολούθησαν. Η σημασία τους έγκειται στο γεγονός ότι βασίστηκαν στην ενδελεχή μελέτη των ελληνικών, των λατινικών, των εβραϊκών και των αραβικών γραπτών πηγών και αποθησαυρίζουν πολύτιμες πληροφορίες κυρίως για την τεχνολογία των μέσων φωτισμού, για τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν και για την ονοματολογία όχι μόνο των φωτιστικών μέσων αλλά και των αναλώσιμων υλών, όπως τα φιτίλια και τα καύσιμα που χρησιμοποιήθηκαν σε αυτά. Η μελέτη τους εξακολουθεί να αποτελεί σημείο αναφοράς για όποιον ενδιαφέρεται να ασχοληθεί με τον φωτισμό στους αρχαίους χρόνους. Ωστόσο, για την αξιοποίησή τους απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή, γιατί σε ορισμένες περιπτώσεις, κυρίως λόγω της μεταγραφής, υπάρχουν ορισμένα σφάλματα¹⁰ που μπορούν να οδηγήσουν σε παρανοήσεις.

Ο Η. Rossotti¹¹, παραθέτει αρκετές πληροφορίες για τον φωτισμό διαχρονικά, με μεγάλο μειονέκτημα, ωστόσο, την απουσία βιβλιογραφικών αναφορών και παραπομπών σε πηγές.

Σημαντική συμβολή για τη μελέτη των φωτιστικών της παλαιοχριστιανικής περιόδου αποτελεί το απόσπασμα που αναφέρεται στον φωτισμό και προέρχεται από τον κατάλογο της Έκθεσης «Art and Holy Powers in the Early Christian House»¹². Ιδιαίτερα χρήσιμες είναι οι πληροφορίες για την χρήση των φωτιστικών της παλαιοχριστιανικής περιόδου στον χώρο της οικίας.

Θεμελιώδες για τη μελέτη του φωτισμού της Ύστερης Αρχαιότητας είναι το άρθρο του L. Chrzanowski¹³.

Ο Ph. Ditchfield αφιερώνει τις σσ. 151-160 του βιβλίου του¹⁴ σε κεφάλαιο για τον φωτισμό όπου παρατίθενται πληροφορίες για τον φωτισμό προερχόμενες κυρίως από λεξικά και βιβλία που αφορούν τον βυζαντινό κόσμο γενικώς. Σημαντική είναι στο σύγγραμμα αυτό η παράθεση βιβλιογραφίας που αφορά την περιοχή της Ιταλίας, αλλά και η αναφορά σε λατινικούς όρους, που είναι σημαντικοί για να γίνουν συγκρίσεις με τους αντίστοιχους ελληνικούς.

Forbes, *Studies In Ancient Technology*, τ. VII, Λέιντεν, Brill, 1966.

10. Ενδεικτικά αναφέρω: Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 155, αναφορά του όρου *phryallis* (ως μεταγραφή του ελληνικού θρυαλλίς) και Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 155 εσφαλμένη αναφορά των όρων *dimyzoι, trimyzoι* (αντί για το σωστό *dimyxhoι, trimyxhoι* όπως αναφέρεται στη σ. 156).

11. Η. Rossotti, *Fire: Servant, Scourge, and Enigma*, Courier Dover Publications, Τορόντο 2002 και ειδικά στις σελίδες 50-66, ενότητα 5: *Fire for lighting*.

12. E. Dauterman-Maguire, H. Maguire, Maggie J. Duncan-Flowers (επιμ), *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, Κατάλογος Έκθεσης, Ουρμπάνα Σαμπέιν, Kranert Art Museum of the University of Illinois, 25 Αυγούστου - 1 Οκτωβρίου 1989 και Αν Άρμπορ, The Kelsey Museum of Archeology of Michigan, 27 Οκτωβρίου 1989 -29 Απριλίου 1990, University of Illinois Press, Ουρμπάνα, Σικάγο 1989.

13. L. Chrzanowski, *L'illuminazione artificiale nel mondo tardoantico*, *Dacia* 50 (2006), σσ. 361-388.

14. Ph. Ditchfield, *La culture matérielle médiévale: L' Italie méridionale byzantine et normande*, Collection de l'École française de Rome, École française de Rome, Ρώμη 2007.

Οι μελέτες της Δ. Μουλλού και της Υ. Seidel¹⁵, αφορούν κυρίως τον φωτισμό στην Αρχαία Ελλάδα και την Ελληνορωμαϊκή Αρχαιότητα αντίστοιχα με τη δεύτερη να παραθέτει και πληροφορίες σε σχέση με τον φωτισμό κατά την Ύστερη Αρχαιότητα.

Η μελέτη των Λ. Μπούρα και Μ. Παρανή¹⁶ αποτελεί την πιο πρόσφατη ολοκληρωμένη μελέτη για τον φωτισμό της Πρωτοβυζαντινής περιόδου. Με αφορμή τα φωτιστικά αντικείμενα της Συλλογής του Dumbarton Oaks, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τη συσσωρευμένη γνώση της Λ. Μπούρα όσο και την πρόσφατη βιβλιογραφία η Μ. Παρανή μας δίνει μία ιδιαίτερα εμπειριστωμένη εικόνα για τον τρόπο λειτουργίας των λυχναρίων¹⁷, για τους τύπους των φωτιστικών μέσων¹⁸, για τη συμβολική τους διακόσμηση¹⁹ και για τις χρήσεις των φωτιστικών μέσων²⁰.

Για τον φωτισμό στην ιδιωτική ζωή ξεχωρίζει αρχικά το άρθρο του S. Ellis²¹, που επιχειρεί να παρουσιάσει μία ανασύσταση του φωτισμού, φυσικού και τεχνητού, διάφορων χώρων της οικίας κατά την Ύστερη Ρωμαϊκή περίοδο²². Το τμήμα της μελέτης της I. Baldini-Lippolis για τον φωτισμό στις υστερορωμαϊκές οικίες²³ περιορίζεται μόνο στην επισημάνση ότι υπήρχε η δυνατότητα για τεχνητό φωτισμό και το πιο σύνθηδες αντικείμενο ήταν, όπως και στις προηγούμενες εποχές, το λυχνάρι λαδιού, το πήλινο ή το μεταλλικό, μεμονωμένο ή πολύμυξο. Πιο σπάνια επισημαίνεται ότι βρίσκονται καντηλιέρια μέταλλα, αρχικά αναρτημένα στην οροφή ή καντηλιέρια όπως στην «Οικία των χάλκινων» στις Σάρδεις²⁴.

Από την άποψη της καθημερινής ζωής, η μελέτη του S. Sorochan²⁵ επιχειρεί να καλύψει το κενό που υπήρχε έως σήμερα²⁶. Ωστόσο, φαίνεται ότι σε αρκετές περιπτώσεις ο συγγραφέας επιχειρεί να ερμηνεύσει πτυχές του βυζαντινού φωτισμού έχοντας ως γνώμονα την περιοχή της Κριμαίας. Παράλληλα, αρκετά σημεία της μελέτης εμπεριέχουν παρερμηνείες οφειλόμενες πιθανόν είτε στην αδυναμία του συγγραφέα να προσεγγίσει επα-

15. Δ. Μουλλού, *Τεχνητός φωτισμός στη αρχαία Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2010.
Υ. Seidel, *Künstliches Licht im individuellen, familiären und öffentlichen Lebensbereich*, Βιέννη 2009.

16. L. Bouras, M. Parani, *Lighting in Early Byzantium*, Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications 11, Dumbarton Oaks Research Library & Collection, Ουάσινγκτον 2009.

17. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σσ. 3-4.

18. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σσ. 5-14.

19. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σσ. 15-19.

20. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σσ. 20-29.

21. S. Ellis, *Lighting in Late Roman Houses*, TRAC 94, *Proceedings of the Fourth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, Ντούρχαμ 1994, Οξφόρδη 1994, σσ. 65-71.

22. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 362.

23. I. Baldini-Lippolis, *La Domus Tardoantica: Forme e Rappresentazioni dello Spazio Domestico nelle Città del Mediterraneo*, Università degli studi di Bologna, Dipartimento di Archeologia, Studi e Scavi 17, University press Bologna, Μπολόνια 2002.

24. Baldini-Lippolis, *Domus*, σ. 86, κεφ. 4.2.6

25. S. Sorochan, *Light for life and death in early Byzantine Empire*, στο Zhuravlev, *Fire, light*, σσ. 111-119.

26. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 362.

κριβώς ορισμένους ελληνικούς όρους είτε στην ατυχή μετάφραση του κειμένου του στην αγγλική γλώσσα.

Όσον αφορά τον εκκλησιαστικό φωτισμό, η μελέτη των πηγών (καθοριστική ήταν εκείνη του Liber Pontificalis και των βυζαντινών μοναστικών τυπικών) έδωσε ώθηση σε μία σειρά από σημαντικούς μελετητές να οργανώσουν τους διάφορους τύπους των φωτιστικών μέσα στις χριστιανικές εκκλησίες²⁷.

Το άρθρο της Λ. Μπούρα²⁸ αποτέλεσε σημείο αναφοράς κυρίως γιατί προσέφερε μία νέα οπτική στους μελετητές: την απόπειρα ταύτισης των μέσων φωτισμού στις εκκλησίες μέσω των μοναστικών τυπικών και των διαθηκών. Παράλληλα έθεσε τη βάση για τη μελέτη της ορολογίας των βυζαντινών φωτιστικών. Ως συνέχεια αυτής της μελέτης, θα πρέπει να αναφερθεί κανείς στα σχόλια του C. Mango στο ίδιο συνέδριο²⁹, όπου παρέθεσε σημαντικές πληροφορίες για ύπαρξη ή ανυπαρξία καυσίμου κατά περιοχές, γεγονός που παρατήρησε ότι οδήγησε σε επιλογή συγκεκριμένων τύπων φωτιστικών. Καθοριστική μάλιστα αποδείχτηκε και η αναφορά του στο ζήτημα των κεριών, καθώς αποτέλεσε σημείο αναφοράς για τους επόμενους μελετητές είτε αυτοί αποδέχονταν τις θέσεις του είτε επιχειρούσαν να τις ανατρέψουν.

Τέλος, η σύντομη μελέτη του J. Magness για την Ιερουσαλήμ³⁰ είναι υποδειγματική κατά το ότι προτείνει με τρόπο πρωτοποριακό ένα πανόραμα όλων των φωτιστικών μέσων που χρησιμοποιήθηκαν στη Μητρόπολη των Αγίων Τόπων³¹.

Ιδιαίτερα σημαντικό για την προσέγγιση του εκκλησιαστικού φωτισμού κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο είναι το άρθρο της E. A. Congdon³², όπου ερμηνεύονται διάφορες επιλογές για χρήση φωτιστικών στο Τυπικόν της μονής του Χριστού Παντοκράτορα και συσχετίζονται με τη χριστιανική φιλοσοφία, τους συμβολισμούς αλλά και πρακτικούς λόγους για τη χρήση τους. Το σημαντικότερο στοιχείο της προσφοράς του άρθρου αυτού είναι η θέση των φωτιστικών με βάση το Τυπικό³³ αλλά και το παράρτημα Β³⁴ όπου υπάρχει αναλυτικός πίνακας των φωτιστικών που αναφέρονται στο τυπικό για διάφορες περιστάσεις.

27. D. Montserrat, Early Byzantine church lighting. A new text, *Orientalia* 64 (1995), σσ. 430-444, και κυρίως H. Geertman, L'illuminazione della basilica paleocristiana secondo il Liber Pontificalis, *Rivista di archeologia cristiana*, 64 (1988), σσ. 135-160.

28. L. Bouras, Byzantine Lighting Devices, Akten II/3 der XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Βιέννη 4-9 Οκτωβρίου 1981, *JÖB* 32/3 (1981), σσ. 479-491.

29. C. Mango, Addendum to the Report on Everyday Life, Akten II/1 der XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Βιέννη 4-9 Οκτωβρίου 1981, *JÖB* 32/1 (1982), σσ. 252-257.

30. J. Magness, Illuminating Byzantine Jerusalem, *The Biblical archaeology review* 24 (1998), σσ. 40-43

31. Chrzanovski, Illuminazione artificiale, σ. 362

32. E. A. Congdon, Imperial commemoration and ritual in the typikon of the monastery of Christ Pantokrator, *REB* 54 (1996), σσ. 161-199.

33. E. A. Congdon, Imperial commemoration and ritual in the typikon of the monastery of Christ Pantokrator, *REB* 54 (1996), εικ.1 στις σσ. 188-189.

34. E. A. Congdon, Imperial commemoration and ritual in the typikon of the monastery of Christ Pantokrator, *REB* 54 (1996), σσ. 195-199.

Η L. Theis³⁵ δίνει σημαντικές πληροφορίες για το φιλοσοφικό και θεολογικό υπόβαθρο του φωτός, για τη σχέση φυσικού και τεχνητού φωτισμού στους χριστιανικούς ναούς καθώς και για τη μέριμνα που υπήρχε για την οργάνωση του τεχνητού φωτισμού στις χριστιανικές εκκλησίες ώστε να εξυπηρετούνται συγκεκριμένες λατρευτικές ανάγκες και να τελούνται ειδικές ιεροτελεστίες.

Ο συμβολισμός του λυχναριού στη Βίβλο αποτέλεσε το αντικείμενο της μελέτης των U. Utro, C. Scordato, A. Lipari, I. Scicolone³⁶.

1.2 Λυχνάρια

Μία σημαντική απόπειρα συγκέντρωσης της βιβλιογραφίας για τα μετάλλινα και τα πήλινα λυχνάρια στη δεκαετία του 1980 (1980-1989) επιχειρήθηκε από τον D. M. Bailey³⁷. Μάλιστα η ταξινόμηση, η οργάνωση και ο σχολιασμός των δημοσιεύσεων καθιστά τη συγκεκριμένη παρουσίαση απαραίτητη για τον ερευνητή³⁸.

Συνέχεια αλλά και εξέλιξη της προσπάθειας αυτής τόσο χρονολογικά –με ένα μικρό κενό για τα έτη 1990-1994– όσο και μεθοδολογικά αποτελεί η συγκέντρωση της βιβλιογραφίας, που αφορά, αυτή τη φορά γενικώς τον τεχνητό φωτισμό σε διαχρονικό επίπεδο, από τον L. Chrzanowski³⁹. Αποτελεί ένα σπουδαίο βοήθημα για τον μελετητή, καθώς περιλαμβάνει τα πιο σημαντικά κείμενα της δεκαετίας 1995-2005, τα οποία είναι ταξινομημένα με κριτήριο το βασικό τους θέμα. Η σύγκριση των δεδομένων των δύο παρουσιάσεων φανερώνει με τον πιο εύγλωττο τρόπο την πρόοδο που έχει επέλθει στον τομέα της μελέτης του φωτισμού.

Οι πολυάριθμοι κατάλογοι που αφορούν τα πήλινα λυχνάρια της Ύστερης Αρχαιότητας συνήθως δεν αναφέρονται στον τρόπο χρήσης των φωτιστικών, αλλά βασίζονται σε ένα σύνολο από παρατηρήσεις τεχνικές απολύτως τυπολογικές, εικονογραφικές, επιγραφικές και χρονολογικές με συχνά χρήσιμη συμβολή στη γνώση του οικονομικού συστήματος στο οποίο ανήκουν⁴⁰. Αφορούν συνήθως δημοσιεύσεις για συγκεκριμένες περιοχές ή για Συλλογές Μουσείων: για τη Βόρεια Ιταλία⁴¹, για το Μουσείο

35. L. Theis, Lampen, Leuchten, Licht, στο: C. Stiegemann (επιμ.), *Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*, Κατάλογος Έκθεσης, Πάντερμπορν, Erzbischöflichen Diözesanmuseum Paderborn, Verlag Philipp von Zabern, Μάιντς 2001.

36. U. Utro, C. Scordato, A.I. Scicolone, *O somma luce... Lucerne paleocristiane di Sicilia* (Abadir. Arte e teologia 2), Σαν Μαρτίνο ντέλε Σκάλε 1998.

37. D.M. Bailey, Lamps metal, lamps clay: a decade of publication, *Journal of Roman Archaeology*, 4 (1991), σσ. 51-62.

38. Βλ. Bailey, Decade of publication, σ. 62 όπου παρατίθενται συμπεράσματα για την πορεία της έρευνας στη δεκαετία του 1980.

39. L. Chrzanowski, Une décennie de lumière: bibliographie lychnologique choisie 1995-2005, *Arctos* 39 (2005), σσ. 43-68.

40. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 361

41. M. Graziani-Abbiani, *Lucerne fittili paleocristiane nell'Italia settentrionale*, Bologna 1969.

Μπαρντό και το Μουσείο της Καρχηδόνας⁴², για το Μουσείο του Πέζαρο⁴³, για το Μουσείο του Λούβρου⁴⁴, για το Μουσείο της Βοσρα (Συρία)⁴⁵, για το Εθνικό Ρωμαϊκό Μουσείο της Ρώμης⁴⁶, για το Antiquarium Romanum του Βατικανού⁴⁷, για τους Τρεβήρους⁴⁸, για τα λυχνάρια της Συλλογής της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας⁴⁹. Απαντούν επίσης μία σειρά από δημοσιεύσεις για λυχνάρια που αποκαλύφθηκαν σε συγκεκριμένες ανασκαφές: για τη θέση Mactar στην Τυνησία⁵⁰, για τη Σάμο⁵¹, για το Άργος⁵², για τη Θάσο⁵³, για τη θέση El Mahrine στην Τυνησία⁵⁴, για τη Γόρτυνα⁵⁵ και για την Ελεύθερνα⁵⁶.

Δίπλα σε αυτούς τους καταλόγους υπάρχει και μία σειρά από άρθρα και πρόσφατες μονογραφίες που αναλύουν ένα σύνολο από πιο εκτεταμένο υλικό τόσο γεωγραφικά όσο και χρονικά. Πολλά από τα κείμενα αυτά εξετάζουν τα αφρικανικά λυχνάρια, που δεσπόζουν τόσο σε διασπορά όσο και σε ποσότητα σε σχέση με όλους τους άλλους τύπους φωτιστικών τόσο προγενέστερων όσο και μεταγενέστερων⁵⁷.

42. A. Ennabi, *Lampes chrétiennes de Tunisie (musées du Bardo et de Carthage)*, Παρίσι 1976.

43. M.T. Paleani, A.R. Liverani, *Lucerne paleocristiane conservate nel Museo Oliveriano di Pesaro*. τ. 1. Ρώμη 1984.

44. Ch. Lyon-Caen, V. Hoff, *Catalogue des lampes en terre cuite grecques et chrétiennes. Musée du Louvre*, Παρίσι 1986.

45. G. Guidoni, L'evoluzione delle lucerne siro-palestinesi dal tardoantico all'Islam, στο: *Ravenna, Costantinopoli, Vicino Oriente*, Διεθνές Σεμινάριο, Ραβέννα 12-16 Σεπτεμβρίου 1994, Edizioni del Girasole, Ραβέννα 1995, σσ. 409-431.

46. M. Barbera, R. Petriaggi, *Museo nazionale romano. Le lucerne tardoantiche di produzione africana*, Ρώμη 1993.

47. M.T. Paleani, *Le Lucerne Paleocristiane*, Antiquarium romanum (Vatican City), L'Erma di Bretschneider, Ρώμη 1993.

48. K. Goethert, Die verzierten spätantiken Tonlampen des Rheinischen Landesmuseums Trier, στο: *Trierer Zeitschrift* 56 (1993), σσ. 135-248.

49. C. Trost, M.C. Hellmann, *Lampes antiques du département des Monnaies, Médailles et Antiques; III, Fonds général; Lampes chrétiennes*, Παρίσι 1996. Στις σελίδες 16-22 δίνεται το ιστορικό της έρευνας έως το 1996 και στις σελίδες 23-25 τα οικονομικά και βιομηχανικά συμπραζόμενα κάτω από τα οποία προέκυψε η παραγωγή των λυχναριών στη Βόρεια Αφρική.

50. A. Bourgeois, Les lampes en céramique de Mactar, *Karthago* 19 (1980), σσ. 33-86.

51. N. Poulou-Papadimitriou, Lampes paléochrétiennes de Samos, *BCH* 110 (1986), I Etudes, Ecole Française d'Athènes.

52. A. Oikonomou, Lampes paléochrétiennes d'Argos, *BCH* 112 (1988), σσ.481-502. L. Koutoussaki, *Lampes d'Argos, Les lampes en terre cuite découvertes dans l'Agora et les Thermes Campagnes de fouilles 1972-1991*, Διδακτορική διατριβή, Faculté des Lettres de l'Université de Fribourg en Suisse, Φράμπουργκ 2008.

53. C. Abadie-Reynal, J.P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos. Alikí, Delkos, fouilles anciennes*, Ecole française d'Athènes, Études thasiennes, 13, Παρίσι 1992.

54. M. Mackensen, *Die spätantiken Sigillata - und Lampentöpferei von el-Mahrine (Nord-tunesien). Studien zur nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhunderts*, Μόναχο 1993.

55. I. Baldini, G. Parello, Lucerne, στο: A. di Vita (επιμ.), *Lo Scavo del Pretorio (1989-1995)* [Gortina τ. 3], τεύχ. I, Πάδοβα 2001, σσ. 114-189.

56. A.G. Yangaki, *La céramique des IVe-Ville siècles ap. J.-C. d' Eleutherna*, Université de Crète, Αθήνα 2005.

57. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 361.

Για την τυπολογία των λυχναριών θεμελιώδεις θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν οι μελέτες του G. Pohl⁵⁸, του M. Mackensen⁵⁹, των L. Anselmino και C. Pavolini⁶⁰ και του C. Pavolini⁶¹. Βρίσκουμε επίσης μία μεγάλη σειρά από κείμενα αφιερωμένα στα βυζαντινά λυχνάρια που παρήχθησαν στην Παλαιστίνη. Ανάμεσα τους ξεχωρίζουν οι πολυάριθμες μελέτες του S. Loffreda⁶².

Επίσης, χρήσιμες είναι οι μελέτες του E. L. Nitowski⁶³ και της G. Guidoni⁶⁴. Πρόσφατα μία σειρά από μελέτες επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους σε φωτιστικά αντικείμενα της Ύστερης Αρχαιότητας μίας συγκεκριμένης περιοχής, παρέχοντας πολύτιμες πληροφορίες για την ποσότητα και την ιδιαιτερότητα των εισαγωγών και των τοπικών παραγωγών ανά αιώνα. Έτσι διακρίνουμε τις μελέτες του F. Garcea για την περιοχή της Νάπολης⁶⁵, του A. Diaconescu για τη Δακία⁶⁶, του C. Pavolini για την Ιταλία⁶⁷, του Π. Πετρίδη για την Κεντρική Ελλάδα⁶⁸.

Η μοναδική απόπειρα σύνθεσης πάνω στο ζήτημα των λυχναριών που καλύπτει όλη τη μεσογειακή λεκάνη είναι η μελέτη του L. Anselmino για τις παραγωγές και τις εξαγωγές της Ύστερης Αρχαιότητας⁶⁹. Μία άλλη πτυχή που συχνά μελετάται είναι η χριστιανική εικονογραφία για τα λυχνάρια της Ύστερης Αρχαιότητας⁷⁰.

58. G. Pohl, Die frühchristliche Lampe vom Lorenzberg bei Epfach, Landkreis Schongau. Versuch einer gliederung der Lampen vom mediterranen Typus, in Aus Bayern Frühzeit, Festschrift F. Wagner, *Schriftenreihe zur Bayerischen Landesgeschichte* 62 (1962), σσ. 219-228.

59. M. Mackensen, Spätantike nordafrikanische Lampen-model und Lampen, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 45 (1980), σσ. 205-224.

60. L. Anselmino, C. Pavolini, Terra sigillata: lucerne, στο: *Enciclopedia dell' Arte Antica, Atlante delle forme ceramiche, I*, Ρώμη 1981, σσ. 184-207.

61. C. Pavolini, La circolazione delle lucerne in terra sigillata africana, στο A. Giardina (επιμ.), *Società romana e impero tardoantico, III. Le merci, gli insediamenti*, Ρώμη 1986, σσ. 241-250.

62. Από αυτές ξεχωρίζουν οι δύο ακόλουθες μονογραφίες: S. Loffreda, *Lucerne bizantine in Terra Santa con iscrizioni in greco*, Ιερουσαλήμ 1989 και S. Loffreda, *Luce e vita. Nelle antiche lucerne cristiane della Terra Santa*, Ιερουσαλήμ 1995.

63. E.L. Nitowski, *The luchnaria. Inscribed Lamps of the Byzantine Period*, Occasional Papers of the Horn Archaeological Museum. Andrews University 4, Μπέριεν Σπρινγκς 1986.

64. G. Guidoni, L'evoluzione delle lucerne siro-palestinesi dal tardoantico all'Islam, στο: *Ravenna, Costantinopoli, Vicino Oriente*, Διεθνές Σεμινάριο, Ραβέννα 12-16 Σεπτεμβρίου 1994, Edizioni del Girasole, Ραβέννα 1995, σσ. 409-431.

65. F. Garcea, Appunti sulla produzione e circolazione delle lucerne nel napoletano tra VII ed VIII secolo, *Archeologia Medievale* 14 (1987), σσ. 537-545 και F. Garcea, *Le produzioni di lucerne fittili nel golfo di Napoli fra tardoantico ed altomedioevo (IV-VIII secolo)*, *Archeologia Medievale* 26 (1999), σσ. 447-461.

66. A. Diaconescu, Spätromische und frühbyzantinische Lampen aus Dakien, *Ephemeris Napocensis* 5 (1995), σσ. 255-299.

67. C. Pavolini, Le lucerne in Italia nel VI-VII secolo: alcuni contesti significativi, στο: L. Sagui (επιμ.), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo*, τ. I: relazioni, Ρώμη 1998, σσ. 123-139.

68. P. Pétridis, Échanges et imitations dans la production des lampes romaines et paléochrétiennes en Grèce centrale, στο: F. Blondé, A. Muller (επιμ.), *L'artisanat en Grèce ancienne. Les productions, les diffusions. Actes du Colloque de Lyon*, Δεκέμβριος 1998, Λιλ 2000, σσ. 241-250.

69. L. Anselmino, Le lucerne tardoantiche. Produzione e cronologia, στο: A. Giardina (επιμ.), *Società romana e impero tardoantico, III. Le merci, gli insediamenti*, Ρώμη 1986, σσ. 227-240.

70. Με πιο πρόσφατες τις μελέτες των: B. Bernard, Mais où sont donc les archétypes des

Το βιβλίο της K. Goethert⁷¹, παρόλο που επικεντρώνεται στα ρωμαϊκά λυχνάρια, που βρέθηκαν στους Τρεβήρους, καλύπτει παράλληλα όλους τους τύπους της ευρύτερης περιοχής του Ρήνου. Η σπουδαιότητά του έγκειται στο γεγονός ότι παρέχει ένα πανόραμα των λυχναριών της περιοχής προσφέροντας παράλληλα εκπληκτικά σχέδια που αφορούν: τους τύπους των πήλινων λυχναριών, τροχήλατων και καμωμένων με μήτρα, τα μετάλλινα λυχνάρια, τα κηροπήγια αλλά και σπουδαίες πληροφορίες για την τεχνολογία και τη λειτουργία των φωτιστικών μέσων.

Η μελέτη του M. Πετρόπουλου⁷² μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των εργαστηρίων που ασχολούνταν με την κατασκευή πήλινων λυχναριών σε μήτρες.

Οι μελέτες του M. Bonifay⁷³ αποτελούν ένα σημαντικό εγχείρημα για τον συνδυασμό των νέων παρατηρήσεων και δεδομένων που αφορούν την τυπολογία των λυχναριών με τις ήδη διαμορφωμένες ταξινομήσεις και τυπολογίες. Παράλληλα, πρόκειται για μία σημαντική σύνοψη της κατηγοριοποίησης των λυχναριών που προέρχονται από την κεντρική και βόρεια Τυνησία και χρονολογούνται στο διάστημα από τον 2ο έως τον 7ο αιώνα.

Ο C. Pavolini παραθέτει πληροφορίες και σχόλια που αφορούν τις χρονολογήσεις λυχναριών καμωμένων με μήτρα στην Ιταλία κατά τον 6ο-7ο αι. με βάση αρχαιολογικά συμφραζόμενα ενώ παράλληλα παρέχονται σημαντικά στοιχεία που αφορούν την τοπική παραγωγή αλλά και τη διακίνηση των λυχναριών στην περιοχή της Ιταλίας⁷⁴.

Η J. Perlzweig⁷⁵ έθεσε τις βάσεις για τη μελέτη των λυχναριών των αθηναϊκών εργαστηρίων και η E. Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου, μελέτησε τα παλαιοχριστιανικά λυχνάρια στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών⁷⁶. Τη γνώση

lampes chrétiennes?, *Tranquillitas. Mélanges en l'honneur de Tran tam Tinh*, Québec 1994, σσ. 47-52, F. Béjaoui, *Céramique et religion chrétienne. Les thèmes bibliques sur la sigillée africaine*, Tunis 1997, C. Sandoz, *Scènes vétéro-testamentaires sur les lampes à huile tarde-antiques*, στο Zhuravlev, *Fire, light*, σσ. 81-110, J. Zerlin, *Im Spiegel der Lampen - Von den Anfängen christlicher Symbolik und Ikonographie an spätantiken Öllampen*, *Hermeneia* 17 (2001) και *Hermeneia* 18 (2002).

71. K. Goethert, *Römische Lampen und Leuchter*. Trier: Auswahlkatalog des Rheinischen Landesmuseums Trier, Τρίερ 1997.

72. M. Πετρόπουλου, *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Δημοσιεύματα του ΑΔ, αρ. 70, Αθήνα 1999.

73. M. Bonifay, *Observations sur la typologie des lampes africaines (Ile-VIe siècle)*, στο: Chrzanovski, *Lychnological Acts* 1, σσ. 31-38, πίν. 12-16 και M. Bonifay, *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR International series 1301, Archaeopress Οξφόρδη 2004 και ειδικά για τα λυχνάρια στις σσ. 312-428.

74. C. Pavolini, *Le lucerne in Italia nel VI-VII secolo: alcuni contesti significativi*, στο: L. Sagui (επιμ.), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo*. τ. I: relazioni, Ρώμη 1998, σσ. 123-139.

75. J. Perlzweig, *Lamps of the Roman period. First to seventh century after Christ. The Athenian Agora* 7, Πρίνστον 1961.

76. E. Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου, *Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια στο Βυζαντινό Μουσείο*, ΔΧΑΕ 11 (1983), περ. Δ', σ. 109-125.

μας για τα αθηναϊκά εργαστήρια εμπλούτισαν με τον πιο διαφωτιστικό τρόπο οι μελέτες της Α. Karivieri⁷⁷.

Για την παραγωγή ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών λυχναριών στην Κεντρική Ελλάδα και τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ των εργαστηρίων αυτής της περιοχής σημαντικές υπήρξαν οι μελέτες του Π. Πετρίδη⁷⁸.

1.3 Μετάλλινα φωτιστικά

Τα συγγράμματα που έθεσαν τις βάσεις για τη μελέτη του θέματος αυτού υπήρξαν σαφώς εκείνο της D. Bénazeth⁷⁹ και του D. M. Bailey⁸⁰. Η διδακτορική διατριβή της Μ. Ξανθοπούλου⁸¹ αρχικά, η δημοσίευση ενός τμήματος αυτής σε βιβλίο στη συνέχεια⁸² και δύο άρθρα της⁸³ όχι μόνο έχουν συμβάλλει καθοριστικά στην ταξινόμηση και το διαχωρισμό των μετάλλινων φωτιστικών αλλά με αφορμή αυτά έχει παρουσιαστεί και μία πραγματικά ολοκληρωμένη μελέτη που βασίζεται στην έρευνα του ίδιου του υλικού αλλά και στις γραπτές πηγές και στις απεικονίσεις τους. Επίσης, έχει αναφερθεί σε αντικείμενα που σχετίζονται με τα μετάλλινα φωτιστικά: συστήματα ανάρτησης, γυάλινες καντήλες, στηρίγματα φυτιλιών, καύσιμα που χρησιμοποιήθηκαν. Παράλληλα, οι συσχετισμοί τους με φωτιστικά καμωμένα από άλλα υλικά έχουν θέσει τις βάσεις για μία συνολική εποπτεία των φωτιστικών αντικείμενων.

77. Α. Karivieri, *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity*, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens V, Ελσίνκι 1996. Α. Karivieri, Athenian Lamps in the Black Sea, Ανακοίνωση στο: 2nd International Congress on Ancient Lighting Devices, Ζαλάου, Κλουζ-Ναπόκα (Ρουμανία) 13-18 Μαΐου 2006. Α. Karivieri, The Athenian Lamp Industry and Lamp Trade from the Fourth to the Sixth Century, στο: Cambi, Marin, ACTA XIII CIAC, σσ. 421-428.

78. P. Pétridis, Échanges et imitations dans la production des lampes romaines et paléochrétiennes en Grèce centrale, στο: F. Blondé, A. Muller (επιμ.), *L'artisanat en Grèce ancienne. Les productions, les diffusions. Actes du Colloque de Lyon*, Δεκέμβριος 1998, Λίλ 2000, σσ. 241-250. Π. Πετρίδης, Ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά εργαστήρια κεραμικής στον ελλαδικό χώρο, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας*, τ. Α', σσ. 81-96. P. Pétridis, *La céramique protobyzantine de Delphes. Une production et son contexte*, École française d'Athènes, Fouilles de Delphes V, Παρίσι 2010.

79. D. Bénazeth, *L'art du métal au début de l'ère chrétienne: musée du Louvre*, catalogue du département des antiquités égyptiennes, Réunion des musées nationaux, Παρίσι, 1992.

80. D. M. Bailey, *A catalogue of the Lamps in the British Museum. IV Lamps of Metal and Stone, and Lampstands*, Λονδίνο 1996.

81. M. Xanthopoulou, *Les luminaires en bronze et fer aux époques paléochrétienne et byzantine: typologie, technologie, utilisation*, 3 τόμοι, Διδακτορική Διατριβή, Παρίσι 1997.

82. M. Xanthopoulou, *Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne*, Bibliothèque de l'Antiquité tardive 16, Brepols Publishers, Τούρνχουτ 2010.

83. M. Xanthopoulou, Lampes en métal, lampes en terre cuite: vies parallèles, στο: Chrzanovski, *Lychnological Acts 1*, σσ. 303-307, πίν. 136-139. M. Xanthopoulou, Le mobilier ecclésiastique métallique de la basilique de Saint-Tite à Gortyne (Crète centrale), *CA 46* (1998), σσ. 103-119.

1.4 Γυάλινες καντήλες και πολυκάντηλα

Παρότι οι γυάλινες καντήλες αποτέλεσαν μία πολύ σημαντική καινοτομία της Ύστερης Αρχαιότητας, για δεκαετίες παραμελήθηκαν και μόνο πρόσφατα έχουν δημοσιευτεί κάποιες μελέτες ιδιαίτερα σημαντικές για την κατανόησή τους⁸⁴. Θεμελιακή μελέτη αποτέλεσε εκείνη των G. M. Crowfoot, D. B. Harden⁸⁵ για να ακολουθήσει το μνημειώδες έργο της C. Isings, το οποίο, παρότι αφορούσε τα γυάλινα σκεύη της Ρωμαϊκής περιόδου γενικώς, αποτέλεσε σημείο αναφοράς για τη μετέπειτα τυπολογία των γυάλινων καντήλων⁸⁶. Μόλις στο τέλος του 20ού αι. η M. Uboldi συνέταξε έναν κατάλογο με τυπολογία που αφορά τις γυάλινες καντήλες της ιταλικής χερσονήσου και γενικότερα της Μεσογείου⁸⁷. Η Uboldi, αξιοποιώντας τα ανασκαφικά δεδομένα της ιταλικής χερσονήσου κυρίως, δημιούργησε τη βάση για τη διεύρυνση της τυπολογίας των γυάλινων καντήλων.

Ο P. Chevalier συνέταξε μία μελέτη για τα φωτιστικά της Δαλματίας⁸⁸. Το άρθρο αυτό αποτελεί μία εξαιρετική προσπάθεια ερμηνείας των φωτιστικών αντικειμένων της ρωμαϊκής Δαλματίας με βάση τα ίδια τα αντικείμενα, απεικονίσεις παρόμοιων αντικειμένων, αλλά και πληροφορίες που προέρχονται από σύγχρονες με αυτά γραπτές πηγές. Το ενδιαφέρον της συγγραφής επικεντρώνεται κυρίως στα πολυκάνδηλα, στα εξαρτήματά τους και στις γυάλινες καντήλες που τα εξοπλίζουν, αλλά και σε άλλες γυάλινες καντήλες που αναρτούνταν με τη βοήθεια αγκίστρων ή αλυσίδων.

Το άρθρο της Y. Olcay⁸⁹, αποτέλεσε μία φιλόδοξη προσπάθεια προσέγγισης του θέματος του φωτισμού ιδιαίτερα στο εισαγωγικό τμήμα του. Σε αυτό η συγγραφέας έχει συγκεντρώσει πολύτιμες πληροφορίες από προηγούμενες μελέτες για να καταλήξει σε μία ενδιαφέρουσα ομαδοποίηση των εκκλησιαστικών φωτιστικών, όπως αυτά διαφαίνονται στα βυζαντινά τυπικά, και να αναφερθεί στη συνέχεια σε γυάλινες καντήλες της Ανατολίας. Ωστόσο, σε κάποια σημεία συναντά δυσκολίες στην ερμηνεία των ελληνικών όρων που αναφέρονται στα βυζαντινά τυπικά.

Σημαντική για την έρευνα των γυάλινων καντήλων της Ύστερης Αρχαιότητας της περιοχής της Θεσσαλονίκης αλλά και για τη συγκέντρωση της βιβλιογραφίας που σχετίζεται υπήρξε η δημοσίευση της διδακτορικής διατριβής του Α. Χ. Αντωνάρα⁹⁰.

84. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 362

85. G. M. Crowfoot, D. B. Harden, *Early Byzantine and Later Glass Lamps*, JEA XVII (1931), σσ. 196-208.

86. C. Isings, *Roman glass from dated finds*, Γκρόνιγκεν-Τζακάρτα 1957.

87. M. Uboldi, *Diffusione delle lampade vitree in età tardoantica e altomedievale e spunti per una tipologia*, *Archeologia Medievale* 22 (1995), σσ. 93-145.

88. P. Chevalier, *Les luminaires paléochrétiens de Dalmatie romaine*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 90-91 (1997-1998), σσ. 161-199.

89. Y. Olcay, *Lighting Methods in the Byzantine Period and Findings of Glass Lamps in Anatolia*, *JGS* 43 (2001), σσ. 77-87.

90. Α. Χ. Αντωνάρας, *Ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική υαλουργία. Αγγεία από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2009.

Η τυπολογία των γυάλινων καντήλων τα τελευταία χρόνια έκανε σημαντικά βήματα προόδου, καθώς τα γυάλινα αντικείμενα αποτέλεσαν αντικείμενο ξεχωριστού ενδιαφέροντος, γεγονός που αποτυπώνεται τόσο στην πρακτική δημοσίευσης σημαντικών καταλόγων μουσείων και ιδιωτικών συλλογών⁹¹ αλλά και στην επιλογή ώστε τα γυάλινα αντικείμενα, που ανευρίσκονται κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, να παρουσιάζονται σε ξεχωριστό κεφάλαιο στους συλλογικούς τόμους των δημοσιεύσεων των ανασκαφών⁹².

Ο D. Keller, σε πρόσφατη μελέτη του, λαμβάνοντας υπόψη κυρίως τα ανασκαφικά δεδομένα, τις γραπτές πηγές αλλά και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που μαρτυρούν τη χρησιμοποίηση καντήλων, παρουσιάζει μία ολοκληρωμένη μελέτη για την τυπολογία και τη χρήση των γυάλινων καντήλων στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές⁹³.

2. Στόχος της παρούσας μελέτης

Ο κύριος στόχος της παρούσας διατριβής είναι πρωτίστως να παρουσιαστούν στοιχεία για σημαντικά κεφάλαια του φωτισμού των Βυζαντινών, ιδιαίτερα κατά την καθημερινή τους ζωή, όπως οι εστίες, οι πυρσοί και τα κεριά που ως τώρα είτε παραβλέπονταν στις μελέτες για τον βυζαντινό φωτισμό είτε θίγονταν επιγραμματικά. Παράλληλα, επιχειρείται η επισκόπηση των υπόλοιπων φωτιστικών μέσων (λυχνάρια, καντήλες, κεριά), τα οποία ως τώρα παρουσιάζονταν σε εξειδικευμένες μελέτες, με απώτερο σκοπό να δοθεί ένας βασικός κορμός για την τυπολογία των φωτιστικών μέσων που χρησιμοποιήθηκαν στα βυζαντινά χρόνια.

Στην παρούσα μελέτη γίνεται προσπάθεια ταύτισης των όρων που παρατίθενται στις γραπτές πηγές αλλά και των απεικονίσεων των φωτιστικών μέσων με πραγματικά αντικείμενα. Επιπλέον, επιχειρείται η διευκρίνιση των όρων εκείνων που στην πορεία του χρόνου φορτίστηκαν με διαφορετικό περιεχόμενο και έφτασαν έως τις μέρες δηλώνοντας ορι-

91. Ενδεικτικά αναφέρω: E. M. Stern, *Roman, Byzantine and early Medieval Glass 10BCE-700CE. Ernesto Wolf Collection*, Hatje Cantz Publishers, Όσφιλντερν-Ρουίτ 2001. Y. Gorin Rosen, *Ancient Glass from the Holy Land, Fine Arts Museum of San Francisco and Israel Antiquities Authority, Fine Arts Museum of San Francisco*, Σαν Φρανσίσκο 1998. S. M. Bergman, A. Oliver Jr., *Ancient Glass in the Carnegie Museum of Natural History*, Published by Carnegie Museum of Art, Πίτσμπουργκ 1980. D. Whitehouse, *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, τ. 1, Corning, Corning Museum of Glass, Νέα Υόρκη 1997. D. Whitehouse, *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, τ. 2, Corning Museum of Glass, Νέα Υόρκη 2001.

92. Βλ. σχετικά Α. von Saldern, *Ancient and Byzantine Glass from Sardis*, Κέμπριτζ, Μασσαχουσέτη 1980. και S. H. Young, κεφ. 16: "Glass", στο: A. H. S. Megaw (επιμ.), *Kourion. Excavations in the Episcopal Precinct*, Harvard University Press 2007, σσ. 485-526.

93. D. Keller, *Glaslampen im frühbyzantinischen Kirchenraum. Künstliche Beleuchtung im Kontext von architektonischen und liturgischen Veränderungen*, στο: P. I. Schneider, U. Wulf-Rheidt (επιμ.), *Licht - Konzepte in der vormodernen Architektur. Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung 10, die das Architekturreferat des Deutschen Archäologischen Instituts, Βερολίνο, Auswärtigen Amt (Besucherzentrum) 27 Φεβρουαρίου - 1 Μαρτίου 2009*, Schnell & Steiner, Ρέγκενσμπουργκ 2011, σσ. 255-270.

σμένες φορές έννοιες τελείως διαφορετικές από τις αρχικά δηλούμενες με αποτέλεσμα να έχουν οδηγήσει τους μελετητές σε παρανοήσεις.

Η παρούσα εργασία διακρίνεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αφορά τα φωτιστικά μέσα.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται ο ρόλος που διαδραμάτιζαν ως φωτιστικό μέσο οι ανοιχτές και οι οριοθετημένες, σε μόνιμες ή φορητές εστίες, φωτιές και γίνεται αναφορά στις χρήσεις που αυτές υπηρετούσαν σε σχέση με τον φωτισμό.

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στους πυρσούς. Περιλαμβάνει μία ιστορική αναδρομή για τους πυρσούς, τη σχετική με αυτούς ορολογία, τις τεχνικές κατασκευής τους, τα υλικά ενίσχυσης της καύσης τους, την τυπολογία τους καθώς και τις χρήσεις που υπηρετούσαν.

Το επόμενο κεφάλαιο αφορά τα κεριά, την ορολογία που τα συνοδεύει και τους τρόπους κατασκευής τους. Παράλληλα, επισημαίνονται οι λόγοι που οδήγησαν στην καθιέρωσή τους καθώς οι παράγοντες που συντέλεσαν στην εξάπλωση της χρήσης τους. Παρουσιάζεται η τυπολογία των κεριών με κριτήρια, όπως το υλικό κατασκευής, το σχήμα τους, τη χρήση τους και τη διακόσμησή τους ενώ παρουσιάζονται και δραστηριότητες στις οποίες χρησιμοποιούνταν τα κεριά.

Το τέταρτο κεφάλαιο περιλαμβάνει τα λυχνάρια. Επιχειρείται αρχικά μία ιστορική αναδρομή σε σχέση με αυτά. Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα πήλινα λυχνάρια και αναλύεται ο τρόπος κατασκευής των λυχναριών με μήτρα και των τροχήλατων καθώς και η τυπολογία των λυχναριών με μήτρα. Ακολουθεί ένα πανόραμα των πήλινων λυχναριών στην Ύστερη Αρχαιότητα, στο οποίο επιχειρείται να διαμορφωθεί ένας νοητός χάρτης με τους τύπους των λυχναριών που αναπτύχθηκαν σε κάθε περιοχή καθώς και με τις ανταλλαγές που αναπτύχθηκαν. Έπειτα παρουσιάζονται οι λόγοι που οδήγησαν στον εκφυλισμό της χρήσης μήτρας για την παραγωγή λυχναριών και στην επικράτηση των τροχήλατων λυχναριών των οποίων παρατίθεται και η τυπολογία. Έπεται η παρουσίαση των ελάχιστων σωζόμενων παραδειγμάτων γυάλινων και λίθινων λυχναριών και στη συνέχεια παρατίθενται στοιχεία για τα μετάλλινα λυχνάρια, την τεχνολογία κατασκευής τους, την τυπολογία τους καθώς και την παράλληλη εξέλιξή τους σε σχέση με τα πήλινα. Το κεφάλαιο των λυχναριών ολοκληρώνεται με τις χρήσεις στις οποίες αυτά βρήκαν εφαρμογή.

Το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των καντήλων. Παρατίθενται η ειδοποιός διαφορά που τις διακρίνει από τα λυχνάρια, η σχετική με τις καντήλες ορολογία, η τυπολογία τους, και γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στις γυάλινες καντήλες, τον τρόπο λειτουργίας τους και την τυπολογία τους. Το κεφάλαιο κλείνει με την παρουσίαση των χρήσεων τους.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται τα βοηθητικά για τον φωτισμό αντικείμενα. Συγκεκριμένα, στο έκτο κεφάλαιο παρατίθενται όσα αφορούν τα μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών όπου γίνεται αναλυτική παρουσίαση της σχετικής ορολογίας καθώς και ταξινόμηση τους με κριτήρια τη θέση τους στο χώρο, το υλικό κατασκευής τους και το φωτιστικό μέσο που υποστήριζαν. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την παράθεση των χρήσεων τους.

Το επόμενο κεφάλαιο αφορά τα φανάρια ως μέσα προστασίας των φω-

τιστικών πηγών και περιλαμβάνει την ορολογία σε σχέση με αυτά, την τυπολογία τους και τις χρήσεις τους.

Το όγδοο και τελευταίο κεφάλαιο αφορά τα μέσα συντήρησης των φωτιστικών, δηλαδή τα αναλώσιμα υλικά για τη συντήρηση των φωτιστικών και τα εξαρτήματα για την πλήρωση, την καλή λειτουργία, τη συντήρηση και την κατάσβεση των φωτιστικών.

3. Μέθοδος

Αρχικά πραγματοποιήθηκε έρευνα για κάθε είδος φωτιστικού διαχρονικά –από τα προϊστορικά χρόνια έως σήμερα - και διατοπικά– εξετάζοντας τι γινόταν στη Δυτική Μεσαιωνική Ευρώπη αλλά και στον κόσμο της Ανατολής στα χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας- σε συνδυασμό με τη μελέτη των διασωθέντων από τη βυζαντινή επικράτεια αντικειμένων.

Με δεδομένη την αδιάλειπτη χρήση μέσων φωτισμού στην πορεία του χρόνου, αναζητήθηκαν τα μέσα φωτισμού που αξιοποιήθηκαν στους βυζαντινούς χρόνους και η εξέλιξή τους σε συνάρτηση με τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες που επικράτησαν στη Βυζαντινή περίοδο. Βάση για την οργάνωση του υλικού αποτέλεσαν αρχικά τα ίδια τα αντικείμενα που επιβίωσαν έως σήμερα, οι αναφορές για τα μέσα φωτισμού στις γραπτές πηγές και οι απεικονίσεις τους. Τα κενά στις πληροφορίες και τις μαρτυρίες επιχειρήθηκε να συμπληρωθούν με τη βοήθεια της Εθνολογίας, της Λαογραφίας αλλά και της Πειραματικής Αρχαιολογίας.

Έχει υποστηριχθεί στην προϋπάρχουσα βιβλιογραφία ως προτιμότερη η χρήση του όρου αγγεία φωτισμού αντί του φωτιστικά. Στην παρούσα εργασία προτιμήθηκαν οι όροι φωταγωγά σκεύη ή φωταγωγά αγγεία που απαντούν στις βυζαντινές γραπτές πηγές. Επειδή, ωστόσο, και αυτοί καλύπτουν ικανοποιητικά μόνο ένα μέρος του συνόλου, επιλέχθηκε και ο γενικότερος όρος μέσα φωτισμού.

Σκόπιμα αποφεύχθηκαν τυπολογίες που βασίζονται σε μορφολογικά και διακοσμητικά χαρακτηριστικά, καθώς αυτές αποτέλεσαν και αποτελούν εξειδικευμένα θέματα που έχουν απασχολήσει τους ειδικούς κάθε τομέα χωριστά. Άλλωστε αυτού του είδους οι τυπολογίες έως σήμερα αποδείχτηκαν αποτελεσματικές, και σε ορισμένες περιπτώσεις και διαχρονικές, μόνο όταν βασίστηκαν σε ανασκαφικά δεδομένα.

Αναπόφευκτα η αναζήτηση της ορολογίας δεν περιορίστηκε μόνο στη βυζαντινή εποχή, καθώς η αδιάλειπτη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας⁹⁴ κατέστησε επιτακτική την ανάγκη από τη μία πλευρά να αναζητηθούν οι ρίζες των όρων και από την άλλη να διερευνηθεί με ποια ακριβώς μορφή αυτοί οι όροι επιβίωσαν –κι αν επιβίωσαν– έως τις μέρες μας.

94. Σε αντίθεση για παράδειγμα με τη λατινική η οποία μετεξελίχθηκε στις λατινογενείς γλώσσες η ελληνική ακολούθησε μία αδιάλειπτη εξελικτική πορεία ενσωματώνοντας μάλιστα στοιχεία από πολλές άλλες γλώσσες ανάλογα με τον χώρο και τον χρόνο όπου η ελληνική γλώσσα ομιλούνταν.

Α΄ ΜΕΡΟΣ:
Φωτιστικά μέσα

κεφάλαιο I:

Η φωτιά ως μέσο φωτισμού

1. Ορισμός και ιστορική αναδρομή

Με τον όρο φωτιά, ως συνώνυμο του αρχαιοελληνικού όρου πῦρ⁹⁵, περιγράφεται μία μορφή ταχείας καύσης με φλόγα, κατά την οποία εκλύεται θερμότητα και φως⁹⁶. Τόσο η ερμηνεία της ως ταυτόχρονης παραγωγής θερμότητας και φωτός με τη γρήγορη καύση εύφλεκτου υλικού όσο και η ετυμολογία της λέξης⁹⁷ φωτιά καθώς και η επισήμανση του Ιωάννη Φιλοπόνου στον 6ο αι. ότι: «φῶς δὲ οὐδετέρως ἢ φωτιά»⁹⁸ δηλώνουν με άμεσο τρόπο την άρρηκτη σχέση της με το φωτισμό.

Η φωτιά από τους προϊστορικούς ακόμη χρόνους συνδέθηκε με βασικές καθημερινές ανάγκες όπως η θέρμανση, το μαγείρεμα, η λατρεία αλλά και ο φωτισμός⁹⁹.

Κατά τη Βυζαντινή περίοδο εξακολούθησε να ικανοποιεί τις ίδιες ανάγκες. Σε σχέση με τον φωτισμό, κατά περίπτωση, θα μπορούσε να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, συνήθως ως επικουρικό φωτιστικό μέσο και παρεμπιπτόντως ως κύριο, όπως εύγλωττα μας γνωστοποιεί ο νεκρικός διάλογος του Τιμαρίωνα (12ος αιώνας) αναφέροντας ότι: «τὰ ἐν Ἴδου πάντα ζοφερά καὶ ἀνήλια· ἔχουσι δὲ χειροποίητα φῶτα, ὁ μὲν ἐκ ξύλων καὶ ἀνθρακιᾶς, ὁ δ' ἐκ κλάδων, ὁ κοινὸς καὶ ἀγοραῖος ὄχλος, ὅσοι δὲ παρὰ τὸν βίον ἐλλόγιμοί ποτε καὶ λαμπρότεροι καὶ λαμπάδας ἀνάπτουσι καὶ ὑπὸ φρυκτορία διαιτῶνται λαμπρᾶ»¹⁰⁰. Ωστόσο, καθώς τα καύσιμα υλικά που τροφοδοτούσαν τη φωτιά ήταν φθαρτά, οι πληροφορίες που έχουμε για τη θέση που αυτή κατείχε στην καθημερινή ζωή, αλλά και για τα ίδια τα καύσιμα, συνήθως είναι έμμεσες και προέρχονται από τις γραπτές πηγές και τις απεικονίσεις ανοιχτής φωτιάς.

Ο Φαίδων Κουκουλές αντλώντας πληροφορίες από κείμενο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης (12ος αι.)¹⁰¹ και αξιοποιώντας στοιχεία από τη σύγχρονη με αυτόν (μέσα 20ου αιώνα) αγροτική ζωή μάς πληροφορεί ότι για την αφή της φωτιάς μεταχειρίζονταν άναμμα, δηλαδή προσάναμμα, που

95. Βλ. σχετικά L-S, τ. 3, σσ. 804-805, λήμματα «πῦρ», «πυρά». Το πῦρ στον πληθυντικό απαντά ανάλογα με τη σημασία του με τις μορφές: τὰ πυρά και ἡ πυρά.

96. *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας*, λήμμα «φωτιά».

97. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό*, λήμμα «φωτιά», σ. 1942.

98. Ιωάννης Φιλόππος, *Περὶ τῶν πρὸς διάφορον σημασίαν διαφόρων τουομένων*, βιβλίο Ε, γρ. Φ, 18,2, λήμμα «φῶς».

99. Βλ. Roman, *Lighting*, σ. 20.

100. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Α', σ. 77.

101. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Α', σ. 75.

ήταν συνήθως λεπτό ξύλο ή ἤσκαν ή δάδα ή δαδιν¹⁰² και τοποθετούσαν πάνω σε αυτά εύφλεκτες ουσίες, όπως νάφθα, θειάφι ή πιμελή¹⁰³, δηλαδή λίπος, που δεν πάγωνε, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε με το στέαρ¹⁰⁴.

2. Ανοιχτές φωτιές ως μέσο φωτισμού

Η χρήση της φωτιάς σε μη οριοθετημένο χώρο αποτελεί την πιο απλή μορφή φωτιστικού μέσου κατά κανόνα στο ύπαιθρο.

Η απεικόνιση ανοιχτής φωτιάς απαντά συνήθως στις παραστάσεις της άρνησης του Πέτρου, όπως για παράδειγμα σε μικρογραφία του κώδ. 5 της Bibl. Palatina στην Πάρμα (β' μισό 11ου αι.)¹⁰⁵ (Εικόνα 1). Στις περιπτώσεις αυτές καθίσταται απολύτως σαφές ότι η φωτιά, εκτός από τον θερμαντικό της ρόλο, επιτελούσε και αυτόν του φωτισμού του περιβάλλοντα χώρου. Η απεικόνιση της σκηνής με παρουσία στρατιωτών μας φέρνει στο νου παραφυλακή νυκτερινή ή με άλλα λόγια διὰ τοῦ πυρός φυλακή¹⁰⁶ στην οποία άναβαν φωτιά κυρίως για να ζεσταθούν αλλά σίγουρα και για να φωτιστούν¹⁰⁷, να δηλώσουν την παρουσία φρουράς αποθαρρύνοντας πιθανούς επίδοξους παραβάτες¹⁰⁸ ή εχθρούς και σε ορισμένες περιπτώσεις για το φρυκτωρεῖν, που σήμαινε το «κυρίως τὸ διὰ πυρός άνατεινόμενον σημαίνειν». Καθώς ως φρυκτωρία στο Μέγα Ετυμολογικόν Λεξικόν του 12ου αι. ορίζεται «ἡ παρ' ἡμῖν λεγομένη βίγλα· ἡ φανός, ἡ λαμπάς, ἡ καῦσις· παραφυλακή νυκτερινή, ἡ διὰ τοῦ πυρός φυλακή.»¹⁰⁹ διαπιστώνουμε τον σαφή ρόλο της φωτιάς ως μέσο φωτισμού αλλά και την ιδιαιτερότητα σε ορισμένες περιπτώσεις, να αποτελεί διὰ πυρός σημείον, χαρακτηριζόμενο μάλιστα και πυρσός¹¹⁰. Η συγκεκριμένη χρήση πιστοποιείται και σε ένα αρκετά προγενέστερο κείμενο, των μέσων του 6ου αι.¹¹¹, στο οποίο μάλιστα επισημαίνεται ότι για την άμεση αφή μιας παρόμοιας φωτιάς οι βιγλάτορες όφειλαν να διατηροῦν διαθέσιμα: «...φρύγανά τε

102. Μία εξαιρετική απεικόνιση δαδίων κατάλληλων για άναμμα φωτιάς διακρίνεται σε τοιχογραφία του 14ου αι. από τον Ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Lykhnne της Γεωργίας με θέμα τη Θυσία του Αβραάμ (Εικόνα 2), βλ. Constantinides, *Images*, εικ. 9.18.

103. L-S, τ. 3, σ. 585, λήμμα «πιμελή».

104. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, σ. 75. Για τα καύσιμα υλικά βλ. αναλυτικά στο σχετικό κεφάλαιο.

105. Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 211.

106. *Μέγα Έτυμολογικόν*, σ. 801, στ. 23-29.

107. Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει με σαφήνεια χωρίο πολύ μεταγενέστερο που αναφέρεται σε χρήση της φωτιάς ως μέσο φωτισμού: Βλ. *Λεξικό Κριαρά*, τ. Β' υπό το λήμμα «Άνάπτω» όπου αναφέρεται το ακόλουθο χωρίο: «Τὸ βράδυ ανάψασι φωτιές στᾱ τείχη νά θωροῦσι».

108. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος τὰ πυρά δήλωνε στον αρχαιοελληνικό κόσμο τις ανοιχτές φωτιές που έκαιγαν στρατιώτες όταν αγρυπνούσαν ή χάριν συνθήματος ή προς εξαπάτηση των εχθρών. Βλ. σχ. οι αγρυπνούντες L-S, τ. 3, σ. 805, λήμμα «τὰ πυρά. -ών».

109. *Μέγα Έτυμολογικόν*, σ. 801, 23-29.

110. Ήσυχιος Άλεξανδρεύς, *Λεξικόν*, τ. 3, σ. 414, λήμματα «πυρσός» και «πυρσοί». Για τον όρο πυρσός βλ. αναλυτικά παρακάτω στο κεφ. II: πυρσοί.

111. Dennis, *Three Byzantine military treatises*, σ. VII.

καὶ καλάμην καὶ δένδρων ἀκρεμόνας, καὶ χόρτον, φέρειν τε μεθ' ἑαυτῶν καὶ λίθον πυρίτην, ποιεῖ δὲ μάλιστα φλόγα τε καὶ καπνὸν δασύν τε καὶ εἰς ὕψος αἰρόμενον στύππη κατὰ πυρὸς ἐπιχειομένη»¹¹².

3. Εστίες ως μέσο φωτισμού

Με τον ὄρο εστία¹¹³ ονομάζουμε ἕναν οριοθετημένο χώρο, μέσα στον οποίο ανάβει ελεγχόμενη φωτιά¹¹⁴. Τις εστίες μπορούμε να τις διακρίνουμε σε μόνιμες και σε φορητές.

3.1 Μόνιμες εστίες

Οι μόνιμες εστίες εξυπηρετούσαν σε μόνιμη βάση τις ανάγκες για θέρμανση, μαγείρεμα, λατρεία¹¹⁵, και φωτισμό κυρίως ενός νοικοκυριού και πιθανώς ενός δημοσίου κτηρίου κοσμικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα, δημιουργώντας ένα χρηστικό τετράπτυχο που ερμηνεύει ξεκάθαρα γιατί η έννοια της εστίας έφτασε να δηλώνει την ίδια την οικία¹¹⁶.

Οι πρώτες μόνιμες εστίες εντοπίζονται στην Κατώτερη Παλαιολιθική περίοδο¹¹⁷. Στα ρωμαϊκά χρόνια η εστία παρέμεινε χαρακτηριστικό μόνο των αγροτικών οικιών, καθώς οι αστικές οικίες και οι επαύλεις των πλουσίων θερμαίνονταν με πιο προηγμένα συστήματα θέρμανσης των τοίχων και του δαπέδου. Εξάλλου, οι ανάγκες του φωτισμού στις τελευταίες θεραπεύονταν από τα πολυάριθμα πολυτελή πήλινα και μετάλλινα λυχνάρια. Ωστόσο, φαίνεται ότι λόγω των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών επανεμφανίστηκε στο Μεσαίωνα ως στοιχείο σχεδόν όλων των οικιών¹¹⁸.

Στη Βυζαντινή περίοδο, όπως άλλωστε και στις προηγούμενες από αυτήν περιόδους, η εξέλιξη της εστίας (Εικόνα 6) συνδέεται άμεσα με την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής μορφής της οικίας¹¹⁹ και τη θέση της καμινά-

112. Dennis, *Three Byzantine military treatises*, σ. 26, στ. 8-11.

113. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό*, λήμμα «εστία», σ. 681.

114. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 7

115. Στη μελέτη τόσο των μόνιμων όσο και των φορητών εστιών, που παρουσιάζονται στη συνέχεια, κλειδί αποτελεί η χρήση τους ως βωμών για τη λατρεία και η ισχυρή παράδοση αυτής της σχέσης, όπως δηλώνει και ο συσχετισμός με τη λατρεία της αρχαιοελληνικής θεάς Εστίας. Μάλιστα με βάση το δεδομένο αυτό διαπιστώνουμε ότι οι βωμοί που απεικονίζονται σε μικρογραφία του κώδ. 1186 Μονής Σινά, φ. 73ν, του 11ου αι. (Εικόνα 3) και σε μία ακόμη του κώδ. 602 της Μονής Βατοπέδου, φ. 178α, του 13ου αι. (Εικόνα 4) θυμίζουν σαφώς αντίστοιχο βωμό της Ρωμαϊκής Περιόδου, παρόμοιο με αυτόν που απεικονίζεται σε σαρκοφάγο του 150-175 που σήμερα εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας (Εικόνα 5).

116. Η σύνδεση αυτή προέρχεται από τον αρχαιοελληνικό κόσμο. Βλ. επίσης στο Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 103. Επίσης στο Vincent, *Fiat lux*, σ. 10.

117. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σσ. 7-8 όπου στην υποσημ. 38 και η σχετική βιβλιογραφία. DAGR, λήμμα "focus", σσ. 1194-1195 (ιδιαίτερα στην ενότητα foyer fixe).

118. Le bois, σ. 142.

119. Βλ. Le bois, σ. 142.

δας σε αυτή. Πρέπει να επισημανθεί ότι στην κατασκευή της σίγουρα λαμβάνονταν υπόψη δύο προβλήματα που έπρεπε να ξεπεραστούν: η διοχέτευση του καπνού και ο κίνδυνος πυρκαγιάς¹²⁰. Η ύπαρξη καμινάδων¹²¹, προφανώς ανάλογων με αυτές που διακρίνονται σε τοιχογραφία του 12ου αι. στην Παναγία του Άρακος, κοντά στα Λαγουδερά της Κύπρου¹²² (Εικόνα 7) και σε μικρογραφία του κώδ. San Marino, Cal., Huntington Library HM 1081, I. φ. 125v¹²³, (Εικόνα 8), αποτελεί μία σαφή ένδειξη της προσπάθειας να ξεπεραστεί η πρώτη δυσκολία. Η δεύτερη είναι πιθανόν να καθόρισε τη μορφή και τη θέση της εστίας στον χώρο των κτηρίων. Τα προαναφερθέντα στοιχεία σίγουρα υπήρξαν δεσμευτικά για την επιλογή της θέσης, που η εστία θα καταλάμβανε μέσα στο οικοδόμημα. Και η επιλογή της θέσης με τη σειρά της θα επηρέαζε σίγουρα και τον τρόπο φωτισμού της οικίας¹²⁴. Μπορούμε να εικάσουμε ότι γύρω από τις εστίες οργανώνονταν για πρακτικούς λόγους, σχετιζόμενους κυρίως με τη θέρμανση αλλά και τον φωτισμό, οι οικογενειακές συναθροίσεις, ιδιαίτερα αυτές που πραγματοποιούνταν μετά τη δύση του ήλιου, όπως για παράδειγμα το οικογενειακό δείπνο.

Οι εστίες στο Βυζάντιο δεν αποτέλεσαν αποκλειστικότητα των ιδιωτικών οικιών αλλά απαντούν και σε μοναστηριακές εγκαταστάσεις. Επισημαίνεται ότι οι μοναστηριακές εστίες προορίζονταν κυρίως για μαγείρεμα και η συμβολή τους στο φωτισμό είχε συμπληρωματικό χαρακτήρα¹²⁵. Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται και από την επισήμανση ότι και οι ίδιες οι εστίες στη διάρκεια της ημέρας φωτίζονταν από μικρά συνήθως μονόλοβα παράθυρα που ήταν τοποθετημένα σε ικανό από το δάπεδο ύψος, όπως για παράδειγμα στη Μονή Βαρλαάμ, στη Μονή Χελανδαρίου και στη Μονή Μεγίστης Λαύρας¹²⁶. Την εστία σε μοναστηριακές εγκαταστάσεις τη συναντούμε και σε χώρο που προοριζόταν για να συγκεντρώνονται και να ζεσταίνονται οι μοναχοί τις κρύες νύχτες του χειμώνα και για να συνηχίζουν την προσευχή τους. Ο ιδιαίτερος αυτός χώρος ονομάζεται φωτάνναμμα και φῶκος¹²⁷ ή φωτογόνη¹²⁸. Οι όροι που τον περιγράφουν δηλώ-

120. Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 104.

121. Ανάλογης μορφής καμινάδες με αυτή της απεικόνισης απαντούν σε μεσαιωνικά κτήρια της Βενετίας που επιβιώνουν έως σήμερα.

122. Stylianos, *Cyprus*, σ. 163 εικ.88.

123. Spatharakis, *Greek manuscripts*, τ. 1, αρ. 328, εικ. 582.

124. Την εξέλιξη αυτή παρουσιάζουν εύγλωττα οι διαπιστώσεις που παρατίθενται στο Brastad-Bernhardt, *Soapstone lamps*, σσ. 39-40.

125. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, σ. 61-68

126. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, σ. 63. Για τις μονές που αναφέρονται βλ. αντίστοιχα τις εικόνες 90, 91 και 93.

127. Μπακιρτζής, *Τσουκαλολάγηνα*, σ. 67. Βλ. επίσης DAGR, τ. 2.2, λήμμα "focus", σ. 1194. Βλ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, σσ. 69-70, υποσημ.1 όπου αναφέρεται ότι η λέξη φῶκος προήλθε από το ενετικό fogo (πῦρ) από το οποίο προέρχεται και το φογοῦ, φουβοῦ. Φῶκος στη Μάνη ονομάζεται η εστία. Στη Μαλεβήν του Οινούντα φῶκος ή φωτογωνιά είναι το μέρος της οικίας όπου κατά τον χειμώνα ανάπεται η φωτιά.

128. Ο φῶκος (focus: εστία), ένα κυκλικό οικοδόμημα με ένα τεράστιο τζάκι στη μέση, όπου οι μοναχοί κάθονταν επάνω στα κτιστά καθίσματα εφαιπόμενα στους τοίχους και ζεσταίνονταν εκ περιτροπής. Ο φῶκος ή φωτάνναμμα των Αγίων Σαράντα αποτελεί σπάνια περίπτωση και το γεγονός αυτό επισημαίνεται και στη σχετική βιβλιογραφία. (URL:

νουν σαφώς τη χρήση φωτιάς σε αυτόν και υποδηλώνουν ταυτόχρονα την παρουσία εκεί τεχνητού φωτός.

Επίσης, οι αναφερόμενες στα Τυπικά των Μονών της Ευεργέτιδος (1054) και του Χριστού Παντοκράτορος (1136) στην Κωνσταντινούπολη *ἄρουλες* (με δεδομένο ότι ο όρος αποτελεί υποκοριστικό του λατινικού *ara* που σημαίνει βωμό, *έστια*, *έσχάρα*) ταυτίστηκαν από τον Α. Ορλάνδο με χαμηλές κτιστές εστίες του μαγειρείου και του νοσοκομειακού κοιτώνα των μονών που χρησίμευαν για διαδικασίες όπως η προετοιμασία φαρμάκων και πρόχειρων φαγητών και το ζέσταμα νερού¹²⁹. Μπορούμε να εικάσουμε ότι η *ἄρουλα* του νοσοκομειακού κοιτώνα εμμέσως κάλυπτε και τις φωτιστικές ανάγκες στους χώρους αυτούς, ιδιαίτερα στις μακρές χειμωνιάτικες νύχτες παρέχοντας στους ασθενείς το απαραίτητο κατά τις νυχτερινές ώρες ημίφως που απαλύνει τον πόνο και δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες για ευκολότερη μετακίνηση όσων το επιθυμούν χωρίς να ενοχλούνται όσοι κοιμούνται.

3.2 Φορητές εστίες ή πυρσοφόροι

Ως φορητή εστία θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε το πήλινο, λίθινο ή και μεταλλικό σκεύος στο εσωτερικό του οποίου φιλοξενούνταν καύσιμη ύλη η οποία προοριζόταν να καίγεται ώστε να υποκαθιστά τον ρόλο της μόνιμης εστίας¹³⁰. Αυτά τα σκεύη φωτιάς και κατ' επέκταση φωτός θυμίζουν τα σύγχρονα μαγκάλια και για να περιγραφούν στον αρχαιοελληνικό κόσμο χρησιμοποιήθηκαν οι όροι: *έσχάρα*, *ίπνός*, *χυτρώπους*¹³¹. Για τα σκεύη αυτά χρησιμοποιήθηκε επίσης ο όρος *λαμπτήρ*¹³² ο οποίος απέδιδε σαφώς τη φωτιστική χρήση των αντικειμένων. Στη Ρωμαϊκή περίοδο η φορητή εστία¹³³ απαντά με τους όρους: *foculus* (*έσχάριον*), *acerra* (λατινική μετάφραση του ελληνικού *έσχάρα*), *turibulum* (λατινική μετάφραση του ελληνικού *θυμιατηρίου*¹³⁴).

http://www.immspartis.gr/links/ieres_mones/ag_tessarakonta.html / 2 Δεκεμβρίου 2008). Για τη Μονή της Παναγίας Μελινίντζης βλ. URL: http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1965 / 2 Δεκεμβρίου 2008). Για φωτάνναμμα στη Μονή *Ζωοδόχου Πηγής* (18ος αι.), στην Καλαύρεια του Πόρου βλ. URL: http://attika.unipi.gr/culture/article.php?article_id=383&topic_id=102&level=2&belongs=9&area_id=1&lang=gr (Ημερομηνία προσπέλασης: 7 Αυγούστου 2009). Για τη Μονή Αγίου Παντελεήμονος του Αγίου Όρους, URL: http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=5024 (Ημερομηνία προσπέλασης: 7 Αυγούστου 2009), αλλά και για τη Μονή Οσίου Λουκά URL: http://el.wikipedia.org/wiki/Μονή_Οσίου_Λουκά (Ημερομηνία προσπέλασης: 7 Αυγούστου 2009). Αναφορά για ύπαρξη φωτανάμματος γίνεται και σε σχέση με τα χάνια της Μεταβυζαντινής Περιόδου. Βλ. ιστοσελίδα: http://www.gravia.gr/gravia/site/custom_page.asp?RID=9&MID=3 (Ημερομηνία προσπέλασης: 7 Αυγούστου 2009).

129. Μπακιρτζής, *Τσουκαλολάγνηνα*, σ. 67

130. Για τις φορητές εστίες βλ. στο DAGR, λήμμα "focus", σσ. 1195-1197 (ιδιαίτερα στην ενότητα *foyer mobile*).

131. DAGR, λήμμα "candelabrum", τ. 1.2, σ. 873

132. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 8.

133. Για σχεδιαστική απόδοση φορητών εστιών Ρωμαϊκής περιόδου βλ. Εικόνα 9.

134. Για την εξέλιξη του θυμιατηρίου και τις μορφές που πήρε βλ. DAGR, τ. 5.1, λήμμα "turibulum", σσ. 542-544

Οι φορητές εστίες της Ύστερης Αρχαιότητας ως αντικείμενα φαίνεται να αποτελούν μία συνέχεια των αντίστοιχων της Ρωμαϊκής περιόδου¹³⁵ (Εικόνα 9). Παράδειγμα φορητής εστίας αποτελεί σκεύος που βρέθηκε στην Αίγυπτο και έχει χρονολογηθεί στην περίοδο από τον 4ο έως τον 7ο αι. (Εικόνα 10)¹³⁶. Ωστόσο, γενικώς έως σήμερα τα σχετικά αρχαιολογικά ευρήματα παραμένουν ελάχιστα.

Η ύπαρξη φορητών εστιών στους βυζαντινούς χρόνους έχει πιστοποιηθεί, αλλά έχει μελετηθεί κυρίως η μαγειρική καθώς και η λατρευτική τους χρήση¹³⁷. Μία ιδέα για τις φορητές εστίες της Βυζαντινής Περιόδου αντλούμε από απεικονίσεις τους σε μικρογραφίες χειρογράφων από τον 9ο αι.¹³⁸ (Εικόνα 11) και σε μικρογραφία του κώδ. 602 της Μονής Βατοπεδίου, Οκτάτευχος, φ. 22β¹³⁹ (Εικόνα 12).

Λεξικογράφοι της περιόδου από τον 9ο έως τον 13ο αι. καταγράφουν όρους που απηχούν την παράδοση του αρχαιοελληνικού κόσμου σε σχέση με τις φορητές εστίες. Διαπιστώνεται μάλιστα ότι τόσο οι όροι αυτοί όσο και τα συνώνυμα τους θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται κατά περίπτωση για να χαρακτηρίσουν τη φορητή εστία ως μαγειρικό σκεύος, αντικείμενο φωτισμού, θερμαντικό σώμα¹⁴⁰. Από μία σειρά όρων θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τον *ἵπνός*, την *ἄρουλα* και τον *φανός* ως εκείνους που περιγράφουν τη φορητή εστία με την ιδιότητά της και ως φωτιστικού μέσου.

Ένα χάλκινο χυτό σκεύος με δύο λαβές και υπερυψωμένο πόδι που εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο με αρ. ευρ. ΜΜΕ 83, 12-14, 8 (Εικόνα 13) θεωρείται βυζαντινό τεχνούργημα που εισήχθη στην περιοχή της Βρετανίας από την Ανατολική Μεσόγειο και φαίνεται ότι αποτελεί ένα παράδειγμα φορητής εστίας. Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός ότι το σχήμα του θυμίζει απόλυτα το *μαγκάλι*¹⁴¹ των νεότερων χρόνων¹⁴². Παράλληλα, μία ολόκληρη σειρά από μεταλλικές λεκανίδες που προέρχονται

135. DAGR, τ. 2,2, λήμμα "focus", σ. 1196.

136. Τα πήλινα υποστηρίγματα για σκεύη (Strzygowski, *Koptische Kunst*, σσ. 240-242, αρ. 9034-9036) ανάλογα με σκεύος που εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης (το αντικείμενο εκτίθεται στη μόνιμη Έκθεση «Από τα Ηλύσια Πεδία στον χριστιανικό παράδεισο») και θεωρήθηκε ότι προοριζόταν για χρήση σε ταφικά δειπνα, εξυπηρετούσαν σαφέστατα κυρίως το μαγείρεμα και ελάχιστα έως καθόλου τον φωτισμό καθώς τα ελάχιστα διάτρητα τμήματά τους φαίνεται ότι προοριζόταν κυρίως για τον ελκυσμό που θα εξυπηρετούσε την καλύτερη λειτουργία των σκευών αυτών.

137. Μπακιρτζής, *Τσουκαλολάγηνα*, σσ. 66-67 και υποσημ. 8. DAGR, τ. 1.1, λήμμα "ara". Για τους όρους βλ. επίσης Smith, Wayte, Marindin, *Dictionary*, λήμμα "Focus".

138. Μπακιρτζής, *Τσουκαλολάγηνα*, πίν. 37α.

139. Χρήστου κ.ά., *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Δ'*, εικ. 49.

140. *Φωτίου του Πατριάρχου Λέξεων συναγωγή*, I, σ. 110, 27 έως σ. 111, 2: «Ἴπνος ὁ φούρνος· ἢ κάμινος· ἢ ὁ φανός. Ἴπνος μέρος τῆς οἰκίας, τὸ λεγόμενον παρ' ἡμῖν μαγειρεῖον· λέγεται δὲ κυρίως Ἴπνος ἢ κάμινος». Επίσης, *Μέγα Ἑτυμολογικόν* σ. 473, 24-25: «Ἴπνος Κάμινος ἢ φούρνος· ἢ φανός· καὶ τὸ μαγειρεῖον, καὶ μέρος τῆς νεώς». Τέλος, Tittmann, *Iohannis Zonarae lexicon*, τ. 2, I, σ. 1116, 1-3: «Ἴπνος καὶ ἵπνός. ὁ φούρνος, κυρίως ἢ κάμινος. καταχρηστικῶς δὲ ἢ ἐσχάρα. ἢ τὸ μαγειρεῖον. ἢ καπνοδόκη».

141. *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, λήμμα «μαγκάλι».

142. Τα μαγκάλια χρησιμοποιούνταν στα νοικοκυριά των ελληνικών αγροτικών σπιτιών έως και τη δεκαετία του 1970.

κυρίως από την κοπτική Αίγυπτο¹⁴³ μας επιτρέπει να απορρίψουμε το ενδεχόμενο ορισμένες από αυτές να αξιοποιούνταν ως φορητές εστίες. Για το ενδεχόμενο αυτό θα μπορέσουμε να είμαστε βέβαιοι στην περίπτωση που ανευρεθούν ίχνη πυράς αλλά και υπολείμματα καύσιμης ύλης στο εσωτερικό παρόμοιων σκευών, ειδικά όσων έχουν υπερυψωμένη βάση και όσων δεν φέρουν εσωτερική διακόσμηση.

Εξάλλου, τον φωτιστικό ρόλο των φορητών εστιών, έστω και δευτερεύοντα, μπορούμε να τον συναγάγουμε και από μία σειρά παραστάσεων που περιλαμβάνουν απεικονίσεις φορητών εστιών σε θέσεις όπου συνήθως απαντούν επιβεβαιώμενα μέσα κύριου ή βοηθητικού φωτισμού. Χαρακτηριστική είναι η απεικόνιση τρίποδης φορητής εστίας, σε παράσταση της Άρνησης του Πέτρου σε ελεφαντοστέινο πλακίδιο του Βρετανικού Μουσείου (Εικόνα 14) σε παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου σε τοιχογραφία του 1294/1295 από την Περίβλεπτο στην Αχρίδα¹⁴⁴ (Εικόνα 15), καθώς και σε ένα ανάλογο θέμα του α΄ μισού του 14ου αιώνα, στα οποία απεικονίζεται φορητή εστία¹⁴⁵, σε θέση όπου συνήθως παριστάνεται κηροπήγιο¹⁴⁶.

Χρησιμοποιώντας τις φορητές εστίες οι Βυζαντινοί μπορούσαν να μεταφέρουν τα πλεονεκτήματα της μόνιμης εστίας όπου επιθυμούσαν, είτε σε άλλους χώρους της οικίας τους ή στο ύπαιθρο όπως για παράδειγμα μπορούμε να υποθέσουμε ότι γινόταν στην περίπτωση των στρατιωτικών εκστρατειών.

143. Αρκετά ανάλογα αντικείμενα εκτίθενται στο Μουσείο Μπενάκη. Για κοπτικά σκεύη που θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί ως φορητές εστίες βλ. Werz, *Sogenanntes Koptisches, Buntmetallgeschirr*, σ. 71 και συνοπτικοί πίν. 9-12 και Drandaki, *Diffusion of Models*.

144. Djuric, *Fresken*, εικ. XV.

145. Για την απεικόνιση φορητής εστίας σε Κοίμηση Θεοτόκου του α΄ μισού του 14ου αι. βλ. Djuric, *Icônes*, πίν. XVI, αρ. 13 καθώς και στη σ. 91. Για την απεικόνιση της Κοίμησης της Θεοτόκου σε τοιχογραφία από το Πρωτάτο βλ. Καλοκύρης, *Άθως*, πίν. XI. Στις απεικονίσεις αυτές δεν αποκλείεται βέβαια η επιλογή του καλλιτέχνη να υποδηλώνει τον διττό ρόλο της συγκεκριμένης φορητής εστίας όχι μόνο ως φωτιστικού μέσου αλλά και ως θυμιατηρίου. Για τον συμβολισμό του θυμιατηρίου στις βυζαντινές απεικονίσεις της Κοίμησης της Θεοτόκου βλ. Evangelatou, *Symbolism of the Censer*.

146. Για παράσταση Κοίμησης της Θεοτόκου όπου στην ίδια θέση απεικονίζεται κηροπήγιο βλ. ενδεικτικά *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σ. 592.

κεφάλαιο II:

Πυρσοί¹⁴⁷

1. Ορισμός και ιστορική αναδρομή

Ο όρος πυρσός με προφανή την ετυμολογία του από το πῦρ, στην Αρχαιότητα δήλωνε τα νυκτερινά πυρά, τη λάμψη του πυρός, τον φανό ἐκ δάδων αλλά και το διά πυρός σημείον¹⁴⁸. Η χρήση της λέξης με τις σημασίες αυτές επιβίωσε και στο Βυζάντιο¹⁴⁹. Ωστόσο, στις μέρες μας ο όρος χρησιμοποιείται κυρίως ως ονομασία για φορητά φωτιστικά μέσα, τόσο για ένα αναμμένο κομμάτι από δαδί¹⁵⁰ (πρβλ. δάδα) ή ξύλο (πρβλ. δαυλός) όσο και για κατασκευή που περιέχει εύφλεκτο υλικό. Ως δάδα περιγράφεται ένα κομμάτι ξύλου από την καρδιά ρητινώδους δέντρου, συνήθως πεύκου, που το άναβαν και το χρησιμοποιούσαν ως φωτιστικό μέσο¹⁵¹ και αποτελεί υποσύνολο της έννοιας πυρσός.

Η απλούστερη και μάλλον η παλαιότερη μορφή των πυρσών είναι ένα κλαδί καλά ξεραμένου ξύλου αναμμένο στη μία του άκρη¹⁵², με άλλα λόγια ένα δαυλί, ή δάδα ή δαδίον. Πρόκειται πιθανώς για το μισοκαμένο στη φωτιά δαδί το οποίο προφανώς ο προϊστορικός άνθρωπος το απέσπασε από την πυρά και το ανασήκωσε για να φωτίσει και πέρα από τον χώρο της κεντρικής εστίας φωτιάς.

Οι δάδες είναι ένα από τα αρχαιότερα μέσα μεταφοράς της φωτιάς και συνάμα του φωτισμού¹⁵³. Η χρήση τους διαπιστώνεται ήδη από την Παλαιολιθική περίοδο στην Κεντρική Ευρώπη¹⁵⁴. Στην Αρχαία Μεσοποταμία χρησιμοποιήθηκαν πυρσοί συχνά αποτελούμενοι από μία δέσμη σχιζών βουτηγμένων σε πίσσα (βιτούμε) ή ρετσίνι αλλά και από δέσμες

147. Επισημαίνεται η χρήση πολλών συνώνυμων όρων για να δηλωθούν τα συγκεκριμένα αντικείμενα (φανός, λαμπάδα, λαμπτήρ). Ωστόσο, οι όροι δάδες και πυρσοί επιλέγονται καθώς μέσα στην πορεία του χρόνου κατέληξαν να χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα και να αποδίδουν τη σημασία που είχαν και στο παρελθόν.

148. L-S, τ. 3, σ. 811, λήμμα «πυρσός».

149. *Suidae lexicon*, Π 3249, λήμμα «πυρσοί». Dennis, *Three Byzantine military treatises*, σ. 26, στ. 3-11. 'Ησύχιος Ἀλεξανδρεὺς, *Λεξικόν*, τ. 3, σ. 414, λήμματα «πυρσός» και «πυρσοί».

150. Με βάση το *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας* το δαδί είναι κομμάτι ξύλου από την καρδιά ρητινώδους δέντρου, συνήθ. πεύκου, το οποίο χρησιμοποιείται ως προσάναμμα. Αξίζει να σημειωθεί επίσης το σημερινό τοπωνύμιο Δαδιά του Έβρου που οφείλει το όνομά του στο άφθονο δαδί, το γεμάτο, δηλαδή, ρετσίνι ξύλο του πεύκου που στα παλιότερα χρόνια χρησίμευε ως προσάναμμα και ως φωτιστικό μέσο.

151. *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας*, λήμμα «δάδα».

152. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 124.

153. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 8.

154. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, υποσημ. 47. Βλ. επίσης, για τη Γαλλία: Perles, *Feu*, σσ. 66-67 και για την Ιταλία Leonardí, Neandertal, σ. 258.

βούρλων ή κληματίδων αμπελιού. Ασσυριακά ανάγλυφα δείχνουν πολλά παραδείγματα χρήσης τέτοιων πυρσών¹⁵⁵. Σε περιοχές, όπου το ξύλο ήταν δυσεύρετο, χρησιμοποιούσαν εναλλακτικά πυρσούς από διάφορα είδη φυτών¹⁵⁶, δέρμα ή ψάρια¹⁵⁷.

Σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι, διατοπικά αλλά και διαχρονικά, τόσο η μορφή των πυρσών όσο και η καύσιμή τους ύλη διαμορφώνονταν ανάλογα με τις κατά τόπους διαθέσιμες εύφλεκτες ύλες. Μία σημαντική εξέλιξη στη μορφή και την αξιοποίηση των πυρσών επήλθε όταν στα κλαδιά ή τις φυτικές ίνες, που τους αποτελούσαν, προστέθηκαν λίπη ή ρητίνες¹⁵⁸ για να αυξηθεί η φωτεινότητα αλλά και ο χρόνος καύσης τους¹⁵⁹.

Σημειώνεται ότι από τον 4ο αι. π.Χ. και σε όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου οι άνθρωποι επιχείρησαν να εξελίξουν τη μορφή και την πρακτικότητα των πυρσών με σχήματα που επέτρεπαν τη συντήρηση της φλόγας σε περισσότερα από ένα σημεία (Εικόνα 16, δεξιά) ή προσαρμόζοντας στο επάνω μέρος του πυρσού μία σειρά από δαυλούς προκειμένου να καίνε σε διάφορα σημεία και να παρέχουν πιο έντονο φως (Εικόνα 16, αριστερά)¹⁶⁰.

2. Πυρσοί στο Βυζάντιο

Η φθαρτότητα του υλικού των φωτιστικών αυτών, τα οποία στις περισσότερες περιπτώσεις καίγονταν ολοσχερώς, ή ακόμη και όταν ανευρίσκονται δίνουν την εντύπωση ότι αποτελούν υλικά που βρέθηκαν τυχαία σε συνθήκες πυράς, συνιστά βασική δυσκολία για να λάβουμε μία ολοκληρωμένη εικόνα γι'αυτά μέσα από αρχαιολογικά ευρήματα. Οι πληροφορίες για τους πυρσούς στο Βυζάντιο αντλούνται, σχεδόν εξ ολοκλήρου από τις απεικονίσεις τους και τις γραπτές πηγές.

Στοιχεία διάκρισης ανάμεσα στις φορητές εστίες, που συνήθως εξυπηρετούσαν επικουρικά τον φωτισμό, και των στατών πυρσών¹⁶¹ θα μπορούσαν να θεωρηθούν: το μέγεθος, ο τρόπος μετακίνησής τους καθώς και η διάθεση ανύψωσης τους προκειμένου να ρίχνουν το φως από ψηλά, όπως στην περίπτωση του πυρσού που εικονίζεται σε τοιχογραφία του 11ου αι., στον ναό του Καρανλίκ (Karanlık Kilise), στο Κόραμα (Göreme) της

155. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 129.

156. Στην Αίγυπτο για παράδειγμα χρησιμοποιούνταν φύλλα παπύρου (Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 379).

157. Forbes V. VI, 128-134. Για καύσιμα υλικά των πυρσών στην Αρχαία Ελλάδα, βλ. Μουλλού, *Τεχνητός φωτισμός*, σσ. 111-112, 117-125.

158. Ενδεικτικά στο Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 379 αναφέρονται: το κατράμι, το βιτούμε, το ζωικό λίπος και το κερί. Για αντίστοιχη πληροφορία που αφορά τον αρχαιοελληνικό κόσμο βλ. Ἀθηναίος, *Ἐπιτομή Δειπνοσοφιστών*, τ. 2.2, σ.161,6-25. βλ. επίσης Roşu, *Illuminat*, σ. 163.

159. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 127.

160. DAGR, τ. 2.2, λήμμα "fax", σ. 1027. Για τους τύπους των πυρσών στην Αρχαία Ελλάδα, βλ. Μουλλού, *Τεχνητός φωτισμός*, σσ. 103-116. Για δάδες με πολλά σημεία καύσης, βλ. σ. 109, εικ. 24.

161. Βλ. κεφ. II: πυρσοί.

Καππαδοκίας¹⁶² (Εικόνα 17). Επίσης, κριτήριο διάκρισης των «λαμπαδηφόρων» φορητών εστίων σε επίπεδο απεικονίσεων θα μπορούσε να θεωρηθεί η παράστασή τους με ζωηρή φλόγα και όχι ως απλή ανθρακιά (Εικόνα 18) –χωρίς ωστόσο, να αποκλείσουμε ολότελα και την πιθανότητα η απεικονιζόμενη φλόγα να αποτέλεσε μία συνειδητή επιλογή των καλλιτεχνών για να δηλώσουν εύγλωττα την πυρά, ακόμη και αν στην πραγματικότητα επρόκειτο για ανθρακιά.

2.1 Ορολογία

Οι περισσότερες από τις πληροφορίες που αφορούν τους πυρσούς στον αρχαιοελληνικό κόσμο παρατίθενται σε κείμενο του Αθήναιου, του 2ου αι.:

«ὅτι λοφνία ἢ ἐκ φλοιοῦ λαμπάς, δίμυξόν φησι λύχνον Φιλύλλιος. ὅτι ἐλάνας τὰς λαμπάδας Νεάνθης λέγει παρὰ τὴν ἑλλην. Ἀθηναῖοι δὲ τὰς λαμπάδας φανούς φασιν, ὡς φησιν ὁ γλωσσογράφος Σιληνός. Τιμαχίδας δὲ δέλετρόν φησι καλεῖσθαι τὸν φανόν, οἷον οἱ νυκ τερευόμενοι τῶν νέων ἔχουσιν, ὁ αὐτὸς δὲ καὶ ἐλάνη. Σέλευκος δὲ γράβιον φησι λέγεσθαι τὸ πρίνινον ἢ δρύινον ξύλον, ὃ ἐθλασμένον καὶ κατεσχισμένον ἐξάπτεσθαι καὶ φαίνεται τοῖς ὄδοιποροῦσιν. Θεοδωρίδας οὖν φησιν ὁ Συρακούσιος· πίσσα δ' ὑπὸ γραβίων ἔσταζεν. λυχνοῦχον δὲ τὸν φανόν ἐν πολλοῖς εὐρήσει τις ἄν. Ἄλεξις· ὁ πρῶτος εὐρών μετὰ λυχνοῦχου περιπατεῖν τῆς νυκτὸς ἦν τις κηδεμῶν τῶν δακτύλων. ὅς ἐν ἄλλοις φησιν· οἶμαι ἐπιτιμᾶν τινὰς ὅτι μεθῶν τηνικάδε περιπατῶ. ποῖος γὰρ ἐστὶ φανὸς τοιοῦτος οἶος ὁ γλυκύτατος ἥλιος; Φερεκράτης· τὸν λυχνοῦχον ἔκφερ' ἐνθεὶς τὸν λύχνον. φανὸν δὲ τινὲς φασὶ τὴν ἐκ ξύλων τετμημένων δέσμη. Φιλιππίδης· ὁ φανὸς ἡμῖν οὐκ ἔφαινε οὐδέν. ἔπειτα φυσᾶν δυστυχῆς οὐκ ἠδύνω; Φερεκράτης δὲ τὴν νῦν λυχνίαν λύχνιον καλεῖ. Ἀριστοφάνης τε Ἰππεῦσί φησι· τῶν ἀκοντίων συνδοῦντες ὀρθὰ τρία λυχνίω χρώμεθα. Εὐφορίων δὲ φησι Διονύσιον τὸν νέον Ταραντίνους εἰς τὸ πρυτανεῖον ἀναθεῖναι λυχνεῖον δυνάμενον καίειν τοσοῦτους λύχνους ὅσος ὁ τῶν ἡμερῶν ἐστὶν ἀριθμὸς εἰς τὸν ἐνιαυτόν. πανὸς δὲ ὠνομάζετο τὸ διακεκομμένον ξύλον καὶ συνδεδεμένον. Δίφιλος· ἀλλ' ὁ πανὸς ὕδατός ἐστι μεστός. μέμνηται δὲ καὶ Αἰσχύλος ἐν Ἀγαμέμνονι τοῦ πανοῦ· ἐχρῶντο δ' αὐτῶ ὡς λαμπάδι. Ξυλολύχνου δὲ μέμνηται Ἄλεξις. καὶ τάχα τούτῳ ὁμοίον ἐστὶ τὸ παρὰ Θεοπόμπῳ ὀβελισκόλυχνον. Φιλύλλιος δὲ τὰς λαμπάδας δᾶδας καλεῖ. οὐ παλαιὸν δὲ εὐρημα λύχνος· φλογὶ δ' οἱ παλαιοὶ τῆς τε δαδὸς καὶ τῶν ἄλλων ξύλων ἐχρῶντο. κοιμίσαι λύχνον, Φρύνιχός φησι. Νίκανδρος δ' ὁ Κολοφώνιος ἐλάνην φησὶ τὴν τῶν καλάμων δέσμη. λύχνα δ' οὐδετέρως εἶπεν Ἡρόδοτος. λυχνοκαυτίαν δὲ Κηφισόδωρος ἦν οἱ πολλοὶ λυχναψίαν. ἄσσαρίου κανδήλας πρίω, φησὶν ὁ παρὰ τῷ ῥήτορι τούτῳ Κύνουσκος»¹⁶³.

Σε αυτό συνοψίζονται οι όροι που χρησιμοποιήθηκαν στον αρχαιοελ-

162. Jolivet-Lévy, *Sacred art of Cappadocia*, πίν. 102.

163. Αθήναιος, *Ἐπιτομή Δειπνοσοφιστῶν*, τ. 2.2, σ.161, 6-33.

ληνικό κόσμο για να καταγράψουν τους διάφορους τύπους πυρσών¹⁶⁴, οι οποίοι στις περισσότερες περιπτώσεις αποδίδονται σε συγγραφείς προγενέστερους του Αθήναιου. Στη Ρωμαϊκή περίοδο οι καμωμένοι από ρητινώδες ξύλο πυρσοί αποδίδονται με τους λατινικούς όρους: fax (δαΐς και δάς¹⁶⁵), taeda¹⁶⁶ ενώ αυτοί που αποτελούνταν από συστρεμμένες ίνες διαφόρων φυτών εμποτισμένες με μία εύφλεκτη ουσία με τον όρο funale¹⁶⁷.

Ο λεξικογράφος Ησύχιος (5ος αι.) ερμηνεύει τον όρο πυρσοφόρος¹⁶⁸ ως εξής: «πυρσοφόρος· ἄγγειον εὐμέγεθες, εἰς ὃ ξύλα ἐτίθεισαν πεπυρωμένα. ἢ ὃ τὸ πῦρ φέρων ἀπὸ τοῦ πρώτου βωμοῦ ἐπὶ τὰ ὄρια, καὶ φυλάττων μὴ ἀποσβεσθῆ. σημαίνει δὲ τὴν λαμπαδηφόρον»¹⁶⁹. Το γεγονός ότι ο όρος σημαίνει και «τὴν λαμπαδηφόρον» υποδηλώνει ότι σκευή που χαρακτηρίζονταν με τον ίδιο όρο –και προφανώς ανάλογης μορφής– επιτελούσαν κυρίως ένα φωτιστικό ρόλο, αυτόν της «λαμπάδας». Η τρίποδη ή τετράποδη του βάση του παρείχε τη δυνατότητα να μεταφέρεται σε διάφορες θέσεις, τόσο στους εσωτερικούς και ημιυπαίθριους χώρους κτηρίων όσο και στο ύπαιθρο, ανάλογα με τις ανάγκες που προέκυπταν.

Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (12ος αι.) αξιοποιώντας σε μεγάλο βαθμό το προαναφερθέν κείμενο του Αθήναιου αλλά προσθέτοντας και πληροφορίες από άλλους συγγραφείς –σε ελάχιστες περιπτώσεις μεταγενέστερους του Αθήναιου– επιχειρεί μία παρόμοια σύνοψη, τυπολογία και ορολογία των φωτιστικών μέσων: «Βωμοὶ δὲ ἀπλῶς, ἀνάβαθμοὶ ἐνταῦθα, ἐφ' ὧν λυχνοφόροι κοῦροι ἴσταντο χρύσειοι καὶ αὐτοί. γέγονε δὲ τις μνήμη καὶ ἀλλαχοῦ τῶν τοιούτων βωμῶν. Τὸ δὲ αἰθομένας δαΐδας ἔχοντες καὶ τὸ φαίνοντες, παρακείμενα ἀλλήλοις συναπτῶς, παρήγαγε τὸν φανὸν ὃς καὶ πανδὸς ἐλέχθη παρὰ τοῖς ὕστερον ὡς καὶ αὐτὸ ἐν ἄλλοις ἐγράφη. καὶ τὸ φανίον δὲ τὸ ἐκ φανοῦ παράγωγον, οὗ ἡ χρῆσις παρὰ Μενάνδρῳ. οὗ φανίου τὸ ὑποκόρισμα, παράγει καὶ τὸ ἰδιωτικῶς λεγόμενον φανάριον. Φιλυλλίου δὲ κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ δειπνοσοφιστοῦ, τὰς λαμπάδας δᾶδας καλοῦντος ἀκολούθως δηλαδὴ τῷ ποιητῇ, Ἀθηναίων δὲ κατὰ τὸν γλωσσογράφον Σιληνὸν, φανοὺς ὀνομαζόντων τὰς λαμπάδας, ἔστι συναγαγεῖν, ταυτὰ τινα πολυωνομίας λόγῳ εἶναι, δᾶδας φανοὺς καὶ λαμπάδας. Τιμαχίδας δὲ φησι, δέλετρον καλεῖ τὸν φανὸν ὃν οἱ νυκτερευόμενοι τῶν

164. Και εδώ οι όροι δάδα και πυρσὸς χρησιμοποιούνται με τη σημερινή σημασία. Βλ. υποσημ. 147.

165. DAGR, τ. 2.2, λήμμα "fax", σ. 1028

166. Να σημειωθεί ότι οι λατινικές λέξεις fax και taeda δεν σημαίνουν πάντα αντικείμενα παρόμοια με την αρχαιοελληνική δάδα (Για την πληροφορία βλ. Roman, Lighting, σ. 21 ο οποίος αντιγράφει μάλλον το DAGR, τ. 2.2, λήμμα "fax", σ. 1028).

167. DAGR, λήμμα "candelabrum", τ. 1.2, σ. 869. Βλ. επίσης Roman, Lighting, σ. 20.

168. Ως επίθετο η λέξη πυρσοφόρος σημαίνει γενικώς ο φέρων πυρ (βλ. L-S, τ. 3, σ. 811). Με διαφορετική σημασία απ' αυτή που αποδίδει στον όρο πυρσοφόρο ο Ησύχιος, χρησιμοποιείται στα ακόλουθα χωρία του 8ου αι.: Θεοφάνης, Χρονογραφία σ. 384, στ. 9-10: «ἔστησε δὲ ἐπέικτας καὶ ἤρξατο κτίζειν δρόμωνάς τε καὶ διήρεις πυρσοφόρους καὶ μεγίστας τριήρεις»· και Θεοφάνης, Χρονογραφία σ. 397, στ. 9-12: «μαθῶν δὲ δι' αὐτῶν ὁ βασιλεὺς περὶ τῶν χρυπτομένων δύο στόλων ἐν τῷ κόλπῳ, σίφωνα πυρσοφόρους κατασκευάσας εἰς δρόμωνάς τε καὶ διήρεις τούτους ἐμβαλῶν κατὰ τῶν δύο στόλων ἐξέπεμψεν».

169. Ησύχιος Ἀλεξανδρεὺς, Λεξικόν, 1310, λήμμα «πυρσοφόρος».

νέων ἔχουσι. Νεάνθης δέ φασιν, ἐλάνας τὰς λαμπάδας ἔφη παρὰ τὴν ἑλλην ἥτις ἐστὶν εἶλη, ἀπ' ἧς πολλὰ γίνονται. ὦν καὶ τὸ εἰληθερεῖν. καὶ θειλόπεδον ὡς μετ' ὀλίγα φανεῖται. παρὰ δὲ Νικάνδρῳ φησὶν ἐλάνη, ὁ ἐκ καλάμων δεσμός. εὖρηται δὲ καὶ λυχνούχος καλούμενος ὁ φανός. Ἄλεξις γοῦν φησιν, ὁ πρῶτος εὐρών μετὰ λυχνούχου περιπατεῖν τῆς νυκτός, ἦν τις κηδεμῶν τῶν δακτύλων. ὁ δ' αὐτὸς ἐν ἄλλοις ἔφη. ποιός ἐστι φανός τοιοῦτος, οἷος ὁ γλυκύτατος ἥλιος; ἔστι δέ φασιν φανός, ἡ ἐκ ξύλων τετμημένων δέσμη. καὶ δηλοῖ αὐτὸ Φιλιππίδης ἐν τῷ, ὁ φανός ἡμῖν οὐκ ἔφαινε οὐδέν. πρὸς ὃ λέγει ὁ ἀκούσας. ἔπειτα φουσαν δυστυχῆς οὐκ ἠδύνω. Καὶ ὄρα τὸ, ὁ φανός οὐκ ἔφαινε ἐτυμολογικῶς ῥηθέν. Ὀμήρου κατάρξαντος τοιαύτης μεθόδου ὡς εἴρηται. δοκεῖ δὲ τῶν εἰς φανὸν τεμνομένων ξύλων ἐν εἶναι καὶ τὸ καλούμενον γράβιον, πρίνινον αὐτὸ φασιν ἢ δρυῖνον ξύλον. ὃ ἐθλασμένον ἢ κατεσχισμένον, ἐξάπτεται καὶ φαίνει τοῖς ὁδοιποροῦσι. μή ποτε δὲ ἄρα δάδων εἶδος τι καὶ τὸ τοιοῦτον γράβιον εἶγε πίσσαν καταστάζειν ἔχει ὡς δηλοῖ Θεοδωρίδας ὁ Συρακούσιος ἐν τῷ, πίσσα δ' ὑπὸ γραβίων ἔσταζεν. ὅτι δὲ καὶ πυρσὸς ὁ φανός ἐκαλεῖτο, οὐκ ἔστιν ἀμφιβαλεῖν. τὴν δὲ ἐκ ξύλων τετμημένων σύνθεσιν τοῦ, εἴτε φανοῦ εἴτε λύχνου, δηλοῖ φασιν καὶ Ἀριστοφάνης ἐν τῷ, τῶν ἀκοντίων συνδοῦντες ὀρθὰ τρία, λυχνίῳ χρώμεθα ἤγουν λυχνία. τὴν γὰρ νῦν φασιν λυχνίαν, λυχνίον ἐκάλουν ὡς Φερεκράτης. πανοῦ δὲ φασιν χρῆσις τοῦ βραχέων εἰρημένου, καὶ παρὰ Διφίλῳ. οἷον. ἀλλ' ὁ πανός ὕδατός ἐστι μεστός. ἦτοι ὁ φανός ξύλα ἔχει χλωρότατα καὶ διατοῦτο ὕδατηρά. ὁ δὲ παρὰ Ἀλέξιδι ξυλολυχνούχος, τάχα φασὶν ὁμοίος ἐστὶ, τῷ παρὰ Θεοπόμπῳ ὀβελισκολύχνῳ. οὐ παλαιὸν δὲ εὖρημα ὁ λύχνος. λέγει δὲ ὁ ῥηθεὶς Ναυκρατίτης ῥήτωρ, καὶ ὅτι λυχνοκαυτίαν ἔφη Κηφισόδωρος, ἦν οἱ πολλοὶ, λυχναψίαν. κείται δὲ παρ' αὐτῷ καὶ κανδήλας χρῆσις. οἷον. ἀσσαρίου κανδήλας πρίω. ἤγουν ἐξώνησαι. λέγει δὲ καὶ τὰ λύχνα οὐδετέρως κατὰ Ἡρόδοτον. δηλον δὲ καὶ ὅτι αἰθομένης δαΐδας ὁ ποιητὴς ἔφη, τὰς σὺν τῷ καίεσθαι, καὶ ἀναλαμπόσας. ἐξ οὗ περ αἶθειν καὶ αἰθῆρ καὶ ἄστρον καὶ ἀστήρ. πολλῶν δὲ παραγομένων ἐκ τοῦ αἶθειν, παραδέδοται ἀπ' αὐτοῦ, καὶ ἡ παρὰ τῷ Σουίδα αἶθρακος. ἡ καὶ ἀνδράχλη ὡς ἐκεῖνος λέγει. δηλοῖ δὲ, τὸ ἰδιωτικῶς γυναικεῖον ποδαρούλιον. ἐνθυμητέον δ' ἐνταῦθα καὶ τὰς παρὰ τῷ Σουίδα πυρσουρίδας. φανούς δηλαδὴ, βαρβάρων ἔλευσιν προσημαίνοντας. ὦν ἴσως ἡ παραγωγὴ, κατὰ λαμπουρίδας. ἑτεροίας μέντοι παρὰ τὴν ἐν τῷ Λυκόφρονι. Ἰστέον δὲ ὅτι τῶν εἰρημένων δαΐδων ἡ εὐθεῖα, διαλέλυται πρὸς διαστολὴν τοῦ δαῖς ἢ εὐωχία. καὶ ὅμως ὅτε ἡ τοιαύτη δαῖς δᾶς λεχθείη ἐν προσγραφῇ τοῦ ἰῶτα, διφθογγίζεσθαι λογίζεται»¹⁷⁰.

Ἔτσι, ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης δημιουργεῖ πράγματι μία γλωσσικὴ γέφυρα που μας μεταφέρει στὴν ορολογία γιὰ τὰ μέσα φωτισμοῦ τοῦ ἀρχαίου κόσμου συγκεντρώνοντας τοὺς ὅρους που χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ διάφορους συγγραφεῖς καὶ λεξικογράφους στὸ παρελθόν. Τὸ χωρίο αὐτό, ωστόσο, θέτει ὀρισμένα ἐρωτήματα. Πρῶτον, κατὰ πόσο ἀπηχεῖ ἡ σύνοψη αὐτὴ καὶ τὴν κατάστασιν που διαμορφωνόταν σὲ σχέση με τοὺς πυρσοὺς στὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐσταθίου ἢ ἐμπεριέχει καὶ ἀναχρονιστικὰ στοιχεῖα. Δεῦ-

170. Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ὀδύσειαν*, τ. 1, σ. 263,38 ἕως σ. 264, 27.

τερον, εάν χρησιμοποιούνταν όλοι αυτοί οι όροι και στη δημόδη γλώσσα της εποχής αυτής ή αν υπήρχαν σε αυτήν αποκλίσεις και χρήση γενικότερων όρων. Και τέλος, εάν οι όροι που χρησιμοποιούνται από τον Ευστάθιο αντιστοιχούν σε αντικείμενα η χρήση των οποίων επιβίωσε έως και την εποχή του ή απλώς ανακαλούσαν στη μνήμη του αναγνώστη τις αναφορές του Αθήναιου.

Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση οι αναφορές του Ευσταθίου αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών που μας επιτρέπουν να διαμορφώσουμε κάποια άποψη για τους πυρσούς στο Βυζάντιο σε συνδυασμό με μία σειρά άλλων αναφορών σε βυζαντινές γραπτές πηγές για χρήση δάδων και πυρσών¹⁷¹ αλλά και σχετικές απεικονίσεις. Ως πιο χαρακτηριστικές προβάλλουν από τη μία πλευρά η απεικόνιση του εικονογραφικού θέματος της Παραβολής των Παρθένων, όπως για παράδειγμα σε μικρογραφία του κώδ. του Ροσάνο (Rossanensis) του 6ου αι.¹⁷² (Εικόνα 19), σε τοιχογραφία του 1600, στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα, στο καθολικό Μονής Πάτμου¹⁷³ (Εικόνα 20) και σε μικρογραφία αρμένικου χειρογράφου του 13ου αι.¹⁷⁴ (Εικόνα 21), η απόδοση του οποίου βασίζεται στη σχετική ευαγγελική περικοπή (Ματθ. κε' 1-13), και από την άλλη πλευρά η απεικόνιση της Προδοσίας του Χριστού από τον Ιούδα¹⁷⁵, όπως για παράδειγμα σε ψηφιδωτό στο καθολικό της Νέας Μονής Χίου¹⁷⁶ (Εικόνα 22), σε τοιχογραφία του 13ου αι. στον κυρίως ναό της Παναγίας Βλαχέρνας στην Άρτα¹⁷⁷ (Εικόνα 23) και σε τοιχογραφία του 14ου αι. στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό¹⁷⁸ (Εικόνες 24, 25). Οι σκηνές αυτές εκτυλίσσονται στο ύπαιθρο και μάλιστα κατά τη διάρκεια της νύχτας. Αναπόφευκτα το γεγονός αυτό υποδηλώνεται με την επιλογή μιας σειράς από φωτιστικά μέσα που καλούνται να δηλώσουν και να επιτελέσουν τις εικονογραφικές επιταγές που καθορίζει η περικοπή του Ιωάννη (Ιωάν. ιη' 3): «ὁ οὖν Ἰούδας λαβὼν τὴν σπεῖραν καὶ ἐκ τῶν ἀρχιερέων καὶ [ἐκ] τῶν Φαρισαίων ὑπηρέτας ἔρχεται ἐκεῖ μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων καὶ ὄπλων»¹⁷⁹ η οποία φαίνεται ότι αποτέλεσε ακρογωνιαίό λίθο για την επινόηση και την εκτέλεση της παράστασης αυτής. Οι προεικονομαχικές παραστάσεις ανήκουν στην περίοδο από τα μέσα του 4ου έως τον 6ο αιώνα¹⁸⁰, όπως για παράδειγμα αυτή στο κάλυμμα ελεφαντο-

171. Βλ. σχετικά στην ενότητα για τις χρήσεις πυρσών.

172. Grabar, *Justinien*, εικ. 231.

173. Χατζηδάκης, *Εικόνες Πάτμου*, πίν. Δ'.

174. Nersessian, *Manuscripts*, εικ. 95, σ. 159.

175. Ειδικά στην παράσταση αυτή απαντούν όλοι οι τύποι των φωτιστικών που χρησιμοποιούνταν στο ύπαιθρο: δάδες, πυρσοί, φανάρια, βλ. Εικόνα 25.

176. Χατζηδάκη, *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, εικ. 94.

177. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, Εικ. 91.

178. Μπακιρτζής, *Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός*, εικ. 41.

179. Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 203. Να σημειωθεί ότι ενώ υπάρχουν πολλές αναφορές σε αυτή την ευαγγελική περικοπή στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, λ.χ. από τον Ωριγένη (Ωριγένης, *Σχόλια εις τὸν Ἰωάννην*, βιβλίο 19, κεφ. 10, 63.1-4), και τον Ευσέβιο, στη συνέχεια φτάνουμε στον 12ο αι. και στον Μιχαήλ Γλυκά (*Μιχαήλ Γλυκάς, Βίβλος Χρονική*, σ. 401, 11 -12) για να υπάρξουν ξανά αναφορές σε αυτό.

180. Βλ. ενδεικτικά ψηφιδωτή παράσταση της Προδοσίας στον Άγιο Απολλινάριο το Νέο της Ραβέννας που χρονολογείται γύρω στα 520. Effenberger, *Kunst und Kultur*, εικ. III.

στέινου κιβωτιδίου του Μουσείου Ιστορίας και Τέχνης της Μπρέσια¹⁸¹ (Εικόνα 26). Οι πρωιμότερες εντοπίστηκαν σε σαρκοφάγους και προέρχονται από τις δυτικές επαρχίες της βυζαντινής επικράτειας¹⁸².

Για την ερμηνεία των όρων λαμπάς και *candela* διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις, συνήθως παραπλανητικές¹⁸³. Η άποψη ότι η «λαμπάδα», που στο κλασικό λεξιλόγιο περιέγραφε τον πυρσό ή το λυχνάρι, χρησιμοποιήθηκε στο βυζαντινό κόσμο για να περιγράψει τα μεγαλύτερα κεριά φαίνεται να προσεγγίζει περισσότερο την αλήθεια¹⁸⁴.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η λατινική λέξη *candela* προέρχεται από το λατινικό ρήμα *candere* που σημαίνει λάμπω, ακτινοβολώ¹⁸⁵ σε συνδυασμό και με το γεγονός ότι τη γενική σημασία της λέξης απηχεί η επιλογή του όρου από την Εγερία για να περιγράψει τις γυάλινες αιωρούμενες καντήλες: "*Candelae autem uitreae ingentes ubique plurimae pendent*"¹⁸⁶ διαπιστώνουμε ότι η *candela* αποτελεί την ακριβή μετάφραση της αρχαιοελληνικής λαμπάδας και έχουμε απόλυτη αντιστοιχία των όρων. Είναι απολύτως σαφές ο ελληνικός όρος λαμπάς¹⁸⁷ και ο αντίστοιχος λατινικός *candela* είναι γενικοί όροι που δήλωναν ό,τι έλαμπε αλλά φαίνεται ότι στη Ρωμαϊκή περίοδο και στην Ύστερη Αρχαιότητα χρησιμοποιήθηκαν για να δηλώσουν κυρίως τους πυρσούς και δευτερευόντως τα κεριά¹⁸⁸.

Στην εξέλιξη της εικονογραφίας της παράστασης της Προδοσίας του Ιούδα τη θέση του παλαιοχριστιανικού πυρσού, που αποδίδεται με τον όρο λαμπάδα, καταλαμβάνει στις οψιμότερες παράστασεις το μεγάλο κεριό, το οποίο όπως και σήμερα άλλωστε, δηλώνεται επίσης με τον όρο λαμπάδα. Επιπλέον, στις γλώσσες που αποτέλεσαν τις άμεσες διαδόχους της αρχαίας ελληνικής και της λατινικής, δηλαδή τα νέα ελληνικά και τα ιταλικά οι όροι *candela* και λαμπάδα αντίστοιχα, κατέληξαν να σημαίνουν τα κεριά. Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, θεωρώ ότι η εκάστοτε επιλογή υποδηλώνει ότι σε κάθε περίοδο οι όροι *candela*¹⁸⁹ και λαμπάδα, αρχικά σαφώς γενικού χαρακτήρα, επιλέχθηκαν για να περιγράψουν το φωτιστικό εκείνο μέσο που πιθανώς αποτελούσε το κυρίαρχο ή τουλάχιστον

181. Crippa, Zibawi, *L'art paleochretien*, εικ. 58.

182. Παπακυριακού, Προδοσία, σ. 231. Για την εικονογραφία της παράστασης παραθέτει τη σχετική βιβλιογραφία στην υποσημ. 2: Ενδεικτικά αναφέρω: Millet, *Iconographie*, σ. 326-344, Schiller, *Iconography*, τ. 2, σσ. 62-66. Στη μελέτη Παπακυριακού, Προδοσία, σσ. 231-249, παρουσιάζεται η εξέλιξη της εικονογραφίας του θέματος στην Ανατολή και στη Δύση σε σχέση με τα γεγονότα που είναι πιθανόν να την επηρέασαν. Δεν υπάρχουν ιδιαίτερες αναφορές για τα φωτιστικά μέσα που συνοδεύουν την παράσταση.

183. DACL, τ. 3.2, λήμμα "cierges", σ. 1613. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 141. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 383. Ακτσελή, Μέλισσα, σ. 38. Rich, *Dictionary*, υπό το λήμμα "Candela", σ. 106 και DAGR, τ. 1.2, σ. 869, λήμμα "candela".

184. ODB, τ. 1, σσ. 371-372 όπου παραθέτει το Clugnet, *Dictionnaire* 81, λήμμα «κηρίον», σ. 89 κ.ε.

185. Vincent, *Fiat lux*, σ. 88

186. *Έγερία*, κεφ. XXIV, 7.

187. L-S, τ. 3, σ. 12, λήμμα «λαμπάς».

188. Βλ. κεφ. III: τα κεριά.

189. Το ίδιο συμβαίνει και με τον σημερινό αγγλικό όρο candle.

ένα από τα κυρίαρχα φωτιστικά μέσα¹⁹⁰. Η μελέτη της εικονογραφίας του θέματος της Παραβολής των Παρθένων σε έναν ευρύ χρονικό ορίζοντα μας επιτρέπει να διακρίνουμε τη μετεξέλιξη του όρου λαμπάδα στην ελληνική γλώσσα μέσα στον χρόνο. Σε μικρογραφία του κώδ. Του Ροσάνο, του βου αι. (Εικόνα 19) οι λαμπάδες της ευαγγελικής περικοπής παριστάνονται ως πυρσοί, ενώ σε παράσταση από το καθολικό της Μονής Ιωάννη Θεολόγου στην Πάτμο του 1600 (Εικόνα 20) τη θέση τους έχουν πάρει φωτιστικά μέσα που, λόγω μεγέθους, σχήματος και τρόπου συγκράτησής τους, προσιδιάζουν περισσότερο σε μελισσοκέρια. Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει και η χρήση της κέρινης λαμπάδας για την απεικόνιση της Παναγίας ως φωτοδόχου λαμπάδος στην Μεταβυζαντινή Εποχή, όπως για παράδειγμα σε τοιχογραφία της Νέας Μονής του Φιλοσόφου, κοντά στη Δημητσάνα του 1693¹⁹¹ (Εικόνα 27). Στη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο ο όρος λαμπάς φαίνεται ότι ανάλογα με τα συμφραζόμενα μπορεί να δηλώνει τόσο τις κέρινες λαμπάδες όσο και τους πυρσούς. Από την άλλη πλευρά, μια όψιμη παράσταση του εικονογραφικού αυτού θέματος του τέλους του 15ου αι. σε τοιχογραφία στην Αγία Παρασκευή Γεροσκήπου στην Κύπρο, όπου τη θέση της δάδας παίρνει κέρινη λαμπάδα (Εικόνες 28, 29), επιβεβαιώνει περίτρανα την ερμηνεία της λαμπάδας ως κεριού στη Μεταβυζαντινή περίοδο.

Η εμφανής προσπάθεια να αποδοθούν οι φανοί και οι λαμπάδες με βάση τα πραγματικά φωτιστικά μέσα που υπήρχαν σε κάθε εποχή καθιστά την παράσταση της Προδοσίας του Ιούδα εξαιρετική πηγή πληροφοριών τόσο για τα φωτιστικά μέσα που χρησιμοποιούσαν για τη μετακίνηση στο ύπαιθρο και την εξέλιξή τους στον χρόνο όσο και για τα αντικείμενα που σε κάθε εποχή δηλώνονταν υπό τους όρους φανοί και λαμπάδες. Ο όρος φανός, έχει επίσης γενικό χαρακτήρα και δηλώνει οτιδήποτε φαίνει¹⁹², δηλαδή φωτίζει, αλλά εμφανίζεται να ορίζεται και ως «φανός δὲ ἡ τῶν κληματίδων λαμπάς»¹⁹³. Η εξέλιξη του εικονογραφικού θέματος της Προδοσίας δείχνει μάλλον ότι στην Ύστερη Αρχαιότητα φανοί και λαμπάδες θεωρούνταν οι πυρσοί (Εικόνα 26). Ωστόσο, από την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο και έπειτα φαίνεται ότι επέρχεται μία διαφοροποίηση και σε ορισμένες περιπτώσεις διακρίνεται ένας διαχωρισμός έτσι ώστε ο όρος λαμπάδες να αποδίδει κυρίως τους πυρσούς και ο όρος φανοί τα φανάρια (Εικόνες 28-33). Σκηνή νυχτερινού ψαρέματος, η οποία απεικονίζεται σε μικρογραφία του κώδ. gr. Z. 479, f. 59r της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης¹⁹⁴, καθιστά σαφές ότι ο όρος φανός στον 11ο αι. –ίσως ανάμεσα σε άλλα– περιέγραφε τον πυρσό που χρησιμοποιούνταν όπως το σημερινό πυροφάνι (Εικόνα 34).

190. Η σημερινή αγγλική λέξη lamp, σαφώς απόγονος της αρχαίας ελληνικής λάμπα, δηλώνει με τον καλύτερο τρόπο τον γενικό χαρακτήρα της λέξης και παράλληλα ταλανίζει και οδηγεί αρκετά συχνά σε παρανοήσεις τους Έλληνες μελετητές που επιχειρούν να μεταφράσουν αγγλικά κείμενα για φωτιστικά μέσα.

191. Ξυγγόπουλος, Φωτοδόχος Λαμπάς, σ. 332, εικ. 15.

192. L-S, τ. 4, σ. 511, λήμμα «φαίνω».

193. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαί εις τὴν Ὁμήρου Ὀδύσσειαν*, τ. 1, σ.73, 13-15.

194. Hetherington, Forman, *Les Byzantins*, σ. 79

Οι όροι *δαδίον* και *δάδα* αποτελούν όρους οι οποίοι από τη μία πλευρά δηλώνουν φωτιστικά μέσα –αναφέρεται ως «*δάς, ἢ ἐκ δάδων λαμπάς*»¹⁹⁵– και από την άλλη καύσιμη ύλη για τις εστίες και τα καμίνια. Σε ορισμένες περιπτώσεις, από την ερμηνεία των όρων αυτών συνάγεται το συμπέρασμα ότι τα *δαδιά* προορίζονταν αποκλειστικά για φωτιστική χρήση¹⁹⁶. Ο S. Sorochan, λαμβάνοντας υπόψη τη ρωσική μετάφραση ενός αποσπάσματος του Επαρχικού Βιβλίου για τη συντεχνία των αρτοποιών, θεωρεί ότι ένα μέρος από το εισόδημα των εργαστηρίων τους προοριζόταν για την αγορά δάδων με την έννοια των φωτιστικών μέσων¹⁹⁷. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη το πρωτότυπο κείμενο: «...τὰ δὲ μιλαρίσια εἰς διατροφὴν τῶν τε ἀνθρώπων αὐτῶν καὶ τοῦ ἀλόγου τοῦ ἀλήθοντος καὶ ἐνοίκιον καὶ ἔκκαυσιν τοῦ φούρνου καὶ δάδας» θεωρώ ότι οι δάδες αυτές προορίζονταν στην πλειονότητά τους για την «ἔκκαυσιν»¹⁹⁸ τοῦ φούρνου»¹⁹⁹ και μόνο κατά περίπτωση θα μπορούσαν να αξιοποιούνται ως φωτιστικά μέσα, καθώς σε έναν κλειστό χώρο όπου θα εργάζονταν για μεγάλο χρονικό διάστημα θα ήταν δύσκολο μόνες τους οι δάδες να επιτελούν τον ρόλο αυτό και να μην χρησιμοποιούσαν φωτιστικά μέσα που θα απέδιδαν καλύτερο και πιο σταθερό φως και θα ανέδειδαν λιγότερο καπνό.

Τόσο από τον Αθήναιο όσο και από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, που τον σχολιάζει, χρησιμοποιούνται όροι για να δηλώσουν το είδος της δάδας ανάλογα με την ύλη της, όπως για παράδειγμα δάδα από «*πρίνινον ἢ δρύινον ξύλον*» (τὸ γράβιον)²⁰⁰ και *πεύκη* προερχόμενη από το ομώνυμο δέντρο²⁰¹.

Οι δετές ή *φάκελοι*²⁰² (λατ. *faces, faculae* και *fasciculus*) ήταν όροι που χρησιμοποιήθηκαν για να περιγράψουν δέσμες ξύλων ή φρυγάνων²⁰³ οι οποίες συγκρατούνταν στη διάταξη αυτή με συνδέσμους από πάπυρο²⁰⁴. Στις γραπτές πηγές γίνεται λόγος για είδος δάδας αποτελούμενης από φλοιούς γενικώς (ἢ *λοφνία*) ή αμπέλου ειδικότερα (ἢ *λοφνίς*), καθώς και για πυρσό αποτελούμενο από δέσμη καλαμιών (*έλάνη*, ἢ *ἐλένη*), για πυρσό από ξύλο *πεύκης* ή από κλήματα αμπέλου²⁰⁵, που περιγράφεται με τον όρο *φανός*, ο οποίος κατά περίπτωση μπορούσε να δηλώνει, όπως και ο συνών-

195. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαί εἰς τὴν Ὀμήρου Ὀδύσειαν*, τ. 1, σ.73, 13-15.

196. Sorochan, Light, σ. 113.

197. Sorochan, Light, σ. 113.

198. Με βάση το L-S, τ. 2, σ. 60 σημαίνει το *ἀνάπτειν*, το *ἀνακαίειν*.

199. Με την ίδια ακριβώς λογική πρέπει να χρησιμοποιείται και ο όρος *δαδίον* στο *Τυπικόν του Ιωάννη Τσιμισκή* (971-972μ.Χ.). Βλ. *Τυπικόν Τσιμισκή*, σ. 213, στ. 139-140. Με την έννοια του καυσόξυλου (*firewood*) μεταφράζεται το *δαδίον* και στο *Τυπικόν Τσιμισκή* (μτφρ.), σ. 240 όπως άλλωστε και το *δάδ(ας)* στο *Τυπικόν Κωνσταντίνου Μονομάχου* (μτφρ.), σ. 287.

200. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαί εἰς τὴν Ὀμήρου Ὀδύσειαν*, τ. 1, σ. 264,9.

201. DAGR, τ. 2,2, λήμμα "fax", σ. 1026.

202. Από τον όρο αυτό προκύπτει και το γερμανικό *Fackel*=πυρσός, δαυλός, λαμπάδα.

203. Βλ. για τους όρους στο κεφάλαιο της ορολογίας και στο L-S στα αντίστοιχα λήμματα.

204. DAGR, τ. 2,2, λήμμα "fax", σ. 1026

205. *Φωτίου του Πατριάρχου Λέξεων συναγωγή*, σ. 207, 5-6: «*Λαμπτήρ ὁ νῦν φανός: φανός δὲ ἢ ἐκ κλημάτων δέσμη*».

νυμος αυτού πανός²⁰⁶, τη λαμπάδα ή δέσμη κομμένων ξύλων.

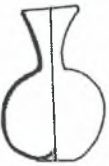
Επίσης, το γεγονός ότι ο όρος λαμπτήρ σχετίζεται με το ρήμα λάμπω²⁰⁷ και συνεπώς και με τον όρο λαμπάς καθιστά προφανές ότι εν δυνάμει μπορούσε να χρησιμοποιείται για να δηλώσει ό,τι έλαμπε. Στον 2ο αι. ο όρος έχει ερμηνευθεί ως: «...χαλκοῦν ἢ σιδηροῦν ἢ ξύλινον λαμπάδιον ὅμοιον, ἔχον θρυαλλίδα»²⁰⁸ και στον 9ο αι. επισημαίνεται ότι: «Λαμπτήρ ὁ νῦν φανός...»²⁰⁹.

Ο όρος φατλίων φαίνεται ότι σήμαινε τη θρυαλλίδα και θεωρείται ότι αποτελεί τον προδρομικό τύπο του σημερινού φτιλιού²¹⁰. Ωστόσο, φαίνεται ότι ο ίδιος κατ' επέκταση περιέγραφε και τον πυρσό - όπως για παράδειγμα στο Τυπικόν της μονής του Χριστού Παντοκράτορα: «διδομένων καὶ φατλίων μεγάλων ὑπὲρ τῶν λιτῶν τοῦ ὄλου χρόνου δεκαέξ, ὥστε ἔχειν ταῦτα τοὺς πριμμικηρίους πρὸς τὸ ἀνάπτεσθαι κατὰ τοὺς καιροὺς τῶν λιτῶν»²¹¹ -ή γενικότερα «λαμπάδα» με μεταλλικό περίβλημα²¹², που στο εσωτερικό του έφερε φτίλι, παρόμοια στη μορφή με τον λαμπτήρα που περιγράφει ο Φρύνιχος στον 2ο αι.²¹³.

2.2 Τεχνικές κατασκευής και υλικά ενίσχυσης της καύσης τους

Αναφορές σε γραπτές πηγές μας επιτρέπουν να εικάσουμε ότι μία σειρά από εύφλεκτες ύλες, όπως η πιμελή, η νάφθα²¹⁴ ή το Μηδείας έλαιον, υλικό που όταν καίει και πέσει επάνω του νερό, αντί να σβήσει, δυναμώνει και του οποίου τις ιδιότητες γνώριζαν οι Βυζαντινοί²¹⁵, καθώς και η πίσσα και η άσβεστος²¹⁶ θα μπορούσαν να αποτελούν ουσίες που ενίσχυαν τον χρόνο καύσης και την ένταση του φωτός στις δάδες και στους πυρσούς.

Σε μικρογραφία του κώδ. Ροσάνο του 6ου αιώνα, που αναπαριστά την Παραβολή των Παρθένων²¹⁷ (Εικόνα 19) και σε παρόμοια παράσταση σε μικρογραφία του αρμενικού κώδ. FGA 32.18, του 13ου αι. (Εικόνα 21), απεικονίζονται πυρσοί αλλά και γυάλινα κατά πάσα πιθανότητα αγγεία, (Εικόνες 35, 36) («αὶ δὲ φρόνιμοι ἔλαβον ἔλαιον ἐν τοῖς ἀγγείοις») μάλλον του τύπου Isings, form 104b (Εικόνα 36)²¹⁸, στα οποία έφεραν το έλαιο για

206. L-S, τ. 3, σ. 426, λήμμα «πανός».

207. L-S, τ. 3, σ. 13, λήμμα «λαμπτήρ».

208. Φρύνιχος Αρράβιος, *Σοφιστική προπαρασκευή*, σ. 87, 1-6.

209. *Φωτίου του Πατριάρχου Λέξεων συναγωγή*, lambda σ. 207,5-6.

210. Κοραής, *Άτακτα*, σ. 642.

211. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σσ. 91, στ. 1022-1024. Dagron, *Patria*, σ. 206.

212. *Διήγησις περί τῆς Ἁγίας Σοφίας*, ενότητα 23,1-18.

213. Φρύνιχος Αρράβιος, *Σοφιστική προπαρασκευή*, σ. 87, 1-6.

214. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Α', σ. 75.

215. Κορρές, *Υγρόν πυρ*, σσ. 70-72, 86.

216. Ιωάννης Καμινιάτης, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης* κεφ. 33, ενότητα 7, 1-5. Για την πίσσα και τους τρόπους παρασκευής της, βλ. Μουλλού, *Τεχνητός φωτισμός* σ. 106.

217. Ματθ. κε' 1-13. Το θέμα σχολιάζεται επίσης στο Ώριγένης, *Τὰ εἰς τό κατά Ματθαῖον ἐξηγητικά*, σ. 304,50 έως σ. 305,8.

218. Για τον τύπο αυτό βλ. αναλυτικά Isings, *Roman glass*, σσ. 122-125. Παρόμοια διά-

την τροφοδοσία των πυρσών, επιβεβαιώνοντας την ανάγκη προσθήκης λίπους στους πυρσούς προκειμένου να δώσουν εντονότερο φως αλλά και για να παρατείνουν την καύση τους²¹⁹. Μάλιστα σε κείμενο του 9ου αι. γίνεται αναφορά στην ίδια παραβολή με το σχόλιο ότι: «αί μὲν γὰρ τροφήν ἄφθονον ἐπορίσαντο ταῖς ἐλαιοθρέπτους λαμπάσιν, αἱ δὲ κατερραθύμῃσαν»²²⁰. Στο επάνω μέρος της λαβής των πυρσών (Εικόνες 35, 36) διαμορφώνεται ἀγκίστρο το οποίο θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως εξάρτημα για πιθανή ανάρτηση από αυτό του σκεύους που περιείχε το καύσιμο²²¹ όταν οι πυρσοί εναποτίθεντο σε δοχείο με χύμα, ή στο έδαφος ή σε ειδικές κατασκευές στήριξής τους (Εικόνα 37).

Από την παράσταση αυτή αντλούμε μία σημαντική ένδειξη για ενίσχυση της καύσιμης ύλης πυρσών με λιπαρές εύφλεκτες ουσίες και ιδιαίτερα με λάδι. Η ιδιότητα αυτή του λαδιού να ενισχύει την ένταση της φωτιάς απηχείται ακόμη και σήμερα στη γλώσσα μας με την παροιμιώδη έκφραση «ρίχνω λάδι στη φωτιά» η οποία σημαίνει δυναμώνω τη φλόγα. Μία έκφραση που φαίνεται να αποτελεί μετάφραση της αρχαίας παροιμίας «Ἐλαίῳ πῦρ σβεννύεις»²²².

2.3 Τυπολογία

2.3.1 Πυρσοί μιας χρήσης

Με βάση το υλικό κατασκευής μπορούμε να τους διακρίνουμε σε δύο υποκατηγορίες:

2.3.1.1 Δάδες

Οι δάδες αποτέλεσαν διαχρονικά σύνηθες φωτιστικό μέσο για τις περιοχές που ήταν πλούσιες σε ξυλεία²²³. Τόσο η ποιότητα της φλόγας όσο

ταξη εμφανίζεται σε αντικείμενο που προέρχεται από την Αίγυπτο και χρονολογείται στον 4ο αι. Βλ. Bailey, *Lamps of Metal*, αρ. Q 3955.

219. Μία άλλη ερμηνεία για τη μορφή που είχαν τα φωτιστικά μέσα που αναφέρονται στη συγκεκριμένη παραβολή παρουσιάζεται στο Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 150. Στην περίπτωση αυτή μάλλον ο Forbes καταλήγει στην ερμηνεία των φωτιστικών μέσων, που αναφέρονται στην παραβολή με τον όρο λαμπάδες, ως λυχνάρια, λαμβάνοντας πιθανώς υπόψη ότι το λάδι θα μπορούσε να αποτελεί καύσιμο μόνο για τα λυχνάρια και όχι για τους πυρσούς.

220. Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, κώδικας 237, σ. 309b, στ. 15-20.

221. Ερμηνεύω το ἀγκίστρο με τον τρόπο αυτό γιατί το σχήμα του ἀγκίστρου δεν καθιστά πολύ πιθανή την υπόθεση να εξυπηρετούσε αυτό για την ανάρτηση των πυρσών όταν αυτοί δεν ήταν σε χρήση. Για την τοποθέτηση των αναμμένων δάδων στο έδαφος ή σε χύτρες στην Αρχαία Ελλάδα, βλ. Μουλλού, *Τεχνητός φωτισμός*, σ. 113.

222. Έκλογή περί τῶν ἄδυνάτων, στ. 22. Με παρόμοιο τρόπο αναφέρεται η έκφραση στο Dipsades ενότητα 4,14 έως ενότητα 5,1: «ὥσπερ ἂν εἴ τις ἐλαίῳ πῦρ κατασβεννύοι.» η οποία φαίνεται να βρίσκεται ακόμη πιο κοντά στη σημερινή έκφραση περιγράφοντας με μεταφορικό τρόπο την επιδείνωση μίας κατάστασης καθώς το λάδι όχι μόνο δε σβήνει αλλά δυναμώνει τη φωτιά.

223. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 124

και η ποσότητα του καπνού που θα αναδιδόταν βρίσκονταν σε άμεση συνάρτηση με τον τύπο του ξύλου²²⁴. Αναφέρονται δάδες καμωμένες από πρίνινον ἢ δρύινον ξύλον (τὸ γράβιον)²²⁵ και με τον όρο *πεύκη* δηλώνονται εκείνες που προέρχονταν από το ομώνυμο δέντρο²²⁶. Ο Προυδέντιος (τέλη 4ου-αρχές 5ου αι.) αναφέρεται σε πυρσούς από ξύλο πεύκου στους οποίους τη φλόγα τροφοδοτούσε το ρετσί: "Seu pinus riceam fert alimoniam"²²⁷.

Μονόξυλες λαμπάδες²²⁸

Πρόκειται ουσιαστικά για τις μεμονωμένες δάδες οι οποίες αποτελούν και την απλούστερη μορφή πυρσών. Απεικονίζονται σε παράσταση της Προδοσίας του 12ου σε μικρογραφία του κώδ. 1139 του Βρετανικού Μουσείου (1131-1187)²²⁹ (Εικόνα 38), σε τοιχογραφία του 13ου αι. στην Παναγία Βλαχέρνα στην Άρτα (Εικόνα 24), σε ψηφιδωτό στη βασιλική του Αγίου Μάρκου στη Βενετία²³⁰ (Εικόνα 31) και σε ψηφιδωτό στη βασιλική στο Μονρεάλε της Σικελίας²³¹ (Εικόνα 32).

Δετές ή φάκελοι²³² (λατ. *faces, faculae* και *fasciculus*)

Οι αποτελούμενοι από δέσμη ξύλων πυρσού –οι οποίοι περιγράφονται σε ορισμένες περιπτώσεις και με τους όρους *φανός* και *πανός*– συνεχίζουν την παράδοση του ελληνορωμαϊκού κόσμου, εξακολουθούν να επιβιώνουν τουλάχιστον έως την Ύστερη Αρχαιότητα (Εικόνα 39). Παρόμοιοι πυρσού απεικονίζονται σε παραστάσεις προερχόμενες κυρίως από τις δυτικές επαρχίες του κράτους. Δετές ή φάκελοι απεικονίζονται στο κάλυμμα του ελεφαντοστέινου κιβωτιδίου της Μπρέσια, που χρονολογείται γύρω στα 360-370 (Εικόνα 26) καθώς και σε βωμό του 360-370²³³, που εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας (Εικόνα 40), αλλά και σε ελεφαντοστέινο πλακίδιο από το γαμήλιο δίπτυχο των Νικομάχων και των Συμμάχων του τέλους του 4ου - αρχών 5ου αι.²³⁴ (Εικόνα 41), υποδηλώνοντας έτσι την επιβίωση των συνηθειών του αρχαίου κόσμου αλλά και την προφανή υιοθέτηση στη χριστιανική εικονογραφία του

224. Μάλιστα, σε αρχαιοελληνικές πηγές παρέχονται πληροφορίες για την κατάλληλη επιλογή ξύλων για δάδες καθώς και για τους εξειδικευμένους στο έργο αυτό τεχνίτες, τους δαδουργούς. Βλ. ενδεικτικά Θεόφραστος, *Περί φυτών ιστορίας*, βιβλίο 3, κεφ. 9, ενότητα 3,1-18. Βλ. επίσης Ἀθήναιος, *Ἐπιτομή Δειπνοσοφιστῶν* τ. 2,2 σ. 161,6-25.

225. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ὀδύσσειαν*, τ. 1, σ. 264, 9.

226. DAGR, τ. 2,2, λήμμα "fax", σ. 1026.

227. Bayle, *Étude sur Prudence*, βιβλίο V. HYMNUS AD INCENSUM LUCERNÆ, στ. 13-24.

228. DAGR, τ. 2,2, λήμμα "fax", σ. 1026.

229. Mathew, *Byzantine Painting*, εικ. 7.

230. Demus, *San Marco*, πίν. 22b.

231. Demus, *Mosaics of Norman Sicily*, πίν. 70.

232. Βλ. Φρύνιχος Αρράβιος, *Σοφιστική προπαρασκευή*, σ. 87,1-6: «φανός δὲ φάκελός τινων συνδεδεμένος καὶ ἡμμένος, ὃ καὶ διὰ τοῦ π.».

233. Πρόκειται για έναν από τους δύο ταυροβολικούς βωμούς του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στην Αθήνα με αρ. 1746 και 1747 που σχετίζονται με τη λατρεία της Ρέας-Κυβέλης και του Ἄττιδος και συγκεκριμένα με τη μυστηριακή γιορτὴ των Ταυροβολίων.

234. La Rocca, Ensolì, *Aurea Roma*, σ. 264.

στοιχείου της δάδας-πυρσού (Εικόνα 26), άμεσα συνδεδεμένου με τη λατρεία προϋπαρχουσών θρησκειών.

2.3.1.2 Πυρσοί καμωμένοι από άλλα –εκτός ξύλου– αναλώσιμα υλικά, κυρίως φυτικές ίνες και φλοιούς

Εδώ μπορούμε να συμπεριλάβουμε τύπους πυρσών που αναφέρονται στις πηγές, όπως ή λοφνία, ή λοφνίς, ή έλάνη ή έλένη, ενώ οι όροι φανός και πανός θα μπορούσαν να δηλώνουν εκτός από τη δέσμη κομμένων ξύλων και τη δέσμη από κλήματα αμπέλου²³⁵. Προφανώς, σε κάθε περίπτωση η μορφή των πυρσών διαμορφωνόταν ανάλογα με τις κατά τόπους διαθέσιμες ύλες.

Πηγή πληροφόρησης για πυρσούς αυτού του είδους φαίνεται να αποτελούν παραστάσεις της Τύχης κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Εάν πράγματι είναι πυρσός το αντικείμενο που κρατά στο δεξί της χέρι η γυναικεία μορφή, που έχει ταυτιστεί ως απεικόνιση της Τύχης της Κωνσταντινούπολης σε ελεφαντοστέινο κτένι από το Μουσείο Μπενάκη²³⁶ (Εικόνα 42), τότε προφανώς πρόκειται για πυρσό καμωμένο από φυτικές ίνες, ίσως βούρλα, κάνναβη ή πάπυρο, παρόμοιο με πυρσό από βούρλα που προέρχεται από τη ΒΔ Ευρώπη, αποτελεί μέρος της Συλλογής του Museum der Kulturen της Βασιλείας και παρουσιάστηκε στην Έκθεση Dark Ages στο Olten (Εικόνα 43). Δεν διαθέτουμε λεπτομερείς πληροφορίες γι' αυτά αλλά είναι πολύ πιθανόν να αποτελούσαν εύκολες αυτοσχέδιες λύσεις²³⁷.

2.3.2 «Επαναγεμιζόμενοι» πυρσοί

Με τον συμβατικό αυτό όρο θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τους πυρσούς που προορίζονταν για επαναλαμβανόμενη χρήση.

2.3.2.1 Με συμπαγές σώμα

Το συμπαγές σώμα τους επέτρεπε στους πυρσούς αυτού του τύπου να χρησιμοποιούνται τόσο με στερεό όσο και με ρευστό καύσιμο. Με βάση το σχήμα τους μπορούμε να τους διακρίνουμε στις δύο υποκατηγορίες που ακολουθούν:

«Επαναγεμιζόμενοι» πυρσοί με συμπαγές σώμα και σχήμα που απομιμείται δάδα

Πρόκειται ουσιαστικά για πυρσούς που απομιμούνται με το σχήμα τους τα πραγματικά δαδιά από ξύλινα κλαδιά και έχουν διαμορφωμένη λαβή για

235. Φωτίου του Πατριάρχου Λέξεων συναγωγή, λήμμα «λαμπτήρ»: «Λαμπτήρ ό νυν φανός· φανός δὲ ἢ ἐκ κλημάτων δέσμη».

236. Για απεικόνιση πυρσού σε προσωποποίηση Τύχης της Κωνσταντινούπολης βλ. Βα-ραλής, Ελεφαντοστέινο κτένι, σ. 73.

237. Έτσι έχουμε ανάλογη περίπτωση σε απεικόνιση από τη Δυτική Ευρώπη με δάδα από άχυρο (Εικόνα 44). Βλ. επίσης Εικόνες 45 και 46 για πυρσούς από κάνναβη και σημάδα αντίστοιχα. Για τα φωτιστικά αυτά: βλ. Wunderlin, Luminaires, σ. 235.

την εύκολη μετακίνησή τους. Λαμβάνοντας υπόψη ένα χωρίο του Φρυνίχου (2ος αι.)²³⁸, θεωρώ ότι προσιδιάζουν στο αναφερόμενο σε αυτό λαμπάδιον. Ο όρος λαμπτήρ περιγράφει τον πυρσό που μπορεί να έχει χάλκινο, σιδερένιο ή ξύλινο σώμα. Λαμβάνοντας υπόψη το στοιχείο αυτό, καθώς και σχετικές παραστάσεις, θεωρώ ότι οι πυρσοί της κατηγορίας αυτής θα μπορούσαν εν δυνάμει να είναι μεταλλικοί, κεράτινοι, πήλινοι ή ξύλινοι που λειτουργούσαν με τη χρήση θρυαλλίδας στον πυρήνα τους. Κατά τη γνώμη μου υπήρχαν και παραλλαγές τους που ήταν δυνατόν να λειτουργούν και χωρίς αυτήν. Μάλιστα με βάση την περιγραφή τους (βλ. παραπάνω) στην κατηγορία αυτή μάλλον οφείλουμε να εντάξουμε και τα φατλία.

Οι πυρσοί που παριστάνονται στην Παραβολή των Δέκα Παρθένων σε μικρογραφία του κώδ. του Ροσάνο (Εικόνα 19) και σε ψηφιδωτό που εκτίθεται στο Μουσείο της Gafsa²³⁹ (Εικόνα 47) είναι πιθανώς μεταλλικοί λόγω των αγκίστρων και των απολήξεων που διαμορφώνονται στην πρώτη περίπτωση και στη δεύτερη περίπτωση αντίστοιχα, στοιχεία που δύσκολα θα κατασκευάζονταν σε ξύλο ή κέρατο και σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η επιφάνειά τους αποδίδεται συνολικά με το ίδιο χρώμα. Στην περίπτωση του ψηφιδωτού από την Οικία του Παγονιού στο El Jem της Τυνησίας²⁴⁰ (Εικόνα 48) πρόκειται μάλλον για μεταλλικούς πυρσούς που απομιμούνται κεράτινους, όπως φαίνεται από το σχήμα τους.

Σε μικρογραφία του κώδ. Par. gr. 510²⁴¹ (Εικόνα 49) το γεγονός ότι το σώμα των πυρσών αποδίδεται με το ίδιο χρώμα όπως και τα στυλιάρια των αξινών, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι παριστάνονται ξύλινοι πυρσοί προφανώς ενισχυμένοι στην απόληξή τους με μεταλλικό στοιχείο. Οι πυρσοί που απεικονίζονται σε μικρογραφία του χειρογράφου της Μονής Διονυσίου, κώδ. 587μ, του γ' τέταρτο του 11ου αι.²⁴² (Εικόνα 50), δίνουν την εντύπωση ότι αποτελούν ένα παράδειγμα ξύλινων λαμπαδίων, καθώς αποδίδονται με χρώμα ίδιο με αυτό των, χρησιμοποιούμενων ως όπλων, ξύλινων ράβδων.

Οι πυρσοί που παριστάνονται σε μικρογραφία του κώδ. 7651, Jerewan Matenadaram²⁴³ (Εικόνα 51), θα μπορούσαν να είναι ξύλινοι, κεράτινοι ή και μεταλλικοί.

Σε παράσταση της Προδοσίας του 1494 μ.Χ. σε τοιχογραφία στην Εκκλησία του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι στην Πλατανιστάσα της Κύπρου²⁴⁴ (Εικόνες 52, 53) διακρίνεται ξεκάθαρα ότι ορισμένοι πυρσοί κατασκευάζο-

238. Φρύνιχος Αρράβιος, *Σοφιστική προπαρασκευή*, σ. 87.1-6: «λυχνούχος, λαμπτήρ, φανός διαφέρει. λυχνούχος μὲν ἔστι σκευὸς τι ἐν κύκλῳ ἔχον κέρατα, ἔνδον δὲ λύχνον ἡμμένον, διὰ τῶν κεράτων τὸ φῶς πέμποντα. λαμπτήρ δὲ χαλκοῦν ἢ σιδηροῦν ἢ ξύλινον λαμπάδιον ὅμοιον, ἔχον θρυαλλίδα. φανός δὲ φάκελός τινων συνδεδεμένος καὶ ἡμμένος, ὃ καὶ διὰ τοῦ π.».

239. Blanchard-Lemée κ. ἄλ., *Sols de l'Afrique romaine*, εικ. 142.

240. Ben Abed, *Tunisian mosaics*, εικ. 427.

241. *IEE*, τ. Ζ', σ. 408.

242. Πελεκανίδης κ.ἄλ., *Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὀρους, τόμος Α'*, σ. 188, εικ. 233.

243. Brentjes, *Kunst des Mittelalters*, εικ. 231.

244. Stylianos, *Cyprus*, σ. 195, εικ.110.

νταν από κέρατα ζώων²⁴⁵, καθώς ο απεικονιζόμενος πυρσός αποδίδεται με τον ίδιο τρόπο που αποδίδεται και πνευστό μουσικό όργανο, το βούκινο²⁴⁶, που συνήθως κατασκευαζόταν από κέρατο ζώου²⁴⁷. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι το επάνω μέρος του που δεχόταν την καύσιμη ύλη παριστάνεται με διαφορετικό τρόπο, που υπαινίσσεται μάλλον μεταλλικό στοιχείο, καθώς αποδίδεται με χρώμα ανάλογο αυτού των όπλων της παράστασης.

Σε τοιχογραφία του 14ου αι. από το Ιναπονο της σημερινής Βουλγαρίας με θέμα την Προδοσία²⁴⁸ (Εικόνες 54, 55) καθώς και σε μια άλλη προερχόμενη από τα Μετέωρα²⁴⁹ (Εικόνες 56, 57) απεικονίζονται πήλινοι πυρσοί που θυμίζουν πήλινο αντικείμενο προερχόμενο από την περιοχή της Κριμαίας που έχει ερμηνευθεί ως χειροποίητο φωτιστικό²⁵⁰ (Εικόνα 58). Τα ίχνη καύσης στο χείλος του αντικειμένου αυτού ενισχύουν την άποψή μου και το σχήμα του σε συνδυασμό με το σχήμα των πυρσών που απεικονίζονται σε παραστάσεις Προδοσίας (Εικόνες 54-57) μας επιτρέπει να σκεφτούμε ότι πολύ εύκολα και μέσα στο γενικότερο πνεύμα της επαναχρησιμοποίησης αντικειμένων, που τους διέκρινε, οι Βυζαντινοί θα μπορούσαν να μετατρέψουν το κάτω μέρος των οξυύθμενων αμφορέων σε αυτοσχέδιους πυρσούς. Παράλληλα, το προαναφερθέν χειροποίητο φωτιστικό (Εικόνα 58) θυμίζει και σκεύη ανάλογα με αυτά που απεικονίζονται σε δυτικές αναπαραστάσεις της Παραβολής των Δέκα Παρθένων²⁵¹ και ερμηνεύονται ως καντήλες.

«Επαναγεμιζόμενοι» πυρσοί με συμπαγές σώμα διαμορφωμένοι ως «δοχεία φωτός»²⁵²

Οι πυρσοί αυτοί θα μπορούσαν να προορίζονται για φορητή χρήση, όπως αυτοί που απεικονίζονται σε παράσταση της Προδοσίας της Νέας Μονής Χίου (1042-1056)²⁵³ (Εικόνα 22), σε ανάλογες παραστάσεις του 13ου αι. στην Παναγία Βλαχέρνα (Εικόνα 23) και στο ναό των Αγίων Αποστόλων στο Ρεέ (Εικόνα 59), αλλά και για σταθερή χρήση για την οποία

245. Πυρσοί από κέρατα απεικονίζονται σε ψηφιδωτό του 3ου αι.. Βλ. Blanchard-Lemée κ.άλ., *Sols de l'Afrique romaine*, εικ. 64.

246. Λεξικό Κριαρά, λήμμα «βούκινο(ν)».

247. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση των δύο αντικειμένων στην ίδια σκηνή καθώς μας φέρνει στο νου ότι αμφότερα χρησιμοποιούνταν για να επιτελέσουν τον ρόλο του εναύσματος για έναρξη πολεμικής κίνησης. Ότι το έναυσμα της μάχης δεν δινόταν μόνο με τη σάλπιγγα αλλά και με τον πυρσό επιβεβαιώνεται από τις ακόλουθες αναφορές: Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὁμήρου Ἰλιάδα* τ. 2, σ. 419, στ. 8-14. Κάτι παρόμοιο δηλώνεται αλλά μόνο για τον πυρσό και στο ακόλουθο χωρίο: Ἰωάννης Γαληνός, *Εἰς τὴν Ἡσιόδου Θεογονίαν ἀλληγορίαι*, σ. 328, στ. 28-33.

248. Boschkon, *Peinture*, εικ. 63.

249. Χατζηδάκης, Σοφινός, *Μετέωρο*.

250. Τη φωτογραφία οφείλω στον συνάδελφο Denis Zhuravlev.

251. Βλ. Frey, *Lumières et éclairage*, σ. 81.

252. Επιλέγεται ο όρος *δοχεία φωτός* αποδίδοντας το αγγλικό *cressets* και σε αντιδιαστολή με το λαμπάδιον προκειμένου να συμπεριληφθούν στην κατηγορία αυτή πυρσοί μεγαλύτερου μεγέθους από αυτούς που παρουσιάστηκαν στην κατηγορία πυρσών με σχήμα που απομεινύεται το λαμπάδιον.

253. Μουρίκη, *Νέα Μονή*, σ. 203 καθώς και υποσημ.6.

μάλλον προορίζονταν αντικείμενα, όπως για παράδειγμα σκεύος του 5ου αι. από την Αίγυπτο²⁵⁴ (Εικόνα 60) καθώς και αντικείμενο χρονολογούμενο μάλλον στον 3ο-4ο αι.²⁵⁵ (Εικόνα 61) τα οποία, ωστόσο, λόγω σχήματος αναπόφευκτα συσχετίζονται και με στατά θυμιατήρια χωρίς βέβαια η μία χρήση να αποκλείει την άλλη. Ως θυμιατήρια αλλά με ζωηρή φλόγα απεικονίζονται παρόμοια σκεύη σε τοιχογραφία του 3ου αι. από την Όστια²⁵⁶ (Εικόνα 62) αλλά και σε παράσταση από τη χρονογραφία του 354 (Calendar of Philocalus)²⁵⁷ (Εικόνα 63). Ανάλογος συσχετισμός είναι προφανής ανάμεσα σε φορητή εστία που εικονίζεται σε παράσταση προερχόμενη από σαρκοφάγο από τη Via Latina στη Ρώμη, και χρονολογείται στα 270-280 (Εικόνα 64) και σε κοπτικό μεταλλικό αντικείμενο που επίσης έχει χαρακτηριστεί ως θυμιατήριο²⁵⁸ (Εικόνα 65)²⁵⁹.

Παρόλα αυτά, ο συσχετισμός των προαναφερθέντων αντικειμένων με ανάλογο που απεικονίζεται σε ελεφαντοστέινο πλακίδιο του 10ου αιώνα²⁶⁰ καθώς και με αντικείμενο που παριστάνεται να θεραπεύει την ανάγκη για τεχνητό φωτισμό σε απεικόνιση του 13ου αι. με θέμα το Μυστικό Δείπνο, στο ναό του Καρανλίκ (Karanlık Kilise), στο Κόραμα (Göreme) της Καππαδοκίας (Εικόνα 17) καθώς και με ένα ακόμη παρόμοιου σχήματος και λογικής που προέρχεται από τη Δυτική Μεσαιωνική Ευρώπη²⁶¹ (Εικόνα 66) και είναι επιβεβαιωμένα πυρσός, υπαγορεύει να μην αποκλείσουμε τη χρήση ανάλογων σκευών και για φωτιστικούς λόγους.

Τέλος, στην υποκατηγορία αυτή θα μπορούσαν να ενταχθούν και πυρσοί διαμορφωμένοι ως δοχεία φωτός με συμπαγές σώμα που θα μπορούσαν να προσαρμόζονται σε καντηλιέρα²⁶² για σταθερή χρήση ή να αποσπώνται για φορητή χρήση, όπως τα σκεύη που διακρίνονται να φέρονται στο χέρι σε τοιχογραφία στο Στάρο Ναγκορίτσινο (Εικόνες 30, 67) και σε μικρογραφία του κώδ. 602 της Μονής Βατοπεδίου του 13ου αι.²⁶³ (Εικόνα 68) και θα μπορούσαν να έχουν αποσπασθεί από καντηλιέρα στα οποία πατούσαν προκειμένου να φωτίζουν.

2.3.2.2 «Επαναγεμιζόμενοι» πυρσοί

διαμορφωμένοι ως «καλάθια φωτιάς»²⁶⁴

Η μορφή του σώματός τους επέτρεπε σε αυτούς τους πυρσούς να

254. Weitzmann, *Age of Spirituality*, αρ. 353, σ. 385-386.

255. Kakovkin/Kakovkin, *Сокровища Коптской*, αρ. κατ. 12.

256. La Rocca, *Ensolii, Aurea Roma*, σ. 508, αρ. 131.

257. Åkeström-Hougen, *Hunting Mosaics*, σ. 147, εικ. 84.

258. Benazeth, *Metal*, σ. 98.

259. Για απεικόνιση παρόμοιου αντικειμένου ως θυμιατηρίου βλ. επίσης Bedello Tata, *Scena di sacrificio*.

260. Spiliopoulou-Donderer, *Das Darmstadter Elfenbeinkastchen*, εικ. 2 (στο μέσο).

261. Chrzanovski, *Kaiser, Dark ages*, σ. 232, εικ. 170,171.

262. Βλ. για τον όρο αυτό παρακάτω στο κεφ. VI: μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών.

263. Χρήστου κ.ά., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Δ΄*, εικ. 132.

264. Και κατ' επέκταση και καλάθια φωτός. Εδώ περιγράφονται ως καλάθια φωτιάς σε μετάφραση του αγγλικού όρου firebaskets (στα γαλλικά corbeilles à feu και στα γερμανικά Feuerkörbe).

χρησιμοποιούνται μόνο με στερεό καύσιμο. Πρόκειται ουσιαστικά για υποστηρίγματα που αξιοποιούνταν για να καίνε επάνω σε αυτά δάδες και φυτικές ίνες και χρησιμοποιούνταν ανάλογα με τη μορφή τους ως φορητά ή/και ως σταθερά φωτιστικά και περιγράφονται κατά περίπτωση και με τους όρους λαμπτήρες και λυχνίαι.

Στην κατηγορία αυτή μπορούμε να εντάξουμε τους πυρσούς οι οποίοι απαντούν σε μία σειρά απεικονίσεων της Προδοσίας, όπως στο επιστύλιο εικονοστασίου του 13ου-14ου αι., που σήμερα βρίσκεται στο καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή, στον Καλοπαναγιώτη της Κύπρου²⁶⁵ (Εικόνα 33), σε μικρογραφία του κώδ. 61 της Μονής Παντοκράτορος, του 9ου αι.²⁶⁶ (Εικόνα 69), σε τοιχογραφία στην Αγία Παρασκευή Γεροσκήπου Κύπρου του 15ου αι.²⁶⁷ (Εικόνα 70), σε τοιχογραφία του 1495, στο ναό Αγίου Μάμαντος, στον Λουβρά Κύπρου²⁶⁸ (Εικόνα 71)²⁶⁹, καθώς και σε απεικόνιση της Άρνησης του Πέτρου σε τοιχογραφία στην εκκλησία του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι, στην Πλατανιστάσα Κύπρου του 1494²⁷⁰ (Εικόνα 72). Μία σαφή εικόνα για τους πυρσούς αυτούς ως πραγματικά αντικείμενα τόσο για επιδαπέδια όσο και για επιτοίχια χρήση λαμβάνουμε από αντικείμενα που αποτελούν αποκαταστάσεις των πραγματικών (Εικόνες 73, 74) με βάση αυτά που απεικονίζονται σε παραστάσεις προερχόμενες από τη Δυτική Μεσαιωνική Ευρώπη.

Στην κατηγορία αυτή θα μπορούσαμε να εντάξουμε και έναν αυτοσχέδιο πυρσό χαρακτηριζόμενο ως λαμπήρα που περιγράφεται από τον Ιωάννη Κίνναμο, (12ος αι.) ως εξής: «ἔστι δὲ τὸ τῶν λαμπτήρων χρῆμα τοιοῦτον. κύβον τινὰ σιδήρου πεπονημένον ὀρθὰς τούτῳ ἐναρμόζουσι κατὰ διέχειάν τινας ἐκ πλατέος ἡρέμα πρὸς ὄξυ ληγούσας αἰεὶ κατὰ μέσον μέντοι τὸν κύβον ἐτέραν ἰσῳάσι σιδηρᾶν καὶ ταύτην, οὐ μέντοι κατὰ τὰς ἄλλας, ἀλλὰ παχεῖαν μὲν τὸ πρῶτον ὄξειαν δὲ πῶς κατὰ βραχὺ γινομένην· ζωστήρσιν τέ τισι τὰς κύκλῳ περιλαβόντες οἷον τινὰ λυχνούχον ἀποτελοῦσιν ἐπὶ τε δορατίων ἐντιθέασιν ἄκρων»²⁷¹. Πρόκειται προφανώς για πυρσό, καθώς αποτελεί ειδική κατασκευή για να υποδεχθεί καύσιμο υλικό που θα φωτίζει κατά τη μετακίνηση στο ύπαιθρο. Η εικόνα των περιελιγμένων, βουτηγμένων σε λίπος, υφασμάτων θυμίζει απεικόνιση περιελιγμένης σε κάθετο στέλεχος καύσιμης ύλης σε κυπριακή εικόνα του 16ου αι. με θέμα την Προδοσία του Ιούδα²⁷² (Εικόνα 78).

Στον ελλαδικό χώρο μέχρι τα μέσα περίπου του 20ου αι. και μάλλον λόγω ανάγκης οι κτηνοτρόφοι της Ελληνικής υπαίθρου εξασφάλιζαν τον φωτισμό της καλύβας αλλά και ευκολία στις μετακινήσεις τους τις νυχτερινές ώρες με τη βοήθεια αυτοσχέδιων πυρσών που τους κατασκεύαζαν

265. Παπαγεωργίου, *Εικόνες*, εικ. 55ε.

266. Πελεκανίδης κ.ά., *Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τόμος Γ'*, εικ. 191, σ. 137.

267. Stylianou, *Cyprus*, σ. 393, εικ.236.

268. Stylianou, *Cyprus*, σ. 247 εικ.140.

269. Για αντίστοιχες με τις βυζαντινές παραστάσεις Προδοσίας από τη Δυτική Ευρώπη, βλ. Εικόνες 75, 76, αλλά για παράσταση προερχόμενη από την Ανατολή, βλ. Εικόνα 77.

270. *Ἱερά Μητρόπολις Μόρφου*, σ. 121.

271. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Α', σ. 81. Ἰωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, σ.195, στ. 13-19.

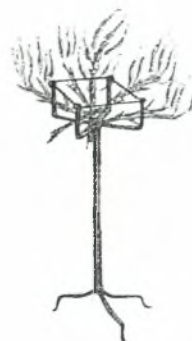
272. Παπαγεωργίου, *Εικόνες*, εικ. 137.

τοποθετώντας κομμάτι λίπους μέσα σε πανί και στερεώνοντάς το σε ξύλο. Τα προόριζαν για να τα ανάβουν κυρίως όταν έβρεχε, καθώς η βροχή όχι μόνο δεν τα έσβηγε αλλά δυνάμωνε το φως τους²⁷³.

Τέλος, στην ίδια κατηγορία μπορούν να συμπεριληφθούν ένα αντικείμενο που εκτίθεται ως πυροφάνι στο Μουσείο της Χερσώνας²⁷⁴ (Εικόνα 79) και ένα δεύτερο αντικείμενο που επίσης έχει ερμηνευθεί ως πυροφάνι και βρέθηκε στο αρχαίο αγκυροβόλιο του Dor, στο σημερινό Ισραήλ (Εικόνα 80)²⁷⁵.

Ο τύπος του «επαναγεμιζόμενου» διαμορφωμένου ως «καλάθι φωτιάς» πυρσού για σταθερή χρήση φαίνεται ότι περιγράφεται εξαιρετικά από τον Ησύχιο ως «... έσχάρα, έφ' ης έκαιον έν μέσφ τών οϊκων εις τὸ φωτίζειν αὐτοῖς ξηρὰ ξύλα και δαδία...»²⁷⁶. Επίσης, σε χωρίο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης γίνεται λόγος για στηρίγματα επάνω στα οποία τίθενται οι δάδες, δηλαδή τα φλεγόμενα ξύλα που, όταν είναι ξηρά, εξασφαλίζουν το άκαπνο, καθώς προορίζονταν για να φωτίζουν κλειστό χώρο: «έφ' ὧν δαδες κείμεναι κατὰ δόρπον ανάπτονται, ἢ ξύλα ξηρὰ διὰ τὸ άκαπνον, ἢ και ἄμφω άναμίξ...»²⁷⁷. Δεδομένο που επέβαλλε και την τεταμένη προσοχή των χρηστών τους, καθώς ελλόχευε πάντα ο κίνδυνος πρόκλησης πυρκαγιάς. Ο Ευστάθιος και πάλι μας μεταφέρει εύγλωττα την ιδέα της ανάγκης της «επαναγέμισης» αυτών των πυρσών αναφέροντας: «Και τῆ λυχνία έκλιπούσης τῆς έξαπτούσης ὕλης συναπῆλθε και τὸ δι' έκεινης λαμπρόν»²⁷⁸. Η αναπαράσταση δύο τύπων που μας δίνεται από τον Φ. Κουκουλέ²⁷⁹ (Εικόνα 81) θυμίζει στη λογική της χρήσης τους και στο καύσιμο υλικό τους τα porte-tisons και porte flambeaux της Δυτικής Ευρώπης (Εικόνα 82).

Παρόμοιας μορφής και λογικής χρήσης είναι και το μεταλλικό υποστήριγμα (Εικόνα 83) που χρησιμοποιούνταν στον 20ο αιώνα. Σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία της κατόχου του, Β. Μέλλιου, το αποκαλούσαν φανό²⁸⁰ και επάνω του τοποθετούσαν δαυλιά με τρόπο παρόμοιο μ' αυτόν που απεικονίζονται στην Εικόνα 83 (δεξιά) προκειμένου να φωτίζονται.

2.4 Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα χρήσης των δάδων

Η πρώτη ύλη για τη δημιουργία αυτοσχέδιων δαδιών και πυρσών, όπως για παράδειγμα σχίζες και κλαδιά δέντρων, κληματίδες, άχυρα, ξερό-

273. Πρόκειται για προφορική μαρτυρία της Γλυκερίας Μότσιανου η οποία μεγάλωνοντας μέσα σε κτηνοτροφική οικογένεια έζησε τη διαδικασία της προετοιμασίας των αυτοσχέδιων αυτών πυρσών με ζωικό λίπος που συνηθιζόταν έως και τη δεκαετία του 1960.

274. Την πληροφορία και τη σχεδιαστική απόδοση οφείλω στη Δήμητρα Μπακιρτζή.

275. Για τα δύο αυτά αντικείμενα βλ. αναλυτικά παρακάτω στο κεφ. II: πυρσού, ενότητα 2.5.

276. Ησύχιος Άλεξανδρεύς, *Λεξικόν (Α-Ο)*, λάμδα 268, στ. 1-3.

277. Stallbaum, *Commentarii ad Homeri Odysseam*, τ. 2, σ. 181, στ. 28-29.

278. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Α', σ. 80.

279. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, πίν. Β'.

280. Για όρους που περιέγραφαν ανάλογα αντικείμενα σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου στον 20ο αι. βλ. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Α', σ. 81.

χορτα, καλάμια, βούρλα, σχίνος, μπορούσε να βρεθεί σχεδόν παντού και πάντα. Η ευκολία με την οποία φαίνεται ότι οι άνθρωποι σε κάθε εποχή, και επομένως και στη Βυζαντινή περίοδο, κατέφευγαν στη χρήση δαδίων και αυτοσχέδιων πυρσών δηλώνεται εμμέσως με την αναφορά σε χωρίο: «...ἔχουσι δὲ χειροποίητα φῶτα, ὁ μὲν ἐκ ξύλων καὶ ἀνθρακιᾶς, ὁ δ' ἐκ κλάδων, ὁ κοινὸς καὶ ἀγοραῖος ὄχλος...» από το νεκρικό διάλογο του Τιμαρίωνα (12ος αιώνας)²⁸¹. Αυτά τα χειροποίητα φῶτα²⁸² αντιδιαστέλλονται εύγλωττα με άλλους τύπους φωτιστικών, όπως για παράδειγμα τα λυχνάρια και οι καντήλες, για την κατασκευή των οποίων απαιτούνταν χρήση εργαλείων και έμμεσα η αναφορά αυτή υποδηλώνει την ευκολία δημιουργίας τους. Μάλιστα λόγω των δύο προαναφερθέντων πλεονεκτημάτων ήταν κατά συνέπεια και ένας φθηνός τρόπος φωτισμού.

Η παρουσία της εύφλεκτης ρητίνης (ρετσινιού), που περιείχε υψηλά ποσοστά τερεβινθέλαιου²⁸³ (νεφτιού) στη σύστασή τους, ευνοούσε την καλή καύση²⁸⁴, και καθιστούσε ξύλα όπως αυτά του πεύκου και του κέδρου ως τα καταλληλότερα για τη χρήση τους ως δαδιά²⁸⁵. Έχει διαπιστωθεί ότι τα ξύλα που χρησιμοποιούσαν για δάδες περιείχαν συνήθως έως και 35% ρετσίνι και έκαιγαν ακόμη και όταν ήταν υγρά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να καίνε ακόμη και με βροχή²⁸⁶. Παράλληλα, τα εύφλεκτα υλικά με τα οποία εμποτίζονταν συνήθως οι δάδες ή αποτελούσαν συστατικά της καύσιμης ύλης των πυρσών προσέδιδαν στα φωτιστικά αυτά την ιδιότητα όχι μόνο να μη σβήνουν εξαιτίας της βροχής αλλά αντίθετα να δυναμώνει η φλόγα τους. Το νερό που έπεφτε στα εύφλεκτα υλικά διεσπάτο σε υδρογόνο και οξυγόνο. Το μεν υδρογόνο αυτόματα γινόταν ένα ακόμη καύσιμο στοιχείο και το οξυγόνο αποτελούσε συστατικό που υποβοηθούσε ακόμη περισσότερο την καύση²⁸⁷. Σύμφωνα με τον άγιο Αυγουστίνο (354-430) η φωτεινότητά τους, φαίνεται, ήταν ακόμη πιο μεγάλη εάν τους κινούσαν στον αέρα με δύναμη: «...et tanquam in facula ignis agitatus accenditur, et ardentiore dilectione rapitur ad quietem.»²⁸⁸.

Σε σύγκριση με την εστία, που ήταν φωτεινή, αλλά έκαιγε με ακανόνιστο τρόπο και ελεγχόταν δύσκολα, η δάδα αναλωνόταν με πιο ομαλό τρόπο και την ταχύτητα της καύσης της μπορούσαν να την ελέγχουν στη-

281. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Α', σ. 77. Βλαχάκος, Κατσαρός, *Τιμαρίων*, σσ. 82, 84.

282. Βλαχάκος, Κατσαρός, *Τιμαρίων*, σσ. 82, 84.

283. Η τερέβινθος (*Pistacia Terebinthus*) παράγει ρητίνη όμοια με το ρετσίνι του πεύκου, απ' την οποία μετά από ειδική επεξεργασία (βρασμός), παράγεται η Τερεβινθίνη, το γνωστό νέφτι. (Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από URL: <http://el.wikipedia.org/wiki/τερέβινθος>, 28/01/2010). Για τις ρητίνες των δέντρων στην αρχαιότητα και την ετυμολογία των όρων ρητίνη, κόμμι κ.ο.κ. Βλ. επίσης Barney, Lewis κ.άλ., *Etymologies of Isidore*, σ. 348.

284. Wunderlin, *Luminares*, σ. 235.

285. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 9 και υποσημ. 49.

286. Πληροφορίες που παρατέθηκαν από ειδικούς σε Συζήτηση Στρογγυλής Τράπεζας στο Oilten της Ελβετίας, 24-29 Σεπτεμβρίου 2007.

287. Το φαινόμενο γίνεται απολύτως αντιληπτό εάν σκεφτούμε τις περιπτώσεις κατά τις οποίες η προσπάθεια να σβήσει κανείς εύφλεκτα υλικά με νερό επφέρει τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα.

288. Augustini, *Epistola LV*, 11. 21.

ρίζοντάς τη με τρόπο ώστε να παίρνει διάφορες κλίσεις²⁸⁹. Οι πυρσοί, λόγω του μικρού συνήθως όγκου και βάρους τους, καθώς και των ειδικά διαμορφωμένων λαβών τους, μπορούσαν να μεταφέρονται οπουδήποτε ενώ οι συνήθως ειδικά διαμορφωμένες είτε ως οξύληκτες είτε ως τρίποδες βάσεις προσέφεραν τη δυνατότητα στους πυρσοφόρους είτε να τους μπήγουν στο έδαφος είτε να τους σταθεροποιούν σε αυτό αντίστοιχα.

Οι δάδες και οι πυρσοί, όταν καίγονταν, παρήγαγαν μεγάλη ποσότητα καπνού²⁹⁰ και ανέδιδαν έντονη οσμή²⁹¹. Εξάλλου, η εκτόξευση των σπινθήρων, όταν αυτοί καίγονταν, δυσχέραινε τη χρήση τους σε κλειστούς χώρους εξαιτίας του κινδύνου πυρκαγιάς²⁹². Ακόμη, η φλόγα των δάδων και των πυρσών θα ήταν αρκετά μεγάλη, οπότε η ζέστη που θα αναδιδόταν από τα φωτιστικά αυτά μέσα θα ήταν υπερβολική για τους μεσογειακούς καλοκαιρινούς μήνες²⁹³, σε εσωτερικούς χώρους περιορισμένων διαστάσεων.

2.5 Χρήσεις δάδων και πυρσών στη Βυζαντινή περίοδο

Τα προαναφερθέντα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα που χαρακτηρίζουν τους πυρσούς φαίνεται ότι καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό και τις χρήσεις τους.

Μέσα από τις βυζαντινές γραπτές πηγές αλλά και από τις απεικονίσεις καθίσταται σαφές ότι οι δάδες και οι πυρσοί στο Βυζάντιο συνέχισαν να αποτελούν ένα βασικό φωτιστικό μέσο των οικονομικά ασθενέστερων νοικοκυριών και κάλυψαν μία ολόκληρη σειρά από καθημερινές δραστηριότητες και λατρευτικές ανάγκες.

2.5.1 Για φωτισμό στο ύπαιθρο

Φαίνεται ότι η κύρια χρήση των πυρσών υπήρξε ο φωτισμός για τις μετακινήσεις τόσο στην καθημερινή ιδιωτική ζωή όσο και στις στρατιωτικές αποστολές και εκστρατείες. Επομένως, οι πυρσοί χρησιμοποιούνταν από όλους για να προσανατολίζονται στο ύπαιθρο ακόμη και όταν έπεφτε η νύχτα, στοιχείο που δηλώνεται σαφώς στο εικονογραφικό θέμα της Παραβολής των Παρθένων (Εικόνες 19, 21).

Τους πυρσούς τους κρατούσαν στα χέρια για να φωτίζουν τις νυχτερινές πορείες, καθώς δεν υπήρχε τότε γενικό σύστημα φωτισμού των δρόμων, όπως συμβαίνει σήμερα. Γι' αυτό, και ο Φράγκος Γελιέλμος αναζητεί τον Ευστάθιο κρατώντας δάδα και, όπως διηγείται η Άννα Κομνηνή,

289. Bitterli-Waldvogel, *Lumières et éclairage*, σ. 68.

290. Στο Bailey, *Pottery Lamps. Roman crafts*, σ. 93 σημειώνεται ότι στα ρωμαϊκά χρόνια οι πυρσοί χρησιμοποιούνταν κυρίως σε εξωτερικούς χώρους ή σε θρησκευτικές περιστάσεις, όπου ο καπνός που εξέπεμπαν δεν δημιουργούσε πρόβλημα.

291. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 20.

292. Le bois, σ. 143.

293. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 21.

ο παιδαγωγός των εγγονών του Βοτανειάτη, μόλις αντιλαμβάνεται την αναχώρηση της Άννας Δαλασσηνής από τα ανάκτορα, εξέρχεται προς αναζήτηση κρατώντας δάδα στα χέρια: «Ὁ δὲ τοῦ Βοτανειάτου παιδαγωγὸς διυπνισθεὶς καὶ γνοὺς τὸ γενόμενον ἐξήκει πρὸς αὐτοὺς δᾶδα ταῖν χεροῖν ἔχων...»²⁹⁴.

Από την άλλη πλευρά, η χρήση των δάδων και των πυρσών σε στρατιωτικές αποστολές και εκστρατείες επιβεβαιώνεται από ολόκληρη τη σειρά των παραστάσεων της Προδοσίας του Ιούδα (Εικόνες 22-33) οι οποίες, καθώς εμφανίζονται από την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, μας βοηθούν να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των εικονιζόμενων σε αυτές φωτιστικών μέσων σε όλη τη διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Στο Χρονικό του Γεωργίου Μοναχού του 9ου αι. περιγράφεται, επίσης, αποστολή στρατιωτικής φύσης που εξελίσσεται κατά τη διάρκεια της νύχτας και αναφέρεται ότι: «...Νικηφόρος ὁ πατριίκιος καὶ γενικὸς λογοθέτης ἔρχεται σὺν τοῖς ὁμόφροσιν αὐτοῦ νυκτὸς εἰς τὴν χαλκῆν πύλην τοῦ παλατίου, καὶ ὡς δῆθεν παρὰ τῆς βασιλίσσης πεμφθεὶς εἰσέρχεται μετὰ λαμπάδων καὶ ὄπλων εἰς τὸ παλάτιον...» ανακαλώντας στη μνήμη μας τη ευαγγελική περικοπή της περιγραφής της Προδοσίας του Ιούδα²⁹⁵.

Ὅσον αφορά τον δημόσιο φωτισμό, αν και δεν έχουμε σαφείς πληροφορίες για το φωτισμό των δρόμων των βυζαντινών πόλεων²⁹⁶, ωστόσο, στην ακόλουθη περίπτωση πρέπει να γίνεται αναφορά σε φωτιστικά που σχετίζονται με τις δάδες και τους πυρσούς και εξυπηρετούσαν το δημόσιο φωτισμό. Συγκεκριμένα, όπως μας παραδίδει το Χρονικό του Ψευδο-Ιησού του Στυλίτη (*Chronicle of Joshua Stylite*), ο νέος ηγεμών της Έδεσσας της Συρίας, Αλέξανδρος, που έφτασε εκεί στο τέλος του 496, διέταξε όλους τους τεχνίτες να αναρτούν σταυρούς με πέντε λαμπρούς φανούς κατά τον εσπερινό την παραμονή κάθε Κυριακής²⁹⁷. Η χρήση των φωτιστικών προφανώς σε εξωτερικό χώρο μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι ο όρος φανοὶ αναφέρεται είτε σε φανάρια, είτε σε πυρσούς. Εάν ισχύει η δεύτερη περίπτωση, θα πρέπει να τα δούμε ως προδρόμους των σταυρών που προορίζονταν για έμπηξη κεριών.

2.5.2. Για φωτισμό σε κλειστούς ή ημιυπαίθριους χώρους

Ο τύπος του «επαναγεμιζόμενου» διαμορφωμένου ως «καλάθι φωτιάς» πυρσού προοριζόταν για να τοποθετείται «...ἐν μέσῳ τῶν οἴκων...» (βλ. παραπάνω)²⁹⁸. Πληροφορούμαστε επίσης για τη χρήση των λυχνιών αυτών την ώρα του δείπνου, «κατὰ δόρπον ἀνάπτονται»²⁹⁹, καθώς φαίνεται καθαρά πως η ώρα αυτή συμπίπτει συνήθως με χρονική στιγμή στην

294. Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, βιβλίο 2, κεφ. 5, παρ. 3, στ. 1-7.

295. Γεώργιος άμαρτωλός, *Χρονικόν σύντομον*, έκδ. De Boor, τ.2, σ. 771, στ.20.

296. Για το θέμα της «Λυχναφίας τῆς πόλεως» βλ. Mossakowska, *ΛΥΧΝΑΨΙΑ*, σσ. 110-115.

297. Wright, *Chronicle of Joshua the Stylite*, σσ. 19,20, κεφ. XXIX.

298. Ἡσύχιος Αλεξανδρεύς, *Λεξικόν (Α-Ο)*, λάμδα 268, στ. 1-3. Για τη χρήση των δάδων στην Αρχαία Ελλάδα ως φωτιστικών μέσων εξωτερικού κυρίως χώρου, και κατά περίπτωση μόνον και εσωτερικού χώρου, βλ. Μουλλού, *Τεχνητός φωτισμός*, σσ. 127-131.

299. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Α', σ. 80.

οποία απαιτείται τεχνητός φωτισμός. Την εικόνα ότι χρησιμοποιούσαν τὰς ἑσπερίους δᾶδας καί ὅτι αὐτές τις ἑσβηναν πρὶν πάνε για ὕπνο, μας μεταφέρει με πολύ γλαφυρό τρόπο κείμενο του Νικηφόρου Γρηγορά: «Ἄρτι δὲ περὶ πρώτην φυλακὴν τῆς νυκτὸς γενομένης, ἐν ᾧ τῆς ὥρας μάλιστα τῶν τε ἀνθρώπων οἱ πλεῖστοι, τὰς ἑσπερίους σβεννύοντες δᾶδας, τῇ τῶν ὕπνων ἡγεμονίᾳ τὸ τῶν βλεφάρων ἐκδιδόασι στάδιον, καὶ πᾶσαι τῆς πόλεως αἱ ὁδοὶ παντὸς ἐρημίαν ἔχουσιν ὄχλου...»³⁰⁰.

Αναφορά για χρήση λαμπάδας, ἄρα πιθανῶς πυρσοῦ, μπορεί να πιστοποιηθεῖ στον Βίο του Αγίου Ιωάννη του Pulsano³⁰¹. Καθὼς ἓνα μοναχὸς κατεβαίνει σε μία δεξαμενὴ σιτηρῶν κατειλημμένος ἀπὸ πονηρὰ πνεύματα, φέρει μαζί του διάφορα φωτιστικά, ἀπὸ τα οποία ορισμένα φαίνεται να εἶναι φωτιστικά λαδίου και ἄλλα πυρσοῖ³⁰².

Εάν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη ὅτι, λογικά, στα φτωχικά σπιτικά στο Βυζάντιο δεν συνέτρεχαν ιδιαίτεροι λόγοι για να ὑπάρχει ἔντονος φωτισμός, τότε αντιλαμβανόμαστε ὅτι τα παραπάνω δεδομένα ἦταν ικανά για να καθιστοῦν τη χρήση αὐτῶν των φωτιστικῶν μέσων σε κλειστοῦς χώρους σύντομη και με στόχο περισσότερο να διαλύει τα σκοτάδια και τους φόβους των νοικοκυραίων παρά να εξασφαλίζει ἀπλετο φως, καθὼς μάλιστα ἦταν και συνηθισμένοι σε χαμηλὸ φωτισμό.

Ἡ ἀκόλουθη ἀναφορά στον Βίο του Συμεῶνος του Στυλίου του πρεσβυτέρου: «Τέκνα, ποιήσαντες εὐχὴν καὶ λαβόντες λαμπάδας, ἀπελθόντες κατέλθατε καὶ ἐπιζητήσατε αὐτόν. καὶ ποιήσαντες εὐχὴν ἐπάνω τοῦ φρέατος ἐπὶ ὠρῶν τριῶν ἐχάλασαν ἐν τῷ φρέατι πέντε μοναχοὺς μετὰ σχοινίων λαμπάδας κρατοῦντας· καὶ τὰ ἔρπετὰ θεωροῦντα εἰς τὰς γωνίας ἔφυγον.»³⁰³ καταδεικνύει ὅτι περιστασιακὰ δεν ἔλειπαν και οι αυτοσχέδιες λύσεις προκειμένου να εξασφαλισθεῖ ὁ φωτισμός σε σκοτεινὰ σημεῖα, ὅπως για παράδειγμα σε ἓνα πηγάδι, ὅπως βλέπουμε στην περίπτωση αὐτὴ ὅπου ἡ παρουσία του φωτός και της φωτιάς ἐπιτελοῦν και ρόλο καθαρτικό, θυμίζοντας ἀνάλογες τελετουργίες του ελληνορωμαϊκοῦ κόσμου.

2.5.3 Σε λαμπαδηφορίες και θρησκευτικές τελετουργίες

Οι τελετές λαμπαδηφορίας στο Βυζάντιο φαίνεται ὅτι αποτέλεσαν μία συνέχεια των λαμπαδηφοριῶν του αρχαιοελληνικοῦ³⁰⁴ και ρωμαϊκοῦ κόσμου³⁰⁵.

Διαπιστώνεται χρήση των πυρσῶν, σε αγώνες που υπήρξαν ἡ συνέχεια

300. Νικηφόρος Γρηγορᾶς, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, τ. 2, σ. 774, στ.4-8.

301. Στα ἰταλικά Giovanni di Matera. Πρόκειται για βενεδικτῖνο μοναχὸ που ἔζησε στον 11ο-12ο αἰ. Πέθανε στα 1139.

302. Πληροφορία προερχόμενη ἀπὸ το Pecci, Mattei-Cerasoli, *Vita s. Ioannis a Mathera*, σ. 36 την οποία παραθέτω μέσω του Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 151. Ἀς σημειωθεῖ βέβαια ὅτι στην περίπτωση αὐτὴ δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ὅτι ἡ λαμπάδα σημαίνει πυρσοῦ ἢ κερί.

303. *Βίος Συμεῶνος Στυλίου πρεσβυτέρου*, κεφ. 11, στ. 5-10.

304. Ἀντωνιάδης, *Ἐκφρασις*, τ. Γ', σ. 138, υποσημ. 6.

305. Βλ. Εικόνα 85 ὅπου εἰκονίζονται ἀγάλμα του Μίθρα (180-192) που φέρει πυρσοῦ και δύο βωμοὶ αφιερωμένοι στις δίδυμες θεότητες Cautes και Cautopates, φορεῖς πυρσῶν.

των αρχαιοελληνικών λαμπαδηδρομιών τουλάχιστον έως την Ύστερη Αρχαιότητα, όπως φαίνεται σε ψηφιδωτό από την Τυνησία (4ος αι.), όπου φαίνεται ότι επιβίωναν οι λαμπαδηδρομίες ως αγώνισμα (Εικόνα 47). Βέβαια, η παράσταση αυτή απηχεί ακόμη συνήθειες τυπικές του ρωμαϊκού κόσμου και προφανώς δεν σχετίζεται με τη χριστιανική θρησκεία.

Η παρουσία πυρσών στο εικονογραφικό θέμα της Παραβολής των Παρθένων (Εικόνα 19) αποτελεί μία σαφή επιβίωση της ρωμαϊκής τελετής του *Adventus* κατά την οποία υποδέχονταν σημαντικά πρόσωπα ανάβοντας λαμπάδες³⁰⁶. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση αυτή, όπως δηλώνεται εύγλωττα από τη βιβλική περικοπή: «αΐτινες λαβοῦσαι τὰς λαμπάδας ἑαυτῶν ἐξῆλθον εἰς ὑπάντησιν τοῦ νυμφίου».

Την επιβίωση της ελληνορωμαϊκής παράδοσης στον βυζαντινό κόσμο απηχούν και οι αναφορές σε χρήση λαμπάδων, όπως για παράδειγμα από τον Ιωάννη Χρυσόστομο στην Παλαιοχριστιανική περίοδο³⁰⁷ και αυτή σε λαμπράν δαδουχίαν από την Άννα Κομνηνή³⁰⁸. Στις περιπτώσεις αυτές, καθώς πρόκειται για θρησκευτικές τελετές, φαίνεται ότι ο όρος δαδουχία απομένει μόνο ως κατάλοιπο μίας μακρινής παράδοσης χρήσης δάδων και πυρσών σε αντίστοιχες τελετές ενώ με τον όρο λαμπὰς χαρακτηρίζονται φωτιστικά καμωμένα από κερί ανάλογα με αυτά που απεικονίζονται σε παράσταση λιτανείας σε μικρογραφία του Μηνολογίου του Βασιλείου Β', κώδ. Vat. gr. 1613, του 11ου αι.³⁰⁹ (Εικόνα 84). Πρόκειται ουσιαστικά για επιλογές που απηχούν τη μετάβαση από τη χρήση των πυρσών (λαμπάδων) στις ειδωλολατρικές τελετές στις λαμπάδες από μελισσόκερο των χριστιανικών τελετών³¹⁰.

Κάτι ανάλογο φαίνεται ότι συνέβη και σε τελετουργίες που αφορούσαν τη γέννηση, το γάμο, και τα ταφικά έθιμα. Οι νυμφικαὶ δᾶδες (*faces nuptiales*) και ο ταφικός πυρσός (*Fax sepulchralis*)³¹¹ του ελληνορωμαϊκού κόσμου και η χρήση πυρσών σε ταφικές και γαμήλιες τελετές στην Ύστερη Αρχαιότητα, όπως αποτυπώνεται σε ψηφιδωτό του β' τέταρτου του 4ου αι. με θέμα τον γάμο της Αριάδνης με τον Διόνυσο (Εικόνα 86), φαίνεται ότι στο Βυζάντιο αντικαταστάθηκαν από τη χρήση λαμπάδων από μελισσόκερο³¹², όπως διακρίνουμε σε μικρογραφία του κώδ. 2660, φ. 228 στο Αρμενικό Πατριαρχείο Ιεροσολύμων (Εικόνα 87), πιθανότατα ως συνέπεια του γεγονότος ότι επρόκειτο για τελετές που εντάχθηκαν σε χριστιανικά συμφραζόμενα.

Στην ιστορική διήγηση του Γεωργίου Παχυμέρη με τίτλο «Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι» (13ος αι.) η χρήση του όρου φρύκτωρα προφανώς αναφέρεται σε πυρσούς που χρησιμοποιούνταν για τη σύναψη όρκων: «συνέθεντό τε μετὰ ταῦτα τοὺς ὄρκους φρικτούς, ὡς λέγουσί τινες, ὥστε καὶ φρύκτωρα ἀνάψαντας ἅμα τοῖς λεχθεῖσιν εἰς ὄρκους καὶ ἄρὰς τὰς παλαμναιοτάτας

306. Για το ζήτημα αυτό, βλ. αναλυτικά στο κεφάλαιο για τα κεριά.

307. Βλ. ενδεικτικά Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περὶ τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων*, στ. 470

308. Ἄννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, βιβλίο 8, κεφ. 5, ενότητα 3, στ. 1-20.

309. Wamser, *Die Welt von Byzanz*, σ. 70.

310. Βλ. κεφ. III: τα κεριά.

311. DAGR, τ. 2.2, λήμμα "fax". Smith, Wayte, Marindin, *Dictionary* λήμμα "fax" (φανός).

312. Βλ. κεφ. III: τα κεριά.

σβῆναι ποιῆσαι, ὃ δὴ καὶ εἰς ἀσφαλὲς τοῖς Ἰταλοῖς τῶν παρ' ἐκείνους ἀφορισμῶν τελεῖται»³¹³. Συγκεκριμένα αναφέρεται το γεγονός ότι ο Πρίγκη-πας της Αχαΐας Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουίνος (1246-1278), που αιχμαλωτίστηκε στη μάχη της Πελαγονίας το φθινόπωρο του 1259, συνήψε ὀρκους αφοσίωσης με τον Μιχαήλ Η'. Ο ὀρκος πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με το λατινικό ἔθιμο-δηλαδή με ἀνάμμα πυρσῶν που συμβόλιζαν τον ἀφορισμό που θα ἀκολουθοῦσε στην περίπτωση της καταπάτησης του ὀρκου³¹⁴. Από το χωρίο μάλιστα καθίσταται προφανές ὅτι ἡ ἐκφραση ὀρκοὶ φρικτοὶ που χρησιμοποιεῖται ἕως τις μέρες μας ἀποτελεῖ ἐσφαλμένη γραφή τῆς ἀρχικῆς ὀρκοὶ φρυκτοὶ καὶ προκύπτει ἀπὸ τῆς χρήσης φρυκτῶν κατὰ τῆ σὺναψή τους. Εἶναι πιθανόν ὅτι ἡ ἐσφαλμένη ὀρθογραφία υποδηλώνει τῆ σημαντικότητα τῶν ὀρκῶν αὐτῶν ἔτσι ὥστε, εἰάν δεν τηροῦνταν, οἱ συνέπειές τους ἀπέβαιναν πραγματικά φρικτές για ὅσους τους εἶχαν καταπατήσει.

2.5.4 Για κυνήγι καὶ για νυχτερινό ψάρεμα

Ἡ ἀπεικόνιση δάδων ἢ πυρσῶν σε παράστασις κυνηγιῶν τῶν βυζαντινῶν χρόνων υποδηλώνει τῆ χρήση τῶν φωτιστικῶν αὐτῶν μέσων για κυνήγι που μάλλον ἦταν νυχτερινό (Εἰκόνες 88, 89) συνεχίζοντας προφανῶς τῆ ρωμαϊκή παράδοση ὅταν οἱ κυνηγοὶ χρησιμοποιοῦσαν τῆς *spicatae faces* (Εἰκόνα 16), ἓνα εἶδος «πολύφωτων πυρσῶν»³¹⁵. Μάλιστα, στην κυνηγετική σκηνή, που ἀπεικονίζεται σε μικρογραφία του κῶδ. Bibl. Nat. Gr. 2737 (Εἰκόνα 88), οἱ δάδες ἢ πυρσοὶ φαίνονται να ἔχουν λαβὴ ξύλινη που βοηθᾶ τῆν υπερύψωσή τους προφανῶς για να φωτίζουν καλύτερα ἀπὸ ἓνα ψηλότερο σημεῖο. Σε κυνηγετική σκηνή που ἀπεικονίζεται σε τοιχογραφία στο *Qusayr 'Amra*, Ἰορδανία (περ. 661-750) (Εἰκόνα 89) εἰκάζω ὅτι οἱ πυρσοὶ χρησιμοποιοῦνταν για να τρομάξουν τὰ ζῶα ὥστε να τρέξουν προς μία κατεύθυνση ἐπιτυγχάνοντας κάτι ἀνάλογο με αὐτό που παρατίθεται σε κείμενο του Εὐτέκνιου (3ος αἰ.), που περιγράφει τῆ χρήση πυρσῶν για τὸ κυνήγι λιονταριῶν: «Πεζοὶ δὲ ἑκατέρωθεν ξύλων ἐκδειμάμενοι δίκτυα νευόντων εἰς τὸ ἔμπροσθεν ἡρέμα, καθάπερ ἂν τις ἀρτιφαοῦς σελήνης κέρας θεάσαιτο, χῶρον ἱκανὸν ἐν κύκλῳ διαλαμβάνουσι. Τρεῖς δὲ θηραταὶ τὸ λίνον ὥσπερ λοχῶσι περικαθίζοντες ἐκ διαστήματος, τοσοῦτον ἀλλήλων ἀπέχοντες, ὅσον βοῶντα τὸν μέσον ἀμφοτέροις τοῖς ἄκροις εὐσύνετα καὶ ἀκουστὰ φθέγγεσθαι. Οἱ δ' ἄλλοι πολέμου νόμῳ περιτετάχαται, πυριλαμπέσι φρυκτοῖς τὰς χεῖρας ὀπλίζοντες, ἐνίων μέντοι καὶ θυρεοῦς αἱ εὐάνθυμοι φέρουσι λαμπάδα πυρὸς προβεβλημένης ἐκάστῳ τῆς δεξιᾶς· πέφρικε γὰρ ὁ λέων τὸ πῦρ ἐς τὰ μάλιστα καὶ οὐδ' ἂν ἀσκαρδαμύκτως αὐτῷ ποτ' ὑπαντιάσειεν. Ὅποτε γοῦν τοὺς λέοντας ἐπιόντας θεάσαιντο, συνεξώρμηται πάντες ὁμοῦ καὶ πεζοὶ καὶ ἵππεῖς, τὰς ἀσπίδας τε παταγοῦντες καὶ τὸ πῦρ προβαλλόμενοι. Οἱ δὲ τῷ πατάγῳ δια-

313. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, σ. 123, στ.17-21.

314. Angelov, *Imperial Ideology*, σ. 338

315. DAGR, τ. 2.2, λήμμα "fax", σ. 1029.

πτοηθέντες καὶ τὴν φλόγα τοῦ πυρὸς ὑποτρέσαντες ἀμύνεσθαι μὲν οὐκ ἐθέλουσι. τὸν θυμὸν δὲ ὥσπερ κατασχόντες ἐς τὸ κατόπιν ἐπιστρέφουσιν. Οἶον δέ τι πάσχουσιν ἰχθύες νυκτὸς ὑποκαιομέναις δασὶν ἐπὶ τὰ δίχτυα πρὸς τῶν ἀλιέων συνελαινόμενοι δεδοίκασι τε καὶ τὴν φλόγα καὶ οὐδὲ πρὸς αὐτὴν καρτεροῦσι τὴν αὐγὴν, παρόμοιόν τι καὶ λέουσι δέος ἐγγίνε-ται. Πρὸς γὰρ τὸ πῦρ ἐκπληττόμενοι καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπιμύοντες καὶ κτύπῳ τῶν ἀσπίδων τὰς ψυχὰς κραδαινόμενοι τῷ κακῷ περιπίπτουσιν αὐτόματοι καὶ ταῖς τοῦ δικτύου λαγόσιν ἀπροόπτως ἐναπολαμβάνον-ται.»³¹⁶.

Μία ειδική χρήση των δάδων και των πυρσών υπήρξε αυτή για το νυχτερινό ψάρεμα. Η ιδιαιτερότητά της οφείλεται στο γεγονός ότι, στην περίπτωση αυτή, οι δάδες και οι πυρσοί δεν χρησιμοποιούνταν απλώς για να φαίνουν³¹⁷ αλλά και για να φαίνονται από τους θαλάσσιους οργανισμούς προσελκύοντάς τους κοντά στη βάρκα και κάνοντας έτσι ευκολότερο των έργο των αλιέων.

Η χρήση πυροφανιών στη Βυζαντινή περίοδο συνεχίζει μία παράδοση αιώνων, καθώς το νυχτερινό ψάρεμα ήταν γνωστό από τους αρχαίους χρόνους³¹⁸ και ταξινομείται ως πυρευτική³¹⁹. Ο Οππιανός στα Αλιευτικά του (2ος αι.)³²⁰, ανάμεσα στις άλλες μεθόδους ψαρέματος, περιγράφει και το ψάρεμα με πυροφάνι, το οποίο από τα λεγόμενά του προκύπτει ότι ήταν κυρίως με καμάκια και λιγότερα με δίχτυα³²¹. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στο κείμενό του ο Οππιανός αναφέρει τον φανό/πυροφάνι ως πυρσό (πυρσὸν ἀναψάμενοι) και παρέχει πληροφορίες για τη μορφή του πυρσού, που μάλλον αποτελείται από ξύλο πεύκου εμποτισμένο σε λιπαρές ουσίες: «ἐνθ' οἱ μὲν πεύκης³²² λιπαρῇ φλογὶ καγχαλόντες ἀμφ' ἀκάτῳ θύνουσι.»³²³.

Στο προαναφερθέν χωρίο του Ευτέκνιου³²⁴ συγκρίνεται η αντίδραση των ιχθύων μπροστά στις αναμμένες δάδες με το δέος των λεόντων μπροστά στη φλόγα των πυρσών.

Περιγραφές αρχαίων φανών ως εργαλείων ψαρέματος σπάνια βρίσκονται σε αρχαιολογικές δημοσιεύσεις, παρόλο που το ψάρεμα με τη βοήθεια τεχνητού φωτός ήταν ευρέως εφαρμοζόμενο στην αρχαία Μεσόγειο³²⁵.

Την εξαίρεση στον κανόνα αυτό αποτελούν δύο έως σήμερα γνωστά σε εμένα αντικείμενα: το πρώτο εκτίθεται ως πυροφάνι στο Μουσείο της

316. Όππιανός, *Κυνηγετικά*, σ. 218, στ. 120-147.

317. L-S, τ. 4, σ. 511, λήμμα «φαίνω».

318. Για τη διάκριση των διαφορετικών τύπων ψαρέματος, βλ. Πλάτων, *Σοφιστής*, 220a έως 221c.

319. Galili, Rosen, *Fishing Gear*, σ. 71-72

320. Όππιανός, *Κυνηγετικά και αλιευτικά*, σ. 160.

321. Galili, Rosen, *Fishing Gear*, σ. 72

322. Με βάση το L-S, τ. 3, σ. 575, λήμμα «πέυκη». Μία από τις ερμηνείες είναι το πεποιημένον από ξύλο πεύκης.

323. Αυτή η ερμηνεία έχει επιλεγεί με βάση το L-S, τ. 3, σ. 48, λήμμα «λιπαρός».

324. Όππιανός, *Κυνηγετικά*, σ. 218, στ. 140-147.

325. Βλ. Galili, Rosen, *Fishing Gear*, σ. 74.

Χερσώνας (Εικόνα 79). Το κάτω τμήμα του σώματός του είναι διάτρητο για να επιτρέπει τη διάχυση του φωτός προς τα κάτω προκειμένου να προσελκύει τα θαλάσσια πλάσματα προς αυτό ώστε να αλιεύονται ευκολότερα. Το δεύτερο παράδειγμα είναι ένα πυροφάνι που βρέθηκε στο αρχαίο αγκυροβόλιο του Dor, στο Ισραήλ (Εικόνα 80). Το πυροφάνι προέρχεται από ένα σύνολο αντικειμένων που υπαγορεύουν την πρακτική του ψαρέματος με φως³²⁶. Αυτή η ανακάλυψη καθαρά υποδεικνύει το ψάρεμα με φως στην Ύστερη Αρχαιότητα³²⁷. Σε σχεδιαστική απόδοση (Εικόνα 90) το πυροφάνι αυτό παρουσιάζεται με την προσθήκη ξύλινης λαβής που εικάζεται ότι υπήρχε για να προσδένεται με τη βοήθεια αυτής στην πλώρη του πλοίου.

Το σκεύος για να διατηρεί τη φωτιά σε ένα σκάφος, αποκαλούμενο από τους παραδοσιακούς ψαράδες "lampara", χρησιμοποιούνταν για να προσελκύει θαλάσσια πλάσματα³²⁸, προκειμένου να τα αλιεύσουν με καμάκια ή με δίχτυα³²⁹. Η δεύτερη περίπτωση αναπαριστάνεται με γλαφυρό τρόπο σε μικρογραφία του κώδ. gr. Z. 479, φ. 59, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, 11ος αι.³³⁰ (Εικόνα 34)³³¹ στην οποία οι ψαράδες χρησιμοποιούν μεγάλα κάθετα δίχτυα για να πιάσουν ψάρια που προσελκύονται από το φως. Στην απεικόνιση αυτή ο πυρσός φαίνεται ότι αποτελείται μόνο από ύλη που αυτοφλέγεται. Δεν διακρίνονται μέταλλα στοιχεία, όπως στο «καλάθι φωτός»/πυροφάνι από το Dor και η φλεγόμενη «σφαίρα» στηρίζεται στο καράβι με τη βοήθεια στελέχους δεμένου στην πλώρη του. Οι ενδείξεις αυτές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για δάδα. Η παράθεση του όρου φανός για το εξάρτημα που εξυπηρετούσε το νυχτερινό ψάρεμα, πιστοποιεί τη χρήση του όρου αυτού στον 11ο αι. Μάλιστα στην περίπτωση αυτή, ο όρος δηλώνει εμμέσως πλην σαφώς τη διπλή χρήση του, καθώς εξυπηρετούσε τόσο τον φωτισμό του χώρου της βάρκας όσο και αυτή της ακτινοβολίας φωτός που θα προσέλκυε τους θαλάσσιους οργανισμούς κοντά στο πλεούμενο. Από την άλλη πλευρά, διαπιστώνουμε ότι ο όρος, ή καλύτερα ένας από τους όρους, που χρησιμοποιούνταν γι' αυτό το εξάρτημα νυχτερινού ψαρέματος στον 2ο αι. ήταν ο πυρσός. Σίγουρα ενδια-

326. Γενικώς μόνο δίχτυα και καμάκια χρησιμοποιούνται για νυχτερινό ψάρεμα στη Μεσόγειο. Σύγχρονα φανάρια χρησιμοποιούνται στο Ισραήλ για να αλιευθούν σαρδέλες με μεγάλα κάθετα δίχτυα που περικυκλώνουν τα ψάρια (Galili, Rosen, *Fishing Gear*, σ. 75)

327. Galili, Rosen, *Fishing Gear*, σ. 67

328. Galili, Rosen, *Fishing Gear*, σ. 71.

329. Η συνήθεια αυτή επιβεβαιώνεται και για τους ψαράδες στις ακτές της Χαλκιδικής. Από προφορική μαρτυρία του Χρήστου Τούρτα, ερασιτέχνη ψαρά, πριν από την καθιέρωση των πυροφανιών προηγμένης τεχνολογίας οι ψαράδες στη Χαλκιδική χρησιμοποιούσαν δαδί (τμήματα από κορμούς πεύκων τα οποία ήταν πλούσια σε ρετσίνι) και δημιουργούσαν με αυτά αυτοσχέδια πυροφάνια. Μάλιστα επισημάνθηκε το γεγονός ότι αυτά καίγονταν καλύτερα σε οριζόντια θέση. Ως συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα στη συνήθεια αυτή και στην αντίστοιχη του μεσαιωνικού κόσμου μπορούμε να δούμε τη χρήση παρόμοιου πυροφανιού στη διάρκεια του 17ου-18ου αι. όπως αυτό απεικονίζεται στο Diderot, D' Alembert, *Recueil de planches*, τ.8, σ. 152, λήμμα "rèches", πίν. XVI (Εικόνα 91).

330. Hetherington, Forman, *Les Byzantins*, σ. 79

331. Galili, Rosen, *Fishing Gear*, σ. 74

φέρων παρουσιάζει ο σημερινός όρος πυροφάνι³³² που στην πραγματικότητα προέρχεται από μίξη των δύο προαναφερθέντων.

Στην περίπτωση της απεικόνισης νυχτερινού ψαρέματος σε μικρογραφία του κώδ. gr. Z. 479, f. 59r της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης³³³ (Εικόνα 34) διακρίνουμε ότι ένας χειροποίητος πυρσός που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί επίσης και ως πυρσός για κίνηση στο ύπαιθρο εξυπηρετεί τη χρήση για νυχτερινό ψάρεμα και αυτό που τον διαφοροποιεί στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η οριζόντια θέση του. Μία θέση που σίγουρα έχει να κάνει με πρακτικούς λόγους, όπως η απομάκρυνση του φωτός από το πλεούμενο, το πλησιάζει στο νερό, αλλά ίσως και το γεγονός ότι όπως βλέπουμε και σε παραστάσεις από τη Δυτική Ευρώπη (Εικόνα 91), τα ρετινούχα ξύλα καίγονταν καλύτερα, και, κατά συνέπεια, έφεγγαν περισσότερο σε οριζόντια θέση³³⁴.

2.5.5 Σε φάρους, φωτιστικά σήματα³³⁵ και στρατιωτικές τακτικές

Μία ακόμη ειδική χρήση των πυρσών σχετίζεται με τους φάρους και τα φωτιστικά σήματα όπου οι πυρσοί προορίζονταν όχι για να φωτίζουν αλλά κυρίως να φαίνονται. Μάλιστα, λαμβάνοντας υπόψη ότι η ετυμολογία της νήσου Τορτσέλο στη λιμνοθάλασσα της Βενετίας προέρχεται από το λατινικό ρήμα *torqueo*, που σημαίνει συστρέφω και φαίνεται να έχει σχέση με τη σημερινή ιταλική λέξη *torcia*, που σημαίνει πυρσό καμωμένο από συστραμμένες ίνες, καθώς και το γεγονός ότι το καμπαναριό του Τορτσέλο (Εικόνα 92) χρησιμοποιήθηκε τόσο ως καταφύγιο όσο και ως φάρος³³⁶ θεωρώ ότι το καμπαναριό του Τορτσέλο πρέπει να αποτέλεσε μέρος ενός συστήματος ανταλλαγής φωτιστικών σημάτων με πυρσούς, και πιθανώς και ήχων, ανάμεσα στα διάφορα καμπαναριά που δεσπόζουν στα νησιά της λιμνοθάλασσας της Βενετίας. Ταυτόχρονα, ο συνδυασμός της πληροφορίας ότι, σύμφωνα με τον θρύλο τα λείψανα του αγίου Μάρκου αρχικά μεταφέρθηκαν στο Τορτσέλο, μετά από ένα ιδιαίτερα σύντομο ταξίδι στα νερά της Μεσογείου, ως αποτέλεσμα του θαύματος του αγίου, όταν δύο Βενετοί έμποροι που μετέφεραν το άγιο αυτό φορτίο κοιμήθηκαν επάνω στο πλοίο τους³³⁷, με την απεικόνιση ενός ψηφιδωτού του 12ου -13ου αι. στη βασιλική του Αγίου Μάρκου στη Βενετία³³⁸ (Εικόνα 93), μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι, πιθανότατα ένας αντίστοιχος με τον φάρο

332. Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας, λήμμα «πυροφάνι».

333. Hetherington, Forman, *Les Byzantins*, σ. 79

334. Βλ. υποσημ. 326

335. Βλ. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 1, όπου γίνεται λόγος για χρήση φωτιστικών μέσων στα πλοία, στο ψάρεμα, στους φάρους, στις επικοινωνίες με οπτικά σήματα και στον πόλεμο.

336. Canniffe, *Politics of the piazza*, σ. 48.

337. Kaminski, *Τέχνη και Αρχιτεκτονική. Βενετία*, σ. 510. Βλ. επίσης Kleinhenz, *Medieval Italy*, σ. 1085.

338. Seidel, *Künstliches Licht*, σσ. 206-207, εικ. 92

της Αλεξάνδρειας, που απεικονίζεται στην παράσταση, καθοδήγησε τους εμπόρους για να επιστρέψουν στο Τορτσέλο καθώς και ότι η χρήση των φάρων στον 12ο-13ο αι. φαίνεται πιθανή.

Από κείμενο του Μιχαήλ Κριτόβουλου (15ος αιώνας) αντλούμε πληροφορία η οποία σχετίζεται με τον φρυκτόν, τον πυρσό με άλλα λόγια που υπήρχε σε ναυαρχίδα για να δίνει το στίγμα της και να την ακολουθούν τα υπόλοιπα καράβια του στόλου³³⁹ παραπέμποντας σε επιλογή παρόμοια με αυτήν που απεικονίζεται σε ψηφιδωτό του 3ου αι. από την Τυνησία³⁴⁰.

Επίσης, φαίνεται ότι συνηθιζόταν να δίνεται με τον αναμμένο πυρσό το σύνθημα για πολεμική επίθεση³⁴¹ αλλά και γενικότερα για να μεταδίδουν σήματα σε περίοδο εχθροπραξιών. Την ιδέα της μετάδοσης σήματος δίνει και το σύστημα των φάρων³⁴².

Η εξιστόρηση από την Άννα Κομνηνή περιστατικού στο οποίο αναφέρεται απόφαση να «*παρασκευάσωσιν ἐφ' ἐκάστη σκηνηῖ πεντεκαίδεκα καὶ πλείους ἀνάψαι πυρσοῦς, ὥστε τοὺς Κομάνους τοὺς τοσοῦτους πυρσοὺς θεασαμένους ἀπειροπληθὲς τὸ ῥωμαϊκὸν νομίσαι στράτευμα...*»³⁴³, καθώς και το χωρίο που μας παραδίδει Νικηφόρος Βρυέννιος στο οποίο πίσω από την προτροπή «*ἄψασιν ἐκέλευσεν ἐν ταῖς ἰδίαις ποιεῖν σκηναῖς καὶ λύχνους καὶ δᾶδας ἀνάπτειν μέχρι τοῦ περιόρθρου*»³⁴⁴ υποκρύπτεται η διάθεση να αξιοποιηθεί η χρήση των λύχνων και των δάδων για εφαρμογή στρατιωτικών τακτικών, όπως η εξαπάτηση και ο αντιπερισπασμός. Άλλη μία αναφορά της Άννας Κομνηνής επιβεβαιώνει τη χρήση των πυρσών για στρατιωτικά σήματα: «*Καὶ ἀπέστειλε τὸν καλούμενον δεῦτερον κόμητα μετὰ τοῦ ἰδίου κατέργου ἐξκουσσάτου παρὰ τοῖς ναυτικοῖς καλουμένου ἐπισκήψας αὐτῷ, ἵν' ὀπηνίκα τὰ πρυμνήσια τῆς ἡδὴ ῥηθείσης νηὸς οἱ ἐρέται λύσαντες εἰς κῦμα θαλάσσης ἐμβάλωσι, πυρσὸν ἀνάψῃ. Ὅ δὲ ἀπελθὼν παραχρήμα τὸ κελουστὲν ἐποίει*»³⁴⁵.

339. Κριτόβουλος Ἰμβριώτης, *Ἱστορίαι*, βιβλίο 2, κεφ. 4, παρ. 3, 5-13: «ὄρα χειμῶνα σφοδρὸν καὶ κίνδυνον τῶν νεῶν αἴφνης δὲ σφοδροῦ καταρραγέντος χειμῶνος καὶ κλύδωνος μετὰ λάβρων ὑετῶν καὶ ἀστραπῶν καὶ βροντῶν καὶ πνευμάτων ἐξαισιῶν καὶ σκότους τῆς τε θαλάσσης ἀγριουμένης καὶ τρικυμίας ἐγειρούσης μεγάλας, ὥσπερ σύνηθες τῷ Αἰγαίῳ, τὰ μὲν πρῶτα ἔπλεον αἱ νῆες πᾶσαι περίπου τὸν φρυκτόν τῆς στρατηγίδος νεῶς ἐπόμενοι ταύτῃ, ἅτε δὲ ἐν νυκτὶ καὶ σκότῳ βαθεῖ καὶ τρικυμία μεγίστη καὶ καταιγίδι καὶ πνευμάτων ἀντιπνοαῖς ἀτάκτως φερόμενοι συνέπιπτόν τε ἀλλήλαις καὶ προσηράσσοντο καὶ κατεδύοντο αἱ πλείους αὐτοῦ, ὥστε καὶ τὴν στρατηγίδα ναῦν μικροῦ κατέδυσαν ἂν ἐπεισπεσοῦσαι ἄθροαι, εἰ μὴ ὁ κυβερνήτης τοῦτο αἰσθόμενος εὐθὺς ἀφανίζει τὸν φρυκτόν. καὶ οὕτω δὴ σκεδασθεῖσαι ἄλλη καὶ ἄλλη τοῦ πελάγους ἐφέροντο παννύχιοι χειμαζόμενοι, ἕως ἡμέρας τε ἐγένετο καὶ κατήχθησαν μόγις που ἄλλη καὶ ἄλλη τῆς ταύτης ἠπέιρου, ὡς ἔτυχον ἐκάστη περισωθεῖσαι τοῦ κλύδωνος».

340. Seidel, *Künstliches Licht*, σσ. 238-239 και εικ.121.

341. DAGR, τ. 2,2, λήμμα "fax", σ. 1027.

342. DAGR, τ. 2,2, λήμμα "fax", σ. 1027.

343. Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, βιβλίο 10, κεφ. 4, παρ. 10, στ. 17-33.

344. Gautier, *Nicéphore Bryennios, Histoire*, βιβλίο 4, παρ. 21, στ. 5-6.

345. Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, βιβλίο 10, κεφ. 8, παρ. 3, στ. 9-15.

2.5.6 Ως φορέων φωτιάς

Η ρωμαϊκή συνήθεια της χρήσης των πυρσών για βασανιστήρια³⁴⁶ φαίνεται να συνεχίζεται στο Βυζάντιο³⁴⁷ (Εικόνα 94), απηχώντας ίσως με τον τρόπο αυτό τις πληροφορίες των γραπτών πηγών για βασανισμούς των πρώτων μαρτύρων της χριστιανικής θρησκείας στα ρωμαϊκά χρόνια.

Σε μικρογραφία του κώδ. 602 της Μονής Βατοπεδίου, του 13ου αιώνα³⁴⁸ (Εικόνα 95), ο Σαμψών πιάνει τριακόσιες αλεπούδες και τις δένει από την ουρά ανά δύο, ανάβει τις ουρές τους σαν να ήταν πυρσοί και τις αφήνει στα χωράφια με τα σπαρτά και καίει τα σπαρτά των Φιλισταίων. Για εμπρησμό χρησιμοποιούνται οι πυρσοί και σε μικρογραφία χειρογράφου του κώδ. gr. 510, φ. 367ν³⁴⁹ (Εικόνα 49)³⁵⁰ ενώ σε μικρογραφία του κώδ. 602 της Μονής Βατοπεδίου, φαίνεται ότι ο πυρσός χρησιμοποιείται για μετάδοση ή μεταλαμπάδευση φωτιάς (Εικόνα 68).

Συμπερασματικά, σε σχέση με τους πυρσούς θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελούσαν ένα φωτιστικό μέσο το οποίο προσφερόταν για χρήση σε εξωτερικούς και ημιυπαίθριους χώρους και, υπό προϋποθέσεις, θα μπορούσαν να αξιοποιούνται ως φωτιστικά μέσα και σε εσωτερικούς χώρους, περιστασιακά κυρίως, στα ταπεινότερα νοικοκυριά. Ειδικές χρήσεις τους διαπιστώνονται για το νυχτερινό ψάρεμα και το κυνήγι, καθώς και σήματα φωτός σε στρατιωτικές, χερσαίες ή και ναυτικές επιχειρήσεις.

346. DAGR, τ. 2.2, λήμμα "fax", σ. 1029.

347. Κουκιάρης, *Ο κύκλος του βίου της Αγίας Παρασκευής*, σσ. 89-90.

348. Χρήστου κ.άλ., *Οί Θησαυροί του Ἁγίου Ὁρους, τόμος Δ΄*, εικ. 175.

349. *ΙΕΕ*, τ. Ζ΄, σ. 408

350. Βλ. επίσης, Χρήστου κ.άλ., *Οί Θησαυροί του Ἁγίου Ὁρους, τόμος Δ΄*, εικ. 106, 124,

κεφάλαιο III:

Τα κεριά

1. Ορισμός και ιδιότητες του κεριού

Στη νεοελληνική γλώσσα με τον όρο κεριό³⁵¹ περιγράφεται η υποκίτρινη λιπαρή ουσία την οποία εκκρίνουν οι μέλισσες³⁵² και με την οποία κατασκευάζουν τις κηρήθρες, καθώς και μία σειρά παρόμοιων φυτικών, ορυκτών ή συνθετικών ουσιών³⁵³ που μιμούνται τις ιδιότητες του κεριού της μέλισσας και εν μέρει το υποκαθιστούν. Παράλληλα, ο ίδιος όρος αποδίδει το κυλινδρικό, αυτοφλεγόμενο³⁵⁴ φωτιστικό αντικείμενο, που αποτελείται από ένα φιλίλι επικαλυμμένο με καύσιμο υλικό σε στερεή μορφή, όπως το ζωικό λίπος, η πίσσα ή το μελισσόκερο, στο οποίο η καύση του φιλιλίου του παράγει τη φωτιστική φλόγα. Στην πραγματικότητα, με τον ίδιο όρο αποδίδονται δύο σημασίες οι οποίες σε άλλες γλώσσες διακρίνονται, όπως για παράδειγμα στα λατινικά με τους όρους *cera* και *candela* και στα αγγλικά με τους όρους *wax* και *candle*³⁵⁵.

Η πιο διαδεδομένη μορφή κεριού στον μεσογειακό χώρο είναι το μελισσόκερο. Πρόκειται για ένα υλικό στερεό, κίτρινο, με αρωματική οσμή, ευπλαστότητα σε θερμοκρασία περιβάλλοντος, ειδικό βάρος 0,95, σημείο τήξης στους 64°C και σημείο πήξης στους 63°C περίπου³⁵⁶. Το ιξώδες του είναι σχετικά χαμηλό όταν λιώνει και είναι αδιάλυτο στο νερό. Ως προς τη χημική σύστασή τους τα κεριά είναι μία μίξη εστέρων, αλκοολών και κορεσμένων οξέων³⁵⁷.

351. Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας, λήμμα «κερί». Βλ. επίσης Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 134 και Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 11 και υποσημ. 74.

352. Υφαντίδης, *Μελισσοκομία*, σσ. 14, 46.

353. Hough, *Heating and Lighting*, σσ. 14-18. Βλ. επίσης: Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 135 και Péclet, *Eclairage*, σ. 72.

354. Ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει ότι καίγεται το ίδιο και όχι ότι αναφλέγεται από μόνο του.

355. Για τον λόγο αυτό, εάν στο κείμενο η ακριβής σημασία δεν προκύπτει από τα συμφραζόμενα, θα διευκρινίζεται.

356. Η ιδιότητα αυτή επιτρέπει το διαχωρισμό του μελισσόκερου από τα λίπη και τα έλαια. Βλ. Υφαντίδης, *Μελισσοκομία*, σσ. 441-444. Αναλυτικές πληροφορίες για όλους τους τύπους φυσικών (φυτικών και ζωικών) και τεχνητών κεριών καθώς και για τη χημική τους σύσταση βλ. επίσης στην ιστοσελίδα <http://www.cyberlipid.org/wax/wax0001.htm#1> ημερομηνία προσπέλασης: 18 Οκτωβρίου 2008.

357. Υφαντίδης, *Μελισσοκομία*, σσ. 440-441.

1.1 Τρόπος λειτουργίας του κεριού ως φωτιστικού μέσου

Το κεριό είναι ένας ιδιαίτερος τύπος φωτιστικού, που καίει με φηίλι. Η θερμότητα της ηηγήσ φωτιάς λιώνει και αημοποιεί μία μικρή ποσότητα του καυσίμου. Από τη στιγμή που το καύσιμο εξαημίζεται ενώνεται με το οξυγόνο της αημόσφαιρας για να σχηματίσει φλόγα. Αυτή η φλόγα παράγει αρκετή θερμότητα για να κρατήσει φλεγόμενο το κεριό μέσω μίας αυηοδιατηρούμενης αλυσίδας γεηονότων: η θερμότητα της φλόγας λιώνει το πάνω μέρος της μάζας του στερεού καυσίμου, στη συνέχεια το υηροποιημένο καύσιμο ανεβαίνει προς τα επάνω μέσω του φηιλιού και χάρη στα τριηοειδή φαινομένα και έτσι το υηροποιημένο καύσιμο εξαημίζεται στη συνέχεια για να καεί μέσα στη φλόγα του κεριού. Τον τρόπο καύσης των κεριών φαίνεται να περιγράφει με αφαιρηηκό και παρασταηκό τρόπο ο Προυδένηιος, κάνοντας λόγο για το καημένο από στυπηύον φηίλι που φλέγεται και απορροφά το κεριό που το περιβάλλει: “Seu ceram teretem sturpa calens bibit”³⁵⁸. Τα διαηορηηικά χρώματα που διακρίνονται στη φλόγα του κεριού φανερώνουν ότι τα συσταηικά του καυσίμου καίγονται σε διάηορες ξεηωρισηές περιηχές. Σης πιο γαλαηωπές περιηχές το υηρογόνο ηωρίζεται από το καύσιμο και καίγεται για να σχηματίσει υηραημούς. Τα φωηεινόηρα, πιο κίηρινα μέρη της φλόγας είναι ο άνηρακας που οξειδώνεται για να σχηματίσει το διοξειδίο του άνηρακα (CO₂)³⁵⁹. Επειδή το σημείο ηήξης ενός συηκεηριμένου τύπου κεριού, του μεηισσόκεηου, είναι υηηλό (64°C), το καύσιμο δεν ηρειάζεται κανένα σκεύος για να το προσηαηεύει και να το συηκραηεί, σε ανηθήση με ό,η συηβαίνει στα φωηισηικά ελαίου³⁶⁰. Επίσης, το φηίλι του κεριού, καθώς δεν βήσκηεται σε άμηση επαή με τον αέρα, απανηρακώνεται, με άλλα λόγια καρβουηιάζει. Η ιδιόηηά του αυηή διαηωρίζει τον τρόπο ηειουηρίας των κεριών από αυηόν των φωηισηικών ελαίου, που καίηε επίσης με τη βοήηεια φηιλιού. Στα φωηισηικά ελαίου το καύσιμο καίγεται στην απόληξη του φηιλιού ηωρίς να προκαλεί ηην απανηρακωσή του, καθώς αυηό καίηε στον αέρα. Στα κεριά το φηίλι, που καταναλωνόηαν πιο αργά από το ίδιο το κεριό, κοβόηαν³⁶¹, καθώς το απανηρακωμένο άκρο του φηιλιού των κεριών εμπόδιζε τη σωσηή καύση. Πρόκειηαι για επιλογή που ηηεηίηεται με τη ηρήση του ηηροφάηιδου, δηλαδή του ειδικού ψαηιδιού που ηηρησιηοποιούσαν για να κόβουν το φηίλι ανάλογα με ηην κατανάληση του φωηισηικού³⁶². Μάλιστα, αξιωσημείωηη είναι η συηβολική αποκοπή του καηένου φηιλιού, σύμφωνα με το ηυπηκό της Ρωμαιοκαηολικής Εκκλησίας, κατά ηην ηεληή του αηορηισμού για να γίηηη σαφές ότι το αηορηζόηενο πρόσωπο αηοηελεί ξεόνο σώμα για ηην Εκκλησία, όπως ακριβώς το καηένο φηίλι για το κεριό³⁶³.

358. Prudenziο, *Cathemerinon V, Hymnus de novo lumine Paschalis Sabbati*, ση. 20. Για το ηρωηόηυπο κείηενο και γαηηική μεηάφηραση βλ. Bayle, *Étude sur Prudence*.

359. Οι ηληροφηορίες προέρηονται από τη διαηικηηακή εηκυηλοπαίδεια Wikipedia στο λήημα “Wax”, URL: <http://en.wikipedia.org/wiki/Wax>, / 10 Οκηωβήριου 2008.

360. Wunderlich, *Light*, σ. 253.

361. Rossotti, *Fire*, σ. 51.

362. Cierges, *bougies et rouleaux de cire*, σ. 205.

363. Forbes, *Ancient Technology*, η. VI, σ. 141.

Αν μη τι άλλο, η τελετή αυτή υπαινίσσεται ότι το φιτίλι έπρεπε να κόβεται από τη στιγμή που καιγόταν, καθώς αποτελούσε πια ξένο σώμα για το κεριά και εάν παρέμενε θα δημιουργούσε προβλήματα στην καύση του³⁶⁴. Όλες οι μέθοδοι για «το κάψιμο της καύτρας του κεριού» επινοήθηκαν στην πορεία των αιώνων³⁶⁵ και τα «αυτοπεριοριζόμενα» φιτίλια, δηλαδή αυτά που καίγονται μαζί με το κεριά, δεν εμφανίστηκαν παρά μόνο στη σύγχρονη εποχή³⁶⁶.

Η κύρια διαφορά στην τεχνολογία του πυρσού και του κεριού είναι η σχέση της διαμέτρου του φιτιλιού και του καύσιμου υλικού που το περιβάλλει. Για τον λόγο αυτό διαφορετικός είναι και ο τρόπος καύσης στον πυρσό σε σχέση με το κεριά. Ενώ στον πυρσό το υλικό που τον αποτελεί καίγεται, στο κεριά η φλόγα καίει γύρω από το φιτίλι χωρίς κανένα ίχνος καταστροφής του φιτιλιού. Έτσι, το φιτίλι παραμένει αναλλοίωτο και μόνο το καύσιμο αναλώνεται αλλά πιο αργά από όσο καίγεται το καύσιμο στον πυρσό με αποτέλεσμα να καίει για περισσότερο χρόνο³⁶⁷.

1.2 Τεχνολογία κεριών

Καθώς για το ζήτημα αυτό δεν υπάρχουν έως σήμερα άμεσες πληροφορίες από τις βυζαντινές γραπτές πηγές, θα επιχειρηθεί η προσέγγισή του με βάση τις πληροφορίες που έχουμε από την παραγωγή των κεριών στα κηροπλαστεία των μοναστηριών του Αγίου Όρους, στοιχεία που μας παρέχουν συγγράμματα από τη Δύση, προερχόμενα και αυτά από σχετικά μεταγενέστερες εποχές (17ος-18ος), δεδομένα που προκύπτουν από τη μελέτη των κεριών-λαμπάδων του 18ου αι. από τη Μονή Σινά³⁶⁸, και στοιχεία σύγχρονων κηροπλαστείων³⁶⁹, με την προϋπόθεση ότι αυτά εξακολούθησαν να εφαρμόζουν τις παραδοσιακές μεθόδους, αλλά και ίχνη τεχνικών και τεχνολογικών επιλογών που μπορούν να αποκρυπτογραφηθούν στις απεικονίσεις κεριών αλλά και στα χαρακτηριστικά των υποστηριγμάτων των κεριών.

1.2.1 Πρώτες ύλες

Τις πρώτες ύλες των κεριών αποτέλεσαν με βεβαιότητα το κεριά της μέλισσας (Εικόνα 96) και ενδεχομένως το ζωικό λίπος. Θεωρούμε ότι σημαντικά στοιχεία σχετικά με αυτή την πρώτη ύλη υπήρξαν η καθαρότητα του υλικού, καθώς και η ανακύκλωση του υλικού με την επαναχρησιμοποίηση των καμένων κεριών των εκκλησιών. Πολύ σημαντικά στοιχεία για την τεχνολογία των κεριών αντλούμε μέσα από τις διατάξεις του Επαρχι-

364. Rossotti, *Fire*, σ. 51.

365. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 134.

366. Cierges, *bougies et rouleaux de cire*, σσ. 205.

367. Seidel, *Die Kerze*, σ. 24.

368. Κουφόπουλος κ.άλ., *Χρήση του κεριού*, σ. 275.

369. Μουσιώνη, *Κηροπλαστείο*, σ. 235.

κού Βιβλίου στο κεφάλαιο XI: Περὶ τῶν κηρουλαρίων³⁷⁰. Η αναφορά στην πρώτη διάταξη «ἀνέργαστον ἢ εἰργασμένον»³⁷¹ υπαινίσσεται σαφώς την ανάγκη επεξεργασίας του κεριού. Την αγορά ακατέργαστου μελισσόκερου από τη Μονή φαίνεται να αφορά και η μνεία στο Τυπικόν της μονής του Χριστού Παντοκράτορα: «...ὁμοίως κηροῦ ἀκαμάτου λίτρας μετὰ τοῦ καμπανοῦ ἕκατὸν καὶ νομίσματα ὑπέρπυρα δύο...»³⁷². Από την αναφορά στην τρίτη διάταξη: «Ὁ κηρουλάριος τὸν ἕξωθεν ἐρχόμενον κηρὸν ἀκωλύτως ἐξωνείσθω, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀπὸ ἐκκλησιῶν καὶ ἔλαιον ὅσον ἂν αὐτοῖς πρὸς ἐργασίαν τῆς τέχνης ἀρκῆ»³⁷³ διαπιστώνουμε ὅτι ο κηρουλάριος μπορούσε να εμπορεύεται ανεμπόδιστα το κεριό που ἀγόραζε ἀπὸ ἕξω ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τις ἐκκλησίες - στοιχείο το ὁποῖο προφανῶς ἀναφέρεται σε κεριό για ἀνακύκλωση - ἀλλὰ καὶ το ἔλαιον που ἀπαιτοῦνταν για τὴν τέχνη του. Στὴν τέταρτη διάταξη ἀναφέρεται σε ἀπαγόρευση χρήσης λίπους ζώου στὴν παραγωγή κεριῶν: «Εἴ τις κηρουλάριος φωραθῆ καταβλάπτων κηρὸν ἀπὸ ἀχρείου τρυγὸς ἐλαίου ἢ κηροῦ, εἴτε στέατος ζώου, τῆ προειρημένη ὑποκείσθω εὐθύνη»³⁷⁴. Στὴν ἕκτη διάταξη κάνει λόγο για καμένα κεριά που ἀξιοποιοῦνταν προφανῶς για τὴν ἀνακύκλωση του πολυτίμου υλικού: «Ὁ μὴ ἐμφανίζων τῷ ἐπάρχῳ τοὺς δι' ἐπινοίας ἀπὸ ἐκκαύσεως καινουργούντας κηρία, τοῦ παιδευθῆναι καὶ ἀποπαυθῆναι τῆς τοιαύτης ἐπιχειρήσεως, καὶ αὐτὸς ὑπ' εὐθύνην ἔστω»³⁷⁵.

Εικάζω ὅτι το συνδετικό κρίκο που μεσολαβοῦσε ἀνάμεσα στὸν ἀνέργαστον καὶ εἰργασμένον κηρὸν³⁷⁶ μας τὸν παρέχει ἡ περιγραφή των πρόσφατων σε ἐμὰς χρόνων τῆς επεξεργασίας τῆς κερήθρας για παραγωγή κεριού: «Οἱ μελισσοκόμοι ἀφοῦ πάρουν τὸ μέλι, λιώνουν τὴν υπόλοιπη κερήθρα σε βραστό νερό. Ὄταν αὐτὸ κρυώσει οἱ βρομιές παραμένουν στὴν ἐπιφάνεια καὶ ξύνοντας τες ἔχουν καθαρό τὸ προϊόν»³⁷⁷. Η πρωτογενῆς επεξεργασία του κεριού που συνέλεγαν ἀπὸ τις κερήθρες ἦταν μία ἀπαραίτητη διεργασία για να ἀποκτηθεῖ τὸ κεριό ως πρώτη ὕλη καὶ να μπορέσουν να τὸ επεξεργαστοῦν στὴ συνέχεια ἀνάλογα με τὴ χρήση για τὴν ὁποία προοριζόταν³⁷⁸.

370. Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον, σ. 112-116.

371. Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον, σσ. 112, 114.

372. Τυπικὸν Παντοκράτορος σ. 95, στ. 1103-1104.

373. Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον, σ. 114.

374. Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον, σ. 114.

375. Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον, σ. 114. Η Μουσιώνη (Κηροπλαστείο, σ. 238) σημειώνει: «Τα καψίδια ἢ ἀποκέρια, που φιλτράρονται σε λεπτά υφάσματα για να ἀπομακρυνθοῦν τα υπολείμματα των φιλτιλιῶν. Το κεριό τους, ὁμως, εἶναι πο σκούρο καὶ θεωρεῖται κατώτερης ποιότητας».

376. Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον, σσ. 112, 114.

377. Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια Χειροτεχνίας, σσ. 22-23.

378. Για τὴν επεξεργασία του κεριού στους νεότερους χρόνους βλ. Σπέης, Παραδοσιακές τέχνες, σ. 47.

1.2.2 Χρωματισμός κεριών

Η λεύκανση του καθαρού κεριού³⁷⁹ υπήρξε μία διαδικασία με διαχρονικό χαρακτήρα³⁸⁰. Σε κείμενο του 6ου αι. έχουμε αναφορά για λευκό κηρό³⁸¹ χωρίς να διευκρινίζεται η χρήση του. Παρόλο που ο Κουκουλές μας πληροφορεί ότι μεταχειρίζονταν τον λευκό κηρό για ιατρική χρήση³⁸², οι απεικονίσεις, εάν έχουμε σωστή απόδοση των χρωμάτων, μαρτυρούν χρήση του λευκού κεριού και για φωτιστικές λαμπάδες και κεριά (βλ. παραδείγματα). Το γεγονός ότι το κεριό δεχόταν επιπρόσθετη επεξεργασία, προφανώς οδηγούσε σε αύξηση τους κόστους και έτσι μπορούμε να εικάσουμε ότι τα λευκά κεριά μάλλον χρησιμοποιούνταν σε ειδικές περιστάσεις³⁸³. Η λεύκανση του φυσικού κεριού απαιτεί ειδική διαδικασία και γινόταν έως το 1960 με τη βοήθεια της ηλιακής ακτινοβολίας³⁸⁴. Παράλληλα η ακόλουθη αναφορά στη λεύκανση του κεριού: «...καὶ αὐτὸ ἐπιπίπτει ταῖς νεφέλαις, ἔτι τοῦ ὕδατος ἀναμέστοις χρηματίζουσαις, καὶ λευκαίνει τὸ ὕδωρ ἄγαν, ὄν τρόπον καὶ τὸν κηρὸν δρόσος»³⁸⁵ δημιουργεί την εντύπωση ότι η δροσιά ήταν ένα μέσο για τη λεύκανση του κεριού.

Εκτός από τις τεχνικές για τη λεύκανση του κεριού υπήρχαν μάλλον και τρόποι για να δοθεί σε αυτό διαφορετικό χρώμα: πράσινο, κίτρινο, μαύρο³⁸⁶. Χρωματιστά κεριά απεικονίζονται από την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο, όπως για παράδειγμα σε ψηφιδωτά του 5ου αι. που εκτίθενται στο Μουσείο Μπαρντό της Τύνιδας³⁸⁷ (Εικόνα 97). Στους κώδικες του Exultet της Απουλίας, τα λειτουργικά κεριά και τα πασχάλια κεριά είναι όλα χρωματισμένα, ενώ τα πασχάλια κεριά κατασκευάζονταν με ζώνες γαλάζιου ή χρυσού χρώματος³⁸⁸.

1.2.3 Εξοπλισμός κηροπλαστέων

Τα βασικότερα στοιχεία του ακίνητου εξοπλισμού ενός παραδοσιακού εργαστηρίου με βάση τα οποία μπορούμε να εικάσουμε και τα αντίστοιχα ενός βυζαντινού κηροπλαστείου ήταν η εστία, όπου με φωτιά από ξύλα έλιωναν το κεριό σε ειδικά σκεύη και η βρύση που προμήθευε το απαραίτητο για την παραγωγή των κεριών νερό³⁸⁹.

379. Για τη διαδικασία της λεύκανσης, βλ. Μαυρόπουλος, Βαρελά, *Διοσκουρίδης*, II, 83-85.

380. Péclet, *Eclairage*, σ. 76.

381. Σιμπλίκιος, *Εἰς τὸ Α τῶν περὶ ψυχῆς Ἀριστοτέλους ὑπόμνημα*, τ. 11, σ. 139, στ. 14-17.

382. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Β', σ. 57.

383. Αυτό τουλάχιστον συνέβαινε στον 20ο αι. όπως αναφέρεται, στο: Μουσιώνη, Κηροπλαστείο, σ. 244.

384. Μουσιώνη, Κηροπλαστείο, σ. 244.

385. *Βίος ὁσίου Ἀνδρέου τοῦ διὰ Χριστὸν σαλοῦ*, τ. II, σ. 220, στ. 3229-3231.

386. Diderot, D' Alembert, *Recueil de planches*, τ.3, λήμμα "cirier".

387. Khader κ.άλ., *Images de pierre*, αρ. 377, 378.

388. Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 158.

389. Μαμαλούκος, Κηροπλαστείο, σ. 253.

Από τον κινητό εξοπλισμό του εργαστηρίου (Εικόνα 98) διακρίνουμε:

α) Τα χάλκινα καζάνια ή δοχεία τα οποία χρησιμοποιούνταν για το λιώσιμο του μελισσόκερου και περιγράφονται με τον όρο λαγκαβιά ή λαγκαβιά³⁹⁰. Ο όρος απαντά και ως λαγκαδιά³⁹¹.

β) Τα χάλκινα δοχεία με τα οποία μεταφερόταν το λιωμένο κεριό³⁹² (Εικόνα 99).

γ) Τα μέταλλα ή ξύλινα στεφάνια³⁹³ (Εικόνα 100) με τους γάντζους – για την κατασκευή των μεγαλύτερων κεριών και των λαμπάδων. Μάλλον αυτά λόγω της μορφής τους περιγράφονται και με τον όρο ρόδα³⁹⁴ αλλά και ως τροχός, που είναι ένα στεφάνι με γάντζους από τους οποίους κρέμονται τα φιτίλια³⁹⁵. Κατά την περιστροφή της ρόδας, μία πλευρά της βρισκόταν πάνω από τη λαγκαδιά με το υγροποιημένο κεριό. Η ονομασία της παραπέμπει σε προγενέστερο σύστημα με τη μορφή τροχού που ήταν αναρτημένο από την οροφή του εργαστηρίου³⁹⁶. Ο τροχός κρέμεται από μια αλυσίδα σε διάφορα ύψη ανάλογα με το μέγεθος της λαμπάδας³⁹⁷. Στη ρόδα προσαρμόζονταν μικροί δοκοί, τα ξυλάκια, με καρφιά εκατέρωθεν, πάνω στα οποία αναρτούνταν τα φιτίλια. Σε παλαιότερη φάση του εργαστηρίου οι δοκοί ήταν από καλάμι που διαπερνούσε τη θηλιά του φιτίλιού³⁹⁸, ανάλογη με αυτή που διακρίνουμε στα άκαφτα κεριά στην παράσταση της Κοίμησης του αγίου Νικολάου στη μονή Αγίου Δημητρίου στο Markon Manastir³⁹⁹ (Εικόνα 106).

δ) Το καπέλο ήταν μπρούτζινο δοχείο που όφειλε την ονομασία στο σχήμα του⁴⁰⁰ (Εικόνα 101). Κρεμούσαν ένα φιτίλι στο μέγεθος της λαμπάδας πάνω από το καπέλο και με μια κουτάλα το περιέλουζαν με λιωμένο κεριό, τόσες φορές όσες χρειάζονταν για να πάρει η λαμπάδα το σωστό πάχος. Το καπέλο χρειάζονταν για να περισυλλέγει το κεριό που χυνόταν. Κάτω από το καπέλο, η φωτιά διατηρούσε το κεριό λιωμένο για να ξαναχυθεί⁴⁰¹.

ε) Τα ειδικά κυλινδρικής μορφής δοχεία με τη μικρή βρύση στο κάτω μέρος στα οποία χυτεύονταν οι λαμπάδες (Εικόνα 102)⁴⁰².

στ) Οι ξύλινες ανέμες για την κατασκευή των καντηλοκεριών (Εικόνα 103)⁴⁰³.

390. Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες*, σ. 47.

391. Μουσιώνη, *Κηροπλαστείο*, σ. 235.

392. Μαμαλούκος, *Κηροπλαστείο*, εικ. 8.

393. Μαμαλούκος, *Κηροπλαστείο*, εικ. 9, 10.

394. Για πληροφορίες σχετικές με την περιγραφή της «ρόδας» βλ. Μουσιώνη, *Κηροπλαστείο*, σ. 236. Επίσης, ως *la roue à cire* περιγράφεται και αντίστοιχη κατασκευή του 19ου αι. από τη Γαλλία. Βλ. σχετικά Vincent, *Fiat lux*, εικ. 23.

395. Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες*, σ. 146.

396. Μουσιώνη, *Κηροπλαστείο*, σ. 236 και υποσημ. 4.

397. Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες*, σ. 146.

398. Μουσιώνη, *Κηροπλαστείο*, σ. 236 και υποσημ. 5.

399. Patterson-Ševčenko, *Saint Nicholas*, εικ. 36.13, σ. 315.

400. Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες*, αρ. 578.

401. Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες*, σ. 47.

402. Μαμαλούκος, *Κηροπλαστείο*, εικ. 12.

403. Μαμαλούκος, *Κηροπλαστείο*, εικ. 13, 14.

ζ) Η πλάνη και το πλανόχερο αναφέρονται ως αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν, τουλάχιστον στα νεότερα χρόνια, για το φινίρισμα των κεριών⁴⁰⁴ (Εικόνα 98, fig. 9G)⁴⁰⁵.

η) Ειδικές κατασκευές για να διευκολύνεται η προετοιμασία των φιτιλών σε διάφορα μήκη και διαμέτρους (Εικόνα 98, αρ. 1-2)⁴⁰⁶.

1.2.4 Κηροπλαστική-Μέθοδοι παραγωγής⁴⁰⁷

1.2.4.1 Μέθοδοι παρασκευής μελισσοκεριών

Από έμμεσες πληροφορίες εικάζουμε ότι στο Βυζάντιο υπήρξαν διάφορες μέθοδοι για την παρασκευή κεριών⁴⁰⁸:

- Με εμβάπτιση (Εικόνα 104)⁴⁰⁹ και (Εικόνα 105)⁴¹⁰

Έμμεση μαρτυρία για τη χρήση της εμβάπτισης στο Βυζάντιο αποτελεί η λεπτομέρεια στην τοιχογραφία με θέμα την Κοίμηση του αγίου Νικολάου στη μονή Αγίου Δημητρίου, Markon Manastir⁴¹¹ (Εικόνα 106), όπου τα κεριά που διανέμονται και δεν έχουν ακόμη αναφτεί φαίνεται να έχουν στο πάνω μέρος το φιτίλι σε σχήμα θηλιάς. Η θηλιά θα μπορούσε να αξιοποιείται τόσο κατά τη διαδικασία της κατασκευής των κεριών με εμβάπτιση όσο και για την ανάρτησή τους προκειμένου να στεγνώσουν. Φαίνεται ιδιαίτερα πιθανό ότι η ίδια θηλιά εξυπηρετούσε και την ανάρτηση των κεριών στο σημείο πώλησής τους, όπως αποτυπώνεται σε μικρογραφία του χειρογράφου «Taccuinum sanitatis», του Albucasi (15ος αι.) από την περιοχή της Ρηνανίας⁴¹² (Εικόνα 107) αλλά και τη συγκράτηση των κεριών από αυτή σε περίπτωση κηροδοσίας⁴¹³, δηλαδή προσφοράς κεριών σε θρησκευτική τελετή, όπως φαίνεται σε μικρογραφία χειρογράφου του Ιακώβου Κοκκινόβαφου, Vat. gr. 1162, φ. 57v⁴¹⁴ (Εικόνα 108).

Λαμβάνοντας υπόψη το στοιχείο αυτό και σε συνδυασμό με εθνολογικές πληροφορίες θα μπορούσαμε να αποκαταστήσουμε τη διαδικασία ως εξής: σε χαμηλή φωτιά, για να μην αναφλέγεται το κερί⁴¹⁵, έβραζε νερό σ' ένα καζάνι και μέσα σε αυτό τοποθετούνταν άλλο αγγείο, αντίστοιχο

404. Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες*, σ. 146.

405. Diderot et d'Alembert, *Recueil de planches*, πίν. III.

406. Diderot et d'Alembert, *Recueil de planches*, πίν. III.

407. Για τους τρόπους παρασκευής των κεριών στα ελληνικά βλ. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 12.

408. Βλ. σχετικά Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 138, Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 157, Μαμαλούκος, *Κηροπλαστείο*, σ. 254.

409. Vincent, *Fiat lux*, εικ. 15.

410. Μουσιώνη, *Κηροπλαστείο*, εικ. 3, 4.

411. Patterson-Ševčenko, *Saint Nicholas*, εικ. 36.13, σ. 315.

412. Την ιδέα αυτή μας δίνει απεικόνιση κεριών, αναρτημένων με τον προαναφερθέντα τρόπο, σε μικρογραφία χειρογράφου του 15ου αι. από τη Ρηνανία. Βλ. Chrzanowski, *Kaiser, Dark ages, έγχρωμοι πίνακες 11 και 12*.

413. *Λεξικό Κριαρά*, λήμμα «κηροδοσία».

414. Stornajolo, *Miniature delle Omilie*, σ. 23.

415. Μαμαλούκος, *Κηροπλαστείο*, σ. 254.

με τη σύγχρονη λαγκαβιά, που περιείχε το κεριό που έλιωνε. Σε αυτό το ζεστό κεριό βυθίζονταν με τρόπο τα φτιίλια μεμονωμένα, στηριγμένα στα δάχτυλα του χεριού⁴¹⁶, προσαρμοσμένα σε ειδική κατασκευή στην οποία στηρίζονταν περισσότερα από ένα φτιίλια –προφανώς κάτι αντίστοιχο με αυτό που βλέπουμε σε φωτογραφία παρασκευής μεγάλων λαμπάδων σε σύγχρονο παραδοσιακό κηροπλαστείο (Εικόνα 109)– ή κρεμασμένα κάθετα σ' ένα στεφάνι μεταλλικό που περιστρεφόταν και έτσι τα κεριά ψύχονταν αμέσως. Κατόπιν, καθαρίζονταν από τυχόν εξογκώματα και περιττά φτιίλια⁴¹⁷. Ο σύγχρονος όρος για τα κεριά που κατασκευάζονταν με εμβάπτιση είναι βουτηχτά⁴¹⁸.

• Με περίχυση⁴¹⁹ ή χύτευση

Σε Προσκυνητάριον της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους, του 1772 αναφέρεται ότι χύτευαν κεριά: «Υποκάτωθεν δὲ αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας (τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου) εἶναι τὰ περιβόητα διαβαστά, ὅπου κάθηται ὁ διαβαστής, ὁ καὶ τυπικάρης τοῦ Καθολικοῦ. Ἐκεῖ ἔχουν καὶ τόπον, ὅπου χυτεύουν ὅλα τὰ κηρία, ἐξάφωτα λέγω, / / δρακόντια, λαμπάδας καὶ τὰ λοιπὰ τῆς / Ἐκκλησίας κηρία»⁴²⁰. Η πληροφορία αυτή μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι σχετίζεται με κεριά ανάλογα με τα μεσαίου μεγέθους και τα μεγάλα κεριά⁴²¹ που αναφέρεται ότι παλαιότερα κατασκευάζονταν στα αναρτημένα από ψηλά ξύλινα ή σιδερένια στεφάνια που είχαν περιμετρικά στερεωμένους μικρούς γάντζους⁴²². Από τους γάντζους κρεμούσαν φτιίλια, τα οποία περιέχουν διαδοχικά με λιωμένο κεριό, ώσπου να αποκτήσουν το επιθυμητό πάχος⁴²³. Το περίσσευμα μαζεύονταν στο καπέλλο⁴²⁴. Καθώς εκτελούνταν αυτή τη διαδικασία το πρώτο στρώμα του κεριού στερεοποιόταν και μπορούσε να συνεχιστεί έως ότου δινόταν στο κεριό το επιθυμητό πάχος⁴²⁵.

• Με μήτρα

Στη βυζαντινή τέχνη οι λαμπάδες συνήθως παριστάνονται κωνικές⁴²⁶, όπως για παράδειγμα στον άμβωνα της βασιλικής Γ' των Φιλίππων, του 6ου αι., (Εικόνα 110) και σε ψηφιδωτό του 6ου αι. από τη Συρία, που βρίσκεται σήμερα στο Εθνικό Μουσείο Δανίας στην Κοπεγχάγη⁴²⁷ (Εικόνα 111). Το σχήμα αυτό σαφώς οφείλεται στον τρόπο κατασκευής τους, είτε αυτή γι-

416. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 280-281.

417. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 280-281.

418. Μουσιώνη, *Κηροπλαστείο*, σ. 244.

419. Για τη διαδικασία αυτή στη Δυτική Ευρώπη του 18ου-19ου αι., βλ. Péclet, *Eclairage*, σσ. 76-77.

420. Μακαρίου Κυδωνέως, *Προσκυνητάριον*, σ. 7.

421. Για τα «μπόγια», δηλαδή τις μεγάλες λαμπάδες-τάματα με ύψος 1.40 έως 1.80μ., βρίσκουμε και τον όρο «χυτά». Βλ. Μουσιώνη, *Κηροπλαστείο*, σ. 244.

422. Μαμαλούκος, *Κηροπλαστείο*, σ. 254 και Μουσιώνη, *Κηροπλαστείο*, σ. 244.

423. Μαμαλούκος, *Κηροπλαστείο*, σ. 255.

424. Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες*, σ. 146.

425. Βλ. Péclet, *Eclairage*, σ. 77.

426. Την παρατήρηση οφείλω στον Αναστάσιο Αντωνάρα.

427. Biddle, *Tomb of Christ*, σ. 25, εικ. 23.

νόταν με εμβάπτιση είτε με περίχυση, επειδή, λόγω της βαρύτητας το κεριό είχε την τάση να κυλάει προς τα κάτω έως ότου πήξει με αποτέλεσμα η ποσότητα του κεριού, που έμενε στο επάνω μέρος του κεριού να είναι μικρότερη από αυτή που συγκεντρωνόταν στη βάση του. Η υπόθεση αυτή φαίνεται αρκετά πιθανή, καθώς έως σήμερα τουλάχιστον, δεν έχουμε ενδείξεις για ευρεία χρήση μητρών για λαμπάδες και ίσως, όταν αυτό συνέβαινε για τις μεγάλες λαμπάδες, το σχήμα που προέκυπτε ήταν κυλινδρικό. Παρόλο λοιπόν που δεν διαθέτουμε πληροφορίες ή έμμεσες μαρτυρίες για παραγωγή κεριών με μήτρα στο Βυζάντιο, μπορούμε να εικάσουμε ότι ορισμένα κεριά, συνήθως μεγάλων διαστάσεων, που παρουσιάζουν κυλινδρικό σχήμα, είναι πιθανόν να κατασκευάζονταν με τον τρόπο αυτό.

Η χρήση μήτρας κέρινων λαμπάδων μαρτυρείται για τους νεότερους χρόνους. Συγκεκριμένα μεγάλες λαμπάδες κατασκευάζονταν με εμβάπτιση του φιτιλιού σε ειδικά κυλινδρικά δοχεία από όπου έτρεχε το πλεονάζον ρευστό κεριό (Εικόνα 102)⁴²⁸. Με τη χρήση παρόμοιων μητρών θα μπορούσε μάλιστα να εξασφαλίζεται για τα παραγόμενα κεριά κυλινδρικό και όχι κωνικό σχήμα. Η χρήση αυτής της μήτρας θα επέτρεπε σίγουρα και τη δημιουργία διακοσμημένων ζωνών⁴²⁹. Στη Δυτική Ευρώπη φαίνεται ότι η τέχνη των κεριών με μήτρα αναπτύχθηκε στον 14ο αι. από τον Sieur de Brez, αλλά ακόμη υπήρχε η δυσκολία ότι το μελισσόκερο είχε την τάση να κολλάει στα τοιχώματα των μητρών και έτσι ήταν δύσκολο να αφαιρέσουν τα κεριά από τις μήτρες χωρίς να τα καταστρέψουν⁴³⁰. Μήτρες κεριών έχουν βρεθεί στη Δυτική Ευρώπη⁴³¹. Μάλιστα, ορισμένες από αυτές ήταν προορισμένες να δημιουργούν συγκεκριμένο μοτίβο στην εξωτερική επιφάνεια των κεριών (Εικόνα 112), όπως για παράδειγμα οι μεταλλινές μήτρες που εκτέθηκαν στην Έκθεση Dark Ages στο Historisches Museum του Olten και προορίζονταν για την κατασκευή στριφτών κεριών. Λαμβάνοντας υπόψη το δεδομένο αυτό, μπορούμε να εικάσουμε ότι ίσως με ανάλογο τρόπο θα παρασκευάζονταν και στο Βυζάντιο κεριά, παρόμοια με αυτά που απεικονίζονται σε τοιχογραφία του 14ου αι. στον ναό της Παναγίας στις Σαϊτούρες Ρεθύμνου⁴³² (Εικόνα 113).

• Χειροποίητα

Ένας ακόμη απλός και αυτοσχέδιος τρόπος μας παραδίδεται από εθνολογικές πληροφορίες. Παλιότερα έφτιαχναν και οι μελισσοκόμοι κεριό στο σπίτι τους με την ακόλουθη διαδικασία⁴³³: έκοβαν φιτίλια από νήμα, τα βουτούσαν σε λίγο κεριό, τα τρίβανε για να «κορδώσουν»⁴³⁴.

428. Μαμαλούκος, Κηροπλαστείο, σ. 255

429. Κουφόπουλος κ.άλ., Χρήση του κεριού, σ. 268-269.

430. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 138-139.

431. Frey, *Luminaire médiéval*, σ. 306, εικ. 222. Παρόμοιες μήτρες είδα επίσης στο Εθνογραφικό Μουσείο στο Cluj της Ρουμανίας (Εικόνα 114), στο Εθνικό Μουσείο της Ζυρίχης.

432. Spatharakis, *Rethymnon*.

433. Παρόμοια διαδικασία που ακολουθούνταν έως και τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αι. σε αγροτικό περιβάλλον (στο χωριό Προφήτης Θεσσαλονίκης) για την κατασκευή χειροποίητων κεριών για την κηροδοσία των μνημοσύνων μου περιέγραψε ο Χρήστος Χίτσιος. Επίσης, Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες*, σ. 46.

434. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Μελισσοκομία στην Κύπρο, σ. 405.

• Μέθοδος παραγωγής καντηλοκεριού⁴³⁵ (Εικόνα 103)⁴³⁶

Το καντηλοκέρι κατασκευαζόταν σε ειδική διάταξη που στηνόταν εν μέρει στο εσωτερικό και εν μέρει έξω από το κυρίως εργαστήριο⁴³⁷.

Στέγνωμα κεριών

Τα κεριά φαίνεται ότι αναρτούνταν για να στεγνώσουν και σε αυτό εξυπηρετούσε και η ύπαρξη θηλιών⁴³⁸ (βλ. και Εικόνα 106⁴³⁹). Στη συνέχεια ακολουθούσε το φινίρισμά τους και η αφαίρεση της άκρης τους με καυτό μαχαίρι⁴⁴⁰. Αφού στέγνωναν τα κεριά, μετά τα γυάλιζαν με την πλάνη και το πλανόχερο. Η πλάνη ήταν ένας πάγκος από καστανιά με λεία την άνω του επιφάνεια. Λείο ήταν και το πλανόχερο, μία σανίδα από καστανιά με ένα χερουλί από πάνω. Στην πλάνη κοντά υπήρχε μία βρύση που άφηναν να τρέχει πολύ σιγά. Τρίβοντας τα κεριά με το πλανόχερο πάνω στην πλάνη και με την βοήθεια του νερού, γυάλιζαν⁴⁴¹.

1.2.4.2 Μέθοδοι παρασκευής κεριών από ζωικό λίπος

Η διαδικασία παραγωγής του ξυγκιού κάθε άλλο παρά εύκολη υπόθεση ήταν⁴⁴². Θα μπορούσαν απλώς να βράσουν το λίπος και να το καθαρίσουν στη συνέχεια και να κατασκευάσουν αμέσως από αυτό ξυγκοκέρια αλλά ορισμένες φορές οι τεχνίτες τα υπέβαλαν και σε νέα διαδικασία πιο σύνθετη⁴⁴³.

Σε πηγές νεότερων χρόνων περιγράφονται δύο τρόποι παραγωγής κεριών ζωικού λίπους: α. με τη βοήθεια μήτρας και β. με εμβάπτιση του φιτιλιού σε λιωμένο λίπος⁴⁴⁴. Για την παραγωγή κεριών ζωικού λίπους με εμβάπτιση του φιτιλιού απαιτείται ειδική θερμοκρασία της πρώτης ύλης κοντινή στο σημείο πήξης⁴⁴⁵ δεδομένο που θεωρώ ότι ίσχυε και για τα κεριά από μελισσόκερο. Κατά τη διαδικασία της εμβάπτισης, λόγω της βαρύτητας, δημιουργούνταν στο κάτω μέρος των κεριών ένας ανεστραμμένος κώνος έξω από τα όρια του φιτιλιού⁴⁴⁶. Ακολουθούσε η τελική επεξεργασία του κάτω τμήματος των κεριών⁴⁴⁷.

435. Μία μετεξέλιξη του καντηλοκεριού φαίνεται ότι αποτελούν οι κουλούρες που χρησιμοποιήθηκαν ως φωτιστικά πένθους και τα συναντούμε στη δυτική Ευρώπη (βλ. Cierges, bougies et rouleaux de cire, σσ. 204-205, εικ. 128-129). Παρόμοια είναι και τα καλαθάκια κεριού που αποτελούν προϊόντα του παραδοσιακού πολιτισμού της Φλώρινας (βλ. *Παραδοσιακός πολιτισμός Φλώρινας*, σ. 137) και Εικόνα 115/ 2375.

436. Μαμαλούκος, Κηροπλαστείο, εικ. 13, 14.

437. Μαμαλούκος, Κηροπλαστείο, σ. 255.

438. Péclet, *Eclairage*, σ. 77.

439. Patterson-Ševčenko, *Saint Nicholas*, εικ. 36.13, σ. 315.

440. Péclet, *Eclairage*, σ. 65.

441. Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες*, σ. 146.

442. Péclet, *Eclairage*, σ. 58 κ. ε.

443. Péclet, *Eclairage*, σσ. 60, 62, 63.

444. Diderot, D' Alembert, *Recueil de planches*, τ.2, λήμμα "chandelier" και Péclet, *Eclairage*, σσ. 63-64.

445. Péclet, *Eclairage*, σ. 66.

446. Péclet, *Eclairage*, σ. 66.

447. Péclet, *Eclairage*, σ. 67.

2. Ιστορική αναδρομή

Το μελισσόκερο φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε και βρήκε εφαρμογές από τα προϊστορικά ακόμη χρόνια στον μεσογειακό χώρο⁴⁴⁸. Αλλά και διαχρονικά θεράπευσε διάφορες ανάγκες και εξυπηρέτησε πολλές χρήσεις⁴⁴⁹: στις τέχνες⁴⁵⁰, στην τεχνική του «χαμένου κεριού» για την κατασκευή μετάλλινων αντικειμένων⁴⁵¹, στη ναυπηγική, σε πρακτικές εφαρμογές στην καθημερινή ζωή⁴⁵² ακόμη και στην επίχριση των πινακίδων γραφής⁴⁵³. Αξιοποιήθηκε, επίσης, στις επικοινωνίες εξασφαλίζοντας την αυθεντικότητα και την ασφάλεια των επιστολών με τη μορφή του κηρόβουλλου⁴⁵⁴. Βρήκε πολλές εφαρμογές στην αλχημεία, αλλά παρεισέφρυσε και στον αθλητισμό, καθώς αξιοποιήθηκε για το κήρωμα των αθλητών. Στην ιατρική τέλος, αποτέλεσε συστατικό πολλών φαρμάκων και ιατρικών συνταγών⁴⁵⁵ μέχρι και τα νεότερα χρόνια⁴⁵⁶. Ωστόσο, στην πορεία του χρόνου μία βασική χρήση του μελισσόκερου υπήρξε αυτή του φωτιστικού μέσου⁴⁵⁷.

Στην αρχαία Αίγυπτο έχουν επισημανθεί διάφοροι όροι, που, ωστόσο, δεν είναι σαφές εάν δηλώνουν κεριά ή πυρσούς⁴⁵⁸. Η χρήση του μελισσόκερου ως καύσιμου για φωτισμό πιστοποιείται από τη Μινωική περίοδο⁴⁵⁹ αλλά μάλλον όχι με τη μορφή μελισσοκεριών. Για τους Φοίνικες έχει υποστηριχθεί ότι το κύριο υλικό φωτισμού ήταν το κεριό και όχι το λάδι που ήταν είδος διατροφής⁴⁶⁰. Ωστόσο, οι πρώτοι που εικάζεται ότι χρησιμοποίησαν το κεριό ως αυτοκαταναλώνόμενο φωτιστικό μέσο σε μορφή λαμπάδας ήταν οι Ετρούσκοι⁴⁶¹. Με βάση την απεικόνιση σε τάφο του 4ου αι. π.Χ. στο

448. Χουλιαρά-Ράιου, Μελισσοκομικές πληροφορίες, σσ. 89-90.

449. Για τις χρήσεις του κεριού στον αρχαίο κόσμο βλ. Fraser, *Beekeeping*, σσ. 121-122. Επίσης βλ. Diderot, D' Alembert, *Recueil de planches*, τ.3 λήμμα "cierier".

450. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 140. Βλ. επίσης Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Μελισσοκομία στην Κύπρο, σ. 407. Ακτσελή, Μέλισσα, σ. 38. Χουλιαρά-Ράιου, Μελισσοκομικές πληροφορίες, σ. 90.

451. Ακτσελή, Μέλισσα, σ. 38

452. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Μελισσοκομία στην Κύπρο, σ. 406.

453. Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 160

454. Γεώργιος άμαρτωλός, *Χρονικόν σύντομον*, έκδ. De Boor, τ.2, σ. 867, στ. 14 έως σ. 868, στ. 1. Επίσης Cierges, bougies et rouleaux de cire, σ. 202 και Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 159.

455. Η κηρωτή υπήρξε έμπλαστρον από κεριό ή αλοιφή που χρησιμοποιήθηκε από τους γιατρούς στην αρχαιότητα (L-S τ. 2, σ. 716, λήμμα «κηρωτός»).

456. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Μελισσοκομία στην Κύπρο, σ. 406

457. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Β', σ. 57.

458. Η ιδέα μου διαμορφώνεται με βάση πληροφορία στο Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 129. Βλ. επίσης Rossotti, *Fire*, σ. 52 για σχεδιαστική απόδοση κεριών από απεικόνιση προερχόμενη από την Αίγυπτο που χρονολογείται στα 1300 π.Χ.

459. Ανάλυση απορροφημένων λιπιδίων που διατηρήθηκαν στη δομή λυχναριών και κωνικών κυπέλλων από τη μινωική θέση του Μόλχου στην Ανατολική Κρήτη δείχνουν για πρώτη φορά ότι το μελισσόκερο χρησιμοποιήθηκε ως καύσιμη ύλη για φωτιστικούς σκοπούς. Βλ. Evershed κ.ά., *Fuel*, σ. 979.

460. Wullschleger, Chrzanovski, *Etrusques*

461. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 12 και υποσημ. 79. Επίσης βλ. Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 155.

Oniето⁴⁶² (Εικόνα 116), εικάζεται ότι τρίφωτοι κηροστάτες χρησιμοποιούνταν για να φωτίσουν ένα συμπόσιο. Με αφορμή το άσπρο χρώμα τους έχουν ερμηνευτεί ως μελισσοκέρια⁴⁶³ χωρίς, ωστόσο, να μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα εάν τα εικονιζόμενα φωτιστικά είναι λαμπάδες από κερί ή πυρσοί⁴⁶⁴.

Στην Παλαιά Διαθήκη το μελισσόκερο (dōnag) αναφέρεται ως κάτι που λιώνει εύκολα, αλλά δεν υπάρχει αναφορά στο κερί ως φωτιστικό μέσο⁴⁶⁵. Ωστόσο, στον εβραϊκό κόσμο το μελισσόκερο φαίνεται να χρησιμοποιείται για φωτισμό από τους ελληνιστικούς χρόνους⁴⁶⁶ και μάλιστα αντιδιαστέλλεται με τα φωτιστικά που χρησιμοποιούν λίπος.

Η Ε. Χουλιάρá-Ράιου παραθέτει μία σειρά αναφορών όρων σχετικών με το κερί που απαντούν στους αρχαίους παπύρους στην περίοδο από τον 1ο αι. π.Χ. έως και τον 6ο μ.Χ. Στον αποσπασματικό φορολογικό κατάλογο του P. RyI. II 374 του 1ου αι. μνημονεύονται οι κηριοελκοί (κηροποιοί). Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνει τη χρήση του κεριού ως υλικού γενικώς χωρίς όμως να καθιστούν σαφές εάν οι αναφορές σχετίζονται με τη χρήση του για φωτισμό⁴⁶⁷. Ο όρος κηριαπτάριον έως σήμερα έχει εμφανιστεί δύο φορές στους ελληνικούς παπύρους, και τις δύο φορές σε κοσμικούς λογαριασμούς του 6ου αιώνα, P. Cair. Masp. III 67340 v. 77 και SB XVI 12940.17⁴⁶⁸.

Η αναφορά στις Πράξεις των Αποστόλων (κ' 7-8) «...ἦσαν δὲ λαμπάδες ἱκαναὶ ἐν τῷ ὑπερώῳ οὗ ἤμεν συνηγμένοι»⁴⁶⁹ πιστοποιεί τη χρήση φωτιστικού μέσου κατά τις νυκτερινές λειτουργικές και λοιπές συνάξεις των χριστιανών⁴⁷⁰ αλλά δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι ο όρος λαμπάδες προοριζόταν για να περιγράψει τις κέρινες λαμπάδες ή πυρσούς.

Έχει υποστηριχθεί ότι σε ειδωλολατρικές τελετές οι Ρωμαίοι πάντα χρησιμοποιούσαν μελισσοκέρια⁴⁷¹ εκεί όπου οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν πυρσούς. Σε τοιχογραφία του Ναού της Ίσιδος στο Ηράκλειο (Herculaneum) της Καμπανίας παριστάνεται τελετή στην οποία χρησιμοποιείται λαμπάδα, πιθανώς κέρινη (Εικόνα 117). Ο Forbes αναφέρει θραύσμα κεριού που χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ. που βρέθηκε στο Vaison της Γαλλίας, και μας πληροφορεί ότι στα μέσα του 20ού αι. σωζόταν στο Βρετανικό Μουσείο, καθώς και έναν μηχανισμό κατασκευής κεριών που υποστηρίζεται ότι βρέθηκε στο Ηράκλειο (Herculaneum) της Καμπανίας⁴⁷².

462. Seidel, *Kunstliches Licht*, εικ. 43.

463. Wullschleger, Chrzanowski, *Etrusques*.

464. DACL, τ. 3.2, λήμμα "cierges", σ. 1613 και DAGR, τ. 1.2, σ. 869, λήμμα "candela", εικ. 1071.

465. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 141.

466. Βλ. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 140.

467. Χουλιάρá-Ράιου, *Μελισσοκομικές πληροφορίες*, σσ. 89-90.

468. Montserrat, *Church Lighting*, σ. 440. Για τον όρο κηριαπτάριον, βλ. αναλυτικά στο κεφ. VI: μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών.

469. Παναγής - Πολυβίου, *Ιστορική αναδρομή της μέλισσας*, σ. 152.

470. Παναγής - Πολυβίου, *Ιστορική αναδρομή της μέλισσας*, σ. 154, σημείωση 2.

471. Βλ. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 140. Βλ. επίσης DACL, τ. 3.2, λήμμα "cierges", σσ. 1613-1614.

472. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 140.

Κεριά της Ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου παρήχθησαν τόσο από ζωικό λίπος όσο και από μελισσόκερο⁴⁷³. Οι λαμπάδες από ξύγκι ήταν πιο συνηθισμένες γιατί ήταν πιο εύκολο να γίνουν και πιο οικονομικές. Συχνά όμως ανέδιδαν έντονο καπνό και μία άσχημη οσμή⁴⁷⁴.

Μία σειρά από ταπεινά μετάλλινα και πήλινα κηροπήγια των ρωμαϊκών χρόνων⁴⁷⁵ (Εικόνα 118), προερχόμενα κυρίως από περιοχές στις οποίες φαίνεται ότι δεν ήταν αναπτυγμένη η μελισσοκομία, υποδηλώνουν τη χρήση κεριών καμωμένων μάλλον από ζωικό λίπος. Δυστυχώς, οι απεικονίσεις, όπως για παράδειγμα αυτή στο κιβωτίδιο της *Projecta*⁴⁷⁶ (Εικόνα 119), δεν βοηθούν να διακρίνουμε με βεβαιότητα το είδος των κεριών που απεικονίζονται να συγκρατούνται από πολυτελή κηροπήγια⁴⁷⁷.

2.1 Ορολογία

Οι όροι λαμπάς και *candela*⁴⁷⁸ δήλωναν ό,τι έλαμπε και αμφότεροι αρχικά είχαν κυρίως τη σημασία της λαμπάδας με την έννοια του πυρσού και αργότερα του κεριού⁴⁷⁹. Την παραπάνω άποψη επιβεβαιώνουν και οι παρατηρήσεις του Pavinoli για την πιθανότητα τα πολυκάνδηλα να υποστήριζαν όχι μόνο καντήλες αλλά και κεριά, καθώς και ότι ο όρος *candela*, τουλάχιστον στην Ύστερη Αρχαιότητα υπήρχε ίσως για να δηλώσει μία πηγή φωτός γενικώς και δεν συμπίπτει εντελώς με το όνομα *candela* όπως το αντιλαμβάνονται σήμερα οι Ιταλοί. Παράλληλα, ο C.Pavinoli δεν συμφωνεί με την άποψη ότι η λατινική λέξη *candela*, χωρίς άλλες επεξηγήσεις, θα σήμαινε κεριό ζωικού λίπους (*candela di sego*)⁴⁸⁰. Αντίθετα, συμφωνεί με την υπόθεση ότι το *cereus* και το παράγωγό του *cereostata* είναι ειδικοί όροι που αποδίδουν το μελισσόκερο (*candela di cera*)⁴⁸¹.

Το μελισσόκερο (*cereus*), παρόλο που ήταν διαθέσιμο στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και εισαγόμενο επίσης από την Ποντική Ολβία και γενικότερα την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας, παρέμενε ακριβό και φαίνεται ότι το χρησιμοποιούσαν μόνο οι εύποροι. Σημειώνεται ότι στις ρωμαϊκές πηγές δεν είναι εύκολο να διακρίνουμε τα λεπτά κεριά, στα οποία η μάζα του φτιλιού είναι η επικρατέστερη, και τα κεριά μεγαλύτερης διαμέτρου στα οποία το φτιλί αποτελεί ένα πολύ μικρό μέρος της συνολικής μάζας, γιατί ο όρος *candela* συχνά μπορεί να δηλώνει και τα δύο. Οι *candelae simplicae* ήταν πιθανώς λεπτά κεριά. Ο R. J. Forbes θεωρεί ότι συνήθως η *candela*

473. DACL τ. 3.2, στ. 1613.

474. Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, σ. 383.

475. Chrzanovski, *Lumière! Millau*, σ. 99.

476. Elsner, *Projecta casket*, σ. 30, εικ. 4.16 και 4.17- λεπτομέρεια του 4.2.

477. Μάλιστα, στον ίδιο τον θησαυρό του Εσκουιλίνου βρέθηκαν κηροπήγια ανάλογα με αυτά που εικονίζονται στο κιβωτίδιο της *Projecta* (Εικόνα 119). Για τα κηροπήγια αυτά, βλ. Shelton, *Esquiline Treasure*.

478. Βλ. αναλυτικά στο κεφ. II: πυρσού..

479. L-S, τ. 3, σ. 12.

480. DAGR, τ. 1.2, σ. 869, λήμμα "candela", εικ. 1071.

481. Pavinoli, *Liber Pontificalis*, σ. 118 και υποσημ. 25.

δήλωνε το Ξυγκοκέρι (*candela sebacea*) και όχι το μελισσοκέρι (*candela cerea, cereus*)⁴⁸² ενώ άλλοι μελετητές σημειώνουν ότι ο όρος *candela* περιέγραφε κεριά καμωμένα είτε από μελισσόκερο (*cerea*) είτε από Ξύγκι (*sebacea*)⁴⁸³. Ως θρυσάλιδα για την *candela* χρησιμοποιούσαν τον πυρήνα από ένα είδος θρύου (*scirpus*)⁴⁸⁴, γνωστού με την επίσημη ονομασία *scirpus lacustris*⁴⁸⁵.

Από ορισμένους μελετητές όπως ο R. J. Forbes⁴⁸⁶ και ο Α. Πολυβίου⁴⁸⁷, ο όρος λαμπάς εκλαμβάνεται αποκλειστικά ως κέρινη λαμπάδα. Ωστόσο, στο ζήτημα αυτό μπορεί να συμβάλει η εξέλιξη της εικονογραφίας της Παραβολής των Δέκα Παρθένων όπου με εύγλωττο τρόπο φανερώνεται η χρήση του όρου λαμπάς ως πυρσού στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες⁴⁸⁸ (Εικόνα 19), ενώ σε αντίστοιχες παράστασεις, όπως σε λεπτομέρεια τοιχογραφίας, του 1519/20, στον Άγιο Γεώργιο του άρχοντος Γραμματικού στη Βέροια⁴⁸⁹, (Εικόνα 120) και σε τοιχογραφία στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα στο καθολικό Μονής Πάτμου του 1600⁴⁹⁰ (Εικόνα 20), οι λαμπάδες παριστάνονται όπως οι σημερινές κέρινες λαμπάδες απηχώντας το νόημα που έλαβε ο όρος στην εποχή αυτή. Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει και η απεικόνιση κέρινης λαμπάδας για την απόδοση του θέματος της Παναγίας ως Φωτοδόχου Λαμπάδος στην Μεταβυζαντινή περίοδο, όπως για παράδειγμα σε τοιχογραφία του 1693 στη Νέα Μονή του Φιλοσόφου, κοντά στη Δημητσάνα⁴⁹¹ (Εικόνα 27).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω στοιχεία, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η μετάβαση από τους πυρσούς στα κεριά φαίνεται ότι έγινε με τον ακόλουθο τρόπο: αρχικά οι πυρσοί είχαν τη μορφή δάδας ή σχίζας δέντρου και στη συνέχεια προστέθηκαν σε αυτούς εύφλεκτες ουσίες⁴⁹² που ενίσχυαν τη φλόγα και παρέτειναν τον χρόνο της καύσης τους. Ανάμεσα σε αυτά τα υλικά υπήρξε και το μελισσόκερο, η προσθήκη του οποίου πρέπει να αποτέλεσε τη γέφυρα που οδήγησε στη δημιουργία των πρώτων κεριών από μελισσόκερο. Ένας από τους κρίκους της αλυσίδας που οδήγησε από τους πυρσούς στα κεριά πρέπει να ήταν οι πυρσοί που είχαν κατασκευαστεί από βούρλα (*rushlights*)⁴⁹³. Ίσως η ιδέα να γεννήθηκε από τη χρήση παπύρων ή καλαμιών για τη δημιουργία πυρσών ή την προσθήκη άλλων φυτικών ινών σε αυτούς που τους προσέδωσαν την ιδιότητα να καίνε ελεγχόμενα. Φαντάζει μάλιστα πολύ πιθανόν να επιλέχθηκε η προσθήκη φυτικού φητιλιού για να επιτευχθεί ελεγχόμενη καύση των πυρσών.

482. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σσ. 139-14.0.

483. Smith, Wayte, Marindin, *Dictionary*, λήμμα "candela".

484. Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία*, βιβλίο XVI, κεφ. 70, 178.

485. Linné, Gmelin, *Systema naturae*, σ. 125.

486. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 141.

487. Παναγής - Πολυβίου, *Ιστορική αναδρομή της μέλισσας*, σ. 154 και σημείωση 2.

488. Grabar, *Justinien*, εικ. 231.

489. Παπαζώτος, *Βέροια*, εικ. 124.

490. Χατζηδάκης, *Εικόνες Πάτμου*, πίν. Δ'.

491. Ξυγγόπουλος, *Φωτοδόχος Λαμπάς*, σ. 332, εικ. 15.

492. Ο Ammianus Marcellinus (4ος αι. π.Χ.) μιλά για «sebalis fax» όταν θέλει να επισημάνει μία λαμπάδα καμωμένη από Ξύγκι (*sebum*).

493. Για αυτά αναλυτικά βλ. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 129.

Σε κείμενο του Φρύνιχου Αρράβιου, (2ος αι.) αναφέρεται: «...λαμπτήρ δὲ χαλκοῦν ἢ σιδηροῦν ἢ ξύλινον λαμπάδιον ὅμοιον, ἔχον θρυαλλίδα»⁴⁹⁴.

Η χρήση θρυαλλίδας στους πυρσούς προφανώς συνέβαλε ώστε να προκύψει ένας ιδιαίτερος τύπος πυρσού, ο σχόλαξ⁴⁹⁵ (funale⁴⁹⁶) ή λαμπάς κηροχίτων⁴⁹⁷ η οποία και εξ ορισμού δηλώνει την παρουσία κεριού στη σύνθεσή της και για το λόγο αυτό αποδίδεται και με το λατινικό όρο cereus⁴⁹⁸ αποτελώντας σαφή πρόδρομο των μελισσοκεριών. Μάλιστα, εάν η περιγραφή και η απόδοση είναι ακριβείς, τότε δεν αποκλείεται να έχουμε την απεικόνιση ενός τέτοιου είδους φωτιστικού, κυριολεκτικά ενδιάμεσου των πυρσών και των κεριών, όπως φαίνεται σε τοιχογραφία από την κατακόμβη του Gaudiosus⁴⁹⁹ (Εικόνες 121, 122). Ορισμένες φορές ειδικοί όροι όπως cereus, funale, sebaceous δίνουν κάποια ένδειξη για την καύσιμη ουσία που χρησιμοποιούνταν για την επικάλυψη του φτιλιού⁵⁰⁰ παρέχοντας έμμεσες μαρτυρίες για τον τύπο της λαμπάδας που προέκυπτε ανάλογα με ποιό από τα υλικά αυτά επιλεγόταν.

Το πώς διαμορφώνεται η εικόνα των φωτιστικών μέσων στον 2ο αι. στον ρωμαϊκό κόσμο αποτυπώνεται εύγλωττα στις Μεταμορφώσεις του Απουηλίου (Βιβλίο 4.19). Ο θόρυβος που ακούστηκε μέσα στη νύχτα αποδίδεται σε οικογένεια που εισέρχεται στο σπίτι με «Taedis lucerna, sebaciis, cereis et ceteris»⁵⁰¹, δηλαδή με πυρσούς από πευκόξυλο, λυχνάρια, κεριά με ζωικό λίπος και μελισσοκέρια, κάτι που αποδεικνύει ξεκάθαρα τη χρήση κεριών τόσο με ζωικό λίπος όσο και με μελισσόκερο⁵⁰².

Τα κεριά από μελισσοκέρι αποτέλεσαν σημάδι βελτίωσης, και παραγκώνισαν τα φτιαγμένα από λίπος, καθώς αυτά δεν κάπνιζαν ιδιαίτερα και δεν ανέδιδαν δυσάρεστη μυρωδιά όταν καίγονταν. Όμως ήταν ακριβά και γι' αυτό μόνο οι εύποροι είχαν τη δυνατότητα να τα αποκτούν και να τα χρησιμοποιούν⁵⁰³. Τα καλύτερα κεριά γίνονταν από μελισσόκερο και χρησιμοποιούνταν κυρίως στις εκκλησιαστικές τελετουργίες επειδή θεωρήθηκε ότι η μέλισσα που παρήγαγε την πρώτη ύλη γι' αυτά ήταν σύμβολο αγνότητας⁵⁰⁴.

Στην πορεία του χρόνου πολύ συχνά νοθεύονταν με άλλα υλικά, όπως το ξύγκι ή το ρετσίνι. Αλλά ήταν αρκετά εύκολο να γίνει αντιληπτή η

494. Φρύνιχος Αρράβιος, *Σοφιστική προπαρασκευή*, σ. 87,1 -6.

495. Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία*, βιβλίο XVI, 178.

496. Για τον όρο αναλυτικά, βλ. στο κεφάλαιο της λατινικής ορολογίας.

497. Ο όρος κηροχίτων σύμφωνα με το L-S, τ. 2, σ. 715 σημαίνει ό, ή περιβεβλημένος κηρόν. *Suidae lexicon*, Π, αρ. 268, στ. 1-2.

498. Smith, Wayte, Marindin, *Dictionary*, λήμμα "funale". Επίσης βλ. στο DACL, τ. 3.2, λήμμα "cierges", σ. 1615.

499. DACL, τ. 6.1, στ. 665-666, εικ. 4876.

500. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 134.

501. Pike, *Stories of Apuleius*, σ. 26, στ. 27-28.

502. Candles and Lamps.

503. Τα κεριά και η ιστορία τους. (Από τον Μιχάλη Πολίτη) -<http://keri.freewebsite.org/keri.files/Page575.htm>. Ημερομηνία προσπέλασης: 8 Ιουνίου 2008.

504. Williams, *Light and Lighting*.

απάτη αυτή⁵⁰⁵. Ακόμη όμως και μελισσοκέρια έσταζαν και γενικώς έδιναν ένα ασθενές φως⁵⁰⁶.

3. Τα κεριά στην Ύστερη Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο

3.1 Η στάση των Πατέρων της Εκκλησίας σχετικά με τη χρήση των κεριών

Τα προαναφερθέντα ειδωλολατρικά έθιμα, παρότι, όπως ήδη διαπιστώσαμε, ρίζωσαν τελικά στη χριστιανική συνείδηση, αρχικά δυσαρέστησαν προφανώς τους χριστιανούς κήρυκες και αυτό ερμηνεύει το γεγονός ότι, ενώ ο Τερτυλλιανός και ο Λακτάντιος⁵⁰⁷ είχαν ασκήσει πολεμική εναντίον τους αρχικά οι πιστοί ακολουθώντας τις προγονικές συνήθειες τα διαίω-νισαν. Μαρτυρίες του Τερτυλλιανού και του Γρηγορίου Ναζιανζηνού (Λόγος Ε΄ 35) καθιστούν σαφές ότι όχι μόνον αποφευγόταν, αλλά και καταδικαζόταν η χρήση του κεριού κατά τη διάρκεια της ημέρας⁵⁰⁸. Στο τέλος της Αρχαιότητας ο Προυδέντιος (348 - περ. 413) μας πληροφορεί ότι κεριά τοποθετούνταν σε χρυσά καντηλέρια: «*Argenteis scyfis ferunt/ fumare sacrum sanguinem/ auroque nocturnis sacris / adstare fixos cereos*»⁵⁰⁹ κατά τη διάρκεια των νυχτερινών τελετών και ασκεί κριτική στο έθιμο⁵¹⁰. Πράγματι, οι πρώτοι χριστιανοί παρέμειναν διστακτικοί στη χρησιμότητα του φωτός παραμένοντας σταθεροί στην πίστη τους ότι ο Θεός ήταν αιώνιο φως και δεν χρειαζόταν επιπλέον φως⁵¹¹. Ωστόσο, η αρχική καταδίκη των κεριών από τους Πατέρες της Εκκλησίας δίνει τη θέση της τόσο στην υιοθέτηση των κεριών από τη χριστιανική εκκλησία αλλά και στη δημιουργία συμβολισμών που τα συνοδεύουν.

3.2 Η εδραίωση της χρήσης των κεριών στη χριστιανική εκκλησία

Από την αρχή της Ρωμαϊκής περιόδου οι κηροποιοί φαίνεται να υποβάλλονται σε κρατική φορολογία⁵¹². Στον αποσπασματικό φορολογικό κατάλογο του P. Ryl. II 374 (1ος αι.), όπου φορολογούμενοι τεχνίτες ταξινομούνται σύμφωνα με την επαγγελματική τους ειδίκευση, μνημονεύονται

505. Βλ. Péclet, *Eclairage*, σ. 73 όπου αναφέρονται και οι ακόλουθοι τρόποι ανίχνευσης πιθανής νοθείας του κεριού οι οποίοι εφαρμόζονταν στον 18ο αι. αλλά εικάζω ότι ορισμένοι ήταν γνωστοί και σε παλαιότερες εποχές.

506. Williams, *Light and Lighting*.

507. DACL, τ. 3.2, λήμμα "cierges", σ. 1615.

508. Παναγής - Πολυβίου, *Ιστορική αναδρομή της μέλισσας*, σ. 154, σημείωση 2.

509. Cunningham, Rebull, Dolz, *Libre de les coronas, Peristephanon Liber II*, στ. 69-72. Για το λατινικό κείμενο βλ. επίσης URL: <http://meta.montclair.edu/latintexts/prudentius/> Ιούλιος 2010.

510. Reddé, *De l'ara cerei*, σ. 57.

511. Seidel, *Die Kerze*, σ. 25.

512. Χουλιάρá-Ράιου, *Μελισσοκομικές πληροφορίες*, σ. 89.

και οι κηριοελκοί (κηροποιοί)⁵¹³, στοιχείο που επιβεβαιώνει την παρουσία κηροποιών κατά τη ρωμαϊκή περίοδο και στον ελλαδικό χώρο, με πολλές πιθανότητες βέβαια να πρόκειται για επαγγελματίες που ασχολούνται με την παραγωγή μελλισόκερου ως υλικού γενικώς και όχι με τη μορφή κεριών.

Φαίνεται ότι η διαδικασία παραγωγής των κεριών ήταν πολύ σπάνια στον 2ο και 3ο αιώνα, καθώς στο *corpus inscriptionum latinarum* υπάρχει μόνο μία αναφορά σε *cereolarius* (CIL III, 2112)⁵¹⁴. Επίσης, στα ρωμαϊκά χρόνια δε φαίνεται να υπήρχαν συντεχνίες κηρουλαρίων και το επάγγελμα κηρωματικός⁵¹⁶ πρέπει να σχετίζεται με άλλες, εκτός του φωτισμού, χρήσεις του κεριού⁵¹⁷. Αντιδιαστέλλονται μάλιστα οι λιγοστές αυτές αναφορές με τις σαφώς περισσότερες αλλά οψιμότερες αναφορές των επαγγελματιών κηρουλάριοι και κηροπώλες, που θεωρείται ότι είχαν άμεση σχέση με την παραγωγή και πώληση των κεριών⁵¹⁸.

Η ανάπτυξη των σχετικών με τα κεριά επαγγελμάτων αλλά και των συντεχνιών τους αποτελούν σημαντική ένδειξη για την εδραίωση της χρήσης των κεριών. Στην Ύστερη Αρχαιότητα επισημαίνονται αναφορές σε επώνυμα όπως Κηρουλ(λ)άριος, Κηρουλάς, που παραπέμπουν σε ενασχόληση ορισμένων βυζαντινών οικογενειών με τη μελισσοκομία και τα προϊόντα της, το κεριά και το μέλι⁵¹⁹, αλλά δεν θα πρέπει να αποκλείουμε τον συσχετισμό τους και με την κηροποιία. Κάτι που φαντάζει πιθανότερο, εάν πράγματι η αναφορά στο κείμενο, Φιλόγελως έκ τῶν ἱεροκλέους καὶ φιλαγρίου γραμματικοῦ, του 4ου αι. σχετίζεται με κηρουλάριο που το έργο του ήταν η παραγωγή κεριών: «Σιδονίω κηρουλαρίω λέγει τις Ἔχεις, κῦρι, ἀποκαύματα; ὁ δὲ ὀργισθεὶς ἀπεκρίνατο Ἔχεις, κῦρι, ἀνθρακώματα;»⁵²⁰. Τότε μάλλον θα πρέπει να αναθεωρήσουμε την άποψη που έχει διατυπώσει ο C. Mango ότι τα επαγγέλματα αυτά κάνουν την εμφάνισή τους στον 7ο αι. και ότι η αναφορά του επαγγέλματος του κηρουλαρίου που επισημαίνεται στα Θαύματα του αγίου Αρτεμίου είναι η πρωιμότερη⁵²¹.

Η άποψη ότι οι κηρουλάριοι διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο από το ξεκίνημα σχεδόν της Πρώιμης και Βυζαντινής περιόδου (3ος-4ος αι.) δείχνει πολύ λογική, εάν συνυπολογίσουμε όλα εκείνα τα δεδομένα που πιστοποιούν την καθιέρωση της χρήσης των κεριών από την εποχή αυτή. Τα κεριά πράγματι δείχνουν να υιοθετούνται από το λειτουργικό σε μία εποχή γύρω

513. Χουλιάρá-Ράιου, Μελισσοκομικές πληροφορίες, σ. 89.

514. Sorochan, Light, σ. 114. Οι ίδιες απόψεις αναπαράγονται και στο Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, σ. 381. Για την επιγραφή αυτή που αναφέρει: ASIDONIUS CEREOLARIUS, βλ. στο Mommsen, *Inscriptiones Asiae*, αρ. 2112.

515. ODB, τ. 1, σσ. 370-371.

516. Sorochan, Light, σ. 114.

517. Ο όρος κηρωματικός δηλώνει τον ασχολούμενο με την κατασκευή κηρωμάτων (λατ. *ceromaticus*). L-S, τ. 5, σ. 251.

518. Sorochan, Light, σ. 114.

519. Αναγνωστάκης, Βυζαντινή μελωνυμία, σ. 164.

520. Ίεροκλής, Φιλάργιος Γραμματικός, *Φιλόγελως*, ενότητα 135, στ.1-2.

521. Mango, *Everyday Life*, σ. 255.

στον 4ο αι. Αυτό αντανακλάται τόσο στις γραπτές πηγές όσο και στην εικονογραφία της εποχής, όπως για παράδειγμα στο μετάλλιο του Gauden-tianus⁵²² (Εικόνα 123) και σε ψηφιδωτό του 4ου αι. από τη Θάβρακα⁵²³ (Εικόνα 124). Και στις δύο αυτές απεικονίσεις διακρίνονται τρία κεριά που καίνε επάνω σε Αγία Τράπεζα. Ο συγγραφέας του Βίου του Παχωμίου αναφέρει ότι πολυάριθμα κεριά ήταν ανάμεσα στα πιο απαραίτητα πράγματα στο ταξίδι του αρχιεπισκόπου στην Θηβαίδα⁵²⁴. Ο Σωκράτης Σχολαστικός στον 4ο αι. αναφέρει: «...ἐπινενόητο γὰρ παρ' αὐτοῦ σταυροὶ ἀργυροὶ φέροντες φῶτα ἐκ τῶν κηρίνων λαμπάδων...»⁵²⁵.

Ἐμμεση ἔνδειξη τῆς χρήσης κεριῶν για τον φωτισμό επίσης αποτελεί το γεγονός ότι τα κανδήλαβρα, που στην Πρωτοβυζαντινή περίοδο, όπως γνωρίζουμε, στήριζαν λυχνάρια με λάδι, θα μετατραπούν τώρα σε κηροστάτες (*cereostata*), στηρίζοντας κεριά⁵²⁶. Η επιλογή αυτή, σύμφωνα με τον C. Pavolini, υπαινίσσεται μία σαφή «διολίσθηση» για χάρη του φωτισμού με κεριά έναντι του φωτισμού με λάδι⁵²⁷. Ως κεριά τοποθετημένα σε ψηλά κηροπήγια χαρακτηρίζονται⁵²⁸ και τα αναφερόμενα από την Εγερία *cereofala*⁵²⁹.

Μπορούμε να διακρίνουμε κηροπήγια σε τοιχογραφίες σε καμαρωτούς τάφους που χρονολογούνται στον 4ο αι. και βρέθηκαν στο Οσενονο, στη Φιλιππούπολη, στη Σιλίστρια⁵³⁰ (Εικόνα 125), στο Ρεῦ και στη Σαρδική⁵³¹ (Εικόνα 126)⁵³².

Η απεικόνιση τριῶν κεριῶν που καίγονται πάνω σε Αγία Τράπεζα σε ψηφιδωτό του 4ου αι. από τη Θάβρακα⁵³³ (Εικόνα 124), και ανάλογη σε ψηφιδωτό του 6ου αι. από τη Συρία, που διατηρείται στο Εθνικό Μουσείο Δανίας στην Κοπεγχάγη⁵³⁴ (Εικόνα 111) πιστοποιούν τη χρήση κεριῶν ανάμεσα σε χριστιανικά λειτουργικά συμφραζόμενα κατά την Ὑστερη Αρχαιότητα. Στη χριστιανική θρησκεία, το κεριά γίνεται ένα φωτιστικό μέσο που χρησιμοποιείται και εκτιμάται όπως και το λυχνάρι: οι χριστιανοί φωτίζουν συχνά τους τάφους και τους χώρους λατρείας με κεριά και τα χρησιμοποιούν ευχαρίστως για τις λιτανείες τους δίπλα στις δάδες και στα λυχνάρια⁵³⁵. Η μεγαλύτερη ζήτηση για μελισσόκερα ήταν στην περίοδο των

522. DACL, τ. 1.2, εικ. 492.

523. Ben Abed, *Tunisian mosaics*, εικ. 5.19.

524. Sorochan, *Light*, σ. 113 όπου και οι σχετικές δημοσιεύσεις.

525. Σωκράτης ο σχολαστικός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, βιβλίο 6, κεφ. 8, στ. 22-28.

526. Pavolini, *Liber Pontificalis*, σ. 117.

527. Pavolini, *Liber Pontificalis*, σ. 117.

528. *Ἐγερία* (μτφρ.), σ. 48, υποσημ. 1 όπου για την ερμηνεία αυτή παραπέμπει στο Du Cange, *Glossarium*.

529. *Ἐγερία*, κεφ. XXIV, 7: «Candelae autem uitreae ingentes ubique plurimae pendent et cereofala plurima sunt tam ante Anastasim quam etiam ante Crucem, sed et post Crucem».

530. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 21-22.

531. Pillinger et al., *Wandmalereien*, εικ. 125-126.

532. Sorochan, *Light*, σ. 113 όπου και οι σχετικές παραπομπές.

533. Ben Abed, *Tunisian mosaics*, εικ. 5.19.

534. Biddle, *Tomb of Christ*, σ. 25, εικ. 23.

535. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 383

εορταστικών περιόδων, κατά τη διάρκεια εορταστικών γεγονότων, ταφικών ακολουθιών και λιτανειών όπου μαζεύονταν πολλοί άνθρωποι. Για παράδειγμα, το 459, στη διάρκεια της προετοιμασίας για την ταφή της σορού του αγίου Συμεώνος του Στυλίου, όταν όλοι οι άνθρωποι της πόλης ήρθαν να ακολουθήσουν τη λιτανεία ψάλλοντας με κεριά, αναφέρεται ότι συνέβησαν τα ακόλουθα: «καὶ γίνεται σύγχυσις τοῦ ὄχλου ὥστε μὴ φαίνεσθαι τὸ ὄρος ἐκ τοῦ πλήθους καὶ τοῦ καπνοῦ τῶν θυμιαμάτων καὶ τῶν κηρῶν καὶ λαμπάδων⁵³⁶ τῶν καιομένων, ὧν οὐκ ἦν ἀριθμὸς»⁵³⁷.

Οι παραπάνω αναφορές, στις περισσότερες περιπτώσεις, παραπέμπουν άμεσα στη χρήση μελισσοκεριών επιβεβαιώνοντας την εδραίωσή τους στους κόλπους της χριστιανικής εκκλησίας.

3.3 Η χρήση των κεριών κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο

Αρχικά, φαίνεται πιθανόν ότι τα κεριά χρησιμοποιήθηκαν στις χριστιανικές εκκλησίες μόνο για πρακτικούς λόγους. Η χρήση των κεριών από την Εκκλησία στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες ήταν συνηθισμένη μόνο κατά τις νυκτερινές συναντήσεις [Πράξεις των Αποστόλων (κ' 7-8)], ώστε να μπορούμε να πούμε ότι εξυπηρετούσαν φωτιστικές ανάγκες, καθώς ήταν άοσμα και καθαρά. Μετά τον 3ο αι. στις μεγάλες εορτές και πανηγύρεις χρησιμοποιούσαν κεριά και την ημέρα⁵³⁸. Διατυπώθηκε μάλιστα η άποψη ότι τα λυχνάρια που αρχικά χρησιμοποιούνταν από τους χριστιανούς για τις διάφορες ακολουθίες αντικαταστάθηκαν στον 4ο αι. από μελισσοκέρια για οικονομικούς λόγους, καθώς οι χριστιανοί έπαψαν πια να είναι αδύναμοι και καταδικόμενοι και η Εκκλησία διέθετε την απαιτούμενη οικονομική ευμάρεια για να αντικαταστήσει το φθηνότερο λάδι με το ακριβότερο κεριό προκειμένου να μεταφέρει και με τον τρόπο αυτό το μήνυμα για την ισχύ της⁵³⁹.

Δεν αποκλείεται βέβαια η πρακτική της χρήσης των μελισσόκερων να έγινε πιο συνήθης στην Ύστερη Αρχαιότητα είτε λόγω της αυξανόμενης δυσκολίας στην προμήθεια του ελαιόλαδου σε κάποιες περιοχές είτε λόγω της αξιοσημείωτης ποσότητας του παραγόμενου μελισσόκερου σε διάφορες ζώνες του ύστερου ρωμαϊκού κόσμου, όπως για παράδειγμα στην Κριμαία και στη Μαύρη Θάλασσα⁵⁴⁰.

Ωστόσο, θεωρώ ότι ένας από τους σημαντικότερους λόγους καθιέρωσης των κεριών υπήρξε η ανάγκη προσαρμογής των τελετών λαμπαδηφορίας του ελληνορωμαϊκού κόσμου στα χριστιανικά συμφραζόμενα, καθώς και η μετεξέλιξη ορισμένων τελετών του ρωμαϊκού κόσμου, στις οποίες χρησιμοποιούνταν κεριά, σε αντίστοιχες χριστιανικές. Κατά την

536. Εδώ το λαμπάδων (ίσως με την έννοια των πυρσών).

537. *Βίος Συμεώνος Στυλίου πρεσβυτέρου*, ενότητα 29, στ. 8-18.

538. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 279.

539. Seidel, *Die Kerze*, σ. 26 και υποσημ. 55 όπου παραπέμπει στο Büll, *Vom Wachs*, σ. 645.

540. Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, σ. 380.

προσαρμογή αυτή έγινε επιτακτική η ανάγκη αντικατάστασης των πυρών που εξέπεμπαν πολύ καπνό και απωθητική οσμή, από τα λιγότερο καπνογόνα και με ευχάριστη οσμή μελισσόκερα.

Ο χριστιανισμός όχι μόνο κληρονόμησε από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα μια πληθώρα δυνατοτήτων φωτισμού, αλλά αξιοποίησε και μια σειρά από τελετουργίες συνδεδεμένες με έθιμα μυστηριακού χαρακτήρα, τα οποία είχαν αναπτυχθεί στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, όπως για παράδειγμα οι προσφορές λαμπάδων κατά τα ρωμαϊκά Σατουρνάλια, η αφή λαμπάδων μπροστά από τα αγάλματα των θεών, καθώς και η αφή λαμπάδων στους τάφους των νεκρών⁵⁴¹.

Πιο συγκεκριμένα, η γιορτή της Ara Cerei προς τιμήν της αυτοκρατορικής ισχύος στις 3 Μαΐου (Nonas Maias Calendas)⁵⁴² φαίνεται ότι συμπίπτει με το τέλος της γιορτής των Floralia, προς τιμήν της Flora (Ανθούσα), θεότητας του αγροτικού κύκλου και παράλληλα του μελιού και της μέλισσας, επομένως και του κεριού⁵⁴³. Στη γιορτή αυτή, που φαίνεται ότι απαντά σε όλη τη διάρκεια της Ύστερης Αρχαιότητας, σίγουρα πάντως και μετά τον 3ο αι.⁵⁴⁴, ο ρωμαϊκός στρατός του πρώτου μισού του 3ου αι. προσέδωσε μία ιδιαίτερη σημασία⁵⁴⁵. Η χρήση των κεριών που φώτιζαν στην Αγία Τράπεζα, όπως φαίνεται σε ψηφιδωτό από την Ecclesia Mater, που αποκαλύφθηκε στην Θάβρακα και σήμερα βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο Μπαρντό της Τύνιδας⁵⁴⁶ (Εικόνα 124), πιθανώς σχετίζεται επίσης με τη γιορτή της Ara Cerei⁵⁴⁷.

Μία σειρά αναφορών σε ρωμαϊκές τελετές φαίνεται να επιβεβαιώνει τη χρήση των μελισσοκεριών για να αποδοθούν τιμές στους Ρωμαίους αυτοκράτορες και σε άλλους αξιωματούχους κατά την άφιξή τους σε μία πόλη, όπως μπορεί να διακρίνει κανείς σε λεπτομέρειες του διακόσμου στην Αψίδα του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη⁵⁴⁸ (Εικόνα 127) και στο θριαμβικό τόξο του Μεγάλου Κωνσταντίνου στη Ρώμη⁵⁴⁹ (Εικόνα 128). Ο λατινικός όρος *adventus* που περιγράφει τις τελετές αυτές σημαίνει έλευση, άφιξη. Σύμφωνα με το *Lex Coloniae Iuliae Cenetinae* οι αξιωματούχοι ανάμεσα στα άλλα σύμβολα τιμής υπολόγιζαν στο δικαίωμα που είχαν για *togas praetextatas, funalia et cereos*. Αυτές οι τελετουργίες πέρασαν στις αυτοκρατορικές τελετές και στην Ύστερη Αρχαιότητα και έτσι αναφέρεται ότι ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Γαλιηνός (218-268) ανέβηκε στο Καπιτώλιο «*cum cereis facibus et lambadis*»⁵⁵⁰. Παράλληλα, τα κεριά ως εμβλήματα του Επάρχου του Πραιτωρίου της Ιλλυρίας και της Ιταλίας, απαντούν στην απεικό-

541. Seidel, *Die Kerze*, σ. 25.

542. Rebuffat, L'inscription de l'ara cerei, σσ. 113-124.

543. Rebuffat, Ara cerei και Reddè, De l'ara cerei, σ. 57.

544. Βλ. Reddè, De l'ara cerei, σ. 61.

545. Rebuffat, Ara cerei, σσ. 911-919, Chrzanowski, Illuminazione artificiale, σσ. 381-382 και υποσημ. 84. Speidel, Cereus of Tamuda, σσ. 503-505.

546. Ben Abed, *Tunisian mosaics*, εικ. 5.19.

547. Reddè, De l'ara cerei, σ. 61.

548. Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 128.

549. Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 3.

550. Reddè, De l'ara cerei, σ. 58.

νιση της *Notitia Dignitatum*⁵⁵¹ (Εικόνα 129). Επίσης, σε ψηφιδωτό από την Οικία του Μαξέντιου της *Piazza Armerina*, στη Σικελία⁵⁵² (Εικόνα 130), διακρίνουμε ένα άτομο με στεφάνι να κρατά ένα κηροπήγιο⁵⁵³, ίσως χάλκινο, με ένα μεγάλο κερί αναμμένο, προφανώς με σκοπό να εκθειάσει τον αυτοκράτορα⁵⁵⁴. Κεριά απεικονίζονται επίσης σε αυτοκρατορικό μετάλλιο με τις μορφές του αυτοκράτορα Σεπίμιου Σεβήρου, της γυναίκας του και των δύο γιων τους, που χρονολογείται γύρω στο 200⁵⁵⁵ (Εικόνα 131).

Φαίνεται ότι η λαμπαδηφορία κατά τη χριστιανική λειτουργία⁵⁵⁶ αποτελεί ουσιαστικά απόηχο μυστηριακών τελετών⁵⁵⁷ και απόδοσης τιμών στον αυτοκράτορα Θεό. Η χριστιανική τελετουργική φωταγωγή απαντά ήδη από τον 1ο αι. και φέρεται συνδεδεμένη με αναμνήσεις από την ιουδαϊκή λατρεία⁵⁵⁸ (Πρ. κ' 8, Αποκ. α' 12, β' 1, δ' 5, ια' 4). Ωστόσο, για την τελετουργική λαμπαδηφορία τον πρώτο υπαιγιμό προσφέρει η παράσταση γυναικών σε τοιχογραφία στο βαπτιστήριο της Δούρας Ευρωπού (α' μισό 3ου αι.)⁵⁵⁹ (Εικόνα 132)⁵⁶⁰. Επίσης, σε τοιχογραφία του 5ου-6ου αι., στο παρεκκλήσι της Εξόδου, στη νεκρόπολη του *Bagawat*, εικονίζεται πομπή επτά πυρσοφόρων γυναικών που κατευθύνονται προς οικοδόμημα με αέτωμα⁵⁶¹ (Εικόνα 133)⁵⁶². Οι γυναίκες χαρακτηρίζονται από επιγραφή ως «παρθένοι» και η όλη παράσταση έχει ερμηνευθεί από τον Δ. Πάλλα ως τελετουργική πομπή νεοφωτίστων⁵⁶³, η οποία στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο φαίνεται να βρίσκεται σε άμεση σχέση τόσο με το βάπτισμα⁵⁶⁴ όσο και με την τελετή του Πάσχα⁵⁶⁵. Η ίδια σκηνή έχει ερμηνευθεί από τον Η. Stern ως έλευση των Παρθένων στο Μαρτύριο της αγίας Θέκλας, ενώ από τον Μ. Martin ως τα Εισόδια της Θεοτόκου. Η τελευταία ερμηνεία επιτρέπει τον συνακόλουθο συσχετισμό της με τη επτάφωτη λυχνία⁵⁶⁶. Σε κάθε

551. Reddé, *De l'ara cerei*, σσ. 58-59. Βλ. επίσης DACL, τ. 3.2, λήμμα "cierges", σ. 1614 και Ditchfield, *Culture matérielle*, σσ. 155-156. Για ανάλογη παράσταση, βλ. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 10.

552. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, εικ. 20.

553. Η ομάδα των προσώπων της οποίας μέρος αποτελεί το στεφανωμένο πρόσωπο έχει ερμηνευθεί ως χορός που πραγματοποιεί μια θρησκευτική τελετή, ή καλύτερα μια πομπή για *adventus* (έλευση, άφιξη) *imperiale*. Βλ. Carandini, Ricci, de Vos, *Piazza Armerina*, σ. 124.

554. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 381.

555. Δοξιάδη, *Πορτρέτα του Φαγιούμ*, σ. 88.

556. Πάλλας, *Αρχαιολογικά*, σ. 91.

557. Βλ. Πάλλας, *Αρχαιολογικά*, σ. 73, υποσημ. 3 όπου οι σχετικές παραπομπές.

558. Η αναφορά στα Εισόδια της Θεοτόκου στο Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου (1ος αι.) φανερώνει εύγλωττα αυτή την παράδοση.

559. Grabar, *Christian Iconography*, πίν. 44, σ. 19-20.

560. Πάλλας, *Αρχαιολογικά*, σσ. 91-92. Για την ερμηνεία της σκηνής, βλ. Martin, *Exodus Chapel*, σ. 248, υποσημ. 114, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

561. Martin, *Exodus Chapel*, σσ. 248-249.

562. Crippa, Zibawi, *L'art paleochretien*, σσ. 238-239.

563. Πάλλας, *Αρχαιολογικά*, σσ. 92-93.

564. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα*, στ. 425. Πάλλας, *Αρχαιολογικά*, σ. 95.

565. Πάλλας, *Αρχαιολογικά*, σ. 94.

566. Martin, *Exodus Chapel*, σσ. 248-249 και υποσημ. 117.

περίπτωση, τόσο οι προαναφερθείσες πομπές, όσο και η Παραβολή των Δέκα Παρθένων (Εικόνα 19) δείχνουν ότι αποτελούν σαφώς ανάμνηση των τελετών Adventus στις οποίες τη θέση του αυτοκράτορα και των αυλικών του λαμβάνουν πρόσωπα της χριστιανικής θρησκείας⁵⁶⁷.

Η τελετή του Adventus συνδέθηκε σε μεταγενέστερες περιόδους με τον εορτασμό των θριαμβικών αφίξεων των ηγεμόνων, των επισκόπων και άλλων ιερών ανθρώπων, καθώς και των λειψάνων των αγίων⁵⁶⁸. Η αποδημία ιερών σορών και οστών προς τα μητροπολιτικά κέντρα του Βυζαντίου άρχισε στον 4ο αι. και συνεχίστηκε με σταθερό ρυθμό στον 5ο και 6ο αι.⁵⁶⁹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διήγηση της ανακομιδής του λειψάνου του Συμεώνος Στυλίτη του Πρεσβύτερου στην Αντιόχεια το 459 «Ἐξήλθεν δὲ πᾶσα ἡ πόλις εἰς ὑπάντησιν τοῦ τιμίου λειψάνου λευχημονοῦντες μετὰ κηρῶν καὶ λαμπάδων»⁵⁷⁰. Την αναπαράσταση του θέματος βρίσκουμε σε ελεφαντοστέινο πλακίδιο, του 5ου-6ου αι., από τους Τρεβήρους⁵⁷¹ (Εικόνα 134).

Με την τελετή του Adventus είναι σαφές ότι συνδέεται και η Ὑπαπαντή, χριστιανική γιορτή σε ανάμνηση της υποδοχής του Χριστού στο ναό, σάραντα ημέρες μετά τη γέννησή Του. Η Ὑπαπαντή⁵⁷² φαίνεται ότι αντικατέστησε άλλη μία ειδωλολατρική εορτή σχετιζόμενη με το φως και τη χρήση λαμπάδων, την Candlemas που σχετίζεται προφανώς με τη λατινική λέξη *candela*⁵⁷³. Θεωρείται ότι η χριστιανική αυτή γιορτή καθιερώθηκε για να αντικαταστήσει ειδωλολατρική γιορτή σχετική με τη θεά Δήμητρα και την Περσεφόνη και καθώς οι Πατέρες της Εκκλησίας δεν μπορούσαν να απαλλαγούν από το έθιμο της λαμπαδηφορίας όρισαν ότι οι χριστιανοί θα έπρεπε να μεταφέρουν τις λαμπάδες αυτές προς τιμήν της Παναγίας⁵⁷⁴. Με βάση τα στοιχεία αυτά δικαιολογείται απόλυτα η σύνδεση της συγκεκριμένης γιορτής με τη χρήση των κεριών, όπως πιστοποιείται σε αναφορά προερχόμενη από τη διήγηση του βίου του Θεοδοσίου του μοναχού (423-529): «αὕτη δὲ τότε ἡ μακαρία Ἰκελία πᾶσαν εὐσεβείας ὁδὸν ἐξασκήσασα κατέδειξεν ἐν πρώτοις μετὰ κηρίων γίνεσθαι τὴν ὑπαπάντησιν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν θεοῦ»⁵⁷⁵, καθώς και η απεικόνιση κεριών ή άλλων φωτιστικών μέσων σε παραστάσεις της Ὑπαπαντής, όπως για παράδειγμα στη μικρογραφία του αρμένικου χειρογράφου MS 404 (172), του 1362⁵⁷⁶ (Εικόνα 135).

567. Για τον εκχριστιανισμό των ρωμαϊκών θριάμβων κατά τη διάρκεια της Παλαιοχριστιανικής περιόδου βλ. McCormick, *Eternal victory*, σσ. 100-111 και ειδικότερα στις σσ. 109-111.

568. Holum, *Vikan, Trier Ivory*, σ. 115 και υποσημ. 6 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

569. Holum, *Vikan, Trier Ivory*, σ. 116 και υποσημ. 7 με παραπομπή στον Delehaye, *Culte des martyrs*, σ. 50 κ.ε.

570. *Βίος Συμεώνος Στυλίου πρεσβυτέρου*, κεφ. 32, στ. 1-3.

571. Holum, *Vikan, Trier Ivory*, σ. 121. *Egeria*, σσ. 290, 291, αρ. 80.

572. Vincent, *Fiat lux*, σ. 541 και αναλυτικά για το chandeleur στο δυτικό κόσμο σσ. 460-468.

573. Vincent, *Fiat lux*, σ. 461 και υποσημ. 3.

574. Walsh, *Popular Customs*, σ. 168.

575. Βίος του έν άγίοις Θεοδοσίου, σ. 239, στ. 7-9.

576. Nersessian, *Mekhitarian, Miniatures*, εικ. 70.

Φαίνεται ότι η λαμπαδηφορία αποτελούσε βασικό στοιχείο της παλαιохριστιανικής λειτουργίας. Η συντηρητικότητα ως προς τις συνδεόμενες με τον θάνατο συνήθειες εξηγεί την επιβίωση της λαμπαδηφορίας από την νεκρική λειτουργία στη μετέπειτα νεκρώσιμη ακολουθία και σε αυτήν του μνημοσύνου. Γεμάτες μυστικισμό και συναφείς προς την λαμπαδηφορία της νεκρώσιμης ακολουθίας είναι και οι τελετές της μοναχικής κουράς και της χειροτονίας επισκόπου⁵⁷⁷, όπως για παράδειγμα διακρίνουμε σε μικρογραφία χειρογράφου, του κώδ. Par. gr. 510, φ. 452r (880-883)⁵⁷⁸ (Εικόνα 136) και σε σκηνή από εικόνα του αγίου Νικολάου του τέλους του 16ου αι.⁵⁷⁹ (Εικόνα 137). Ως επιβίωση μάλιστα των παλαιохριστιανικών τελετών λαμπαδηφορίας μπορούμε να δούμε τη χρήση κεριών και λαμπάδων από τον ίδιο τον αυτοκράτορα κατά τις περιστάσεις προσκύνησής του στους χριστιανικούς ναούς⁵⁸⁰.

Η ειδωλολατρική συνήθεια της αφής κεριών μπροστά από τα είδωλα, όπως μεταφέρεται στην Εγκύκλιο επιστολή του Αθανασίου επισκόπου Αλεξανδρείας, του 4ου αι., θα δώσει τη θέση της στη αφή κεριών μπροστά από χριστιανικές εικόνες όπως συχνά αναφέρεται στα βυζαντινά Τυπικά⁵⁸¹ «...τὰς λυχνίας παραυτὰ ἐν τῷ Τυχαίῳ ἀπετίθεντο, τοὺς κηρίωνας τῆς ἐκκλησίας τοῖς εἰδώλοις ἀνῆπτον...»⁵⁸².

Αφού τα κεριά έγιναν δεκτά στην εκκλησία μετά τις αρχικές ενστάσεις και αντιρρήσεις, χρησιμοποιήθηκαν σε τελετές οι οποίες, ενώ αρχικά ήταν ειδωλολατρικές, υιοθετήθηκαν από τους χριστιανούς αφού προσέλαβαν χριστιανικό χαρακτήρα και αντίστοιχους συμβολισμούς. Διαπιστώνουμε, πράγματι, ότι υπάρχει αναφορά σύμφωνα με την οποία στα τέλη του 4ου αι. η Σύνοδος της Καρχηδόνας (390) καθόρισε ότι στη χειροτονία του υπηρέτου (acolyte) του οποίου η αρμοδιότητα ήταν η αφή των κεριών, ο αρχιδιάκονος θα τον ακουμπούσε με ένα κηροπήγιο το οποίο έφερε και το κεριό του⁵⁸³.

Κατά τον 4ο-5ο αι., όταν οι χριστιανοί δεν ένιωθαν πια να κινδυνεύουν αλλά και όταν η αντιπαράθεσή τους με τις ιδέες των Γνωστικών είχαν καταλήξει σε συγκεκριμένα συμπεράσματα, άνοιξε ο δρόμος για τους Πατέρες της Εκκλησίας να γράψουν για τον συμβολισμό του φωτός και του κεριού⁵⁸⁴. Ο άγιος Αυγουστίνος, εκφώνησε ένα εγκώμιο στο κεριό, σαφώς για να καταδείξει ότι αυτό μπορούσε να τιμήσει τη δόξα του Θεού⁵⁸⁵.

577. Πάλλας, Αρχαιολογικά, σ. 95 και υποσημ. 1.

578. *Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, Abb. 10, σ. 26.

579. Δρανδάκη, *Συλλογή Ανδρεάδη*, σ. 94 αρ. 19.

580. Ενδεικτικά αναφέρω τις πληροφορίες που παρέχονται στο: Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, έκδ. A. Vogt, τ. 1, σ. 5, στ. 6-24.

581. Ενδεικτικά βλ. *Τυπικόν Κοσμοσωτείρας*, σσ. 51-52, στ. 280-284, *Τυπικόν Κεχαριτωμένης*, σ. 109, στ. 1590-1602.

582. Ἐπιστολή ἐγκύκλιος, κεφ. 4, παρ. 1, στ. 1.

583. Martigny, *Dictionnaire*, σ. 152, λήμμα "cierge". Μέσω αυτού παραθέτω το LC, II, στήλη 1200.

584. Seidel, *Die Kerze*, σ. 26.

585. Reddé, *De l'ara cerei*, σ. 61.

3.4 Η χρήση των κεριών κατά τη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο (7ος-15ος αι.)

Στο τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας οι επαγγελματίες που ασχολούνται με την παραγωγή των κεριών ως φωτιστικών μέσων φαίνεται ότι είχαν εδραιώσει τη θέση τους στην οικονομική ζωή του Βυζαντίου⁵⁸⁶. Αυτό πιστοποιούν οι επιστολές και οι λατινικοί πάπυροι του 6ου-7ου αι. που κάνουν λόγο για *cereariuses* (κηρουλάριους) στις πόλεις του Βυζαντινού Εξαρχάτου της Ιταλίας, στη Νεάπολη και στη Ραβέννα καθώς και τα θαύματα του αγίου Αρτεμίου, που γράφτηκαν στο β' τρίτο του 7ου αιώνα⁵⁸⁷ και περιέχουν μοναδικές λεπτομέρειες που αφορούν το θέμα αυτό.

Η τεράστια εξάπλωση της χρήσης των κεριών απηχείται στον πλούτο των ανθρώπων που τα εμπορεύονταν. Ο κηρουλάριος θα πρέπει να είχε ένα μάλλον καλό εισόδημα. Στις αρχές του 9ου αι. ήταν μερικές φορές δυνατόν να συναντήσουμε ανάμεσα στους κηρουλάριους πολύ πλούσιους ανθρώπους, των οποίων ο πλούτος προκαλούσε τον φθόνο ακόμη και αριστοκρατών του Βυζαντίου. Συγκεκριμένα γνωρίζουμε ότι το 809-810 ο φιλάργυρος αυτοκράτορας Νικηφόρος Α' απαίτησε από έναν κηρουλάριο, που είχε ένα εργαστήριο κοντά στο Φόρουμ της Κωνσταντινούπολης, και το όνομά του δεν μας γνωστοποιείται, να του δώσει 100 λίτρες χρυσού (περίπου 32 κιλά χρυσού)⁵⁸⁸, προσφέροντας, ωστόσο, σ' αυτόν την τιμή να παρευρεθεί σ' ένα αυτοκρατορικό δείπνο⁵⁸⁹. Το ποσό που ο κηρουλάριος συγκέντρωσε και στη συνέχεια δημεύτηκε μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι κηρουλάριοι ήταν αρκετά πλούσιοι συγκρινόμενοι με άλλους τεχνίτες⁵⁹⁰. Το ίδιο συνάγεται έμμεσα από το Επαρχικό Βιβλίο και την εμπορική ζωή της βυζαντινής πρωτεύουσας κατά τον 10ο αιώνα. Όπως γίνεται φανερό από τα πρόστιμα που επιβάλλονται σε όσους υποπίπτουν σε κάποια παράβαση, και τα ίδια τα μέλη των συντεχνιών αυτών είναι αρκετά ευκατάστατα, περισσότερο από όλους οι κηρουλάριοι, οι οποίοι απευθύνονται οπωσδήποτε σε πλατύτερο αγοραστικό κοινό και αποτελούν μία πολυάριθμη συντεχνία⁵⁹¹. Ο πλούτος των κηρουλαρίων αποδεικνύεται επίσης από το γεγονός ότι υπήρχαν ανάμεσα σε αυτούς πολλοί ιδιοκτήτες κτηρίων που τα εκμίσθωναν⁵⁹².

Την καλύτερη επιβεβαίωση για την εξάπλωση της χρήσης του κεριού παρέχει η διάθεση οργάνωσης της εμπορίας του και η θέσπιση κανόνων, σχετικά μ' αυτή, όπως συμπεραίνουμε από τις διατάξεις του Επαρχικού Βι-

586. Sorochan, Light, σ. 115.

587. Crisafulli, Nesbitt, *St. Artemios*. Mango, *Everyday Life*, σσ. 255-256.

588. Θεοφάνης, *Χρονογραφία* (μετάφραση), σ. 166. Ο αυτοκράτορας «φιλοτιμείται» να του επιστρέψει εκατό νομίσματα, δηλαδή το 1/72 του ποσού που κρατά ο ίδιος. Βλ. Θεοφάνης, *Χρονογραφία* (μτφρ.), σ. 168, υποσημ. 195.

589. Sorochan, Light, σ. 115 και Mango, *Everyday Life*, σ. 256. Για το πρωτότυπο κείμενο βλ. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σ. 487, στ. 30 έως σ. 488, στ. 6. Βλ. επίσης Dagron, *Urban Economy*, σ. 461, υποσημ. 401.

590. Sorochan, Light, σ. 115.

591. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Συντεχνίες εμπόρων*, σ. 359.

592. *Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον*, σ. 114, XI, 7.

βλίου στο κεφάλαιο XI: Περὶ τῶν κηρουλαρίων⁵⁹³ που αφορούν τους κανόνες δεοντολογίας για τους κηρουλάριους της μεσοβυζαντινής περιόδου⁵⁹⁴.

Ἐνδειξη εξάπλωσης της χρήσης των κεριών στον χώρο της εκκλησίας αποτελεί και το γεγονός ότι τα κηροπωλεία ήταν συγκεντρωμένα γύρω από τις εκκλησίες⁵⁹⁵. Γνωρίζουμε ότι υπήρχε μία σχετικά πυκνή ομάδα από κηροπωλεία κοντά στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης που προκάλεσε πυρκαγιά στα τέλη της βασιλείας του Λέοντα Σ΄ Σοφού (866-912)⁵⁹⁶.

Εξάλλου, πρέπει να σημειωθεί ότι η πώληση των κεριών με το βάρος⁵⁹⁷ αποδεικνύει το μαζικό χαρακτήρα της παραγωγής τους⁵⁹⁸.

Ενδείξεις για την διάδοση της χρήσης του μελισσόκερου αποτελούν και οι πληροφορίες για εμπόριο κεριού. Ο Πορφυρογέννητος μιλώντας για τους Χερσωνίτες αναφέρει ότι «οὐ δύνανται ζῆσαι», αν δε πωλήσουν στη Ρωμανία τα δέρματα και τα κηρία τους⁵⁹⁹. Το μέλι, το κεριό και τα δέρματα παραπέμπουν στους λαούς της στέπας, στα έθνη που ανταλλάσσουν τις πρoμάθειες τους με κρασιά και άλλα χρειώδη, τα οποία προμηθεύονται από το Βυζάντιο⁶⁰⁰. Γνωστή από την άποψη αυτή είναι η σημασία της μελισσοκομίας και του μέλιτος στην οικονομία του Κιέβου στο διάστημα από τον 10ο-13ο αιώνα⁶⁰¹. Υπάρχουν μνείες σε τρεις κηρουλάριους στη συνοικία των Βενετών κατά τον 12ο αι.⁶⁰². Στην παλαιολόγεια περίοδο μπορούμε να εικάσουμε ότι στην περιοχή της Θεσσαλονίκης ανθεί η παραγωγή μελισσόκερου καθώς πληροφορούμαστε ότι υπήρχαν εξαγωγές κεριού από τη Θεσσαλονίκη⁶⁰³, για παράδειγμα στην Πίζα⁶⁰⁴.

593. *Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον*, σσ. 112-116 και ODB, τ. 1, σσ. 370-371.

594. Νεράντζη - Βαρμάζη, *Συντεχνίες εμπόρων*, σ. 359. Σημειώνεται μάλιστα ότι και στη Δυτική Ευρώπη έχουμε το ίδιο φαινόμενο, παρόλο που οι πηγές είναι λιγότερο ακριβείς και μικρότερες σε αριθμό από αυτές του Βυζαντίου. Βλ. Cierges, bougies et rouleaux de cire, σσ. 202, 204.

595. Dagron, *Urban Economy*, σ. 461.

596. Συνεχιστάι Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, σ. 377, στ. 9-11.

597. Η χρήση καμπανού δηλώνει εμμέσως πλην σαφώς ότι το κεριό πωλούνταν με το βάρος κάτι που μάλλον εξακολουθεί να γίνεται ακόμη και όταν το κεριό έχει τη μορφή των τυπαρίων. Βλ. *Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον*, σ. 116, XI, 9.

598. Νεράντζη - Βαρμάζη, *Συντεχνίες εμπόρων*, σ. 355.

599. Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Περὶ διοικήσεως τοῦ κράτους*, κεφ. 53, στ. 530: «Ὅτι ἐὰν οὐ ταξιδεύσωσιν οἱ Χερσωνίται εἰς Ρωμανίαν, καὶ πιπράσκωσι τὰ βυρσάρια καὶ τὰ κηρία, ἅπερ ἀπὸ τῶν Πατζινακιδῶν πραγματεύονται, οὐ δύνανται ζῆσαι».

600. Αναγνωστάκης, *Βυζαντινὴ μελωνυμία*, σ. 175. Επίσης, πληροφορίες για τους Ρώσους Βαράγγους, που έφερναν γούνες, σκλάβους και κεριό στην Κωνσταντινούπολη μαθαίνουμε ότι αργότερα περιορίστηκαν στην περιοχή από το προάστειο του Αγίου Μάμαντα μέχρι το Βόσπορο. Βλ. σχετικά Mundell *Mango, Commercial Map*, σ. 204 και υποσημ. 134. Shepard, *Gateway to the North* σσ. 251-253.

601. Αναγνωστάκης, *Βυζαντινὴ μελωνυμία*, σ. 175. Βλ. και σημείωση 85 όπου και η σχετική βιβλιογραφία για την οικονομία του Κιέβου.

602. Magdalino, *Maritime Neighborhoods*, σ. 225.

603. Jacoby, *Economy in Thessalonike*, σ. 105, όπου παρατίθενται και οι πηγές από τις οποίες αντλήθηκαν οι πληροφορίες: το εγχειρίδιο εμπορίου, Stussi, *Zibaldone da Canal*, σ. 69, που συντέθηκε το αργότερο στα 1320 και το εγχειρίδιο εμπορίου Pegolotti, *La pratica della mercatura*, σσ. 93, 153, 203 που γράφτηκε ανάμεσα στα 1330 και 1340.

604. Jacoby, *Economy in Thessalonike*, σ. 114 (η πληροφορία αντλείται από Pegolotti, *La pratica della mercatura*, σ. 203).

Αναφέρεται ότι στην περίοδο 1191-1374 το μελισσόκερο ήταν ανάμεσα στα προϊόντα που παράγονταν και στην Κύπρο⁶⁰⁵. Αλλά και κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας (1489-1571) το κεριό συγκαταλεγόταν στα κυριότερα προϊόντα του νησιού. Κι ενώ κατά το 1473, όπως μας αφηγείται ο Βουστρώνιος, όταν πέθανε ο βασιλιάς Ιάκωβος Β', «θαφίον δὲν τοῦ ἐποῖχαν διότι κερὶν δὲν εὐρίσκετον»⁶⁰⁶, κατά τη δεκαετία του 1540 η ετήσια παραγωγή του κεριού ανερχόταν σε 60 καντάρια⁶⁰⁷.

Θεωρώ ότι τον σημαντικότερο παράγοντα για τη γενίκευση της χρήσης των κεριών αποτέλεσε η αποδοχή τους από την Εκκλησία, γεγονός που με τη σειρά του φαίνεται ότι οδήγησε στην ενσωμάτωση τόσο της μελισσοκομίας όσο και της κηροπλαστικής στον εκκλησιαστικό και μοναστικό βίο. Ο εκκλησιαστικός και ο μοναστικός βίος φαίνεται ότι ευνόησαν σημαντικά την ανάπτυξη της μελισσοκομίας και της κηροπλαστικής και οδήγησαν στην ενδυνάμωση ήδη υπάρχοντων επαγγελμάτων, σχετικών με την επεξεργασία του μελισσόκερου και ίσως στη σύσταση νέων επαγγελμάτων που σχετίζονταν όχι πια μόνο με την επεξεργασία του κηρός γενικώς αλλά με την κηροπλαστική για την παραγωγή κεριών ως φωτιστικών μέσων⁶⁰⁸.

Φαίνεται πιθανόν ότι από τη Μέση Βυζαντινή περίοδο και εξής οι χριστιανικοί ναοί διέθεταν τα δικά τους κηροπωλεία ή τουλάχιστον είχε δημιουργηθεί μία ιδιότυπη σχέση ανάμεσά σε αυτούς και τα παρακείμενα κηροπωλεία. Σε αυτό συνηγορεί το γεγονός ότι ο Ονησιφόρος, ο παραμονάριος στον Άγιο Δημήτριο της Θεσσαλονίκης, που έσβηνε τα κεριά πριν να καούν και πουλούσε το μελισσόκερο πίστευε ότι αυτό ήταν επίσης για το καλό του αγίου Δημητρίου, πιθανώς γιατί το κηροπωλείο στο οποίο πωλούσε το κεριό ανήκε στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου. Το δικό της κηροπωλείο διέθετε και η Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη⁶⁰⁹.

Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι με την οργάνωση του μοναστικού βίου και την αυξανόμενη ανάγκη κεριών εντατικοποιείται η μεσοβυζαντινή μελισσοκομία μετά μάλιστα από τα κρίσιμα, και για τις αγροτικές απασχολήσεις, χρόνια του 7ου και 8ου αι.⁶¹⁰. Επίσης, και στην περίπτωση των αγιορειτικών μονών, ήταν οι φωτιστικές ανάγκες που τις ώθησαν στην οργάνωση ελαιώνων και μελισσοουργιών. Στα μοναστηριακά τυπικά υπάρχουν ειδικές διατάξεις για το πότε και πού θα ανάβουν οι καντήλες, οι λαμπάδες και τα κεριά. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα προσδιορίζεται και το πότε πρέπει να σβήνονται τα κεριά, προφανώς για λόγους οικονομίας⁶¹¹. Εκτός από τα μελίσσια που διατηρούσαν μέσα στην αγιορειτική χερσόνησο, οι

605. Nicolaou-Konnari, Schabel, *Cyprus*, σ. 106.

606. Βουστρώνιος, *Χρονικόν Κύπρου*, σ. 476.

607. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Μελισσοκομία στην Κύπρο, σ. 391.

608. Και στη Δυτική Ευρώπη έχουμε κάτι ανάλογο καθώς τα μεγάλα επισκοπικά κέντρα και οι μοναχοί δουλεύουν εντατικά το κεριό. Βλ. Cierges, *bougies et rouleaux de cire*, σ. 204.

609. Bakirtzis, *Imports, exports*, σ. 100 και υποσημ. 65, όπου και η πληροφορία για την Αγία Σοφία που αντλείται από *Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον*, σ. 112, κεφ. XI, παρ. 1.

610. Αναγνωστάκης, *Βυζαντινή μελωνυμία*, σ. 164. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι παρόλο που η μελέτη είναι οργανωμένη με βάση το μέλι, έμμεσα είναι δυνατόν να συναχθούν συμπεράσματα και για το μελισσόκερο.

611. Παπάγγελος, *Μελισσοκομία στη Χαλκιδική*, σ. 192. *Τυπικόν Πακουριανού*, σ. 59, στ. 670-674.

αγιορείτες, ανέπτυσσαν μελισσοκομική δραστηριότητα και στα μετόχια τους⁶¹².

Στα βυζαντινά χρόνια και ειδικότερα στην περίοδο γύρω στον 10ο με 11ο αιώνα, παράλληλα με την ανάπτυξη του μοναχισμού φαίνεται ότι αναπτύχθηκε και μια ιδιότυπη σχέση ανάμεσα στους μοναχούς, που χρειάζονταν τα κεριά, θεωρώντάς τα απαραίτητα για την τέλεση των διαφόρων ακολουθιών, όπως αυτές προβλέπονταν από τα τυπικά, και σε ιδιώτες, που κινούνταν στις παρυφές των μονών και προφανώς βοηθούσαν στη μελισσοκομική παραγωγή των μονών, προκειμένου να εξασφαλίζουν για τους ίδιους ποσότητες από το σημαντικό για τη διατροφή τους μέλι και να παραδίδουν στους μοναχούς τα απαραίτητα για τις λειτουργίες των μονών κεριά⁶¹³. Πρόκειται, πιθανώς για μία σχέση συμπληρωματική⁶¹⁴. Με βάση τα παραπάνω, φαίνεται εύλογο ότι ο Ιωάννης ο Ξένος, κατά τη διάρκεια της παρουσίας του στην Κρήτη, στις αρχές του 11ου αιώνα, στο χωρίο Μουσέλα, στο μετόχιο του Αγίου Παταπίου, «καταφύτευσε ἀμπέλιν δώδεκα μοδίων καὶ ἐσώρευσε ἑκατὸν πενήτηνонта μελίσσια» παρά το γεγονός ότι η Μονή Μουσέλας⁶¹⁵ διέθετε μόνο ἑξὶ μοναχούς, υπήρχαν ανάγκες για κηρία και πιθανότατα η μοναστική μελισσοκομία πρέπει μόνον ή κυρίως να ερμηνευτεί σε σχέση με αυτές τις ανάγκες⁶¹⁶. Και είναι βέβαιο ότι το μέλι θα πλεόναζε. Επίσης, με βάση το σκεπτικό αυτό δικαιολογείται απόλυτα το γεγονός ότι ο ὁσίος Λάζαρος ο Γαλησιώτης, παρουσιάζεται να μοιράζει υπεράφθονο μέλι στους κατοίκους του χωριού Μουσέλα αλλά και ότι τα μελίσσια της Μουσέλας τοποθετούνται από τον Ιωάννη Ξένο σε περιοχή που δεν ονομάζεται πια μελισσοουργεῖον αλλά κηριανός⁶¹⁷ για να υποδηλωθεί ο κύριος σκοπός της ύπαρξής της. Η δράση του Ιωάννη του Ξένου⁶¹⁸ στις αρχές του 11ου αι. στην Κεντρική και Δυτική Κρήτη έχει ερμηνευθεί ως μία περιοδεία με χαρακτηριστικά ιεραποστολής, στην οποία διακρίνουμε τη διάθεση για αναδιοργάνωση της γεωργικής απασχόλησης και παραγωγής αλλά και της μελισσοκομίας προφανώς με αφορμή την εκ νέου βυζαντινή παρουσία στην Κρήτη⁶¹⁹. Αξίζει μάλιστα να επισημανθεί ότι, παρόλο που και η μελισσοκομία δεν ευνοείται από αναστατώσεις και πολεμικές ταραχές, ωστόσο, αποκαθίσταται πολύ γρηγορότερα από ορισμένες δεντροκαλλιέργειες, όπως αυτή της ελιάς που είναι απολύτως απαραίτητη για την παραγωγή του απαιτούμενου για την καύση των καντήλων ελαιόλαδου.

612. Παπάγγελος, *Μελισσοκομία στη Χαλκιδική*, σ. 192.

613. Έκφανση της σχέσης αυτής περιγράφεται στο Αναγνωστάκης, *Βυζαντινή μελωνυμία*, σ. 176. Για το πρωτότυπο, βλ. Βίος Λαζάρου τοῦ ἐν τῷ Γαλησίῳ, σ. 512 «Εἰ μέλιτος ἐπιθυμεῖτε. ἰδοὺ μέλι. Φάγετε ὅσα θέλετε καὶ ὑποστρέψατε εἰς τὰς οἰκίας ὑμῶν, ...».

614. Αναγνωστάκης, *Βυζαντινή μελωνυμία*, σ. 177. Επίσης, με βάση τη σχέση αυτή των μοναχών και των κοσμικών δικαιολογείται απόλυτα η «ύπαρξη της περιοχής και μονής *Μελισσοουργείου* στη μεθόριο της μοναστικής κοινωνίας του Άθω κατά τον 10ο-11ο αι.» αλλά και οι συνακόλουθοι προβληματισμοί, όπως αυτοί περιγράφονται στο Αναγνωστάκης, *Βυζαντινή μελωνυμία*, σ. 171-173.

615. Τωμαδάκης, *Ιωάννης ο Ξένος*, σ. 6-7.

616. Αναγνωστάκης, *Βυζαντινή μελωνυμία*, σ. 177.

617. Αναγνωστάκης, *Βυζαντινή μελωνυμία*, σ. 177.

618. Για το πρωτότυπο κείμενο βλ. Τωμαδάκης, *Ιωάννης ο Ξένος*.

619. Αναγνωστάκης, *Βυζαντινή μελωνυμία*, σ. 177.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από τα παραπάνω είναι ότι μετά την εντατικοποίηση της παραγωγής κεριών στο τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου (7ος αι.) για μία ακόμη φορά άμεσα ή έμμεσα οι ανάγκες του εκκλησιαστικού και μοναστικού βίου αποτέλεσαν έναν σπουδαίο λόγο ανάπτυξης της μελισσοκομίας αλλά και της κηροπλαστικής στον 10ο-11ο αιώνα, εάν μάλιστα συνυπολογίσουμε και τα προβλεπόμενα από τα μοναστηριακά τυπικά για τη χρήση των κεριών. Μάλιστα τα τυπικά αυτά των μονών φαίνεται ότι από τον 11ο αι. και έπειτα καθιερώθηκαν και εξακολούθησαν να διαμορφώνονται έως και τον 20ό αι. Έτσι δεν φαντάζει καθόλου περίεργο ότι ακόμη και μέχρι την εποχή μας στις είκοσι μονές, τις δώδεκα σκήτες και τα περίπου τριακόσια κελλιά του Αγίου Όρους καταναλώνονται ετησίως περίπου οκτώ τόνοι κεριά⁶²⁰.

Στον 11ο-12ο αι. φαίνεται ότι η μελισσοκομία στο Βυζάντιο ήταν περισσότερο προηγμένη από ό,τι στη Δύση⁶²¹. Οι πολυπληθείς αναφορές σε κεριά στα βυζαντινά κείμενα αποτελούν ένδειξη για αναπτυγμένη μελισσοκομία, και αυτή με τη σειρά της φαίνεται ότι απηχεί την ιδιαίτερα διαδεδομένη χρήση και των κεριών⁶²².

Το κεριό σίγουρα αποτελούσε ένα από τα πιο σημαντικά περιουσιακά στοιχεία των αγιορειτικών μονών. Για το λόγο αυτό στην καταγραφή των περιουσιακών στοιχείων της Μονής Ξυλουργού, του 1142, συμπεριλαμβάνονται και «κιρί(ου) χαρζάνια ιε΄ (και) τυπ(ι)ρ(ι)τζα β΄»⁶²³. Οι ανάγκες των μονών καλύπτονταν εκτός από τη μοναστηριακή παραγωγή και από προσφορές, ακόμη και αυτοκρατορικές, αλλά και με αγορές. Γνωρίζουμε λ.χ. ότι ο αυτοκράτορας Ιωάννης Τσιμισκής επιχορηγούσε τη Μεγίστη Λαύρα «ἀπὸ τοῦ Στρυμόνος χάριν ἀμφίων τῶν μοναχῶν καὶ κηροῦ καὶ θυμιάματος τῆς ἁγίας ἐκκλησίας (...) χρυσίνους ἄλλους μδ»⁶²⁴. Στη Διαθήκη του Θεοδούλου Σκαράνου κατά το β΄ μισό του 13ου αι. εμπεριέχεται και η υποχρέωση απελευθερωμένου παροίκου του να «δίδει [προφανώς ετησίως] εἰς τὸ μοναστήρι λίτρας κερὶν τρεῖς»⁶²⁵ και στο Πρακτικό του Πρώτου Κοσμά, κείμενο του 1500⁶²⁶ αναφέρεται ότι επιτρέπεται να βόσκουν τα άλογα του Βατοπεδίου και του Πρωτάτου σε συγκεκριμένη περιοχή με αντάλλαγμα την παροχή στο Πρωτάτο «κερ(ήν) εὐλογί(αν) λίτρ(ας) ἥκοσι κατ' ἔτος, μὴν Ἰουνίου νὰ φέρνουν εἰς τ(ήν) μεγάλην ἐκκλησίαν κερ(ήν)».

620. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 281.

621. Kazdan, Wharton-Epstein, *Αλλαγές*, σ. 62. Στο *Ditchfield, Culture matérielle*, σ. 156-157.

622. Για πληροφορίες για τη μελισσοκομία στα βυζαντινά χρόνια βλ. Lefort, *Rural Economy*, σσ. 246-247 όπου παρατίθεται και η σχετική βιβλιογραφία. Επίσης για τη μελισσοκομία στην εποχή των Παλαιολόγων, βλ. Laiou, *Agrarian Economy*, σ. 327. Για τη μελισσοκομία και την ανάπτυξή της διαχρονικά, βλ. Η μέλισσα και τα προϊόντα της. Βλ. επίσης στο σύνολο του άρθρου Naso, *Apicoltura*, όπου το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην Ιταλία και στη Σικελία.

623. *Μονή Ξυλουργού*, σ. 75 στ. 33.

624. Lemerle, Guillou, Svoronos, Papachryssanthou, *Actes de Lavra*, τ. 1, ἔγγρ. App. II, στ. 6. Παπάγγελος, *Μελισσοκομία στη Χαλκιδική*, σ. 192.

625. Bompaire, *Actes de Xeropotamou*, ἔγγρ. 9A, στ. 62-63. Παπάγγελος, *Μελισσοκομία στη Χαλκιδική*, σ. 192-193.

626. Papachryssanthou, Kosmas, σ. 263, στ. 24-25.

Η οργάνωση της μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης στις αγιορείτικες μονές επιβεβαιώνεται και από τη χρήση όρων που μάλλον σχετίζονται με τον τρόπο συσκευασίας και αποθήκευσης του κεριού: Το *χαρζάνιον*⁶²⁷, πρέπει να θεωρηθεί ως μονάδα «συσκευασίας» κηρού προς διακίνηση, μη σταθερά καθορισμένου βάρους⁶²⁸. Ίσως μάλιστα ο όρος *χαρζάνιον* να περιγράφει κάτι αντίστοιχο με το *τυπάριον*⁶²⁹ το οποίο μάλλον θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει τις τυποποιημένες πλάκες, παρόμοιες με αυτές που αποθηκεύονται έως σήμερα στις μονές του Αγίου Όρους⁶³⁰ (Εικόνα 138).

Εκτός όμως από την παραγωγή μελισσόκερου φαίνεται ότι στο εσωτερικό των χριστιανικών μονών υπήρχαν και οργανωμένα κηροπλαστεία. Με εύγλωττο τρόπο το *Τυπικόν της μονής Κεχαριτωμένης* μας πληροφορεί ότι «ἔσωθεν τῆς μονῆς διὰ γυναικῶν κατασκευάζειν κηρία τὰ εἰς φωταψίαν πᾶσαν τοῦ ναοῦ» καθώς και ότι «τὰ τετυπωμένα κηρία εἰργασμένα παραλαμβάνουσα (ἡ ἐκκλησιάρχισσα) ἀπὸ τῆς σκευοφυλακίσεως τὰ τὲ εἰς καθημερινὴν χρείαν καὶ τὰ εἰς ἐκάστην ἑορτὴν ἀναλίσκεσθαι»⁶³¹.

Επίσης, με βάση το γεγονός ότι αρκετά κηροπλαστεία σώζονται μέχρι σήμερα σε μονές, ιδιαίτερα σε αυτές του Αγίου Όρους –όπου σε όλες τις μονές και σε πολλά κελλιά υπάρχουν πρωτόγονοι κηροποιοί ή κηροπλαστείοι ή κεράδικοι, που κατασκευάζουν κεριά και λαμπάδες με υπομονή, διακονητές μοναχοί, για τις ανάγκες της εκκλησίας⁶³²– έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η κατασκευή των κεριών γινόταν σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους των μοναστηριών⁶³³, στα κηροπλαστεία και με τον τρόπο αυτό τα μοναστήρια απέφευγαν κάθε οικονομική επιβάρυνση για την αγορά των κεριών⁶³⁴. Αλλά και για τη Μονή Σινά διατυπώνεται η υπόθεση ότι τα κεριά που διασώθηκαν σε αυτήν ήταν πιθανόν προϊόντα των σιναϊτικών εργαστηρίων κηροπλαστικής και αγιογραφίας και ότι η κατασκευή και η διακόσμηση των μεγάλων κεριών του 18ου αι., ακολούθησε παράδοση που ανάγεται

627. Βλ. *Μονή Ξυλουργοῦ*, σ. 72: *χαρζάνια κηρίου doit designer des batons ou barres de cire...Nous ne comprenons pas τυπ(.'ρ')τζα* και σ. 75, στ. 33, όπου φαίνεται ότι οι λέξεις *χαρζάνια* και *τυπ(.'ρ')τζα* ίσως να αποτελούν μονάδες μέτρησης του μελισσόκερου. Ο δεύτερος όρος ίσως θα πρέπει να συσχετισθεί με το *τυπάριον* (βλ. παρακάτω). Το *χαρζάνιον* ως όρος, που μάλλον περιγράφει ένδυμα, απαντά σε αναφορά του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, βλ. *De cerimoniis aulae Byzantinae* σ. 623, 11-12: «ὁμοίως τιθοῦσιν ἐκεῖσε καὶ τὸ προπόλωμα καὶ τὸ ἄσπρον μαφώριον καὶ τὸ λευκὸν χαρζάνιον».

628. Βλ. Παπάγγελος, *Μελισσοκομία στη Χαλκιδική*, σ. 198.

629. Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες*, σ. 47. Για τον όρο βλ. και στο Du Cange, *Glossarium*, στ. 1621, λήμμα «*τυπάριον*» καθώς και στο Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Β', σ. 56.

630. Μαμαλούκος, *Κηροπλαστείο*, εικ. 7.

631. Βλ. αντίστοιχα, *Τυπικόν Κεχαριτωμένης*, σ. 65, στ. 818 και σ. 67, στ. 858.

632. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σσ. 279-280.

633. Μαμαλούκος, *Κηροπλαστείο*, σ. 244.

634. Ανδρούδης, *Το μέλι και το κεριό*, σ. 215, υποσημ. 48 και υποσημ. 50. Ανάλογη πληροφορία για ειδικά διαμορφωμένους χώρους που χρησίμευαν για την παρασκευή κεριών στα μουσουλμανικά τεμένη και τζαμιά έλαβα από τη συνάδελφο F. Yenisehirlioglu κατά τη διάρκεια των εργασιών του 9ου Διεθνούς Συνεδρίου Μεσαιωνικής Κεραμικής, Βενετία 23-28 Νοεμβρίου 2009.

στην πρώιμη ζωή της μονής και συνεχίστηκε κατά τη μεταβυζαντινή εποχή ως και το 18ο ή το αργότερο έως τα μέσα του 19ου αιώνα⁶³⁵.

Είναι λοιπόν προφανές ότι οργανώθηκε τόσο η μελισσοκομία γύρω από τις μονές⁶³⁶ όσο και η επεξεργασία κεριού σε εργαστήρια που πιθανώς βρίσκονταν μέσα στους χώρους των μονών. Μία επιλογή που προέκυψε μάλλον από την ανάγκη να καλυφθούν οι υψηλές απαιτήσεις για κεριά και φαίνεται ότι αποτέλεσε τελικά έναν παράγοντα ανάπτυξης της κηροπλαστικής.

Από την άλλη, μία από τις βασικές αιτίες για την αύξηση της χρήσης των κεριών αποτέλεσε η μείωση των εισαγωγών λαδιού, που προκλήθηκε από τα πολεμικά γεγονότα ενάντια στην ισλαμική εξάπλωση⁶³⁷. Το λάδι χρειαζόταν και για την παραγωγή των κεριών αλλά σε πολύ μικρότερες ποσότητες από ό,τι για τη χρησιμοποίηση των λυχναριών και των καντήλων (30-50 γραμμάρια για ένα λυχνάρι ήταν αρκετά για να κάψει μόνο 3-4 ώρες)⁶³⁸. Θεωρώ ότι η έλλειψη λαδιού ήταν ένας από τους παράγοντες που οδήγησαν στη στροφή προς τη χρήση κεριών αλλά σίγουρα όχι ο αποκλειστικός. Κατά τη γνώμη μου η θεωρία αυτή απηχεί πιθανώς μία κατάσταση ενδεικτική γι' αυτό που ίσως συνέβη στην περιοχή της Χερσώνας και γενικότερα της Κριμαίας, καθώς η παραγωγή άφθονου κεριού στην περιοχή της Κριμαίας ήταν δεδομένη. Άλλωστε το εμπόριο μελισσόκερου ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένο στην πρώιμη βυζαντινή Χερσώνα και φαίνεται ότι εξελίχθηκε επαρκώς για να την καταστήσει γνωστή ως μεγάλο κέντρο επανεξαγωγής του⁶³⁹.

3.5 Η επάρκεια του μελισσόκερου ως προϋπόθεση για τη χρήση των κεριών στην καθημερινή ζωή

Ο C. Mango έχει διατυπώσει την άποψη ότι ο κηρουλάριος, που αναφέρεται σε θαύμα του αγίου Αρτεμίου, διατηρούσε το μαγαζί του ανοιχτό τόσο αργά το απόγευμα επειδή δεν περιόριζε την δουλειά του στα κεριά που άναβαν στις εκκλησίες⁶⁴⁰. Ο S. Sorochan από την πλευρά του έχει διατυπώσει την άποψη ότι η ποσότητα των κεριών, που παράγονταν στα εργαστήρια, που ήταν κοντά στον ναό της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης, ήταν αρκετή για να εφοδιάζει όχι μόνο τον σπουδαιότερο ναό της Αυτοκρατορίας αλλά επίσης και τις περισσότερες από τις οικίες των πολιτών της πρωτεύουσας. Κι αυτό το μέρος δεν ήταν το μόνο που εμπορευόταν κεριά στην πόλη⁶⁴¹ και καταλήγει να θεωρήσει πιθανή τη χρήση των μελισσοκεριών και στην καθημερινή ζωή απηχώντας πιθανώς και τα όσα ο ίδιος γνωρίζει από τα ανασκαφικά δεδομένα στη Χερσώνα. Ίσως στην περιοχή αυτή να έχουμε μία ξεχωριστή περίπτωση, όπου το κεριό που υπάρχει

635. Κουφόπουλος κ.άλ., Χρήση του κεριού, σ. 275.

636. Μωυσής, Περί των αγιορειτικών κηροποιείων, σ. 279.

637. Sorochan, Light, σ. 114. Lopez, Role of Trade σ. 72.

638. Sorochan, Light, σ. 114.

639. Sorochan, Light, σ. 115.

640. Mango, Everyday Life, σ. 256.

641. Sorochan, Light, σ. 115.

κόστιζε λιγότερο από το λάδι, καθώς έφτανε εκεί από την ξηρά και μάλιστα από γειτονικές περιοχές, ενώ το ελαιόλαδο μεταφερόταν μέσω θαλάσσης κάτι που είναι φυσικό να οδηγούσε σε αύξηση του κόστους⁶⁴². Επιπλέον, είναι πολύ πιθανόν οι γείτονες στην περιοχή που προμήθευαν με κεριά τους κατοίκους της Χερσώνας να μην χρειάζονταν το κεριά για λειτουργικούς και φωτιστικούς λόγους, καθώς δεν ήταν χριστιανοί και δεν απαιτούνταν μεγάλες ποσότητες για τις δικές τους ανάγκες.

Φαίνεται αρκετά πιθανόν ότι σε περιοχές, όπου υπήρχε αφθονία μελισσόκερου, είχαμε χρήση του και για τον φωτισμό των ιδιωτών. Ίσως η περιοχή γύρω από τη Χερσώνα αποτέλεσε μία, αν όχι τη μοναδική, φωτεινή εξαίρεση στον κανόνα όπου οι υψηλές απαιτήσεις για κεριά από τις εκκλησίες και τα μοναστήρια αποτελούσαν ανυπέμβλητο εμπόδιο στο να φτάσουν τα κεριά να καλύψουν και καθημερινές ανάγκες⁶⁴³.

Ρυθμιστικό παράγοντα στην εξέλιξη διαδραμάτισε σαφώς και το κόστος των κεριών για το οποίο εμμέσως συνάγουμε το συμπέρασμα ότι ήταν υψηλό. Τα βυζαντινά και αραβικά παπυρικά κείμενα αναφέρουν επιτάξεις κηρού και την *adaeratio* (τον εξαργυρισμό σε χρήματα, δηλαδή, του φόρου που οφειλόταν σε είδος για την παρασκευή μέλιτος)⁶⁴⁴. Το υψηλό κόστος συνάγεται και από το γεγονός ότι, σύμφωνα με τους ειδικούς, οι μέλισσες δεν παράγουν παρά μόνο ένα κιλό κεριού για κάθε σχεδόν πέντε⁶⁴⁵ ή ορισμένες φορές και δέκα κιλά μέλι⁶⁴⁶. Μία κυψέλη που δεν παράγει περισσότερα από σαράντα κιλά μέλι ετησίως δεν μπορεί να δώσει πάνω από οκτώ κιλά κεριού ετησίως⁶⁴⁷. Άλλωστε φαίνεται ότι για να αντισταθμίσουν αυτή την αδύναμη παραγωγή, η ποσότητα του καθαρού κεριού που χρησιμοποιείται στα κεριά περιορίζεται⁶⁴⁸. Αυτή η επιλογή παρουσιάζεται με τον πιο εύγλωττο τρόπο στο παχύ φιτίλι που βλέπουμε σε ένα από τα ελάχιστα δείγματα μεσαιωνικών κεριών που διασώθηκαν στην Ελβετία, προέρχονται από το μοναστήρι του Gnadenthal και ανήκουν σήμερα στο Ιστορικό Μουσείο Βασιλείας⁶⁴⁹ (Εικόνα 139).

Παρά το γεγονός ότι πρέπει να θεωρούμε δεδομένη την ανακύκλωση των κεριών –καθώς και στο Επαρχικόν Βιβλίον στην Τρίτη διάταξη για τους κηρουλάριους αναφέρεται ότι «Ὁ κηρουλάριος τὸν ἔξωθεν ἐρχόμενον κηρὸν ἀκωλύτως ἐξωνείσθω, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀπὸ ἐκκλησιῶν»⁶⁵⁰– φαίνεται ότι το κόστος των κεριών ήταν υψηλό όχι μόνο λόγω της πρώτης ύλης αλλά και λόγω της επεξεργασίας τόσο του κεριού όσο και του υλικού από το οποίο κατασκευάζονταν τα φιτίλια. Στο εικοστό πρώτο θαύμα του αγίου Αρτεμίου μάλιστα υπάρχει ειδική αναφορά στα έργαστρα, το κόστος επίσκευής των σπασμένων κεριών που διαχωρίζεται από το κόστος του υλι-

642. Zhuravlev, *Medieval Rus'*.

643. Ditchfield, *Culture matérielle*, σσ. 157-158.

644. Χουλιαρά-Ράιου, *Μελισσοκομικές πληροφορίες*, σ. 89.

645. Στο Naso, *Apicoltura*, σ. 209.

646. Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 157.

647. Δεδομένο που θεωρώ ότι σε μεγάλο βαθμό καθόρισε και την ιδιότυπη συμπληρωματική «μελισσοκομική» σχέση μοναχών και ιδιωτών όπως περιγράφεται παρακάτω.

648. Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 157.

649. Cierges, *bougies et rouleaux de cire*, σ. 204, εικ. 125.

650. *Τὸ ἐπαρχικόν βιβλίον*, σ. 114.

κού⁶⁵¹. Λαμβάνοντας υπόψη το στοιχείο αυτό αλλά και το γεγονός ότι ένα σεβαστό πρόσωπο, όπως ο νεωκόρος του Αγ. Δημητρίου συνήθιζε να σβήνει τα μεγαλύτερα κεριά που έκαιγαν στο κιβώριο του αγίου και να τα αντικαθιστά με μικρότερα και λεπτότερα, με σκοπό να κερδίσει κάποια επιπλέον χρήματα τόσο για τον ίδιο, όσο και για την εκκλησία, ο Mango δέχεται ότι τα κεριά μπορεί να είναι πιο πρακτικά στη χρήση από τα φωτιστικά λαδιού, αλλά επίσης, θεωρεί πιθανόν να ήταν αξιoσημείωτα πιο ακριβό το κόστος τους από αυτό της συντήρησης των φωτιστικών λαδιού⁶⁵². Μάλιστα φτάνει στο σημείο να σημειώσει επίσης ότι, εάν τα κεριά ήταν έξω από τις οικονομικές δυνατότητες των φτωχότερων τάξεων, αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι πάρα πολλοί άνθρωποι στο Βυζάντιο πήγαιναν στο κρεβάτι μόλις σκοτεινίαζε⁶⁵³ αλλά πιθανότατα το επιχείρημα αυτό αποδυναμώνεται, εάν σκεφτούμε ότι υπήρχε μία ολόκληρη σειρά άλλων μέσων που θα μπορούσαν να επιτελούν το ρόλο αυτό⁶⁵⁴.

Με βάση τα όσα παρατέθηκαν παραπάνω, δύσκολα θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι στην Ύστερη Αρχαιότητα το κόστος των κεριών ήταν χαμηλό. Ίσως στο τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας φάνταζε οικονομικότερη η λύση της χρήσης κεριών σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, όχι γιατί ήταν φθηνότερα τα κεριά⁶⁵⁵ αλλά γιατί το ελαιόλαδο, λόγω έλλειψης, ήταν πολύ ακριβότερο. Η άποψη αυτή φαίνεται να ενισχύεται από το γεγονός ότι την ίδια εποχή φαίνεται να υπάρχει μία στροφή στην προσφορά κεριών στις εκκλησίες που έρχεται να αντικαταστήσει ολοκληρωτικά την προϋπάρχουσα προσφορά λυχναριών –η οποία πιθανώς ήταν συνδεδεμένη στη συνείδηση των πιστών με ειδωλολατρικές και εβραϊκές συνήθειες⁶⁵⁶– και μάλλον μερικώς αυτή του ελαιόλαδου. Από τη Διήγηση των Θαυμάτων του αγίου Αρτεμίου (θαύμα 21) πληροφορούμαστε ότι ήδη στον 7ο αι. τα κεριά αγοράζονταν για τις καθημερινές θρησκευτικές λειτουργίες, μερικές φορές ακόμα και από τους ίδιους τους κληρικούς, όπως έγινε από τον διάκονο της Εκκλησίας της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης⁶⁵⁷. Τα κεριά προσφέρονται επίσης σε ναούς ως ευχαριστία σε αγίους θεραπευτές ή ως μέσο αίτησης της ίασης⁶⁵⁸. Άρα, υπήρξε μία με-

651. Crisafulli, Nesbitt, *St. Artemios*, σ. 261.

652. Mango, *Everyday Life*, σ. 256 και Bakirtzis, *Imports, exports*, σ. 100 και υποσημ. 64. Για το πρωτότυπο κείμενο βλ. Μπακιρτζής, *Αγίου Δημητρίου θαύματα*, Θαύμα Έβδομο, σσ. 130-135.

653. Mango, *Everyday Life*, σ. 256.

654. Αναφέρομαι φυσικά στους πυρσούς, φανούς, την εστία του σπιτιού, τις φορητές εστίες αλλά και σε αυτοσχέδια φωτιστικά από ζωικό λίπος.

655. Βλ. Καμπάνης, *Είδη φωτισμού*, σ. 121 όπου διατυπώνεται η άποψη ότι: «Η παραγωγή των παλαιοχριστιανικών λύχνων φθάνει έως τον 7ο αι., όταν η εμφάνιση φθηνών κεριών περιορίζει τη χρήση τους» χωρίς βιβλιογραφική παραπομπή.

656. Το συμπέρασμα αυτό υποδηλώνεται από την αναφορά στις Αποστολικές Διαταγές που χρονολογούνται γύρω στο 380, *Αποστολικές Διαταγές* τ. 3, βιβλίο 8, κεφ. 47, στ. 323-327: «Εἴ τις Χριστιανὸς ἔλαιον ἀπενέγκῃ εἰς ἱερὸν ἔθνῶν ἢ εἰς συναγωγὴν Ἰουδαίων ἢ λύχνους, ἀφοριζέσθω».

657. Για το κείμενο βλ. στο Crisafulli, Nesbitt, *St. Artemios*, σσ. 124-131.

658. *Βίος ὁσίου Ἀνδρέου τοῦ διὰ Χριστὸν σαλοῦ*, τ. II, σ.402, Appendix d. στ. 191-195 και σ. 252, στ. 3700-3703.

ταστροφή και μία αλλαγή στις συνήθειες για προσφορά κεριών και ενώ ακόμη υπήρχαν στην αγορά λυχνάρια καμωμένα με μήτρα. Το κάψιμο των λυχναριών ως ένα σύμβολο της ψυχής και του φωτός για την προστασία από το κακό, φαίνεται ότι αντικαταστάθηκε από τη χρήση των κεριών⁶⁵⁹. Η συνήθεια της προσφοράς κεριών επιβεβαιώνεται λοιπόν από πολλές αναφορές στις γραπτές βυζαντινές πηγές και φαίνεται ότι συνεχίζεται στην χριστιανική εκκλησία αδιάλειπτα έως τις μέρες μας⁶⁶⁰.

Παράλληλα, στο ιη' θαύμα του αγίου Αρτεμίου⁶⁶¹ η ερώτηση που απευθύνει ο άγιος στον πιστό γιατί δεν πήγε και δεν συμμετείχε στην παννυχίδα με το κεριό του μας επιτρέπει να συναγάγουμε το συμπέρασμα της καθιέρωσης της χρήσης των κεριών στον 7ο αι.⁶⁶², τόσο για πρακτικούς λόγους φωτισμού όσο και για λειτουργικούς: «Διατί οὐχ ὑπήνησας καὶ ὠψίκευσας μετὰ τοῦ κηροῦ σου τὰ ἅγια, καθὼς ἔθος ὑμῖν ἔστιν τοῖς τῆς παννυχίδος;»⁶⁶².

Επίσης, πρέπει σε κάθε περίπτωση να συνυπολογίσουμε και τον παράγοντα της οικονομικής ισχύος των εκκλησιών, που θα ήταν σίγουρα ρυθμιστικός για τον καθορισμό του κόστους τόσο των μελισσοκεριών όσο και του ελαιόλαδου. Οι πληροφορίες για παροχή οικονομικής ενίσχυσης ή περιουσιακών στοιχείων για εξεύρεση πόρων στις εκκλησίες και τις μονές, προκειμένου να συντηρείται ο φωτισμός τους –όπως μαρτυρούν ανάμεσα σε άλλα και τα σωζόμενα μοναστηριακά τυπικά⁶⁶⁴– αφήνουν να εννοηθεί ότι ήταν σχεδόν ακατόρθωτο για τους ιδιώτες, εκτός εάν ήταν εξαιρετικά πλούσιοι, να ξεφύγουν από το εμπόδιο της υπεραξίας που είχε αποκτήσει το κεριό. Ωστόσο, η πρόβλεψη στο Τυπικόν της μονής της Θεοτόκου της Κεχαριτωμένης, του 1118 υποδηλώνει ότι ακόμη και γι' αυτά τα εκκλησιαστικά ιδρύματα το κόστος των κεριών διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο: «ἐν ταῖς ἤδη ῥηθείσαις μεγίσταις ἑορταῖς ἀντὶ τῶν ἀποκεκαυμένων κηρίων ὀλόκληρα πηγνύσθωσαν, ἃ δεῖ πάλιν φυλάττεσθαι ὡς ἂν ὑπουργήσωσι μέχρι τελείας καύσεως ἐν ταῖς καθημεριναῖς»⁶⁶⁵.

Για την Υστεροβυζαντινή περίοδο και ειδικά τον 13ο αι., υπάρχουν μνείες σε περιστατικά που διαδραματίστηκαν στην Κύπρο, περιοχή που διέθετε μελισσοκομία και παραγωγή κεριού σε βαθμό μάλιστα ώστε να πραγματοποιούνται και εξαγωγές⁶⁶⁶, και υπαινίσσονται το υψηλό κόστος των μελισσοκεριών. Στο *Synodicum Nicosiense*⁶⁶⁷ αναφέρεται ότι ορισμένοι ιερείς και κληρικοί εμφανίζονταν στις λειτουργίες για τους νεκρούς με σκοπό να πάρουν μελισσοκέρια, ορισμένες φορές αρπάζοντάς τα κατά τη

659. Sorochan, Light, σ. 114.

660. Εντύπωση προκαλεί ότι η προσφορά κεριών σε ναούς επιτράπηκε ακόμη και στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Βλ. σχετικά Ταμπάκη, *Περιηγητές*, σσ. 99-102.

661. Crisafulli, Nesbitt, *St. Artemios*, σσ. 115-121.

662. Crisafulli, Nesbitt, *St. Artemios*, σ. 116, στ. 7-9.

663. Crisafulli, Nesbitt, *St. Artemios*, σ. 253.

664. Βλ. ενδεικτικά *Τυπικόν Μονής Προδρόμου*, σ. 176, στ. 45.

665. *Τυπικόν Κεχαριτωμένης*, σ. 113, στ. 1674.

666. Nicolaou-Konnari, Schabel, *Cyprus*, σ. 106. Αξίζει να σημειωθεί ότι ποσότητες μελισσοκερου εξαγόταν από την Κύπρο ίσως καθιστούσε υψηλότερο το κόστος για τους ντόπιους.

667. *Synodicum Nicosiense*, A.XXV, A.XXX, E.XVII, I.X-I.XI.

διάρκεια της κηδεΐας από τους κοσμικούς, που τα έφερναν προς την Αγία Τράπεζα και τότε οι κληρικοί έφευγαν, πριν καν να τελειώσει η λειτουργία. Επιθυμούσαν τα πολύτιμα κεριά τόσο πολύ ώστε, όταν πήγαιναν για την τελετή στην οικία του αποθανόντα, αντί να ακολουθήσουν έναν σταυρό, μέτεφεραν όλοι σταυρούς, «όχι για χάρη του Θεού ή λόγω αφοσίωσης αλλά για χάρη των κεριών». Ο επίσημος απεσταλμένος του Πάπα, Eudes του Chateauroux πρόσθεσε ότι οι κληρικοί συχνά ζητούσαν χρηματικά ποσά προκαταβολικά για τις κηδείες, χτυπώντας τις καμπάνες και σκάβοντας τους τάφους, καθώς και κεριά για αρραβώνες, γάμους και βαπτίσεις⁶⁶⁸.

3.6 Τυπολογία κεριών

3.6.1 Κατά υλικό κατασκευής

Καθώς η πλειονότητα των πληροφοριών σχετικά με την τυπολογία των κεριών, που μπορεί να αντλήσει κανείς από τις γραπτές πηγές και από τις απεικονίσεις σχετίζεται με τον εκκλησιαστικό βίο, η εικόνα που σχηματίζεται είναι ότι οι τύποι κεριού που χρησιμοποιήθηκαν ως φωτιστικά μέσα στο Βυζάντιο ήταν σίγουρα τα φτιαγμένα με κεριό μέλισσας ή μελισσόκερο⁶⁶⁹. Είναι πιθανόν ότι μόνο σε κοσμικά συμφραζόμενα υπήρξαν και κεριά καμωμένα με ζωικό λίπος το οποίο ως καύσιμη ύλη αποτελούσε σαφώς οικονομικότερη επιλογή από το μελισσόκερο αλλά είχε το μειονέκτημα ότι τα κεριά που παράγονταν από αυτό θα έσταζαν σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι τα μελισσοκέρια. Ένδειξη για χρήση κεριών ζωικού λίπους, τουλάχιστον κατά την Ύστερη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδο, αποτελούν τα κηροπήγια με κυλινδρική κηροθήκη⁶⁷⁰ και ειδικά εκείνα που διέθεταν και σχισμή στην περιφέρεια της κηροθήκης για την ευκολότερη αφαίρεση των υπολειμμάτων των κεριών ζωικού λίπους, τα οποία, όταν πάγωναν, ήταν δύσκολο να αφαιρεθούν σε αντίθεση με τα μελισσοκέρια⁶⁷¹ (Εικόνα 140⁶⁷²).

Στο *Έπαρχικόν Βιβλίον* αναφέρεται ότι οι κηρουλάριοι είχαν τη δυνατότητα να πωλούν μελισσόκερο, «κηρὸν ἢ ἀνέργαστον ἢ εἰργασμένον», και κεριά από μελισσόκερο, να αγοράζουν μελισσόκερο και καθαρό λάδι σε ποσότητες απαραίτητες για τους σκοπούς αυτούς, χωρίς να γίνεται λόγος για εμπορία ζωικού λίπους⁶⁷³. Έτσι πιστοποιείται, ότι, ακόμη και εάν

668. Nicolaou-Konnari, Schabel, *Cyprus*, σ. 178.

669. Μέχρι τα τέλη του 18ου αι. η κηρήθρα και το ζωικό λίπος ήταν τα μόνα στερεά υλικά που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή κεριών, όταν η εταιρεία Σπέρμ οйл Φίσερ αρχισε την κατασκευή κεριών από κρυσταλλοποιημένο λάδι φάλαινας (σπερματσέτα), που έδιναν λαμπερό φως και ήταν πολύ ακριβά (βλ. σχετικά στην *Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια Χειροτεχνίας*, σσ. 22-23). Για τα σπερματσέτα βλ. Péclet, *Eclairage*, σ. 79.

670. Βλ. κεφ. για τα μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών.

671. Για κηροστάτη παρόμοιας λογικής των ρωμαϊκών χρόνων, βλ. Bailey, *Lamps of Metal*, Q 3953.

672. Lovag, *Bronzegegenstande*, αρ. 150.

673. *Τὸ ἑπαρχικὸν βιβλίον*, σσ. 112, 114, παρ. 1.

χρησιμοποιούνταν Ξυγκοκέρια στο Βυζάντιο, αυτό γινόταν χωρίς τον κρατικό έλεγχο και χωρίς τον χαρακτήρα της μαζικής παραγωγής.

Το *Επαρχικόν Βιβλίον* επιβεβαιώνει ότι ο κηρουλάριος μπορούσε να χρησιμοποιήσει μελισσόκερο ή ελαιόλαδο αλλά όχι λίπος⁶⁷⁴. Φαίνεται λοιπόν ότι τα κεριά στο Βυζάντιο, τουλάχιστον όσα προορίζονταν για εμπορία και σίγουρα όσα προορίζονταν για εκκλησιαστική χρήση ήταν από καθαρό μελισσοκέρι.

3.6.2 Κατά χρώμα και διακόσμηση

Στη βυζαντινή Τέχνη απαντούν απεικονίσεις κεριών στο φυσικό χρώμα του μελισσόκερου (Εικόνες 120⁶⁷⁵, 111, 141⁶⁷⁶) και λευκών κεριών⁶⁷⁷ (Εικόνες 142⁶⁷⁸, 143⁶⁷⁹, 144⁶⁸⁰, 145⁶⁸¹) των οποίων η χρήση σε χριστιανικά συμφραζόμενα μαρτυρείται στον Λόγο για τον άγιο Λογγίνο τον εκατόνταρχο, γραμμένο από τον Ησύχιο⁶⁸². Παράλληλα, ενδιαφέρον παρουσιάζει η πληροφορία ότι στο Άγιον Όρος δεν χρησιμοποιούνται ποτέ χρωματιστά κεριά, ούτε λευκά το Πάσχα, ούτε κεριά συνθετικά ή από παραφίνη⁶⁸³. Αντίθετα, πληροφορούμαστε για την ύπαρξη σαράντα ακόμα μικρών λευκών κεριών που χρονολογούνται, τουλάχιστον στον 19ο αιώνα, και διατηρούνται μέσα στο Καθολικό της Μονής Σινά⁶⁸⁴.

Εάν οι απεικονίσεις κεριών σε ψηφιδωτά του 5ου αι., που εκτίθενται στο Μουσείο Μπαρντό της Τύνιδας⁶⁸⁵ (Εικόνα 97), προσεγγίζουν τη μορφή των πραγματικών αντικειμένων, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο χρωματισμός των κεριών επιχωρίαζε στο Βυζάντιο από την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο. Η προέλευση αυτών των ψηφιδωτών απεικονίσεων από περιοχές της Βόρειας Αφρικής κάθε άλλο παρά τυχαία φαίνεται, εάν λάβουμε υπόψη τη μαρτυρία του Ευσέβιου στον 4ο αι., που αναφέρεται σε τρίχρωμο κεριό σχετιζόμενο με τη λατρεία της Εκάτης⁶⁸⁶, η οποία συνδέθηκε με τη χρήση λαμπάδων/πυρσών για την απόδοση τιμών σε αυτή⁶⁸⁷.

Παράλληλα, έχουμε αναφορά για «...διβάμπουλον μεθ' ἡμιμένης λαμπά-

674. *Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον*, σ. 112, διάταξη 4.

675. Παπαζώτος, *Βέροια*, εικ. 124.

676. Crippa, Zibawi, *L' art paleochretien*, εικ. 184.

677. Επίσης, για απεικόνιση λευκών κεριών, βλ. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, Εικ. 119: Κάτω Παναγιά. Τα Εισόδια της Θεοτόκου. Τοιχογραφία στον εσωνάρθηκα. Γύρω στο 1715.

678. Terry, Maguire, *Dynamic Splendour*, εικ. 22.

679. Cutler, Spieser, *Byzance*, εικ. 120.

680. Δρανδάκη, *Συλλογή Ανδρεάδη*, αρ. 23.

681. *The Splendour of Heaven*, σ. 41.

682. Ήσύχιος Ἀλεξανδρεύς, Λόγος γιά τὸν ἅγιο Λογγίνο τὸν ἑκατόνταρχο, παρ. 25, στ. 1-5.

683. Μωυσής, *Περὶ τῶν ἀγιορειτικῶν κηροποιείων*, σ. 281

684. Κουφόπουλος κ.ά., *Χρήση του κεριού*, σ. 267-268 και εικ. 15.

685. Khader κ.ά., *Images de pierre*, αρ. 377, 378.

686. Εὐσέβιος, *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή*, βιβλίο 5, κεφ. 14, παρ. 2, στ. 1-14.

687. Συνήθως στα αγγεία απεικονίζεται να κρατά δύο πυρσούς. Βλ. Κακριδής, *Ελληνική μυθολογία*, τ. 3, σ. 136, εικ. 55.

δος φέροντος, ἥς δὴ λαμπάδος τὰ μὲν ἄκρα εἰσὶ διὰ κινναβάρεως βεβαμμένα, τὸ δὲ μέσον διὰ πεταλίου κεχρυσωμένον ἔχοντος σταυρούς ἐντὸς κύκλων κοκκίνους»⁶⁸⁸. Το χωρίο πράγματι περιγράφει μία λαμπάδα για την πομπή των Χριστουγέννων, το πάνω μέρος της οποίας ήταν χρωματισμένο με κιννάβαρη ενώ στο μέσο ήταν κοσμημένη με χρυσά φύλλα, που έφεραν κόκκινους ρόδακες με εγγεγραμμένους σταυρούς⁶⁸⁹. Μία περιγραφή, που αναπόφευκτα, μας φέρνει στο νου λαμπάδες κοσμημένες, οι οποίες απαντούν σε δύο τοιχογραφίες, στην κεντρική αψίδα του καθολικού της Μονής της Πετριτζονίτισσας (Μπάσκοβο)⁶⁹⁰ (Εικόνα 146), καθώς και στο βόρειο τοίχο του ΒΔ παρεκκλησίου του Καθολικού του Οσίου Λουκά⁶⁹¹ (Εικόνα 147). Με την περιγραφή μπορούμε να συνδέσουμε και τη διακόσμηση πασχάλιου κεριού του 18ου αι. από τη Μονή Σινά⁶⁹² (Εικόνα 148), αλλά και ένα διακοσμημένο κεριό του 14ου αι. από τη Συλλογή του Βρετανικού Μουσείου⁶⁹³ (Εικόνα 149). Από την άλλη πλευρά η απεικόνιση πράσινων κεριών οφείλεται μάλλον σε μη ρεαλιστική απόδοση της πραγματικής χρήσης τους σε μικρογραφία του κώδ. 602 της Μονής Βατοπεδίου⁶⁹⁴ (Εικόνα 150).

Το 1489 ο Ρώσος μοναχός Isaïe αναφέρεται σε δύο μεγάλους κηροστάτες εκατέρωθεν του τάφου του αγίου Δημητρίου και την αφή δύο επιχρυσωμένων λαμπάδων⁶⁹⁵. Τέλος, στη Μονή Σινά διατηρείται λευκό κεριό του 1761, που στον κορμό του φέρει φυτικό διάκοσμο με χρυσώματα⁶⁹⁶.

3.6.3. Κατά σχήμα

Μία σειρά από προαναφερθείσες απεικονίσεις μας επιτρέπουν να διαχωρίσουμε τα κεριά με βάση το σχήμα τους σε: κεριά κωνικού σχήματος (Εικόνες 125⁶⁹⁷, 111⁶⁹⁸, 141⁶⁹⁹, 110), κεριά κυλινδρικού σχήματος (Εικόνες 145⁷⁰⁰, 147⁷⁰¹), στριφτά κεριά (Εικόνα 113⁷⁰²).

3.6.4 Κατά μέγεθος

Με βάση την ακόλουθη αναφορά στο έβδομο θαύμα του αγίου Δημη-

688. Ψευδο-κωδινός, *Περὶ ὀφθικίων*, σ. 191, στ. 10-16.

689. ODB, τ. 1, σσ. 370-371.

690. Karageorghis κ.άλ., *Bachkovo Monastery*, εικ. 45.

691. Chatzidakis, *Mosaics*, εικ. 59.

692. Κουφόπουλος κ.άλ., *Χρήση του κεριού*, σ. 271, εικ.21-24.

693. Vincent, *Fiat lux*, εικ. 1.

694. Χρήστου κ.άλ., *Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, τόμος Δ', εικ. 59.

695. Ταμπάκη, *Περιηγητές*, σ. 101-102.

696. Κουφόπουλος κ.άλ., *Χρήση του κεριού*, σσ. 271, 273.

697. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 21-22.

698. Biddle, *Tomb of Christ*, σ. 25, εικ. 23.

699. Crippa, Zibawi, *L'art paleochretien*, εικ. 184.

700. *The Splendour of Heaven*, σ. 41.

701. Chatzidakis, *Mosaics*, εικ. 59.

702. Spatharakis, *Rethymnon*.

τρίου, σχολιάζεται εύστοχα ότι τα κεριά που ήταν αναμμένα μέσα στο κιβώριο του αγίου Δημητρίου ήταν τριών διαστάσεων και αντίστοιχης αξίας: μικρά ή αδύναμα, μεγάλα και μέγιστα, με τα τελευταία, πιθανόν να ήταν τόσο ψηλά όσο ένας άνθρωπος⁷⁰³: «μικρούς ἢ μεγάλους αὐτόθι προσφέρει κηρούς... νομίσας χρηματικώτερον περιποιεῖν τι καὶ τῷ ἁγίῳ καὶ ἑμαυτῷ... τοὺς μὲν μεγάλους τῶν προσφερομένων κηρῶν παραχρῆμα ἐσβέννου, λεπτοὺς δὲ ἀντ' αὐτῶν καὶ μικροὺς ἐπήγνου καίεσθαι. ἤκέ τις μεγίστους λίαν προσάγων κηρούς»⁷⁰⁴. Ἄλλωστε, και στα βυζαντινά τυπικά αναφέρονται κεριά που το βάρος τους υπολογίζεται σε ουγγιές⁷⁰⁵ και μεγαλύτερα που είναι «λιτραία» ενώ και οι λαμπάδες ζυγίζουν λίτρες⁷⁰⁶. Τα διαφορετικά μεγέθη επιβεβαιώνονται και από τις απεικονίσεις τους στη βυζαντινή Τέχνη. Διακρίνουμε μικρά κεριά (Εικόνες 151⁷⁰⁷, 152)⁷⁰⁸, μεσαία κεριά (Εικόνες 106⁷⁰⁹, 108⁷¹⁰), λαμπάδες (Εικόνες 144⁷¹¹, 153) και κεριά που φαίνεται ότι προσιδιάζουν στους «κηροῦ χίονας ὑψηλοτάτους»⁷¹², που αναφέρει ο Ευσέβιος (4ος αι.), επιτρέποντάς μας να τις συσχετίσουμε ως προς τη μορφή με λαμπάδες, που απεικονίζονται σε ψηφιδωτές παραστάσεις ταφικών μνημείων που σήμερα εκτίθενται στο Μουσείο Μπαρντό στην Τύνιδα⁷¹³ (Εικόνα 97) και που ίσως ήταν χρωματισμένες, όπως συμπεραίνουμε από την απόδοσή τους με ψηφίδες διαφορετικού χρώματος.

3.6.5 Πασχάλια κεριά

Θεωρώ ότι τα μεγάλα σε μέγεθος προαναφερθέντα κεριά της Ύστερης Αρχαιότητας αποτελούν μάλλον τους προδρόμους των βυζαντινών διακοσμημένων κεριών και πιθανώς των πασχάλιων κεριών, όπως το τεράστιο μεταβυζαντινό κεριά των πενήντα κιλών που προέρχεται από το Σινά. Λόγω του σχετικά μεγάλου βάρους του έχει κατασκευαστεί επιμελημένη θήκη από δέρμα στη βάση του, ενώ είναι βέβαιο ότι στο εσωτερικό του υπάρχει ξύλινος πυρήνας⁷¹⁴.

Παράλληλα οι «κηροῦ χίονες»⁷¹⁵ ανακαλούν στη μνήμη μας τόσο τις

703. Bakirtzis, Imports, exports, σ. 100 και υποσημ. 64.

704. Μπακιρτζής, *Αγίου Δημητρίου θαύματα*, Θάυμα Έβδομον, σ. 132, παρ. 64.

705. *Τυπικόν Κοσμοσωτείας*, σ. 138, στ. 1888-1892.

706. *Τυπικόν Κεχαριτωμένης*, σ. 109, στ. 1590-1602.

707. Tatić-Durić, Thessalonique, εικ. 2, σ. 44.

708. Schweinfurth, *Byzantinische Form*, εικ. 75.

709. Patterson-Ševčenko, *Saint Nicholas*, εικ. 36.13, σ. 315.

710. Stornajolo, *Miniature delle Omilie*, σ. 23.

711. Δρανδάκη, *Συλλογή Ανδρεάδη*, αρ. 23.

712. Ευσέβιος, Βίος Κωνσταντίνου, βιβλίο 4, κεφ. 22, ενότητα 1, στ. 1 έως ενότητα 2, στ. 7.

713. Khader κ.άλ., *Images de pierre*, αρ. 377, 378.

714. Κουφόπουλος κ.άλ., Χρήση του κεριού, σ. 273 και εικ. 26, 27. Θεωρώ ότι ο ξύλινος πυρήνας βοηθούσε να χρησιμοποιηθεί λιγότερο κεριά, να είναι πιο σταθερή η λαμπάδα και να προσαρμοστεί ευκολότερα σε μεταλλικό δαχτυλίδι.

715. Ευσέβιος, Βίος Κωνσταντίνου, βιβλίο 4, κεφ. 22, ενότητα 1, στ. 1 έως ενότητα 2, στ. 7.

λαμπάδες που απεικονίζονται στις μικρογραφίες χειρογράφου του *Exultet*, όπως στην περίπτωση μικρογραφίας του κώδ. Vat. lat. 3784, φ. 1⁷¹⁶ (Εικόνα 154) όσο και τους πραγματικούς κίονες-καντηλιέρια που θα δημιουργηθούν κατά το Μεσαίωνα στις χριστιανικές εκκλησίες κυρίως της Δυτικής Ευρώπης, όπου το πασχάλιο κεριό σε κάποιες περιπτώσεις φτάνει τα τρία μέτρα⁷¹⁷.

Με αφορμή ορισμένες απεικονίσεις κεριών σε σκηνές Βάπτισης (Εικόνα 155⁷¹⁸) αλλά και σε διακοσμήσεις βαπτιστηρίων (Εικόνες 156⁷¹⁹, 157⁷²⁰) της Ύστερης Ρωμαϊκής εικάζεται ο συσχετισμός των κεριών του βαπτίσματος με τα πασχάλια κεριά⁷²¹. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούμαστε μελετώντας μία σειρά από κείμενα⁷²² που μας γνωστοποιούν ένα εγκώμιο του κεριού (*laus cerei*) κατά τη διάρκεια της πασχαλινής νύχτας. Επίσης, η παραμονή του Πάσχα συσχετίζεται, εκτός από το βάπτισμα⁷²³, και με το *Exultet*. Η ευλογία της νέας φωτιάς, το φως ενός ειδικού κεριού που ευλογείται με μία προσευχή ιδιαίτερης κατανύξης, και ορισμένες φορές μία τελετή με το άγγελο του Φωτός του Χριστού (*lumen christi*) απαντούν σε πολλές λειτουργίες⁷²⁴. Το Πασχάλιο κεριό, σύμφωνα με το τυπικό που περιγράφεται στους κώδικες Benevento 33 και Vat. Lat. 10673, αναβόταν από τον επίσκοπο ή τον ιερέα που χρησιμοποιούσε ένα μικρότερο κεριό το οποίο αναβόταν κάπου αλλού από μία νέα φωτιά. Αναφέρεται μάλιστα ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η αφή φαίνεται να γίνεται με αντικείμενο που προσιδιάζει περισσότερο σε κοντάρι παρά σε τελετουργικό κεριό⁷²⁵. Στο Τυπικόν του Montecassino, όπως καθιερώθηκε στο τέλος του 11ου αι., αυτός που ανάβει το πασχάλιο κεριό είναι ο υπηρέτης (*acolyte*)⁷²⁶.

3.6.6 Διάκριση των κεριών με βάση τη χρήση τους

- Κεριά για βοηθητική χρήση, όπως το καντηλοκέρι που χρησιμοποιείται από τον εκκλησιαστικό για το άναμμα των καντήλων και των κεριών⁷²⁷.

716. Catholic Church, *Die Exultetrolle*, σ. 45, εικ. 13.

717. Cierges, bougies et rouleaux de cire, σ. 204.

718. DACL τ. 2, εικ. 1297. Για την περιγραφή και φωτογραφία του θέματος βλ. Volbach, *Elfenbeinarbeiten*, σ. 65, αρ. 115.

719. Ben Abed, *Tunisian mosaics*, εικ. 5.20.

720. Grabar, *L'oiseau dans la cage*, σ. 12, εικ. 4c.

721. Février, Poinssot, *Les cierges et l'abeille*, σσ. 154-156. Για τους πολλαπλούς συμβολισμούς της μέλισσας και τη σχέση της με τη χριστιανική λατρεία βλ. στις σσ. 155-156.

722. Février, Poinssot, *Les cierges et l'abeille*, σσ. 154-156.

723. Ως στιγμή αναγέννησης το Μεγάλο Σάββατο ήταν παραδοσιακά μία στιγμή για την είσοδο των νέων μελών στην εκκλησία μέσω του βαπτίσματος και αυτό το έθιμο, με την ευλογία του ύδατος για το βάπτισμα, ένα ένα χαρακτηριστικό σε πολλές εκκλησίες (παρόλο που δεν υπάρχει συνήθως στα μοναστήρια) (Forrest Kelly, *Exultet*, σ. 4).

724. Forrest Kelly, *Exultet*, σ. 4

725. Forrest Kelly, *Exultet*, σ. 150

726. Forrest Kelly, *Exultet*, σ. 152. Επίσης, γενικώς για την περιγραφή και τους διαφορετικούς τύπους αφής του πασχάλιου κεριού βλ. Forrest Kelly, *Exultet*, σσ. 150-153.

727. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 280

• Κεριά μικρών διαστάσεων και κέρινες λαμπάδες για κράτημα στο χέρι, όπως αυτά που διακρίνονται σε φορητή εικόνα των αρχών του 14ου αι., από τη Μονή Χελανδαρίου⁷²⁸, με θέμα τα Εισόδια της Θεοτόκου (Εικόνα 158) και σε τοιχογραφία του 14ου αι. στον Ναό του Σωτήρος Χριστού στη Θεσσαλονίκη⁷²⁹ (Εικόνα 159). Για παρόμοια χρήση ήταν τα κεριά των ψαλτών, του κανονάρχη-διαβαστή⁷³⁰ ανάλογα με αυτό που διακρίνεται σε μικρογραφία του κώδ. British Library, Add 19352, φ. 3ν, του 11ου αι.⁷³¹ (Εικόνα 160), τα κεριά της κηροδοσίας⁷³², όπως αυτά που διακρίνονται σε μικρογραφία του κώδ. Vat. gr. 1162, φ. 57ν⁷³³ (Εικόνα 108) και σε λεπτομέρεια τοιχογραφίας στη μονή Αγίου Δημητρίου, Markon Manastir, Σκόπια (1376-81)⁷³⁴ (Εικόνες 106, 161). Στο Τυπικόν Αγίου Διονυσίου, τα ίδια χαρακτηρίζονται και ως κηρία ή ψυχοκέρια, δηλαδή για κεριά ύψους 40 περίπου εκατοστών, τα οποία διανέμονταν κατά τις ιερές Ακολουθίες του Εξοδιστικού, των Μνημοσύνων και του Αγίου Ευχελαίου σε όλους τους παριστάμενους⁷³⁵.

• Κεριά για τοποθέτηση σε υποστηρίγματα. Αυτά άλλοτε ήταν φορητά, όπως τα κεριά των κηροπηγίων της Αγίας Προσκομιδής⁷³⁶, ανάλογα με αυτό που απεικονίζεται σε τοιχογραφία του 14ου αι. στον Άγιο Νικήτα στο Čučer⁷³⁷ (Εικόνα 162), τα κεριά των «εισοδικών» ή «σοδικών», που είναι ελαφρά μανουάλια με κερί στην απόληξη και χρησίμευαν για την είσοδο του ιερέως⁷³⁸, όπως αυτό που απεικονίζεται σε τοιχογραφία του 14ου αι. στον Ναό του Σωτήρος Χριστού στη Θεσσαλονίκη (Εικόνα 159), τα κεριά των δικηροτρύκηρων του αρχιερέως, του ηγουμένου⁷³⁹, όπως αυτά που διακρίνονται σε τοιχογραφία, πιθανώς του 18ου αι., στην Αγία Θεοδώρα της Άρτας⁷⁴⁰ (Εικόνα 163) και τα κεριά των «δρακοντίων⁷⁴¹», που ήταν χοντρά με ψιλό φιτίλι⁷⁴². Άλλοτε τα κεριά αυτά τοποθετούνταν σε στατά καντηλιέρα, όπως τα κεριά των κηροπηγίων της Αγίας Τραπέζης⁷⁴³, ανάλογα με αυτά που απεικονίζονται σε τοιχογραφία, του 14ου αι., στη Μονή του Λέσνοβο⁷⁴⁴ (Εικόνα 151). Αναφορά σε κερί μανουαλίου Αγίας Τράπεζας στη

728. Πελεκανίδης κ.άλ., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Β΄*, σ. 267.

729. Κουρκουτιδίου-Νικολαΐδου, *Ναός Σωτήρος*, σ. 97, εικ. 95.

730. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 280.

731. Cutler, Nesbitt, *Arte bizantina*, σ. 239.

732. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 280.

733. Stornajolo, *Miniature delle Omilie*, σ. 23.

734. Patterson-Sevčenko, *Saint Nicholas*, εικ. 36.13, σ. 315.

735. *Τυπικόν Αγίου Διονυσίου*, σ. 653.

736. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 280.

737. Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Monumentalmalerei*, εικ. 225.

738. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 280.

739. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 280.

740. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, εικ. 60.

741. Έχω την αίσθηση ότι με τον όρο αυτό περιγράφονται φορητά μανουάλια, δικηροτρύκηρα, παρόμοια με αυτό που παρουσιάζεται στο Καζανάκη-Λάππα, *Οδηγός Μουσείου*, αρ. 17, σ. 133.

742. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σσ. 280, 282.

743. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 280.

744. Tatić-Durić, Thessalonique, εικ. 2, σ. 44.

Μονή Σινά βρίσκουμε σε κείμενο του Παΐσιου Αγιαποστολίτη, του τέλους του 16ου αι.⁷⁴⁵. Αναφέρονται επίσης τα κεριά των «γιντεκιών»⁷⁴⁶, που είναι ξύλα, τα οποία απομιμούνται λαμπάδες, πιθανώς κοσμημένες, και στο επάνω μέρος τους προσαρμόζεται κεριό⁷⁴⁷. Προφανώς τα γιντέκια ταυτίζονται ή βρίσκονται σε άμεση σχέση με τις ξύλινες απλές ή торνευτές ψευδολαμπάδες, οι οποίες μετά από βαφή, απομιμούνταν το διάκοσμο των κεριών που αντικαθιστούσαν⁷⁴⁸. Τέλος, αναφέρεται το κεριό του αγίου, που ανάβει μπροστά στην εικόνα του τιμωμένου αγίου με το «εύλογητός» και σβήνει με το «δι' εὐχῶν»⁷⁴⁹, ανάλογο με αυτό που απεικονίζεται σε τοιχογραφία του 16ου αι., στη Μονή Φιλανθρωπηνών⁷⁵⁰ (Εικόνα 164). Τα κεριά τάματος ή αφιερώματος, που ανάβονται στο μανουάλι του τιμωμένου αγίου⁷⁵¹. Ορισμένοι τύποι κεριών υποδηλώνονται ουσιαστικά από τα υποστηρίγματα τους που διασώθηκαν, όπως αυτά στη Μονή του Σινά⁷⁵² (Εικόνα 165)⁷⁵³. Το κεριό του μανουαλίου της εικόνας της Υπαπαντής: το ορειχάλκινο μανουάλι του Σινά, που ανάγεται στο 12ο αιώνα⁷⁵⁴, με ένα μεγάλο κεριό στο μέσον του, βρίσκεται μόνιμα τοποθετημένο μπροστά στην εικόνα της Υπαπαντής του 1571 ή 1578⁷⁵⁵. Παρόλο που το μανουάλι χρονολογείται στον 12ο αι. το κεριό είναι μεταγενέστερο. Ωστόσο, οι απολήξεις δίνουν μία εικόνα για κεριά που τοποθετούνταν σε αυτό. Στις δώδεκα ορειχάλκινες λόγχες-υποδοχές στην περίμετρο του οριζόντιου κυκλικού δίσκου τοποθετούνταν ισάριθμα μικρά κεριά⁷⁵⁶. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν ορισμένα ευμεγέθη κεριά του 18ου αι. που σώζονται στα μεγάλα μανουάλια του καθολικού της Μονής Σινά⁷⁵⁷ (Εικόνα 166). Τα μεγάλα κεριά των μανουαλίων που έφεραν συχνά και διάκοσμο, παρέμεναν μόνιμα σβηστά⁷⁵⁸. Θεωρώ ότι, ίσως, τα γεντέκια αποτέλεσαν απομιμήσεις αυτών των κεριών και τα διακοσμητικά αυτά κεριά απογόνους των διακοσμητικών κεριών που αναφέρονται στις γραπτές πηγές της Βυζαντινής περιόδου.

• Κηρία ψιλά: Ο όρος αποδίδεται σε λαμπάδες ύψους ενός μέτρου περίπου, τοποθετημένες σε τρία στατάρια των Προσκυνηταρίων του Καθο-

745. Κουφόπουλος κ.άλ., Χρήση του κεριού, σ. 273.

746. Ίσως και γεντεκιών με τη λέξη να προέρχεται πιθανώς από το τουρκικό yedek που σημαίνει ανάμεσα στα άλλα και υποστήριγμα.

747. Μωυσής, Περί των αγιορειτικών κηροποιείων, σ. 280

748. Κουφόπουλος κ.άλ., Χρήση του κεριού, σ. 275.

749. Μωυσής, Περί των αγιορειτικών κηροποιείων, σ. 280.

750. Γαρίδης - Παλιούρας, *Ιωάννινα*, εικ. 169.

751. Μωυσής, Περί των αγιορειτικών κηροποιείων, σ. 280.

752. Κουφόπουλος κ.άλ.. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι είναι πιθανόν οι παρατηρήσεις να απηχούν περισσότερο συνήθειες και επιλογές της Μεταβυζαντινής εποχής. Ωστόσο, θεωρώντας δεδομένη την ισχυρή εκκλησιαστική παράδοση ειδικά ότι σίγουρα οι επιλογές αυτές δεν βρίσκονται πολύ μακριά από τις αντίστοιχες των βυζαντινών χρόνων.

753. Κουφόπουλος κ.άλ., Χρήση του κεριού, σ. 272, εικ. 25.

754. Για το μανουάλι αυτό βλ. Bouras, Candelabra, σσ. 19-26.

755. Κουφόπουλος κ.άλ., Χρήση του κεριού, σ. 273.

756. Κουφόπουλος κ.άλ., Χρήση του κεριού, σ. 273.

757. Κουφόπουλος κ.άλ., Χρήση του κεριού, σ. 274, εικ.26-28.

758. Κουφόπουλος κ.άλ., Χρήση του κεριού, σσ. 268-269.

λικού και τα οποία ανάπτονται κατά περίπτωση στις ιερές ακολουθίες⁷⁵⁹.

- Κεριά προοριζόμενα για τοποθέτηση σε αιωρούμενα καντηλιέρα και πολύκηρα, όπως τα κεριά των πολυελαίων του Καθολικού, της Λιτής, της Τραπέζης και μερικές φορές και του αρχονταρικιού⁷⁶⁰. Σε εικόνα του 14ου αι. από τη Ρωσία απεικονίζεται πολύκηρο⁷⁶¹ (Εικόνα 167). Ανάλογης μορφής πιθανώς θα ήταν και τα κεριά για τους χορούς, όπως για παράδειγμα γι' αυτόν του 13ου-14ου αι., που ανήκει στη Archäologische Staatssammlung του Μονάχου⁷⁶² (Εικόνα 168), και για αναρτημένους σταυρούς⁷⁶³. Σε παλαιοχριστιανικό μετάλλιο του Gaudentianus, απεικονίζονται αναμμένα κεριά επάνω σε κιβώριο (Εικόνα 123)⁷⁶⁴.

- Τα κεριά των Μηνολογίων: τύποι κεριών για επιτοίχια καντηλιέρα. Στη Μονή Σινά διατηρούνται επίτοιχα μονά ορειχάλκινα κηροπήγια, που είχαν στο παρελθόν τοποθετηθεί ψηλά πάνω στους κορμούς των κίωνων του κυρίως ναού σε αντιστοιχία με τις υπερκείμενες εικόνες των Μηνολογίων και τις ισάριθμες υποκείμενες εσοχές με άγια λείψανα που είχαν επίσης διαμορφωθεί σε αυτούς. Στα κηροπήγια τοποθετούνται έως σήμερα μικρά κεριά που ανάβονται διαδοχικά καθημερινά κάτω από την εικόνα του αντίστοιχου μήνα⁷⁶⁵.

- Τα κεριά για πολύκηρα στηρίγματα όπως οι λάμπες και τα κοσμηταρίτζια⁷⁶⁶. Μετάλλινα ελάσματα με καρφιά εφοδίαζαν το επιστύλιο του τέμπλου του βήματος με επτά κεριά έξι ουγκιών και αυτό του μικρού βήματος στη δεξιά πλευρά με τρία ακόμη. Ο ίδιος τύπος κεριών χρησιμοποιούνταν στα πλαίσια των εικόνων⁷⁶⁷.

3.6.7 Κεριά «πίνας είχαν»

Ο όρος που χαρακτηρίζει σίγουρα έναν συγκεκριμένο τύπο κεριών προκύπτει έμμεσα από την αναφορά «και οί μὲν κηροὶ πίνας οὐκ εἶχον, ἄλλους δὲ ὁ κηρουλάριος οὐκ εἶχεν» στο εικοστό πρώτο θαύμα του αγίου Αρτεμίου⁷⁶⁸. Το χωρίο αυτό αναμφίβολα προκάλεσε πολλές συζητήσεις για την ερμηνεία της έκφρασης αυτής που ξεκίνησαν σαφώς από τη διατύπωση της υποθετικής άποψης του Mango ότι επρόκειτο για κεριά ατελή, χωρίς φιλίλια. Έχει διατυπωθεί ακόμη η άποψη ότι τα κεριά με πίνες ήταν κεριά εφοδιασμένα με σταγμοδόχες⁷⁶⁹ αλλά και εκείνη, που θεώρησε ότι, τα

759. *Τυπικόν Αγίου Διονυσίου*, σ. 654.

760. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 280.

761. Smirnova, *Icons*, εικ. 49.

762. *Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, εικ. 7.

763. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 281-282.

764. Leclercq, *Manuel d'archéologie*, τ. 2, σ. 569.

765. Κουφόπουλος κ.άλ., *Χρήση του κεριού*, σ. 275.

766. Βλ. σχετικά στο κεφ. VI: μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών.

767. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σ. 482.

768. Για το πρωτότυπο κείμενο και τη μετάφρασή του στα αγγλικά βλ. Crisafulli, Nesbitt, *St. Artemios*, σσ. 126, στ. 26-29, 128, στ. 1-17.

769. Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 158.

κεριά «πίνας οὐκ εἶχον» ήταν διαφορετικά-μάλλον κοινά φτηνά κεριά- από εκείνα που «πίνας εἶχον» και ήταν πιο ακριβά, με ειδική επικάλυψη⁷⁷⁰. Οι πίνες έχουν ερμηνευτεί ως υποστηρίγματα κεριών. Ο C. Mango πρότεινε την ερμηνεία «φιτίλια»⁷⁷¹, ενώ έχει διατυπωθεί η άποψη ότι περιέγραφαν ένα «προστατευτικό κάλυμμα»⁷⁷². Έχει προταθεί επίσης ότι η λέξη σημαίνει κάποιο είδος κηροδόχης ή στηρίγματος κεριού⁷⁷³, εξηγώντας ότι θα μπορούσε να έχει λάβει το όνομά του από το γεγονός ότι αυτό θα έμοιαζε στο σχήμα με το οστρακόδερμο την πίννα. Η άποψη του C. Mango απορρίφθηκε από πολλούς μελετητές με το σκεπτικό ότι δεν θα ήταν δυνατόν να υπάρξουν κεριά που προορίζονταν για να καούν στην εκκλησία χωρίς φιτίλια. Επιπλέον, ο κηρουλάριος πωλούσε κεριά με ή χωρίς πίνες, κατά ζεύγη, που σίγουρα υπαινίσσεται ένα φιτίλι βυθισμένο και στις δύο απολήξεις, περιγραφή που ανακαλεί στη μνήμη μας τα κεριά που απεικονίζονται σε ψηφιδωτό στην Ευφρασιανή βασιλική στο Παρέντιο (σημ. Poreč, Κροατία) και χρονολογείται στα μέσα του 6ου αι.⁷⁷⁴ (Εικόνα 142). Πιο σημαντικό στοιχείο για να στηρίξουν το επιχειρήμα τους οι V. S. Crisafulli και J. W. Nesbitt έχουν θεωρήσει το γεγονός ότι η πίννα θα πρέπει να ήταν κάτι που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να μαζευτούν αντικείμενα από το έδαφος. Αυτή η ενέργεια δύσκολα θα είχε πραγματοποιηθεί με κάτι μαλακό όπως το νήμα. Σίγουρα, επομένως, πρέπει να φανταστούμε ένα σκληρό δοχείο κάποιου είδους. Ο Grosdidier de Matons φαίνεται να έχει στο μυαλό του έναν πήλινο δίσκο ή στήριγμα αλλά το πρόβλημα είναι ότι δεν έχουν βρεθεί σε ανασκαφές αντικείμενα τέτοιου είδους. Ακόμη έχουν διατυπωθεί από άλλους συγγραφείς προτάσεις ότι η πίννα αναφέρεται σε ένα «στήριγμα» καμωμένο από φθαρτά υλικά, όπως σχίζες ξύλου, βούρλα ή ακόμη και ύφασμα, και θεωρείται ότι έτσι θα μπορούσε να ερμηνευθεί γιατί κανένα παράδειγμα πίννας δεν επιβίωσε⁷⁷⁵.

Με βάση τις παραπάνω πληροφορίες αλλά και πληροφορίες που αφορούν την πίννα ως όστρεο, θα μπορούσαν να διατυπωθούν τέσσερα πιθανά σενάρια για τη μορφή που είχαν τα κεριά με πίνες:

A. Ίσως με τον όρο πίννα δηλώνονται φιτίλια που προέρχονταν από τη βύσσο της πίννας. Ο συγγραφέας αναφέρεται στον βύσσο της πίννας από τον οποίο θα μπορούσε να γίνεται το φιτίλι των κεριών. Μειονέκτημα για την υποστήριξη της πρότασης αποτελεί το γεγονός ότι στην περίπτωση αυτή ίσως θα είχε χρησιμοποιηθεί το όνομα βύσσος για να δηλωθεί ο συγκεκριμένος τύπος φιτιλιού και επίσης μου φαίνεται υπερβολικό να χρησιμοποιούσαν ένα υλικό που εκλαμβανόταν ως πολυτελές και προφανώς και ως ακριβό ως φιτίλι κεριού.

B. Με τον όρο πίννα δηλώνονται τα ψευδομαργαριτάρια που έδιναν οι πίννες και θεωρούνταν ότι ήταν χαμηλής ποιότητας, καθώς δεν διαρκούσαν πολύ. Θα μπορούσαν να θεωρηθούν στοιχεία διακόσμησης των κεριών.

770. Sorochan, *Light*, σ. 114

771. Mango, *Everyday Life*, σ. 256

772. Magoulias, *Lives of the Saints*, σ. 163.

773. Grosdidier de Matons, *Sancti Artemii*, σσ. 264-265.

774. Terry, Maguire, *Dynamic Splendour*, εικ. 22.

775. Crisafulli, Nesbitt, *St. Artemios*, σ. 260

Γ. Ο όρος θα μπορούσε να χρησιμοποιείται για να δηλώσει μικρά κομμάτια από το όστρακο της πίννας, τα οποία ίσως είχαν χρησιμοποιηθεί για να κοσμήσουν την εξωτερική επιφάνεια των κεριών.

Δ. Ίσως το όστρακο της πίννας εξυπηρετούσε ρόλο στηρίγματος. Δεν είναι όμως εμφανές ποιά σκοπιμότητα θα εξυπηρετούσε κάτι τέτοιο, καθώς προφανώς τόσο τα κεριά αυτά με τις πίννες όσο και αυτά δίχως αυτές θα προσαρμόζονταν στους ίδιους τύπους καντηλεριών.

3.7 Χρήσεις κεριών

3.7.1 Στον εκκλησιαστικό και μοναστικό βίο

Στον εκκλησιαστικό βίο τα κεριά χρησιμοποιήθηκαν για τον φωτισμό των χριστιανικών ναών αλλά και σε λατρευτικές και θρησκευτικές τελετές. Παράλληλα, τα κεριά προσφέρονταν όχι μόνο από τους κοσμικούς πιστούς αλλά ακόμη και από τους κληρικούς.

Επίσης, απεικόνιση κεριών σε λειτουργικά συμφραζόμενα υπαινίσσονται τη χρήση τους με διάφορες ευκαιρίες. Έτσι απεικονίζονται κεριά που συνοδεύουν τη Σκηνή του Μαρτυρίου, λ.χ. σε μικρογραφία του κώδ. 602 της Μονής Βατοπεδίου, φ. 122α⁷⁷⁶ (Εικόνα 150) και σε τοιχογραφία στη Μονή του Λέσνοβο (14ος αι.)⁷⁷⁷ (Εικόνα 151)⁷⁷⁸, τα οποία απηχούν την καύση κεριών επάνω στην Αγία Τράπεζα, με τρόπο ανάλογο με αυτόν που διακρίνουμε σε ψηφιδωτό του 6ου αι. από τη Συρία⁷⁷⁹ (Εικόνες 111). Κηροπήγια δορυφορούν την Αγία Τράπεζα και διακρίνονται σε απεικονίσεις των Οικουμενικών Συνόδων⁷⁸⁰ (Εικόνα 169). Κεριά απεικονίζονται επίσης στην Κοινωνία των Αποστόλων, όπως στην περίπτωση τοιχογραφίας του 14ου αι., στον Άγιο Νικήτα στο Čučer⁷⁸¹ (Εικόνα 162), στη Θεία Λειτουργία⁷⁸², όπως στο παράδειγμα της τοιχογραφίας στον τρούλο του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου, 1739⁷⁸³ (Εικόνα 170), στην Αγγελική Λειτουργία⁷⁸⁴, λ.χ. σε τοιχογραφία στην Αγία Θεοδώρα Άρτας, πιθανώς 18ου αι.⁷⁸⁵ (Εικόνα 163), στην Ουράνια Λειτουργία⁷⁸⁶, όπως στην τοιχογραφία από την ασίδα

776. Χρήστου κ.ά., *Οι Θησαυροί του Άγιου Όρους, τόμος Δ΄*, εικ. 59.

777. Tatić-Durić, *Thessalonique*, εικ. 2, σ. 44.

778. Για το θέμα βλ. επίσης Gligorijević-Maksimović, *Tabernacle*, εικ. 4-8

779. Biddle, *Tomb of Christ*, σ. 25, εικ. 23.

780. Stern, *Bethléem*, σ. 82 κ.ε., πίν. I.

781. Hamann-Mac Lean, *Hallensleben, Monumentalmalerei*, εικ. 225.

782. Για απεικονίσεις κεριών σε διάφορες στιγμές της Θείας Λειτουργίας βλ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός Σωτήρος*, σ. 96, εικ. 94, 14ος αι. για την ανάγνωση του Ευαγγελίου, σ. 97, εικ. 95 για τον χερουβικό ύμνο και τη Μεγάλη Είσοδο.

783. *Ο Θησαυρός της Ορθοδοξίας*. Α΄ Τόμος, εικ. 107, σ. 217.

784. Τούρτα, *Βίτσα και Μονοδένδρι*, εικ. Βίτσα, Ναός Αγίου Νικολάου, β.

785. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, εικ. 60.

786. Για το θέμα βλ. Παπαμαστοράκης, *Διάκοσμος του τρούλου*, πίν. 128, 129, Ανάληψη, Ραβανίκα, 1376-1381 μ.Χ., Παπαμαστοράκης, *Διάκοσμος του τρούλου*, πίν. 104, Αρχάγγελος, Λέσνοβο, 1346-1347 μ.Χ.

στο Ναό του Αγίου Αντωνίου στο Βροντήσι Κρήτης, του 14ου αι.⁷⁸⁷ (Εικόνα 171), στη Μεγάλη Είσοδο, λ.χ. σε τοιχογραφία στη Μονή Αγίου Δημητρίου, Markon Manastir στα Σκόπια (περ. 1380)⁷⁸⁸ (Εικόνα 172).

Τα κεριά στον εκκλησιαστικό βίο χρησιμοποιήθηκαν σε τελετές που κληροδοτήθηκαν στη Χριστιανική Εκκλησία ως ανάμνηση ειδωλολατρικών τελετών Adventus. Στις τελετές αυτές συμπεριλαμβάνεται το βάπτισμα και έτσι βλέπουμε ότι σε απεικονίσεις βαπτίσματος περιστασιακά οι ακόλουθοι κρατούν κεριά⁷⁸⁹ όπως στην περίπτωση της παράστασης της Βάπτισης του Χριστού σε ελεφαντοστέινο πλακίδιο του Βρετανικού Μουσείου⁷⁹⁰ (Εικόνα 155) και σε παράσταση της Βάπτισης του Παύλου σε ψηφιδωτό στο Παλατινό Παρεκκλήσιο στο Παλέρμο της Σικελίας⁷⁹¹ (Εικόνα 173). Η συνήθεια της χρήσης λαμπάδων κατά τη βάπτιση φαίνεται ότι διατηρείται και κατά τον 10ο αιώνα, όταν γράφεται το κείμενο του Βίου του αγίου Ανδρέα του Σαλού, καθώς γίνεται λόγος περί «...των λαμπάδων των άναφθεισών εις τὸ βάπτισμα, ...»⁷⁹². Εντύπωση προκαλεί μια ξεχωριστή απόδοση του φωτιστικού μέσου σε παράσταση Βάπτισης των αρχών του 13ου αι. από το Karsi Kilise, στην Καππαδοκία. Η C. Jolivet-Lévy το χαρακτηρίζει ως πυρσό⁷⁹³ κάτι που ξαφνιάζει, καθώς πρόκειται για σκηνή σχετιζόμενη με την χριστιανική λατρεία και η χρήση του πυρσού μάλλον δε συνάδει με αυτή. Παράλληλα, η δωρεά των κεριών θα γίνει ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της τελετής της χειροτονίας ενός ιερέα ή ενός επισκόπου, ο οποίος λάμβανε το κεριό ως δώρο για να τιμηθεί η ανάδειξή του σε αξίωμα⁷⁹⁴ (Εικόνες 174⁷⁹⁵, 136⁷⁹⁶, 137⁷⁹⁷). Τόσο η τελετή του βαπτίσματος όσο και αυτή της χειροτονίας φαίνεται ότι συμβολίζουν την προϋπάντηση (adventus) των νεοφώτιστων στη Χριστιανική Εκκλησία. Ανάλογης λογικής είναι και τα εικονογραφικά θέματα της Υπαπαντής, όπως διακρίνουμε σε μικρογραφία Αρμένικου χειρογράφου MS 404 (172) του 1362⁷⁹⁸ (Εικόνα 135)⁷⁹⁹, της Παραβολής των Παρθένων⁸⁰⁰ (Εικόνες 20, 21), της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού⁸⁰¹, όπως λ.χ. διακρίνουμε σε μικρογραφία του Μηνο-

787. *The Splendour of Heaven*, σ. 44.

788. Spatharakis, *Representations*, εικ. 8.

789. Walter, *Art and Ritual*, σ. 129 και εικ. 29.

790. DACL τ. 2, εικ. 1297. Για την περιγραφή και φωτογραφία του θέματος βλ. Volbach, *Elfenbeinarbeiten*, σ. 65, αρ. 115.

791. Toesca, *Chapelle Palatine*, πίν. XLIV.

792. *Βίος όσιου Ανδρέου του διά Χριστόν σαλού*, τ. II, σ. 182, στ. 2617-2623.

793. Πυρσός (flambeau) χαρακτηρίζεται από τη συγγραφέα: βλ. Jolivet-Lévy, *Études Capadociennes*, σ. 305.

794. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 383.

795. Nersessian, *Manuscripts*, εικ. 195, πίν. 68.

796. Byzanz. *Das Licht aus dem Osten*, Abb. 10, σ. 26.

797. Δρανδάκη, *Συλλογή Ανδρέαδη*, σ. 94 αρ. 19.

798. Nersessian, *Mekhitarian, Miniatures*, εικ. 70.

799. Απεικόνιση κεριού σε παράσταση Υπαπαντής σε σμάλτο του 12ου αι. από τη Γεωργία. Βλ. Djavakhchvili - Abramichvili, *Émaux*, αρ. κατ. 184.

800. Χατζηδάκης, *Εικόνες Πάτμου*, πίν. Δ'.

801. Πρόκειται για την πρωιμότερη σωζόμενη απεικόνιση του θέματος. Για το εικονογραφικό αυτό θέμα βλ. επίσης Γαρίδης, Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 128, Καλοκύρης, *Άθως*, πίν. 23Α.

λογίου Βασιλείου Β', Vat. gr. 1635, φ. 35⁸⁰² (Εικόνα 145) και των Εισοδίων της Θεοτόκου, όπως για παράδειγμα σε λεπτομέρεια φορητής εικόνας των Εισοδίων της Θεοτόκου των αρχών του 14ου αι. από τη Μονή Χελανδαρίου (Εικόνα 158) και σε ανάλογη του β' τέταρτου του 17ου αι. (Εικόνα 144)⁸⁰³. Στις αναμμένες λαμπάδες και στον σκοπό που επιτελούν «...ἵνα μὴ στραφῆ ἡ παῖς εἰς τὰ ὀπίσω καὶ αἰχμαλωτισθῆ ἡ καρδιά αὐτῆς ἐκ ναοῦ Κυρίου»⁸⁰⁴ αναφέρεται το Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου, κεφ. VII, 2⁸⁰⁵. Ἄλλωστε με την ερμηνεία αυτή φαίνεται ότι συσχετίζεται και το θέμα με την παράσταση της Θεοτόκου ως λαμπάδος⁸⁰⁶ (Εικόνα 27). Σε κείμενο του 7ου αι. η ερώτηση του ταμιά του συλλόγου των αγρυπνούντων⁸⁰⁷ προς τον πιστό «Ποῦ ἦς; διατὶ οὐχ ὑπήνησας μετὰ τοῦ κηροῦ εἰς τὰ ἅγια; δὸς καὶ (τό) κηρὶν σου καὶ τὸ πρόστιμον»⁸⁰⁸, στο ἰθ' θαῦμα του ἁγίου Ἀρτεμίου⁸⁰⁹ μας επιτρέπει να συναγάγουμε το συμπέρασμα της χρήσης των κεριών για την «ὑπάντησιν» (Adventus) των «ἁγίων».

Εκτός από την τελετή του Adventus, φαίνεται ότι και άλλες περιπτώσεις τελετῶν λαμπαδηφορίας της χριστιανικής εκκλησίας στη βυζαντινή περίοδο αποτελούν επιβιώσεις των προαναφερθέντων ειδωλολατρικῶν εθίμων και αυτό το επιβεβαιώνει η παρουσία των κεριών σε αυτές. Οι χριστιανοί που είδαν τον Ιησού και τη σωτηρία του ως φως και το κεριό ως την εικόνα του αιώνιου φωτός⁸¹⁰, χρησιμοποίησαν τα κεριά από τον 4ο αι. στον εσπερινό, στην αγρυπνία των Θεοφανείων και του Πάσχα, στο χρίσμα⁸¹¹ καθώς και σε διάφορες λιτανείες όπως διακρίνουμε σε δύο μικρογραφίες του Μηνολογίου του Βασιλείου Β', φ. 65⁸¹² (Εικόνα 175) και φ. 142⁸¹³ (Εικόνα 176).

Σύμφωνα με τη μαρτυρία της Εγερίας, τη Μεγάλη Παρασκευή οι πιστοί εφοδιάζονταν με κεριά από την εκκλησία για να μεταβούν στον Κήπο της Γεθσημανή⁸¹⁴, συνθήεια που παραπέμπει σαφώς σε μία τελετή λαμπαδηφορίας. Ο Ευσέβιος σημειώνει ότι άναβαν πολυάριθμα κεριά τη βραδιά του Πάσχα. Παράλληλα με αυτό, υπάρχουν επίσης πρώιμες περιγραφές της αφής της ιερής φλόγας στον Πανάγιο Τάφο το Μεγάλο Σάββατο. Πολλά κεριά άναβαν πάνω από αυτή τη φλόγα ως μια πράξη ανακοίνωσης της Ανάστασης του Χριστού, μετά την οποία η ιερή φωτιά μεταφερόταν από την Ιερουσαλήμ σε όλα τα σπίατα στην Παλαιστίνη⁸¹⁵.

802. *The Splendour of Heaven*, σ. 41.

803. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, αρ. 2.15, σ. 76 (Ε. Ν. Τσιγαριδάς), Καδάς, *Χειρόγραφο*, σ. 87-88.

804. *Εὐαγγέλια Απόκρυφα*, 14.

805. Καδάς, *Χειρόγραφο*, σ. 90, υποσημ. 151.

806. Ξυγγόπουλος, *Φωτοδόχος Λαμπάς*, σ. 332, εικ. 15.

807. Crisafulli, Nesbitt, *St. Artemios*, σ. 253.

808. Crisafulli, Nesbitt, *St. Artemios*, σ. 116, στ. 24-26.

809. Crisafulli, Nesbitt, *St. Artemios*, σσ. 115-121.

810. Σωφρόνιος Ιεροσολύμων, *Λόγος περί τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων*, στ. 3985: «Αἱ κανδηλαὶ καὶ οἱ κηροὶ τύπος εἰσὶ τοῦ αἰώνιου φωτός».

811. ODB, τ. 1, σσ. 371-372.

812. Walter, *Art and Ritual*, εικ. 49.

813. *The Splendour of Heaven*, σ. 40.

814. Wilkinson, *Egeria*, σ. 154, 36.2-3.

815. Čanak-Medić, *Lanterns*.

Συνήθης για τη βυζαντινή τελετουργία και πιθανώς για την ιδιωτική πίστη ήταν η τιμητική χρήση των κεριών. Κεριά διαφόρων μεγεθών καίγονταν στο εικονοστάσιο, δίπλα στους τάφους, και μπροστά από τις εικόνες μέσα στις εκκλησίες⁸¹⁶. Επίσης, ο πατριάρχης συνοδευόταν σε τελετή από κεριά, μία πρακτική δανεισμένη από τις αυλικές τελετές. Τα λειτουργικά κεριά εξελίχθηκαν στα δύο επισκοπικά καντηλέρια: το τρικέριον, σύμβολο της Αγίας Τριάδας και το δικέριον σύμβολο των δύο φύσεων του Χριστού. Η υπακοή τόσο στον αυτοκράτορα όσο και στον πατριάρχη δηλώνονταν σε ανοιχτές τελετές με κεριά και θυμίαμα⁸¹⁷. Και τα ίδια μέσα φαίνεται ότι χρησιμοποιούσε και ο αυτοκράτορας για να ζητήσει από το Θεό άφεση αμαρτιών⁸¹⁸.

Κεριά απεικονίζονται και σε σκηνές από τον Βίο της Παναγίας: η Παναγία αποχαιρετά τους Αποστόλους και η Παναγία αναγγέλει το θάνατό της και αποχαιρετά τις φίλες της⁸¹⁹.

Στα μεταβυζαντινά χρόνια κεριά απαντούν σε διάφορα εικογραφικά θέματα, όπως για παράδειγμα στο Συλλείτουργο Μεγάλου Βασιλείου, Ιωάννη Χρυσοστόμου και Γρηγορίου Ναζιανζηνού⁸²⁰, στον Επιτάφιο Θρήνο⁸²¹, στο Θαύμα της Ιερής Ζώνης⁸²², στους εικονογραφικούς τύπους της Παναγίας Ελεούσας⁸²³ και της Παναγίας ως Ρόδον Αμάραντον⁸²⁴, στην παράσταση «Ο Παύλος διδάσκει μέχρι του μεσονυκτίου»⁸²⁵, στο όραμα του Ιωάννη από την Αποκάλυψη⁸²⁶, στην παράσταση «Η τρίτη εύρεσις της τιμίας κεφαλής Ιωάννου του Προδρόμου»⁸²⁷, στην παράσταση Αναστήλωσης των Εικόνων, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση φορητής εικόνας του 16ου αι. από το Μουσείο Μπενάκη με αρ. ευρ. 21170 (Εικόνα 177)⁸²⁸ καθώς και στην απεικόνιση της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου, όπως λ.χ. σε φορητή εικόνα του 16ου αι. του ζωγράφου Μιχαήλ Δαμασκηνού⁸²⁹.

Χρήση κεριών κατά τις αγρυπνίες μαρτυρά η αναφορά στο Τυπικόν

816. ODB, τ. 1, σσ. 371-372.

817. ODB, τ. 1, σσ. 371-372

818. Συνεχιστάι Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, σ. 284, στ. 21 έως σ. 285, στ. 1.

819. Γαρίδης, Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 431.

820. Απεικόνιση του θέματος σε εικόνα του 16ου αι. Βλ. Μυλωνά, *Μουσείο Ζακύνθου*, αρ. 102, σσ. 256-257.

821. Ενδεικτικά σημειώνω την απεικόνιση σε Επιτάφιο του 1587. Βλ. *Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον*, αρ. 133.

822. Το θέμα εικονίζεται σε εικόνα του β΄ μισού του 17ου αι. Βλ. *Velimezis Collection*, αρ. 22.

823. Ενδεικτικά αναφέρω απεικόνιση σε χαρακτηριστικό του 1749. Βλ. *Τούρτα, Μεταβυζαντινά Χαρακτικά*, σ. 28.

824. Επιτάφιο κηροπήγιο παριστάνεται σε εικόνα του 1754. Βλ. *Velimezis Collection*, αρ. 45.

825. Σκαμπαβίας, *Πυργί*, εικ. 16, σ. 25.

826. Απεικόνιση του θέματος σε τέμπλο του 16ου αι. από το παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννου στην Πάτμο. Βλ. *Ο Θησαυρός της Ορθοδοξίας*, Α΄ Τόμος, εικ. 25, σ. 56.

827. Γαρίδης, Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 290.

828. Δρανδάκη, Αναστήλωση, σ. 71, εικ. 16. Δεληβορριάς, Φωτόπουλος, *Μουσείο Μπενάκη*, αρ. κατ. 612, σσ. 366-367.

829. Απεικόνιση της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου σε εικόνα του 16ου αι. Βλ. *Ο Θησαυρός της Ορθοδοξίας*, Α΄ Τόμος, εικ. 42, σ. 97.

της Βεβαίας Ελπίδος: «(καθ' ἣν ἑορτὴν τῆς Κοιμήσεως) δοθήσονται καὶ κηρία πάσαις ταῖς ἀδελφαῖς ἐν τῇ ἀγρυπνίᾳ»⁸³⁰.

3.7.2 Στα ταφικά έθιμα

Η απεικόνιση κεριών και λαμπάδων σε μία σειρά από παραστάσεις ταφικού χαρακτήρα επιβεβαιώνει με τον πιο εύγλωττο τρόπο τη χρήση τους στα ταφικά έθιμα.

Κεριά τοποθετημένα σε καντηλιέρα κοσμούν ταφικά μνημεία της Ύστερης Αρχαιότητας (3ος-7ος αι.), όπως για παράδειγμα διακρίνουμε σε τοιχογραφία ταφικού θαλάμου του 4ου αι., στη Σιλίστρια της Βουλγαρίας⁸³¹ (Εικόνα 125). Σε ορισμένες περιπτώσεις δορυφορούν τις εικόνες νεκρών των οποίων τον τάφο κοσμούν, όπως για παράδειγμα διακρίνουμε σε τοιχογραφία του 5ου αι. από την κατακόμβη του αγίου Ιανουαρίου στη Νάπολη⁸³² (Εικόνα 141), σε τοιχογραφία στην κατακόμβη του Caudiosus⁸³³ (Εικόνα 121), και σε ταφικό πορτρέτο του Proculus, του 5ου αι. στην κατακόμβη αγίου Ιανουαρίου στη Νάπολη⁸³⁴ (Εικόνα 178). Κεριά απαντούν σε παραστάσεις της Κοίμησης της Θεοτόκου, όπως λ.χ. σε τοιχογραφία στο Ναό της Μπογιάννα (Bojana), 1259⁸³⁵ (Εικόνα 152) αλλά και σε Κοιμήσεις οσίων, προσώπων που σχετίζονται με ιερά πρόσωπα αλλά και κοσμικών προσώπων. Από τον 11ο αι. ο εικονογραφικός τύπος της Κοίμησης της Θεοτόκου χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο για την Κοίμηση του Μεγάλου Βασιλείου όπως αυτή απεικονίζεται σε μικρογραφία του κώδ. 61 της Μονής Διονυσίου, φ. 35α⁸³⁶ (11ος αι.) (Εικόνα 179) και του Μεγάλου Αθανασίου σε ορισμένα εικονογραφημένα χειρόγραφα των Ομιλιών του Γρηγορίου⁸³⁷. Οι καλλιτέχνες επέλεξαν διαφορετικά στοιχεία για την εξόδιο ακολουθία: αναμμένα κεριά, ασπασμό, θυμίαμα⁸³⁸. Παράσταση κεριών απαντά και στην Κοίμηση του αγίου Νικολάου όπως για παράδειγμα σε φορητή εικόνα του 15ου αι. που εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς (Εικόνα 180) και σε τοιχογραφία από τη μονή Αγίου Δημητρίου στο Markon Manastir (Εικόνα 161)⁸³⁹. Ο τύπος αργότερα θα χρησιμοποιηθεί και για την κοίμηση οσίων⁸⁴⁰, όπως αυτή του οσίου Εφραίμ του Σύρου⁸⁴¹. Η μικρογραφία του κώδ. Paris.gr. 510, φ. 43ν, που απεικονίζει το δημόσιο λόγο

830. *Τυπικόν Βεβαίας Έλπίδος*, σ. 79, στ. 20-21.

831. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 21-22.

832. Crippa, Zibawi, *L'art paleochretien*, εικ. 184.

833. DACL, τ. 6.1, στ. 665-666, εικ. 4876.

834. Crippa, Zibawi, *L'art paleochretien*, πίν. 57.

835. Schweinfurth, *Byzantinische Form*, εικ. 75.

836. Πελεκανίδης κ.άλ., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Α'*, σ. 109, εικ. 111.

837. Walter, *Art and Ritual*, σ. 141.

838. Walter, *Art and Ritual*, σσ. 141-142

839. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Μπακιρτζής, *Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός*, εικ. 77. Γαρίδης, Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 120.

840. Βλ. ενδεικτικά Sherrard, *Athos*, σ. 17.

841. Για την κοίμηση του Οσίου Εφραίμ του Σύρου βλ. *Κόσμος Βυζαντινού Μουσείου*, εικ. 131, σ. 162

του Γρηγορίου για την αδερφή του, Γοργονία, παρουσιάζει τον Γρηγόριο Νύσσης να σκύβει προς το μέρος της αδερφής του για να ακούσει τα τελευταία της λόγια. Οι δύο Γρηγόριοι παρουσιάζονται μάλλον ως πενθούντες. Ωστόσο, δίπλα στη νεκρική κλίνη καίνε δύο κεριά⁸⁴².

Χρήση κεριών διακρίνουμε και σε απεικονίσεις θανάτων κοσμικών προσώπων⁸⁴³. Σε μικρογραφία του Χρονικού του Ιωάννη Σκυλίτζη, κώδ. Vitr. 26-2, φ. 42ra, ο Μιχαήλ Β' κείται σε φέρετρο, πίσω από το οποίο είναι τοποθετημένα τέσσερα μεγάλα κεριά⁸⁴⁴. (Εικόνα 181). Σε άλλη μία μικρογραφία του ίδιου χειρογράφου, φ. 52v, διακρίνουμε απεικόνιση κεριών στη σκηνή του θανάτου της κόρης του αυτοκράτορα Θεόφιλου⁸⁴⁵ (Εικόνα 182). Κεριά διακρίνονται επίσης σε σκηνές ενταφιασμού, όπως για παράδειγμα σε αυτήν που παριστάνεται σε τοιχογραφία στο ναό της Οδηγήτριας (Αφεντικό) στο Μυστρά⁸⁴⁶ (Εικόνα 183).

Η δύναμη της συνήθειας φαίνεται ότι οδήγησε στην επιβίωση εθίμων του ελληνορωμαϊκού κόσμου αιώνες αργότερα. Περιγραφές σε βυζαντινά κείμενα υποδεικνύουν ότι στον χριστιανισμό η ταφική πομπή δεν άλλαξε ιδιαίτερα σε σχέση με τον αρχαίο κόσμο⁸⁴⁷. Στον Βίο του Ανδρέα του Σαλού υπάρχει μία αναφορά στο τεράστιο πλήθος, που συνόδευε τους πενθούντες συγγενείς. Αυτοί ταλάντευαν θυμιατήρια, έψελναν με δυνατή φωνή και κρατούσαν κεριά, τα οποία προφανώς έρχονται να αντικαταστήσουν τις δάδες και τους πυρσούς του αρχαίου κόσμου⁸⁴⁸. Η συνήθεια της χρήσης κεριών σε παρόμοιες ταφικές ακολουθίες εξακολουθεί να απαντά αρκετούς αιώνες αργότερα (10ος αι.)⁸⁴⁹. Άλλωστε, η αλλαγή της τάσης στις πομπές για αντικατάσταση των πυρών από κεριά δηλώνεται ξεκάθαρα από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης⁸⁵⁰.

Στο Τυπικό των Καρμών του 12ου αι. αναφέρεται: «να δίδονται από τὸ μοναστήριον διὰ μνημόσυνον κηρία»⁸⁵¹. Όταν στα τέλη του 14ου αι. ο πατριάρχης Νεῖλος ενταφιάστηκε, η σορός του μεταφέρθηκε στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης και εκεί μοιράστηκαν κεριά για την κηδεία. Το έθιμο αυτό αποτυπώνεται εύγλωττα στην Κοίμηση του αγίου Νικολάου σε τοιχογραφία στη μονή Αγίου Δημητρίου στο Markon Manastir (1376-81)⁸⁵² (Εικόνα 106) και με τη μορφή της κηροδοσίας φτάνει έως τις μέρες μας⁸⁵³.

842. Walter, *Art and Ritual*, σ. 140.

843. Grabar, Μανούσακα, *Σκυλίτζης*, σ. 85, αρ. 370.

844. Walter, *Art and Ritual*, σσ. 142. Cutler, Spieser, *Byzance*, εικ. 149.

845. Grabar, Μανούσακα, *Σκυλίτζης*, σ. 45, αρ. 125.

846. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος*, τ. Δ', εικ. Ι', 1.

847. Walter, *Art and Ritual*, σσ. 137-138.

848. Walter, *Art and Ritual*, σσ. 137-138.

849. Για χρήση κεριών αλλά και μανουαλίων σε ταφική τελετουργία βλ. *Βίος όσιου Ανδρέου του διὰ Χριστόν σαλού*, τ. ΙΙ, σ. 112, στ. 1498-1505) και σ. 288, στ. 4205-4207.

850. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαί εις τὴν Ὁμήρου Ἰλιάδα*, τ. 4, σ. 231, στ. 1-6.

851. Meyer, *Athosklöster*, σ. 185, 17.

852. Για ανάλογη σκηνή διανομής κεριών σε προσκυνητές σε παράσταση κοσμικού χαρακτήρα του 1450 προερχόμενη από τη Δυτική Ευρώπη βλ. Vincent, *Fiat lux*, εικ. 19.

853. Walter, *Art and Ritual*, σσ. 137-138. Βλ. επίσης Patterson-Ševčenko, *Saint Nicholas*, σ. 139, υποσημ. 25.

Με ταφικά έθιμα σχετίζεται και η χρήση του κεριού που επιβιώνει στην τελετή του Adventus που περιγράφει την ανακομιδή των λειψάνων⁸⁵⁴, όπως αυτή αποτυπώνεται στο ελεφαντοστέινο πλακίδιο από τους Τρεβήρους (5ος-6ος αι.)⁸⁵⁵ (Εικόνα 134). Τη συνέχιση της παράδοσης του θέματος ακόμη και μετά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο επιβεβαιώνει η παρουσία κεριών σε ανάλογες βυζαντινές τελετές σε μικρογραφίες χειρογράφων της Μέσης βυζαντινής περιόδου: η τέταρτη μικρογραφία της 22ης Ιανουαρίου στο Μηνολόγιο του Βασιλείου του Β΄ δείχνει την ανακομιδή των λειψάνων του Αναστασίου του Πέρσου σε μία εκκλησία της Καισάρειας⁸⁵⁶ (Εικόνα 184) ενώ η μικρογραφία της 27ης Ιανουαρίου αφορά την επιστροφή των λειψάνων του Ιωάννη Χρυσόστομου στην Κωνσταντινούπολη το 438⁸⁵⁷ (Εικόνα 143⁸⁵⁸). Παρόμοιο είναι το θέμα σε μικρογραφία του κώδ. 587μ της Μονής Διονυσίου, του 1059, φ. 144β⁸⁵⁹ (Εικόνα 185). Τα κύρια σημεία είναι παρόμοια με αυτά της ανακομιδής των λειψάνων του Αναστασίου του Πέρσου: η σαρκοφάγος μεταφέρεται από τα αριστερά και αυτής προηγείται μία ομάδα εκκλησιαστικών προπεμπόντων με κεριά⁸⁶⁰. Επίσης, πράγματι λαμπρή πρέπει να ήταν η τελετή που οργανώθηκε στο Benevento τον Μάιο του 1119, όταν για την ανακομιδή των λειψάνων ορισμένων αγίων προετοιμάστηκε μια ξύλινη διάταξη περιστοιχισμένη από κεριά και τεράστιους πυρσούς⁸⁶¹.

3.7.3 Στον κοσμικό βίο

Η χρήση κεριών σε παραστάσεις του Μυστικού Δείπνου όπως αυτή σε τοιχογραφία στο Ναό της Ανάληψης στο Lescoec κοντά στην Αχρίδα της ΠΓΔΜ (1461/2)⁸⁶² (Εικόνα 186) και του Δείπνου στους Εμμαούς υποδηλώνει πιθανή ανάλογη συνήθεια και στα κοσμικά γεύματα. Εάν αυτό συνέβαινε πράγματι, σίγουρα θα αφορούσε τα γεύματα των εύπορων, καθώς στα φτωχικά δείπνα το ρόλο του φωτισμού επιτελούσαν οι εστίες και οι πυρσού⁸⁶³.

Λαμπαδηφορία σε κοσμικό περιβάλλον

Χρήση κεριών σε περίσταση άφιξης (adventus) κοσμικού χαρακτήρα, και μάλιστα σε μία περιοχή, την ιταλική χερσόνησο, όπου αυτή γεννήθηκε ως έθιμο, αναφέρεται ότι πραγματοποιήθηκε στο Μπάρι όταν, οι κάτοικοι τοποθετούσαν κεριά από μελισσόκερο πάνω στις οχυρώσεις της πόλης για

854. Walter, *Art and Ritual*, σ.156.

855. Holum, Vikan, Trier Ivory. σ. 121. *Egeria*, σσ. 290, 291, αρ. 80.

856. Holum, Vikan, Trier Ivory, σ. 119, εικ. 5.

857. Cutler, Spieser, *Byzance*, εικ. 120.

858. Για την ίδια εικόνα βλ. επίσης: *Ο Θεσαυρός της Ορθοδοξίας*, Α΄ Τόμος, εικ. 113, σ. 226, Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, τ. Δ΄, εικ. Θ΄1.

859. Πελεκανίδης κ.άλ., *Οι Θεσαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Α΄*, σ. 207, εικ. 259.

860. Holum, Vikan, Trier Ivory, σ.122.

861. Naso, *Apicoltura*, σ. 233.

862. Subotić, *Ohrid*, εικ. 63.

863. Βλ. σχετικό κεφάλαιο.

να υποδεχθούν την άφιξη του κόμη Roger⁸⁶⁴: «ardentes cereos moenibus suis supposuerunt».

Λαμπαδηφορία σε γαμήλια έθιμα

Τη χρήση κεριών τη διακρίνουμε σε απεικόνιση γαμήλιας πομπής σε λεπτομέρεια μικρογραφίας χειρογράφου του Οππιανού, του 10ου ή 11ου αι., στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη στη Βενετία⁸⁶⁵ (Εικόνα 187) και σε μικρογραφία του κώδ. του Αρμενικού Πατριαρχείου της Ιερουσαλήμ 2660, φ. 228 (Εικόνα 87). Στα 1335 στην Αμμόχωστο ο Ιάκωβος της Βερόνας είδε μία νύφη να οδηγείται πάνω σε άλογο στο σπίτι του γαμπρού, και αμφότερους να προχωρούν και να περιστοιχίζονται από μεγάλα αναμμένα κεριά, στην περίπτωση αυτή είκοσι μπροστά και είκοσι πίσω⁸⁶⁶.

Χρήση κεριών για γραφή και ανάγνωση

Απεικόνιση κεριού που χρησιμοποιείται από τον ευαγγελιστή Ιωάννη για ανάγνωση διακρίνεται σε μικρογραφία του κώδ. Add. 28815, φ. 126ν⁸⁶⁷ (Εικόνα 188). Αυτή, καθώς και η απεικόνιση του αγίου Βασιλείου που κρατά κεριά για να αναγνώσει βιβλίο, που βρίσκεται στο αναλόγιο, μπροστά από αυτόν, όπως αποτυπώνεται σε μικρογραφία του Ψαλτηρίου του Θεοδώρου, 11ος αι., κώδ. Add 19352, φ. 3ν (9ος-10ος αι.) (Εικόνα 160)⁸⁶⁸ αποτελούν μία διαφοροποίηση, καθώς σε ανάλογα, πρωιμότερα συνήθως, θέματα με ευαγγελιστές, αναγνώστες απεικονίζονται ως φωτιστικά μέσα λυχνάρια σε λυχνοστάτες ή γυάλινες καντήλες. Η συγκεκριμένη επιλογή ίσως φανερώνει την τάση της εποχής (11ος αι.) και πιθανώς αντικατοπτρίζει αυτό που συνέβαινε μέσα στις εκκλησίες και στα μοναστήρια, όπου ο αναγνώστης κρατούσε λαμπάδα για την ανάγνωση του ευαγγελίου, καθώς και την πιθανή περίπτωση κατά την οποία εύποροι ιδιώτες θα ήθελαν να παρατείνουν τον χρόνο μελέτης τους και μετά τη δύση του ηλίου. Ανάλογο ρόλο φαίνεται να διαδραμάτιζε η μεμονωμένη λαμπάδα που κρατά ο αναγνώστης σε τοιχογραφία του 14ου αι. στο Ναό του Σωτήρος Χριστού στη Θεσσαλονίκη⁸⁶⁹ (Εικόνα 189). Χρήση κεριού για γραφή και ανάγνωση απεικονίζεται σε εικόνα του αγίου Νικολάου του 17ου αι.⁸⁷⁰ (Εικόνα 190) και σε λεπτομέρεια εικόνας της Κοίμησης του 16ου-17ου αι. από την Κω⁸⁷¹.

Χρήσεις κεριών σε στρατιωτικές εκστρατείες

Ο Νικηφόρος Βρυέννιος μας δίνει πληροφορίες για διαταγή σύμφωνα

864. Naso, *Apicoltura*, σ. 233 και υποσημ. 102.

865. Schlumberger, *L'épopée byzantine*, II, σ. 149. Βλ. επίσης Coche de La Ferte, *Byzantinische Kunst*, εικ. 98 όπου η σκηνή περιγράφεται ως χορός μαινάδων και

866. Nicolaou-Konnari, Schabel, *Cyprus*, σ. 215.

867. Weitzmann, *Buchmalerei*, αρ. 138.

868. Walter, *Art and Ritual*, σσ.99-100.

869. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός Σωτήρος*, σ. 96, εικ. 94. Για ένα ακόμη κηροπήγιο, βλ. σ. 93, εικ. 91.

870. *Μετά το Βυζάντιο*, αρ. κατ. 48, λεπτομέρεια.

871. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες της Κω*, σ. 127, στη λεπτομέρεια που παρατίθεται στο κάτω δεξιό μέρος της σελίδας.

με την οποία: «Εὐθὺς οὖν ἐκελεύετο ἐξόδιον σημεῖναι τὰς σάλπιγγας καὶ τοῖς περὶ τὴν ἰδίαν παρεμβολὴν εὐθὺς λύχνους καὶ κηρούς ἐξάπτειν ἐπέταττεν»⁸⁷². Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να σκεφτούμε ότι τα κεριά χρησιμοποιούνταν και εκτός των εκκλησιών και σίγουρα στις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η αναφορά της Άννας Κομνηνής σε «λαμπρὰν δαδουχίαν»⁸⁷³, που διεξήχθη σε εξωτερικό χώρο, και παρόλο που φαίνεται να έχει θρησκευτικό χαρακτήρα, η λέξη δαδουχία παραπέμπει σε δάδες και πυρσούς. Ωστόσο, στη συνέχεια αναφέρει ότι χρησιμοποίησαν λαμπάδες και κηρούς. Και βέβαια τα δόρατα χρησίμευσαν ως αυτοσχέδια καντηλιέρα στα οποία μάλιστα έμπηξαν τα φωτιστικά. Η αναφορά «δόρασι πήξαντες λαμπάδας καὶ κηρούς» καθιστά σαφή τον διαχωρισμό των δύο.

3.8 Συμπεράσματα

Θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι ακόμη και σήμερα παραμένουν ορισμένα έθιμα τα οποία ανακαλούν στη μνήμη μας συνήθειες των βυζαντινών χρόνων αλλά και αντίστοιχες του αρχαιοελληνικού κόσμου που οδήγησαν σε αυτές: Πριν την έναρξη της λειτουργίας του Πάσχα εισερχόμαστε ομαδικώς από τον περίβολο της εκκλησίας στο ναό, λαμπαδηφόροι και εφυμνούντες το «Χριστός Ανέστη»⁸⁷⁴. Η σχέση του κεριού με τις λαμπάδες/πυρσούς φανερώνεται και από το γεγονός ότι τα κεριά τις υποκαθιστούν σε χρήσεις όπου παλιότερα το φως παρείχαν οι πυρσοί, όπως για παράδειγμα τα ταφικά και τα γαμήλια έθιμα.

Οι λαμπάδες/πυρσοί που στο παρελθόν χρησιμοποιούνταν για βασανιστήρια στην Ύστερη Βυζαντινή και στη Μεταβυζαντινή περίοδο υποκαθίστανται από κεριά⁸⁷⁵, όπως διακρίνουμε σε λεπτομέρεια φορητής εικόνας του αγίου Χαραλάμπους του 18ου αιώνας που εκτίθεται στο Petit Palais, στο Παρίσι με αρ. ευρ. PPRO4894 (Εικόνα 191).

Στην περίπτωση των κεριών έμμεσες ενδείξεις της παρουσίας τους αποτελούν τα υποστηρίγματά τους, κηροπήγια και κηροστάτες, καθώς και σκεύη βοηθητικά για τη σωστή λειτουργία τους, κηροψάλιδα και κηροκόφτες.

Υπήρχε η συνήθεια τα κεριά να τα καίνε ως ένα σημείο και μετά να τα ανακυκλώνουν⁸⁷⁶. Αυτό σίγουρα γινόταν όχι μόνο για οικονομικούς λόγους, όπως και σήμερα, αλλά και για πρακτικούς, που είχαν να κάνουν με το λιώσιμο των κεριών και τα σταξίματά τους.

Τα κεριά από μελισσόκερο και από ζωικό λίπος που κατασκευάζονταν με εμβάπτιση, με περίχυση αλλά και με το χέρι μπορούσαν να γίνονται σε διάφορα μεγέθη, καθώς σε κάθε φάση της εμβάπτισης ένα ακόμη στρώμα

872. Gautier, *Nicéphore Bryennios, Histoire*, βιβλίο 4, ενότητα 20, στ. 11-13.

873. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, βιβλίο.8, κεφ. 5, ενότητα 3, στ. 1-20.

874. Πάλλας, *Αρχαιολογικά*, σ. 73.

875. Κουκιάρης, *Ο κύκλος του βίου της Αγίας Παρασκευής*, σσ.89-90.

876. Vincent, *Lampes et lumière*.

κεριού προστίθονταν στην εξωτερική τους επιφάνεια και έτσι σταματούσαν όταν λάμβαναν το επιθυμητό μέγεθος κάθε φορά. Αντίθετα, τα κεριά που κατασκευάζονταν με τη βοήθεια μήτρας αποκτούσαν το μέγεθος της μήτρας αυτής⁸⁷⁷.

Διαπιστώνουμε ότι συνήθως τις κέρινες λαμπάδες, όπως και τους πυρσούς, τις κρατούσαν ψηλά ενώ τα κεριά στο ύψος του στήθους ή της μέσης, καθώς συνήθως υπήρχε κίνδυνος να σβήσει η φλόγα εάν ήταν αρκετά υπερυψωμένα και δεν θα είχαν τη δυνατότητα να την προστατεύουν από πιθανό φύσημα του αέρα, σε αντίθεση μ' αυτό που βλέπουμε να συμβαίνει σε εικόνα του 14ου αι. από τη Μονή Χιλανδαρίου⁸⁷⁸ (Εικόνα 158). Λαμβάνοντας υπόψη ότι σε απεικονίσεις που εκτυλίσσονται σε χριστιανικά συμφραζόμενα οι λαμπάδες δεν θα μπορούσαν παρά να είναι κέρινες θεωρώ ότι στις περιπτώσεις που αυτές χρησιμοποιούνται σε ανοιχτό χώρο είναι καμωμένες με τρόπο ώστε να μη σβήνουν, δηλαδή, με φτίλι μεγάλης διαμέτρου που καίγεται παράλληλα με το μελισσόκερο.

Το κεριό θεωρήθηκε είδος «πολυτέλειας». Σε εσωτερικούς ή προστατευμένους χώρους το κεριό έκαιγε πολύ πιο σταθερά και συχνά για μεγαλύτερο διάστημα από όσο οι πυρσοί⁸⁷⁹.

Ορισμένα από τα κεριά που απεικονίζονται ως διακοσμητικά στοιχεία σε μικρογραφίες χειρογράφων θα μπορούσαμε να τα λάβουμε υπόψη μας, καθώς φαίνονται να χαρακτηρίζονται από ρεαλιστική απόδοση⁸⁸⁰, ενώ άλλα όχι, καθώς αποδίδονται με τρόπο που θυμίζουν περισσότερο διακοσμητικά μοτίβα και λιγότερο τα πραγματικά κεριά⁸⁸¹.

877. Péclet, *Eclairage*, σ. 65.

878. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, αρ. 2.15, σ. 75.

879. Rossotti, *Fire*, σ. 51.

880. Βλ. ενδεικτικά: Γαλάβαρης, *Χειρόγραφα*, αρ. 139, σ. 242, αρ. 232, σ. 263-264.

881. Βλ. ενδεικτικά: Πελεκανίδης κ.άλ., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Β'*, σ. 55, εικ. 42. Γαλάβαρης, *Ιβήρων*, εικ.9, σ. 24. Πελεκανίδης κ.άλ., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Γ'*, εικ. 14, σ. 36 και εικ. 16, σ. 38.

κεφάλαιο IV:

Λυχνάρια

1. Ορισμός, περιγραφή και ορολογία

Στη νεοελληνική γλώσσα με τον όρο λυχνάρι(ν) περιγράφεται μικρή φωτιστική συσκευή εφοδιασμένη με φιτίλι, που λειτουργεί με την καύση λαδιού ή λίπους⁸⁸². Το λυχνάρι(ν) προέκυψε από τον όρο λυχνάριον⁸⁸³ που χρησιμοποιήθηκε από την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο και έπειτα για να δηλώσει τον μικρό λύχνο με την προσθήκη της κατάληξης -άριον στον αρχαιοελληνικό όρο λύχνος⁸⁸⁴.

Η ετυμολογία του λύχνου, όπως και του αντίστοιχου λατινικού *lucerna*, πρέπει να αναζητηθούν αντίστοιχα στην ελληνική ρίζα λυκ-, και τη λατινική *luc-*, από την οποία άμεσα προέρχονται η ελληνική ποιητική λέξη λύκη και η λατινική *lux* (φῶς)⁸⁸⁵. Η προχριστιανική παρετυμολογία του όρου σύμφωνα με την οποία «λύχνος ὁ λύων τὸ νύχος, τουτέστι τὸ σκότος»⁸⁸⁶ υιοθετήθηκε και από τους χριστιανούς⁸⁸⁷. Προφανώς, ο λύχνος ως σύμβολο εξάλειψης του σκότους επέτρεψε στους Πατέρες της Εκκλησίας τον συσχετισμό του λύχνου με τον Ιωάννη τον Βαπτιστή: «Ἰωάννης μὲν οὖν διὰ τὸ ἓνα μόνον φωτίζειν οἶκον τὸν τοῦ Ἰσραὴλ, λύχνος ὠνομάσθη»⁸⁸⁸. Η προαναφερθείσα παρετυμολογία σε συνδυασμό με τον τρόπο λειτουργίας του λυχναριού έδωσε τη δυνατότητα στον Μάξιμο τον Ομολογητή να παρομοιάσει τον Θεό με τον λύχνο: «οὐδεὶς ἄπει λύχνον καὶ τιθέασιν αὐτὸν ὑπὸ τὸν μόδιον, ἀλλ' ἐπὶ τὴν λυχνίαν, καὶ λάμπει πᾶσι τοῖς ἐν τῇ οἰκίᾳ, λύχνον ἑαυτὸν δηλαδὴ λέγων, ὡς κατὰ φύσιν θεὸς ὑπάρχων καὶ σὰρξ κατ' οἰκονομίαν γενόμενος, οἷα δὴ φῶς κατ' οὐσίαν, λύχνου δίκην, ἀπεριγράφως διὰ μέσης ψυχῆς, ὡς διὰ θρυαλλίδος τὸ πῦρ, τῷ τῆς σαρκὸς ὀστράκῳ κρατούμενος. Ὅπερ, οἶμαι, νοήσας καὶ ὁ μέγας Δαυὶδ λύχνον κέκληκεν τὸν Κύριον, ὡς Λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς καὶ νόμον ὄντα φυσικόν, φήσας: λύχνος τοῖς ποσί μου ὁ νόμος σου καὶ φῶς ταῖς τρίβοις μου· σκότους γὰρ ἀγνοίας τε καὶ πονηρίας λυτήριος ὁ ἐμὸς ὑπάρχει σωτὴρ καὶ θεός· διὸ καὶ λύχνος τῇ γραφῇ προσηγορεύθη λύχνος γὰρ παρὰ τὸ λύειν τὸ νύχος λέγεται· νύχος δὲ καλοῦσι τὸ σκότος οἱ περὶ λόγους σπουδάζοντες»⁸⁸⁹.

882. Πετρόπουλος, *Λυχνομαντείο*, σ. 21, υποσημ. 1.

883. *Λεξικό Κριαρά*, τ. Θ' λήμμα «λυχνάριον». Βλ. επίσης Παπανικόλα-Μπακιριτζή, *Ονοματολογία και ορολογία*, σ. 831.

884. L-S, τ. 3, σ. 69, λήμμα «λύχνος».

885. Χανθοπούλου, *Lampes en Bronze*, σ.1.

886. Λίβιος Ανδρόνικος, *Περὶ σημείων Ὀδύσσειας*, ραψωδία 19, στ. 34, σχόλιο 5-6.

887. *Διδασκαλία των Πατέρων*, σ. 262, στ. 27-28.

888. Γρηγόριος Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον*, σ. 729, στ. 20-22.

889. *Μάξιμος Ὁμολογητής, Πρὸς Θαλάσσιον*, κεφ. 63, στ. 57-71.

Ο όρος λύχνος φαίνεται ότι, έστω και σπάνια, επιβιώνει τουλάχιστον έως και την Μέση Βυζαντινή περίοδο⁸⁹⁰.

2. Τρόπος και προβλήματα λειτουργίας

Οι βασικές απαιτήσεις των λυχναριών είναι απλές: ένα δοχείο για το καύσιμο, το ίδιο το καύσιμο, ένα φιτίλι, για να απορροφά το καύσιμο και λόγω των τριχοειδών φαινομένων να το μεταφέρει στην απόληξή του, ώστε αυτό να καίγεται στον αέρα και να τροφοδοτεί τη φλόγα, και τέλος μία συνεχής παροχή αέρα. Όλα τα υπόλοιπα στοιχεία αποτελούν εκλεπτύνσεις και βελτιώσεις⁸⁹¹.

Προβλήματα που προέκυπταν από τη λειτουργία των λυχναριών αποτελούσαν σαφώς η καπνιά, η μυρωδιά του καυσίμου, αλλά και ο κίνδυνος πυρκαγιάς⁸⁹². Οι Ρωμαίοι για να αποφεύγουν τον καπνό που προκαλούσε το σβήσιμο των λυχναριών επέλεξαν τη συνεχή λειτουργία τους αλλά φαίνεται ότι στην εποχή του Πλουτάρχου (1ος αι.), λαμβάνοντας υπόψη την κατανάλωση του ελαίου, τα έσβηναν για λόγους οικονομίας⁸⁹³.

Τα λυχνάρια απαιτούσαν, επίσης, συνεχή φροντίδα και κόψιμο της καύτρας του φιτιλιού. Τέλος, ένα ακόμη πρόβλημα ήταν η βρώση του φιτιλιού και του λαδιού από οικιακά τρωκτικά, πρόβλημα καταγεγραμμένο ήδη από την αρχαιότητα⁸⁹⁴. Μάλιστα, το συγκεκριμένο ζήτημα αποτέλεσε και θέμα που απεικονίστηκε σε πλαστικά λυχνάρια ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια⁸⁹⁵ και συνεχίστηκε και στην Ύστερη Αρχαιότητα, όπως διαπιστώνουμε στην περίπτωση λυχναριού που αναπαριστά ποντίκι να δαγκώνει το φιτίλι (Εικόνα 192)⁸⁹⁶. Αυτό το λυχνάρι απεικονίζει ένα πιθανώς κοινό πρόβλημα στα νοικοκυριά της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου, που περιγράφεται σε ένα διδακτικό κείμενο το οποίο αποδίδεται στον Πατριάρχη Ιωάννη τον Νηστευτή (6ος αι.): «Πάντα σου ό λύχνος τῆς ψυχῆς δι' ἀγάπης τῆς εἰς Θεὸν ἀναπτόμενος καὶ φλογιζόμενος σφοδρῶς ὑπάρχει, οὐδὲ πού σου σκότους ἔργον πλησιάσαι οὐ δυνήσεται· ἐὰν δὲ ἐκεῖνος ἀποσβεσθῆ, παραυτίκα ὁ δαίμων τῆς φιληδονίας ἤξει, ὥσπερ μῦς, τότε ἔλαιον ἐκπίνων, καὶ τὸ στίπτρον ἀφανίζων, εἶθ' οὕτως πολλάκις, καὶ αὐτὸν τὸν λύχνον καταστρέφων καὶ συντρίβων»⁸⁹⁷. Στο παραπάνω χωρίο εντοπίζονται όλα τα προβλήματα που θα μπορούσε να προκαλέσει ένας ποντικός

890. Βλ. ενδεικτικά Benešević, *Taktikon Nikona Chernogortsa*, σ. 31. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, βιβλίο 1, κεφ. 15, παρ. 6, στ. 26-28.

891. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 9. Buckton, *Byzantium*, σ. 18.

892. Για τα αντίστοιχα προβλήματα στη Ρωμαϊκή Περίοδο βλ. Smith, Wayte, Marindin, *Dictionary*, λήμμα «lucerna» όπου και οι σχετικές παραπομπές σε χωρία Λατίνων συγγραφέων.

893. Πλούταρχος, *Συμποσιακά προβλήματα*, 702.D.

894. *Βατραχομουσαχία*, σ. 20.

895. Λυχνάρι αυτής της μορφής εκτίθεται στο Μουσείο του Saint Germain en laye στο Παρίσι.

896. Για την ερμηνεία του μοτίβου βλ. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 58.

897. Pitra, *Spicilegium solesmense*, σ. 426.

στα λυχνάρια: βρώση του ελαιόλαδου και του φιτιλιού καθώς και αναποδογύρισμα του λυχναριού, που θα μπορούσε να εξελιχθεί σε θραύση όταν αυτό ήταν πλήνιο (Εικόνα 193).

3. Ιστορική αναδρομή⁸⁹⁸

Έχει θεωρηθεί ότι τα αρχαιότερα έως σήμερα γνωστά φωτιστικά που λειτουργούσαν με τη βοήθεια ελλυχνίου ήταν λίθινες κούπες που εμφανίστηκαν στην Παλαιολιθική περίοδο (περ. 35000-8000 π.Χ.)⁸⁹⁹. Επίσης, τον ρόλο των φωτιστικών σκευών που λειτουργούσαν με φιτίλι φαίνεται ότι τον επιτέλεσαν και κοχύλια⁹⁰⁰.

Κατά την Χαλκολιθική περίοδο (περίπου 5000-3000 π.Χ.) κοινά πήλινα σκεύη χρησιμοποιήθηκαν ως λυχνάρια⁹⁰¹ ενώ στην Ανατολική Μεσόγειο προς το τέλος της τρίτης χιλιετίας π.Χ. ψημένα πήλινα σκεύη σχεδιάστηκαν ειδικά για να χρησιμοποιούνται ως λυχνάρια⁹⁰². Η επινόησή τους έχει αποδοθεί στους Αιγύπτιους, στους Εβραίους ή στους Φοίνικες⁹⁰³. Στη διάρκεια της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. στην Ανατολική Μεσόγειο, αναπτύχθηκε ένα λυχνάρι, το επονομαζόμενο «cocked-hat» (λυχνάρι με σχήμα καπέλου με ανασηκωμένο γείσο)⁹⁰⁴ που ως τύπος διατηρήθηκε για 1500 χρόνια περίπου⁹⁰⁵ (Εικόνα 194)⁹⁰⁶.

Στη Μέση Ανατολή και πιο συγκεκριμένα στη Συρία και στην Παλαιστίνη κατασκευάστηκαν τα πρώτα καμωμένα στον τροχό πήλινα λυχνάρια με απλά σχήματα. Το χείλος τους συμπίεστηκε για να δημιουργηθεί ο μυκτήρας⁹⁰⁷, η ειδική υποδοχή για τη συγκράτηση του φιτιλιού (Εικόνα 195)⁹⁰⁸. Στο αρχικό σχήμα του πήλινου λυχναριού έγιναν, για καθαρά πρακτικούς λόγους, ορισμένες προσθήκες, όπως: η εισαγωγή του γεφυρωτού

898. Βλ. ιδιαίτερα στο Πινγκιάτογλου, *Δίον. Οι λύχνοι*, σσ. 76-77. Σαφής εικόνα για τους τύπους των λυχναριών της περιόδου από τον 5ο αι. π.Χ. περίπου και ως την Ύστερη Αρχαιότητα παρουσιάζεται στο Chrzanowski, *Lumière! Millau*, σσ. 12-13, αρ. κατ. 8-24, N6, N7 καθώς επίσης και με μία σειρά από λυχνάρια που δημοσιεύτηκαν στον κατάλογο Ελευθεράτου, *Μουσείο Ακρόπολης*, σσ. 80-93. Τέλος, μία εναργή εικόνα της εξέλιξης των λυχναριών στον ελλαδικό χώρο από τα μυκηναϊκά έως και τα υστεροβυζαντινά χρόνια προσφέρει το Perlzweig, *Lamps*.

899. Chrzanowski, *Lumière! Millau*, σ. 9 όπου και περισσότερες λεπτομέρειες για τα φωτιστικά αυτά καθώς επίσης και φωτογραφία αντιγράφων τους.

900. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 142: «Έχουν διασωθεί μάλιστα και απομιμήσεις τους τόσο λίθινες όσο και σε αλάβαστρο».

901. *Mankind's Ascent, History*. Βλ. επίσης Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 126.

902. *Mankind's Ascent, History*.

903. Για ιστορική ανασκόπηση της εξέλιξης των πήλινων λυχναριών, βλ. Lyon-Caen, Hoff, *Musée du Louvre*, σ. 15, όπου παρουσιάζονται και οι υποθέσεις για την ιστορική και γεωγραφική καταγωγή τους. Βλ. επίσης Roman, *Lighting*, σ. 20.

904. Για φωτογραφίες τέτοιων λυχναριών βλ. Bailey, *Pottery Lamps*, πίν. 1, c (κυπριακό γύρω στον 6ο αι. π.Χ.), d (Φοινικικό, 5ου-4ου αι. π.Χ.).

905. Chrzanowski, *Lumière! Millau*, αρ. κατ. 2.

906. *Mankind's Ascent, History*.

907. Βλ. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 9.

908. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 11 και υποσημ. 5. Βλ. επίσης Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 9.

μυκτήρα⁹⁰⁹, η χρήση επιχρίσματος στο εσωτερικό του λυχναριού, η λαβή⁹¹⁰, η βάση⁹¹¹, ο ομφαλός⁹¹², ο κεντρικός κύλινδρος, που υψωνόταν από τον πυθμένα του λυχναριού (Εικόνα 196)⁹¹³, και ένα διατρυπημένο ωτίο, ή μία προεξοχή (Εικόνα 197)⁹¹⁴.

Τα λυχνάρια από τον 6ο αι. π.Χ. και έως την εποχή που άρχισε να χρησιμοποιείται η μήτρα για την παραγωγή λυχναριών⁹¹⁵ φαίνεται ότι κατασκευάζονταν σχεδόν αποκλειστικά στον τροχό⁹¹⁶.

Στη διάρκεια του τέλους του 5ου αι. π.Χ. και του 4ου αι. π.Χ. οι μυκτήρες των ελληνικών λυχναριών επιμηκύνθηκαν, τα σώματα βάθυναν και τα χείλη περιορίστηκαν (Εικόνα 198)⁹¹⁷. Το χείλος των λυχναριών άρχισε σιγά-σιγά κατά την περίοδο αυτή να υπερυψώνεται και ο ώμος κατέληξε να καλύπτει το ελαιοδοχείο⁹¹⁸. Τέλος, τα λυχνάρια έγιναν τελείως κλειστά, με μόνη εξαίρεση τις οπές πλήρωσης και ορισμένες φορές αυτής του εξαερισμού⁹¹⁹, μια διαδικασία η οποία δεν είχε ολοκληρωθεί έως τον 2ο αι. π.Χ.⁹²⁰. Τα λυχνάρια ήταν στο σύνολό τους, έως και τον 3ο αι. π.Χ., αυστηρώς χρηστικά αντικείμενα, χωρίς οτιδήποτε περιττό. Αυτό καθορίστηκε κυρίως από τη μέθοδο παραγωγής τους και τα όρια που έθετε ο κεραμικός τροχός⁹²¹. Εξάλλου, καθώς τα τροχήλατα δεν αντιγράφονταν αλλά αναπαράγονταν, αυτό σημαίνει ότι δεν δημιουργούνταν ακριβή και πιστά αντίγραφα τους.

Από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. η τεχνική της μήτρας⁹²² –χρησιμοποιούμενη ήδη από τον 6ο αι. π.Χ. για πήλινα ειδώλια– εφαρμόζεται για πρώτη φορά στα λυχνάρια και οδήγησε σε ριζικές αλλαγές στην παραγωγή τους καθώς αυξήθηκε η παραγωγικότητα των τεχνιτών και κατ' επέκταση μειώνεται το κόστος τους⁹²³. Παράλληλα, προέκυψαν μεγαλύτερες δυνατότητες για επεξεργασία νέων σχημάτων και διακοσμητικών σχεδίων⁹²⁴ προκαλώντας μία αληθινή τεχνολογική επανάσταση.

909. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 9 και *Mankind's Ascent, History*, εικ. 3.

910. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 9.

911. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 9.

912. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 12.

913. Ελευθεράτου, *Μουσείο Ακρόπολης*, αρ. 200. Bailey, *Lamps I*, σ. 14.

914. Chrzanowski, *Lumière! Millau*, αρ. κατ. 10. *Mankind's Ascent, History*. Για το ίδιο θέμα βλ. στο Peritzweig, *Lamps*, εικ. 14.

915. Βλ. παρακάτω.

916. Ελευθεράτου, *Μουσείο Ακρόπολης*, σ. 80. Για τον τρόπο κατασκευής των τροχήλατων λυχναριών βλ. παρακάτω.

917. Δρούγου, *Πήλινοι λύχνοι*.

918. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 9.

919. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 12.

920. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 157.

921. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 18.

922. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 12. Για τους πιθανούς λόγους που οδήγησαν στη χρησιμοποίηση της μήτρας για την παραγωγή πήλινων λυχναριών βλ. Μότσιανος, *Το λυκόφως*, 274-276

923. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 12.

924. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σσ. 157, 159 όπου αναφέρεται ότι τα λυχνάρια που κατασκευάζονταν με τη βοήθεια μήτρας ήταν καμωμένα με σκληρότερο και πιο λεπτόκοκκο πηλό από αυτόν της μήτρας.

Τα πρώτα καμωμένα με μήτρα λυχνάρια ήταν παρόμοια στην εμφάνιση με τα σύγχρονά τους τροχήλατα⁹²⁵. Παρόλο που τα πρωιμότερα παραδείγματα λυχναριών με μήτρα αντέγραψαν τα τροχήλατα, στην περίπτωση των καμωμένων με μήτρα λυχναριών η ενσωμάτωση της μύξας στη μήτρα την κατέστησε λιγότερο ευάλωτη⁹²⁶. Επίσης, χάρη στη χρήση της μήτρας, ορισμένα από τα βασικά στοιχεία των λυχναριών διαφοροποιήθηκαν, αλλαγή που αποτυπώνεται και στη σύγκριση της ονοματολογίας τροχήλατων λυχναριών του αρχαιοελληνικού κόσμου (Εικόνα 199) και των καμωμένων με μήτρα λυχναριών της Ρωμαϊκής περιόδου (Εικόνα 200)⁹²⁷. Τα κύρια μέρη ενός λυχναριού καμωμένου με μήτρα αποδίδονται με τους ακόλουθους όρους στα ελληνικά και τα λατινικά αντίστοιχα: ελαιοδοχείο (*infundibulum*), δίσκος (*discus*), χείλος δίσκου (*margo*), μύξος, μυξός, μυκτήρας (*rostrum, nasus, myxus*), ελλύχνιον (*ellychnium*), λαβή (*ansa, manubrium*)⁹²⁸. Η πιο σημαντική καινοτομία της χρήσης της μήτρας είναι η δημιουργία του δίσκου, ο οποίος από τη μία αποτελεί φορέα εικονογράφησης⁹²⁹ και από την άλλη απέτρεπε το χύσιμο του καυσίμου, ειδικά κατά τη μετακίνηση του λυχναριού, εξασφαλίζοντας παράλληλα ότι δεν θα έπεφταν έντομα μέσα σε αυτό. Μειονέκτημα αποτελούσε το γεγονός ότι δεν αεριζόταν τόσο καλά. Η χρήση της μήτρας διαφοροποίησε ριζικά το εμπόριο των λυχναριών, καθώς, σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας, που ήταν πλούσιες σε καλής ποιότητας πηλό, δημιουργήθηκαν πραγματικές βιομηχανίες λυχναριών, που παρήγαγαν μαζικώς μεγάλες ποσότητες για εξαγωγή, όπως για παράδειγμα στην Κεντρική Ιταλία, στη Βόρεια και στη Νότια Γαλατία, στην Ελλάδα και στη Βόρεια Αφρική⁹³⁰.

Στον 3ο αι. π.Χ. παρήχθησαν τα πρώτα λυχνάρια με σχήμα ανθρώπινου κεφαλιού⁹³¹. Αυτές και άλλες «πλαστικές» μορφές έγιναν δημοφιλή προϊόντα για πολλούς αιώνες⁹³².

Στον όψιμο 1ο αι. π.Χ. ορισμένοι ανώνυμοι αλλά εμπνευσμένοι σχεδιαστές παρήγαγαν ένα σχήμα λυχναριού σε μήτρα, που στη συνέχεια βρήκε ευρεία διάδοση στον ρωμαϊκό κόσμο, το λυχνάρι με έλικες (*volute lamp*)⁹³³ (Εικόνα 200). Τα λυχνάρια με έλικες όχι μόνο εξαγόταν αλλά αντιγράφονταν και από επαρχιακά εργαστήρια σε όλη τη Ρωμαϊκή Αυτοκρα-

925. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 18 και για φωτογραφία του πίν. 4γ.

926. Bailey, *Lamps I*, σ. 15.

927. Chrzanowski, *Lumière! Millau*, αρ. κατ.14. Bussière, *Algerie*, σ. 5, εικ. 1, όπου η ονοματολογία αναφέρεται στα γαλλικά. Για αντίστοιχη ονοματολογία στα γερμανικά, βλ. Heimerl, *Lampen aus Pergamon*, σ. 14 και Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 32, εικ. 14. Για τους βασικούς όρους που αφορούν τα πήλινα λυχνάρια στα αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά, γερμανικά, πορτογαλικά, ισπανικά, τσεχικά, ρωσικά, βλ. Chrzanowski, *Lumieres antiques*, σσ. 123-124.

928. Walters, *Roman lamps*, σ. Xiii. Βλ. Επίσης Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 157.

929. Chrzanowski, *Lumieres antiques*, σ. 13.

930. Chrzanowski, *Lumieres antiques*, σ. 13.

931. Είναι προφανές ότι η χρήση της μήτρας για την παραγωγή ειδικών αξιολογήθηκε με τον καλύτερο τρόπο στην περίπτωση αυτή.

932. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 18 και για φωτογραφίες πίν. 6f, 9a, b, c.

933. Chrzanowski, *Lumière! Millau*, αρ. κατ.14.

τορία⁹³⁴. Φαίνεται πιθανόν ότι η εξέλιξη αυτή προκάλεσε και μία ακόμη διαφοροποίηση: σφραγίσματα άρχισαν να αποτυπώνονται στα λυχνάρια του 1ου αι. π.Χ.⁹³⁵, επιλογή που ίσως αντανακλά τη διάθεση ανάδειξης της προσωπικότητας των κατασκευαστών ή επισήμανσης του εργαστηρίου παραγωγής.

Στα ρωμαϊκά χρόνια εφηύραν επίσης λυχνάρια χαμηλού κόστους με σχήματα ειδικά μελετημένα για μαζική παραγωγή και εξαγωγή. Στα «Vogelkorflampen»⁹³⁶ της Αυτοκρατορικής Ρωμαϊκής περιόδου⁹³⁷ (Εικόνα 201), που οφείλουν την ονομασία τους στη διακόσμησή τους με δύο κεφάλια πουλιών, το σώμα τους σε κάτοψη δημιουργεί ένα σχήμα S σε καθεμία από τις πλευρές του, προφανώς για να επιτρέψει το ευκολότερο στοίβαγμά τους σε σειρές τόσο μέσα στον κλίβανο κατά το ψήσιμό τους, όσο και όταν πακετάρωνταν για εξαγωγή⁹³⁸.

Γύρω στα μέσα του β' μισού του 1ου αι. ένας νέος τύπος λυχναριών άρχισε να παράγεται, πιθανότατα στη Βόρεια Ιταλία, τα επονομαζόμενα «εργοστασιακά» («factory lamps» στα αγγλικά) ή «επώνυμα» (Firmalampen στα γερμανικά)⁹³⁹ (Εικόνα 202), που αποδίδουν το μαζικό τρόπο παραγωγής τους και τη διάθεση για επώνυμη παραγωγή αντίστοιχα. Εκτός από τα λυχνάρια αυτά, με μαζικό τρόπο παρήχθησαν και τα πρώιμα Bildlampen⁹⁴⁰.

Στην ταχύτατη εξέλιξη της μαζικής παραγωγής των ρωμαϊκών λυχναριών συνέβαλαν παράγοντες όπως η παραγωγή λυχναριών για στρατιωτικούς λόγους, καθώς μία σειρά από εργαστήρια λυχναριών φαίνεται ότι δημιουργήθηκαν για να καλύψουν στρατιωτικές ανάγκες⁹⁴¹, η δυνατότητα για εύκολες μετακινήσεις τεχνιτών και το παγκοσμιοποιημένο εμπόριο ως απότοκο της ύπαρξης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Pax Romana. Άλλωστε, για τη ρωμαϊκή κοινωνία των πρώτων χριστιανικών αιώνων έχει διατυπωθεί η άποψη ότι θα μπορούσε να συγκριθεί με τη σημερινή παγκοσμιοποιημένη κοινωνία⁹⁴².

934. *Mankind's Ascent, History*.

935. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 153.

936. Για φωτογραφίες τους βλ. Chrzanovski, *Lumière! Millau*, αρ. κατ. 32-38.

937. Chrzanovski, *Lumière! Millau*, εικ. 9.

938. Chrzanovski, *Lumières antiques*, σ. 14.

939. Chrzanovski, *Lumière! Millau*, αρ. κατ. 20.

940. Bild στα γερμανικά σημαίνει εικόνα και ο όρος περιγράφει προφανώς τα λυχνάρια με εικονική διακόσμηση.

941. Βλ. Greene, *Learning to consume*, σσ. 76-77, Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σσ. 161-162 Για την αρχική δημοσίευση και μελέτη των λυχναριών αυτών βλ. Loeschcke, *Vindonissa*.

942. Greene, *Learning to consume*, σσ. 79-80. Βλ. επίσης Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 164.

4. Τρόπος κατασκευής πήλινων λυχναριών

4.1 Τρόπος κατασκευής τροχήλατων⁹⁴³ λυχναριών

Η κατασκευή των τροχήλατων λυχναριών περιελάμβανε την τοποθέτηση μίας μικρής μάζας υγρού πηλού στον κεραμικό τροχό τον οποίο έθεταν σε κίνηση με τη βοήθεια του χεριού ή του ποδιού⁹⁴⁴. Το λυχνάρι αποσπαζόταν από τον τροχό με τη βοήθεια νήματος ή μετάλλινου σύρματος, τα ίχνη του οποίου είναι εμφανή στο κάτω μέρος των λυχναριών. Όταν επιθυμούσαν να διαμορφώσουν ξεχωριστά τη βάση, χρησιμοποιούσαν μία σπάτουλα με τη βοήθεια της οποίας πίεζαν και κατέβαζαν τον πηλό από τα τοιχώματα του λυχναριού, ενώ το λυχνάρι γύριζε ακόμη στον τροχό. Από τη στιγμή που δημιουργούσαν το σώμα του λυχναριού, και αφού αυτό αποκτούσε μία σχετική σκληρότητα, οι κεραμείς τοποθετούσαν χωριστά τον μυκτήρα και τη λαβή, που κατασκευάζονταν χωριστά, καθώς και την ανάγλυφη διακόσμηση. Ο μυκτήρας κατασκευαζόταν με δύο μεθόδους: είτε διατρυπούσαν ένα κυλινδρικό τμήμα πηλού δημιουργώντας μία «σήραγγα» είτε δημιουργούσαν ένα παρόμοιο σχήμα τυλίγοντας ένα φύλλο πηλού. Έπειτα, συγκολλούσαν αυτό το στοιχείο σε ένα τμήμα του χείλους το οποίο διατρυπούσαν στη συνέχεια. Οι λαβές ήταν επίσης καμωμένες από κομμάτια πηλού που τα επιπεδοποιούσαν και τα συγκολλούσαν στο σώμα⁹⁴⁵.

4.2 Τρόπος κατασκευής πήλινων λυχναριών καμωμένων με μήτρα

Βασικές προϋποθέσεις για την κατασκευή των λυχναριών αυτών ήταν η εξασφάλιση της πρώτης ύλης, του πηλού και η ενδεδειγμένη επεξεργασία του (καθαρισμός, ωρίμανση, ζύμωμα) καθώς για την παραγωγή τους απαιτούνταν χρήση λεπτόκοκκου πηλού.

4.2.1. Τρόπος δημιουργίας αρχτύπου

Ο κύριος τρόπος βασιζόταν στη δημιουργία ενός αρχτύπου (Arche-type ή patrix)⁹⁴⁶ (Εικόνα 203)⁹⁴⁷, δηλαδή ενός πρωτότυπου λυχναριού, που ήταν συνήθως συμπαγές, στοιχείο, που αποτελεί ένδειξη ότι πρόκειται για αρχέτυπο και όχι για λυχνάρι στο οποίο δεν διανοίχθηκαν σωστά οι οπές

943. Αριστοφάνης, *Ἐκκλησιάζουσαι*, σ. 5, στ. 1 «ἽΩ λαμπρὸν ὄμμα τοῦ τροχήλατου λύχνου». Βλ. Επίσης L-S, τ. 4, σσ. 299-300, λήμμα «τροχήλατος».

944. Βλ. για την ονοματολογία των τροχήλατων λυχναριών στην Εικόνα 198.

945. Lyon-Caen, Hoff, *Musée du Louvre*, σ. 16.

946. Σε ορισμένες δημοσιεύσεις χρησιμοποιούνται επίσης οι όροι matrix, patrix, prototype, original model και model.

947. Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 174, εικ. 114.

πλήρωσης και εξαέρωσης. Παρόλο που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν επίσης το ξύλο και ο γύψος για τη δημιουργία αρχετύπων, αυτά που διασώθηκαν είναι καμωμένα από ψημένο πηλό⁹⁴⁸. Ο κεραμοποιός δημιουργούσε στον τροχό ένα πηλίνο κυκλικό λυχνάρι στο οποίο επεξεργάζοταν το χείλος και τη λαβή. Το γύριζε επίσης και από την κάτω πλευρά δημιουργώντας μοτίβα τα οποία μπορούσε να επεξεργαστεί με τη βοήθεια ενός αιχμηρού εργαλείου. Όριζε επίσης τις οπές για το φιλί και την πλήρωση ως πλαστικούς δακτυλίους, χωρίς να τις διαμορφώσει τελείως⁹⁴⁹, όπως έκανε και με τα ανοίγματα της λαβής, προκειμένου να εξασφαλισθεί η υψηλή ανθεκτικότητά του⁹⁵⁰. Στο κέντρο άνοιγε μία οπή για να αποφύγει τα σκασίματα της κεραμικής επιφάνειας στη διάρκεια του ψησίματος⁹⁵¹.

Μολονότι η δημιουργία του αρχετύπου ήταν επίπονη, χρονοβόρα και, κατά συνέπεια, υψηλού κόστους διαδικασία, τα μειονεκτήματα αυτά εξισορροπούνταν γιατί, καθώς θα παράγονταν λυχνάρια σε μία σειρά παραγωγής, η ποιότητα και η ακρίβεια των λεπτομερειών του αρχετύπου θα αναπαράγονταν σε έναν μεγάλο αριθμό λυχναριών. Καθώς μάλιστα ένα αρχέτυπο μπορούσε να δώσει μεγάλο αριθμό μητρών και η τεχνική της αντεκτύπωσης⁹⁵² (*surmoulage*) περιόρισε ακόμη περισσότερο την ανάγκη για αρχέτυπα⁹⁵³, γίνεται σαφές γιατί είναι τόσο σπάνια τα αρχέτυπα⁹⁵⁴.

4.2.2 Δημιουργία μητρών

Παρόλο που διατυπώθηκε η άποψη ότι οι μήτρες θα μπορούσαν να είναι λίθινες, ξύλινες ή ακόμη και κέρινες⁹⁵⁵, φαίνεται ότι αυτές ήταν συνήθως πήλινες (Εικόνα 204) και γύψινες⁹⁵⁶ (Εικόνα 205)⁹⁵⁷. Ο γύψος ή ο πηλός τοποθετούνταν είτε γύρω από το αρχέτυπο (Εικόνα 206)⁹⁵⁸, οπότε δημιουργούνταν οι μήτρες πρώτης γενιάς (*first generation moulds*)⁹⁵⁹ με την εκμαγείωση⁹⁶⁰ του αρχετύπου, είτε γύρω από ένα λυχνάρι το οποίο ο κερα-

948. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σ. 21 και Bailey, *Pottery Lamps. Roman crafts*, σ. 94.

949. Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 16.

950. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σ. 21.

951. Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 16.

952. Βλ. γι'αυτήν παρακάτω.

953. Για αναλυτικές πληροφορίες σχετικά με αρχέτυπα παλιότερων εποχών, για την διακρίση τους και για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, σσ. 40-43.

954. Στο Bailey, *Pottery Lamps. Roman crafts*, σ. 97 σημειώνεται μάλιστα ότι ένα αρχέτυπο θα μπορούσε να παραμείνει σε ένα εργαστήριο για δεκαετίες.

955. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σ. 22 όπου σημειώνει ότι έως σήμερα δεν έχει βρεθεί καμία λίθινη ή ξύλινη μήτρα στην Αθήνα.

956. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σ. 22.

957. *Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, αρ. κατ.ΙΙ.15.1.

958. Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 17.

959. Βλ. Perlzweig, *Lamps*, σ. XV (τον όρο παραθέτει μέσω του Nicholls, *Type, Group and Series*, σ. 220).

960. *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, λήμμα «εκμαγείωση».

μέας θα μπορούσε να γεμίσει με άμμο για να το καταστήσει πιο ανθεκτικό και να αποτρέψει την είσοδο υλικού στο εσωτερικό του ακολουθώντας στην περίπτωση αυτή μία διαδικασία σαφώς οικονομικότερη, ευκολότερη, και βασισμένη στην εκμαγείωση λυχναριού. Ο δεύτερος τρόπος αντιγραφής στη διεθνή βιβλιογραφία αποδίδεται με τον σύγχρονο γαλλικό όρο *surmoulage*⁹⁶¹ και θα μπορούσε μονολεκτικά να αποδοθεί με τον ελληνικό όρο *αντεκτύπωση*, που εύστοχα έχει προτείνει ο Π. Πετρίδης⁹⁶².

Η εκμαγείωση του αρχετύπου σε πηλό ακολουθούσε την εξής διαδικασία: ο αγγειοπλάστης κάλυπτε με πηλό το κατώτερο τμήμα του αρχετύπου και το άφηνε να «πετσιάσει»⁹⁶³. Για το στέγνωμα, ανάλογα και με την υγρασία, απαιτούνταν περίπου μισή μέρα. Μόνο αφού περίμενε το απαιτούμενο χρονικό διάστημα κάλυπτε και το κάτω τμήμα με πηλό. Αφού έκοβε τον πηλό που εξείχε στις άκρες, δημιουργούσε τις εγκοπές που θα εξασφάλιζαν την ακριβή συνάρμωση των δύο τμημάτων. Οι μήτρες αφαιρούνταν από το αρχέτυπο πριν να στεγνώσουν τελείως, στη συνέχεια ψήνονταν στον κλίβανο με αποτέλεσμα να αποκλίνουν από το αρχικό τους σχήμα ή να συρρικνωθούν⁹⁶⁴.

Για την εκμαγείωση του αρχετύπου σε γύψο φαίνεται ότι στην αρχή ο κατασκευαστής δημιουργούσε το κάτω μέρος της μήτρας τοποθετώντας μέσα σε σκεύος με μία στρώση γύψου το αρχέτυπο που ήταν αλλειμμένο με λάδι για να μην κολλήσει σε αυτό ο γύψος. Στη συνέχεια έχυνε ρευστό γύψο έως το σημείο λίγο κάτω από το μέσο του ύψους του αρχετύπου. Αφού ο γύψος στέγνωνε ο τεχνίτης τον διάνοιγε με μία λάμα δημιουργώντας εσοχές και εξοχές για να συναρμόζονται ακριβώς τα δύο τμήματα της μήτρας⁹⁶⁵.

Στην περίπτωση της αντεκτύπωσης (*surmoulage*) ο λυχνοποιός ακολουθούσε παρόμοια διαδικασία με αυτή της εκμαγείωσης ενός συμπαγούς αρχετύπου, και κάλυπτε το λυχνάρι με πηλό ή γύψο αφού το είχε αλείψει με λάδι για να αποφύγει μία ανεπιθύμητη συγκόλληση του υλικού στο λυχνάρι. Αυτή η μέθοδος ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στις επαρχίες εκείνες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας όπου μέσω του εμπορίου έφθανε μία πληθώρα ξένων λυχναριών⁹⁶⁶. Καθώς μάλιστα ορισμένα από τα πήλινα λυχνάρια μιμούνται αντίστοιχα μετάλλια, όπως μαρτυρούν ανάγλυφες λεπτομέρειες στην επιφάνειά τους⁹⁶⁷, φαίνεται ότι η διαδικασία αυτή θα μπορούσε να εφαρμόζεται και σε μετάλλια λυχνάρια από τη στιγμή που τεχνικά αυτό ήταν εφικτό.

961. Ο όρος *επιμήτρωση* που προτάθηκε από τη Βελένη (Αδάμ-Βελένη, *Λύχνοι του 3ου αι.*, σ. 193) παρόλο που αποτελεί κατά λέξη μετάφραση των συνθετικών του γαλλικού *surmoulage* δεν αποδίδει κατά τη γνώμη μου επακριβώς τη διαδικασία αυτή.

962. Πετρίδης, *Ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά εργαστήρια*, σ. 86 και υποσημ. 25. Βλ. επίσης Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Ονοματολογία και ορολογία*, σ. 831.

963. Δηλαδή να στεγνώσει έως ότου αποκτήσει τη σκληρότητα του δέρματος. Ο αγγλικός όρος είναι *leather-hard dry*.

964. Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 16.

965. Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, σσ. 114-115.

966. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σ. 24 και Vertet, *Fabrication des lampes*, σσ. 77-78.

967. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σ. 5. Xanthopoulou, *Lampes en métal*.

Το πλεονέκτημα της χρήσης του γύψου στην μέθοδο της αντεκτύπωσης (surmoulage) είναι ότι αναπαράγει το πρωτότυπο χωρίς παραμόρφωση ή συρρικνωση. Έχει, ωστόσο, δύο μειονεκτήματα: α. Η γύψινη μήτρα είναι λιγότερο ανθεκτική από την πήλινη και β. σε κάθε νέα απόπειρα αντεκτύπωσης λυχναριού (surmoulage) αυξάνεται ο αριθμός των κουκκίδων πηλού που σχηματίζονται στην επιφάνεια του νέου λυχναριού ως επακόλουθο της δημιουργίας φυσαλίδων στις γύψινες μήτρες⁹⁶⁸. Και αυτό συμβαίνει γιατί, καθώς ο γύψος είναι υλικό που δημιουργεί κοιλότητες με το χύσιμό του και όχι με εμπύηση, τα αποτυπώματα των φυσαλίδων που δημιουργούνται στις γύψινες μήτρες δεν μπορούν να αποφευχθούν⁹⁶⁹.

Το πλεονέκτημα των πήλινων μητρών που προκύπτουν από αντεκτύπωση (surmoulage) είναι ότι είναι πιο ανθεκτικές και μπορούν να τροποποιηθούν. Το μεγάλο πρόβλημα είναι ότι τα λυχνάρια που αντιγράφονται με πήλινες μήτρες εμφανίζονται συρρικνωμένα σε σχέση με το αρχέτυπο, καθώς οι πήλινες μήτρες συρρικνώνονται τόσο κατά το στέγνωμα όσο και κατά το ψήσιμό τους. Μετά από αρκετές απόπειρες εφαρμογής της διαδικασίας αυτής με πηλό τα λυχνάρια συρρικνώνονται ιδιαίτερα και τα ανάγλυφά τους στοιχεία εξαφανίζονται⁹⁷⁰. Διατυπώθηκε μάλιστα η άποψη ότι οι λυχνοποιόι σε περιφερειακά εργαστήρια προσπαθούσαν να επιλέγουν μεγαλύτερα λυχνάρια ή λυχνάρια καλύτερης ποιότητας για να ακολουθήσουν τη διαδικασία αυτή⁹⁷¹, καθώς κάθε νέα γενιά λυχναριών αντιπροσωπευόταν από λυχνάρια που ήταν κατά 10-12% μικρότερα από αυτά της προηγούμενης. Η παράμετρος αυτή αποτελεί ένδειξη για να χρονολογηθούν τα λυχνάρια που έχουν το ίδιο αρχέτυπο ή υποαρχέτυπο (sub-archetype), δηλαδή το λυχνάρι πρώτης γενιάς, που δεν δημιουργείται για χρήση αλλά τροποποιείται ειδικά για να παραχθούν από αυτό μήτρες⁹⁷².

Συγκρίνοντας τις γύψινες και τις πήλινες μήτρες⁹⁷³ διαπιστώνουμε ότι οι πήλινες ήταν πιο ανθεκτικές αλλά πιο δύσκολες στην κατασκευή και πιο ακριβές στην παραγωγή. Έχει υποστηριχτεί ότι οι γύψινες μήτρες μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τριάντα περίπου αναπαραγωγές καλής ποιότητας. Σε σύγκριση με αυτές οι πήλινες μήτρες διατηρούσαν για μεγαλύτερο διάστημα την πιστότητα του αρχικού τους σχεδίου και μπορού-

968. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σ. 24. Παραδείγματα λυχναριών με κουκκίδες πηλού που προέκυψαν από φυσαλίδες σε γύψινη μήτρα παρουσιάστηκαν στο Βελένης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Ζαχαριάδης, *Λυχνάρια*.

969. Βλ. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, αρ. κατ. 84, πίν. 8.

970. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σ. 24.

971. Vertet, *Fabrication des lampes*, σσ. 78-79. Βλ. Cazes, Ugaglia, *Musée Saint-Raymond*, σ. 62 όπου έχουμε πληροφορία για εργαστήριο παραγωγής λυχναριών με αντεκτύπωση (surmoulage) στην Τουλούζη κατά τον 4ο-5ο αι. Τρία τμήματα πήλινων μητρών που προέκυψαν ως αποτέλεσμα αντεκτύπωσης, στο: Βελένης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Ζαχαριάδης, *Λυχνάρια*.

972. Karivieri, *Lamp Trade*, σ. 423, υποσημ. 8. Για τον όρο sub-archetype, βλ. Perlzweig, *Lamps*, σ. XV.

973. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σσ. 22-23.

σαν να δώσουν εκατοντάδες αν όχι χιλιάδες αντίγραφα. Επίσης, η καλύτερη αναπαραγωγή ενός μοτίβου επιτυγχανόταν με τη χρήση πήλινης μήτρας⁹⁷⁴. Η σκληρότητα της πήλινης μήτρας οφειλόταν στην αργή εξάτμιση του νερού, αρχικά στο στέγνωμα και κατόπιν στο ψήσιμο και η σκληρότητα της γύψινης στη γρήγορη εξάτμιση της υγρασίας. Ο κεραμέας μπορούσε να πιέζει, να επεξεργάζεται εκ νέου ή να τροποποιεί την πήλινη μήτρα όσο αυτή παρέμενε υγρή, κάτι που δεν ήταν δυνατό για τη γύψινη⁹⁷⁵. Οι σύγχρονοι κεραμείς προτιμούν τις γύψινες μήτρες έναντι των πήλινων, επειδή κατασκευάζονται γρηγορότερα και ευκολότερα και λόγω ταχύτητας στη χρήση τους, καθώς απορροφούν γρηγορότερα την υγρασία του πηλού, που βρίσκεται στο εσωτερικό τους⁹⁷⁶.

Έμμεση ένδειξη για τη δημιουργία των λυχναριών με τη βοήθεια γύψινης μήτρας αποτελούν οι κουκκίδες, που οφείλονται στις φυσσαλίδες, οι οποίες δημιουργούνταν στα τοιχώματα των γύψινων μητρών. Μελετώντας την επιφάνεια των λυχναριών που έχουν διασωθεί φαίνεται ότι οι γύψινες μήτρες προτιμούνταν σε σχέση με τις πήλινες. Τα τελευταία χρόνια ένας σημαντικός αριθμός από θραύσματα αρχαίων γύψινων μητρών (Εικόνα 205)⁹⁷⁷ έχουν βρεθεί, παρόλο που ο γύψος είναι φθαρτό υλικό⁹⁷⁸.

Επειδή οι κατασκευαστές λυχναριών χρειάζονταν ένα αξιοσημείωτο απόθεμα από μήτρες, ώστε να υπάρχει συνεχής παραγωγή, ένας σημαντικός αριθμός μητρών δημιουργούνταν από το ίδιο αρχέτυπο. Το μισό του λυχναριού δεν μπορούσε να αφαιρεθεί από τη μήτρα του χωρίς βλάβη έως ότου στεγνώσει, κάτι που έθετε σε αχρησία τη μήτρα για ένα συγκεκριμένο διάστημα μέχρι ο πηλός του λυχναριού να στεγνώσει επαρκώς⁹⁷⁹.

Από τις μήτρες πρώτης γενιάς θα παράγονταν τα λυχνάρια πρώτης γενιάς (*first generation lamps*) καθώς και το υποαρχέτυπο (*sub-archetype*), δηλαδή ένα λυχνάρι πρώτης γενιάς κατασκευασμένο όχι για χρήση αλλά ειδικά διαμορφωμένο για την παραγωγή μητρών. Μία δεύτερη γενιά μητρών (*second generation moulds*) θα μπορούσε να προκύψει από την εκμαγείωση είτε λυχναριών πρώτης γενιάς είτε υποαρχετύπων και με την ίδια διαδικασία θα μπορούσαν να υπάρξουν έως τέσσερις ή πέντε γενιές μητρών και λυχναριών με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μία ολόκληρη σειρά παραγωγής (*series*) αποτελούμενη από όλα τα λυχνάρια και τις μήτρες που παράγονταν από ένα μόνο αρχέτυπο και έτσι να προκύψει ένας συγκεκριμένος τύπος (*type*) λυχναριών δηλαδή ένας αριθμός αντικειμένων που μοιάζουν μεταξύ τους στην εξωτερική εμφάνιση και στο σχήμα.

974. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 14 και Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σ. 23.

975. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σ. 22 και Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, σ. 39.

976. Vertet, *Fabrication des lampes*, σ. 40.

977. Byzanz. *Das Licht aus dem Osten*, αρ. κατ.ΙΙ.15.1.

978. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι περισσότερες από τις γύψινες μήτρες που βρέθηκαν προέρχονται από την Αίγυπτο και την Τυνησία. Βλ. σχετικά Bailey, *Pottery Lamps. Roman crafts*, σ. 94. Επίσης στη σ. 97, εικ. 170 βλ. φωτογραφίες γύψινων μητρών. Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, πίν. XIX. Μία τεράστια συλλογή από γύψινες μήτρες προερχόμενες από την Τυνησία παρουσιάζεται στην Έκθεση *Lumina Domestica* στο Lamp Museum της Μπριζ (Βέλγιο).

979. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 14.

Ένα εργαστήριο θα μπορούσε παράλληλα να παράγει πολλούς διαφορετικούς τύπους αλλά και ένας τύπος θα μπορούσε να παρουσιάζει διαφορετικό εύρος τόσο σε συνάρτηση με τον χρόνο παραγωγής του όσο και σε σχέση με τη διαφοροποίηση ή όχι του πηλού που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή των λυχναριών του εκάστοτε τύπου⁹⁸⁰.

Προτάθηκε επίσης ότι για τη δημιουργία περίτεχνων αρχετύπων με σύνθετες σκηνές χρησιμοποιούνταν ειδικές σφραγίδες (ροίιζον)⁹⁸¹, κατάλληλες να δίνουν σχέδια σε σειρά. Εικάζεται ότι θα μπορούσαν να είναι από σκαλισμένο ξύλο, ή γύψο ή μέταλλο⁹⁸² ενώ είναι βεβαιωμένη η ύπαρξη αυτών που ήταν καμωμένες με πηλό (Εικόνες 207, 208⁹⁸³). Αυτές οι πήλινες σφραγίδες χρησιμοποιούνταν προφανώς για τη δημιουργία μεμονωμένων μοτίβων στις γύψινες μήτρες των αφρικανικών λυχναριών, ενόσω ήταν ακόμη υγρές και δημιουργούσαν μοτίβα, όπως για παράδειγμα το χριστόγραμμα, ο λαγός και το κουνέλι, τα οποία θα εμφανίζονταν τελικά στους δίσκους των λυχναριών⁹⁸⁴.

4.2.3 Δημιουργία λυχναριών από μήτρες⁹⁸⁵ (Εικόνα 204)

Η κατασκευή του λύχνου απαιτούσε ικανότητα και πείρα. Άλειφαν τα δύο ή περισσότερα⁹⁸⁶, τμήματα της μήτρας με λάδι ή κάποια άλλη ουσία για να μην κολλάει ο πηλός⁹⁸⁷ και τοποθετούσαν λεπτό στρώμα πηλού 2-5 χιλιοστών σε κάθε κομμάτι της μήτρας και το πίεζαν με τα δάχτυλα, όπως μαρτυρούν τα δακτυλικά αποτυπώματα που διακρίνονται σε πολλές περιπτώσεις στο εσωτερικό των λυχναριών⁹⁸⁸.

Στην πιο πιθανή μέθοδο παραγωγής το πάνω και το κάτω τμήμα ενός λυχναριού ενώνονταν με την πίεση των δύο τμημάτων της μήτρας, με τα υγρά τμήματα του πηλού ανάμεσά τους⁹⁸⁹. Η απόδειξη για την εφαρμογή αυτής της μεθόδου παρέχεται από την εύρεση μητρών που φέρουν γραμμές-οδηγούς, χαραγμένες στις παρυφές ή με την τοποθέτηση οπών και προεξοχών⁹⁹⁰ (Εικόνα 205⁹⁹¹). Η απόσπαση των λύχνων από τις μήτρες γινόταν όταν ο πηλός ήταν αρκετά στεγνός για να είναι εύκολη η διαδικασία⁹⁹². Πριν ο πηλός να στεγνώσει τελείως διάνοιγαν τις οπές πλήρωσης και φιτιλιού. Τη διαδικασία αυτή μαρτυρούν ίχνη κυλινδρικού ή οξύλη-

980. Βλ. Perltzweig, *Lamps*, σ. XV, όπου παραθέτει τους όρους μέσω του Nicholls, Type, Group and Series, σ. 220.

981. Vertet, *Fabrication des lampes*, σ. 57. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σ. 23.

982. Bailey, *Pottery Lamps. Roman crafts*, σ. 95.

983. Herrmann, Hoek, *Light*, σ. 25, αρ. κατ. 11-12.

984. Herrmann, Hoek, *Light*, σ. 25, αρ. κατ. 11-12.

985. Βλ. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σσ. 23-24 και Σάμψων, *Εργαστήριο*, σ. 105.

986. Στις περιπτώσεις λυχναριών με ιδιαίτερα περίπλοκο σχήμα.

987. Bailey, *Pottery Lamps. Roman crafts*, σ. 96

988. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 14 και Πετρόπουλος, *Λυχνομαντείο*, σ. 141, συμπέρασμα η.

989. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 14.

990. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σ. 22.

991. Byzanz. *Das Licht aus dem Osten*, αρ. κατ. II.15.1.

992. Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, σ. 45.

κτου εργαλείου⁹⁹³, που ορισμένες φορές έχουν απομείνει στον πυθμένα και τις ροδέλες πηλού που προέκυψαν από τη διάνοιξή τους⁹⁹⁴. Ο αρμός που προκύπτει στο σημείο συνένωσης των δύο τμημάτων συνήθως διορθωνόταν από τον κεραμέα με απλή πίεση και εξομάλυνσή του (Εικόνα 209⁹⁹⁵), καθώς μάλιστα επρόκειτο για το πιο επικίνδυνο σημείο να διαχωριστούν τα δύο τμήματα ή να προκληθούν σπασίματα⁹⁹⁶.

Η άλλη δυνατή, αλλά λιγότερο πιθανή, μέθοδος ήταν να αφεθούν τα δύο μισά να στεγνώνουν χωριστά στα δύο τμήματα της μήτρας μέχρις ότου να μπορούν να αποσπαστούν. Οι απαραίτητες σπές θα μπορούσαν να διαμορφωθούν στο επάνω μισό, και, όταν στέγνωναν αρκετά, τα δύο τμήματα θα ενώνονταν με προσθήκη πηλού πάνω από τον αρμό.

Το τελικό στάδιο στην κατασκευή του λυχναριού ήταν η προσθήκη της λαβής, εάν αυτή δεν περιλαμβανόταν στο σχήμα της μήτρας που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του λυχναριού. Το λυχνάρι αφηνόταν να στεγνώσει περαιτέρω, και εάν υπήρχε πρόβλεψη, γινόταν η επίθεση του επιχρίσματος⁹⁹⁷. Ο κύριος σκοπός που επιτελεί το επίχρισμα⁹⁹⁸ είναι να καταστήσει το λυχνάρι αδιάβροχο και αδιαπέραστο από το καύσιμο⁹⁹⁹. Η διακοσμητική του χρήση είναι δευτερεύουσα, γεγονός που δεν εμποδίζει τον κατασκευαστή του λυχναριού να τοποθετήσει αυτό το επίχρισμα με τέτοιο τρόπο ώστε να δώσει μία ευχάριστη όψη στα προϊόντα¹⁰⁰⁰. Οι τρεις κύριες μέθοδοι επίθεσης του επιχρίσματος ήταν με χρήση πινέλου, με εμβάπτιση και με περίχυση ή έναν συνδυασμό αυτών. Συχνά απαντούν δακτυλικά αποτυπώματα, που δείχνουν από πού κρατήθηκε το λυχνάρι κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας¹⁰⁰¹.

Η υπογραφή του κεραμέα αποτελεί ένδειξη της συναίσθησης της καλλιτεχνικής εργασίας και της προσεγμένης κατασκευής αλλά και των εξειδικευμένων μάλλον κεραμικών εργαστηρίων που κατασκεύαζαν μόνο λυχνάρια¹⁰⁰². Το σήμα του κεραμέα εμφανίζεται στο λυχνάρι εγχάρακτο, όταν προέρχεται από μήτρα, ή έξεργο, όταν προέρχεται από σφραγίδα που πιέστηκε στο λυχνάρι πριν από το ψήσιμό του¹⁰⁰³. Σε ορισμένα λυχνάρια στο κέντρο της βάσης, αντί ονομάτων, εμφανίζονται σύμβολα όπως

993. Βελένης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Ζαχαριάδης, *Λυχνάρια*.

994. Trost, Hellmann, *Lampes antiquae*, σ. 45.

995. Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 18, εικ. 5.

996. Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 18 και Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 14.

997. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 14, Σάμψων, *Εργαστήριο*, σ. 105.

998. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 14. Οφείλουμε να δίνουμε τη δέουσα προσοχή καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχει κίνδυνος σύγχυσης ανάμεσα στους όρους που χρησιμοποιήθηκαν για το επίχρισμα. Ενδεικτικά αναφέρω τη χρήση του όρου *glaze* (χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από την Karivieri, *Athenian Lamp Industry*) που αποδίδει σαφώς το επίχρισμα των λυχναριών και δεν έχει καμία σχέση με την εφυάλωση των μεσοβυζαντινών και μεταγενέστερων αγγείων. Για το θέμα των όρων *slip*, *glaze*. βλ. στο Bailey, *Pottery Lamps. Roman crafts*, σ. 100.

999. Στο Bailey, *Pottery Lamps. Roman crafts*, σ. 99.

1000. Bailey, *Pottery Lamps*, σσ. 15-16.

1001. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 16

1002. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*.

1003. Bailey, *Pottery Lamps. Roman crafts*, σ. 99 και Walters, *Roman lamps*, σ. xvii.

για παράδειγμα μοτίβο φοινικιάς¹⁰⁰⁴ ή πατούσα ποδιού (*planta pedis*)¹⁰⁰⁵. Καθώς προς το τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας τα περισσότερα λυχνάρια ήταν είτε ανώνυμα είτε έφεραν λίγα απλά σφραγίσματα, όπως για παράδειγμα συνέβη με τα λυχνάρια από την Εγγύς Ανατολή (6ος-7ος αι.) και με τα αττικά λυχνάρια της περιόδου μεταξύ του 5ου και 7ου αι. –με εξαίρεση ορισμένα λυχνάρια από τα εργαστήρια «Χιόνης» και «Σωτηρίας»¹⁰⁰⁶– θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι ίσως στην περίοδο αυτή δεν υπήρχε ενδιαφέρον να δηλωθεί η αποκλειστικότητα μιας παραγωγής που δεν έφερε την αίγλη των προϊόντων του παρελθόντος, είτε γιατί τα προϊόντα δεν προορίζονταν για εξαγωγές είτε γιατί δεν αποτελούσαν πρωτότυπες δημιουργίες αλλά αντιγραφές άλλων λυχναριών είτε τέλος γιατί ο αυξημένος αριθμός κλεψίτυπων λυχναριών είχε οδηγήσει στην απώλεια εμπιστοσύνης και ασφάλειας που προσέδιδε η υπογραφή του κεραμέα.

4.2.4. Ψήσιμο λυχναριών

Τα λυχνάρια ψήνονταν άλλοτε μαζί με άλλα σκεύη¹⁰⁰⁷ και άλλοτε ως το μόνο περιεχόμενο του κλιβάνου¹⁰⁰⁸. Τα λυχνάρια μπορούσαν να στοιβαχθούν το ένα επάνω στο άλλο χωρίς να χρειάζονται ενδιάμεσα χωρίσματα και χωρίς να κολλήσουν μεταξύ τους¹⁰⁰⁹ (Εικόνα 210¹⁰¹⁰). Οι θερμοκρασίες μπορούσαν να κυμανθούν ανάμεσα στους 900 και 960° C¹⁰¹¹. Το καύσιμο που χρησιμοποιούσαν ήταν κυρίως ξύλο και το ψήσιμο διαρκούσε τουλάχιστον 24 ώρες και ίσως και δύο φορές περισσότερο με σταδιακή άνοδο της θερμοκρασίας και σταδιακή ψύξη. Μερικές φορές συνέβαιναν ατυχήματα, η θερμοκρασία έβγαινε εκτός ελέγχου και υπερέβαινε τα επιθυμητά όρια, προκαλώντας παραμορφωμένα λυχνάρια, συχνά κολλημένα μεταξύ τους και με τον πηλό τους πολύ σκληρό και αποχρωματισμένο¹⁰¹². Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα κολλημένα λυχνάρια που εκτίθενται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα¹⁰¹³ (Εικόνα 211).

1004. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 72.

1005. Williams, *Kenchreai*, σ. 70.

1006. Morrisson, Sodini, *Sixth-Century Economy*, σ. 203.

1007. Ζαχαριάδου, *Κεραμικά εργαστήρια*, σ. 320 και εικ. 5.

1008. Bailey, *Lamps I*, σ. 7.

1009. Bailey, *Lamps I*, σ. 8.

1010. Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 19, εικ. 6-7.

1011. Goethert, *Lampen und Leuchter*, σσ. 18. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σσ. 24-25.

1012. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 16.

1013. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, πίν. 24 και 25. Παραδείγματα λυχναριών καταστραμμένων στο ψήσιμο καθώς και όστρακα που φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν για το στήριγμά τους στον κεραμικό κλίβανο διακρίνονται στο Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σσ. 115-116, αρ. κατ. 110. Για παραμορφωμένα από την όπτηση λυχνάρια της Ύστερης Αρχαιότητας βλ. επίσης Ζαχαριάδου, *Κεραμικά εργαστήρια*, εικ. 5.

5. Τυπολογία λυχναριών με μήτρα της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου

Συνεχίζοντας τη ρωμαϊκή παράδοση τα καμωμένα με μήτρα λυχνάρια διατηρούν και κατά την Ύστερη Αρχαιότητα σε γενικές γραμμές τα ίδια δομικά στοιχεία γεγονός που απηχείται και στην ονοματολογία (Εικόνα 212). Στην ίδια περίοδο απαντούν και λυχνάρια με πλαστική διαμόρφωση που αναπαριστούν ένα ποντίκι που δαγκώνει το φυτόλι¹⁰¹⁴ (Εικόνα 192)¹⁰¹⁵, δελφίни (Εικόνα 213) ή πουλιά και ιδιαίτερα περιστέρια (Εικόνα 214)¹⁰¹⁶. Ένας τύπος πλαστικού λυχναριού ήδη γνωστός από τη ρωμαϊκά χρόνια, που επιβιώνει τουλάχιστον έως τον 6ο αι. είναι αυτός σε σχήμα πέλματος με σανδάλι¹⁰¹⁷. Επίσης, ένας χαρακτηριστικός τύπος με ιδιαίτερο συμβολισμό αποτελεί αυτός που απομεινιάται ψάρι¹⁰¹⁸ (Εικόνα 215). Στα πλαστικά λυχνάρια και μάλιστα στα πολύμυξα φαίνεται ότι μπορούμε να συμπεριλάβουμε και τα караβόσχημα φωτιστικά¹⁰¹⁹, που θυμίζουν ανάλογα μετάλλινα, που αναφέρει ο Παύλος Σιλεντιάριος¹⁰²⁰, περιγράφοντας τα φωτιστικά του κυρίως ναού και των κλιτών της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης¹⁰²¹. Στην Ύστερη Αρχαιότητα πολύμυξα λυχνάρια με σχήμα πλοίου συνδέθηκαν με τη λατρεία του Σέραπι και της Ίσιδας, ειδικότερα με κάποιες ετήσιες τελετές που καθόριζαν την έναρξη της περιόδου πλοήγησης. Σε οικιακά σύνολα, τα λυχνάρια με σχήμα πλοίου γίνονταν αντιληπτά ως σύμβολα καλής τύχης και ομαλής πλοήγησης μέσα στη ζωή¹⁰²².

Φωτεινότερα και χωρίς έντονο καπνό φωτιστικά ήταν δυνατόν να υπάρξουν μόνο με την αύξηση του αριθμού των λυχναριών που χρησιμοποιούνταν μαζί ή με την αύξηση του αριθμού των μυκτάρων ενός λυχναριού. Ανάλογα με τον αριθμό των μύξων τα λυχνάρια ονομάζονταν: μονόμυξα (Εικόνες 216¹⁰²³, 217¹⁰²⁴, 218¹⁰²⁵), δίμυξα, με τους δύο μύξους να απαντούν είτε σε αντιδιαμετρική θέση¹⁰²⁶ (Εικόνα 219) είτε σε παράλληλη διάταξη¹⁰²⁷ (Εικόνα 220)], τρίμυξα, με τρεις μύξους είτε σε ακτινωτή

1014. Για την ερμηνεία του μοτίβου βλ. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 58.

1015. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 78, αρ. 24.

1016. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 58, αρ.κατ. 11.

1017. Για φωτογραφία τέτοιου λυχναριού του 6ου αι. βλ. Perlzweig, *Lamps*, εικ. 47.

1018. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 296, αρ. κατ. 313 και Chrzanovski, *Lumière! Nyon*, σ. 89, αρ. κατ. 105.

1019. Για πλήλιο πολύμυξο λυχνάρι με μορφή πλοίου βλ. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 11, εικ. 14

1020. Αντωνιάδης, "Εκφρασις, τ. Γ", σ. 141, στ. 851. Βλ. σχετικά Montserrat, *Church Lighting*, σ. 441.

1021. Βλ. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σσ. 11-12.

1022. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σσ. 62-63.

1023. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 72, αρ.κατ. 18.

1024. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 70, αρ.κατ. 17.

1025. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 72, αρ. 18.

1026. Παρλαμά, Σταμπολίδης, *Η πόλη κάτω από την πόλη*, σ. 138, εικ.121-122.

1027. *Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, αρ. κατ. II.16.1.

διάταξη¹⁰²⁸ (Εικόνα 221) είτε σε παράλληλη διάταξη¹⁰²⁹ (Εικόνα 222)¹⁰³⁰. Ανάλογη διαμόρφωση απαντά και στην περίπτωση των πολύμυξων λυχναρίων είτε σε ακτινωτή διάταξη¹⁰³¹ (Εικόνα 223) είτε σε παράλληλη¹⁰³² (Εικόνα 224). Τα δίμυξα λυχνάρια είναι πολύ κοινά, και έχουν βρεθεί πολλά λυχνάρια με μέχρι και δώδεκα μύξες¹⁰³³. Ένα δίμυξο λυχνάρι θα έκαιγε σαφώς διπλάσιο λάδι από ένα μονόμυξο και γιγάντια λυχνάρια με αρκετές μύξες διέθεταν ένα μεγάλο ελαιοδοχείο και έτσι η πλήρωσή τους δεν γινόταν συχνά¹⁰³⁴.

Η διαμόρφωση πήλινου δακτυλίου σε δίμυξο¹⁰³⁵ (Εικόνα 219) και τρίμυξο λυχνάρι¹⁰³⁶ (Εικόνα 221) σε συνδυασμό με απεικόνιση δίμυξου λυχναριού σε τοιχογραφία στη ρωμαϊκή κατακόμβη των αγίων Μαρκελλίνου και Πέτρου του β' μισού 4ου αι.¹⁰³⁷ (Εικόνα 225) καθώς και ανάλογος συσχετισμός παράστασης μονόμυξου λυχναριού σε τοιχογραφία του 4ου αι., στην κατακόμβη της Via Latina στη Ρώμη¹⁰³⁸ (Εικόνα 226) με μονόμυξο λυχνάρι¹⁰³⁹ (Εικόνα 227) καθιστούν σαφές ότι στις περιπτώσεις αυτές τα πήλινα, καμωμένα με μήτρα, λυχνάρια προορίζονταν είτε για αιώρηση είτε για να μεταφέρονται με τη βοήθεια αλυσίδας. Από την άλλη πλευρά πήλινα λυχνάρια με συμφύες στέλεχος¹⁰⁴⁰ (Εικόνα 228) αποτελούν μία επιλογή – γνωστή από παλιότερες περιόδους¹⁰⁴¹– σύζευξης των πλεονεκτημάτων ενός πήλινου καμωμένου με μήτρα λυχναριού με ένα στέλεχος επίσης πήλινο που επιτρέπει την υπερύψωσή τους με σκοπό προφανώς την εξασφάλιση καλύτερου φωτισμού, καθώς το φως θα εκπεμπούταν από ψηλότερη θέση.

Για χρήση στο ύπαιθρο ή για ανάρτηση σε εσωτερικούς χώρους μπορούσαν να τοποθετούνται μέσα σε λυχνούχους (Εικόνες 229, 230, 231¹⁰⁴²) οι οποίοι θα προστάτευαν τη φλόγα από τα ρεύματα του αέρα¹⁰⁴³. Προφανώς δεν υπήρχαν εξειδικευμένα λυχνάρια για χρήση τους σε λυχνούχους,

1028. Παρλαμά, Σταμπολίδης, *Η πόλη κάτω από την πόλη*, σ. 70, εικ. 42.

1029. Ελευθεράτου, *Μουσείο Ακρόπολης*, αρ. 237.

1030. Χανθοπούλου, *Lampes en Bronze*, σ. 1. Βλ. επίσης Bailey, *Pottery Lamps. Roman crafts*, σ. 93.

1031. Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 349, σ. 233.

1032. Spier, *Picturing the Bible*, σ. 226, αρ. 54.

1033. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 10.

1034. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 10.

1035. Παρλαμά, Σταμπολίδης, *Η πόλη κάτω από την πόλη*, σ. 138, εικ. 121-122.

1036. Παρλαμά, Σταμπολίδης, *Η πόλη κάτω από την πόλη*, σ. 70, εικ. 42.

1037. Donati, *Romana Pictura*, εικ. 79, σ. 190.

1038. Spier, *Picturing the Bible*, σ. 56, εικ. 43.

1039. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 79, αρ. 25.

1040. Παπανικόλα-Μπακιριτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 302, αρ. κατ. 326.

1041. Αντίθετα, οι απαρχές της πρέπει να αναζητηθούν αρκετά παλιότερα, καθώς λυχνάρια τροχίλατα και ανοιχτού τύπου βέβαια, υπερυψωμένα σε πήλινο στέλεχος που έχει τη μορφή Καρυάτιδας, απαντούν στην Κύπρο από τον 6ο αι. π.Χ. Βλ. σχετικά στο *Mediterranée des Phéniciens*, αρ. κατ. 215b. Για δίμυξο, καμωμένο σε μήτρα, λυχνάρι του 1ου αι. π.Χ. στηριγμένο σε υπερυψωμένο στέλεχος και προερχόμενο από την Αίγυπτο βλ. Bailey, *Pottery Lamps*, έγχρωμος πίνακας Β.

1042. Gazda, *Karanis* εικ. 41.

1043. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 58.

αλλά εν δυνάμει κάθε λυχνάρι με μέγεθος ικανό να διέλθει από την οπή στην περιφέρεια του λυχνούχου θα μπορούσε να τοποθετηθεί σε αυτόν.

Ως μία ειδική κατηγορία ίσως πρέπει να εκλάβουμε έναν σπάνιο σχετικώς τύπο λυχναριών, τα μικρογραφικά λυχνάρια, όπως αυτά που εκτίθενται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης¹⁰⁴⁴ (Εικόνα 232), και αυτά που απαντούν με πλαστική διαμόρφωση σε σχήμα ιχθύος¹⁰⁴⁵ (Εικόνα 233). Πρόκειται για λυχνάρια, που μάλλον προορίζονταν για ειδική λατρευτική ή αφιερωματική χρήση και ένα σημαντικό ερώτημα που προκύπτει είναι, εάν τα λυχνάρια αυτά χρησιμοποιούνταν και για να φωτίσουν ή είχαν μόνο συμβολικό χαρακτήρα.

6. Διακόσμηση λυχναριών με μήτρα στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο

Παρόλο που τα καμωμένα με μήτρα λυχνάρια διαθέτουν μικρή επιφάνεια, συνήθως είναι ιδιαίτερα διακοσμημένα. Αυτό ερμηνεύεται από το γεγονός ότι το αποτέλεσμα της κοπιαστικής και επιμελημένης εργασίας που γινόταν κατά τη διάρκεια της κατασκευής της μήτρας εξαργυρωνόταν, τόσο κυριολεκτικά όσο και μεταφορικά, με τη δημιουργία μιας ολόκληρης σειράς λυχναριών που παράγονταν από την ίδια μήτρα και όχι ενός μόνο λυχναριού.

Η διακόσμησή τους κατά κύριο λόγο περιοριζόταν στον δίσκο. Μια μεγάλη ποικιλία μοτίβων –ειδωλολατρικά, κοσμικά, και χριστιανικά– μπορούσαν να εμφανίζονται πάνω στο δίσκο κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο¹⁰⁴⁶ καθώς είναι σαφές ότι και η ρωμαϊκή εικονογραφία των φωτιστικών επιβιώνει και στην αντίστοιχη εικονογραφία της παλαιοχριστιανικής τέχνης¹⁰⁴⁷, λαμβάνοντας όμως χριστιανικό συμβολισμό και περιεχόμενο¹⁰⁴⁸. Για την εξέλιξη της διακόσμησης των λυχναριών ως φορέων θρησκευτικών πεποιθήσεων στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες ιδιαίτερης σημασίας είναι τα λυχνάρια που έχουν βρεθεί σε ειδικούς τόπους λατρείας, όπως στις κατακόμβες¹⁰⁴⁹.

Οι θρησκείες και ειδικότερα ο χριστιανισμός αποτέλεσαν ιδιαίτερο παράγοντα διάδοσης των καμωμένων με μήτρα λυχναριών ως αντικειμένων που αξιοποιήθηκαν ως μέσο προπαγάνδας τους¹⁰⁵⁰. Ακόμη και πρακτικές των ειδωλολατρών, που χλευάζονταν από τον Τερτυλλιανό, υιοθετήθηκαν από τους χριστιανούς μετά το Διάταγμα του Μεδιολάνου (312/3), που ανά-

1044. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ.555, αρ. κατ. 762.

1045. Menzel, *Mainz*, πίν. 77, αρ. 13.

1046. Lyon-Caen, Hoff, *Musée du Louvre*, σσ. 79-83 και Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 58.

1047. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 15.

1048. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σσ. 15-18.

1049. Για τα λυχνάρια των πρώτων χριστιανών βλ. στο Borgetto, *Lampes*.

1050. Για το θέμα αυτό βλ. Herrmann, Hoek, *Light*, σσ. 12-17, όπου γίνεται ειδική αναφορά και για τη συμβολή του αγίου Αυγουστίνου στη διάδοση της χριστιανικής εικονογραφίας σε διάφορες μορφές τέχνης και ανάμεσα σε αυτές και στα πήλινα λυχνάρια.

μεσα στα άλλα δικαιώματα, τους επέτρεψε να ανάβουν λυχνάρια στις θύρες τους και στα παράθυρα για να τιμήσουν τους μάρτυρές τους. Λίγο αργότερα, ο Μέγας Κωνσταντίνος έδωσε το δικαίωμα ακόμη και για νυχτερινές πομπές φωτισμένες με λυχνάρια κατά την παραμονή του Πάσχα¹⁰⁵¹.

Φαίνεται, ωστόσο, ότι ακόμη και στην περίοδο πριν από τον 3ο αι. υπήρχε στενή σχέση ανάμεσα στις εικόνες που χαρακτηρίζονται ως ειδωλολατρικές και στις χριστιανικές¹⁰⁵². Η ίδια εικόνα θα μπορούσε να λάβει διαφορετικό νόημα. Με βάση αυτή τη λογική, ένας ποιμένας σε ένα λυχνάρι θα μετατρέποταν σε Καλό Ποιμένα εάν το λυχνάρι αγοραζόταν από έναν χριστιανό, αλλά θα παρέμενε μία βουκολική μορφή για έναν οποιοδήποτε άλλο πελάτη¹⁰⁵³. Εξάλλου, ενδιαφέρον παράδειγμα αποτελεί λυχνάρι κοσμημένο με το χριστιανικό θέμα του Καλού Ποιμένα, καμωμένο από ειδωλολάτρες κεραμείς στα κεραμικά εργαστήρια στην Όστια από τον 2ο αι. και εξής¹⁰⁵⁴. Η εικόνα του Χριστού να πατάσει τα θηρία και να θριαμβεύει, προέρχεται από τη ρωμαϊκή «εικονογραφία της νίκης», όπως στην παράσταση σε βορειοαφρικανικό λυχνάρι του 5ου αι.¹⁰⁵⁵ (Εικόνα 216) που παρουσιάζει τον αυτοκράτορα να ποδοπατά τους νικημένους εχθρούς. Η χριστιανική ερμηνεία αυτού του θριάμβου, στον οποίο ο Χριστός αντικαθιστά τον αυτοκράτορα, έγινε δημοφιλής κατά τον 5ο αι. σε διάφορα καλλιτεχνικά μέσα¹⁰⁵⁶. Σε ορισμένες περιπτώσεις διαπιστώνουμε ότι έως τον 6ο αι. ο δίσκος συγκεκριμένου τύπου λυχναριών που προέρχονται από τα κορινθιακά εργαστήρια διακοσμείται με την προτομή του Χριστού-Ήλιου, μακραίωνη απομίμηση της παράστασης του Ήλιου στα ρωμαϊκά λυχνάρια του 1ου αι.¹⁰⁵⁷, θέμα που κατά τη γνώμη μου απηχεί ίσως τη λατρεία του Μίθρα.

Ωστόσο, η καθαρά χριστιανική εικονογραφία στα λυχνάρια δεν αναπτύχθηκε ιδιαίτερα πριν από τον 4ο αιώνα. Το χριστόγραμμα είναι ένα από τα πρωιμότερα χριστιανικά σύμβολα που εμφανίζονται στα πήλινα λυχνάρια. Κάνει την εμφάνισή του στον 4ο αι. (Εικόνα 217)¹⁰⁵⁸. Ιδιαίτερη διάδοση γνώρισαν και απεικονίσεις ιχθύων, δελφινιών, περιστεριών, παγωνιών, ελαφιών, αμνών. Επίσης απεικονίστηκαν ο Χριστός, οι άγγελοι, και ανώνυμες δεόμενες μορφές καθώς και αφηγηματικές βιβλικές σκηνές, μολονότι είναι σπάνιες σχετικά¹⁰⁵⁹. Και ενώ θέματα, όπως το χριστόγραμμα σε όλες τις διακοσμητικές μορφές του, είχαν σαφή και αποκλειστικό χρι-

1051. Graziani-Abbiani, *Lucerne fittili*, σ. 3.

1052. Finney, *Invisible God*.

1053. Taylor, *Problem of Labels*, σσ. 55-56, που αντλεί στοιχεία από το βιβλίο Finney, *Invisible God*.

1054. Floriani-Squarciapino, *Premiers chrétiens*, σ. 76.

1055. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 72, αρ.κατ. 18.

1056. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 72, αρ.κατ. 18.

1057. Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου, *Λυχνάρια*, σ. 116. Για φωτογραφία λυχναριού με προτομή Ήλιου βλ. εικ. 14 για λυχνάρι του 1ου αι. και εικ. 15 για λυχνάρι του πρώιμου 6ου αι.

1058. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 70, αρ.κατ. 17.

1059. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 19.

στιανικό χαρακτήρα, θέματα, όπως το παγόνη¹⁰⁶⁰ ή τα σταφύλια¹⁰⁶¹, αποτελούσαν σημεία αναφοράς τόσο των χριστιανικών όσο και των ειδωλολατρικών ερμηνειών.

Στην πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο τα λυχνάρια φιλοξενούν ερωτικές σκηνές¹⁰⁶² ενώ αντίθετα στη μετέπειτα περίοδο έχουμε γυμνά θέματα, αλλά όχι και ερωτικές σκηνές, γεγονός που φανερώνει την καθοριστική επίδραση του χριστιανισμού στο θέμα αυτό¹⁰⁶³. Άλλωστε, ο τρόπος με τον οποίο τα ειδωλολατρικά σύμβολα ερμηνεύονται ως χριστιανικά είναι αξιοσημείωτος¹⁰⁶⁴ και στο θέμα αυτό συνέδραμαν προφανώς και οι Πατέρες της Εκκλησίας, όπως για παράδειγμα ο άγιος Αυγουστίνος¹⁰⁶⁵. Μάλιστα, το λυχνάρι δεν θεωρήθηκε απλώς εργαλείο απαραίτητο για τη λατρεία, αλλά συμβόλιζε την αναγέννηση, την ανάσταση. Ενσάρκωνε τον δίκαιο άνθρωπο που βάδιζε με τον Χριστό. Οι επιγραφές που βρέθηκαν πάνω στα λυχνάρια, όπως για παράδειγμα «Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσιν» και «Φῶς Χριστοῦ φαίνει, φαίνει!»¹⁰⁶⁶, επιβεβαιώνουν την σπουδαιότητά τους στη ζωή των χριστιανών¹⁰⁶⁷.

7. Τα πήλινα λυχνάρια κατά την Ύστερη Αρχαιότητα

Για τον καθορισμό της προέλευσης ειδικά των καμωμένων με μήτρα λυχναριών¹⁰⁶⁸ ορίζονται συγκεκριμένα κριτήρια και προκύπτουν ορισμένες δυσκολίες. Η υφή και το χρώμα του πηλού, η παρουσία ή η απουσία προσμείξεων και μαρμαρυγία αποτελούν στοιχεία που βοηθούν να προσγράψουμε ένα λυχνάρι σε ορισμένο τόπο προέλευσης¹⁰⁶⁹. Προς αυτήν την κατεύθυνση βοηθά ιδιαίτερα και η μελέτη του πηλού με αρχαιομετρικές μεθόδους¹⁰⁷⁰.

Παράλληλα, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι υπάρχουν πολλές απομιμήσεις, οι οποίες προέκυψαν είτε με την απόκτηση των μητρών μέσω εμπορίας τους, είτε με εκμαγείωση λυχναριών (*surmoulage*) εισαγόμενων. Ας σημειωθεί άλλωστε ότι πολλοί τοπικοί-περιφερειακοί τύποι «ταξίδεψαν» ελάχιστα¹⁰⁷¹.

Οι εισαγωγές-εξαγωγές των κατασκευασμένων με μήτρα λυχναριών καλύπτουν όλες τις ζώνες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, και μπορούμε

1060. Βλ. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 20, σ. 74.

1061. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 23, σ. 77.

1062. Βλ. ενδεικτικά Pétridis, *Les lampes corinthiennes*, εικ. 21.

1063. DACL, τ. 8, λήμμα "Lampes".

1064. Βλ. ενδεικτικά Borgetto, *Lampes*, σσ. 106-107.

1065. Borgetto, *Lampes*, σσ. 107-108.

1066. Για λυχνάρια με ανάλογες επιγραφές βλ. Loffreda, *Lucerne*.

1067. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 24.

1068. Sodini, *La contribution de l'archéologie*, σ. 178.

1069. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 15.

1070. Βλ. ενδεικτικά Rathossi, Tsolis-Katagas, Katagas, *Archaeometric study*.

1071. Sodini, *La contribution de l'archéologie*, σ. 178.

να διακρίνουμε αρκετά καλά τις ζώνες παραγωγής από αυτές των εισαγωγών, και τις τοπικές μιμήσεις από τα αυθεντικά εισαγόμενα¹⁰⁷². Επίσης, σημαντικό είναι το γεγονός ότι μπορεί κανείς να διακρίνει τις μιμήσεις όχι μόνο από τις διαφορές στον πηλό και στο επίχρισμα αλλά και από αυτές στα διακοσμητικά μοτίβα¹⁰⁷³.

Επισημαίνουμε ότι σε κάθε περιοχή τα λυχνάρια που έχουν ανευρεθεί, ή ανευρίσκονται ακόμη, μπορούν να διακριθούν σε λυχνάρια που φτάνουν μέσω του χερσαίου ή θαλάσσιου εμπορίου, και σε λυχνάρια τοπικής παραγωγής, πρωτότυπα ή απομιμήσεις των εισαγόμενων.

Σχετικά με την εξέλιξη των πήλινων λυχναριών στην Ύστερη Αρχαιότητα μέσα στο πλαίσιο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και της μετεξέλιξής της σε Βυζαντινή θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο ζώνες. Η πρώτη περιλαμβάνει τις περιοχές της που δεν ήταν ελαιοπαραγωγές, δηλαδή τις βορειότερες ρωμαϊκές επαρχίες. Σε αυτές τις περιοχές φαίνεται ότι όσα αφορούν τα πήλινα λυχνάρια βρίσκονται σε άμεση σχέση με την εκάστοτε δυνατότητα εξασφάλισης ελαιόλαδου είτε με χαμηλό κόστος, οπότε είχαν πρόσβαση σ' αυτό ακόμη και οι οικονομικά ασθενέστεροι, είτε ως είδος πολυτελείας. Στις περιπτώσεις όπου υπήρχε δυσκολία εξασφάλισης ελαιόλαδου διαπιστώνουμε ότι επιχωριάζουν σε μεγάλο βαθμό ανοιχτοί τύποι λυχναριών, είτε καμωμένοι με μήτρα είτε τροχήλατοι. Η δεύτερη ζώνη περιλαμβάνει τις περιοχές που εξακολούθησαν σε όλη τη διάρκεια της Ύστερης Αρχαιότητας να χρησιμοποιούν ελαιόλαδο ως καύσιμο των φωτιστικών¹⁰⁷⁴.

7.1 Μη ελαιοπαραγωγές περιοχές

7.1.1 Το παράδειγμα των Τρεβήρων (Trier, Γερμανία)¹⁰⁷⁵

Η πόλη των Τρεβήρων αποτέλεσε μία αγορά ξεχωριστή που αποδεικνύει καλά τη σημασία και την επίδραση των εμπορικών δρόμων στην παραγωγή και στη χρήση συγκεκριμένων τύπων λυχναριών¹⁰⁷⁶. Παρατηρούμε δύο ομάδες λυχναριών, που κατασκευάζονταν σε συνάρτηση με το εκάστοτε διαθέσιμο καύσιμο, καθώς από τα ρωμαϊκά χρόνια, το ελαιόλαδο αποτελούσε αγαθό πολυτελείας, που έφτανε μετά από μεταφορά μηνών. Επομένως, οι λιγότερο εύποροι κάτοικοι όφειλαν συχνά να αποκτούν άλλους τύπους ελαίου ή μεταχειρίζονταν το ζωικό λίπος ή δεν χρησιμοποιούνταν καθόλου τα λυχνάρια και τα υποκαθιστούσαν με κηροπήγια¹⁰⁷⁷. Στην Ύστερη Ρωμαϊκή περίοδο, αυτό το φαινόμενο έγινε εντονότερο. Οι συχνές εισβολές

1072. Chrzanowski, Panorama.

1073. Pavolini, Lucerne in Italia, σσ. 124.

1074. Για το ζήτημα της διαμόρφωσης των τύπων των λυχναριών ανάλογα με την ύπαρξη ελαιόλαδου ή όχι σε μία περιοχή βλ. Motsianos, Wheel-made Glazed Lamps.

1075. Goethert, *Lampen und Leuchter*. Demandt, Engemann, *Konstantin der Grosse*, σσ. 399-403.

1076. Chrzanowski, Panorama.

1077. Chrzanowski, Panorama.

και η παρακμή των εμπορικών δρόμων κατέστησαν ακόμη πιο ακριβή και δύσκολη την προμήθεια του ελαιόλαδου¹⁰⁷⁸.

Παρόλα αυτά, η αναβάθμιση των Τρεβήρων σε μία από τις έδρες της Τετραρχίας, βοηθά την πόλη και τις γύρω περιοχές στο να παραμείνουν συνδεδεμένες με το υπόλοιπο της Αυτοκρατορίας μέχρι την οριστική της πτώση στους Φράγκους στα 459¹⁰⁷⁹ και επομένως να υπάρχει δυνατότητα εισαγωγής ελαιόλαδου. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να απαντούν στην περιοχή αυτή τόσο ιταλικά όσο και αφρικανικά εισηγμένα λυχνάρια, κλειστού σχήματος, καμωμένα με μήτρα¹⁰⁸⁰ (Εικόνα 234). Τα τελευταία θα οδηγήσουν στη γέννηση μίας ολόκληρης σειράς από τοπικά προϊόντα ιδιαίτερα φροντισμένα. Ταυτόχρονα, υπάρχει μία μεγάλη παραγωγή φωτιστικών ανοιχτού σχήματος προοριζόμενων για καύση με ζωικό λίπος¹⁰⁸¹, συνήθως τροχήλατων¹⁰⁸².

7.1.2 Η Γαλατία¹⁰⁸³

Η περίπτωση της Γαλατίας φαίνεται ότι είναι ξεχωριστή. Η Βόρεια Γαλατία ακολουθεί μία πορεία αντίστοιχη με αυτή που περιγράφηκε στους Τρεβήρους ενώ η Νότια Γαλατία, ευρισκόμενη κοντά στη Μεσόγειο, θα μπορούσε να ενταχθεί στις περιοχές που εξακολούθησαν να διαθέτουν ελαιόλαδο και αυτό αποτυπώνεται περίτρανα στους τύπους των λυχναριών που ανευρίσκονται σε ανασκαφές. Στην περιοχή της Νότιας Γαλατίας απαντούν ιταλικά εισαγόμενα λυχνάρια, όπως οι μέχρι στιγμής θεωρούμενοι σπάνιοι τύποι που προέρχονται από τον Loeschke VIII (πριν από το 250), ελληνικά λυχνάρια όπως οι τύποι Broneer XXVII-XXVIII (περ. 300-450) και αφρικανικά κυρίως του τύπου Atlante X (Hayes II) καθώς και οι επίγονοί τους (5ος-6ος αι.)¹⁰⁸⁴.

7.1.3 Η Παρευξείνια περιοχή

Η περιοχή των παραλίων της Μαύρης θάλασσας είναι ιδιαίτερως ξεχωριστή¹⁰⁸⁵. Στην πορεία του χρόνου εμφανίζεται αρχικά ενσωματωμένη

1078. Στην Βρετανία, για παράδειγμα, τα λυχνάρια λαδιού εγκαταλείπονται σχεδόν ολοκληρωτικά από τον 3ο αι. Βλ. Chrzanovski, Panorama.

1079. Chrzanovski, Panorama.

1080. Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 175, έγχρωμος πίνακας.

1081. Chrzanovski, Panorama.

1082. Moutsianos, Wheel-made Glazed Lamps.

1083. Για λυχνάρια της περιοχής αυτής βλ. Bémont, Chew, *Lampes en terre cuite*.

1084. Bémont, Chrzanovski, Gaule romaine.

1085. Για τη μελέτη των λυχναριών αυτής της περιοχής στην Ύστερη Αρχαιότητα, βλ. για τη Βουλγαρία: Gomolka, Spätromische Lampen. Szamalek, Poznorzysmskie lampy. Kuzmanov, *Anticni lampi*. Για τη Ρουμανία: Iconomu, *Opate greco-romane*. Diaconescu, Lampen aus Dakien. Για τη Νότια Ουκρανία και τη Νότια Ρωσία: Waldhauer, Kaiserliche Ermitage. Arsen'eva, *Svetil'niki Tanaisa*. Levina, Antichnye Svetilniki. Chrzanovski, Zhuravlev, *Lamps from Chersonesos*, σσ. 72-73.

στον αρχαιοελληνικό κόσμο, στη συνέχεια αποβαίνει περιφερειακή περιοχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας¹⁰⁸⁶ και έπειτα εξελίσσεται σε σχεδόν κεντρικό τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Τα λυχνάρια της Ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου επιβεβαιώνουν αυτές τις διαπιστώσεις, καθώς φαίνεται ότι η περιοχή αυτή αποτέλεσε μία αγορά ανοιχτή σε όλες τις οικονομολογικές καινοτομίες και τυπολογίες που προέρχονται από τη Μεσόγειο, αλλά φτάνουν με αξιοσημείωτη χρονολογική καθυστέρηση, και συχνά όχι διαμέσου των αυθεντικών ιταλικών ή αφρικανικών, αλλά ως αντίγραφα των απομιμήσεων τους που κατασκευάστηκαν σε περιοχές της σημερινής Ρουμανίας, στον ελλαδικό χώρο ή τη Μικρά Ασία¹⁰⁸⁷.

Παράλληλα, ενώ η παρευξείνια περιοχή δεν εντάσσεται στις ελαιοπαραγωγές περιοχές, επειδή βρίσκεται σε ένα εμπορικό σταυροδρόμι, εξασφαλίζει τουλάχιστον για τις παραλιακές θέσεις το ελαιόλαδο, αν και αυτό φαίνεται ότι κατά τόπους και κατά περιόδους έφτανε ως είδος πολυτελείας ή εξέλιπε τελείως. Και μάλλον σε αυτήν την παράμετρο θα πρέπει εν μέρει να αποδώσουμε τις διαφορετικές τάσεις ως προς τα λυχνάρια από τη μία πλευρά στα δυτικά παράλια (σημερινή Βουλγαρία και Ρουμανία) και από την άλλη στα βόρεια παράλια του Εύξεινου Πόντου¹⁰⁸⁸. Οι νότιες περιοχές, ίσως οι πιο ενδιαφέρουσες, προσφέρουν ένα ιδιαίτερα ξεχωριστό αμάλγαμα αυτών των δύο κεραμολογικών «πολιτισμών»¹⁰⁸⁹.

Στα δυτικά παράλια απαντούν μεγάλες παραγωγές λυχναριών με σχήματα τυπικά ιταλικά, όπως τα λυχνάρια με δίσκο ή τα *Firmalampen*, που στην Ιταλία ή στη Γαλατία δεν παράγονταν πια από τον 4ο αι., αλλά συνέχισαν να αντιγράφονται, μερικές φορές με χονδροειδή τρόπο και με σφραγίδες/σήματα εργαστηρίων χωρίς ιδιαίτερο νόημα έως την αρχή του 5ου αιώνα, ειδικώς στις επαρχίες του Δούναβη, στη Μυσία και στη Δακία¹⁰⁹⁰. Σε αυτά, πρέπει να προστεθούν τα ελληνικά λυχνάρια με δίσκο, τα κορινθιακά και κυρίως τα αθηναϊκά, που εξαγόταν μαζικώς για τις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας τόσο τις δυτικές όσο και τις βόρειες, από τα τέλη του 3ου αι.¹⁰⁹¹.

Η ιδιαιτερότητα της αγοράς της Δακίας δεν συνίσταται μόνο στην ποσότητα των εισαγωγών, αλλά και στις εμπορικές συναλλαγές ανάμεσα στους παραγωγούς τεχνίτες των λυχναριών. Πράγματι, αντίθετα από ό,τι συνέβη με τα *Firmalampen*, τα τοπικά εργαστήρια δεν περιορίζονται μόνο στην εκτέλεση αντιγράφων με βάση τα εισαγόμενα λυχνάρια, αλλά αγόραζαν από τα αθηναϊκά εργαστήρια σειρές από γύψινες μήτρες, για να παράγουν οι ίδιοι λυχνάρια υψηλής ποιότητας¹⁰⁹².

Οι άλλες αγορές, πάνω στις σημερινές βουλγαρικές και ουκρανικές ακτές, αν και δείχνουν τα ίδια χρονολογικά και ποσοτικά στοιχεία που αποκαλύπτονται στη Ρουμανία, δεν παρουσιάζουν αντίθετα ενδείξεις για

1086. Chrzanowski, Panorama.

1087. Chrzanowski, Panorama.

1088. Chrzanowski, Panorama.

1089. Chrzanowski, Panorama.

1090. Chrzanowski, Panorama.

1091. Chrzanowski, Panorama.

1092. Βλ. κυρίως Mincev, Attic lamps in Marcianopolis.

εισαγωγές αυθεντικών μητρών. Οι πολυάριθμες τοπικές παραγωγές ήταν χαμηλής ποιότητας, αλλά ταυτόχρονα μπορεί να παρατηρηθεί μία σειρά ξεχωριστών τοπικών παραγωγών, που εμπνέονταν από το σχήμα και την εικονογραφία των αθηναϊκών λυχναριών¹⁰⁹³. Επιπλέον, έχουν βρεθεί μερικά μερικά λυχνάρια αφρικανικά και τις απομιμήσεις τους. Αριθμητικά, είναι σχετικά λίγα τα παραδείγματα των αυθεντικών λυχναριών που βρέθηκαν στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας. Απαντά όμως ένας αξιόλογος αριθμός αντιγράφων, συχνά ιδιαίτερα χοντροκομμένων, που παρήχθησαν στην Ελλάδα ή στα δυτικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας και χρονολογούνται ανάμεσα στον 5ο και τον 6ο αι.¹⁰⁹⁴.

Τέλος, στα τέλη του 6ου αι. παρατηρούμε την εμφάνιση ενός νέου τύπου λυχναριών, που χαρακτηρίζονται από σώμα συμπαγές και αμφικωνικό, μακρύ μυκτήρα και κυρίως από μεγάλη πλαστική λαβή, μερικές φορές σε σχήμα φύλλου, αλλά κυρίως με τη μορφή χριστιανικού σταυρού¹⁰⁹⁵ (Εικόνα 235)¹⁰⁹⁶. Ο τύπος αυτός λυχναριών θεωρείται ότι αρχικά παράχθηκε στην Κωνσταντινούπολη και στη Μικρά Ασία, αλλά βρήκε αγοραστές στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας όπου στη συνέχεια αποτέλεσε προϊόν τοπικών εργαστηρίων, και ιδιαίτερα αυτών στη Μυσία (Βουλγαρία)¹⁰⁹⁷. Μήτρες για την κατασκευή τους βρέθηκαν στη Βουλγαρία, αλλά μπορεί να κατασκευάστηκαν και σε άλλες περιοχές. Είναι ενδιαφέρον ότι τμήμα από μήτρα για τέτοιο λυχνάρι βρέθηκε και στη Χερσόνησο¹⁰⁹⁸. Η διάρκειά της ζωής τους φαίνεται ότι ήταν αρκετά σύντομη, αφού τα τελευταία παραδείγματα φτάνουν μόνο μέχρι τα μέσα του 7ου αι.¹⁰⁹⁹.

Βρίσκουμε επίσης τύπους λυχναριών τοπικής παραγωγής σε περιοχές σχετιζόμενες με τη Μαύρη Θάλασσα¹¹⁰⁰. Παρατηρούμε, για παράδειγμα, λυχνάρια ανοιχτά, καμωμένα με μήτρα και όχι με τροχό –ένα στοιχείο που σημειώνω ότι σαφώς προκαλεί ιδιαίτερη αίσθηση και φανερώνει την ιδιαιτερότητα της περιοχής– βορείως της Μαύρης Θάλασσας, κυρίως στο βασίλειο του Βοσπόρου¹¹⁰¹. Η παραγωγή τους αρχίζει πιθανώς στον 2ο αι., αλλά φτάνει στο απόγειό του μόνο στον 3ο αι., για να πέσει σε παρακμή στη διάρκεια του 4ου αι. Εύκολα στην παραγωγή και πιθανώς χαμηλού κόστους, τα λυχνάρια αυτά παρουσιάζουν το πλεονέκτημα ότι μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν τόσο με ελαιόλαδο όσο και με στερεό καύσιμο, όπως για παράδειγμα το ζωικό λίπος¹¹⁰².

1093. Chrzanovski, *Panorama*. Για το θέμα της διακίνησης των αθηναϊκών λυχναριών στις περιοχές της Μαύρης Θάλασσας βλ. επίσης Karivieri, *Athenian Lamps*.

1094. Chrzanovski, *Panorama*.

1095. Hayes, *Saracchane*, τύπος 11, σσ. 80-90. Βλ. σ. 436, σημ. 22 για μία πλήρη βιβλιογραφία: Chrzanovski, Zhuravlev, *Lamps from Chersonesos*, σσ. 171-174.

1096. Chrzanovski, *Panorama*.

1097. Cicikova, *Lampes paléobyzantines*.

1098. Žuravlev, *Lighting Equipment*, σσ. 229-230.

1099. Chrzanovski, *Panorama*.

1100. Chrzanovski, *Panorama*.

1101. Chrzanovski, Zhuravlev, *Lamps from Chersonesos*, σσ. 131-132

1102. Chrzanovski, *Panorama*.

Ειδικότερα για τα λυχνάρια στην περιοχή της Κριμαίας¹¹⁰³ φαίνεται ότι υπάρχει μεγάλη παράδοση τοπικής παραγωγής από τα ελληνιστικά χρόνια¹¹⁰⁴. Στις αρχές της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου άρχισε ένα νέο στάδιο στην παραγωγή των πολύ γνωστών κλασικών λυχναριών ρωμαϊκού τύπου. Πρόκειται για κλειστά λυχνάρια λαδιού ωσειδή ή αχλαδόσχημα και με μία μικρή οπή πλήρωσης¹¹⁰⁵ (Εικόνα 236).

Ένας άλλος ξεχωριστός τύπος που ανευρίσκεται στην περιοχή αυτή είναι αυτός των αμφικωνικών λυχναριών¹¹⁰⁶ (Εικόνα 237). Προφανώς παραχθέντα στην Μικρά Ασία και στα μεγάλα παραλιακά κέντρα στη Νότια Μαύρη Θάλασσα, αυτά τα λυχνάρια, που χαρακτηρίζονται από το αμφικωνικό τους σχήμα, ήταν πολύ δημοφιλή επίσης στις περιοχές της σημερινής Βουλγαρίας και της Ουκρανίας. Η παραγωγή τους, που η αρχή της πρέπει να τοποθετηθεί στο τέλος του 3ου αι., θα φτάσει στην ακμή της κατά τη διάρκεια του 4ου, και θα επεκταθεί έως το τέλος του 5ου, ή ίσως ακόμη και στην αρχή του 6ου αι.¹¹⁰⁷.

Στις βόρειες περιοχές της Μαύρης θάλασσας βρέθηκαν ακόμη κοκκιδωτά λυχνάρια (*Warzenlampen*) –τα οποία οφείλουν το όνομά τους στη διακόσμηση στον ώμο τους που περιλαμβάνει μία σειρά από ανάγλυφες μικρές κουκκίδες¹¹⁰⁸ (Εικόνα 238)– χρονολογούμενα (μέσα 3ου αι. - 5ος αι.)¹¹⁰⁹. Γίνεται μάλιστα λόγος για τοπική παραγωγή των λυχναριών αυτών χωρίς όμως να έχουν βρεθεί ασφαλή κατάλοιπά της¹¹¹⁰. Ανάμεσα στα πιο δημοφιλή λυχνάρια είναι τα διακοσμημένα με ηλιαχτίδες, τα επονομαζόμενα «*tubchatye* ή *sunburst lamps*» τα οποία παρήχθησαν σε εργαστήρια πόλεων της βόρειας Ποντικής¹¹¹¹. Χαρακτηρίζονται από τη διακόσμηση στους ώμους, που αποτελείται από μία σειρά ακτίνων του ήλιου σε ανάγλυφο¹¹¹². Τα πρώτα παραδείγματα ανέρχονται στο β' τέταρτο του 3ου αι., και η μαζική τους διάδοση αντιστοιχεί στο τελευταίο τρίτο του ίδιου αιώνα. Στην περιοχή της παραγωγής τους και ειδικά στην Χερσόνησο, αντιπροσωπεύουν περισσότερο από το 30% των λυχναριών που αποκαλύφθηκαν. Τα τελευταία παραδείγματα κατασκευάστηκαν στο τέλος του 4ου αι.¹¹¹³ (Εικόνα 239). Μία υποκατηγορία

1103. Για μία ολόκληρη σειρά λυχναριών που προέρχονται από το Μουσείο του Ερμιτάζ και φαίνεται να απηχούν την εικόνα των λυχναριών της Κριμαίας, βλ. *Zallesskaya, Hermitage*, αρ. κατ. 297-514.

1104. *Žuravlev, Lighting Equipment*, σσ. 209-214.

1105. *Zhuravlev, Medieval Rus'*.

1106. *Chrzanovski, Zhuravlev, Lamps from Chersonesos*, σσ.141-143.

1107. *Chrzanovski, Panorama*.

1108. *Kobzeva, Black Sea and Ukraine*.

1109. *Žuravlev, Lighting Equipment*, σ. 229.

1110. *Kobzeva, Black Sea and Ukraine*.

1111. *Žuravlev, Lighting Equipment*, σ. 225. Για φωτογραφία τους βλ. επίσης *Chrzanovski, Lumière! Millau*, σ. 14, εικ. 7. Για τα λυχνάρια αυτά βλ. επίσης *Chrzanovski, Zhuravlev, Lamps from Chersonesos*, σσ. 133-140. Για λυχνάρια αυτής της κατηγορίας προερχόμενα από περιοχή της σημερινής Βουλγαρίας και χρονολογούμενα στο α', μισό του 3ου - αρχές 4ου αι. έγινε λόγος στο *Dobrev, Deultum-Debelt*. Σχολιάστηκε μάλιστα το γεγονός ότι η περιοχή του Πόντου θεωρείται ως τόπος παραγωγής των λυχναριών αυτού του τύπου.

1112. *Chrzanovski, Panorama*.

1113. *Chrzanovski, Panorama και Kobzeva, Black Sea and Ukraine*.

τους, που χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αι., χαρακτηρίζεται από δύο επιγραφές τα ελληνικά: ΧΡΥ τυπωμένο στο πάνω μέρος και COY στη βάση (Εικόνα 240)¹¹¹⁴.

Στον 3ο-4ο αι. η ποσότητα των αθηναϊκών λυχνariών αυξάνεται σε όλες τις πόλεις του Εύξεινου Πόντου. Τα αθηναϊκά λυχνάρια είναι τα πιο διαδεδομένα από τα εισαγόμενα λυχνάρια για τον 4ο και 5ο αιώνα. Τα περισσότερα από αυτά έχουν βρεθεί στη Χερσόνησο¹¹¹⁵. Η προτίμηση για τα αττικά λυχνάρια στην περιοχή προκάλεσε την εμφάνιση τοπικών μιμήσεων τους, όπως εύγλωττα μαρτυρούν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Το ένα κοσμείται με τον Έρωτα που ηχεί μουσικό όργανο, τη σύριγγα και χρονολογείται από τα μέσα του 3ου έως τα μέσα του 4ου αι. Ο πηλός του υποδεικνύει ότι πρόκειται για τοπική μίμηση λυχνariού του ΕΛΠΙΔΗΦΟΡΟΥ¹¹¹⁶ (Εικόνα 241). Ένα δεύτερο παράδειγμα αποτελεί τύπος λυχνariών που κοσμείται με μία γυναικεία προτομή¹¹¹⁷ (Εικόνα 242). Αυτά είναι μιμήσεις αθηναϊκών λυχνariών στα οποία απεικονίζεται η Αφροδίτη που φορά ένα στεφάνι και ένα περιδέριο και χρονολογούνται στον 3ο-5ο αι.¹¹¹⁸.

Στον 5ο αι. εισήχθησαν στην περιοχή βορειοαφρικανικά λυχνάρια και ανάμεσα σε αυτά και κάποια με χριστιανικά σύμβολα¹¹¹⁹. Συγκεκριμένα, λυχνάρια που προέρχονταν κυρίως από την Αλεξάνδρεια και την Καρχηδόνα και κοπτικά λυχνάρια με δίσκους καμωμένους σε σχήμα βατράχου έλαβαν εξέχουσα θέση ανάμεσα στα άλλα εισαγόμενα λυχνάρια και συναγωνίζονταν με επιτυχία λυχνάρια κατασκευασμένα στα υστερορωμαϊκά εργαστήρια της Αττικής και της Μικράς Ασίας¹¹²⁰. Παράλληλα, αποκαλύφθηκαν πολλά λυχνάρια τα οποία προσιδιάζουν σε αυτά από την Παλαιστίνη και τη Συρία (Εικόνες 243, 244)¹¹²¹.

Μία σειρά από λυχνάρια που βρέθηκαν σε εβραϊκή συναγωγή στη Χερσόνησο θεωρούνται προϊόντα τοπικής παραγωγής του 5ου-6ου αι. και η διακόσμησή τους συσχετίζεται με εβραϊκά σύμβολα¹¹²². Επίσης, στη Χερσόνησο έχουν βρεθεί λυχνάρια με μοτίβα που ερμηνεύονται ως φοινικόφυλλα (Εικόνα 245). Εικάζεται ότι αυτά παραπέμπουν στο μοτίβο της επτάφωτης λυχνίας και μπορούν να ιδωθούν ως αντίγραφα παλαιστινιακών λυχνariών, που έχουν παρόμοιο σχήμα και διακόσμηση¹¹²³.

1114. Žuravlev, *Lighting Equipment*, σ. 225.

1115. Žuravlev, *Lighting Equipment*, σσ. 217-220. Για το θέμα αυτό βλ. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σ. 271 και το πιο πρόσφατο Karivieri, *Athenian Lamps*.

1116. Žuravlev, *Lighting Equipment*, σ. 220. Για παρόμοιο λυχνάρι από την αθηναϊκή Αγορά βλ. Perlzweig, *Lamps*, εικ. 34.

1117. Zhuravlev, *Medieval Rus'*.

1118. Žuravlev, *Lighting Equipment*, σ. 220.

1119. Žuravlev, *Lighting Equipment*, σ. 229. Για φωτογραφία βορειοαφρικανικών λυχνariών του 5ου αι. με χριστόγραμμα βλ. Chrzanovski, *Lumière! Millau*, σ. 33, εικ. 30.

1120. Žuravlev, *Lighting Equipment*, σ. 230 και εικ. 24.

1121. Žuravlev, *Lighting Equipment*, σ. 216.

1122. Žuravlev, *Lighting Equipment*, σσ. 223-224.

1123. Žuravlev, *Lighting Equipment*, σ. 224.

Τέλος, σημαντικό ρόλο στην περιοχή αυτή διαδραμάτισαν τα τροχήλατα λυχνάρια¹¹²⁴ καθώς και τα χειροποίητα λυχνάρια¹¹²⁵. (βλ. για αυτά στις αντίστοιχες ενότητες).

7.2 Περιοχές που ήταν ελαιοπαραγωγές

7.2.1 Ιταλική χερσόνησος

Ως συνέπεια της αύξησης της παραγωγής λυχναριών στην Ιταλία στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες¹¹²⁶ διαπιστώνουμε ότι από το β' μισό του 2ου αι. γίνεται αισθητή η τάση των περιοχών της Νότιας Ιταλίας, της Σικελίας και της Σαρδηνίας να καταφύγουν στην Αφρική για την προμήθεια των λυχναριών που χρειάζονται¹¹²⁷. Φαίνεται ότι η Νότια Ιταλία, με βάση τα δεδομένα που διαθέτουμε, ήταν πιο ανοιχτή στο εμπόριο με την Αφρική¹¹²⁸. Έτσι η ιταλική χερσόνησος αρχίζει να υφίσταται μία πραγματική εισβολή των αφρικανικών λυχναριών αν και σε κάποιες ζώνες, όπως η Ρώμη και γενικότερα το Λάτιο, τα τοπικά προϊόντα θα εξακολουθήσουν να υπερτερούν ιδιαίτερα των αφρικανικών εισαγωγών¹¹²⁹.

Από τις αρχές του 3ου αι. η παραγωγή των λυχναριών των αποκαλούμενων με δίσκο (τύπος Loeschcke VIII)¹¹³⁰ (Εικόνα 246) αρχίζει να φθίνει, αντίθετα με ότι συμβαίνει σε άλλες περιοχές (βλ. κυρίως την Ελλάδα), όπου εξακολουθούν να είναι πολύ πετυχημένα προϊόντα έως τον 5ο αι.¹¹³¹.

Παρατηρούμε την άνοδο νέων τύπων λυχναριών, όπως των κοκκιδωτών λυχναριών (*Warzenlampen*)¹¹³² (Εικόνα 247)¹¹³³. Τα πρώτα παραδείγματα εμφανίζονται στις αρχές του 3ου αι. Η οριστική μορφή, κοντόχοντρη με μικρό μύξο και λαβή πιο μικρή, κάθετη και χωρίς διάτρηση, φαίνεται να επιτυγχάνεται γύρω στο τέλος του 3ου αι.¹¹³⁴ Η παραγωγή τους, που φτάνει στο απόγειο της στον 4ο αι., δεν φαίνεται να εκτείνεται πολύ πέρα από τον 5ο αι. στην Ιταλία, ενώ θα συνεχιστεί ακόμη για μερικές δεκαετίες στη Γαλατία και στις επαρχίες του Δούναβη (βλ. παραπάνω)¹¹³⁵.

Με βάση πληροφορίες που παρατίθενται για τα λυχνάρια στη Νάπολη¹¹³⁶ στην περίοδο από τα τέλη του 5ου αι. έως το 530 διαπιστώνουμε

1124. Cvjetičanin, *Glazed Pottery*, σσ. 101-103, εικ. 7-9, Roman, Wheelmade lamps και Kobzeva, Black Sea and Ukraine.

1125. Žuravlev, *Lighting Equipment*, σσ. 226-227.

1126. Βλ. ενότητα ιστορικής αναδρομής.

1127. Pavolini, *Lucerne in Italia*, σσ. 124-125.

1128. Pavolini, *Lucerne in Italia*, σσ. 127-128.

1129. Pavolini, *Lucerne in Italia*, σσ. 125-126.

1130. Chrzanovski, *Lumière! Millau*, σ. 88, αρ. κατ. N13.

1131. Chrzanovski, *Panorama*.

1132. *Chrzanovski, Lumière! Nyon*, σ. 65, αρ. κατ. 22.

1133. Chrzanovski, *Panorama*.

1134. Chrzanovski, *Panorama*.

1135. Chrzanovski, *Panorama*.

1136. Βλ. Garcea, *Circolazione delle lucerne* και Garcea, *Golfo di Napoli*.

ότι από τη μία πλευρά συναντούμε αφρικανικά λυχνάρια με πηλό παρόμοιο με αυτόν της επιτραπέζιας κεραμική με επίχρισμα (*terra sigillata africana*)¹¹³⁷, ενώ από την άλλη τοπικές μιμήσεις προηγούμενων τύπων των αφρικανικών λυχναριών¹¹³⁸. Ο F. Garcea, αναλύοντας εκατοντάδες θραύσματα που αποκαλύφθηκαν στην περιοχή της Νάπολης, μπόρεσε να διακρίνει τα λυχνάρια της Ύστερης Αρχαιότητας σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες¹¹³⁹. Ο 7ος αι. χαρακτηρίζεται από μείωση των εισαγωγών λυχναριών καμωμένων με πηλό αφρικανικής επιτραπέζιας κεραμικής με επίχρισμα (*terra sigillata Africana*) που θα οδηγήσει σταδιακά στο τέλος της εμπορίας τους¹¹⁴⁰. Στη Νάπολη παρατηρείται έτσι η άφιξη προϊόντων από τη Σικελία γύρω στα μέσα του 7ου αιώνα, ενώ από τα τέλη του 7ου και σε ολόκληρο τον 8ο αι. παρατηρείται στροφή των εμπορών και ιδιωτών της Νάπολης στα λυχνάρια με ωοειδές σχήμα του τύπου της παντόφλας «a ciabatta»¹¹⁴¹ (Εικόνα 248)¹¹⁴².

Για την παραγωγή λυχναριών στην περιοχή της Ραβέννας και συγκεκριμένα για το επίνειό της, την Κλάσση¹¹⁴³ προτείνεται ότι το σύνολο σχεδόν της τυπολογίας σχετίζεται με τον τύπο Atlante Χ¹¹⁴⁴.

Στη Ρώμη, στο σύνολο της εξέδρας της Crypta Balbi η πλειονότητα των παραδειγμάτων, περίπου 55%, αποτελείται από λυχνάρια σικελικά (*siciliane*)¹¹⁴⁵ και ωοειδή λυχνάρια αποκαλούμενα «a ciabatta» (Εικόνα 248)¹¹⁴⁶. Για τη χρονολόγησή τους προτείνεται η περίοδος από το τέλος του 5ου ή στις αρχές του 6ου αι. Βέβαια, επισημαίνεται ότι από το σύνολο σχεδόν των μελετητών έχει υποστηριχτεί μία χρονολόγηση των σικελικών λυχναριών σε περίοδο οψιμότερη από το τέλος του 6ου αι. που διαρκεί σε όλον τον 7ο αι. Ο C. Pavolini έχει επισημάνει, ωστόσο, ότι πρέπει να λάβουμε υπόψη τα δεδομένα της εξέδρας της Crypta Balbi, σύμφωνα με τα οποία δεν φαίνεται βέβαιο ότι η άνοδος των σικελικών λυχναριών υπήρξε αιτία για την πτώση των αφρικανικών¹¹⁴⁷. Στην ανασκαφή της Crypta Balbi ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα δεδομένα, ειδικά για την κεραμική του 7ου αι. Το σύνολο του 7ου αι. αποκάλυψε περίπου 1000 λυχνάρια ολόκληρα ή σε θραύσματα. Ένα ποσοστό 17% απ' αυτά είναι λυχνάρια με πηλό αφρικανικής επιτραπέζιας κεραμικής με επίχρισμα (*terra sigillata africana*). Η πλειονότητα των αντικειμένων φαίνεται πως κατασκευάστηκε από μήτρες όχι ιδιαίτερα επιμελημένες, κάτι που οδήγησε στην άτονη εμφάνιση της διακόσμησης. Ορισμένα μάλιστα λυχνάρια προέκυψαν από μήτρες «φθαρ-

1137. Βλ. αναλυτικά για αυτά στην ενότητα για την Αφρική.

1138. Pavolini, *Lucerne in Italia*, σσ. 123.

1139. Garcea, *Golfo di Napoli*, σσ. 452-458.

1140. Chrzanowski, *Panorama*.

1141. Pavolini, *Liber Pontificalis*, εικ. 6.

1142. Chrzanowski, *Panorama*.

1143. Fabbri, *Lucerne da Classe*, σ. 49 όπου αναφέρεται ότι το λιμάνι του 4ου-5ου αι. είχε χαρακτήρα κυρίως εμπορικό.

1144. Fabbri, *Lucerne da Classe*, σ. 50.

1145. Για φωτογραφίες του τύπου Bacchelli, Pasqualucci, Crypta Balbi, εικ. 3: 2a-c, 3a-d.

1146. Pavolini, *Lucerne in Italia*, σσ. 132. Βλ. επίσης Patterson, *Economia di Roma*.

1147. Pavolini, *Lucerne in Italia*, σσ. 133-134.

μένες» από την επαναλαμβανόμενη χρήση. Υπήρξαν ακόμη δεκαεπτά παραδείγματα που αποτελούν μιμήσεις αφρικανικών λυχναριών με ορισμένα από αυτά να απομιμούνται τύπους του χρονικού διαστήματος 4ος-7ος αι.¹¹⁴⁸. Το 35% του συνόλου των λυχναριών αυτών καταλαμβάνουν τα σικελικά λυχνάκια και εκείνα με σχήμα «παντόφλας» («a ciabatta»)¹¹⁴⁹. Πολλά από τα σικελικά λυχνάκια φέρουν σφραγίσματα¹¹⁵⁰. Τέλος, στο α΄ μισό του 8ου αι. φαίνεται ότι το κύριο μέρος των λυχναριών αποτελούν λυχνάκια τύπου «a ciabatta»¹¹⁵¹.

Στην Crypta Balbi βρέθηκαν επίσης τροχήλατα λυχνάκια, τόσο «κλειστά» όσο και «ανοιχτά»¹¹⁵². Στην πρώτη κατηγορία ξεχωρίζει ο λεγόμενος «βανδαλικός» τύπος, σε παραλλαγή του καμωμένη με πηλό κοινής κεραμικής¹¹⁵³. Παρόλο που ορισμένες φορές τα λυχνάκια αυτά ονομάζονται «βανδαλικά» στην πραγματικότητα δεν φαίνεται πιθανή καμία σχέση τους με την βανδαλική κατοχή της Αφρικής. Τα ευρήματα στην Καρχηδόνα δείχνουν μάλλον –εκτός από μία μεμονωμένη μαρτυρία σε ένα σύνολο του 475-500– μια παρουσία κυρίως στον 6ο αι. και μία περιορισμένη και αβέβαιη συνέχιση στον 7ο αι. Έχουν επομένως προφανώς δίκιο εκείνοι που τα συνδέουν κυρίως με τη βυζαντινή πολιτισμική σφαίρα, τόσο στην Αφρική όσο και αλλού¹¹⁵⁴. Ειδικότερα, όσον αφορά το σύνολο του 7ου αι. στην Crypta Balbi, σημαντικότερη είναι η πληροφορία ότι ένα ποσοστό της τάξης του 19% είναι αυτό των τροχήλατων λυχναριών με τρίλοβο περιχέλιωμα, επίπεδο πυθμένα, λαβή ταινιωτή τα οποία είναι πολύ κοντά στον τύπο 46 του G. Genito¹¹⁵⁵, και κάνουν αισθητή την παρουσία τους σε όλο το διάστημα από τον 5ο έως τον 13ο αι.¹¹⁵⁶.

Στο Οτράντο καμίνια ενεργά ανάμεσα στον 6ο και στο α΄ μισό του 7ου αι. κατασκευάζαν, σχεδόν αποκλειστικά τροχήλατα λυχνάκια με σχήμα αμφικωνικό. Πρόκειται για μία τυπολογία πολύ γνωστή στην Καρχηδόνα¹¹⁵⁷. Τροχήλατα λυχνάκια εμφανίζονται σταδιακά και σε άλλες θέσεις στην Νότια Ιταλία¹¹⁵⁸.

Συμπερασματικά, για τα ιταλικά λυχνάκια, με βάση τα δεδομένα που προέκυψαν από τις ανασκαφές στη Ρώμη και τη Νάπολη¹¹⁵⁹, αξίζει να σημειωθεί ότι στις περιοχές όπου τα τοπικά προϊόντα ανθίστανται αρκετά

1148. Bacchelli, Pasqualucci, Crypta Balbi, σ. 343.

1149. Πρόκειται προφανώς για τα λυχνάκια που από άλλους συγγραφείς χαρακτηρίζονται ως "a rantofoia" στα ιταλικά και "Slipper Lamps" στα αγγλικά. Βλ. παρακάτω.

1150. Bacchelli, Pasqualucci, Crypta Balbi. Για τη διασπορά των τύπων των λυχναριών που βρέθηκαν στο σύνολο του 7ου αι. στην Εξέδρα της Crypta Balbi βλ. εικ. 1.

1151. Pavolini, Lucerne in Italia, σ. 137.

1152. Pavolini, Lucerne in Italia, σ. 135.

1153. Pavolini, Lucerne in Italia, σσ. 134, 136.

1154. Pavolini, Lucerne in Italia, σσ. 128-129.

1155. Genito, *Le lucerne antiche*, σσ. 429, 437.

1156. Bacchelli, Pasqualucci, Crypta Balbi.

1157. Pavolini, Lucerne in Italia, σσ. 128.

1158. Fioriello, Lucerne medievali.

1159. Chrzanowski, Panorama και Marconi-Cosentino, Ricciardi, *Lucerne*. Για μία τυπολογική ταξινόμηση των ρωμαϊκών λυχναριών που βρέθηκαν στις κατακόμβες βλ. Provoost, *Les lampes*. Για το σύνολο της Crypta Balbi βλ. Bacchelli, Pasqualucci, Crypta Balbi.

καλά στην πίεση των εισαγόμενων, τα τελευταία επηρεάζουν με τρόπο αξιολογημένο τα σχήματα και την εικονογραφία των ντόπιων τεχνιτών. Παρατηρούνται, επομένως, σε όλη την Ιταλία, πολυάριθμες αντιγραφές λιγότερο ή περισσότερο κοντινές ή μακρινές στα αυθεντικά αφρικανικά¹¹⁶⁰.

Τέλος, ως ένα από τα συμπεράσματα για την παραγωγή των λυχναριών στην Ιταλία κατά την Ύστερη Αρχαιότητα θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι ίσως οι σημαντικές αλλαγές στην τυπολογία των λυχναριών σχετίζονται με τις αραβικές επιδρομές και με την κατά συνέπεια διακοπή των εμπορικών συναλλαγών της Ιταλίας με την Τυνησία¹¹⁶¹.

7.2.2 Ελλαδικός χώρος

Από τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες η Πάτρα φαίνεται ότι λειτούργησε ως παράρτημα παραγωγής ρωμαϊκών λυχναριών¹¹⁶². Το Εργαστήριο Α της Πάτρας¹¹⁶³ θεωρείται ότι υπήρξε παράρτημα αντίστοιχου ιταλικού και λειτούργησε από τα μέσα έως τα τέλη του 1ου αι.¹¹⁶⁴. Τα στοιχεία που προκύπτουν από την έως σήμερα έρευνα δείχνουν ότι απελεύθεροι από την Ιταλία μετανάστευσαν στην Πελοπόννησο και αναζωγόνησαν την παραγωγή των λυχναριών εκεί από τις αρχές του 1ου αι., παράγοντας στην αρχή καθαρά ιταλικούς τύπους λυχναριών. Αυτοί οι απελεύθεροι έφεραν τα ονόματα των προηγούμενων αφεντικών τους. Η καλή ποιότητα των λυχναριών και ορισμένες λεπτομέρειες φανερώουν πως τα λυχνάρια τους δεν αποτελούν προϊόντα *αντεκτύπωσης* (surmoulage) αλλά κατά πάσα πιθανότητα οι μήτρες και τα αρχέτυπά τους ταξίδεψαν μαζί με τους νέους δημιουργούς¹¹⁶⁵.

Την παραγωγή συνέχισε το Εργαστήριο Β που λειτούργησε από τα τέλη του 1ου αιώνα-αρχές 2ου αι. έως τα τέλη 2ου-αρχές 3ου αι. Οι ιταλικοί τύποι παραχώρησαν στη συνέχεια τη θέση τους στους κορινθιακούς τύπους¹¹⁶⁶. Ο Π. Πετρίδης έχει διατυπώσει την άποψη ότι υπήρχε στην Πάτρα μία βιοτεχνία, ιδιαίτερα αναπτυγμένη, όπου παράγονταν απομιμήσεις κορινθιακών λυχναριών ή πιο απλά προϊόντα χαμηλής κλίμακας τα οποία προοριζόνταν όχι για οικιακή χρήση αλλά για το λυχνομαντείο. Στην Πάτρα για την παραγωγή τους ίσως χρησιμοποιούσαν τις ίδιες εγκαταστάσεις με τους ιδιοκτήτες εργαστηρίων που παρήγαγαν λυχνάρια καλής ποιότητας, στα οποία αυτός ο τύπος λυχναριών οφείλει τη φήμη του. Την ύπαρξη των εργαστηρίων στην Πάτρα δεν μπορούμε να την αρνηθούμε,

1160. Chrzanowski, Panorama.

1161. Pavolini, Lucerne in Italia, σσ. 137.

1162. Morrisson, Sodini, Sixth-Century Economy, σ. 203.

1163. Σχετικά με την παραγωγή λυχναριών στην Πάτρα ιδιαίτερα για τους τρεις πρώτους χριστιανικούς αιώνες σημαντική είναι η μελέτη του Μ. Πετρόπουλου: Πετρόπουλος, *Λυχνομαντείο*.

1164. Πετρόπουλος, *Λυχνομαντείο*, σσ. 62-95 και Μουτζάλη, Πόλη των Πατρών, σ. 184.

1165. Pétridis, Échanges, σσ. 245.

1166. Pétridis, Échanges, σσ. 245.

αλλά είναι φαινομενικά λιγότερα από αυτά της Κορίνθου¹¹⁶⁷. Από την άλλη πλευρά ο Μ. Πετρόπουλος έχει υποστηρίξει ότι μία σειρά από καλλιτέχνες που είχαν θεωρηθεί ως Κορίνθιοι αποδεικνύεται ότι ήταν Πατρινοί¹¹⁶⁸. Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι η παραγωγή λυχναριών στην Πάτρα συνεχίστηκε έως τον 7ο αιώνα¹¹⁶⁹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι από τα μέσα του 2ου αι. αρχίζει μάλλον η παραγωγή των εργαστηρίων της Κορίνθου¹¹⁷⁰ με κεραμείς που υπέγραφαν τα αντικείμενα¹¹⁷¹. Σύμφωνα με τον Μ. Πετρόπουλο, αρχικά τα κορινθιακά λυχνάρια αντιγράφουν τα πατρινά¹¹⁷². Ως προς το θέμα αυτό, διαφορετικός είναι ο προβληματισμός που εκφράζεται από την Α. Karivieri η οποία θεωρεί ότι τα λυχνάρια που κυριάρχησαν στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες ήταν κορινθιακά¹¹⁷³.

Φαίνεται ότι στη διάρκεια του 3ου αι. η Κόρινθος σταμάτησε την εξάρτησή της από τα εισαγόμενα λυχνάρια κατασκευάζοντας και εξαγώντας ορισμένα από τα πιο εκλεπτυσμένα λυχνάρια που κατασκευάστηκαν ποτέ κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Κατά τον 4ο και τον πρώιμο 5ο αι., τα περισσότερα λυχνάρια φαίνεται ότι είναι αθηναϊκά, αλλά από τα μέσα του 5ου αι., υπήρξε πάλι μία άνθηση της τοπικής παραγωγής. Τα λυχνάρια της Ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου υπερέβησαν μάλιστα σε ποσότητα αυτά οποιασδήποτε άλλης περιόδου¹¹⁷⁴. Το απόγειο της παραγωγής τους έλαβε χώρα από τα μέσα του 5ου αι. έως τουλάχιστον το τέλος της χρήσης των αποθετών της Πηγής των Λύχνων, μετά τα μέσα του 6ου αι. Τα εργαστήρια συνέχισαν πιθανώς την παραγωγή τους και μετά την εγκατάλειψη της Πηγής των Λύχνων, δηλαδή ίσως μέχρι την εισβολή των Αβάρων στα 588¹¹⁷⁵.

Οι τεχνικές λεπτομέρειες των κορινθιακών λυχναριών αντανακλούν το χαρακτήρα μίας «βιομηχανίας λυχναριών» με ιδιαίτερα γνωρίσματά της τη μηχανική αναπαραγωγή και την παραγωγή σε σειρά (serializa-

1167. Pétridis, *Échanges*, σσ. 244.

1168. Πετρόπουλος, *Λυχνομαντείο*, σ. 141.

1169. Πετρόπουλος, *Λυχνομαντείο*, σσ. 62-95 και Μουτζάλη, Πόλη των Πατρών, σ. 184.

1170. Για τη μελέτη των λυχναριών της Κορίνθου θεμελιώδες το έργο Broneer, *Corinth*. Σημαντική υπήρξε η συμβολή του ίδιου συγγραφέα για τη μελέτη των λυχναριών της ευρύτερης περιοχής και με το Broneer, *Isthmia*. Επίσης οι μελέτες Bruneau, *Lampes corinthiennes* και Bruneau, *Lampes corinthiennes* (II). Για τα λυχνάρια της Κορίνθου από την Αρχαιότητα έως και τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια σημαντικό έργο αποτελεί η δημοσίευση Williams, *Kenchreai*.

1171. Morrisson, Sodini, *Sixth-Century Economy*, σ. 203.

1172. Πετρόπουλος, *Λυχνομαντείο*, σ. 142, συμπέρασμα ια.

1173. Για το θέμα αυτό διατυπώθηκαν επιχειρήματα εκατέρωθεν: βλ. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σσ. 31κ.ε. και Πετρόπουλος, *Λυχνομαντείο*, σσ. 104-107 και ειδικότερα στις σσ. 105-107 όπου αποπειράται να καταρρίψει τα επιχειρήματα της Karivieri. Για το θέμα αυτό βλ. επίσης Πετρίδης, Ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά εργαστήρια, σσ. 84-88 καθώς και υποσημ. 11.

1174. Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από το Bailey, *Decade of publication*, σ.62

1175. Garnett, *Corinthian lamps*, σ. 185. Υπογραμμίζω ότι πρόκειται και εδώ για μία ακόμη περίπτωση όπου ένα πολεμικό γεγονός καθορίζει την «τύχη» της παραγωγής.

tion)¹¹⁷⁶. Η τάση να δημιουργούν λυχνάρια από τις ίδιες μήτρες ή από μήτρες που κατασκευάζονταν από τα ίδια αρχέτυπα οδήγησε σε ολόκληρες σειρές ίδιων ή παρόμοιων λυχναριών¹¹⁷⁷. Οι Κορίνθιοι τεχνίτες χρησιμοποίησαν αρχέτυπα και μήτρες για την παραγωγή, αλλά δεν ήταν τόσο ευφάνταστοι όσο άλλοι σύγχρονοί τους, καθώς προτιμούσαν να χρησιμοποιούν ως πρότυπα για τις μήτρες τους παλιότερα κορινθιακά ή εισαγόμενα λυχνάρια. Επίσης, σπάνια επέφεραν διακοσμητικές διαφοροποιήσεις με αποτέλεσμα η πλειονότητα των ύστερων ρωμαϊκών λυχναριών της Κορίνθου να είναι απλά, τετριμμένα, χωρίς φαντασία, μηχανικά αντίγραφα λυχναριών άλλων πόλεων.

Η τεχνική συνένωσης των δύο τμημάτων που προέκυπταν από τη μήτρα έδωσε τρία δευτερεύοντα χαρακτηριστικά που μαζί με τον πηλό χρησιμεύουν για τη διάκριση των κορινθιακών λυχναριών. Το πρώτο χαρακτηριστικό είναι μία λωρίδα που σχηματίζεται από τον πλεονάζοντα πηλό¹¹⁷⁸, που περιβάλλει τη λαβή στο σημείο της συνάρμοσής της στο σώμα του λυχναριού¹¹⁷⁹. Ο πηλός στα λυχνάρια της Κορίνθου δεν λειαίνεται και δεν συγκαλύπτεται σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στα αθηναϊκά και στα βορειοαφρικανικά¹¹⁸⁰. Το δεύτερο στοιχείο είναι μία ακόσμητη περιοχή που σχηματίζει μία στενή ζώνη γύρω από την απόληξη του επάνω μέρος του λυχναριού¹¹⁸¹ και το τρίτο η συμπαγής λαβή που δεν είναι ποτέ διατυρωμένη, όπως συμβαίνει με τα σύγχρονα αθηναϊκά λυχνάρια¹¹⁸².

Το γεγονός ότι κορινθιακά λυχνάρια έχουν βρεθεί σε μεγάλες ποσότητες μόνο στο Άργος ίσως φανερώνει ότι η χαμηλότερη ποιότητα σε σχέση με άλλα λυχνάρια της εποχής δεν επέτρεπε την εξαγωγή τους σε μακρινές πόλεις. Φαίνεται ότι οι Κορίνθιοι τεχνίτες επικέντρωσαν τις προσπάθειές τους στο να κατασκευάζουν πολλά λυχνάρια με τη μικρότερη δυνατή προσπάθεια, αντιλαμβανόμενοι ίσως ότι η χαμηλή ποιότητά των προϊόντων τους θα ικανοποιούσε τη μεγάλη τοπική αγορά με λυχνάρια ως φθηνά οικιακά σκεύη και αφιερώματα στην Πηγή των λύχων (Fountain of the Lamps)¹¹⁸³.

Στο Άργος βρέθηκαν σε μεγάλες ποσότητες λυχνάρια παρόμοια με αυτά της Κορίνθου¹¹⁸⁴ και θεωρήθηκαν από την Βονο¹¹⁸⁵ ως τοπικές πα-

1176. Garnett, *Corinthian lamps*, σ. 178. Για τα λυχνάρια της Κορίνθου και των γύρω περιοχών: Broneer, *Corinth*. Bruneau, *Lampes corinthiennes*. Garnett, *Corinthian lamps*. Bruneau, *Lampes corinthiennes (II)*. Broneer, *Isthmia*. Williams, *Kenchreai*. Warner Slane, *Corinth*.

1177. Garnett, *Corinthian lamps*, σ. 179.

1178. Έτσι αποδίδω τον αγγλικό όρο *webbing*.

1179. Garnett, *Corinthian lamps*, πίν. 44, αρ. 49.

1180. Garnett, *Corinthian lamps*, σ. 183. Για τη μορφή της γραμμής ένωσης βλ. για τα κορινθιακά λυχνάρια: πίν. 43, προφίλ του L 69-16 και 20 και για τα βορειοαφρικανικά: πίν. 43, προφίλ του L 69-200.

1181. Garnett, *Corinthian lamps*, σ. 184 και πίν. 43, αρ. 3 για απεικόνιση λυχναριού με τα στοιχεία αυτά.

1182. Garnett, *Corinthian lamps*, σ. 184.

1183. Garnett, *Corinthian lamps*, σ. 183.

1184. Οικονομου, *Argos*, σ. 498. Για τα λυχνάρια του Άργους βλ. την πρόσφατη μελέτη Koutoussaki, *Lampes d'Argos*.

1185. Bovon, *Lampes d'Argos*.

ραγωγές¹¹⁸⁶ ενώ η K. S. Garnett¹¹⁸⁷ υποστήριξε ότι πρόκειται για κορινθιακά προϊόντα, ωστόσο, παραδέχτηκε ότι τα λυχνάρια θα μπορούσαν να είχαν ίσως παραχθεί και στα δύο κέντρα, με τον πηλό και τις μήτρες να είχαν μεταφερθεί από τη μία πόλη στην άλλη¹¹⁸⁸. Και πράγματι, η εύρεση μήτρας στο Άργος επιβεβαιώνει ότι πρόκειται για τοπική παραγωγή και μας οδηγεί να σκεφτούμε ότι ορισμένοι τύποι λυχναριών είχαν κατασκευαστεί στις δύο πόλεις¹¹⁸⁹. Τα εργαστήρια του Άργους ήταν σαφώς πολύ παραγωγικά, αλλά δεν διακρίνονται ούτε για το πνεύμα νεωτερισμού ούτε για την τεχνική αρτιότητα των προϊόντων τους¹¹⁹⁰. Μάλλον στην περίπτωση του Άργους έχουμε μία μεγάλη βιομηχανία προικισμένων αντιγραφών που παραδόξως καταλαμβάνουν μία θέση ιδιαίτερα σημαντική δίπλα στους κεραμείς της Κορίνθου και των Αθηνών¹¹⁹¹.

Στην Ολυμπία αποκαλύφθηκαν απορρίμματα κεραμικής επεξεργασίας που πιστοποιούν μία καθιερωμένη από τα ρωμαϊκά χρόνια παραγωγή λυχναριών¹¹⁹². Θραύσματα από πήλινες μήτρες για το άνω μισό των λύχνων αποτέλεσαν ενδείξεις για ύπαρξη εργαστηρίου πήλινων λυχναριών του 6ου αι. στην Ολυμπία με χαρακτηριστικά γνωρίσματα την κωνική λαβή και την κυκλική περιφέρεια, η οποία περικλείει και την οπή για το φιτίλι¹¹⁹³ (Εικόνα 249). Λυχνάρια παρόμοια με αυτά που έδιναν οι συγκεκριμένες μήτρες έχουν βρεθεί και στην Κόρινθο, όπου αντιπροσωπεύονται σε αρκετά μεγάλο αριθμό¹¹⁹⁴. Καθώς όμως η διακόσμηση επαναχαράχθηκε στις μήτρες¹¹⁹⁵, θεωρώ ότι στην περίπτωση της Ολυμπίας έχουμε μία ξεκάθαρη περίπτωση όπου δεν παράγονται επιτόπου μήτρες, αλλά έρχονται από αλλού- ίσως άλλη μία περίπτωση εμπορίας μητρών- και καθώς, λόγω της χρήσης τους, φθείρονται, οι τεχνίτες επιχειρούν να τις ανανεώσουν. Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι τα λυχνάρια από το εργαστήριο της Ολυμπίας πωλούνταν προπαντός στην περιοχή κατασκευής τους και δεν προορίζονταν για πώληση στην Κορινθία ή στην Αργολίδα, οι οποίες αποτελούν τις κύριες περιοχές εύρεσης λυχναριών ανάλογου σχήματος¹¹⁹⁶.

Τέλος, η εύρεση σε σωστική ανασκαφή στη Μαντίνεια δύο μητρών για την κατασκευή λυχναριών βορειοαφρικανικού τύπου μαζί με δύο λυχνάρια¹¹⁹⁷ και πήλινο αντικείμενο που έχει ερμηνευθεί ως σφραγίδα άρτου¹¹⁹⁸, χωρίς ωστόσο να αποκλείω την περίπτωση να ήταν μέρος του εξοπλισμού

1186. Oikonomou, Argos, σ. 498.

1187. Garnett, Corinthian lamps, σ. 183, αρ. 31.

1188. Oikonomou, Argos, σσ. 498-499.

1189. Oikonomou, Argos, σ. 499.

1190. Bovon, Lampes d'Argos, σ. 13.

1191. Koutoussaki, Lampes d'Argos, σ. 164.

1192. Schauer, Ολυμπία, σ. 215 και Schauer, Μήτρες, σ. 377.

1193. Schauer, Μήτρες, σ. 375.

1194. Schauer, Μήτρες, σ. 374 και υποσημ. 6 όπου οι σχετικές παραπομπές. Για τύπο Broneer XXXII, βλ. Broneer, Corinth, 120-121, 290-291, αρ. 1501-1510, πίν. 23.

1195. Schauer, Ολυμπία, σ. 215.

1196. Schauer, Μήτρες, 378.

1197. Σταϊνχάουερ, Αρχαία Μαντίνεια, σ. 300, εικ. 191β, γ. Φριτζίλας, Πήλινες σφραγίδες, σ. 322, εικ. 2α-β.

1198. Φριτζίλας, Πήλινες σφραγίδες, σ. 322, εικ. 1α-β, σχ. 1α-β.

ενός κεραμικού εργαστηρίου, υπαινίσσονται πιθανή ύπαρξη εργαστηρίου πήλινων λυχναριών και στην περιοχή αυτή της Πελοποννήσου.

Για τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στα εργαστήρια λυχναριών της Πελοποννήσου ο Π. Πετρίδης έχει επισημάνει ότι με βάση τα νέα δεδομένα η Κόρινθος δεν είχε την αποκλειστικότητα της παραγωγής. Εργαστήρια που ανήκαν στους ίδιους μεγάλους ιδιοκτήτες, όπως ο Σπωσιανός, ο Ποσφορος, ο Λούκιος, ο Οκτάβιος, ο Πρείμος, και με το δικαίωμα να υπογράφουν τα λυχνάρια με το όνομά τους, θα μπορούσαν να έχουν εγκατασταθεί όχι μόνο στην Κόρινθο αλλά και σε άλλες θέσεις της βόρειας Πελοποννήσου, εκεί όπου τα κοιτάσματα του πηλού επέτρεπαν την δημιουργία πηλού με παρόμοια σύσταση. Ο πηλός της Πάτρας είναι σύμφωνα με μία ανάλυση πολύ κοντινός σε αυτόν της Κορίνθου, καθώς οι δύο πόλεις ανήκουν στην ίδια γεωλογική ζώνη¹¹⁹⁹.

Για την ερμηνεία των σχέσεων έχει προταθεί από τον Π. Πετρίδη η θεωρία ότι, μεταξύ του 2ου και 3ου αι., από τα ανεξάρτητα εργαστήρια μετέβησαν σε αλυσίδες εργαστηρίων λυχναριών και από μία παραγωγή τοπικής κλίμακας σε μία άλλη περιφερειακής κλίμακας ελεγχόμενη από τους μεγαλοϊδιοκτήτες και ίσως αρχικά ακόμη και από τους Ιταλούς ιδιοκτήτες¹²⁰⁰. Τα τοπικά εργαστήρια που ανήκαν στην ίδια αλυσίδα αντάλλαξαν σίγουρα μήτρες και αρχέτυπα, αλλά διατηρούσαν και ελευθερία επιλογών όσον αφορά τη διακόσμηση των ζωνών και κυρίως των μεταλλίων, κάτι που τους επέτρεπε να προωθούν τα «κατατεθέντα σήματα» της κάθε πόλης (διάσημα αγάλματα για παράδειγμα) ή να προωθούν μέσα στο μυθολογικό τοπικό ρεπερτόριο θέματα που θα άρεσαν σίγουρα στους συμπολίτες τους¹²⁰¹.

Προτείνοντας την υπόθεση των αλυσίδων εργαστηρίων καταλήγουμε σε μία λύση όπου ούτε οι Πατρινοί μιμούνται τους Κορίνθιους ούτε το αντίστροφο συμβαίνει. Ωστόσο, οι απομιμήσεις δεν ήταν άγνωστες ούτε στη Βόρεια Πελοπόννησο ούτε σε άλλες πόλεις. Μιμήσεις είναι ήδη γνωστές στο Άργος, στη Σπάρτη και στη Χαλκίδα¹²⁰².

Τα αττικά εργαστήρια¹²⁰³ στις αρχές του 3ου αι. άρχισαν να αντιγράφουν το σχήμα και το χρώμα των κορινθιακών λυχναριών. Το μοντέλο για την αλυσίδα εργαστηρίων, που προτάθηκε για να επιλυθεί το πρόβλημα προέλευσης των κορινθιακών λυχναριών, μας προσφέρει εξίσου μία εύλογη εξήγηση για το αίνιγμα των λυχναριών με την υπογραφή του Πρείμου που φτιάχτηκαν στην Αθήνα στον 3ο αι. Θεωρείται ότι το εργαστήριο

1199. Pétridis, *Échanges*, σσ. 245.

1200. Pétridis, *Échanges*, σσ. 245.

1201. Pétridis, *Échanges*, σσ. 246 και Πετρίδης, *Ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά εργαστήρια*, σ. 86.

1202. Pétridis, *Échanges*, σσ. 246. Για το θέμα των «αλυσίδων εργαστηρίων» βλ. επίσης Πετρίδης, *Ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά εργαστήρια*, σσ. 85-86.

1203. Για τον Κεραμικό βλ. Böttger, *Kaiserzeitlichen Lampen*. Σημαντικές πληροφορίες για εργαστήρια λυχναριών κατά την Ύστερη Αρχαιότητα έξω από τις Αχαρνικές Πύλες στην Αθήνα βλ. Ζαχαριάδου, *Κεραμικά εργαστήρια*. Ειδικότερα για φωτογραφία παραμορφωμένων από την όπτηση αγγείων βλ. εικ. 5. Σημαντική η πληροφορία που μας παρέχεται στη σ. 320 και επιβεβαιώνεται από την εικ. 5 ότι τα λυχνάρια ψήνονταν μαζί με άλλα αγγεία.

του Πρείμου δεν ήταν παρά ένα νέο παρακλάδι του ίδιου εργαστηρίου που αρχικά εγκαταστάθηκε στην Κόρινθο και στην Πάτρα στον 2ο αι. και σε συνέχεια των πρώτων σημαδιών κατάπτωσης της πελοποννησιακής βιομηχανίας, ιδρύθηκε στην Αθήνα στις αρχές του 3ου αι.¹²⁰⁴. Τα προϊόντα των αττικών εργαστηρίων που ήθελαν να κατακτήσουν την αγορά ξεκίνησαν στην αρχή με την πιστή μίμηση των προϊόντων της Κόρινθου που έως τότε διατηρούσε την πρώτη θέση στην αγορά των εξαγωγών. Οι Αθηναίοι προσέγγισαν αρκετά την τελειοποιημένη μορφή του κορινθιακού πηλού. Τα «υποκαταστήματα» των πελοποννησιακών εργαστηρίων που έγιναν στην Αθήνα έφεραν μαζί τους την τεχνογνωσία τους καθώς και τις μήτρες και τα αρχέτυπά τους. Τα αττικά εργαστήρια, ωστόσο, επειδή δεν περιορίστηκαν μόνο στα περικόμωρα του Κεραμεικού, έφτασαν γρήγορα να ξεπεράσουν τα πρότυπά τους και να ανανεώσουν τον τύπο των λυχναριών. Απελευθερωμένοι από την ανάγκη να μιμούνται τυφλά τα κορινθιακά λυχνάρια, οι αττικοί κεραμείς στράφηκαν στα κοιτάσματα πηλού της Αττικής και υιοθέτησαν διακοσμητικά θέματα πιο κοντινά στην πόλη τους. Η πολύ μεγάλη φήμη που απέκτησαν από αυτά τα λυχνάρια προκάλεσε έναν πολλαπλασιασμό των παρασκευαστηρίων αλλά και μιμήσεις που έγιναν με *αντεκτύπωση* σε κοντινές περιοχές, όπως η Κόρινθος και το Άργος, ή σε μακρινές, όπως λ.χ. Βουλγαρία, Ρουμανία, Παννονία, Ρωσία, Μικρά Ασία και Λιβύη. Αυτά τα τοπικά αντίγραφα αναγνωρίζονται εύκολα. Εάν και τα αττικά λυχνάρια προήλθαν από μίμηση κάποιων άλλων λυχναριών, σύντομα έγιναν με την σειρά τους προϊόντα τα οποία τα μιμούνταν άλλοι. Και είναι οι πόλεις της Πελοποννήσου των οποίων την παραγωγή μιμήθηκαν οι Αθηναίοι στον 3ο αι., που αντέγραψαν με τη σειρά τους, τα αττικά λυχνάρια στις αρχές του 4ου αι., αυτή τη φορά χρησιμοποιώντας πήλινες μήτρες¹²⁰⁵.

Τα αττικά εργαστήρια κατά τη διάρκεια όλου του πρώτου μισού του 3ου αι. πρόσθεσαν σταδιακά νέες εικονογραφικές λεπτομέρειες και μικρά τυπολογικά χαρακτηριστικά¹²⁰⁶. Τα ίδια εργαστήρια εξελίσσουν επίσης τύπους λυχναριών ιδιαίτερους και ολοκληρωτικά νέους. Αρχικά παραθέτουμε τα λυχνάρια με κοκκίδωση και έλικες, παρόμοια και σύγχρονα προς τα ιταλικά *Warzenlampen* (Εικόνα 247)¹²⁰⁷ καθώς και ο τύπος ο επονομαζόμενος «λυχνάρια με μύξο σε σχήμα U»¹²⁰⁸.

Όσον αφορά τις σχέσεις ανάμεσα στα εργαστήρια αυτές μεπερδεύονται: η ανταλλαγή μητρών ή αρχετύπων υπάρχει (βρίσκουμε την ίδια διακόσμηση πάνω σε λυχνάρια που υπογράφονται από διαφορετικούς κεραμείς), όπως στην κατηγορία που προηγήθηκε αλλά επίσης βρισκόμαστε μπροστά σε ένα φαινόμενο νέο: την συνυπογραφή. Αυτή επισημαίνει την αναδιάταξη των μεγάλων επιχειρήσεων για να επιβληθούν πιο εύκολα στην αγορά ή την επαναγορά μίας επιχείρησης που έφθινε από μία άλλη πιο ανθηρή; Αυτό που είναι σίγουρο είναι ότι οι υπογραφές θα παραμεί-

1204. Pétridis, *Échanges*, σσ. 246

1205. Pétridis, *Échanges*, σσ. 247.

1206. Chrzanowski, *Panorama*.

1207. Chrzanowski, *Panorama*.

1208. Chrzanowski, *Panorama*.

νουν στο κάτω μέρος των αττικών λυχναριών μέχρι τον 6ο αι. παρά το γεγονός της εξαφάνισής τους από τα λυχνάρια που παράγονταν αλλού στην Κεντρική Ελλάδα¹²⁰⁹.

Οι ιδέες για τη διακόσμηση του δίσκου των λύχνων είχαν ως πηγή την εικονογραφία των σαρκοφάγων, νομισμάτων, και των αγαλμάτων που κοσμούσαν τους ναούς. Ακόμη πιο οικείες σκηνές από το τσίρκο, μονομαχίες, κυνηγός με αρκούδα, διάφορα ζώα και ερωτικές σκηνές ήταν επίσης προσφιλή θέματα για τη διακόσμηση των δίσκων των αττικών λυχναριών¹²¹⁰. Επίσης, έχουν βρεθεί λυχνάρια με διακόσμηση που φανερώνει την επιβίωση ξένων λατρείων, που ευδοκιμούν στην Αθήνα έως και το τέλος του 4ου αι.¹²¹¹. Τα πρώτα χριστιανικά λυχνάρια των αττικών εργαστηρίων θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο α΄ μισό του 5ου αι. Είναι κοσμημένα με το Κωνσταντίνειο μονόγραμμα ή με το χριστόγραμμα. Ο σταυρός δεν χρησιμοποιήθηκε στις απεικονίσεις του δίσκου πριν το τέλος του 5ου αι.¹²¹².

Με βάση τα στοιχεία για την εξέλιξη της παραγωγής των αττικών λυχναριών στην Ύστερη Αρχαιότητα διαπιστώνουμε ότι οι πολεμικές αναστατώσεις ανάλογα με τη σοβαρότητά τους και τη διάρκειά τους φαίνεται ότι οδήγησαν σε τρία στάδια έκπτωσης της σπουδαιότητας των αττικών λυχναριών:

Το πρώτο στάδιο θα το χαρακτηρίζαμε ως έναν εκφυλισμό της οργανωμένης και ποιοτικής παραγωγής που προέκυψε το 267 με τη λεηλασία της Αθήνας από τους Ερούλους¹²¹³ ακολουθούμενο από μία βελτίωση της οικονομικής ζωής και της παραγωγής καθώς και της τεχνογνωσίας. Στα τέλη του 3ου αιώνα, οι τεχνίτες βιάστηκαν να ξαναστήσουν τα εργαστήρια τους αλλά η ποιότητα των προϊόντων τους παρουσίασε μία σαφή έκπτωση. Για να διατηρήσουν υψηλή την παραγωγικότητά τους, τα εργαστήρια, στράφηκαν σε αντεκτύπωση (*surmoulage*) προϋπαρχόντων λυχναριών, χάνοντας έτσι τη λεπτότητα και τη σιγουριά των λεπτομερειών. Προκειμένου μάλιστα να καταστήσουν τα προϊόντα αυτά πιο ελκυστικά, οι εργαζόμενοι επικέντρωσαν την προσπάθειά τους στο να ξαναφτιάχνουν με το χέρι και ειδικό αιχμηρό εργαλείο τα εικονογραφικά μοτίβα πριν το ψήσιμο και να καλύπτουν το άσχημο καθάρισμα της αργίλου με μεγάλη ποσότητα επιχρίσματος¹²¹⁴. Ωστόσο, υπήρξε παράδοξο το

1209. Pétridis, *Échanges*, σσ. 247.

1210. Karivieri, *Lamp Trade*, σ. 421. Επίσης για αναλυτική παρουσίαση των εικονογραφικών επιλογών όχι μόνο για το δίσκο αλλά και για τον μυκτήρα, τη βάση, τη λαβή και το χείλος βλ. Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σσ. 69-80.

1211. Perlzweig, *Lamps*, εικ. 58. Επίσης βλ. στο Σπαθάρη, Καραγιώργης, *Αρμενίζοντας στο χρόνο*, αρ. 167 όπου παρουσιάζεται λύχνος σε σχήμα πλοίου με παράσταση της θεάς Ίσιδας στην πλώρη και στην πρύμνη. Πρόκειται για λυχνάρι του 4ου αι. μ.Χ. από το Μουσείο Κεραμεικού που αποτελεί παράδειγμα ότι η αιγυπτιακή αυτή θεότητα που λατρευόταν στην Αθήνα από τον 4ο αι. π.Χ. ως προστάτιδα των ναυτικών με την επωνυμία «Ευπλοία» επιβιώνει ως θέμα στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο.

1212. Karivieri, *Lamp Trade*, σ. 423.

1213. Chrzanovski, *Panorama*.

1214. Karivieri, *Lamp Trade*, σ. 422.

γεγονός ότι η Αθήνα με αυτά τα προϊόντα χαμηλής ποιότητας θα άρχιζε μία πραγματικά μαζική εξαγωγή λυχναριών, αρχικά σε διάφορα κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας και έπειτα σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο και στις παρευξείνιες περιοχές¹²¹⁵, εκμεταλλεόμενη πιθανώς την έλλειψη σημαντικού ανταγωνισμού στην ευρύτερη περιοχή κατά την περίοδο αυτή. Κατά τον 4ο αι. η παραγωγή έφτασε στο απόγειό της, διευκολυνόμενη από την εισαγωγή των μητρών με γύψο στη θέση αυτών με πηλό¹²¹⁶. Στα μέσα του 4ου αι. νέα, ανεικονικά, διακοσμητικά θέματα αναπτύχθηκαν στον δίσκο και ο ρόδακας σε διάφορες παραλλαγές έγινε το πιο δημοφιλές μοτίβο¹²¹⁷. Από την αρχή του β' τετάρτου του 5ου αι., παρόμοια λυχνάρια παρήχθησαν είτε με επίχρισμα είτε χωρίς, για να περιοριστεί επιπλέον το κόστος για τον καταναλωτή. Η βελτίωση της καθαρότητας του πηλού κατέστησε τα προϊόντα χωρίς επίχρισμα τόσο ελκυστικά ώστε αντικατέστησαν ολοκληρωτικά τα λυχνάρια με επίχρισμα από τα μέσα του αιώνα¹²¹⁸.

Σ' ένα δεύτερο στάδιο όταν το 467 και 476 συνέβησαν δύο μεγάλες επιθέσεις των Βανδάλων και ο Κεραμεικός καταστράφηκε εκ νέου διαπιστώνεται ότι προκλήθηκε μία μείωση των εξαγωγών των λυχναριών¹²¹⁹. Φαίνεται ότι σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο κάμψης, τώρα οι συνέπειες ήταν πιο οδυνηρές και αυτό γιατί στον 5ο αιώνα, ανήλθαν δύο σημαντικοί ανταγωνιστές στο εμπόριο των λυχναριών στην Ανατολική Μεσόγειο: η Μικρά Ασία και η Βόρειος Αφρική. Πράγματι, τα λυχνάρια που αποκαλύφθηκαν στο σπήλαιο της Βάρης και καλύπτουν όλο τον 4ο αι. δεν αριθμούν κανένα εισηγμένο λυχνάρι από τη Βόρεια Αφρική, παρέχοντας ουσιαστικά ένα *terminus post quem* για τη εμφάνιση των βορειοαφρικανικών λυχναριών στην Αττική από το τέλος του 4ου αι. και έπειτα¹²²⁰.

Στο τέλος του 5ου αι. τα αττικά εργαστήρια, εγκαταλείποντας σταδιακά τα λυχνάρια με μύξο σε σχήμα U, θα αρχίσουν να αντιγράφουν σχήματα και εικονογραφία των μικρασιατικών και αφρικανικών λυχναριών¹²²¹. Οι μιμήσεις που προέκυψαν από *αντεκτύπωση* (*surmoulage*) αφρικανικών εισαγόμενων λυχναριών έλαβαν αξιοσημείωτες διαστάσεις¹²²². Όλος ο 6ος αι. χαρακτηρίζεται από παρόμοιες απομιμήσεις που προορίζονται για την τοπική αγορά ή στις καλύτερες περιπτώσεις για την ευρύτερη ελληνική αγορά¹²²³. Είναι πιθανόν ότι οι δεξιότητες και οι τεχνικές παραγωγής

1215. Chrzanowski, *Panorama*. Βλ. Αναλυτικά για τους τόπους εξαγωγής των αθηναϊκών λυχναριών στο Karivieri, *Lamp Trade*, σ. 422 καθώς και στο Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σσ. 256-271, όπου δίνονται αναλυτικά στοιχεία για τις εξαγωγές των αθηναϊκών λυχναριών αλλά και για τις αντιγραφές τους σε άλλες περιοχές.

1216. Chrzanowski, *Panorama*.

1217. Karivieri, *Lamp Trade*, σ. 422.

1218. Karivieri, *Lamp Trade*, σ. 423.

1219. Karivieri, *Lamp Trade*, σ. 423.

1220. Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου, *Λυχνάρια*, σ. 125. Για το σπήλαιο της Βάρης και λεπτομέρειες για τα λυχνάρια που βρέθηκαν σε αυτό βλ. επίσης Karivieri, *Athenian Lamp Industry*, σ. 52.

1221. Karivieri, *Lamp Trade*, σ. 423 και Pêtridis, *Échanges*, σσ. 247.

1222. Pêtridis, *Échanges*, σσ. 247-248.

1223. Karivieri, *Lamp Trade*, σ. 424.

που χρησιμοποιήθηκαν σε προηγούμενους αιώνες ξεχάστηκαν και τα εργαστήρια του 6ου αι. επέλεξαν να αντιγράψουν εισαγόμενα και να παράγουν λυχνάρια με απλή διακόσμηση για καθημερινή χρήση, με μεγαλύτερη φροντίδα για την ταχύτητα παρά για ποιότητα στην παραγωγή¹²²⁴.

Μάλιστα, ακόμη και μικρότερες πόλεις, όπως για παράδειγμα οι Δελφοί, που έως τότε δεν είχαν επιδείξει μία σημαντική παραγωγή τοπικών λυχναριών και κάλυπταν τις ανάγκες για λυχνάρια από τις εισαγωγές, ασχολήθηκαν με μία μαζική παραγωγή απομιμήσεων βορειοαφρικανικών λυχναριών. Η ανακάλυψη ενός μεγάλου αριθμού μητρών από τοπικό πηλό αποτελεί την πιο εύγλωττη απόδειξη αυτής της μίμησης με *αντεκτύπωση* λυχναριών (*surmoulage*). Σε αρκετές από αυτές τις μήτρες, η αρχική διακόσμηση είναι πάντα ευδιάκριτη αλλά «θαμπή» και υποστηρίζεται ότι σε γενικές γραμμές οι μήτρες αυτές πρέπει να ξαναδουλεύτηκαν με μία ακίδα. Παρόλο που η μορφή τους έμεινε πιστή στα πρωτότυπα αφρικανικά, διαπιστώνουμε, ωστόσο, μία προτίμηση σε ορισμένα διακοσμητικά θέματα. Ο σταυρός σε μετάλλιο που περικλείεται από φοινικόφυλλα πάνω στο περίζωμα απαντά παντού στην κεντρική Ελλάδα, Στην Αθήνα, διακοσμητικά στοιχεία που προέρχονται από αττικά λυχνάρια του 3ου και 4ου αι. συνδυάζονται με την επιμήκη φόρμα των αφρικανικών λυχναριών¹²²⁵.

Το ίδιο φαινόμενο της μίμησης λεπτομερειών ή ολόκληρων λυχναριών διαπιστώνεται επίσης, αλλά σε πιο περιορισμένη κλίμακα, σε έναν άλλον τύπο που εμφανίζεται στην κεντρική Ελλάδα, τον μικρασιατικό τύπο. Αυτός ο τύπος δεν ήταν ποτέ τόσο διαδεδομένος όσο ο αφρικανικός, αλλά έδωσε αφορμή για κάποιες μιμήσεις, λιγότερες στην Αττική και περισσότερες στις Κεγχρεές¹²²⁶.

Τα λυχνάρια και οι μήτρες τους στον 6ο αι. έγιναν από πηλό χαμηλότερης ποιότητας από αυτόν που είχε χρησιμοποιηθεί πρωτίτερα¹²²⁷ και φαίνεται πιθανόν ότι η έλλειψη πηλού καλής ποιότητας αποτέλεσε ένα σημαντικό παράγοντα για τον εκφυλισμό της ποιότητας της αθηναϊκής παραγωγής λυχναριών¹²²⁸. Ταυτόχρονα, οι εισαγωγές από την Αφρική, την Ασία και επίσης από την Βόρεια Ιταλία καταλάμβαναν συνεχώς μεγαλύτερο μέρος της τοπικής αγοράς¹²²⁹.

Σε ένα τρίτο και οριακό στάδιο φαίνεται ότι, σχεδόν επήλθε η διακοπή της παραγωγής. Στον 7ο αι. επέρχεται το τέλος της ήδη πολύ εξασθενημένης από την σλαβική επιδρομή στα 582-583 παραγωγής αθηναϊκών λυχναριών¹²³⁰.

Με αφορμή τον εντοπισμό τριάντα λυχναριών από ένα σύνολο διακοσίων περίπου ακέραιων λυχναριών της Ύστερης Αρχαιότητας σε έναν παλαιохριστιανικό οικισμό στην Περίσσα της Θήρας γίνεται λόγος για παραγωγή λυχναριών ανάλογα με αυτά που έχουν βρεθεί σε διάφορες

1224. Karivieri, *Lamp Trade*, σ. 425.

1225. Pétridis, *Échanges*, σσ. 248.

1226. Pétridis, *Échanges*, σσ. 248.

1227. Karivieri, *Lamp Trade*, σ. 424.

1228. Karivieri, *Lamp Trade*, σ. 424.

1229. Chrzanowski, *Panorama*.

1230. Chrzanowski, *Panorama*.

θέσεις στο Αιγαίο, όπως στη Δήλο, στη Θάσο και τις Κεγχρεές, το ανατολικό λιμάνι της Κορίνθου¹²³¹ (Εικόνα 250). Τα λυχνάρια αυτά χρονολογούνται στα τέλη του 5ου αι. και κυρίως στον 6ο αι. και ως τόπος παραγωγής τους προτείνεται ένα εργαστήριο, συμβατικά αποκαλούμενο «αιγαιακό», εγκαταστημένο σε ένα μεγάλο νησί στο Ανατολικό Αιγαίο, πιθανώς στην Κρήτη. Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα λυχνάρια αυτού του εργαστηρίου φαίνεται να δέχτηκαν επιρροές από μικρασιατικά, βορειοαφρικανικά, συροπαλαιστινιακά και κυπριακά εργαστήρια η Ε. Γερούση έχει διατυπώσει την άποψη ότι το εργαστήριο αυτό παρήγε τα λυχνάρια του, όταν ήδη τα προϊόντα των προαναφερθέντων εργαστηρίων ήταν ευρέως διαδεδομένα. Το κύριο χαρακτηριστικό τους είναι ο πλούσιος διάκοσμος με ανάγλυφα γεωμετρικά και φυτικά κοσμήματα στο δίσκο και το χείλος, τα οποία έχουν ομοιότητες με τα τριπολιτάνικα λυχνάρια, μία ξεχωριστή ομάδα των βορειοαφρικανικών λυχναριών που παράγονταν σε εργαστήρια της περιοχής της Τρίπολης, στην Λιβύη και χρονολογούνται στον 5ο αι.¹²³².

Σχετικά με τα λυχνάρια στη Θεσσαλονίκη η ανεύρεση ορισμένων τμημάτων πήλινων μητρών στο παρελθόν, όπως το παράδειγμα της μήτρας που εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (Εικόνα 204), αλλά και πρόσφατα ευρήματα από τον χώρο της Αρχαίας Αγοράς¹²³³ επιτρέπουν να εικάσουμε μία τοπική παραγωγή λυχναριών η οποία φαίνεται ότι ήταν δευτερογενής, βασισμένη κυρίως σε αντεκτύπωση λυχναριών (*surmoulage*).

Παρόμοια, με τα έως σήμερα τουλάχιστον δεδομένα, φαντάζει τόσο η περίπτωση της Κω¹²³⁴ όσο και η περίπτωση λυχναριών, με χαρακτηριστική ταινιόσχημη λαβή που προέρχονται από τη Ρόδο¹²³⁵. Με βάση το γεγονός ότι στην πλειονότητά τους εμφανίζονται κακότεχνα και χονδροειδή και σε συνδυασμό με το μέγεθός τους και την ευκολία κατασκευής τους χαρακτηρίζονται ως προϊόντα τοπικής παραγωγής και θεωρούνται ως ένα μόνο μέρος αυτής καθώς στο άμεσο μέλλον θα δημοσιευτούν στοιχεία και για άλλους τύπους λυχναριών που θεωρούνται προϊόντα της παραγωγής του νησιού¹²³⁶. Τέλος, σημαντική είναι η επισήμανση ότι η παρακμή των λυχναριών με την ταινιόσχημη λαβή θα πρέπει να συσχετισθεί με τις αυξημένες εισαγωγές μικρασιατικών λυχναριών που εμφανίστηκαν γύρω στα τέλη του 5ου αι. και σταδιακά έθεσαν στο περιθώριο τη ζήτηση προϊόντων κατώτερης ποιότητας¹²³⁷.

Ίσως θα μπορούσαμε να εντάξουμε την περίπτωση αυτή στην γενικότερη τάση που φαίνεται να επικρατεί από τον 5ο αι. και έπειτα, όταν ακόμη και στην Κόρινθο και την Αθήνα μάλλον επιδόθηκαν στη δημιουργία απο-

1231. Γερούση, Αιγαιακό εργαστήριο, εικ. 1.

1232. Γερούση, «αιγαιακό» εργαστήριο, σσ. 513-515 και το πιο πρόσφατο Γερούση, Λυχνάρια στην Περίσσα Θήρας, σ. 225.

1233. Βελένης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Ζαχαριάδης, Λυχνάρια.

1234. Ρουμελιώτης, Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια, σσ. 263-264, 266 και πίν. 7.1, 2.

1235. Κασιώτη, Λυχνάρια από τη Ρόδο.

1236. Κασιώτη, Λυχνάρια από τη Ρόδο, σ. 238 και υποσημ. 42.

1237. Κασιώτη, Λυχνάρια από τη Ρόδο, σ. 240 και υποσημ. 57. Βλ. επίσης Katsioti, The case of lamps, σ. 194 και υποσημ. 33 για την ερμηνεία της απουσίας των βορειοαφρικανικών λυχναριών στη Ρόδο.

μιμήσεων και συστηματικών τροποποιήσεων των ήδη διαμορφωμένων λυχναριών, ιδιαίτερα αυτών από τη Βόρεια Αφρική. Αυτά τα φαινόμενα πολλαπλασιάστηκαν σε δευτερεύοντα κέντρα. Στη διάρκεια του 6ου αιώνα, κεραμικά εργαστήρια με μικρές δυνατότητες αναπτύχθηκαν μέσα στα κέντρα εγκαταλελειμμένων πόλεων, όπως για παράδειγμα στους Δελφούς¹²³⁸. Ειδικότερα για τους Δελφούς κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο έχουν επισημανθεί δύο κύρια χαρακτηριστικά σε σχέση με τα λυχνάρια: η αποσπασματική διατήρησή τους και η εύρεση μόνο καμωμένων με μήτρα λυχναριών. Για ορισμένα εισαγόμενα λυχνάρια διαπιστώθηκε η κατασκευή τους με γύψινες μήτρες ενώ τα λυχνάρια τοπικής παραγωγής έχουν κατασκευαστεί με πήλινες μήτρες¹²³⁹. Στους Δελφούς έχουν εντοπιστεί κορινθιακά λυχνάρια του 2ου-3ου αι., αθηναϊκά λυχνάρια του 3ου-5ου αι. και κυκλικά λυχνάρια τοπικής παραγωγής του 4ου αι.¹²⁴⁰, αυθεντικά αφρικανικά λυχνάρια και ντόπια αντίγραφα τους¹²⁴¹, λυχνάρια του μεταβατικού τύπου (6ος-8ος αι.)¹²⁴², των οποίων το σχήμα βρίσκεται ανάμεσα στα προαναφερθέντα επιμήκη αφρικανικά λυχνάρια και στα κυκλικά λυχνάρια, του 6ου-7ου αι., που αποτελούν προϊόντα τοπικής παραγωγής¹²⁴³.

Έως σήμερα δεν υπάρχουν αποδείξεις για τοπική παραγωγή σε θέσεις όπως η Σάμος¹²⁴⁴, η Θάσος¹²⁴⁵, οι Λουλουδιές Πιερίας¹²⁴⁶, όπως άλλωστε και για τις Φθιώτιδες Θήβες (Νέα Αγχίαλος)¹²⁴⁷ (Εικόνα 251)¹²⁴⁸ παρά την ανεύρεση στη θέση αυτή ενός ιδιαίτερα σημαντικού αριθμού και καλής ποιότητας λυχναριών. Τέλος, ειδικά για τη Σάμο γίνεται λόγος για τύπο λυχναριών που χαρακτηρίζονται ως «σαμιακά» λόγω του αριθμού των παραδειγμάτων που βρέθηκαν στο νησί (Εικόνα 252)¹²⁴⁹. Πρόκειται για λυχνάρια με σώμα κυκλικό και ριπιδίοσχημο μύξο. Διαθέτουν μία μεγάλη οπή πλήρωσης και ο δίσκος τους είναι ελαφρώς κοίλος, γενικώς δε φέρει διακόσμηση¹²⁵⁰.

Συμπερασματικά, φαίνεται ότι ένα συνεχές παιχνίδι ανταλλαγών και μιμήσεων λάμβανε χώρα είτε κάθε φορά που ένας νέος τύπος λυχναριού εμφανιζόταν είτε στη διαδικασία παραγωγής κάθε τύπου. Για τα λυχνάρια που παρήχθησαν στην Πελοπόννησο κατά τον 2ο και τον 3ο αι., οι μιμή-

1238. Morrisson, Sodini, *Sixth-Century Economy*, σ. 203 και υποσημ. 199. Lindros-Wohl, *Isthmia*, σσ. 130-138, Karivieni, *Athenian Lamp Industry*.

1239. Pétridis, *Delphes*, σ. 137 και για φωτογραφίες λυχναριών και μητρών, πίν. 29-34.

1240. Pétridis, *Delphes*, σσ. 83-85.

1241. Pétridis, *Delphes*, σσ. 85-92.

1242. Pétridis, *Delphes*, σσ. 92-93, πίν. 32, εικ. 146, 147.

1243. Pétridis, *Delphes*, σσ. 93-95, πίν. 33, εικ. 148-150.

1244. Για τα παλαιοχριστιανικά λυχνάρια της Σάμου (3ος-7ος αι.), βλ. Poulou-Papadimitriou, *Samos*.

1245. Abadie-Reynal, Sodini, *Thasos*, σσ. 65-90.

1246. Χειμωνοπούλου, Αγγέλλου, *Λυχνάρια*, σ. 128 και Μαρκή κ. άλ., *Λυχνάρια Λουλουδιών*.

1247. Βλ. ενδεικτικά Ντίνα, Πήλινα λυχνάρια.

1248. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 300, αρ. κατ.320-324.

1249. Poulou-Papadimitriou, *Samos*, αρ. 30, εικ. 27.

1250. Poulou-Papadimitriou, *Samos*, σσ. 594-598, εικ. 21-33.

σεις έλαβαν χώρα τόσο στο εσωτερικό της ζώνης παραγωγής όσο και στο εσωτερικό έως ότου η Αθήνα άρχισε να μιμείται αυτά τα λυχνάρια και έφτασε τελικά να τα εξωθήσει από την αγορά. Η μεγάλη διάδοση των ατικών λυχναριών προκαλεί μιμήσεις αρκετά χοντροκομμένες εκτός συνόρων αλλά πρόκειται για μιμήσεις που δεν θέτουν σε κίνδυνο την εμπορική κυριαρχία της Αττικής¹²⁵¹. Η άφιξη των βορειοαφρικανικών αναστατώνει την παραγωγή των λυχναριών. Φαίνεται να προκαλεί την άνθηση περιφερειακών εργαστηρίων που προβαίνουν σε μεγάλης κλίμακας μιμήσεις, τυφλές στην αρχή, πιο δημιουργικές στη συνέχεια¹²⁵². Το πέρασμα από τον ένα τύπο που επικρατεί σε άλλον γίνεται ομαλά και φαίνεται να ακολουθεί κανόνες. Ο νέος τύπος διατηρεί για παράδειγμα στοιχεία του σχήματος και της διακόσμησης του τύπου που αντικαθιστά στην αγορά¹²⁵³. Μίμηση και ανανέωση γειτνιάζουν στην πράξη μέχρις ότου αυτός ο τύπος να φτάσει να σταθεροποιηθεί. Η μετακίνηση μεμονωμένων τεχνητών εργαστηρίων ενός κέντρου παραγωγής σε άλλο θεωρήθηκε συχνά ως η αιτία ανάπτυξης μίας βιοτεχνίας σε σχέση με άλλη. Ωστόσο, αυτό το επιχείρημα δεν είναι πάντοτε επαρκές¹²⁵⁴.

Στο παράδειγμα του βορειοαφρικανικού τύπου, οι τοπικές μιμήσεις κυριαρχούν σε σχέση με τα εισαγόμενα λυχνάρια, καθιστώντας τις εισαγωγές άχρηστες και καταλήγουν σε ένα είδος νέας εμφάνισης του τύπου. Τη στιγμή που η παραγωγή μεγάλων κέντρων, όπως η Κόρινθος και η Αθήνα γνώριζαν μία κάμψη στο τέλος του 6ου αιώνα, όταν πιθανώς οι μετακινήσεις γίνονται πιο δύσκολες, τα περιφερειακά κέντρα παίρνουν τη σκυτάλη. Αποδεικνύουν ότι έχουν την απαραίτητη τεχνογνωσία και μία ποιότητα εκτέλεσης αξιοσημείωτη την οποία δεν είχαν οι περισσότερες μεγάλες πόλεις μετά το πρώτο τέταρτο του 7ου αιώνα¹²⁵⁵.

Από τα μέσα του β' μισού του 6ου αι. διαπιστώνουμε μία επιστροφή των λυχναριών με κυκλικό σχήμα με ή χωρίς προεξέχοντα μύξο. Είναι τροχήλατα σε κάποιες περιοχές του μεσογειακού κόσμου ή με μήτρα, όπως στην περίπτωση της κεντρικής Ελλάδας. Η ανεξαρτησία των τοπικών εργαστηρίων είναι αδιαμφισβήτητη. Το παράδειγμα των Δελφών είναι αντιπροσωπευτικό: στο τέλος του 6ου και στις αρχές του 7ου τα τοπικά εργαστήρια αναπτύσσουν μαζί με τις μιμήσεις των αφρικανικών λυχναριών, έναν τύπο κυκλικού λυχναριού, πιστό στις τάσεις της εποχής αλλά με ιδιαιτερότητες της διακόσμησης, που δεν απαντούν παρά μόνο στους Δελφούς, και σε έναν μικρό αριθμό παραδειγμάτων που, αν και βρέθηκαν στην Αθήνα, πιθανότατα αποτελούν κι αυτά παραγωγή των Δελφών¹²⁵⁶.

1251. Pétridis, *Échanges*, σσ. 249.

1252. Pétridis, *Échanges*, σσ. 241.

1253. Pétridis, *Échanges*, σσ. 241.

1254. Pétridis, *Échanges*, σσ. 242.

1255. Pétridis, *Échanges*, σσ. 249.

1256. Pétridis, *Échanges*, σσ. 248.

7.2.3 Κύπρος

Τα λυχνάρια της Κύπρου φαίνεται ότι αποτελούν μία ιδιαίτερη περίπτωση καθώς η θέση του νησιού επέτρεπε την καλλιέργεια μίας αμφίδρομης σχέσης τόσο με τη Μικρά Ασία όσο και με τη Μέση Ανατολή¹²⁵⁷ (Εικόνα 253)¹²⁵⁸.

7.2.4 Αφρική¹²⁵⁹

Στον 1ο αι. τα ιταλικά λυχνάρια φτάνουν στη Βόρεια Αφρική και αποτελούν αντικείμενα για μίμηση. Ωστόσο, σιγά σιγά στον 2ο αι. οι τοπικές αφρικανικές παραγωγές φαίνεται ότι υποκαθιστούν τα εισαγόμενα λυχνάρια και αυτή η κατάσταση διαρκεί έως τα μέσα του 2ου αι. και τις αρχές του 3ου αι. όταν έχουμε την εμφάνιση του τύπου Deneauve VIII B. Ο τύπος αυτός σηματοδοτεί μία γενική αλλαγή καθώς τα εργαστήρια που παράγουν επιτραπέζια κεραμική με επίχρισμα (*terra sigillata*) αρχίζουν να παράγουν και λυχνάρια με τον ίδιο πηλό¹²⁶⁰, έστω και με μία καθυστέρηση 150 χρόνων σε σχέση με τα άλλα αντίστοιχα κεραμικά σκεύη¹²⁶¹. Έτσι αντικαθιστούν σταδιακά τα λυχνάρια που κατασκευάζονταν με πηλό ανάλογο με αυτόν των σκευών της κοινής κεραμικής έως ότου εδραιώνονται ολοκληρωτικά σχεδόν στο τέλος του 4ου αιώνα¹²⁶². Η εξέλιξη αυτή οδηγεί στο πέρασμα από την τοπική στην διατοπική κατανάλωση των βορειοαφρικανικών λυχναριών¹²⁶³. Το ενδιαφέρον στοιχείο της παραγωγής των αφρικανικών λυχναριών έχει να κάνει με τη βιομηχανοποίηση της παραγωγής που σχετίζεται με τη γενίκευση της χρήσης των γύψινων μητρώων¹²⁶⁴.

Τα αφρικανικά λυχνάρια χαρακτηρίζονται από ένα μεγάλο συμπαγές σώμα, με επιμήκη μυκτήρα. Στο ανώτερο τμήμα τους υπάρχει μία λαβή σχεδόν κάθετη με σχήμα περίπου τριγωνικό¹²⁶⁵. Οι λαβές σε σχήμα θηλιάς εξαφανίστηκαν και αντικαταστάθηκαν από συμπαγείς λαβές, όπως συνέβη

1257. Για τα λυχνάρια της Κύπρου βλ. Oziol, *Salamine* και το πιο πρόσφατο Hayes, *Lamps Kourion*.

1258. Chrzanovski, *Lumière! Nyon*, σ. 99, αρ. κατ. 138.

1259. Για την παραγωγή των αφρικανικών λυχναριών βλ. κυρίως τους τρεις θεμελιώδεις καταλόγους: Για το Μαρόκο Ponsich, *Maurétanie Tingitane* για την Αλγερία Bussièrre, *Algérie*, για την Τυνησία Deneauve, *Lampes de Carthage* και το πιο πρόσφατο Bonifay, *Céramique romaine tardive d'Afrique*. Για τη Λιβύη βλ. Joly, *Museo di Sabratha*. Bailey, *Sidi Khrebish*. Για μία πρόσφατη βιβλιογραφία βλ. Chrzanovski, Sandoz, Piccamiglio, Rémy, *Lampes et monnaies*. Βλ. επίσης Bonifay, *Lampes africaines*. Για την Αλγερία βλ. Bussièrre, *Algérie* και Bussièrre, *Lampes antiques d'Algérie II*.

1260. Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, σ. 25.

1261. Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, σ. 25.

1262. Chrzanovski, *Panorama*.

1263. Herrmann, Hoek, *Light*, σ. 7 και για τον τύπο του λυχναριού αυτού βλ. αρ. κατ. 16,32.

1264. Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, σ. 39.

1265. Chrzanovski, *Panorama*.

γενικώς στην ρωμαϊκή επικράτεια την ίδια περίοδο, υποδηλώνοντας πιθανώς μία επιλογή που σχετίζεται με τη διάθεση μείωσης του χρόνου παραγωγής καθώς και του κόστους. Επίσης, στα αφρικανικά λυχνάρια προστέθηκε ένα κανάλι που ένωνε τον κεντρικό δίσκο με την οπή για το φιτίλι στον προεξέχοντα μύξο. Αυτά τα κανάλια έγιναν τα χαρακτηριστικά στοιχεία των αφρικανικών λυχναριών στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο¹²⁶⁶. Το πιο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό αυτών των λυχναριών είναι, χωρίς αμφιβολία, ο μεγάλος κεντρικός δίσκος, φορέας της εικονογραφικής τους διακόσμησης, που περιβάλλεται από ένα μεγάλο ώμο, επίπεδο ή κυρτό, ο οποίος επίσης διακοσμείται με διάφορα φυτικά ή γεωμετρικά μοτίβα¹²⁶⁷. Είναι πιθανόν ότι αυτά τα χαρακτηριστικά οδήγησαν τους χριστιανούς να προτιμήσουν τα αφρικανικά λυχνάρια για τις απεικονίσεις τους¹²⁶⁸ (Εικόνα 218)¹²⁶⁹.

Τα χριστιανικά λυχνάρια της Βόρειας Αφρικής¹²⁷⁰ αποτελούν μία από τις πιο ξεχωριστές και διαδεδομένες κατηγορίες λυχναριών της Ύστερης Αρχαιότητας. Τα λυχνάρια αυτά είναι το αποτέλεσμα μίας μακράς καλλιτεχνικής παράδοσης που αναπτύσσεται χωρίς διακοπή από τον 2ο έως τον 7ο αι.¹²⁷¹. Έφεραν εικονική διακόσμηση επίθετη ή προερχόμενη από τη μήτρα που ήταν κατάλληλα διαμορφωμένη για να δίνει αυτού του είδους τη διακόσμηση¹²⁷². Πολλά διακοσμητικά σχήματα παρήχθησαν με την εμπέση μοτίβων στη γύψινη μήτρα, ενώ αυτή ήταν ακόμη υγρή, με τη χρήση ειδικών σφραγίδων (Εικόνα 208)¹²⁷³. Τα λυχνάρια αυτά κατασκευάζονταν σε εργαστήρια που ήταν στενά συνδεδεμένα με αυτά των επιτραπέζιων αγγείων της αφρικανικής κεραμικής με επίχρισμα (African Red Slip Ware), καθώς μήτρες που χρησιμοποιήθηκαν για τις παραστάσεις των αγγείων πέρασαν και στην παραγωγή των λυχναριών¹²⁷⁴.

Στην περίοδο από το 350 περίπου και έως το 430¹²⁷⁵ η εικονική διακόσμηση πολλαπλασιάστηκε και ευδοκίμησε, όσο σε καμία άλλη περίοδο, στα λυχνάρια με πηλό της αφρικανικής επιτραπέζιας κεραμικής με επίχρισμα. Τα χριστιανικά θέματα έκαναν την εμφάνισή τους δίπλα στα παραδοσιακά θέματα των αμφιθεάτρων και η εικονική διακόσμηση άνηθε και στα λυχνάρια¹²⁷⁶. Έναν σημαντικό παράγοντα για την εξέλιξη των χριστιανικών

1266. Herrmann, Hoek, *Light*, σ. 7.

1267. Chrzanowski, *Panorama*.

1268. Για την ερμηνεία διαφόρων διακοσμητικών ειδωλολατρικών θεμάτων που πέρασαν στον χριστιανισμό καθώς και θεμάτων χριστιανικών βλ. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σσ. 1-33.

1269. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 72, αρ. 18.

1270. Για την ιστορία της έρευνάς τους βλ. αναλυτικά στο Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, σσ.17-23.

1271. Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, σ. 17. Βλ. επίσης Herrmann, Hoek, *Light*, σ. 5.

1272. Herrmann, Hoek, *Light*, σ. 7.

1273. Herrmann, Hoek, *Light*, σ. 8.

1274. Herrmann, Hoek, *Light*, σ. 7.

1275. Πρόκειται για μία περίοδο που συμπίπτει απόλυτα με τα χρόνια που έζησε ο άγιος Αυγουστίνος, δηλαδή 354-430.

1276. Για την εικονογραφία των βορειαφρικανικών κεραμικών και ανάμεσα σε αυτήν και των λυχναριών, βλ. Herrmann, Hoek, *Light*, σσ. 8-11. Για τον τρόπο με τον οποίο η παρουσία του αγίου Αυγουστίνου επηρέασε την εικονογραφία στη Βόρεια Αφρική, βλ. σσ. 12-17.

νικών θεμάτων στην κεραμική, κατ' επέκταση και στα λυχνάρια, υπήρξε αρχικά η συμβολή των κηρυγμάτων του Αυγουστίνου και αργότερα το γεγονός ότι οι επιδρομές των Βανδάλων δημιούργησαν συνθήκες οι οποίες έδιναν μία διαφορετική ερμηνεία στις βιβλικές ιστορίες καθώς επέτρεπαν στους χριστιανούς να εκφράζουν μέσω αυτών τη δική τους αναξιοπάθεια¹²⁷⁷. Είναι προφανές ότι οι παραπάνω λόγοι τα κατέστησαν αγαπητά στους πιστούς της χριστιανικής θρησκείας, η εξελικτική πορεία της οποίας είναι κοινή με εκείνη των αφρικανικών λυχναριών. Επίσης, λόγω των εικονογραφικών θεμάτων υπήρχε η δυνατότητα να δηλωθούν στοιχεία θρησκευτικά και να απευθυνθούν τα προϊόντα αυτά σε συγκεκριμένες αγορές.

Αυτή η παραγωγή, χαμηλού κόστους αλλά άριστης ποιότητας, έφτασε στο απόγειό της στον 4ο και στον 5ο αι. όταν η αφρικανική παραγωγή terra sigillata D είναι πανταχού παρούσα στη μεσογειακή λεκάνη¹²⁷⁸. Δημιουργήθηκαν λοιπόν νέα σχήματα λυχναριών, όπως ο τύπος Atlante VIII (τύπος Hayes I: ανάμεσα στο 325-375)¹²⁷⁹ (Εικόνα 254)¹²⁸⁰ ή και ο τύπος Atlante X (τύπος Hayes II)¹²⁸¹ (Εικόνα 255)¹²⁸². Οι δύο αυτοί πολύ διαδεδομένοι τύποι παράγονταν και εξαγόταν έως τα μέσα του 6ου αι. ο πρώτος και έως τον 7ο αι. ο δεύτερος¹²⁸³ με τον τύπο Atlante X να αποτελεί αυτόν που περισσότερο από τους υπόλοιπους εξήχθη και αντιγράφηκε σε όλη τη μεσογειακή λεκάνη και τη Μαύρη Θάλασσα¹²⁸⁴.

Η ανακατάληψη της Τυνησίας από τον Ιουστινιανό στα 533-534 σηματοδότησε την οπισθοδρόμηση της παραγωγής, καθώς φαίνεται ότι αυτά τα «εκλεπτυσμένα» λυχνάρια κατά την περίοδο αυτή βγήκαν εκτός παραγωγής¹²⁸⁵. Ωστόσο, γενικώς η παραγωγή των καμωμένων με μήτρα λυχναριών συνεχίστηκε ακόμη και κατά την περίοδο του αγώνα κατά των Αράβων στον 7ο αιώνα. Η οριστική κατάληψη της Τυνησίας στα 698 έδωσε το μοιραίο χτύπημα στην παραγωγή των «εκλεπτυσμένων κεραμικών» (fine ceramics) και φυσικά και των αντίστοιχων λυχναριών¹²⁸⁶.

1277. Herrmann, Hoek, *Light*, σ. 14. Για τον τρόπο με τον οποίο η παρουσία του αγίου Αυγουστίνου επηρέασε την εικονογραφία στη Βόρεια Αφρική βλ. σσ. 12-17.

1278. Chrzanowski, Panorama. Σχετικά με τα εργαστήρια παραγωγής D βλ. Bonifay, *Céramiques africaines*, σσ. 41-42.

1279. Βλ. Anselmino, Pavolini, Terra sigillata: lucerne. Για τις διάφορες προϋπάρχουσες τυπολογίες και τους συνδυασμούς τους βλ. Chrzanowski, Sandoz, Piccamiglio, Rémy, *Lampes et monnaies*, σ. 15.

1280. Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, πίν. III.

1281. Βλ. Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, σ. 26. Για τη χρονολόγηση, τη διασπορά και τα εργαστήρια των τύπων των βορειοαφρικανικών λυχναριών βλ. αναλυτικά στις σελίδες 26-39. Για τη διασπορά των τύπων αυτών αλλά και το σχήμα τους βλ. Pavolini, *Circolazione delle lucerne*, εικ. 1 και 2.

1282. Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, πίν. XII.

1283. Chrzanowski, Panorama.

1284. Pavolini, *Circolazione delle lucerne*. Βλ. ειδικά στην εικ. 2 για χάρτη που παρουσιάζει τη διασπορά των λυχναριών αυτών.

1285. Βλ. Herrmann, Hoek, *Light*, σ. 6 όπου παραπέμπει στο Mackensen, Schneider, *African red slip ware*.

1286. Herrmann, Hoek, *Light*, σ. 6 και Sagui, *Crypta Balbi*, σ. 267.

Τα αφρικανικά καμωμένα με μήτρα λυχνάρια¹²⁸⁷ διακρίνονται σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες¹²⁸⁸:

Α. Στα κλασικά αφρικανικά λυχνάρια με κυκλικό και καρδιόσχημο μυκτήρα¹²⁸⁹ (Εικόνα 256)¹²⁹⁰. Πρόκειται για δύο τύπους λυχναριών που παράγονταν από τα αφρικανικά εργαστήρια στον 2ο και 3ο αι.¹²⁹¹ Β. Στα ύστερα λυχνάρια με αρχαία παράδοση¹²⁹² (Εικόνα 257)¹²⁹³. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται τα λυχνάρια που αποτελούν τη συνέχεια της πρώτης κατηγορίας στον 4ο έως τον 5ο αι. και η ποιότητα αυτών των λυχναριών είναι εκφυλισμένη καθώς: α. απουσιάζει το επίχρισμα, β. Η διακόσμηση είναι ανάγλυφη, γ. Οι λαβές δεν είναι διατρυπημένες¹²⁹⁴ και δ. διαπιστώνεται σταδιακή εξάλειψη των σημάτων¹²⁹⁵. Γ. Στα ύστερα λυχνάρια καμωμένα με πηλό όμοιο με αυτόν της επιτραπέζιας κεραμικής με επίχρισμα (*terra sigillata*)¹²⁹⁶ (Εικόνα 258)¹²⁹⁷. Η κατηγορία αυτή διαχωρίζεται σε δύο υποκατηγορίες: Γ1. Σχετίζεται με την *sigillee africaine C* της κεντρικής Τυνησίας (τύπος Hayes II A) και φαίνεται να εκτείνεται χρονικά από τον 5ο έως τον 7ο. Γ2. Σχετίζεται με την *sigillee africaine D* της βόρειας Τυνησίας (τύπος Hayes II A) που επίσης κινείται στην ίδια χρονική περίοδο. Δ. Τέλος, διακρίνεται μία ακόμη ομάδα που περιλαμβάνει τις όψιμες παραγωγές της προηγούμενης κατηγορίας στον 7ο αιώνα: όψιμα λυχνάρια με πηλό επιτραπέζιας κεραμικής με επίχρισμα (*terra sigillata*)¹²⁹⁸.

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα τροχήλατα λυχνάρια στη Βόρεια Αφρική επανεμφανίστηκαν έξι περίπου αιώνες μετά την εγκατάλειψή τους¹²⁹⁹. Ο J. Bussi re σε σχέση με τα λυχνάρια της Αλγερίας παραθέτει πέντε διαφορετικούς τύπους (τύποι EVI 1 έως 5)¹³⁰⁰ (Εικόνα 259)¹³⁰¹, από τους οποίους ο M. Bonifay επισημαίνει ότι, με βάση τα μέχρι σήμερα δε-

1287. Για τις θέσεις από τις οποίες προέκυψαν τα δεδομένα της τεκμηρίωσης για την τυπολογία βλ. Bonifay, *Lampes africaines*, σ. 31.

1288. Bonifay, *Lampes africaines*, σ. 31. Για μία πιο αναλυτική και ενδελεχή ταξινόμηση καθώς και για πίνακες με φωτογραφίες των βασικών κατηγοριών και των υποδιαίρέσεών τους βλ. Bonifay, *Céramique romaine tardive d'Afrique*, σσ. 312- 427. Βλ. επίσης Bonifay, *Céramiques africaines*, σσ. 43-44 και 62-64.

1289. Bonifay, *Lampes africaines*, σ. 31.

1290. Bonifay, *Lampes africaines*, πίν. 12, εικ. 1.

1291. Για τις υποκατηγορίες καθώς και την απόπειρα σε κάθε περίπτωση του συσχετισμού τους με τις αντίστοιχες που δίνονται σε άλλες ταξινομήσεις βλ. Bonifay, *Lampes africaines*, σσ. 31-33.

1292. Bonifay, *Lampes africaines*, σ. 33. Για τις υποδιαίρέσεις της κατηγορίας βλ. στις σσ. 33-34.

1293. Bonifay, *Lampes africaines*, πίν. 14, εικ. 3.

1294. Είναι σαφές ότι τόσο το στοιχείο αυτό όσο και η απουσία επιχρίσματος υποδεικνύουν κυρίως διάθεση περιορισμού του χρόνου παραγωγής και δευτερευόντως έλλειψη φροντίδας.

1295. Bonifay, *Lampes africaines*, σ. 33.

1296. Bonifay, *Lampes africaines*, σ. 34.

1297. Bonifay, *Lampes africaines*, πίν. 15, εικ. 4.

1298. Bonifay, *Lampes africaines*, σ. 34.

1299. Bonifay, *C ramique romaine tardive d'Afrique*, σ. 427.

1300. Bussi re, *Algerie*, σ. 36.

1301. Bussi re, *Algerie*, σ. 23.

δομένα, στην Τυνησία απαντούν μόνο οι τρεις (EVI 2, EVI 3 και EVI 4) που ο ίδιος τούς εντάσσει σε δύο κατηγορίες¹³⁰² (Εικόνα 260)¹³⁰³. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσει τα λυχνάρια που ονομάζονται «βανδαλικά» («vandalis») ¹³⁰⁴ (=τύπος Atlante XVI=Bussiere EVI 2) και είναι καμωμένα με πηλό κοινής κεραμικής και σπανιότερα με πηλό επιτραπέζιας κεραμικής με επίχρισμα (terra sigillata)¹³⁰⁵. Γι' αυτά έχει διατυπωθεί η άποψη ότι στη Βόρεια Αφρική απαντούν πιο συχνά στα βυζαντινά χρόνια¹³⁰⁶. Γι' αυτό προτείνεται μία χρονολόγηση στον 6ο-7ο αι. και έπειτα¹³⁰⁷. Εικάζεται ότι είχαν ως πρότυπο τον τύπο τροχήλατου λυχναριού που ήταν ευρέως διαδεδομένος στην περιοχή της Συρίας και Παλαιστίνης από τον 3ο αι.¹³⁰⁸. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται τα τροχήλατα λυχνάρια με μυκτήρα που σχετίζονται με τους τύπους Bussiere EVI 3-4¹³⁰⁹. Για αυτά προτείνει μία χρονολόγηση στον 6ο(;) -7ο αι. και έπειτα¹³¹⁰. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για τους δύο τύπους αφρικανικών λυχναριών που θα επιβιώσουν κατά τη διάρκεια της ισλαμικής εποχής¹³¹¹.

Εξαιρετική είναι η περίπτωση λυχναριού, άγνωστης προέλευσης, του 5ου αι., στο οποίο συνδυάζονται η τεχνική των τροχήλατων λυχναριών και εκείνη της μήτρας στοιχείο που προφανώς αντανάκλα την παράλληλη χρήση του τροχού και των τεχνικών της μήτρας στα βορειοαφρικανικά εργαστήρια¹³¹² (Εικόνα 261).

Σε σχέση με τα λυχνάρια της Βόρειας Αφρικής επισημαίνεται επίσης η αύξηση της παραγωγής τους μετά τον 5ο-6ο αι. παρά το γεγονός ότι στην ίδια περίοδο έχουμε μείωση της παραγωγής των αφρικανικών αμφορέων. Για την εξέλιξη αυτή διατυπώνονται δύο σενάρια: Α. Έστειλαν από την Αφρική προϊόντα καλλιτεχνικά λίγα αλλά εκλεκτά σε περιοχές από τις οποίες η Αφρική εξαρτιόταν περισσότερο από όσο στο παρελθόν για τις προμήθειες των τροφίμων και Β. Τα λυχνάρια αποτελούσαν «φορτίο επιστροφής», προφανώς μαζί με άλλα προϊόντα, για τα καράβια που έφταναν στη Βόρεια Αφρική και έφευγαν από εκεί για την Ανατολική Μεσόγειο, αφού είχαν ήδη ξεφορτώσει αμφορείς και είδη διατροφής¹³¹³.

Τα βορειοαφρικανικά λυχνάρια παρά τη μεγάλη τους γεωγραφική διασπορά δεν κατάφεραν να γίνουν το κύριο φωτιστικό μέσο σε περιοχές εκτός Αφρικής. Ακόμη και στη Βόρεια Αφρική μάλιστα η ανασκαφή στο Nador της

1302. Bonifay, *Céramique romaine tardive d'Afrique*, σ. 429.

1303. Bonifay, *Céramique romaine tardive d'Afrique*, σ. 428, εικ. 241.

1304. Στο Bonifay, *Céramique romaine tardive d'Afrique*, σ. 429 σημειώνεται ότι ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στο Delattre, *Musée Lavigerie*.

1305. Bonifay, *Céramique romaine tardive d'Afrique*, σ. 429.

1306. Bonifay, *Lampes africaines*, σ. 35 όπου παραπέμπει στο Barraud, Bonifay, Dridi, Pichonneau, *L'industrie céramique*, σ. 154 και εικ. 13.

1307. Bonifay, *Céramique romaine tardive d'Afrique*, σ. 429.

1308. Bonifay, *Céramique romaine tardive d'Afrique*, σ. 429 όπου και παραπέμπει για τα λυχνάρια της Συροπαλαιστίνης στο Orssaud, Sodini, Qal'at Sem'an, σ. 63.

1309. Bonifay, *Lampes africaines*, σ. 35.

1310. Bonifay, *Céramique romaine tardive d'Afrique*, σ. 429.

1311. Bonifay, *Lampes africaines*, σ. 35.

1312. *Couleurs de Tunisie*, σ. 58, αρ. 25-27.

1313. Pavolini, *Circolazione delle lucerne*, σ. 244.

Αλγερίας έδειξε ότι τα τυνησιακά αυτά λυχνάρια χρησιμοποιούνταν ως πρότυπα για να παραχθούν απομιμήσεις τους τοπικής παραγωγής¹³¹⁴.

Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά την παραγωγή των λυχναριών στην Καρχηδόνα, ακόμη και όταν διαπιστώθηκε μία αρχική μείωση της παραγωγής επιτραπέζιας κεραμικής με επίχρισμα (*terra sigillata*), που ίσως χαρακτηρίζει το τέλος του 7ου και τον 8ο αι., ακόμη και τότε δεν εισήχθησαν λυχνάρια ανατολίτικης προέλευσης¹³¹⁵.

Το τέλος των εξαγωγών αλλά και της παραγωγής των βορειοαφρικανικών λυχναριών είναι ένα ζήτημα που σχετίζεται τουλάχιστον ως προς το πρώτο μέρος του με τη μελέτη των δεδομένων σε διάφορες θέσεις της μεσογειακής λεκάνης, που αποτέλεσαν τόπους υποδοχής των λυχναριών αυτών¹³¹⁶.

Αίγυπτος: Τα λυχνάρια της Αιγύπτου αποτελούν ένα ξεχωριστό παράδειγμα λόγω των ιδιαιτεροτήτων που παρουσιάζουν σε σχέση με αυτά της Τυνησίας και της Αλγερίας. Από την ελληνιστική εποχή η Αίγυπτος αποτέλεσε μία αγορά πολύ ξεχωριστή, όπου εμφανίστηκαν τοπικοί τύποι που γνώρισαν μεγάλη επιτυχία αλλά ποτέ σχεδόν δεν εξήχθησαν¹³¹⁷. Τα αιγυπτιακά λυχνάρια κατέκλυσαν όμως την τοπική αγορά, γεγονός που ερμηνεύει γιατί η Αίγυπτος είναι η περιοχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας όπου βρίσκουμε το μικρότερο ποσοστό εισαγόμενων λυχναριών¹³¹⁸.

Το κύριο χαρακτηριστικό των αιγυπτιακών λυχναριών από τον 1ο έως τον 6ο αι. είναι μία εκπληκτική στατικότητα των σχημάτων και των μοτίβων, που καθιστά πολύ δύσκολη την χρονολόγηση των μεμονωμένων παραδειγμάτων. Πράγματι, σχήματα και μοτίβα «αυθεντικά» δεν εμφανίζονται, όπως αλλού, αλλά οι παλιότεροι τύποι αντικαθίστανται σταδιακά από εκείνους που αποτελούν την εξέλιξη τους, εξακολουθώντας, ωστόσο, να παράγονται και αυτοί ταυτόχρονα¹³¹⁹.

Ανάμεσα στα αιγυπτιακά λυχνάρια (Εικόνες 262, 263)¹³²⁰ τον πιο κοινό και πιο ξεχωριστό τύπο αποτελούν δίχως άλλο τα «λυχνάρια με σχήμα βατράχου» («frog lamp») (τύπος Shier A5, Michelucci XXIX)¹³²¹, (Εικόνες 264¹³²², 265¹³²³), εξαιτίας του κύριου διακοσμητικού τους μοτίβου που είναι ένας βάτραχος¹³²⁴. Αυτός ο τύπος του λυχναριού, διαδεδομένος σε μεγάλες πο-

1314. Pavolini, *Circolazione delle lucerne*, σ. 245.

1315. Pavolini, *Circolazione delle lucerne*, σ. 248.

1316. Στην ανακοίνωση των Bemont, Chrzanovski, *Gaule romaine* για τη Γαλατία αναφέρθηκε ότι τα αφρικανικά λυχνάρια βρίσκονται μέχρι και σε στρώματα του 7ου αι. και δεν ξέρουν, έως σήμερα τουλάχιστον, μέχρι πότε φτάνουν αυτά.

1317. Pronoost, *Les lampes en Égypte*. Επίσης οι πιο σημαντικοί κατάλογοι είναι οι ακόλουθοι: Michelucci, *Museo egizio* και Shier, *Terracotta Lamps*. Βλ. επίσης Hayes, *Ancient lamps*.

1318. Chrzanovski, *Panorama* όπου επισημαίνεται το γεγονός ότι είναι ιδιαίτερα πνιχρός ο αριθμός των λυχναριών με δίσκο που είναι πανταχού παρόντα στις άλλες περιοχές.

1319. Chrzanovski, *Panorama*.

1320. Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, πίν. XXVII, XXVIII.

1321. Michelucci, *Museo egizio*, σσ. 65-91. Shier, *Terracotta Lamps*, σσ. 24-30.

1322. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 76, αρ. 22.

1323. Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, πίν. XXVI.

1324. Chrzanovski, *Panorama*.

σότητες, παρέμεινε μία αποκλειστικότητα της Αιγύπτου¹³²⁵. Ο συνδυασμός του βάτραχου με τον χριστιανικό σταυρό¹³²⁶ ο οποίος μερικές φορές συνοδεύεται από την ελληνική επιγραφή «ἐγὼ εἰμι ἀνάστασις» αποτελεί ένα ενδιαφέρον παράδειγμα θρησκευτικού συγκρητισμού¹³²⁷ και ένα ακόμη παράδειγμα υιοθέτησης προϋπαρχουσών δοξασιών από τους Χριστιανούς.

Τέλος, ένα στοιχείο που οφείλουμε να λαμβάνουμε υπόψη μας σχετικά με τα αιγυπτιακά λυχνάρια, είναι ότι ένας μεγάλος αριθμός των λυχναριών αυτών, που κοσμούν τις προθήκες των μουσείων όλης της Μεσογείου, σε αρκετές περιπτώσεις προέρχονται από ιδιωτικές συλλογές. Στην περίπτωση αυτή συνήθως αγνοείται εκτός από τον ακριβή τόπο εύρεσης των λυχναριών και ο τρόπος που αυτά έφτασαν στον τόπο κατοικίας του κάθε συλλέκτη και καθίσταται σαφές ότι ίσως η αίσθηση που δημιουργείται για τη μεγάλη κλίμακα εξαγωγής των αιγυπτιακών λυχναριών να μην είναι απολύτως ορθή¹³²⁸.

7.2.5 Ισραήλ, Παλαιστίνη¹³²⁹, Συρία και Ιορδανία

Η περίπτωση τους είναι ξεχωριστή, καθώς στις περιοχές αυτές βρίσκουμε λυχνάρια που συνδυάζουν στοιχεία από τρεις θρησκείες (χριστιανισμό, ιουδαϊσμό και μουσουλμανισμό) και δύο γλώσσες (ελληνικά και αραβικά)¹³³⁰ (Εικόνες 266¹³³¹, 267¹³³²) και απηχούν τις τάσεις που διαμορφώθηκαν στην περιοχή στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο.

Στις αρχές του 4ου αι. εμφανίζεται στην Παλαιστίνη ένας νέος τύπος λυχναριών. Πρόκειται για λυχνάρια με σχήμα «παντόφλας»/«εμβάδος» («a rantofole» στα ιταλικά και «slipper Lamps» στα αγγλικά) (Εικόνα 268)¹³³³, που χαρακτηρίζονται από το ωοειδές σχήμα τους και την μεγάλη οπή πλήρωσης¹³³⁴. Ενδείξεις από άλλες θέσεις στη Συρία και στην Παλαιστίνη υποδεικνύουν ότι λυχνάρια αυτού του τύπου παράγονταν για μια μακρά περίοδο εκτεινόμενη από τον 6ο έως τον 9ο αι.¹³³⁵. Οι ώμοι τους, κοσμημένοι στην

1325. Chrzanowski, Panorama.

1326. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 10 για την ερμηνεία του βατράχου και του χριστογράμματος καθώς και αρ. κατ. 22 όπου αναφέρεται ότι τα λυχνάρια με βάτραχο και εικόνα του σταυρού είναι ένας όψιμος τύπος που χρονολογείται από τον όψιμο 3ο και 4ο αι.

1327. Ristow, Koptischen Tonlampen και Wrede, Aegyptische Lichtbräuche.

1328. Για την ενίσχυση της άποψης αυτής βλ. ενδεικτικά τον κατάλογο με τους κοππικούς θησαυρούς του Ερμιτάζ Κακονκίν/Κακοβκιν, *Сокровища Коптской*.

1329. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 150.

1330. Για σχετικά παραδείγματα βλ. Loffreda, *Lucerne*, αρ. 822, σσ. 39-40 και εικ. 83, 84 και 94.

1331. Chrzanowski, *Lumière! Nyon*, σ. 35, εικ.31.

1332. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 26, εικ. 24.

1333. Chrzanowski, *Lumière! Nyon*, σ. 99, αρ. κατ. 139.

1334. Dobbins, *Terracotta lamps*. Nitowski, *The luchnaria*. Modrzewska-Marciniak, *Lucerne siro-palestinesi*. Loffreda, *Lucerne bizantine*. Guidoni, *Evoluzione delle lucerne*. Hadad, *Oil lamps at Bet Shean* και το πιο συνθετικό Loffreda, *Lucerne bizantine*. Βλ. επίσης Rosenthal, Sivan. *Schloessinger Collection*, σσ. 112-121.

1335. Βλ. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 77, αρ. 23.

αρχή με μικρά γεωμετρικά ανάγλυφα μοτίβα, όπως παύλες ή έλικες, μερικές φορές με έναν σταυρό, αποτέλεσαν από τα τέλη του 5ου αι. φορείς για ένα μεγάλο φάσμα επιγραφών θρησκευτικού χαρακτήρα, στο σύνολό τους γραμμένες στα ελληνικά¹³³⁶. Επιγραφές όπως «Φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσιν» και «Φῶς Χριστοῦ φαίνει, φαίνει!»¹³³⁷ υπογραμμίζουν την πρωταρχική σημασία της φλόγας, και επομένως και του λυχναριού, στοιχεία σημαντικά για τους πρώτους χριστιανούς. Ορισμένα πήλινα λυχνάρια, κυρίως από την Παλαιστίνη, έφεραν επιγραφή ελληνική «εὐλογία» ακολουθούμενη από το όνομα του αγίου ή από μία αναφορά στο Τίμιο Ξύλο, όπως για παράδειγμα διακρίνουμε σε παλαιστινιακό λυχνάρι με ελληνική επιγραφή που ανήκει σε ιδιωτική Συλλογή στο Ισραήλ (Εικόνα 269)¹³³⁸. Έχει διατυπωθεί η γνώμη ότι τα πήλινα λυχνάρια δεν ήταν κατάλληλα για τη μεταφορά ιερού ελαίου σε μεγάλη απόσταση και για το λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκαν τα κουτρούβια. Ωστόσο, ακόμη και αν τα λυχνάρια δεν μετέφεραν λάδι, θα μπορούσαν να καθαγιαστούν μεταφερόμενα στο προσκυνηματικό ιερό¹³³⁹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας όψιμος (9ος αι.) τύπος λυχναριού καμωμένου με μήτρα (Εικόνα 270)¹³⁴⁰ με ιδιαίτερα μεγάλη οπή πλήρωσης, που θυμίζει στη λογική τα ιταλικά λυχνάρια «a ciabatta» (Εικόνα 248).

Η ιδιότυπη εικόνα της περιοχής που βρίσκεται στα όρια του σημερινού Ισραήλ¹³⁴¹ οφείλεται στους εμπορικούς της δεσμούς και στο γεγονός ότι αποτελούσε κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου. Τα λυχνάρια του Khirbat elo-Ni'ana που προηγούνται της ισλαμικής περιόδου δείχνουν να είναι προϊόντα τοπικής παραγωγής¹³⁴², με στοιχεία μάλιστα που σχετίζονται μεταξύ τους. Από τον συσχετισμό αυτό εξαιρούνται τα «κοσμημένα με επτάφωτη λυχνία λυχνάρια» («candlestick lamps») (Εικόνα 271)¹³⁴³ και τα «λυχνάρια με σχήμα πάπιας» («duck-shaped lamps»)¹³⁴⁴ (Εικόνα 272)¹³⁴⁵. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι σε αυτήν την περιοχή οι αγοραστές λυχναριών μπορούσαν να επιλέγουν τόσο τύπους που αποτελούσαν απομιμήσεις, συνήθως άτεχνες, όσο και τύπους τοπικής παραγωγής¹³⁴⁶.

Τα λυχνάρια με σχήμα «παντόφλας»/«εμβάδος» («slipper lamps») επιχωριάζουν και στη Συρία (Εικόνα 273)¹³⁴⁷. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι, ενώ στην περιοχή της Συρίας τα λυχνάρια με μήτρα στον 6ο-7ο αι. παρουσιάζουν μία μεγάλη ποικιλία, στο τέλος της περιόδου αυτής, δη-

1336. Chrzanowski, Panorama.

1337. Για λυχνάρια με ανάλογες επιγραφές βλ. Loffreda, *Lucerne*.

1338. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 7, εικ. 8.

1339. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 24.

1340. Chrzanowski, *Lumière! Nyon*, σ. 100, αρ. κατ. 142.

1341. Μία εικόνα για τα λυχνάρια στην περιοχή του σημερινού Ισραήλ μας παρέχει το άρθρο της Sussman, *Clay Oil Lamps* για τα λυχνάρια της περιοχής Judean Shephelah στην Ύστερη Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο. Σημαντική εξάλλου για τη μελέτη των λυχναριών της περιοχής του Bet Shean είναι η εργασία Hadad, *The oil lamps*.

1342. Sussman, *Clay Oil Lamps*, σ. 53.

1343. Sussman, *Clay Oil Lamps*, εικ. 7.

1344. Sussman, *Clay Oil Lamps*, σ. 70.

1345. Sussman, *Clay Oil Lamps*, εικ. 9.

1346. Sussman, *Clay Oil Lamps*, σ. 70.

1347. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 77, αρ. 23.

λαδή στον 7ο αι., παρατηρείται μία ομογενοποίηση των τύπων και εμφανίζονται τα περισσότερα να είναι αχλαδόσχημα με τον δίσκο να μετατρέπεται ουσιαστικά σε μία μεγάλη σπή πλήρωσης του λυχναριού¹³⁴⁸ (Εικόνα 274). Αναφέρεται ότι αργότερα, ίσως στον 9ο-10ο αι. επανεμφανίζονται τα τροχήλατα λυχνάρια σε περιοχές όπως η Αντιόχεια, η Απάμεια, η Déhès, το Qal'at Sem'ān. Αργότερα, τροχήλατα και κατά κανόνα εφυσωμένα λυχνάρια επισημαίνονται στην Tell 'Arqa, στην Καισάρεια, στη Bosra και σε άλλες θέσεις¹³⁴⁹.

Μία εικόνα για τα λυχνάρια της Ιορδανίας μας παρέχουν τα ευρήματα στο Μοναστήρι του Αγίου Λώτ στο Deir 'Ain 'Abata της Ιορδανίας, που εκτίθενται στο Βρετανικό Μουσείο και χρονολογούνται από τον 4ο έως και τον πρώιμο 9ο αι. (Εικόνα 275)¹³⁵⁰.

7.2.6 Μικρά Ασία¹³⁵¹

Τα επονομαζόμενα «μικρασιατικά» λυχνάρια χαρακτηρίζονται από σφαιρικό ή αμυγδαλόσχημο σώμα, υπερυψωμένο και στρογγυλό μυκτήρα προεξέχοντα από το υπόλοιπο σώμα του λυχναριού, συμπαγή λαβή σε σχήμα τένοντα, η οποία στο κάτω μέρος διαμορφώνεται ως σχηματοποιημένη ουρά ψαριού. Επίσης, συχνά στο κέντρο της βάσης του, μέσα σε δύο εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους, αποτυπώνεται ανθρώπινο πέλμα (*planta pedis*). Επίσης, ο μυκτήρας διακρίνεται από το σώμα του λυχναριού με ζεύγη παράλληλων εγχάρακτων γραμμών που ξεκινούν από το σημείο ένωσης του σώματος και του μυκτήρα και απολήγουν στους κύκλους που ορίζουν τη βάση¹³⁵². Ο D. M. Bailey προτείνει ως αφετηρία παραγωγής των «μικρασιατικών» λυχναριών χωρίς κανάλι (τύπος *Bronzeer XXIX*, ομάδα 4) το 450 και ως περίοδο ακμής τους το διάστημα 500-600, ενώ τα λυχνάρια με κανάλι (τύπος *Bronzeer XXIX*, ομάδα 3) εμφανίζονται το 500 και κυριαρχούν στην περίοδο 550-650¹³⁵³. Τέλος, μία χαρακτηριστική παραλλαγή του

1348. Sodini, Villeneuve, Syrie du Nord, σσ. 210-212, εικ. 12.

1349. Sodini, Villeneuve, Syrie du Nord, σσ. 210-211

1350. Για τη μελέτη των λυχναριών της περιοχής της Πέτρας, βλ. Grawehr, Petra ez Zantur και Stern, Kehrberg, Lamps from Petra.

1351. Για τα λυχνάρια της Κωνσταντινούπολης μία πιο εναργή εικόνα σε σχέση με το παρελθόν μας παρέχουν τα ευρήματα από τις ανασκαφές που διεξήχθησαν για την κατασκευή του υπόγειου σιδηρόδρομου και παρουσιάστηκαν σε Έκθεση στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης και στον κατάλογο *İsiğinda, İstanbul'un 8000 yılı*. Βλ. ενδεικτικά *İsiğinda, İstanbul'un 8000 yılı*, σσ. 81, 85, 86, 255, 259, 275. Για τα ρωμαϊκά και ύστερα ρωμαϊκά λυχνάρια από την Πέργαμο θεμελιώδης είναι η μελέτη: Heimerl, *Lampen aus Pergamon*. Για τα πρωτοβυζαντινά λυχνάρια που βρέθηκαν σε κοιμητηριακή θέση στην Alata, στη Νότια Τουρκία βλ. Laffi, *Lamps from Alata* και για φωτογραφίες τους πίν. 90-91. Για τα λυχνάρια που βρέθηκαν στο Ναό του Αγίου Νικολάου στα Μύρα της Λυκίας βλ. Olcay, Acara, Demre Aziz Nikolaos, σ. 261.

1352. Bailey, *Lamps III*, σσ. 366-372, εικ. 162. Μπαϊράμη, Ροδιακή νεκρόπολη, σσ. 253-254. Γερούση, *Λυχνάρια στην Περίσσα Θήρας*, σσ. 222-223 και εικ. 18. Βλ. επίσης υποσημ. 29-32 για παραπομπές που αφορούν μικρασιατικά λυχνάρια που βρέθηκαν στο ναυάγιο του Yassi-Ada, στο Ευπαλίνειο Όρυγμα της Σάμου και στο Εμποριό της Χίου.

1353. Bailey, *Lamps III*, σ. 372.

τύπου Bronner XXIX είναι τα λυχνάρια εκείνα στο επάνω μέρος του μύξου των οποίων διαμορφώνονται επιμήκεις γλωσσίδες (Εικόνα 276)¹³⁵⁴ και ανάλογά τους απαντούν και σε μετάλλινη εκδοχή (βλ. στην ενότητα για τα μετάλλινα λυχνάρια καθώς και Εικόνα 320¹³⁵⁵).

Για την Κωνσταντινούπολη εικάζεται η ύπαρξη χαρακτηριστικής τοπικής παραγωγής¹³⁵⁶ χωρίς, ωστόσο, να διαθέτουμε ακόμη ενδείξεις, που να την τεκμηριώνουν με απόλυτη βεβαιότητα. Ως τύπος που θεωρείται ότι αρχικά παράχθηκε στην Κωνσταντινούπολη και στη Μικρά Ασία εκλαμβάνεται αυτός που αποκαλείται λυχνάρι τύπου «Sarachane» και χαρακτηρίζεται από ένα σώμα συμπαγές και αμφικωνικό, έναν μακρύ μυκτήρα και κυρίως μία μεγάλη πλαστική λαβή, μερικές φορές σε σχήμα φύλλου (Εικόνα 277)¹³⁵⁷, αλλά ως επί το πλείστον σε σχήμα χριστιανικού σταυρού¹³⁵⁸ (Εικόνα 235)¹³⁵⁹.

Η τοπική παραγωγή λυχναριών στο Ανεμούριο κατά στην Ύστερη Αρχαιότητα επιβεβαιώνεται από τα ακόλουθα στοιχεία: ένας, από τους τουλάχιστον τρεις κεραμικούς κλίβανους που αποκαλύφθηκαν χρησιμοποιήθηκε σίγουρα για την κατασκευή λυχναριών, ενώ τρεις πήλινες μήτρες λυχναριών βρέθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής¹³⁶⁰. Ένα εξαιρετικό δείγμα από προϊόντα που παρήχθησαν από αυτό το κεραμοποιείο ήρθε στο φως σε ένα σωρό από σχεδόν 700 αχρησιμοποίητα λυχνάρια, προσεκτικά στοιβαγμένα¹³⁶¹.

Για τα λυχνάρια από το Ανεμούριο προτείνεται ως *terminus post quem* ο 5ος αι. και διακρίνονται τρεις τύποι. Ο πρώτος περιλαμβάνει λυχνάρια καμωμένα με μήτρα με ωσειδές σχήμα και το επάνω τμήμα κυρτό με σχηματοποιημένο πρόσωπο, ίσως γυναικείο. Τα λυχνάρια αυτά κατασκευάζονταν στο Ανεμούριο όπως συμπεραίνουμε από την ανεύρεση αντίστοιχων μητρών (Εικόνα 278)¹³⁶². Ο δεύτερος τύπος παρουσιάζει εικοσιέξι παραλλαγές λυχναριών καμωμένων με μήτρα¹³⁶³ (βλ. ενδεικτικά Εικόνα 279) με τα περισσότερα λυχνάρια να είναι του ίδιου μεγέθους, καθώς προφανώς παρήχθησαν από παρόμοιες σειρές μητρών¹³⁶⁴. Τέλος, στον τρίτο τύπο συμπεριλαμβάνεται ένας αξιοσημείωτος αριθμός τροχήλατων λυχναριών προερχόμενων από όλες τις περιόδους ανασκαφής στον χώρο (Εικόνα 280)¹³⁶⁵.

1354. Bailey, *Lamps III*, πίν. 109.

1355. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 120.

1356. Sodini, *La contribution de l'archéologie*, σ. 178. Βλ. Hayes, *Sarachane*.

1357. Chrzanovski, *Lumière! Nyon*, σ. 99, αρ. κατ. 137.

1358. Hayes, *Sarachane*, τύπος 11, σσ. 80-90. Βλ. σ. 436, σημ. 22 για μία πλήρη βιβλιογραφία: Chrzanovski, Zhuravlev, *Lamps from Chersonesos*, σσ. 171-174.

1359. Chrzanovski, *Panorama*.

1360. Russell, *Anemourion*, σ. 225.

1361. Russell, *Anemourion*, σ. 225. Βλ. επίσης Russell, *Anemurion*, σ. 134 καθώς και Williams, Taylor, *Anamur*, σ. 77.

1362. Williams, Taylor, *Anamur*, σ. 77-78. Για την τομή του τύπου αυτού βλ. σ. 83, εικ. 8.

1363. Williams, Taylor, *Anamur*, σ. 79-83. Για την τομή του τύπου αυτού βλ. σ. 83, εικ. 8.

1364. Williams, Taylor, *Anamur*, σ. 84.

1365. Για την τομή του τύπου αυτού βλ. Williams, Taylor, *Anamur*, σ. 83, εικ. 8.

8. Διαπιστώσεις για τα πήλινα λυχνάρια της Ύστερης Αρχαιότητας

Η παραγωγή με μήτρα αποτέλεσε μία αξιοσημείωτη παρένθεση στη διαχρονική σχεδόν κυριαρχία των τροχήλατων λυχναριών από την περίοδο της εμφάνισής τους και έπειτα και είχε ως αποτέλεσμα να τεθεί στο περιθώριο η παραγωγή των τροχήλατων λυχναριών. Χρειάζεται, ωστόσο, να παρατηρήσουμε ότι η παραγωγή των τροχήλατων λυχναριών διατηρείται σε πολλές περιφερειακές περιοχές, όπως στη Μαύρη Θάλασσα ή την περιοχή της σημερινής Γερμανίας και ότι ανάλογα με την περιοχή και τη χρονική περίοδο αυτές οι «παράλληλες» παραγωγές αντιπροσωπεύουν σημαντικά τμήματα του εμπορίου¹³⁶⁶. Το εύρος της χρονικής παρένθεσης των καμωμένων με μήτρα λυχναριών είναι προφανές ότι ποικίλει από περιοχή σε περιοχή. Σε ορισμένες περιοχές, όπως για παράδειγμα η Βρετανία και η Βόρεια Γαλατία, φαίνεται μάλιστα ότι η παρουσία των λυχναριών με μήτρα υπήρξε ιδιαίτερα σύντομη χωρίς να προλάβει να εδραιωθεί. Στη Μυσία (στη σημερινή Βουλγαρία) και τη Δακία (στη σημερινή Ρουμανία) η χρονική αυτή παρένθεση υπήρξε σχετικά περιορισμένη. Για παράδειγμα, στη Δακία τα κατασκευασμένα με μήτρα λυχνάρια αρχίζουν να χρησιμοποιούνται κατά την περίοδο από το 88-106 έως τις αρχές του 7ου αι. Στη Ρώμη το αντίστοιχο διάστημα εκτείνεται από τον 2ο αι. π.Χ. έως τον 8ο αι.¹³⁶⁷. Από την άλλη πλευρά σε περιοχές όπως η Αίγυπτος, η Παλαιστίνη, η Κύπρος, φαίνεται ότι διήρκεσε από τον 2ο αι. π.Χ. περίπου έως και τον 8ο, 9ο και σε ορισμένες περιπτώσεις έως και τον 10ο αι.¹³⁶⁸. Η περίπτωση των λυχναριών του Αμορίου είναι ιδιαίτερη, καθώς οι ανασκαφικές έρευνες στη θέση αυτή φανερώνουν ότι η παραγωγή πήλινων με μήτρα λυχναριών, η οποία στο παρελθόν θεωρούνταν ότι είχε διακοπεί στο τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας (7ος αι.), συνεχίστηκε και κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο¹³⁶⁹.

Καθώς η κατασκευή των τροχήλατων λυχναριών ήταν ενταγμένη μέσα στα εργαστήρια παραγωγής τροχήλατων σκευών και τα εργαστήρια των τροχήλατων σκευών δεν σταμάτησαν ποτέ ή ίσως σχεδόν ποτέ και πουθενά να λειτουργούν, φαίνεται ότι η παραγωγή τροχήλατων λυχναριών συνεχίστηκε σε ορισμένες περιοχές με αποτέλεσμα να είναι σαφής η συνύπαρξη τους με τα καμωμένα με μήτρα λυχνάρια ακόμη και στην περίοδο της απόλυτης επικράτησης των τελευταίων. Φαίνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις εξακολούθησαν να παράγονται παράλληλα, προφανώς σε διαφορετικά εργαστήρια και πιθανότατα με διαφορετικό κόστος και για να ικανοποιούν διαφορετικές ανάγκες. Για παράδειγμα, στη Δακία επισημαίνεται ότι τα τροχήλατα λυχνάρια εμφανίζονται με ιδιαίτερη συχνότητα ακόμη και σε μία εποχή (2ος-3ος αι. αλλά και 4ος αι.) κατά την

1366. Chrzanovski, Panorama.

1367. Pavolini, Liber Pontificalis, σ. 126

1368. Sodini, Villeneuve, Syrie du Nord, σσ. 210-211.

1369. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι*, σ. 137, υποσημ. 143 και Gill, *Terracotta Lamps*, σ. 68.

οποία παράγονταν με απόλυτη επιτυχία λυχνάρια με μήτρα. Άρα δύσκολα μπορούμε να πούμε ότι σε αυτή τουλάχιστον τη φάση ο λόγος στροφής στα τροχήλατα ήταν μόνο το καύσιμο και σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να την αποδώσουμε σε παρακμάζουσα τεχνολογία. Το ίδιο αρχίζει σιγά σιγά να διαφαίνεται ότι συνέβη κατά την Ύστερη Αρχαιότητα και στην Ιταλία, στον ελλαδικό χώρο, στην Τυνησία και την Αλγερία¹³⁷⁰. Στο Ανεμούριο της Μικράς Ασίας, ανάμεσα στους τρεις τύπους του βου ή του 7ου αι., εμφανίζεται και ένας τροχήλατος τύπος (Εικόνα 280)¹³⁷¹.

Τα τροχήλατα λυχνάρια εξακολούθησαν να παράγονται λιγότερο ή περισσότερο σε όλες τις περιοχές της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ακόμη και μετά την καθιέρωση της χρήσης της μήτρας για την παραγωγή λυχναριών. Καθώς ο τροχός εξακολούθησε να χρησιμοποιείται για την κατασκευή κεραμικών καθημερινής χρήσης, εύκολα ορισμένα τροχήλατα λυχνάρια μπορούσαν να αποτελέσουν τμήμα μίας ανάλογης παραγωγής. Ο αριθμός των τροχήλατων λυχναριών περιορίζεται αισθητά και πιθανώς εκμηδενίζεται στις περιπτώσεις εκείνες όπου η παραγωγή λυχναριών με μήτρα μεσουρανά αλλά και σε άλλες περιοχές, οι οποίες εύκολα μέσω του εμπορίου εξασφαλίζουν λυχνάρια υψηλής ποιότητας με χαμηλό κόστος. Ο καθαρά πρακτικός χαρακτήρας των τροχήλατων λυχναριών, η σχεδόν ολοκληρωτική απουσία διακοσμητικών στοιχείων και η ταπεινή εμφάνισή τους είναι στοιχεία που καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τους περιορισμούς, που θέτει η χρήση του τροχού.

Στο τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας φαίνεται ότι μία σειρά από λόγους οδηγεί στο «λυκόφως» των καμωμένων με μήτρα λυχναριών στις περισσότερες βυζαντινές θέσεις και η παραγωγή των λυχναριών αυτών παραμένει προνόμιο μόνο ορισμένων περιοχών που φαίνεται ότι τελούν υπό ισλαμική επιρροή.

8.1 Λόγοι που οδήγησαν στο «λυκόφως» των λυχναριών με μήτρα

Φαίνεται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις, οι λόγοι που οδήγησαν στο λυκόφως των τροχήλατων λυχναριών ήταν οι πολεμικές συγκρούσεις και οι επιδρομές και ο αντίκτυπος τους σε οικονομικό, κοινωνικό και τεχνολογικό επίπεδο.

Οι οικονομικοί λόγοι που οδήγησαν σε περιορισμένη ζήτηση για λυχνάρια με μήτρα στο τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας ήταν οι ακόλουθοι: φαίνεται ότι υπήρξε ύφεση στο εμπόριο των λυχναριών με μήτρα, έτσι λιγότεροι νέοι τύποι έφταναν στις περιοχές που εξακολουθούσαν να εισάγουν τα λυχνάρια αυτά, γεγονός που με τη σειρά του οδήγησε στον περιορισμό του ενδιαφέροντος για αντιγραφή τους με αντεκτύπωση (*surmoulage*). Διαπιστώνεται η απομόνωση ορισμένων περιοχών από τα μεγάλα κέντρα παραγωγής λυχναριών καμωμένων με μήτρα ή η στροφή τους στην τοπική παραγωγή, προκειμένου να ικανοποιήσουν τις δικές

1370. Μότσιανος, Το λυκόφως, σσ. 271-272.

1371. Williams και Taylor, Anamur, εικ. 7.

τους φωτιστικές ανάγκες. Για παράδειγμα, ο περιορισμός της παραγωγής των λυχναριών με μήτρα της Βόρειας Αφρικής αρχίζει πιθανόν όταν εκλείπει το εμπόριο λαδιού, κρασιού ή σιταριού, κάτι που, εάν τελικά ισχύει, ίσως επιβεβαιώνει την άποψη ότι τα λυχνάρια με μήτρα ήταν συμπλήρωμα των φορτίων αμφορέων γεμισμένων με λάδι ή κρασί ή, όπως προτείνει ο M. Bonifay, με σιτάρι¹³⁷². Φαίνεται μάλιστα ότι η ύπαρξη ή όχι εμπορικών σχέσεων με τα μεγάλα κέντρα παραγωγής λυχναριών με μήτρα καθορίζει και τον χρόνο επανακυριαρχίας των τροχήλατων λυχναριών σε κάθε περιοχή.

Σε τεχνολογικό επίπεδο μπορούμε να υπογραμμίσουμε δυσκολίες, όπως ο περιορισμός της τεχνογνωσίας, η έλλειψη εξειδικευμένων εργατών και η αδυναμία επεξεργασίας του πηλού ώστε να είναι κατάλληλος για χρήση με τη μήτρα, στοιχεία απαραίτητα για την παραγωγή λυχναριών με μήτρα, εάν αναλογισθούμε το μεγάλο μειονέκτημα του διαχωρισμού των άτεχνα καμωμένων λυχναριών με μήτρα στο σημείο της ένωσής τους. Η κακή ποιότητα ίσως οδηγούσε στο πρόβλημα να χωρίζουν τα λυχνάρια τα καμωμένα με μήτρα στα δύο, καθώς δεν υπήρχε καλή πρόσφυση του πηλού στο σημείο ένωσης των δύο τμημάτων της μήτρας¹³⁷³.

Είναι προφανές άλλωστε ότι η κατασκευή σκευών με τη χρήση μήτρας απαιτούσε εξειδίκευση και οργανωμένη παραγωγή που δεν μπορούσαν να εξασφαλισθούν λόγω των πολεμικών και κοινωνικών αναστατώσεων. Έτσι φαντάζει εύλογη η παρακμή της παραγωγής της «εκλεπτυσμένης» κεραμικής (*fine ceramics*) στη Βόρεια Αφρική, που με τη σειρά της οδήγησε αναπόφευκτα και στην παρακμή των καμωμένων με μήτρα λυχναριών στην περιοχή αυτή.

Η χρήση γυάλινων καντήλων και μετάλλινων πολυκάνδηλων για τη στήριξή τους, η οποία έγινε συχνότερη από τον 4ο-5ο αι. και έπειτα ιδιαίτερα στις χριστιανικές εκκλησίες και πιθανώς στις οικίες των ευπόρων, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένας λόγος συμπληρωματικού και όχι κύριου χαρακτήρα για τον περιορισμό του ενδιαφέροντος για τα καμωμένα με μήτρα λυχνάρια και σίγουρα με μακροπρόθεσμες συνέπειες. Σχετικά μ'αυτά αξίζει να σημειωθεί ότι διαπιστώνεται μεγάλη χρονική απόκλιση ανάμεσα στην εποχή που πρωτοχρησιμοποιούνται τα φωτιστικά αυτά μέσα και στη χρονική περίοδο που εγκαταλείπονται τα λυχνάρια με μήτρα. Εξάλλου, δεν είναι οι γυάλινες καντήλες που υποκαθιστούν τα πήλινα λυχνάρια με μήτρα αλλά τα τροχήλατα λυχνάρια.

Σε ορισμένες περιπτώσεις διατυπώθηκε η άποψη ότι η έλλειψη επαρκών ποσοτήτων ελαιόλαδου για να καλυφθούν οι διατροφικές και φωτιστικές ανάγκες –καθώς οι εμπορικές συναλλαγές περιορίστηκαν στην Ύστερη Αρχαιότητα– οδήγησαν στην προτίμηση άλλων καυσίμων εκτός του ελαιόλαδου, για παράδειγμα στη χρήση ζωικού λίπους. Ωστόσο, η επιθυμία για χρήση στερεού καυσίμου δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί αιτία για την παραγωγή κλειστών τροχήλατων λυχναριών. Η έλλειψη ελαιόλαδου

1372. Bonifay, *Céramiques africaines*, σ. 47.

1373. Για σχετική αναφορά του προβλήματος σε συγκεκριμένο λυχνάρι βλ. Dauterman-Maguire, Maguire, *Duncan-Flowers, Art and Holy Powers*, αρ. κατ. 22.

θα ήταν ένας σημαντικός λόγος για να στρέψει τους ανθρώπους σε ανοιχτά σχήματα λυχνariών γενικώς είτε αυτά ήταν τροχήλατα, είτε καμωμένα με μήτρα είτε ακόμη και χειροποίητα. Έτσι, αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση της Συρίας όπου η έλλειψη ελαιόλαδου φαίνεται ότι επηρέασε τον τρόπο φωτισμού, καθώς έχει διαπιστωθεί η τάση για σχήματα λιγότερο βαθουλωτά, πιο εύκολα προσαρμόσιμα σε στερεό καύσιμο, όπως το κερί ή τα ζωικά λίπη παρά σε ρευστό καύσιμο όπως το ελαιόλαδο¹³⁷⁴.

Μάλιστα ακόμη και στα ρωμαϊκά χρόνια, όταν μεσουρανούσε το εμπόριο του ελαιόλαδου, διαπιστώνονται περιπτώσεις τροποποίησης λυχνariών καμωμένων με μήτρα, όπως αυτών που βρέθηκαν στη Βόρεια Γαλατία¹³⁷⁵ (Εικόνα 281) και στη Νεκρόπολη της Χαϊδελβέργης¹³⁷⁶ (Εικόνα 282), για να δεχθούν στερεό καύσιμο ανάλογο προφανώς, λόγω έλλειψης επαρκών ποσοτήτων ελαιόλαδου¹³⁷⁷. Ωστόσο, αυτός ο λόγος μπορεί να δικαιολογήσει αλλαγές μόνο σε περιπτώσεις όπου γενικώς υπήρχε δυσχέρεια εξασφάλισης ελαιόλαδου, δηλαδή κυρίως στις βόρειες χώρες και επιτρέπει να εικάσουμε, ότι κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, υπήρξε μία αδυναμία εξασφάλισης ελαιόλαδου για όλους ακόμη και στις μεσογειακές χώρες. Στη Μαύρη Θάλασσα στην περίοδο από τον 2ο έως τον 4ο αι. παρατηρούμε την παραγωγή ανοιχτών λυχνariών καμωμένων με μήτρες και όχι με τροχό¹³⁷⁸, που παρουσιάζουν το πλεονέκτημά ότι μπορούν να χρησιμοποιηθούν τόσο με ελαιόλαδο όσο και με στερεό καύσιμο όπως για παράδειγμα το ζωικό λίπος¹³⁷⁹. Επίσης, παρατηρείται η μετεξέλιξη του τύπου των σικελικών λυχνariών (*siciliane*) με κλειστό στόμιο (τέλος 6ου-7ου αι.) στα λυχνάρια του τύπου «a ciabatta» (β' μισό του 7ου έως τον 8ο αι.) (Εικόνα 248), όπως και περιπτώσεις ορισμένων παλαιστινιακών λυχνariών (Εικόνες 267¹³⁸⁰, 270¹³⁸¹) μαρτυρούν ότι και τα καμωμένα με μήτρα λυχνάρια κατασκευάστηκαν για να αξιοποιηθούν με στερεό καύσιμο. Η διαφορά τους με λυχνάρια που αξιοποιήθηκαν για ανάλογη χρήση σε παλιότερη εποχή είναι ότι τώρα προφανώς το ευρύ άνοιγμα διανοιγόταν κατασκευαστικά πριν το ψήσιμο τους.

Επομένως, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η έλλειψη ή η ύπαρξη ελαιόλαδου θα μπορούσε πρωτίστως να οδηγήσει στην προτίμηση ανοιχτών ή κλειστών τύπων πήλινων λυχνariών και δευτερευόντως να οδηγήσει τους ανθρώπους στην εγκατάλειψη των καμωμένων με μήτρα λυχνariών. Επιπλέον, ο παράγοντας αυτός θα μπορούσε να ερμηνεύσει μόνο τη στροφή σε ανοιχτούς τύπους τροχήλατων λυχνariών (Βλ. παρακάτω. Τύποι τροχήλατων λυχνariών B1-B4) και σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί λόγος για την παραγωγή κλειστών τύπων τροχήλατων λυχνariών (Βλ. παρακάτω. Τύποι τροχήλατων λυχνariών A1-A4).

1374. Xanthopoulos, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 182.

1375. Hanotte, *Éclairage galloromain*.

1376. Hensen, *Nekropole von Heidelberg*, εικ. 6.

1377. Βλ. κεφ. VIII.A: Αναλώσιμα υλικά για τη συντήρηση των φωτιστικών.

1378. Chrzanovski, Zhuravlev, *Lamps from Chersonesos*, σσ. 131-132.

1379. Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*.

1380. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 26, εικ. 24.

1381. Chrzanovski, *Lumière! Nyon*, σ. 100, αρ. κατ. 142.

Αποτέλεσμα των παραπάνω λόγων φαίνεται να είναι η εγκατάλειψη των εξειδικευμένων στην παραγωγή λυχναριών με μήτρα εργαστηρίων και η μετάθεση του κέντρου βάρους της παραγωγής των λυχναριών στα εργαστήρια των τροχήλατων σκευών.

9. Τροχήλατα¹³⁸² λυχνάρια στο Βυζάντιο

Όταν οδηγούμαστε στο «λυκόφως» των καμωμένων με μήτρα λυχναριών αναπόφευκτα τα τροχήλατα επανέρχονται στην επικαιρότητα. Μετά το κλείσιμο της παρένθεσης των καμωμένων με μήτρα λυχναριών σε κάθε περιοχή μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπήρξαν δύο διαφορετικές περιπτώσεις που αφορούν την εξέλιξη των τροχήλατων λυχναριών.

Η πρώτη περίπτωση αφορά τις περιοχές στις οποίες παρατηρείται έλλειψη ελαιόλαδου και στις οποίες τα τροχήλατα λυχνάρια ιδιαίτερα ανοιχτού τύπου εξακολουθούσαν να παράγονται ακόμη και κατά την περίοδο που μεσουρανούσαν τα λυχνάρια με μήτρα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Η δεύτερη περίπτωση αφορά τις περιοχές εκείνες όπου δεν τίθεται ζήτημα έλλειψης ελαιόλαδου, όταν η παραγωγή των καμωμένων με μήτρα λυχναριών παρακάμζει. Φαίνεται, μάλιστα, ότι στο τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας, όταν εκλείπουν σταδιακά τα λυχνάρια με μήτρα, τα τροχήλατα λυχνάρια απομιμούνται τα λυχνάρια με μήτρα και είναι κλειστά. Στη συνέχεια, μικραίνει ο δίσκος, εκφυλίζεται και γίνεται ημισφαιρική επίστεψη και έπειτα περνάμε μάλλον στους ανοιχτούς τύπους. Επίσης, προφανέστατα το μοντέλο αυτό εξέλιξης των ανοιχτών και κλειστών τύπων συμβαδίζει απόλυτα και με το μοντέλο ανάπτυξης των μετάλλινων λυχναριών. Μετάλλινα λυχνάρια που θυμίζουν τα πήλινα τροχήλατα με επίστεψη απαντούν στο χρονικό διάστημα από τον 6ο έως τον 13ο αι. (Εικόνα 283)¹³⁸³.

Σε περιοχές όπου λογικά δεν υπήρξε έντονο πρόβλημα εξεύρεσης ελαιόλαδου και ανάγκη προσφυγής σε στερεό καύσιμο, φαίνεται ότι καθυστερεί η εμφάνιση ανοιχτών τύπων τροχήλατων λυχναριών. Σημαντική εξέλιξη στην πορεία των βυζαντινών τροχήλατων λυχναριών θα αποτελέσει η επίθεση εφυάλωσης στην επιφάνεια ορισμένων από αυτών. Τα βυζαντινά τροχήλατα λυχνάρια θα συνεχίσουν την πορεία έως τουλάχιστον και τον 19ο αι.

9.1 Τυπολογία τροχήλατων λυχναριών

Λαμβάνοντας υπόψη τις τυπολογίες που προτάθηκαν από τους H. Patterson, D. B. Whitehouse¹³⁸⁴, P. Orssaud, J. P. Sodini¹³⁸⁵, J. Bussièrre (Εικόνα

1382. Για τον όρο τροχήλατος λύχνος βλ. L-S, τ. 4, σσ. 389-390, λήμμα «τροχήλατος». Ο όρος χρησιμοποιήθηκε από τον Αριστοφάνη.

1383. Broneer, *Corinth*, σσ. 123-124.

1384. Patterson, Whitehouse, *Medieval and domestic pottery*, σσ. 179-180.

1385. Orssaud, Sodini, *Qal'at Sem'an*.

259)¹³⁸⁶, Α. Γιαγκάκη¹³⁸⁷, και Μ. Bonifay (Εικόνα 260)¹³⁸⁸. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας έχει επιλεγεί η εναρμόνιση της τυπολογίας με αυτήν της Α. Γιαγκάκη. Μένοντας ουσιαστικά στο γενικό σχήμα των λυχναριών επιλέγω να διαχωρίσω τα τροχήλατα λυχνάρια σε αυτά που έχουν κλειστό σχήμα και στα λυχνάρια ανοιχτού σχήματος. Τα πρώτα προφανώς προκύπτουν ως αντιγραφή των καμωμένων με μήτρα λυχναριών και προορίζονταν στην πλειονότητά τους για αποκλειστική χρήση με ρευστό καύσιμο ενώ τα ανοιχτά λυχνάρια θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και με στερεό καύσιμο.

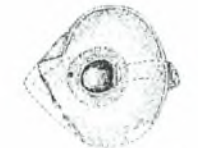
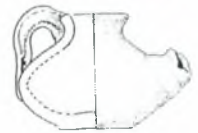
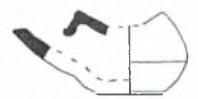
9.1.1 Τροχήλατα λυχνάρια κλειστού σχήματος

Τύπος Α1 (Εικόνα 284) (Τύπος Yangaki 1): Τα λυχνάρια του τύπου αυτού διαθέτουν βάση επίπεδη ή διαμορφωμένη. Η λαβή τους είναι οριζόντια, πεπλατυσμένη, και προσαρτημένη στο σώμα του λυχναριού. Η οπή πλήρωσης σε ορισμένες περιπτώσεις είναι ιδιαίτερα ευρεία¹³⁸⁹.

Τύπος Α2 (Εικόνα 285) (Τύπος Yangaki 2): Τροχήλατα λυχνάρια, κλειστά με κυκλικό σώμα. Φέρουν στο κέντρο μία μεγάλη οπή πλήρωσης, που οριοθετείται από ένα ψηλό και κυλινδρικό λαιμό. Έχουν ένα μυκτήρα λιγότερο ή περισσότερο ωσειδή και μία λαβή κατακόρυφη. Με βάση το σχήμα του λαιμού και του σώματος διακρίνονται έξι παραλλαγές. Η πλειονότητα αυτών των παραλλαγών χρονολογείται στον 6ο και 7ο αι.¹³⁹⁰.

Τύπος Α3 (Εικόνα 286) (Τύπος Yangaki 3 και Orssaud, Sodini I): Τροχήλατα λυχνάρια με κατατομή που θυμίζει κύτος πλοίου. Διακρίνονται δύο παραλλαγές. Στην πρώτη παραλλαγή ανήκουν λυχνάρια με μία οπή για το φιτίλι στο πάνω τμήμα που σχηματίζει συχνά έναν μυκτήρα με την προσθήκη πηλού. Η χρονολόγηση τους κυμαίνεται ανάμεσα στον 6ο και τον 9ο αι.¹³⁹¹. Στην δεύτερη παραλλαγή ο μυκτήρας τους είναι σχεδόν ωσειδής και διαμορφωμένος επάνω στο σώμα του λυχναριού. Λυχνάρια της δεύτερης παραλλαγής βρέθηκαν στην Αίγυπτο (6ος-7ος αι.)¹³⁹².

Τύπος Α4 (Εικόνες 287, 288, 289) (Τύπος Yangaki 4 και Orssaud, Sodini II): Τροχήλατα λυχνάρια μεταβατικού τύπου δηλαδή με μικρή, ατελή ημισφαιρική επίστεψη. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα στην Κόρινθο ο Ο. Broneer θεώρησε τα λυχνάρια αυτά ως μετεξέλιξη του προηγούμενου τύπου¹³⁹³. Είναι φτιαγμένα με δύο «κύπελλα» διαφορετικού σχήματος και διαμέτρου. Αυτό που έχει τη θέση του ελαιοδοχείου έχει τοιχώματα κεκλιμένα, τα οποία διαμορφώνουν χείλος ενώ το δεύτερο με μικρότερες

1386. Bussière, *Algerie*, σσ. 36-37.

1387. Yangaki, *Eleutherna*, σσ. 232-241.

1388. Bonifay, *Céramique romaine tardive d'Afrique*, σσ. 427-428.

1389. Yangaki, *Eleutherna*, σ. 233 και υποσημ. 1436 όπου η σχετική βιβλιογραφία.

1390. Yangaki, *Eleutherna*, σσ. 233-234 και υποσημ. 1437-1450 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

1391. Yangaki, *Eleutherna*, σ. 234 και υποσημ. 1451, 1453 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

1392. Yangaki, *Eleutherna*, σ. 234 και υποσημ. 1452, 1454 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

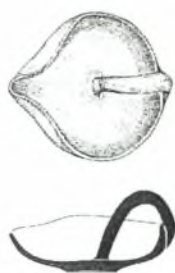
1393. Broneer, *Corinth*, σσ. 123-124.

διαστάσεις και τοιχώματα λιγότερο ή περισσότερο κυρτά επιστέφει το πρώτο. Η επίστεψη αυτή είτε διατρύπεται από την οπή πλήρωσης είτε εφοδιάζεται με ένα κυλινδρικό λαιμό. Στα λυχνάρια του τύπου αυτού διαμορφώνεται κατακόρυφη λαβή, προσκολλημένη στο χείλος του κατώτερου κυπέλλου και στην απόληξη της οπής πλήρωσης. Η χρονολόγησή του τύπου αυτού κυμαίνεται ανάμεσα στον 6ο και τον 13ο αι.¹³⁹⁴. Στον τύπο αυτό μπορούμε να διακρίνουμε δύο παραλλαγές. Στην πρώτη δεν διαμορφώνεται μύξος αλλά τον ρόλο του μύξου επιτελεί το ίδιο το χείλος (Εικόνα 287), όπως για παράδειγμα συμβαίνει με δύο λυχνάρια από την Κόρινθο, υπερυψωμένα σε κωνικά πόδια (Εικόνα 288). Στη δεύτερη παραλλαγή ο μύξος διαμορφώνεται ως πτύχωση του χείλους (Εικόνα 289).

9.1.2 Τροχήλατα λυχνάρια ανοιχτού σχήματος

Πρόκειται για λυχνάρια με σχήμα αβαθούς κούπας στα οποία ο μυκτήρας διαμορφώνεται από την πτύχωση του χείλους. Το σχήμα αυτό υπήρξε διαχρονικό. Απαντά με μία λαβή κάθετα προσαρμοσμένη στο σώμα, στην Ιταλία στον 7ο αι. και στην Μέση Ανατολή κυρίως από τον 10ο αι. και μέχρι τις αρχές της Οθωμανικής περιόδου¹³⁹⁵. Όσον αφορά τα τροχήλατα λυχνάρια ανοιχτού σχήματος θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τους ακόλουθους τύπους:

Τύπος B1: Ανοιχτά λυχνάρια με λαβή που ξεκινά από το κέντρο του ελαιοδοχείου και απολήγει στο χείλος, σε θέση αντιδιαμετρική του μύξου (Εικόνα 290). Τα λυχνάρια αυτά θα μπορούσαμε να τα δούμε ως μετεξέλιξη του τύπου A4 στα οποία η λαβή στο κέντρο του ελαιοδοχείου απομένει μάλλον ως κατάλοιπο της λαβής που προσαρμοζόταν στην ημισφαιρική απόληξη.

Τύπος B2: Ανοιχτά λυχνάρια χωρίς λαβή. Τα λυχνάρια αυτά απαντούν α. με κοφτή βάση (Εικόνα 291) και β. σε εκδοχή υπερυψωμένη σε πόδι (Εικόνα 292).

Τύπος B3: Ανοιχτά λυχνάρια με λαβή διαμορφωμένη σε θέση αντιδιαμετρική του μύξου. Στα λυχνάρια αυτά μπορούμε να διακρίνουμε ανάλογα με τον τρόπο διαμόρφωσης της βάσης τις ακόλουθες παραλλαγές: α. λυχνάρια με κοφτή βάση (Εικόνα 293), β. λυχνάρια υπερυψωμένα σε κωνικό πόδι (Εικόνα 294) και γ. λυχνάρια υπερυψωμένα σε βάση της οποίας το επάνω μέρος διαμορφώνεται ως πινάκιο (Εικόνα 295).

Τύπος B4: Τροχήλατα φωτιστικά με δύο, ή ίσως και περισσότερα, ανοιχτά λυχνάρια διαμορφωμένα σε διαφορετικά επίπεδα γύρω από κυλινδρικό στέλεχος. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο παραλλαγές. α. αυτά στα οποία το ζεύγος των λυχναρίων πατά σε κωνικό πόδι (Εικόνα 296) και β. και αυτά στα οποία το ζεύγος των λυχναρίων πατά σε βάση διαμορφωμένη ως πινάκιο (Εικόνα 297).

1394. Yangaki, *Eleutherna*, σ. 234-235 και υποσημ. 1455-1458 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

1395. Yangaki, *Eleutherna*, σ. 235 και υποσημ. 1459-1472 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Σε σχέση πάντα με τα τροχήλατα λυχνάρια ανοιχτού σχήματος σημειώνεται ότι αυτά τα λυχνάρια των τύπων B2-B4 στην υπερυψωμένη τους μορφή απαντούν είτε με επίπεδο πυθμένα είτε με πυθμένα στο κέντρο του οποίου διαμορφώνεται διάτρητο κυλινδρικό έξαρμα (Εικόνα 298) ή συμπαγές κωνικό (Εικόνα 299).

Ανάλογης μορφής και παρόμοιας τεχνολογίας με τα τροχήλατα λυχνάρια είναι οι πήλινοι τροχήλατοι κηροστάτες, οι οποίοι, ωστόσο, αποτελούν στηρίγματα φωτιστικών και όχι φωτιστικά μέσα (βλ. κεφ. για υποστηρικτικά μέσα φωτιστικών).

Τέλος, αξίζει να υπογραμμιστεί ότι ο συσχετισμός των «μεσαιωνικών» τροχήλατων λυχναριών με τα προχριστιανικά είναι προφανές ότι οδήγησε σε εσφαλμένα συμπεράσματα. Σημειώνω μάλιστα ότι τα προχριστιανικά τροχήλατα ήταν πολυτελή φωτιστικά ενώ τα βυζαντινά ταπεινά φωτιστικά μέσα.

10. Πήλινα χειροποίητα λυχνάρια

Τα χειροποίητα αποτέλεσαν την πιο πρόχειρη λύση και γίνονταν πιθανώς σε όλες τις περιόδους αλλά δεν ήταν ποτέ ιδιαίτερα συνηθισμένα καθώς τα τροχήλατα και τα καμωμένα με μήτρα ήταν ευκολότερο να παραχθούν¹³⁹⁶. Όταν υπήρχαν προβλήματα παραγωγής τροχήλατων και καμωμένων με μήτρα λυχναριών προφανώς προσέφευγαν στα χειροποίητα και ιδιαίτερα στους ανοιχτούς τύπους τους, οι οποίοι θα μπορούσαν να αποτελούν μία φθηνή και εύκολη εναλλακτική λύση στην περίπτωση έλλειψης ελαιόλαδου. Για παράδειγμα στην Κριμαία η προτίμηση για τα ανοιχτά χειροποίητα λυχνάρια συνδέθηκε με το γεγονός ότι ζωικό λίπος ή λίπος δελφινιού και όχι εισαγόμενο ελαιόλαδο χρησιμοποιήθηκε γι' αυτά. Η παρουσία των τροχήλατων αυξήθηκε σημαντικά μετά τον 1ο αι. π.Χ. και τα περισσότερα από αυτά χρονολογούνται στον 4ο-6ο αι. (Εικόνα 300). Σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν χειροποίητα λυχνάρια που μιμούνται τροχήλατα¹³⁹⁷. Είναι αυτονόητο ότι ενδείξεις από ίχνη από την κίνηση του τροχού, καθώς και από το νήμα που χρησιμοποιήθηκε για την αποκόλληση του λυχναριού από τον τροχό αποτελούν κριτήριο για τη διάκριση των τροχήλατων από τα χειροποίητα λυχνάρια.

11. Γυάλινα λυχνάρια

Ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια φαίνεται ότι έγιναν απόπειρες να παραχθούν γυάλινα λυχνάρια παρόμοιου σχήματος και λογικής με τα πήλινα

1396. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 13.

1397. Žuravlev, *Lighting Equipment*, σσ. 226-227. Βλ. επίσης Ρουμελιώτης, Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια, σσ. 262-263, υποσημ. 81-89 και πίν. 6.20, όπου γίνεται λόγος για χειροποίητο (;) λυχνάρι αλλά και τις απόψεις που διατυπώνονται σχετικά με τον τρόπο αλλά και τον τόπο παραγωγής παρόμοιων λυχναριών.

τροχήλατα αλλά και με τα μετάλλινα λυχνάρια (Εικόνες 301¹³⁹⁸, 302¹³⁹⁹, 303¹⁴⁰⁰, 304¹⁴⁰¹)¹⁴⁰² και, παρόλο που είναι σπάνια, εμφανίζονται κατανεμημένα σε όλες τις επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας¹⁴⁰³. Θεωρώ ότι τα λυχνάρια αυτά αποτελούν πιθανότατα μία πρώτη απόπειρα, αποτυχημένη, για δημιουργία φωτιστικών με γυαλί, καθώς έσπαγαν λόγω της υπερθέρμανσης των γυάλινων τοιχωμάτων στο σημείο που η φλόγα ερχόταν σε επαφή με αυτά. Προφανώς, λόγω της ευθραυστότητάς τους, αποτέλεσαν απλώς προϊόντα πειραματισμών ή να κατέληξαν να έχουν μόνο διακοσμητικό χαρακτήρα.

12. Λίθινα λυχνάρια

Στον αρχαιοελληνικό κόσμο υπήρξαν μαρμάρινα λυχνάρια και στον αραβικό απαντούν λίθινα λυχνάρια στον 10ο -12ο αι.¹⁴⁰⁴. Για τον βυζαντινό κόσμο δεν έχουμε προς το παρόν πληροφορίες ή δεδομένα για λίθινα ή μαρμάρινα λυχνάρια¹⁴⁰⁵, με εξαίρεση την πληροφορία ότι ο Πάπας Λέων ο Γ΄ τοποθέτησε πολύφωτο από πορφυτίτη με χρυσές αλυσίδες μπροστά από την εξομολόγηση του Παύλου¹⁴⁰⁶, για το οποίο δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα εάν ήταν λίθινο πολύφωτο ή λίθινο πολύμυξο λυχνάρι. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αν υπήρξαν, θα ήταν ανοιχτού τύπου λόγω της ιδιαιτερότητας του υλικού.

13. Μετάλλινα λυχνάρια

Τα μετάλλινα λυχνάρια στον αρχαίο ελληνικό κόσμο ήταν αρκετά σπάνια με την αναλογία των μετάλλινων προς τα πήλινα να φτάνει στο 1/200 και μόνο στα ρωμαϊκά χρόνια απαντούν πιο συχνά¹⁴⁰⁷.

1398. Beretta, Di Pasquale, *Verre*, σελ. 286, αρ. κατ. 3.9.

1399. Barovier Mentasti, *Glass*, αρ. 47.

1400. Γυάλινο λυχνάρι του 2ου αι. που εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο (Blacas Collection GR 1867.5-8.586).

1401. Rosenthal, Sivan. *Schloessinger Collection*, σ. 163, αρ. 677.

1402. Βλ. επίσης: Iorio, *Lucerne fittili*, εικ. 24 και για το ίδιο λυχνάρι Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 192, αρ. 149 καθώς και εικ.126 όπου παρουσιάζεται αναλυτικά ο τρόπος κατασκευής του.

1403. Fremersdorf, *Römische Gefornites*, σ. 36, πίν. 36. Barkóczy, *Pannonische Glasfunde*, σ. 213, αρ. 190. Casagrande, Ceselin, *Vetri antichi*, αρ. 318. Cool, Sedeinga, σσ. 201-212, και ειδικότερα εικ. 4,1 (τα παραθέτω μέσω Foy, *Lampes de verre*).

1404. Για λίθινα λυχνάρια: αραβικό του 10ου αι., και της δυναστείας των Ομμεϋδώντου 12ου αι. βλ. Chrzanowski, *Lumière! Nyon*, σ. 101, αρ. κατ. 143-144.

1405. Λυχνάρι που χρονολογείται γύρω στα 600π.Χ., προέρχεται από το Ναό της Αρτέμιδος στην Έφεσο και εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο με αριθμό GR 1907.12-1.1.812 (Lamp 125). Για λίθινα λυχνάρια του αρχαίου κόσμου βλ. επίσης Bailey, *Lamps of Metal*, σσ. 117-119 όπου παρατίθενται εννέα παραδείγματα.

1406. Martigny, *Dictionnaire*, σ. 153, λήμμα "cierge".

1407. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 155.

Οι βυζαντινές γραπτές πηγές αναφέρουν φωτιστικά μέσα χαλκά, ορειχάλκινα και σιδηρά¹⁴⁰⁸. Τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τα μέταλλα κλειστού τύπου λυχνάρια¹⁴⁰⁹ είναι παρόμοια με αυτά των πήλινων με τη διαφορά ότι στα μέταλλα προστίθεται συνήθως και ένα κάλυμμα για την οπή πλήρωσης και κατά περίπτωση διαμορφώνονται ένας ανακλαστήρας επάνω από τη λαβή και ένας κολεός για να προσαρμόζεται το λυχνάρι στην αιχμηρή απόληξη των μεταλλικών λυχνοστατών.

Η μελέτη των πήλινων λυχναριών διευκολύνεται συνήθως από το ότι βρίσκονται σε μεγάλες ποσότητες στις ανασκαφές και μέσα σε καλά χρονολογημένα στρώματα, από τον εντοπισμό και την ταύτιση των εργαστηρίων παραγωγής και από τη δυνατότητα να καθορίσουμε με ακρίβεια την προέλευση της πρώτης ύλης τους, δηλαδή του πηλού. Αντίθετα, στην περίπτωση των μεταλλικών λυχναριών, η έρευνα προσκρούει σε πολυάριθμους περιορισμούς που προέρχονται από την ίδια τη φύση του υλικού τους¹⁴¹⁰. Πρώτα από όλα, η σκληρότητα και το κόστος του μετάλλου έχουν συνεισφέρει στην μακροβιότητα και στη σχετική σπανιότητα των αντικειμένων που χρησιμοποιούνταν για μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα από τα αντίστοιχα κεραμικά τους και θεωρούνταν πολύτιμα. Από το στοιχείο αυτό προκύπτει και η δυσκολία μας να δώσουμε συγκεκριμένες χρονολογήσεις για διαφορετικούς τύπους. Επιπλέον, η αδυναμία να ανιχνεύσουμε την προέλευση των εισηγμένων πρώτων υλών και η συχνή ανακύκλωση με λιώσιμο των μετάλλων καθιστά άκαρπη κάθε προσπάθεια ανάλυσης του υλικού με σκοπό την ταύτιση της προέλευσης ενός αντικειμένου ή ενός τύπου¹⁴¹¹.

Επίσης, όσον αφορά τα μέταλλα λυχνάρια οφείλουμε σε κάθε περίπτωση να σκεφτόμαστε με όρους ανακύκλωσης καθώς τα πολύτιμα μέταλλα σκεύη σε δύσκολες ώρες, παρόλο που η απαλλοτρίωση της εκκλησιαστικής περιουσίας δεν επιτρεπόταν από το νόμο, προβλέφθηκαν από τον Ιουστινιανό εξαιρέσεις ώστε σε περιπτώσεις ανάγκης να δίδονται ως λύτρα για αιχμάλτους πολέμου ή το λιωμένο μέταλλό τους να πωλείται για τη συγκέντρωση των απαιτούμενων χρημάτων¹⁴¹². Έτσι, φαντάζει εύλογο ότι επιβίωσαν έως τις μέρες μας περισσότερα χάλκινα κανδήλια, πολυκάνδηλα και θυμιατήρια προερχόμενα από περιοχές, οι οποίες, όταν εφαρμόστηκε ο νόμος του Ιουστινιανού, μάλλον δεν βρίσκονταν στη βυζαντινή επικράτεια, όπως για παράδειγμα η Αίγυπτος. Φαίνεται λοιπόν ότι ο προαναφερθείς νόμος του Ιουστινιανού πρέπει να αποτελεί ένα χρονικό όριο σημαντικό για την ανακύκλωση ή όχι των πολύτιμων εκκλησιαστικών σκευών. Τα σκεύη των θησαυρών είναι μάλλον αυτά που κατ' εξαίρεση δια-

1408. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 73. Xanthopoulou, *Les lumineuses*, τ. 1, σ. 136 καθώς και υποσημ. 1, όπου παρατίθενται αναλυτικά χωρία από βυζαντινές πηγές που αναφέρουν μεταλλικά φωτιστικά: χάλκινα, σιδερένια, ορειχάλκινα καθώς και χωρία που αναφέρουν τον όρο χυτός ως επίθετο που χαρακτηρίζει μεταλλικά φωτιστικά. Βλ. υποσημ. 2 για τις μεθόδους ανάλυσης που χρησιμοποιήθηκαν για να πιστοποιηθεί η σύσταση των μεταλλικών φωτιστικών.

1409. Για την ονοματολογία των μεταλλικών λυχναριών, βλ. Εικόνα 305.

1410. Xanthopoulou, *Lampes en métal*, σ. 303.

1411. Xanthopoulou, *Lampes en métal*, σ. 303.

1412. Boyd, *Metropolitan*, σ. 7 και υποσημ. 12 και 13.

σώθηκαν. Επίσης, εάν σκεφτούμε, ότι από τον 9ο αι. και έπειτα οι αραβικές και άλλες επιδρομές αλλοφύλων αυξάνονται τότε είναι προφανές γιατί λίγα πολύτιμα εκκλησιαστικά σκεύη διασώθηκαν εκτός της Βασιλεύουσας, η οποία ουσιαστικά, όταν για πρώτη φορά απειλήθηκε ουσιαστικά στο 1204, απώλεσε και ένα μεγάλο μέρος των θησαυρών της. Λαμβάνοντας υπόψη μας αυτά τα δεδομένα, μάλλον δεν πρέπει να ξαφνιαζόμαστε διαβάζοντας στις γραπτές πηγές για τους μεγάλους αριθμούς φωτιστικών καμωμένων από πολύτιμα μέταλλα, όπως ο χρυσός και ο άργυρος –ορισμένες φορές και ο χαλκός– που δείχνουν συνήθως υπερβολικοί συγκρινόμενοι με τους αντίστοιχους των σκευών που έχουν βρεθεί έως σήμερα¹⁴¹³.

Τέλος, σε κάποιες περιπτώσεις από τα μέσα του 7ου αι. και έπειτα όταν άρχισαν οι αραβικές επιδρομές πολλοί άρχοντες των χριστιανικών εκκλησιών συγκέντρωναν τα πολύτιμα εκκλησιαστικά σκεύη και τα απέκρυβαν με την προοπτική να επιστρέψουν και να τα ανακτήσουν. Αυτό δεν συνέβαινε πάντα και έτσι προέκυψαν οι πολύ χρήσιμοι για εμάς θησαυροί¹⁴¹⁴.

13.1 Τεχνολογία κατασκευής μετάλλινων λυχναριών και γενικότερα μετάλλινων φωτιστικών¹⁴¹⁵

Τεχνικές κατασκευής και διακόσμησης των χάλκινων φωτιστικών και των φωτιστικών από κράματα χαλκού.

13.1.1 Τα κράματα χαλκού

Ο χαλκός, μέταλλο μαλακό, ελατό και όλκιμο, κόκκινου και σιλιπνού χρώματος είναι άριστος αγωγός της θερμότητας. Βασικά κράματά του είναι το κρατέρωμα¹⁴¹⁶ ή μπρού(ν)τζος¹⁴¹⁷ (γαλλ. bronze) που αποτελείται από χαλκό (Cu) και κασσίτερο (Sn) και ο ορείχαλκος (γαλλ. laiton) από χαλκό (Cu) και ψευδάργυρο (Zn). Και στα δύο κράματα ανάλογα με τον προσορισμό τους περιέχονται σε μικρά ποσοστά και άλλα μέταλλα, όπως λ.χ. αρσενικό (As), αντιμόνιο (Sb), μαγγάνιο (Mn) και μόλυβδος (Pb). Τα φωτιστικά από κράματα χαλκού που κατασκευάζονταν με χύτευση, φαίνεται ότι αποτελούν την πλειονότητα των βυζαντινών φωτιστικών που επιβίωσαν έως τις μέρες μας¹⁴¹⁸.

1413. Boyd, Metropolitan, σ. 11 και Mundell Mango, Introduction, σ. xxix.

1414. Boyd, Service of the Liturgy, σ. 156

1415. Για λόγους πρακτικούς καθώς η τεχνολογία είναι παρόμοια για τα λυχνάρια, τις καντήλες και τα καντηλέρια παρουσιάζονται στο σημείο αυτό όλα τα στοιχεία που την αφορούν.

1416. Ήσυχιος Άλεξανδρεύς, *Λεξικόν*, τ. 2, σ. 532, λήμμα «κρατερώματα». L-S, τ. 2, λήμμα «κρατέρωμα».

1417. Σύμφωνα με το URL: <http://el.wikipedia.org/wiki/κρατέρωμα/> ημερομηνία προσπέλασης: 23 Φεβρουαρίου 2010, ο μπρούντζος προέρχεται από την ιταλική λέξη bronzo, η οποία με την σειρά της μάλλον προέρχεται από την περσική λέξη birinj, που σημαίνει χαλκός. Βλ. επίσης *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας*, λήμμα «μπρούτζος».

1418. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 73. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 136-137 καθώς και υποσημ. 8.

Ο κασσίτερος που έχει σημείο τήξης πολύ χαμηλό, επέτρεπε τη μείωση του σημείου τήξης του κράματος, και ο μόλυβδος (Pb), που είναι μέταλλο ιδιαίτερα ελατό, δεν παρουσιάζει καμία μηχανική αντίσταση αλλά ανθίσταται πολύ καλά στη διάβρωση. Ο ψευδάργυρος διευκόλυνε τη χύτευση και επέτρεπε να δοθεί στο κράμα ένα χρώμα που προσομοίαζε σε αυτό του χρυσού¹⁴¹⁹ ενώ ο καθαρός χαλκός είχε κόκκινο χρώμα. Παράλληλα, η κράση μετάλλων υψηλού κόστους, όπως ο χαλκός και ο κασσίτερος με μέταλλα κοινά, όπως ο ψευδάργυρος και ο μόλυβδος, επέτρεπαν τη μείωση του κόστους του παραγόμενου προϊόντος¹⁴²⁰.

Με βάση τα δεδομένα των αναλύσεων των βυζαντινών μεταλλικών φωτιστικών, που έλαβε υπόψη της η Μ. Ξανθοπούλου προέκυψαν τα ακόλουθα: 2,1% είναι μπρούτζινα, 32,2% μπρούτζινα με μόλυβδο, 26,8% ορείχαλκινα και 37,6% ορείχαλκινα με μόλυβδο. Οι όροι «με μόλυβδο» εκφράζουν ένα ποσοστό σε μόλυβδο πάνω από 5% που δείχνει τη σκόπιμη προσθήκη μετάλλου. Καθώς ο μόλυβδος είναι πιο συμπαγές υλικό και λιγότερο ακριβό από τον χαλκό και τα κράματά του, τον προσέθεταν συχνά για να αυξήσουν το βάρος του κατασκευαζόμενου αντικειμένου. Επιπλέον, αύξανε τη ρευστότητα του κράματος, επιτρέποντάς του να γεμίζει εύκολα τις κοιλότητες της μήτρας, και διευκόλυνε την εργασία της διακόσμησης, που εκτελούνταν μετά τη χύτευση επειδή βελτίωνε την πλαστικότητα του μετάλλου¹⁴²¹.

A. Κρατέρωμα ή μπρού(ν)τζος

Το κρατέρωμα (κοινώς μπρούντζος ή μπρούτζος) είναι κράμα χαλκού-κασσίτερου, αν και ο όρος χρησιμοποιείται και για πολλά άλλα κράματα χαλκού. Συχνά το κρατέρωμα συγχέεται με τον ορείχαλκο, που είναι κατά βάση κράμα χαλκού-ψευδαργύρου. Αυτό συμβαίνει επειδή συνήθως η διάκριση γίνεται κυρίως με βάση το χρώμα: στην γλώσσα της αγοράς, μπρούντζοι ή κρατερώματα αποκαλούνται τα πιο καφεκόκκινα κράματα χαλκού, ενώ τα κράματα χαλκού με χρώμα κιτρινόχρυσο αποκαλούνται ορείχαλκοι¹⁴²². Ο μπρούτζος, κράμα χαλκού και κασσίτερου, είναι το μόνο κράμα με βάση τον χαλκό που χρησιμοποιείται έως τα τέλη της πρώτης χιλιετίας. Η προσθήκη του κασσίτερου προσδίδει στον χαλκό ένα χρώμα χρυσίζον και μειώνει αισθητά το σημείο τήξης του κράματος προσαρμόζοντάς το στις απαιτήσεις της τεχνικής της χύτευσης¹⁴²³.

B. Ορείχαλκος

Ως ορείχαλκος εκλαμβάνεται κάθε κράμα στο οποίο ο ψευδάργυρος προστίθεται εκουσίως¹⁴²⁴. Ο ορείχαλκος (λατ. *orichalcum*) έχει ερμηνευθεί ως χαλκός του όρους, δηλαδή μέταλλο κίτρινου χαλκού, και από εσφαλ-

1419. Pitarakis, *Croix-reliquaires*, σ. 41.

1420. Pitarakis, *Croix-reliquaires*, σ. 41.

1421. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 73

1422. Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από τη διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια Βικιπαίδεια. Βλ. URL: http://el.wikipedia.org/wiki/κρατέρωμα/ημερομηνία_προσπέλασης: 12 Φεβρουαρίου 2010.

1423. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 74.

1424. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 136-137 καθώς και υποσημ. 9.

μένη ετυμολογία που παρέπεμπε στο χρυσό προέκυψε και το λατινικό *aurichalcum*¹⁴²⁵. Στα βυζαντινά χρόνια χαρακτηρίστηκε και ως «ό διαυγής χαλκός»¹⁴²⁶.

Αν και η S. Boyd θεωρεί ότι ο μπρούτζος ήταν το κράμα που χρησιμοποιούνταν κατά κανόνα για τα φωτιστικά σκεύη, λαμβάνοντας υπόψη τα παραδείγματα των μετάλλινων φωτιστικών στην εκκλησία της Cirta και στους Θησαυρούς της Σιών και της Hama¹⁴²⁷, η πλειονότητα (περίπου τα 2/3) των φωτιστικών αντικειμένων που παρουσιάζονται στη μελέτη της M. Ξανθοπούλου είναι από κράματα με βάση τον ψευδάργυρο και πρέπει, κατά συνέπεια, να περιγραφούν ως ορείχαλκινα. Πολυάριθμα ορείχαλκινα αντικείμενα περιέχουν κασσίτερο και μόλυβδο σε υψηλά ποσοστά, γεγονός που υποδεικνύει τη σκόπιμη ανάμιξη των δύο κραμάτων και την επαναχύτευσή τους, έχοντας ως αποτέλεσμα τη δυσκολία του προσδιορισμού της σύστασής τους. Η αυξανόμενη επιτυχία του ορείχαλκου από την Αυτοκρατορική περίοδο και εξής οφείλει πολλά στο χαμηλό κόστος της και στη διαθεσιμότητα των μετάλλων που το αποτελούν. Η όμορφη κίτρινη απόχρωσή του, καθώς και η ευκολία με την οποία το νιέλλο προσκολλούνταν σ' αυτό εκτιμήθηκε ιδιαίτερα. Εξάλλου, ο ψευδάργυρος αντιδρά ως αναγωγικό μέσο (*désoxydant*) στο εσωτερικό της μήτρας και μειώνει το σημείο τήξης του μετάλλου¹⁴²⁸.

Για την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο σημειώνεται η αυξανόμενη σημασία του ορείχαλκου έναντι του μπρούντζου. Η επιλογή κράματος καθοριζόταν από πολλούς παράγοντες κάθε φορά, όπως η διαθεσιμότητα και κυρίως το κόστος των πρώτων υλών. Στον 5ο αι. η απώλεια από τους Βυζαντινούς των περιοχών, που παρήγαγαν κασσίτερο, σίγουρα συνέβαλε στη γενίκευση της χρήσης του ορείχαλκου¹⁴²⁹.

13.2 Τεχνικές παραγωγής και διακόσμησης μετάλλινων λυχναριών και γενικότερα φωτιστικών¹⁴³⁰

Χύτευση: Η χύτευση είναι μια τεχνική που επιτρέπει την απόκτηση μιας μορφής πολύ κοντινής στην επιθυμητή και επιλέγεται για να περιορίζει εμφανώς τη χειρωνακτική εργασία της διαμόρφωσης και της τελειοποίησης. Εξυπηρετεί την παραγωγή των αντικειμένων που απαιτούν αντοχή και βάρος, καθώς και την παραγωγή αντικειμένων «σε σειρά», όπως τα λυχνάκια και τα καντηλιέκια¹⁴³¹.

1425. L-S, τ. 3, σ. 345, λήμμα «ορείχαλκος».

1426. *Φωτίου του Πατριάρχου Λέξεων συναγωγή*, λήμμα «ορείχαλκος».

1427. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 197.

1428. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 75.

1429. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 75.

1430. Για τις εφαρμογές των τεχνικών χύτευση σε άμμο και χύτευση με τη μέθοδο του «χαμένου κεριού» στη σύγχρονη εποχή με σχέδια και τεκμηρίωση βλ. Σαργέντης, *Χαλκοχυτική*, σσ. 21-31.

1431. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 76. Βλ. επίσης URL: http://www.tm.teiher.gr/SHMEOISEIS/Downloads/mathimata/kataskevastikes_tehnologies/2-CAST.pdf / ημερομηνία προέλευσης: 12 Φεβρουαρίου 2010.

Χύτευση με την τεχνική του χαμένου κεριού: Η πιο συνήθης μορφή της ήταν η χύτευση με την τεχνική του «χαμένου κεριού»¹⁴³². Στην τεχνική αυτή η μορφή που επιθυμούμε να πάρουμε στο τέλος της διαδικασίας δουλεύεται σε κεριό, έπειτα καλύπτεται με άργιλο και θερμαίνεται. Το κεριό λιώνει και διαφεύγει από τα προβλεπόμενα κανάλια και το λιωμένο μέταλλο κυλά στους χώρους που κάλυπτε το κεριό προκειμένου να γεμίσει τις κοιλότητες της μήτρας. Η μήτρα στη συνέχεια σπάζει και το αντικείμενο καθαρίζεται. Το κεριό είναι εύπλαστο και αρκετά στερεό, ώστε να επιτρέπει το σκάλισμα ενός λεπτού διακόσμου και έτσι, αρκεί να το θερμάνουμε σε μία θερμοκρασία σχετικά χαμηλή για να λιώσει και να διαφύγει. Για κάθε αντικείμενο που επιθυμούσαν να είναι κούφιο στο εσωτερικό του, το πρότυπο δουλευόταν γύρω από έναν στερεό πυρήνα. Στην περίπτωση ενός λυχναριού, από τη στιγμή που αυτό ψυχόταν, ο πυρήνας έσπαγε και αφαιρούνταν από τις οπές της πλήρωσης και του φιλτιλιού. Στην περίπτωση της παραγωγής σε σειρά, η μήτρα έπρεπε να διατηρηθεί και να ξαναχρησιμοποιηθεί. Για τον λόγο αυτό ο τεχνίτης δημιουργούσε μία μήτρα αποσυναρμολογούμενη, αποτελούμενη από δύο ή τρία τμήματα, με την αντεκτύπωση (*surmoulage*) ενός προτύπου, που το ίδιο είχε κατασκευαστεί με την τεχνική του λυωμένου κεριού ή προϋπήρχε και προοριζόταν να αντιγραφεί. Η τεχνική του χαμένου κεριού εξυπηρετεί ιδιαίτερα την παραγωγή αντικειμένων με όγκο, όπως τα λυχνάρια, τα καντηλιέρα ή οι καντήλες¹⁴³³.

Χύτευση σε άμμο¹⁴³⁴: Πρόκειται για μια διαδικασία σχετικά απλή και βολική για την «αναπαραγωγή σε σειρά» επίπεδων αντικειμένων, όπως για παράδειγμα οι δίσκοι των πολυκάνδηλων. Η άμεση χύτευση του λιωμένου μετάλλου μέσα σε ένα αρνητικό λαξευμένο πάνω σε μία οριζόντια επιφάνεια, φαίνεται να ταίριαζε καλύτερα για την κατασκευή των δίσκων των επίπεδων πολύφωτων. Στην περίπτωση αυτή, αρκούσε να αποσπαστεί το κατασκευασμένο αντικείμενο μετά τη στερεοποίηση του μετάλλου. Η μήτρα μπορούσε να ξαναχρησιμοποιηθεί. Αυτή η διαδικασία επέτρεπε την επίτευξη ενός διάτρητου σύνθετου διάκοσμου κατά τη χύτευση, αλλιώς αυτός επιτυγχανόταν με την κοπή των μοτίβων μετά το χύσιμο¹⁴³⁵. Η μήτρα αποτελούνταν από δύο κοίλα πλαίσια, μετάλλινα ή ξύλινα, που συναρμόζονταν. Η μάζα χύτευσης σχηματιζόταν από άμμο εμπλουτισμένη με αργιλώδες συνδετικό υλικό που μπορούσε να ενισχυθεί με μικροίνες ζωικές ή φυτικές για την αποφυγή ραγισμάτων που οφείλονταν στη συστολή που προέκυπτε από το στέγνωμα ή το αρχικό θερμικό σοκ κατά τη χύτευση του μετάλλου. Το κατώτερο πλαίσιο γέμιζε με άμμο ψιλοκοσκινισμένη και συμπιεσμένη μέχρι τα χείλη. Το πρότυπο του προς αναπαραγωγή αντικειμένου βυθιζόταν μέσα στην άμμο, αφού είχε πασπαλιστεί με στάχτες ή με κονιοροποιημένο κεραμικό υλικό, για να αποφευχθεί το κόλλημα τη στιγμή της

1432. Για την ανάλυση της τεχνικής του «χαμένου κεριού» σε παραγωγή αγαλμάτων με σχέδια βλ. URL: <http://www.cycladic.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=resource&cresc=1332&cnode=55&clang=0 /20 Ιουνίου 2010>.

1433. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 76.

1434. Pitarakis, *Croix-reliquaires*, σ. 46.

1435. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 78.

απομήτρωσης. Το δεύτερο πλαίσιο, επίσης γεμάτο από άμμο, συναρμολογούνται επάνω στο πρώτο. Το αντικείμενο συμπεριζόταν ανάμεσα σε δύο συμπαγή στρώματα άμμου που «κατέγραφαν» το αποτύπωμά του πριν αυτό να βγει από τη μήτρα. Μετά τη διευθέτηση των καναλιών χύτευσης και των οπών αερισμού, η μήτρα θερμαινόταν για να σκληρύνει η άμμος, και έπειτα ξαναέκλεινε. Το λιωμένο μέταλλο ερχόταν να καταλάβει τον κενό χώρο που θα προέκυπτε μετά την απόσπαση του προτύπου. Στο τέλος της διαδικασίας, η αμμώδης μάζα έσπαγε για να απελευθερωθεί το χυτό αντικείμενο, όμοιο με το αρχικό πρότυπο. Η αποδόμηση της μάζας χύτευσης στο τέλος της διαδικασίας έχει καταστήσει ιδιαίτερα δύσκολη την ταύτιση των υπολειμμάτων¹⁴³⁶.

Ένας αξιοσημείωτος αριθμός γύψινων μητρών, προερχόμενων από την Αίγυπτο και τη Μέση Ανατολή, μας επιτρέπει να ανασυστήσουμε τα στάδια παραγωγής των μετάλλινων φωτιστικών με τον τρόπο αυτό (Εικόνα 306)¹⁴³⁷. Ο γύψος προσέδιδε μια υψηλή ευκρίνεια λεπτομερειών κατά τη διάρκεια της αντεκτύπωσης (*surmoulage*) και δουλευόταν εύκολα στον τροχό, μία διαδικασία της οποίας τα ίχνη είναι ορατά στο κατώτερο, επίπεδο τμήμα, των μητρών που προορίζονταν για την κατασκευή των τμημάτων του τονρευτού στελέχους των καντηλεριών. Αποτελούνταν γενικώς από δύο ή τρία τμήματα που ξαναχρησιμοποιούνταν και που ήταν πιθανόν να συναρμολογούνται με ακρίβεια χάρη στις προεξοχές και στις υποδοχές που ήταν τοποθετημένες στα χείλη. Οι μήτρες με δύο τμήματα χωρίζονταν κάθετα κατά μήκος και χρησίμευαν στην παραγωγή απλών αντικειμένων με περιορισμένες διαστάσεις. Μία μήτρα με δύο τμήματα που προέρχεται από το Tell el Nawa χρησίμευε στην κατασκευή λυχναριών με σχήμα πουλιού (Εικόνα 306a-b)¹⁴³⁸. Ένα άλλο θραύσμα αποτελεί το ανώτερο τμήμα μίας διμερούς ή τριμερούς μήτρας ενός λυχναριού σε σχήμα φυσιοκρατικά αποδοσμένου πουλιού (Εικόνα 306c)¹⁴³⁹. Οι τριμερείς μήτρες των λυχναριών χωρίζονταν γενικώς οριζοντίως, με το μισό κατώτερο τμήμα επίσης χωρισμένο σε δύο μέρη κατά μήκος. Μία παρόμοια τριμερής μήτρα, που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή λυχναριών του τύπου Loeschcke XX (Εικόνα 306d)¹⁴⁴⁰, παρουσιάζει ένα άνοιγμα για τη χύτευση του μετάλλου στο πίσω μέρος του δοχείου¹⁴⁴¹. Η τοποθέτηση των οπών πλήρωσης και του φιτιλιού σημειώνονται πάνω στη μήτρα με ένα ελαφρώς βαθουλωμένο ίχνος¹⁴⁴².

Η παρατήρηση και η μελέτη των μητρών έχουν επιτρέψει να συναχθεί το συμπέρασμα ότι το ελαιοδοχείο και ο μυκτήρας του λυχναριού ήταν πάντα χυμένα σε ένα τμήμα. Αντιθέτως, οι λαβές, όπως και τα καπάκια, ήταν κατασκευασμένα χωριστά ακολουθώντας σε γενικές γραμμές την ίδια διαδικασία. Η τριμερής μήτρα μιας δακτυλιόσχημης λαβής, που επι-

1436. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 78.

1437. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 300.

1438. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 300.

1439. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 300.

1440. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 300.

1441. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 77.

1442. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 78.

στέφεται από έναν ανακλαστήρα σε σχήμα φύλλου, διατηρείται στο Κάιρο (Εικόνα 307d)¹⁴⁴³. Παρόμοιες μήτρες χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή των δακτυλιόσχημων λαβών με σταυρόσχημους ανακλαστήρες, καρδιόσχημους ή άλλους (βλ. Εικόνα 307c)¹⁴⁴⁴. Οι σωληνωτές λαβές σε σχήμα γρύπα, άνθους ή αλόγου χύνονταν προφανώς, είτε συμπαγείς είτε κούφιες, σε μήτρες διμερείς, κάθετα διαχωρισμένες¹⁴⁴⁵.

Η χρήση πολυάριθμων μητρών για την κατασκευή διαφορετικών μερών ενός αντικειμένου, καντηλεριού ή λυχναριού, επιτρέπει να εικάσουμε μία παραγωγή σε σειρά από «τμήματα μεμονωμένα», από τα οποία κάποια (λαβές, καπάκια, προτομές ή διακοσμητικά ειδώλια) θα μπορούσαν να προσαρμοστούν σε διαφορετικούς τύπους αντικειμένων. Οι αναλύσεις, ωστόσο, δείχνουν ότι, κατά κανόνα, τα μέρη που αποτελούν ένα φωτιστικό προέρχονται από την ίδια χύτευση, κάτι που αποδεικνύει ότι το αντικείμενο συλλαμβανόταν και κατασκευαζόταν ως ολότητα και όχι ως απλή συναρμολόγηση τμημάτων που παράγονταν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο¹⁴⁴⁶.

Σφυρηλάτηση: Η τεχνική της σφυρηλάτησης αξιοποιήθηκε στην επεξεργασία όλων των ελατών μετάλλων. Τα ασημένια φωτιστικά και τα σιδερένια παράγονταν και διακοσμούνταν, με τον ίδιο τρόπο, με σφυρηλάτηση. Μία μεταλλική πλάκα ή ένα πρόπλασμα που λαμβάνεται αρχικά από την χύτευση, σφυρηλατείται πάνω σε μία λίθινη ή μεταλλική μήτρα. Αυτή αποκτά, λόγω των ενδιάμεσων αναθερμάνσεων, μία δομή ελάσματος, που επιτρέπει να αυξηθεί η αντοχή του μετάλλου στα ρήγματα, λόγω των αναδομήσεων μέσα στην κρυσταλλική δομή¹⁴⁴⁷. Ένα σκεύος σφυρηλατημένο είναι ταυτόχρονα ελαφρύτερο και πιο συμπαγές από ένα σκεύος χυτό του ίδιου πάχους. Έντεκα φωτιστικά από καθαρό χαλκό¹⁴⁴⁸ έχουν κατασκευαστεί με σφυρηλάτηση ενός φύλλου μετάλλου¹⁴⁴⁹. Οι αλυσίδες και άλλα στοιχεία ανάρτησης είναι επίσης συνήθως κατασκευασμένα με σφυρηλάτηση αρχίζοντας από τα σύρματα ή τις πλάκες που αρχικά είναι χυτά¹⁴⁵⁰. Εξάλλου, οι αλυσίδες ανάρτησης συνήθως κατασκευάζονταν με τη σφυρηλάτηση συρμάτων, ελασμάτων και δίσκων διάτρητων που παράγονταν με άμεση χύτευση σε μήτρες που γενικώς ήταν λίθινες και μπορούσαν να επαναχρησιμοποιηθούν¹⁴⁵¹.

Στις τεχνικές διακόσμησης των μετάλλινων φωτιστικών μπορούμε να συμπεριλάβουμε: την κοπή των μοτίβων ενός διάτρητου διάκοσμου¹⁴⁵²,

1443. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 301.

1444. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 301.

1445. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 78.

1446. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 78.

1447. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 79.

1448. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 148 και Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, αρ. ΚΑ 1.004-ΚΑ 1.005, πίν. 229, αρ. ΚΑ 1.007-1.008, πίν. 230, αρ. LU 3.058-3.064, πίν. 258-259.

1449. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 148 και Xanthopoulou, *Les luminaires*, φωτογραφίες, αρ. LU 2.003-LU 2.004, πίν. 235-236, αρ. LU 2.011, πίν. 238.

1450. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 148.

1451. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 79.

1452. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 79.

τη χάραξη και σμίλευση¹⁴⁵³, τη δημιουργία διάκοσμου με νιέλλο¹⁴⁵⁴ και την επικασσιτέρωση των φωτιστικών με στόχο την απομίμηση των πολύτιμων μετάλλων¹⁴⁵⁵.

13.3 Τυπολογία μετάλλινων λυχναριών

Η Μ. Ξανθοπούλου έχει προτείνει την ταξινόμηση των μετάλλινων λυχναριών με βάση το σχήμα του ελαιοδοχείου και του μυκτήρα που συνήθως χύνονταν σε ένα τμήμα σχηματίζοντας ένα σύνολο που χαρακτηρίζεται ως σώμα του λύχνου. Στοιχεία άλλοτε λειτουργικά και άλλοτε διακοσμητικά, όπως η λαβή, το κάλυμμα ή ο ανακλαστήρας, χύνονταν ξεχωριστά και συσχετίζονται συχνά με διαφορετικούς τύπους σωμάτων. Κριτήρια μορφολογικά και τεχνοτροπικά λήφθηκαν υπόψη στη μελέτη των πλαστικών λυχναριών¹⁴⁵⁶. Παράλληλα στη χρονολόγηση αξιοποιήθηκαν και στοιχεία που προέκυψαν από τη σύγκριση μετάλλινων και πήλινων λυχναριών¹⁴⁵⁷. Για την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο η Μ. Ξανθοπούλου διακρίνει δεκαεπτά τύπους¹⁴⁵⁸, στους οποίους θα μπορούσαμε να προσθέσουμε άλλον έναν ενώ άλλοι τέσσερις μεταγενέστεροι τύποι θα μπορούσαν να συμπληρώνουν την τυπολογία των βυζαντινών λυχναριών:

1. Ιταλικά λυχνάρια με έλικες (2ος-4ος αι., Ιταλία) (Εικόνα 308)¹⁴⁵⁹. Χαρακτηρίζονται από ένα κυκλικό ελαιοδοχείο, σκαφοειδές¹⁴⁶⁰, αρκετά βαθύ που εκτείνεται σε έναν, δύο ή τρεις μυκτήρες, εκατέρωθεν των οποίων σχηματίζονται έλικες με συμπαιγείς απολήξεις. Τα παραδείγματα αυτού του τύπου είναι συνήθως εφοδιασμένα με αλυσίδες ανάρτησης. Οι ρίζες του τύπου ανάγονται στην ελληνιστική εποχή (2ος-1ος αι. π.Χ.). Ο τύπος επιβιώνει στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο και ανακλαστήρες με χριστιανική εικονογραφία συμπληρώνουν τη διακόσμησή του¹⁴⁶¹. Ανάλογα με τις μορφολογικές ιδιαιτερότητες του ελαιοδοχείου και του μυκτήρα διακρίνονται διάφορες υποκατηγορίες. Είναι πολύ πιθανόν τα λυχνάρια αυτού του τύπου να αποτελούν ιταλικά προϊόντα¹⁴⁶².

2. Λυχνάρια με κυκλικό ελαιοδοχείο και μυκτήρα με αποφύσεις ελίκων (4ος-6ος αι.) (Εικόνα 309)¹⁴⁶³. Αυτά παρουσιάζουν ένα κυκλικό ελαιοδοχείο, σκαφοειδές, και μυκτήρα επιμήκη και αποστρογγυλεμένο, επίσης σκαφοειδή, με αποφύσεις εκφυλισμένων ελίκων. Το σχήμα του ποδιού

1453. Xanthopoulos, *Lampes en Bronze*, σσ. 79-80.

1454. Xanthopoulos, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 150.

1455. Xanthopoulos, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 151.

1456. Xanthopoulos, *Lampes en Bronze*, σ. 1-2.

1457. Xanthopoulos, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 7. Για παράδειγμα σαματικού λυχναριού, βλ. Xanthopoulos, *Les luminaires*, τ. 2, αρ. LA 14.002, πίν. 133.

1458. Xanthopoulos, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 8, πίνακας 1. Στον πίνακα 2 παρατίθεται κατάλογος με τη διακόσμηση των λαβών και των ανακλαστήρων.

1459. Xanthopoulos, *Lampes en Bronze*, σ. 3, εικ. 1.

1460. Με το επίθετο σκαφοειδής αποδίδω το γαλλικό *carené*.

1461. Xanthopoulos, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 10.

1462. Xanthopoulos, *Lampes en Bronze*, σσ. 3-4.

1463. Xanthopoulos, *Lampes en Bronze*, σ. 5, εικ. 7.

και των αποφύσεων θυμίζουν πρότυπο ελληνιστικό ή ρωμαϊκό.

3. Λυχνάρια με επιμήκη αποστρογγυλεμένο μύξο¹⁴⁶⁴ (Εικόνες 310¹⁴⁶⁵, 311¹⁴⁶⁶) (5ος-7ος αι.). Τυπολογικά θυμίζουν τα μέταλλινα λυχνάρια της ελληνιστικής εποχής και τα ανάλογα πήλινα, τα επονομαζόμενα «της Εφέσου». Αυτά τα λυχνάρια, που προορίζονταν για ανάρτηση ή τοποθέτηση σε καντηλιέρα¹⁴⁶⁷, μαρτυρούνται σε όλη τη Ρωμαϊκή περίοδο. Τα παλαιохριστιανικά λυχνάρια του τύπου αυτού χαρακτηρίζονται από ένα αχλαδόσχημο ελαιοδοχείο, ελαφρώς πεπιεσμένο, σε ορισμένα παραδείγματα σκαφοειδές στο πλάι ή πιο σπάνια στο κάτω μέρος. Ο τύπος γνώρισε μία ασύγκριτη δημοφιλία και μία μαζική παραγωγή σε όλη τη διάρκεια της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου¹⁴⁶⁸. Στην ίδια περίοδο, οι συγκρινόμενοι με αυτόν τύποι πήλινων λυχναριών είναι είτε τροχήλατοι ή καμωμένοι σε μήτρα¹⁴⁶⁹. Οι διαφορές ανάμεσα στα παραδείγματα υποδεικνύουν ότι τα λυχνάρια αυτά παράγονταν σε περισσότερα από ένα κέντρα παραγωγής. Η διάκριση των υποκατηγοριών αυτού του τύπου έχει επιχειρηθεί με βάση το σχήμα της λαβής και του ανακλαστήρα¹⁴⁷⁰. Λυχνάρι που προέρχεται από το Puppūt της Τυνησίας και θεωρείται Βυζαντινής περιόδου, θα μπορούσε να εκληφθεί ως τρίμυξη εκδοχή του τύπου αυτού (Εικόνα 312)¹⁴⁷¹.

4. Λυχνάρια με λαβή σε σχήμα γρύπα ή στεφάνης άνθους (Πιθανώς από το β' μισό του 4ου έως και τον 5ο αιώνα) (Εικόνες 313¹⁴⁷², 314¹⁴⁷³).

Τα λυχνάρια αυτά χαρακτηρίζονται από κυκλικό ελαιοδοχείο, επιμήκη αποστρογγυλεμένο μύξο και μία κυλινδρική λαβή με σχήμα γρύπα ή στεφάνης άνθους¹⁴⁷⁴. Πολλά λυχνάρια του τύπου αυτού προέρχονται ή εικάζεται ότι προέρχονται από την Ιταλία ή διατηρούνται σε ιταλικά μουσεία. Λυχνάρι με λαβή σε σχήμα γρύπα αναπαριστάνεται σε μικρογραφία του κώδ. P1ut. I, 56 (Ευαγγέλιο του Ραμπουλά), φ. 9v., του 586¹⁴⁷⁵ (Εικόνα 315) και ένα παρόμοιο λυχνάρι απεικονίζεται σε κοπτικό ύφασμα¹⁴⁷⁶. Η αναπαράσταση ενός λυχναριού αυτού του τύπου στο Ψαλτήριον της Στουτγκάρδης, φ. 139r, που χρονολογείται στο α' μισό του 9ου αι.¹⁴⁷⁷ (Εικόνα 316), θα μπορούσε να υπαγορεύει την επιβίωση του τύπου έως την εποχή αυτή εκτός κι αν το Ψαλτήριον αντιγράφει μία παλιότερη μικρογραφία.

5. Λυχνάρια με επιμήκη και αποστρογγυλεμένο μύξο και λαβή σε σχήμα γρύπα, στεφάνης άνθους ή αλόγου: περιφερειακές παραλλαγές (;)¹⁴⁷⁸.

1464. Xanthopoulos, *Lampes en Bronze*, σσ. 6-14.

1465. Xanthopoulos, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 20.

1466. *Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη*, σ. 123, αρ. κατ. 207.

1467. Xanthopoulos, *Lampes en Bronze*, σ. 6.

1468. Xanthopoulos, *Lampes en Bronze*, σ. 6.

1469. Xanthopoulos, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 13.

1470. Xanthopoulos, *Lampes en Bronze*, σ. 6.

1471. Baratte, Puppūt, εικ.4.

1472. Xanthopoulos, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 89.

1473. Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 340, σ. 229.

1474. Xanthopoulos, *Lampes en Bronze*, σσ. 14-15.

1475. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 36.

1476. Martiniani-Reber κ.άλ., *Tissus coptes*, αρ. 96, σ. 16.

1477. Xanthopoulos, *Lampes en Bronze*, σ. 16, εικ. 34.

1478. Xanthopoulos, *Lampes en Bronze*, σσ. 16-17.

Τα λυχνάρια αυτά συνδυάζουν στοιχεία από τον τύπο 3, όπως τον επιμήκη και αποστρογγυλεμένο μύξο) και τον τύπο 4, δηλαδή τη λαβή που διαμορφώνεται ως γρύπας, στεφάνη άνθους ή άλογο. Τα λυχνάρια του τύπου 5 παρουσιάζουν αρκετά κοινά στοιχεία αλλά και διαφορές που θα μπορούσαν να τα εντάξουν σε διαφορετικές παραγωγές. Μόνο ορισμένα λυχνάρια που προέρχονται από τους Στόβους και την Ballana μπορούν να χρονολογηθούν με βάση τα συμφραζόμενά τους στο τέλος του 4ου ή στις αρχές του 5ου αι.

6. Λυχνάρια με επίπεδο επάνω τμήμα και έλικες (5ος-7ος αι.)¹⁴⁷⁹ (Εικόνα 317). Τα λυχνάρια του τύπου αυτού παρουσιάζουν ένα ελαιοδοχείο αχλαδόσχημο και έναν επιμήκη και αποστρογγυλεμένο μύξο. Η κυκλική οπή πλήρωσης επεκτείνεται επάνω από τον μύξο μέσω ενός τραπεζιόσχημου καναλιού και καλύπτεται από ένα κάλυμμα ανάλογου σχήματος¹⁴⁸⁰. Γενικώς διαθέτουν κολεό προσαρμογής σε αιχμηρή απόληξη λυχνοστάτη¹⁴⁸¹. Με βάση τους σταυρόμορφους ανακλαστήρες δεν μπορούν να χρονολογηθούν πριν τα τέλη του 5ου αι. ενώ ένα παράδειγμα από τις Σάρδεις έχει ως *terminus ante quem* την αρχή του 7ου αιώνα¹⁴⁸². Τα λυχνάρια του τύπου αυτού παρουσιάζουν μία ιδιαίτερη ομοιογένεια, στοιχείο που θα επέτρεπε την απόδοσή τους σε κέντρα παραγωγής της Ανατολικής Μεσογείου¹⁴⁸³.

7. Λυχνάρια κυκλικά με δίσκο. Τα δεκαέξι λυχνάρια που συμπεριλαμβάνονται σε αυτόν τον τύπο χαρακτηρίζονται από ένα φακοειδές ελαιοδοχείο με διαμορφωμένο δίσκο και κυκλικό ή ημικυκλικό μύξο, δορυφορούμενο ορισμένες φορές από κάθετες αυλακώσεις. Μία μικρή κυκλική οπή πλήρωσης καταλαμβάνει το κέντρο του δίσκου. Το πόδι είναι κυκλικό και ελαφρώς υπερυψωμένο. Η δακτυλιόσχημη λαβή επιστέφεται από σταυρόμορφο ή καρδιόσχημο ανακλαστήρα. Τα λυχνάρια του τύπου αυτού προσγράφονται στην παράδοση των κυκλικών λυχναριών με δίσκο (τύπος Loeschcke VIII/Broneer 25) που χρονολογούνται από τον 1ο αι. και εξής ενώ η παραγωγή αντίστοιχων μετάλλινων λυχναριών φαίνεται ότι τουλάχιστον έως τον 4ο-5ο αι. ακολουθεί έναν παράλληλο βίο με αυτόν των αντίστοιχων πήλινων λυχναριών. Σε σχέση με τον τόπο παραγωγής δεν μπορεί να προταθεί μία συγκεκριμένη περιοχή¹⁴⁸⁴.

8. Λυχνάρια του αφρικανικού τύπου Hayes I (Εικόνες 318¹⁴⁸⁵, 254)¹⁴⁸⁶. Τα λυχνάρια του τύπου αυτού προσιδιάζουν τόσο στο σχήμα όσο και στη διακόσμηση στα πήλινα τυνησιακά λυχνάρια που χρονολογούνται από το β' μισό του 4ου έως και τα μέσα του 5ου αι. Όπως τα ανάλογά τους πήλινα, τα μέταλλα αυτά λυχνάρια διαθέτουν ένα ωσειδές σκαφοειδές σώμα, με δίσκο, κανάλι και διακοσμημένο περιχέιλωμα και πολλές οπές πλήρω-

1479. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 109.

1480. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σσ. 17-18.

1481. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 29.

1482. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 30.

1483. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 17.

1484. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 18.

1485. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 188, LA 8.001.

1486. Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, πίν. III.

σης και εξαερισμού επάνω στον δίσκο. Πατούν επάνω σε πόδι και διαθέτουν μία δακτυλιόσχημη λαβή με φυλλόσχημο ανακλαστήρα καθώς και δακτυλίους ανάρτησης. Για τα λυχνάρια αυτά ο D. M. Bailey έχει προτείνει ιταλική προέλευση¹⁴⁸⁷.

9. Λυχνάρια του αφρικανικού τύπου Hayes II (Εικόνες 319¹⁴⁸⁸, 255)¹⁴⁸⁹. Τα λυχνάρια του τύπου αυτού προσιδιάζουν, στο σχήμα και στη διακόσμηση, στα πήλινα τυνησιακά λυχνάρια, που χρονολογούνται από τις αρχές του 5ου έως το τέλος του 6ου αι. Όπως τα ανάλογά τους πήλινα, τα μετάλλια αυτά λυχνάρια διαθέτουν ένα ωοειδές σκαφοειδές σώμα, δίσκο με πολλές οπές πλήρωσης και εξαερισμού, ένα κανάλι και διακοσμημένο περιχειλίωμα. Πατούν επάνω σε πόδι και διαθέτουν μία δακτυλιόσχημη ή ταινιόσχημη λαβή με σταυρόμορφο ανακλαστήρα καθώς και δακτυλίους ανάρτησης. Όπως τα λυχνάρια του τύπου 8, αντιγράφουν ανάλογα πήλινα λυχνάρια και θα μπορούσαν να αποτελούν ιταλική παραγωγή¹⁴⁹⁰.

10. Λυχνάρια μικρασιατικά με πτυχωτό μύξο (Εικόνα 320)¹⁴⁹¹. Σχεδόν όλα τα λυχνάρια του τύπου αυτού έχουν κολεό στήριξης σε λυχνοστάτες¹⁴⁹². Τα λυχνάρια αυτού του τύπου πρέπει να έχουν σχέση με πήλινα λυχνάρια που παράγονταν στη Μικρά Ασία και πιο ειδικά στην περιοχή της Εφέσου από τον 6ο έως τις αρχές ή τα μέσα 7ου αι. (Εικόνα 276)¹⁴⁹³. Διαθέτουν ένα φακοειδές σώμα και έναν σκαφοειδή επικήκη και αποστρωγυλεμένο μύξο με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τη διαμόρφωση των πτυχώσεων του μύξου ως ριπίδιο. Σε αντίθεση με τα ανάλογά πήλινα τους οι ώμοι τους είναι ακόσμητοι. Η κυκλική και σχετικά μεγάλη οπή πλήρωσης καλύπτεται συνήθως από κάλυμμα που ανοιγοκλείνει με τη βοήθεια ενός στροφίου¹⁴⁹⁴. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα λυχνάρι με παρόμοια διαμόρφωση μύξου και επτάφωτη λυχνία στη θέση του ανακλαστήρα¹⁴⁹⁵ (Εικόνα 321). Τα μετάλλια λυχνάρια αυτού του τύπου είναι πιθανόν ότι παράγονταν στη Μικρά Ασία χωρίς να αποκλείεται η παραγωγή τους και σε άλλα κέντρα παραγωγής¹⁴⁹⁶.

11. Λυχνάρια με σχήμα ανθρώπινου κεφαλιού (Εικόνα 322)¹⁴⁹⁷. Ένα ανδρικό κεφάλι κατέχει τη θέση του ελαιοδοχείου σε καθένα από τα τρία λυχνάρια που αντιπροσωπεύουν τον τύπο αυτό και προσγράφονται στη μακρά παράδοση των λυχναριών με σχήμα ανθρώπινου κεφαλιού, που κατασκευάζονταν στην Αίγυπτο από την Ελληνιστική περίοδο έως τον 2ο - 4ο αι. Τη θέση του λαιμού καταλαμβάνει ένας σκαφοειδής μύξος και η

1487. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 19. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 32.

1488. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 19.

1489. Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, πίν. XII.

1490. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 32.

1491. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 120.

1492. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 32.

1493. Bailey, *Lamps III*, πίν. 109.

1494. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 19. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 33.

1495. Israeli, *Menorah*, σ. 155.

1496. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 20.

1497. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 20. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 20, εικ.

οπή πλήρωσης βρίσκεται κατακόρυφα τοποθετημένη στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Και τα τρία έως σήμερα γνωστά παραδείγματα προέρχονται από τάφους στην περιοχή της Νουβίας, που χρονολογούνται στο διάστημα 4ος-5ος αι.¹⁴⁹⁸.

12. Λυχνάρια με σχήμα ανθρώπινου ποδιού. Τα λυχνάρια αυτά συνεχίζουν την παράδοση των ρωμαϊκών λυχναριών με σχήμα ποδιού, των οποίων η χρήση συσχετίζεται με τη λατρεία της Ίσιδος και του Σέραπι¹⁴⁹⁹, ιδιαίτερα με το δεξί πόδι του Σέραπι που θεωρούσαν ότι είχε αποτροπαϊκές ιδιότητες. Λυχνάρια σε σχήμα πατούσας, όπως το μεταλλικό λυχνάρι από κράμα χαλκού, που βρέθηκε στη Συρία, χρονολογείται στον 4ο-5ο αι., και σήμερα εκτίθεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, Fletcher Fund, 1962 (62.10.1)¹⁵⁰⁰ (Εικόνα 323)¹⁵⁰¹, ανευρίσκονται συχνά σε νοικοκυριά της Ύστερης Αρχαιότητας, καθώς οι αναπαραστάσεις ποδιού ήταν κοινές τόσο στους ειδωλολάτρες όσο και στους χριστιανούς ως είδος φυλακτού για καλή τύχη, εκφράζοντας την επιθυμία για υγεία, ασφάλεια ή προστασία από κακόβουλες σκοτεινές δυνάμεις¹⁵⁰². Η επίστεψη παρόμοιου λυχναριού με σταυρό, από κράμα χαλκού, που βρέθηκε στη Συρία, χρονολογείται στον 4ο-5ο αι., και σήμερα εκτίθεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, Fletcher Fund, 1962 (62.10.2)¹⁵⁰³ (Εικόνα 324), υποδηλώνει τη σχέση του με χριστιανικά συμφραζόμενα¹⁵⁰⁴. Το σανδάλι, που περικλείει το πόδι, θα μπορούσε να ταυτιστεί με την *caliga*, ρωμαϊκό στρατιωτικό υπόδημα. Η οπή για το φιλίλι, τοποθετείται στην απόληξη ενός δαχτύλου. Η οπή πλήρωσης βρίσκεται τοποθετημένη στο επίπεδο του αστραγάλου¹⁵⁰⁵. Ορισμένα παραδείγματα είναι εφοδιασμένα με ένα κάλυμμα θολωτού σχήματος που διαθέτει και στροφίο. Ένα πήλινο λυχνάρι, προερχόμενο από την Αθηναϊκή Αγορά¹⁵⁰⁶, παρόμοιο με μεταλλικό λυχνάρι του Βρετανικού Μουσείου, αρ. ευρ. 1772.3-4.63, (Εικόνα 325, αρ. LA 16.011) χρονολογείται στον 5ο-6ο αι.¹⁵⁰⁷. Το προαναφερθέν λυχνάρι του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης¹⁵⁰⁸ (Εικόνα 323), διαθέτει ψηλό διάτρητο κάλυμμα σε σχήμα διώροφου αψιδωτού θόλου, εμπνευσμένο ίσως από σύγχρονά του φανάρια ή από σύγχρονα θυμιατήρια. Η απουσία στο διάκοσμο θρησκευτικών συμβόλων οδηγεί στην υπόθεση ότι θα μπορούσε να απευθύνεται τόσο σε χριστιανούς όσο και σε ειδωλολάτρες¹⁵⁰⁹. Όλα τα λυχνάρια του τύπου αυτού προ-ορίζονταν για ανάρτηση¹⁵¹⁰.

1498. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 20. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 45.

1499. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 20.

1500. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 46, αρ. κατ. 5.

1501. Για ανάλογο αντικείμενο του 5ου-6ου αι. βλ. επίσης Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, αρ. κατ. 15.

1502. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, αρ. κατ. 15.

1503. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 44, αρ. κατ. 4.

1504. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 44, αρ. κατ. 4.

1505. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 20.

1506. Grandjouan, *Terracottas*, αρ. 922, σ. 72, πίν. 24.

1507. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 46.

1508. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 143.

1509. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 46, αρ. κατ. 5.

1510. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 20.

13. Λυχνάρια με σχήμα τετράποδου ζώου¹⁵¹¹ (Εικόνα 326). Το σώμα ενός ζώου, λιονταριού, καμήλας ή βοδιού, αποτελεί το ελαιοδοχείο αυτών των λυχναριών που αντιπροσωπεύουν την παραγωγή διαφορετικών εργαστηρίων¹⁵¹². Η οπή πλήρωσης, τοποθετημένη στο κεφάλι του ζώου καλυπτόταν με ένα καπάκι που έφερε στροφέα. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει το λυχνάρι με σχήμα λιονταριού από το Κοπτικό Μουσείο στο Κάιρο, αρ. ευρ. 5196 (Εικόνα 326, επάνω αριστερά, LA 17.003), το οποίο φέρει στα καπούλια του έναν αρωματοκαύστη σε σχήμα ημισφαιρικού κυπέλλου¹⁵¹³. Σε σχέση με τον αρωματοκαύστη, παίρνει τη συνήθη μορφή των παλαιοχριστιανικών θυμιατηρίων¹⁵¹⁴. Τα λυχνάρια με μορφή καμήλας (Εικόνα 327)¹⁵¹⁵ έχουν τις οπές για τα φιλίλια, δύο ή και τέσσερις, εκατέρωθεν του λαιμού ή της κοιλιάς του ζώου και την οπή πλήρωσης στο επάνω μέρος, στη σέλα¹⁵¹⁶.

14. Λυχνάρια με σχήμα δελφινιού (Εικόνες 328¹⁵¹⁷, 329¹⁵¹⁸, 330¹⁵¹⁹). Αυτά τα λυχνάρια μπορούν να διακριθούν σε δύο υποτύπους: ο πρώτος αποτελείται από διαφορετικά σχήματα που παραμένουν κοντά στα ρωμαϊκά πρότυπα (Εικόνα 331)¹⁵²⁰. Οι διαστάσεις των λυχναριών αυτού του υποτύπου είναι πιο περιορισμένες. Το ευτραφές σώμα των δελφινιών επεκτείνεται μέσω της ανυψωμένης ουράς τους, στην άκρη της οποίας βρίσκεται η οπή πλήρωσης ενώ ένας βραχύς μύξος ξεπηδά από το ρύγχος τους. Ο δεύτερος υποτύπος παρουσιάζει μεγαλύτερη ομοιογένεια. Αποτελείται από λυχνάρια με πιο ραδινές αναλογίες, τα οποία χαρακτηρίζονται από έναν σκαφοειδή μύξο, ιδιαίτερα επιμήκη ο οποίος ξεπροβάλλει από τις σιαγόνες του κήτους και από μία κυλινδρική ουρά που απολήγει σε έναν ανθικό κάλυκα, όπως στο δίμυξο λυχνάρι με σχήμα δελφινιού από κράμα χαλκού, του 4ου-5ου αι., που εκτίθεται στο Μουσείο Μπενάκη με αρ. ευρ. 11547¹⁵²¹ (Εικόνα 332). Συχνά, ένα σταυρός είναι τοποθετημένος στο κεφάλι ή την ουρά, επιβεβαιώνοντας τον εκχριστιανισμό του δελφινιού ως συμβόλου σωτηρίας. Τα λυχνάρια αυτού του τύπου είναι εφοδιασμένα είτε με κυλινδρικό πόδι και έναν κολεό προσαρμογής τους σε καντηλέρια, ο οποίος διαπερνά όλο το ελαιοδοχείο είτε με στέλεχος για την ανάρτηση τους σε καντηλέρια¹⁵²². Τα λυχνάρια παρόμοιου σχήματος απαντούν και σε πηλό, όπως το λυχνάρι του 4ου-5ου αι. που εκτίθεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας (Εικόνα 215)¹⁵²³. Πολυάριθμα λυχνάρια με μορφή δελφινιού βρέθηκαν σε τάφους στη Ballana

1511. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 146.

1512. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σσ. 21-22.

1513 Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 47.

1514. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 48.

1515. Bénazeth, Rutschowskaya, *L'art copte en Égypte*, αρ. κατ. 219.

1516. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 48.

1517. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 151.

1518. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 154, αρ. κατ.168.

1519. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 54, αρ. κατ. 9.

1520. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 199, εικ. 45.

1521. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 199, εικ. 45.

1522. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 23.

1523. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 49 και για παραπομπές σχετικές με πήλινα λυχνάρια σε σχήμα ψαριού βλ. ειδικά υποσημ. 159.

(Νουβία) (Εικόνα 330) ενώ τα περισσότερα δημοσιευμένα θεωρούνται αιγυπτιακής προέλευσης¹⁵²⁴. Τα λυχνάρια του δεύτερου υποτύπου θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στον 5ο αι. ενώ αυτά του πρώτου έχουν θεωρηθεί πρωιμότερα¹⁵²⁵.

15. Λυχνάρια με σχήμα πτηνού¹⁵²⁶ (Εικόνα 333)¹⁵²⁷. Μία μεγάλη ποικιλία πτηνών, όπως λ.χ. περιστέρια, γαλοπούλες, παγόνια, κόκκορες, πάπιες, κύκνοι, κοράκια, αναπαριστάνονται στα μετάλλινα λυχνάρια της Ύστερης Αρχαιότητας. Τα λυχνάρια αυτά θα μπορούσαν να διακριθούν σε δύο υποτύπους: από τη μία πλευρά, στα λυχνάρια που αποδίδονται περισσότερο ή λιγότερο νατουραλιστικά (Εικόνα 334)¹⁵²⁸ και από την άλλη πλευρά στα λυχνάρια στα οποία η ανατομία των πτηνών προσαρμόζεται στα σχήματα ενός λυχναριού, όπως στην περίπτωση ενός λυχναριού από κράμα χαλκού του 4ου-5ου αι., που ανήκει στη Συλλογή Malcove με αρ. ευρ. Μ 82.39¹⁵²⁹ (Εικόνα 335). Τα λυχνάρια του πρώτου υποτύπου αναπαριστούν ένα πτηνό που πατά στα δύο του πόδια ή σε ορισμένες περιπτώσεις υποβοηθείται από την προσθήκη ενός στελέχους κάτω από την ουρά. Η οπή πλήρωσης βρίσκεται άλλοτε στη ράχη και άλλοτε στο κεφάλι. Στον δεύτερο υποτύπο τα πόδια του πτηνού αναπαριστάνονται σε ανάγλυφο. Η οπή πλήρωσης κλείνει με τριγωνικό κάλυμμα, τοποθετημένο ανάμεσα στα διπλωμένα φτερά. Τα λυχνάρια αυτά ήταν είτε αναρτημένα με αλυσίδες ή τοποθετούνταν στις αιχμηρές απολήξεις των καντηλεριών¹⁵³⁰. Στον 5ο και 6ο αι. λυχνάρια σε σχήμα πτηνού, και ειδικώς περιστεριού, έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλή. Πολλά τέτοια λυχνάρια ήταν γνωστά από την αρχαιότητα και η δημοφιλία τους οφείλεται εν μέρει στη λατρεία της Θεάς Ίσιδας καθώς πολλές γλυπτές αναπαραστάσεις περιστεριών συνδέονται με αυτήν¹⁵³¹. Το μοτίβο του περιστεριού, συμβόλου απεικόνισης του Αγίου Πνεύματος και συμβόλου της ειρήνης της ψυχής καθώς και ο σταυρός, που κοσμεί ορισμένα παραδείγματα, υποστηρίζουν μια χριστιανική ερμηνεία αυτών των λυχναριών. Αυτό δεν σημαίνει ότι η χρήση τους ήταν αποκλειστικά εκκλησιαστική¹⁵³². Λυχνάρια σε σχήμα παγονιού, όπως το λυχνάρι του 7ου αι., από τη Βυζαντινή Συλλογή του Dumbarton Oaks, με αρ. ευρ. BZ 1940.21¹⁵³³ (Εικόνα 336)¹⁵³⁴, κατασκευάστηκαν στην Αίγυπτο, όπου οι μεταλλοτεχνίτες τελειοποίησαν τις μεθόδους παραγωγής, και εξήχθησαν σε όλη τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία¹⁵³⁵.

1524. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 54, αρ. κατ. 9.

1525. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 23.

1526. Τα λυχνάρια αυτά, όπως και άλλα αντίστοιχα καμωμένα με πηλό, ανακαλούν στη σκέψη μας τον όρο «ορνιθάρια» βλ. Montserrat, *Church Lighting*, σ. 441.

1527. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 166.

1528. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 208, εικ. 49.

1529. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 216, εικ. 52.

1530. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σσ. 24-25.

1531. Althaus, Sutcliffe, *Byzantium*, σ. 173, αρ. κατ. 145.

1532. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 52-53.

1533. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 60, αρ. κατ. 12.

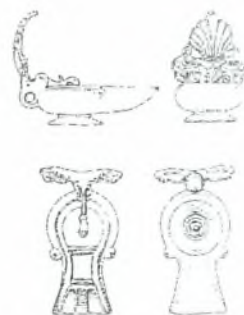
1534. Για το θέμα αυτό κατά τα ρωμαϊκά χρόνια βλ. Agustoni, *Ex pavone lux*, σ. 15.

1535. Για ανάλογο αντικείμενο βλ. επίσης Dauterman-Maguire, Maguire, *Duncan-Flowers, Art and Holy Powers*, αρ. κατ. 14. Για την ερμηνεία του σχήματος, βλ. σ. 11.

16. Λυχνάρια με σχήμα караβιού (Εικόνες 337¹⁵³⁶, 338¹⁵³⁷). Το σκαρί του πλοίου αποτελεί το ελαιοδοχείο αυτών των λυχναριών, με έναν ή περισσότερους μύξους, τα οποία προορίζονταν για ανάρτηση. Το καράβι (ναῦς) απέκτησε από πολύ νωρίς μία χριστιανική σημασία, ως σύμβολο της εκκλησίας (ναός), της ανάμνησης της κιβωτού του Νώε και του σταυρού του πάθους. Η παρουσία νηόσχημων λυχναριών ή αναθημάτων στις εκκλησίες φαίνεται πολύ πιθανή. Ο Παύλος Σιλεντιάριος αναφέρει ανάμεσα στα φωτιστικά της Αγίας Σοφίας στο τέλος του 6ου αι. «ἀλλὰ καὶ ἀργυρέας τις ἴδοι νέας»¹⁵³⁸. Λυχνάρια σε σχήμα πλοίου αναφέρονται και σε κατάλογο απογραφής εξοπλισμού μίας κοπτικής εκκλησίας (5ος-6ος αι.): «πλοιάρ(ια) χαλκ(ᾶ) δ' μύξαι δ'»¹⁵³⁹. Ένα караβόσχημο λυχνάρι του τέλους 4ου - αρχών 5ου αι., που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλωρεντίας, με αρ. ευρ. 1671¹⁵⁴⁰ (Εικόνα 339), αποτελεί ένα ακόμη παράδειγμα στο οποίο ο χριστιανισμός αφομοιώνει ένα ειδωλολατρικό θέμα προσδίδοντας στο διάκοσμό του τους σχετικούς συμβολισμούς. Εδώ το θέμα είναι η Οδύσσεια, που συμβολίζει ότι η Εκκλησία είναι ο δρόμος για το Βασίλειο των Ουρανών του πιστού, που οδηγείται από το Άγιο Πνεύμα (πουλί/περιστέρι που κουρνιάζει στο κατάρτι), με τον σταυρό (κατάρτι) ως όπλο κόντρα στους πειρασμούς και τις αιρέσεις (Σειρήνες)¹⁵⁴¹. Σε ένα άλλο παράδειγμα, από τη Βυζαντινή Συλλογή Dumbarton Oaks, με αρ. ευρ. BZ. 1963.32, τρία απλά λυχνάρια συνδυάστηκαν ώστε να δημιουργηθεί ένα τρίμυξο λυχνάρι με σχήμα πλοίου (Εικόνα 340). Μια πατούρα στο κάτω μέρος του λυχναριού υποδηλώνει ότι το λυχνάρι πατούσε σε μία βάση. Ωστόσο, οι κρίκοι ανάρτησης δείχνουν ότι το λυχνάρι αυτό θα μπορούσε επίσης να αναρτάται¹⁵⁴².

17. Λυχνάρια μεμονωμένα. Στον τύπο αυτό έχουν συμπεριληφθεί λυχνάρια που αποτελούν μοναδικά παραδείγματα, όπως για παράδειγμα ένα λυχνάρι του Βρετανικού Μουσείου με αρ. ευρ. 1923.4-161A¹⁵⁴³ (Εικόνα 341), το οποίο θυμίζει πολύμυξα τραπεζιόσχημο παλαιστινιακά λυχνάρια, χρονολογούμενα συνήθως στο διάστημα από τα μέσα του 3ου έως τον 5ο αι. Διαθέτει ένα αχλαδόσχημο σώμα, μεγάλο πεπλατυσμένο μύξο χωρισμένο σε τρεις οπές για το φτιλί και πατά σε καμπυλωτό πόδι. Ο D. M. Bailey το χρονολογεί στον 4ο αιώνα¹⁵⁴⁴. Στην ίδια κατηγορία μπορεί να συμπεριληφθεί ζεύγος λυχναριών του 5ου αι. που βρέθηκαν στην Ballana¹⁵⁴⁵ (Εικόνα 342 αριστερά), διαθέτουν ημισφαιρικό ελαιοδοχείο με κοίλο δίσκο και το σχήμα τους θυμίζει λυχνάρια με έλικες, τα οποία μαρτυρούνται από τις αρχές του 1ου αι. Επίσης, στην ίδια κατηγορία εντάσσεται λυχνάρι από το Εθνικό Ρω-

1536. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 174.

1537. Demandt, Engemann, *Konstantin der Grosse*, αρ. κατ. II. 4. 63.

1538. Αντωνιάδης, *Ἐκφρασις*, τ. Γ', σ. 141, στ. 851.

1539. Mundell-Mango, *Kaper Koraon*, αρ. 91, σ. 263.

1540. La Rocca, *Ensolli, Aurea Roma*, σ. 453, αρ. 41.

1541. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 26 και Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 56.

1542. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 64, αρ. κατ. 14.

1543. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 132.

1544. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 26.

1545. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 134.

μαϊκό Μουσείο της Ρώμης, με αρ. ευρ. 256322, με σώμα αχλαδόσχημο, σκαφοειδές με πεπλατυσμένο το επάνω μέρος του¹⁵⁴⁶ (Εικόνα 342 δεξιά). Ανάμεσα σε άλλα στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνεται ένα λυχνάρι προοριζόμενο για ανάρτηση με δύο αντιδιαμετρικά τοποθετημένους μύξους, αιγυπτιακής πιθανώς παραγωγής, που εκτίθεται στο Λούβρο με αρ. ευρ. E 11880¹⁵⁴⁷ (Εικόνα 343), καθώς και μεταλλικό λυχνάρι του 6ου-7ου αι., που εκτίθεται στο Μουσείο Κανελλόπουλου (Εικόνα 344) και αποτελεί το ανάλογο πήλινων λυχναριών, που θεωρείται ότι κατασκευάζονταν στη Σάμο και στη Μικρασιατική Ακτή ανάμεσα στο τέλος του 5ου και τις αρχές του 7ου αι. Παρόμοιας μορφής είναι τα λυχνάρια του ισλαμικού κόσμου, που χρονολογούνται στο διάστημα από τον 9ο έως τον 12ο αι. (Εικόνα 344)¹⁵⁴⁸. Τέλος, ένα λυχνάρι που βρέθηκε στο Tille Höyük στην Τουρκία (Εικόνα 341, δεξιά κάτω μέρος) χαρακτηρίζεται ως λυχνάρι με «κολάρο». Προέρχεται από σύνολο που χρονολογείται στον 12ο-13ο αιώνα¹⁵⁴⁹. Αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα του καταλόγου που είναι καμωμένο από καθαρό χαλκό και κατασκευασμένο με σφυρηλάτηση. Ο τύπος αυτός είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος σε πηλό στο διάστημα από τον 6ο έως και τον 13ο αι. (Εικόνα 283). Τα αντίστοιχα κεραμικά λυχνάρια συνήθως έχουν μία ταινιωτή λαβή, κάτι που δεν διακρίνεται στο μεταλλικό παράδειγμα. Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό το σφυρηλατημένο λυχνάρι αντιστοιχεί σε ένα σχήμα που θυμίζει τροχήλατα πήλινα λυχνάρια, αφού τα χυτά από κράμα χαλκού λυχνάρια αντιστοιχούν σε τύπους οι οποίοι σε πηλό είναι συνήθως καμωμένοι με μήτρα. Επιπλέον, είναι καμωμένο με δύο τμήματα, όπως είναι τα πήλινα λυχνάρια, κυρίως από τον 9ο-10ο αι. και εξής, υποδηλώνοντας, έτσι, ότι η σχέση ανάμεσα στην παραγωγή των μετάλλων και των κεραμικών δεν μεταφέρεται πιθανώς μόνο σε επίπεδο σχήματος αλλά και στο επίπεδο της τεχνικής¹⁵⁵⁰.

18. Μια σειρά από μεταλλικά φωτιστικά, όπως τα δύο παραδείγματα, που προέρχονται από τη Μαύρη Θάλασσα και χρονολογούνται μεταξύ 4ου και 5ου αι.¹⁵⁵¹ (Εικόνα 345), ερμηνεύονται είτε ως μεταλλικά λυχνάρια που φώτιζαν με χρήση ζωικού λίπους είτε ως κηροπήγια με την πρώτη υπόθεση να φαντάζει ως πιο πιθανή ειδικά στην περίπτωση του αντικειμένου του 5ου αι. (Εικόνα 345 αριστερά), καθώς σε αυτό διαμορφώνεται και μύξος.

19. Λυχνάρια με κολουροκωνικό δοχείο (6ος-8ος, Αίγυπτος) (Εικόνα 346)¹⁵⁵². Τα λυχνάρια αυτά θυμίζουν τροχήλατα λυχνάρια με κολουροκωνικό δοχείο, επιμήκη μύξο και λαβή ταινιωτή, που χρονολογούνται στον 6ο-7ο αι. και είναι διαδεδομένα στην Παλαιστίνη, στην Κύπρο και στην Αίγυπτο (βλ. ενδεικτικά Εικόνα 286)¹⁵⁵³. Η ίδια χρονολόγηση προτείνεται και για τα αντίστοιχα μεταλλικά. Όλα τα παραδείγματα έχουν προέλευση αι-

1546. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 134.

1547. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 227, LA17.005.

1548. Poulou-Papadimitriou, Samos, σσ. 594-598.

1549. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 39.

1550. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 40.

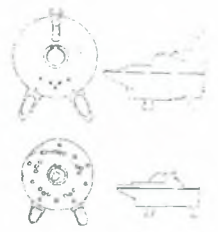
1551. Chrzanowski, *Lumière! Nyon*, σ. 36, εικ. 32-33.

1552. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 122.

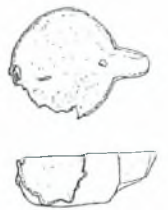
1553. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 33 και ειδικά υποσημ. 87 όπου οι σχετικές παραπομπές για πήλινα τροχήλατα παρόμοιου σχήματος.

γυπτιακή¹⁵⁵⁴. Θεωρώ πολύ πιθανόν ότι στο τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας βρισκόμαστε σε μία περίοδο κατά την οποία τα πήλινα τροχήλατα λυχνάρια αρχίζουν να κυριαρχούν ακόμη και ως σχήματα που τα απομιμούνται τα μέταλλα.

20. Λυχνάρια με σχήμα «κουτιού»¹⁵⁵⁵ (Εικόνα 347)¹⁵⁵⁶ [12ος-13ος, Ανατολή, Αίγυπτος (:)]. Το δοχείο αυτών των λυχναριών αποτελείται από ένα κουτί ορθογώνιο, τρίγωνο ή κυκλικό με επίπεδο πάτο που στηρίζεται σε τρία ή τέσσερα μικρά πόδια σε σχήμα σχηματοποιημένων ποδιών ζώου. Τα λυχνάρια αυτά θα μπορούσαν να διαθέτουν έναν, δύο ή τρεις μύξους. Το επάνω μέρος των λυχναριών αυτών, που συνήθως δεν σώζεται, αποτελούσε μία πλάκα συγκολλημένη¹⁵⁵⁷. Πολυάριθμα παραδείγματα αυτού του τύπου προέρχονται από την Αίγυπτο, δύο από τη Μικρά Ασία και ένα από την Ελλάδα. Τα ανασκαφικά δεδομένα και οι ομοιότητες του τύπου αυτού με ισλαμικά λυχνάρια επιβεβαιώνουν την όψιμη χρονολόγησή του¹⁵⁵⁸.

21. Ανοιχτά λυχνάρια με ημισφαιρικό δοχείο (Εικόνα 348)¹⁵⁵⁹ [12ος-13ος, Ευρώπη, Ιταλία (:)]. Μια οπή στην τετράγωνη προεξοχή στο πίσω μέρος τους σημειώνει ίσως την τοποθέτηση πιρτσινιού για τη συγκόλληση της λαβής. Είναι εξίσου πιθανόν η προεξοχή αυτή να χρησιμοποιούνταν η ίδια ως λαβή. Ο D. M. Bailey έχει προτείνει για τον τύπο αυτόν μια όψιμη χρονολόγηση και ο συνδυασμός του ανοιχτού δοχείου και των στενών μύξων θυμίζει πράγματι ισλαμικά λυχνάρια. Η γεωγραφική διάδοση των παραδειγμάτων που διασώθηκαν ενισχύει την υπόθεση μίας ιταλικής παραγωγής¹⁵⁶⁰. Ο ιδιαίτερα επιμήκης μύξος ενός παραδείγματος από το Εθνικό Ρωμαϊκό Μουσείο της Ρώμης, αρ. ευρ. 4786 (Εικόνα 348, αρ. LA 10.006), ανακαλεί στο νου μας τα κύπελλα με μύξο της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου ή «σκεύη πλήρωσης λυχναριών», όπως αυτά της Συλλογής Τσολοζίδη με αρ. ευρ. 107,108¹⁵⁶¹ (Εικόνα 349).

22. Ανοιχτά λυχνάρια με κυκλικό δοχείο και τραπεζοειδή μύξο (Εικόνα 350)¹⁵⁶² [12ος-13ος αι., Ευρώπη, Ιταλία (:)]. Χαρακτηριστικό στοιχείο τους είναι μία γλωσσίδα σταθεροποιημένη στο εσωτερικό του μύξου προορισμένη να συγκρατεί τον μύξο. Τα χαρακτηριστικά αυτού του τύπου θυμίζουν τα πήλινα μεσαιωνικά λυχνάρια που βρέθηκαν στη Dinogetia (10ος-12ος αι.)¹⁵⁶³. Ο τύπος δείχνει ότι ήταν διαδεδομένος στα Βαλκάνια, την Ελλάδα και την Ιταλία¹⁵⁶⁴.

1554. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 34.

1555. Με τον όρο αυτό αποδίδω το γαλλικό *coffret*.

1556. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 124.

1557. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 34.

1558. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 35.

1559. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 127.

1560. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 36.

1561. *Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη*, σ. 123, αρ. κατ. 208-209. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 36.

1562. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 129.

1563. Ștefan, Barnea, Comșa, Comșa, *Dinogetia*, εικ. 119,2 και 129, 3.

1564. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 37.

Για τα μέταλλα λυχνάρια θα μπορούσαμε να επισημάνουμε επίσης ότι η ύπαρξη κολεού στα λυχνάρια για να στηρίζονται στα καντηλέρια είναι ένα στοιχείο χαρακτηριστικό για την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο. Η αιχμηρή απόληξη των καντηλεριών με σχήμα πυραμιδοειδές ή κυλινδρικό εισέρχεται στο εσωτερικό του σώματος του λυχναριού διαμέσου μιας υποδοχής που βρίσκεται στο πόδι και διατηρείται στη θέση της με συγκόλληση¹⁵⁶⁵.

Η συχνή παρουσία ανακλαστήρων στα μέταλλα λυχνάρια (Εικόνες 351¹⁵⁶⁶, 352¹⁵⁶⁷) και η απουσία τους στα πήλινα πρέπει να θεωρηθεί εύλογη και αναμενόμενη. Ο πηλός δεν θα μπορούσε να ανακλά το φως και να αυξάνει την έντασή του. Μάλιστα, η χρήση του όρου ανακλαστήρες (*reflecteurs*) στα πήλινα λυχνάρια είναι σαφώς καταχρηστική και προφανώς προκύπτει μόνο στις περιπτώσεις εκείνες που τα πήλινα προέκυψαν ως απομιμήσεις μετάλλινων με ανακλαστήρες πιθανώς σε απόπειρες αντεκτύπωσης αντίστοιχων μετάλλινων λυχναριών.

13.4 Μέταλλα λυχνάρια, πήλινα λυχνάρια: μία παράλληλη εξέλιξη

Είναι γενικά αποδεκτό ότι τα πήλινα λυχνάρια με μήτρα μιμούνται τα σχήματα (και τις τεχνικές παραγωγής) των μετάλλινων. Ωστόσο, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα της αντίστροφης μίμησης. Από τεχνική άποψη, ήταν δυνατή η αντεκτύπωση ενός πήλινου λυχναριού (*surmoulage*) και η χρησιμοποίησή του ως αρχέτυπου ή ήταν δυνατόν να το προσαρμόσουν στους κανόνες της παραγωγής των μετάλλινων με την προσθήκη ενός ανακλαστήρα, ενός καλύμματος κ.ο.κ. Πράγματι, φαίνεται ότι και οι δύο διαδικασίες ακολουθήθηκαν στην παραγωγή των μετάλλινων λυχναριών του αφρικανικού τύπου, που φαίνεται ότι απομιμήθηκαν κεραμικά πρότυπα. Καθένα από τα λυχνάρια της σειράς είναι διαφορετικό από τα άλλα: ορισμένα παρουσιάζουν έναν διάκοσμο πιο περίτεχνο (ανακλαστήρες σταυρόσχημους ή φυλλόσχημους, πόδι ανυψωμένο) προσαρμοσμένο στις τεχνικές της εργασίας με χαλκό, ενώ άλλα παραμένουν κοντά ή αναπαράγουν με πιστό τρόπο τα πρωτότυπα κεραμικά¹⁵⁶⁸. Πολυάριθμοι τύποι παρουσιάζουν γνωρίσματα τυπικά και διακοσμητικά, που δεν έχουν λόγο να βρίσκονται στα κεραμικά, ή που είναι δύσκολο να αποκτηθούν με τις τεχνικές, που εφαρμόζονται στην κατασκευή τους, ή που αποδεικνύονται ευαίσθητα και χωρίς προσαρμογή σε αυτό το υλικό. Οι ορθογώνιες προεξοχές στους ώμους των αθηναϊκών λυχναριών και των κορινθιακών, για παράδειγμα, αποκαλύπτουν τη μίμηση μετάλλινων πρωτοτύπων. Το ίδιο ισχύει και για την παρουσία στα πήλινα λυχνάρια περίτεχνων ανακλαστήρων ή ανακλαστήρων πολύ κοφτών, δακτυλίων ή στελεχών ανάρτησης¹⁵⁶⁹.

1565. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 58.

1566. Δεληβορριάς, Φωτόπουλος, *Μουσείο Μπενάκη*, αρ. κατ. 314.

1567. Δεληβορριάς, Φωτόπουλος, *Μουσείο Μπενάκη*, αρ. κατ. 315.

1568. Xanthopoulou, *Lampes en métal*, σ. 305-306.

1569. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 63.

Κατά συνέπεια, τα πρωτότυπα για τα λυχνάρια με έλικες και για τα λυχνάρια με επιμήκη και αποστρογγυλεμένο μύξο (τύποι Ξανθοπούλου 1 και 3) πρέπει να αναζητηθούν στα μέταλλα αντικείμενα. Ωστόσο, φαίνεται ότι ορισμένες φορές θα μπορούσαν να υπάρχουν εξαιρέσεις στον κανόνα. Φαίνεται ότι πηγή έμπνευσης για τα βορειοαφρικανικά λυχνάρια (τύποι Ξανθοπούλου 8, 9), τα μικρασιατικά λυχνάρια του τύπου Ξανθοπούλου 10, τα λυχνάρια σαμιακού/μικρασιατικού τύπου (Εικόνα 353)¹⁵⁷⁰ και τα φακοειδή λυχνάρια με δίσκο και ημικυκλικό μύξο (Εικόνα 354)¹⁵⁷¹ υπήρξαν τα πηλίνα πρωτότυπα που προσαρμόζονταν στις διαδικασίες παραγωγής που σχετίζονταν με τα μέταλλα¹⁵⁷². Η εξέλιξη των μετάλλινων και πήλινων λυχναριών από την Ύστερη Αρχαιότητα έως το Μεσαίωνα ήταν παράλληλη και οι επιδράσεις ανάμεσα στις δύο παραγωγές, αμφίδρομες¹⁵⁷³. Ανάλογα με την εξέλιξη των πήλινων λυχναριών, παρατηρείται και για τα μέταλλα λυχνάρια ένα πέρασμα από σχήματα επιμήκη σε σχήματα αποστρογγυλεμένα.

Ως λυχνάρι που μιμείται μέταλλα πρότυπο παρουσιάζεται το πήλινο λυχνάρι με σχήμα δελφινιού που προέρχεται από τις Λουλουδιές Πιερίας και που εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, αρ. ευρ. ΒΚ 4513.19 (Εικόνα 213)¹⁵⁷⁴. Παρόμοιο λυχνάρι βρέθηκε στον χώρο του βαπτιστηρίου παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη Μηλέα Λαρίσης¹⁵⁷⁵. Εξάλλου, αμφότερα θυμίζουν στο σχήμα τα μέταλλα δελφίνια μετάλλινων πολυκάνδηλων (Εικόνες 355¹⁵⁷⁶, 356¹⁵⁷⁷).

Τέλος, μία παράλληλη εξέλιξη ίσως υφίσταται ανάμεσα στα πηλίνα και τα μέταλλα λυχνάρια με πλαστική διαμόρφωση, όπως για παράδειγμα αυτά που απομιμούνται το σχήμα ψαριών (Εικόνα 215)¹⁵⁷⁸ και πουλιών (Εικόνα 214)¹⁵⁷⁹.

14. Διαμόρφωση λυχναριών για στατή χρήση, για τοποθέτηση σε καντηλέρια και για αιώρηση

Τα μέταλλα λυχνάρια, σε ορισμένες περιπτώσεις και τα πηλίνα, εφοδιάζονταν με ωτόσχημες λαβές ώστε να μπορούν να αναρτούνται από αλυσίδες. Εδώ μπορούμε να αναφέρουμε τα μέταλλα στελέχη ανάλογα με αυτό που εικονίζεται σε τοιχογραφία της κατακόμβης των αγίων Μαρ-

1570. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 133.

1571. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 113. Για παραδείγματα αυτού του τύπου βλ. επίσης Xanthopoulou, *Lampes en métal*, σ. 303 και εικ. 14-18.

1572. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 64 και Xanthopoulou, *Lampes en métal*, σ. 303.

1573. Xanthopoulou, *Lampes en métal*, σ. 303

1574. Μαρκή κ. άλ., *Λυχνάρια Λουλουδιών*, σ. 212 και εικ. 3ια.

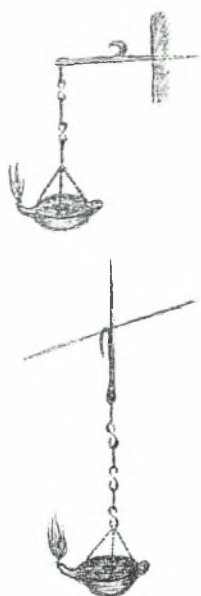
1575. Κουγιουμτζόγλου, *Παλαιοχριστιανική κεραμική*, σ. 553, υποσημ. 10 και εικ. 15.

1576. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 283, αρ. 296.

1577. Χατζητρύφωνος, Ćurđić, *Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 1.

1578. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 296, αρ. κατ. 313 και Chrzanovski, *Lumière! Nyon*, σ. 89, αρ. κατ. 105.

1579. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 58, αρ.κατ. 11.

κελλίνου και Πέτρου του β' μισού του 4ου αι.¹⁵⁸⁰ (Εικόνα 225) και τις αλυσίδες που προορίζονταν για τη συγκράτηση των λυχναριών με το χέρι και τη μετακίνησή τους σε υπαίθριους ή ημιυπαίθριους χώρους και σε στοές. Στην προαναφερθείσα τοιχογραφία απεικονίζεται ένας εργάτης που ανασκάπτει έναν υπόγειο χώρο υπό το φως ενός λυχναριού αναρτημένου από άγκιστρο προσαρμοσμένο σε καρφή μπηγμένο στο μέτωπο του βράχου (Εικόνα 357)¹⁵⁸¹. Η απεικόνιση είναι πολύ κατατοπιστική για το πώς χρησιμοποιούνταν λυχνάρια που έφεραν αλυσίδα ανάρτησης, που απέληγε σε άγκιστρο ανάλογο με αυτό ενός μεταλλικού λυχνάρι σε σχήμα πάπιας (4ος-7ος αι.), από τη Συλλογή Leo Mildenberg¹⁵⁸² (Εικόνα 358). Προφανώς, ανάλογα με την περίπτωση, θα μπορούσε ο κάτοχός του να μπήγει την αιχμηρή απόληξη σε κάποια σχισμή στο βράχο ή να κρεμάει το λυχνάρι από κάποια προεξοχή του τοίχου ή από άλλο άγκιστρο ή κάποιο άλλο πλατύ αντικείμενο.

Η ανάρτηση των λυχναριών παρέμεινε μία πρακτική διαδεδομένη στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο. Τα μεταλλικά λυχνάρια των τύπων Ξανθοπούλου 1, 2, 8 και 9, πολλά παραδείγματα του τύπου Ξανθοπούλου 2.1 καθώς και η πλειονότητα των πλαστικών λυχναριών, διέθεταν δακτύλιους ανάρτησης και ορισμένα διατηρούν τις αλυσίδες και τα μεγάλα πεπλατυσμένα άγκιστρα. Ορισμένα λυχνάρια των τύπων Ξανθοπούλου 14 και 15 παρουσιάζουν ένα στέλεχος προσαρτημένο στο πάνω μέρος του ελαιοδοχείου χάρη στο οποίο αυτά αναρτούνταν με έναν δακτύλιο σε ένα καντηλέρι¹⁵⁸³.

Ένα καλό παράδειγμα μας δίνει μια σφήνα που είναι προσαρμοσμένη στην απόληξη σιδερένιου ανοιχτού λυχναριού και θα μπορούσε να εξυπηρετεί τη στερέωση του σε πλαϊνά τοιχώματα και σε σχισμές βράχων (Εικόνα 359)¹⁵⁸⁴.

15. Χρήσεις λυχναριών

Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι πολλές από τις χρήσεις των λυχναριών που είναι γνωστές για τη Ρωμαϊκή περίοδο συνεχίστηκαν και στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο. Για τα ρωμαϊκά χρόνια πληροφορούμαστε ότι τα λυχνάρια χρησιμοποιούνταν για να φωτίσουν τις ταβέρνες, τους οίκους ανοχής, τους στεγασμένους υπαίθριους πάγκους, τοποθετημένα στους πάγκους και στα τραπέζια καθώς και σε κόγχες ανοιγμένες στους τοίχους, στο εσωτερικό όπως και στο εξωτερικό, κοντά στην πόρτα της εισόδου¹⁵⁸⁵. Επίσης, τα λυχνάρια συνόδευαν τους κατόχους τους και σε θεάματα, όπως στα θέατρα. Στο θέατρο οι ηθοποιοί άναβαν τα λυχνάρια για να δηλώσουν

1580. Donati, *Romana Pictura*, εικ. 79, σ. 190.

1581. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 9. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 57.

1582. Walker, *Animals*, αρ. 58, 77.

1583. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 59

1584. Tchangova, *Pernik*, σ. 23, εικ. 12,1.

1585. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 22. Για τις χρήσεις των λυχναριών στην Αρχαία Ελλάδα, βλ. Μουλλού, *Τεχνητός φωτισμός*, σ. 302.

ότι η σκηνή διαδραματιζόταν την νύχτα¹⁵⁸⁶. Στα αμφιθέατρα, κατά τη διάρκεια των νυχτερινών θεαμάτων, οι θεατές εφοδιάζονταν με λυχνάρια, δημιουργώντας επίσης μία χορογραφία αυθόρμητη, που ήταν ιδιαίτερα αγαπητή στους αυτοκράτορες Καλιγούλα και Δομητιανό, στοιχείο που θυμίζει τους αναπήρες που ανάβουν στις μέρες μας στις συναυλίες¹⁵⁸⁷.

Η οικιακή χρήση παλαιοχριστιανικών λυχναριών που φέρουν σταυρούς είναι γνωστή από ανασκαφές ιδιωτικών οικιών¹⁵⁸⁸. Σε μία οικία στην αρχαία πόλη του Κουρίου στην Κύπρο, η οποία πιθανώς καταστράφηκε από σεισμό στα 365 ένας κοντός λυχνοστάτης και ένα λυχνάρι ανακαλύφθηκαν μαζί με ένα μαρμάρινο τραπέζι πάνω στο οποίο ήταν τοποθετημένος ο λυχνοστάτης¹⁵⁸⁹. Η διακόσμηση των λυχναριών με σταυρό στις λαβές δεν σημαίνει απαραίτητα ότι αυτά χρησιμοποιήθηκαν σε εκκλησίες. Αντικείμενα στα σπίτια ήταν συχνά κοσμημένα με σταυρό, σύμβολο που εκλαμβάνονταν ως φορέας καλής τύχης και προστασίας τόσο στα οικιακά όσο και στα εκκλησιαστικά αντικείμενα¹⁵⁹⁰. Από την άλλη πλευρά, η μικρή ποσότητα λυχναριών που βρέθηκαν στους χώρους του διοικητικού κέντρου, στην Αγορά της Θεσσαλονίκης, πιθανολογείται ότι οφείλεται ίσως στο γεγονός ότι η χρήση των λυχναριών ήταν περιορισμένη κατά τις νυχτερινές ώρες¹⁵⁹¹.

Έχουν βρεθεί, επίσης, πλήηνα λυχνάρια που χρησιμοποιήθηκαν σε καταστήματα της Ύστερης Αρχαιότητας¹⁵⁹². Λυχνάρι που φέρει σταυρό βρέθηκε και σε βυζαντινό κατάστημα στις Σάρδεις, στην Τουρκία και μαρτυρά επίσης τη χρήση του σταυρού σε κοσμικά συμφραζόμενα¹⁵⁹³. Τέλος, δεν γνωρίζουμε εάν το λυχνάρι που αποκαλύφθηκε σε ανασκαφή του μεταλλουργικού εργαστηρίου(?) στο Κουμπί της Εύβοιας χρησιμοποιήθηκε ως μέσο φωτισμού μέσα στο εργαστήριο ή αποτέλεσε ένα από τα προϊόντά του¹⁵⁹⁴.

Η αναφορά του Νικηφόρου Βρυέννιου για χρησιμοποίηση λύχνων και δάδων για να φωτίζονται οι σκηνές στο στρατόπεδο όλη τη νύχτα και μέχρι τα χαράματα¹⁵⁹⁵ υποδηλώνει ότι τα λυχνάρια χρησιμοποιούνταν και στις σκηνές, στα υποκατάστατα, δηλαδή, των οικιών κατά τη διάρκεια των εκστρατειών.

Μικρογραφία από ένα συριακό Ευαγγέλιο γραμμένο στη Μονή του Αγίου Ιωάννη στη Zagba στα 586 στην οποία ο ευαγγελιστής Ιωάννης γράφει υπό το φως ενός υπερυψωμένου λυχναριού τοποθετημένου δίπλα του (Εικόνα 315)¹⁵⁹⁶ υποδηλώνει τη χρήση λυχναριού για ανάγνωση και

1586. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 22.

1587. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 22.

1588. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 58 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

1589. Soren, *Kourion*, σ. 58.

1590. Kalavrezou, *Byzantine Women*, σ. 196.

1591. Αδάμ-Βελένη, *Λύχνοι του 3ου αι.*, σ. 192.

1592. Balty, *Guide d'Apamée*, σ. 104.

1593. Stephens-Crawford κ. άλ., *Sardis*, σ. 98, figs. 567, 568, 570.

1594. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 178-179.

1595. Gautier, *Nicéphore Bryennios, Histoire*, βιβλίο 4, ενότητα 21, στ. 5-6.

1596. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 58.

γραφή¹⁵⁹⁷. Στον 11ο αι., η Άννα Κομνηνή χρησιμοποιεί λύχνο προκειμένου να γράψει κατά τη διάρκεια της νύχτας¹⁵⁹⁸. Εάν ο όρος αυτός στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν περιγράφει κάποιο άλλο φωτιστικό, όπως για παράδειγμα μία γυάλινη κανδήλα ή ένα κερί, η πληροφορία αυτή μας επιτρέπει να θεωρήσουμε δεδομένη τη χρήση λυχνariών από τους λογίους και γενικότερα από όσους ασχολούνταν με τη γραφή και την ανάγνωση κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο.

Για τη χρήση λυχνariών σε τάφους ενδεικτικά αναφέρω τα λυχνάρια που αποκαλύφθηκαν σε ταφικούς τύμβους στο Qustul, Ballana, Firka και Qasr Ibrim και αποτελούσαν τον εξοπλισμό αξιωματούχων και θάφτηκαν μαζί με τους κατόχους τους σύμφωνα με τα έθιμα της περιοχής¹⁵⁹⁹. Επίσης, στην Καλλιθέα της Βοιωτίας παλαιοχριστιανικά πήλινα λυχνάρια προέρχονται από την επανάχρηση μυκηναϊκών τάφων της περιοχής¹⁶⁰⁰. Ανακομιδές κτερισμένες με λυχνάρια αποκαλύφθηκαν στη ροδιακή νεκρόπολη σε περιοχή με συνεχή χρήση στην Ύστερη Αρχαιότητα¹⁶⁰¹. Τα λυχνάρια αυτά φαίνεται ότι δεν ήταν επιμελώς τοποθετημένα και στο σύνολό τους έφεραν ίχνη καύσης, στοιχείο που φανερώνει τη χρήση τους πριν την εναπόθεσή τους στον τάφο¹⁶⁰².

Η λειτουργία εργαστηρίων λυχνariών θεωρείται ότι εξυπηρετούσε τις ανάγκες του Λυχνομαντείου στην Πάτρα¹⁶⁰³ ενώ πήλινα λυχνάρια προσφέρονταν ως αφιερώματα στην Πηγή των λύχων (Fountain of the Lamps)¹⁶⁰⁴. Και στις δύο περιπτώσεις φαίνεται ότι η χρήση λυχνariών σε ειδωλολατρικά έθιμα του ελληνορωμαϊκού κόσμου συνεχίζεται και στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την Πηγή των Λύχων, αναφέρεται ότι σε ένα δωμάτιο λουτρού στην Κόρινθο βρέθηκαν περίπου 4000 λυχνάρια, που χρονολογούνται από τον 4ο έως τον 6ο αι. Το λουτρό βρισκόταν σε μικρή απόσταση από ένα πρωιμότερο ιερό του Ασκληπιού. Φαίνεται ότι όταν το λουτρό έπεσε σε αχρησία στον ύστερο 4ο αι. και το υπόγειο δωμάτιο πλημμύρισε μερικώς η λαϊκή προκατάληψη ήρθε να το θεωρήσει ως τόπο μαγείας. Τα λυχνάρια βρέθηκαν μαζί με μαγικούς μολύβδινους κατάδεσμούς και πολυάριθμα νομίσματα και όστρακα, που φέρουν μαγικές ρήσεις¹⁶⁰⁵. Η απόθεσή τους στο νερό θεωρούνταν ότι θα ενεργοποιούσε τις κατάρες, καθώς το νερό θα διευκόλυνε την επικοινωνία με τους δαίμονες¹⁶⁰⁶. Τα λυχνάρια ήταν κοσμημένα

1597. Η πληροφορία αντλείται από το Hamilton, Brooks, *Syriac chronicle*, βιβλίο VI, κεφ. IX, σ. 178.

1598. Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, βιβλίο 1, κεφ.15, ενότητα 6, στ. 26-28.

1599. Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 179.

1600. Κοιλιάκου, Βοιωτία, εικ. 9.

1601. Κατσιώτη, *Λυχνάρια από τη Ρόδο*, σ. 239.

1602. Μπαϊράμη, *Ροδιακή νεκρόπολη*, σ. 251 και υποσημ. 9 όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές για τη συνήθεια της εναπόθεσης λυχνariών και αγγείων στους χριστιανικούς τάφους.

1603. Πετρόπουλος, *Λυχνομαντείο*, σ. 142, συμπέρασμα ιη. Για το λυχνομαντείο της Πάτρας και γενικότερα για τη λυχνομαντεία βλ. Πετρόπουλος, *Λυχνομαντείο*, σσ. 132-139.

1604. Gamett, *Corinthian lamps*, σ. 183.

1605. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 24.

1606. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σσ. 24, 26.

τόσο με ειδωλολατρικά όσο και με χριστιανικά μοτίβα και ορισμένα έφεραν μαγικές επιγραφές. Κρίνοντας από το περιεχόμενο των μαγικών επικλήσεων, τα λυχνάρια έχουν θεωρηθεί αναθήματα χριστιανών και εβραίων¹⁶⁰⁷.

Εκτός από το προαναφερθέν λυχνομαντείο στην Πάτρα, λυχνομαντείο υπήρχε πιθανότατα και στη Χαλκίδα, τον 3ο αι., όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από το κείμενο μιας επιγραφής που αναφέρεται στον Αρποκράτη¹⁶⁰⁸. Εικάζεται μάλιστα ότι με τη λυχνομαντεία του αρχαιοελληνικού κόσμου συσχετίζεται¹⁶⁰⁹ η αναφορά του Ιωάννη Χρυσόστομου ότι προκειμένου η οικογένεια να επιλέξει το όνομα του παιδιού άναβε διάφορα λυχνάρια, σε καθένα από τα οποία χαρασσόταν και από ένα όνομα. Εκείνο που θα έσβηγε τελευταίο θα έδινε το όνομά του στο παιδί, γιατί πίστευαν ότι έτσι θα κέρδιζε μακροζωία¹⁶¹⁰.

Πολλές ομιλίες και θεολογικές πραγματείες της βυζαντινής περιόδου χρησιμοποιούν τα λυχνάρια ως μεταφορές για την ψυχή¹⁶¹¹.

Μεγάλοι αριθμοί ρωμαϊκών και χριστιανικών λύχνων βρίσκονται σε σπήλαια, τους ιδιαίτερα προσφιλείς τόπους λατρείας των αγροτικών πληθυσμών κατά την Ύστερη Αρχαιότητα¹⁶¹². Λατρευτική έχει θεωρηθεί η χρήση των λυχναριών που βρέθηκαν σε σήραγγα στα Ίσθμια σχετιζόμενη πιθανώς με ειδωλολατρικά έθιμα¹⁶¹³. Σε σπήλαιο της Πάρνηθας στην Αττική οι κάτοικοι της περιοχής, όχι, προφανώς, χωρίς λόγο, έδωσαν το όνομα Λυχνοσπηλιά¹⁶¹⁴. Μετάλλινο λυχνάρι εικάζεται ότι προέρχεται από το σπήλαιο του Ψυχρού στην Κρήτη, που θα μπορούσε να έχει επίσης χρησιμοποιηθεί ως τόπος λατρείας στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο¹⁶¹⁵.

Με την ταφική χρήση θα μπορούσαν να συσχετισθούν και τα λυχνάρια που χρησιμοποιούνταν από τους νεκροθάφτες σε κατακόμβες, ανάλογα με αυτά που διακρίνουμε σε τοιχογραφία στην κατακόμβη των αγίων Μαρκελλίνου και Πέτρου, του β' μισού 4ου αι.¹⁶¹⁶ (Εικόνα 225) και σε τοιχογραφία στην κατακόμβη της Via Latina στη Ρώμη, του 4ου αι.¹⁶¹⁷ (Εικόνα 226). Εμμέσως οι παραστάσεις αυτές υποδηλώνουν χρήση λυχναριών και σε στοές ορυχείων¹⁶¹⁸. Μάλιστα, ως λυχνάρια ορυχείου ερμηνεύονται σι-

1607. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 26.

1608. Totti, *Λυχνομαντεία*, 297-301.

1609. Πετρόπουλος, *Λυχνομαντείο*, σ. 139.

1610. Ιωάννης Χρυσόστομος, Ύπόθεσις τῆς πρὸς Κορινθίους Α' Ἐπιστολῆς, σ.105, στ. 40-54.

1611. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 58.

1612. Πινγιάτογλου, *Δίον. Οι λύχνοι*, σ. 78 και υποσημ. 141.

1613. Lindros-Wohl, *Darkness and light*, σσ. 211-216.

1614. Πινγιάτογλου, *Δίον. Οι λύχνοι*, σ. 79.

1615. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 185.

1616. Donati, *Romana Pictura*, εικ. 79, σ. 190.

1617. Spier, *Picturing the Bible*, σ. 56, εικ. 43.

1618. Για ανάλογη χρήση στη Ρωμαϊκή περίοδο βλ. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ.

22. Για την προχριστιανική περίοδο σημαντική η αναφορά του 2ου αι. π.Χ. Άγαθαρχίδης, Περίπλους, ενότητα 25, στ. 16-18: «Οὔτοι μὲν οὖν λύχνους προσδεδεμένους τοῖς μετώποις ἔχοντες λατομοῦσιν, ἀκολουθοῦντες οἶον φλεβὶ τῷ λευκανθίζοντι».

δερένιο λυχνάρι που βρέθηκε στο Pernik (Εικόνα 359)¹⁶¹⁹ και πανομοιότυπο που βρέθηκε στο ορυχείο της Plakalnica¹⁶²⁰.

Στο Sidi Jdidi (Aradi), στην Τυνησία, τα λυχνάρια χρησιμοποιήθηκαν για τον φωτισμό τριών βασιλικών χριστιανικών μεταξύ του 5ου και 7ου αι. Πρόκειται για μία πληροφορία που πιστοποιεί ότι τα πήλινα λυχνάρια χρησιμοποιούνταν στον φωτισμό των εκκλησιών μέχρι και τον 7ο αι.¹⁶²¹. Επίσης, στη ΒΔ εκκλησία στην Hippos-Sussita¹⁶²² έχουν βρεθεί στοιχεία που μας δίνουν πληροφορίες για τη διασπορά των φωτιστικών στον χώρο της. Κατά την έρευνα των κλιτών, που διατήρησαν τα μαρμάρινα θωράκια, που τα χώριζαν από τα πλευρικά τμήματα του ιερού, ένα πήλινο λυχνάρι βρέθηκε μπροστά από κάθε θωράκιο¹⁶²³. Ένα σύνολο αμεταχείριστων λυχναριών, των μέσων του 8ου αι., καμωμένων από φθαρμένες μήτρες και αποθηκευμένων σε έναν πάγκο στο διακονικό της βασιλικής, έχει θεωρηθεί ότι, είτε είχαν αγορασθεί από την εκκλησία είτε είχαν δωρηθεί¹⁶²⁴. Στην ίδια εκκλησία βρέθηκε επίσης και ένα μπρούτζινο λυχνάρι που αναρτούνταν με τη βοήθεια αλυσίδων (Εικόνα 360)¹⁶²⁵.

Εξάλλου, και για τη μεσαιωνική Ιταλία και τη Νορμανδία οι χρήσεις λυχναριών που αναφέρονται είναι αυτή στο εσωτερικό των οικιών, έξω από τον χώρο της οικίας, σε υπόγειες στοές, μέσα στις εκκλησίες και ακόμη στα κοιμητήρια¹⁶²⁶.

Σχετικά με τον φωτισμό των παρεκκλησιών και των βαπτιστηριών αναφέρεται ότι στα πρώτα υπήρχε φωτισμός μόνο από ειδικά φωτιστικά. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αυτοί οι χώροι περιορισμένων διαστάσεων φωτίζονταν με φωτιστικά που χρησιμοποιούνταν στις βασιλικές δίπλα στην Αγία Τράπεζα και στον ιερό χώρο. Μέσα στους μεγάλους χώρους των βασιλικών δεν απαντούν φωτιστικά ανάλογα με ένα χρυσό λυχνάρι με 10 ή 12 φλόγες το οποίο στον 4ο αι. το βρίσκουμε στην κρύπτη του Αγίου Λαυρεντίου και στο βαπτιστήριο δίπλα στη βασιλική της Sant' Agnese, στη Ρώμη. Στον 5ο αι. μετά τη λεηλασία της Ρώμης από τους Γότθους το 410 και τους Βανδάλους το 455 η δωρεά χρυσού λυχναριού επαναλαμβάνεται για το βαπτιστήριο του Λατερανού και δύο φορές για την κρύπτη του Αγίου Λαυρεντίου¹⁶²⁷. Ένα λυχνάρι σε σχήμα δελφινιού θεωρείται ότι προέρχεται από μία εκκλησία της Saqqara¹⁶²⁸ και δύο λυχνάρια με σχήμα περιστεριού αποκαλύφθηκαν στην εκκλησία του San Basilio di Ariano Polesine στο Rovigo και στη βασιλική του Ilinac¹⁶²⁹.

1619. Ljubenova, Selišteto ot rimskata, σ. 165, εικ. 103. 2 και σ. 166. Tchangova, *Pernik*, σ. 23, εικ. 12,1.

1620. Tchangova, *Pernik*, σ. 22.

1621. Bonifay, *Lampes africaines*, σ. 31.

1622. Młynarczyk, *Fading lights*.

1623. Młynarczyk, *Fading lights*.

1624. Młynarczyk, *Fading lights*.

1625. Burdajewicz, Młynarczyk, *Liturgical Furniture*, σσ. 26-27, εικ. 12-13.

1626. Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 152.

1627. Geertman, *Illuminazione*, σ. 152.

1628. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 186.

1629. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 187.

Παρά τη συχνή χρήση των λύχνων σε ρωμαϊκά ταφικά έθιμα¹⁶³⁰ και παρόλο που σχεδόν όλα τα λυχνάρια που βρέθηκαν μέσα στις κατακόμβες χρησίμευαν για να φωτίζουν τις στοές και να αποδίδουν τιμή στους νεκρούς, τοποθετημένα σε κόγχες δίπλα στους τάφους, διαπιστώνουμε ότι στην Ύστερη Αρχαιότητα, αν και το λυχνάρι διατηρεί μία ιδιαίτερα σημαντική συμβολική αξία, συνοδεύει όλο και σπανιότερα τον νεκρό. Σε μελέτη για τους τάφους της Βόρειας Ιταλίας της Ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου, αναφέρεται ότι από τα τέλη του 3ου αι. έως και σε ολόκληρο τον 4ο αι. μόνο στο 9% των τάφων που μελετήθηκαν διαπιστώθηκαν λυχνάρια ως κτερίσματα¹⁶³¹. Οι ανασκαφές της νεκρόπολης της Εφέσου έδωσαν τρία λυχνάρια και ένα καντηλέρι. Ένα λυχνάρι πάνω σε ένα καντηλέρι βρέθηκε στην ανατολική νεκρόπολη του Αμαθούντα. Δύο λυχνάρια μετάλλινα προέρχονται επίσης από τάφους στην Αλικαρνασό και στην Ispica (Σικελία). Ένα μετάλλιο λυχνάρι πρέπει να προέρχεται από ένα τάφο στην Orleansville (Ech-Cheliff)¹⁶³². Λυχνάρι με σχήμα καμήλας ήταν αναρτημένο σε οροφή τάφου σε κοιμητήριο του Qasr Ibrim και στον ίδιο τάφο αποκαλύφθηκε άλλο ένα λυχνάρι¹⁶³³. Τα ανασκαφικά ευρήματα πιστοποιούν τη χρήση λυχναριών σε τάφους της Ύστερης Αρχαιότητας και στη Σικελία (Εικόνα 361)¹⁶³⁴.

1630. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 25.

1631. Gastaldo, *Corredi funerari*, σ. 21.

1632. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 183.

1633. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 184.

1634. Griesheimer, *Sicile paléochrétienne*, σ. 88.

κεφάλαιο V:

Καντήλες

1. Εισαγωγή

Ως καντήλες ή καντήλια¹⁶³⁵, με τη σημασία που έχει ο όρος σήμερα¹⁶³⁶, θα μπορούσαμε να περιγράψουμε τα φωταγωγά δοχεία ανοιχτού σχήματος χωρίς μυκτήρα, το ελλύχνιον των οποίων, μέσω του οποίου καίγεται το καύσιμο, βρίσκεται εντός του χείλους του σκεύους και όχι επάνω από αυτό ή έξω από αυτό, όπως συμβαίνει στα λυχνάρια. Το χαρακτηριστικό αυτό αποτελεί την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στις καντήλες και τα λυχνάρια¹⁶³⁷ και συνεπάγεται ότι το φιτίλι τοποθετείται κατακόρυφα στις καντήλες και οριζόντια στα λυχνάρια¹⁶³⁸. Έτσι, γίνεται κατανοητό γιατί δεν έχουμε πάντα ίχνη καύσης στα εσωτερικά τοιχώματα των καντήλων ενώ στα λυχνάρια –από τη στιγμή που χρησιμοποιήθηκαν– τα ίχνη αυτά είναι ευδιάκριτα είτε στον διαμορφωμένο μύξο είτε στο χείλος τους. Μάλιστα, με βάση τα δεδομένα αυτά είναι προφανές ότι σε ορισμένες περιπτώσεις τα ίδια σκεύη θα μπορούσαν να λειτουργούν είτε ως καντήλες είτε ως λυχνάρια.

Από την άλλη πλευρά, η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στις καντήλες και σε ορισμένους τύπους πυρσών που καίγανε με κάθετο φιτίλι μέσα σε δοχείο είναι ο τρόπος της καύσης: στις καντήλες το καύσιμο καίγεται έμ-

1635. Δεν υιοθέτησα τον όρο λυχνία ως συνώνυμο της κανδήλας όπως χρησιμοποιείται στο *Λεξικό Κριαρά*, λήμμα «κανδήλα», καθώς και στα: Αντωνάρας, *Γυάλινα ρωμαϊκά I* (βλ. ενδεικτικά σσ. 124-125), Ιγνατιάδου, Αντωνάρας, *Υαλουργία*, Αντωνάρας, *Υαλουργία* θεωρώντας ότι η λυχνία χρησιμοποιήθηκε διαχρονικά για να δηλώσει κυρίως υποστήριγμα φωτιστικού (βλ. παρακάτω στο κεφάλαιο για τα μέσα υποστήριξης των φωτιστικών).

1636. *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας*, λήμμα «καντήλα» και «καντήλι».

1637. Σημειώνω, ωστόσο, ότι δεν θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως ειδοποιό διαφορά την ύπαρξη μύξου ή όχι καθώς διαπιστώνουμε ότι υπήρξαν και ανοιχτά φωτιστικά λίπους που δεν είχαν τη λογική της κανδήλας αλλά το φιτίλι τους ήταν οριζόντια εκτεταμένο για να καίγεται ακουμπώντας στο περιχέλιωμα του σκεύους. Τέλος, απέρριψα εξ αρχής τον όρο λυχνοι επίπλευσης [βλ. σχετικά Robins, *Story of the Lamp*, σσ. 75-79 (float-wick lamps) και Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 28], γιατί πρωτίστως, όπως αναλύεται στη συνέχεια, η λογική της λειτουργίας των καντήλων δεν ήταν πάντα να επιτυγχάνεται η επίπλευση του ελλυχνίου αλλά να διατηρείται το φιτίλι κάθετα τοποθετημένο ώστε να καίει εντός των ορίων του χείλους του σκεύους. Επιπλέον, ο όρος θα περιέγραφε μόνο τις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες το φιτίλι επέπλεε στην επιφάνεια του καυσίμου. Άλλωστε, και ο όρος λυχνοι αναρρόφησης (βλ. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 28) που προτείνεται σε αντιδιαστολή με τους λυχνους επίπλευσης δεν είναι δυνατόν να διαχωρίσει τα λυχνάρια από τις καντήλες καθώς και στις δύο περιπτώσεις το καύσιμο αναρροφάται από το φιτίλι χάρη στα τριχοειδή φαινόμενα και φτάνει στην απόληξη του φιτιλιού όπου και καίγεται.

1638. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 127 (lamp of vertical wick).

μεσα καθώς φτάνει στην άκρη του ελλυχνίου, ενώ στους πυρσούς το καύσιμο καίγεται παράλληλα με τη θρυαλλίδα και για τον λόγο αυτό αναδίδει και εντονότερη φλόγα σε σχέση με τις καντήλες.

2. Ιστορική αναδρομή

Φωταγωγά δοχεία με τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά των καντήλων θεωρείται ότι χρησιμοποιούνταν ήδη, τουλάχιστον από την εποχή του Ηροδότου¹⁶³⁹ και θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως πρόδρομοι των μεταγενέστερων κανδηλιών¹⁶⁴⁰. Με βάση αυτά τα δεδομένα φαίνεται λοιπόν ότι θα πρέπει να αναζητήσουμε την καταγωγή αυτού του τύπου σε εποχές πολύ παλιότερες από την Ύστερη Αρχαιότητα, τα σκεύη αυτά θα μπορούσαν εν δυνάμει να απαντούν σε κεραμική, λίθινη και μετάλλινη εκδοχή.

3. Ορολογία

Φαίνεται ότι στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο δεν αναπτύχθηκαν ιδιαίτεροι όροι, που περιέγραφαν αποκλειστικά τις κανδήλες αλλά αξιοποιήθηκαν γενικοί όροι για τον σκοπό αυτό. Μια επιλογή, η οποία φαίνεται ότι διαιωνίστηκε, καθώς ακόμη και σήμερα ο όρος, που περιγράφει τα φωτιστικά αυτά αντικείμενα, προέρχεται από τη μεταγραφή του λατινικού *candela*, ενός γενικού όρου που δήλωνε, τη λαμπάδα, δηλαδή ό,τι έλαμπε. Ο όρος *candela* αποδόθηκε στα ελληνικά και ως *κανδήλη*¹⁶⁴¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος στον 5ο αι. ετυμολογείται ή μάλλον παρετυμολογείται ως εξής: «Κανδηλα διὰ τὸ δῆλον ποιεῖν καὶ φαίνειν»¹⁶⁴².

Τρεις διαφορετικές επιγραφές του 5ου αι.¹⁶⁴³ μας πληροφορούν ότι πενήντα φώτα (*κανδήλαι*) φώτιζαν και τις δύο πλευρές της μεγάλης *Via Porticata* της Εφέσου, που οδηγούσε στο λιμάνι. Με τον ίδιο τρόπο άλλα δεκαοκτώ φώτα φώτιζαν τον εμπορικό δρόμο και ένας απροσδιόριστος αριθμός φώτων φώτιζαν την Αγορά¹⁶⁴⁴. Στην περίπτωση αυτή μάλλον ο όρος *κανδήλαι* αναφέρεται σε πυρσούς. Από την άλλη πλευρά από ανα-

1639. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 152. Βλ. επίσης Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 27 και συγκεκριμένα εικ. 7 όπου παρουσιάζεται αιγυπτιακό ιδεόγραμμα λύχνου με χαρακτηριστικά παρόμοια με αυτά των καντήλων.

1640. Μάλιστα έχουν χαρακτηριστεί ως λύχνι επίπλευσης. Ωστόσο, εάν επιλέξουμε τον όρο αυτό για να τα περιγράψουμε, το οξύμωρο που προκύπτει να χαρακτηρίζονται οι λύχνι επίπλευσης ως καντήλια σαφώς αναιρείται, εάν αναλογιστούμε ότι η μορφή αυτών των ανοιχτών λύχνων με φυτικά φιλίλια, που επέπλεαν στην επιφάνεια του καυσίμου δεν διαφέρουν παρά ελάχιστα ή και καθόλου από τα αντίστοιχα σημερινά καντήλια.

1641. L-S, τ. 2, σ. 595, λήμμα «κανδήλη».

1642. Micciarelli Collesi, *Etimologico di Orione*, αρ. 97, 1.

1643. Για τις επιγραφές βλ. Feissel, *Oeffentliche Strassenbeleuchtung* και Held, *Künstliche Beleuchtung*, σ. 56.

1644. Wright, *Chronicle of Joshua the Stylite*, σ. 18, κεφ. XXVII

φορές του συγκεκριμένου όρου στα θαύματα του αγίου Αρτεμίου καθίσταται σαφές ότι στον 7ο αιώνα¹⁶⁴⁵ ο όρος περιγράφει φωταγωγά, ανοιχτού σχήματος και χωρίς μυκτήρα, δοχεία, και από την περίοδο αυτή και έπειτα φαίνεται ότι ο όρος *κανδήλα*¹⁶⁴⁶ χρησιμοποιείται με το νόημα αυτό το οποίο αποδίδουν έως και σήμερα οι λέξεις *καντήλα* και *καντήλι*¹⁶⁴⁷.

Ο Βενάντιος Φορτουνάτος κάνει λόγο για «*lychnus adest, cuius vitrea natat ignis in urna*», περιγράφοντας προφανώς γυάλινη καντήλα, αφού χρησιμοποιεί τον όρο *vitrea*. Επίσης, παρόλο που χρησιμοποιεί τον όρο *lychnus*¹⁶⁴⁸, μεταγραφή του ελληνικού λύχνου στα λατινικά, επισημαίνει ότι η φλόγα του φιτιλιού κολυμπά στο σκεύος¹⁶⁴⁹ καθιστώντας σαφές ότι δεν αναφέρεται σε λυχνάρι με μύξο αλλά σε καντήλα και μάλιστα γυάλινη. Τον ίδιο τύπο φωτιστικού, φαίνεται ότι μπορούσε δυνητικά να περιγράφει και ο λύχνος, όπως για παράδειγμα προκύπτει από την ακόλουθη αναφορά στο Τυπικόν της μονής Αγίου Βασιλείου Κωνσταντινούπολης, δέησης του Γρηγορίου Αντιόχου (1157/1170): «... καὶ χαλκοῖς σκεύεσι καταγυρώσας αὐτόν, καὶ τὰ μὲν ἄνωθεν τοῦ στέγους ἐξαρθήσας τοὺς ὑελίνους λύχνους μετεωρίζοντα...»¹⁶⁵⁰.

Με βάση τις πληροφορίες που μας παρέχει το *Liber Pontificalis*¹⁶⁵¹ μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι *gabatae*¹⁶⁵² ήταν όρος για φωτιστικά ελαίου προοριζόμενα για αιώρηση, που απαντούσαν μάλλον τόσο στην χρυσή όσο και στην ασημένια και χάλκινη εκδοχή¹⁶⁵³. Ο όρος, προφανώς μεταγραφή του ελληνικού *γαβάθα*¹⁶⁵⁴, στο σχήμα της οποίας παραπέμπει, θα μπορούσε να περιγράφει καντήλες αιωρούμενες, ανάλογες με αυτές που απεικονίζονται σε ταφική στήλη των βυζαντινών χρόνων, που προέρχεται από την Αίγυπτο¹⁶⁵⁵ (Εικόνα 362).

Το ίδιο σχήμα περιγράφει και ο όρος *scyrhus*¹⁶⁵⁶ με τον οποίο ο Παυλίνος της Νόλας (περ. 354-431), προφανώς αποδίδει το σχήμα του αγγείου και μας επιτρέπει να εικάσουμε την ύπαρξη δύο λαβών που αξιοποιούνται για την ανάρτησή του.

Οι λατινικοί όροι *farum* ή *pharum cantharum*, και *fara* ή *phara can-*

1645. Βλ. ενδεικτικά Crisafulli, Nesbitt, *St. Artemios*, σ. 122, στ. 1-4, σ. 177, στ. 29, σ. 178, στ. 1-5.

1646. *Λεξικό Κριαρά*, λήμμα «κανδήλα». *Καντήλα*: Είδος λυχνίας, σκεύος φωτιστικό.

1647. *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας*, λήμμα «καντήλα» και «καντήλι».

1648. O'Hea, *Glass in Late Antiquity*, σ. 244 και υποσημ. 49 όπου παραπέμπει στο Venantius Fortunatus, *Vita Sancti Martini*, 4.693. Βλ. επίσης, Walsh, *Paulinus of Nola*, σ. 145, Carmen 19.412- 19.424 και Forbes, *Ancient Technology*, τ. V, σ. 191, υποσημ. 278.

1649. O'Hea, *Glass in Late Antiquity*, σ. 244 και υποσημ. 49, όπου παραπέμπει στο Venantius Fortunatus, *Vita Sancti Martini*, 4.693.

1650. Darrouzès, Gregoire Antiochos, σ. 88, στ. 57-59.

1651. DACL, τ. 6.1, λήμμα "Gabata", στ. 7-9.

1652. Για την ετυμολογία της λέξης Gabata, βλ. DACL, τ. 6.1, λήμμα "Gabata", στ. 5-6.

1653. DACL, τ. 6.1, λήμμα "Gabata", στ. 5.

1654. Βλ. επίσης Ήσυχιος Ἀλεξανδρεύς, *Λεξικόν (Α-Ο)*, γάμμα 3, στ. 1: «γάβαθον· τρυβλίον» και *Λεξικό Κριαρά*: λήμμα «γαβάθιν».

1655. Bénazeth, Rutschowscaya, *L'art copte en Égypte*, αρ. κατ. 104, σ. 127.

1656. *Paulini Nolensis Poemata*, Ποίημα (Carmen) 19, στ. 466-467.

thara στον πληθυντικό, απαντούν πολύ συχνά στο Liber Pontificalis¹⁶⁵⁷, όπου χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν φωτιστικά, που, σύμφωνα με τη Mango, παρόμοιες με τις μετάλλινες καντήλες που προέρχονται από τον Θησαυρό του Kaper Koraon¹⁶⁵⁸ (Εικόνα 363) και από τον Θησαυρό της Σιών¹⁶⁵⁹ (Εικόνα 364)¹⁶⁶⁰, καθώς και με τις στατές καντήλες, που απεικονίζονται σε δίσκο της Riha (Συρία)¹⁶⁶¹, αν και δεν αποκλείεται οι τελευταίες να φιλοξενούσαν στο εσωτερικό τους ασημένα ψευδοκέρια¹⁶⁶². Με αυτά σχετίζονται και οι *κάνθαροι*(οι) που αναφέρονται σε όστρακο προερχόμενο από τη Συλλογή του Petrie Museum of Egyptian Archaeology, University College London (UC 32217), το οποίο θεωρείται ένας κατάλογος απογραφής φωτιστικών και χρονολογείται στον 5ο αι. Οι *κάνθαροι* έχουν ερμηνευθεί ως μεγάλα αναρτημένα φωτιστικά λαδιού, με σχήμα ανάλογο με τα ομώνυμα κύπελλα πόσης¹⁶⁶³. Λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη ότι ο όρος *cantharus* ανάμεσα σε άλλα έχει ερμηνευθεί και ως κρατήρας είδος και ο όρος *canthari* ως *κρατήρες*¹⁶⁶⁴ θεωρώ πιθανόν ότι αποτελεί το λατινικό ισοδύναμο του ελληνικού *κρατήρα*. Φαίνεται ότι αμφότεροι περιγράφουν όχι το υλικό ή τη χρήση του σκεύους αλλά το σχήμα των αντικειμένων. Ανάμεσα σε άλλα αντικείμενα¹⁶⁶⁵ αυτού του σχήματος συμπεριλαμβάνονται και φωτιστικά σκεύη. Στην Έκφραση της Αγίας Σοφίας του Παύλου Σιλεντιάριου ο όρος *κρατήρες*, ως ισοδύναμο του τύπου *κρατήρες*¹⁶⁶⁶, φαίνεται

1657. Geertman, *Illuminazione* και Pavolini, *Liber Pontificalis*.

1658. Mundell-Mango, *Kaper Koraon*, σσ. 102-103, 155-157, αρ. κατ. 33.

1659. Boyd, *Metropolitan*, εικ. S37.1-3, S38.1, S39.1. Boyd, *Service of the Liturgy*, σ. 156.

1660. Boyd, *Metropolitan*, σ. 11.

1661. Boyd, *Service of the Liturgy*, σ. 175.

1662. Grabar, *Saint Demetrios*, σσ. 22-24.

1663. Montserrat, *Church Lighting*, σ. 442, όπου μάλιστα αναφέρεται επίσης ότι μπρούτζινα παραδείγματα από αυτό το είδος του φωτιστικού από το Amir Todros Church at Harit el-Roum εκτίθενται στο Κοπτικό Μουσείο, στο Κάιρο.

1664. Goetz κ.άλ., *Corpus glossariorum latinorum*, σ. 175, λήμμα "cantharus".

1665. Τους κρατήρες τους βρίσκουμε ήδη από τη ρωμαϊκή περίοδο ως διακοσμητικά στοιχεία τόσο σε θρησκευτικά (*Pompeii AD79*, αρ. κατ.161) όσο και σε κοσμικά συμφραζόμενα (*Pompeii AD79*, αρ. κατ. 314.) αλλά και ως πραγματικά αντικείμενα καμωμένα από μέταλλο (*Pompeii AD79*, αρ. κατ. 137), μάρμαρο (*Pompeii AD79*, αρ. κατ. 74) και γυαλί (*Pompeii AD79*, αρ. κατ. 112). Κρατήρας ως σκεύος και όχι ως φωτιστικό απεικονίζεται και σε ψηφιδωτούς πίνακες του κεντρικού κλίτους της βασιλικής της Santa Maria Maggiore, στη Ρώμη (αρχές 5ου αι.). Κρατήρας ως διακοσμητικό μοτίβο από το οποίο ξεπηδούν έλικες αμπέλου απεικονίζεται σε παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο της αψίδας του διακονικού στη βασιλική Α του επισκόπου Δουμετίου, στη Νικόπολη (Κεφαλλονίτου, Γερολύμου, *Βασιλική του επισκόπου Δουμετίου*, σ. 53). Αναφορές σε κρατήρες που προορίζονταν για μη φωτιστική χρήση απαντούν και σε πηγές της Μέσης Βυζαντινής Περιόδου: Ίωσηφ μητροπολίτου Τραπεζοῦντος, σ. 66, στ. 8-11. Για το ίδιο κείμενο βλ. και Rosenqvist, *St. Eugenios*, σ. 212, στ. 140, σ. 226, στ. 398, σ. 274, στ. 536 και σ. 276, στ. 554-555. Σημαντικές οι αναφορές για την περιγραφή των πολύτιμων κρατήρων της Αγίας Σοφίας που δεν είναι υποχρεωτικά φωτιστικά: Βλ. Καταγραφή τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, σ. 566: «κρατῆρ ἴασις μετὰ κόσμου ἀργυροδιαχρῦσου, ἔχων λιθάρια υἱελία καὶ μαργαριταρόριζα, ἔχει ὁ αὐτὸς κρατῆρ φάκτα κενὰ ἐπτά», σ. 569: «κρατῆρ ἴασις» σ. 566: «κρατῆρ χρυσοῦς μετὰ υἱελίων καὶ μαργαριταρίων (...) κρατῆρ ἀργυροδιάχρυσος, ἔχων ἐκτυπώματα ἀγίων οἰνοκοπητὰ (...) κρατῆρ ἀργυροῦς, ἔχων ἐκτυπώματα ἀγίων».

1666. L-S, τ. 2, σ. 776, λήμμα «κρατήρ».

ότι χρησιμοποιείται για να δηλώσει, φωτιστικά ελαίου που προσιδιάζουν σε καντήλες «κύτος δ' ὑπέθηκαν ἐκάστωι ἀργύρεον, πλάστιγγι πανεϊκέλον, ὧι ἐνὶ μέσσωι εὐφάεος κρητῆρες ἐφεδρήσσουσιν ἐλαίου»¹⁶⁶⁷, αλλά και στηρίγματα δεντρόμορφων φωτιστικῶν¹⁶⁶⁸ και κηροπήγια¹⁶⁶⁹ (βλ. κεφάλαιο υποστηριγμάτων).

Από τον Ευσέβιο Καισάρειας (4ος αι.) πληροφορούμαστε για την τοποθέτηση κρατήρων επάνω από δώδεκα κίονες «ὃ δὴ δυοκαίδεκα κίονες ἐστεφάνουν, τοῖς τοῦ σωτῆρος ἀποστόλοις ἰσάριθμοι, κρατῆρσι μεγίστοις ἐξ ἀργύρου πεποημένοις τὰς κορυφὰς κοσμούμενοι»¹⁶⁷⁰. Η περιγραφή αυτή σχετίζεται με παραστάσεις της Πρώιμης και Μέσης Βυζαντινῆς περιόδου, όπου αγγεία με σχῆμα κρατήρα απεικονίζονται τοποθετημένα επάνω σε κίονες ή σε επιστύλια όπως για παράδειγμα στον δίσκο της Riha στη Συρία (Εικόνες 365¹⁶⁷¹, 366¹⁶⁷²), σε ψηφιδωτά των Συνόδων στη Βηθλεέμ¹⁶⁷³, σε ψηφιδωτό της Ροτόντας (Εικόνα 367¹⁶⁷⁴), και σε ψηφιδωτό από την Κιλικία¹⁶⁷⁵ (Εικόνα 368). Με βάση τα παραπάνω καθώς και μία μικρογραφία χειρογράφου του κώδ. gr. I, 8 της Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης (9ος-10ος αι.)¹⁶⁷⁶ (Εικόνα 369), και μία λειψανοθήκη, μικρογραφία του κιβωρίου του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, που διατηρείται στο Πατριαρχείο της Μόσχας (Εικόνα 370)¹⁶⁷⁷, ο Ο. Grabar θεωρεί ότι φωτιστικά σε σχῆμα κρατήρα ήταν προσαρτημένα στα ψηλότερα μέρη των κιβωρίων¹⁶⁷⁸.

Και ενώ από τα προηγούμενα τεκμήρια καθίσταται σαφές ότι οι κρατήρες ή *canthara*, στη λατινική εκδοχή τους, στη στατή τους μορφή δεν επιτελούσαν αποκλειστικά φωτιστικό σκοπό αλλά θα μπορούσαν να έχουν απλώς διακοσμητικό χαρακτήρα, στα ψηφιδωτά του θόλου της Ροτόντας του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη απεικονίζεται ένας τύπος γυάλινης ή μεταλλινης κανδήλας¹⁶⁷⁹ (Εικόνα 371), της οποίας το σχῆμα θυμίζει επίσης αυτό του κρατήρα, και ανάλογη καντήλα απεικονιζόταν και στα ψηφιδωτά του Αγίου Δημητρίου¹⁶⁸⁰ (Εικόνα 372). Τα παραπάνω παραδείγματα μας επιτρέπουν να εικάσουμε ότι η αναρτημένη εκδοχή των κρατήρων και των *canthara* προοριζόταν με μεγάλη βεβαιότητα αποκλειστικά για φω-

1667. Παῦλος Σιλεντιάριος, *Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ ἀγίας Σοφίας*, στίχοι 842-844. Mango, *Art of the Byzantine Empire*, σ. 90.

1668. Ἀντωνιάδης, *Ἐκφρασις*, τ. Β', σσ. 86-88 και Παῦλος Σιλεντιάριος, *Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ ἀγίας Σοφίας* στίχοι 879- 881. Mango, *Art of the Byzantine Empire*, σ. 91.

1669. Παῦλος Σιλεντιάριος, *Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ ἀγίας Σοφίας*, στ. 746- 751. Mango, *Art of the Byzantine Empire*, σ. 88.

1670. Vita Constantini, βιβλίο 3, κεφ. 38 παρ. 1,2-4.

1671. Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 20.

1672. *Age of Spirituality*, αρ. 547, πίν. XVI.

1673. Stern, Bethleem, πίν. IV.1.

1674. Torp, Rotonde, σ. 4, εικ. 1.

1675. Budde, *Mosaiken*, εικ. 51.

1676. Weitzmann, *Buchmalerei*, πίν. XVII, αρ. 93.

1677. Grabar, *Quelques reliquaires*, εικ. 19.

1678. Grabar, *Eglise de Qartāmīn*, σ. 88.

1679. Philippe, *Verrerie*, σσ. 82-83.

1680. *Υδατογραφίες του W.S.George*, σ. 76.

τιστική χρήση. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται και από τις ακόλουθες αναφορές στο *Τυπικόν της μονής του Χριστού Παντοκράτορα* (1136): «Ἐν δὲ ταῖς συναξέσι τοῦ ὄρθρου, τῆς λειτουργίας καὶ τοῦ ἔσπερινοῦ ἀπτέσθωσαν μὲν κύκλω τοῦ χοροῦ οἱ κρατῆρες ἅπαντες, ἕξκαίδεκα τὸν ἀριθμὸν ὄντες»¹⁶⁸¹, «κατὰ δὲ τὰς μείζονας ἐορτὰς ἢ φωταψία τοῦ ναοῦ οὕτω γενήσεται. Ἐν αὐτῇ πρώτῃ τῇ Μεταμορφῶσει ἀντὶ τῶν κρατήρων κρεμάσθωσαν πολυκάνδηλα καὶ πάντα λαμπρῶς ἀρτυόμενα ὀλόφωτα ἀπτέσθωσαν»¹⁶⁸², «γύροθεν τοῦ ἡρώου ἵνα ἀπτωσιν οἱ ὅλοι κρατῆρες...»¹⁶⁸³ και στο *Τυπικόν της Κεχαριτωμένης*: «Ἐν αὐτῇ πρώτῃ τῇ Κοιμήσει τῆς Κεχαριτωμένης δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, αἰρομένων τῶν κρατήρων, κρεμάσθωσαν ἀργυρᾶ πολυκάνδηλα τὰ πολυφώτια καὶ αἱ ἀργυραὶ χυτροκανδήλαι καὶ οἱ ἀργυροὶ κρατῆρες, καὶ ἐλαίῳ μετὰ ὕδατος ἀρτυόμενα ἀπτέσθωσαν πάντα»¹⁶⁸⁴ και «Περὶ τῶν κύκλω τοῦ τρουλλοῦ κρεμαμένων κρατήρων καὶ τῶν λοιπῶν»¹⁶⁸⁵.

Από τα προαναφερθέντα χωρία προκύπτει ότι η φωτιστική χρήση των κρατήρων συνήθως δηλώνεται από τα συμφραζόμενα. Ωστόσο, ο όρος *canthara* φαίνεται ότι συνοδεύεται από τα επίθετα *phara* και *cereostata* για να δηλωθεί στην πρώτη περίπτωση, είτε ο φωτιστικός τους ρόλος ή μάλλον η μορφή τους ως φωτιστικά ελαίου, και στη δεύτερη για να δηλωθούν τα κηροπήγια με σχήμα *cantharum*¹⁶⁸⁶. Με ανάλογο τρόπο χρησιμοποιείται το επίθετο *πολύφωτος* για να επισημάνει τον ρόλο του κρατήρα ως πολύφωτου φωτιστικού μέσου στο ακόλουθο χωρίο: «ἐκ τῆς διὰ τῆς κορυφῆς τοῦ κιβωρίου κρεμάμενης ἀλύσεως σιδηρᾶς, ἕξ ἧς πολὺφωτός τις ἀπηρεῖτο καὶ ἀργύρεος τηνικαῦτα κρατήρ...»¹⁶⁸⁷. Θεωρῶ λοιπὸν ὅτι τα *fara canthara* εἶναι ἀντίστοιχα με τους φωταγωγὸς κρατῆρες. Τα σκεύη αὐτὰ θα μπορούσαν να αξιοποιούνται τόσο ως μονόφωτα φωτιστικά ὅσο και ως πολὺφωτοι κρατῆρες¹⁶⁸⁸.

Κανίσκια¹⁶⁸⁹: Μία σειρά από αναφορές στις βυζαντινές πηγές πιστοποιούν τη χρήση του όρου: «κανίσκια μετὰ τῶν βασταγίων αὐτῶν μικρομέγαρα ἤλεκτρος» και «κανίσκι ἔγκοπτον βαθὺ χαλκογάνωτον»¹⁶⁹⁰. Μία κανδήλα του 11ου αι., ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Αβέρωφ-Τοσίτσα στο Μέτσοβο¹⁶⁹¹ (Εικόνα 373), με σχήμα κυλινδρικό και διάτρηση διακόσμηση, θα μπορούσε να αντιστοιχεί στα κανίσκια των βυζαντινῶν καταλόγων απογρα-

1681. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 37, στ. 148-150.

1682. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 39, στ. 163-164.

1683. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ.75, στ. 774.

1684. *Τυπικόν Κεχαριτωμένης*, σ. 109, στ. 1591-1594.

1685. *Τυπικόν Κεχαριτωμένης*, σ. 113, στ. 1662.

1686. Βλ. κεφ. VI: μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών.

1687. Μπακιριτζής, *Αγίου Δημητρίου θαύματα*, Θάυμα Δωδέκατον, σ. 168, παρ. 104.

1688. Βλ. κεφ. VI: μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών.

1689. *Λεξικό Κριαρά*, λήμμα «κανίσκιον»: ο όρος έχει ερμηνευθεί ανάμεσα σε άλλα ως πανέρι, κάνιστρο αλλά και ως δώρο. Βλ. Επίσης Parani, Pitarakis, Spiesser, Eustathios Boïlas, σ. 152, όπου διατυπώνεται η άποψη ότι στην αναφορά «Θυμιατὸς κανίν» ο όρος κανίν ίσως σχετίζεται με τα κανίσκια.

1690. *Τυπικόν τῆς μονῆς Θεοτόκου Ἐλεούσης*, σ. 124, 1.2-4. Βλ. επίσης *Τυπικόν Πακουριανοῦ*, σ. 125, στ. 1746.

1691. Παπαδοπούλου, *Μεταλλικά αντικείμενα*, αρ. 154, σ. 94.

φής¹⁶⁹². Τα δεδομένα αυτά μας επιτρέπουν να ορίσουμε τα κανίσκια ως μετάλλινα διάτρητα υποστηρίγματα που φιλοξενούν και προστατεύουν στο εσωτερικό τους γυάλινες καντήλες και οφείλουν πιθανώς το όνομά τους στο γεγονός ότι θυμίζουν πλεχτά καλάθια τα οποία ίσως αποτέλεσαν μία πρώτη μορφή υποστηριγμάτων των φωτιστικών. Τα κανίσκια πρέπει να ήταν σκεύη παρόμοια με ένα αντικείμενο, που εκτίθεται στο Μουσείο Μπενάκη (5ος -6ος αι.) και έχει ερμηνευθεί ως χάλκινο διάτρητο κάνιστρο φωτιστικού (Εικόνα 374), μία χάλκινη κανδήλα για ανάρτηση από το Ovaakce (8ος-9ος αι.), που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης¹⁶⁹³ (Εικόνα 375) και ένα μπρούτζινο σκεύος, από τη Soba στη Νουβία¹⁶⁹⁴ (6ος αι.) (Εικόνα 376). Φαίνεται μάλιστα ότι στην περίπτωση των δύο πρώτων (Εικόνες 374, 376) το χάλκινο διάτρητο κάνιστρο φωτιστικού σκεύους παίρνει τη μορφή της γυάλινης κανδήλας με τρεις κρίκους που προοριζόταν για ανάρτηση και είναι διακοσμημένο με βλαστούς, τοξύλια και καρδίοσχημα θέματα. Παράλληλα, τόσο η μορφή του σκεύους όσο και η διακόσμησή του δικαιολογούν περίτρανα την ονομασία κανίσκιο και κάνιστρο, καθώς οι βλαστοί που κοσμούν το σκεύος παραπέμπουν στα καλάμια με τα οποία δουλευόταν και κατασκευαζόταν ένα κάνιστρο ή αλλιώς κανίσκιον¹⁶⁹⁵, δηλαδή καλάθι από πλεχτά καλάμια ανάλογα με αυτά που βρέθηκαν στην Καρανίδα¹⁶⁹⁶ (Εικόνα 377)¹⁶⁹⁷.

Η ελληνική λέξη κανίσκιον, που εμφανίζεται σε έναν κοπτικό κατάλογο φωτιστικών γραμμένο επάνω σε ένα όστρακο του 5ου αι., προερχόμενο από τη Συλλογή του Μουσείου Αιγυπτιακής Αρχαιολογίας Petrie, στο University College του Λονδίνου (UC 32217), καθιστά πιθανή την ύπαρξη παρόμοιων φωτιστικών στην περίοδο αυτή, αν και έως σήμερα δεν μας είναι γνωστά παραδείγματα κανισκίων σύγχρονα με το όστρακο αυτό¹⁶⁹⁸. Λατινικές γραπτές πηγές του 8ου-9ου αι. αναφέρουν ένα φωτιστικό που ονομάζεται *canistrum*¹⁶⁹⁹. Με την έκφραση «*canistros argenteos interrasiles*»¹⁷⁰⁰ φαίνεται ότι ίσως περιγράφονταν φωτιστικά και όχι καλάθια, όπως συμπεραίνουμε από την αναφορά σε άλλους καταλόγους των «*canistra exafoti και canistra exedecafoti*». Λαμβάνοντας υπόψη ότι *canistrum* σημαίνει καλάθι ειδικώς πλεγμένο από καλάμια, που χαρακτηρίζεται από το διάτρητο σχήμα του, φαίνεται πολύ πιθανόν ότι αυτός ο όρος αναφέρεται όχι γενικώς στα ασημένια φωτιστικά αλλά ειδικώς στα διάτρητα ασημένια φωτι-

1692. Parani, Pitarakis, Spieser, Eustathios Boïlas, σ. 152.

1693. Marlia Mundell Mango, *Copper Objects*, εικ. 4.

1694. Effenberger κ.άλ., *Christen am Nil*, αρ. κατ. 225.

1695. Για τον συσχετισμό του κανίσκιου με το κάνιστρον αλλά για την επισήμανση ότι ο όρος απαντά και πριν από τον 5ο αι. και μάλιστα σε όστρακο του 2ου αι. – σε αντίθεση με αυτό που επισημαίνεται στο Montserrat, *Church Lighting*, σσ. 430-444 -βλ. Lapp, *Kaniskion*.

1696. Gazda, *Karanis*, εικ. 45.

1697. Οι διαφορετικοί τύποι των καλάθιων και η ομοιότητά τους τόσο στη γενική τους μορφή όσο και σε επιμέρους στοιχεία όπως οι τρεις λαβές φαίνεται να ενισχύουν την άποψη για συσχετισμό των μεταλλικών κανισκίων με αυτά.

1698. Montserrat, *Church Lighting*, σσ. 430-444.

1699. Για τα *canistra* ως φωτιστικά βλ. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 196.

1700. Duchesne, *Liber pontificalis* τ. II, σ. 17.

στικά που περιγράφονται εδώ¹⁷⁰¹. Εξάλλου, το *κάνιτρον* έχει ερμηνευθεί ως *λυχνίσκιον, κανίσκιον*¹⁷⁰². Με βάση τα παραπάνω προκύπτει σαφώς ότι ο λατινικός όρος *canistra* είναι αντίστοιχος με τον ελληνικό όρο *κάνιστρα* ή *κάνιτρα*. Αμφότεροι οι όροι παραπέμπουν στα διάκενα που χαρακτηρίζουν τα καλάθια που είναι πλεγμένα με καλάμια¹⁷⁰³.

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα ανοίγματα που έχουν τα *cage cups* –γυάλινα σκεύη με διπλό τοίχωμα¹⁷⁰⁴– φέρνουν στο νου το *κάνισκιον* και πιθανολογείται ότι ο όρος *κάνισκιον* χρησιμοποιήθηκε αδιακρίτως για τα μέταλλα και τα γυάλινα φωτιστικά¹⁷⁰⁵.

Στην πράξη τα *κάνισκια* αποτελούν υποστηρίγματα γυάλινων καντήλων (βλ. Εικόνα 378¹⁷⁰⁶ και κεφ. VI: μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών). Ωστόσο, οπτικά, σε ορισμένες περιπτώσεις και τεχνικά, αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο με τις γυάλινες καντήλες καθώς το *κάνισκιο* αγκαλιάζει όλη τη γυάλινη κανδήλα, παίρνει το σχήμα της και σε ορισμένες περιπτώσεις και στοιχεία, που αρχικά αποτελούσαν τμήμα της γυάλινης κανδήλας, όπως οι λαβές, από τις οποίες αναρτούνται με τη βοήθεια αλυσίδων οι καντήλες. Έτσι τα *κάνισκια* θεωρούνται μέταλλινες καντήλες. Ουσιαστικά μετεξέλιξη αυτής της διάταξης φαίνεται να αποτελούν οι καντήλες των τζαμιών που φιλοξενούν στο εσωτερικό τους άλλες μικρότερες αλλά και οι μέταλλινες μεταβυζαντινές καντήλες που φιλοξενούν στο εσωτερικό τους άλλες γυάλινες.

Τα *κάνισκια* θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε και ως *σκίαστρα*¹⁷⁰⁷ φωτιστικών αποδίδοντας με τον όρο αυτό τον αντίστοιχο αγγλικό όρο *shade lamps* ή *lampshades*. Άλλωστε, μέταλλινες καντήλες που λειτουργούσαν ως σκίαστρα των αντίστοιχων γυάλινων βρίσκουμε όχι μόνο στη χριστιανική εκκλησία από τα μεταβυζαντινά χρόνια (Εικόνα 379)¹⁷⁰⁸ έως σήμερα, όπως στην περίπτωση των σύγχρονων εκκλησιαστικών και οικιακών καντήλων (Εικόνα 380) αλλά και στον ισλαμικό κόσμο, όπως επιτρέπει να εικάσουμε ένα μπρούτζινο σκίαστρο φωτιστικού του 1280-1281 που διατηρείται στο Εθνογραφικό Μουσείο Άγκυρας¹⁷⁰⁹ (Εικόνα 381). Επειδή τα διάτρητα φωτιστικά χρειάζονταν ένα φόντο για να προβάλλουν τα σχέδιά τους, είναι πιθανόν ότι τα γυάλινα σκεύη στο εσωτερικό τους ήταν από χρωματιστό γυαλί για να δίνουν πιο έντονη αντίθεση με το μέταλλινο περίβλημά τους¹⁷¹⁰. Οι γυάλινες καντήλες θα μπορούσαν είτε να μορφοποιηθούν ξεχωριστά, όπως φαίνεται ότι συνέβη με το φωτιστικό του *Trargrain* στο Εδιμβούργο¹⁷¹¹ (Εικόνα 382) είτε να φυσηθούν απευθείας στο διά-

1701. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 196.

1702. *Φωτίου του Πατριάρχου Λέξεων συναγωγή*, τ. 1, σ. 130.

1703. Stern, *Diatretum or Kaniskion*.

1704. Βλ. γι' αυτά παρακάτω.

1705. Stern, *Diatretum or Kaniskion*. Βλ. επίσης Boyd, *Sion Treasure*, σ. 196.

1706. *Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, σ. 215, αρ. II.9.

1707. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό*, λήμμα «σκίαστρο».

1708. *Μετά το Βυζάντιο*, αρ. κατ.89. Βλ. επίσης *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σ. 629.

1709. *Treasures of Turkey*, σ. 97, αρ. 164.

1710. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 195.

1711. Boyd, *Sion Treasure*, πίν. VII 1.

τρητο φωτιστικό, όπως συνέβη με κύπελλο του 3ου αι. που βρέθηκε στο Varpelev της Δανίας (Εικόνα 383)¹⁷¹². Είναι πολύ πιθανόν ότι η ίδια τεχνική χρησιμοποιήθηκε και για ορισμένα από τα διάτρητα φωτιστικά του θησαυρού της Σιών¹⁷¹³, γιατί σε ορισμένες περιπτώσεις η διάμετρος του χείλους του σκεύους είναι μικρότερη από τη μεγαλύτερη διάμετρο του γυάλινου σκεύους. Ένα ξεχωριστά φτιαγμένο γυάλινο σκεύος θα ήταν μικρότερο και το σχήμα του δεν θα άρμοζε πολύ καλά στο μεταλλικό φωτιστικό και, έτσι, θα ήταν πιθανόν να έσπαζε ευκολότερα¹⁷¹⁴ (Βλ. ενδεικτικά Εικόνα 384)¹⁷¹⁵.

Το σίγουρο είναι ότι έχουμε διάτρητα μεταλλικά φωτιστικά ή καλύτερα στηρίγματα για φωτιστικά τόσο στον Θησαυρό της Σιών αλλά πιθανότατα παρόμοια υπήρχαν και στον εξοπλισμό της ιουστιανιάνειας Αγίας Σοφίας. Τα οκτώ διάτρητα φωτιστικά που διατηρήθηκαν στο Θησαυρό της Σιών συγκαταλέγονται ανάμεσα στις πολύ σπάνιες επιβιώσεις αυτού του τύπου φωτιστικών (Εικόνες 385¹⁷¹⁶, 386¹⁷¹⁷). Τα διάτρητα αυτά φωτιστικά συγκρατούσαν κύπελλα από χρωματιστό γυαλί, τα οποία με τη σειρά τους περιείχαν λάδι, νερό και φιτίλι και όταν άναβαν πρέπει να δημιουργούσαν ένα πλούσιο και πολύχρωμο θέαμα¹⁷¹⁸. Ο μεγάλος αριθμός των διάτρητων καντήλων στον Θησαυρό της Σιών υπαγορεύει ότι η τεχνική αυτή πρέπει να ήταν πιο συνήθης από όσο έως πρόσφατα πιστευόταν¹⁷¹⁹. Ωστόσο, ενώ τα ασημένια κανίσκια με γυάλινο εσωτερικό καντήλι είναι σχετικά πολύ γνωστά, χάρη στο σύνολο που βρέθηκε στον Θησαυρό της Σιών, τα χάλκινα είναι σχετικά σπάνια¹⁷²⁰.

Αναγνωρίσιμες απεικονίσεις διάτρητων φωτιστικών προκύπτουν σπάνια σε άλλα μέσα, παρόλο που ένα παράδειγμα ίσως μπορεί να βρεθεί στο ψηφιδωτό δάπεδο στη Μοψουέστια της Κιλικίας, όπου μία ποικιλία από φωτιστικά και άλλα λειτουργικά σκεύη είναι τοποθετημένα τελετουργικά γύρω από το περίφημο ψηφιδωτό της Κιβωτού του Νώε (Εικόνα 387)¹⁷²¹.

Τέλος, υπάρχει αναφορά από τον 2ο αι. για ύελοϋν κανίσκιον¹⁷²². Δύσκολα θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι αφορά γυάλινο φωτιστικό, καθώς μάλιστα πρόκειται για μία χρονική περίοδο αρκετά πρώιμη σε σχέση με τις απαρχές της χρήσης των γυάλινων καντήλων. Ίσως η ερμηνεία του αντικειμένου ως γυάλινου φωτιστικού αποτελεί αναχρονισμό. Δεν αποκλείεται η πιθανότητα να παρατίθεται ο όρος κανίσκιον με τη σημασία του ως δώρου ή να περιγράφει κάποιο γυάλινο σκεύος σε σχήμα κανίστρου πιθανότατα επενδυμένου με καλάμια για προστασία.

1712. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 195, πίν. VII, 4.

1713. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 196.

1714. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 195.

1715. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 42, αρ. κατ. 3.

1716. Boyd, *Service of the Liturgy*, εικ. 6.4.

1717. Boyd, *Service of the Liturgy*, σ. 175, εικ. 6, 23.

1718. Boyd, *Service of the Liturgy*, σ. 170.

1719. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 198.

1720. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 42, αρ. κατ. 6.

1721. Budde, *Mosaiken*, σ. 112. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 194.

1722. Lapp, *Kaniskion*, σ. 84.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχει μία σύγχυση ανάμεσα στα κανίσκια και τα διάτρητα φωτιστικά, καθώς τα κανίσκια θυμίζουν τα διάτρητα γυάλινα.

Χρησιμοποιήθηκε επίσης ο όρος φωταγωγός, ο οποίος φαίνεται ότι περιγράφει καντήλες¹⁷²³: «Ἐξαιρείσθωσαν τοῦ μέσου αἱ συνήθεις ἐξ ὑάλου φωταγωγοί, διαρτάσθωσαν ἀργυραὶ ὅσαι τε χυτροειδεῖς...»¹⁷²⁴ αλλά και πολυκάνδηλα: «ἀνάψετε καὶ τὰς μικρὰς ἀπάσας φωταγωγούς, λέγω δὴ τὰ οὕτω κοινῶς λεγόμενα πολυκάνδηλα»¹⁷²⁵ και φωτιστικά ανοίγματα¹⁷²⁶.

Τα τρικάνδηλα, έχει θεωρηθεί ότι αποτελούνταν από τρεις ενωμένες μεταξύ τους καντήλες (lamps) καθεμιά από τις οποίες δορυφορείται από δύο κηροστάτες¹⁷²⁷. Οι τριφυεῖς θρυαλλίδες θα μπορούσαν πιθανώς να αποδίδουν τον προαναφερθέντα τύπο φωτιστικού. Ο κρατήρας από την άλλη πλευρά θα μπορούσε κατά περίπτωση να περιγράφει κανδήλα που συγκρατούνταν από δύο σπειροειδείς λαβές¹⁷²⁸.

Θρυαλλίς: Παρόλο που ο όρος θρυαλλίς αρχικά σήμαινε το ελλύχνιον¹⁷²⁹ φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει και την καντήλα που έκαιγε με τη χρήση θρυαλλίδος: «εἶτα καὶ ἔλαιον ἅγιον ἐκ τῆς τοῦ ἁγίου θρυαλλίδος λαβῶν καὶ ἀλείψας τὰς πληγὰς καὶ τοὺς μώλωπας Μεθοδίου...»¹⁷³⁰. Λαμβάνοντας υπόψη χωρίο που προέρχεται από το Τυπικόν της μονῆς Κοσμοσωτείρας (1152): «Ἄλλὰ γε ταῖς εἰκόσιν αὐταῖς ἀνάπτεσθαι τούτων ἐκάστη καὶ τριφυεῖς θρυαλλίδας τὰς ἀργυροτεύκτους βουλόμεθα, ἅς ἐνώπιον αὐτῶν εὐπρεπῶς ἀνηρτήσαμεν...»¹⁷³¹ συμπεραίνουμε ότι οι τριφυεῖς θρυαλλίδες ίσως αποτελούνταν από τρεις καντήλες προσαρτημένες σε μία άλλη¹⁷³² και τουλάχιστον σε αυτή τη μορφή τους οι θρυαλλίδες περιγράφουν ασημένιες καντήλες που προορίζονταν για ανάρτηση. Δεν αποκλείω, βέβαια, την περίπτωση ο όρος να περιγράφει καντήλες, στις οποίες είναι τοποθετημένα τρία φιλίλια, όπως το παράδειγμα γυάλινου καντηλιού, που βρέθηκε στη Samarra¹⁷³³ (Εικόνα 388).

Καθισταὶ κανδήλαι: ο όρος περιγράφει προφανώς τις στατές καντήλες¹⁷³⁴.

Ἀργυροκάντηλον: ο όρος περιγράφει προφανώς καντήλα ασημένια¹⁷³⁵.

1723. Delehaye, *Typica*, σ. 47, στ. 18-21.

1724. *Τυπικόν Μονῆς Λιβός*, σ. 126, στ. 25-27.

1725. *Τυπικόν Βεβιαίας Ἐπίδος*, σ. 79, σσ. 17-18. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 173-174.

1726. Θεοδώρητος Κύρου, *Εἰς τὴν Β' Παραλειπομένων* στ. 745, στ. 10-13.

1727. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σσ. 479-480.

1728. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σ. 480.

1729. Φωτίου του Πατριάρχου Λέξεων συναγωγή, τ. 1, σ. 95, λήμμα «θρυαλλίς».

1730. Ἰωσήφ μητροπολίτου Τραπεζοῦντος, σ. 75, στ. 14-16. Βλ. επίσης για χρήση του όρου ως καντήλας *Τυπικόν Κοσμοσωτείρας*, σ. 45, στ. 173-180, σ. 88, στ. 1166-1169.

1731. *Τυπικόν Κοσμοσωτείρας*, σ. 45, στ. 173-175.

1732. Olcay, *Lighting Methods*, σ. 78.

1733. Crowfoot-Harden, *Glass Lamps*. πίν. XXX, αρ. 53.

1734. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σ. 479. Βλ. για τη χρήση του όρου *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 37, στ. 141, σ. 73, στ. 736, σ. 75, στ. 764-766.

1735. Βλ. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 171-173, Parani, Pitarakis, Spieser, Eustathios Boïlas, σ. 157.

Χυτροκανδήλα ή χυθροκανδήλα ή κυθροκανδήλα: Οι αναφορές σε «κυθροκανδήλαι άργυραί»¹⁷³⁶, «κυθροκανδήλα διάχρυσος έχουσα ιστορημένη τήν Δέσποιναν και τόν Άσώματον»¹⁷³⁷ και «άργυραϊ χυτροκανδήλαι»¹⁷³⁸ καθιστούν προφανές ότι ο όρος χυτροκανδήλα¹⁷³⁹ ή χυθροκανδήλα ή κυθροκανδήλα περιγράφει πιθανώς μία κανδήλα ημισφαιρικού σχήματος, που φέρνει στο νου μας τα μαγειρικά σκεύη (χύτρα, χύθρα) με ημισφαιρικό σώμα¹⁷⁴⁰.

4. Τυπολογία με βάση το υλικό τους

Το βασικό κριτήριο που έχει ληφθεί υπόψη για την τυπολογική ταξινόμηση των καντήλων είναι το υλικό κατασκευής τους, ενώ ένα δευτερεύον κριτήριο αποτελεί ο τρόπος στήριξής τους. Αρχικά λοιπόν με βάση το υλικό κατασκευής¹⁷⁴¹ διακρίνουμε τις ακόλουθες κατηγορίες καντήλων: πήλινες, λίθινες, ελεφαντοστέινες, μετάλλινες και γυάλινες καντήλες. Αυτοί οι τύποι κανδηλιών θα μπορούσαν να εμφανίζονται τόσο σε στατή όσο και αναρτημένη μορφή.

4.1 Πήλινες καντήλες

Πέρα από τις γενικές αναφορές για χρήση πήλινων καντήλων¹⁷⁴² και τα γνωστά παραδείγματα από τη Μεσαιωνική Δυτική Ευρώπη¹⁷⁴³, λίγες είναι οι πήλινες καντήλες που αποκαλύφθηκαν έως σήμερα και σχετίζονται με τον βυζαντινό κόσμο. Έτσι, έχει υποστηριχθεί ότι ανάμεσα στα φωτιστικά της εκκλησίας του Abdallah Nirqi στη Νουβία (10ος-11ος αι. ή και αργότερα) περιλαμβάνονταν και ορισμένα πολύφωτα που υποστήριζαν πήλινες καντήλες¹⁷⁴⁴.

Ως πήλινη καντήλα για ανάρτηση έχει ερμηνευθεί πήλινο σκεύος του 13ου αι., που βρέθηκε στη Γρατινή Ροδόπης. Έχει συμπαγή τοιχώματα και τρεις οπές διαμορφωμένες σε εξάρματα προσαρτημένα στην εξωτερική του επιφάνεια¹⁷⁴⁵ (Εικόνα 389). Ωστόσο, δεν αποκλείεται η πιθανότητα τα

1736. Διάταξις Ατταλειάτου, σ. 91, 1. 1216.

1737. Διάταξις Ατταλειάτου σ. 130, 1.1081.

1738. *Τυπικόν Κεχαριτωμένης*, σ. 109, 1. 1953.

1739. Parani, Pitarakis, Spieser, Eustathios Boïlas, σ. 153.

1740. Xanthopoulou, *Les lumineaires*, τ. 1, σσ. 171-172.

1741. Σημειώνω ότι το υλικό των καντήλων είναι συνήθως δύσκολο να διακριθεί τόσο στις εικονογραφικές αναπαραστάσεις όσο και στις γραπτές πηγές.

1742. Chevalier, Dalmatie, σ. 161. Marjanović-Vujonić, *Deux polycandilia*, σ. 23. Η συνύπαρξη πήλινων καντήλων μαζί με τις γυάλινες και τις μετάλλινες για την μεσοβυζαντινή περίοδο επισημαίνεται και στο Xanthopoulou, *Les lumineaires*, τ. 1, σ. 132.

1743. Curatola, *Arte islamica in Italia*, αρ. κατ. 195. Αναφέρει κανδήλα κεραμική σε σχήμα κυλινδρικού κυπέλλου με κωνικό πόδι, στην περιοχή του Eure, στη Βόρεια Γαλλία, 11ος αι. Chrzanovski, Kaiser, *Dark ages*, σ. 48, εικ. 16.

1744. Xanthopoulou, *Les lumineaires*, τ. 1, σ. 177 και υποσημ. 74.

1745. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 286 αρ. κατ. 300.

εμφανή ίχνη καύσης στο χείλος του αγγείου να προέρχονται από τη χρήση του ως θυμιατηρίου.

Μία σειρά από πήλινες καντήλες προέρχονται από μουσουλμανικά τζαμιά και χρονολογούνται στη Μεταβυζαντινή περίοδο¹⁷⁴⁶. Μια παρόμοια μεταβυζαντινή ή πήλινη καντήλα εκτίθεται στο Μουσείο Μπενάκη (Εικόνα 390) –τα διάτρητα πήλινα τοιχώματα της οποίας υπαγορεύουν και χρήση αντίστοιχο εσωτερικού γυάλινου κανδηλιού ανακαλώντας στη μνήμη μας τα βυζαντινά διάτρητα μετάλλινα κανδήλια¹⁷⁴⁷.

Οι πήλινες καντήλες του βυζαντινού κόσμου είτε ήταν ιδιαίτερα περιορισμένες είτε έως σήμερα δεν έχουν αξιολογηθεί επαρκώς. Ίσως να προορίζονταν ως ταπεινότερες λύσεις και για τον λόγο αυτό δεν αναφέρονται στα βυζαντινά μοναστηριακά τυπικά και δεν φαίνεται έως σήμερα τουλάχιστον να απαντούν σε παραστάσεις της βυζαντινής τέχνης. Μία σαφής δυσκολία για τον εντοπισμό των πήλινων καντήλων προκύπτει σαφώς από το γεγονός ότι συνήθως δεν υπάρχουν ίχνη καύσης στα χείλη τους, ώστε να διακρίνονται από σκεύη παρόμοιου σχήματος, που χρησιμοποιήθηκαν για άλλο σκοπό.

4.2 Λίθινες καντήλες

Ελάχιστα είναι τα παραδείγματα επιβεβαιωμένων καντήλων που θα μπορούσαν να ενταχθούν στην κατηγορία αυτή και αρκετά διαφορετικά μεταξύ τους σε σχέση με τη διαφάνειά τους. Ένα παράδειγμα που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως λίθινη κανδήλα του 3ου-4ου αι., είναι καμωμένο από λευκό μάρμαρο και προέρχεται από τη Συρία. Διαθέτει τρεις λαβές που θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται για να εξαρτώνται από αυτές οι αλυσίδες ανάρτησης του (Εικόνα 391)¹⁷⁴⁸.

Δύο καντήλες καμωμένες από ορεία κρύσταλλο και χρονολογούμενες στον 6ο αι. βρίσκονται σήμερα στον Θησαυρό του Αγίου Μάρκου στη Βενετία (Εικόνες 392¹⁷⁴⁹, 393¹⁷⁵⁰), όπως και ακόμη μία καμωμένη από ορεία κρύσταλλο, επενδυμένη με ασημένιο πλαίσιο, που χρονολογείται στον 11ο-12ο αι.¹⁷⁵¹ (Εικόνα 394).

1746. Βλ. ενδεικτικά *Istanbul Archaeological Museums*, σ. 182, αρ. 227, Μπλε και άσπρη κεραμική κανδήλα Τζαμιού, γύρω στα 1512 μ.Χ.

1747. Nersessian, *Treasures from the Ark*, αρ. 61, σ. 145, όπου ως πήλινη κανδήλα ανάλογης μορφής, χρονολογούμενη στον 18ο αι. ερμηνεύεται αντικείμενο, για το οποίο, ωστόσο, δεν αποκλείω την περίπτωση να ήταν κάλυμμα φαναριού ή θυμιατηρίου.

1748. Ανδρεάδη, *Συρία.Βυζαντινά χρόνια*, Μουσείο Δαμασκού, αρ. 14.

1749. *Restituzioni 2006*, αρ. 19, σ. 130-132. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 378 όπου παραπέμπει στο Heintschel, *Lampen, Leuchter*, σ. 60. Βλ. επίσης Fouchet, *L'art de Byzance*, αρ. 134, όπου παρουσιάζεται εσφαλμένα ως γυάλινη κανδήλα. Στο Hahnloser, *San Marco*, πίν. LXIV παρουσιάζεται ως κρυστάλλινη κανδήλα αλλά η χρονολόγησή του πιθανολογείται στον 10ο-11ο αι.

1750. Hahnloser, *San Marco*, πίν. IV, αρ. κατ. 8.

1751. Parani, *Material Culture*, εικ. 198.

4.3 Ελεφαντοστέινες καντήλες

Ως κανδήλα εικάζεται ότι χρησιμοποιήθηκε αντικείμενο, που είναι καμωμένο από ελεφαντοστό, με βάση και επένδυση από μέταλλινα στοιχεία και ανήκει στον Θησαυρό της Βασιλικής του Αγίου Μάρκου, με αρ. ευρ. 82¹⁷⁵² (Εικόνα 395).

4.4 Μετάλλινες καντήλες

Οι μετάλλινες καντήλες λειτουργούσαν με λάδι και νερό, όπως εύγλωτα μας παραδίδει το ακόλουθο χωρίο: «Ἐν αὐτῇ πρώτῃ τῇ Κοιμήσει τῆς Κεχαριτωμένης δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, αἰρομένων τῶν κρατήρων, κρεμάσθωσαν ἀργυρᾶ πολυκάνδηλα τὰ πολυφώτια καὶ αἱ ἀργυραῖ χυτροκανδήλαι καὶ οἱ ἀργυροῖ κρατήρες, καὶ ἐλαίῳ μετὰ ὕδατος ἀρτυόμενα ἀπτέσθωσαν πάντα»¹⁷⁵³. Η ύπαρξη ενός γυάλινου σκεύους στο εσωτερικό τους είναι απολύτως απαραίτητη για τα διάτρητα κανδήλια (κανίσκια). Το καθένα από τα μέταλλινα αυτά φωτιστικά στήριζε ένα γυάλινο δοχείο για το λάδι και έκαιγε με φιτίλι, που μπορούσε να επιπλέει, ή πολύ συνηθέστερα, διατηρούνταν στη θέση του με μετάλλινο στήριγμα φιτιλιού που ήταν προσαρμοσμένο στο χεῖλος του φωτιστικού (βλ. ενότητα για στήριγματα φιτιλιών)¹⁷⁵⁴. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες αποκαταστάσεις της πιθανής μορφής που είχαν αυτά τα κανίσκια παρουσιάζονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης (Εικόνες 396, 397, 398, 399). Με παρόμοιο τρόπο είναι πιθανόν ότι λειτουργούσαν και οι καντήλες με συμπαγές σώμα των βυζαντινών χρόνων κατ' απόλυτη αναλογία με τις μετάλλινες μεταβυζαντινές αλλά και με τις σύγχρονες καντήλες. Το εσωτερικό γυάλινο σκεύος θα διευκόλυνε τη συντήρησή τους¹⁷⁵⁵ και παράλληλα θα απέτρεπε την οξειδωσή τους. Η εσωτερική γυάλινη κανδήλα μπορούμε να εικάσουμε ότι είχε το σχήμα και το μέγεθος της μετάλλινης ή ήταν πολύ μικρότερη και προσαρμοζόταν στο στόμιο της μετάλλινης όπως συμβαίνει με τις μεταβυζαντινές και τις σύγχρονες μετάλλινες καντήλες.

Σχετικά με τις μετάλλινες βυζαντινές καντήλες δύο είναι τα ζητήματα που δυσχεραίνουν το έργο μας όσον αφορά την αποκρυστάλλωση της εικόνας που αυτές παρουσίαζαν:

Α. Για ένα μεγάλο αριθμό μετάλλινων σκευών που διαθέτουν τρεις αλυσίδες και προορίζονταν για ανάρτηση συχνά δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα εάν χρησιμοποιήθηκαν ως καντήλες ή θυμιατήρια. Μία σειρά από μέταλλινα σκεύη, όπως για παράδειγμα μία ασημένια στατή κανδήλα από τον Θησαυρό της Σιών¹⁷⁵⁶ (Εικόνα 400, επάνω), και μία μετάλλινη κανδήλα με τρεις λαβές από τον Θησαυρό της Hama (Εικόνα 400,

1752. *Restituzioni 2006*, αρ. κατ. 20, σ. 133-135.

1753. *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης*, σ. 109, στ. 1591-1594.

1754. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 195.

1755. Vincent, *Fiat lux*, σ. 86.

1756. Fobelli, *Paolo Silenziario*, εικ. 133, 134.

κάτω), καθώς και μία ασημένια κανδήλα του 7ου αι., από τον Θησαυρό Κρατήγου¹⁷⁵⁷ (Εικόνα 401) έχουν διαφοροποιηθεί ως προς την ερμηνεία τους σε σχέση με σκεύη ανάλογου σχήματος ερμηνευόμενα ως θυμιατήρια¹⁷⁵⁸, όπως για παράδειγμα ένα μετάλλιο σκεύος από το Μουσείο του Ερμιτάζ, αρ. ευρ. 225¹⁷⁵⁹ (Εικόνες 402) και ένα χάλκινο σκεύος από το Λούβρο, αρ. ευρ. Ε 11706¹⁷⁶⁰ (Εικόνα 403) θέτουν νέα δεδομένα στη μελέτη αυτής της κατηγορίας καντήλων και έρχονται να αποτελέσουν το συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα στις πληροφορίες που προκύπτουν από τις γραπτές πηγές και από τις απεικονίσεις παρόμοιων αντικειμένων. Ωστόσο, ειδικά για το αντικείμενο από το Μουσείο του Ερμιτάζ (Εικόνα 402) ένα επιπλέον επιχείρημα για τη χρήση του ως φωτιστικού είναι το γεγονός ότι το σχήμα του παρουσιάζει αναλογίες με εκείνο των στατών καντήλων του Θησαυρού της Σιών (βλ. Εικόνα 400, επάνω).

Η ομοιότητα μετάλλινων αντικειμένων, όπως εκείνο του 7ου αι. από την Αίγυπτο, Μουσείο Ερμιτάζ, αρ. ευρ. 10638, που έχει ερμηνευθεί ως καντήλα¹⁷⁶¹ (Εικόνα 404)¹⁷⁶² και η ασημένια κανδήλα του 7ου αι., από τον Θησαυρό Κρατήγου (Εικόνα 401), με τις καντήλες που απεικονίζονται σε ελεφαντοστέινο πλακίδιο του όψιμου 7ου(;) αι., στο Castello Sforzesco στο Μιλάνο¹⁷⁶³ (Εικόνα 405)¹⁷⁶⁴ μας επιτρέπουν να επιβεβαιώσουμε την ερμηνεία της χρήσης παρόμοιων σκευών ως φωτιστικών και όχι ως θυμιατηρίων.

Β. Η δυνατότητα να λιώνουν και πιθανότατα να ανακυκλώνουν τα μετάλλια σκεύη καθίσταται για μας μία ανυπέβλητη δυσκολία προκειμένου να διαμορφώσουμε μία σαφή εικόνα για τις μετάλλινες καντήλες που χρησιμοποιούνταν, τόσο στον εκκλησιαστικό όσο και στον κοσμικό βίο. Το παράδειγμα της εύρεσης αντικειμένων, όπως λ.χ. οι τρεις στατές ασημένιες καντήλες του Θησαυρού της Σιών, που είχαν παραμορφωθεί και συμπιεστεί σκόπιμα¹⁷⁶⁵ (Εικόνα 406) πριν την εναπόθεσή τους, κάτι που πιθανώς έγινε για να μεταφερθούν αυτά ή για να λιωθούν¹⁷⁶⁶ καθιστά σαφές ότι πρόκειται για μία επιλογή που εμμέσως μαρτυρά τη δυνατότητα ανακύκλωσης των μετάλλινων σκευών και ειδικότερα των μετάλλινων καν-

1757. Τουράτσογλου, Χαλκιά, *Θησαυρός Κρατήγου*, σσ. 80-81.

1758. Για τα πιθανά κριτήρια διαχωρισμού των μεταλλικών καντήλων από τα μεταλλικά θυμιατήρια βλ. Μότσιανος, *Θυμιατίζοντας με κανδήλια*; Για το θέμα βλ. επίσης Χανθοπούλου, *Lampes en Bronze*, σ. 43.

1759. Piguet-Panayotova, *Silver Censers*, σ. 657, εικ. 10.

1760. Benazeth, *Metal*, σ. 67.

1761. Bénazeth, Rutschowscaya, *L'art copte en Égypte*, σ. 183b.

1762. Ανάλογη κανδήλα που χρονολογείται στον 6ο-7ο αι. βλ. στο Chichurov, *Cherson*, αρ. 18. Σημειώνω ότι ανάλογο σχήματος σκεύος ερμηνεύεται ως θυμιατήριο στο Bénazeth, *Metal*, σ. 86, Ε 11706 (βλ. για τον προβληματισμό καντήλες ή θυμιατήρια βλ. στη σχετική ενότητα).

1763. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 23.

1764. Parani, *Glass Objects*, σ. 154, και υποσημ. 28, όπου η Παράνη προβληματίζεται για το υλικό από το οποίο είναι καμωμένες Η μοναδική ένδειξη που θα μπορούσε να οδηγήσει στην κατεύθυνση να ήταν γυάλινες είναι η διαμόρφωση του επάνω μέρους που δίνει την αίσθηση ότι είναι στήριγμα με στεφάνι.

1765. Boyd, Mango, *Silver Plate*, εικ. S37.3, S38.1.

1766. Boyd, *Service of the Liturgy*, σ. 156.

τήλων¹⁷⁶⁷ και εν μέρει μας επιτρέπει να εικάσουμε έναν από τους λόγους, που πιθανώς, δεν επέτρεψαν την επιβίωση σε μεγάλες ποσότητες ανάλωτων σκευών έως τις μέρες μας.

Η πληροφορία ότι σε ορισμένα βυζαντινά μοναστήρια τα ασημένα καντήλια μπορούσαν σε ιδιαίτερες περιστάσεις να αντικαταστήσουν τα συνήθη καντήλια¹⁷⁶⁸ μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι οι ασημένιες καντήλες θεωρούνταν επισημότερες και κατά συνέπεια πολυτιμότερες σε σχέση με τις γυάλινες. Ακόμη και ο χαλκός και τα κράματά του, που ήταν πιο φθηνά από τον χρυσό και τον άργυρο αλλά πιο ακριβά από τα κεραμικά και το γυαλί αποδόθηκαν στην κατασκευή των «beaux objets», επιλογή που συνιστούσε μία αξιοσημείωτη επένδυση, όπως άλλωστε υποδηλώνεται και από την τάση να τα αποκρύβουν μπροστά στον κίνδυνο μιας επιδρομής¹⁷⁶⁹. Σχετικά με τα εκκλησιαστικά πολύτιμα σκεύη, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται ασημένιες καντήλες, ασημένα πολυκάνδηλα και καντηλέρια, η S. A. Boyd προτείνει ότι σε κάποιες περιπτώσεις από τα μέσα του 7ου αι. και έπειτα, όταν άρχισαν οι αραβικές επιδρομές, πολλοί αξιωματούχοι των χριστιανικών εκκλησιών συγκέντρωναν τα πολύτιμα εκκλησιαστικά σκεύη και τα έθαβαν με την προοπτική να επιστρέψουν και να τα ανακτήσουν¹⁷⁷⁰.

Όσον αφορά τις μετάλλινες καντήλες¹⁷⁷¹ στην Ύστερη Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο, στο Liber Pontificalis γίνεται λόγος για χρυσές gabatae¹⁷⁷² ενώ χρυσές καντήλες αναφέρονται από τον Παύλο Σιλεντιάριο στην περιγραφή του φωτισμού της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης¹⁷⁷³. Στον Θησαυρό του Αγίου Μάρκου στη Βενετία¹⁷⁷⁴ διατηρείται ένα καντήλι, του 10ου αι. από χρυσό, ασημί και πολύτιμες πέτρες¹⁷⁷⁵.

Ασημένιες καντήλες απαντούν τόσο με συμπαγές σώμα όσο και με διάτρητο και αμφοτερές σε στατή και αναρτούμενη εκδοχή¹⁷⁷⁶. Ως στατές καντήλες ερμηνεύονται τρία ασημένα σκεύη με συμπαγές σώμα, προερχόμενα από τον Θησαυρό της Σιών και χρονολογούμενα στα μέσα 6ου αι. (Εικόνα 364). Ως ασημένα κανδήλα του τύπου *farum cantharum* σε αντιστοιχία με τα φωτιστικά αυτού του τύπου, που αναφέρονται στο Liber Pon-

1767. Για ανακύκλωση μεταλλικών φωτιστικών βλ. στο κεφ. IV: λυχνάρια.

1768. Talbot, *Byzantine Glass*, σ. 142 και Delehay, *Typica*, κεφ. 37, σ. 126 στ. 25-27.

1769. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 176 και υποσημ. 72, όπου σχετικές αναφορές για περιπτώσεις απόκρυψης μεταλλικών αντικειμένων λόγω επιδρομών.

1770. Boyd, *Service of the Liturgy*, σ. 156. Βλ. επίσης Boyd, *Metropolitan*, σσ. 6-7, όπου γίνεται λόγος και για άλλους πιθανούς λόγους της απόκρυψης αλλά και της παραμόρφωσης των ασημικών.

1771. Για την τεχνολογία των μετάλλινων καντήλων βλ. τεχνολογία μετάλλινων λυχναριών.

1772. DACL, τ. 6.1, λήμμα "Gabata", στ. 5.

1773. Σημειώνω ότι στο Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, σ. 378 αναφέρεται ότι προέρχονται από την Τουρκία, προφανώς εισημαίνοντας τη χώρα, όπου υπάγεται σήμερα η Κωνσταντινούπολη.

1774. Βλ. Heintschel, *Lampen, Leuchter*, σ. 60.

1775. Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, σ. 378.

1776. Βλ. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σσ. 40-45 όπου η Μ. Ξανθοπούλου διακρίνει δύο κατηγορίες καντήλων: αυτές με σχήμα διάτρητης κούπας και τις καντήλες με σχήμα κανθάρου.

tificalis, έχει ερμηνευθεί σκεύος που χρονολογείται στα 574-576/578 και αποτελεί μέρος του Θησαυρού της Stuma (Εικόνα 407)¹⁷⁷⁷. Ως μετάλλινη καντήλα και μάλιστα στατή θεωρείται και το λεγόμενο «δισκοπότηρο της Αντιόχειας»¹⁷⁷⁸ (Εικόνα 408) που χρονολογείται στον 6ο αι. και συγκρίνεται τυπολογικά με τις στατές καντήλες του πρώιμου 6ου αι. από τον Θησαυρό της Σιών¹⁷⁷⁹. Έχει προταθεί ότι το αρχικό του εσωτερικό δοχείο ήταν γυάλινο και όχι ασημένιο ενώ το σχήμα του, η τεχνική και η διακόσμησή του το φέρνουν πιο κοντά στα διάτρητα φωτιστικά παρά στα δισκοπότηρα του 5ου και 6ου αι.¹⁷⁸⁰.

Για ασημένιο κανδήλι που κρέμεται μάλιστα από δοκάρι κάνει λόγο ο Παυλίνος της Νόλας: «Sed paulo crucis ante decus de lumine eodem Continuum scyrhus est argenteus aptus ad usum»¹⁷⁸¹ ενώ και gabatae (βλ. παραπάνω) προοριζόμενες για ανάρτηση υπήρχαν και στην ασημένια τους εκδοχή¹⁷⁸².

Το γεγονός ότι το σχήμα των ασημένιων καντήλων με συμπαγές σώμα και τρεις λαβές, προοριζόμενων για ανάρτηση είναι παρόμοιο με αυτό των θυμιατηρίων δημιουργεί δυσκολίες ως προς τη διάκρισή τους. Ως καντήλα ασημένια του 7ου αι. έχει ερμηνευθεί αντικείμενο που προέρχεται από το Θησαυρό Κρατήγου και εκτίθεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών καθώς και ένα παρόμοιο που χρονολογείται στα 610-613 και ανήκει στην ιδιωτική Συλλογή Christian Schmidt, αρ. ευρ. 440¹⁷⁸³ (Εικόνα 409). Ως *farum cantharum* έχει ερμηνευθεί αντικείμενο που χρονολογείται στα 602-610 και αποτελεί τμήμα του Θησαυρού της Hama (Εικόνα 410)¹⁷⁸⁴.

Ως καντήλες με διάτρητο σώμα που πατά σε επίπεδη βάση και όχι σε υπερυψωμένο πόδι, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ένα σκεύος προερχόμενο από τον Θησαυρό Traprain στο Εδιμβούργο¹⁷⁸⁵ (Εικόνα 382) και ένα δεύτερο, αφιερωμένο στον άγιο Σουλβέστρο, που βρίσκεται στην Εκκλησία του αγίου Μαρτίνου στο Monti, στη Ρώμη¹⁷⁸⁶ (Εικόνα 411). Από την άλλη πλευρά τα διάτρητα σκεύη του Θησαυρού της Σιών διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη εκπροσωπείται από ένα φωτιστικό που αρχικά συγκρατούσε ένα γυάλινο δοχείο λαδιού, και θα μπορούσε είτε να είναι αναρτημένο με αλυσίδες, που θα συγκρατούνταν από τους τρεις κρίκους, είτε να στηρίζεται στο πόδι του¹⁷⁸⁷ (Εικόνα 385)¹⁷⁸⁸. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει δύο παρόμοια, αλλά όχι ίδια φωτιστικά, τα οποία εκτός από το

1777. Stierlin, Stierlin, *Orient Byzantin*, εικ. 76. Mundell-Mango, *Kaper Koraon*, σ. 155, αρ. κατ. 33.

1778. Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 19, σσ. 382-383.

1779. Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 20, σ. 383.

1780. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 196.

1781. *Paulini Nolensis Poemata*, Ποίημα (Carmen) 19, στ. 466-467.

1782. DACL, τ. 6.1, λήμμα "Gabata", στ. 5.

1783. *Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, αρ. κατ. II.4.

1784. Gruikshank-Dodd, *Stamps*, αρ. 89. Mundell-Mango, *Kaper Koraon*, σ. 103, αρ. κατ. 13.

1785. Boyd, *Sion Treasure*, πίν. VII 1.

1786. Boyd, *Sion Treasure*, πίν. VII 2.

1787. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 192.

1788. Boyd, *Service of the Liturgy*, εικ. 6.4.

διάτρητο σώμα έχουν και διάτρητη επιγραφή (Εικόνα 412)¹⁷⁸⁹. Η τρίτη κατηγορία φωτιστικών διακρίνεται από το προεξέχον εξαγωνικό χείλος που έχει έξι τριγωνικές πατούρες¹⁷⁹⁰ (Εικόνα 413). Όπως και τα προηγούμενα φωτιστικά, πατά σε χαμηλό торνευτό πόδι¹⁷⁹¹.

Αναφέρεται ότι χάλκινες¹⁷⁹² καντήλες εξυπηρετούσαν τον φωτισμό στα παλαιοχριστιανικά θρησκευτικά κτήρια της Δαλματίας¹⁷⁹³. Όπως οι ασημένιες έτσι και οι χάλκινες καντήλες απαντούν τόσο με συμπαγές σώμα όσο και με διάτρητο και αμφότερες σε στατή και αναρτούμενη παραλλαγή. Σε σχέση με τις χάλκινες καντήλες με συμπαγές σώμα και αλυσίδες ανάρτησης έχει διαπιστωθεί ένα πρόβλημα ασφαλούς διάκρισής τους από θυμιατήρια ανάλογου σχήματος¹⁷⁹⁴. Για παράδειγμα, τα χάλκινα κωνικά αγγεία του 18ου αι., που ανήκουν στη Συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης (Εικόνα 414) θα μπορούσαν να είναι μάλλον καντήλες προοριζόμενες για ανάρτηση, όπως υποδηλώνουν οι οπές στην περιφέρεια του χείλους τους, καθώς μάλιστα το κωνικό τους σχήμα μας καθιστά λιγότερο πιθανή τη χρήση τους ως εσωτερικά θυμιατηρίων. Από την άλλη πλευρά, παρά το γεγονός ότι χάλκινο σκεύος με συμπαγές σώμα (Εικόνα 415) παρουσιάζεται ως κανδήλα του 14ου αι. στο ίδιο Μουσείο θεωρώ ότι πρόκειται για ένα θυμιατήριον¹⁷⁹⁵.

Τα χάλκινα διάτρητα σκεύη είναι πολύ συνηθέστερα από τα ασημένια, με την πλειονότητά τους να χρησιμεύουν ως θυμιατήρια. Ο αριθμός των χάλκινων διάτρητων φωτιστικών ή κανισκίων παραμένει περιορισμένος. Ωστόσο, στα χάλκινα κανίσκια μπορούμε να κατατάξουμε ένα σκεύος του 6ου αι. από τη Soba της Νουβίας¹⁷⁹⁶ (Εικόνα 376). Παρόλο που αρχικά θεωρήθηκε θυμιατήριο η χρήση του ως αναρτούμενου φωτιστικού σε συνδυασμό με ένα γυάλινο εσωτερικό καντήλι, δείχνει πιθανότερη¹⁷⁹⁷. Ένα παρόμοιο παράδειγμα εκτίθεται στο Μουσείο Μπενάκη, προέρχεται από την Αίγυπτο και χρονολογείται στον 5ο-6ο αι. (Εικόνα 374). Επίσης δύο φωτιστικά από κράμα χαλκού που φέρουν διάκοσμο από μικρούς διάτρητους σταυρούς. Το ένα ανακαλύφθηκε μαζί με άλλα αντικείμενα φωτιστικά στο Onaakçe στη Βιθυνία¹⁷⁹⁸ (Εικόνα 375) και χρονολογείται στον 8ο-9ο αι. και ένα δεύτερο ανήκει σε Ιδιωτική Συλλογή και χρονολογείται στον 9ο-10ο αι.¹⁷⁹⁹ (Εικόνα 416). Οι χάλκινες αυτές καντήλες έχουν θεω-

1789. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 193, πίν. IV, 1,2.

1790. Boyd, *Sion Treasure*, πίν. V, 1,2

1791. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 194.

1792. Εδώ ο όρος χάλκινες χρησιμοποιείται με γενικότερο χαρακτήρα περιλαμβάνοντας όλες τις καντήλες που είναι καμωμένες από κράματα χαλκού.

1793. Chevalier, *Dalmatie*, σ. 161.

1794. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Μότσιανος, Θυμιατίζοντας με κανδήλια;

1795. Στην άποψη αυτή κατέληξα λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι δεν θα είχε καμία λογική η συγκάλυψη της κανδήλας με το επάνω διάτρητο τμήμα του αντικειμένου (προσωπικά δεν έχω υπόψη μου άλλο παράδειγμα που να συμβαίνει αυτό σε κανδήλα) και επιπλέον η όλη μορφή του σκεύους θυμίζει περισσότερο θυμιατήρια.

1796. Effenberger κ.ά., *Christen am Nil*, αρ. κατ. 225.

1797. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 195 και πίν. VII, 3

1798. Marlia Mundell Mango, *Copper Objects*, εικ. 4.

1799. Marlia Mundell Mango, *Copper Objects*, εικ. 6, 7.

ρηθεί απόγονοι των διάτρητων ασημένιων κανδηλιών του Θησαυρού της Σιών και πρόγονοι των επονομαζόμενων καντηλών των τζαμιών όπως άλλωστε και και δύο ανάλογες χάλκινες καντήλες, του 11ου αι., από τη Συλλογή Αβέρωφ-Τοσίτσα (Εικόνες 373¹⁸⁰⁰, 417)¹⁸⁰¹ και προφανώς και μία ακόμη διάτρητη καντήλα του 10ου αι., από τη Συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Κωνσταντινούπολης¹⁸⁰² (Εικόνα 418)¹⁸⁰³. Τα χάλκινα αυτά φωτιστικά στην πλειονότητά τους είναι χυτά και επομένως τεχνικώς διαφορετικά από τα ασημένια διάτρητα¹⁸⁰⁴.

Δύο χάλκινα σκεύη με διάτρητο σώμα, που παρουσιάζονται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης ως καντήλες του 14ου αι., με αρ. ευρ. ΒΑ 67.3 (Εικόνα 419) και ΒΑ 68.1 (Εικόνα 420), μάλλον αποτελούν το επάνω μέρος θυμιατηρίου –πιθανώς αρκετά μεταγενέστερου από τον 14ο αι.– καθώς δεν διαθέτουν λαβές για την ανάρτηση των αλυσίδων στήριξης διαμορφωμένες στο χείλος αλλά ανοίγματα ανάλογα με αυτά που διαμορφώνονται ακόμη και σήμερα στα καλύμματα των θυμιατηρίων για να διευκολύνεται το ανεβοκατέβασμά τους.

Τέλος, στην κατηγορία των χάλκινων κανισκίων θα μπορούσαν επίσης να ταξινομηθούν και ορισμένα πολυκάνδηλα¹⁸⁰⁵.

Συμπερασματικά, για τις μετάλλινες καντήλες θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι υπήρχαν από τη μία πλευρά αυτές που λειτουργούσαν πιθανότατα οι ίδιες ως φωτιστικά ελαίου και από την άλλη εκείνες που λειτουργούσαν ως περικάλυμμα και μέσο υποστήριξης αντίστοιχων γυάλινων.

4.5 Γυάλινες καντήλες

Οι γυάλινες καντήλες¹⁸⁰⁶, υπήρξαν σίγουρα η πιο μεγάλη επινόηση της Ύστερης Αρχαιότητας στο θέμα του φωτισμού. Πράγματι αυτές εμφανίστηκαν από την αρχή του 3ου αι. στην Αίγυπτο και στην Ανατολή, όπου άρχισαν να συναγωνίζονται, αν και ακόμα μετριοπαθώς, τα πήλινα λυχνάρια. Με τον καιρό όμως εκτιμήθηκαν ιδιαίτερα γιατί προσφέρονταν για τον φωτισμό μεγάλων χώρων καθώς το διάφανο γυαλί επέτρεπε τον φωτισμό από ψηλά και προς όλες τις κατευθύνσεις¹⁸⁰⁷.

1800. Παπαδοπούλου, Μεταλλικά αντικείμενα, αρ. 154, σ. 94.

1801. Marlia Mundell Mango, *Copper Objects*, σ. 224.

1802. Atasoy, *Bronze lamps*. αρ. 184, σ. 109.

1803. Βλ. επίσης Byzanz. *Das Licht aus dem Osten*, σ. 217, αρ. II.11, Marlia Mundell Mango, *Copper Objects*, εικ. 6. Για μερικά ακόμη παραδείγματα βλ. Boyd, *Sion Treasure*, σημ. 35 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

1804. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 195, υποσημ. 35

1805. Βλ. κεφ. VI: μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών.

1806. Βλ. Chrzanovski, *Illuminazione artificiale* όπου αναφέρονται και κεραμικές καντήλες. Σημειώνω, ωστόσο, ότι οι κεραμικές όπως και οι μετάλλινες μάλλον υπήρχαν –τουλάχιστον στις βασικές αρχές λειτουργίας τους– πριν την Ύστερη Αρχαιότητα.

1807. Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*.

4.5.1 Ορολογία για τις γυάλινες καντήλες

Όπως για τις καντήλες γενικώς δεν αναπτύχθηκε ιδιαίτερο όνομα, έτσι συνέβη και ειδικά για τις γυάλινες καντήλες¹⁸⁰⁸. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να προκύπτει ένα σημαντικό πρόβλημα για την ιχνηλάτηση των απαρχών της χρήσης των γυάλινων καντήλων.

Διατυπώθηκε η άποψη ότι οι γυάλινες καντήλες περιγράφηκαν ως λυχνί(αι) ύάλ(αι) με βάση την αναφορά αυτή σε κοπτικό κατάλογο φωτιστικών, γραμμένο επάνω σε ένα όστρακο του 5ου αι., που σήμερα ανήκει στη Συλλογή του Μουσείου Αιγυπτιακής Αρχαιολογίας Petrie, στο University College του Λονδίνου (UC 32217)¹⁸⁰⁹. Ωστόσο, είναι πιθανότερο ότι ο όρος αυτός αναφέρεται σε γυάλινα καντηλέρια, καθώς στην περίοδο αυτή¹⁸¹⁰ ο όρος λυχνία αναφέρεται ξεκάθαρα ως υποστήριγμα φωτιστικών¹⁸¹¹.

Για την περιγραφή των γυάλινων καντήλων χρησιμοποιήθηκαν επίσης οι όροι *lychnus* και *λύχνος* καθώς και η *candela*. Στις αναφορές της Εγερίας ο όρος *candela* έχει γενικό χαρακτήρα αφού δύο φορές αναφέρεται σαφώς σε φορητά «*candelae et cerei*»¹⁸¹² και σε *candelae*, που μεταφέρονταν μαζικά στις τελετές βαπτίσματος¹⁸¹³. Για τον λόγο αυτό αναφέρει «*Candelae autem vitreae*» για να διευκρινίσει ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται για γυάλινες καντήλες.

Εξάλλου, η αναφορά του Ευσταθίου ότι: «Τὶ ἄν τις ἐνταῦθα ἐκθειή καὶ ταύτην <τὴν> μιαιρίαν, ὡς τοῖς μὲν ἐξ ὑέλου ἐκκλησιαστικοῖς λαμπτήρσιν ἐνεούρουσι οἱ ἄσύντακτοι, ὅσα καὶ οὐράναις, εἴποι ἂν ἡ τραγωδία, τοῖς δὲ τῶν οὐρῶν δοχείοις οἷα καὶ ποτηρίοις ἐκέχρητο;»¹⁸¹⁴ αποτελεῖ ενδεικτικό στοιχείο ότι ακόμη και στον 12ο αι. αξιοποιείται ο γενικός όρος λαμπτήρες συνοδευόμενος από τον ορισμό του υλικού ἐξ ὑέλου για να περιγράψει τις γυάλινες καντήλες¹⁸¹⁵.

1808. O'Hea, *Glass in Late Antiquity*, σ. 244 και υποσημ. 50: Montserrat, *Church Lighting*, σσ. 430–44.

1809. O'Hea, *Glass in Late Antiquity*, σ. 244 και υποσημ. 50: Montserrat, *Church Lighting*, σσ. 430–44.

1810. Στα κείμενα του 4ου, 5ου και 6ου αι. οι αναφορές στον όρο λυχνία σχετίζονται με τη χρήση του όρου για να αποδώσει υποστήριγμα φωτιστικού και κυρίως λυχναριού.

1811. Βλ. κεφ. VI: μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών.

1812. *Έγερία*, κεφ. XXIV, 4.

1813. O'Hea, *Glass in Late Antiquity*, σσ. 242-243. Ας σημειωθεί ότι η O'Hea θεωρεί ότι οι *candelae* δεν μπορούν να είναι μελισσοκέρια ή κέρινες λαμπάδες (*wax-tapers*) καθώς, κατά τη γνώμη της, αυτές περιγράφονται με τους όρους *cerei* or *cereofalae*. Έτσι ερμηνεύει τον όρο *candela* συνολικά ως κανδήλα και εκλαμβάνει ως στοιχείο για την ταύτισή αυτή την ακόλουθη αναφορά: «*Candelae autem vitreae ingentes ubique plurimae pendent et cereofala plurima sunt tam ante Anastasim quam etiam ante Crucem, sed et post crucem*» (Βλ. *Έγερία*, κεφ. XXIV, 7). Στο Wilkinson, *Egeria*, σ. 144, 7 το «*Candelae vitreae*» μεταφράζεται ως γυάλινα φανάρια (*glass lanterns*) ενώ το «*candelae et cerei*» ως «*lamps and candles*». Στο *Έγερία* (μετάφραση), σ. 48 το «*Candelae vitreae*» αποδίδεται ως «*glass chandeliers*» και στη σ. 47 το «*candelae et cerei*» ως «*candles and tapers*».

1814. *Εύσταθίου τοῦ Θεσσαλονίκης συγγραφὴ τῆς κατ' αὐτὴν ἀλώσεως*, σ. 471-472.

1815. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Α', σ. 79, υποσ. 1.

4.5.2 Προϋποθέσεις και τρόπος λειτουργίας¹⁸¹⁶

Οι γυάλινες καντήλες, μαζί με τα πολυκάνδηλα, αντιπροσωπεύουν τους πιο διαδεδομένους τύπους φωτιστικών στον χριστιανικό κόσμο από τον 4ο έως τον 7ο αι.¹⁸¹⁷.

Τα γυάλινα λυχνάρια των ρωμαϊκών χρόνων φαίνεται ότι υπήρξαν ένας ανεπιτυχής πειραματισμός αλλά ταυτόχρονα και ένα ακόμη βήμα προς τη σπουδαία επινοήση της χρήσης των γυάλινων καντήλων και αυτό γιατί φαίνεται ότι τα γυάλινα λυχνάρια ήταν από τις πρώτες απόπειρες να αξιοποιηθεί η τεχνική του φυσητού γυαλιού για τη δημιουργία μίας φωτιστικής πηγής. Η τεχνική της εμφύσησης εφευρέθηκε τον 1ο αι. π.Χ. και αντικατέστησε σιγά σιγά όλες τις άλλες τεχνικές¹⁸¹⁸.

Ωστόσο, τα διάφανα τοιχώματα των γυάλινων σκευών που διέχεαν το φως προς όλες τις κατευθύνσεις ήταν ταυτόχρονα εύθραστα και δεν επιτρεπόταν η προσέγγιση της φλόγας σε αυτά γιατί θα έσπαζαν. Αυτή η ιδιαιτερότητα των γυάλινων σκευών αποτέλεσε σαφώς τροχοπέδη για την αξιοποίησή τους ως φωτιστικών μέσων, τόσο ως λυχναριών όσο και ως καντήλων. Γίνεται έτσι κατανοητό γιατί αποτέλεσαν την οψιμότερη σε εμφάνιση κατηγορία των φωτιστικών μέσων των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Για τον ίδιο λόγο άλλωστε οι γυάλινες καντήλες είναι οι μόνες, που δεν θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και ως θυμιατήρια.

Η προσθήκη νερού στο εσωτερικό των γυάλινων καντήλων ήταν μία επιλογή αναγκαία για να αποφευχθεί η υπερθέρμανση και το σπάσιμό τους. Αυτό επετεύχθη χάρη στον εξαιρετικά υψηλό συντελεστή θερμοχωρητικότητας που διαθέτει το νερό. Παράλληλα, στην επιλογή αυτή βοηθούσε το γεγονός ότι το ελαιόλαδο, καθώς έχει μικρότερο ειδικό βάρος από το νερό, επέπλεε σε αυτό¹⁸¹⁹ και τα δύο υγρά δεν αναμειγνύονταν.

Επίσης, προέκυψε η ανάγκη σταθεροποίησης του ελλυχνίου των γυάλινων καντήλων με τρόπο, ώστε να μην έρχονται σε επαφή με τα τοιχώματά τους. Επειδή έπρεπε το φλεγόμενο φιτίλι να κρατηθεί μακριά από τα εύθραυστα γυάλινα τοιχώματα έτσι απαιτούνταν η προσθήκη ενός στηρίγματος του φιτιλιού¹⁸²⁰ για να εξασφαλισθεί αυτή η ζωτικής σημασίας συνθήκη για τη λειτουργία γυάλινων καντήλων και η προστασία από τη θραύση τους¹⁸²¹, όπως και η καλύτερη απόδοσή τους¹⁸²², καθώς τα στη-

1816. Για τη λειτουργία των γυάλινων καντήλων βλ. Crowfoot, Harden, *Glass Lamps*, σσ. 201 και 207-208.

1817. Βλ. Chevalier, *Dalmatie*, σ. 161.

1818. Sodini, *La contribution de l'archéologie*, σ. 180.

1819. Για την περιγραφή της ιδιότητας του ελαίου να επιπλέει σε όλα τα υγρά βλ. 'Ησύχιος Ἀλεξανδρεὺς, *Λεξικόν (Π-Ω)*, ὑψίλον 50, στ. 1-3: «ὕγρον ἔλαιον [ὁ καταφευγής] διὰ τὸ εἰς ἄνεσιν ἄγειν τὸ σῶμα, ἢ ὅτι πάντων τῶν ὑγρῶν ὑγρότατόν ἐστι τὸ ἔλαιον. πᾶσι γὰρ τοῖς ὑγροῖς ἐπιπλεῖ βαλλόμενον τὸ ἔλαιον».

1820. Foy, *Lampes de verre*, σ. 178.

1821. Ἐνα ανάλογο πρόβλημα απασχολεῖ ἀκόμη και σήμερα του κατασκευαστές γυάλινων φωτιστικῶν, εἴτε αὐτὰ φιλοξενοῦν ανοιχτὴ φλόγα εἴτε λάμπες πυρακτώσεως καθώς βασικός στόχος εἶναι να βρῖσκειται ἡ φωτιστικὴ πηγὴ σε μίᾳ εὐλόγη ἀπόσταση ἀπὸ τα γυάλινα τοιχώματα και συχνά εφευρίσκουν σχετικὲς λύσεις για να το πετυχαίνουν αὐτό (Εἰκόνα 421).

1822. Σημειῶν ὅτι ἀκόμη και σήμερα στα κεράκια για σκευὴ ρεσό (*réchaud*), τα οποία

ρίγματα φιτιλιών παράλληλα εξυπηρετούσαν τη συγκράτηση των φιτιλιών σε όρθια θέση.

Οι προαναφερθείσες πρακτικές και αναγκαίες επιλογές καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό και τον τρόπο λειτουργίας των γυάλινων καντηλιών. Στις γυάλινες καντήλες τοποθετούνταν ελαιόλαδο και νερό, όπως υποδηλώνει ο Λεόντιος Πρεσβύτερος Κωνσταντινουπόλεως (4ος αι.)¹⁸²³, καθώς και φιτίλι, το οποίο απορροφούσε, λόγω των τριχοειδών φαινομένων, το ελαιόλαδο και το μετέφερε έως την απόληξή του όπου αυτό καιγόταν¹⁸²⁴. Τη λειτουργία των γυάλινων καντήλων περιγράφει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο ο Παυλίνος της Νόλας¹⁸²⁵ και ο ίδιος συμπληρώνει την εικόνα αυτή με την περιγραφή του σβησίματος της κανδήλας¹⁸²⁶. Μια απεικόνιση καντήλας σε μικρογραφία του κώδ. 697, Βιέννη, Congregation Mechitharisten, φ. 6r. (τέλη 10ου αι.)¹⁸²⁷ (Εικόνα 422), αποτελεί ένα πολύ καλό παράδειγμα στο οποίο τρία διαφορετικά χρώματα της κανδήλας έχουν επιλεγεί πιθανώς για να δηλώσουν τα διαφορετικά υλικά που υπάρχουν στην κανδήλα: το ένα δηλώνει το διαφανές γυαλί, και δύο ακόμη τα οποία θα μπορούσαν να είναι για το λάδι και το νερό.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, απαραίτητο στοιχείο για τη λειτουργία των γυάλινων καντήλων ήταν τα στηρίγματα φιτιλιών, εκτός εάν χρησιμοποιούνταν φυτικά επιπλέοντα φιτίλια όπως τα λουμίνια¹⁸²⁸. Τα στηρίγματα αυτά ανάλογα με τον τρόπο τοποθέτησής τους και τον τρόπο λειτουργίας τους μπορούν να διακριθούν στις ακόλουθες κατηγορίες:

4.5.2.1 Στηρίγματα που προσαρμόζονταν στον πυθμένα

4.5.2.1 Α. Στηρίγματα που πατούσαν απευθείας στον πυθμένα

Σ' αυτήν την κατηγορία πρέπει να ανήκε το στήριγμα φιτιλιού που περιγράφεται από τον Παυλίνο της Νόλας: «Mergitur in medio plumbum tripes, et cavus illo Exstat apex uncti stipatus fomile lini Stuppa madens liquidum tenui face concipit ignem;». Δηλαδή, ο μολύβδινος τρίποδας προσαρτάται στο κέντρο, από το οποίο η κοιλότητα ανεβαίνει προς τα επάνω, και γεμίζει με καύσιμο για το λιπαρό φιτίλι. Το βυθισμένο στουπί αναφλέγεται για να σχηματίσει έναν ισχνό πυρσό¹⁸²⁹. Ο R. de Fleury αναφέρει ότι

καίμε επίσης μόνα τους ή σε λυχνίες ή σε φανάρια, το φιτίλι στερεώνεται στο κέντρο του μεταλλικού υποστρώματος. Φαίνεται ότι αυτό παραμένει βασικό στοιχείο για την καλύτερη λειτουργία και απόδοσή τους.

1823. Λεόντιος Πρεσβύτερος Κωνσταντινουπόλεως, *Λόγος εις τήν άγιαν Πεντηκοστήν*, στ. 458-464.

1824. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers* σ. 57.

1825. Walsh, *Paulinus of Nola*, σσ. 213-214. Για το πρωτότυπο κείμενο βλ. DACL, τ. 6.1, λήμμα "Gabata", στ. 4-5.

1826. Πρόκειται για το Ποίημα (carmen) 19 του Παυλίνου της Νόλας, στ. 468 κ.ε.. Walsh, *Paulinus of Nola*, σ. 146. Για το πρωτότυπο κείμενο βλ. *Paulini Nolensis Poemata*.

1827. Brentjes, *Kunst des Mittelalters*, εικ. 212.

1828. Βλ. κεφ. VI: μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών.

1829. Walsh, *Paulinus of Nola*, σ. 214.

επρόκειτο για ένα έλασμα κοίλο (κούφιο), που είτε ήταν βυθισμένο στο κέντρο του πυθμένα της καντήλας είτε υποβασταζόταν από έναν μικρό μολύβδινο τρίποδα και ήταν περιτυλιγμένο από ίνες λιναριού εμποτισμένες με καύσιμο¹⁸³⁰. Είναι προφανές από την περιγραφή του Παυλίνου της Νόλας ότι και στην περίπτωση αυτή το καύσιμο ανέβαινε έως την άκρη του φιτιλιού με τη βοήθεια των τριχοειδών φαινομένων. Το *apex* που αναφέρει ο Παυλίνος¹⁸³¹, ήταν κομμάτι ξύλου ελιάς, που μάλλον αξιοποιούνταν για να πακτωθεί και να σταθεροποιηθεί το *στυπίον* στο εσωτερικό του χοανόσχημου ή κυλινδρικού στηρίγματος¹⁸³².

Σε φορητή εικόνα του 1770 από την Αλβανία¹⁸³³ (Εικόνα 423) φαίνεται ότι απεικονίζεται στήριγμα μεταλλικό με βάση που πατά στον πυθμένα της κανδήλας, θυμίζοντας την περιγραφή του Παυλίνου της Νόλας. Εκτός εάν η λογική του στηρίγματος αυτού βασίζεται σε χρήση φελλού για να επιπλέουν το στήριγμα και το φιτίλι στην επιφάνεια του λαδιού¹⁸³⁴ οπότε στην περίπτωση αυτή παραπέμπει σε επιπλέοντα στηρίγματα φιτιλιών.

4.5.2.1 Β. Στηρίγματα που προσαρμόζονταν σε γυάλινο κύλινδρο προσαρτημένο στον πυθμένα

Βασιζόμενοι στην επισήμανση των G. M. Crowfoot και D. B. Harden¹⁸³⁵, αρκετοί μελετητές φαίνεται ότι θεώρησαν ως δεδομένη τη χρήση του γυάλινου κυλίνδρου που εμφανίζεται στον πυθμένα των ποτηρόσχημων καντήλων, ως ένα εξάρτημα για τη στήριξη του φιτιλιού, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της καντήλας του 4ου-7ου αι., της Βυζαντινής Συλλογής του Dumbarton Oaks, BZ.1988.2¹⁸³⁶ (Εικόνα 424)¹⁸³⁷. Τα πρωιμότερα γνωστά παραδείγματα προέρχονται από το Gezer και Orhel (Ισραήλ) και χρονολογούνται στον 5ο και 6ο αι.¹⁸³⁸. Επισημαίνεται ότι, παρόλο που το σύστημα αυτό εμφανίζεται στην Ανατολή, χαρακτηρίζει μία ομάδα από χοανόσχημες καντήλες που παράγονταν σχεδόν σίγουρα στη Γόρτυνα ανάμεσα στον 5ο και στον 7ο αι.¹⁸³⁹.

1830. Rohault de Fleury, *La Messe*, τ. 6, σ. 5

1831. Η λέξη *apex* που χρησιμοποιείται από τον ποιητή εκφράζει την ιδέα ενός κομματιού ξύλου ελιάς, που ήταν αιχμηρό στην απόληξη του και μπηγμένο σε μία τούφα μαλλιών το οποίο έφεραν οι ιερείς στο κεφάλι τους.

1832. Rohault de Fleury, *La Messe*, τ. 6, σ. 5.

1833. Δρακοπούλου κ.ά., *Εικόνες Αλβανίας*, αρ. κατ. 50.

1834. Η απεικόνιση δεν είναι απολύτως ξεκάθαρη καθώς αποτελεί μία λεπτομέρεια της σύνθεσης αλλά σε κάθε περίπτωση είναι ενδεικτική για τη διάθεση που υπήρχε ώστε η χρήση του στηρίγματος φιτιλιού να διατηρεί το φλεγόμενο φιτίλι στο κέντρο του γυάλινου σκεύους. Δεν αποκλείω την πιθανότητα να πρόκειται για μεταλλικό στήριγμα φιτιλιού που συγκρατούνταν στα τοιχώματα της γυάλινης κανδήλας.

1835. Crowfoot, Harden, *Glass Lamps*, σσ. 207-208 και σ. 201: "This was the provision of a vertical glass tube, fixed on to the centre of the base, inside, to hold the wick".

1836. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 66, αρ. κατ. 15.

1837. Βλ. ενδεικτικά Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σσ. 3-4 αρ. κατ. 15. Foy, Tunisia, σ. 82, υποσημ. 83. Βλ. επίσης Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, αρ. κατ. 9.

1838. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 147.

1839. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 93 και υποσημ. 2 όπου παραπέμπει σε δημοσιεύσεις γυάλινων καντήλων αυτού του τύπου.

Ωστόσο, δεν είναι σαφές πώς το στοιχείο αυτό θα μπορούσε να εξασφαλίζει τη στήριξη του φιτιλιού. Το φιτίλι από φυτικές ίνες θα βυθιζόταν στο λάδι και στο νερό και πιθανώς θα μπορούσε να σταθεροποιηθεί η κατάληξή του μέσα στον κύλινδρο αυτόν. Παρόλα αυτά, εάν δεν μεσολάβουσε κάποιο άλλο εξάρτημα, η φλεγόμενη απόληξή του φιτιλιού θα κυμάτιζε ελεύθερη στην επιφάνεια του λαδιού και ανά πάσα στιγμή θα μπορούσε να πλησιάσει επικίνδυνα τα εύθραυστα τοιχώματα της γυάλινης καντήλας. Προκύπτει, επομένως, ότι το συγκεκριμένο στοιχείο προοριζόταν για τη στήριξη άλλου εξαρτήματος, πιθανώς μετάλλινου ή πήλινου ώστε αυτό μαζί με το φιτίλι να παραμένουν στο κέντρο της κανδήλας.

Ο γυάλινος κύλινδρος στον πυθμένα των γυάλινων καντήλων αποτέλεσε μία προσθήκη στην οποία προσαρμοζόταν το στήριγμα των φιτιλιών, υποκαθιστώντας με τον τρόπο αυτό την τρίποδη βάση που αναφέραμε παραπάνω. Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις φαίνεται ότι οι γυάλινες καντήλες με προσθήκη γυάλινου κυλίνδρου στον πυθμένα τους αποτέλεσαν έναν από τους πρώτους τύπους που κατασκευάστηκαν αποκλειστικά για φωτιστική χρήση.

4.5.2.1 B1. Κυλινδρικά μέταλλα στηρίγματα φιτιλιού

Ο γυάλινος κύλινδρος στον πυθμένα των καντήλων υποκαθιστούσε τον ρόλο της βάσης σταθεροποίησης του στηρίγματος του φιτιλιού. Στην περίπτωση αυτή το μόνο στοιχείο που ήταν απαραίτητο για να στηριχθεί το φιτίλι ήταν ένα κυλινδρικό ή χροανόσχημο μεταλλικό στήριγμα που θα προσαρμοζόταν μέσα στον γυάλινο κύλινδρο. Αν και δεν μου είναι γνωστά ανάλογα παραδείγματα, ωστόσο, θεωρώ ότι αυτά είναι πολύ πιθανόν να είχαν μορφή ανάλογη με εκείνη, που είχαν τα βαρίδια ψαρέματος, καμωμένα από έλασμα μολύβδου, που περιέβαλε τα καμωμένα από λινάρι συνήθως δίχτυα, όπως εκείνο που βρέθηκε παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο στο Πόρτο Ράφτη και ανήκει στη Συλλογή της 1η EBA, αρ. ευρ. 4399¹⁸⁴⁰ (Εικόνα 425). Προς την κατεύθυνση αυτή οδηγεί και η ερμηνεία του όρου μολυβδίζ (μολιβδίζ, μολυβίζ) όχι μόνο ως μολύβδινο βάρος για τα δίχτυα αλλά και ως μολύβδινο στήριγμα για το φιτίλι¹⁸⁴¹: «Πλύνεται ἡ κανδηῖλα καὶ γεμίζεται ἔλαιον κανδηῖλα μεγάλη χωροῦσα λίτρας ἑπτὰ, καὶ ἕκαστος καταστένει τὸ ἴδιον μολυβίδιν μετὰ ἀπτρίου. καὶ ἀλλάσουσιν οἱ ἐπάνω ἱερεῖς, καὶ ἄρχεται»¹⁸⁴².

4.5.2.1 B2. Πήλινοι δίσκοι για τη στήριξη φιτιλιού

Η εύρεση πήλινων δίσκων στους ίδιους χώρους με τα στελέχη γυάλινων καντήλων οδήγησε στο συμπέρασμα ότι αυτοί προοριζόνταν για να συγκρατούν και να εξισορροπούν το φιτίλι στον τύπο της κυπελλόσχημης κανδήλας¹⁸⁴³. Σίγουρα οι πήλινοι δίσκοι είχαν μία επαρκή διάμετρο¹⁸⁴⁴ για

1840. Γκίνη-Τσοφοπούλου, αρ. κατ. 176, σ. 157.

1841. Lampe, *Patristic Greek Lexicon*, σ. 876.

1842. Goar, *Euchologion*, σ. 346.

1843. Peleg, Reich, *Excavations*, σ. 160.

1844. Η μέση διάμετρος τους ήταν γύρω στα 2,7 εκ. ενώ η μέγιστη 3,4 εκ.

να κρατούν το αναμμένο φιτίλι σε απόσταση ασφαλείας από τα ευαίσθητα γυάλινα τοιχώματα. Καθώς όμως τα αντικείμενα αυτά θα ήταν αδύνατον να επιπλέουν στο λάδι, μπορούσαν να επιτελούν τον ρόλο τους μόνο στις περιπτώσεις όπου σταθεροποιούνταν στο μέσο της κανδήλας. Η προϋπόθεση αυτή θα μπορούσε να διασφαλίζεται μόνο στην περίπτωση που θα πατούσαν στον γυάλινο κύλινδρο, που ήταν προσαρτημένος στον πυθμένα της καντήλας¹⁸⁴⁵. Πήλινα στηρίγματα φιτιλιών βρέθηκαν στην Παράλιο Καισάρεια¹⁸⁴⁶ (Εικόνα 426)¹⁸⁴⁷, σε Συναγωγή στο Bet Shean, μαζί με μεγάλο αριθμό γυάλινων στελεχών¹⁸⁴⁸ και στην παλαιοχριστιανική θέση Ελαιούσα Σεβαστή (σημερινή Τουρκία)¹⁸⁴⁹, για τα οποία η Β. Pitarakis σημειώνει ότι είχαν σχήμα Υ¹⁸⁵⁰.

4.5.2.2 Στηρίγματα που σταθεροποιούνταν στο χείλος

4.5.2.2 Α. Στήριγμα χοανόσχημο

Ένα χάλκινο αντικείμεμο του 6ου αι. που βρέθηκε σε βασιλική στο Sidi Jdidi, Τυνησία (Εικόνα 427) έχει ερμηνευθεί ως στήριγμα φιτιλιού το επάνω τμήμα του οποίου ήταν κομμένο σε τρία μέρη για να στηρίζεται στο χείλος της κανδήλας¹⁸⁵¹. Τη λογική της στήριξης του θα μπορούσαμε ίσως να τη διακρίνουμε λαμβάνοντας υπόψη σχετική απεικόνιση σε πίνακα των μέσων του 18ου αι.¹⁸⁵² (Εικόνα 428). Το συγκεκριμένο στήριγμα θα μπορούσε να συσχετισθεί με τον όρο άπτρότουβον ή άπτρότουβον, άνδρότουβον¹⁸⁵³ και άφτρότουβον, το οποίο ερμηνεύεται ως σωληνοειδές στήριγμα φιτιλιού¹⁸⁵⁴. Πρόκειται για έναν σύνθετο όρο του οποίου το πρώτο συνθετικό άπτριν σχετίζεται με το φιτίλι και το δεύτερο τουβίν¹⁸⁵⁵ αποδίδει μάλλον το κυλινδρικό σχήμα του στηρίγματος. Η αναφορά του Θεόδωρου Στουδίτη: «Ἐὰν μὴ καθαίρη τὰ πολυκάνδηλα ἢ τὰ κρεμαστά-ρια ἢ τὰ τουβία, ὥστε μὴ ἐξ ἰώσεως ἀχρειωθείη, ἀνὰ μετανοίας ρ'»¹⁸⁵⁶ καθιστά σαφές ότι απαιτούνταν η καθαίρεση και ο καθαρισμός τους για να μην σκουριάσουν, καθώς προφανώς στην περίπτωση αυτή δεν ήταν καμωμένα από μόλυβδο. Το τουβίον φαίνεται ότι καταχρηστικά θα μπορούσε να σημαίνει και το ἐλλύχνιον των καντήλων¹⁸⁵⁷.

1845. Την ιδέα για τον τρόπο λειτουργίας των πήλινων στηριγμάτων φιτιλιών την οφείλω στον Αναστάσιο Αντωνάρα.

1846. Peleg, Reich, *Excavations*, σ. 160, εικ. 21.

1847. Foy, *Tunisie*, σ. 82, υποσημ. 83.

1848. Peleg, Reich, *Excavations*, σ. 158 και για φωτογραφία τους βλ. εικ. 21.

1849. Guray, *Elaiussa Sebaste*, σ. 65.

1850. Pitarakis, *Hippodrom*, τ. 1, σ. 328 και υποσημ. 14.

1851. Foy, *Lampes de verre*, σ. 172, εικ. 109

1852. Stelè, *L'art en Slovénie*, πίν. LVI, 1.

1853. *Λεξικό Κριαρά*, τ. Γ'. Du Cange, *Glossarium*, τ. 2, στ. 1589, λήμμα «άπτρότουβον».

1854. LBG, σ. 190.

1855. Να παραβληθεί με το λατινικό *tubus*.

1856. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιτίμια Μοναστηριακά*. Talbot, *Byzantine Glass*, σ. 142.

1857. Du Cange, *Glossarium*, τ. 2, στ. 1588, λήμμα «τουβίν».

4.5.2.2 Β. Μετάλλινο έλασμα με οπή στο μέσο του

Πρόκειται για ένα μολύβδινο έλασμα του οποίου οι απολήξεις στερεώνονταν στο περιχείλωμα της καντήλας. Στο μέσο του το έλασμα αυτό ήταν διευρυμένο και έφερε οπή για να διέρχεται απ' αυτήν το φιτίλι (Εικόνα 429¹⁸⁵⁸, 430¹⁸⁵⁹). Αυτά τα στηρίγματα των φιτιλιών βρέθηκαν σε μεγάλο αριθμό σε βασιλικές του Sidi Jdidi, Τυνησία¹⁸⁶⁰. Στηρίγματα φιτιλιών αυτού του τύπου εκτός από τη Βόρεια Αφρική¹⁸⁶¹ αποκαλύφθηκαν και στη Μασσαλία μέσα στις εκκλησίες του Saint-Victor και της οδού Malaval (Εικόνα 430)¹⁸⁶².

Σαφή εικόνα για τον τρόπο λειτουργίας αυτού του τύπου στηρίγματος φιτιλιού μας παρέχουν δύο παράδειγμα γυάλινων φωτιστικών του 1800, από τη Γαλλία, στα οποία το φιτίλι στηρίζεται με ειδική μετάλλινη κατασκευή στο κέντρο του περιχειλώματος¹⁸⁶³ (Εικόνα 431). Άλλο ένα παράδειγμα προέρχεται από την Ρωσία, χρονολογείται στον 20ό αι.¹⁸⁶⁴ (Εικόνα 432) και δείχνει με εύγλωττο τρόπο πως θα μπορούσε να λειτουργήσει το στήριγμα αυτό που ήταν στερεωμένο σε δύο αντιδιαμετρικά σημεία του περιχειλώματος της γυάλινης κανδήλας και από την οπή στο μέσο του διερχόταν το φιτίλι. Η άκρη της θρυαλλίδας έκαιγε στον αέρα το καύσιμο που λόγω του τριχοειδών φαινομένων¹⁸⁶⁵ απορροφούνταν από αυτή και έφτανε έως την φλεγόμενη άκρη της.

Η επιβίωση της χρήσης παρόμοιων στηριγμάτων φιτιλιών σε αγροτικές κυρίως περιοχές επιβεβαιώνεται από προφορικές μαρτυρίες τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στην Κύπρο μέχρι και τον 20ό αι.¹⁸⁶⁶.

4.5.2.2 Γ. Στήριγμα σε σχήμα Υ

Ένας άλλος τύπος μετάλλινου ελάσματος για συγκράτηση φιτιλιού έχει σχήμα Υ και χαρακτηρίζεται ως ο πιο συνηθής τύπος στηρίγματος φιτιλιού (Εικόνα 433)¹⁸⁶⁷. Η αναμμένη άκρη του φιτιλιού σταθεροποιούνταν σε ένα κούφιο χάλκινο κύλινδρο από το πάνω μέρος του οποίου ξεκινού-

1858. Foy, Tunisie, σ. 81, εικ. 89.

1859. Foy, Lampes de verre, σ. 172, εικ. 110.

1860. Αναφέρει ενδεικτικά τα παραδείγματα στη βασιλική της Skira, στη βασιλική της Denna Wadi Ksab στα βόρεια των Kélibia, στη Haïdra, στο Oued R'mel και στις παλιές ανασκαφές της έπαυλης των Νυμφών, στη Νεάπολη της Τυνησίας.

1861. Foy, Tunisie, σσ. 80-82. Βλ. επίσης Zitrides, Metal objects.

1862. Foy, Lampes de verre, σ. 178.

1863. Kaiser, Öllampen, σσ. 94-95.

1864. Chrzanovski, *Lumière! Nyon*, σ. 102, αρ. κατ. 148.

1865. Τριχοειδές ονομάζεται κάθε φαινόμενο που παρουσιάζεται, όταν υγρά έρθουν σε επαφή με διάφορα στερεά σώματα. Εξήγηση του φαινομένου των τριχοειδών σωλήνων αποδίδεται στις ελκτικές δυνάμεις που αναπτύσσονται μεταξύ των μορίων των σωμάτων. Έτσι, το καύσιμο ανεβαίνει σε μεγαλύτερη στάθμη στο φιτίλι καθώς ανάμεσα στο καύσιμο και το φιτίλι υπάρχουν μεγαλύτερες ελκτικές δυνάμεις, από αυτές που αναπτύσσονται μεταξύ των μορίων του καυσίμου.

1866. Τις πληροφορίες για τον ελλαδικό χώρο τις οφείλω στη Γλυκερία Μότσιανου και για την Κύπρο στη Δήμητρα Μπακιρτζή.

1867. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 4. Βλ. επίσης Kondoleon, *Antioch*, σ. 83, εικ. 5.

σαν δύο λεπτές λωρίδες, που καθεμία τους λύγιζε στο άκρο της για να στηριχθεί στο περιχέλωμα της κανδήλας, σταθεροποιώντας με τον τρόπο αυτό το φτιλίλι όρθιο στο κέντρο των σκευών¹⁸⁶⁸ και αποτρέποντας το βύθισμά του στο λάδι¹⁸⁶⁹. Στις καντήλες με ανάλογα στηρίγματα μόνο ένα μικρό τμήμα και αυτό κατά περίπτωση θα βρισκόταν μέσα στο λάδι –το νερό σαφώς παρέμενε σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο.

Στηρίγματα φτιλιών αυτού του τύπου βρέθηκαν στα Γέρασα¹⁸⁷⁰, στο Ανεμούριο¹⁸⁷¹, στη Χίο¹⁸⁷², στην Άφωτη Καρπάθου¹⁸⁷³ (Εικόνα 434), στο Alahan, στην Τουρκία, στο Εμποριό της Χίου¹⁸⁷⁴ (Εικόνα 435) και στην Crypta Baldi στη Ρώμη (Εικόνα 436) και άλλα παράλληλα θεωρούνται ότι προέρχονται από την Antakya της Τουρκίας¹⁸⁷⁵ και από το Κούριο της Κύπρου¹⁸⁷⁶. Ένα ακόμη παράδειγμα χάλκινου στηρίγματος φτιλιού του 6ου-7ου αι. με σχήμα Υ (Εικόνα 437) προέρχεται από τη Μικρά Ασία¹⁸⁷⁷. Επισημαίνεται ακόμη ότι τα παραδείγματα από το Ανεμούριο, όπως και αυτά του Κουρίου, είναι χάλκινα ενώ αυτά της Αλυκής Θάσου σχεδόν όλα μολύβδινα¹⁸⁷⁸.

Σ' αυτήν την κατηγορία πρέπει να ανήκει και το στήριγμα φτιλιού που απεικονίζεται σε λεπτομέρεια τοιχογραφίας από το Ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Κούρδαλι της Κύπρου, που χρονολογείται στον πρώιμο 16ο αι.¹⁸⁷⁹ (Εικόνα 438).

4.5.2.2 Δ. Στήριγμα σε σχήμα S

Τα στηρίγματα αυτού του τύπου αποτελούνται από ένα μεταλλικό έλασμα, το ένα άκρο του οποίου κάμπτεται για να σταθεροποιηθεί στο χείλος του γυάλινου καντηλιού, ενώ το άλλο άκρο διπλώνεται για να δημιουργήσει ένα δακτύλιο από τον οποίο περνά το φτιλίλι¹⁸⁸⁰ (Για τον τρόπο λειτουργίας βλ. Εικόνα 439¹⁸⁸¹).

Αρχικά κατάλοιπα από τέτοια μεταλλικά στηρίγματα φτιλιών βρέθηκαν στην Ιορδανία. Συγκεκριμένα, στα Γέρασα¹⁸⁸², στο Uyun Musa¹⁸⁸³ και στο Umm al-Rasas¹⁸⁸⁴ (Εικόνα 440). Ανάλογα στηρίγματα βρέθηκαν στην

1868. Sodini, Kolokotsas, *Aliki, κείμενα*, σ. 187 .
 1869. Kondoleon, *Antioch*, σ. 83, εικ. 5.
 1870. Sodini, Kolokotsas, *Aliki, κείμενα*, σ. 187.
 1871. Russell, Anemurium, σσ. 133-54 και ιδιαίτερα στη σ. 149. Βλ. επίσης Stern, *Antikes Glas*, εικ. 11.
 1872. Ballance, Boardman, Corbett, Hood, *Byzantine Emporio*, σ. 129 και εικ. 51, αρ. 53.
 1873. Κόλλιας, «Άφωτην» Καρπάθου, πίν. 149β.
 1874. Ballance, Boardman, Corbett, Hood, *Byzantine Emporio*, εικ. 51, αρ. 53.
 1875. Olcay, *Lighting Methods*, σ. 80.
 1876. Dunn, *Small Finds Kourion*, σσ. 531, εικ. 17.1, αρ. 25, 27.
 1877. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 102, αρ. κατ. 34.
 1878. Dunn, *Small Finds Kourion*, σσ. 531, αρ. 25-27.
 1879. Stylianos, *Cyprus*, σ. 146, εικ. 75.
 1880. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 4.
 1881. Allia, *Ceramica bizantina*, εικ. 8.
 1882. Crowfoot, Harden, *Glass Lamps*, σ. 207.
 1883. Βλ. Allia, *Ceramica bizantina*, σσ. 247-261, και ιδιαίτερα εικ. 8. Αναφορά σε αυτά και στο Foy, *Tunisie*, σ. 82, υποσημ. 83.
 1884. Piccirillo, Allia, *Umm al-Rasas*, πίν. XXXII.

Αλυκή της Θάσου¹⁸⁸⁵ (Εικόνα 441), σχεδόν όλα μολύβδινα¹⁸⁸⁶. Στήριγμα φτιλιού με σχήμα S εικονίζεται σε μικρογραφία του κώδ. της Συλλογής Παναγίου Τάφου 60, 11ος αι., φ. 5ν¹⁸⁸⁷ (Εικόνα 442) και φαίνεται ότι ήταν σύννηθες και στη Μέση Βυζαντινή περίοδο, όπως υποδηλώνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα¹⁸⁸⁸ αλλά και απεικόνιση του τύπου αυτού στηρίγματος φτιλιού σε μικρογραφία του κώδ. Escorial, gr. 416, φ. 80ν (1140)¹⁸⁸⁹ (Εικόνα 443). Η συγκεκριμένη μορφή στηρίγματος φτιλιού σε σχήμα S απαντά και σε απεικόνιση σε μικρογραφία του χειρογράφου με τις Ομιλίες του αγίου Γρηγορίου του Ναζιανζηνού της Βοδλεϊανής Βιβλιοθήκης της Οξφόρδης, περ. 1100 (Εικόνες 444¹⁸⁹⁰, 445)¹⁸⁹¹.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα στηρίγματος παρόμοιας μορφής απεικονίζεται σε τοιχογραφία από το Πατριαρχείο του Ρεθ ή οποία χρονολογείται στα 1330¹⁸⁹² (Εικόνα 446).

Παρόμοια στηρίγματα διακρίνονται σε γυάλινες μάλλον, καντήλες, που απεικονίζονται σε εικόνα του 1575, από τη Μονή Χιλανδαρίου με θέμα τα Εισόδια της Θεοτόκου¹⁸⁹³ (Εικόνες 447, 448) και σε απεικόνιση κανδήλας του 16ου αι., σε ξύλινη εικόνα από το Μουσείο Αγ. Ονουφρίου στο Μπεράτι της Αλβανίας¹⁸⁹⁴ (Εικόνα 449), και πιστοποιούν την επιβίωση των εξαρτημάτων αυτών και στη Μεταβυζαντινή περίοδο.

4.5.2.3 Στηρίγματα φτιλιών επιπλέοντα

Φτιλία που στηρίζονται σε επιπλέοντα στην επιφάνεια του καυσίμου στηρίγματα θα μπορούσαν να είναι αυτά που απεικονίζονται σε μικρογραφία χειρογράφου του Ιακώβου Κοκκινόβαφου, Vat. gr. 1162, φ. 92¹⁸⁹⁵ (Εικόνα 450). Ωστόσο, δεν αποκλείεται η πιθανότητα να πρόκειται για άπτερότουβα μετάλλινα που πατούν είτε στον πυθμένα της κανδήλας είτε σε ειδικά διαμορφωμένους γυάλινους κυλίνδρους προσαρμοσμένους στον πυθμένα¹⁸⁹⁶.

4.5.2.3 Α. «Κολυμβήθρα» από φελλό και κασσίτερο

Ένας τρόπος στηρίγματος του ελλυχνίου θα μπορούσε δυνητικά να είναι ο πρόδρομος των σημερινών «λουμινίων»¹⁸⁹⁷ που απαντούν στις βιο-

1885. Sodini, Kolokotsas, *Aliki*, σ. 187, Πίν. 70b και υποσημείωση 13 όπου παρατίθεται βιβλιογραφία για παρόμοια ευρήματα.

1886. Dunn, *Small Finds Kourion*, σσ. 531, αρ. 25-27 και Sodini, Kolokotsas, *Aliki*, σ. 187.

1887. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 5.

1888. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 4.

1889. *Bizancio en España*, σ. 182.

1890. Λόουντεν, *Βυζαντινή Τέχνη*, εικ. 168.

1891. Βλ. επίσης Oretskaia, *Miniatures of the Four Gospels*, σ. 349.

1892. Djuric, Cirakovic, Korac, Pecka Patriarsija, εικ. 81.

1893. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σ. 145.

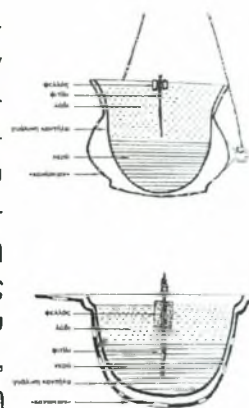
1894. *Icone dai musei albanesi*, αρ. 54, σ. 124.

1895. Stornajolo, *Miniature delle Omilie*, σ. 37.

1896. Για τα επιπλέοντα φτιλία βλ. στο κεφ. VIII.A: αναλώσιμα υλικά.

1897. Η κατασκευή αυτή σήμερα ονομάζεται και «κολυμβήθρα». Βλ. επίσης Crowfoot, Harden, *Glass Lamps*, σ. 207, όπου με βάση την αναφορά που υπάρχει διαπιστώνουμε ότι παρόμοιες κατασκευές ήταν σε χρήση σαφώς στα 1931 (εποχή κατά την οποία γράφτηκε το άρθρο) με τη διαφορά ότι στην περίπτωση εκείνη το φτιλί ήταν καμωμένο από βαμβάκι.

μηχανοποιημένες συσκευασίες φτιλιών (Εικόνα 451). Δηλαδή, ο συνδυασμός του φελλού με μεταλλικό έλασμα στο επάνω μέρος του για να τον προστατεύει από τη φλόγα του φτιλιού και να μην καίγεται. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το ελλύχνιον θα μπορούσε να σταθεροποιηθεί σε ένα κομμάτι φελλού (φελλοδρύς *Quercus suber*) ή σε ένα κομμάτι φλοιού δέντρου¹⁸⁹⁸, αλλά μάλλον θα πρέπει να αποκλείσουμε την πιθανότητα παρόμοιων στηριγμάτων καμωμένων από κομμάτια κεριού¹⁸⁹⁹. Η αποκατάσταση μεταλλινων κανισκίων στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης (Εικόνες 396, 397, 398, 399) προτείνει τη χρήση φελλού για τη στήριξη του φτιλιού, πιθανώς δίνεται κατ' αναλογία με τις σύγχρονες κανδηλήθρες, καθώς με βάση τις γνώσεις μας έως σήμερα δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί η χρήση αντίστοιχων στηριγμάτων φτιλιών στη Βυζαντινή περίοδο.

Τέλος, η απεικόνιση σχετικής λεπτομέρειας σε πλίνθο της Ύστερης Αρχαιότητας, από τη Μπαργκάλα της ΠΓΔΜ, έχει ερμηνευθεί ως γυάλινη κανδήλα κρεμασμένη, με τρεις αλυσίδες μεταλλινές, κάτω από ένα τόξο¹⁹⁰⁰ (Εικόνα 452). Καθώς στο κέντρο της διακρίνονται δύο κάθετα στοιχεία στο κέντρο τα οποία έχουν θεωρηθεί φτιλίσια. Ωστόσο, δεν είναι απολύτως σαφές εάν πρόκειται για φυτικά φτιλίσια ή για στηρίγματα φτιλιών.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το μεγάλο πλεονέκτημα των στηριγμάτων φτιλιών είναι ότι ακόμη και στις συμπαγείς καντήλες η φλόγα εξακολουθεί να καίει πάνω από το στόμιο ή κοντά σε αυτό ακόμη και όταν το επίπεδο του καυσίμου χαμηλώνει.

Επίσης, η εύρεση πήλινων στηριγμάτων φτιλιών μαζί με αντίστοιχα χάλκινα και μολύβδινα στηρίγματα στην παλαιοχριστιανική θέση Ελαιούσα Σεβαστή, της Τουρκίας, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι από την ίδια θέση προέρχονται έξι διαφορετικοί τύποι γυάλινων καντήλων, μας επιτρέπει να εικάσουμε την πιθανότητα να επιλεγόταν διαφορετικοί τύποι στηριγμάτων για διαφορετικούς τύπους γυάλινων καντήλων¹⁹⁰¹.

4.5.3 Επινόηση και χρήση των γυάλινων καντήλων

Για την κατασκευή των γυάλινων καντήλων χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της ελεύθερης εμφύσησης του γυαλιού¹⁹⁰², δηλαδή η τεχνική μορ-

1898. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 93.

1899. Σε πείραμα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας επιβεβαιώθηκε ότι το μελισσόκερο επιπλέει στο νερό ιδιαίτερα εάν το σχήμα του είναι πεπλατυσμένο, ωστόσο φαίνεται να βυθίζεται στο λάδι. Εάν παρόλα αυτά χρησιμοποιήθηκαν ως στηρίγματα φτιλιών, τόσο τα κομμάτια του ξύλου όσο και του κεριού θα έπρεπε να προστατεύονται από μεταλλικά ελάσματα για να μην καίγονται. Μάλιστα στην περίπτωση αυτή ίσως ερμηνευόταν με διαφορετικό τρόπο τα υπολείμματα κεριού, που βρέθηκαν σε γυάλινες καντήλες και όχι ως σταξίματα από κεριά που καίγονταν σε ψηλότερο επίπεδο από αυτά.

1900. Chevalier, *Dalmatie*, σ. 194, εικ. 7c. Επίσης Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, εικ. 1.

1901. Guray, *Elaiussa Sebaste*, σ. 65.

1902. Για την παραγωγή του γυαλιού, την κατασκευή των γυάλινων αντικειμένων γενικώς και τους τρόπους διακόσμησης βλ. αναλυτικά Αντωνάρας, *Γυάλινα ρωμαϊκά*, τ. Α', σσ. 47-63. Για τις τεχνικές του ρωμαϊκού γυαλιού βλ. Price, *Glass* καθώς και *Verre et mer-*

φοποίησης ενός αντικειμένου μέσω της διοχέτευσης αέρα σε μάζα θερμού γυαλιού¹⁹⁰³. Η χρήση του γυαλιού για την κατασκευή καντήλων φαίνεται ότι ξεκινά κατά τους Ύστερους Ρωμαϊκούς χρόνους. Ωστόσο, ανοικτού σχήματος αγγεία πόσης χρησιμοποιήθηκαν ήδη από τον 2ο-3ο αι. ως γυάλινες καντήλες¹⁹⁰⁴ και σ' αυτό συνέβαλε προφανώς η ύπαρξη σχημάτων γυάλινων ανοιχτών σκευών κατάλληλων για μετασκευή τους σε γυάλινα κανδήλια κατά την Ύστερη Αρχαιότητα¹⁹⁰⁵. Ακόμη και η σημερινή πρακτική να χρησιμοποιούνται παροπλισμένα γυάλινα ποτήρια ως καντήλες ίσως αποτελεί μία επιπλέον ένδειξη, που επιβεβαιώνει ότι ακολουθήθηκε η ίδια επιλογή κατά την Ύστερη Αρχαιότητα¹⁹⁰⁶. Άλλωστε, ποτήρι φαίνεται να είναι και το σκεύος που χρησιμοποιείται ως κανδήλα σε πίνακα του Georges de La Tour (17ος αι.)¹⁹⁰⁷ (Εικόνα 453).

Φαίνεται ότι στην Ύστερη Αρχαιότητα αρχικά αξιοποίησαν για τους πειραματισμούς τους σε σχέση με τις γυάλινες καντήλες υπάρχοντες τύπους γυάλινων σκευών που χρησιμοποιούνταν για άλλες χρήσεις: πόση, διατήρηση βαφών, λαδιού και για τον λόγο αυτό υπάρχει ένα πρόβλημα διάκρισης των αγγείων που αξιοποιήθηκαν για φωτισμό. Η πιθανότητα αυτή δείχνει ότι επιβεβαιώνεται με τα μέχρι σήμερα γνωστά ανασκαφικά δεδομένα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα γυάλινο ποτήρι, που βρέθηκε σε ρωμαϊκή κατακόμβη, σήμερα ανήκει στο Βρετανικό Μουσείο, με αρ. ευρ. M&LA Sloane 573¹⁹⁰⁸ (Εικόνα 455), χρονολογείται στον πρώιμο 4ο αι. και έχει θεωρηθεί ότι χρησιμοποιήθηκε ως κανδήλα λαδιού με φτιλί που επέπλεε¹⁹⁰⁹. Την τάση αυτή δίνει εύγλωττα και το παράδειγμα ενός γυάλινου κωνικού αγγείου πόσης του 4ου-5ου αι., σήμερα στο Corning Museum of Glass, με αρ. ευρ. 55.1.8, στο χείλος του οποίου διανοίχθηκαν οπές για να αναρτηθεί με τη βοήθεια μεταλλικής αλυσίδας και να χρησιμοποιηθεί ως καντήλα¹⁹¹⁰ (Εικόνα 456). Με βάση τα παραπάνω μπορεί να αντιληφθεί κανείς πόσο δύσκολο είναι το έργο των ερευνητών στην προσπάθεια να καθορίσουν με βεβαιότητα πότε έχουμε τη δημιουργία των πρώτων γυάλινων σκευών, που προορίζονταν αποκλειστικά για φωτιστική

veilles όπου παρατίθενται εξαιρετικά κατατοπιστικές φωτογραφίες για τις τεχνικές του γυαλιού. Σχέδια για τις τεχνικές κατασκευής των γυάλινων αντικειμένων παρατίθενται στο Ιγνατιάδου, Αντωνάρας, *Υαλουργία*.

1903. Ιγνατιάδου, Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σ. 43. Για σχεδιαστική απεικόνιση της τεχνικής αυτής βλ. Εικόνα 454.

1904. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σ. 369.

1905. Βλ. Baur, *Glassware*, σ. 517.

1906. Σημειώνω ότι οι παράλληλοι βίοι της καντήλας και του ποτηριού επιβεβαιώνονται και γλωσσικά καθώς ακόμη και στις μέρες μας η λέξη *καντήλα* χρησιμοποιείται στην Κύπρο για να δηλώσει όχι μόνο το φωτιστικό σκεύος αλλά και το ποτήρι. Την πληροφορία μου έδωσε η Δήμητρα Μπακιρτζή και την επιβεβαίωσα σε αναφορά στην ιστοσελίδα <http://cyprusvoice.forumup.gr/about243-cyprusvoice.html> Ημερομηνία προσπέλασης: 7 Σεπτεμβρίου 2009: «Προσφέρονται επίσης δυο "καντήλες" (=ποτήρια) με "φκιορούθκια" (=ζωγραφισμένες με λουλούδια)».

1907. Choné. *Georges de La Tour*, σ. 143.

1908. Buckton, *Byzantium* σ. 31, αρ. κατ. 8.

1909. Buckton, *Byzantium* σ. 31, αρ. κατ. 8.

1910. Whitehouse, *Roman Glass II*, αρ. 606.

χρήση. Οι δυσκολίες που προκύπτουν είναι οι ακόλουθες:

1η δυσκολία: απουσία εξειδικευμένων όρων για γυάλινες καντήλες

Το μεγαλύτερο πρόβλημα στην προσπάθεια ανίχνευσης των απαρχών της χρήσης των γυάλινων καντήλων είναι ότι στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο δεν χρησιμοποιήθηκε ξεχωριστή ονομασία ούτε για τις γυάλινες καντήλες ούτε και για τις καντήλες γενικώς. Χρησιμοποιήθηκαν όροι όπως ο λύχνος, η *candela* και η αντίστοιχη της ελληνική, λαμπάδα. Ο όρος *κανδήλα* απαντά στα *πολυκάνδηλα*. Στις αναφορές της Εγερίας ο όρος *candela* είναι προφανώς γενικός και για τον λόγο αυτό αναφέρει «*Candelae autem vitreae*» για να διευκρινίσει ότι πρόκειται για γυάλινες καντήλες. Παράλληλα, είναι σαφές ότι ο ίδιος όρος χρησιμοποιήθηκε και για κεριά ή ακόμη καλύτερα λαμπάδες που έφεραν σε τελετές λαμπαδηφορίας. Έτσι, η Εγερία δύο φορές αναφέρεται σαφώς σε φορητά «*candelae et cerei*»¹⁹¹¹, που αμφότερα μεταφέρονταν στο Ναό της Αναστάσεως, την Κωνσταντίνεια βασιλική του Πανάγιου Τάφου, ενώ *candelae* επίσης μεταφέρονταν μαζικά στις τελετές βαπτίσματος¹⁹¹². Από τη στιγμή που γίνεται αναφορά σε φωτιστικά, που μεταφέρονταν στα χέρια, είναι αρκετά δύσκολο να πρόκειται για καντήλες.

2η δυσκολία: οι πρώτες γυάλινες καντήλες συγχέονται με γυάλινα σκεύη προοριζόμενα για άλλη χρήση

Αξίζει να σημειωθεί ότι ήδη από τον 3ο ή 2ο αι. π.Χ. υπήρχαν τόσο μετάλλινα όσο και γυάλινα, που χάρη στο σχήμα τους, θα μπορούσαν να επιτελέσουν το ρόλο των καντήλων, όπως για παράδειγμα ένα ασημένιο κωδονόσχημο αγγείο του 300-250 π.Χ. και ένα γυάλινο κωδονόσχημο αγγείο του 150-75 π.Χ., που εκτίθενται στο Βρετανικό Μουσείο (Εικόνα 457). Έχει επισημανθεί όμως ότι γυάλινα φωτιστικά δεν χρησιμοποιήθηκαν στα πρώιμα χρόνια, καθώς το γυαλί δεν είχε ακόμη μετασχηματιστεί σε κύπελλα ή πιατάκια¹⁹¹³. Ωστόσο, φαίνεται ότι προϋπήρχε το πρότυπο ακόμη και για τις αναρτώμενες καντήλες. Για παράδειγμα στο *Petit Palais*, στο Παρίσι, εκτίθεται ένα αρύβαλλος με τριπλή αλυσίδα, που προέρχεται ίσως από τη Συρία και χρονολογείται στον 1ο-2ο αι. (Εικόνα 458). Εάν η χρονολόγησή του είναι σωστή, έχουμε μία ένδειξη ότι δημιουργίες όμοιες με αυτές, που αργότερα αξιοποιήθηκαν ως αναρτημένες καντήλες, ήταν γνωστές στους ανθρώπους της Μεσογείου από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

3η δυσκολία: Το ανακυκλώσιμο υλικό τους¹⁹¹⁴ δεν επιτρέπει να δια-

1911. Έγερία, κεφ. XXIV, 4.

1912. O'Hea, *Glass in Late Antiquity*, σσ. 242-243..

1913. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 144.

1914. Το θέμα της ανακύκλωσης των γυάλινων αντικειμένων είναι ένα από τα μεγάλα ζητήματα της μελέτης της ιστορίας του γυαλιού. Η πρακτική της ανακύκλωσης του γυαλιού θεωρείται κοινός τόπος από τη ρωμαϊκή ακόμη περίοδο [βλ. σχετικές αναφορές στο Αντωνάρας, *Γυάλινα ρωμαϊκά*, τ. Α', σ. 53 και υποσημ. 38, 39 όπου και οι σχετικές παραπομπές. Επίσης στις σσ. 54, 230, 234, 235, 243. Επίσης, O'Hea, *Glass in Late Antiquity*, σ. 244 και Ubaldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 103 και υποσημ. 34, 35. Saguì, *Crypta Balbi*, σ. 117. Keller, *Die Gläser aus Petra*, σ. 119, Stern, Kehrberg, *Lamps from Petra*, σ. 688, Morden, *Serçe Liman* καθώς και στο Bass, van Doorninck, *Serçe Liman*, ειδικώς για την ανακύκλωση αναφορά στη σ. 124. Συνοπτική αναφορά βλ. επίσης στο Carboni, *Glassware*, σ. 297. Τέλος στο O'Hea, *Glass in Late Antiquity*, σσ. 245- 246.

μορφώσουμε μία σαφή και αξιόπιστη εικόνα σχετικά με τον πραγματικό αριθμό των γυάλινων καντήλων, που εξυπηρετούσαν κάθε χώρο ως φωτιστικά αντικείμενα.

4η δυσκολία: Προβλήματα εμφανίζει και η προσπάθεια άντλησης σχετικών πληροφοριών από τις ποικίλες απεικονίσεις γυάλινων καντήλων στην τέχνη καθώς υπάρχει σαφώς μία δυσκολία διάκρισης του υλικού κατασκευής των φωτιστικών. Ωστόσο, σημείο αναφοράς αποτελεί η αποκρυσταλλωμένη εικονογραφία των φωτιστικών στις εβραϊκές επτάφωτες λυχνίες (μενόρες) κατά τα ρωμαϊκά χρόνια. Αυτή υποδεικνύει με σαφήνεια ότι οι συναγωγές υιοθέτησαν τα γυάλινα κανδήλια περίπου στην ίδια περίοδο με την εμφάνιση των κωνσταντίνειων βασιλικών. Από τον 4ο αι. και εξής, οι επτάφωτες λυχνίες αρχίζουν να παριστάνονται σε συνδυασμό με γυάλινες καντήλες και όχι με πήλινα ή κεραμικά λυχνάρια, όπως για παράδειγμα στο ψηφιδωτό δάπεδο συναγωγής στη Χαμμάτ Τιβεριάδος στο Ισραήλ, που χρονολογείται γύρω στο 300¹⁹¹⁵ (Εικόνα 459)¹⁹¹⁶. Θεωρώ ότι δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα εάν οι μενόρες υπήρξαν στην Ύστερη Αρχαιότητα και ως πραγματικά και όχι μόνο ως απεικονιζόμενα αντικείμενα. Ωστόσο, δεν αποκλείεται η πιθανότητα η απεικόνιση αυτή να αντανakλά φωτιστικά γυάλινα σκεύη παρόμοιου σχήματος, που χρησιμοποιήθηκαν σε άλλα φωτιστικά στηρίγματα. Επίσης, αναρτημένα καντήλια με δακτυλιόσχημες λαβές θα μπορούσαν να απεικονίζονται σε τάφους του 4ου αι. στη Ρώμη (Via Latina, cubiculum E)¹⁹¹⁷.

Εικάζεται ότι η χρήση των γυάλινων καντήλων επινοήθηκε στην Ανατολική Μεσόγειο, ωστόσο από τις αρχές του 4ου αι. υπάρχουν αναφορές για χρήση γυάλινων καντήλων και πολυκάνδηλων στη Ρώμη, στον Άγιο Ιωάννη του Λατερανού. Ως επιχείρημα για την ενίσχυση της άποψης ότι ο φωτισμός με γυάλινα κανδήλια άρχισε στην ελληνόφωνη Ανατολή θεωρήθηκε η έλλειψη λατινικών μορφών για το πολυκάνδηλο¹⁹¹⁸. Ωστόσο, θεωρώ ότι αυτό το επιχείρημα αδυνατίζει εάν αναλογιστούμε ότι χρησιμοποιήθηκε ο ανάλογος λατινικός όρος *coctopa* για να περιγράψει τα πολύφωτα στηρίγματα καντήλων¹⁹¹⁹.

Σαφώς η αναφορά στα Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως υπαινίσσεται χρήση κανδήλας ύελίνης στα χρόνια του Σεπτίμιου Σεβήρου (τέλη του 2ου αι.), χωρίς ωστόσο να γίνεται λόγος για φωτιστική χρήση: «Περὶ τοῦ Ζευξίππου. Ὁ δὲ Ζεύξιππος τὸ λοετρὸν ὑπὸ Σευήρου κατεσκευάσθη καὶ ἐστοιχειώθη μετὰ κανδήλας ύελίνης ἄπτεσθαι...»¹⁹²⁰.

Από τον 4ο αι. και εξής, οι γυάλινες καντήλες κατέχουν μία σημαντική θέση στην παραγωγή του γυαλιού¹⁹²¹, γεγονός που δεν σχετίζεται με την απώλεια άλλων υλικών αλλά με την αίσθηση που προκαλεί το καινούριο υλικό που προσφέρεται λόγω της διαφάνειάς του για φωτισμό, στοιχείο

1915. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 7.

1916. O'Hea, *Glass in Late Antiquity*, σ. 243.

1917. Ferrua, *The Unknown Catacomb*, σ. 98, εικ. 77 και 158.

1918. O'Hea, *Glass in Late Antiquity*, σ. 244.

1919. Βλ. σχετικά κεφ. VI: μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών.

1920. *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, τ. 2, σ. 168, 33.

1921. Foy, *Lampes de verre*, σ. 177.

που αποτυπώνεται στις περιγραφές των συγγραφέων της εποχής¹⁹²². Μάλιστα, καθώς τα γυάλινα κανδήλια επικρατούν σχεδόν από τον 4ο-5ο αι. και εξής, σίγουρα δεν μπορούμε να επικαλεστούμε ότι η παρακμή των πήλινων λυχναριών (7ος-8ος αι.) οδηγεί στην επικράτηση των γυάλινων καντήλων αλλά είναι πολύ πιθανόν ότι η επικράτηση των γυάλινων καντήλων συνέβαλε εν μέρει στην παρακμή των πήλινων λυχναριών. Έχει επισημανθεί ότι σε σχέση με τον ρόλο του γυαλιού στην οικονομία της Πέτρας επισημαίνεται ότι από τις απαρχές της Βυζαντινής περιόδου και εξής τα αγγεία πόσης από γυαλί παραμέρισαν τελείως τα κεραμικά¹⁹²³. Έμμεσα από την πληροφορία αυτή θα μπορούσαμε να συνάγουμε πιθανώς μία ανάλογη σχέση μεταξύ πήλινων και γυάλινων φωτιστικών σκευών.

Σημαντικός λόγος επικράτησης των γυάλινων καντήλων ήταν ότι διέχεαν το φως τους προς όλες τις κατευθύνσεις. Αυτός ο λόγος σε συνδυασμό με τη δυνατότητα ανάρτησής τους, είτε μεμονωμένες είτε σε σύνολα, τις κατέστησε το ιδανικότερο μέσο για την εξυπηρέτηση του γενικού φωτισμού των μεγάλων χριστιανικών βασιλικών, καθώς υπήρξε μία μετεξέλιξη των χριστιανικών ναών σε κτήρια προορισμένα για εκκλησίασμα που απαιτούσαν φωτισμό τόσο για πρακτικούς όσο και για τελετουργικούς λόγους. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο φωτισμός αυτός θα μπορούσε να καλύπτεται και από άλλα φωτιστικά, όπως τα ιδιαίτερα διαδεδομένα αυτήν την εποχή λυχνάρια καθώς και τα κεριά. Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή δεν θα ήταν καθόλου πρακτικό, καθώς τα καντηλέρια θα στερούσαν πολύτιμο χώρο από το εκκλησίασμα και θα ήταν εύκολο να ανατραπούν από μία απρόσεκτη κίνηση. Παράλληλα το νέο αυτό φωτιστικό μέσο θεράπευε καλύτερα την ανάγκη για έντονο φωτισμό, καθώς μάλιστα το χριστιανικό εκκλησίασμα που για πρώτη φορά συμμετείχε σε νυχτερινές αγρυπνίες και νυχτερινές βαπτίσεις, χρειαζόταν καλό εσωτερικό φωτισμό για τις ακολουθίες. Η κωνσταντινεία βασιλική που εμφανίστηκε στον 4ο αι., χρειάστηκε επαρκή φωτισμό για τις χριστιανικές συνάξεις σε αντίθεση με τα ρωμαϊκά δημόσια κτήρια και τους ναούς¹⁹²⁴. Οι ανάγκες της χριστιανικής θρησκείας και η δημιουργία πολλών ναών τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στους Αγίους Τόπους αρχικά, στη συνέχεια ακόμη και σε απομακρυσμένες περιοχές, αποτέλεσαν τους βασικούς λόγους που οδήγησαν κατά τον 5ο αι. σε αύξηση της παραγωγής γυάλινων αντικειμένων¹⁹²⁵.

Ανάμεσα σε άλλους συγγραφείς της Ύστερης Αρχαιότητας ο Προυδέντιος και ο Παυλίνος της Νόλας εκθειάζουν τη φωτεινότητα και την ομορφιά του φωτός των γυάλινων καντήλων, που ήταν κρεμασμένες στην οροφή, είτε μεμονωμένες είτε σε σύνολα υποστηριζόμενα από πολυκάνδηλα¹⁹²⁶, με επιχειρήματα μερικές φορές ξαναειπωμένα και αναβιωμένα μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα, όταν ο Συμεών Θεσσαλονίκης στον 15ο αι. παραβάλλει τα αναρτούμενα κανδήλια των εκκλησιών με τα αστέρια του

1922. Βλ. σχετικά Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, σ. 378.

1923. Stern, Kehrberg, *Lamps form Petra*, σ. 689.

1924. O'Hea, *Glass in Late Antiquity*, σ. 243.

1925. Fleming, *Glass*, σσ. 99-100.

1926. "Credas stelligeram desuper aream Ornatam geminis stare trionibus". Βλ. σχετικά Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, σ. 378.

ουρανού: «Διὸ καὶ ὡς ἐν οὐρανῷ τῷ ὄρωμένῳ, τῷ ναῷ δηλαδή, ὡς ἀστέρες τὰ φῶτα ἠώρηται. Καὶ ὁ κύκλος ἐστὶ τῶν φώτων τὸ στερέωμα ὑπεμφαίνων, καὶ τὰς ζώνας τῶν πλανητῶν¹⁹²⁷»¹⁹²⁸. Οι πληροφορίες από τις γραπτές πηγές φαίνεται ότι επιβεβαιώνονται από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Διαπιστώνουμε ότι αυτά τα φωτιστικά μέσα αποτελούσαν μέρος του λειτουργικού εξοπλισμού των μεγάλων βασιλικῶν¹⁹²⁹. Θεωρώ ότι οι αναφορές αυτές οφείλονται στο γεγονός ότι οι καντήλες ως καινοφανές φωτιστικό μέσο ήταν πράγματι εντυπωσιακό και αναπόφευκτα προκαλούσε δέος στις περιπτώσεις των ναῶν όπου ήταν συγκεντρωμένα πολλά φωτιστικά¹⁹³⁰. Επιπλέον, επρόκειτο για το μόνο φωτιστικό μέσο που εξασφάλιζε διάχυτο φωτισμό κατάλληλο να εξυπηρετήσει τις ανάγκες γενικού φωτισμού στις χριστιανικές βασιλικές.

Εξάλλου, η λειτουργική χρήση τους μπορεί να επέφερε μία ραγδαία αύξηση αυτών των αντικειμένων, που μπορούσαν να είναι πολυάριθμα ακόμη και σε ένα μοναδικό κτήριο, όπως δείχνουν τα δεδομένα στο *Liber Pontificalis*. Φαίνεται μάλιστα ότι έγιναν κοινός τόπος σε όλα τα εκκλησιαστικά κτήρια, ακόμη και στα μικρότερα και ευρισκόμενα σε περιφερειακές περιοχές, όπως μαρτυρείται από πολλά ευρήματα¹⁹³¹. Η χρήση των γυάλινων καντήλων δεν περιορίστηκε στις χριστιανικές εκκλησίες και τις συναγωγές, αλλά διαδόθηκε και στα λουτρά¹⁹³² και μέσα σε λίγες δεκαετίες και στα ιδιωτικά σπίτια¹⁹³³.

Η εξέλιξη της τεχνολογίας του γυαλιού αποτέλεσε παράγοντα βελτίωσης των συνθηκών του φωτισμού των χριστιανικών εκκλησιῶν αλλά και ο χριστιανισμός υπήρξε παράγοντας διάδοσης των φωτιστικών μέσων, και ιδιαίτερα των γυάλινων καντήλων. Αυτό πιθανώς συνέβη λόγω της απουσίας ηθικών ενδοιασμών για τη χρήση τους, καθώς δεν είχαν χρησιμοποιηθεί σε τελετουργίες από ειδωλολάτρες ή τουλάχιστον δεν είχαν ταυτιστεί στη συνείδηση του λαού ως φωτιστικά μέσα χρησιμοποιούμενα από αυτούς και λόγω της γοητείας της διαφάνειας του γυαλιού που οδήγησε σε διάφορους συμβολισμούς θρησκευτικούς.

Η επικράτηση των γυάλινων καντήλων οφείλεται παράλληλα και σε μία σειρά πλεονεκτημάτων που παρουσίαζαν όπως:

- Το γεγονός ότι το γυάλινο περίβλημα όχι μόνο δεν ανακόπτει τη διάχυση του φωτός, όπως συμβαίνει με τα πήλινα και μετάλλινα αντίστοιχα αγγεία, αλλά αντίθετα την υποβοηθά χωρίς συνήθως να δημιουργεί σκιές. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός (1347-1354) σχολίασε ότι το γυαλί δεν περιέχει φως στο ίδιο αλλά έχει τη δυνατότητα να δέχεται φως¹⁹³⁴.

1927. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ*, στ. 348-349, κεφ. PM'.

1928. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 378.

1929. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 94.

1930. Ακόμη και στη σύγχρονη εποχή δεν μπορούμε να παραβλέψουμε μία ανάλογη περίπτωση: την εντύπωση που προκάλεσαν οι εφαρμογές με οπτικές ίνες στον τομέα του φωτισμού.

1931. Για μία προκαταρκτική τυπολογία και μία πρόταση διαχωρισμού των διάφορων γυάλινων καντήλων σε κατηγορίες βλ. Uboldi, *Diffusione delle lampade*.

1932. O'Hea, *Glass in Late Antiquity*, σ. 244.

1933. O'Hea, *Glass in Late Antiquity*, σ. 244.

1934. Talbot, *Byzantine Glass*, σ. 142 και υποσημ. 8, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Μάλιστα η πλήρωση των καντήλων με νερό μετέτρεπε την κοίλη επιφάνειά τους σε μεγεθυντικό φακό.

- Δεν απαιτείται συνεχής τροφοδότησή τους με καύσιμο, καθώς συνήθως το ελαιοδοχείο τους έχει μεγάλο όγκο ή τουλάχιστον μεγαλύτερο από αυτόν των λυχναριών¹⁹³⁵ παρέχοντας έτσι τη δυνατότητα να μένουν άκοιμητες.

- Είναι πιθανόν ότι το πλεονέκτημα των φιτιλιών στις καντήλες σε σχέση με τα φιτίλια των λυχναριών προέκυπτε από το γεγονός ότι αυτά στις γυάλινες καντήλες ήταν κάθετα τοποθετημένα και έτσι η φλόγα, που έχει την τάση να καίει προς τα πάνω, δεν επέτρεπε την ανεπιθύμητη ατελή καύση και κατ' επέκταση την απανθράκωση του φιτιλιού. Έτσι δεν ήταν απαραίτητη η κατά διαστήματα μετατόπισή του, όπως συνέβαινε με τα φιτίλια των λυχναριών. Κατά συνέπεια, δεν απαιτούνταν συνεχής φροντίδα και μέριμνα για αυτά, καθώς στα γυάλινα κανδήλια δεν χρειαζόταν η επισταμένη ανάδυση του φιτιλιού από το βάθος του μυκτήρα, καθώς αυτό καιγόταν.

- Εξ ορισμού όλες οι καντήλες –και όχι μόνο οι γυάλινες– δεν χρειάζονταν δοχείο για τη συγκέντρωση των καταλοίπων της καύσης, καθώς η φλόγα έκαιγε μέσα στα όρια του χείλους τους.

- Οι καντήλες καθώς ήταν πιο ανθεκτικές από τα κεριά καθημερινής χρήσης, παρουσίαζαν το επιπλέον πλεονέκτημα να προστατεύουν καλύτερα τη φλόγα από τα ρεύματα του αέρα και να περιορίζουν τους κινδύνους του απρόβλεπτου σβησίματός τους¹⁹³⁶.

- Λόγω του ανοιχτού περιχειλώματός τους οι γυάλινες καντήλες πλένονταν εύκολα.

Όλα τα παραπάνω πλεονεκτήματα αντιστάθμιζαν επαρκώς τα μειονεκτήματα όπως το υψηλό κόστος των γυάλινων καντηλιών, και το εύθραυστο της φύσης τους και, όπου αυτά δεν αποτελούσαν ανασταλτικό παράγοντα, η προτίμησή προς τις καντήλες ήταν σαφής.

Στο Βυζάντιο οι γυάλινες καντήλες ήταν προσφιλείς προσφορές δωρητών στα μοναστήρια –και στους ναούς– ακριβώς για τον λόγο ότι συνεχείς αντικαταστάσεις τους απαιτούνταν λόγω της θραύσης τους¹⁹³⁷. Άλλωστε επισημαίνεται η πιθανότητα να αγόραζαν καντήλες γυάλινες μία φορά τον χρόνο λόγω της ευαισθησίας των καντήλων, που είναι πιθανόν να έσπαγαν παρόλο που περιορίζονταν σε λειτουργική και εορταστική χρήση¹⁹³⁸. Εξάλλου, ο καθαρισμός, η πλήρωση και η αφή τους ορισμένες φορές ήταν επικίνδυνη δραστηριότητα ειδικά όταν εμπλεκόταν και τράβηγμα σκοινιού για την υποστολή και την ανύψωση των αναρτημένων

1935. Pavolini, *Liber Pontificalis*, σ. 116, όπου παραπέμπει στο Bakker, *In servition luminum*, σσ. 250-251, δίνοντας επίσης ένα άλλο αποτέλεσμα των μελετών σύμφωνα με το οποίο ένα λίτρο λάδι, σε μία κανδήλα με ένα μόνο φιτίλι, καίει περίπου 78 ώρες. Βλ. επίσης Chevalier, *Dalmatie*, σ. 162, όπου επισημαίνεται ότι οι καντήλες απαιτούσαν λιγότερη φροντίδα και έκαιγαν περισσότερο από τα κεριά και ήταν λοιπόν λιγότερο δαπανηρές. Παραπέμπει επίσης στο DACL 4.2, λήμμα: "Eclairage des eglises", σσ. 1726-1730 και Dendy, *The use of lights*.

1936. Vincent, *Fiat lux*, σ. 88.

1937. Talbot, *Byzantine Glass*, σ. 142 και υποσημ. 13, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

1938. Rosenqvist, *Lamps*, σ. 57.

καντήλων, όπως στην περίπτωση με το τεράστιο γυάλινο κανδήλι (κρατήρ) στην εκκλησία της Αγίας Φωτεινής που περιγράφηκε στο Θαύμα της αγίας Φωτεινής, το οποίο γράφτηκε πιθανόν στον 11ο ή 12ο αι.¹⁹³⁹. Η ιστορία μίας γυάλινης καντήλας που πέφτει από ψηλά είναι κοινός τόπος στα κωνσταντινοπολίτικα ανέκδοτα¹⁹⁴⁰.

Μειονέκτημα άμεσα συνδεδεμένο με το προηγούμενο αποτελούσε το κόστος των γυάλινων καντήλων πιθανώς όχι τόσο εξαιτίας της πραγματικής αξίας των αντικειμένων αλλά μάλλον λόγω του υψηλού κόστους μεταφοράς των ευαίσθητων γυάλινων καντήλων και της ανάγκης της συχνής αντικατάστασής τους λόγω της ευθραυστότητάς τους. Και προφανώς για τον λόγο αυτό προβλεπόταν για τον κανδηλάπη στη Μονή Στουδίου στον 8ο αι.: «Ἐὰν συντρίψῃ κανδήλαν, κατὰ τὴν τιμὴν τῆς κανδήλας ἐχέτω τὸ ἐπιτίμιον»¹⁹⁴¹.

Επίσης ένα ακόμη μειονέκτημα είναι αυτό που συνοδεύει όλα τα φωτιστικά ανοιχτής μορφής: το γεγονός ότι τα έντομα που προσελκύονταν από το φως έπεφταν μέσα στις γυάλινες καντήλες. Προφανώς δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι με την κανδήλα σχετίζεται ετυμολογικά το όνομα του εντόμου κανδηλοσβέστης¹⁹⁴² που ευθυνόταν όπως περιγράφει και η λέξη για το σβήσιμο των φωτιστικών αυτών.

4.5.4 Τυπολογία γυάλινων καντήλων

4.5.4.1 Κούπες ή σκύφοι

4.5.4.1 Α. Κούπες ή σκύφοι χωρίς λαβές¹⁹⁴³. (Τύπος Isings 96¹⁹⁴⁴)

Τα αγγεία αυτού του σχήματος αποτελούν μαζί με τα ψηλότερα κωνικά ποτήρια τον επικρατέστερο τύπο αγγείων πόσης του 4ου αι., τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή¹⁹⁴⁵. Αμφότερα χρησιμοποιήθηκαν πιθανότατα στις πρώτες απόπειρες της χρήσης γυάλινων σκευών ως φωτιστικών λαδιού. Ενδείξεις ότι χρησιμοποιήθηκαν ως καντήλες θα μπορούσαν να θεωρηθούν η ύπαρξη ανεπεξέργαστου κοφτερού χείλους¹⁹⁴⁶, η διαμόρφωση πεπλατυσμένου χείλους ώστε να είναι δυνατή η ανάρτησή τους σε πολυκάνδηλο ή και μεμονωμένα με τη βοήθεια μετάλλινου δακτυλίου

1939. Talbot, *Byzantine Glass*, σ. 142 και υποσημ. 11, όπου και η σχετική βιβλιογραφία και Talbot, *Miracles of St. Pothéine*, σ. 86-87.

1940. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σσ. 203-204. Majeska, *Russian travelers*, σσ. 211-212.

1941. Talbot, *Byzantine Glass*, σ. 142 και υποσημ. 12, όπου και η σχετική βιβλιογραφία Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιτίμια Μοναστηριακά*, στ. 1741-44.

1942. L-S, τ. 5, σ. 235, λήμμα «Κανδηλοσβέστης».

1943. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, τύπος 12, αρ. κατ. 43-61, πίν. 1, 2, II, σσ. 117-124, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, που αφορά τον τύπο αυτόν και τις παραλλαγές του.

1944. Για τον τύπο αυτό, βλ. Isings, *Roman glass*, σ. 113-116, form 96a, b. Με βάση πολλά παραδείγματα, προερχόμενα από τη Δυτική Ευρώπη κυρίως, η συγγραφέας χρονολογεί τον τύπο αυτό στο χρονικό διάστημα από τον 3ο έως και τα τέλη του 4ου αι.

1945. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σ. 124.

1946. Antonaras, Philippi, σ. 53.

που αναρτούνταν με τη βοήθεια αλυσίδων ή συρμάτων, καθώς και η αντίχνευση ελαιωδών καταλοίπων στο εσωτερικό τους¹⁹⁴⁷. Κανδήλα αυτού του σχήματος, για την οποία βέβαια δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα εάν είναι γυάλινη, απεικονίζεται σε ψηφιδωτό στη Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης (Εικόνα 460, αριστερά) και σε ψηφιδωρό του θριαμβικού τόξου της Santa Maria Maggiore, με θέμα το Όραμα του Ιωσήφ¹⁹⁴⁸ (Εικόνα 460, δεξιά).

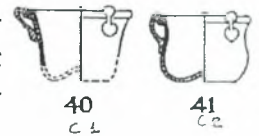

4.5.4.1 Β. Κούπες ή σκύφοι με τρεις λαβές¹⁹⁴⁹

Η προσθήκη λαβών στα αγγεία της προηγούμενης υποκατηγορίας επιτρέπει πια την ανάρτηση των σκευών αυτών¹⁹⁵⁰. Ο τύπος απαντά σε τρεις βασικές παραλλαγές οι οποίες θα μπορούσαν να διακριθούν σε υποκατηγορίες με βάση τη θέση των λαβών.

Στην πρώτη παραλλαγή περιλαμβάνονται κολουροκωνικές κούπες ή κολουροκωνικοί σκύφοι με τρεις λαβές (Τύπος Isings 134¹⁹⁵¹, Uboldi I.1¹⁹⁵², I.3¹⁹⁵³, I.4¹⁹⁵⁴, I.5¹⁹⁵⁵) (Εικόνες 461¹⁹⁵⁶, 462¹⁹⁵⁷, 463¹⁹⁵⁸, 464¹⁹⁵⁹)¹⁹⁶⁰. Ως καντήλες αυτού του σχήματος ερμηνεύονται αυτές που απεικονίζονται στη Santa Maria Maggiore στη Ρώμη, σε σκηνές της ζωής της Παναγίας και της παιδικής ζωής του Χριστού και χρονολογούνται το αργότερο στο διάστημα 432-440¹⁹⁶¹.

Με βάση τη θέση της λαβής μπορούμε να διακρίνουμε τις ακόλουθες υποκατηγορίες: στην πρώτη τρεις λαβές κατακόρυφες ξεκινούν από το χείλος και καταλήγουν στο σώμα (Τύπος Uboldi I.1¹⁹⁶², I.5¹⁹⁶³) (Εικόνες 461,

1947. Crowfoot, Harden, *Glass Lamps*, σ. 197.

1948. Nestori, Bisconti, *I mosaici paleocristiani di Santa Maria Maggiore*, πίν. III B.

1949. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, τύπος 13, αρ. κατ. 68, πίν. 2, III, σσ. 125-126, όπου και η σχετική βιβλιογραφία που αφορά τον τύπο αυτόν και τις παραλλαγές του.

1950. Η μελέτη των Crowfoot και Harden περιλαμβάνει τους τύπους C1 και C2 ιδιαίτερα διαδεδομένους στα Γέρασα, όπου φαίνεται να εμφανίζονται σε σύνολα της περιόδου από τον 4ο έως τον 7ο αι.. Βλ. Crowfoot, Harden, *Glass Lamps*, πίν. XXX, αρ. 40-41, σ. 205. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 105 και υποσημ. 42, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

1951. Isings, *Roman glass*, σ. 162, form 134.

1952. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σσ. 104-108, εικ. 2, τύπος I.1, αρ. 1-5.

1953. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 109, εικ. 3, τύπος I.3, αρ. 9-10.

1954. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σσ. 109-110, εικ. 3, τύπος I.4, αρ. 11-13.

1955. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 110, εικ. 3, τύπος I.5, αρ. 14-15.

1956. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος I.1.

1957. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος I.3.

1958. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος I. 4.

1959. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος I.5.

1960. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σσ. 104-105, Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σ. 125.

1961. Nestori, Bisconti, *I mosaici paleocristiani di Santa Maria Maggiore*, πίν. II. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 95.

1962. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σσ. 104-108, εικ. 2, τύπος I.1, αρ. 1-5.

1963. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 110, εικ. 3, τύπος I.5, αρ. 14-15. Ο τύπος αυτός

464), στη δεύτερη υπάρχουν τρεις λαβές τοποθετημένες κατακόρυφα είτε στο επάνω μέρος του σώματος του αγγείου, είτε στο χαμηλότερο (Τύπος Uboldi I.3¹⁹⁶⁴) (Εικόνα 462) και στην τρίτη διακρίνουμε τρεις λαβές γωνιώδεις, τοποθετημένες επάνω στο χείλος, με αμφοτέρως τις απολήξεις τους προσαρτημένες σε αυτό. (Τύπος Uboldi I.3¹⁹⁶⁵) (Εικόνα 463).

Τα παραδείγματα της δεύτερης παραλλαγής διακρίνονται από το ημισφαιρικό ή ωοειδές τους σώμα. Τα αγγεία του τύπου έχουν χείλη ανεπεξέργαστα, τρεις μικρές λαβές ανάρτησης περιμετρικά, και βάση χωρίς πόδι ελαφρώς κοίλη¹⁹⁶⁶ (Τύπος Uboldi I.2¹⁹⁶⁷) (Εικόνες 465, 466¹⁹⁶⁸, 467¹⁹⁶⁹). Πρόκειται για έναν από τους τύπους που θα μπορούσαν να οριστούν ως «βασικοί»: αυτός ο πολύ λεπτός τύπος σε σχήμα σταγόνας με μεγάλο άνοιγμα, βρίσκεται σε όλες τις περιοχές της Ανατολής, από την Κροατία έως την Αίγυπτο, επιχωριάζοντας στο Βυζάντιο κατά το διάστημα από τον 5ο έως τον 12ο αι.¹⁹⁷⁰ (βλ. ενδεικτικά καντήλα από τη Συλλογή Ζάχου, Εικόνα 468). Με βάση τη θέση της λαβής και τα έως σήμερα γνωστά παραδείγματα μπορούμε να διακρίνουμε με βεβαιότητα δύο υποκατηγορίες στη δεύτερη παραλλαγή και να ανιχνεύσουμε την ύπαρξη μιας τρίτης μέσω των απεικονίσεων. Στην πρώτη έχουμε τρεις λαβές κατακόρυφες, των οποίων το επάνω μέρος είναι τοποθετημένο στο χείλος και η κατάληξή τους στο σώμα του αγγείου (Τύπος Uboldi I.2¹⁹⁷¹), στη δεύτερη τρεις λαβές κατακόρυφα τοποθετημένες στο σώμα του αγγείου. (Εικόνα 467). Τέλος, η απεικόνιση κανδήλας σε παράσταση του ευαγγελιστή Λουκά, σε τοιχογραφία του 12ου αι. στον ναό της Ευαγγελίστριας στο Γεράκι¹⁹⁷² (Εικόνα 469) μας επιτρέπει να εικάσουμε –τουλάχιστον για τη Μεσοβυζαντινή περίοδο και έπειτα– την πιθανότητα ύπαρξης μίας τρίτης υποκατηγορίας με τρεις λαβές των οποίων αμφοτέρως οι απολήξεις είναι τοποθετημένες επάνω στο χείλος.

Ως μία τρίτη παραλλαγή αυτού του τύπου μπορούμε να θεωρήσουμε τις καντήλες με λαβές, που έχουν δακτυλιόσχημη ή πτυχωτή βάση και χρονολογούνται στον 11ο και 12ο αι. (Εικόνα 470, 6h-j)¹⁹⁷³. Ταυτίζονται μάλιστα με καντήλες που απεικονίζονται σε μικρογραφία του κώδ. Vat. gr. 1162, φ. 92 (12ος αι.)¹⁹⁷⁴ (Εικόνα 450)¹⁹⁷⁵.

διαφοροποιείται από τον τύπο Uboldi I. 1 λόγω ενός χονδρού εξωστρεφούς χείλους και των συμπαγών και επιμηκυμένων λαβών του.

1964. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 109, εικ. 3, τύπος I.3, αρ. 9-10.

1965. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 109, εικ. 3, τύπος I.3, αρ. 9-10.

1966. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σ. 125, Antonaras, Philippi, εικ. 5, 3b και Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 108.

1967. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 108, εικ. 2, τύπος I.2, αρ. 6-8.

1968. Antonaras, Philippi, εικ. 5, τύπος 2.2.

1969. Whitehouse, *Roman Glass II*, αρ. κατ. 799.

1970. Chrzanowski, *Collection Zakos*.

1971. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 108, εικ. 2, τύπος I.2, αρ. 6-8.

1972. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, εικ. 8.

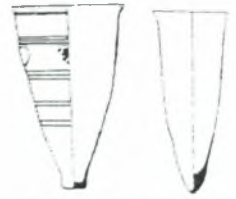
1973. Olcay, *Lighting Methods*, εικ. 6.

1974. Stornajolo, *Miniature delle Omilie*, σ. 37.

1975. Olcay, *Lighting Methods*, σ. 86, υποσημ. 49: «οι καντήλες, που αιωρούνται πάνω από τους «Αγγέλους που χτυπούν τους δαίμονες» Vatican gr. 1162, fol. 92 είναι παρόμοιες με αυτόν τον τύπο κανδήλας».

4.5.4.2 Κωνικές καντήλες¹⁹⁷⁶. [Τύπος Isings 106d¹⁹⁷⁷
(Εικόνες 471, 472)¹⁹⁷⁸, Uboldi II.1, II.2 και II.3]¹⁹⁷⁹

Όπως και οι ημισφαιρικές κούπες ή ημισφαιρικοί σκύφοι έτσι και τα αγγεία του τύπου αυτού θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται και για άλλες, εκτός της φωτιστικής, χρήσεις. Είναι πιθανόν ότι αμφότεροι οι τύποι αυτοί υπήρξαν οι πρώτοι που αξιοποιήθηκαν ως καντήλες, καθώς, στην περίοδο των απαρχών της χρήσης των γυάλινων καντήλων, ήταν οι μόνοι διαθέσιμοι τύποι αγγείων που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν ως καντήλες¹⁹⁸⁰.

Ο τύπος της καντήλας με κωνικό σώμα χαρακτηρίζεται από χείλος αρκετά μεγάλης διαμέτρου, από ένα σώμα κωνικό, έντονα συγκλίνον προς τον πυθμένα και από ένα πυθμένα με αποστρογγυλεμένο κομβίο. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων παρουσιάζεται στο κεντρικό μέρος του σώματος μία ελαφρά σύσφιξη, που πραγματοποιήθηκε για πρακτικούς λόγους.

Έχει υποστηριχθεί ότι οι κωνικές καντήλες διαδόθηκαν ευρέως στον 4ο αι., όταν μετάλλινες κατασκευές για πολλαπλά γυάλινα φωτιστικά άρχισαν να χρησιμοποιούνται. Θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται σε πολυκάντηλα και σε στεφάνια φωτός γνωστά από περιγραφές του 4ου αι. καθώς και σε επάφωτες λυχνίες, όπως φαίνεται σε ψηφιδωτό του 4ου αι. από την συναγωγή στη Χαμμάτ της Τιβεριάδας (Εικόνα 459)¹⁹⁸¹. Κατά πάσα πιθανότητα τοποθετούνταν σε ξύλινους τριποδίσκους σαν αυτούς που ανακαλύφθηκαν στην Καρανίδα¹⁹⁸², είτε χρησιμοποιούνταν ως καντήλες¹⁹⁸³ είτε ως κύπελλα. Ελαιώδη κατάλοιπα έχουν διατηρηθεί στα τοιχώματα αγγείων από την Καρανίδα και από τη Βόρεια Γαλλία¹⁹⁸⁴.

Τα μεσαιωνικά καντήλια θυμίζουν στην κατατομή τους τα κωνικά κανδήλια του 4ου-5ου αι., αλλά οι μεγαλύτερες διαστάσεις του επάνω τμήματος του σώματος, η πιο επιμηκυμένη διαμόρφωση του τελικού τμήματος, διαφέρουν αξιοσημείωτα από τα χρονολογούμενα στην Ύστερη Αρχαιότητα πρότυπά τους¹⁹⁸⁵.

Διακρίνονται τρεις παραλλαγές τους: Α. Τύπος Uboldi II.1. (= Karanis

1976. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σ. 481, όπου η Λασκαρίνα Μπούρα ερμηνεύει τα μouxρούτια ποτήρια που αναφέρονται στο τυπικό του Πακουριανού (1083) ως κωνικές καντήλες ίσως σχετιζόμενες με τα δεκαεπτά πολυκάνδηλα. Πρόκειται, ωστόσο, για ερμηνεία η οποία δεν επιβεβαιώνεται με ασφάλεια.

1977. Isings, *Roman glass*, 106d.

1978. Για σχήμα που θεωρείται ως ένα σπάνιο ενδιάμεσο ανάμεσα στις κωνικές και στις ημισφαιρικές καντήλες, βλ. Crowfoot, Harden, *Glass Lamps*, πίν. XXIX, αρ. 18.

1979. Για τα κωνικά κύπελλα με ευθύγραμμο τοιχώματα λεία, αδιαμόρφωτης βάσης που ταυτίζονται με τους τύπους Isings 106a,b,c βλ. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σσ. 153-157.

1980. Για τους πιθανούς αρχικούς πειραματισμούς της χρήσης γυάλινων αγγείων ως καντήλων δεν θα υπήρχε λόγος να κατασκευάσουν γυάλινα αγγεία αποκλειστικά για φωτιστική χρήση αλλά θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν τους υπάρχοντες τύπους.

1981. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 98, αρ. κατ. 31-32. Βλ. επίσης στις υποσημ. 1 και 2 όπου και παρατίθεται βιβλιογραφία για παρόμοια παραδείγματα.

1982. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 62.

1983. Crowfoot, Harden, *Glass Lamps*, σ. 197-200.

1984. Davidson Weinberg, *Jalame*, σ. 89. Crowfoot, Harden, *Glass Lamps*, σ. 155 σημ. 2.

1985. Giampietro, *Vocabolario vetri*, σ. 65, όπου παραπέμπει στο Stiaffini, *Materiali vitrei medievali*, σ. 196, εικ. G2b, αρ. 9, πίν. II.

VI,B) (Εικόνα 473 αριστερά)¹⁹⁸⁶. Το σχήμα του θυμίζει μεγάλο ποτήρι, με επίπεδο πυθμένα, που σχηματίζει μία βάση αρκετά σταθερή¹⁹⁸⁷. Β. Τύπος Uboldi II.2. (= Karanis VI,A) (Εικόνα 473 μέσο)¹⁹⁸⁸ με πυθμένα οξύληκτο ή αποστρογγυλεμένο και συμπιεσμένο. Σπάνια είναι τα ολοκληρωμένα παραδείγματα που θα μπορούσαν με βεβαιότητα να αποδοθούν στον τύπο αυτό¹⁹⁸⁹. Γ. Τύπος Uboldi II.3. (= Karanis VI,C) (Εικόνα 473 δεξιά)¹⁹⁹⁰. Με πυθμένα με κομβίο, που αποτελείται από μία βάση γυάλινη γεμάτη ακανόνιστου σχήματος, που προστέθηκε στο σώμα το οποίο είχε ήδη φουσηθεί¹⁹⁹¹.

Κωνικού σχήματος είναι μία κανδήλα που χρονολογείται στον 10ο αι. με βάση την απεικόνιση ανάλογης κανδήλας σε μικρογραφία χειρογράφου του Βρετανικού Μουσείου¹⁹⁹² και προέρχεται από τη Συλλογή του *Dumbarton Oaks* (Εικόνα 474)¹⁹⁹³. Η Μ. Παρανή δε συμφωνεί με τη σύγκριση αυτή θεωρώντας ότι η κανδήλα θα πρέπει να συσχετισθεί με εκείνη που απεικονίζεται σε μικρογραφία του κώδ. 234 της Μονής Παντοκράτορα στο Άγιο Όρος και χρονολογείται περίπου στα 1150¹⁹⁹⁴ (Εικόνα 475). Λαμβάνοντας υπόψη αυτό το δεδομένο, έχει υποστηριχθεί ότι, η καντήλα αυτή θα πρέπει να χρονολογηθεί οψιμότερα, δηλαδή στον 12ο αι.¹⁹⁹⁵.

4.5.4.3 Κολουροκωνικά ποτήρια

4.5.4.3 Α. Κολουροκωνικά ποτήρια χωρίς λαβές

Τα κολουροκωνικά ποτήρια χωρίς λαβές απαντούν τόσο με διαμορφωμένο γυάλινο κύλινδρο στον πυθμένα (Εικόνα 476)¹⁹⁹⁶ όσο και χωρίς αυτόν, όπως στην περίπτωση γυάλινου αγγείου από το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης με αρ. ευρ. ΒΥ 165. 0334. (Εικόνα 477).

Σε καντήλες αυτού του τύπου πρέπει να ανήκουν και τα θραύσματα του 11ου αι. που βρέθηκαν στο ναυάγιο του *Serçe Limani*¹⁹⁹⁷. Ως μία πολύ όψιμη εκδοχή του τύπου αυτού μπορούμε να εκλάβουμε τη γυάλινη κανδήλα, του 17ου αι, με διαμορφωμένο γυάλινο στεφάνι για στήριξη που προέρχεται από τη Συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης με αρ. ευρ. ΒΥ 326.1. (Εικόνα 478).

4.5.4.3 Β. Κολουροκωνικά ποτήρια με λαβές

Στην κατηγορία αυτή μπορούμε να συμπεριλάβουμε γυάλινες καντή-

1986. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύποι, II.1, II.2, II.3.

1987. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 115 και υποσημ. 95-96.

1988. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύποι, II.1, II.2, II.3.

1989. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 115 και υποσημ. 97

1990. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύποι, II.1, II.2, II.3.

1991. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 115 και υποσημ. 98-100.

1992. Parani, *Glass Objects*, σ. 156, υποσημ. 37, 38 και εικ. 8.

1993. Ross, *Dumbarton Oaks*, τ. 1, αρ. κατ. 103.

1994. Πελεκανίδης κ.ά., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Γ'*, εικ. 244.

1995. Parani, *Glass Objects*, σ. 156, υποσημ. 39 και εικ. 7.

1996. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 61.

1997. Morden, *Serçe Liman*, σσ. 43, 43.

λες με τρεις λαβές και γυάλινο κύλινδρο για το στήριγμα του¹⁹⁹⁸ (Εικόνα 424)¹⁹⁹⁹. Οι γυάλινες καντήλες αυτού του τύπου έκαναν την εμφάνισή τους στον 4ο αι. και συνέχισαν να βρίσκονται σε χρήση και μετά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο τόσο σε βυζαντινά όσο και σε ισλαμικά στρώματα, παρόλο που δεν έχουν όλα τα καντήλια αυτού του τύπου στήριγμα για το φτιλί. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα ο τύπος αυτός φαίνεται ότι ήταν δημοφιλής κατά τον 5ο και 6ο αι. Χρησιμοποιήθηκαν καντήλια αυτού του τύπου τόσο σε κοσμικά όσο και σε θρησκευτικά συμφραζόμενα. Στις Σάρδεις, για παράδειγμα, ένα τέτοιο καντήλι βρέθηκε στην ανασκαφή ενός λουτρού, ενώ στα Μύρα βρέθηκε ανάμεσα στα ευρήματα της ανασκαφής του Αγίου Νικολάου²⁰⁰⁰. Στην ίδια κατηγορία, αλλά χωρίς κύλινδρο στον πυθμένα του, ανήκει πιθανώς και το αντικείμενο του 6ου αι. από τη Μονή του Αγίου Λωτ στο Deir 'Ain 'Abata της Ιορδανίας (Εικόνα 479), το οποίο παρόλο που έχει ερμηνευθεί ως σκεύος για τελετουργική χρήση δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκε και ως κανδήλα πιθανώς πριν να ενσωματωθεί στο κονίαμα.

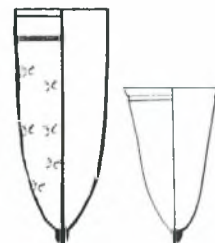
4.5.4.4 Ποτήρια με κωδωνόσχημο σώμα²⁰⁰¹ και συμπαγές έμβολο (Τύπος Uboldi III, Karanis VI, D)

Το γενικό σχήμα των καντήλων αυτών θυμίζει σαφώς τις αντίστοιχες κωνικές αλλά στον τύπο αυτό τα τοιχώματα στο κάτω μέρος είναι αποστρογγυλεμένα και το σχήμα του σώματος θυμίζει κουδούνι ανεστραμμένο. Επίσης, στην ομάδα αυτή το έμβολο στο κάτω μέρος είναι επίπεδο ενώ στην προηγούμενη ενιαίο με το σώμα του αγγείου²⁰⁰².

Τα αγγεία του τύπου αυτού μπορούν να διακριθούν σε δύο παραλλαγές με βάση το μέγεθος του εμβόλου:

Ποτήρια με κωδωνόσχημο σώμα και μεγάλο συμπαγές έμβολο. Ο τύπος αντιστοιχεί στην κατηγορία Uboldi III.1 (Εικόνα 480)²⁰⁰³ που χρονολογείται μεταξύ του 5ου και του 7ου αι.

Κάποιες δυσκολίες ταύτισης προκύπτουν από το γεγονός ότι τύποι με ανάλογες απολήξεις συνεχίστηκαν να παράγονται στο πέρασμα των αιώνων που ακολούθησαν. Πυθμένες αυτού του τύπου παρουσιάζονται σε καντήλες, που μάλλον αποτέλεσαν προϊόντα παραγωγής εργαστηρίων υαλουργίας, που ήρθαν στο φως στην Αγορά της Κορίνθου²⁰⁰⁴ και σε ιταλικά

1998. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 66, αρ. κατ. 15.

1999. Με τον όρο αυτό αποδίδεται εδώ ο αντίστοιχος αγγλικός: «three-handled glass lamp with glass wickholder», καθώς θεωρώ ότι ο γυάλινος κύλινδρος στον πυθμένα του αγγείου δεν προοριζόταν για να συγκρατεί το φτιλί αλλά το σύστημα συγκράτησης του φτιλιού (βλ. σχετικά στην ενότητα με τα στήριγματα φτιλιών).

2000. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 66 και υποσημ. 1 για βιβλιογραφικές παραπομπές.

2001. Για τον όρο κωδωνόσχημα (campaniformes) βλ. Foy, *Lampes en verre*, σ. 108. Βλ. επίσης Αντωνάρας, *Υαλουργία*, τύπος 33, σσ. 158-161, όπου χαρακτηρίζονται ως κυλινδρικά και Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 116, όπου περιγράφονται ως κωνικά.

2002. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 116 και υποσημ. 101-104

2003. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 116-119, 118, εικ. 4.16-21. Για τον τύπο επίσης βλ. Sternini, *Il vetro in Italia*, σσ. 259, 261, 264-65.

2004. Davidson, *Corinth*, πίν. 60, αρ. 800.

σύνολα του 13ου-15ου αι. Για την απόκτηση μιας ιδέας για τη μορφή αυτών των αντικειμένων μπορούν να αξιοποιηθούν ορισμένες πληροφορίες από εικονογραφικές πηγές²⁰⁰⁵ και από την σύγκριση με υλικό μεταγενέστερο, και ιδιαίτερα τα επονομαζόμενα *cesendelli*, που φαίνεται να έχουν ως όριο εμφάνισης τα τέλη του 14ου αι. σε ένα έγγραφο από την Πάδοβα και σε έγγραφα από το Μουράνο του 15ου αι. Η τυπολογική παράδοση όσων περιγράψαμε παραπάνω θα μπορούσαμε να πούμε ότι συνεχίζεται έως τις μέρες μας σε μία τυπολογία εκκλησιαστικών φωτιστικών στηριγμάτων και οικιακών καντηλεριών²⁰⁰⁶.

Ποτήρια με κωδωνόσχημο σώμα και μικρό συμπαγές έμβολο (Εικόνα 481)²⁰⁰⁷ (τύπος Uboldi III.2).

Δυστυχώς και για τον τύπο αυτό δεν είναι γνωστό κανένα ολοκληρωμένο παράδειγμα. Ωστόσο, δείγματά του επιβεβαιώνονται σχεδόν οπουδήποτε σε σύνολα, που χρονολογούνται στις αρχές του 5ου αι. και σε όλο τον 6ο αι. –αλλά σε ορισμένες περιοχές και στον 7ο αι.²⁰⁰⁸– και ειδικά στην Ιορδανία εμφανίζεται από τον 4ο αι. και παραμένει σε χρήση μέχρι τον 8ο αι.²⁰⁰⁹.

Παρόμοιας λογικής φαίνεται να είναι και η καντήλα που απεικονίζεται σε ψηφιδωτά στη Santa Maria Maggiore²⁰¹⁰ (Εικόνα 482) η οποία φαίνεται να αναρτάται με τη βοήθεια μεταλλικής στεφάνης που συγκρατείται από το πεπλατυσμένο χείλος της κανδήλας και θυμίζει έντονα παραλλαγή του τύπου αυτού προερχόμενο από την Ύστερη Αρχαιότητα, με διαμόρφωση πεπλατυσμένου χείλους (Εικόνα 483). Το ιδιαίτερο αυτό χαρακτηριστικό επέτρεπε τη χρήση των καντήλων και ως μεμονωμένων φωτιστικών προορισμένων για ανάρτηση.

Ως μετεξέλιξη αυτού του τύπου θα μπορούσαμε να δούμε κανδήλα που απεικονίζεται σε τοιχογραφία του 16ου αι. από το Ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Κούρδαλι της Κύπρου (Εικόνα 438) αλλά και την κανδήλα του 18ου αι. από τη Συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης με αρ. ευρ. ΒΥ 326.3 (Εικόνα 484).

4.5.4.5 Καντήλες με σχήμα ποτηριού με πόδι (Stemmed Goblet Lamps)

Οι καντήλες αυτού του τύπου διακρίνονται σε δύο παραλλαγές ανάλογα με το εάν έχουν λαβές ή όχι:

Καντήλες με σχήμα ποτηριού με πόδι χωρίς λαβές (Isings τύπος 111), (Εικόνα 485)²⁰¹¹. Τα αγγεία του τύπου αυτού έχουν χείλος συνήθως ανεπεξέργαστο ή σπανιότερα στιλβωμένο με πυράκτωση, σώμα ανεστραμ-

2005. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 119 και υποσημ. 122.

2006. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 119 και υποσημ. 121, 123-124.

2007. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, τύπος 33, σσ. 158-161 και υποσημ. 619-640 όπου και παραπομπές για τις θέσεις στις οποίες ανευρέθησαν αγγεία του τύπου αυτού. Πρόκειται για τον τύπο της Uboldi III.2, βλ. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 119-120, εικ. 4.22-27, όπου και αναλυτική συζήτηση για τον τύπο.

2008. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σσ. 119-120 και υποσημ. 125-131.

2009. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σ. 160 και υποσημ. 645 όπου οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

2010. Hutter, *Early Christian*, σ. 58.

2011. Fadič, *Vetri tardoantichi*, εικ. 2.

μένο κολουροκωνικό, καλυκωτό ή σφαιρικό, που στηρίζεται σε σωληνοειδές ή κομβιόσχημο στέλεχος το οποίο εδράζεται σε βάση δισκοειδή, ελαφρά κωνική²⁰¹².

Ο τύπος των αγγείων αυτών προφανώς δημιουργήθηκε για επιτραπέζια χρήση. Ωστόσο, είναι σχεδόν βέβαιο, όπως υποδηλώνει το πολύ συχνά ανεπεξέργαστο χείλος τους και ο τεράστιος αριθμός παραδειγμάτων που ανακαλύπτεται σε ανασκαφές παλαιοχριστιανικών βασιλικών, ότι χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα και ως καντήλες²⁰¹³.

Ο τύπος είναι διαδεδομένος σε ολόκληρη τη Μεσόγειο. Θεωρείται ότι εμφανίζεται ήδη από τον 4ο αι., αν και δεν φαίνεται να υπάρχει ασφαλώς χρονολογημένο εύρημα αρχαιότερο του 5ου, και συνεχίζει να παράγεται τουλάχιστον μέχρι και τον 7ο αι.²⁰¹⁴.

Μια σειρά από μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές απεικονίσεις καντηλιών, πιθανώς γυάλινων, αναρτημένων με τη βοήθεια μεταλλικής στεφάνης, υποδηλώνουν την επιβίωση του τύπου αυτού και στις περιόδους αυτές, όπως για παράδειγμα η καντήλα σε τοιχογραφία του 12ου αι. στην Παναγία του Άρακος, κοντά στα Λαγουδερά Κύπρου²⁰¹⁵ (Εικόνα 486) και αυτή σε τοιχογραφία στον ναό Αγίου Γεωργίου στο Κουρμπίνοβο επίσης του 12ου αι.²⁰¹⁶ (Εικόνα 487). Φαίνεται λοιπόν ότι η απλότητα αυτού του σχήματος και κυρίως η λειτουργικότητα το κατέστησαν δημοφιλές για αιώνες²⁰¹⁷.

Οι καντήλες της κατηγορίας αυτής διακρίνονται ανάλογα με την τεχνική διαμόρφωσης της βάσης τους σε αυτές με συμφυές και σε εκείνες με επίθετο πόδι. Οι καντήλες με συμφυές, κούφιο εσωτερικά, πόδι²⁰¹⁸, ανάλογα με τη μορφή του στελέχους τους μπορούν να διακριθούν σε εκείνες με σωληνοειδές στέλεχος²⁰¹⁹, που συνιστούν την πολυπληθέστερη ομάδα, και σε εκείνες με κομβιόσχημο στέλεχος²⁰²⁰.

Καντήλες με σχήμα ποτηριού με συμφυές πόδι και τρεις λαβές²⁰²¹.
(Τύπος Uboldi V²⁰²², τύπος Αντωνάρα 36²⁰²³)

Τα αγγεία του τύπου αυτού έχουν χείλος συνήθως ανεπεξέργαστο ή σπανιότερα στιλβωμένο με πυράκτωση, σώμα ανεστραμμένο κολουροκω-

2012. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σ. 162.

2013. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σ. 162.

2014. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σ. 163 και υποσημ. 662-664.

2015. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 228.

2016. Grozanov, Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, εικ. 40.

2017. Olcay, *Lighting Methods*, σ. 87.

2018. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σσ. 162-167, τύπος 35. Βλ. επίσης σ. 163 όπου αναφέρεται ότι: «Η συμφυής βάση δημιουργείται με την αναδίπλωση της μάζας γυαλιού από την οποία διαμορφώνεται και το σώμα του αγγείου. Άλλοτε είναι τελείως επίπεδη και άλλοτε υψώνεται ελαφρά προς το κέντρο της δημιουργώντας χαμηλό κώνο.»

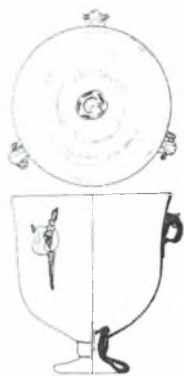
2019. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σσ. 163-164 καθώς και υποσημ. 665-692 όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

2020. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σ. 163.

2021. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σσ. 167-169, τύπος 36 και υποσημ. 727-755 όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές για τις θέσεις στις οποίες έχουν ανευρεθεί αγγεία του τύπου αυτού.

2022. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σσ. 124-125 και υποσημ. 164-169.

2023. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σσ. 167-169, τύπος 36.

νικό, καλυκωτό ή ημισφαιρικό, που στηρίζεται σε συμφυές σωληνοειδές ή κομβιόσχημο στέλεχος το οποίο εδράζεται σε βάση δισκοειδή, ελαφρά κωνική. Το αγγείο συμπληρώνουν τρεις μικρές λαβές τοποθετημένες ψηλά στο σώμα ή γύρω από το χείλος.

Ο τύπος είναι περισσότερο διαδεδομένος στην Ανατολική Μεσόγειο²⁰²⁴. Φαίνεται ότι διαδίδεται από τα τέλη του 5ου και συνεχίζει και στους μεσαιωνικούς χρόνους. Ο τύπος επιβιώνει τουλάχιστον μέχρι τον 9ο αι. στο Κάιρο (Φουστάτ) ενώ είναι γνωστά παραδείγματα και από την αγορά της Κορίνθου. Παρόμοιας λογικής αλλά με πόδι που σχηματίζει ψηλότερο στέλεχος είναι η κανδήλα του β' μισού του 12ου αι. που βρέθηκε στη Μονή Ζυγού (Εικόνα 488).

Έχει μάλιστα θεωρηθεί ότι από τον τύπο καντήλων με σχήμα ποτηριού με συμφυές πόδι και τρεις λαβές προέκυψε τον 11ο αι. ο τύπος των, επίσης αναρτώμενων, καντήλων για τζαμιά, μεγαλύτερου μεγέθους, γνωστών ως *mosque lamps*²⁰²⁵ αν και κατά τη γνώμη μου τα κανδήλια των τζαμιών είναι πιθανότερο να προέρχονται από τους κρατήρες (βλ. παρακάτω).

4.5.4.6 Ουριάχοι²⁰²⁶ (Τύπος Uboldi IV)²⁰²⁷ (Εικόνα 489)²⁰²⁸.

Προτάθηκε ότι αυτός ο τύπος ίσως να προέρχεται από τον τύπο Isings 74²⁰²⁹ και πράγματι είναι προφανές ότι ο τύπος αυτός, κατασκευαστικά, αποτελεί μετεξέλιξη των γυάλινων χωνιών²⁰³⁰. Δύο παραδείγματα του 5ου-6ου αι. προερχόμενα από το Φρούριο Λάρισας²⁰³¹ (Εικόνα 490) δίνουν εύγλωττα την ομοιότητα του σχήματός τους με χωνιά.

Έχει διατυπωθεί, ωστόσο, και η άποψη ότι αποτελεί μία μετεξέλιξη των κωνικών καντήλων. Μάλιστα ένας τύπος καντηλιού έχει παρουσιαστεί ως το μεταίχμιο ανάμεσα στα κωνικά κανδήλια και τους ουριάχους²⁰³² (Εικόνα 491).

Οι ουριάχοι αποτέλεσαν τον ιδανικό τύπο για προσαρμογή σε δακτυλιόσχημα στηρίγματα είτε μεμονωμένα είτε στην περίπτωση που αυτά αποτελούσαν τμήματα πολύφωτων φωτιστικών στηριγμάτων. Η μορφή αυτών των γυάλινων σκευών καθιστά σαφές ότι προορίζονταν προφανώς για φωτιστική χρήση. Μάλιστα πρέπει να είναι από τα πρώτα γυάλινα αγγεία που κατασκευάστηκαν εξαρχής για να εξυπηρετήσουν τον φωτισμό. Παράλληλα η μικρή διάμετρος του στελέχους τους αιτιολογεί την αντί-

2024. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος V, σ. 124-125.

2025. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σ. 169 και υποσημ. 753-755, όπου οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

2026. Παύλος Σιλεντιάριος, *Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ ἁγίας Σοφίας* στίχοι 818-826. *Suidae lexicon*, O, αρ. 950, στ. 1-3, Tittmann, *Iohannis Zonarae lexicon*, τ. 2, σ. 1479, στ. 26-29. Βλ. επίσης L-S, τ. 3, σ. 384, λήμμα «ουριάχος» όπου έχει ερμηνευθεί ως *σαυρωτήρ*, δηλαδή το πίσω μέρος του δόρατος. Trowbridge, *Glass*, σσ. 174, 190, 191.

2027. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σσ. 170-173, τύπος 38α, β.

2028. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 100, αρ. κατ. 33.

2029. Saldern, *Antikes Glas*, σ. 49.

2030. Isings, *Roman glass*, σ. 92, τύπος 74.

2031. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 285, αρ. κατ. 298.

2032. Crowfoot, Harden, *Glass Lamps*, σ. 203

στοιχα μικρή διάμετρο οπών σε ορισμένα από τα πολυκάνδηλα. Ένα πολύφωτο που φαίνεται να είναι εφοδιασμένο με ουρίαχους διακρίνεται σε μία μεσαιωνική τοιχογραφία της Κρύπτης του Αγίου Κλήμεντα στη Ρώμη²⁰³³ (Εικόνα 492) και ένα δεύτερο σε μικρογραφία χειρογράφου του 1222/1223, προερχόμενη από το Βόρειο Ιράκ²⁰³⁴ (Εικόνα 493).

Πολλά θραύσματα αυτού του τύπου βρέθηκαν σε ανασκαφές κυρίως σε εκκλησίες σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο και τα περισσότερα μπορούν να χρονολογηθούν με βάση τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα στην περίοδο από τον 5ο έως τον 7ο αι.²⁰³⁵. Το κλειστό σχετικά σύνολο των ευρημάτων στο ναυάγιο του *Serçe Limanı* μας προσφέρει μία πολύ καλή εικόνα για την ύπαρξη των ουρίαχων κατά τον 11ο αι.²⁰³⁶. Απεικόνιση παρόμοιων καντήλων σε τοιχογραφία του Τζιότο στο παρεκκλήσι *Scrovegni* στην Πάδοβα²⁰³⁷ (Εικόνα 494) υποδηλώνει επιβίωση του τύπου τουλάχιστον έως τις αρχές του 14ου αι.²⁰³⁸.

Μάλιστα, εάν η χρονολόγηση γυάλινης κανδήλας από τη Συλλογή *Corning Museum of Glass*, με αρ. ευρ. 52.1.39²⁰³⁹ (Εικόνα 495) στον 5ο-7ο αι. είναι σωστή, τότε μία πολύ ενδιαφέρουσα παραλλαγή του τύπου αυτού με ιδιαίτερα κλειστό στόμιο φαίνεται ότι εμφανίζεται από την Ύστερη Αρχαιότητα.

Ανάλογα με τη μορφή του στελέχους οι ουρίαχοι μπορούν να διακριθούν σε δύο υποκατηγορίες:

4.5.4.6 Α. Ουρίαχοι με κούφιο στέλεχος

Με στενή, κούφια, ελαφρά κωνική, συνήθως πρακτικά κυλινδρική βάση, που δεν απολήγει σε κομβίο αλλά σε επίπεδη έδραση. Τύπος *Uboldi IV.2*²⁰⁴⁰ (Εικόνα 496)²⁰⁴¹, που χρονολογείται στον 6ο-7ο αι.²⁰⁴². Αυτός ο τύπος διατηρείται και στους επόμενους αιώνες με μία εξέλιξη δύσκολα αναγνωρίσιμη και στη Γαλλία φαίνεται να επιβιώνει από την Καρολίνα περίοδο έως τις αρχές του 14ου αι.²⁰⁴³. Οι καντήλες του τύπου αυτού απαντούν τόσο με εσωτερικό γυάλινο κύλινδρο προσαρμοσμένο στον πυθμένα (Εικόνα 496, αρ. 32) όσο και χωρίς αυτόν²⁰⁴⁴ (Εικόνα 496, αρ. 30, 31).

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο κούφιος κύλινδρος προοριζόταν για να τοποθετείται σε αυτόν στήριγμα φτιλιού²⁰⁴⁵. Ωστόσο, το παράδειγμα

2033. Xanthoroulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 132 όπου για την τοιχογραφία παραπέμπει στο *Guidobaldi, San Clement*, εικ. 227.

2034. Morden, *Serçe Liman*, εικ. 10.

2035. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 100, αρ. κατ. 33. Βλ. επίσης στην υποσημ. 1, όπου και παρατίθεται πλούσια βιβλιογραφία για παρόμοια παραδείγματα.

2036. Morden, *Serçe Liman*, σσ. 29-40.

2037. Stiaffini, *Vetro nel Medioevo*, σ. 120, εικ. 122.

2038. Stiaffini, *Materiali vitrei medievali*.

2039. Whitehouse, *Roman Glass I*, αρ. 345.

2040. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος IV.2.

2041. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σσ. 121-124.

2042. Αντωνάρας, *Γαλουργία*, σσ. 170-172 και υποσημ. 759-807.

2043. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σσ. 123-124.

2044. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 122, εικ. 5, τύπος IV, αρ. 30, 31.

2045. Foy, *Lampes de verre*, σ. 178, Olcay, *Lighting Methods*, σ. 82.

καντήλας αυτού του τύπου που διέθετε στήριγμα σε σχήμα S²⁰⁴⁶ (Εικόνα 440) μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι η ύπαρξη κοίλου στελέχους δεν αποκλείει χρήση και άλλων τρόπων στήριξης του φιτιλιού.

4.5.4.6 Β. Ουρίαχοι με συμπαγές στέλεχος

Αγγεία με ανεστραμμένο κολουροκωνικό σώμα, επίθετη, στενή, συμπαγή, κυλινδρική βάση που συνήθως απολήγει σε κομβίο. (Τύπος Uboldi IV.1)²⁰⁴⁷ (Εικόνα 497)²⁰⁴⁸.

Τα πρωιμότερα παραδείγματα αυτού του τύπου στελέχους βρέθηκαν μαζί με πολυκάνδηλα στη Συναγωγή του Bet Shean στο Ισραήλ που χρονολογείται στον 4ο-5ο αι.²⁰⁴⁹. Μία άλλη θέση που βρέθηκαν τέτοια στελέχη είναι η εκκλησία του Αγίου Θεοδώρου στα Γέρασα που είναι γνωστό ότι υπήρξε κέντρο παραγωγής γυαλιού στην περιοχή. Τα στελέχη αυτά προέρχονται από την περίοδο γύρω στα 500²⁰⁵⁰. Δύο στελέχη (9ος και 10ος αι.) βρέθηκαν στο Φουστάτ, και ένα τρίτο (8ος αι.) στη Σαμάρεια. Για παρόμοια στελέχη από το ναυάγιο Serçe Limanı έχει προταθεί χρονολόγηση γύρω στον 11ο αι. Παραδείγματα από τον Άγιο Νικόλαο στα Μύρα έχουν χρονολογηθεί στον 10ο-11ο αι. Παράλληλα του 11ου αι. βρέθηκαν επίσης στην Κόρινθο που ήταν ένα σημαντικό μεσαιωνικό κέντρο παραγωγής γυαλιού²⁰⁵¹. Ο τύπος επιβιώνει και πολύ αργότερα, τουλάχιστον στον 11ο αι., όπως αποδεικνύουν παραδείγματα από το Τορτσέλο²⁰⁵², το Κάιρο (Φουστάτ)²⁰⁵³ και την Κόρινθο²⁰⁵⁴, ενώ και τα ευρήματα από τη Θεσσαλονίκη²⁰⁵⁵ πολύ πιθανόν να ανήκουν στην ίδια περίοδο²⁰⁵⁶.

Προφανώς το συμπαγές στέλεχος επιλέχθηκε για πρακτικούς λόγους, δηλαδή για να καθαρίζεται ευκολότερα η γυάλινη καντήλα και ίσως από τη στιγμή που εναλλακτικοί τρόποι στήριξης του φιτιλιού δεν καθιστούσαν απαραίτητη την ύπαρξη κοιλώματος για την πάκτωση της μολυβδίδας σε αυτό. Ωστόσο, η άποψη ότι το βαρύ, συμπαγές πόδι, εξασφαλίζει μία καλύτερη ισορροπία στα στοιχεία αυτά που αναρτώνται στα πολυκάνδηλα²⁰⁵⁷ μάλλον στερείται βάσης εάν αναλογιστούμε ότι δεν θα διαφοροποιούνταν ιδιαίτερα ο βαθμός ευστάθειας στο κούφιο στέλεχος, καθώς αυτό θα γέμιζε με νερό κατά την πλήρωση της καντήλας.

Σχετικά με τις καντήλες του τύπου ουρίαχοι, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι θα μπορούσαν επίσης να σταθεροποιηθούν σε ένα σκεύος που περι-

2046. Piccirillo, Alliaia, *Umm al-Rasas*, πίν. XXXII.

2047. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος IV.1.

2048. Αντωνάρας, *Γαλουργία*, σ. 173 και υποσημ. 811-822.

2049. Olcay, *Lighting Methods*, σ. 82.

2050. Olcay, *Lighting Methods*, σ. 82.

2051. Olcay, *Lighting Methods*, σ. 82.

2052. Uboldi 1995, σ. 121 σημ. 139-140.

2053. Scanlon, Pinder-Wilson, *Fustat Glass*, σ. 53-54, τύπος 25a, 25b, σχεδ. 25a,b. Παραδείγματα του 9ου-10ου αι.

2054. Davidson, *Corinth*, σ. 121, αρ. 801, πίν. 60. Από στρώμα 11ου-12ου αι.

2055. Αδημοσίευτη ανασκαφή στο χώρο βορείως του Αγίου Δημητρίου.

2056. Αντωνάρας, *Γαλουργία*, σ. 173 και υποσημ. 823-826.

2057. Foy, *Lampes de verre*, σ. 178.

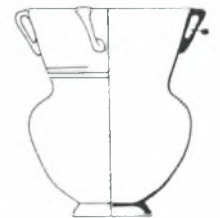
είχε άμμο ή να μεταφέρονται στο χέρι²⁰⁵⁸. Ο I. Fadić καταλήγει στην άποψη αυτή λαμβάνοντας υπόψη ότι η μεταφορά τους στο χέρι εικονίζεται σε ένα ξυλόγλυπτο που προέρχεται από το Ulm στη Γερμανία και απεικονίζει την παράσταση της Παραβολής των Δέκα Παρθένων²⁰⁵⁹ (Εικόνα 498). Ωστόσο, το γεγονός ότι η παράσταση προέρχεται από ξυλόγλυπτο δεν επιτρέπει την ερμηνεία των καντήλων ως γυάλινων. Θα μπορούσαν να είναι είτε μετάλλινα είτε κεραμικά, κάτι που θα ήταν και πιο πρακτικό. Παράλληλα, η ύπαρξη φωτιστικών παρόμοιου σχήματος που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως πυρσοί²⁰⁶⁰ αποδυναμώνει την άποψη αυτή.

4.5.4.7 Ποτήρια κωνικά με το επάνω μέρος διαμορφωμένο ως ημισφαιρικό κύπελλο και την κατώτερη απόφυση ως κούφιο κύλινδρο με τρόπο ώστε να αποτελέσει μία βάση αρκετά σταθερή (Τύπος Uboldi, IV.3)²⁰⁶¹ (Εικόνες 499²⁰⁶², 500²⁰⁶³).

4.5.4.8 Κρατήρες με τρεις λαβές

Ο τύπος σχετίζεται με τον τύπο Isings 36b,c που περιγράφεται ως «Chalice, so called carchesium» και για τον λόγο αυτό προφανώς χαρακτηρίζεται ως «Κάλυκας με τρεις λαβές»²⁰⁶⁴ ενώ παρόμοιο αγγείο περιγράφεται με τον όρο *κάνθαρος* (*cantharus*)²⁰⁶⁵. Λαμβάνοντας, ωστόσο, υπόψη ότι ο όρος *κάλυκας* στην τυπολογία των αρχαιοελληνικών αγγείων απαντά ως όρος που συνοδεύει τον κρατήρα (*καλυκόσχημος* ή *καλυκοειδής κρατήρας*)²⁰⁶⁶ και ο *cantharus* είναι το ισοδύναμο του κρατήρα στα λατινικά θεωρώ ότι το συγκεκριμένο σχήμα πρέπει να ταυτιστεί με τον κρατήρα.

Ένα παράδειγμα αγγείου του τύπου αυτού προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη²⁰⁶⁷ και με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα χρονολογείται γύρω στον όψιμο 3ο ή στον 4ο αι.²⁰⁶⁸. Εύστοχα ο Α. Αντωνάρας έχει συσχετίσει τις καντήλες αυτού του τύπου, με αργυρές παρόμοιου σχήματος²⁰⁶⁹ (βλ. εν-

2058. Fadić, *Vetri tardoantichi*, σσ. 246-247, εικ. 5.

2059. Fadić, *Vetri tardoantichi*, σ. 247, εικ. 7.

2060. Βλ. κεφ. II: πυρσοί.

2061. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σσ. 124 και υποσημ. 160-163.

2062. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος IV.3.

2063. Stiaffini, *Vetro nel Medioevo*, σ. 119, εικ. 120.

2064. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, τύπος 41, σσ. 176-177,

2065. Chrzanowski, *Collection Zakos* όπου ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο *canthare*. Παρόλο που το σχήμα της κανδήλας προσιδιάζει στον *κάνθαρο* τύπου Β (βλ. σχετικά URL <http://users.thess.sch.gr/lipap/EllinikosPolitismos/AR/ar.ag/aggeia.htm> / Ημερομηνία προσπέλασης: 12 Σεπτεμβρίου 2009) θεωρώ ότι το σχήμα είναι πιο κοντά σε αυτό του κρατήρα.

2066. Βλ. Grabar, *Saint Demetrios*, σ. 22 για επισήμανση της χρήσης του όρου κρατήρες για την περιγραφή του σχήματος του *κάλυκα* (*calice*).

2067. Αντωνάρας, *Υαλίνα ρωμαϊκά*, Α/Α καταλόγου 185, πίν. 15. Βλ. επίσης τ. Ι, σ. 111.

2068. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σ. 176.

2069. Αντωνάρας, *Υαλίνα ρωμαϊκά*, τ. Ι, σ. 112 και υποσημ. 961. Newman, *Technical Examination*, σ. 82-83 εικ. 37.1, 37.2. Boyd, Mango, *Silver Plate*, σ. 137, εικ. 18. Snow, *Hama Silver*, σ. 202, εικ. 2.

δεικτικά Εικόνα 410)²⁰⁷⁰, καθώς αμφότερες οι κατηγορίες φαίνεται ότι περιγράφονται με τον όρο *κρατήρες*. Ένα δεύτερο παράδειγμα προέρχεται από τη Συλλογή Ζάχου (Εικόνα 501). Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο τύπος αυτός καντήλων εξελίχθηκε αργότερα στις ισλαμικές γυάλινες καντήλες, με τις λαβές στους ώμους και όχι πλέον στο χείλος, οι οποίες εμφανίζονται στα τέλη της 1ης χιλιετίας και γνωρίζουν μεγάλη διάδοση κατά τον 13-14ο αι.²⁰⁷¹. Ωστόσο, καντήλες που βρέθηκαν στο ναυάγιο του Serçe Limani, και χρονολογούνται στον 11ο αι.²⁰⁷² (Εικόνα 502) φαίνεται ότι αποτελούν ένα παράδειγμα γυάλινης καντήλας με σχήμα κρατήρα στο οποίο οι δακτύλιοι ανάρτησης δεν τοποθετούνται στο χείλος αλλά στους ώμους. Η συγγραφέας, προερχόμενη από περιβάλλον στο οποίο είναι έντονη η εικόνα των καντήλων τζαμιών στρέφεται σε έναν αναχρονισμό δίνοντάς τους τον όρο *καντήλες τζαμιών* (Mosque Lamps)²⁰⁷³. Απεικόνιση καντήλων σε μικρογραφία του κώδ. 120 II, φ. 97, Βέρνη, Burgerbibliothek του 12ου αι.²⁰⁷⁴ (Εικόνα 503) παρουσιάζει καντήλες, ίσως γυάλινες, παρόμοιου σχήματος με κρατήρες που φέρουν τους δακτύλιους ανάρτησης στα χείλη τους. Φαίνεται λοιπόν ότι στη Μέση Βυζαντινή περίοδο συνυπήρξαν οι δύο αυτές επιλογές.

Η συμβατική χρήση του όρου επιβεβαιώνεται στη διαπίστωση ότι απεικονίσαις τέτοιων καντήλων συναντούμε σε διάφορα μέρη όπως στην Κωνσταντινούπολη, Ιράκ, Tabriz, Kurashan, Κάιρο από τον 6ο έως τον 12ο αι.²⁰⁷⁵. Παράλληλα, έχει επισημανθεί ότι γενικώς δεν είναι γνωστά παραδείγματα τέτοιων καντήλων πριν τον 8ο αι. Είναι σημαντική η πληροφορία για ένα παράδειγμα από το Ιράν που χρονολογείται μεταξύ του 8ου και του 10ου αι.²⁰⁷⁶.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση καντήλων στο εικονογραφικό θέμα: της Αγίας Σιών, της Μητέρας της Εκκλησίας που απεικονίζεται σε μικρογραφία χειρογράφου του κώδ. lat. 9820, Ρώμη, Βατικανή Βιβλιοθήκη, 1070²⁰⁷⁷ (Εικόνα 504) και σε μία ακόμη του κώδ. Add. 30337, Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη, 10ος αι.²⁰⁷⁸ (Εικόνα 505). Παρόμοια κανδήλια με αυτά του τύπου *καντήλες τζαμιών* απεικονίζονται στις τοιχογραφίες της Κρύπτης του Αγίου Κλήμεντα στη Ρώμη (11ος αι.) καθώς και σε παράσταση

2070. Βλ. επίσης *Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, σ. 209, αρ. II.4 και Mundell-Mango, *Kaper Koraon*, αρ. κατ. 13. Για ασημένια κανδήλια ίδιας λογικής και σχήματος, αλλά μικρότερων διαστάσεων βλ. *Κόσμος Βυζαντινού Μουσείου*, αρ. 237, σ. 268. Για αγγεία παρόμοιου σχήματος καμωμένα από χαλκό βλ. σχετικά Strzygowski, *Koptische Kunst* (το αγγείο σε σχήμα κρατήρα έχει προσαρμοστεί επάνω σε τρίποδη βάση), *Kakovkin/Kakovkin, Соколовица Коптской*, αρ. κατ. 178 και Bénazeth, *Metal*, σ. 86, αρ. E 11706 (έχει ερμηνευθεί ως θυμιατήριο).

2071. Αντωνάρας, *Γαλουργία*, σ. 177. Chrzanovski, *Collection Zakos*.

2072. Morden, *Serce Liman*, σ. 46.

2073. Morden, *Serce Liman*, σ. 45 και εικ. III.2 στη σ. 46.

2074. Heck, *Chrétienté et Islam*, σ. 18.

2075. Morden, *Serce Liman*, σ. 49.

2076. Morden, *Serce Liman*, σ. 45 και εικ. III.2 στη σ. 46.

2077. Skhirtladze, *Dört Kilise*, εικ. 6.

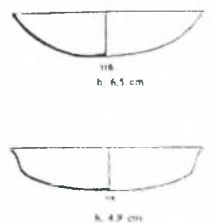
2078. Skhirtladze, *Dört Kilise*, σ. 105

στην Αγία Σοφία του Μυστρά που χρονολογείται στα 1360-1365 και σε άλλες μεσαιωνικές ιταλικές απεικονίσεις υποδηλώνοντας ότι ο τύπος δεν περιορίζεται στην Ανατολή²⁰⁷⁹ (Εικόνα 506)²⁰⁸⁰. Τα καντήλια που εικονίζονται θυμίζουν κρατήρες και καντήλες τζαμιών. Στην πραγματικότητα, θα μπορούσαμε να εκλάβουμε τα κανδήλια ως κρατήρες που μετεξελίσσονται σε καντήλες ανάλογου σχήματος με αυτές που αργότερα χρησιμοποιήθηκαν σε τζαμιά.

Απεικόνιση αναρτημένης κανδήλας σε ελεφαντοστέινο πλακίδιο προερχόμενο από τον Καθεδρικό Ναό στο Σαλέρνο της Ιταλίας (11ος αι.)²⁰⁸¹ (Εικόνα 507) θυμίζει έντονα τις καντήλες του τύπου αυτού. Ο τύπος αυτός φαίνεται ότι αποτέλεσε τον πιο συχνό τύπο γυάλινων καντήλων που σχετίζονται με τις απεικονίσεις κιβωρίων. Τέτοιες καντήλες έχουν ήδη πιστοποιηθεί σε απεικονίσεις του 11ου αι. αλλά εξακολουθούν να υπάρχουν και σε άλλες της Ύστερης Βυζαντινής Περιόδου²⁰⁸². Μία ομάδα γυάλινων καντήλων, που έχουν παρόμοιο σχήμα αλλά δεν διαθέτουν πόδι και προέρχονται από τα φραγκικά στρώματα του 13ου αι. στην Κόρινθο και συσχετίζονται από τους ανασκαφείς με εκκλησιαστικό φωτισμό και ταφικά έθιμα²⁰⁸³. Η γενική ομοιότητα στο σχήμα ανάμεσα στα απεικονιζόμενα στα κιβώρια γυάλινα βυζαντινά κανδήλια και στα μεσαιωνικά κανδήλια των τζαμιών θα μπορούσε να στηρίξει την άποψη ότι οι βυζαντινοί καλλιτέχνες είχαν έναν συγκεκριμένο τύπο στο μυαλό τους όταν δημιουργούσαν τις εικόνες τους²⁰⁸⁴.

4.5.4.9 Ημισφαιρικές κούπες που μοιάζουν ή προσεγγίζουν στο σχήμα τους τύπους Isings 116, Treviri 14/15, Uboldi 0²⁰⁸⁵, Αντωνάρας 16²⁰⁸⁶.

Ο τύπος αυτός φαίνεται ότι είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στο β' μισό του 4ου και στις αρχές του 5ου αι. τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση²⁰⁸⁷. Σκεύη καμωμένα με τέτοιο τρόπο θα μπορούσαν να έχουν τη χρήση καντήλων. Ωστόσο, μόνο στοιχεία όπως οι λαβές ανάρτησης μπορούν να κατευθύνουν προς αυτήν την ερμηνεία, επιτρέποντας να αποκλείσουμε την επιτραπέζια χρήση τους²⁰⁸⁸. Σε κάθε περίπτωση ο τύπος αυτός θα ήταν προβληματικός. Εάν χρησιμοποιούνταν ως καντήλα, θα

2079. Crowfoot, Harden, *Glass Lamps*, σ. 206

2080. Millet, *Mistra*, πίν. 134.3.

2081. Weitzmann, *Grado*, εικ.33.

2082. Parani, *Glass Objects*, σ. 155 και για τις απεικονίσεις βλ. υποσημ. 26. Ωστόσο, ανάμεσα στα ανάλογα που παρουσιάζονται από την Μ. Παρνή είναι και τα κανδήλια που εικονίζονται σε τοιχογραφία της Υπαπαντής, στον Ναό Αγίου Γεωργίου στο Κουρμπίνοβο (12ος αι.) (Εικόνα 487) που προσιδιάζουν περισσότερο στον τύπο των καντήλων με σχήμα ποτηριού με πόδι και όχι σε αυτόν των κρατήρων.

2083. Parani, *Glass Objects*, σ. 155, υποσημ. 32 και εικ. 5,6.

2084. Parani, *Glass Objects*, σ. 155.

2085. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 104. Η Uboldi τον παρέθεσε ως τύπο 0 καθώς θεώρησε ότι με τα δεδομένα που διέθετε δεν αποτελούσε βεβαιωμένο τύπο γυάλινης κανδήλας.

2086. Αντωνάρας, *Υαλουργία* τύπος 16, σ. 131.

2087. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 104.

2088. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 104.

ήταν χαμηλή και θα υπήρχε κίνδυνος να χύνεται το περιεχόμενο. Επιπλέον, ήταν ασταθής γιατί δεν είχε βάρος στο κάτω μέρος του. Αν χρησιμοποιούνταν ως υποδοχέας για καντήλα θα εξακολουθούσε να είναι ασταθής και το εσωτερικό φωτιστικό θα ήταν ορατό από κάτω. Για τους λόγους αυτούς φαίνεται ότι η χρήση του σταματά στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια²⁰⁸⁹. Ωστόσο, θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι ο τύπος αυτός αξιοποιήθηκε ως εσωτερικό σκεύος σε διάτρητα μέταλλα φωτιστικά όπως το πολυκάνδηλο του 10ου-11ου αι. από το Sadberk Hanım Museum, Συλλογή Hüseyin Kocabaş²⁰⁹⁰ (Εικόνα 508).

Καντήλες παρόμοιου σχήματος απεικονίζονται στα ψηφιδωτά της Θεοδοσιανής εποχής, στη Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου της Θεσσαλονίκης (Εικόνα 367²⁰⁹¹), χωρίς ωστόσο να μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα εάν είναι γυάλινες ή καμωμένες από άλλο υλικό.

4.5.4.10 Διάτρητα γυάλινα σκεύη (Cage cup / Diatretum)²⁰⁹² (Εικόνα 509).

Πρόκειται για αγγεία με σχήμα ποτηριού, σκύφου ή φιάλης, κατασκευασμένα από δύο στρώματα γυαλιού, συνήθως διαφορετικών χρωμάτων. Το εξωτερικό στρώμα διαμορφώνεται σε σύνθετο πλέγμα το οποίο συναρμόζεται με το εσωτερικό στρώμα με τα ελάχιστα απαιτούμενα στηρίγματα. Το πλέγμα πιθανόν διαμορφώνεται με εμπίεση σε μήτρα ή με κοπή. Ο διάκοσμος είναι συνήθως γεωμετρικός-δικτυωτός και σπάνια εικονικός. Τα διάτρητα γυάλινα σκεύη χρονολογούνται στο β' μισό του 3ου αι. και στις αρχές του 4ου αι. Άλλοτε είναι αγγεία πόσης και σπανιότερα καντήλες²⁰⁹³. Πιθανότατα κατασκευάστηκαν αρχικά μάλλον ως αγγεία πόσης και ίσως πειραματικά να χρησιμοποιήθηκαν και ως φωτιστικά σκεύη. Σίγουρα η μορφή τους και το οπτικό αποτέλεσμα που θα δημιουργούσαν υπήρξε πιθανώς ένα ακόμη κίνητρο για να αξιοποιηθούν ως καντήλες. Ωστόσο, καθώς πάντα ελλόχευε ο κίνδυνος θραύσης τους λόγω της φλόγας του φιτιλιού, μάλλον θα απέφευγαν να χρησιμοποιούν σε σταθερή βάση σκεύη όπως εκείνα που ήταν προϊόντα χρονοβόρας διαδικασίας παραγωγής και κατά συνέπεια και υψηλού κόστους. Ωστόσο, είναι πιθανόν ότι οι πειραματισμοί με τα αγγεία αυτά να αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τα μέταλλα διάτρητα που στο εσωτερικό τους φιλοξενούσαν χαμηλού κόστους φυσητά γυάλινα σκεύη, και το παιχνίδισμα του φωτός οφειλόταν στη διάτρητη επιφάνεια των μεταλλικών καντήλων.

4.5.5 Κέντρα παραγωγής γυάλινων καντήλων-Εμπόριο

Πρόσφατα ευρήματα σωστικής ανασκαφής στην οδό Βασ. Ηρακλείου 45 στη Θεσσαλονίκη, που παρουσιάστηκαν στο ΑΕΜΘ 2011, και εικάζεται ότι αποτελούν ενδείξεις ύπαρξης εργαστηρίου υαλοργιάς της Πρώιμης

2089. Crowfoot, Harden, *Glass Lamps*, σ. 203.

2090. Ödekan, *The Remnants*, σ. 260.

2091. Torp, *Rotonde*, σ. 4, εικ. 1.

2092. Demandt, Engemann, *Konstantin der Grosse*, αρ. κατ. 1.17.27.

2093. Αντωνάρας, *Γυάλινα ρωμαϊκά II*.

Βυζαντινής περιόδου, στα προϊόντα του οποίου περιλαμβάνονται και θραύσματα γυάλινων καντήλων. Για την περιοχή της Δαλματίας επισημαίνεται ότι οι καντήλες με τρεις λαβές ήταν πιθανώς κατασκευασμένες τοπικά σε περισσότερα από ένα κέντρα παραγωγής²⁰⁹⁴. Σχετικά ευρήματα από εργαστήριο υαλουργίας στην Ξάνθο της Λυκίας έχουν χρονολογηθεί στο διάστημα μεταξύ του 6ου και του 7ου αι.²⁰⁹⁵ και θεωρούνται τυπικά σε σχέση με τις γυάλινες καντήλες της εποχής αυτής²⁰⁹⁶. Οι Σάρδεις ήταν ένα κέντρο παραγωγής γυαλιού με δύο εργαστήρια σε λειτουργία, όταν η πόλη καταστράφηκε στις αρχές του 7ου αι.²⁰⁹⁷. Ανασκαφές στο *Saragane* αποκάλυψαν τρεις ιδιαίτερους τύπους, που ήταν σημαντικοί σε ποσότητα –ποτήρια κρασιού, καντήλες, και καντήλες με τρεις λαβές– υποδεικνύοντας ότι αυτά παράγονταν τοπικά κατά τη διάρκεια του 6ου και 7ου αι.²⁰⁹⁸. Επίσης, για κάποιες δεκαετίες στις αρχές του 7ου και στα τέλη του 8ου αι. ήταν ενεργή η υαλουργία του Τορτσέλο²⁰⁹⁹. Πρόσφατες ανασκαφές στο *Commachio*, στη Βόρεια Ιταλία, στις παρυφές της λιμνοθάλασσας της Βενετίας, επιβεβαιώνουν την παραγωγή ανάμεσα σε άλλα προϊόντα και γυάλινων καντήλων στη θέση αυτή κατά την ίδια περίπου περίοδο. Αναφορά σύμφωνα με την οποία υπήρχε η δυνατότητα εύρεσης γυαλιού, τον 9ο αι. στη Θεσσαλονίκη επιβεβαιώνεται με την εύρεση εργαστηρίου υαλουργίας στο κέντρο της πόλης που λειτουργούσε γύρω στο 820-870²¹⁰⁰. Σίγουρα παράγονταν επί τόπου οι καντήλες της Μονής του *San Vincenzo* στο *Volturno* (Molise, Νότια Ιταλία), είτε στο τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας, είτε σε αυτήν του 9ου αι.²¹⁰¹. Μάλιστα, η σύνδεση των υαλουργών με μοναστήρια σαφώς ανακαλεί στη μνήμη μας την οργάνωση των κηροπλαστείων στον χώρο των μοναστηριών. Και στις δύο περιπτώσεις ο στόχος ήταν ένας. Να εξασφαλισθούν τα φωτιστικά μέσα για τις μονές και τις εκκλησίες με το μικρότερο δυνατό κόστος.

Στη βυζαντινή Αγορά της Κορίνθου έχουν αποκαλυφθεί δύο υαλουργικά εργαστήρια, που, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, χρονολογούνται αμφότερα μεταξύ 11ου και 13ου αι.²¹⁰² ή κατ' άλλους πρέπει να διακριθούν σε δύο χρονικές περιόδους με τον πρωιμότερο να χρονολογείται στον 11ο-12ο αι. και ένα δεύτερο να χρονολογείται στον 13ο - αρχές του 14ου αι.²¹⁰³.

2094. Chevalier, *Dalmatie*, σ. 182.

2095. Foy, *Verre a Xanthos*, σ. 245.

2096. Foy, *Verre a Xanthos*, σ. 244, εικ. 16: αρ. 11 και 12.

2097. Foss, *Ayer-Scott, Sardis*, 617.

2098. François, *Spieser, Pottery and Glass*, σ. 594.

2099. Leciejewicz, *Tabaczynska, Tabaczynski, Torcello* (Το παραθέτω μέσω Uboldi, *Diffusione delle lampade*).

2100. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι*, σ. 147.

2101. Βλ. Stevenson, *Lamps from San Vincenzo* και Hodges, *Glass-making at San Vincenzo* (Τα παραθέτω μέσω Uboldi, *Diffusione delle lampade*).

2102. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι*, σ. 167

2103. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 100 και υποσημ. 29 όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

Οι γραπτές πηγές καταγράφουν διάφορες περιπτώσεις Τραπεζούντιων εμπόρων που ταξίδευαν στην Κωνσταντινούπολη, από όπου μετέφεραν στην Τραπεζούντα βιοτεχνικά είδη, όπως γυάλινες καντήλες, που προμηθεύονταν στην Πρωτεύουσα²¹⁰⁴. Θεωρείται ότι ίσως λόγω της περιορισμένης ζήτησης των αντικειμένων αυτών αλλά και λόγω της ευθραυστότητάς τους –καθώς, όπως φαίνεται και από τα κείμενα, ήταν απαραίτητο ένα θαύμα για να φτάσουν άθραυστα στον προορισμό τους– ήταν δύσκολο να αποτελέσουν επικερδές εμπορεύσιμο αγαθό και πιθανώς για τον λόγο αυτό δεν υπήρχε τοπική αγορά γυάλινων καντήλων στην Τραπεζούντα²¹⁰⁵. Επίσης, εικάζεται ότι το ταξίδι για την αγορά των καντήλων γινόταν τουλάχιστον μία φορά το χρόνο, καθώς το εύθραυστο υλικό τους τα καθιστούσε αντικείμενα με μικρή χρονική διάρκεια χρήσης, ακόμη και εάν η χρήση τους περιοριζόταν για λειτουργικούς ή εορταστικούς σκοπούς²¹⁰⁶.

Οι διάφοροι τύποι δείχνουν ότι διαμορφώνονταν σε κάθε εποχή και περιοχή για να θεραπεύουν διαφορετικές ανάγκες και να υπηρετούν τις καινοτομίες που προέκυπταν. Έτσι, κατασκευάστηκαν καντήλες για πολυκάνδηλα ή μάλλον πολυκάνδηλα για να στηρίξουν περισσότερες από μία καντήλες. Στη συνέχεια προσέδωσαν σε αυτές το κατάλληλο σχήμα και κατάλληλα χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα το στέλεχος στη βάση τους που γίνεται συμπαγές, προκειμένου να σταθεροποιούνται ευκολότερα. Κατασκευάστηκαν καντήλες με κυλίνδρους στον πυθμένα για καλύτερη συγκράτηση του φτιλιού, προστέθηκαν τρεις λαβές στις καντήλες ή μετάλλιοι κρίκοι διατρύπησαν το περιχέλωμά τους, ή μετάλλινη στεφάνη περιέβαλλε το λαιμό τους για να υπάρχει η δυνατότητα για την ανάρτησή τους με τη βοήθεια αλυσίδων. Φαίνεται ότι οι λόγοι εγκατάλειψης ενός τύπου και προτίμησης ενός άλλου ήταν καθαρά πρακτικοί. Άλλωστε, οι επιλογές για την αλλαγή ή διαφοροποίηση των τύπων ήταν άμεσα συσχετισμένες με τον τρόπο λειτουργίας τους.

Συνήθως, η διακόσμηση απουσιάζει από τις γυάλινες καντήλες λόγω των τεχνικών περιορισμών και λόγω του εύθραυστου υλικού τους. Φαίνεται ότι η διακόσμηση των καντήλων άρχισε να ενδιαφέρει μάλλον μετά το τέλος της πρώτης χιλιετίας όταν έκαναν την εμφάνισή τους σμαλτωμένα καντήλια, τα οποία πιθανότατα χρησιμοποιούνταν ως «σκίαστρα φωτιστικών».

Μία πρώτη σημαντική μορφολογική και δομική αλλαγή δεν γίνεται αντιληπτή παρά μόνο στις αρχές του 9ου αι., ενώ μία οψιμότερη επέρχεται στον 13ο-14ο αι.²¹⁰⁷.

2104. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι*, σ. 120 και υποσημ. 19.

2105. Rosenqvist, *Lamps*, σ. 56.

2106. Rosenqvist, *Lamps*, σ. 57.

2107. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 102.

5. Χρήσεις καντήλων

5.1 Χρήση στην καθημερινή ζωή και ίσως και στην ιδιωτική λατρεία

Στα ευρήματα ενός σπιτιού που καταστράφηκε από σεισμό στα 363 στην Πέτρα²¹⁰⁸ της Ιορδανίας, έχουν αποκαλυφθεί δύο τύποι γυάλινων καντήλων: κωνικές καντήλες με έμβολο και κυλινδρικές καντήλες με τρεις λαβές στο χείλος (Εικόνα 510)²¹⁰⁹. Οι πρώτες ήταν καμωμένες από γυαλί καλύτερης ποιότητας και κοσμημένες με μπλέ κουκκίδες. Βρέθηκαν σε ευρείς διαδρόμους που οδηγούσαν από την είσοδο του σπιτιού στους χώρους υποδοχής. Οι κυλινδρικές καντήλες με τις λαβές ήταν καμωμένες από κατώτερης ποιότητας γυαλί και κρέμονταν σε στενούς διαδρόμους, κλιμακοστάσια, και αποθηκευτικούς χώρους²¹¹⁰. Επίσης στην Πέτρα, σε δύο μικρότερες οικίες, που καταστράφηκαν από σεισμό το 419, βρέθηκαν συνολικά οκτώ γυάλινες καντήλες, όλες με τρεις λαβές στο χείλος²¹¹¹.

Στο Lunì της Ιταλίας, θραύσματα διάφορων γυάλινων, ανάμεσα στα οποία και μία λαβή κανδήλας, προέρχονται από οικίες του 6ου αι.²¹¹². Ευρήματα σε σύνολα οικιστικά φαίνονται συνηθισμένα στη Ραβέννα. Στο Volturno της Νότιας Ιταλίας, στη Μονή San Vincenzo, βρέθηκαν καντήλες που αποτελούσαν μέρος του εξοπλισμού της Τράπεζας των μοναχών και των άλλων τομέων κατοίκησης, που προορίζονταν για τους φιλοξενούμενους στον 9ο αι.²¹¹³.

Τη χρήση γυάλινων καντήλων σε χώρους κατοίκησης τη συνάγουμε έμμεσα από αναφορές για χρήση πολυκάνδηλων σε γραπτές πηγές και εύρεση πολυκάνδηλων σε αυτούς. Η ανεύρεση ενός παραδείγματος πολυκάνδηλου σε αίθουσα γεύματος σε ένα πλούσιο σπίτι στις Σάρδεις²¹¹⁴, που χρονολογείται στον 6ο με 7ο αι., είναι η απόδειξη ότι μπορούσε να χρησιμοποιείται επίσης από ιδιώτες, προφανώς ευκατάστατους²¹¹⁵. Γυάλινες καντήλες σε σύνολα χρησιμοποιούνταν φυσικά και στα αυτοκρατορικά ενδαιτήματα²¹¹⁶.

Η εύρεση γυάλινων θραυσμάτων στο παλάτι του Carevec στη Βουλγαρία (12ος-14ος αι.) οδήγησε τη J. Νικολοβα να συνάγει το συμπέρασμα ότι, καθώς αυτά βρέθηκαν σε διάφορα σημεία του παλατιού, χρησιμοποιούνταν ως φωτιστικά μέσα επειδή εξέπεμπαν περισσότερο φως, που δυνά-

2108. Stern, Kehrberg, Lamps form Petra, σ. 688 και Keller, *Die Gläser aus Petra*, 7ο κεφάλαιο.

2109. Keller, *Die Gläser aus Petra*, εικ. 70.

2110. Keller, *Die Gläser aus Petra*, εικ. 71.

2111. Stern, Kehrberg, Lamps form Petra, σ. 689.

2112. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 97.

2113. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 98 και υποσημ. 21-23 όπου οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

2114. Ellis, *Lighting*, σσ. 69-70.

2115. Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, σ. 374.

2116. Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, έκδ. J. J. Reiske, σ. 582, στ. 11-22.

μωνε από την αντανάκλαση του λαδιού και της υάλου. Επίσης, είναι πιθανόν να χρησιμοποιούνταν γυάλινες καντήλες στο ναό και στα οικιακά εικονοστάσια²¹¹⁷. Εξάλλου, καντήλες παρόμοιες μ' αυτές που έριχναν το φως τους σε εκκλησιαστικές λατρευτικές εικόνες φαίνεται ότι ήταν συνηθισμένες και σε ιδιωτικές οικίες²¹¹⁸.

Στις χρήσεις των καντήλων στην καθημερινή ζωή μπορούμε να συμπεριλάβουμε και εκείνη για γραφή και ανάγνωση. Απεικονίσεις μεμονωμένων αναρτημένων γυάλινων καντήλων απαντούν σε εικόνες καθήμενων ευαγγελιστών που συγγράφουν²¹¹⁹. Θεωρώ ότι η συγκεκριμένη επιλογή είχε καθαρά πρακτικό χαρακτήρα, καθώς μόνο οι γυάλινες καντήλες θα επέτρεπαν έναν φωτισμό χωρίς σκιές. Καθώς μάλιστα το φωτιστικό είναι σταθεροποιημένο, δεν υπάρχει κίνδυνος να χυθεί το λάδι του. Εξάλλου, το θέμα των ευαγγελιστών έχει προφανώς έμμεση αναφορά στους λόγιους της κάθε εποχής που έγραφαν, διάβαζαν και γενικώς χρειαζόνταν τεχνητό φως προκειμένου να παρατείνουν την εργασία τους και μετά τη δύση του ηλίου. Πρόκειται για εικονογραφικό θέμα το οποίο περιλαμβάνει και απεικόνιση φωτιστικών μέσων ήδη από την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο. Η απεικόνιση μάλιστα διαφορετικού τύπου φωτιστικού στο πέρασμα του χρόνου (σε απεικόνιση της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου απεικονίζεται λυχνάρι, ενώ σε ανάλογες της Μέσης Βυζαντινής περιόδου απαντούν επίσης γυάλινη κανδήλα ή κερι) ίσως αντανάκλα και τις αλλαγές στις συνήθειες και τις προτιμήσεις. Κατά τη γνώμη μου οι πρακτικοί λόγοι προηγούνται και δευτερευόντως θα μπορούσαμε να δεχτούμε ότι οι γυάλινες καντήλες υπαινίσσονται συμβολικά τους άγιους συγγραφείς ως δοχεία θεικής σοφίας, που στη συνέχεια θα διέσπειραν τα γραπτά τους²¹²⁰. Έχει υποστηριχθεί ότι η απεικόνιση γυάλινων καντήλων, τόσο σε κιβώρια όσο και σε εικόνες ευαγγελιστών, που συγγράφουν σχετίζεται με τον συμβολισμό του φωτός ως πηγή έμπνευσης καθώς και τη βιβλική αναφορά ότι ο Χριστός είναι το φως του κόσμου (Ιωάν. η', 2) αλλά και με τις *αχοίμητες καντήλες*²¹²¹.

5.2 Χρήση σε χώρους λατρείας

Καντήλες χρησιμοποιήθηκαν τόσο στις χριστιανικές εκκλησίες όσο και στις συναγωγές²¹²² και στα τζαμιά. Η εκκλησιαστική χρήση των καντή-

2117. Nikolova, *Carevgrad Tŭrnov*, σ. 235

2118. Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Άνδρέου του Σαλού, στ. 777 B-C.

2119. Parani, *Glass Objects*, σ. 156 και υποσημ. 35.

2120. Parani, *Glass Objects*, σ. 170, και υποσημ. 85 όπου γίνεται αναφορά σε γραπτές πηγές που συσχετίζουν το γυαλί με αγγελικές υπάρξεις.

2121. Parani, *Glass Objects*, σ. 156, υποσημ. 40.

2122. Βλ. σχετικές αναφορές για γυάλινες καντήλες, που βρέθηκαν στη βυζαντινή οχύρωση της στην Παράλιο Καισάρεια και είναι γνωστό ότι χρησιμοποιήθηκαν τόσο σε εκκλησίες όσο και σε συναγωγές, στο: Peleg, Reich, *Excavations*, σσ. 155-158, όπου παρεμβάλλονται φωτογραφίες και σχέδια.

λων επιβεβαιώνεται από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες τόσο από σχετικά ευρήματα²¹²³ όσο και από τις γραπτές πηγές. Η Εγερία μας πληροφορεί²¹²⁴ ότι πολλές μεγάλες καντήλες κρέμονταν στις εκκλησίες που επισκέφτηκε και κάτι ανάλογο επιβεβαιώνει και ο Προυδέντιος²¹²⁵. Η περιγραφή της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης από τον Παύλο Σιλεντιάριο πιστοποιεί περίτρανα τη μαζική χρήση γυάλινων καντήλων σε εκκλησιαστικό περιβάλλον²¹²⁶. Οι καντήλες είναι τα πιο συχνά αναφερόμενα γυάλινα αντικείμενα, ιδιαίτερα στα συμφραζόμενα που αφορούν τον φωτισμό του εσωτερικού των εκκλησιών. Τα μοναστηριακά τυπικά περιγράφουν ειδικά τον πλούσιο φωτισμό κατά τις γιορτινές μέρες, όταν επιπρόσθετα φωτιστικά έπρεπε να ανάβονται²¹²⁷. Σε αυτά υπάρχουν σαφείς αναφορές για την αξιοποίηση των καντήλων τόσο στο γενικό φωτισμό όσο και στην απόδοση λατρείας σε εικόνες. Παράλληλα, γίνεται συχνή αναφορά στις ακοίμητες καντήλες²¹²⁸ οι οποίες πέρα από τον συμβολικό τους ρόλο υπέκρυβαν και ένα στοιχείο καθαρά πρακτικό. Επέτρεπαν την εύκολη αφή των υπόλοιπων φωτιστικών.

5.3 Χρήσεις σε ταφικά έθιμα

Πολυάριθμα είναι τα ευρήματα γυάλινων καντήλων που έχουν προέλθει από ανασκαφές νεκροπόλεων. Ωστόσο, τα δεδομένα των ανασκαφών σε χώρους κοιμητηρίων, όπου όμως υπάρχουν και λατρευτικά κτήρια, δεν επιτρέπουν να καθορίσουμε με σαφήνεια τη συγκεκριμένη χρήση των καντήλων, καθώς θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί, είτε ως κτερίσματα είτε ως αφιερωματικές προσφορές ή ορισμένα αντικείμενα να αποτέλεσαν κατάλοιπα δευτερεύουσας προέλευσης από τα κτήρια²¹²⁹.

Η ταφική χρήση των γυάλινων καντήλων φαίνεται ότι διαφέρει από περιοχή σε περιοχή. Την ύπαρξη γυάλινων καντήλων ως μέρος του ταφικού εξοπλισμού μαρτυρούν πολλά ευρήματα στη Συρία, την Παλαιστίνη και την Κύπρο²¹³⁰. Στην Κολχίδα Κιλκίς, στο εσωτερικό ενός ασύλητου τάφου του 4ου αι., βρέθηκε γυάλινη καντήλα²¹³¹ (Εικόνα 511). Στην Ιταλία, στη Μονή San Vincenzo στο Volturmo και στο Belmonte βρέθηκαν θραύ-

2123. Chevalier, Dalmatie, σ. 161, όπου αναφέρεται ότι η εύρεση θραυσμάτων γυάλινων καντήλων επιβεβαιώνει τη χρήση τους σε εικοσιπέντε παλαιοχριστιανικούς αρχαιολογικούς χώρους της ρωμαϊκής επαρχίας της Δαλματίας και στις περισσότερες εκκλησίες της εκκλησιαστικής της μητρόπολης, Salone. Ενδεικτικά για γυάλινες καντήλες βλ. Fadič, Vetri tardoantichi. Antonaras, Museum Basilica. Philippi, Foy, Tunisie.

2124. Forbes, *Ancient Technology*, τ. V, σ. 191, υποσημ. 276.

2125. Bayle, Étude sur Prudence, V. HYMNUS AD INCENSUM LUCERNÆ, στ. 144 και Forbes, *Ancient Technology*, τ. V, σ. 191, υποσημ. 277.

2126. Παύλος Σιλεντιάριος, *Έκφρασις τοῦ ναοῦ ἁγίας Σοφίας*, στ. 818-826.

2127. Talbot, *Byzantine Glass*, σ. 142

2128. Βλ. ενδεικτικά για αναφορά ακοίμητης κανδήλας στο *Τυπικὸν Κοσμοσωτείας*, σ. 89, στ. 1190-1195. Για τον όρο βλ. *Λεξικό Κριαρά*, λήμμα «ακοίμητος».

2129. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 96.

2130. Giuntella, κ.άλ., *Mensae e riti*, σ. 89 και υποσημ. 314.

2131. Κίσσας, Κολχίδα Κιλκίς, σ. 209.

σματα από γυάλινες καντήλες, που δεν φαίνεται να αποτελούσαν μέρος του εξοπλισμού, που τοποθετήθηκε με τον νεκρό, αλλά συλλέχθηκαν από το εξωτερικό του τάφου²¹³².

Μία ακόμη ένδειξη για την ταφική χρήση της κανδήλας αποτελεί η σύνδεση κιβωρίου-κανδήλας όπως πιστοποιείται τόσο από τις γραπτές πηγές²¹³³, όσο και από τις πολυάριθμες παραστάσεις στη βυζαντινή τέχνη όπως για παράδειγμα σε τοιχογραφία με θέμα τον Μελισμό στο Markon Manastir (Εικόνες 512²¹³⁴, 513) στην οποία οι καντήλες αιωρούνται από το μέσο του κιβωρίου της Αγίας Τράπεζας.

Οι καντήλες που απεικονίζονται σε Επιτάφιο των μεταβυζαντινών χρόνων²¹³⁵ (Εικόνα 514) έρχονται να συνδέσουν το κιβώριο και τις καντήλες. Απεικονίζονται αιωρούμενες από κιβώριο ανάλογα με αυτά που κάλυπταν την Αγία Τράπεζα. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι οι απεικονίσεις αυτές υπαινίσσονται τη χρήση καντήλων κατά την τελετή του ενταφιασμού. Προς αυτή την κατεύθυνση μας στρέφει και το εικονογραφικό θέμα «Άνω σε εν θρόνω», στο οποίο η παρουσία των τριών καντήλων σε ταφικό περιβάλλον ίσως απηχεί τη συνήθεια της τοποθέτησης καντήλων στο εσωτερικό των τάφων²¹³⁶.

Επίσης, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι, όπως συμβαίνει με τα λυχνάρια έτσι και με τις γυάλινες καντήλες, είναι πιθανόν να ανευρίσκονται σε ταφικά συμφραζόμενα είτε στην περίπτωση που χρησιμοποιήθηκαν ως κτερίσματα είτε αποτέλεσαν μέσο φωτιστικό κατά τη διάρκεια των ταφικών τελετουργιών είτε αποτέλεσαν φωτιστικό μέσο που φώτιζε τον τάφο, κατ' αναλογία με τις καντήλες, που ανάβονται ακόμη και σήμερα στα χριστιανικά κοιμητήρια.

Το γεγονός ότι στη Μέση Βυζαντινή περίοδο ανάβονταν καντήλες κατά τη διάρκεια των μνημοσύνων οι οποίες μάλλον ήταν και «ακοίμητες» πιστοποιείται από το ακόλουθο χωρίο: «Τὰ μνημόσυνα δὲ τῶν οὕτως ἐν ταύτῃ ταφησομένων καὶ αἱ ἐν τοῖς τάφοις αὐτῶν φωταψίαί τῶν μὲν μὴδ' ὄτιοῦν ἐν τῇ μονῇ αἰρετισταμένων ἀφιερῶσαι ἔσσονται γινόμενα καθὼς ἡ βασιλεία μου διετάξατο, ἐφαπτούσης ἐκάστῳ τάφῳ καὶ κανδήλας ἀκοιμήτου μιᾶς.»²¹³⁷. Λαμβάνοντας υπόψη την πληροφορία αυτή, μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι οι καντήλες, που ανευρίσκονται σε ταφικά συμφραζόμενα, είναι πιθανόν να θέρπευαν την προαναφερθείσα ανάγκη.

2132. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σσ. 96-97.

2133. Ενδεικτικά αναφέρω την ακόλουθη στο Ίωάννου Ξιφιλίνου, *Διήγησις θαυμάτων*, σ. 50, στ. 2-5: «ἐν τούτοις τοίνυν οὔσης τῆς πόλεως, ἐπιφαίνεται τινι ὄναρ ὁ ἄγιος, ἐπισκήπτων δι' αὐτοῦ τῷ τοῦ παντίμου τεμένους ποιουμένῳ πρόνοιαν σταυροειδῶς ἐκκρεμάσαι κανδήλας τοῦ ἱεροῦ κιβωρίου».

2134. Walter, *Art and Ritual*, εικ. 66.

2135. *Μετά το Βυζάντιο*, αρ. 73. (Λεπτομέρεια).

2136. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Μονή Βλατάδων*, σ. 191. Το εικονογραφικό αυτό θέμα φαίνεται ότι σχετίζεται με το θάνατο και τη βασιλεία των ουρανών.

2137. *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης*, σσ. 131, 133, στ. 1994-1997. Βλ. επίσης *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης*, σ. 113, στ. 1656-1661.

6. Συμπεράσματα για τις καντήλες

Θεωρώ πιθανόν ότι το υλικό κατασκευής των καντήλων επιλεγόταν με βάση το φωτιστικό αποτέλεσμα που επιθυμούσαν. Προφανώς οι γυάλινες καντήλες θα μπορούσαν να είναι διάφανες ή ημιδιαπερατές, οι λίθινες αδιαφανείς ή ημιδιαπερατές ή διαφανείς, εάν για παράδειγμα ήταν καμωμένες από ορεία κρύσταλλο, και τέλος οι πήλινες και οι μετάλλινες με συμπαγές σώμα σαφώς αδιαφανείς ώστε να φέγγουν μόνο από το επάνω μέρος και οι διάτρητες παραλλαγές τους κατάλληλες για να λειτουργούν ως σκίαστρα φωτιστικών.

Η θέση που θα κατείχε η κανδήλα στον χώρο και ο ρόλος που θα διαδραμάτιζε θα καθόριζαν και το υλικό της αλλά και τον βαθμό διαφάνειάς της. Όταν η κανδήλα προοριζόταν για τοποθέτηση σε πολυκάνδηλα, προκειμένου να θεραπεύσει τον γενικό φωτισμό, θα έπρεπε να είναι γυάλινη, ώστε να δίνει άπλετο και διάχυτο φως. Φαίνεται μάλιστα ότι λόγω της δυσκολίας εξασφάλισης έντονου φωτισμού υπήρχε η επιλογή να είναι σταθεροποιημένα τα πολυκάνδηλα είτε σε σχετικά χαμηλό ύψος, προκειμένου να ρίχνουν το φως στο εκκλησίασμα, όπως εμμέσως πλην σαφώς μας πληροφορεί το ακόλουθο χωρίο: «Καὶ εἰ μὴ τὸ ἐκεῖσε ἄνωθεν κρεμᾶμενον πολυκάνδηλον τὴν ὀξειαν φορὰν τῆς ῥάβδου ἐδέξατο, τάχα ἂν νεκρὸς καὶ ἄπνους ὁ βασιλεὺς ἀπεδείκνυτο»²¹³⁸, είτε σε μεγάλο ύψος για να φωτίζουν τον θόλο, όπως στην περίπτωση, κατά την οποία ο Παύλος Σιλεντιάριος περιγράφει τα φωτιστικά του γείσου του θόλου, περίπου σάραντα μέτρα πάνω από τα κεφάλια των παρατηρητών στο έδαφος²¹³⁹.

Στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες οι καντήλες προοριζόνταν για να δώσουν εντοπισμένο φως (spot), θα εξυπηρετούσε η χρήση αδιαφανούς υλικού, όπως για παράδειγμα ο πηλός ή το μέταλλο, ή ακόμη και ημιδιαφανούς, όπως το αλάβαστρο. Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη τα προαναφερθέντα στοιχεία και ένα σύγχρονο διαχωρισμό για τα φωτιστικά σύμφωνα με τον οποίο αυτά διακρίνονται σε τρεις βασικούς τύπους, τον γενικό, τον εντοπισμένο και τον περιφερειακό²¹⁴⁰, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως φωτιστικά γενικού φωτισμού αυτά που έριχναν το φως τους ολόγυρα και είχαν ως στόχο να υποκαταστήσουν το διάχυτο φυσικό φως²¹⁴¹, ως περιφερειακά φωτιστικά όσα εξυπηρετούσαν συγκεκριμένες εργασίες όπως για παρά-

2138. Για το χωρίο, βλ. *Βίος Εύθυμίου πατριάρχου*, σ. 67.

2139. Butler, *Hagia Sophia*, σ. 77.

2140. Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από την ιστοσελίδα: <http://www.theroots.gr/content.php?cid=20>. Ημερομηνία προσπέλασης: 10 Ιανουαρίου 2010. Στην ίδια πηγή αναφέρονται και τα ακόλουθα: «Ο γενικός λειτουργεί ως βασικό συμπλήρωμα ή ακόμη και ως «άξιος» αντικαταστάτης του φυσικού φωτός. Κύριος στόχος του να εξασφαλίζει έναν ομοιόμορφο, άμεσο και διάχυτο φωτισμό σε ολόκληρο το δωμάτιο. Από την άλλη, ο εντοπισμένος ενεργοποιείται όταν θέλουμε να φωτίσουμε καλύτερα κάποια στοιχεία του χώρου. Τέλος, ο περιφερειακός (ή αλλιώς φωτισμός εργασίας) έχει κύρια αποστολή του να δίνει φως για την άνετη και ασφαλή εκτέλεση συγκεκριμένης δραστηριότητας ή εργασίας. Τυπικά παραδείγματα είναι το διάβασμα, το μαγείρεμα αλλά και το μακιγιάρισμα.».

2141. Στο Butler, *Hagia Sophia*, σ. 73 παρατίθενται σημαντικές πληροφορίες για μελέτες υπολογισμού της έντασης του φωτός που υπήρχε στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης με βάση την Έκφραση του Παύλου Σιλεντιάριου και λαμβάνοντας υπόψη τα στηρίγματα

δειγμα οι καντήλες που απεικονίζονται στις παραστάσεις ευαγγελιστών και ως φωτιστικά εντοπισμένου φωτισμού εκείνα που φώτιζαν τις εικόνες.

Η επισήμανση για ανάγκη να ανάβει κανδήλα ολόφωτος στο ακόλουθο χωρίο προσθέτει στη γνώση μας για τις καντήλες μία εξαιρετική πληροφορία και επιβεβαιώνει περίτρανα τις προαναφερθείσες απόψεις για φωτιστικά γενικού, διάχυτου και εντοπισμένου φωτισμού «...ἐν πάσαις δὲ ταῖς νυξὶ κανδήλα ολόφωτος ὀφείλει ἀνάπτεσθαι ἐν τῇ οἰκίᾳ τῶν ἀδελφῶν, εἰκονοστασίου γεγονότος καὶ τῆς κανδήλης ἀναπτομένης ἐν αὐτῷ»²¹⁴². Παράλληλα, είναι προφανές ότι ολόφωτη θα μπορούσε να είναι μόνο η γυάλινη κανδήλα. Προς επίρρωση αυτών έρχεται και ένα ακόμη χωρίο: «Ἐν αὐτῇ πρώτῃ τῇ Μεταμορφώσει ἀντὶ τῶν κρατήρων κρεμάσθωσαν πολυκάνδηλα καὶ πάντα λαμπρῶς ἀρτυόμενα ολόφωτα ἀπτέσθωσαν.»²¹⁴³. Γίνεται σαφές από την αναφορά αυτή ότι στην περίπτωση της μεγάλης γιορτής της Μεταμόρφωσης αντικαθιστούσαν τους κρατήρες, οι οποίοι μάλλον είχαν τοιχώματα αδιαφανή ή ημιδιαφανή και έδιναν φως μόνο από το επάνω μέρος τους, με πολυκάνδηλα εφοδιασμένα με γυάλινα καντήλια, που εξυπηρετούσαν έναν διάχυτο φωτισμό.

Στις καντήλες για τα πολυκάνδηλα μπορούμε συχνά να διακρίνουμε ίχνη από το μετάλλινο στήριγμα και έτσι να διαπιστώσουμε ως ποιο ύψος πατούσε μέσα στη μετάλλινη βάση η καντήλα και από ποιο σημείο και πάνω εξείχε²¹⁴⁴ εκτός βέβαια από την πληροφορία ότι πράγματι οι καντήλες προορίζονταν για στήριξη με πολυκάνδηλα.

των φωτιστικών που εντοπίστηκαν στη δομή του κτηρίου, Για ανάλογες μελέτες και μετρήσεις σε μεσοβυζαντινές εκκλησίες, βλ. Iliadis, *Light in the Byzantine Church*.

2142. *Τυπικὸν Κοσμοσωτείας*, σ. 105, στ. 1374-1376.

2143. *Τυπικὸν Παντοκράτορος*, σ. 39, 164-165.

2144. Chevalier, Dalmatie, σ. 171. Βλ. επίσης Whitehouse, *Roman Glass I*, σ.197, αρ. 345, όπου γίνεται λόγος για γυάλινη κανδήλα του 5ου-7ου αι. που προοριζόταν για χρήση σε πολυκάνδηλο ή σε παρόμοιο στήριγμα. Τα σημάδια της χρήσης που διακρίνονται στο χαμηλότερο μέρος των τοιχωμάτων της κανδήλας υποδηλώνουν ότι πράγματι χρησιμοποιήθηκε με τον τρόπο αυτό.

Β΄ ΜΕΡΟΣ:

Βοηθητικά αντικείμενα για τον φωτισμό

κεφάλαιο VI:

Μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών

1. Εισαγωγή - Ιστορική αναδρομή

Η εξέλιξη των αντικειμένων υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών σχετίζεται άμεσα με την εξέλιξη των τελευταίων και αναπόφευκτα προκύπτει ως άμεσο επακόλουθό της. Στην πορεία του χρόνου διαπιστώνεται η συνεχής παρουσία των στηριγμάτων που συνοδεύουν τα φωτιστικά μέσα. Και αυτό γιατί προέβαλε επιτακτική η ανάγκη για την ανύψωση τους, ώστε να εξασφαλίζουν καλύτερη διάχυση του φωτός στον χώρο από ψηλά, να αποφεύγονται οι πυρκαγιές –καθώς με τη χρήση τους τα φωτιστικά μέσα απομακρύνονταν από τους τοίχους των κτηρίων– και να διευκολύνεται η μετακίνησή τους και η συγκέντρωση των καταλοίπων καύσης τόσο για πρακτικούς λόγους, που σχετίζονταν με την καθαριότητα, όσο για οικονομικούς λόγους²¹⁴⁵.

Ως ένα είδος πρωτόγονων λυχνοστατών θεωρήθηκαν κόκκινες πήλινες κλώνες επιστεφόμενες με ρηχά κύπελλα προερχόμενες από την Αρχαία Αίγυπτο²¹⁴⁶. Επίσης, υποστηρίχτηκε ότι λυχνοστάτες και λυχνάρια εμφανίζονται σε εικόνες λατρείας της Μινωικής Περιόδου, παρόλο που αργότερα φαίνεται να εξαφανίζονται²¹⁴⁷.

Στη Γεωμετρική (8ος-9ος αι. π.Χ.) αλλά και στην Αρχαϊκή περίοδο (8ος-6ος αι. π.Χ.) στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου διαπιστώνεται, με βάση τα έως σήμερα γνωστά ευρήματα, ιδιαίτερα από τη Φοινίκη και την Κύπρο²¹⁴⁸, η έντονη παρουσία μετάλλινων υποστηριγμάτων με τρίποδη βάση, που ορισμένες φορές απολήγει σε πέλματα ζώου, ψηλό στέλεχος και σταγμοδόχη²¹⁴⁹, παρόμοιων με καντηλέρι που χρονολογείται στην περίοδο 810-786 π.Χ., και προέρχεται από τη Συλλογή του Μουσείου Ισραήλ²¹⁵⁰ (Εικόνα 515). Φαίνεται ότι αυτά αρχικά δημιουργήθηκαν για την υποστήριξη λαμπάδων, όπως για παράδειγμα διακρίνουμε σε τοιχογραφία του β' μισού του 4ου αι. π.Χ., στο Ορβιέτο, στον τάφο Golini I²¹⁵¹ (Εικόνα 518)²¹⁵² αλλά, ανάλογα με το σχήμα τους χρησιμοποιούνταν και ως μικρογραφίες βωμών,

2145. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 10.

2146. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 146

2147. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 158

2148. Για καντηλέρια της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου, προερχόμενα από την Κύπρο, βλ. Caubet, Hermaty, Karageorghis, *Art antique de Chypre*, αρ. κατ. 85-88.

2149. Για πληροφορίες που αφορούν το candelabrum διαχρονικά καθώς και για συνώνυμους όρους βλ. στο Smith, Wayte, Marindin, *Dictionary*, λήμμα "candelabrum".

2150. Israeli, *Menorah*, σ. 32.

2151. Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 43.

2152. DAGR, λήμμα "candelabrum", τ. 1.2, σ. 869

με άλλα λόγια ως στατά θυμιατήρια, όπως για παράδειγμα το μπρούτζινο θυμιατήριον, του 7ου αι. π.Χ., που εκτίθεται στο Μουσείο της Ουέλβα στην Ισπανία²¹⁵³ (Εικόνα 517), χωρίς η μία χρήση να αποκλείει την άλλη.

Στον ετρουσκικό κόσμο βλέπουμε να διαμορφώνονται παρόμοια μετάλλινα στηρίγματα με τρίποδη βάση για να στηρίξουν πυρσούς, λυχνάρια²¹⁵⁴ (Εικόνα 520), θυμιατήρια²¹⁵⁵ (Εικόνα 521) και πιθανώς και μία πρώιμη μορφή κεριών²¹⁵⁶ (Εικόνα 519). Παρόμοια στηρίγματα στον αρχαιοελληνικό κόσμο περιγράφονται με τους όρους λύχνιον ή λυχνίον, λυχνία²¹⁵⁷, λαμπτήρ, φανός²¹⁵⁸. Άλλωστε, στην Κλασική (500 π.Χ.-323 π.Χ.) και Ελληνιστική περίοδο (323 π.Χ. - 146 π.Χ.), η χρήση των μετάλλινων λυχνιών με τρίποδη βάση επιβεβαιώνεται από την εύρεση των ίδιων των αντικειμένων (Εικόνα 522). Εξάλλου, ο σημαντικός τους ρόλος, σχεδόν αποκλειστικά με τη μορφή λυχνοστατών, στην καθημερινή ζωή των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, πιστοποιείται και από τις γραπτές πηγές καθώς και από παραστάσεις που προέχονται κυρίως από την αγγειογραφία και απεικονίζουν σκηνές συμποσίων²¹⁵⁹, όπως στην περίπτωση ενός θραύσματος αττικού αγγείου που βρέθηκε στη Βάρη και σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Ashmolean της Οξφόρδης, με αρ. ευρ. 1966.877²¹⁶⁰ (Εικόνα 523). Μία ανάλογη απεικόνιση απαντά σε αττική κύλικα που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Ετρουσκικό Μουσείο της Φλωρεντίας με αρ. ευρ. 3922²¹⁶¹ (Εικόνα 524).

Απεικόνιση αναρτώμενου λυχναριού καθώς και λυχναριού στηριγμένου σε πλευρικό στήριγμα που απαντά σε μελανόμορφο αγγείο, που εκτίθεται στο Boudoin College του Μπράουνσβαϊκ, με αρ. ευρ. 1984.23²¹⁶² (Εικόνα 525, αριστερά) –με το δεύτερο να συσχετίζεται με ανάλογο αντικείμενο που ανήκει στη Συλλογή του Λούβρου (Εικόνα 525, δεξιά)– πιστοποιεί ότι από την Κλασική περίοδο τουλάχιστον, αν όχι νωρίτερα, αυξάνεται η ποικιλία των υποστηριγμάτων για τα φωτιστικά. Ωστόσο, η μεγάλη επανάσταση φαίνεται ότι συνέβη στα ρωμαϊκά χρόνια.

Στη Ρωμαϊκή περίοδο το πιο κοινό αντικείμενο σχετιζόμενο με τον φωτισμό είναι το *candelabrum*²¹⁶³. Αυτό έχει τις ρίζες του σαφώς στον όρο *candela*²¹⁶⁴, και σε αναλογία μ' αυτόν μάλλον αρχικά δήλωνε τον πυρσόφορο, ενώ αργότερα φαίνεται ότι ο όρος χρησιμοποιούνταν για να χαρακτηρίσει το υποστήριγμα οποιουδήποτε φωτιστικού μέσου.

Στη ρωμαϊκή εποχή απαντούν στηρίγματα φωτιστικών μέσων με ψηλό στέλεχος στην απόληξη του οποίου στηρίζονταν ή προσαρμόζονταν τα

2153. *Méditerranée des Phéniciens*, εικ. 2.

2154. Για τον διαχωρισμό και την ταξινόμησή τους, βλ. Testa, *Candelabri*, σ. 138.

2155. Testa, *Candelabri*, σ. 139.

2156. Testa, *Candelabri*, σ. 138.

2157. Για τη χρήση του όρου στον 2ο αι. βλ. ενδεικτικά 'Ιούλιος Πολυδεύκης, *Όνομαστικόν*, βιβλίο 10, ενότητα 115, στ. 6-9.

2158. DAGR, λήμμα "candelabrum", τ. 1.2, σ. 869

2159. Seidel, *Kunstliches Licht*, σσ. 62-69.

2160. Seidel, *Kunstliches Licht*, εικ. 32.

2161. Seidel, *Kunstliches Licht*, εικ. 30.

2162. Seidel, *Kunstliches Licht*, εικ. 41, 42.

2163. Testa, *Candelabri*, σ. 142. DAGR, λήμμα "candelabrum", τ. 1.2, σ. 869.

2164. Για τον όρο *candela*, βλ. στο κεφ. II: πυρσοί.

φωτιστικά μέσα (Εικόνα 526, αρ. 200)²¹⁶⁵, στηρίγματα με ψηλό στέλεχος από το οποίο εκφύονταν βραχίονες για την ανάρτηση φωτιστικών που διέθεταν αλυσίδες (Εικόνα 526, αρ. 201, 202) και ένας τύπος λυχνοστατών ο οποίος έμοιαζε με μικρογραφία χάλκινου τραπεζιού (Εικόνα 526, αρ. 203)²¹⁶⁶. Σε ορισμένα στηρίγματα το ύψος ήταν ρυθμιζόμενο²¹⁶⁷. Πληροφορίες από γραπτές πηγές μαρτυρούν ότι σε σχέση με τα καντηλέρια υπήρχε ένας μεγάλος βαθμός εξειδίκευσης στους Ρωμαίους τεχνίτες²¹⁶⁸.

Υπήρχαν επίσης και *candelabra* (κανδήλαβρα) από πιο ταπεινά υλικά όπως από πηλό ή και από ξύλο²¹⁶⁹. Παράλληλα, πιθανώς ως εξέλιξη των κλαδιών δέντρων που κόβονταν και διαμορφώνονταν ανάλογα για να στηρίζουν τις φωτιστικές πηγές, φαίνεται ότι δημιουργήθηκαν, ως μία πιο μονιμη λύση, μετάλλινα *candelabra*²¹⁷⁰ που μιμούνταν κλαδιά δέντρων.

2. Τα καντηλέρια στην Ύστερη Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο

Η περίοδος της Ύστερης Αρχαιότητας είναι αυτή στην οποία εξελίσσονται ραγδαία τα μέσα υποστήριξης των φωτιστικών μέσων, ως συνέπεια από τη μια της καθιέρωσης των κεριών ως μέσων φωτισμού και από την άλλη της καινοτομίας της δημιουργίας γυάλινων καντήλων. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να δημιουργηθεί μία σειρά από νέα μέσα υποστήριξης και ανάρτησης των κεριών και των καντήλων ώστε να αξιοποιούνται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο ως επιδαπέδια φωτιστικά, ως επιτοίχια και τέλος ως φωτιστικά οροφής. Αυτά τα στηρίγματα προστέθηκαν στα ήδη υπάρχοντα από τα ρωμαϊκά χρόνια.

2.1 Ορολογία για τα μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών

2.1.1 Ορολογία για τα στατά καντηλέρια

Το *Liber Pontificalis*, του οποίου η πρώτη έκδοση ολοκληρώθηκε γύρω στα 535, αποτελεί σημαντική πηγή για τη λατινική ορολογία της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου που αφορά τον φωτισμό²¹⁷¹. Ωστόσο, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη πιθανές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους καταλόγους του 4ου και 5ου αι. και στις οψιμότερες βιογραφίες, ειδικά σε αυτές του

2165. Mau, *Pompeii*, σ. 374, εικ. 200-203.

2166. Mau, *Pompeii*, σσ. 373-374.

2167. Mau, *Pompeii*, σσ. 372-373.

2168. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σσ. 133-134.

2169. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 373.

2170. Για καντηλέρι του 1ου αι. του οποίου το κάθετο στέλεχος απομιμείται κλαδί δέντρου βλ. Chrzanowski, *Lumière! Millau*, σ. 79, αρ. κατ. 122. Για απεικόνιση ανάλογου φωτιστικού σε τοιχογραφία από την Πομπηία, βλ. Εικόνα 527.

2171. Pavolini, *Liber Pontificalis*, σ. 115.

8ου και 9ου αι.²¹⁷². Η Έκφρασις τοῦ ναοῦ ἁγίας Σοφίας ἀπὸ τὸν Παῦλο Σιλεντιάριο ἀποτελεῖ σημαντικὴ πηγὴ γιὰ τὴν ἀντίστοιχη ἐλληνικὴ ορολογία τῆς ἴδιας περιόδου. Σημαντικὰ στοιχεῖα παρέχουν ἐπίσης πληροφορίες ἀπὸ ἓνα ὄστρακο τοῦ 5ου αι. προερχόμενο ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τοῦ Μουσείου Αἰγυπτιακῆς Ἀρχαιολογίας Petrie, στὸ University College τοῦ Λονδίνου (UC 32217), ποῦ μας παρέχει ἓναν προκαταρκτικὸ κατάλογο ἀπογραφῆς φωτιστικῶν, καθὼς καὶ ἓνας κατάλογος ἀπογραφῆς ἱερῶν κειμηλίων πάνω σὲ πάπυρο τοῦ θησαυροῦ τῆς ἐκκλησίας τῆς Αἰψαίου στὸ Ἰβιον στὴν Αἴγυπτο ποῦ χρονολογεῖται μετὰξὺ τοῦ 5ου καὶ 6ου αι. Ἄλλοι δύο κατάλογοι γραμμένοι στὰ λατινικὰ προέρχονται ὁ ἓνας ἀπὸ μίᾶ ἐκκλησία τοῦ πρώτου 4ου αι. στὴ Cirta (σημ. Constantine) τῆς Νουμιδίας (19 Μαΐου 303) καὶ ὁ δεῦτερος ἀπὸ τὴν ἐκκλησία ποῦ χτίστηκε ἀπὸ τὸν Flavius Valila κοντὰ στὸ Τίβολι στὰ 471²¹⁷³. Σημαντικὲς πηγές ἐπίσης ἀποτελοῦν τὰ βυζαντινὰ Μοναστηριακὰ Τυπικά.

Στὸ Liber Pontificalis σὲ σχέση με τὰ στατὰ καντηλιέρια ἀναφέρονται τὰ candelabra (μπρούτζινα, χάλκινα, ἀσημένια) τοποθετημένα κοντὰ στὴν Ἁγία τράπεζα²¹⁷⁴. Οἱ ὅροι candelabra καὶ cereostata ἐμφανίζονται ἀπὸ τρεῖς φορές²¹⁷⁵. Ὁ ὅρος candelabrum ἦταν γνωστὸς ἀπὸ τὴν Πρώιμη Ρωμαϊκὴ περίοδο²¹⁷⁶.

Ὡς μεταγραφή τοῦ λατινικοῦ candelabrum ἐπιβιώνει τὸ βυζαντινὸ κανδήλαβρο²¹⁷⁷ ἀλλὰ οἱ γνωστὲς ὡς σήμερα ἀναφορὲς τοῦ εἶναι σπάνιες καὶ προέρχονται στὸ σύνολό τους ἀπὸ τὰ Βασιλικά Λέοντος Βασιλέως²¹⁷⁸. Ἑλληνικοὶ ὅροι ποῦ θυμίζουν τὸ candelabrum καὶ τὸ κανδήλαβρον, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ καντηλιέρι²¹⁷⁹ καὶ ὁ καντηλιέρης υιοθετήθηκαν στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα πολὺ ἀργότερα γιὰ νὰ ἀποδόσουν τὸ βενετικὸ candelier²¹⁸⁰ καὶ ὁ καντηλιέρος κατ' ἀναλογία πρὸς τὸ ἰταλικὸ candeliere²¹⁸¹.

Ὅπως ἐπιβίωσε ἡ χρῆση τοῦ candelabrum στὴ λατινικὴ γλῶσσα με ἀνάλογο τρόπο φαίνεται ὅτι διαωνίστηκε ἡ χρῆση τοῦ ἀντίστοιχου ἐλληνικοῦ ὅρου λυχνία²¹⁸², ἡ ὁποία μάλιστα χρησιμοποιήθηκε εἰδικά γιὰ νὰ περιγράψει τὴν ἐπτάφωτη λυχνία, ὅπως διακρίνουμε σὲ μικρογραφία τοῦ κῶδ. 602 τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, φ. 122α²¹⁸³ (Εἰκόνα 150). Φαίνεται ὅτι στὸν ἀρχαιοελληνικὸ κόσμο, στὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα καὶ στὴ Μέση Βυζαντινὴ περίοδο ἡ λέξις λυχνία περιγράφει κυρίως τὰ στατὰ καντηλιέρια ἀλλὰ σὲ σπάνιες περιπτώσεις καὶ συστήματα αἰώρησης φωτιστικῶν, ὅπως τὶς «κρε-

2172. Geertman, *Illuminazione*, σ. 139, υποσημ. 6.

2173. Mundell-Mango, *Kaper Koraon*, ἀρ. κατ. 91, σσ. 263-264.

2174. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 365.

2175. Geertman, *Illuminazione*, σ. 152.

2176. Rich, *Dictionary*, λήμμα "Candelabrum", σσ. 107-108. DAGR, λήμμα "Candelabrum", τ. 1.2, σ. 869.

2177. Sophocles, *Greek Lexicon*, σ. 626

2178. L-S, τ. 2, σ. 595.

2179. *Λεξικὸ Κριαρά*, τ. Ζ', λήμμα «καντηλιέρι».

2180. *Λεξικὸ Κριαρά*, τ. Ζ', λήμμα «καντηλιέρης».

2181. *Λεξικὸ Κριαρά*, τ. Ι', λήμμα «καντηλιέρος».

2182. Lampe, *Patristic Greek Lexicon*, σ. 817.

2183. Χρήστου κ.ά., *Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τόμος Δ'*, εἰκ. 59.

μάμενες πολύφωτες λυχνίες»²¹⁸⁴. Ο Οικουμένιος, ρήτορας και φιλόσοφος του 6ου αι., ορίζει ως λυχνία όχι αυτή που φωτίζει αλλά αυτή που φέρει το δυνάμενον να φωτίζει: «ἡ δὲ λυχνία αὐτὴ μὲν οὐκ ἔχει τὸ φωτίζειν φέρει δὲ ἐν ἑαυτῇ τὸ φωτίζειν δυνάμενον»²¹⁸⁵. Μία σειρά από χωρία συγγραφέων των πρώτων χριστιανικών αιώνων επιβεβαιώνουν ότι ο όρος λυχνία χρησιμοποιείται σαφώς με την έννοια του καντηλεριού. Όπως, για παράδειγμα, η αναφορά του Ωριγένη «οἱ γὰρ καίοντες τὸν λύχνον καὶ τιθέντες ἐπὶ τὴν λυχνίαν, ἵνα λάμπη πᾶσι τοῖς ἐν τῇ οἰκίᾳ, προτρέφονται καὶ τοὺς ἐν τῇ οἰκίᾳ, βλέποντας τὴν τοῦ λύχνου λαμπρότητα καὶ αὐτοὺς καίειν τὴν ἑαυτῶν λυχνίαν»²¹⁸⁶ και αυτή του Γρηγορίου Νύσσης: «Κἄν περὶ λύχνων ἀκούσης, πολυσχιδῶς ἐκ μιᾶς λυχνίας ἀνεχομένων, ὥστε ἄφθονον εἶναι καὶ δαψιλὲς τὸ φῶς πανταχόθεν λαμπόμενον, οὐκ ἂν ἀμάρτοις τὰς πολυειδεῖς τοῦ Πνεύματος μαρμαρυγᾶς διαπρέπειν ταυτῇ τῇ σκηνῇ λογιζόμενος, καθὼς Ἡσαΐας φησὶν, ἑπταχῆ διαιρῶν τὰς λαμπηδόνας τοῦ Πνεύματος»²¹⁸⁷.

Στην Ὑστερη Βυζαντινὴ περίοδο, αλλά και στους μεταβυζαντινούς χρόνους²¹⁸⁸ φαίνεται ότι η λυχνία εξακολουθεῖ να περιγράφει τα στατά καντηλέρια αλλά υπάρχουν και –εξαιρέσεις μάλλον– στις οποίες φαίνεται ότι ως λυχνίες χαρακτηρίζονται και οι καντήλες: «...Οὐκοῦν δέχου φῶς ἐν διαυγεῖ λυχνία...»²¹⁸⁹, «οἱ δὲ ἀπήγγειλαν αὐτῷ ἅπαντα, τὴν τοῦ ἡγουμένου ἀποστολὴν εἰς Φασιανήν, τὴν τῶν φωταγωγῶν λυχνιῶν ἐξώνησιν... λαβόντες τε καὶ τινὰς τοὺς ἀπὸ τῆς χώρας ἐκείνης εὐζώνους φοράδην μετὰ κοφίνων τὰ ὑέλινα σκεύη εἰς τὰ ἴδια ἐπορεύοντο... ὁ δὲ Ὁρέστης καὶ Ματθαῖος, οἱ καὶ τὰς λυχνίας ἐκόμιζον, τὴν σεβασμίαν μονὴν κατέλαβον...»²¹⁹⁰, «καὶ γοῦν ἐπὶ τῆς θείας σοροῦ γενομένων αὐτῶν, ἔλαιον λαβόντες ἀπὸ τῆς ἐπ’ αὐτῇ ἀπηρωρημένης λυχνίας...»²¹⁹¹, «...παρέστη αὐτῷ καὶ ἔλαιόν ἐκ τῆς φωταγωγοῦ λυχνίας τῆς ἁγίας σοροῦ ἐπιχρίσας τὸ στήθος αὐτοῦ...»²¹⁹².

Οι όροι *cerostata*, *cerostataria*²¹⁹³, ερμηνεύονται ως στατά *candelabra* και παραπέμπουν προφανώς στους κηροστάτες. Το *cerostatarium*²¹⁹⁴ έχει ερμηνευθεῖ ως *κηροφόρον*²¹⁹⁵ και φαίνεται ότι έχει ως αντίστοιχό του στην ελληνική γλώσσα τον κηροστάτη. Τα *cerostata* ή *canthara cereostata* ήταν προορισμένα, όπως υποδηλώνει και το όνομά τους, να στηρίζουν κεριά, σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες κατηγορίες²¹⁹⁶.

2184. Το συμπέρασμα αυτό συνάγεται έμμεσα από τα ακόλουθα χωρία: Ἰωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, σ. 447, 3-12 και *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, τ. 2, βιβλίο 4, ενότητα 32, στ. 30-33.

2185. Οἰκουμένιος, *Ἐρμηνεία τῆς ἀποκαλύψεως*, σ. 40, 12-13.

2186. Ὁριγένης, *Ἀποσπάσματα τοῦ εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν*, ενότητα 121ε, στ. 3-6.

2187. Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τὸν βίον Μωϋσέως*, κεφ. 2, ενότητα 181, στ. 1-6.

2188. *Λεξικό Κριαρά*, λήμμα «κανδηλα».

2189. Μανουήλ Φιλῆς, *Στίχοι διάφοροι*, τ. 1, κεφ. 3, ποίημα 228, στ. 9.

2190. Λαζαροπούλου, *Σύνοψις*, σ. 108, στ. 4-32. Για το κείμενο αυτό βλ. επίσης στο Rosenqvist, *St. Eugenios*, σσ. 294, 296, σσ. 885-910.

2191. Λαζαροπούλου, *Σύνοψις*, σ. 93, στ. 5-7.

2192. Λαζαροπούλου, *Σύνοψις*, σ. 101, στ. 33-34.

2193. Du Cange κ.άλ., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, λήμμα "Cerostata".

2194. Du Cange κ.άλ., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, λήμμα "Cerostatarium".

2195. L-S, τ. 5, σ. 251, λήμμα «κηροφόρον».

2196. Pavolini, *Liber Pontificalis*, σ. 115

Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο όρος *cantharum* αποδίδει, όπως ήδη επισημάνθηκε στο κεφ. για τις καντήλες, τον αντίστοιχο ελληνικό όρο κρατήρας και χρησιμοποιείται για να περιγράψει σχήμα, μπορούμε να εικάσουμε ότι ο όρος *canthara cereostata* απέδιδε κηροπήγια το σχήμα των οποίων θύμιζε κρατήρα. Τα *canthara cereostata* που, εν συντομία, ονομάζονται *cereostata* ή *canthara*, κάποιες φορές ήταν ασημένια, αλλά συνήθως ήταν ορειχάλκινα ή μπρούτζινα. Παρόλο που έχει υποστηριχθεί ότι πρόκειται επίσης για φωτιστικά προς ανάρτηση που, αντί για φιάλες λαδιού, έφεραν κεριά²¹⁹⁷, θεωρώ ότι ήταν κυρίως στατά καντηλιέρια χωρίς να αποκλείω την περίπτωση να υπήρχε και η αναρτημένη εκδοχή τους. Είναι πολύ πιθανόν σε τέτοιου είδους καντηλιέρια να αναφέρεται ο Παύλος Σιλεντιάριος όταν στο χωρίο: «ἐπὶ κρητῆρι δ' ἐκάστωι πυρσοφόρους στήσαντο, λιπαυγέα δεικελα κηροῦ, κόσμον ἀπαγγέλλοντα καὶ οὐ φάος ἀργυρέοις γὰρ πάντοθι τορνωθέντα περιστίλβουσι μετάλλοις φαιδρὰ λεαινομένοισιν ἀπυρσεύτωι δ' ἀμαρυγῆι ἀργυρέην ἀκτίνα καὶ οὐ φλόγα κηρὸς ἰάλλει.»²¹⁹⁸ περιγράφει κηροπήγια με σχήμα κρατήρα τα οποία, αντί για κανονικά κεριά, είχαν ασημένια αντίγραφα κεριών²¹⁹⁹. Τέλος, με την περιγραφή που αποδίδει ο όρος *canthara cereostata* φαίνεται να εναρμονίζονται με το σχήμα του καντηλεριού του *Kaiseraugst* (Εικόνα 528²²⁰⁰) και ενός χάλκινου καντηλεριού του 3ου-4ου αι., που εκτίθεται στο Εθνικό Μουσείο Αρχαιοτήτων της Αλγερίας, με αρ. ευρ. IMI 038²²⁰¹ (Εικόνα 529). Το σχήμα του κηροπηγίου που απεικονίζεται στον άμβωνα της βασιλικής Γ' των Φιλίππων, του 6ου αι., που εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης διαθέτει κηροθήκη παρόμοιας λογικής (Εικόνα 110), αλλά το σχήμα της φαίνεται να απομακρύνεται από το σχήμα του κρατήρα. Σύμφωνα με τον Ο. Grabar, τα κύπελλα που διαμορφώνονται στη λειψανοθήκη του Πατριαρχείου της Μόσχας, που απομμεύεται το κιβώριο του Αγίου Δημητρίου, προορίζονταν για φωτιστική χρήση και όχι για λειτουργική και ταυτίζονται με τους κρατήρες των βυζαντινών πηγών, που τοποθετούνταν στο επάνω μέρος των κιβωρίων και στο φράγμα του πρεσβυτερίου, όπως μαρτυρά η Ἔκφρασις τοῦ ναοῦ ἁγίας Σοφίας ἀπὸ τὸν Παῦλο Σιλεντιάριο καὶ πολλές απεικονίσεις, όπως στον δίσκο της *Riha*²²⁰² (Εικόνα 365, 366) και σε μικρογραφία του κώδ. gr. I, 8 της Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης, φ. 13r²²⁰³ (Εικόνα 369), παραδείγματα όπου ο Ο. Grabar θεωρεί ότι φέρουν στο εσωτερικό τους ασημένια κεριά. Σε αντίθεση με τα παραδείγματα αυτά, θεωρεί πιθανόν ότι στη λειψανοθήκη τοποθετούνταν κανονικά κεριά²²⁰⁴.

Ὡς στατά καντηλιέρια μεγάλων διαστάσεων ερμηνεύονται καὶ οἱ ὅροι *Stantareum*, *Stantarium*, *Statarium* καὶ συσχετίζονται με τοὺς ὅρους *Statar-*

2197. Geertman, *Illuminazione*, σ. 137

2198. Παῦλος Σιλεντιάριος, Ἔκφρασις τοῦ ναοῦ ἁγίας Σοφίας, στ. 746-751. Mango, *Art of the Byzantine Empire*, σ. 88.

2199. Grabar, *Saint Demetrios*, σσ. 22-24.

2200. Βλ. ἐπίσης Chrzanowski, *Lumière! Millau*, εικ. 27.

2201. *L'Algérie en héritage*, αρ. 152.

2202. *Age of Spirituality*, αρ. 547, πίν. XVI.

2203. Weitzmann, *Buchmalerei*, πίν. XVII, αρ. 93.

2204. Grabar, *Saint Demetrios*, σσ. 22-24.

ius, ὀρθοστάτης²²⁰⁵. Ανάμεσα στον εκτεταμένο κατάλογο (*Charta cornutiene*) με τα ασημένια αντικείμενα της εκκλησίας κοντά στο Τίβολι απαντά και μία *stantarea* που έχει ερμηνευθεί ως ένας ασημένιος λυχνοστάτης²²⁰⁶. Ως αντίστοιχος ελληνικός όρος φαίνεται η σταθερά²²⁰⁷ ή σταταρέα²²⁰⁸. Φαίνεται ότι ο όρος αυτός επιβιώνει έως τα νεότερα χρόνια ως στατάριον το οποίο περιγράφει μανουάλιον ύψους ενάμιση μέτρου περίπου²²⁰⁹.

Στο λατινικό κόσμο χρησιμοποιήθηκαν ακόμη οι ὀροι *cereophalum*, *Cereofala*²²¹⁰. Τα *cereofala* που απαντούν στον κατάλογο απογραφής της εκκλησίας στην Constantine στη Νουμιδία ερμηνεύονται ως φωτιστικά κεριού²²¹¹ και συσχετίζονται με τον ὀρο κηρ(ιο)φάλ(α), που απαντά σε ένα ὀστρακο του 5ου αι. προερχόμενο από τη Συλλογή του Μουσείου Αιγυπτιακής Αρχαιολογίας Petrie, στο University College του Λονδίνου (UC 32217), και έχει ερμηνευθεί ως νέος λεξιλογικός ὀρος²²¹². Πιθανώς αποτελούσε ἕναν ειδικό τύπο φωτιστικού που συνόδευε το ευαγγέλιο και μεταφέρονταν μέσα στην Εκκλησία²²¹³. Οι ὀροι αυτοί φαίνεται ὅτι ἔχουν σχέση με την αναφορά σε δύο καντηλιέρια με αναμμένη φωτιστική πηγή που περιγράφονται στο *Liber Pontificalis* ως «*duo cerofara luminosa*»²²¹⁴. Στην περίπτωση αυτή θεωρώ ὅτι ο ὀρος σχετίζεται σαφώς με τα λατινικά *fara*.

Ως κηροπήγιον έχει ερμηνευθεί και ο ὀρος κηριολάριον το αντίστοιχο του οποίου στα λατινικά θεωρείται το *cerilarium*²²¹⁵.

Απαντούν επίσης οι ὀροι *ceroptatum*, *ceraptatum*²²¹⁶ και οι σχετικοί προφανώς με αυτούς *cerartum*, *cereartum*, *ceroptata* με τους τρεις τελευταίους να σχετίζονται με τον ελληνικό ὀρο κηριάπτης που ετυμολογείται ως σύνθετη λέξη από τις λέξεις κηρός και ἄπτω. Ο κηριάπτης επίσης συσχετίζεται με τους ὀρους *ceriforus*, *ceriolum*²²¹⁷ και ως υποκοριστικό του προτείνεται το κηριαπτάριον²²¹⁸. Ωστόσο, παρά το συσχετισμό με τον κηρό, η Mundell-Mango λαμβάνοντας υπόψη την αναφορά σε κοπτικό ἀπόγραφο σε κηραπτάριον εξοπλισμένο «σὺν λύχνῳ αὐτοῦ χαλκοῦ», ερμηνεύει τον αντίστοιχο ὀρο που απαντά στον πάπυρο της εκκλησίας της Ara Psaius ως σταθερό φωτιστικό που θα μπορούσε να συγκρατεί ἕνα ἢ αρκετά φωτιστικά, λαδίου ἢ κεριά²²¹⁹.

2205. Du Cange κ.ἀλ., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, λήμμα "Stantarium".

2206. Mundell-Mango, *Kaper Koraon*, αρ. κατ. 91, σσ. 263-264.

2207. Xanthopoulos, *Lampes en Bronze*, σ. 29 και υποσημ. 162, 164.

2208. Παπαδοπούλου, Μεταλλικά αντικείμενα, σ. 72 ὅπου παρατίθεται η ἀπόψη ὅτι συνήθως τα λυχνάρια ἦταν φορητά και στηρίζονταν σε λυχνοστάτες, ὁπότε ονομάζονταν λυχναία σταταρέαι ἢ κοντολύχνια χωρίς, ὠστόσο, να παρατίθενται σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

2209. *Τυπικὸν Ἀγίου Διονυσίου*, σσ. 164, 660.

2210. Du Cange κ.ἀλ., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, λήμμα "Cereophalum".

2211. Mundell-Mango, *Kaper Koraon*, αρ. κατ. 91, σσ. 263-264.

2212. Montserrat, *Church Lighting*, σ. 440.

2213. Montserrat, *Church Lighting*, σ. 441.

2214. DACL, τ. 2.2, λήμμα "candélabre".

2215. L-S, τ. 5, σ. 251.

2216. Du Cange κ.ἀλ., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, λήμμα "Ceraptum".

2217. L-S, τ. 5, σ. 235.

2218. L-S, τ. 5, σ. 250.

2219. Montserrat, *Church Lighting*, σ. 440.

Από το λατινικό *candelabrum manuale* που περιέγραφε ένα φορητό καντηλέρι, ανάλογο με αυτό που απεικονίζεται στο κιβωτίδιο *Projecta*²²²⁰ (Εικόνα 119), απέμεινε τελικά μόνο επίθετο *manuale* που μεταγράφηκε στα ελληνικά ως *μανουάλι* για να περιγράψει το ίδιο το αντικείμενο ακόμη και με τη στατή του μορφή και μάλιστα κυρίως στην πολύφωτη εκδοχή του και με το νόημα αυτό φτάνει έως και τις μέρες μας. Έτσι, προέκυψε το *μανουάλι(ο)ν* το οποίο απαντά επίσης ως *μανάλι*, *μανουάλι*, *μανουάλιν*, περιγράφεται ως κηροπήγιο φορητό²²²¹ και θεωρείται ότι μεταφερόταν σε ιεροτελεστίες²²²². Η Λ. Μπούρα θεωρεί ότι τα *μανουάλια* –με την έννοια που αποδίδουμε σήμερα στον όρο– ήταν γνωστά στο Βυζάντιο με το ίδιο όνομα και διαχωρίζονται από τα μικρότερα «*κανδήλαβρα*» (*candelabra*) τα οποία αποτελούσαν μέρος της οικοσκευής²²²³. Σε κάθε περίπτωση δεν πρέπει να αποκλείουμε την πιθανότητα ο όρος *μανουάλια* να χρησιμοποιήθηκε στην πορεία του χρόνου με ένα γενικότερο χαρακτήρα για να δηλώσει όχι μόνο τα φορητά και στατά αλλά και τα πλευρικά καντηλέρια. Επομένως, καθίσταται σαφές ότι στη Βυζαντινή περίοδο ο όρος *μανουάλιον* χρησιμοποιούνταν σίγουρα για πολύφωτα στηρίγματα. Ενδεικτικά αναφέρω ότι στο *Τυπικόν της μονής Κοσμοσωτείρας* γίνεται λόγος για οκτάφωτα *μανουάλια*²²²⁴ ενώ στο *Τυπικόν της μονής του Χριστού Παντοκράτορα* είναι προφανές ότι ο όρος *μανουάλια* χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τα κηροπήγια: «*ἐν δὲ τοῖς μανουάλιοις τῶν τρικανδύλων...*»²²²⁵.

Σε ένα όστρακο του 5ου αι. προερχόμενο από τη Συλλογή του Μουσείου Αιγυπτιακής Αρχαιολογίας Petrie, στο University College του Λονδίνου (UC 32217), αναφέρονται ανάμεσα σε άλλα και χειρ(ο)λυχνί(αι). Αυτά τα αντικείμενα εμφανίζονται και σε κατάλογο απογραφής ιερών κειμηλίων, σε πάπυρο του θησαυρού της μικρής εκκλησίας της *Ara Psaius* στο *Ibion* της Αιγύπτου, που χρονολογείται μεταξύ του 5ου και 6ου αι., αποτελώντας τα πιο πολυάριθμα μεμονωμένα φωτιστικά. Στον κατάλογο αυτό εμφανίζονται να έχουν έξι μύξες. Ίσως ήταν φορητά φωτιστικά που χρησιμοποιούνταν για λιτανείες ή κάτι τέτοιο. Η αναφορά της *Εγερίας*: «*Cum autem peruenitur ad portam ciuitatis, iam nox est et occurrent candele ecclesiasticae uel ducente propter populo*»²²²⁶ έχει ερμηνευθεί από τον D. Montserrat ως εξής: οι πλουσιότερες εκκλησίες κρατούσαν απόθεμα φωτιστικών για να διανέμονται κατά τη διάρκεια των λιτανειών στις σημαντικές εορτές²²²⁷. Ωστόσο, ο όρος είναι γενικός και πιθανόν χρησιμοποιούνταν για να περιγράψει όλα εκείνα τα φωτιστικά μέσα τα οποία μπορούσαν να τα αδράχνουν και να τα μεταφέρουν με το χέρι είτε αυτά ήταν πολύμυξα λυχνάρια είτε κηροπήγια. Παράλληλα, τον όρο αυτό θα μπορούσαμε να τον δούμε ως αντίστοιχο του λατινικού *candelabrum manuale*.

2220. Elsner, *Projecta casket*, σ. 30, εικ. 4.16 και 4.17.

2221. *Λεξικό Κριαρά*, λήμμα «μανουάλιον».

2222. Lampe, *Patristic Greek Lexicon*, σ. 827.

2223. Μπούρα, *Δύο βυζαντινά μανουάλια*, σ. 134.

2224. *Τυπικόν Κοσμοσωτείρας*, σσ. 44-45, στ. 164-167.

2225. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 39, στ. 165-172.

2226. *Έγερία*, XLIII, 7 και Wilkinson, *Egeria*, σ. 160.

2227. Montserrat, *Church Lighting*, σ. 440.

Ως συνώνυμοι των μανουαλίων αναφέρονται επίσης οι κηροστάτες²²²⁸ καθώς και ο φωτοφόρος όβελίσκος και η όβελισκολυχνία²²²⁹, όπως εύγλωττα μας πληροφορεί το ακόλουθο χωρίο: «έν δ' αὖ γε τοῖς κάτω φωτοφόροις όβελίσκοις - όβελισκολυχνία τινές ώνομάκασι, μανουάλια δέ καλεῖν σύνηθες: ἄττα δὴ τῆς προκειμένης εἰς προσκύνησιν ἁγίας εἰκόνας τῆς δεσποίνης καὶ θεομήτορος προτεθήσονται, λαμπάδες μὲν ὀλκὴν λίτρας φέρουσαι καὶ κηροὶ περὶ αὐτάς τεττάρων οὐγγιῶν ῥοπήν ἔχοντες.»²²³⁰ που επισημαίνει επίσης και τη χρήση τους για να στηρίζουν λαμπάδες²²³¹. Από την άλλη πλευρά η αναφορά του όρου όβελισκολύχνιον σε χωρίο του 11ου αι.²²³², καθώς αποτελεί σχόλιο σε αντίστοιχο χωρίο του Αριστοτέλη²²³³, περιγράφει προφανώς λυχνοστάτη του αρχαιοελληνικού κόσμου.

Από τις αναφορές στο Τυπικόν της μονής του Χριστού Παντοκράτορα «... έν δὲ τοῖς μανουαλίοις τῶν τρικαντήλων τοῦ μύακος καὶ τοῦ τρούλλου τετραούγγια καὶ εἰς τὰ λοιπὰ τρικάνδηλα ὁμοίως έν οἷς εἰσι κηροπήγια καὶ έν τοῖς διακονικοῖς...»²²³⁴ και στο Τυπικόν του Πακουριανού «Ἐν δὲ ταῖς ἀμφιβοήτοις ἑορταῖς καὶ ταῖς μεγάλαις πᾶσαι αἱ οὔσαι έν τῇ ἁγία ἐκκλησίᾳ κανδήλαι ἀπτέσθωσαν, καὶ ὅσα εἰσι κηροπήγια ἀπτομένων κηρίων ἔμπλεα ἔστωσαν»²²³⁵ προκύπτει ο όρος κηροπήγιον με τον οποίο προφανώς οφείλουμε να συσχετίσουμε και τους όρους πηγνύσθωσαν στην αναφορά: «... κηρία πηγνύσθωσαν περὶ τὰ τέμπλα καὶ τὰς προσκυνήσεις...»²²³⁶ και «πηγνύουσιν» στην ακόλουθη: «καὶ διὰ νεύματος τοῦ πραιποσίτου πηγνύουσιν ἐκεῖσε οἱ κουβικουλάριοι οὐς κατέχουσι κηροὺς οἱ δεσπῶται.»²²³⁷. Φαίνεται, ωστόσο, ότι ο όρος κηροπήγιον που χρησιμοποιήθηκε αρχικά για να περιγράψει τις αιχμηρές απολήξεις στις οποίες πηγνύονταν κεριά στην πορεία του χρόνου έφτασε να περιγράφει ολόκληρο το καντηλέρι που έφερε μία ή περισσότερες αιχμηρές απολήξεις για κεριά²²³⁸.

Τα δωδεκαφώτια αποτελούν όρο που τον μετέρχονταν για να περιγράψουν τον αριθμό των κηροπηγίων που υπήρχαν σε στατά μανουάλια «ἴσταμένοις δωδεκαφωτίοις μανουαλίοις»²²³⁹ ή σε αναρτημένα πολύφωτα²²⁴⁰.

2228. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, σ. 134 και υποσημ. 5 όπου παραπέμπει στο Τυπικόν τῆς μονῆς Θεοτόκου Ἐλεούσης, σσ. 143-145, 147. Βλ. επίσης σ. 123, στ. 30 έως σ. 124, στ. 6.

2229. Delehayе, *Typica*, σ. 79, 80, 81, 92, 93, 99, 103, 127. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σ. 491.

2230. *Τυπικόν Μονῆς Λιβός*, σ. 127, 1-6.

2231. *Τυπικόν Μονῆς Λιβός*, σ. 127, στ. 6-10.

2232. Μιχαήλ Ἐφέσιος, *Σχόλια εἰς τό πρῶτον τῶν περὶ ζώων μορίων*, σ. 79, 12.

2233. Αριστοτέλης, *Περὶ ζώων μορίων*, 683a, στ. 20-26.

2234. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 39, στ. 169-171.

2235. *Τυπικόν Πακουριανού*, σ. 73, στ. 898-900.

2236. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 39, στ. 165-172. Παπάγγελος, *Μελισσοκομία στη Χαλκιδική*, υποσημ. 20.

2237. Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, έκδ. J. J. Reiske, τ.1, σ. 5, στ. 16-20.

2238. *Λεξικό της κοινῆς νεοελληνικῆς γλώσσας*, λήμμα «κηροπήγιο».

2239. *Τυπικόν Κεχαριτωμένης*, σ. 109, στ. 1598 και σ. 109, στ. 1610.

2240. *Project Typika*, λήμμα «δωδεκαφώτιον». Βλ. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 39, στ. 180 και *Τυπικόν Αυξεντίου*, σσ. 45, στ. 47.

Το κηροπήγιον των μοναστικών τυπικών συσχετίζεται με το κηρόστατον και χαρακτηρίζεται ως καντηλέρι με αιχμηρή απόληξη ή με κυλινδρική κηροδόχη πάνω στο οποίο τοποθετούνται τα κεριά²²⁴¹.

Ο όρος λαμπαδοῦχος, που αναφέρεται σε διαθήκη του 1216: «τὸν λαμπαδοῦχον μου τὸν ἀργυρὸν ἔω πωληθῆναι καὶ τὴν ἡμισυ τιμὴν δοθῆναι τὰ ἀνίψιά μου»²²⁴², φαίνεται να αποτελεί έναν πρόδρομο του όρου λαμπαδοστάται που χρησιμοποιείται σε κείμενο του 1817 για να περιγράψει καντηλέρια που στήριζαν λαμπάδες ενώ ο όρος των νεότερων χρόνων σαμτάνι (σαμντάνι) προέρχεται από το τουρκικό şamdan που δηλώνει κηροπήγιο, μανουάλι²²⁴⁴ και το γεντέκι χαρακτηρίζει «βαρύ και υψηλόν μανουάλιον εις το οποίο προστίθεται ως προέκταση του ξύλινο ομοίωμα λαμπάδος καλυμμένο με κερι ζωγραφισμένο με γεωμετρικά σχήματα και φυτικές παραστάσεις»²²⁴⁵.

Το δικέριον και τρικέριον αναφέρονται στις βυζαντινές γραπτές πηγές ως όροι που περιγράφουν κηροπήγια για δύο και τρία κεριά αντίστοιχα και επιβιώνουν μέχρι και σήμερα στις χριστιανικές λειτουργίες υπό τον όρο δικηροτρίκηρα παρόμοια στη μορφή με τα ασημένια δικηροτρίκηρα του α' μισού του 18ου αι. από τη Σκήτη Αγίας Άννας στο Άγιο Όρος²²⁴⁶ (Εικόνα 530) και το ζεύγος ασημένιων δικηροτρίκηρων 19ου αι. από τη Μεσήμβρια που σήμερα εκτίθενται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών²²⁴⁷ (Εικόνα 531)²²⁴⁸.

Σε γραπτή πηγή του 10ου αι. γίνεται λόγος για το διβάμπουλον²²⁴⁹ αλλά ειδικά στην περίπτωση που αναφέρεται ότι «τὸ διβάμπουλον μεθ' ἡμμένης λαμπάδος φέροντος...»²²⁵⁰ δεν καθίσταται σαφές εάν πρόκειται για κηροπήγιο, κηροστάτη ή άλλο αντικείμενο που συνοδεύεται απλώς από την λαμπάδα. Από την άλλη πλευρά, η αναφορά του ιστορικού Γεώργιου Παχυμέρη (1242 - περ. 1310) ότι στη χειροτονία, μαζί με την πατριαρχική ράβδο, ο πατριάρχης λάμβανε από τον αυτοκράτορα ένα καντηλέρι για δύο κεριά που ονομαζόταν διβάμβουλον ή διβάμπουλον²²⁵¹ μας επιτρέπει να συσχετίσουμε τον όρο με το δικήριον.

Οι όροι μονοβάμβουλον και διβάμβουλον²²⁵² φέρουν ως δεύτερο συνθετικό τους τη λέξη αμπούλα προερχόμενη από τη λατινική ampulla η οποία παραπέμπει προφανώς σε κυλινδρική κηροθήκη και όχι σε κηροπήγιο. Η εμφάνιση των όρων αυτών με το νόημα των κηροστατών φαίνεται να συμπίπτει με την εμφάνιση της χρήσης παρόμοιων καντηλεριών στον 12ο-13ο αι.

2241. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 38, υποσημ. 32.

2242. *Vatopedi I*, αρ. 12, σ. 123, στ. 21.

2243. Κωνσταντίνος, *Περιγραφή Όρους Σινά*, σ. 29.

2244. Κώδιξ Ιεράς Μονής Διονυσίου, σ. 133 (αναφορά Σεπτεμβρίου 1814) «φ. 123: +δύο δύσκοι μικροί ἀσημένιους μέ τὰ σαμτάνιά τους ἀσιμένιους...».

2245. *Τυπικόν Αγίου Διονυσίου*, σσ. 165, 650.

2246. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σ. 357.

2247. Γκράτζιου, Λαζαρίδου, *Χριστιανική Συλλογή*, αρ. 308.

2248. Larin, *Dikerion and Trikerion*, σσ. 417-419.

2249. Ψευδο-κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ.190, στ. 6, σ. 191, στ.10, σ. 198, στ.5.

2250. Ψευδο-κωδινός, *Περὶ ὀφφικίων*, σ. 191, στ. 10-12.

2251. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, σ. 185, στ. 16 έως σ. 186, στ. 9.

2252. *Λεξικό Κριαρά*, λήμμα «διβάμπουλον».

2.1.2 Ορολογία για τα αναρτημένα λαμπαδοφόρα ή φωτοφόρα στηρίγματα

Οι *coronae*²²⁵³ ονομάζονταν επίσης *fara coronata*, *coronae farales*, *canthara*²²⁵⁴ και ήταν μεγάλα στεφάνια αναρτημένα στην οροφή μέσα στα οποία έβαζαν γυάλινα αγγεία που περιείχαν λάδι. Σε αιγυπτιακό κατάλογο απογραφής του 5ου αι. αναφέρεται ο όρος στέφανος που θεωρείται το ισοδύναμο του λατινικού όρου *corona*²²⁵⁵ όπως και τα συνώνυμα στεφάνη, στέφος, στεφάνωμα.

Γενικώς η *corona* (στέφανος) είχε το νόημα να τιμήσει κάποιον πρόσωπο και να αναγνωρίσει τη σπουδαιότητά του και την αυτοθυσία του. Προφανώς με τη σημασία αυτή εισέρχεται και στη χριστιανική εκκλησία. Οι *coronae*, θεωρούνται ότι ήταν το μοναδικό μέσο φωτισμού των πιο σημαντικών κτηρίων της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου, όπως της βασιλικής του Τιμίου Σταυρού στην Ιερουσαλήμ και της βασιλικής του Αγίου Λαυρεντίου²²⁵⁶.

Στους καταλόγους των κωνσταντίνειων βασιλικών, αυτής του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη και της βασιλικής της Αναστάσεως στην Ιερουσαλήμ, που περιλαμβάνονται στη βιογραφία του Πάπα Σουλβέστρου οι *coronae* σχετίζονται άμεσα με τις αναφορές ειδικών φωτιστικών που προορίζονταν για την Αγία Τράπεζα, για τον Πανάγιο Τάφο και για τη λειψανοθήκη²²⁵⁷. Λαμβάνοντας υπόψη ότι σαφέστατα και στις τρεις περιπτώσεις οι *coronae*, στέφανοι στα ελληνικά, τοποθετούνται σε σημεία που σχετίζονται με τάφο και παράλληλα ότι βρισκόμαστε ακόμη σε μία περίοδο που η ρωμαϊκή παράδοση της στέψης έχει υιοθετηθεί και από τη χριστιανική εκκλησία για τη στέψη των μαρτύρων της, όπως διαπιστώνουμε σε απεικόνιση σε κάλυμμα λειψανοθήκης του 4ου αι. από την Ain Zirara της Νουμιδίας που σήμερα ανήκει στο Χριστιανικό Μουσείο του Βατικανού²²⁵⁸ (Εικόνα 532), τότε καθίσταται προφανής ο σκοπός της παρουσίας των *coronae* (στεφάνων) να στεφανώσουν, ή με άλλα λόγια να αποδώσουν τιμή στον νεκρό.

Μια πολύ μεταγενέστερη αναφορά «στεφανίτ(ας) σιδηρ(οῦς) ἀπὸ ἔνδεκα, ὀκτῶ»²²⁵⁹, θεωρώ ότι ίσως υποδηλώνει μία επικράτηση του όρου στέφανος ως συνώνυμο της *corona*. Άλλωστε με βάση αυτήν την αναφορά οι στεφανίτες έχουν ερμηνευθεί ως φωτιστικό με κυκλικό σχήμα²²⁶⁰.

Άλλη μια ομάδα φωτιστικών που αναφέρεται στο *Liber Pontificalis* είναι τα *fara* (ή *phara*) *canthara*²²⁶¹. Αυτά αρχικά ερμηνεύτηκαν είτε ως πολυ-

2253. Smith, Wayte, Marindin, *Dictionary*, λήμμα "corona". Du Cange κ.ά., *Glossarium* τ. 2, στήλη 572c.

2254. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 365.

2255. DAGR, τ. 2.2, σ. 1520 και τ. 4.2, σ. 1508.

2256. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 365.

2257. Geertman, *Illuminazione*, σ. 141.

2258. Van der Meer, Mohrmann, *Atlas*, αρ. 485.

2259. Πρακτικό Παραδόσεως τοῦ πατριαρχικοῦ νοταρίου Ἀδάμ, σ. 9,106-107.

2260. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 173 και υποσημ. 56. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σ. 491.

2261. Πληροφορίες για *cantharus*, *cantharum* από Du Cange κ.ά., *Glossarium*, τ. 2, στήλη 104c. Πληροφορίες για το *Pharus* από Du Cange κ.ά., *Glossarium*, τ. 6, στήλη 303b.

κάντηλα²²⁶² που έφεραν διαμπερείς κυκλικές υποδοχές για τις γυάλινες καντήλες²²⁶³ είτε ως συνδυασμός φωτιστικών λαδιού και κεριών με το σκεπτικό ότι με τους όρους *canthari*, *canthara* περιγράφονταν φωτιστικά λαδιού και οι όροι *pharus*, *farus*, *farum*, *pharum*, *phari*, *phara* αφορούσαν φωτιστικά που στήριζαν κεριά²²⁶⁴. Ωστόσο, η αναφορά ότι ο Μέγας Κωνσταντίνος διέταξε να κατασκευάσουν χρυσό φάρο κοσμημένο με ογδόντα δελφίνια που έπρεπε να καίει μπροστά από την Αγία Τράπεζα στη βασιλική του Αγίου Πέτρου στο Βατικανό: «*Farum cantharum ex auro purissimo ante altare, in quo ardet oleum nardinum pisticum cum delphinis octuaginta*»²²⁶⁵, μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι ο όρος *farum* προφανώς δεν σχετιζόταν αποκλειστικά με φωτιστικά κεριών.

Από αναφορά στο *Liber Pontificalis*, στον βίο του Πάπα Αναστασίου, προκύπτει ότι το *pharum cantharum* δεν σήμαινε πάντα πολύφωτο για ανάρτηση αλλά ορισμένες φορές δήλωνε *corona* που πατούσε σε πόδι²²⁶⁶. Το *pharacantara* θεωρήθηκε ότι δεν αναφερόταν μόνο σε πολύφωτα για ανάρτηση αλλά επίσης και σε είδη δέντρων ή καντηλεριών εφοδιασμένων με πόδι, στα κλαδιά των οποίων τοποθετούνταν κεριά ή φωτιστικά λαδιού²²⁶⁷. Παράλληλα, μάλλον πρέπει να απορρίψουμε την υπόθεση ότι ένα από τα ιδιαίτερα στοιχεία του όρου *phara* ή *phara* –εκτός από τις διαφορετικές τους εφαρμογές– φαίνεται ότι ήταν εκείνο για να περιγράψει φωτιστικά ελαίου²²⁶⁸. Το πιθανότερο είναι ότι οι προαναφερθέντες όροι, σχετικοί με το *pharum* και τα *phara*, αποτελούν γενικούς όρους που δήλωναν ό,τι φωτιζε, κάτι ανάλογο με τους όρους *candela*, λαμπάδα και φανό, και χρησιμοποιούνταν για να διακριθεί η φωτιστική χρήση τόσο των *coronae* όσο και των *canthara*. Την άποψη αυτή φαίνεται ότι επιβεβαιώνει με τον καλύτερο τρόπο η αναφορά στο *Liber Pontificalis* «*Coronam ex auro purissimo, qua est Pharus cantharus*»²²⁶⁹, στην οποία αναρτημένο φωτιστικό λαδιού σε σχήμα κορώνας, χαρακτηρίζεται ως *pharus cantharus* για να διακριθεί από την αφιερωματική *corona votive (regnum)*²²⁷⁰ επιτρέποντάς μας παράλληλα να συνάγουμε το συμπέρασμα ότι το *Pharus cantharus* θα μπορούσε να δηλώνει και μία πιο απλή παραλλαγή των *coronae*²²⁷¹ χωρίς όμως –κατά τη γνώμη μου– να ισχύει η άποψη του H. Geertman ότι η *corona* είναι πάντα ένας *pharus cantharus* αλλά ο *pharus cantharus* δεν έχει πάντα το σχήμα της κορώνας²²⁷².

Κλειδί για την ερμηνεία τόσο των υποστηρικτικών μέσων όσο και των φωτιστικών που περιγράφονται με τους όρους *cantharum*, *canthara* απο-

2262. Κατ' αναλογία με τον σημερινό όρο *καντήλα* μετέρχομαι και τον όρο *πολυκάντηλο* για να δηλώνω πολύφωτα με φωτιστικά ελαίου, δηλαδή με καντήλες. Για τα πολύφωτα με κεριά χρησιμοποιώ τον όρο *πολύκηρα*.

2263. Chevalier, *Dalmatie*, σ. 166, εικ. 2.

2264. Martigny, *Dictionnaire*, σ. 153, λήμμα "cierge".

2265. Martigny, *Dictionnaire*, σ. 153, λήμμα "cierge".

2266. Schryver, *Vlierzele*, σ. 38, υποσημ. 1.

2267. Caumont, *Cours d'antiquités*, σ. 123.

2268. Pavolini, *Liber Pontificalis*, σ. 115.

2269. Du Cange κ.άλ., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, λήμμα "pharus".

2270. Geertman, *Illuminazione*, σ. 147.

2271. Geertman, *Illuminazione*, σ. 138 και Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, σ. 365.

2272. Geertman, *Illuminazione*, σ. 138 και υποσημ. 5.

τελείο συσχετισμός τους με τους όρους *κρατήρ, κρατῆρες, κρητῆρες*²²⁷³. Λαμβάνοντας υπόψη αυτό το δεδομένο, φαίνεται να παρακάμπτουμε την αδυναμία συσχέτισης των φωτιστικών μέσων και υποστηριγμάτων που αναφέρονται στο *Liber Pontificalis* και στην Ἐκφρασιν τοῦ ναοῦ ἁγίας Σοφίας ἀπό τον Παῦλο Σιλεντιάριο. Παράλληλα, οι συχνές αναφορές σε *canthara* φαίνεται ὅτι βρίσκουν ἀντιστοιχία σε αναφορές κρατήρων σε βυζαντινές γραπτές πηγές.

Συγκεκριμένα ο Ε. Αντωνιάδης ἀναφέρει: «Ἄνωθεν πάλι του ἐπιστυλίου ἐξετείνεται στενή δίοδος γιὰ τον νεωκόρον, ὅπου και δὴ ἐμπροσθεν τῆς ὁποίας υψοῦντο πολυκάνδηλα δενδρόμορφα, κυπαρίσσοις παρεμπερή, ἀνάλογα με αὐτὰ του ἀμβωνα, που εἶχαν ἀντὶ γιὰ ρίζες ἀργυρούς κρατήρες κάτω ἀπὸ αὐτὰ, ἐνῶ στο μέσο τους υπῆρχε φωτοβόλος σταυρός μεγάλων μάλλον διαστάσεων»²²⁷⁴ και ὀπτικοποιεῖ τὴν περιγραφή αὐτὴ με ἀνάλογη σχεδιαστικὴ ἀπόδοση²²⁷⁵ (Εικόνα 533). Κάτι ἀνάλογο ἐπιχείρησε πρὸ πρόσφατα και ἡ Μ. L. Fobelli²²⁷⁶ (Εικόνα 534). Ἐνας ἄλλος κρατήρας, πολὺ φωτός αὐτὴ τὴ φορὰ, ἀναφέρεται στα Θαύματα του ἁγίου Δημητρίου²²⁷⁷ και φαίνεται να περιγράφει ἀργυρὸ πολὺφωτο ἀναρτημένο με μία ἀλυσίδα στερεωμένη κάτω ἀπὸ τὴν οροφὴ τῆς βασιλικῆς και πάνω ἀπὸ τὴν κορυφὴ του κιβωρίου²²⁷⁸ και στὴν περίπτωση αὐτὴ ἴσως δηλώνεται πολυκάντηλο με τὸ κεντρικὸ του μέρος να ἔχει σχῆμα κρατήρα ἢ καντήλα κρατηρόσχημη με περισσότερα ἀπὸ ἓνα φτιλίδια, ὅπως τὸ παράδειγμα που ἀπεικονίζεται σε μικρογραφία του κῶδ. Vat. gr. 1162, φ. 92²²⁷⁹ (Εικόνα 450)²²⁸⁰.

Οι ἀναφορές στο *Liber Pontificalis* στους ἀριθμούς των *coronae* και *fara canthara*²²⁸¹ που φώτιζαν τὶς βασιλικές φανερώνουν τὸ μικρὸ ἀριθμὸ των πρῶτων σε σχέση με τὰ *fara canthara*. Θεωρῶ ὅτι ἡ *corona* (στέφανος) ἦταν αὐτὴ που ἐξυπηρετοῦσε τὸν γενικὸ φωτισμὸ, ἐν εἶδει πολυελαίου, ἐνῶ τὰ *fara canthara* προορίζονταν γιὰ περιφερειακὸ ἢ ἴσως και ἐντοπισμένο φωτισμὸ.

Οι ὅροι *canistra exafoti* και *canistra exedecafoti*²²⁸² φαίνεται ὅτι περιγράφουν πολυκάντηλα διάτρητα σκεῦη με μία μεγάλη ὑποδοχὴ στο κέντρο γιὰ ἡμισφαιρικὴ κανδήλα και μικρότερες ὑποδοχές στὴν περιφέρεια γιὰ συγκράτηση καντήλων με στέλεχος, πιθανῶς παρόμοια με τὸ πολυκάντηλο του 6ου-7ου αι., ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ Συλλογὴ του Christian Schmidt με αρ. ευρ. 879²²⁸³ (Εικόνα 378).

2273. Βλ. στο κεφ. V: καντήλες.

2274. Ἀντωνιάδης, *Ἐκφρασις*, τ. Β', σσ. 87-88.

2275. Ἀντωνιάδης, *Ἐκφρασις*, τ. Β', σ. 87, σχ. 256.

2276. Fobelli, *Paolo Silenziario*, εικ. 38.

2277. Μπακιρτζής, *Ἁγίου Δημητρίου θαύματα*, Θαύμα Δωδέκατον, σ. 168, παρ. 104.

2278. Grabar, *Saint Demetrios*, σ. 22-23.

2279. Stornajolo, *Miniature delle Omilie*, σ. 37.

2280. Grabar, *Saint Demetrios*, σ. 22-23. Βλ. ἀναλυτικὰ γιὰ πολὺφωτους κρατήρες στὴν ἀντίστοιχη ἐνότητα.

2281. Geertman, *Illuminazione*, σ. 153.

2282. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 196.

2283. *Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, σ. 215, αρ. II.9.

Με βάση τις αναφορές «δρακόντια πέντε χαλκά, καμάρια χαλκὰ χυτὰ μετὰ τῶν χειρῶν αὐτῶν»²²⁸⁴ και «Δρακοντάρια ἔννεα μετὰ τῶν ἀβηγῶν αὐτῶν»²²⁸⁵ τα δρακοντάρια ερμηνεύονται είτε ως δρακόμορφα στηρίγματα φωτιστικών²²⁸⁶, είτε ως λάβαρα²²⁸⁷. Τα δρακοντάρια πιθανώς ήταν κυρίως σιδερένια ή μπρούτζινα άγκιστρα - ή ξύλινα κατά τη Μουρίκη²²⁸⁸ - όμοια με αυτό που απεικονίζεται σε τοιχογραφία του 12ου αι. προερχόμενη από τον Ναό της Ευαγγελίστριας στο Γεράκι²²⁸⁹ (Εικόνα 535)²²⁹⁰. Η Μ. Ξανθοπούλου διατυπώνει την άποψη ότι ο όρος θα μπορούσε επίσης να αναφέρεται σε ζωόμορφα στελέχη ορισμένων πολύφωτων και κατ' επέκταση στο ίδιο το πολύφωτο²²⁹¹. Τα δρακοντάρια ορισμένες φορές ήταν εφοδιασμένα με αβίνες²²⁹².

Στη Μεταβυζαντινή περίοδο έχουμε πληροφορία που καθιστά σαφές ότι ο όρος δρακόντια αποδίδεται σε μανουάλια²²⁹³. Μία αναφορά του 1800 επιτρέπει να εικάσουμε ότι με τον όρο δρακόντια περιγράφονται επιτραπέζιοι κηροστάτες²²⁹⁴ και ίσως ο όρος ήταν ο καταλληλότερος για να περιγράψει το δικέρι και το τρικέρι από τη Μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Πάτμου που χρονολογούνται στα 1785²²⁹⁵. Με βάση τις πληροφορίες που παρατίθενται στο μεταβυζαντινό Τυπικόν του Αγίου Διονυσίου, το δρακόντιον ή δρακόντιον έχει ερμηνευθεί ως μακρόστενο ξύλο ζωγραφισμένο και ως μπρούτζινος σωλήνας μήκους 40 εκ. περίπου, στην κορυφή του οποίου προσαρτάται λυχνία η οποία ανάπτει σε κατάλληλο χρόνο κατά τη διάρκεια των ιερών ακολουθιών²²⁹⁶. Μερικά μεταβυζαντινά ξύλινα τέμπλα διατηρούν δρακόσχημα άγκιστρα από τα οποία αναρτούνταν οι καντήλες του τέμπλου. Παρόμοιους κηροστάτες μπορούμε να παρατηρήσουμε σε ένα ασημένιο πολυέλαιο που χρονολογείται στα 1736 και προέρχεται από τη Μονή του Αγίου Ιωάννη στην Πάτμο²²⁹⁷. Πλευρικά στηρίγματα καντήλων που θυμίζουν δρακοντάρια απεικονίζονται σε μεταβυζαντινό χαρακτηριστικό²²⁹⁸.

Θεωρώ ότι ο όρος δρακοντάρια ή δρακόντιον περιγράφει το σχήμα και όχι τη χρήση των αντικειμένων και για το λόγο αυτό φαίνεται ότι θα

2284. Μονή Ξυλουργοῦ, σ. 68, υποσημ. 11.

2285. Τυπικόν Πακουριανού, σ. 125, στ.1742.

2286. Bouras, Byzantine Lighting Devices, σσ. 481, 491. *Project Typika*, λήμμα «δρακοντάρια». Τυπικόν Πακουριανού (μτφρ.), σ. 554. Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 1, σσ. 175-176 και υποσημ. 65 και 66.

2287. Grégoire Pakourianos, σσ. 124-125. Μονή Ξυλουργοῦ, σ. 71, υποσημ. 24.

2288. Μουρίκη, Αλεποχώρι, σσ. 41-42.

2289. Mouriki, Stylistic Trends, εικ. 71.

2290. Bouras, Byzantine Lighting Devices, σ. 481. Βλ. επίσης Μουρίκη, Αλεποχώρι, σσ. 41-42.

2291. Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 175.

2292. Grégoire Pakourianos, σ. 125, στ. 1742-1743.

2293. Μωυσής, Περί των αγιορειτικών κηροποιείων, σ. 282.

2294. Κώδιξ Ιεράς Μονής Διονυσίου, σ. 80. (αναφορά 7 Σεπτεμβρίου 1800) «φ. 64: 4: δρακόντια άργηρά δια τήν άγίαν τράπεζαν- 2:δύσκους άργηρούς - δια τήν άγίαν τράπεζαν- 2:ἔτει δρακόντηα άργηρά τής Ιεράς προθέσεως-».

2295. Παπαδόπουλος, Φατούρου, *Επιγραφές Πάτμου*, πίν. 1β,1γ.

2296. Τυπικόν Αγίου Διονυσίου, σ. 651.

2297. Bouras, Byzantine Lighting Devices, σ. 481.

2298. Τούρτα, *Μεταβυζαντινά Χαρακτικά*, σ. 14.

μπορούσε να αναφέρεται σε υποστηρίγματα φωτιστικών που είχαν μορφή δράκοντα, λάβαρα διακοσμημένα με δράκοντες²²⁹⁹ αλλά και στηρίγματα βήλων σε μικρογραφία του κώδ. 602 της Μονής Βατοπεδίου, φ. 443β²³⁰⁰ (Εικόνα 536)²³⁰¹. Υπό το πρίσμα αυτό προφανώς ερμηνεύονται όλες οι παραλλαγές.

Οι λάμπες και τα κοσμηταρίτσια θα μπορούσαν να συσχετισθούν με τα πλευρικά στηρίγματα φωτιστικών και μάλιστα κεριών. Αμφότερα φαίνεται ότι ήταν μετάλλια ελάσματα εφοδιασμένα με κηροστάτες και εκτεινόμενα πάνω από τα επιστύλια του τέμπλου. Οι καμάρες των προσκυνημάτων ήταν παρόμοια τοξοειδή ελάσματα προσαρμοσμένα γύρω από το πλαίσιο των εικόνων του ιερού βήματος²³⁰².

Ο όρος λάμνα πρέπει να έχει σχέση με τη λάμα²³⁰³ και σχετίζεται πράγματι με το λατινικό *lamina*, *lamna*²³⁰⁴. Με βάση τα δεδομένα αυτά αλλά και τα όσα προκύπτουν από τις βυζαντινές πηγές φαίνεται ότι ο όρος περιγράφει προφανώς ένα μετάλλιο ελάσμα με κηροπήγια το οποίο τοποθετούνταν στο τέμπλο του Ιερού Βήματος ή κάτω από τις εικόνες²³⁰⁵. Η αναφορά σε πρακτικό δωρεάς του 1232-1233 μας παρέχει πληροφορίες για το υλικό και τον τρόπο κατασκευής τους: «μανουάλιον ἔν ἐπάφωτον καὶ λάμνα χυτὴ καὶ ἕτεραι (λάμναι) σιδηραὶ δύο»²³⁰⁶.

Καμάρα²³⁰⁷ και καμάριον²³⁰⁸. Με βάση τις ακόλουθες αναφορές σε βυζαντινά Τυπικά: «Καμάραι μανουάλια δύο»²³⁰⁹, «...Ἑτεραι καμάραι τῶν προσκυνημάτων δύο»²³¹⁰, «...καμάρια χαλκὰ χυτὰ μετὰ τῶν χερῶν αὐτῶν...»²³¹¹, «καὶ κατασειστῶν ἀνελλιπῶν καὶ καμάρων ἄνωθεν ἀνελλιπῶν ἕξ»²³¹², οι καμάρες και τα καμάρια ερμηνεύονται ως τοξοειδή κηροπήγια που χρησιμοποιούνταν και πάνω από τις εικόνες²³¹³.

Ο όρος παλάμη που απαντά στην αναφορά «παλάμες δύο ὀκτάφωτες» στη Διαθήκη του Ευστάθιου Βοΐλα²³¹⁴ έχει ερμηνευθεί ως δίσκος που φέρει πολλά φωτιστικά και εικάζεται ότι θα μπορούσε να ανήκει είτε σε πολυκάντηλα ή σε κανδήλαβρα²³¹⁵. Έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη ότι

2299. Μονή Ξυλουργοῦ, σ. 71.

2300. Χρήστου κ.άλ., *Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τόμος Δ΄*, εικ. 180, σ. 103.

2301. Βλ. επίσης Πελεκανίδης κ.άλ., *Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τόμος Α΄*, εικ. 223.

2302. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σ. 480 και υποσημ. 30.

2303. Παπαγεωργίου, *Λεξικό αντιδανεῖων*, λήμμα «λάμα».

2304. Du Cange, *Glossarium*, στ. 785. Oikonomides, *Actes de Docheiariou*, σ. 135. *Τυπικὸν Κοσμοσωτεῖρας*, σ. 45.

2305. *Project Typika*, λήμμα «λάμνα».

2306. Γράμμα Μονῆς Λέμβων, σ. 57.

2307. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σ. 491

2308. Μονή Ξυλουργοῦ, σ. 71, υποσημ. 24

2309. *Τυπικὸν Πακουριανοῦ*, σ. 123, στ. 1741. L-S, λήμμα «καμάρα», LBG, λήμματα «καμάρα», «μανουάλιον», Xanthopoulou, *Les lumineaires*, τ. 1, σ. 170.

2310. *Τυπικὸν τῆς μονῆς Θεοτόκου Ἐλεούσης*, σ. 123, στ. 32.

2311. Μονή Ξυλουργοῦ, σ. 68, υποσημ. 11.

2312. *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης*, σ. 154, 84.

2313. *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης* (μτφρ.), σ. 716, 719, υποσημ. 74 και 79.

2314. Parani, Pitarakis, Spieser, *Eustathios Boilas*, σ. 161. *Διαθήκη τοῦ Εὐστάθιου Βοΐλα*, σ. 24, 139.

2315. Xanthopoulou, *Les lumineaires*, τ. 1, σ. 173 και υποσημ. 55. LBG, λήμμα «παλάμη».

θα μπορούσε να αποτελεί έναν κυκλικό δίσκο με κηροπήγια, του οποίου το σχήμα θα ανακαλούσε στη μυαλό μας τα τεντωμένα δάκτυλα της παλάμης ενός χεριού²³¹⁶. Ωστόσο, θεωρώ ότι ο συγκεκριμένος όρος δεν αποκλείεται να περιέγραφε πολύκηρα που συγκρατούνταν από μεταλλικές απομιμήσεις ανθρώπινης παλάμης²³¹⁷ (Εικόνα 537).

Ο όρος φωτοδοτικόν μικρόν έχει ερμηνευθεί ως μικρό φωτιστικό, ίσως ένα πολύφωτο²³¹⁸. Ο όρος φωταγωγός, «ὁ τὸ φῶς φέρων»²³¹⁹, θεωρώ ότι αποτέλεσε μάλλον γενικό όρο που χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει τόσο τους φορείς τεχνητού φωτισμού όσο και τα φωτιστικά ανοίγματα που επιτρέπουν τη διέλευση του φυσικού φωτός στο εσωτερικό των κτηρίων. Φαίνεται ότι, εκτός από καντήλες, θα μπορούσε να περιγράφει και πολυκάντηλα «ἀνάψετε καὶ τὰς μικρὰς ἀπάσας φωταγωγούς, λέγω δὴ τὰ οὕτω κοινῶς λεγόμενα πολυκάνδηλα»²³²⁰.

Πολυκάνδηλον ἢ πολυκάντηλον²³²¹: Αντικείμενο στο οποίο τοποθετούνταν πολλαπλά φώτα, είτε γυάλινες καντήλες²³²² είτε κεριά και θα μπορούσε να έχει διάφορα σχήματα. Ο όρος έχει ερμηνευθεί είτε ως πολύφωτο αναρτημένο με αλυσίδες είτε ως μια ένωση πολλών καντήλων τοποθετημένων σε ένα μόνο υποστήριγμα²³²³. Η περιγραφή του Σιλεντιάριου, στην Ἐκφρασιν τοῦ ναοῦ ἁγίας Σοφίας: «οὐδ' ἐνὶ δίσκοις μούνοις φέγγος ἔλαμπε φιλένυχον ἄλλ' ἐνὶ κύκλῳ καὶ μεγάλου σταυροῖο τύπον πολὺωπα νοήσεις, γείτονα μὲν δίσκοιο, πολυτρήτοισι δὲ νώτοις ἄγγος ἔλαφρίζοντα σελασφόρον»²³²⁴ αναφέρεται σε σταυρόσχημα (Εικόνα 538²³²⁵ και σχετική ενότητα παρακάτω) αλλά και σε δισκόμορφα πολυκάντηλα²³²⁶. Μία τουλάχιστον μορφή του περιγράφεται με εύγλωττο τρόπο και από τον Συνεχιστή του Θεοφάνους στη Χρονογραφία του (10ος αι.): «...καὶ ὁ εἰς φωταγωγίαν κατασκευασθεὶς αὐτῶ κύκλος, ὅπερ φασὶ πολυκάνδηλον...»²³²⁷. Εξάλλου, η αναφορά στο Τυπικόν της μονής Ξυλοργού «κόσκηνα χαλ(κὰ) τῶν πολυκανδ(ή)λ(ων) μετὰ τ(ῶν) βασταγι(ων) αὐτ(ῶν) ἑπτὰ, μετὰ καὶ τῶν ἀβινῶν μικρῶν καὶ μεγάλων θ»²³²⁸ φαίνεται ότι περι-

2316. *Project Typika*, λήμμα «παλάμη». Parani, Pitarakis, Spieser, Eustathios Boïlas, σ. 161

2317. Wamser, *Die Welt von Byzanz*, πίν. XXV.

2318. Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 174, υποσημ. 57. Parani, Pitarakis, Spieser, Eustathios Boïlas, σ. 161.

2319. Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, *Λεξικόν (Π-Ω)*, φι 1127, στ. 1, λήμμα «φωταγωγός».

2320. *Τυπικόν Βεβαίας Ἐλπίδος*, σσ. 17-18, σ. 79. Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 173-174.

2321. Για αναφορές του όρου πολυκάνδηλα σε βυζαντινές πηγές, βλ. Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 172-173, υποσημ. 49.

2322. Στο Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, σ. 373 σημειώνεται ότι κάποιες φορές στα ταπεινότερα σπίτια οι καντήλες θα μπορούσαν να είναι και πήλινες. Κατά τη γνώμη μου ίσως η επιλογή αυτή να σχετίζεται και με την επιλογή καυσίμου, πιθανῶς ζωϊκού λίπους.

2323. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 38, υποσημ. 30.

2324. Παῦλος Σιλεντιάριος, *Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ ἁγίας Σοφίας*, σσ. 826-830.

2325. Fobelli, *Paolo Silenziario*, εικ. 48.

2326. Boyd, *Service of the Liturgy*, σ. 170. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σσ. 34-35.

2327. Συνεχιστὰ Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, σ. 211, 1-3.

2328. *Μονή Ξυλοργού*, σ. 74, 24.

γράφει τη διάτρητη μορφή δίσκων πολυκαντήλων συγκεκριμένου σχήματος και συσχετίζει με αυτά τόσο τα βαστάγια όσο και τις άβίνες. Η αναφορά στο Πρακτικό Παραδόσεως του πατριαρχικού νοταρίου Άδάμ, (1073) σε «...πολλυκάνδηλα χυτὰ μετὰ καιροπηγίων ἀπὸ ἔνδεκα, ὀκτώ, ἕτερα πολλυκάνδηλα λαδικινὰ ἀπὸ δέκα...»²³²⁹ καθιστά σαφές ότι ο όρος μπορούσε να χρησιμοποιείται τόσο για πολύφωτα με κεριά όσο και για εκείνα με φωτιστικά λαδιού.

Το τρικάνδηλον απαντά ως όρος στο Τυπικόν της μονής του Χριστού Παντοκράτορα στις ακόλουθες αναφορές: «Κανδήλαι ἀκοίμητοι ἀπτέσθωσαν... καὶ ἄλλη ἐν τῷ τρικανδήλῳ τοῦ βήματος... μίᾱ ἐν τῷ τρικανδήλῳ τοῦ τρούλλου»²³³⁰ «εἰς τὴν ἁγίαν εἰκόνα τῆς Ἑλεούσης ἕτερον τρικάνδηλον ἔν»²³³¹, «Παραδοθήσονται δὲ τῷ νοσοκόμῳ (νομίσματα ὑπέρ-πυρα εἴκοσιν) ... ὑπὲρ ... καὶ τῷ τρικανδήλῳ τῷ ὀφείλοντι ἄπτειν εἰς τὴν καθέδραν τῶν ἱατρῶν»²³³², «Ἐν δὲ ταῖς συνάξεσι τοῦ ὄρθρου, τῆς λειτουργίας καὶ τοῦ ἔσπερινοῦ ἀπτέσθωσαν ... καὶ (αἱ κανδήλαι) τῶν τρικανδήλων»²³³³ «... ἐν δὲ τοῖς μανουαλίοις τῶν τρικανδήλων τοῦ μύακος καὶ τοῦ τρούλλου τετραοὔγγια καὶ εἰς τὰ λοιπὰ τρικάνδηλα ὁμοίως ἐν οἷς εἰσι κηροπήγια καὶ ἐν τοῖς διακονικοῖς»²³³⁴. Ο όρος προφανώς αναφέρεται στον αριθμό των καντήλων. Λαμβάνοντας υπόψη το στοιχείο αυτό, θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι ο όρος, κατά περίσταση, θα μπορούσε να περιγράφει είτε δισκόμορφο πολυκάνδηλο με τρεις οπές για καντήλες, όπως το παράδειγμα του 6ου αι. που ανήκει στη Συλλογή Corning Museum of Glass, με αρ. ευρ. 63.1.30 A-D²³³⁵ (Εικόνα 539), είτε σταυρόσχημα πολύφωτα, για στήριξη και ανάρτηση καντήλων και πιθανώς πολυκάντηλων, κατακόρυφα τοποθετημένων, όπως αυτό που βρέθηκε στη Θάσο²³³⁶ (Εικόνα 540). Επιπλέον η αναφορά για τοποθέτηση κεριών «...ἐν δὲ τοῖς μανουαλίοις τῶν τρικανδήλων τοῦ μύακος...»²³³⁷ μας επιτρέπει να διακρίνουμε στην περίπτωση αυτή ένα φωτιστικό ανάλογο με το καντηλέρι του 550-650 που προέρχεται από την Ανατολική Μεσόγειο²³³⁸ (Εικόνα 541). Τέλος, την ιδέα του τρικάντηλου παρέχει το παράδειγμα τριών συνενωμένων μετάλλινων καντήλων που χρονολογείται στα 1879, και αποτελεί δωρεά οικογένειας Ζαρίφη στον Καθεδρικό ναό Αγίας Σοφίας του Λονδίνου²³³⁹ (Εικόνα 542).

Ο όρος πολύλυχον αποδίδεται και ως συνώνυμο του όρου πολυκάνδηλον²³⁴⁰.

2329. Πρακτικό Παραδόσεως του πατριαρχικού νοταρίου Άδάμ, σ. 9, στ. 106-107.

2330. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 37, στ. 140-144.

2331. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 73, στ. 742.

2332. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 93, στ. 1083-1089.

2333. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 37, στ. 148-151.

2334. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 39, στ. 169-171.

2335. Whitehouse, *Roman Glass I*, αρ. 340.

2336. Abadie-Reynal, Sodini, *Thasos*, πίν. XVIII, a.

2337. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 39, στ. 169-170.

2338. Buckton, *Byzantium*, σ. 109, αρ. κατ. 118.

2339. Κακαβάς, *Ελλήνων Κειμήλια*, αρ. 12, σ. 101.

2340. Sophocles, *Greek Lexicon*, σ. 906.

Πολυέλαιος ή πολυέλεος²³⁴¹: ο όρος αυτός, όπως άλλωστε και το πολυκάνδηλο, θα μπορούσαν να περιγράφουν οποιοδήποτε πολύφωτο το οποίο συγκρατούσε είτε κεριά είτε γυάλινες καντήλες είτε αμφότερα. Η παρετυμολογία του από το έλαιον οδήγησε ίσως στην πεποίθηση ότι αναφέρεται ο όρος μόνο ως υποστήριγμα φωτιστικών λαδιού και συγκεκριμένα γυάλινων καντήλων. Στην ίδια άποψη οδήγησε και ο όρος πολυκάντηλο²³⁴², καθώς η σημερινή χρήση του όρου καντήλα παραπέμπει σε φωτιστικό λαδιού γυάλινο ή μεταλλικό²³⁴³.

Οι χοροί –κυκλικά στεφάνια ή πολυέλαιοι ή φωτοφόρα στεφάνια– όπως περιγράφονται από τον Παύλο Σιλεντιάριο κατά τον 6ο αι., ήταν πολυγωνικές κατασκευές που έφεραν καντήλες ή πολυκάντηλα καθώς και κεριά, τοποθετημένα κατά μήκος του επάνω μέρος της περιφέρειας τους²³⁴⁴, και ήταν ειδικά σχεδιασμένοι για να προσαρμόζονται σε ναούς με τρούλο.

Η αναφορά του λεξικογράφου Ησύχιου σχετικά με την ερμηνεία του χορού ως κύκλου ή στεφάνου²³⁴⁵ επιτρέπει να εικάσουμε ότι ο χορός αποτελεί ένα συνώνυμο του στεφάνου (σροπα) και ίσως μετέπειτα χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει έναν στέφανο μεγαλύτερων διαστάσεων. Αυτή η πληροφορία σε συνδυασμό με τη χρήση του όρου από τον Παύλο Σιλεντιάριο για την περιγραφή των φωτιστικών που ήταν αναρτημένα από το γείσο του τρούλου της Αγίας Σοφίας μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι ο όρος αυτός αξιοποιήθηκε αρχικά για να δηλώνει έναν στέφανο (χορώνα) ιδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων προορισμένο ίσως να χρησιμοποιείται σε τρουλαία κτίσματα. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά πολύ νωρίτερα από τον 12ο αι., όπως αρχικά υποστηρίχθηκε από τη Λ. Μπούρα²³⁴⁶.

Στη Μεταβυζαντινή περίοδο ως χορός ορίζεται μεγάλη μεταλλική στεφάνη αναρτημένη από τον τρούλο στο κέντρο του καθολικού και γύρω από τον πολυέλεο²³⁴⁷.

Ο όρος σταυρός που απαντά στη Μεταβυζαντινή περίοδο περιγράφει μπρούτζινη κατασκευή σε σχήμα σταυρού στα άκρα της οποίας βρίσκονται τοποθετημένα δύο δρακόνια. Η κατασκευή αυτή υψωνόταν από τον Εκκλησιαστικό με τροχαλίες²³⁴⁸ και θεωρώ πολύ πιθανόν ότι αποτελεί απόγονο αντίστοιχων σταυρόμορφων στηριγμάτων φωτιστικών της Βυζαντινής Περιόδου.

2341. L-S, τ. 3, σ. 634, λήμμα «πολυέλαιος». Sophocles, *Greek Lexicon*, σ. 905.

2342. Λεξικό της κοινής νεοελληνικής, λήμμα «πολυκάντηλο».

2343. Για το θέμα του πολυελαίου, βλ. Πάλλας, *Αρχαιολογικά*, σ. 97 καθώς και Ποταμιάνος, *Το Φως στη Βυζαντινή Εκκλησία*, σ. 129.

2344. Xanthoroulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 131.

2345. Ήσύχιος Ἀλεξανδρεύς, *Λεξικόν (Π-Ω)*, χι 645, στ. 1.

2346. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σ. 480.

2347. *Τυπικόν Αγίου Διονυσίου*, σ. 661. Βλ. επίσης *Κώδιξ Ιεράς Μονής Διονυσίου*, σσ. 24, 35 και σ. 133 (αναφορά Σεπτεμβρίου 1814) «φ. 123: +έτερον μικρόν με τρία κανδήλια καὶ ἕνα εἰς τὴν μέσσην ἀργυροῦν καθαρὸν +έτερα δύο πολυκάνδηλα ὅπου κρέμονται εἰς τοὺς χωροὺς, τὸ κάθε ἕνα ἀπὸ τρία κανδήλια καὶ ἕνα εἰς τὴν μέσση, καὶ ἀπὸ τρία τρικέλια μικρὰ διὰ καιρία –».

2348. *Τυπικόν Αγίου Διονυσίου*, σ. 660.

2.2 Ταξινόμηση υποστηρικτικών μέσων και μέσων ανάρτησης

Για την ταξινόμηση αυτού του φωτιστικού εξοπλισμού στο Βυζάντιο τίθενται τα ακόλουθα κριτήρια:

1ο κριτήριο: η θέση που είχαν στον χώρο. Τα υποστηρίγματα των φωτιστικών ήταν: α. ιστάμενα²³⁴⁹ ή στατά, δηλαδή πατούσαν κάπου, β. φορητά, γ. πλευρικά, τα οποία προορίζονταν για την ανάρτηση των φωτιστικών και θα μπορούσαν να είναι πακτωμένα ή στερεωμένα στους πλαϊνούς τοίχους, αποτελώντας επιτοίχια στηρίγματα, ή να είναι προσαρμοσμένα σε έπιπλα και δ. προσαρμοσμένα στις οροφές ώστε να αιωρούνται τα φωτιστικά. Αρωγό για τον προαναφερθέντα διαχωρισμό βρίσκουμε το ακόλουθο χωρίο «... καὶ χαλκοῖς σκεύεσι καταγυρώσας αὐτόν, καὶ τὰ μὲν ἄνωθεν τοῦ στέγους ἐξαρτήσας τοὺς ὑελίνους λύχνους μετεωρίζοντα τὰ δὲ κάτω που περιστήσας λαμπαδηφόρα πολύφωτα,...»²³⁵⁰.

2ο κριτήριο: το υλικό κατασκευής τους. Με βάση το υλικό τους διακρίνονται σε μέταλλα, γυάλινα, πήλινα, ξύλινα, λίθινα. Από τις βυζαντινές γραπτές πηγές φαίνεται ότι υπήρχαν μανουάλια χρυσά ή αργυρά²³⁵¹, από ίασπι ή ορεία κρύσταλλο (ολόκρυστα)²³⁵², σιδερένια²³⁵³ ή και χάλκινα²³⁵⁴. Αναφέρονται ακόμη «Σταταρέα μεγάλη μία μετὰ ἐξαφώτων ἤλεκτρος. Σταταρέαι λεπταὶ μακρέαι δύο ἤλεκτρος»²³⁵⁵. Επίσης, έχουμε αναφορά για δύο μανουάλια τα οποία είναι αργυρά σε μία περίοδο οικονομικής δυσπραγίας (1089), κοσμούνται μάλιστα με κατασειστά και «μετὰ κριῶν» και ζυγίζουν πέντε λίτρες²³⁵⁶. Αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι στα κείμενα δεν αναφέρονται ξύλινα μανουάλια. Θα πρέπει όμως να υπήρχαν και τέτοια, αν κρίνει κανείς από τις απεικονίσεις τους σε τοιχογραφίες²³⁵⁷. Εξάλλου, οι πληροφορίες μας συμπληρώνονται και από λατινικές γραπτές πηγές. Έτσι, σε κείμενο του 1131, αναφέρεται ένα ζεύγος από ασημένια καντηλιέρια «parium de candelabras argenteis» και στο χρονικό του Monte Cassino βρίσκουμε κανδήλαβρα καμωμένα από ασημί και όνυχα (argenteum cum onichino) και άλλα που είναι από κρύσταλλο (de cristallo) ή (cum malis christallinis)²³⁵⁸.

2349. Βλ. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 39, στ. 165-172, σ. 39, στ. 165-172, όπου γίνεται λόγος για ιστάμενα δωδεκαφώτια: «ἐν δὲ τοῖς δωδεκαφωτίοις τοῖς ἱσταμένοις ἔμπροσθεν τῆς προκειμένης ἀγίας εἰκόνας τοῦ Σωτῆρος».

2350. Darrouzès, Gregoire Antiochos, σ. 88, στ. 57-59.

2351. *Διήγησις περὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας*, ενότητα 23, στ. 1-18. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, σ. 134. Καταγραφή τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας σ. 567.

2352. *Διήγησις περὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας*, ενότητα 23, στ. 1-18. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, σ. 134. Καταγραφή τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας σ. 567.

2353. Πρακτικὸ Παραδόσεως τοῦ πατριαρχικοῦ νοταρίου Ἀδάμ, σ. 9, στ. 107. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, σ. 134.

2354. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, σ. 134. *Διαθήκη τοῦ Εὐστάθιου Βούλα*, σ. 24, στ. 138. *Τυπικόν Πακουριανοῦ*, σ. 123, στ. 1738. *Μονὴ Ξυλουργοῦ*, σ. 74, στ. 11.

2355. *Τυπικόν τῆς μονῆς Θεοτόκου Ἐλεούσης*, σ. 123, στ. 33 και σ. 124, στ. 1. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, σ. 134, υποσημ. 8.

2356. Acte du p̄tos Paul (1089), σ. 69 και για το κείμενο σ. 73, στ. 142: «Δεδώκαμέν σοι δὲ (καί) μανουάλια ἀργυρά δύο μετὰ κριῶν (καί) κατασειστών, ἱστώντα λιτρῶν πέντε».

2357. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, σ. 135 και υποσημ. 13.

2358. Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 154-155. «Candelabra de cristallo parium unam. et aliud parium argenteum cum onichino, et aliud parium argenteum cum malis christallinis».

3ο κριτήριο: το είδος του φωτιστικού που στήριζαν. Μπορούσαν να στηρίζουν σκεύος φωτιάς, πυρσό, κεριά, λυχνάρι ή καντήλα.

4ο κριτήριο: ο αριθμός των φώτων. Με βάση το κριτήριο αυτό διακρίνονται σε μονόφωτα και πολύφωτα. Με τον όρο πολύφωτα περιγράφονται όσα στήριζαν περισσότερα από ένα φωτιστικά μέσα. Ωστόσο, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι μία διάταξη επάνω στην οποία τοποθετούνται περισσότερες από μία φωτιστικές πηγές σε ένα υποστήριγμα, διαφέρει σαφώς στη λογική από τα πολύμυξα λυχνάρια, καθώς στην τελευταία περίπτωση τα αντικείμενα αποτελούν ως ενότητα φωτιστικές πηγές τα ίδια. Στοιχεία για τον αριθμό των φώτων αλλά και γενικότερα για τη μορφή των καντηλεριών αντλούνται και από τις γραπτές πηγές. Υπάρχουν αναφορές για «μανουάλιον ἔν ἑπτάφωτον»²³⁵⁹, προφανώς ανάλογο με αυτό που παριστάνεται σε τοιχογραφία στην Παναγία Οδηγήτρια στο Ρεέ²³⁶⁰ (Εικόνα 543), για «Σταταρέα μεγάλη μία μετὰ ἑξαφώτων ἤλεκτρος»²³⁶¹, για «τὰ δύο μανουάλια τὰ χυτὰ τὰ ἑξαφώτια»²³⁶², περὶ «δωδεκαφωτίους μανουάλιους»²³⁶³. Γίνεται λόγος για οκτάφωτα μανουάλια αναμμένα μπροστά από τις δύο προσκυνηματικές εικόνες²³⁶⁴ καθώς και για «ἕτερα μικρὰ δύο μετὰ τῶν διὰ χειρῶν κρατημάτων αὐτῶν. καμάραι μανουάλια δύο»²³⁶⁵. Μαθαίνουμε ακόμη ότι, εκτός από τα απλά μανουάλια, υπήρχαν συνθετότερες μορφές που μπορούσαν να έχουν εκτός από τη λαμπάδα και γύρω της, κυκλικά τοποθετημένα κεριά (ὄβελισκολυχνία), ἐξάφωτα, ἐπτάφωτα (Εικόνα 543²³⁶⁶) ἢ και δωδεκαφώτια μανουάλια. Υπήρχαν ακόμη μανουάλια φορητά (...τῶν διὰ χειρῶν κρατημάτων αὐτῶν) και μανουάλια τοξωτά (καμάραι)²³⁶⁷. Τέλος, ἡ ροτόντα, το περίκεντρο κτήριο, που βρισκόταν στη στρατιωτική συνοικία του Ἱεροῦ Παλατίου, ονομαζόταν ἑπτακάνδηλος και θόλος της ἑπταλύχνου λόγω του πολύφωτου με ἐπτά φώτα που ἦταν αναρτημένο σε αὐτήν²³⁶⁸.

Τέλος, πρὶν την αναλυτική παρουσίαση των στηριγμάτων των φωτιστικών μέσων, εἶναι ἀπαραίτητο να ξεκαθαρίσουμε ὅτι στις περιπτώσεις κατὰ τις οποίες ἡ υπερυψωμένη βάση ἢ το πόδι μίας φωτιστικῆς πηγῆς εἶναι συμφυή με αὐτήν αὐτά δεν ἐκλαμβάνονται ως υποστηρικτικά μέσα, καθώς αποτελοῦν δομικά στοιχεία της φωτιστικῆς πηγῆς και λειτουργοῦν ως ἀναπόσπαστα στοιχεία της. Ἀντικείμενα ὅπως για παράδειγμα πῆλινα²³⁶⁹ και μετάλλινα λυχνάρια με υπερυψωμένο συμφυές πόδι²³⁷⁰, ὅπως

2359. Γράμμα Μονῆς Λέμβων, σ. 57.

2360. Gligorijević-Maksimović, *Tabernacle*, εικ. 5,7.

2361. *Τυπικὸν τῆς μονῆς Θεοτόκου Ἐλεούσης*, σ. 123, στ. 33.

2362. Διαθήκη Μαρίας μοναχῆς, σ. 179, στ. 21. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, σ. 134, υποσημ. 8.

2363. *Τυπικὸν Κεχαριτωμένης*, σ. 109, στ. 1610.

2364. *Τυπικὸν Κοσμοσωτείας*, σσ. 44-45, στ. 164-167.

2365. *Τυπικὸν Πακουριανοῦ*, σ. 123, στ. 1740-1741. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, σ. 134.

2366. Gligorijević-Maksimović, *Tabernacle*, εικ. 5,7.

2367. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, σ. 135.

2368. Χανθορῶλου, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 173 και υποσημ. 51.

2369. Για πῆλινα λυχνάρια με συμφυές υπερυψωμένο στέλεχος βλ. Παπανικόλα-Μπακρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ.302, αρ. κατ. 326, *Byzanz Das Licht aus dem Osten*, (II.21-II.22).

2370. Ross, *Dumbarton Oaks*, τ. 1, αρ. 28, σ. 30.

λ.χ. ο λυχνοστάτης του 3ου αι., που ανήκει στη Συλλογή Dumbarton Oaks, με αρ. ευρ. 50.19²³⁷¹ (Εικόνα 544), οι γυάλινες ή μεταλλικές καντήλες με πόδι αλλά και μεταλλινες κατασκευές που θυμίζουν στο γενικό σχήμα τα καντηλέρια αλλά έχουν ως επίστεψή τους «δοχείο φωτός» συμφυές με το στήριγμα²³⁷² (Εικόνα 63²³⁷³) έχουν συμπεριληφθεί στα φωτιστικά μέσα.

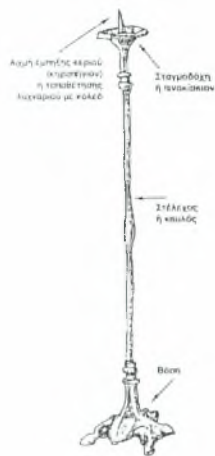
2.2.1 Στατά υποστηρίγματα φωτιστικών μέσων

2.2.1.1 Καντηλέρια

Είναι προφανές ότι η υποστήριξη των φωτιστικών μέσων επιτελούνταν κυρίως από τα μέταλλα καντηλέρια (candelabra) είτε αυτά ήταν επιδαπέδια είτε προορίζονταν να πατούν πάνω σε έπιπλα ή δομικά στοιχεία επιτραπέζια. Με βάση τη φωτιστική πηγή που υποστήριζαν διακρίνονται σε λαμπαδοστάτες ή πυρσοστάτες, σε κηροστάτες ή κηροπήγια, σε λυχνοστάτες και καντηλοστάτες. Μπορούμε να εικάσουμε ότι καντηλέρια ή τρίποδες κατασκευές θα μπορούσαν να στηρίζουν και δοχεία φωτός όπως αυτό που απεικονίζεται σε μικρογραφία του κώδ. 602 της Μονής Βατοπεδίου, φ. 380α²³⁷⁴ (Εικόνα 68). Είναι αναμφίβολο ότι η μοίρα των κηροστατών και των κηροπηγίων είναι αλληλένδετη με αυτή των λαμπάδων. Όταν η αρχαία λαμπάδα (candela) με την έννοια κυρίως του πυρσού υποκαθίσταται από την κέρινη λαμπάδα, οι πυρσοφόροι μετατρέπονται με τη σειρά τους σε κηροστάτες ή κηροπήγια. Έτσι, οι πυρσοφόροι που απεικονίζονται σε γαμήλιες και ταφικές τελετές ή σε τελετές adventus²³⁷⁵ παραχωρούν τη θέση τους στα κηροπήγια της χριστιανικής εκκλησίας.

2.2.1.1 A. Μετάλλινα καντηλέρια²³⁷⁶

Τρία πόδια (σπάνια τέσσερα) σχηματίζουν τη βάση η οποία στηρίζει ένα ψηλό στέλεχος, τον καυλό, (λατ. Scarus, σκάπος)²³⁷⁷, στην απόληξη του οποίου διαμορφώνεται ο δίσκος ή πινάκιον ή πινακίσκιον²³⁷⁸ ή σταγμοδόχη, ανάλογα με τη μορφή της φωτιστικής πηγής την οποία προορίζεται να στηρίξει και με τρόπο ώστε να επιτελεί τόσο τη συγκράτηση των καταλοίπων της καύσης όσο και του καυσίμου όταν αυτό χυνόταν²³⁷⁹ (Εικόνα 545). Την ειδοποιό διαφορά και το κριτήριο για το διαχωρισμό των καντηλεριών σε διαφορετικούς τύπους αποτελεί σαφώς η χρήση για την οποία προορίζονταν, που καθοριζόταν από τον τύπο του φωτιστικού που αυτά υποστήριζαν. Συνεχίζοντας την ισχυρή παράδοση του παρελθόντος

2371. Ross, *Dumbarton Oaks*, τ. 1, αρ. κατ. 28.

2372. Βλ. ανάλογο αντικείμενο, στο: Weitzmann, *Age of Spirituality*, αρ. 353, σσ. 385-386.

2373. Åkeström-Hougen, *Hunting Mosaics*, σ. 147, εικ. 84.

2374. Χρήστου κ.άλ., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Δ'*, εικ. 132.

2375. Βλ. σχετικά Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, εικ. 3.

2376. Xanthopoulos, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 66.

2377. Βλ. στο Smith, Wayte, Marindin, *Dictionary*, λήμμα "candelabrum".

2378. Μετέρχομαι τους όρους πινάκιον ή πινακίσκιον βασιζόμενος στην ακόλουθη αναφορά: Ίούλιος Πολυδεύκης, *Όνομαστικόν*, βιβλίο 10, ενότητα 115, στ. 6-9.

2379. Για τα μέρη του καντηλεριού βλ. επίσης Xanthopoulos, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 66.

τα τρία πόδια της βάσης διαμορφώνονται συνήθως ως πέλματα ζώων και σε αρκετές περιπτώσεις σχηματίζονται ως πόδια λιονταριού, ζώου που λόγω της φυσικής του δύναμης έχει φυλακτικό χαρακτήρα²³⁸⁰. Αυτή η τόσο ισχυρή παράδοση συνεχίστηκε έως τα μεταβυζαντινά χρόνια²³⁸¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι η τρίποδη βάση εξασφάλιζε καλύτερη σταθερότητα, καθώς τρία σημεία ορίζουν ένα επίπεδο και επιτρέπουν την ασφαλής στήριξη ακόμη και σε όχι απόλυτα επίπεδες επιφάνειες. Τετράποδες βάσεις εντοπίζονται στα ρωμαϊκά χρόνια, ένα στοιχείο σαφώς αλληλένδετο με το γεγονός ότι στις πολυτελείς ρωμαϊκές επαύλεις αλλά και στα ρωμαϊκά δημόσια κτήρια τα δάπεδα ήταν επίπεδα και δεν θα δημιουργούνταν προβλήματα αστάθειας για καντηλιέρα με τετράποδη βάση. Ως εξαιρέσεις που επιβιβάζουν τον κανόνα της επικράτησης των καντηλεριών με τρίποδη βάση στο Βυζάντιο, μπορούμε να δούμε το παράδειγμα μανουαλίου με τετράποδη βάση από τη Μονή Μεγίστης Λάβρας²³⁸² καθώς και μία απεικόνιση στατού πολύκηρου σε τοιχογραφία του 1330, στο Πατριαρχείο του Ρετ²³⁸³ (Εικόνα 606).

Το ψηλό και τορνευτό στέλεχος των μετάλλινων υποστηριγμάτων συνέβαλαν στην αποφυγή προβλημάτων, όπως η βρώση του λαδιού των λυχναριών και η ανατροπή τους από τα ποντίκια²³⁸⁴. Τα προβλήματα αυτά αποτυπώνονται στην αγγειογραφία ήδη από τα κλασικά χρόνια, όπως για παράδειγμα σε κάλυμμα πυξίδας του ζωγράφου της Μπολόνια, του 475-425 π.Χ.²³⁸⁵ (Εικόνα 546), αλλά περνά και στην γραμματεία της εποχής²³⁸⁶. Ο πρακτικός λόγος χρησιμοποίησης των υποστηρικτικών μέσων που προβάλλει διαχρονικά, δηλαδή την εξυπηρέτηση της ανύψωσης των φωτιστικών, αποτελεί αδήριτη ανάγκη και στην Ύστερη Αρχαιότητα. Η χρήση των καντηλεριών μάλιστα «ενδύεται» και με τον απαιτούμενο χριστιανικό συμβολισμό. Το λυχνάρι είναι κατ' αναλογία το φως του δίκαιου ανθρώπου, που βαδίζει δίπλα στον Χριστό, το Φως που πρέπει να αποκαλυφθεί σε όλους (Ματθ. ε' 15.1 έως 15.3)²³⁸⁷ «οὐδὲ καίουσιν λύχνον καὶ τιθέασιν αὐτὸν ὑπὸ τὸν μῶδιον ἀλλ' ἐπὶ τὴν λυχνίαν, καὶ λάμπει πᾶσιν τοῖς ἐν τῇ οἰκίᾳ»²³⁸⁸.

2380. Ross, *Dumbarton Oaks*, τ. 1, σ. 39, Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers* σ. 182 και Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, σσ. 138-139.

2381. Καλαμαρά, Αλμπάνη, *Με Πίστη και Φαντασία*, αρ. κατ. 3.

2382. Bouras, *Candelabra*, σ. 20, εικ. 1 και Xanthopoulou, *Saint-Tite*, σ. 112, εικ. 19-20.

2383. Djurić, Ćirković, Korać, *Pečka Patrijaršija*, σ. 136, εικ. 80.

2384. Προφανώς οι μύες αποτελούσαν έναν πραγματικό φόβο και τρόπο διαχρονικά καθώς μέσω της λαϊκής παράδοσης φτάνει ως εμάς το δημοτικό τραγούδι: «Ντίλι-ντίλι-ντίλι./ ντίλι το καντήλι/ που έφεγγε και κένταγε/ η κόρη το μαντίλι./ντίλι-ντίλι-ντίλι./ Ήρθε ο ποντικός./πήρε το φιλίλι/μέσ' από το καντήλι/που έφεγγε και κένταγε/η κόρη το μαντίλι./ντίλι-ντίλι-ντίλι». Αντίθετα, η γερμανική παροιμία: "Aus Liebe zum Talg leckt die Katze den Leuchter" η οποία μπορεί να αποδοθεί ως «από αγάπη για το λίπος η γάτα γλείφει το καντηλιέρα» δηλώνει ξεκάθαρα ότι στην περίπτωση χρήση ζωικού λίπους ως καυσίμου, ο κίνδυνος έπαιρνε τη μορφή της γάτας.

2385. Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 3.

2386. *Βατραχομομαχία*, σ. 20.

2387. Το ίδιο στο Λουκ. 8.16 καθώς και στο Μάρκ. 4.21.

2388. Chrzanowski, *Collection Zakos*.

Στο Liber Pontificalis ενδιαφέρον παρουσιάζει η πληροφορία της τοποθέτησης ασημένιων λυχναριών σε χάλκινους λυχνοστάτες (candelabra)²³⁸⁹. Τα επτά καντηλέρια της κωνσταντινείας βασιλικής του Αγίου Ιωάννη Λατερανού είχαν διαφορετική χρήση. Βρίσκονταν μπροστά από επτά τραπέζια προσφορών που ήταν τοποθετημένα στις δύο πλευρές της Αγίας Τράπεζας²³⁹⁰. Στον 5ο αι. φαίνεται ότι η εικόνα σχετικά με τα candelabra αλλάζει. Όλα είναι αργυρά και δεν γίνεται λόγος πια για χρυσή διακόσμηση. Το βάρος τους περιορίζεται στο ένα δέκατο του βάρους που είχαν σε προηγούμενες εποχές. Το ύψος αυτών των αντικειμένων δεν αναφέρεται, αλλά σύμφωνα με υπολογισμό, που βασίζεται στο βάρος και τον όγκο τους πρέπει να ήταν τουλάχιστον ενός ποδιού και να έφταναν μέχρι δύο πόδια, δηλαδή 30-60 εκ.²³⁹¹. Ο αριθμός τους είναι, ωστόσο, πάντα δύο ή τέσσερα και στους καταλόγους σχετίζονται με τα λειτουργικά σκεύη και με τον φωτισμό της Αγίας Τράπεζας και του πρεσβυτερίου²³⁹². Με βάση τα αντικείμενα που διασώθηκαν αλλά και τις μικρότερες διαστάσεις των καντηλεριών στον 5ο αι., ο H. Geertman έχει διατυπώσει την υπόθεση ότι στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο τα καντηλέρια τοποθετούνταν επάνω στην Αγία Τράπεζα και όχι στο δάπεδο²³⁹³. Μάλιστα αναφέρεται ότι υπήρχαν δύο τύποι καντηλεριών: τα επιδαπέδια που ήταν παλιότερος τύπος και τα οψιμότερα που χρησιμοποιούνταν επάνω στα έπιπλα κατά την Θεία Λειτουργία κάτι που επιβεβαιώνεται και από τις δωρεές του 6ου αι.²³⁹⁴. Η αναφορά στο Liber Pontificalis σε cereostatos maiores υποδηλώνει ότι υπήρχαν και cereostati minores. Θεωρήθηκε ότι στην πρώτη περίπτωση τα καντηλέρια προορίζονταν για επιδαπέδια χρήση ενώ στη δεύτερη πιθανώς για επιτραπέζια²³⁹⁵.

Το ύψος των καντηλεριών θα μπορούσε να κυμαίνεται από 30 εκ. για να στέκονται πάνω σε ένα τραπέζι ή σε άλλο υπερυψωμένο επίπεδο²³⁹⁶ –έως και πάνω από 120 εκ.– για να στέκονται στο έδαφος. Ένας ψηλός λυχνοστάτης απεικονίζεται σε μικρογραφία του κώδ. Plut. I, 56 (Ευαγγέλιο του Ραμπουλά), φ. 9v²³⁹⁷ (Εικόνα 315). Στη μικρογραφία αυτή ο άγιος Ιωάννης ο Ευαγγελιστής γράφει υπό το φως ενός υπερυψωμένου λυχναριού τοποθετημένου δίπλα στην καρέκλα του. Παρόλο που η απεικόνιση δείχνει τον λυχνοστάτη να χρησιμοποιείται σε ένα θρησκευτικό περιβάλλον, γνωρίζουμε από αρχαιολογικές ανασκαφές ότι τέτοιοι λυχνοστάτες χρησιμοποιούνταν συχνά σε ιδιωτικές κατοικίες κατά τη διάρκεια της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου. Σε οικία, στην αρχαία πόλη του

2389. Geertman, *Illuminazione*, σ. 148.

2390. Geertman, *Illuminazione*, σ. 150.

2391. Geertman, *Illuminazione*, σ. 150.

2392. Geertman, *Illuminazione*, σσ. 150-151.

2393. Geertman, *Illuminazione*, σ. 151.

2394. Geertman, *Illuminazione*, σ. 151.

2395. Geertman, *Illuminazione*, σσ. 151-152.

2396. Βλ. Kalavrezou, *Byzantine Women*, σ. 196 όπου η συγγραφέας θεωρεί ότι τα χαμηλότερα καντηλέρια προορίζονταν για τραπέζια ή για κόγχες στους τοίχους και τα ψηλότερα τοποθετούνταν στο δάπεδο.

2397. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 36.

Κουρίου, στην Κύπρο, η οποία πιθανώς καταστράφηκε από σεισμό το 365, ένας κοντός λυχνοστάτης ανακαλύφθηκε μαζί με ένα μαρμάρινο τραπέζι πάνω στο οποίο ήταν τοποθετημένος²³⁹⁸.

Μία παράλληλη πληροφορία που εκμαιεύουμε αφορά το ύψος των επιδαπέδιων ή ιστάμενων στο θυσιαστήριον μανουαλίων, το οποίο έφθανε το ύψος ενός ανθρώπου: «Ἔτερα δὲ εὐμεγέθη ἐποίησεν μανουάλια ὀλοάργυρα ν καὶ ἀνδρόμηκα ὀλοάργυρα σ τοῦ ἴστασθαι εἰς τὸ θυσιαστήριον»²³⁹⁹.

2.2.1.1 A1 Τυπολογία βυζαντινών μετάλλινων καντηλεριών

Η τυπολογία των βυζαντινών μετάλλινων καντηλεριών που δόθηκε από τη Μ. Ξανθοπούλου διακρίνει οκτώ διαφορετικούς τύπους βάσεων και οκτώ τύπους δίσκων ή σταγμοδοχών²⁴⁰⁰. Τα στοιχεία αυτά τέλος συνδυάζονται με τους διαφορετικούς τύπους των στελεχών. Ο συνδυασμός τους, κυρίως αυτός του στελέχους και της βάσης, δεν είναι επίσης αυθαίρετος, όπως αρχικά είχε θεωρηθεί. Έχει επισημανθεί ότι συγκεκριμένοι τύποι στελεχών αντιστοιχούν σε ορισμένα σχήματα βάσης. Σπάνια παραδείγματα εξαιρέσεων του κανόνα αφορούν αντικείμενα που μετασχηματίστηκαν σε παλιότερη ή πιο πρόσφατη χρονική περίοδο, τα συστατικά μέρη των οποίων παρουσιάζουν ετερόκλητες διαστάσεις και τεχνοτροπία. Η ίδια διαπίστωση ισχύει για τον δίσκο που αποτελεί ορισμένες φορές ένα στοιχείο λιγότερο χαρακτηριστικό από όσο το στέλεχος και η βάση. Αυτοί οι συσχετισμοί αποκαλύπτονται σημαντικοί για την ταξινόμηση των καντηλεριών και συμβάλλουν στη χρονολόγησή τους. Από την άλλη, μας παρέχουν και λιγοστές πληροφορίες για τη γεωγραφική προέλευση των διάφορων ομάδων²⁴⁰¹.

2.2.1.1 A1.1 Τυπολογία βάσεων των καντηλεριών:

Τύπος Α: Βάση αποτελούμενη από ένα ορθογώνιο βάθρο, που επιστέφεται από ένα κυλινδρικό στοιχείο και στηρίζεται πάνω σε τέσσερα νατουραλιστικά πόδια. Αυτό το ρωμαϊκής παράδοσης σχήμα σχετίζεται με πλαστικά στελέχη των αρχών του 5ου αι. (Εικόνα 547)²⁴⁰².

Τύπος Β: Βάση αποτελούμενη από τρία πόδια, σε σχήμα δελφινιού ή πελμάτων αιλουροειδούς, τα οποία λεπταίνουν προς τα επάνω, εναλασσόμενα με φύλλα ή αχιβάδες (Εικόνα 548)²⁴⁰³.

Τύπος Γ: Βάσεις με εξαγωνικό ή τρίλοβο κάλυμμα, το οποίο πατά σε τρία πόδια με σχήμα πελμάτων αιλουροειδών. Ο τύπος αυτός προσφέρει διάφορες παραλλαγές (Εικόνα 549)²⁴⁰⁴.

2398. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 58 και οι πληροφορίες αντλούνται από το Soren, Kourion, σ. 58.

2399. *Διήγησις περί τῆς Ἁγίας Σοφίας*, ενότητα 23, στ. 1-18.

2400. Xanthopoulou, *Les lumineaires*, τ. 1, σ. 66.

2401. Xanthopoulou, *Les lumineaires*, τ. 1, σ. 66.

2402. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 30 και Xanthopoulou, *Les lumineaires*, τ. 1, σ. 66, τ. 2, πίν. 175.

2403. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 30 και Xanthopoulou, *Les lumineaires*, τ. 1, σ. 66, τ. 2, πίν. 182.

2404. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 30 και Xanthopoulou, *Les lumineaires*, τ. 1, σ. 67, τ. 2, πίν. 216.

Τύπος Δ: Βάση με κωνικό κάλυμμα καμπυλωμένο και τρία πόδια με σχήμα πέλματος αιλουροειδούς.

Τύπος Ε: Βάσεις κυκλικές, κοίλες, εφοδιασμένες με ένα στρίψωμα καμπύλο. Πατούν πάνω σε τρία πόδια σε σχήμα πελμάτων αιλουροειδών, και σχετίζονται πάντα με δίσκους που έχουν το ίδιο σχήμα (δίσκος νί) (Εικόνα 550)²⁴⁰⁵.

Τύπος ΣΤ: Επίπεδες βάσεις, με λεία ή πτυχωτή περιφέρεια, οι οποίες πατούν επάνω σε τρία πόδια σε σχήμα πέλματος αιλουροειδούς (Εικόνα 551)²⁴⁰⁶.

Τύπος Ζ: Βάσεις αρθρωτές, αποσυναρμολογούμενες, με τρία πόδια. Αποτελούνται από τρία πόδια αιλουροειδών, που τα πίσω πόδια τους ξεκουράζονται πάνω στη βάση. Τα μπροστινά πόδια απολήγουν σε τρεις γλωσσίδες που ενώνονται για να σχηματίσουν έναν δακτύλιο. Ένας δεύτερος δακτύλιος γύρω από τον οποίο εξακτινώνονται τρία διακοσμητικά μοτίβα, φύλλα ή αμφορείς, τοποθετείται από επάνω. Τα τέσσερα στοιχεία διατηρούνται στη θέση με ένα στέλεχος που τοποθετείται μέσα στην επέκταση του στελέχους. Αυτές οι βάσεις σχετίζονται με πλαστικά στελέχη ή με σχήμα τورνευτό των 6ου-7ου αι. Αυτά τα τελευταία παρουσιάζουν ορισμένες φορές στην ανώτερη απόληξή τους ένα δεύτερο στέλεχος στο οποίο προσαρμόζεται ένας δίσκος με σπειροειδή λαιμό (Εικόνες 552²⁴⁰⁷, 553²⁴⁰⁸). Το αντικείμενο ήταν εξ ολοκλήρου αποσυναρμολογούμενο, και έτσι μπορούσε εύκολα να μεταφερθεί και να αποθηκευτεί²⁴⁰⁹.

Παρόμοιας λογικής αλλά απλούστερο και ταπεινότερο στην κατασκευή είναι το παράδειγμα σιδερένιου πτυσσόμενου κηροπηγίου που θεωρείται της Μεσοβυζαντινής περιόδου, προέρχεται από τον Ναό του Παντοκράτορα στη Βέροια και εκτίθεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, με αρ. ευρ. ΧΑΕ 2951²⁴¹⁰ (Εικόνα 554). Επίσης, θεωρώ ότι αποτελούν μονόφωτα πτυσσόμενα σιδερένια κηροπήγια αντικείμενα που προέρχονται από το Pernik, παρά το γεγονός ότι ερμηνεύτηκαν ως τμήματα ενός εκκλησιαστικού χορού (Εικόνα 555)²⁴¹¹.

Τύπος Η: Βάσεις αρθρωτές, αποσυναρμολογούμενες, αποτελούμενες από δύο στοιχεία σε σχήμα Η που τοποθετούνται κάθετα το ένα στο άλλο. Τα τέσσερα κάθετα στελέχη σχηματίζουν τα πόδια της βάσης, ενώ τα δύο οριζόντια, διατρυπημένα στο μέσο τους, διατηρούνται στη θέση τους από το στέλεχος που τοποθετείται στην οπή. Τα πόδια απολήγουν στο επάνω μέρος σε κεφάλι ζώου και στο κάτω σε πέλματα ή οπλές²⁴¹². Ένα παράδειγμα από την Κόρινθο προέρχεται από ένα σύνολο βυζαντινό. Τα πόδια

2405. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 30 και Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 67, τ. 2, πίν. 285α.

2406. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 30 και Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 67, τ. 2, πίν. 179.

2407. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 208.

2408. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 210.

2409. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 30 και Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 68.

2410. Γκράτζιου, Λαζαρίδου, *Χριστιανική Συλλογή*, αρ. 139.

2411. Tchangova, *Pernik*, σ. 159, εικ. 141.

2412. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 31.

απολήγουν στη μία πλευρά στα πέλματα αιλουροειδών και στην άλλη στα κεφάλια τους²⁴¹³ (βλ. επίσης στην ενότητα 2.2.1.1.A7).

2.2.1.1 A1.2 Η απόληξη των καντηλεριών: Δίσκος ή σταγμοδόχη²⁴¹⁴

Αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία για τη μελέτη των καντηλεριών, καθώς αυτό κατά βάση καθόριζε και τη χρήση τους ως κηροπήγια ή λυχνοστάτες.

Τύπος α. Μεγάλος δίσκος, που απολήγει στο επάνω μέρος σε δύο στροφία, στο διάκενο των οποίων τοποθετείται το στέλεχος ανάρτησης του λυχναριού, το οποίο ένας πείρος διατηρεί στη θέση του. Σχετίζονται γενικώς με στελέχη κιονόσχημα σε καντηλέρια του 5ου αι.²⁴¹⁵ (Εικόνα 556).

Τύπος β. Σταγμοδόχη με σχήμα κανθάρου. Εμφανίζεται σε αντικείμενα του 4ου αι., κυρίως στα εκτατά καντηλέρια που είναι καμωμένα από κράμα χαλκού ή άργυρο (Εικόνες 557 δεξιά-CD 2.002²⁴¹⁶, 528²⁴¹⁷) και σε κηροπήγιο πολύ μεταγενέστερης απεικόνισης²⁴¹⁸ (Εικόνα 558).

Τύπος γ. Δίσκος κοίλος που φέρει στο κέντρο του μία διαμόρφωση δακτυλιοειδή για το βίδωμα ενός ποδιού του λύχνου²⁴¹⁹ (Εικόνα 559). Ουσιαστικά το εσωτερικό αυτής της δακτυλιοειδούς διάταξης προοριζόταν για να υποδεχθεί το κυκλικό πόδι του λυχναριού που θα στηριζόταν σε καντηλέρι αυτού του τύπου.

Τύπος δ. Σταγμοδόχη επίπεδη ή κοίλη, χωρίς διαμορφωμένο χείλος. (Εικόνες 560²⁴²⁰, 561²⁴²¹).

Τύπος ε. Σταγμοδόχη επίπεδη με κάθετο ανυψωμένο άκρο (Εικόνες 562²⁴²², 563²⁴²³).

Τύπος στ. Σταγμοδόχη κοίλη με λοξότμητο, εξωστρεφές άκρο (Εικόνα 564)²⁴²⁴.

Τύπος ζ. Σταγμοδόχη κοίλη με λοξότμητο, εξωστρεφές άκρο, που σχηματίζει διπλό δίσκο (Εικόνες 565²⁴²⁵, 566²⁴²⁶).

Τύπος η. Σταγμοδόχη κωνική με επιμηκυμένο λαιμό, λεία ή με διαμορφωμένες έδρες, με ή χωρίς περιχέλιωμα (Εικόνα 567²⁴²⁷).

Αποκλειστικά για λυχνοστάτες προοριζόνταν με βεβαιότητα οι σταγμοδόχες των τύπων α, γ και πιθανότατα για τον ίδιο λόγο οι σταγμοδόχες των τύπων δ, ε, στ, ζ. Οι σταγμοδόχες του τύπου β προοριζόνταν μάλλον για κηροπήγια και πιθανότατα για *canthara cereostata*.

2413. Davidson, *Corinth*, αρ. 842, πίν. 62.

2414. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 31 και Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 70.

2415. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 176.

2416. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 179.

2417. Βλ. επίσης Chrzanovski, *Lumière! Millau*, εικ. 27.

2418. Grabar, Μανούσκα, *Σκυλίτζης*, σ. 178, εικ. 12.

2419. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 180.

2420. Xanthopoulou, *Les luminaires*, φωτογραφίες, πίν. 175.

2421. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 290, αρ. κατ. 306.

2422. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 183.

2423. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 288, αρ. κατ. 304.

2424. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 178.

2425. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 82, αρ. κατ. 23.

2426. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 287, αρ. κατ. 302.

2427. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 216.

Στέλεχος	Βάση								Σταγμοδόχη							
	A	B	Γ	Δ	E	ΣΤ	Z	H	α	β	γ	δ	ε	στ	ζ	η
1	x	x	x				x	x				x				
2						x				x						
3						x					x					
4		x	x						x			x	x			
5			x	x								x		x		x
6			x	x								x	x	x		x
7			x		x		x					x	x	x	x	
8			x											x		

Πίνακας 2. Συσχετισμοί βάσης, στελέχους και δίσκου καντηλεριών (Αντιγραφή από Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 31).

2.2.1.1 A1.3 Τύποι στελεχών καντηλεριών (σύμφωνα με την ταξινόμηση της Μ. Ξανθοπούλου)

1. Καντηλέρια με στελέχη ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα²⁴²⁸ (Εικόνα 547).

2. Καντηλέρια με στελέχη εκτατά (δηλαδή μεταβαλλόμενου ύψους)²⁴²⁹ (Εικόνα 551).

3. Καντηλέρια με στέλεχος κυλινδρικό και υποδοχή για το λυχνάρι²⁴³⁰ (Εικόνα 559, αριστερά).

4. Καντηλέρια με στελέχη ραβδωτά, με απολήξεις σε σχήμα φοινικόφυλλου και κορινθιακό κιονόκρανο²⁴³¹ (Εικόνα 568).

5. Καντηλέρια με στελέχη διογκωμένα στο μέσο τους και κιονόκρανο με φυτική διακόσμηση²⁴³² (Εικόνα 569).

6. Καντηλέρια με στελέχη διαμορφωμένα ως κιονόκρανα (Εικόνα 570)²⁴³³.

7. Καντηλέρια με στελέχη τορνευτά (baluster)²⁴³⁴ (Εικόνα 571)

8. Καντηλέρια με στελέχη σταυρόμορφα²⁴³⁵ (Εικόνα 549).

2428. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 31 και Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σσ. 71-76.

2429. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σσ. 33-34. Για σημαντικά στοιχεία για τον τρόπο κατασκευής των καντηλεριών με μεταβαλλόμενο ύψος, βλ. στο Ross, *Dumbarton Oaks*, τ. 1, σφ. 38, σσ. 36-37.

2430. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 34.

2431. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 34. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 181.

2432. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σσ. 34-35. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 183.

2433. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σσ. 35-36. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 245, CD 6.011.

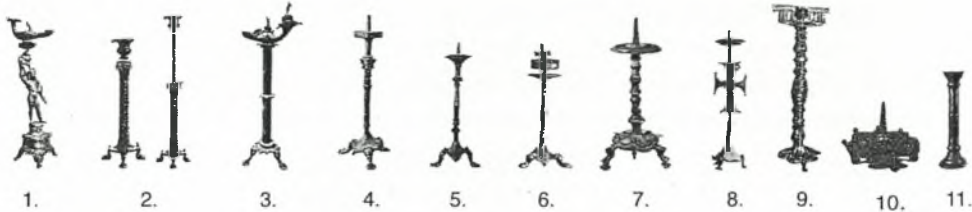
2434. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σσ. 36-39. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 193.

2435. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 216.

9. Καντηλιέρια και κηροπήγια (αιχμές για κεριά) μεσοβυζαντινά²⁴³⁶ (Εικόνα 572).

10. Διάφορα καντηλιέρια και θραύσματα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά²⁴³⁷ (Εικόνα 573)

11. Καντηλιέρια που είναι σχηματισμένα ως κίονες²⁴³⁸ (Εικόνα 574). Είναι αντιπροσωπευτικά της μεθόδου των «σφυρήλατων» – με την ξύλινη βάση τους να είναι καλυμμένη με φύλλο μπρούτζινο. Χρονολογούνται με βάση παράλληλα στην εποχή του Ιουστινιανού (527-565)²⁴³⁹.

2.2.1.1 A2 Μετάλλινα καντηλιέρια στατά με αιχμηρή απόληξη: κηροπήγια ή λυχνοστάτες;

Λαμβάνοντας υπόψη ότι στα ρωμαϊκά χρόνια δεν υπήρχαν μετάλλινα λυχνάρια με διαμορφωμένο «κολεό» στη βάση τους, ώστε να τοποθετούνται επάνω σε μεταλλινές λυχνίες με αιχμηρή απόληξη συμπεραίνουμε ότι αυτός ο τύπος λυχνιών δημιουργήθηκε αρχικά για να στηρίξει λαμπάδες, είτε αυτές είχαν τη μορφή πυρσών είτε ήταν κέρινες. Σε αυτό συνηγορεί το γεγονός ότι τα πρωιμότερα από τα μετάλλινα καντηλιέρια αυτού του τύπου διαθέτουν αιχμηρές απολήξεις διαμορφωμένες ως πολύ λεπτές ακίδες αλλά και ως ακίδες τετράγωνης διατομής, όπως στην περίπτωση των καντηλιερίων του 2ου-3ου αι. που ανήκουν στη Συλλογή του Βρετανικού Μουσείου (Εικόνες 575²⁴⁴⁰, 576²⁴⁴¹, 577²⁴⁴²). Παράλληλα, αυτές οι ακίδες αναφύονται μέσα από ημισφαιρικά κύπελλα επιτρέποντάς μας να εικάσουμε ότι τα κύπελλα αυτά είχαν πρακτικό χαρακτήρα και αποτελούσαν σταγμοδόχες για να συγκεντρώνουν τα υπολείμματα της καύσης και ίσως για να σβήνουν άμεσα μέσα σε αυτά σπίθες που πιθανώς ξεπηδούσαν από τη φωτιστική πηγή²⁴⁴³. Στην περίπτωση μάλιστα αυτή δεν αποκλείεται η προσθήκη νερού μέσα στα κύπελλα για να διευκολύνεται η κατάσβεση των σπιθών αυτών. Έτσι, ίσως θα μπορούσαν τα φωτιστικά αυτά να τα χρησιμοποιούν και σε κλειστούς χώρους²⁴⁴⁴.

2436. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 218.

2437. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 225.

2438. Iliieva, Cholakov, *Stara Zagora*, αρ. κατ. 32, εικ. 30.

2439. Iliieva, Cholakov, *Stara Zagora*, σσ. 60-61, αρ. 32-33, εικ. 30-31.

2440. Bailey, *Lamps of Metal*, Q 3950, Q 3951.

2441. Bailey, *Lamps of Metal*, Q 3949.

2442. Bailey, *Lamps of Metal*, Q 3948.

2443. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, 125.

2444. DAGR, λήμμα "candelabrum", τ. 1.2, σ. 871.

Ωστόσο, η παράδοση της δημιουργίας των κυπελλόσχημων σταγμοδοχών φαίνεται ότι συνεχίζεται και στην Ύστερη Αρχαιότητα. Απεικόνιση καντηλεριών σε ψηφιδωτό του 5ου-6ου αι., από το Εθνικό Μουσείο Δαμίας, Κοπεγχάγη με αρ. ευρ. 15137, στο οποίο φαίνονται λαμπάδες τοποθετημένες σε αιχμηρές ακίδες καντηλεριών²⁴⁴⁵ (Εικόνα 111), και μία σειρά ακόμη καντηλεριών διαμορφώνουν ένα σαφές κριτήριο. Οι κυπελλόσχημες κηροθήκες όπως αυτές που απεικονίζονται σε τοιχογραφία του 5ου αιώνα από την κατακόμβη του αγίου Ιανουαρίου στη Νάπολη²⁴⁴⁶ (Εικόνα 141), και στον άμβωνα της βασιλικής Γ' των Φιλίππων που εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης (Εικόνα 110), σχετίζονται σαφώς με κηροπήγια. Συνήθως αυτές παντρεύονται με πολύ λεπτές, επιμήκεις απολήξεις για τη στήριξη των κεριών. Ένα ασημένιο καντηλέρι²⁴⁴⁷ (Εικόνα 578) που αποτελεί μέρος θησαυρού που βρέθηκε κοντά στη Λατάκεια της Συρίας συνδυάζεται με λυχνάρι. Ωστόσο, η κυπελλόσχημη σταγμοδόχη του και η αιχμηρή απόληξη μας προσανατολίζουν στην ιδέα ότι είναι ατυχές το πάντρεμα των δύο. Ας μη λησμονούμε άλλωστε ότι, ενώ σε σχέση με τους λυχνοστάτες βρέθηκαν σε αρκετές περιπτώσεις και τα λυχνάρια τους, με τα κηροπήγια υπάρχει πάντα το μεγάλο πρόβλημα. Δεν είναι γνωστά έως σήμερα παραδείγματα κηροπηγίων που βρέθηκαν με κεριά επάνω σε αυτούς.

Κυπελλόσχημη σταγμοδόχη και αιχμηρή απόληξη διαθέτει το κηροπήγιο που υποστηρίζει χρωματιστό κεριό και απεικονίζεται σε κοπτικό ύφασμα του 6ου αι. από την Αντινόη της Αιγύπτου²⁴⁴⁸ (Εικόνα 579). Όσον αφορά τα κηροπήγια στα οποία η σταγμοδόχη έχει παρόμοιο σχήμα, χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα ενός δίσκου πολύκηρου μανουαλιού από τον Άγιο Τίτο στη Γόρτυνα της Κρήτης που σήμερα βρίσκεται στο Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου, με αρ. ευρ. 207²⁴⁴⁹ (Εικόνα 580) και ενός καντηλεριού από το Θησαυρό του Kaiseraugust²⁴⁵⁰ (Εικόνα 528).

Με βάση το προαναφερθέν κριτήριο, το καντηλέρι από τον θησαυρό του Kaiseraugst (Εικόνα 528), που χρονολογείται στην περίοδο 294-350 αποτελεί συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα στα ρωμαϊκά και τα πρώιμα βυζαντινά κηροπήγια²⁴⁵¹, και προοριζόταν μάλλον για κεριά, καθώς προέρχεται από περιοχή συνδεδεμένη άμεσα με τη ρωμαϊκή παράδοση χρήσης ανάλογων σκευών ως κηροπήγια.

Είναι σαφές ότι οι αιχμηρές απολήξεις των candelabra υπήρξαν η αφορμή για τη δημιουργία αντίστοιχων λυχναριών με κολεό που θα μπορούσαν να σταθεροποιηθούν επάνω σε μία αντίστοιχη αιχμηρή απόληξη. Έτσι, μετεξέλιξη αυτών των καντηλεριών φαίνεται ότι αποτελούν οι λυχνοστάτες στην απόληξη των οποίων διαμορφώνεται οβελίσκος τετράγωνης διατομής.

Παρόλο που μία κολουροκωνική αιχμή κανονικά διακρίνει ένα λυχνο-

2445. Biddle, *Tomb of Christ*, σ. 25, εικ. 23.

2446. Crippa, Zibawi, *L'art paleochretien*, εικ. 184.

2447. Mundell Mango, *Finds of silver*, εικ. 12.

2448. *Au fil du Nil*, αρ. κατ. 105.

2449. Xanthopoulou, *Saint-Tite*, σ. 108, εικ. 10.

2450. Βλ. επίσης Chrzanowski, *Lumière! Millau*, εικ. 27.

2451. Mango, *Everyday Life*, σ. 255.

στάτη από ένα κηροπήγιο κατά τα άλλα, δεν είναι εύκολο να τα διακρίνουμε μεταξύ τους²⁴⁵². Φαίνεται ότι τα καντηλέρια στα οποία λεπτές ακίδες φύονται μέσα σε κυπελλόσχημες σταγμοδόχες, όπως για παράδειγμα σε μαρμαροθέτημα στην Ευφρασιανή βασιλική στο Παρέντιο (σημ. Poreč, Κροατία), μέσα βου αι.²⁴⁵³ (Εικόνα 581), προορίζονταν μάλλον αποκλειστικά ως υποστηρίγματα κεριών. Ωστόσο, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την αποκλειστική χρήση των ακίδων τετράγωνης διατομής. Υπάρχει μια σειρά αντικειμένων που έχει αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού για το αν αποτελούν λυχνοστάτες ή κηροστάτες²⁴⁵⁴. Ως παράδειγμα αναφέρουμε ένα ασημένιο καντηλέρι που χρονολογείται στα 602-610 περίπου και ονομάζεται κηροπήγιο (candlestick), ενώ πρόκειται ξεκάθαρα για λυχνοστάτη, όπως υπαγορεύει και ο επίπεδος δίσκος²⁴⁵⁵.

Το καντηλέρι που απεικονίζεται σε ψηφιδωτό που χρονολογείται το 565, από το Chapel of the Priest John, Khirbat al-Mukhayyat, Ιορδανία θεωρήθηκε ότι είναι κηροπήγιο²⁴⁵⁶ (Εικόνα 582). Ωστόσο, παράδειγμα παρόμοιου καντηλεριού από το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών του 5ου-7ου αι. συνδυάζεται με μέταλλινο λυχνάρι (Εικόνα 584) και ένα ζεύγος ασημένιων καντηλεριών των μέσων του βου αι., που σήμερα ανήκει στη Walters Art Gallery της Βαλτιμόρης, με αρ. ευρ. 57. 634 και 57. 635 (Εικόνα 583), παρόλο που δίνουν αρχικά την αίσθηση ότι είναι κηροπήγια, στην πραγματικότητα μάλλον πρέπει να θεωρηθούν λυχνοστάτες, καθώς παρατηρήθηκαν οριζόντιες χαραξίες στις αιχμές τους οφειλόμενα προφανώς στη χρήση τους ως λυχνοστάτες²⁴⁵⁷. Επομένως, βρισκόμαστε μπροστά σε έναν συνδυασμό δεδομένων που μας επιτρέπει να πιθανολογήσουμε ότι παρόμοια υποστηρικτικά αντικείμενα χρησιμοποιούνταν τόσο ως κηροπήγια όσο και ως λυχνάρια, ανάλογα με τις περιοχές, τις χρονικές περιόδους αλλά και τα φωτιστικά μέσα που ήταν διαθέσιμα.

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι επιβεβαιωμένα παραδείγματα κηροπηγίων αποτελούν τα προερχόμενα από το Θησαυρό του Karer Koraon (6ος αι.) με δίσκο περισυλλογής του λειωμένου κεριού σε σχήμα καλυκωτού άνθους (Εικόνα 583) και παρόμοιο χάλκινο, του βου αι., ίσως από τη Συρία που ανήκει στη Συλλογή Christian Schmidt, με αρ. ευρ. 2117²⁴⁵⁸ (Εικόνα 585). Μάλιστα, παρόμοιας μορφής καντηλέρι απεικονίζεται σε ψηφιδωτό στη Ροτόντα Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη (Εικόνα 586). Επιβεβαιωμένα παραδείγματα λυχνοστατών με τον λύχνο προσαρμοσμένο στον οβελίσκο, διαθέτουμε από την Αίγυπτο²⁴⁵⁹ και διάφορα άλλα που βρέθηκαν ως σύνολα²⁴⁶⁰.

2452. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 9.

2453. Terry, Maguire, *Dynamic Splendour*, εικ. 202.

2454. Βλ. ενδεικτικά: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 293, αρ. κατ. 309. Ross, *Dumbarton Oaks*, τ. 1, αρ. 15, σσ. 20-21 και αρ. 39, σσ. 37-38. Τουράτσογλου, Χαλκιά, *Θησαυρός Κρατήγλου*, σ. 78.

2455. Kondoleon, *Antioch*, σ. 187, αρ. 70.

2456. Piccirillo, *Mosaics of Jordan*, σχ. xxxii, εικ. 228.

2457. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 76, αρ. κατ. 20 και υποσημ. 1.

2458. Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. κατ. 325, σ. 222.

2459. Για φωτογραφία αυτών, βλ. Buckton, *Byzantium*, σ. 109, αρ. κατ. 119 και Weitzmann, *Age of Spirituality*, αρ. 556, σ. 620.

2460. Τουράτσογλου, Χαλκιά, *Θησαυρός Κρατήγλου*, σ. 79.

Τα παραδείγματα καντηλεριών του τύπου Ξανθοπούλου 7²⁴⁶¹ (Εικόνα 571) προορίζονταν σαφώς για να στηρίζουν λυχνάρια.

Ωστόσο, στις αιχμηρές απολήξεις τετράγωνης διατομής θα μπορούσαν δυνητικά να μπηγονται τόσο τα εύπλαστα μελισσοκέρια –όπως μας επιτρέπει να εικάσουμε η μορφή των αιχμών ορισμένων μανουαλίων της Μέσης και Ύστερης Βυζαντινής περιόδου (Εικόνες 587²⁴⁶², 588²⁴⁶³, 541²⁴⁶⁴)– όσο και μία σειρά από λυχνάρια. Λαμβάνοντας αυτό υπόψη είναι πιθανόν ότι σε ορισμένες περιπτώσεις τα καντηλέρια αυτού του τύπου θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν τόσο ως λυχνοστάτες όσο και ως κηροστάτες²⁴⁶⁵. Παράλληλα μας παρέχουν έμμεσα ένα πολύ σημαντικό κριτήριο για τη διάκριση κηροπηγίων και λυχνοστατών: δεν είχε σημασία εάν η απόληξη του καντηλεριού είχε τετράγωνη διατομή ή κωνική διαμόρφωση. Σημασία είχε εάν διέθετε αρκετά αιχμηρή άκρη για να διευκολύνεται το κάρφωμα των κεριών²⁴⁶⁶.

Την πιθανότητα να υπήρχαν καντηλέρια που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν τόσο ως λυχνοστάτες όσο και ως κηροπήγια φαίνεται να ενισχύει και η χρήση του όρου *κηριαπτάριον*²⁴⁶⁷.

Παράλληλα, εντύπωση προκαλεί η διαπίστωση ότι ενώ η πλειονότητα των καντηλεριών της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου θεωρείται ότι ήταν κυρίως λυχνοστάτες, η κυρίαρχη μορφή τους με την οποία απεικονίζονται στην παλαιοχριστιανική τέχνη είναι αυτή των κηροπηγίων. Ίσως λόγω του ταφικού και εκκλησιαστικού χαρακτήρα αυτών των παραστάσεων όπου περιλαμβάνονται, η επικράτησή τους στο εσωτερικό χριστιανικών εκκλησιών, όπως για παράδειγμα στη Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη, απηχεί την προτίμηση στα κηροπήγια και όχι στους λυχνοστάτες.

Παρατηρώντας, τη μορφή που λαμβάνουν οι δίσκοι συλλογής του λειωμένου κηρού σε επιβεβαιωμένα κηροπήγια από τη Μέση Βυζαντινή περίοδο και έπειτα, διαπιστώνουμε ότι διατηρούν το κοίλο σχήμα τους παρόλο που το βάθος τους περιορίζεται. Αυτό ίσως οφείλεται στη χρήση μελισσοκεριών που έσταζαν λιγότερο, σε αντίθεση με τις λαμπάδες, που χρησιμοποιήθηκαν στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο, και έσταζαν περισσότερο, όπως διαπιστώνουμε από τις απεικονίσεις, λ.χ. σε τοιχογραφία ταφικού θαλάμου στη Σιλίστρια της Βουλγαρίας²⁴⁶⁸ (Εικόνα 125), και για το λόγο αυτό απαιτούσαν κυπελλόσχημη σταγμοδόχη.

Σε ορισμένες, ωστόσο, περιπτώσεις η μορφή των σταγμοδοχών τροποποιείται διαφορετικά. Ένα μπρούτζινο καντηλέρι του 11ου-12ου αι. από

2461. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σσ. 36-39. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 193.

2462. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, πίν. 12.

2463. Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 138-139, σ. 102.

2464. Buckton, *Byzantium*, σ. 109, αρ. κατ. 118.

2465. Η άποψη αυτή διατυπώνεται έμμεσα και στο Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers* σ. 71.

2466. Προς επίρρωση των απόψεων αυτών βλ. σχήμα αιχμηρής απόληξης μεταγενέστερου κηροπηγίου στο Ορλάνδος, Γόρτυνα, εικ. 22, σ. 323.

2467. Montserrat, *Church Lighting*, σ. 440.

2468. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 21-22.

την Ουκρανία (Εικόνα 589)²⁴⁶⁹ διαθέτει ιδιαίτερα αιχμηρή απόληξη και τριφυλλόσχημη σταγμοδόχη. Παρόμοια είναι και η διαμόρφωση των κηροπηγίων σε στήριγμα φωτιστικών με λατινική επιγραφή που προέρχεται από το Ροετονίο, στη σημερινή Σλοβενία (Εικόνα 590), καθώς και σε κηροπήγιο που βρέθηκε στον Άγιο Τίτο της Γόρτυνας (Βλ. Εικόνα 591), όπου το κεντρικό κηροπήγιο διαμορφώνεται με παρόμοιο τρόπο²⁴⁷⁰. Η πιθανότητα της χρήσης τους ως κηροπηγίων και όχι ως λυχνοστατών ενισχύεται από απεικόνιση επιδαπέδιων καντηλεριών σε μικρογραφία του κώδ. της Βοδλεϊανής Βιβλιοθήκης Auct. T. Inf. 1.10 (Misc. 136), φ. 312β²⁴⁷¹ (Εικόνα 592). Ωστόσο, το σχήμα αυτό ίσως πρέπει να συσχετισθεί με χρήση μελισσόκερου, που προκαλούσε σαφώς ελεγχόμενα σταξίματα.

Σιδερένιο αντικείμενο με τετράποδη βάση, που βρέθηκε στον Άγιο Όνουφριο Μεθώνης, χαρακτηρίζεται ως κηροπήγιο²⁴⁷² (Εικόνα 593) και θυμίζει στη λογική τρίποδο υποστήριγμα (Εικόνα 594) που παρουσιάζεται στην Έκθεση Lumina Domestica, The Lamp Museum, στη Μπριζ του Βελγίου και εντάσσεται στην ενότητα των βυζαντινών και ισλαμικών φωτιστικών καθώς και ανάλογο κηροπήγιο με τρία πόδια, που στηρίζουν ένα κάθετο στέλεχος, όπου μπήγεται το κερί όπως αυτό απεικονίζεται σε ψηφιδωτό του 5ου αι., που αποκαλύφθηκε στην Θάβρακα, και σήμερα διατηρείται στο Μουσείο Μπαρντό της Τύνιδας²⁴⁷³ (Εικόνα 595).

Σημαντικά στοιχεία για τα κηροπήγια της Υστεροβυζαντινής Περιόδου μας παρέχουν οι παραστάσεις του εικονογραφικού θέματος της ευχαριστίας των τριών στρατηγών προς τον άγιο Νικόλαο²⁴⁷⁴. Ενδεικτικά αναφέρω την απεικόνιση του θέματος σε τοιχογραφία του 1259, που προέρχεται από την εκκλησία της Μπογιάννα (Boyana), στη Βουλγαρία²⁴⁷⁵ (Εικόνα 596). Στην παράσταση αυτή από τη Μπογιάννα απεικονίζονται μάλλον κηροπήγια με αιχμηρή απόληξη τετράγωνης διατομής που εικονίζονται χωρίς κεριά, καθώς προσφέρονταν ως δώρα. Σημαντικά στοιχεία επίσης αντλούμε από τις τοιχογραφίες του 14ου αι., στο Ναό του Σωτήρος Χριστού στη Θεσσαλονίκη, όχι μόνο για τη μορφή των εκκλησιαστικών κηροπηγίων αλλά και για τον ρόλο που αυτά διαδραμάτιζαν στη Θεία Λειτουργία. Διακρίνονται καντηλέρια²⁴⁷⁶ (Εικόνα 189) τα οποία ανήκουν μάλλον σε δύο τύπους²⁴⁷⁷. Ο ένας είναι ένα μανουάλι που φαίνεται να έχει αποσπαστεί από την ξύλινη ή μεταλλική βάση του για να μετακινηθεί κατά τη Θεία Λειτουργία και ο δεύτερος τύπος είναι ένα καντηλέρι με τρίποδη βάση αλλά μικρού ύψους, το οποίο θα μπορούσε να είναι επιτραπέζιο και αξιοποιείται επίσης στη Θεία Λειτουργία.

2469. *National Museum of the History of Ukraine*, σ. 39, 208, αρ. 76.

2470. Xanthopoulou, Saint-Tite, σ. 111, εικ. 18.

2471. Γαλάβαρης, *Χειρόγραφα*, αρ. 139, σ. 242.

2472. Πάλλας, Άγιος Ονούφριος, αρ. 3, πίν. 3α.

2473. Khader κ.άλ., *Images de pierre*, αρ. 378.

2474. Για το θέμα αυτό βλ. Patterson-Sevčenko, *Saint Nicholas*, σσ. 127-129.

2475. Mariana Hristova-Trifonova, *Boyana Church*.

2476. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός Σωτήρος*, σ. 96, εικ. 94.

2477. Για ένα ακόμη κηροπήγιο βλ. στο Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός Σωτήρος*, σ. 93, εικ. 91.

Τυπικό παράδειγμα μετάλλινου κηροπηγίου από τα ελάχιστα έως σήμερα σωζόμενα, της Υστεροβυζαντινής περιόδου, αποτελεί ένα κηροπήγιο από τον Μυστρά, παρόμοιο στη μορφή με τα καντηλέρια της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου²⁴⁷⁸ (Εικόνα 597). Προφανώς πρόκειται για κηροπήγιο, καθώς στην περίοδο αυτή συναντούμε κατά κόρον απεικονίσεις παρόμοιων κηροπηγίων. Οι συχνότερες απεικονίσεις κηροπηγίων σε θρησκευτικές παραστάσεις στην υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη απηχούν την κυριαρχία τους στις χριστιανικές ακολουθίες. Ωστόσο, ο αριθμός των αντικειμένων που έχουν βρεθεί –έως σήμερα τουλάχιστον– και έχουν ερμηνευτεί ως κηροπήγια αυτών των χρονικών περιόδων δεν συνάδει με την πληθώρα των απεικονιζόμενων.

Τέλος, όσον αφορά το θέμα των αιχμηρών απολήξεων, είναι πιθανόν αυτές τουλάχιστον από τη Μέση Βυζαντινή –αν όχι ήδη από την Πρώιμη Βυζαντινή– περίοδο να προέρχονται τόσο από μεμονωμένα στατά ή πλευρικά καντηλέρια όσο και από καντηλέρια προσαρμοσμένα σε έπιπλα αλλά και από πολύκρηρα ή χορούς²⁴⁷⁹. Υπάρχει όμως και η πιθανότητα ορισμένες αιχμές μανουαλίων να έχουν ερμηνευθεί ως μικρά εγχειρίδια λόγω της ομοιότητάς τους με εκείνα, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τα εγχειρίδια του β' μισού του 17ου αι. από την Ιταλία που εκτίθενται στο Castelvecchio στη Βερόνα (Εικόνα 598).

Από την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο ακόμη φαίνεται ότι τα καντηλέρια αποκτούν και διακοσμητικό χαρακτήρα ανάλογο με αυτόν των ρωμαϊκών candelabra και απεικονίζονται για να κοσμήσουν κυρίως κάθετα αρχιτεκτονικά στοιχεία των χριστιανικών ναών, όπως στην περίπτωση επιδαπέδιου κηροπηγίου, που απεικονίζεται σε μαρμαροθέτημα, στην Ευφρασιανή βασιλική στο Παρέντιο (σημ. Poreč, Κροατία)²⁴⁸⁰ (Εικόνα 581). Παράλληλα παρόμοιο χαρακτήρα αποκτούν και στις μικρογραφίες χειρογράφων²⁴⁸¹, όπως για παράδειγμα σε μικρογραφία του κώδ. Auct. T. Inf. 1.10 (Misc. 136), φ. 312β, (1125-1150), της Βοδλεϊανής Βιβλιοθήκης²⁴⁸² (Εικόνα 592). Με βάση τη διαπίστωση αυτή, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μεμονωμένες παραστάσεις μανουαλίων σε τοιχογραφίες όπως στο ΒΔ παρεκκλήσιο του Οσίου Λουκά Φωκίδος²⁴⁸³ (Εικόνα 599), στο νότιο κλίτος της Αχειροποιήτου, στο ιερό του Αγίου Δημητρίου στο Μυστρά, στο ιερό του ναού της Γκρατσάνιτσα (Gračаница)²⁴⁸⁴ (Εικόνα 600), στον Άγιο Παντελεήμονα στο Νέρεζι (Nerezi)²⁴⁸⁵ (Εικόνα 601) και τέλος σε ψηφιδωτό στο υπερώο της νότιας κεραίας του σταυρού του Αγίου Μάρκου στη Βενετία²⁴⁸⁶ (Εικόνα 602)²⁴⁸⁷. Οι

2478. *Η Πολιτεία του Μυστρά*, εικ. 106.

2479. Μία σειρά από τέτοιου είδους απολήξεις έχουν ήδη δημοσιευθεί. Ενδεικτικά παραθέτω: Davidson, *Corinth*, πίν. 63, αρ. 863, 864. πίν. 72, αρ. 1053, 1054.

2480. Terry, Maguire, *Dynamic Splendour*, εικ. 202.

2481. Βλ. επίσης: Χρήστου κ.άλ., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Δ'*, εικ. 5. Πελεκανίδης κ.άλ., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Β'*, σ. 55, εικ. 42. Χατζηνικολάου-Μαραβά - Πάσχου-Τουφεξή, *Χειρόγραφα*, τ. Β', εικ. 57-59.

2482. Γαλάβαρης, *Χειρόγραφα*, αρ. 139, σ. 242.

2483. Chatzidakis, *Mosaics*, εικ. 59.

2484. Μπούρα, *Δύο βυζαντινά μανουάλια*, σ. 136, εικ. 2.

2485. Bardziewa-Trajkowska, *St. Panteleimon at Nerezi*, εικ. 10.

2486. Μπούρα, *Δύο βυζαντινά μανουάλια*, πίν. 6β.

2487. Μπούρα, *Δύο βυζαντινά μανουάλια*, σ. 136.

παραπάνω απεικονίσεις εντάσσονται αναμφίβολα στην εικονογραφική παράδοση της χρήσης καντηλεριών ως διακοσμητικών στοιχείων που επιβιώνει και αξιοποιείται κατά τη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι έως σήμερα φαίνεται ότι οι λυχνοστάτες της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου από τα μεσοβυζαντινά χρόνια και έπειτα αντικαθίστανται από τα κηροπήγια ακολουθώντας προφανώς τη μοίρα των λυχναριών και των κεριών. Αυτό ίσως να σχετίζεται με πρακτικούς λόγους, όπως η ευκολότερη μετακίνηση των κηροπηγίων σε σχέση με τους λυχνοστάτες. Εξάλλου, από τη Μέση Βυζαντινή περίοδο και έπειτα φαίνεται καθαρά ότι τα κεριά διαδραματίζουν σημαντικότατο ρόλο στις εκκλησιαστικές ακολουθίες²⁴⁸⁸.

Ωστόσο, φαίνεται ότι η επιλογή της χρήσης των κηροστατών αντί των λυχνοστατών δεν ήταν αποτέλεσμα του περιορισμού της χρήσης των λυχναριών λαδιού μόνο λόγω της επικράτησης του κεριού ως φωτιστικού μέσου αλλά και λόγω της υποκατάστασης των λυχναριών λαδιού από τις πιο πρακτικές στη χρήση γυάλινες καντήλες²⁴⁸⁹. Παράλληλα, τα κεριά εξυπηρετούν και άλλες πρακτικές ανάγκες, καθώς τα κηροπήγια μεταφέρονται ευκολότερα από ό,τι οι λυχνοστάτες στη διάρκεια των λειτουργικών τελετών. Κατά τη διάρκεια της μετακίνησης ενός λυχνοστάτη διαγραφόταν ο κίνδυνος να αναποδογυρίσει το λυχνάρι και να χυθεί το καυτό του λάδι, να καταστραφεί το ίδιο το λυχνάρι, ειδικά στην περίπτωση που ήταν πήλινο, ή έστω να φύγει από τη θέση του το φυτό προκαλώντας το σβήσιμο του ή τη δυσλειτουργία της καύσης του. Αντίθετα τα πιθανά προβλήματα κατά τη μετακίνηση ενός κηροστάτη ήταν το σβήσιμο του κεριού ή στη χειρότερη περίπτωση η πτώση του και η θραύση του. Επομένως, η χρήση των κεριών και των υποστηριγμάτων τους υιοθετούνται για να εξυπηρετούν στον χώρο της εκκλησίας τις τελετές λαμπαδηφορίας, επιγόνους των αντίστοιχων μυστηριακών τελετών του παρελθόντος, αντικαθιστώντας τους πυρσούς, την πρώτη μορφή λαμπάδων, που χρησιμοποιούνταν στις τελευταίες και προορίζονταν για ανοιχτούς χώρους.

2.2.1.1 A3 Στατά μέταλλα πολύκηρα με κηροπήγια

Παρά την πληθώρα των αναφορών και των απεικονίσεων πολύ λίγα βυζαντινά στατά μέταλλα πολύκηρα έχουν γίνει γνωστά και αυτά με αρκετές φθορές και αλλοιώσεις από το πέρασμα του χρόνου. Έτσι έχουμε μεσαιωνικά καντηλέρια που σώζονται στη Μονή της Μεγίστης Λαύρας στο Άγιο Όρος²⁴⁹⁰ (Εικόνα 603), αυτά της Μονής Βαρλαάμ και της Μονής Μεταμόρφωσης²⁴⁹¹ των Μετεώρων²⁴⁹² (Εικόνα 604) και της Μονής Αγίας

2488. Βλ. κεφ. III: τα κεριά.

2489. Βλ. στο σχετικό κεφ. V: καντήλες.

2490. Bouras, Candelabra, σσ. 19-21. Βλ. Επίσης Xanthopoulou, Saint-Tite, σ. 112, εικ. 21. Σημειώνω ότι τρεις σπές στο πλατύ στεφάνι του δίσκου δημιουργούν ένα ισόπλευρο τρίγωνο υποδηλώνοντας την πιθανότητα ο δίσκος αυτός σε κάποια χρονική στιγμή να χρησιμοποιήθηκε ως δίσκος πολυκάνδηλου.

2491. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, σ. 145.

2492. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, πίν. 1.

Αικατερίνης στο Σινά²⁴⁹³ (Εικόνα 572) –για το οποίο σημειώνεται βέβαια ότι ο δίσκος του καντηλεριού ο οποίος φέρει δώδεκα αιχμές για τα κεριά φαίνεται να είναι μεταγενέστερη προσθήκη²⁴⁹⁴. Ωστόσο, οι R. S. Nelson και K. M. Collins θεωρούν ότι το καντηλέρι από τη Μονή της Αγίας Αικατερίνης συγκαταλέγεται ανάμεσα στα δωδεκαφώτια μανουάλια και επισημαίνουν ότι συνήθως ζεύγη τέτοιων πολύκερων αποτελούσαν βασικό στοιχείο του εξοπλισμού πλούσιων εκκλησιών και μοναστηριών και συνήθως ήταν τοποθετημένα μπροστά από το τέμπλο και μπροστά από σημαντικές εικόνες. Στη Μονή της Κεχαριτωμένης, της Κωνσταντινούπολης του 12ου αι., καντηλέρια με δώδεκα κεριά τοποθετήθηκαν μπροστά από την εικόνα της Θεοτόκου για να της αποδοθεί ευλάβεια την ημέρα εορτής του Γενεθλίου της. Στον 13ο αι. τέσσερα δωδεκαφώτια φώτιζαν το κέντρο του Ναού της Μονής Αυξεντίου κατά τη διάρκεια της ετήσιας αγρυπνίας για την γιορτή του ομώνυμου αγίου του²⁴⁹⁵.

Όλα τα προαναφερθέντα παραδείγματα χρονολογούνται στο χρονικό διάστημα από τα τέλη του 11ου έως τις αρχές του 13ου αι. Σε βυζαντινά εργαστήρια αποδίδονται ακόμη το υπ. αριθμ. 6263 μπρούτζινο μανουάλι από το Βερολίνο²⁴⁹⁶ (Εικόνα 605 αριστερά) και δύο μπρούτζινα μανουάλια (πιθανώς του 13ου αι.) που διατηρούνται στο βόρειο παρεκκλήσιο του Ναού του San Giorgio Maggiore στη Βενετία²⁴⁹⁷ (Εικόνα 605 δεξιά).

Ως στατό πολύφωτο θα μπορούσε να ερμηνευθεί ένας δίσκος με πλατύ μετάλλινο στεφάνι, προεξέχουσες εσωτερικές και εξωτερικές απολήξεις και δώδεκα ακτίνες τοποθετημένες γύρω από έναν κεντρικό δακτύλιο που βρέθηκε στον Άγιο Τίτο της Γόρτυνας, σήμερα ανήκει στο Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου (αρ. ευρ. 207)²⁴⁹⁸ και ταυτίζεται επίσης με το δωδεκαφώτιον των βυζαντινών τυπικών²⁴⁹⁹ (Εικόνα 580)²⁵⁰⁰.

Ανάλογης μορφής, με τα παραδείγματα που προαναφέρθηκαν, είναι τα πολύφωτα κηροπήγια που απεικονίζονται σε τοιχογραφία από το Ρεέ που χρονολογείται στα 1330²⁵⁰¹ (Εικόνα 606) και στο Ναό της Οδηγήτριας στο Μυστρά²⁵⁰² (Εικόνες 607, 608). Σε άλλη παράσταση, σε τοιχογραφία στους Αγίους Θεοδώρους στο Βροντόχιον του Μυστρά, παρουσιάζεται μία ενδιαφέρουσα μορφή καντηλεριού στο οποίο διακρίνεται και δεύτερος βραχίονας στο μέσο του κατακόρυφου στελέχους²⁵⁰³ (Εικόνα 609). Μια ακόμη απεικόνιση καντηλεριού με κεντρική αιχμή για λαμπάδα και περιφερειακές για μικρότερα μάλλον κεριά απαντά σε τοιχογραφία στον

2493. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 218.

2494. Bouras, *Candelabra*, σ. 19, 21.

2495. Nelson, Collins, *Sinai*, αρ. κατ. 39. (Ευχαριστώ τη Μ. Βασιλάκη που μου υπέδειξε τη συγκεκριμένη δημοσίευση).

2496. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, πίν. 8.

2497. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, σ. 136.

2498. Xanthopoulou, *Saint-Tite*, σ. 106.

2499. *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, αρ. κατ. 188 (Μ. Μπορμπουδάκης).

2500. Xanthopoulou, *Saint-Tite*, σ. 108, εικ. 10.

2501. Djurić, Ćirković, Korać, *Pećka Patrijaršija*, σ. 136, εικ. 80.

2502. Βλ. επίσης Millet, *Mistra*, πίν. 87.7.

2503. Millet, *Mistra*, σ. 97, εικ. 7.

Άγιο Δημήτριο του Μυστρά²⁵⁰⁴ (Εικόνα 610). Σε απεικονίσεις της Σκηνής του Μαρτυρίου στο Ναό της Οδηγήτριας στο Πετς (Ρεϋ) και στη Γκρατσάνιτσα (Γραδανίτσα)²⁵⁰⁵ η τυπική μορφή της επτάφωτης λυχνίας (μενόρας) αντικαθίσταται από ένα επτάφωτο κηροπήγιο με ένα μεγαλύτερο κερί στο μέσο και έξι περιφερειακά²⁵⁰⁶ (Εικόνα 543). Μάλιστα, είναι σαφές ότι τα προαναφερθέντα παραδείγματα πιστοποιούν την ύπαρξη ενός τύπου καντηλεριών με μία κεντρική λαμπάδα και έναν αριθμό περιφερειακών. Πρόκειται για έναν τύπο που ακόμη και σήμερα επιβιώνει στις χριστιανικές εκκλησίες (Εικόνα 611). Ενδιαφέρον παράδειγμα πολύκηρου υποστηρίγματος διαμορφωμένου σε δύο επίπεδα απεικονίζεται σε τοιχογραφία του 16ου αι. στη Μονή Φιλανθρωπηνών²⁵⁰⁷ (Εικόνα 612).

Επίσης, σε απεικόνιση του 1881²⁵⁰⁸ (Εικόνα 165), το μανουάλι έχει μορφή παρόμοια με αυτήν που βλέπουμε σε απεικονίσεις της Παναγίας ως Λυχνίας και αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα για τον τρόπο που τοποθετούνταν τα κεριά σε πολύφωτα κηροπήγια, όπως αυτά που βρέθηκαν στον Άγιο Τίτο και στη Μεγίστη Λαύρα.

Η παράδοση της χρήσης των εκκλησιαστικών καντηλεριών συνεχίζεται και στη Μεταβυζαντινή περίοδο στην οποία ονομάζονται όλο και πιο συχνά μανουάλια²⁵⁰⁹.

2.2.1.1 A4 Κηροπήγια ως ειδικές προσθήκες σε σταυρούς και σε έπιπλα

Φαίνεται ότι μία άλλη χρήση των κηροπηγίων ήταν η προσαρμογή τους επάνω σε σταυρούς λιτανείας προκειμένου να στηρίξουν κεριά²⁵¹⁰. Φαίνεται ότι στο Βυζάντιο υπήρξε χρήση κηροφόρων σταυρών²⁵¹¹. Τέτοιου είδους αντικείμενο πρέπει να είναι ο σταυρός του 6ου αι., που προέρχεται από τη Μονή του Σινά²⁵¹² (Εικόνα 613). Τα δύο κηροπήγια του σταυρού είναι παρόμοια με αυτά που φαίνονται σε απεικόνιση σταυρού στην κατόμβη του Ποντιανού στη Ρώμη, που χρονολογείται στον 6ο ή 7ο αι.²⁵¹³. Ο σταυρός έχει ζεύγος αιχμηρών ακίδων που ήταν διαμορφωμένες ώστε να δέχονται κεριά ενώ για μία τρίτη αιχμηρή απόληξη ο συγγραφέας αδυνατεί να πει με βεβαιότητα εάν προοριζόταν για στήριξη κεριών και αυτή ή για να στηρίζει έναν μικρότερο σταυρό ή αντικείμενο²⁵¹⁴. Σε παρόμοιους σταυρούς πρέπει να αναφέρεται ο ιστορικός του 5ου αι., Σωζόμενος, όταν μας πληροφορεί ότι ο Ιωάννης Χρυσόστομος χρησιμοποίησε αργυρούς σταυρούς, κάτω από αναμμένα μελισσόκερα μη καθορισμένου αριθμού, σε λιτανείες για να αποστρέψει το ποίμνιο του από αντίστοιχες λιτανείες που

2504. Millet, *Mistra*, σ. 87, εικ. 7.

2505. Gligorijević-Maksimović, *Tabernacle*, εικ. 6.

2506. Gligorijević-Maksimović, *Tabernacle*, εικ. 5,7.

2507. *Βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου*, σ. 159.

2508. Κουφόπουλος κ.άλ., *Χρήση του κεριού*, σ. 272, εικ. 25.

2509. Μωσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 281-282.

2510. Για απεικόνιση τέτοιου σταυρού βλ. DACL, τ. 8.1, εικ. 10452.

2511. DACL, τ. 3.1, λήμμα "chandelier" και υποσημ. 5 για τη σχετική βιβλιογραφία.

2512. Nelson, Collins, *Sinai*, αρ. 35.

2513. Weitzmann, *Moses Cross*, εικ. 10.

2514. Weitzmann, *Moses Cross*, σ. 385.

οργάνωναν οι οπαδοί του Αρείου²⁵¹⁵. Πληροφορίες για χρήση παρόμοιων σταυρών με κηροπήγια για έμπηξη κεριών μας παραδίδει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος²⁵¹⁶. Τέλος, η απήχηση της επιλογής αυτής φαίνεται να επιβιώνει έως τις μέρες μας, καθώς ακόμη και σήμερα ο σταυρός του Μαρτυρίου είναι κηροφόρος.

Ένα εξαιρετικό παράδειγμα απεικόνισης δύο καντηλεριών προσαρμοσμένων σε έπιπλο διακρίνεται σε μικρογραφία του κώδ. 234, της Μονής Παντοκράτορος, φ. 31α που χρονολογείται γύρω στα 1150²⁵¹⁷ (Εικόνα 614). Στο ίδιο έπιπλο προσαρμόζεται και στήριγμα για γυάλινη μάλλον κανδήλα. Την ιδέα της προσαρμογής κηροπηγίων σε έπιπλα ή γενικότερα σε ξύλινα αντικείμενα έρχεται να επιβεβαιώσει η περίπτωση ενός κοπτικού πλαισίου ευαγγελίου που φέρει κηροπήγια έμπηξης κεριών²⁵¹⁸ (Εικόνα 615)²⁵¹⁹. Ανάλογη διάταξη κεριών τοποθετημένων στην περιφέρεια αναλογίου εκκλησιαστικού βιβλίου μας παρέχει τοιχογραφία του Τζιότο, στον Άγιο Φραγκίσκο της Ασίζης (1300)²⁵²⁰ (Εικόνα 616, 617). Επίσης, σε παράδειγμα νεότερων χρόνων βλέπουμε κηροπήγια προσαρμοσμένα σε ξύλινο Επιτάφιο²⁵²¹ (Εικόνα 618).

2.2.1.1 A5 Μετάλλиноι λυχνοστάτες

2.2.1.1 A5.1 Μετάλλиноι λυχνοστάτες με αιχμηρή απόληξη

Στην κατηγορία αυτή απαντούν λυχνοστάτες πτυσσόμενοι, επιδαπέδιοι και «επιτραπέζιοι», για τους οποίους μία ιδέα μας δίνει η απεικόνιση «επιτραπέζιοι» λυχνοστάτη σε μικρογραφία του κώδ. 1156, φ. 69ν, Αποστολική Βατικανή Βιβλιοθήκη, Βατικανό, περ. 1100²⁵²² (Εικόνα 619).

Η υποδοχή προσαρμογής, είναι ένα στοιχείο χαρακτηριστικό για τα παλαιοχριστιανικά λυχνάρια ενώ τα ρωμαϊκά λυχνάρια ήταν είτε αναρτημένα από τους βραχίονες των κανδήλαβρων, είτε τοποθετημένα σε δίσκους πάνω σε αυτά²⁵²³ (Εικόνα 526). Η αιχμηρή απόληξη των καντηλεριών αυτή με σχήμα πυραμιδοειδές ή κυλινδρικό, εισέρχεται στο εσωτερικό του σώματος του λυχναριού διαμέσου μιας υποδοχής που βρίσκεται στο πόδι και διατηρείται στη θέση της με συγκόλληση²⁵²⁴.

2515. Larin, *Dikerion and Trikerion*, σ. 423 και υποσημ. 23 όπου παραπέμπει για την αναφορά αυτή στο Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, βιβλίο 8, κεφ. 8, παρ. 1, στ. 1 έως παρ. 5 στ. 5. Στο ίδιο περιστατικό μάλλον αναφέρεται ο Σωκράτης ο σχολαστικός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, βιβλίο 6, κεφ. 8, στ. 22-28.

2516. Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, *Έκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, έκδ. Α. Vogt, τ. 1, σ. 5, στ. 16-20 και τ. 1, σ. 119, στ. 19-24.

2517. Πελεκανίδης κ.άλ., *Οί Θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, τόμος Γ', εικ. 243.

2518. Οι επιλογές αυτές μου φέρνουν στο νου ανάλογες μεταγενέστερων χρόνων στις οποίες ειδικά κηροπήγια προσαρμόζονταν σε μουσικά αναλόγια ή σε γραφεία εργασίας.

2519. Rohault de Fleury, *La Messe*, τ. 6, πίν. CDL.

2520. Cockerel, *Il Bambino Gesu*, σ. 10.

2521. *Κόσμος Βυζαντινού Μουσείου*, εικ. 195, σ. 226.

2522. Lowden, *Jaharis Gospel*, εικ. 93.

2523. Xanthopoulou, *Les lumineaires*, τ. 1, σ. 58.

2524. Για τον συσχετισμό των τύπων των καντηλεριών με τους τύπους των λυχναριών που στήριζαν, βλ. Xanthopoulou, *Les lumineaires*, τ. 1, σ. 58.

Καθώς στα φωτιστικά αυτά το στήριγμα δεν είναι συμφυές με το λυχνάρι θα μπορούσαν το λυχνάρι και το στήριγμα να χρησιμοποιούνται χωριστά, καθώς όταν κάποιος έφτανε σε ένα σκοτεινό μέρος του σπιτιού θα έπρεπε να βρίσκει ένα ελεύθερο λυχνοστάτη για να ακουμπά το λυχνάρι του, χωρίς να αποκλείουμε βέβαια την περίπτωση να ακουμπούσαν κάπου αλλού τα λυχνάρια τα οποία διέθεταν επίπεδες βάσεις²⁵²⁵. Το παράδειγμα μετάλλινων λυχναριών, όπως αυτό του 6ου-7ου αι. που συνδυάζει αλυσίδα ανάρτησης και «κολεό» για προσαρμογή του σε λυχνοστάτη με αιχμηρή απόληξη²⁵²⁶ (Εικόνα 620), μας επιτρέπει να εικάσουμε τη δυνατότητα διττής χρήσης παρόμοιων λυχναριών. Δηλαδή για ανάρτηση, ή ακόμα καλύτερα για μετακίνηση με τη βοήθεια της αλυσίδας²⁵²⁷, και για προσάρτηση σε καντηλέρι με αιχμηρή απόληξη. Παράλληλα, η επίπεδη βάση τους πρόσφερε τη δυνατότητα στήριξής τους σε κάθε επίπεδο.

Μία σειρά από απεικονίσεις λυχνοστατών της Μέσης Βυζαντινής Περιόδου, όπως η απεικόνιση λυχνοστατών σε μικρογραφία του κώδ. 21, φ. 9ν στη State Public Library (9ος αι.)²⁵²⁸ (Εικόνα 621) και ανάλογη σε παράσταση Μυστικού Δείπνου σε μικρογραφία χειρογράφου²⁵²⁹ (Εικόνα 622), επιτρέπουν να εικάσουμε ότι η χρήση τόσο των ίδιων όσο και των λυχναριών επιβιώνει τουλάχιστον έως την περίοδο αυτή. Επίσης η απεικόνιση λυχνοστάτη, που συγκρατεί αναμμένο λυχνάρι, σε ψηφιδωτό δάπεδο στον ναό των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού στο Dayr Dariyali²⁵³⁰ (Εικόνα 623) μαρτυρά ότι οι λυχνοστάτες αυτοί θα μπορούσαν να μετακινούνται ακόμη και την ώρα που έκαιγε το λυχνάρι.

2.2.1.1 A5.2 Μετάλλиноι λυχνοστάτες πτυσσόμενοι με αιχμηρή απόληξη για να προσαρμόζεται σε αυτήν ο «κολεός» του λυχναριού.

Στη διαπίστωση ότι υπήρχαν ανάλογα στηρίγματα μας οδηγεί το παράδειγμα ενός πτυσσόμενου λυχνοστάτη με μικρογραφικό λυχνάρι, του 6ου-7ου αι., που προέρχεται από την Ανατολική Μεσόγειο (Μικρά Ασία;), ανήκει στη Συλλογή Menil, Χιούστο, αρ. ευρ. X 490.8²⁵³¹ (Εικόνα 624): σε торνευτό στέλεχος πατά μία μικρή μορφή νεαρού που στο αριστερό του χέρι κρατά μία λόγχη η οποία συγκρατεί ένα μικρογραφικό λυχνάρι. Ίσως να κρατούσε άλλη μία αιχμή στήριξης λυχναριού στο δεξί του χέρι. Αρχικά το торνευτό στέλεχος πρέπει να πατούσε σε μία πτυσσόμενη βάση η οποία δε σώζεται. Ο λυχνοστάτης αυτός ήταν καμωμένος σε διάφορα τμήματα και έτσι θα μπορούσε άνετα να μεταφέρεται στα ταξίδια. Αυτά τα πτυσσόμενα στηρίγματα φωτιστικών, με μορφές νέων –δούλων ή στρατιωτών²⁵³²– που κρατούν

2525. Byzanz. *Das Licht aus dem Osten*, αρ. κατ. 11.1.1-2.

2526. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 295, αρ. κατ. 312.

2527. Για μετακίνηση λυχναριού με βοήθεια μεταλλικής βέργας που σε άλλες περιπτώσεις θα μπορούσε να αντικαθίσταται και από αλυσίδα βλ. Donati, *Romana Pictura*, εικ. 79, σ. 190.

2528. Likhachova, *Byzantine Miniature*, σ. 8.

2529. *Illuminated Greek Codex*, εικ. 40.

2530. Piccirillo, *Arabie chretienne*, σ. 225.

2531. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 84, αρ. κατ. 24.

2532. Πρόκειται πιθανώς για αναπαράσταση προσώπων που επιτελούσαν τον ρόλο του «λαμπαδηφόρου».

μία ή δύο αιχμές για στήριξη μικρογραφικών λυχναριών ήταν δημοφιλής τόσο στην Αρχαιότητα όσο και στο Μεσαίωνα²⁵³³. Ένα ολοκληρωμένο παράδειγμα λυχνοστάτη, αποτελούμενο από μία πτυσσόμενη βάση και μία ανδρική μορφή που κρατά μία λόγχη, αλλά με το λυχνάρι να λείπει βρίσκεται στο Romisch-Germanisches Museum της Κολωνίας και χρονολογείται επίσης στον 6ο-7ο αι. Το σχήμα ορισμένων μικρών καντηλεριών με βάση αρθρωτή²⁵³⁴ επιτρέπει να εικάσουμε ότι ανήκαν σε αξιωματούχους του βυζαντινού στρατού²⁵³⁵, όπως το παράδειγμα ενός καντηλεριού από τη Συλλογή του Βρετανικού Μουσείου²⁵³⁶ (Εικόνα 625), που φαίνεται ότι αποτέλεσε μέρος μίας περιουσίας ενός ανώτερου αξιωματούχου στα τέλη του 3ου και στις αρχές του 4ου αι.²⁵³⁷

Της ίδιας λογικής φαίνεται να είναι και καντηλέρι που έχει ερμηνευθεί ως φορητός λυχνοστάτης (ή κηροπήγιο) με σχήμα πολεμιστή, από τη Σιδώνα του Λιβάνου, πιθανώς του 5ου-6ου αι., σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης²⁵³⁸ (Εικόνα 626) και δύο πτυσσόμενα καντηλέρια που προορίζονταν πιθανώς για λυχνάρια με «κολεό». Ένα καντηλέρι από το Μουσείο Ερμιτάζ, αρ. ευρ. 10789²⁵³⁹ (Εικόνα 627) και μία μετάλλινη βυζαντινή πτυσσόμενη λυχνία από τη Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη με αρ. ευρ. 22094²⁵⁴⁰ (Εικόνα 628) με το δεύτερο να έχει μετασχηματισθεί σε κηροστάτη σε μεταγενέστερη εποχή από αυτήν της κατασκευής τους. Τέλος, ένα αντικείμενο από το Μουσείο Μπενάκη με αρ. ευρ. 13758²⁵⁴¹ (Εικόνα 629), προσφέρει έναν διάκοσμο από κεφάλια μονόκερου και πουλιού. Θυμίζει δύο παραδείγματα που προέρχονται από ισλαμικά σύνολα από το Meskene-Balis της Συρίας και τη Gezira της Αιγύπτου. Μία βάση αυτού του τύπου, πολύ απλοποιημένη, διακρίνεται σε λυχνοστάτη του 5ου-6ου αι. από την Αίγυπτο²⁵⁴² (Εικόνα 565).

2.2.1.1 A5.3 Μετάλλيني λυχνοστάτες με επίπεδο δίσκο για να τοποθετείται επάνω σε αυτούς το λυχνάρι

Οι λυχνοστάτες αυτοί υπήρξαν ιδιαίτερα διαδεδομένοι στη Ρωμαϊκή περίοδο²⁵⁴³ αλλά φαίνεται ότι στην Ύστερη Αρχαιότητα «παραχώρησαν» τη θέση τους στους λυχνοστάτες με αιχμηρή απόληξη. Μία από τις εξαιρέσεις στον κανόνα αυτό φαίνεται να αποτελεί απεικόνιση σε παλαιοχριστιανικό κιβωτίδιο που δίνει την αίσθηση ότι ο λυχνοστάτης στηρίζει λυχνάρι το οποίο φαίνεται να πατά απευθείας στο πινάκιον²⁵⁴⁴ (Εικόνα

2533. Elbern, *Leuchterträger*.

2534. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, CD 1.008 και CD 1.009.

2535. Weitzmann, *Age of Spirituality*, σσ. 339-340.

2536. Bailey, *Lamps of Metal*, Q 3917.

2537. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 183. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 84, αρ. κατ. 24.

2538. Atasoy, *Bronze lamps*, σ. 93, αρ. κατ. 157.

2539. Κακοκίνη/Κακοκίνη, *Сокровища Коптской*, αρ. κατ. 282.

2540. Δεληβορριάς, Φωτόπουλος, *Μουσείο Μπενάκη* αρ. κατ. 612, σσ. 366-367.

2541. Xanthopoulou, *Les luminaires*, φωτογραφίες, πίν. 286.

2542. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 69.

2543. Αβκμπ κ.ά., *Luxus und Dekadenz*, σ. 230, εικ. 4.7.

2544. Crippa, Zibawi, *L'art paleochretien*, πίν. 57.

630). Ωστόσο, η μορφή του καντηλεριού παραπέμπει μάλλον σε αντίστοιχα ρωμαϊκά τα οποία προφανώς επιβίωσαν και στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο.

Κατά περίπτωση δεν αποκλείεται τα μετάλλινα λυχνάρια να στηρίζονταν σε μία σειρά από ασημένια και χάλκινα καντηλέρια που απομιμούνται κίονες με κιονόκρανα και απολήγουν σε επίπεδη βάση. Φαίνεται ότι προορίζονταν μάλλον για να στηρίζουν στατές καντήλες²⁵⁴⁵.

Τέλος, ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση των μετάλλινων καντηλεριών, που αποτελούν μέρος του Θησαυρού της Τιβεριάδος, χρονολογούνται γύρω στον 9ο-11ο αι. (Εικόνα 631) και αποτελούν τεχνουργήματα της Δυναστείας των Φατιμιδών. Δίνουν την εικόνα της ύπαρξης λυχνοστατών με επίπεδο δίσκο υποδηλώνοντας προφανώς μία επιλογή σχετιζόμενη με την Ανατολή.

2.2.1.1 A5.4 Καντηλέρια με διαμορφωμένα πλευρικά άγκιστρα για να αναρτούνται από αυτά, μέσω αλυσίδας, φωτιστικά.

Πληροφορίες για καντηλέρια αυτής της μορφής προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από απεικονίσεις και γραπτές πηγές, στοιχείο που δεν επιτρέπει συνήθως την ταύτιση του υλικού κατασκευής τους. Αντικείμενο που εικονίζεται σε ψηφιδωτό στον Ναό του Αγίου Ιωάννη στα Γέρασα²⁵⁴⁶ (Εικόνα 632) θεωρείται ότι προοριζόταν για την ανάρτηση πολλών φωτιστικών και συσχετίζεται με δεντρόσχημα φωτιστικά που αναφέρει ο Παύλος Σιλεντιάριος²⁵⁴⁷ καθώς και με ένα μεγάλο πολύφωτο του 6ου αι., που διατηρείται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, The Cloister Collection 1974.150²⁵⁴⁸ (Εικόνα 633). Βέβαια, εάν πράγματι πρόκειται για απεικόνιση πραγματικού καντηλεριού και όχι για φιλοτέχνηση του candelabrum ως διακοσμητικού θέματος, μάλλον αυτό θα προοριζόταν όχι μόνο για ανάρτηση λυχναριών αλλά και καντήλων.

Παρόμοια λειτουργία φαίνεται ότι επιτελούσαν και ορισμένοι στατοί σταυροί και επάφωτες λυχνίες για ανάρτηση καντήλων από τις κεραίες και τους βραχίονές τους αντίστοιχα. Εξαιρετικό παράδειγμα σταυρού με κρεμασμένα κανδήλια από την οριζόντια κεραία του διακρίνουμε σε επιτύμβια στήλη του 5ου-6ου αι., σήμερα στο Ινστιτούτο Αιγυπτιολογίας του Στρασβούργου, αρ. ευρ. 1587²⁵⁴⁹ (Εικόνα 634) και σε απεικόνιση σε ψηφιδωτό του Μουσείου Sfax, προερχόμενο από παλαιοχριστιανική βασιλική στη Skhira της Τυνησίας, όπου οι καντήλες είναι αναρτημένες από την οριζόντια κεραία σταυρού²⁵⁵⁰ (Εικόνα 635). Αντίστοιχο παράδειγμα με απεικόνιση καντήλων, που είναι αναρτημένα από επάφωτες λυχνίες, διακρίνουμε σε ψηφιδωτό του 5ου-6ου αι. από εβραϊκή συναγωγή στο Ισραήλ²⁵⁵¹ (Εικόνα 636).

2545. Βλ. ενότητα για Επιδαπέδια καντηλέρια για καντήλες.

2546. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 12.

2547. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 11.

2548. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 96, αρ. κατ. 30.

2549. *Christentum am Nil*, αρ. κατ. 98.

2550. Piccirillo, *Mosaics of Jordan*, σ. 246, εικ. 416.

2551. Spier, *Picturing the Bible*, σ. 38, εικ.28.

Στην Ἐκφρασιν τοῦ ναοῦ ἁγίας Σοφίας του Παύλου Σιλεντιάριου γίνεται λόγος για σταυρούς φωτοβόλους οι οποίοι φαίνεται ότι ήταν σταυρόσχημα πολύφωτα. Ο Αντωνιάδης αναφέρει ότι: «...ενώ προς δυσμὰς τε και ανατολὰς υψοῦντο δύο αργυροὶ φωτοβόλοι σταυροί, ἐκεῖ όπου υπήρχον και ἡλιο κεκυρτωμένοι, δίκην καλαύροπος». Με βάση αυτήν την παρατήρηση τους αποκαθιστά σχεδιαστικά ως σταυρούς τρισδιάστατους τοποθετημένους επάνω στον ἀμβωνα²⁵⁵² (Εικόνα 635).

Τέλος, ανάμεσα στα φωτιστικά του Θησαυρού της Σιών, που αποτελούσαν δωρεά του επισκόπου Ευτυχιανού, συμπεριλαμβάνεται και ένα ἀγκιστρο σταυρόσχημο για την ἀνάρτηση πέντε φωτιστικῶν²⁵⁵³.

Την ιδέα μιας απλῆς μεταλλινῆς κατασκευῆς που θα μπορούσε να αποτελεῖ ἕναν λυχνοστάτη για ἀνάρτηση λυχνarioῦ μας δίνει ἀπεικόνιση σε χαλκογραφία του 19ου αἰ.²⁵⁵⁴ (Εικόνα 638). Επίσης της ἴδιας πρακτικῆς λογικῆς εἶναι ἕνα ἐθνολογικὸ παράλληλο παράδειγμα. Πρόκειται για ἕναν ξύλινο λυχνοστάτη στον οποίο υπάρχουν οπές σε διαφορετικὰ ὕψη όπου στερεωνόταν το μεταλλικό στέλεχος ἀπὸ το οποίο κρεμόταν το λυχνάρι²⁵⁵⁵ (Εικόνα 639). Ἀνάλογη κατασκευή ἐκτίθεται στο Μουσείο Μπενάκη (Εικόνα 640). Τα δύο τελευταία παραδείγματα υπαγορεύουν ὅτι δεν πρέπει να ἀποκλείουμε το ἐνδεχόμενο να υπήρχαν και στο Βυζάντιο ξύλινοι λυχνοστάτες παρόμοιας λογικῆς που πιθανῶς χάθηκαν λόγω της φθορῆς του ξύλου.

2.2.1.1 A5.5 Καντηλιέρα στατά με κυλινδρική κηροθήκη

Ἀντικείμενα των ρωμαϊκῶν χρόνων που διαμορφώνουν κυλινδρική κηροδόχη και θα μπορούσαν να ἐρμηνευτοῦν ως μεταλλικοί, πήλινοι και ἴσως και γυάλινοι κηροστάτες, ἀνάλογοι με αὐτὸν του α΄ μισοῦ του 3ου αἰ., που βρέθηκε στο Rheinbach-Flerzheim, Rhein-Sieg-Kreis, και ἀνήκει στο Rheinischen Landesmuseum της Βόννης²⁵⁵⁶ (Εικόνα 641), φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τις βόρειες ρωμαϊκῆς ἐπαρχίες, ὅπως η περιοχή των Τρεβήρων ἀλλὰ και η Γαλατία, χρονολογούνται στην Ὑστερη Ρωμαϊκὴ περίοδο²⁵⁵⁷ και εικάζεται ὅτι προορίζονταν για κερία ζωικού λίπους ἢ πυρσοῦς. Παρόμοιας λογικῆς και συνέχειας φαίνεται ὅτι εἶναι ἕνας κηροστάτης που ἔχει ἐρμηνευθεῖ ως φωτιστικό για ζωικό λίπος, χρονολογεῖται στον 4ο αἰ. και προέρχεται ἀπὸ την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας²⁵⁵⁸ (Εικόνα 642).

Ἀντικείμενο που προέρχεται ἀπὸ την Αἴγυπτο και χρονολογεῖται στον 4ο αἰ.²⁵⁵⁹ (Εικόνα 643) θυμίζει στη λογική του ἕναν κηροστάτη που ο D. Bailey τον ταυτίζει με το καντηλιέρι που ἀπεικονίζεται σε τοιχογραφία του

2552. Ἀντωνιάδης, Ἐκφρασις, τ. Β΄, σ. 58.

2553. Βλ. Boyd, Metropolitan, σ. 10 και σ. 17, όπου προτείνονται λόγοι πιθανοὶ που θα μπορούσαν να ἐρμηνεύσουν το γεγονός αὐτῆς της πολυτελοῦς δωρεῆς.

2554. Τόπος και Εικόνα, Τόμος Ζ΄, ἀρ. 43.

2555. Σπέης, Παραδοσιακῆς τέχνες, σ. 120.

2556. Follmann-Schulz, Römischen Gläser, σ. 95, ἀρ. 56.

2557. Βλ. ἐνδεικτικὰ Menzel, Mainz, πίν. 93, ἀρ. 8.

2558. Chrzanowski, Lumière! Nyon, σ. 36, εικ. 32-33.

2559. Bailey, Lamps of Metal, ἀρ. Q 3955.

4ου αι. από τον τάφο της Aelia Arisuth στο Gargaresh της Λιβύης²⁵⁶⁰ (Εικόνα 644)²⁵⁶¹.

Ανατρέχοντας κανείς στα παραδείγματα βυζαντινών καντηλεριών έτσι όπως έχουν συμπεριληφθεί και παρουσιαστεί σε καταλόγους εκθέσεων και στις μόνιμες συλλογές των μουσείων, έχει την αίσθηση ότι για τη στήριξη των κεριών χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά καντηλέρια με αιχμηρή απόληξη τουλάχιστον έως το τέλος της Μεσοβυζαντινής περιόδου. Στην Ύστερη Αρχαιότητα και στη Μέση Βυζαντινή περίοδο φαίνεται ότι είτε δεν υπάρχουν στο Βυζάντιο κηροστάτες με κυλινδρική κηροθήκη είτε ίσως δεν έχουν επιβιώσει.

Με την πρώτη ματιά εξαίρεση στον κανόνα αυτό φαίνεται να αποτελούν δύο παραδείγματα από τις Σάρδεις – που ίσως βέβαια αποτελούν και απότοκο της συνέχειας της ρωμαϊκής παράδοσης²⁵⁶². Πρόκειται για χάλκινο καντηλέρι από τις Σάρδεις που χρονολογείται με επιφύλαξη στον 4ο-5ο αι.²⁵⁶³ (Εικόνα 645) και σιδερένιο καντηλέρι, της πρωτοβυζαντινής περιόδου, που πατά σε χάλκινη βάση και προέρχεται επίσης από τις Σάρδεις²⁵⁶⁴ (Εικόνα 647)²⁵⁶⁵. Ωστόσο, δεν αποκλείεται η περίπτωση η σωζόμενη μορφή των αντικειμένων αυτών να είναι παραπλανητική και να έχουμε στην πρώτη περίπτωση τη διαμόρφωση ενός πυρσού ή ενός θυμιατηρίου και στην δεύτερη κάτι ανάλογο ή να μην σώζεται η απόληξη του κηροπήγιου.

Ως κηροπήγιο (sic) του 6ου αι. με αφιερωματική επιγραφή παρουσιάζεται αντικείμενο που εκτίθεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας (Εικόνα 648). Στη συγκεκριμένη περίπτωση η ύπαρξη αφιερωματικής επιγραφής συσχετίζει το αντικείμενο με τον εκκλησιαστικό βίο. Στην περίπτωση αυτή –τουλάχιστον για την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο– θα στήριζε μελισσόκερο το οποίο συνήθως προοριζόταν για να στηριχθεί σε κηροπήγιο με αιχμηρή απόληξη. Άλλωστε, η μορφή του αντικειμένου παραπέμπει σε κηροστάτη ρωμαϊκών χρόνων που ανήκει στη Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου στο Παρίσι, Saint Germain en Laye (Εικόνα 649).

Με την πρώτη εικόνα αντικείμενο του 6ου αι., που ανήκει στη Συλλογή Αβέρωφ-Τοσίτσα²⁵⁶⁶ (Εικόνα 650), θα μπορούσε αρχικά να θεωρηθεί κηροστάτης. Ωστόσο, η σύγκρισή του με καντηλέρι από το Κοπτικό Μουσείο

2560. Bianchi Bandinelli, *Rome*, σ. 95, εικ. 87.

2561. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 10. Xanthopoulou, τ. 1, *Les luminaires*, σσ. 71-76. Η μορφή του στηρίγματος σε συνδυασμό με το σκεύος που κρατά η μορφή στο αριστερό χέρι, δίνει την αίσθηση ότι πρόκειται για πυρσό και το σκεύος χρησιμοποιούνταν για την ανατροφοδότησή του. Βλ. σχετικά στο κεφ. II: πυρσοί.

2562. Προς αυτήν την κατεύθυνση οδηγεί η σύγκρισή ενός μετάλλινου κηροστάτη με κυλινδρική κηροθήκη του 4ου-5ου αι. (;), από τις Σάρδεις (Εικόνα 645) με παρόμοια αντικείμενα της Ρωμαϊκής περιόδου (Εικόνα 646).

2563. Waldbaum, *Sardis*, πίν. 39, αρ. 612.

2564. Waldbaum, *Sardis*, πίν. 40, αρ. 614.

2565. Για παρόμοιο κηροστάτη βλ. Emery, Kirwan, *Royal tombs of Ballana*, τ. I, σ. 368, αρ. 819, τ. II, πίν. 100B, τάφος Β, 10-21 (5ος -6ος αι.). Σημειώνω ότι για τα συγκεκριμένα παραδείγματα παραμένω επιφυλακτικός καθώς θα μπορούσαν να είναι λυχνοστάτες με επίπεδο δίσκο ο οποίος στην πορεία του χρόνου χάθηκε. Βλ. για σχετικό σχήμα λυχνοστάτη στο Aßkamp κ.άλ., *Luxus und Dekadenz*, σ. 230, εικ. 4.7.

2566. Παπαδοπούλου, *Μεταλλικά αντικείμενα*, αρ. 157 σ. 97.

Καΐρου²⁵⁶⁷ (Εικόνα 651), του οποίου το στέλεχος είναι διαμορφωμένο ως σταυρός, δεν επιτρέπει να απορρίψουμε το ενδεχόμενο να αποτελεί καντηλέρι με αιχμηρή απόληξη που σώζεται αποσπασματικά.

Συμπερασματικά, με τα έως σήμερα γνωστά δεδομένα δεν μπορούμε να είμαστε απολύτως βέβαιοι εάν οι κηροστάτες με κυλινδρική κηροθήκη συνέχισαν και στο Βυζάντιο τη ρωμαϊκή παράδοση ή εάν τα προαναφερθέντα παραδείγματα αποτελούν τις τελευταίες επιβιώσεις των αντίστοιχων καντηλεριών της ρωμαϊκής εποχής²⁵⁶⁸.

Δύο παραδείγματα κηροστατών του 12ου αι. που ανήκουν στη Συλλογή Biscari του Museo Comunale di Castello Ursino της Κατάνιας με αρ. ευρ. 6440 (Εικόνα 652) και 6442 (Εικόνα 653) αντίστοιχα²⁵⁶⁹, προέρχονται από την ιταλική χερσόνησο. Η επιλογή της κυλινδρικής κηροδόχης μπορεί να αποδοθεί σε επιρροές από περιοχές της βόρειας Ευρώπης.

Ο κανόνας στις απεικονίσεις καντηλεριών της Υστεροβυζαντινής Περίοδου είναι η επιλογή του τύπου των κηροπηγίων με αιχμηρή απόληξη. Μία από τις ελάχιστες –έως σήμερα– γνωστές εξαιρέσεις αποτελεί απεικόνιση κηροστάτη σε παράσταση της Βάπτισης των αρχών του 13ου αι. στο Karşi Kilise στην Καππαδοκία²⁵⁷⁰ (Εικόνα 654). Εάν δεν πρόκειται για ατελή ή ατυχή καλλιτεχνική απόδοση κηροπηγίου τότε ίσως βρισκόμαστε σε μία από τις πρώτες περιπτώσεις όπου στην περιοχή αυτή τα κεριά τοποθετούνται σε ειδικές υποδοχές και δεν καρφώνονται σε αιχμηρές απολήξεις, γεγονός που μας επιτρέπει να σκεφτούμε ότι στην περιοχή της Καππαδοκίας και στις γειτονικές περιοχές, στον 13ο αι. υπάρχουν αρκετά σύγχρονα παραδείγματα κηροστατών προερχόμενων από το Ιράν και τον ισλαμικό κόσμο²⁵⁷¹. Στην περίπτωση αυτή οφείλουμε να συσχετίσουμε τα δεδομένα και να εικάσουμε ίσως ότι αρχίζει πια να καθιερώνεται η τάση της χρήσης κηροστατών και όχι κηροπηγίων η οποία στη Μεταβυζαντινή περίοδο θα επικρατήσει σχεδόν ολοκληρωτικά.

Αξίζει να σημειώσουμε μία σημαντική διαφορά ανάμεσα στις κυλινδρικές κηροθήκες που απαντούν σε καντηλέρια του Βυζαντίου και της Ανατολής από τη μία πλευρά και της Δύσης από την άλλη. Τα δυτικά έχουν ειδικές σχισμές για την αφαίρεση των καταλοίπων της καύσης²⁵⁷² (Εικόνα 140) σε αντίθεση με τα άλλα στα οποία σαφώς χρησιμοποιούνταν μελισσόκερο το οποίο ακόμη και αν είχε προσμίξεις ήταν προφανώς περιορισμένες με αποτέλεσμα να το αποσπών ευκολότερα από τις κηροθήκες²⁵⁷³.

2567. Strzygowski, *Koptische Kunst*, πίν. 319, αρ. 9126.

2568. Στον προβληματισμό μας δεν μπορούν να μας βοηθήσουν τα παραδείγματα κυλινδρικών κηροθηκών που παρουσιάζονται στο Bēnazeth, *Metal*, σσ. 170, 171 καθώς είναι δύσκολη η χρονολόγησή τους.

2569. D'Onofrio, *Normanni*, σ. 514, αρ. κατ. 319, 320.

2570. Jolivet-Lévy, *Études Cappadociennes*, εικ. 11.

2571. Βλ. ενδεικτικά στο Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 309 κηροστάτη, που προέρχεται από το Ικόνιο (σημ. Κοπγα στην Τουρκία) και χρονολογείται στο β' μισό του 13ου αι.

2572. Lovag, *Bronzegegenstände*, αρ. 150.

2573. Για τη μελέτη των ιδιαιτεροτήτων των κηροπηγίων και των κηροστατών είναι ενδιαφέρουσα η περίπτωση των καντηλεριών από την Τρανσυλβανία και τη Μολδαβία καθώς φαίνεται ότι στην περιοχή αυτή συνυπήρξαν στοιχεία προερχόμενα τόσο από το δυτικό μεσαιωνικό κόσμο όσο και από τον βυζαντινό. Βλ. σχετικά Rusu, *Artificial Lighting*, σσ. 32-33.

Η απεικόνιση καντηλεριών με κουφικά σχέδια στην υστεροβυζαντινή τέχνη αλλά και ο εντοπισμός παραδειγμάτων ακόμη και σε αγειοριτικές μονές υπαινίσσονται τη χρήση τους κατά την εποχή αυτή και σίγουρα θα πρέπει να συσχετισθούν με το γεγονός ότι από την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο και έπειτα φαίνεται ότι αρχίζουν και στο χώρο του Βυζαντίου να χρησιμοποιούνται κηροστάτες με κυλινδρική κηροδόχη.

Ένα πολύ καλό παράδειγμα στατού πολύκηρου με κυλινδρικές κηροδόχες αποτελεί μία μεταλλική βυζαντινή πτυσσόμενη λυχνία από το Μουσείο Μπενάκη με αρ. ευρ. 22094, η οποία στη συνέχεια προσηλώθηκε σε ενεπίγραφο χάλκινο δίσκο του 1783 και αποτέλεσε μόνιμη κατασκευή²⁵⁷⁴ (Εικόνα 628). Διαθέτει πέντε κυλινδρικές κηροθήκες για την τοποθέτηση σχετικά λεπτών κεριών. Τα δύο τμήματα της λυχνίας συναρμόζονταν για να τη σχηματίσουν. Θεωρείται έργο του 6ου-7ου αι. Λαμβάνοντας υπόψη ένα παρόμοιο αντικείμενο από το Μουσείο Ερμιτάζ, αρ. ευρ. 10789²⁵⁷⁵ (Εικόνα 627), καθίσταται σαφές ότι η πτυσσόμενη λυχνία από το Μουσείο Μπενάκη προφανώς τροποποιήθηκε και από πτυσσόμενο λυχνοστάτη της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου μετατράπηκε σε σταθερό πεντάφωτο κηροστάτη κατά τη Μεταβυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα αυτό απηχεί εύγλωττα και την προφανή τάση των μεταβυζαντινών χρόνων για χρήση κυλινδρικών κηροδοχών σε αντίθεση με τις αιχμηρές απολήξεις για την έμπηξη κηρών των προηγούμενων περιόδων.

Τέλος, ως πολύκηρο με κυλινδρικές κηροδόχες έχει ερμηνευθεί μετάλλιο αντικείμενο του 12ου-14ου αι., από το Carevgrad Tarnov, Βουλγαρία²⁵⁷⁶ (Εικόνα 657).

2.2.1.1 A5.6 Μετάλλια πτυσσόμενα καντηλέρια τα οποία ερμηνεύονται ως στηρίγματα είτε για καντήλες είτε για κεριά

Ως πτυσσόμενο καντηλέρι για κανδήλα θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ένα χάλκινο στήριγμα της Βυζαντινής περιόδου, από την Κόρινθο, αποτελούμενο από δύο αποσπώμενα τμήματα που το καθένα πατά σε δύο πέλαμα λιονταριών²⁵⁷⁷ (Εικόνα 658). Τα τμήματα εφαρμόζουν το ένα μέσα στο άλλο για να σχηματίσουν ένα τετράποδο στήριγμα που θα μπορούσε να στηρίζει ένα μικρό σκεύος²⁵⁷⁸.

Αντικείμενο με δύο πόδια και κοσμημένο με δύο κεφάλια αλόγων από το Veliki Preslav της Βουλγαρίας αποτελεί τμήμα πτυσσόμενου τετράποδου καντηλεριού που με βάση το σημείο της εύρεσής του και άλλα ανάλογα καντηλέρια χρονολογείται στον 13ο αι.²⁵⁷⁹ (Εικόνα 659). Πιθανώς προοριζόταν για να στηρίζει καντήλα χωρίς να αποκλείεται και η περίπτωση του κεριού²⁵⁸⁰. Οι ανασκαφές στο Carevgrad Tarnov (12ος-14ος αι.) στη Βουλγα-

2574. Δεληβορριάς, Φωτόπουλος, *Μουσείο Μπενάκη*, αρ. κατ. 612, σσ. 366-367.

2575. Κακονκίη/Κακοβκιν, *Соковница Коптской*, αρ. κατ. 282.

2576. Nikolova, *Carevgrad Tarnov*, σ. 231, φωτ. 49.

2577. Davidson, *Corinth*, σ. 127, αρ. 842, πίν. 62.

2578. Βλ. Hollis, *Unique Seldjūk Bronze*, σσ. 231-232 για ένα χάλκινο στήριγμα στο Cleveland Art Museum που χρονολογείται στον 12ο αι. και είναι παρόμοιο με αυτό της Κορίνθου αλλά πολύ μεγαλύτερο και διακοσμημένο με ασήμι.

2579. Tonev, *Časti ot bronzovi*.

2580. Aladžov, *Osvetitelni*, σ. 79.

ρία αποκάλυψαν ένα παράδειγμα κοσμημένο με προτομές αλόγων²⁵⁸¹ (Εικόνα 660) για το οποίο προτείνεται αποκατάστασή του ως στήριγμα κηροπηγίου. Ωστόσο, φαίνεται πιθανότερο να αποτελούσε στήριγμα κανδήλας ανάλογο με αυτό που προέρχεται από Ιδιωτική Συλλογή στη Βασιλεία της Ελβετίας²⁵⁸² (Εικόνα 661, αρ. 2). Από τον ίδιο χώρο προέρχεται ένα αποσπασματικά σωζόμενο αντικείμενο που έχει ερμηνευθεί και αποκαθίσταται σχεδιαστικά ως πτυσσόμενο καντηλέρι. Αποτελούνταν από ορισμένα παρόμοια τμήματα σε σχήμα S, από τα οποία σώζεται μόνο το ένα²⁵⁸³. Σημειώνω ότι εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιχειρούμενη αποκατάσταση του συνόλου του καντηλεριού αυτού. Προτείνεται ότι το σωζόμενο πόδι και άλλα δύο παρόμοια στήριζαν έναν μετάλλιο δίσκο επάνω στον οποίο πατούσαν τρία ποτήρια²⁵⁸⁴ (Εικόνα 662).

Παρόμοια αντικείμενα προέρχονται και από την Ανατολή, όπως για παράδειγμα αυτό της Συλλογής του Cleveland Museum of Art²⁵⁸⁵ (Εικόνες 663) και ένα ακόμη από τη Συρία²⁵⁸⁶ (Εικόνα 664). Μάλιστα, ίσως το δεύτερο από αυτά που στηρίζει κυλινδρική κηροδόχη (Εικόνα 664) να αποτέλεσε παράδειγμα που οδήγησε ορισμένους μελετητές να προτείνουν ανάλογες αποκαταστάσεις και για τα βυζαντινά παραδείγματα. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση ένα σημαντικό στοιχείο που αποτελεί αδιάψευστο κριτήριο για τη μετατροπή παρόμοιων πτυσσόμενων καντηλεριών σε μεταγενέστερη φάση είναι το γεγονός ότι σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν χάσει τον αποσυναρμολογούμενο χαρακτήρα τους ως αποτέλεσμα μίας μετασκευής, όπως, για παράδειγμα, ο λυχνοστάτης που μετασηματίστηκε σε κηροστάτη σε μεταγενέστερη εποχή από αυτήν της κατασκευής του (Εικόνα 628) με τα πόδια του να συγκολλούνται σε μετάλλιο δίσκο.

2.2.1.1 Β. Λίθινα καντηλέρια

Αναφέρεται ότι στις κατακόμβες, δίπλα σε τάφους, βρέθηκαν λίθινοι κίονες με ύψος τρία πόδια περίπου στο επάνω μέρος των οποίων δημιουργούνταν κοίλωμα όπου θεωρήθηκε ότι τοποθετούσαν τα φωτιστικά μέσα²⁵⁸⁷. Προφανώς δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα για τί είδος φωτιστικού προοριζόταν. Ένα μαρμαρίνο καντηλέρι βρέθηκε στην κατακόμβη της Αγίας Αγνής ενώ ένα δεύτερο παρόμοιο αντικείμενο, πιθανώς της ίδιας προέλευσης, διατηρείται στο Μουσείο του Βατικανού²⁵⁸⁸.

Κανδήλαβρα από ίαση και ορεία κρύσταλλο είναι καταλογογραφημένα στην απογραφή της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης που χρονολογείται στα 1396²⁵⁸⁹. Καντηλέρια ανάλογης μορφής, που συνδυάζουν

2581. Nikolova, Carevgrad Tŭrnov, σσ. 232-233 και 339.

2582. Goryanova, Lamp Stands, σ. 38, φωτ. 2.

2583. Nikolova, Carevgrad Tŭrnov, σσ. 231-232 και 339.

2584. Nikolova, Carevgrad Tŭrnov, σσ. 231-232.

2585. Hollis, Unique Seldjŭk Bronze, εικ. 1.

2586. Kohlmeyer, Strommenger, *Land des Baal*, αρ. κατ. 260.

2587. Martigny, *Dictionnaire*, σ. 152, λήμμα "cierges et lampes".

2588. Martigny, *Dictionnaire*, σ. 152, λήμμα "cierges et lampes".

2589. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σ. 480 και υποσημ. 26. Βλ. επίσης στο Καταγραφή τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, σ. 567, 21: «μανουάλια τῆς εἰσόδου ζυγαί τέσσαρες, ἡ μία ἴασις, ἡ ἐτέρα κρύα, καὶ ἡ ἄλλη ἀργυροδιάχρυσος, ἔργον βενετικόν».

μετάλλινα στοιχεία και κρύσταλλο, χρονολογούνται στον 13ο αι. και θεωρούνται βενετσιάνικης τεχνοτροπίας²⁵⁹⁰. Ίσως ορισμένα από τα λίθινα καντηλιέρια που βλέπουμε σε παραστάσεις του Μυστικού Δείπνου στην υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη να είναι καμωμένα από ίασπη ή άλλους ημιπολύτιμους λίθους²⁵⁹¹.

Ως λίθινα καντηλιέρια, που σχετίζονται με τα πασχάλια κεριά, έχουν ερμηνευθεί δύο παραδείγματα που προέρχονται από τη Ζίδα στη Σερβία, που χρονολογούνται στη δεκαετία του 1230²⁵⁹² (Εικόνα 665). Αυτά συγκρίνονται με ανάλογα παραδείγματα του 12ου-13ου αι. προερχόμενα από τη Κεντρική Ιταλία.

Στα μεταβυζαντινά χρόνια χρονολογούνται δύο λίθινοι κηροστάτες, τοποθετημένοι σήμερα στον νάρθηκα στην εκκλησία της Παναγίας στο Δίλοφο Βοΐου Κοζάνης οι οποίοι αποτελούν αξιόλογα δείγματα του είδους²⁵⁹³ (Εικόνα 666).

2.2.1.1 Γ. Ξύλινοι κηροστάτες, ξύλινα κηροπήγια²⁵⁹⁴ και ξύλινες τρίποδες βάσεις

Το γεγονός ότι το ξύλο είναι φθαρτό –δύσκολα διατηρείται και εύκολα καίγεται– αλλά ταυτόχρονα και ευτελές υλικό υπήρξε προφανώς ένας σημαντικός παράγοντας ώστε να μην έχουμε τη δυνατότητα να εξιχνιάσουμε την ύπαρξη και τον αριθμό ξύλινων κηροστατών τόσο στην Παλαιохριστιανική όσο και στην Μεσοβυζαντινή περίοδο ούτε από τα ίδια τα αντικείμενα ούτε από τις γραπτές πηγές και τις απεικονίσεις. Τα σωζόμενα έως σήμερα παραδείγματα χρονολογούνται στα μεταβυζαντινά χρόνια. Ένα καλό παράδειγμα αποτελεί ένα ξύλινο μονόκρηρο με ένθετο οστέινο διάκοσμο, χρονολογούμενο στα τέλη 16ου - αρχές 17ου αι.²⁵⁹⁵ (Εικόνα 667). Εδώ το κεριό δεν μπηγεται σε αιχμή αλλά προσαρμόζεται σε κυλινδρική υποδοχή. Πολλοί είναι οι ξύλινοι κηροστάτες που προέρχονται από τη Μεταβυζαντινή περίοδο²⁵⁹⁶, χωρίς, ωστόσο, να αποκλείεται το ενδεχόμενο ορισμένα από τα παραδείγματα να ήταν κηροπήγια –όπως συνήθως εικονίζονται σε μεταβυζαντινές παραστάσεις– τα οποία έχουν απωλέσει τις αιχμές έμπηξης των κεριών ή μετασκευάστηκαν στη συνέχεια σε κηροστάτες.

Ξύλινοι τρίποδες²⁵⁹⁷ θα μπορούσαν να αποτελούν μία από τις απλούστερες και φθηνότερες λύσεις (Εικόνα 668)²⁵⁹⁸ για την υποστήριξη γυάλινων καντηλών.

2590. Βλ. σχετικά Hahnloser, *San Marco*, αρ. κατ. 149-150, πίν. CXXXII.

2591. Buckton, *Byzantium*, αρ. κατ. 118, σ. 108.

2592. Čanak-Medić, *Lanterns*, εικ. 3 και 7.

2593. Σαββοπούλου-Κατσίκη, *Δίλοφο Κοζάνης*, σ. 475, εικ. 15.

2594. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα σπάνιο παράδειγμα γοτθικού ζωγραφιστού καντηλιερίου. Για φωτογραφία του βλ. Chrzanowski, Kaiser, *Dark ages*, έγχρωμος πίν. 17.

2595. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σ. 356.

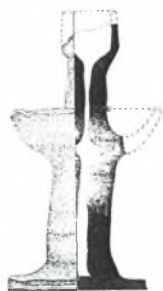
2596. Αναφέρω ενδεικτικά: Καλαμαρά, Αλμπάνη, *Με Πίστη και Φαντασία*, σσ. 64, 68, 76-77, 102-103 αρ. 2B, 3 4B, 8B. *Μητρόπολις Μόρφου*, σ. 411, αρ. κατ. 83.

2597. Βλ. αναλυτική παρουσίαση στο Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers* σ. 62.

2598. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers* σ. 57. Η ίδια άποψη και στο Crowfoot, Harden, *Glass Lamps*, σ. 206.

2.2.1.1 Δ. Πήλινοι κηροστάτες

Πήλινο αντικείμενο που βρέθηκε στην Ελεύθερνα (Εικόνα 669) και έχει ερμηνευθεί ως καντηλέρι χρονολογείται στον 4ο αι.²⁵⁹⁹. Παραβάλλεται με αντικείμενα (Εικόνα 670)²⁶⁰⁰ που έως σήμερα έχουν ερμηνευθεί ως ρωμαϊκοί πήλινοι κηροστάτες²⁶⁰¹ (Εικόνα 671). Εάν η προτεινόμενη αποκατάσταση είναι σωστή, προκύπτει εύλογα το ερώτημα γιατί πρέπει να αναμένουμε σχεδόν έως τον 15ο αι. περίπου για να βρούμε πήλινους κηροστάτες ανάλογους με αυτόν από το Βελιγράδι (Εικόνα 688). Η απάντηση ίσως βρίσκεται στο γεγονός ότι περίπου έως τον 15ο αι. ειδικά στο Βυζάντιο επικρατούσαν τα καντηλέρια με αιχμηρή απόληξη. Ο πηλός ως υλικό δεν παρείχε τη δυνατότητα δημιουργίας αιχμών έμπηξης των κεριών. Όταν η χρήση της κυλινδρικής κηροδόχης αρχίζει να αποτελεί μία σαφή επιλογή στον βυζαντινό κόσμο κατασκευάζονται πήλινα καντηλέρια με κυλινδρική κηροδόχη για τη στήριξη κεριών, πιθανώς κυρίως ζωικού λίπους και σπερματσέτων. Στη Μεταβυζαντινή περίοδο φαίνεται να εμφανίζονται πήλινοι κηροστάτες, όπως αυτός που εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, με αρ. ευρ. 4495/1 (Εικόνα 673), παρόμοιοι στο σχήμα και στον τρόπο κατασκευής με τα τροχήλατα λυχνάρια.

Στην κατηγορία αυτή θα μπορούσαμε να εντάξουμε –αποκλειστικά και μόνο λόγω υλικού κατασκευής– και ένα παράδειγμα αυτοσχέδιων στηριγμάτων κεριών που χρησιμοποιήθηκαν προφανώς ως λύσεις ανάγκης όπως για παράδειγμα η δεύτερη χρήση ενός πήλινου αγγείου ως κηροπηγίου που βρέθηκε σε ανασκαφή βορείως του Ναού του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη (Εικόνα 674). Η πρακτική αυτή θυμίζει τη σύγχρονη συνήθεια να χρησιμοποιούνται άδειες φιάλες ποτών ως κηροπήγια τόσο για πρακτικούς και οικονομικούς λόγους όσο και για διακοσμητικούς (βλ. Εικόνα 675).

2.2.1.1 Ε. Στατά μονόφωτα και πολύφωτα στηρίγματα για κεριά, λυχνάρια, καντήλες (Το υλικό κατασκευής τους δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί).

2.2.1.1 Ε 1 Στατά μονόφωτα στηρίγματα²⁶⁰²

Σε παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό από την Κιλικία²⁶⁰³ (Εικόνα 368) διακρίνεται αγγείο, ίσως καντήλα, να πατά σε υποστήριγμα με διαμόρφωση που θυμίζει κίονα με κορινθιακό κιονόκρανο. Το καντηλέρι της απεικόνισης αυτής φαίνεται να θυμίζει ως προς τη μορφή και τη λειτουργία του ασημένια αντικείμενα που απομιμούνται κίονες, προέρχονται από τον Θησαυρό

2599. Yangaki, *Eleutherna*, σσ. 245-246 καθώς και εικ. 64α, πίν. XII, 5.

2600. Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 157, εικ. 96.

2601. Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 191, εικ. 125, αρ. κατ. 147.

2602. Ένα αντικείμενο που έχει χαρακτηριστεί ως λυχνοστάτης για λυχνάρια που χρησιμοποιούνται για την ημέρα του Σαββάτου (Sabbath) έχει αποκαλυφθεί στην ανασκαφή στη Η. Uza στο Ισραήλ και έχει χρονολογηθεί στο διάστημα 4ος-5ος αι. Έχει ερμηνευθεί ως αντικείμενο που εξυπηρετούσε την πλήρωση του λυχναριού το οποίο στήριζε ώστε να καίει για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Βλ. σχετικά, Eshel, Avshalom-Gorni, *Sabbath Lampstand*, σ. 111, και εικ. στις σσ. 57-59.

2603. Budde, *Mosaiken*, εικ. 51.

της Σιών, ερμηνεύονται ως καντηλιέρα φωτιστικών²⁶⁰⁴ και χρονολογούνται στα μέσα του 5ου αι. (Εικόνες 676²⁶⁰⁵, 677²⁶⁰⁶). Λαμβάνοντας υπόψη τις διαστάσεις του επάνω μέρους του καντηλεριού²⁶⁰⁷ και της βάσης στατής ασημένιας κανδήλας²⁶⁰⁸ προερχόμενης από τον ίδιο θησαυρό, είναι πολύ πιθανόν τα καντηλιέρα αυτά να προορίζονταν για να στηρίζουν ανάλογες μεταλλικές καντήλες. Ανάλογα χάλκινα σφυρήλατα τεχνουργήματα με ξύλινο πυρήνα και διαμορφωμένα ως κίονες²⁶⁰⁹ προέρχονται από τη Stara Zagora και χρονολογούνται στους χρόνους του Ιουστινιανού Α' (527-565)²⁶¹⁰.

2.2.1.1 E 2 Στατά πολύφωτα στηρίγματα

2.2.1.1 E 2.1 Κρατήρες

Φαίνεται ότι μεταλλικά κρατηρόσχημα αγγεία επιτελούσαν ουσιαστικά το ρόλο των υποστηρίγμάτων φωτιστικών, όπως προφανώς συνέβαινε στους άμβωνες της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης²⁶¹¹ (Εικόνα 678) αποκτώντας έτσι μορφή και λειτουργία που παραπέμπει σε πολύφωτους στατούς κρατήρες.

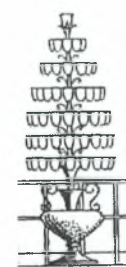
Επίσης, ως έναν στατό πολύφωτο κρατήρα θα μπορούσαμε να εκλάβουμε ένα μοναδικό έως σήμερα τουλάχιστον γυάλινο στατό πολύφωτο του β' μισού του 5ου αι., προερχόμενο από τη Χερσώνα²⁶¹² (Εικόνα 679) που συνδύαζε την κεντρική κανδήλα και οπές για περιφερειακές καντήλες.

2.2.1.1 E 2.2 Δέντρα φωτός που στήριζαν καντήλες

Καντηλιέρα τα οποία διαμορφώνονταν ως δέντρα μας είναι γνωστά από τον αρχαιοελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο (Εικόνα 526, αρ. 202²⁶¹³).

Σύμφωνα με την "Εκφραση του ναού της Αγίας Σοφίας του Παύλου Σιλεντιάριου²⁶¹⁴ εκλεπτυσμένα δένδρομορφα ασημένια καντηλιέρα έφεραν πολυάριθμες γυάλινες καντήλες στο πάνω μέρος του φράγματος του πρεσβυτερίου, τον άμβωνα²⁶¹⁵ (Εικόνα 678) και στους πλευρικούς κιονίσκους της δυτικής στοάς²⁶¹⁶. Είχαν το σχήμα δέντρων στα οποία τα άνθη

2604. Boyd, Mango, *Silver Plate*, σσ. 31-32, αρ. κατ. 54-59.

2605. Boyd, Mango, *Silver Plate*, εικ. S 54.1, 55.1.

2606. Fobelli, *Paolo Silenziario*, εικ. 137.

2607. Boyd, Mango, *Silver Plate*, αρ. κατ. ασημένιο καντηλιέρα με πλάτος του κιονόκρανου από γωνία σε γωνία 15,5- 16,2 εκ.

2608. Boyd, Mango, *Silver Plate*, αρ. κατ. 37, ασημένια κανδήλα με διάμετρο βάσης 9,7-10,4εκ.

2609. Πρόκειται για δύο αντικείμενα που αποτελούν τμήμα πρωτοβυζαντινού θησαυρού που αποκαλύφθηκε στη Stara Zagora στα 1907.

2610. Ilieva, Cholakov, *Stara Zagora*, σ. 60 όπου γίνεται αναφορά σε δύο ασημένια καντηλιέρα από το Sadovets (βλ. υποσημ. 17 για τη σχετική βιβλιογραφική παραπομπή).

2611. Fobelli, *Paolo Silenziario*, εικ. 28, 29.

2612. Mack, Carter, *Crimean Chersonesos*, σ. 174, εικ. 11.36.

2613. Για απεικόνιση καντηλεριού του οποίου το στέλεχος δίνει την εντύπωση ότι είναι καμωμένο από κλωνάρι ξύλου βλ. Chirzanovskii, *Lumière! Nyon*, σ. 23, εικ.14, (Σαρκοφάγος του 1ου αι. μ.Χ).

2614. Παύλος Σιλεντιάριος, "Εκφραση του ναού της Αγίας Σοφίας" σσ. 871-883. Grabar, *Eglise de Qartāmīn*, σσ. 86-87.

2615. Fobelli, *Paolo Silenziario*, εικ. 28, 29.

2616. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 32.

και τα φύλλα αντικαταστάθηκαν από φωτιστικά. Αυτά τα φωτιστικά πρέπει να ήταν τοποθετημένα σε ομόκεντρους κύκλους που μεγάλωναν από επάνω προς τα κάτω²⁶¹⁷ θυμίζοντας στη λογική σύγχρονο φωτιστικό προερχόμενο από τζαμί²⁶¹⁸ (Εικόνα 680) και παραπέμποντας σε επάφωτη λυχνία σε σχήμα δέντρου του 1818 προερχόμενη από το Άγιο Όρος²⁶¹⁹ (Εικόνα 681). Τα καντηλέρια ως δέντρα κωνικά έβγαιναν από ασημένια αγγεία²⁶²⁰. Με τα καντηλέρια αυτά συσχετίζονται δύο τεράστια χάλκινα δεντρόμορφα καντηλέρια που αναφέρονται σε συριακό χειρόγραφο του 8ου αι. και που το καθένα στήριζε περίπου 180 φωτιστικά ως μέρος του εξοπλισμού της εκκλησίας στο Qartāmīn που σήμερα βρίσκεται στη ΝΑ Τουρκία²⁶²¹. Στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης και στο Qartāmīn αυτά σίγουρα ήταν του ίδιου τύπου, καθώς ήταν τοποθετημένα στην ίδια θέση και εκπορεύτηκαν από την ίδια έμπνευση²⁶²². Στον 5ο αι. στο Βυζάντιο και ιδιαίτερα στη Συρία, η τοποθέτηση των δέντρων που φώτιζαν αποτελούσε δήλωση του Παραδείσου²⁶²³. Την εικόνα των δεντρόμορφων πολυκάντηλων που ήταν τοποθετημένα πάνω στο φράγμα του πρεσβυτερίου της Αγίας Σοφίας θυμίζουν δένδρα που απεικονίζονται πάνω από αψίδα σε βήλο του 4ου-5ου αι., προερχόμενο από την Αίγυπτο (Εικόνα 682)²⁶²⁴.

Με τα δέντρα φωτός της Αγίας Σοφίας συσχετίζεται και πολύφωτο με χέρι που κρατά σταυρό από τη Συλλογή Cloister, αρ. ευρ. 1974, του Μητροπολιτικού Μουσείου Νέας Υόρκης²⁶²⁵ (Εικόνα 633). Το ενδιαφέρον εδώ έγκειται στη διαμόρφωση κατάλληλων υποδοχών που έχουν σχήμα λωτού προκειμένου να δεχθούν τις γυάλινες καντήλες, οι οποίες λογικά θα είχαν κωνικό σχήμα. Παράλληλα η διαμόρφωση αγκίστρων κάτω από τα κύπελλα στήριξης των καντήλων πιθανολογείται ότι αποσκοπούσε στην ανάρτηση συμπληρωματικών φωτιστικών. Θεωρείται ότι μάλλον επρόκειτο για στατό υποστήριγμα και όχι προοριζόμενο για ανάρτηση ή αιώρηση. Πολύφωτα αυτού του τύπου θα μπορούσαν να είναι όμως και αναρτημένα, όπως υποδηλώνεται από ένα παρόμοιο φωτιστικό που προέρχεται από τη Συλλογή του Μουσείου της Δαμασκού²⁶²⁶ (Εικόνα 683). Έχει υποστηριχθεί ότι πρόγονοι αυτών των πολύφωτων μπορούν να αναζητηθούν σε καντηλέρια από την Πομπηία²⁶²⁷. Εικάζεται μάλιστα ότι ίσως αυτού του τύπου το πολυκάντηλο να απεικονίζεται και στα ψηφιδωτά της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη²⁶²⁸.

2617. Grabar, *Eglise de Qartāmīn*, σ. 88.

2618. Andaloro, *De Mahomet à Charlemagne*, σ. 236.

2619. Πελεκανίδης κ.άλ., *Οί Θεσσαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Β΄*, σ. 22.

2620. Grabar, *Eglise de Qartāmīn*, σ. 88.

2621. Grabar, *Eglise de Qartāmīn*, σ. 86. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 11.

2622. Grabar, *Eglise de Qartāmīn*, σ. 88.

2623. Grabar, *Eglise de Qartāmīn*, σ. 88.

2624. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, αρ. κατ. 291, σ. 278. Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 180.

2625. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 96, αρ. κατ. 30.

2626. Ανδρεάδη, *Συρία. Βυζαντινά χρόνια*, αρ. κατ. Μουσείο Δαμασκού 23.

2627. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 96, αρ. κατ. 30 όπου ξεκαθαρίζεται η μεταγενέστερη προσθήκη του χεριού που κρατά τη σταυροφόρο σφαίρα.

2628. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 14 όπου παραπέμπει στο Crippa, Zibawi, *L'art paleochretien*, εικ. 253.

2.2.1.1 E 2.3 Βοτρώδια

Στο ακόλουθο χωρίο έχουμε αναφορά σε στατά πολύφωτα μάλλον με γυάλινες καντήλες που θυμίζουν στο σχήμα βοτρώδια. «...πολυκάνδηλα και βοτρώδια του νάρθηκος και του ἄμβωνος και του βήματος δλόχρυσα σὺν τῶν δύο γυναικίτων χιλιάδας ἕξ»²⁶²⁹ (Εικόνα 678).

2.2.1.1 E 2.4 Επτάφωτες λυχνίες

Στα πολύφωτα στατά στηρίγματα εντάσσονται και οι επτάφωτες λυχνίες²⁶³⁰ (μενόρες) τις οποίες κατά την Ύστερη Αρχαιότητα βρίσκουμε μόνο σε απεικονίσεις, όπως αυτή σε τοιχογραφία στην εβραϊκή κατακόμβη της Villa Torlonia της Ρώμης²⁶³¹ (Εικόνα 684). Το στοιχείο αυτό δεν μας επιτρέπει να γνωρίζουμε εάν τα ανάλογα φωτιστικά υπήρξαν και ως πραγματικά αντικείμενα.

Η σταδιακή μετάβαση από την εβραϊκή μενόρα στην χριστιανική επτάκαυλο λυχνία μπορεί να ερμηνευθεί με βάση τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο. Είναι γενικά αποδεκτό ότι κατά την περίοδο αυτή υπήρξε μία γενικότερη τάση να ενσωματωθούν και να αφομοιωθούν στοιχεία παλιότερων θρησκειών από τη νεοσύστατη χριστιανική θρησκεία. Αυτή η τάση έγινε ανάγκη σε σχέση με την εβραϊκή θρησκεία καθώς η Παλαιά Διαθήκη, υπήρξε θεμελιώδες στοιχείο για την οργάνωση της Καινής Διαθήκης. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις φωτιστικών μέσων που αφομοιώθηκαν από τον χριστιανισμό, λ.χ. στη χρήση των κεριών και των λυχναριών, έτσι και στην περίπτωση της επτάφωτης λυχνίας το θεωρητικό υπόβαθρο για την αφομοίωσή της δημιουργήθηκε από τους Πατέρες της Εκκλησίας. Η επτάφωτη λυχνία²⁶³² αποτέλεσε ένα από τα πολλά εβραϊκά σύμβολα που η χριστιανική θρησκεία τα υιοθέτησε και τα έκανε δικά της²⁶³³ χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρξαν αντιδράσεις στους κόλπους της Εκκλησίας²⁶³⁴.

Οι πρώτες παραστάσεις της επτάφωτης λυχνίας στη χριστιανική τέχνη συνδέθηκαν μάλλον με απεικονίσεις της Σκηνής του Μαρτυρίου και του Ναού, ως μέρος της προσπάθειας να υπογραμμίσουν την σπουδαιότητα της Εκκλησίας. Στη Δύση φαίνεται ότι ο «εκχριστιανισμός» της εβραϊκής μενόρας ολοκληρώνεται στον 12ο αι., καθώς φαίνεται να ταυτίζεται στο σχήμα και στο περιεχόμενο με τον σταυρό. Κάτι αντίστοιχο πρέπει να συνέβη και στο Βυζάντιο αλλά μάλλον από τον 13ο αι. και έπειτα καθώς οι επτάφωτες λυχνίες εικονίζονται πια ως χριστιανικά κηροπήγια²⁶³⁵.

2629. Butler, Hagia Sophia, σ. 70. *Διήγησις περί τῆς Ἁγίας Σοφίας*, ενότητα 23, στ.1-18.

2630. Η επτάφωτη λυχνία χαρακτηρίζεται επίσης ἐπτάλυχνος. Βλ. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Εἰς τὴν Πεντηκοστήν, σ. 433, στ. 31-32: «ἵνα μὴ λέγω τὴν ἐπτάκαυλον καὶ ἐπτάλυχνον τοῦ ναοῦ λυχνίαν» και ἐπτάμυξος.

2631. Weitzmann, *Age of Spirituality*, εικ. 49, σ. 371.

2632. Spier, *Picturing the Bible*, σσ. 25-38.

2633. Για την απόπειρα ερμηνείας της επτάφωτης λυχνίας από τους Πατέρες της χριστιανικής Εκκλησίας με την αλληγορική μέθοδο βλ. Gosserez, *Prudence*, σ. 15.

2634. Για την αρνητική στάση των χριστιανών σε σχέση με την επτάφωτη λυχνία στον 5ο αι. βλ. Λεόντιος Πρεσβύτερος Κωνσταντινουπόλεως, Λόγος εἰς τὴν Μεσοπεντηκοστήν, στ. 432-446.

2635. Kühnel, *The Menorah and the Cross*, σ. 120.

Οι βυζαντινές Οκτάτευχοι²⁶³⁶, καταγόμενες από το ίδιο αρχέτυπο του 6ου αι. ως αντίγραφα της Τοπογραφίας και ακολουθώντας ένα παρόμοιο σχήμα, αναπαριστούν την επτάφωτη λυχνία (μενόρα)²⁶³⁷. Για παράδειγμα, επτάφωτη λυχνία απεικονίζεται σε δύο μικρογραφίες Οκτατεύχου, του 12ου αι., που σώζεται στη Βιβλιοθήκη Serail, στο ανάκτορο του Τοπκαπί²⁶³⁸ (Εικόνα 685) και (Εικόνα 686)²⁶³⁹ και σε μικρογραφία Χριστιανικής Τοπογραφίας, του 11ου αι., στη Βιβλιοθήκη της Αγ. Αικατερίνης του Σινά²⁶⁴⁰ (Εικόνα 687). Ένας άλλος τύπος απεικόνισης της επτάφωτης λυχνίας εμφανίζεται μόνο στα εναπομείναντα λείψανα του Φυσιολόγου της Σμύρνης (Εικόνα 688), οψιμότερης χρονολόγησης, που περιλαμβάνει το κείμενο της Τοπογραφίας²⁶⁴¹. Σε αυτήν την απεικόνιση της επτάφωτης λυχνίας η Αγία Τριάδα υποδηλώνεται με τον διαχωρισμό των βλαστών σε τρία μέρη. Η μικρογραφία με τον τρόπο αυτό αναπαριστά ένα ακόμη στάδιο στην αργή τυπολογική εξέλιξη της βιβλικής μενόρας σε χριστιανικό σύμβολο²⁶⁴².

Ένα επόμενο βήμα στην εξέλιξη της βυζαντινής επτάφωτης λυχνίας δεν βρίσκεται στα εικονογραφημένα χειρόγραφα αλλά μάλλον στον κύκλο των τοιχογραφιών των χριστιανικών ορθόδοξων εκκλησιών του 14ου αι.²⁶⁴³. Οι απεικονίσεις αυτές μάλιστα απηχούν την εξέλιξη της επτάφωτης λυχνίας, καθώς στον εβραϊκό κόσμο εικονίζεται με λυχνάρια ή καντήλες λαδιού ενώ στον βυζαντινό με κεριά, πλησιάζοντας περισσότερο στα πραγματικά πολύφωτα της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου. Ειδικά στις τοιχογραφίες του 13ου-14ου αι. απεικονίζονται αντικείμενα που σαφώς σχετίζονται με υπαρκτά σύγχρονά τους καντηλιέ-ρια²⁶⁴⁴ (Εικόνα 607). Πιο συγκεκριμένα, ενδιαφέρον παρουσιάζει απεικόνιση επτάφωτης λυχνίας που παραπέμπει πάλι στην Παλαιά Διαθήκη και στη Σκηνή του Μαρτυρίου (Εικόνα 689)²⁶⁴⁵ αλλά η απόδοσή της θυμίζει καντηλιέ-ρια σύγχρονα με την παράσταση. Σε αυτό προστίθενται και άλλα πολυάριθμα παραδείγματα. Στη Μονή της Χώρας στην Πόλη, στη Ντέ-τσανι (Decani), στη Γκρατσάνιτσα (Gračanica) (Εικόνα 690), στο Curtea de Arges στη Ρουμανία, στο Άγιο Όρος, στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά²⁶⁴⁶ και στη Lykhne της Γεωργίας²⁶⁴⁷ η σκηνή είναι η ίδια: η Σκηνή του Μαρτυρίου στην οποία ο Μωυσής και ο Ααρών αντικαθίστανται από τον Αυτοκράτορα και τον Πατριάρχη²⁶⁴⁸. Μία ακόμη επιβεβαίωση της διάθεσης

2636. Revel-Neher, Menorah, υποσημ. 7.

2637. Revel-Neher, Menorah, σ. 115.

2638. Revel-Neher, Menorah, εικ. 4.

2639. Revel-Neher, Menorah, εικ. 3.

2640. Revel-Neher, Menorah, εικ. 1.

2641. Revel-Neher, Menorah, σ. 115.

2642. Revel-Neher, Menorah, σ. 115.

2643. Revel-Neher, Menorah, σ. 115.

2644. Bouras, Byzantine Lighting Devices, σ. 480. Οι ίδιες πληροφορίες επαναλαμβάνονται στο Olcay, Lighting Methods, σ. 79

2645. Underwood, *Kariye Djami*, τ. 1, σ. 229, αρ. 232.

2646. Revel-Neher, Menorah, σ. 116.

2647. Constantinides, *Images*, εικ. 9.22.

2648. Βλ., σχετικά Revel-Neher, Menorah, σ. 116 και υποσημ. 10, όπου παραπέμπει στο *Τυπικόν Μεγάλης Ἐκκλησίας*.

προσαρμογής των στοιχείων της παράστασης σε σύγχρονα δεδομένα, όπως άλλωστε συμβαίνει και με τα φωτιστικά. Η επτάφωτη λυχνία στην περίπτωση των τοιχογραφιών του 14ου αι. παίρνει τη μορφή των σύγχρονων με την εποχή αυτών στατών πολύφωτων²⁶⁴⁹. Τέλος, ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα απεικονίζεται σε τοιχογραφία του 16ου αι. με θέμα την Θεοτόκο ως Σκηνή του Μαρτυρίου, στην κόγχη της αψίδας, στη Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου, στη Μολυβδοσκέπαστο²⁶⁵⁰ (Εικόνα 691).

Ο Συμεών Θεσσαλονίκης παραβάλλει το πολύφωτο με επτά βραχίονες με τις επτά δωρεές του Αγίου Πνεύματος «...τὰ δὲ ἐπτάλυχνα διὰ τῶν χαρισμάτων τὸν ἀριθμὸν»²⁶⁵¹.

Στη Μεταβυζαντινή περίοδο φαίνεται ότι η επτάφωτη λυχνία συνδέεται με το Ευχέλαιο²⁶⁵² και παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι στην περίοδο αυτή απαντά ως πραγματικό αντικείμενο με τη μορφή κηροστάτη, όπως το παράδειγμα που ανήκει στη Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη με αρ. ευρ. 34118, χρονολογείται στο α' μισό του 19ου αι. και σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού²⁶⁵³ (Εικόνα 692) αλλά και σε απεικόνιση της ίδιας περιόδου σε εικόνα του Νικολάου Καλλέργη, του 1739, στο Μουσείο Ζακύνθου με αρ. ευρ. 389²⁶⁵⁴ (Εικόνα 693).

Συμπερασματικά, για τις επτάφωτες λυχνίες ή μενόρες θα μπορούσαμε να πούμε ότι, παρόλο που φαίνεται ότι σε σπάνιες περιπτώσεις υλοποιούνται ως πραγματικά αντικείμενα, οι απεικονίσεις τους συνήθως απηχούν τις τάσεις και τις επιλογές που αφορούν τα φωτιστικά μέσα σε κάθε περιοχή και εποχή.

2.2.1.2 Εναλλακτικοί τρόποι υποστήριξης φωτιστικών

2.2.1.2 Α Αυτοσχέδιες κατασκευές για υποστήριξη φωτιστικών

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα ασταθή ελαιοδοχεία, κωδωνόσχημα, χοανόσχημα ή αυτά που απολήγουν σε κομμένο πυθμένα και ορισμένες φορές ενισχύονται από ένα κομβίο και είναι πιθανώς πολλαπλού σκοπού, αλλά το μεγαλύτερο μέρος τους προοριζόταν πιθανώς για ανάρτηση μέσα σε μετάλλινα στηρίγματα, ή καλύτερα για να σταθεροποιούνται μέσα σε σκεύη γεμάτα με χύμα ή για να σφηνώνονται μέσα σε πυθμένες αμφωφύων²⁶⁵⁵.

Τη συνήθεια της χρήσης άμμου για σταθεροποίηση κεριών σε αυτή τη βρίσκουμε στις σύγχρονες χριστιανικές εκκλησίες, στα παρεκκλήσια αλλά και στα κοιμητήρια. Ωστόσο, δεν μπορούμε να καθορίσουμε με ακρίβεια πότε καθιερώθηκε και πολύ περισσότερο εάν ήταν σε χρήση στα βυζαντινά χρόνια.

2649. Revel-Neher, Menorah, σ. 116

2650. *Βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου*, σ. 169.

2651. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περί τοῦ ἁγίου ναοῦ*, στ. 349, κεφ. ΡΜ'.

2652. Βλ. *Τυπικὸν Ἁγίου Διονυσίου*, σ. 122. Σημειώνω βέβαια ότι στην περίπτωση αυτή γίνεται λόγος για επτάφωτη κανδήλα η οποία προφανώς επιτελεί τον ίδιο ρόλο με την επτάφωτη λυχνία.

2653. Δεληβορριάς, Φωτόπουλος, *Μουσείο Μπενάκη*, αρ. κατ. 613, σσ. 366-367.

2654. Μυλωνά, *Μουσείο Ζακύνθου*, αρ. 23, σ. 127.

2655. Foy, *Lampes de verre*, σ. 178. Βλ. επίσης Fadić, *Vetri tardoantichi*, σσ. 246-247.

Ξεχωριστό παράδειγμα στήριξης αποτελεί γυάλινο σκεύος ενσωματωμένο σε κονίαμα το οποίο πιθανολογείται ότι χρησιμοποιήθηκε ως κανδήλα (Εικόνα 455).

2.2.1.2 Β Δομικά στοιχεία των οικημάτων

Καθώς, με βάση τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας φαίνεται ότι δεν έχουν βρεθεί βυζαντινά καντηλέρια, που να υποστήριζαν πήλινα λυχνάρια και με δεδομένο ότι τα μετάλλια καντηλέρια με αιχμηρή απόληξη αποκλείονται για λόγους περιορισμένης ευστάθειας πρέπει να υποθέσουμε είτε ότι υπήρχαν καντηλέρια από φθαρτό υλικό, όπως για παράδειγμα το ξύλο, είτε ότι στήριζαν τα λυχνάρια αυτά σε κόγχες, λυχνούχους, ή σε υπερυψωμένα σημεία του σπιτιού ή σε έπιπλα. Στην Καρανίδα της Αιγύπτου ορισμένα λυχνάρια τοποθετούνταν σε μικρές κόγχες διαμορφωμένες μέσα σε τοίχους των σπιτιών, όπως φαίνεται από τα υπολείμματα αιθάλης που απέμειναν από την καύση τους²⁶⁵⁶.

Δομικά στοιχεία των εκκλησιών όπως οι κόγχες, οι άμβωνες, ξύλινα δοκάρια και επιστύλια (Εικόνες 637²⁶⁵⁷, 533²⁶⁵⁸) φαίνεται ότι επιτελούσαν κατά περίπτωση τον ρόλο ενός μόνιμου υποστηρικτικού μέσου υποβοηθώντας την ανύψωση των φωτιστικών πηγών. Φωτιστικά τοποθετημένα σε δοκάρια ξύλινα ή σιδερένια που ενώνει τα σημεία γένεσης ενός τόξου σε φράγματα πρεσβυτερίου ή κιβώρια απεικονίζονται στον 8ο αι. στα ψηφιδωτά της Γέννησης της Βηθλεέμ²⁶⁵⁹. Σε πάτενα που χρονολογείται στα 565-578 απεικονίζονται δύο καντήλες να πατούν σε επιστύλιο²⁶⁶⁰ (Εικόνα 365), και μας επιτρέπουν να εικάσουμε ότι επίπεδα δομικά στοιχεία των οικημάτων προσφέρονταν για τοποθέτηση των καντήλων σε αυτά²⁶⁶¹.

Σε τοιχογραφία του 1307 με θέμα την Κοινωνία των Αποστόλων, στον ναό της Θεοτόκου στο Πρίζρεν της Σερβίας απεικονίζεται καντηλέρι να πατά σε δομικό στοιχείο εκκλησίας²⁶⁶² (Εικόνα 694).

Χωρίς από το Τυπικόν της μονής Κοσμοσωτείας υποδηλώνει ότι καντήλες θα μπορούσαν να τοποθετούνται σε ειδικά διαμορφωμένες κόγχες: «ἐν πάσαις δὲ ταῖς νυξὶ κανδήλα ὀλόφωτος ὀφείλει ἀνάπτεσθαι ἐν τῇ οἰκίᾳ τῶν ἀδελφῶν, εἰκονοστασίου γεγονότος καὶ τῆς κανδήλας ἀναπτομένης ἐν αὐτῷ»²⁶⁶³. Είναι προφανές ότι αναφέρεται σε ειδική κατασκευή που προοριζόταν για την τοποθέτηση κανδήλας –πιθανότατα γυάλινης– σε αυτή. Ο όρος εἰκονοστάσιον υπαινίσσεται σαφέστατα και την παρουσία εικόνας στον χώρο αυτό και περιγράφει μία διάταξη ανάλογη με αυτή που

2656. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 58 όπου παραπέμπει στο Husselman, *Karanis*, σ. 47. Βλ. επίσης Osborne, *Images*, σ. 145 για την πιθανότητα η κόγχη στη βασιλική του Αγίου Κλήμη της Ρώμης να προοριζόταν για να στηρίζει ένα λυχνάρι ή ένα κερί.

2657. Αντωνιάδης, "Εκφρασις, τ. Β", σ. 58.

2658. Fobelli, *Paolo Silenziario*, εικ. 38.

2659. Grabar, *Saint Demetrios*, σ. 23.

2660. Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 20.

2661. Chevalier, *Dalmatie*, σ. 180.

2662. Yerasimos, *De Byzance a Istanbul*, σ. 17.

2663. *Τυπικὸν Κοσμοσωτείας*, σ. 105, στ. 1372-1376.

βρίσκουμε ακόμη και σήμερα σε εικονοστάσια ιδιωτικών κτηρίων αλλά και παρεκκλησιών, ακόμη μάλιστα και σε αυτά που βρίσκονται σε χώρους νοσοκομείων.

2.2.2 Φορητά στηρίγματα

2.2.2.1 Φορητά μονόφωτα καντηλιέρια

Ορισμένα από τα στατά καντηλιέρια μετατρέπονταν εύκολα σε φορητά. Το γεγονός αυτό αποτυπώθηκε στη χρήση του όρου *μανουάλι* που προέκυψε ουσιαστικά από τον λατινικό όρο *candelabrum manuale*. Φαίνεται ότι η φορητή χρήση καντηλεριών έχει τις ρίζες της στη Ρωμαϊκή περίοδο και πιθανώς σχετίζεται και με τη χρήση λαμπάδων κατά την τελετή του *Adventus*. Σε ψηφιδωτό από την Οικία του Μαξέντιου της *Piazza Armerina* στη Σικελία²⁶⁶⁴ (Εικόνα 130) εικονίζεται ανδρική μορφή, στεφανωμένη, η οποία κρατά με το δεξί χέρι καντηλέρι, πιθανώς μεταλλικό, που στηρίζει μεγάλο κεριά αναμμένο. Το αμφικωνικό σχήμα θυμίζει καντηλιέρια του 2ου-3ου αι. που ανήκουν στη Συλλογή του Βρετανικού Μουσείου²⁶⁶⁵ (Εικόνα 575) και αποτελεί σαφώς έναν πρόδρομο των χριστιανικών φορητών *μανουαλιών*. Πρόκειται για ένα *candelabrum manuale*, ανάλογο με αυτό που απεικονίζεται στο κιβωτίδιο *Projecta*²⁶⁶⁶ (Εικόνα 119). Στην πρώτη περίπτωση έχουμε προφανώς κηροπήγια ενώ στη δεύτερη δεν μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα για τη χρήση του αντικειμένου, καθώς αυτό μεταφέρεται χωρίς να φέρει επάνω του φωτιστική πηγή. Πιθανώς το αντικείμενο αποτελεί μέρος του εξοπλισμού που μεταφερόταν για να χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια, μάλλον σε λουτρό.

Αρκετές είναι οι περιπτώσεις απεικονίσεων στην παλαιοχριστιανική τέχνη όπου διακρίνουμε φορητά καντηλιέρια (Εικόνες 130, 119). Αξιοσημείωτο παράδειγμα απεικόνισης καντηλεριών έχουμε σε τοιχογραφία του 4ου αι., από τον τάφο της *Aelia Arisuth*, στο *Gargaresh* της *Λιβύης*²⁶⁶⁷ (Εικόνα 644)²⁶⁶⁸. Μάλιστα δύο είναι τα πρόσωπα που φέρουν τα καντηλιέρια εκατέρωθεν ενός ταφικού μνημείου επιβεβαιώνοντας τον τυπικό αριθμό καντηλεριών που ακόμη και σήμερα συνδέεται με τα ταφικά έθιμα. Πρόκειται με άλλα λόγια για τον πρόδρομο των αντίστοιχων φορητών καντηλεριών ή *μανουαλιών* που αναφέρονται στις μεσοβυζαντινές και υστεροβυζαντινές πηγές και απεικονίζονται στην τέχνη των ίδιων περιόδων.

Η χρήση των φορητών κηροπηγίων κατά τη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο απεικονίζεται σε παραστάσεις Κοίμησης της Θεοτόκου, όπως σε αυτή στο ναό της Αγίας Τριάδας στη *Σοπότσανη* (*Sopoćani*)²⁶⁶⁹ (Εικόνα

2664. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, εικ. 20.

2665. Bailey, *Lamps of Metal*, Q 3950, Q 3951.

2666. Elsner, *Projecta casket*, σ. 30, εικ. 4.16 και 4.17.

2667. Bianchi Bandinelli, *Rome*, σ. 95, εικ. 87.

2668. Για καντηλέρι παρόμοιου σχήματος σε εκκλησιαστικό περιβάλλον, βλ. Dalton, *Byzantine Art*, εικ. 40.

2669. Djurić, *Sopoćani*, πίν. XXVIII.

695)²⁶⁷⁰ αλλά και σε Κοιμήσεις αγίων και οσίων καθώς και σε παραστάσεις της Αγγελικής και Ουράνιας Λειτουργίας, όπως λ.χ. σε τοιχογραφία στον Ναό των Αγίων Αρχαγγέλων στο Λέσνοβο (1346-1347)²⁶⁷¹ (Εικόνα 696)²⁶⁷², της Κοινωνίας των Αποστόλων, της Ανάγνωσης του Ευαγγελίου, όπως λ.χ. σε τοιχογραφία στο Ναό του Σωτήρος Χριστού, στη Θεσσαλονίκη²⁶⁷³ (Εικόνα 189) και της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού²⁶⁷⁴.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στις περισσότερες περιπτώσεις υπήρχε προφανώς η δυνατότητα τα στατά καντηλέρια να μετατρέπονται σε φορητά. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να είναι διαχειρίσιμο το βάρος τους και όχι τόσο το ύψος τους, καθώς βλέπουμε ιδιαίτερα ψηλά καντηλέρια να αξιοποιούνται ως φορητά (Εικόνα 695).

Έναν ιδιαίτερο αυτοσχέδιο τύπο φορητού κηροπηγίου περιγράφει η αναφορά της Άννας Κομνηνής (11ος αι.) σε λαμπράν *δαδουχίαν*²⁶⁷⁵. Αναφέρεται ότι «Άπαντες γάρ τοῖς ἰδίοις δόρασι πῆξαντες λαμπάδας καὶ κηρούς». Είναι σαφές ότι τα δόρατα χρησίμευσαν ως αυτοσχέδια κηροπήγια²⁶⁷⁶. Η περιγραφή αυτή μας επιτρέπει και τον συσχετισμό της μορφής των κηροπηγίων με αυτήν των δοράτων αλλά και των εγχειριδίων, όπως για παράδειγμα των εγχειριδίων του β' μισού του 17ου αιώνα που εκτίθενται στο Castelvecchio της Βερόνας (Εικόνα 598).

Φορητό καντηλέρι με κυλινδρική κηροδόχη απεικονίζεται σε τοιχογραφία από Πατριαρχείο του Πετς (Ρεć) που χρονολογείται στα 1345²⁶⁷⁷ (Εικόνα 655) καθώς και σε παράσταση από την Παναγία Ολυμπιώτισσα²⁶⁷⁸ (Εικόνα 656).

2.2.2.2 Φορητά πολύφωτα καντηλέρια

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται τα καντηλέρια που αναφέρονται στις βυζαντινές γραπτές πηγές ως δικέριον και τρικέριον. Παρόλο που οι ρίζες τους παραμένουν ακόμη ασαφείς²⁶⁷⁹ η προέλευση τους θα πρέπει να αναζητηθεί στο αυτοκρατορικό τυπικό της βυζαντινής αυλής²⁶⁸⁰. Οι σημερινές χρήσεις των κεριών φαίνεται ότι απηχούν τις ιστορικές τους ρίζες²⁶⁸¹. Πιθανότατα, οι δύο αυτοί τύποι των καντηλεριών αποτελούν μετεξέλιξη του μονόφωτου *candelabrum manuale*.

2670. Βλ. επίσης: Καλοκύρης, *Θεοτόκος*, πίν. 184 (Κοίμηση Θεοτόκου, 16ος αι.). Γαρίδης, Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 115, (Κοίμηση Θεοτόκου από τη Μονή Φιλανθρωπικών).

2671. Παπαμαστοράκης, *Διάκοσμος του τρούλου*, πίν. 104.

2672. Βλ. επίσης ενδεικτικά: Σοφιανός, Τσιγαρίδας, *Μετέωρα*, σ. 137, Παπαμαστοράκης, *Διάκοσμος του τρούλου*, πίν. 128, Ανάληψη, Ravanica, 1376-1381 μ.Χ.

2673. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός Σωτήρος*, σ. 96, εικ. 94.

2674. Βλ. ενδεικτικά: Γαρίδης, Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 128 (Μονή Φιλανθρωπικών), Μαραβά-Χατζηνικολάου, *Πάτμος*, εικ. 67.

2675. Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, βιβλίο 8, κεφ. 5, ενότητα 3, στ. 1-20.

2676. Η χρήση των δοράτων για τη δημιουργία αυτοσχέδιων καντηλεριών μας φέρνει στο νου το Όβελισκολύχνιον (βλ. σχετικά στο κεφάλαιο της Ορολογίας).

2677. Djurić, Ćirković, Korać, *Pecka Patrijaršija*, σ. 202, εικ. 129.

2678. Constantinides, *Panagia Olympiotissa*, τ. II, εικ. 12.

2679. Larin, *Dikerion and Trikerion*, σσ. 417-418.

2680. Larin, *Dikerion and Trikerion*, σ. 419.

2681. Larin, *Dikerion and Trikerion*, σ. 419.

Τόσο το μονόφωτο φορητό καντηλέρι όσο και το δικήριον και το τρικήριον θα πρέπει να τα συσχετίσουμε με τα φωτιστικά που μεταφέρονταν μπροστά τους Ρωμαίους αυτοκράτορες, και συγκαταλέγονταν ανάμεσα στα αυτοκρατορικά διάσημα (insignia) ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια²⁶⁸². Παρόμοια φωτιστικά μαρτυρούνται τόσο στις αυτοκρατορικές όσο και στις αρχιερατικές πομπές στο Βυζάντιο²⁶⁸³.

Ένα τρίκηρο καντηλέρι του 12ου-13ου αι. που παρουσιάζεται ως κηροπήγιο λιτανείας στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας (Εικόνα 697) θυμίζει ως προς τον τρόπο κατασκευής του σιδερένιο κηροστάτη πιθανώς των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων από το Great Chesterford²⁶⁸⁴ (Εικόνα 698) και σίγουρα θέτει νέα δεδομένα. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ένα αντικείμενο αυτής της περιόδου διαθέτει κυλινδρικές κηροθήκες και όχι κηροπήγια. Εάν η χρονολόγηση του αντικειμένου αυτού είναι ορθή, έχουμε ένα από τα πρωιμότερα έως σήμερα γνωστά παραδείγματα καντηλεριών με κυλινδρικές κηροθήκες που προέρχονται από τη βυζαντινή επικράτεια²⁶⁸⁵. Παράλληλα, το αντικείμενο αυτό έρχεται να παντρέψει πολλές από τις πληροφορίες που παρατέθηκαν παραπάνω για τη χρήση των τρίκηρων.

Φορητό τρίκηρο διακρίνεται σε τοιχογραφία στο ναό Αγίου Δημητρίου, στο Δάλι της Κύπρου που χρονολογείται το 1317²⁶⁸⁶ (Εικόνα 699).

Ο Συμεών Θεσσαλονίκης σχολιάζει τη συμβολική σημασία του αριθμού των κεριών, σημειώνοντας ότι ο ιεράρχης σφραγίζει πρώτα το ευαγγέλιο με το δικήριον και έπειτα με το τρικέριον γιατί η Αγία Τριάδα αποτελείται από τρία πρόσωπα και αποτελεί μία φύση. Το Ευαγγέλιο έφερε στο φως τη γνώση των δύο φύσεων της ενσάρκωσης της Αγίας Τριάδας ως φως στον κόσμο²⁶⁸⁷.

Με το δικήριον θα πρέπει να συσχετίσουμε και το διβάμβουλον (βλ. ορολογία).

Τα δικέρια και τα τρικέρια είναι πολύ κοινά στα μεταβυζαντινά χρόνια²⁶⁸⁸. Σε τοιχογραφία με θέμα την αγγελική λειτουργία που προέρχεται από το Ναό της Αγίας Θεοδώρας, στην Άρτα και χρονολογείται πιθανώς στον 18ο αι. απεικονίζεται τρίκηρο²⁶⁸⁹ (Εικόνα 163). Τέλος, σε εικόνα των μέσων του 16ου αι. απεικονίζεται επάφωτο φορητό κηροπήγιο²⁶⁹⁰.

2682. Larin, *Dikerion and Trikerion*, σ. 419 και υποσημ. 5 όπου η σχετική βιβλιογραφία.

2683. Larin, *Dikerion and Trikerion*, σσ. 419-420.

2684. Bailey, *Lamps of Metal*, Q 3954.

2685. Παρόμοιας μορφής τρίκηρο φαίνεται να απεικονίζεται σε παράσταση προερχόμενη από το Exultet II του Museo Diocesano e Cattedrale στο Μπάρι, που χρονολογείται γύρω στα 1060 (Εικόνα 700).

2686. Gavrilović, *Serbian Art*, εικ. 4.

2687. Larin, *Dikerion and Trikerion*, σ. 429.

2688. Βλ. ενδεικτικά: *Μητρόπολις Μόρφου*, σ. 481, αρ. κατ. 119 (Ασημένιο τρικέρι επιτραπέζιο, 1788 μ.Χ.), σ. 483, αρ. κατ. 120 (Ασημένιο τρικέρι που μάλλον προσαρμοζόταν σε κοντάρι, 1810 μ.Χ.).

2689. Παπαδοπούλου, *Άρτα*, εικ. 60.

2690. Στεφανίδης, *Ελληνομουσείον*, σ.111.

2.2.3 Πλευρικά συστήματα υποστήριξης και ανάρτησης φωτιστικών μέσων

Ως πλευρικά χαρακτηρίζονται τα συστήματα υποστήριξης και ανάρτησης φωτιστικών μέσων που ήταν πακτωμένα σε τοίχους και άλλα κατακόρυφα δομικά στοιχεία των κτηρίων καθώς και σε έπιπλα ώστε να εξέχουν από τον κατακόρυφο άξονα τον οποίο όριζαν τα δομικά στοιχεία και τα έπιπλα. Αυτά προορίζονταν είτε για να εξυπηρετούν την υποστήριξη φωτιστικών πηγών είτε την ανάρτηση τους είτε έναν συνδυασμό και των δύο. Τα φωτιστικά αυτά θα μπορούσαμε να τα περιγράψουμε με τον σημερινό όρο απλίκες²⁶⁹¹.

2.2.3.1 Πλευρικά στηρίγματα για μεμονωμένους πυρσούς

Ως χάλκινο έλασμα σε σχήμα λαβής για συγκράτηση «κοντού», δηλαδή κονταριού, χαρακτηρίζεται αντικείμενο που βρέθηκε σε υπόγειο δεξαμενής μαζί με νόμισμα του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180)²⁶⁹² στο βυζαντινό ασκητήριο του Αγίου Ονούφριου στη Μεθώνη²⁶⁹³ (Εικόνα 701) και θα μπορούσε να ερμηνευθεί με επιφύλαξη ως πλευρικό στήριγμα πυρσού²⁶⁹⁴, καθώς ένα στήριγμα για τη απόθεση του πυρσού ή της δάδας θα έδινε τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουν ευκολότερα τόσο την κίνηση όσο και πιθανές εργασίες που θα εκτελούσαν στο σκοτεινό αυτό χώρο.

Εικάζεται ότι ορισμένα μετάλλινα στηρίγματα που βρέθηκαν στην Pliska και στο Preslav της Βουλγαρίας ίσως προορίζονταν για πυρσούς ή δάδες²⁶⁹⁵.

2.2.3.2 Πλευρικά στηρίγματα για κεριά

Δεν μας είναι γνωστά, έως σήμερα τουλάχιστον, παραδείγματα βυζαντινών πλευρικών κηροστατών με κυλινδρική κηροθήκη, ανάλογα με αυτά που προέρχονται από τα ρωμαϊκά χρόνια, όπως για παράδειγμα το σιδερένιο στήριγμα για λαμπάδα, από τη Συλλογή του Μουσείου Avenches στην Ελβετία²⁶⁹⁶ (Εικόνα 702). Μεταβυζαντινά παραδείγματα τέτοιων στηριγμάτων φαίνεται ότι αποτελούν επίτοιχα μονά ορειχάλκινα κηροπήγια από το καθολικό της Μονής Σινά, που είχαν στο παρελθόν τοποθετηθεί ψηλά πάνω στους κίονες του κυρίως ναού σε αντιστοιχία με τις υπερκείμενες εικόνες των Μηνολογίων και τις ισάριθμες υποκείμενες εσοχές με άγια λείψανα που είχαν επίσης διαμορφωθεί σε αυτούς²⁶⁹⁷.

Τα πλευρικά κηροπήγια διέθεταν αιχμηρές απολήξεις για να πηγνύονται σε αυτά τα κεριά και τοποθετούνταν στα τέμπλα και τις προσκυνήσεις.

2691. Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής Γλώσσας, λήμμα «απλίκια»: φωτιστικό που στερεώνεται στον τοίχο. Η λέξη προέρχεται από τη γαλλική applique.

2692. Πάλλας, Άγιος Ονούφριος, σ. 160, αρ. 4, πίν. 3β.

2693. Πάλλας, Άγιος Ονούφριος, αρ. 4, πίν. 3β.

2694. Την ιδέα την πρότεινε ο συνάδελφος Α. Αντωνάρας.

2695. Aladžov, Osvetitelni, σ. 83.

2696. Chrzanowski, *Lumière! Millau*, σ. 113, εικ. 4.

2697. Κουφόπουλος κ.άλ., Χρήση του κεριού, σ. 275.

Σχετικές είναι οι αναφορές στο Τυπικόν της μονής Παντοκράτορος (1136): «κηρία πηγνύσθωσαν περι τὰ τέμπλα καὶ τὰς προσκυνήσεις»²⁶⁹⁸, «ἔτι δὲ καὶ ἐν τοῖς ἐσπερινοῖς τῶν σαββάτων ἀπτέσθωσαν κατὰ τὸ τέμπλον τὸ μέσον κηρία ἑπτὰ καὶ εἰς τὸ δεξιὸν τέμπλον τοῦ μικροῦ βήματος κηρία τρία»²⁶⁹⁹. Ανάλογη αναφορά απαντά και στο Τυπικόν της μονής Κοσμοσωτείρας (1152): «ἔτι πάντα τὰ κηρία σὺν τούτοις ἀνάπτεσθαι, ὅσα περ ἢ χαλκῆ λάμνα πέφυκεν ὑποδέχεσθαι, ἢ κατ' ἐγκάρσιον σχῆμα ἄνω περι τὰ πρόθυρα τῶν ἀδύτων ἐφηπλωμένη»²⁷⁰⁰.

Η αναφορά στο Πρακτικό τῆς Λειψώ (1087), «κοσμηταρίτζιν χυτὸν μετὰ κηροπηγίων τεσσάρων καὶ σταυρίου»²⁷⁰¹, υποδηλώνει σαφώς ότι το κοσμηταρίτζιν ήταν υποστήριγμα που προορίζονταν για να στηρίζει περισσότερα από ένα κεριά.

Οι πληροφορίες από τις γραπτές πηγές²⁷⁰² που διαθέτουμε έως σήμερα μας επιτρέπουν να εικάσουμε ότι τόσο οι λάμπες όσο και τα κοσμηταρίτζια αποτελούσαν ελάσματα με πολλά κηροπήγια για τη στήριξη περισσότερων από ένα κεριών. Ωστόσο, δεν αποκλείεται η πιθανότητα της χρήσης αυτών των ὀρων για να χαρακτηρίσουν και μετάλλια πλευρικά στηρίγματα για μεμονωμένα κεριά. Στην υποκατηγορία αυτή μπορούμε να παραθέσουμε το παράδειγμα μετάλλινων στηριγμάτων που ανευρέθησαν στη Μονή Ζυγού, στη Χαλκιδική²⁷⁰³. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα Ι. Παπάγγελο, υπήρχαν δέκα σιδερένια ελάσματα (σώζονται ίχνη των εννέα) –τα οποία δεν ήταν τυχαία τοποθετημένα, αλλά βρίσκονταν στο σημείο τομής των ομόκεντρων κύκλων, που διαγράφονταν με κέντρο τον κεντρικό σταυρό του επιστυλίου, με τα σημεία του επιστυλίου εκατέρωθεν αυτού του νοητού κέντρου– για να φωτίζονται οι εικόνες του τέμπλου του καθολικού της Μονής Ζυγού και ο Ναός²⁷⁰⁴. Τα στηρίγματα αυτά εξείχαν από το επιστύλιο, καθώς ήταν στερεωμένα σε οπές στην λοξότμητη όψη του επιστυλίου και ήταν σταθεροποιημένα με μολυβδοχόηση. Σε καθένα τοποθετούσαν μία λαμπάδα. Χρονολογούνται γύρω στο 1000²⁷⁰⁵. Είναι σαφές ότι η μορφή των στηριγμάτων αυτών ταιριάζει απόλυτα με την απεικόνιση παρόμοιων στηριγμάτων σε τοιχογραφία του ΝΔ ταφικού παρεκκλησίου του Αφεντικού στον Μυστρά²⁷⁰⁶ (Εικόνα 607). Ακόμη και εάν τα στηρίγματα αυτά από τη Μονή Ζυγού δεν σχετίζονται με τις λάμπες, σίγουρα αποτελούν ένα ξεχωριστό παράδειγμα ύπαρξης πλευρικών κηροπηγίων για τη στήριξη μεμονωμένων κεριών.

2698. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 39, στ. 165-172, σ. 39, στ. 165-166.

2699. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 39, στ. 159-161.

2700. *Τυπικόν Κοσμοσωτείρας*, σ. 45, στ. 175-180.

2701. Πρακτικό τῆς Λειψώ, σ. 38, στ. 3.

2702. Βλ. για τα σχετικά χωρία από όπου αντλούμε τις πληροφορίες στην ενότητα: Πλευρικά πολύκηρα καντηλιέρια με κηροπήγια.

2703. Παπάγγελος, *Τέμπλο*, σ. 68-69.

2704. Θα ήταν λογικό, κατ' αναλογία προς τη διακόσμηση των σύγχρονων τέμπλων με τις Εικόνες του Δωδεκάορτου, να περιμένουμε και στην περίπτωση αυτή δώδεκα στηρίγματα.

2705. Παπάγγελος, *Τέμπλο*, σσ. 68-69.

2706. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σ. 480. Οι ίδιες πληροφορίες επαναλαμβάνονται στο Olcay, *Lighting Methods*, σ. 79.

Μία ανάλογη εικόνα μας προσφέρει μια φωτογραφία από το Άγιον Όρος στην οποία φαίνονται τοποθετημένα κεριά σε στηρίγματα προσαρμοσμένα στη βάση των εικόνων του Τέμπλου του παλιού Καθολικού της Μονής Ξενοφώντος στο Άγιο Όρος, που χρονολογείται στον 17ο αι.²⁷⁰⁷ (Εικόνα 703) Μία μικρογραφία, ενός μεταβυζαντινού κρητικού χειρογράφου, του κώδ. Vat. gr. 2137, φ. 5r²⁷⁰⁸ (Εικόνα 704) μας δίνει ένα ακόμη ανάλογο παράδειγμα.

Ανάλογη διάταξη θυμίζουν μία σειρά από κηροστάτες που είναι τοποθετημένοι στο επάνω μέρος αλλά και εκατέρωθεν ενός παραθύρου κοσμικού κτηρίου σε τοιχογραφία του 16ου αι. στον ναό των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί Χίου²⁷⁰⁹ (Εικόνα 705).

Σε εικόνα του 17ου αι. που ανήκει στο Βασιλικό Μουσείο Καλών Τεχνών της Κοπεγχάγη (αρ. ευρ. 3746)²⁷¹⁰ (Εικόνα 706) απεικονίζονται κηροπήγια προσαρμοσμένα σε πλαϊνό τοίχο και παίρνουν τη μορφή των σημερινών επιτοίχιων φωτιστικών.

Φαίνεται ότι ιδιαίτερα σημαντική θέση στην υποκατηγορία των πλευρικών υποστηρικτικών φωτιστικών μέσων κατέχουν μία σειρά από μέταλλινα αντικείμενα που απομιμούνται ανθρώπινες παλάμες σφιγμένες σε γροθιά²⁷¹¹. Ένα τέτοιο παράδειγμα απαντά σε αντικείμενο του 6ου αι., καμωμένο από κράμα χαλκού, που βρέθηκε στο Αμόριο της Μικράς Ασίας και έχει ερμηνευθεί ως άγκιστρο για την ανάρτηση φωτιστικού²⁷¹². Η λεπτομέρεια αυτή φαίνεται ότι υπήρξε ιδιαίτερα αγαπητή στη διαμόρφωση φωτιστικών μέσων, καθώς τη βρίσκουμε τόσο σε τμήματα χωρών όσο και σε μπρούτζινο κυκλικό στεφάνι, του 13ου-14ου αι. προερχόμενο πιθανώς από τη Μικρά Ασία²⁷¹³ (Εικόνα 707 και για την πιθανή αποκατάστασή του Εικόνα 708) καθώς και σε φωτιστικό, που προέρχεται από το Ροετονίο (Εικόνα 590). Παράλληλα απαντούν και με τη μορφή χεριών στο πίσω τμήμα των οποίων διαμορφώνονται ράβδοι. Ωστόσο, απαντά και παράδειγμα παλάμης που κρατά υποστήριγμα για λυχνάρι στην περίπτωση λυχνοστάτη για μικρογραφικό λυχνάρι, του 6ου-7ου αι., από τη Συλλογή Menil στο Χιούστον με αρ. ευρ. Χ 490.827²⁷¹⁴ (Εικόνα 624). Ανάλογη διαμόρφωση βρίσκουμε σε εξάρτημα ανάρτησης φωτιστικού, από τον Άγιο Τίτο Γόρτυνας, πιθανώς προερχόμενο από χορό²⁷¹⁵ (Εικόνα 709) αλλά και σε διάταξη πο-

2707. Καλοκύρης, *Άθως*, πίν. 30Α,Β.

2708. Βοκοτόπουλος, Μικρογραφίες κρητικού χειρογράφου, εικ. 4.

2709. Σκαμπαβίας, *Πυργί*, εικ. 16, σ. 25.

2710. Fleiser, Hjort, Rasmussen, *Byzantium*, αρ. 159.

2711. Βλ. Xanthopoulou, Saint-Tite σ. 105, όπου επισημαίνεται ότι τα χέρια που κρατούν σαν άγκιστρα ήταν μία διάταξη συνηθισμένη στους σταυρούς ανάρτησης από την παλαιохριστιανική περίοδο. Βλ. επίσης υποσημ. 30, όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές για ανάλογα παραδείγματα. Επίσης, αυτή η ιδέα της διαμόρφωσης πλευρικών υποστηρικμάτων με μορφή χεριού που αδράχνει τη βάση για το φωτιστικό απαντά σε κατασκευές της Δυτικής Ευρώπης αλλά και σε απεικονίσεις σε ζωγραφικά έργα. Βλ. ενδεικτικά Taschen, *Provence Style*, εικ. 149.

2712. Lightfoot, *Amorium*, σ. 92.

2713. Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 139.8, σ. 107.

2714. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 84, αρ. κατ. 24.

2715. Xanthopoulou, Saint-Tite, σ. 106, εικ. 6.

λυκάντηλου που επιβεβαιωμένα αποτελεί τμήμα του χορού του 13ου-14ου αι., που ανήκει στην Archäologische Staatssammlung του Μονάχου²⁷¹⁶ (Εικόνα 710).

Σε κάθε περίπτωση φαίνεται ότι οι απομιμήσεις παλαμών που αδράχνουν επιλέχθηκαν για να αποτελέσουν εξαρτήματα υποστήριξης φωτιστικών πηγών, κατά κόρον πλευρικά. Ειδικά τα χέρια που στο μπροστινό τους μέρος διαμορφώνονται ως σφιγμένες γροθιές και στο πίσω μέρος ως ράβδοι²⁷¹⁷ (Εικόνα 711) αξιοποιούνταν ως εξής: το πίσω τμήμα τους πακτώνονταν σε τοίχους ή σε κίνες ενώ το μπροστινό, διαμορφωμένο ως παλάμη, στήριζε εξαρτήματα στα οποία πατούσαν πλευρικά πολύφωτα κηροπήγια²⁷¹⁸ (Εικόνες 537, 712). Παρόμοια αντικείμενα εκτίθενται στο Badishes Landmuseum στην Καρλσρούη της Γερμανίας (Εικόνα 713). Ανάλογης διαμόρφωσης αντικείμενο που προέρχεται πιθανώς από τη Μικρά Ασία και χρονολογείται στον 13ο-14ο αι. διαφοροποιείται από το γεγονός ότι ένα τμήμα του που μεσολαβεί ανάμεσα στην παλάμη και το πίσω μέρος του που προοριζόταν για πάκτωση δημιουργεί μία καμάρα²⁷¹⁹ (Εικόνα 714). Είναι πιθανόν ότι χρησίμευε ως σημείο ανάρτησης κανδήλας. Η διαμόρφωση του κυκλικού στεφανιού (Εικόνα 707) μάλιστα αποδεικνύεται ιδιαίτερα κατατοπιστική σχετικά με τον τρόπο που οι μετάλλιοι βραχίονες συγκρατούσαν αντικείμενα ανάλογα με αυτά που προέρχονται από τον Άγιο Τίτο της Γόρτυνας και ανήκουν στο Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου (αρ. ευρ. 203)²⁷²⁰ (Εικόνας 715) και αυτά που προέρχονται από τη Συλλογή του Μουσείου του Μονάχου²⁷²¹ (Εικόνες 716, 717) στα οποία πακτώνονταν τα μέταλλα πολύκηρα με τρόπο ανάλογο με αυτόν που διακρίνεται στην πιθανή αποκατάστασή τους σε Αρχαιολογική Έκθεση²⁷²² (βλ. σχετική αποκατάσταση στην Εικόνα 712 και στην Εικόνα 537).

Στο Τυπικόν Γρηγορίου του Πακουριανού του έτους 1084 γίνεται λόγος για «Τοῦ τέμπλου μανουάλιον ὀλόκληρον ἔν μετὰ τῶν κηροπηγίων αὐτοῦ, καὶ ἕτερα μικρὰ δύο μετὰ τῶν διὰ χειρῶν κρατημάτων αὐτῶν»²⁷²³. Η περιγραφή φαίνεται να συνάδει απόλυτα με τη μορφή των πολύκηρων μεταλλίων στηριγμάτων που υποστηρίζονταν από υποδοχές στηριγμένες σε μεταλλικές απομιμήσεις ανθρώπινων χεριών²⁷²⁴.

Στην κατηγορία αυτή θα πρέπει μάλλον να εντάξουμε το υποστήριγμα με κηροπήγια που βρέθηκε στην Χερσώνα (Εικόνα 718). Το αντικείμενο

2716. Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 170.

2717. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 9 και υποσημ. 43 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

2718. Wamser, *Die Welt von Byzanz*, πίν. XXV.

2719. Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 139-5, σ. 105.

2720. Xanthopoulou, Saint-Tite, σ. 106, εικ. 7.

2721. Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 139-1, σ. 103.

2722. Wamser, *Die Welt von Byzanz*, πίν. XXV.

2723. *Τυπικόν Πακουριανού*, σ. 123, στ. 1739-1740.

2724. Θα υποστήριζε κανείς ότι η περιγραφή αναφέρεται σε ξύλινα κοντάρια, που στήριζαν μονόφωτα μέταλλα κηροπήγια, προκειμένου αυτά να μετατρέπονται σε φορητά. Ωστόσο, το γεγονός ότι στην περίοδο συγγραφής του τυπικού ο όρος μανουάλια περιγράφει κυρίως πολύφωτα υποστηρίγματα αλλά και ο συσχετισμός τους –έστω και έμμεσα– με το τέμπλο μας απομακρύνει από τη σκέψη αυτή.

αυτό αποκαθίσταται ως υποστήριγμα εφοδιασμένο με κηροπήγια το οποίο συγκρατούνταν από βάσεις υποβασταζόμενες από μεταλλικές σφιγμένες γροθιές. Το υποστήριγμα αυτό θα μπορούσε να συσχετισθεί με παρόμοιο αντικείμενο που παρουσιάστηκε στον κατάλογο της Έκθεσης *Die Welt von Byzanz*²⁷²⁵ (Εικόνα 719), καθώς και με τη διάταξη που προτάθηκε γι' αυτό στην ίδια Έκθεση²⁷²⁶ (Εικόνα 712). Με τα αντικείμενα αυτής της μορφής συσχετίστηκε και ένα αντικείμενο του β' μισού του 12ου αι., του οποίου, ωστόσο, η πιθανότητα ερμηνείας ως αψιδωτού πολύκηρου αποδυναμώνεται από το γεγονός ότι φέρει τρία μόνο ίχνη ύπαρξης σταγμοδοχών²⁷²⁷. Σε κάθε περίπτωση, το τοξωτό σχήμα των υποστηριγμάτων αυτών μας επιτρέπει να το συσχετίσουμε με τα μανουάλια καμάρες, καθώς η διάταξη που περιγράψαμε, φαίνεται να ταιριάζει απόλυτα με την περιγραφή που προέρχεται από τον κατάλογο απογραφής της Μονής Ξυλουργού (1142) «...καμάρια χαλκὰ χυτὰ μετὰ τῶν χερῶν αὐτῶν...»²⁷²⁸. Μάλιστα, το γεγονός ότι αναφέρει ως ξεχωριστά τμήματα τα καμάρια και τα χέρια, και όχι ως συμφυές αντικείμενο, φαίνεται να ενισχύει την πιθανότητα αυτή. Το σχήμα των φωτιστικών αυτών, εξάλλου, υπαγορεύει την πιθανότητα τοποθέτησής τους σε τόξα ή καμάρες ή ίσως και πάνω από εικόνες. Προς την κατεύθυνση αυτή μας στρέφει η αναφορά στην Απογραφή της Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου Ελεούσης (1449): «...Ἐτεραι καμάραι τῶν προσκυνημάτων δύο...».

Παρόλο που η τοξοειδής διαμόρφωση των αντικειμένων αυτών θα μας επέτρεπε να τα θεωρήσουμε ως τμήματα χορῶν λαμβάνοντας υπόψη ανάλογη διαμόρφωση στον Χορό της Μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους²⁷²⁹ (Εικόνα 720), ειδικά για το αντικείμενο της Εικόνας 719 αποκλείεται κάθε πιθανότητα να συνέβαινε κάτι τέτοιο, καθώς στις πλάγιες απολήξεις του αντικειμένου δεν διαμορφώνονται στοιχεία άρθρωσης του αντικειμένου.

2.2.3.3 Πλευρικά στηρίγματα για λυχνάρια μεμονωμένα²⁷³⁰

Στην υποκατηγορία αυτή θα μπορούσαν πιθανώς να ενταχθούν δύο αρθρωτά συστήματα ανάρτησης που προέρχονται από τη Θήβα, χρονολογούνται στον 12ο-13ο αι. και ανήκουν στη Συλλογή της 1ης ΕΒΑ (αρ. ευρ. 7968α,β)²⁷³¹ (Εικόνα 721). Η πλευρική στήριξη των λυχναριών θα μπορούσε να εξασφαλίζεται και με σφήνες, προσαρμοσμένες στην απόληξη αλυσίδων, προκειμένου να μπήγονται σε σχισμές ή οπές.

2725. Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 139-7, σ. 106.

2726. Wamser, *Die Welt von Byzanz*, πίν. XXV.

2727. Durand κ.άλ., *Sainte Russie*, αρ. κατ. 43.

2728. *Μονή Ξυλουργού*, σ. 68, υποσημ. 11. *Τυπικόν Πακουριανού*, σ. 123, στ. 1741. Βλ. επίσης Μπούρα, *Δύο βυζαντινά μανουάλια*, σ. 134.

2729. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σσ. 372-373.

2730. Για αντίστοιχα στηρίγματα προερχόμενα από τον αρχαιοελληνικό κόσμο βλ. αντικείμενο που έχει ερμηνευθεί ως επιτοίχιο στήριγμα φωτιστικών προερχόμενο από τάφο κοντά στην Αθήνα, και σήμερα ανήκει στο Λούβρο (Εικόνα 525).

2731. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, αρ. κατ. 404.

2.2.3.4 Πλευρικά στηρίγματα για καντήλες και πολύφωτα

Το παράδειγμα ενός μεταλλίνου στηρίγματος, που η μία του απόληξη εισέρχεται στον τοίχο και στην άλλη δημιουργείται δακτύλιος ή δίσκος για να στηρίξει γυάλινη καντήλα σε κατακόμβη²⁷³² (Εικόνα 722), μας δίνει την ιδέα ότι ανάλογα στηρίγματα θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται είτε διαμορφωμένα ως δίσκοι για να πατούν σε αυτά οι καντήλες είτε ως δακτύλιοι για να εισέρχονται σε αυτούς οι καντήλες όπως φαίνεται ότι συνέβη στην περίπτωση καντήλας που βρέθηκε μαζί με το στήριγμά της στο Umm al-Rasas της Ιορδανίας²⁷³³ (Εικόνα 440)²⁷³⁴.

Στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης ο φωτισμός των στοών του κυρίως ναού, που περιλαμβάνει και τα φωτιστικά που κρέμονται από το γείσο της στοάς, περιγράφεται από τον Παύλο Σιλεντιάριο: «Ἐγγύθι δ' αἰθούσης παρὰ κίονας ἔνθα καὶ ἔνθα μουνοφανῆ λαμπτήρα διακριδὸν ἄλλον ἂπ' ἄλλου ἔξειλης ἀνέθηκαν· ὄλον δ' ἐπὶ μῆκος ὀδεύει τηλεπόρου νηοῖο· κύτος δ' ὑπέθηκαν ἐκάστωι ἀργύρεον, πλάστιγγι πανεῖκελον, ὧι ἐνὶ μέσσωι εὐφάεος κρητῆρες ἐφεδρήσουσιν ἐλαίου. οὐ μὴν ἰσοτενῆς τις ὄλοις μία πέζα καθέρπει, πολλὰ δ' ἄναντα κάταντα σὺν ἀγλαίησι νοήσεις νήδυμα κυμαίνοντα· πολυστρέπτου δ' ἀπὸ σειρῆς ἡερίαις βαθμηδὸν ἐπαστράπτουσι κελύθοις. οὕτω καὶ δικόρυμβον Ὑᾶς σελάγισμα φαίνει, ἡμιτόμου ταύροιο καταγραφθεῖσα μετώποις. ἀλλὰ καὶ ἀργυρέας τις ἴδοι νέας· ἐμπορίας δὲ φόρτον ἀερτάζουσι φαεσφόρον· ἐκκρεμέες δὲ εὐφάεος πλώουσι κατ' ἡέρος ἀντὶ θαλάσσης οὐδὲ νότον τρομέουσι καὶ ὀψεδύοντα Βοώτην. ἐς δὲ βαθὺ κρηπίδος ἐδέθλιον ἀβρὰ νοήσεις δούρατα δικραῖοιο μέσον τροχάοντα σιδήρου, ὧν ἔπι νηοπόλοιο φάλαγξ διανεῖσεται αἴγλης ἰθυπόροις κανόνεσσιν ἐρευθομένοισι δεθεῖσα. ἐς δὲ βαθὺ κρηπίδος ἐδέθλιον ἀβρὰ νοήσεις δούρατα δικραῖοιο μέσον τροχάοντα σιδήρου, ὧν ἔπι νηοπόλοιο φάλαγξ διανεῖσεται αἴγλης ἰθυπόροις κανόνεσσιν ἐρευθομένοισι δεθεῖσα»²⁷³⁵. Επειδὴ πολλὰ ἀπὸ τα ἐξαρτήματα ἀνάρτησης φωτιστικῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐνσωματώθηκαν ἐξαρχῆς στο δομικὸ σύστημα τοῦ βου αἰ., πολυάριθμα ἰχνη ἐπιβίωσαν στο οἰκοδόμημα ἕως σήμερα. Ἐχουν καταγραφεῖ στα λεπτομερῆ σχέδια τοῦ R. Van Nice, ο ὁποῖος διεξήγαγε τὴ σχετικὴ ἔρευνα²⁷³⁶ (Εικόνα 723). Επιπρόσθετα στοιχεῖα που ἀφοροῦν τα διαστήματα ἀνάμεσα στα φωτιστικὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας παρατέθηκαν ἀπὸ τὸν L. Butler, που μελέτησε τα μαρμάρινα γείσα τοῦ ναοῦ²⁷³⁷. Μια προσπάθεια ἀποκατάστασης τῆς διάταξης, ἔτσι ὅπως αὐτὴ περιγράφεται ἀπὸ τὸν Παύλο Σιλεντιάριο καθίσταται δυνατὴ χάρις σε 80 μεταλλινες ράβδους που διατηροῦνται στη θέση τους στο γείσο τοῦ τρούλου. Εἶναι πιθανόν ὅτι παρόμοια μεταλλίνα στοιχεῖα στήριζαν τις αλυσίδες των

2732. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, εικ. 10.

2733. Piccirillo, *Alliata, Umm al-Rasas*, πίν. XXXII.

2734. Δεν αποκλείεται ἡ πιθανότητα τὸ στήριγμα αὐτὸ νὰ ἀποτελοῦσε τμῆμα ἐνὸς πολυκάνδηλου με ἀντίστοιχους βραχίονες.

2735. Παῦλος Σιλεντιάριος, *Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ ἁγίας Σοφίας*, σ. 839-858. Βλ. ἐπίσης Mango, *Art of the Byzantine Empire*, σ. 90 καὶ Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 192.

2736. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 33, εικ. 32.

2737. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 32. Βλ. ἐπίσης καὶ στο Theis, *Lampen, Leuchten, Licht*, σσ. 58-59.

πολύφωτων, όπως συμβαίνει με οκτώ μεγάλες αλυσίδες, οι οποίες είναι σήμερα προσαρτημένες στον τρούλο της Ντέτσανη (Dečani). Από την άλλη πλευρά, πολυάριθμες σχισμές είναι ορατές, υποδηλώνοντας τη θέση των μετάλλινων αυτών στοιχείων που προορίζονταν για την ανάρτηση των φωτιστικών. Ανάλογα ίχνη είναι ορατά και σε άλλα κτήρια της εποχής του Ιουστινιανού, όπως για παράδειγμα στον Άγιο Ιωάννη της Εφέσου, ενώ ο J. P. Sodinί σημειώνει την παρουσία παρόμοιων ιχνών στο Qalat Siman²⁷³⁸. Έχουν πιστοποιηθεί επίσης τα ίχνη τριών στηριγμάτων φωτιστικών στην Santa Maria Antiqua²⁷³⁹.

Στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης αρχικά υπήρχαν στηρίγματα στερεωμένα και στα ξύλινα δοκάρια, τα οποία διακρίνονται ακόμα και σήμερα σε τμήματα των πλαϊνών χώρων. Παρόμοια χρήση έχει διαπιστωθεί στις δοκούς της σκεπής στο Καθολικό της Μονής της Αγίας Αικατερίνης στο Όρος Σινά²⁷⁴⁰.

Η βάση του θόλου της Αγίας Σοφίας φωτιζόταν από ξεχωριστά φωτιστικά τοποθετημένα γύρω από προεξέχουσα καμπύλη του μαρμάρινου γείσου, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο έναν εναέριο κύκλο από φώτα, όπως αυτό που αιωρούνταν επάνω από τα κεφάλια των πιστών. Οι Οθωμανοί υιοθέτησαν ένα παρόμοιο φωτιστικό σύστημα που διατηρείται στη θέση του έως σήμερα²⁷⁴¹ (Εικόνα 724). Ένα παρόμοιο φωτιστικό αποτέλεσμα υπάρχει σήμερα με τα γυάλινα καντήλια που είναι τοποθετημένα στο επάνω μέρος του σύγχρονου τουρκικού κιγκλιδώματος γύρω από το εσωτερικό του θόλου²⁷⁴² (Εικόνα 725). Τα μονόφωτα του κυρίως ναού της Αγίας Σοφίας ήταν προφανώς αναρτημένα από προεξέχουσες χάλκινες μπάρες προσαρτημένες στην επάνω επιφάνεια της στοάς και στα επάνω γείσα²⁷⁴³. Ο αριθμός των φωτιστικών που θα κρέμονταν από το γείσο της στοάς ήταν γύρω στα 100²⁷⁴⁴.

Σύμφωνα με τον R. Van Nice τα σιδερένια στηρίγματα είναι τριών διαφορετικών τύπων (Εικόνα 723) α. του 6ου αι. που διατηρούνται στο βόρειο και στο νότιο τομέα του τρούλου β. του 10ου αι. (995) που βρέθηκαν στον δυτικό τομέα του τρούλου και γ. της συντήρησης του 1354, που βρέθηκαν στον ανατολικό τομέα του τρούλου. Με βάση αυτά τα δεδομένα φαίνεται ότι ο ναός του 6ου αι. παρέμεινε χωρίς αλλαγές σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας όπως επιβεβαιώνεται και από τη μαρτυρία του Ρώσου προσκυνητή Αντωνίου από το Novgorod που σημείωνε γύρω στα 1200 ότι η Αγία Σοφία φωτιζόταν από 80 περίπου ασημένια πολυκάντηλα που ήταν αναρτημένα από το γείσο του θόλου. Ο Παύλος Σιλεντιάριος κάνει λόγο και για εσωτερικούς κύκλους φωτός. Μαρτυρία για το πρόσθετο σύστημα φωτισμού παρέχεται από μία σειρά οπών πάκτωσης, αρχικά εξήντα στον αριθμό, τοποθετημένες σε τρεις ομόκεντρους κύκλους

2738. Xanthopoulos, *Les lumineaires*, τ. 1, σ. 192 και υποσημ. 150.

2739. Nordhagen, *In Praise of Archaeology*, σσ. 107-109, εικ. 6.

2740. Theis, *Lampen, Leuchten, Licht*, σσ. 58-59.

2741. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 32, εικ. 30.

2742. Butler, *Hagia Sophia*, σ. 71. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 31.

2743. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 35 και εικ. 37-38.

2744. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 35.

στο κέλυφος του θόλου. Αυτές ανήκουν σε μία πρώιμη φάση του ναού όπως συμπεραίνουμε από το γεγονός ότι ενσωματώθηκαν στην ψηφιδωτή διακόσμηση. Σύγχρονα τουρκικά ξύλινα πολύφωτα είναι αναρτημένα σε ορισμένες από τις οπές αυτές²⁷⁴⁵.

Στηρίγματα καντήλων σε σχήμα άγκιστρου που ήταν προσαρτημένα σε πλαινό τοίχο απεικονίζονται σε μικρογραφία χειρογράφου του Ιακώβου Κοκκινόβαφου, κώδ. gr. 1208, Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, φ. 123r (Εικόνα 726). Καθώς οι καντήλες φαίνεται να είναι αναρτημένες στο ίδιο ύψος με βήλα, μας επιτρέπεται να εικάσουμε ότι τα μέταλλα στηρίγματα σε σχήμα δακτύλου, όπως αυτά που βρέθηκαν σε υπέρθυρο στον Ναό της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης²⁷⁴⁶ (Εικόνα 727) και στην παλαιοχριστιανική βασιλική του Μουσείου των Φιλίππων και σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (αρ. ευρ. ΒΦΓ' 92, βχ 24)²⁷⁴⁷ (Εικόνα 728) ίσως προορίζονταν τελικά και για ανάρτηση καντήλων²⁷⁴⁸ πέρα από την επιβεβαιωμένη χρήση τους για συγκράτηση των αναδιπλωμένων βήλων²⁷⁴⁹. Την εικασία για χρήση τους ως στηριγμάτων φωτιστικών ενισχύουν παραδείγματα μεταλλικών δακτύλων που βεβαιωμένα προορίζονταν για ανάρτηση καντήλων ή μικρών πολυκάντηλων σε πολύφωτο του 6ου-7ου αι. της Συλλογής Cloister, αρ. ευρ. 1974, του Μητροπολιτικού Μουσείου Νέας Υόρκης²⁷⁵⁰ (Εικόνα 633) και σε σταυρόσχημο χάλκινο στήριγμα φώτων από το Βρετανικό Μουσείο, με αρ. ευρ. M&LA 1994.10-6, 19, που χρονολογείται στα 550-650²⁷⁵¹ (Εικόνα 729). Είναι προφανές, άλλωστε, ότι η έννοια των δακτυλίων ανάρτησης αυτών των φωτιστικών μπορεί να συσχετισθεί με τη λειτουργία των δακτύλων της ανθρωπίνης παλάμης καθώς παραπέμπει στην συγκράτησή τους από ανθρώπινα δάκτυλα κατά τη φάση της συντήρησης και της πλήρωσής τους.

Πλευρικό στήριγμα καντήλας που απεικονίζεται σε μικρογραφία χειρογράφου της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης του Πρίνστον, του 1081, είναι παρόμοιας λογικής χωρίς, ωστόσο, το σχήμα του να διαγράφεται με λεπτομέρεια²⁷⁵² (Εικόνα 730).

Ως πλευρικά στηρίγματα χρησιμοποιήθηκαν αντικείμενα, όπως εκείνο που απομεινεία κεφαλή κύκνου, του β' μισού 6ου αι., από τη βασιλική του Μουσείου Φιλίππων και σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (αρ. ευρ. ΒΦΓ' 92, βχ 9)²⁷⁵³ (Εικόνα 731). Ως προς τη μορφή του θυ-

2745. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 34 και εικ. 34.

2746. Αντωνιάδης, "Εκφρασις, τ. Α", σ. 91, σχ. 20.

2747. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, αρ. 293.

2748. Συνήθως τα βήλα απεικονίζονται αναρτημένα από μεταλλινές ράβδους με τη μεσολάβηση κρίκων προσαρτημένων στο επάνω μέρος των βήλων. Μία διάταξη που θα εξυπηρετούσε σαφέστατα τη μετατόπισή τους. Παράλληλα ακόμη και στην απεικόνιση που έχουμε εδώ είναι σαφές ότι τα μέταλλα άγκιστρα προορίζονταν για την ανάρτηση καντήλων χωρίς να δηλώνονται ανάλογα στηρίγματα για το βήλο.

2749. Βλ. σχετικά, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, αρ. 293 και Campbell, *Malcove*, αρ. 97, σ. 75.

2750. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 96, αρ. κατ. 30.

2751. Buckton, *Byzantium*, σ. 108, αρ. κατ. 117.

2752. Cannuyer, *Égypte copte*, σ. 33.

2753. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, αρ. 294. Βλ. για παρόμοια διαμόρφωση άγκιστρου σε στήριγμα που προσαρμόζεται σε αναλόγιο στο Parani, *Material Culture*, εικ. 202.

μίξει στήριγμα κανδήλας –που, ωστόσο, δεν προσαρμόζεται σε τοίχο αλλά σε κάθετο μεταλλίνο στέλεχος– και απεικονίζεται σε μικρογραφία του κώδ. gr. 801, Αγίας Πετρούπολης²⁷⁵⁴ (Εικόνα 732). Ως στηρίγματα χρησιμοποιήθηκαν επίσης και απλά καρφιά. Έτσι, στην Κολχίδα Κιλκίς στο εσωτερικό του μοναδικού ασύλητου τάφου βρέθηκε γυάλινη κανδήλα, που ήταν αρχικά κρεμασμένη από καρφί στον ανατολικό τοίχο, πάνω από το κεφάλι του νεκρού και σύμφωνα με τον ανασκαφέα έχει χρονολογηθεί στον 4ο αι.²⁷⁵⁵.

Παρά τη σχηματοποιημένη απόδοσή τους οι καντήλες που απεικονίζονται σε δύο μικρογραφίες χειρογράφων, του κώδ. Τάφου 60, φ. 7r²⁷⁵⁶ (Εικόνα 733) και φ. 9r²⁷⁵⁷ (Εικόνα 734), μας δίνουν δύο ενδιαφέροντα παραδείγματα στοιχείων που θα μπορούσαν να επιτελούν τον ρόλο των πλαϊνών στηριγμάτων φωτιστικών.

Η απεικόνιση ιδιότυπου στηρίγματος που φαίνεται να τοποθετείται σε κηροπήγιο και να το μετατρέπει σε στήριγμα κανδήλας σε μικρογραφία χειρογράφου του 1140²⁷⁵⁸ (Εικόνα 443) αποτελεί ένα πολύ καλό παράδειγμα για να κατανοήσουμε με ποιο τρόπο θα μπορούσαν να στηρίζουν τις καντήλες με τη βοήθεια ενός επιδαπέδιου λυχνοστάτη έτσι ώστε το φως να φτάνει σε ύψος ατόμου που έγραφε καθισμένο. Στο παράδειγμα αυτό διαπιστώνουμε την προσθήκη κατάλληλου εξαρτήματος σε καντηλέρι για να μετατραπεί αυτό σε στήριγμα ανάρτησης κανδήλας. Ίσως βρισκόμαστε μπροστά σε ένα εξαιρετικό παράδειγμα συμφυρμού στοιχείων ενός αναλογίου ενός κηροπηγίου και ενός καντηλεριού που στήριζε καντήλα, τα οποία αποτυπώνονται σε ένα μόνο αντικείμενο. Διαφορετικά θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι πρόκειται για ένα καντηλέρι που με την προσθήκη ειδικού εξαρτήματος μετατρέπεται σε στήριγμα κανδηλιού.

Την πρακτική ανάρτησης γυάλινων καντήλων από πλευρικά σημεία του εξοπλισμού των κτηρίων αλλά πιθανώς και από πλευρικά τοιχώματα φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν στη Μεσοβυζαντινή περίοδο τα δρακοντάρια. Τα δρακοντάρια που απεικονίζονται σε τοιχογραφίες στο ναό της Ευαγγελίστριας στο Γεράκι²⁷⁵⁹ (Εικόνες 535, 469) καθώς και άλλους τύπους στηριγμάτων παρόμοιας λογικής, όπως αυτά που εικονίζονται σε μικρογραφία του κώδ. 234 της Μονής Παντοκράτορος²⁷⁶⁰ (Εικόνα 614) και σε μικρογραφία του κώδ. 179, της Μονής Αγίας Αικατερίνης Σινά²⁷⁶¹ (Εικόνα 735), τα βλέπουμε να προσαρτώνται σε αναλόγια για να εξυπηρετήσουν την ανάρτηση των καντήλων. Παρά τη σχηματοποίησή τους τα πλευρικά στηρίγματα καντήλων που διακρίνονται σε μικρογραφία του

2754. Likhachova, *Byzantine Miniature*, σ. 28

2755. Κίσσας, Κολχίδα Κιλκίς, σ. 209. Το ενδιαφέρον στοιχείο εδώ είναι ότι είμαστε βέβαιοι για τον συνδυασμό της κανδήλας και των συρμάτων ανάρτησης καθώς βρέθηκαν μαζί.

2756. Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες*, αρ. 12, εικ. 20, σ. 524.

2757. Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες*, αρ. 12, εικ. 21, σ. 524.

2758. *Bizancio en España*, σ. 182.

2759. Mouriki, *Stylistic Trends*, εικ. 71. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, εικ. 8.

2760. Πελεκανίδης κ.ά., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Γ*, εικ. 243.

2761. *Sinai, Illuminated Manuscripts*, σ. 129, εικ. 434.

κώδ. 299 Μονής Βατοπεδίου, φ. 3r, του 1322, δεν αποκλείεται να μπορούσαν να περιγραφούν επίσης με τον όρο δρακοντάρια²⁷⁶² (Εικόνα 736).

Ένα περίτεχνο μεταλλίνο αντικείμενο, από το Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, Rogers Funds, 1979.349, για το οποίο έχει θεωρηθεί ότι η μία του απόληξη πακτωνόταν σε τοίχο²⁷⁶³ (Εικόνα 737) φαίνεται ότι αποτελούσε ένα πλευρικό στήριγμα για φωτιστικά. Η άλλη απόληξή του σχηματίζει άγκιστρο για ανάρτηση λυχναριού ή γυάλινης καντήλας ή και μικρού πολυκάντηλου²⁷⁶⁴. Τα στοιχεία αυτά τα επιβεβαιώνει απόλυτα απεικόνιση παρόμοιου αντικειμένου σε μικρογραφία του κώδ. Τάφου 14, φ. 102r (11ος αι.), που φαίνεται να προσαρμόζεται στο σημείο ένωσης ενός κίονα με το κιονόκρανο και προορίζεται για την ανάρτηση μεμονωμένης κανδήλας²⁷⁶⁵ (Εικόνες 738, 739). Με βάση τις απεικονίσεις αυτές έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ίσως το μεταλλίνο στήριγμα του Μητροπολιτικού Μουσείου ήταν μεσοβυζαντινό παρά παλαιοχριστιανικό. Στη μικρογραφία τα στηρίγματα φαίνονται να προσαρτώνται σε κίονες που στηρίζουν ένα τόξο. Αυτό θα μπορούσε να υποδηλώσει ότι τέτοια στηρίγματα ήταν τοποθετημένα συνήθως στα μετακίονια διαστήματα μίας κιονοστοιχίας²⁷⁶⁶. Την εικόνα για τα στηρίγματα αυτού του τύπου συμπληρώνουν μία σειρά από ανάλογα στηρίγματα που εκτίθενται στο Badishes Landemuseum, της Καρλσρούης (Εικόνα 740). Μάλιστα, το ένα από τα παραδείγματα επιβεβαιώνει την άποψη ότι ταυτόχρονα με την ανάρτηση κανδήλας επιτελούσε και τον ρόλο του πλευρικού στηρίγματος για κερί²⁷⁶⁷. Της ίδιας λογικής είναι οι μεταλλίνοι βραχίονες που πακτώνονταν σε πλευρικούς τοίχους και προορίζονταν για την ανάρτηση καντήλων ή ίσως και μικρών πολυκάντηλων και εκτίθενται στο Badishes Landemuseum, της Καρλσρούης (Εικόνα 741). Οι βραχίονες αυτοί θυμίζουν ανάλογους που δορυφορούν σφαίρα σε πολύφωτο του δού-7ου αι. και προορίζονταν για την υποστήριξη και ανάρτηση καντήλων²⁷⁶⁸ (Εικόνα 650). Θυμίζουν επίσης εκείνους σε πολύφωτο από τη Δαμασκό που θεωρείται ότι προορίζονταν για ανάρτηση. Εικάζεται ότι αρχικά οι βραχίονες που ήταν προσαρτημένοι στην κεντρική σφαίρα ήταν τέσσερις και διατεταγμένοι σε σχήμα σταυρού²⁷⁶⁹ (Εικόνα 683). Παρόμοιας λογικής είναι η διάταξη των βραχιόνων σε ένα αντικείμενο που βρέθηκε στις Σάρδεις και εικάζεται ότι ίσως αποτελούσε σύστημα για την ανάρτηση έξι φώτων (Εικόνα 742)²⁷⁷⁰.

2762. Spatharakis, *Greek manuscripts*, τ. 1.

2763. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 74, αρ. κατ. 19.

2764. Επέλεξα να το τοποθετήσω στην ενότητα για τις καντήλες λόγω της ανάλογης απεικόνισης που αναφέρεται παρακάτω.

2765. Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες*, εικ. 68, σ. 144.

2766. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 74, αρ. κατ. 19.

2767. Ιδιαίτερα διδακτικό είναι το παράδειγμα αυτό καθώς στα άλλα δύο αντικείμενα δεν σώζεται η σταγμοδόχη και το κηροπήγιο και η μορφή που έχει η πατούρα που στήριζε τη σταγμοδόχη θα μπορούσε να μας παραπλανήσει ότι πρόκειται για κηροστάτη.

2768. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 96, αρ. κατ. 30. Για το αντικείμενο αυτό βλ. επίσης Kohlmeier, Strommenger, *Land des Baal*, αρ. 230.

2769. Ανδρεάδη, *Συρία. Βυζαντινά χρόνια*, σ. 107-108, αρ. κατ. 23.

2770. Waldbaum, *Sardis*, σ. 102, αρ. 604.

2.2.4 Αιωρούμενα στηρίγματα φωτιστικών μέσων

Στα στηρίγματα αυτά μπορούμε αρχικά να εντάξουμε τα εξαρτήματα που χρησιμοποιούνταν ώστε να εξασφαλίζεται η ανάρτηση και η αιώρηση τόσο των μεμονωμένων καντήλων όσο και των καντήλων σε σύνολα (πολυκάντηλα).

2.2.4.1 Τρόποι εξάρτησης αλυσίδων από καντήλες

Είναι προφανές ότι σε αρκετές περιπτώσεις οι καντήλες ήταν προσαρτημένες με διαφορετικό τρόπο στις αλυσίδες μέσω των οποίων αναρτώνταν.

Στις απεικονίσεις ο τρόπος ανάρτησης μόνο σπάνια υποδεικνύεται. Διακρίνονται δύο τρόποι ανάρτησης της κανδήλας: ένας με στεφάνη από την οποία ξεκινούν οι αλυσίδες ανάρτησης, όπως διακρίνεται σε παράσταση της Υπαπαντής στην Παναγία του Άρακος²⁷⁷¹ (Εικόνα 486), και ένας που θυμίζει καντήλες τζαμιών και είναι με τρεις λαβές προσαρμοσμένες σε γυάλινη κανδήλα, όπως για παράδειγμα φαίνεται σε τοιχογραφία της Αγίας Σοφίας Μυστρά²⁷⁷² (Εικόνα 506)²⁷⁷³.

Βρέθηκαν πολυάριθμες γυάλινες καντήλες με τρεις λαβές που προορίζονταν να αναρτηθούν από την οροφή μέσω μίας απλής μεταλλικής ανάρτησης²⁷⁷⁴. Χρησιμοποιούνταν επίσης συστήματα αλυσίδων, μεταλλικών νημάτων ή κορδονιών ανάρτησης που πιάνονταν στις τρεις λαβές τους με ειδικά διαμορφωμένα άγκιστρα όπως αυτά που βρέθηκαν σε ανασκαφές στη Δαλματία²⁷⁷⁵ (Εικόνα 743). Οι καντήλες με λαβές –σε ορισμένες περιπτώσεις– αιωρούνταν από αλυσίδες που συγκρατούνταν από κρίκο που ήταν πιασμένος στην οροφή²⁷⁷⁶.

Παράλληλα, υπήρχε η δυνατότητα ανάρτησης των γυάλινων καντήλων με τη χρήση μεταλλινού στεφανιού που αγκάλιαζε το τμήμα της κανδήλας κάτω από το χείλος και από το στεφάνι αυτό ξεκινούσαν οι αλυσίδες ανάρτησης, όπως στην περίπτωση των καντήλων σε παράσταση της Υπαπαντής στην Παναγία του Άρακος²⁷⁷⁷ (Εικόνα 486). Η επιλογή αυτή αντανακλά σύγχρονες με την απεικόνιση πρακτικές όπως φαίνεται σε γυάλινη κανδήλα του 11ου- 12ου αι. με ασημένια στεφάνη, από τον Θησαυρό Αγίου Μάρκου, Βενετία (Εικόνα 394)²⁷⁷⁸, αλλά εφαρμόστηκε και σε πολύ προγενέστερα παραδείγματα όπως στην περίπτωση μίας γυάλινης κανδήλας του 300 που ανήκει στο Corning Museum of Glass (Arthur Rubloff Residuary Trust. 87.1.1)²⁷⁷⁹ (Εικόνα 744)²⁷⁸⁰.

2771. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 228.

2772. Millet, *Mistra*, πίν. 134.3.

2773. Parani, *Glass Objects*, σ. 155.

2774. Chevalier, *Dalmatie*, σσ. 174-179.

2775. Chevalier, *Dalmatie*, σ. 175-179.

2776. Crowfoot, Harden, *Glass Lamps*, σ. 206.

2777. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 228.

2778. Parani, *Glass Objects*, σ. 155, υποσημ. 29. Parani, *Material Culture*, εικ. 198.

2779. Whitehouse, *Roman Glass I*, αρ. κατ. 478.

2780. Για απεικόνιση παρόμοιου συστήματος βλ. Stylianou, *Cyprus*, σ. 146 εικ.75 (16ος αι.). Η φωτογραφία παρατίθεται στο κεφάλαιο για τις καντήλες.

Σε ορισμένες περιπτώσεις η στήριξη της καντήλας επιτυγχανόταν με συστήματα αλυσίδων, μεταλλινων νημάτων ή κορδονιών ανάρτησης προσαρμοσμένων κρίκους που διατρυπούσαν το περιχέλιωμα της γυάλινης κανδήλας (Εικόνα 745).

Υπήρχαν, επίσης, συστήματα μεταλλινων ελασμάτων και αγκίστρων, ειδικά διαμορφωμένων, που έσφιγγαν τα χείλη της καντήλας²⁷⁸¹ όπως στην περίπτωση καντήλας που εκτίθεται στην *Crypta Balbi* στη Ρώμη (Εικόνα 483). Καντήλες που βρέθηκαν στην εκκλησία του *S. Saba* στη Ρώμη χωρίς λαβές χρησιμοποιήθηκαν για ανάρτηση, καθώς μία τριπλή αλυσίδα ανάρτησης που κατέληγε σε άγκιστρα που έπιαναν σφιχτά στο χείλος του ποτηριού. Για τον τρόπο αυτό ανάρτησης υπάρχουν και πρώιμες μεσαιωνικές αναπαραστάσεις²⁷⁸².

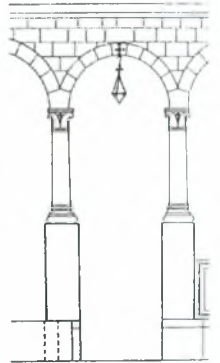
2.2.4.2 Συστήματα ανάρτησης καντήλων και πολύφωτων

Οι καντήλες και τα πολύφωτα συχνά διατηρούν τα συστήματα ανάρτησης που αποτελούνται από τρεις ή τέσσερις αλυσίδες, των οποίων οι απολήξεις καταλήγουν σε ένα μεγάλο άγκιστρο ή σε έναν ανεστραμμένο κάλυκα άνθους με πέταλα με σφαιροειδείς ή ημισφαιρικές απολήξεις²⁷⁸³.

Τα συστήματα ανάρτησης μπορούν να περιλαμβάνουν: Αλυσίδες αποτελούμενες από κρίκους²⁷⁸⁴, μέταλλα ελάσματα, ένα ή περισσότερα για καθένα βραχίονα, ορισμένες φορές ενωμένα με κρίκους²⁷⁸⁵, στελέχη κυκλικής διατομής με ελαφρή διόγκωση στο μέσο. Τα στελέχη σχηματίζουν στις απολήξεις τους πεπλατυσμένους δακτύλιους²⁷⁸⁶, στελέχη πλατιά, ένα ή περισσότερα για κάθε βραχίονα. Πρόκειται γενικώς για σφυρηλατημένα στελέχη με διόγκωση στο μέσο και με κυκλικές απολήξεις που συνενώνονται σε άγκιστρα σφυρηλατημένα ή σε μέταλλα σύρματα²⁷⁸⁷.

Οι όροι *άλυσις*, *άλυσιδία*²⁷⁸⁸, *κρεμαστάρια*, *βαστάγια*²⁷⁸⁹ και *άβινα* περιγράφουν αλυσίδες ή ελάσματα που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάρτηση των καντήλων και των πολύφωτων. Ο κατάλογος απογραφής της Μονής Ξυλουργού (1143) διακρίνει το *βαστάγιον* από την *άβινα* και αναφέρει δίσκους πολύφωτων που εμφανίζουν και τα δύο εξαρτήματα²⁷⁹⁰.

Ο όρος *βαστάγιον* περιγράφει το στοιχείο ανάρτησης γενικά είτε πρόκειται για αλυσίδα είτε για κορδόνι. Ο Θεόδωρος Σκαράνος αναφέρει στη διαθήκη του (1270/74) ένα σταυρό εφοδιασμένο με *κανδηλοβαστάγια*²⁷⁹¹.

2781. Βλ. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σ. 481. Για αντικείμενα που προέρχονται από συστήματα ανάρτησης μεμονωμένων καντήλων ή πολυκάνδηλων, σχετικά πρόσφατα δημοσιεύμενα βλ. Dunn, *Small Finds Kourion*, σσ. 531-532, αρ. 28-35.

2782. Crowfoot, Harden, *Glass Lamps*, σ. 206.

2783. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 126.

2784. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 126 και υποσημ. 124.

2785. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 126 και υποσημ. 125 έως 134.

2786. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 127 και υποσημ. 135.

2787. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 127 και υποσημ. 136-150

2788. *Λεξικό Κριαρά*, τ. Α', λήμμα «άλυσιδία» σ. 240.

2789. *Λεξικό Κριαρά*, τ. Δ', λήμμα «βαστάγιον».

2790. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 174-175.

2791. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 174-175.

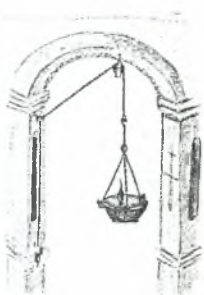
Με τον όρο *ἀγκύλια* περιγράφονται οί *κρίκοι τῶν ἀλύσεων*²⁷⁹². Η λέξη βα-
στάγιον απαντά και ως *βάσταγμα*²⁷⁹³ και με διάφορες παραλλαγές φαίνε-
ται ότι διατηρείται από την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο έως σήμερα.
Επίσης μαθαίνουμε ότι το υλικό των βασταγίων θα μπορούσε να είναι
σχοινί ή τουλάχιστον κάτι που τρωγόταν από τα ποντίκια²⁷⁹⁴.

Τέλος, γίνεται σαφώς λόγος και για μεταξωτά πλεκτά σχοινιά που προ-
φανώς παρουσιάζονται ως εξαίρεση, καθώς χρησιμοποιήθηκαν ως λύση
ανάγκης, από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα, προκειμένου να ξεπεραστεί η
δυσκολία της ολοκλήρωσης του Ναού των Αγίων Αποστόλων, όταν ο Ιου-
στινιανός απαγόρευσε την κατασκευή αλυσίδων για τον εν λόγω ναό,
προκειμένου να μην εγκαινιαστεί αυτός πριν τον Ναό της Αγίας Σοφίας.
«Ἡ δὲ βασίλισσα ἐποίησεν ἀπὸ μετάξης πλεκτὰ σχοινία πίστει καὶ μόχθῳ
καὶ κρεμάσασα τὰς πολυφώτους ἀργυρᾶς λυχνίας...»²⁷⁹⁵.

Οι αλυσίδες για τα πολυκάντηλα περιλαμβάνουν συχνά σταυρούς ή
μετάλλια ενδιάμεσα, τα οποία ταυτίζονται χάρη στις διαμπερείς οπές που
φέρουν στη βάση τους και στην κορυφή τους ή χάρη στους κρίκους²⁷⁹⁶.
Μικροί διακοσμητικοί σταυροί αναρτώνται μερικές φορές στα εγκάρσια
τμήματα μεγάλων σταυρών που είναι τοποθετημένοι στις ενώσεις των
αλυσίδων²⁷⁹⁷. Οι κατώτερες αλυσίδες, συχνά κατασκευασμένες από κρί-
κους που σχηματίζουν δύο θηλιές κάθετες, διέθεταν στις απολήξεις τους
γάντζους (ἀγκίστρα) που περνούσαν μέσα από τους δακτυλίους των πο-
λυκάντηλων.

Το απόσπασμα «*Pendent mobilibus lumina funibus, Quæ suffixa micant
per laquearia...*»²⁷⁹⁸ μας πληροφορεί ότι στα τέλη 4ου-αρχές 5ου αι. υπήρ-
χαν φωτιστικά αναρτημένα με κινητά σχοινιά προσαρτημένα στα φατνώ-
ματα.

Παρόμοιο σύστημα αλλά προφανώς πιο εξελιγμένο με την προσθήκη
μιας τροχαλίας απεικονίζεται σε μικρογραφία του κώδ. Add. 28815, του
Βρετανικού Μουσείου, φ. 76b, (10ος αι.)²⁷⁹⁹ (Εικόνα 746), όπου κανδήλα
σταθεροποιείται στο επιθυμητό ύψος με τη βοήθεια σχοινοῦ που διέρχε-
ται μέσα από τροχαλία τοποθετημένο σε τόξο και έναν δακτύλιο τοποθε-
τημένο σε πλευρικό τοίχο. Το σχοινί απολήγει σε λαβή ή σε βάρος που
αξιοποιούνταν για να επιτελεί τον ρόλο της ρύθμισης του ύψους. Ταπει-
νότερο είναι το σύστημα που απεικονίζεται σε μικρογραφία του κώδ. 60
της Μονής Κουτλουμουσίου, φ. 2β²⁸⁰⁰ (Εικόνα 747). Πρόκειται προφανώς
για αυτοσχέδιο σύστημα ανάρτησης κανδήλας με τη βοήθεια ιμάντων ή

2792. *Suidae lexicon*, λήμμα «ἀγκύλια».

2793. *Λεξικό Κριαρά*, τ. Δ', λήμμα «βάσταγμα».

2794. *Λεξικό Κριαρά*, τ. Δ' λήμμα «βάσταγμα», όπου αναφέρεται: «Κ' ἤλθε το μιαρὸν ποντίκιν κ' ἔφαγε το βάσταμά της κ' εσυντρίβην η κανδήλα».

2795. *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, τ. 2, βιβλίο 4, ενότητα 32, στ. 30-33.

2796. Chevalier, *Dalmatie*, σ. 168 και υποσημ. 33.

2797. Chevalier, *Dalmatie*, σ. 168 και υποσημ. 34.

2798. Bayle, *Étude sur Prudence*, βιβλίο V. HYMNUS AD INCENSUM LUCERNÆ, στ. 141-142.

2799. Kitzinger, *Medieval Art*, πίν. 9.

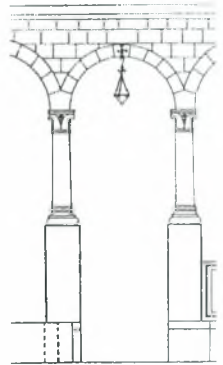
2800. Πελεκανίδης κ.ά., *Οἱ Ἐθναυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὀρους, τόμος Α'*, σ. 240-241, εικ. 296.

μετάλλινων στοιχείων και καρφιού για τη σταθεροποίησή του. Ανάλογη πρακτική απεικονίζεται σε κούπα με παράσταση του Πανάγιου Τάφου που χρονολογείται στα 1722²⁸⁰¹ προέρχεται από την Κιουτάχεια και ανήκει στο Μουσείο Μπενάκη με αρ. ευρ. 7649.

Στη Συλλογή Θαυμάτων της αγίας Φωτεινής, που χρονολογείται στον 11ο-12ο αι.²⁸⁰² παρατίθεται η ακόλουθη αναφορά σε γυάλινη κανδήλα «Τοῦτον οὖν τὸν κρατῆρά ποτε διὰ τῆς σχοίνου ἀνείλκεν ὁ ἱερεὺς·»²⁸⁰³. Πιστοποιείται έτσι η χρήση σχοινίων τόσο για τη συγκράτηση όσο και το ανεβοκατέβασμα των γυάλινων καντήλων²⁸⁰⁴. Σε άλλο σημείο της παραπάνω Συλλογῆς Θαυμάτων αναφέρεται: «τό τε φῶς οὐ κατέσβεστο καὶ ὁ βάσταξ εὐθέως καὶ ὁμαλὸς τῶν ὠτίων ἐκπεπηδηκῶς ἄνωθεν, ὥσπερ ἐπικάλυμμα περιέσκεπε τὸν κρατῆρα·»²⁸⁰⁵. Εδώ ο ὅρος βάσταξ χρησιμοποιείται για να περιγράψει το σχοινί της ανάρτησης του κρατήρα ενώ ο ὅρος τῶν ὠτίων, σύμφωνα με την Α. Μ. Talbot, θα μπορούσε να περιγράφει τα μετάλλινα δακτυλίδια στην οροφή από τα οποία κρέμονταν οι καντήλες²⁸⁰⁶, ανάλογα με αυτά που βλέπουμε σε απεικονίσεις (Εικόνα 746 στο αριστερό τμήμα).

Ειδικά διαμορφωμένοι δακτύλιοι και άγκιστρα προσαρτημένα σε οροφές ή σε δομικά στοιχεία των κτηρίων

Σε ψηφιδωτό δάπεδο του 531, από το ναό του Αγίου Ιωάννη Βαπτιστή στα Γέρασα, απεικονίζεται αιωρούμενη κανδήλα από δακτύλιο προσαρτημένο στο εσωτερικό και υψηλότερο σημείο του τόξου²⁸⁰⁷ (Εικόνα 748). Ανάλογοι δακτύλιοι προσαρτημένοι σε οριζόντια δομικά στοιχεία διακρίνονται σε μικρογραφία του κώδ. Μεγάλης Παναγίας 1, φ. 2ν²⁸⁰⁸ (Εικόνα 749). Παρόμοια εξαρτήματα φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν την ανάρτηση των καντήλων από υπέρθυρο ή επιστύλιο, όπως συμπεραίνουμε από απεικόνιση σε κοπική ταφική στήλη βυζαντινής εποχής²⁸⁰⁹ (Εικόνα 750). Μπρούτζινο εξάρτημα ανάρτησης (Εικόνα 751) βρέθηκε στο δάπεδο βασιλικής του τέλους του 5ου αι. στο Dağ Pazarı στην κεντρική πύλη ανάμεσα στο ιερό βήμα και τον κυρίως ναό και προφανώς είχε πέσει από το άνοιγμα του τόξου στο οποίο ήταν προσαρτημένο²⁸¹⁰ (Εικόνα 752 για την αναπαράστασή του). Στη ΒΔ εκκλησία στην Hippos-Sussita²⁸¹¹ αποκαλύφθηκαν δύο χάλκινα πολυκάντηλα εκ των οποίων το ένα συμπληρώνεται με τις αλυσίδες του, και με άγκιστρο που συγκρατείται ακόμη από ένα

2801. Χατζητρύφωνος, Çurđić, *Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 76, σσ. 348-349.

2802. Talbot, *Byzantine Glass*, σ. 141.

2803. Halkin, *Hagiographica*, σ. 122, στ. 353-354.

2804. Talbot, *Miracles of St. Photeine*, σ. 99-100. Βλ. επίσης στο Halkin, *Hagiographica*, σ. 122.

2805. Halkin, *Hagiographica*, σ. 122, στ. 360-362.

2806. Talbot, *Miracles of St. Photeine*, σ. 100, υποσημ. 49.

2807. Piccirillo, *Mosaics of Jordan*, σ. 274, φωτ. 505, *The Church of Saint John, 531 μ.Χ.*

2808. Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες*, αρ. 1, εικ. 2, σ. 24.

2809. Bénazeth, Rutschowscaya, *L'art copte en Égypte*, αρ. κατ. 104, σ. 127.

2810. Gough, Dağ Pazarı, σ. 161.

2811. Το όνομά της θέσης αυτής στον 7ο με 8ο αι., μας είναι επίσης γνωστό με την αραβική εκδοχή Susiya.

διαβρωμένο σιδερένιο δακτύλιο (Εικόνα 753, σημείο D). Αναμφίβολα πρέπει να ήταν προσαρτημένο στην κεντρική πέτρα του τόξου. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το πολυκάντηλο αυτό ήταν ακόμη σε χρήση τη στιγμή του σεισμού (18 Ιανουαρίου του 749)²⁸¹².

Παρόμοια εξαρτήματα είναι σαφές ότι προσαρμόζονταν στην οροφή των κιβωρίων προκειμένου να στηρίζουν καντήλες ή πολύφωτα. Διακρίνουμε μία σειρά από δακτυλίους που συγκρατούν τα άγκιστρα των πολυφώτων σε παραστάσεις. Παράλληλα ανάλογη διαμόρφωση δακτυλίου (Εικόνα 754) σώζεται σε μικρογραφία κιβωρίου του 6ου αι. (;), που προέρχεται από τον Θησαυρό του Αγίου Μάρκου στη Βενετία²⁸¹³ (Εικόνα 755). Ο δακτύλιος προοριζόταν προφανώς για στήριξη καντήλας ή πολυκάντηλου, κάτι αντίστοιχο δηλαδή με αυτό που θα συνέβαινε και σε ένα κανονικό κιβώριο.

Την εικόνα ενός πολυκάντηλου προσαρτημένου στην οροφή μας παρέχει απεικόνιση σε μικρογραφία χειρογράφου, του 1222/1223, από το Βόρειο Ιράκ²⁸¹⁴ (Εικόνα 493)²⁸¹⁵.

Σε ποίημα του Παυλίνου της Νόλας (περ. 354-431) έχουμε αναφορά για ανάρτηση φωτιστικών μέσων από δοκό²⁸¹⁶. Η επιλογή αυτή βρίσκει το παράλληλό της σε απεικόνιση σε μικρογραφία του κώδ. Παντελεήμονος 6, φ. 115r²⁸¹⁷ (Εικόνα 756), αλλά και σε τοιχογραφία προερχόμενη από τον Ναό της Κοίμησης Οξυλίθου²⁸¹⁸ (Εικόνα 757). Και στα δύο παραδείγματα διακρίνονται καντήλες αναρτημένες με τη βοήθεια αγκίστρου από οριζόντιες μπάρες, στηριγμένες στη γένεση των τόξων ενός κιβωρίου.

Σε ψηφιδωτό δάπεδο της παλαιοχριστιανικής περιόδου από το Umm al-Rasas, Ναός Αγίου Στεφάνου²⁸¹⁹ (Εικόνα 758) διακρίνονται τρεις καντήλες αναρτημένες από οριζόντια βέργα. Ο τρόπος ανάρτησής τους επάνω στη βέργα αυτή φαίνεται να θυμίζει κόμπο που δένεται και αυτό είναι κάτι που δηλώνει ότι ίσως ήταν αναρτημένες με ιμάντες ή με λεπτά σύρματα. Η δυσκολία που θα προέκυπτε εδώ θα ήταν το ανεβοκατέβασμά τους. Εάν, ωστόσο, ο τρόπος απεικόνισης της εξάρτησης των καντήλων δεν είναι ατυχής επινόηση του καλλιτέχνη τότε μπορούμε να εικάσουμε την πιθανότητα οι καντήλες αυτές να διέθεταν μικρότερη εσωτερική κανδήλα που θα έβγαине ώστε να διευκολύνεται η συντήρησή της και η αφή της. Ανάλογη διάταξη παρατηρούμε και σε μία πολύ μεταγενέστερη απεικόνιση σε ψηφιδωτό προερχόμενο από τη βασιλική του Αγίου Μάρκου στη Βενετία²⁸²⁰ (Εικόνα 759).

2812. Mlynarczyk, *Fading lights*

2813. Χατζητρύφωνος, *Curčić, Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 37, σσ. 260-261.

2814. Morden, *Serce Liman*, εικ. 10.

2815. Στην ίδια εικόνα διακρίνουμε τον τρόπο τοποθέτησης των γυάλινων κανδηλιών με στέλεχος στον δίσκο του πολυκάνδηλου καθώς και το στοιχείο ότι πρόκειται για πολυκάντηλο με αγγείο με πόδι ενσωματωμένο στο κέντρο του δίσκου του.

2816. Ποίημα (carmen) 19 του Παυλίνου της Νόλας στο Walsh, *Paulinus of Nola*, σσ. 146-147, στ. 457-467. Για το πρωτότυπο κείμενο βλ. *Paulini Nolensis Poemata*.

2817. Huber, *Athos*, εικ. 117.

2818. Εμμανουήλ, *Τοιχογραφίες*, πίν. 55.

2819. Piccirillo, *Mosaics of Jordan*, εικ. 347.

2820. Demus, *San Marco*, πίν. 33.

2.2.4.3 Πολύφωτα αιωρούμενα

Σε σχέση με την καταγωγή και απαρχές βυζαντινών πολυκάνδηλων θα μπορούσαμε να επισημάνουμε τα ακόλουθα. Στη Ρωμαϊκή περίοδο τον ρόλο των πολύφωτων φωτιστικών οροφής επιτελούσαν τα πολύμυξα λυχνάρια. Μάλιστα, πολύμυξα ρωμαϊκά λυχνάρια διαμορφωμένα ως δακτύλιοι χαρακτηρίζονται ως *coronae lamps*²⁸²¹ (Εικόνες 760, 761). Τη χρήση αυτή επιβεβαιώνουν τόσο οι γραπτές πηγές²⁸²² όσο και σχετικές απεικονίσεις, όπως λ.χ. εκείνη από την Οικία του χρυσού περιβραχιονίου στην Πομπηία, δωμάτιο 32²⁸²³ (Εικόνα 762). Άρα η επιλογή αυτή υπήρχε τουλάχιστον από τον 1ο αι. π.Χ. και συνεχίστηκε και στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο, όπως μαρτυρούν ανάλογα παραδείγματα με χριστιανικά σύμβολα²⁸²⁴ (Εικόνα 223) στα οποία διατηρείται η λογική της τοποθέτησης των μύξων στην περιφέρεια αλλά το αντικείμενο δεν διαμορφώνεται ως στεφάνη κενή στο κέντρο της. Παράλληλα είναι πιθανόν ότι, εάν πράγματι η σύντηξη κερ που εμφανίζεται δίπλα στη λέξη στέφανος σε αιγυπτιακό κατάλογο απογραφής του 5ου αι. επρόκειτο να αναπτυχθεί σε κερ(αμικός)²⁸²⁵, προφανώς αναφέρεται σε πολύμυξο κεραμικό λυχνάρι ανάλογο με τα προαναφερθέντα, καθώς, με βάση τα έως σήμερα γνωστά ευρήματα, δεν υπάρχουν ενδείξεις για ύπαρξη κεραμικών, ανάλογων των μετάλλινων, στηριγμάτων με υποδοχές για κανδήλια²⁸²⁶. Στο ποίημα 18 του Παυλίνου της Νόλας²⁸²⁷ αναφέρεται ότι προσαρτούσαν λυχνάρια (*lychnos*) πολύμυξα (*multiforesque canis*) στις θολωτές οροφές²⁸²⁸.

Η αναφορά σε γραπτή πηγή της Ύστερης Αρχαιότητας για *lychni* αναρτημένα και σε κορώνες²⁸²⁹ ίσως αποβαίνει παραπλανητική εάν τα θεωρήσουμε λυχνάρια, καθώς από τα συμφραζόμενα προκύπτει ότι ήταν όρος που χρησιμοποιούνταν και για γυάλινες καντήλες. Επίσης, ένα αντικείμενο προερχόμενο από τη Συλλογή Basilewski χαρακτηρίζεται ως *Gabata*²⁸³⁰ (Εικόνα 763). Πρόκειται για έναν δίσκο πολυκάντηλου που εικάζεται ότι στήριζε μετάλλινα λυχνάρια και όχι γυάλινα κανδήλια. Θεωρώ ότι η ερμηνεία αυτή υπήρξε ατυχής, καθώς πρακτικά δεν υπήρχε λόγος να τοποθετήσουν πολλά λυχνάρια μαζί σε έναν κοινό φορέα προκειμένου να τα αναρτήσουν, καθώς στην Ύστερη Αρχαιότητα, όπως και παλιότερα στον ρωμαϊκό κόσμο, υπήρχε η δυνατότητα να αναρτήσουν μετάλλινα ή και πήλινα πολύμυξα λυχνάρια που θα ήταν και πιο πρακτικά γιατί η πλήρωσή τους θα γινόταν σε κοινό ελαιοδοχείο. Στην πραγματικότητα φαί-

2821. Lindros-Wohl, *Darkness and light*, σσ. 211-216 και Πινγκιάτογλου, *Δίον. Οι λύχνοι*, σ. 77.

2822. Smith, Wayte, Marindin, *Dictionary*, λήμμα "lucerna".

2823. Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 7.

2824. Wamser, *Die Welt von Byzanz*, σφ. 349, σ. 233.

2825. Montserrat, *Church Lighting*, σ. 434.

2826. Montserrat, *Church Lighting*, σσ. 442-443.

2827. Το πρωτότυπο κείμενο το παραθέτω με βάση την ιστοσελίδα <http://www.thelatinlibrary.com/paulinus.poemata.html>, Ημερομηνία προσπέλασης: 10 Δεκεμβρίου 2008.

2828. Walsh, *Paulinus of Nola*, σ. 115.

2829. Martigny, *Dictionnaire*, σ. 153, λήμμα "cierge".

2830. DACL, τ. 6.1, λήμμα *Gabata*, εικ. 4767.

νεται ότι οι μεταλλικοί δίσκοι πολυκάντηλων υπήρξαν μία καινοτομία που προέκυψε ως ανάγκη υποστήριξης της νέας τεχνολογίας των γυάλινων καντήλων.

Σε απεικονίσεις ρωμαϊκών θριάμβων απαντούν στέφανοι (*coronae*)²⁸³¹ και φωτιστικά μέσα²⁸³² που συνοδεύουν τον αυτοκράτορα²⁸³³. Με βάση αυτό το δεδομένο μπορούμε να διατυπώσουμε την ακόλουθη υπόθεση. Από τα στεφάνια διακόσμησης²⁸³⁴ περνάμε στα φωτιστικά στεφάνια-*coronae* και προφανώς μέσω αυτών στα φωτοστέφανα των μαρτύρων του χριστιανισμού. Το ζήτημα είναι πώς προέκυψαν. Φαίνεται ότι, έχοντας σχέση με τη στέψη των αυτοκρατόρων και γενικώς των τιμώμενων προσώπων, η συνήθεια αυτή περνά και στη χριστιανική εκκλησία με τη στέψη των μαρτύρων. Η λέξη *corona* είναι αντίστοιχη της ελληνικής στέφανος και αμφότερα έχουν κυκλικό σχήμα. Οι κορώνες φωτός προφανώς είναι ανάλογες με αυτές που προσφέρονται στους κοσμικούς βασιλείς. Επίσης, για τους οσίους και τους αγίους συμβολίζουν τον θρίαμβό τους. Ακόμη και η θέση των διακοσμητικών κορώνων στο παλάτι του Θεουδερίχου, όπως διακρίνεται σε ψηφιδωτό στον Άγιο Απολλινάριο τον Νέο της Ραβέννας²⁸³⁵ (Εικόνα 764), υποδηλώνει τη μετέπειτα αντικατάστασή τους από τις φωτιστικές κορώνες ή ακόμη καλύτερα την προσθήκη φωτιστικών μέσων σε αυτές, όπως ακριβώς αποτυπώνεται σε συνδυασμό κορώνων και καντήλων, μάλλον μετάλλινων, που κρέμονται στο μέσο τους, σε μικρογραφία του Codex Aureus von St. Emmeram (Εικόνα 765).

Αντικείμενο που απεικονίζεται σε ψηφιδωτό δάπεδο έπαυλης του δου αϊ. κοντά στο αρχαίο θέατρο του Αργους, έχει τη μορφή κορώνας και αναρτάται με τη βοήθεια αλυσίδων παρόμοιων με αυτές που χρησιμοποιούνταν για την ανάρτηση των φωτιστικών κορώνων (Εικόνα 766). Η διάταξη αυτή παραπέμπει σε πιθανό συσχετισμό διακοσμητικών και φωτιστικών κορώνων όπως παρουσιάζεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών (767).

Καθοριστικοί παράγοντες για την αντικατάσταση τόσο των πήλινων όσο και των μετάλλινων πολύμυξων λυχνariών από τα ισχυρά αλλά ελαφριά μέταλλα πολύφωτα για γυάλινες καντήλες²⁸³⁶ υπήρξαν τόσο το ιδιαίτερο βάρος των πολύμυξων χάλκινων φωτιστικών όσο και το κύριο μειονέκτημα της χρήσης πηλού, χωρίς το αποτελεσματικό επίχρισμα για τα πολύμυξα λυχνάρια, όπως ήταν η πρακτική στο Βυζάντιο, δηλαδή η λι-

2831. Βλ. ενδεικτικά MacCormack, *Art and Ceremony*, πίν. 43

2832. Seidel, *Künstliches Licht*, σ. 261, εικ. 130.

2833. Την ιδέα του συνδυασμού στεφάνου (*corona*) και φωτός τη συναντούμε ακόμη και σήμερα στο γερμανικό χριστουγεννιάτικο έθιμο της χρήσης ενός στεφανιού με κεριά (*Adventkranz*). Αντικείμενο που τόσο με το όνομά του όσο και με τη χρήση του υποδηλώνει την ιδέα της υποδοχής σημαντικού προσώπου (*Adventus*), του Χριστού στη συγκεκριμένη περίπτωση. Για το *Adventkranz* βλ. URL <http://de.wikipedia.org/wiki/Adventskranz> Ημερομηνία προσπέλασης: 22 Απριλίου 2010.

2834. Για τον συμβολισμό των κορώνων και την παρουσίασή τους στην ποίηση του Προυδέντιου βλ. Gosserez, *Prudence*, σσ. 221-225.

2835. *IEE*, τ. ζ', σ. 137.

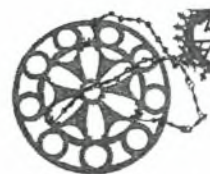
2836. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 12.

παρή υφή που δημιουργούνταν, καθώς τα πήλινα τοιχώματα απορροφούσαν το λάδι και ότι η εξέλιξη των πολυκάντηλων δεν είχε σχέση με τα πολύμυξα λυχνάρια και τη μετεξέλιξή τους αλλά είχε κυρίως με την εξέλιξη των γυάλινων καντήλων και των κεριών. Δηλαδή δημιουργήθηκαν νέες μορφές υποστηριγμάτων για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες και να αξιοποιήσουν τις δυνατότητες των νέων φωτιστικών μέσων. Εξάλλου, τα πήλινα πολύμυξα λυχνάρια φαίνεται ότι εγκαταλείπονται σε μία περίοδο που εγκαταλείπονται και τα μονόμυξα και δίμυξα πήλινα λυχνάρια, αρκετά αργότερα από τη χρήση των πρώτων πολυκάντηλων. Φυσικό επακόλουθο ήταν το γεγονός ότι, αφού οι μεμονωμένες καντήλες εντυπωσίαζαν τους συγγραφείς της εποχής, ήταν ακόμη πιο ισχυρός ο αντίκτυπος της επινόησης των υποστηριγμάτων που επέτρεψαν αρχικά τη χρήση πολλών γυάλινων καντήλων και αργότερα και πολλών κεριών. Η ιδέα λοιπόν των πολύφωτων οροφής υπήρχε και δεν θα ήταν δύσκολο μετά την καινοτομία της χρήσης των γυάλινων σκευών για φωτιστικούς λόγους να αναζητηθεί μία ανάλογη επιλογή για τα γυάλινα κανδήλια.

2.2.4.3.1 Πολυκάνδηλα λαδικινα²⁸³⁷ ή πολυέλαιοι²⁸³⁸

Τα πολυκάντηλα με τις γυάλινες καντήλες είναι τα πιο διαδεδομένα φωτιστικά μεταξύ του 4ου και 7ου αι. Αποτελούνται από ένα στεφάνι (corona) ή έναν μετάλλινο δίσκο διάτρητο, αναρτημένο, γενικώς με τη βοήθεια τριών αλυσίδων, ή σε ορισμένες περιπτώσεις όπως τα σταυρόσχημα πολυκάντηλα για λόγους ισορροπίας από τέσσερις αλυσίδες, προσαρτημένες σε μία πιο ισχυρή αλυσίδα η οποία κρέμεται από την οροφή ή από τον θόλο.

Ο αριθμός των υποδοχών για τις καντήλες ποικίλλει: τρεις²⁸³⁹ (Εικόνα 539), έξι²⁸⁴⁰ (Εικόνα 768), επτά²⁸⁴¹ (Εικόνα 769), εννέα²⁸⁴² (Εικόνα 770), δώδεκα²⁸⁴³ (Εικόνα 771), δεκαέξι²⁸⁴⁴ (Εικόνα 772) ή είκοσι και ακόμη περισσότερες, σύμφωνα με το *Liber Pontificalis*²⁸⁴⁵ και άλλα κείμενα. Η συνηθέστερη διάμετρός τους είναι ανάμεσα στα 30 και 40 εκατοστά²⁸⁴⁶. Ο Συμεών Θεσσαλονίκης σχολιάζοντας πολύφωτα, προφανώς ανάλογα με εκείνο που εκτίθεται στο Badishes Landemuseum, της Καρλσρούης (Εικόνα 773), παρομοιάζει τα δώδεκα φώτα με τους δώδεκα αποστόλους και το κεντρικό φωτιστικό με τον ίδιο τον Ιησού Χριστό²⁸⁴⁷.

2837. Πρακτικό Παραδόσεως του πατριαρχικού νοταρίου Αδάμ, σ. 9, στ. 106-107.

2838. Chevalier, Dalmatie, σ. 166.

2839. Chevalier, Dalmatie, σ. 166 και υποσημ. 26 όπου και οι βιβλιογραφικές παραπομπές για πολυκάνδηλα με τρεις καντήλες.

2840. Chevalier, Dalmatie, σ. 166 και υποσημ. 27, όπου και οι βιβλιογραφικές παραπομπές για πολυκάνδηλα με έξι καντήλες.

2841. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 90, αρ. κατ. 27.

2842. Buckton, *Byzantium*, σ. 200, αρ. κατ. 216.

2843. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 88, αρ. κατ. 26.

2844. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 86, αρ. κατ. 25.

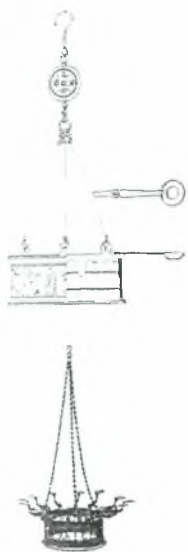
2845. *Η Πολιτεία του Μυστρά*, σ. 283, αρ. 296. Βλ. επίσης Bēnazeth, Rutschowskaya, *L'art corpte en Égypte*, σ. 183a, αρ. 193.

2846. Chevalier, Dalmatie, σ. 167.

2847. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ*, στ. 349, κεφ. PM'.

2.2.4.3.1.1 Πολυκάντηλα με βραχίονες²⁸⁴⁸

2.2.4.3.1.1.1 Πολυκάντηλα του τύπου Coronae ή στέφανου ή στέμμα- τος με βραχίονες

Αυτό που χαρακτηρίζει τον στέφανο (corona) είναι η κατακόρυφη διάτρητη περιφέρειά του (Εικόνα 355)²⁸⁴⁹ στοιχείο άλλωστε που τον διαφοροποιεί από τα δισκόμορφα κυκλικά πολυκάντηλα²⁸⁵⁰. Στην περιφέρεια αυτή προσαρμόζονταν βραχίονες, όπως στο πολυκάνδηλο που διατηρείται στο Museo della Flagellazione, στην Ιερουσαλήμ²⁸⁵¹ (Εικόνες 774, 775) ή δελφίνια, μικρογραφίες του ομώνυμου θαλάσσιου θηλαστικού, που συγκρατούσαν ένα δακτύλιο μέσα στον οποίο έμπαινε η κανδήλα (Εικόνα 355)²⁸⁵². Φαίνεται ότι οι δύο όροι corona και delphinus ήταν άμεσα συνδεδεμένοι²⁸⁵³. Το Liber Pontificalis μας πληροφορεί ότι τα στέμματα φωτός μπορούσαν να φέρουν μέχρι εκατόν είκοσι υποδοχές για καντήλες, τις οποίες και ονομάζει δελφίνια (delphini)²⁸⁵⁴. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του τύπου αυτού αποτελεί χάλκινο πολυκάντηλο, του 5ου-7ου αι. από την Αίγυπτο (Εικόνα 355). Αποτελείται από κυλινδρικό έλασμα το οποίο εξαρτάται από τρεις αλυσίδες και στην περιφέρειά του φέρει δώδεκα αρθρωτά στοιχεία με μορφή δελφινιών. Οι ουρές τους συγκρατούσαν δακτυλίδες για την τοποθέτηση γυάλινων καντήλων που λειτουργούσαν με λάδι (οι υπάρχουσες καντήλες είναι αντίγραφα)²⁸⁵⁵. Ανάλογα δελφίνια προσαρτημένα σε μικρογραφία βασιλικής από Ερμιτάζ²⁸⁵⁶ (Εικόνα 356) φανερώνουν ότι ήταν στοιχεία που μπορούσαν να προσαρμοστούν σε αντικείμενα διαφόρων σχημάτων μετατρέποντάς τα σε πολυκάντηλα. Πολυκάντηλο του 4ου αι., που εκτίθεται σήμερα στην Ακηλυία, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, συνδυάζει τόσο βραχίονες που καταλήγουν σε δακτύλιο όσο και βραχίονες που καταλήγουν σε κύπελλα²⁸⁵⁷ (Εικόνα 776). Φαίνεται λοιπόν ότι το πολυκάντηλο αυτό μπορούσε να συγκρατεί τόσο ποτηριόσχημες καντήλες όσο και κωνικές οὐριάχους. Αυτοί οι βραχίονες μπορούσαν να είναι αρθρωτοί και να διπλώνουν²⁸⁵⁸ για τη διευκόλυνση της αποθήκευσης ή της μεταφοράς τους²⁸⁵⁹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης πολυκάντηλο του 6ου-7ου αι. από το Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης, αρ. ευρ. 735²⁸⁶⁰, του οποίου το σχήμα προσιδιάζει απόλυτα σε αυτό του στεφάνου (coronae) (Εικόνα 777).

2848. Για πολυκάντηλα αυτού του τύπου βλ. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σσ. 46-47 *Lustres à bras* (πολύφωτα με βραχίονες).

2849. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 283, αρ. 296.

2850. Montserrat, *Church Lighting*, σ. 442.

2851. Piccirillo, *Oggetti liturgici*, εικ. 1.

2852. Geertman, *Illuminazione*, σ. 137. Pavolini, *Liber Pontificalis*, σ. 115. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 365.

2853. Geertman, *Illuminazione*, σ. 138.

2854. *Η Πολιτεία του Μυστρά*, σ. 283, αρ. 296. Βλ. επίσης Bénazeth, Rutschowscaya, *L'art copte en Égypte*, σ. 183a, αρ.193.

2855. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 283, αρ.296.

2856. Χατζητρύφωνος, Ćurčić, *Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 1.

2857. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 281. Blason-Scarel, *Attila*, σ. 36.

2858. Βλ. ανάλογη φωτογραφία στο Bénazeth, *Metal*, σ. 169.

2859. Durand, *Byzance*, σ. 121.

2860. Atasoy, *Bronze lamps*, αρ. κατ. 174, σ. 104.

2.2.4.3.1.1.2 Πολυκάντηλο, μικρογραφία χριστιανικής βασιλικής²⁸⁶¹, με βραχίονες

Το πιο ιδιαίτερο παράδειγμα είναι σίγουρα το περίφημο φωτιστικό του Μουσείου του Ερμιτάζ²⁸⁶², αντικείμενο μπρούτζινο με σχήμα δρομικής βασιλικής, με δέκα βραχίονες σε σχήμα δελφινιού που ξεκινούν από τη βάση του κτηρίου για να στηρίξουν γυάλινες καντήλες. Το σύνολο ήταν αναρτημένο διαμέσου δύο δακτυλίων που είναι τοποθετημένοι πάνω στην ακμή της δίριχτης στέγης²⁸⁶³ (Εικόνα 356).

2.2.4.3.1.1.3 Πολυκάντηλο με κάθετα μετάλλινα στοιχεία και πλευρικούς βραχίονες

Ένα πολυκάντηλο από τη Συλλογή Αβέρωφ-Τοσίτσα, αποτελεί το μοναδικό έως σήμερα παράδειγμα που αποτελείται από τέσσερα κάθετα στοιχεία τα οποία στην κάτοψή τους σχηματίζουν σταυρό και τέσσερις βραχίονες, που απολήγουν σε δακτύλιους για τη στήριξη των καντήλων (Εικόνα 778)²⁸⁶⁴.

2.2.4.3.1.1.4 Σταυρόσχημα πολύφωτα, για στήριξη και ανάρτηση καντήλων και πιθανώς πολυκάντηλων, κατακόρυφα τοποθετημένα

Εκτός από τα σταυρόσχημα πολυκάντηλα η επιφάνεια των οποίων ήταν τοποθετημένη παράλληλα με το δάπεδο των κτηρίων²⁸⁶⁵ φαίνεται ότι υπήρξαν και σταυρόσχημα στηρίγματα τοποθετημένα κατακόρυφα. Αυτής της μορφής φαίνεται να είναι ο χάλκινος σταυρός που βρέθηκε σε κοιμητηριακή βασιλική στο Δίον μαζί με γυάλινη κανδήλα²⁸⁶⁶ (Εικόνα 779) καθώς και παρόμοιο παράδειγμα προερχόμενο από τη Θάσο (Εικόνα 540)²⁸⁶⁷. Αμφότερα τα παραδείγματα χρονολογούνται στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο και ουσιαστικά συνδυάζουν τη λογική της ανάρτησης των μεμονωμένων καντήλων και της τοποθέτησής τους σε πλευρικά στηρίγματα. Η λογική της διαμόρφωσης αυτών των κυκλικών ανοιγμάτων για τη στήριξη καντήλων απαντά τόσο σε πολυκάντηλα²⁸⁶⁸ (Εικόνα 780) όσο και σε πλευρικά στηρίγματα πακτωμένα σε τοίχο²⁸⁶⁹ (Εικόνα 722 και βλ. επίσης Εικόνα 440). Αντίστοιχοι βραχίονες θα μπορούσαν να είναι προσαρμοσμένοι σε σταυρούς, όπως στην περίπτωση αυτού που βρέθηκε στη Θάσο²⁸⁷⁰ (Εικόνα 540), αλλά και πακτωμένοι σε πλευρικά τοιχώματα ή ακόμη και στερεωμένοι σε έπιπλα. Ανάλογοι είναι και οι βραχίονες που είναι προσαρτημένοι σε ένα πολύφωτο, στο Μόναχο, που ανήκει στην ιδιωτική Συλ-

2861. Chevalier, Dalmatie, σ. 167 και υποσημ. 31 όπου και οι βιβλιογραφικές παραπομπές για πολυκάνδηλα αυτού του τύπου.

2862. Χατζητρύφωνος, Ćurčić, *Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 1.

2863. Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, σ. 374

2864. Papadopoulou, *Bronze lamps*, σ. 261, εικ. 20.

2865. Βλ. παρακάτω στα δισκόμορφα πολυκάντηλα.

2866. Παντερμαλής, *Δίον*, σ. 52.

2867. Abadie-Reynal, Sodini, *Thasos*, πίν. XVIII, και πίν. XVII για θραύσματα στηριγμάτων παρόμοιας λογικής.

2868. Marjanović-Vujović, *Deux polycandilia*, εικ. 6.

2869. Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, εικ. 10.

2870. Abadie-Reynal, Sodini, *Thasos*, πίν. XVIII, a.

λογή Christian Schmidt, με αρ. ευρ. 343²⁸⁷¹ (Εικόνα 782) καθώς και αυτός που προέρχεται από τη Συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, με αρ. ευρ. ΒΧ 338/5 (Εικόνα 782).

Ως παραλλαγή του τύπου αυτού θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ένα σταυρόσχημο χάλκινο στήριγμα φώτων που χρονολογείται στα 550-650 (Εικόνα 729)²⁸⁷² το οποίο προοριζόταν προφανώς για ανάρτηση μεμονωμένων καντήλων ή και μικρών πολυκάντηλων και φαίνεται να προσιδιάζει με την περιγραφή από τον Παυλίνο της Νόλας (περ. 354-431) ενός σταυρού από τον οποίο εξαρτώνταν τρεις καντήλες με πόδι²⁸⁷³. Ανάλογο υποστήριγμα της μεταβυζαντινής εποχής (Εικόνα 783) έχει ερμηνευθεί ως κρεμάστρα θυμιατηρίου χωρίς, ωστόσο, να αποκλείεται η περίπτωση να προοριζόταν ως στήριγμα για καντήλες.

Τα παραδείγματα αυτού του τύπου θα μπορούσαμε να τα ονομάσουμε τρικάνδηλα μετερχόμενοι έναν όρο που χρησιμοποιήθηκε με βεβαιότητα στη Μεσοβυζαντινή εποχή.

2.2.4.3.1.2 Πολυκάντηλα δισκόμορφα²⁸⁷⁴

2.2.4.3.1.2.1 Πολυκάντηλα κυκλικά δισκόμορφα

Τα πολυκάντηλα αυτά, όπως για παράδειγμα αυτό που βρέθηκε στον Θησαυρό της Λαμψάκου και τώρα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο (Εικόνα 784) και ένα ακόμη του 550-565, που θεωρείται ότι προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη²⁸⁷⁵ (Εικόνα 772), ήταν καμωμένα από ενιαία κυκλική επιφάνεια με κυκλικά ανοίγματα για να στηρίζονται σε αυτά οι καντήλες (Εικόνα 785).

2.2.4.3.1.2.2 Πολυκάντηλα κυκλικά αποτελούμενα από έναν ή περισσότερους διάτρητους δακτύλιους

Πρόκειται για πολυκάντηλα καμωμένα από έναν, όπως στην περίπτωση του πολυκάντηλου του Αρχαιολογικού Μουσείου Κωνσταντινούπολης, αρ. ευρ. 223²⁸⁷⁶ (Εικόνα 786), ή περισσότερους μεταλλικούς δακτύλιους που συνενώνονται μεταξύ τους διαμέσου μικρότερων δακτυλίων, οι οποίοι προορίζονταν για τη συγκράτηση των καντήλων, όπως στο παράδειγμα από το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, με αρ. ευρ. ΒΑ 77/1²⁸⁷⁷ (Εικόνα 787), ανάμεσα στα οποία ενίοτε προστίθενται και διακοσμητικά μοτίβα. Το κεντρικό τμήμα τους, κατά περίπτωση, είτε μένει

2871. Byzanz. *Das Licht aus dem Osten*, σ. 213, αρ. II.8.

2872. Buckton, *Byzantium*, σ. 108, αρ. κατ. 117. Για ένα λιγότερο ογκώδες παράδειγμα που βρέθηκε στην Ουγγαρία βλ. Tóth, *Frühbyzantinisches Lampenhangeglied*, σσ. 143-154, πίν. 1-2».

2873. Ποίημα (carmen) 19 του Παυλίνου της Νόλας, στ. 457-467. Για το πρωτότυπο κείμενο βλ. *Paulini Nolensis Poemata*.

2874. Ο όρος εδώ χρησιμοποιείται για να αποδώσει το νόημα μίας επιφάνειας με σχήμα όχι απαραίτητα κυκλικό στην οποία διαμόρφωναν ανοίγματα για την στήριξη των καντήλων. Για πολυκάντηλα αυτού του τύπου, βλ. Xanthopoulos, *Lampes en Bronze*, σσ. 47-53, τύποι 2-5, 8.

2875. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 86, αρ. κατ. 25.

2876. Atasoy, *Bronze lamps*, αρ. κατ. 164, σ. 98.

2877. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Πολυκάνδηλο, σ. 53, εικ. 1, 2.

κενό είτε κοσμεύεται με διακοσμητικά μοτίβα, συνήθως με σταυρό, όπως στο πολυκάντηλο από το Μεγάλο Τζαμί του Kairouan²⁸⁷⁸ (Εικόνα 788).

2.2.4.3.1.2.3 Σταυρόσχημα πολυκάντηλα²⁸⁷⁹

Τρία ασημένια σταυρόσχημα πολυκάντηλα επέζησαν από τον Θησαυρό της Σιών (Εικόνα 771)²⁸⁸⁰. Πολυκάντηλα ανάλογης μορφής φαίνεται να περιγράφει ο Παύλος Σιλεντιάριος²⁸⁸¹ αναφέροντας: «οὐδ' ἐνὶ δίσκοις μούνις φέγγος ἔλαμπε φιλέννουχον· ἀλλ' ἐνὶ κύκλῳ καὶ μεγάλου σταυροῦ τύπον πολὺωπα νοήσεις...»²⁸⁸². Είναι γνωστό άλλωστε ότι ασημένια σταυρόμορφα πολυκάντηλα δωρήθηκαν από τον Ιουστινιανό στον Ναό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη²⁸⁸³. Το ενδιαφέρον στοιχείο στην περίπτωση των σταυρόσχημων πολυκάντηλων είναι ότι, σε αντίθεση με την πλειονότητα των πολυκάντηλων, που διαθέτουν τρεις δακτυλίσους ανάρτησης, αυτά φέρουν τέσσερις, προφανώς για λόγους ευστάθειας που υπαγορεύονται από το ιδιαίτερο σχήμα τους (Εικόνα 789)²⁸⁸⁴. Το ίδιο συμβαίνει και με το σταυρόμορφο πολυκάντηλο του 550-565, που προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη (Εικόνα 771)²⁸⁸⁵.

Η παράδοση των σταυρόσχημων πολυκάντηλων φαίνεται ότι συνεχίζεται και στην Ύστερη Βυζαντινή περίοδο. Μετάλλινο χυτό πολυκάντηλο σε σχήμα σταυρού με εννιά κυκλικές οπές, προέρχεται ίσως από την Κωνσταντινούπολη και χρονολογείται πιθανώς στον 12ο-14ο αι. (Εικόνα 770). Οι υπόλοιπες οπές στο κέντρο των δίσκων είναι μικρότερες και πιθανώς να είχαν διακοσμητικό χαρακτήρα²⁸⁸⁶.

2.2.4.3.1.2.4 Ορθογώνια πολυκάντηλα²⁸⁸⁷

Τα πολυκάντηλα αυτά, όπως το παράδειγμα των μέσων του 6ου αι. από τη Σιών (Εικόνα 790), για λόγους ευστάθειας προφανώς έφεραν τέσσερις δακτυλίσους για τη στήριξή τους μέσω αλυσίδων, όπως συνέβαινε και με τα σταυρόσχημα.

2.2.4.3.1.3 Πολυκάντηλα αποτελούμενα από μεταλλινες ράβδους²⁸⁸⁸

Πρόκειται για πολυκάντηλα για την κατασκευή των οποίων δεν χρησιμοποιούνται μετάλλινα ελάσματα αλλά μεταλλινες ράβδοι, οι οποίες διαμορφώνουν τα ανοίγματα για τη στήριξη των καντηλιών.

2878. *De Cartage à Kairouan*, αρ. κατ. 291.

2879. *Chevalier, Dalmatie*, σ. 167 και υποσημ. 29 όπου και οι βιβλιογραφικές παραπομπές για πολυκάνδηλα αυτού του τύπου.

2880. *Boyd, Service of the Liturgy*, σ. 170.

2881. *Mango, Art of the Byzantine Empire*, σ. 90 και υποσημ. 168. *Boyd, Service of the Liturgy*, σ. 170.

2882. *Παύλος Σιλεντιάριος, Έκφρασις τοῦ ναοῦ ἁγίας Σοφίας*, στ. 826-830.

2883. *Bouras, Parani, Lighting in Early Byzantium*, σ. 88, αρ. κατ. 26.

2884. Για ανάλογο παράδειγμα βλ. *Buckton, Byzantium*, σ. 200, αρ. κατ. 216.

2885. *Bouras, Parani, Lighting in Early Byzantium*, σ. 88, αρ. κατ. 26.

2886. *Buckton, Byzantium*, αρ. 216, σσ. 200-201.

2887. *Chevalier, Dalmatie*, σ. 167 και υποσημ. 28 όπου και οι βιβλιογραφικές παραπομπές για πολυκάνδηλα αυτού του τύπου.

2888. Για πολυκάντηλα αυτού του τύπου βλ. βλ. *Xanthoroulou, Lampes en Bronze*, σ. 53, τύποι 6, 7.

2.2.4.3.1.3.1 Πολυκάντηλα αποτελούμενα από μεταλλινες ράβδους διαμορφωμένα ως τροχοί

Ανάμεσα στα βυζαντινά πολυκάντηλα απαντούν επίσης εκείνα με σχήμα που θυμίζει «τροχό» αμάξης, όπως δύο παραδείγματα από τη Συλλογή Ζάχου (Εικόνες 791, 792)²⁸⁸⁹ και ένα ακόμη, του 5ου αι., από τη Συλλογή του Μουσείου Χάμα, αρ. ευρ. 1711²⁸⁹⁰ (Εικόνα 793) και προφανώς σχετίζονται με την αναφορά του Συμεών Θεσσαλονίκης τον 15ο αι.: «Καί ἔτι ἕτερα φωτοδόχα ἀπηώρηνται σκεύη... Τὰ δὲ τοῦ τὸν Ἥλιαν ἀρπάσαντος ἄρματος, ἅπερ εἰσὶν οἱ τροχοί»²⁸⁹¹.

2.2.4.3.1.3.2 Πολυκάντηλα αποτελούμενα από μεταλλινες ράβδους κυκλικά

Πρόκειται για την απλούστερη και ταπεινότερη μορφή πολυκάντηλων, καθώς διαμορφώνονται από τμήματα μεταλλινής ράβδου που συγκρατεί τους δακτύλιους για την ένθεση των καντήλων, όπως για παράδειγμα ένα πολυκάντηλο από το Μουσείο του Zajecar, Gamzigrad, αρ. ευρ. 283 (Εικόνα 794), και ένα ακόμη από τη Συλλογή Malcove, αρ. ευρ. M82.188 (Εικόνα 795).

2.2.4.3.1.4 Πολύφωτα κανίσκια (Βλ. επίσης κεφ. για καντήλες)

Στην κατηγορία αυτή θα μπορούσαμε να εντάξουμε τα *canistra exafoti* και *canistra exedecafoti*²⁸⁹², με άλλα λόγια πολυκάντηλα με διάτρητα κύπελλα για κυπελλόσχημες γυάλινες καντήλες στο κέντρο τους και υποδοχές για γυάλινες με στέλεχος καντήλες στην περιφέρειά τους²⁸⁹³ (Εικόνα 378).

Έχει προταθεί ότι ίσως τα πολυκάντηλα αυτού του τύπου, ανάλογα με το ασημένιο κυκλικό πολυκάντηλο του 565-578 που βρέθηκε στον Θησαυρό της Λαμψάκου και τώρα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο με αρ. ευρ. MME 48, 6- 1, 2²⁸⁹⁴ (Εικόνα 784), το πολυκάντηλο με διάτρητο κύπελλο στη βάση της εσωτερικής του στεφάνης, από τη Βυζαντινή Συλλογή του Dumbarton Oaks, με αρ. ευρ. BZ. 1939.10²⁸⁹⁵ (Εικόνα 796), και ένα παράδειγμα που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Φραγκφούρτης μαζί με γυάλινη καντήλα (Εικόνες 797, 798) σχετίζονται με τα φωτιστικά του κυρίως ναού και των κλιτών της Αγίας Σοφίας που περιγράφει ο Παύλος Σιλεντιάριος, αναφέροντας ασημένια αγγεία που θυμίζουν «δίσκους ζυγαριάς» στο κέντρο των οποίων κάθετα «ένα κύπελλο με φλεγόμενο λάδι»²⁸⁹⁶: «χύτος δ' ὑπέθηκον ἐκάστωι ἀργύρεον, πλάστιγγι πανείκελον, ὧ ἐνὶ μέσσωι εὐφραέος κρητῆρες ἐφεδρήσουσιν ἐλαίου»²⁸⁹⁷.

2889. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 374.

2890. Ανδρεάδη, *Συρία. Βυζαντινά χρόνια*, Μουσείο Χάμα, αρ. 5.

2891. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ*, στ. 349, κεφ. PM'.

2892. Boyd, *Sion Treasure*, σ. 196.

2893. *Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, σ. 215, αρ. II.9.

2894. Mundell Mango, *Lampsacus treasure*, σ. 68, εικ. 9.9.

2895. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 94, αρ. κατ. 29.

2896. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 36.

2897. Παύλος Σιλεντιάριος, *Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ ἁγίας Σοφίας* στ. 842-844. Mango, *Art of the Byzantine Empire*, σ. 90.

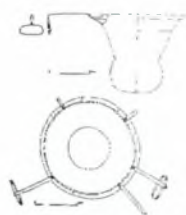
Θεωρείται ότι το πόδι στα πολυκάντηλα αυτά προσέδιδε το πλεονέκτημα της εύκολης στήριξής τους όταν δεν επιθυμούσαν να τα αναρτήσουν. Ωστόσο, φαίνεται ότι πρόκειται για μία επιλογή, η οποία έγινε κυρίως προκειμένου να διευκολύνεται ο χρήστης κατά τη διάρκεια της συντήρησης και της πλήρωση των καντήλων με καύσιμο. Τα πολυκάντηλα του τύπου αυτού θυμίζουν στη λογική ένα γυάλινο στατό πολυκάντηλο από τη Χερσώνα (Εικόνα 679) (βλ. στα στατά πολύφωτα).

Ως παραλλαγή του τύπου αυτού στην οποία τη θέση των περιφερειακών καντήλων παίρνουν κεριά τοποθετημένα σε κηροπήγια θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ένα σύνθετο τύπο κυκλικού πολυκάντηλου που εκτίθεται στο Κίεβο, Ιστορικό Μουσείο Ουκρανίας, με αρ. ευρ. W 2124²⁸⁹⁸ (Εικόνα 799)²⁸⁹⁹ (βλ. και παρακάτω).

2.2.4.3.1.5 Πολύφωτοι αιωρούμενοι κρατήρες (βλ. και ορολογία)

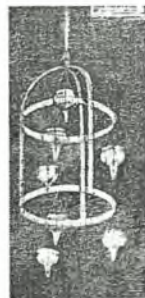
Η αναφορά στα Θαύματα του αγίου Δημητρίου: «ἐκ τῆς διὰ τῆς κορυφῆς τοῦ κιβωρίου κρεμάμενης ἀλύσειως σιδηρᾶς, ἐξ ἧς πολύφωτός τις ἀπηνεμῆθεν φθάσαι τὴν ὄροφὴν, καὶ τοὺς καλουμένους καλάθους ἄρξασθαι περιτεφροῦν»²⁹⁰⁰ επιτρέπει να συσχετίσουμε τον «πολύφωτο κρατήρα» με φωτιστικό από την Peca της Αλβανίας, στο οποίο οι βραχίονες συγκράτησης γυάλινων καντήλων είναι τοποθετημένοι γύρω από μία κεντρική συμπαγή μεταλλική κανδήλα που το σχήμα της θυμίζει αυτό του κρατήρα²⁹⁰¹ (Εικόνα 800). Παρόμοιας λογικής και σχήματος αντικείμενο διακρίνεται σε φορητή εικόνα του 16ου αι. από το Μουσείο Ζακύνθου (Εικόνα 801).

Την περιγραφή του πολύφωτου κρατήρα θα μπορούσαμε, ωστόσο, να τη συσχετίσουμε και με φωτιστικό που απεικονίζεται σε μικρογραφία του κώδ. Vat. gr. 1162, φ. 68ν²⁹⁰² (Εικόνα 802) και που θυμίζει στη λογική γυάλινο πολύφωτο από τη Χερσώνα²⁹⁰³ (Εικόνα 679).

2.2.4.3.1.6 Πολυκάντηλα με σχήμα που παραπέμπει σε κλουβί πτηνών

Ο συνδυασμός των πληροφοριών που μπορούν να συναχθούν από αντικείμενο λαογραφικού ενδιαφέροντος (Εικόνα 803)²⁹⁰⁴, από φωτογραφία από τη Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά²⁹⁰⁵ (Εικόνα 804) που παρουσιάζει στήριγμα καντήλων –προφανώς των νεότερων χρόνων– αλλά και από τοιχογραφία του Τζιότο, στο Παρεκκλήσι Scrovegni στην Πάδοβα (Εικόνα 805)²⁹⁰⁶ μας επιτρέπουν να εικάσουμε ότι ίσως και σε παλιότερες περιόδους υπήρξαν ανάλογα στηρίγματα.

2898. *Byzanz. Pracht und Alltag*, αρ. κατ. 441, σσ. 326-327.

2899. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 94, αρ. κατ. 29.

2900. Μπακιρτζής, *Αγίου Δημητρίου θαύματα*, Θαύμα Δωδέκατον, σ. 168, παρ. 104.

2901. Baratte, Përzhita, Peca.

2902. Stornajolo, *Miniature delle Omilie*, σ. 29.

2903. Mack, Carter, *Crimean Chersonesos*, σ. 174, εικ. 11.36.

2904. Βλ. Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες*, σ. 123, αρ. 598: Το αντικείμενο αυτό, παρόλο που χαρακτηρίζεται ως τσιγκέλι για να βγάζουν τον κουβά από το πηγάδι, το θεωρώ λίγο δύσκολο να αξιοποιούνταν με τον τρόπο αυτόν γιατί θα σκούριαζε.

2905. Mathews, *Liturgy*, σ. 130, εικ. 5.

2906. Βλ. επίσης ανάλογο στήριγμα στο Du Pasquier, *Histoire du verre*, σ. 59.

2.2.4.3.2 Πολύκηρα αιωρούμενα

Ένα βυζαντινό ή κοπτικό πολύφωτο προερχόμενο πιθανώς από το Bawit της Αιγύπτου, χρονολογείται μεταξύ του 7ου και 10ου αι. φέρει τρία μπρούτζινα δακτυλίδια ανάρτησης που επιβεβαιώνουν ότι προοριζόταν για ανάρτηση. Αποτελείται από ένα πλατύ, επίπεδο μπρούτζινο κυκλικό στεφάνι με εικοσιένα κυκλικά ανοίγματα μικρής σχετικά διαμέτρου στο κεντρικό τμήμα του οποίου εγγράφεται σταυρός²⁹⁰⁷ (Εικόνα 806). Τα ανοίγματα στη στεφάνη σε συνδυασμό με την ανίχνευση υπολειμμάτων μελισσόκερου επάνω στον δίσκο οδήγησαν στην υπόθεση ότι πρόκειται για ένα πολύκηρο που προοριζόταν για ανάρτηση²⁹⁰⁸. Ωστόσο, καθώς είναι αδύνατον τα κεριά να πακτώνονταν στα κυκλικά ανοίγματα χωρίς να τοποθετούνται σε ειδικά κατασκευασμένες πατούρες, θα ανέμενε κανείς την εύρεση κηροπηγίων ή θραυσμάτων αυτών μαζί με τον δίσκο. Επίσης, τα κεριά θα παρεμποδίζονταν από τις αλυσίδες ανάρτησης. Η ύπαρξη υπολειμμάτων μελισσόκερου στον δίσκο αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα της ένταξής του σε χορό και των σταξιμάτων των υπερκείμενων κεριών. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, θεωρώ ότι πρόκειται για ένα πολυκάντηλο που φιλοξενούσε στις σπές του καντήλες με στέλεχος (ουρίαχους).

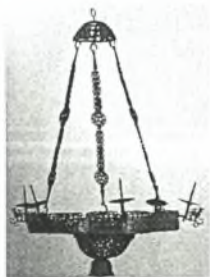
Τα αιωρούμενα πολύκηρα με κηροστάτες φαίνεται ότι κάνουν την εμφάνισή τους κατά τη Μεταβυζαντινή Εποχή. Αυτής της λογικής πρέπει να είναι το πολύφωτο που απεικονίζεται σε παράσταση Υπαπαντής του 16ου αι. στη Μονή Προδρόμου στη Νήσο των Ιωαννίνων²⁹⁰⁹ (Εικόνα 807)²⁹¹⁰.

2.2.4.3.3 Πολύφωτα για κεριά και καντήλες

Πρόκειται ουσιαστικά για έναν συνδυασμό των πολυκάντηλων και των πολύκηρων.

2.2.4.3.3.1 Πολύφωτα μικρών διαστάσεων που συνδυάζουν κεριά και καντήλες

Ένα πολύφωτο του 12ου αι., από το Ιστορικό Μουσείο Ουκρανίας, αρ. ευρ. W 2124, προοριζόμενο για ανάρτηση διέθετε έξι κηροπήγια²⁹¹¹ (Εικόνα 799) και με την πρώτη ματιά δίνει την αίσθηση ότι αποτελεί πολύκηρο. Ωστόσο, φαίνεται πιθανότερο ότι αυτό το φωτιστικό αντικείμενο αποτελούσε μία μικρογραφία χορού. Σ' αυτό φαίνεται ότι τοποθετούνταν κεριά και προφανώς υπήρχε και γυάλινη κανδήλα στο κέντρο που υποστηριζόταν από τη διάτρητη μεταλλική βάση. Πρόκειται για τον ορισμό του πολύφωτου που είναι ταυτόχρονα πολύκηρο²⁹¹² και υποστήριγμα κανδήλας.

2907. Kalavrezou, *Byzantine Women*, σ. 195, αρ. 107.

2908. Kalavrezou, *Byzantine Women*, σ. 194, αρ. κατ. 107.

2909. Γαρίδης, Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 534.

2910. Πολύκηρα που θυμίζουν στη λογική επτάφωτη λυχνία απεικονίζονται σε εικόνα του α'μισού του 17ου αι. Βλ. Χατζητρύφωνος, *Çurçic, Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 63, σσ. 324-325. Για αιωρούμενο πολύκηρο από τη Δυτική Ευρώπη βλ. τον πίνακα του Jan Van Eyck, με τίτλο «οι σύζυγοι Arnolfini», 1434 (Λονδίνο, National Gallery). Βλ. Επίσης Heck, *Chrétienté et Islam*, σ. 367.

2911. *Byzanz. Pracht und Alltag*, αρ. κατ. 441, σσ. 326-327.

2912. Κατά τη γνώμη μου οι αιχμηρές απολήξεις είναι ιδιαίτερα επιμήκεις και οξύληκτες για να στήριζαν λυχνάκια. Θεωρώ επίσης πιθανόν ότι στην πορεία του χρόνου χάθηκαν οι σταγμοδόχες των κηροπηγίων.

Καντηλέρι του 550-650 που στήριζε τόσο κεριά όσο και καντήλες ή πολυκάντηλα προέρχεται μάλλον από την Ανατολική Μεσόγειο²⁹¹³ (Εικόνα 541). Το σχήμα του φαίνεται να προσιδιάζει με τα τρικάνδυλα ή τρικάνδηλα των γραπτών πηγών (βλ. παραπάνω ορολογία-τρικάνδηλον) χωρίς να αποκλείεται η πιθανότητα να αποτελούσε και τμήμα χορού, καθώς θυμίζει στο γενικό σχήμα διαμόρφωση ενός τμήματος χορού. Εάν θεωρήσουμε σωστή τη χρονολόγησή του, τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, εάν πρόκειται για έναν πρόδρομο των βυζαντινών χορών που συνδυάζουν φωτιστικά λαδιού και κεριά, σαφώς θα έδωσε και την ιδέα για την ανάπτυξη των μεταγενέστερων εντυπωσιακών χορών. Εάν όμως το αντικείμενο αυτό αποτέλεσε τμήμα ενός χορού τότε σαφώς θα πρέπει να αναθεωρήσουμε είτε τη χρονολόγησή αυτού του στηρίγματος είτε τη χρονολόγηση της εμφάνισης των βυζαντινών χορών.

Μία σημαντική και κατατοπιστική εικόνα για πολύφωτα στα οποία συνδυάζονται κεριά και πιθανότατα φωτιστικά λαδιού (καντήλες) μας παρέχουν οι απεικονίσεις σε εικονογραφημένα χειρόγραφα των *Exultet*, των ύμνων που γράφονταν για το πασχάλιο κεριό, προερχόμενα από το Μπάρι και την Τροία της Απουλίας. Σε αυτά βλέπουμε πολλά είδη αιωρούμενων λυχνιών που έχουν διάφορα σχήματα και μεγέθη, με βραχίονες και αλυσίδες ανάρτησης, όπως στην περίπτωση μικρογραφίας του *Exultet II*, 11ος αι., Μπάρι, Archivio Capitulo Metropolitano Primiziale (Εικόνα 808)²⁹¹⁴.

2.2.4.3.3.2 Χοροί

Σύμφωνα με το Τυπικόν της μονής του Χριστού Παντοκράτορα, ο χορός της νότιας εκκλησίας διέθετε δεκαέξι κρατήρες ή πολυκάντηλα με τα τελευταία να φυλάσσονται για τις μεγάλες γιορτές²⁹¹⁵. Ο αναφερόμενος αριθμός των αναρτούμενων φωτιστικών υποδεικνύει ότι ο χορός του Παντοκράτορα ήταν οκτάπλευρος και έφερε δύο κρατήρες σε κάθε πλευρά.

Στο Τυπικόν της μονής Κεχαριτωμένης αναφέρεται: «Οἱ δὲ ἐν μέσῳ τοῦ χοροῦ κρεμάμενοι κρατήρες ἀπτέσθωσαν μὲν εἰς παρ' ἕνα κατ' ἀρχὰς τῶν τελουμένων συνήθως ἐν τῷ ναῷ συναξέων κατ' ὄρθρον, ἔσπερινὸν καὶ λειτουργίαν· σβεννύσθωσαν δὲ πάλιν κατὰ τὰ τέλη τούτων.»²⁹¹⁶. Η περιγραφή δίνει μία διάταξη ανάλογη με αυτή που απεικονίζεται σε τοιχογραφία του Deodato Orlandi (14ος αι.), στη βασιλική του Αγίου Πέτρου στο Grado, στην Πίζα²⁹¹⁷ (Εικόνα 809, 810).

Το πιο χαρακτηριστικό και εντυπωσιακό παράδειγμα βυζαντινού χορού αποτελεί ένα χάλκινο πολύφωτο του 13ου-14ου αι. από το Μόναχο, Archäologische Staatssammlung, πιθανώς μικρασιατικής προέλευσης, με σωζόμενη διάμετρο 3,50 μ.²⁹¹⁸ (Εικόνα 811). Σε αυτό τον χορό υπάρχουν κηροπήγια αλλά και στηρίγματα για τις καντήλες. Αξιοσημείωτο είναι επίσης, ότι το πολύφωτο αυτό πρόσφερε σαφώς τη δυνατότητα παραλλαγής

2913. Buckton, *Byzantium*, σ. 109, αρ. κατ. 118.

2914. Ditchfield, *Culture matérielle*, σσ. 154-155.

2915. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σ. 480-481.

2916. *Τυπικόν Κεχαριτωμένης*, σ. 113, στ. 1662-1666.

2917. Burrelli, Caleca, *Cimabue*, σ. 86.

2918. *Athos. Monastic Life*, σσ. 318-319.

στην ένταση του φωτισμού, ανάλογα με τον αριθμό φωτιστικών, κεριών και καντήλων που επέλεγε κάποιος να ανάψει σ' αυτόν²⁹¹⁹.

Αντικείμενο που προέρχεται από τη Μονή της Μεταμόρφωσης των Μετεώρων και χρονολογείται στον 14ο αι. (Εικόνα 812) σχετίζεται με τμήμα χορού ανάλογο με αυτόν από το Μόναχο, Archäologische Staatssammlung (Εικόνα 588) και δεν αποκλείεται η πιθανότητα να αποτελεί τμήμα του ή τουλάχιστον να έχει κατασκευαστεί από το ίδιο εργαστήριο. Κάτι ανάλογο μάλλον συμβαίνει και με τμήμα από τις αλυσίδες στήριξης που εκτίθεται στο Badishes Landemuseum, της Καρλσρούης (Εικόνα 813).

Επίσης, χοροί έχουν εντοπισθεί και σε εκκλησίες της περιοχής της πρώην Γιουγκοσλαβίας, όπως για παράδειγμα ο χορός του Markon Manastir, δωρεά του βασιλιά Vukasin χρονολογούμενος στα 1367-1371²⁹²⁰. Θραύσματα χορού των μέσων του 14ου αι. έχουν βρεθεί και στο Λέσνοβο (σημερινή Βουλγαρία)²⁹²¹. Εικάζεται ότι ο χορός του Λέσνοβο κατασκευάστηκε στη Θεσσαλονίκη²⁹²².

Θεωρώ ότι άλλο ένα παράδειγμα χορού φαίνεται ότι αποτελούν τα φωτιστικά που βρέθηκαν στον Άγιο Τίτο στη Γόρτυνα²⁹²³. Μία σειρά από 24 δίσκους, που χρονολογούνται στον 10ο και 11ο αι.²⁹²⁴ (Εικόνα 814), παρόλο που επίσης έχουν ερμηνευθεί ως δίσκοι μανουαλίων, για να χρονολογηθούν έχουν συγκριθεί με μία σειρά από πολυκάντηλα²⁹²⁵. Παράλληλα επισημαίνεται η εμφανής απουσία θέσεων στην περιφέρειά τους για κηροπήγια²⁹²⁶. Με τους δίσκους αυτούς συσχετίστηκαν και εικοσιτέσσερα (24) αντικείμενα, με σχήμα είτε κυλινδρικό είτε αιχμηρές απόληξης (οβελίσκου), τα οποία ερμηνεύτηκαν ως στηρίγματα για κεριά²⁹²⁷ (Εικόνα 591) και θεωρήθηκε ότι το καθένα έπαιρνε τη θέση του στο κέντρο του καθενός από τους εικοσιτέσσερις δίσκους πάνω από την απόληξη του στελέχους του κηροπηγίου²⁹²⁸. Ένας ακόμη δίσκος έχει χρονολογηθεί στον 6ο-7ο αι. και έχει ερμηνευθεί ως δίσκος από μανουάλι (Εικόνα 815)²⁹²⁹. Πιθανόν αποτελούσε δίσκο πολυκάντηλου, ο οποίος, ωστόσο, θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί και ως μεμονωμένο αιωρούμενο πολύφωτο.

Ωστόσο, εάν όλοι αυτοί οι δίσκοι προέρχονταν από μανουάλια, λαμβάνοντας υπόψη ότι με βάση τον αριθμό των οπών ο καθένας δίσκος θα έφερε

2919. Theis, Lampen, Leuchten, Licht, σ. 59. *Byzanz. Pracht und Alltag*, αρ. κατ. 50, σ. 167. Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 170.

2920. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σ. 481.

2921. Gabelić, *Starine manastira Lesnova*, εικ.2-3.

2922. Todorović, Nalazi, εικ. 4, 17.

2923. Για τη διακόσμηση των δίσκων αναλυτικά βλ. Xanthopoulou, *Saint-Tite* σσ. 106-107. Σημειώνω, ωστόσο, ότι οι παρατηρήσεις μου για τα συγκεκριμένα αντικείμενα έγιναν με βάση τις φωτογραφίες τους καθώς δυστυχώς δεν είχα την ευκαιρία έως σήμερα να τα δω από κοντά.

2924. Xanthopoulou, *Saint-Tite*, σ. 108. Βλ. επίσης Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, σ. 137, όπου η Μπούρα αναφέρει ότι θα μπορούσε η χρονολόγησή τους να ανέλθει στον 12ο αι.

2925. Xanthopoulou, *Saint-Tite*, σ. 108.

2926. Xanthopoulou, *Saint-Tite*, σ. 107.

2927. Xanthopoulou, *Saint-Tite*, σ. 111, εικ. 18.

2928. Xanthopoulou, *Saint-Tite*, σ. 108

2929. *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, αρ. κατ. 187 (Μ. Μπορμπουδάκης).

τουλάχιστον έξι κηροπήγια τότε θα πρέπει να γίνει λόγος για έναν αριθμό κηροπηγίων γύρω στα εκατόν πενήντα (150). Ένας αριθμός εικοσιπέντε μανουαλίων δείχνει μεγάλος για μία εκκλησία και παράλληλα φαντάζει δύσκολο να έχουν χαθεί στο σύνολό τους σχεδόν τα στελέχη των καντηλεριών τους²⁹³⁰, καθώς δεν σώθηκε κανένα μέρος του κορμού τους²⁹³¹.

Από την άλλη πλευρά, ευκολότερα δικαιολογείται το γεγονός της μη εύρεσης των αλυσίδων που πιθανώς να συγκρατούσαν τα πολυκάντηλα σε έναν χορό. Οι αλυσίδες θα μπορούσαν με μεγάλη ευκολία να χρησιμοποιηθούν για άλλες χρήσεις. Επίσης, την άποψη ότι αποτελούσαν πολυκάντηλα και όχι μανουάλια για κεριά ενισχύει και το γεγονός ότι σε βεβαιωμένες περιπτώσεις πολύκερων στηριγμάτων, όπως στην περίπτωση αυτού που προέρχεται από τον Άγιο Τίτο και ανήκει στο Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου, με αρ. ευρ. 207²⁹³² (Εικόνα 580), τα κηροπήγια διαμορφώνονται έξω από τη στεφάνη. Επομένως, όλα τα παραπάνω στοιχεία συνηγορούν ότι πρόκειται για δίσκους προερχόμενους από χορό. Στην περίπτωση αυτή δικαιολογείται απόλυτα και ο αριθμός των κηροπηγίων (αιχμηρών απολήξεων) που πιθανώς θα ήταν τοποθετημένα στο επάνω μέρος της περιφέρειας του χορού, αλλά και η χαρακτηριστική απουσία στελεχών στατών κηροπηγίων. Εξάλλου, την άποψη ότι ένα μέρος των δίσκων αλλά και των κηροπηγίων ίσως προέρχονται από χορό ενισχύει ένα σωζόμενο μεταλλινό τμήμα που έχει ερμηνευθεί ως μέρος ανάρτησης φωτιστικού (Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου, αρ. ευρ. 202)²⁹³³ (Εικόνα 709), το οποίο θυμίζει στη λογική τη διαμόρφωση των αναρτώμενων μεταλλινων στηριγμάτων από την κεντρική στεφάνη χορού (Εικόνα 588). Στις ακραίες απολήξεις και των δύο διαμορφώνονται παλάμες που συγκρατούν προφανώς και στις δύο περιπτώσεις κηροπήγια (βλ. ανάλογες στην Εικόνα 710). Στην περίπτωση αυτή μάλιστα δικαιολογείται πιθανώς και η χρήση μίας σειράς παρόμοιων παλαμών²⁹³⁴ που βρέθηκαν στον Άγιο Τίτο της Γόρτυνας και σήμερα βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης²⁹³⁵.

Η έλλειψη δακτυλίων ανάρτησής τους θα μπορούσε να αιτιολογηθεί εάν υποθέσουμε ότι υπήρχαν μετάλλια στηρίγματα που θα αγκάλιαζαν τη μεταλλική στεφάνη των δίσκων (βλ. ανάλογο στήριγμα για κανδήλα στην Εικόνα 483). Είναι πιθανόν αλυσίδες που στήριζαν τους δίσκους να περνούσαν μέσα από τα ανοίγματα ακόμη και πολύ μικρά που θα επέτρεπαν τη διέλευση διχαλωτού μεταλλινού ελάσματος το οποίο θα αγκυρωνόταν στο κάτω μέρος του δίσκου όπως συμβαίνει σε πολυκάντηλο που εκτίθεται στο Museo Diocesano στη Vicenza (Εικόνα 816)²⁹³⁶.

2930. Xanthopoulou, Saint-Tite, σ. 108. Επίσης, σημειώνεται ότι παρουσιάζονται μόνο τρία τμήματα στελέχους. Βλ. Xanthopoulou, Saint-Tite σ. 114, εικ. 27 αριστερά και εικ. 28. Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή ίσως θα ήταν πιο πιθανό αυτά να συσχετίζονται με δίσκους ανάλογους με αυτόν που εικονίζεται στη σ. 113, εικ. 26.

2931. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, σ. 137.

2932. Xanthopoulou, Saint-Tite, σ. 108, εικ. 10.

2933. Xanthopoulou, Saint-Tite, σ. 106, εικ. 6.

2934. Οι σφιγμένες αυτές γροθιές είναι διαφορετικές στο μέγεθος και στη θέση σε σχέση με ανάλογες που παρουσιάζονται στην υποκατηγορία για τα πλευρικά στηρίγματα.

2935. Atasoy, Bronze lamps II.

2936. Για ανάλογη διάταξη βλ. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 79, εικ. 102.

Μεγάλα στεφάνια που φέρουν φωτιστικά σώματα υπάρχουν και στα τζαμιά, όπως γνωρίζουμε από το χώρο κάτω από τον τρούλο στο Τζαμί του Σουλεϊμάν ή Τζαμί του Rustempasa στην Κωνσταντινούπολη. Η κατάσταση της Αγίας Σοφίας πριν την αναπαλαίωση της ανάμεσα στο 1847 και το 1849, όπως διασώζεται μέσα από τα σχέδια του Γκασπάρ Φοσάτι (1809-1883) δείχνει ότι και στην Αγία Σοφία ως Τζαμί υπήρχαν τέτοια φωτοφόρα στεφάνια²⁹³⁷.

Η χρήση των χορών συνεχίζεται και πιθανότατα γίνεται ευρύτερη στα μεταβυζαντινά χρόνια²⁹³⁸. Διαπιστώνουμε ότι, τουλάχιστον στη Μεταβυζαντινή περίοδο, εάν όχι και νωρίτερα, οι χοροί θα μπορούσαν να κατασκευάζονται από ξύλο²⁹³⁹ (Εικόνα 817).

Η παράδοση των βυζαντινών χορών παρέμεινε ιδιαίτερα ισχυρή στις μονές του Αγίου Όρους (Εικόνα 720) και παρόμοιες κατασκευές είναι ακόμη σε χρήση στο Άγιον Όρος²⁹⁴⁰.

2.3 Χρήσεις υποστηρικτικών μέσων και μέσων ανάρτησης των φωτιστικών πηγών

2.3.1 Κοσμική χρήση

2.3.1.1 Κοσμική χρήση καντηλεριών

Η χρήση των κηροπηγίων είχε άμεση σχέση με εκείνη των κεριών, καθώς εξυπηρετούσε την ανύψωση, τη στήριξη και τη φορητότητά τους. Ο κοσμικός χαρακτήρας της χρήσης των καντηλεριών διακρίνεται και σε απεικόνιση της προσωποποίησης της πόλης της Αλεξάνδρειας στο Ημερολόγιο του Φιλοκάλου που χρονολογείται το 354²⁹⁴¹ (Εικόνα 818).

Αναφέρεται ότι τα φωτιστικά φώτιζαν επίσης γεύματα ή μεγάλα συμπόσια και βέβαια σε αυτά υπήρχε και διάθεση επίδειξης πλούτου. Μάλιστα ως παράδειγμα τέτοιου λυχνοστάτη παρουσιάζεται αυτός που βρέθηκε στο Kaiseraugst²⁹⁴². Απεικόνιση λυχναριού που πατά σε λυχνοστάτη σε παράσταση Μυστικού Δείπνου, όπως αυτή σε μικρογραφία του κώδ. 21, φ. 9ν της Αγίας Πετρούπολης, επιβεβαιώνει με έμμεσο τρόπο τη χρήση των καντηλεριών σε κοσμικό περιβάλλον²⁹⁴³ (Εικόνα 621). Στην Υστεροβυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδο επιτραπέζια κηροπήγια απεικονίζονται σε ορισμένες περιπτώσεις σε παραστάσεις Μυστικού Δείπνου και του Δείπνου στους Εμμαούς απηχώντας προφανώς τις τάσεις της εποχής για μία παρόμοια χρήση κηροπηγίων στα γεύματα και κυρίως στα δείπνα της καθημερινής ζωής, όπως για παράδειγμα σε τοιχογραφία, του 1593, στον Άγιο Γεώργιο στο Kremikonci, κοντά στη Σόφια, (Εικόνα 819) και σε παρά-

2937. Theis, Lampen, Leuchten, Licht, σ. 59.

2938. Βλ. Μωυσής, Περὶ των αγιορειτικών κηροποιείων, σ. 281-282.

2939. Ćornacov, Bois, εικ. 24.

2940. *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σσ. 372-373.

2941. DACL τ. 2.2, λήμμα "candélabre", εικ. 2010.

2942. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 20.

2943. Likhachova, *Byzantine Miniature*, σ. 8.

σταση Μυστικού Δείπνου σε τοιχογραφία στη Δολίχη Πιερίας (Εικόνα 820)²⁹⁴⁴.

Το φως των λυχναριών που ήταν τοποθετημένα σε καντηλέρια επιτρέπει στον μουσικό /Ορφέα (η παρουσία του καντηλεριού δεν είναι βέβαιη, καθώς αυτό το τμήμα του υφάσματος είναι κατεστραμμένο) και στον γραφέα /ευαγγελιστή Ιωάννη όπως διακρίνουμε σε μικρογραφία του κώδ. Plut. I, 56, να ακολουθήσουν τη δραστηριότητά τους. Οι χώροι εργασίας τους αντανakλούν ίσως τα εσωτερικά ιδιωτικών κατοικιών ή εργαστηρίων αντιγραφής χειρογράφων (scriptoria)²⁹⁴⁵. Καντηλέρια που φέρουν λυχνάκια ή κεριά απεικονίζονται στα εσωτερικά οικιών στο ψαλτήριο της Στουγκάρδης (α' μισό του 9ου αι.)²⁹⁴⁶. Η ροτόντα, το περίκεντρο κτήριο που βρισκόταν στις στρατιωτικές συνοικίες του Ιερού Παλατίου ονομαζόταν έπτακάνδηλος και θόλος τής Έπταλύχνου εξαιτίας ενός πολυκάντηλου με επτά κύπελλα που ήταν αναρτημένο στο κτήριο αυτό. Τέλος, πολυκάντηλα συμπλήρωναν τη διακόσμηση με λουλούδια και υφάσματα, όπως προβλεπόταν στην Κωνσταντινούπολη για τις θριαμβικές πομπές των αυτοκρατόρων²⁹⁴⁷.

Λυχνοστάτες ή κηροπήγια φώτιζαν ιδιωτικές στιγμές κοινών θνητών όπως μαρτυρά καντηλέρι που έχει ερμηνευθεί ως δώρο σε νεόνυμφους με ολόγλυφη παράσταση Αφροδίτης (Εικόνα 565)²⁹⁴⁸. Η σκηνή στο κιβωτίδιο της Projecta απεικονίζει την περιποίηση μίας νεαρής γυναίκας, πιθανώς νύφης²⁹⁴⁹ (Εικόνα 119) και υποδηλώνει ότι τα φωτιστικά φώτιζαν τέτοιες δραστηριότητες, όπως την περιποίηση κάποιας –εύπορης προφανώς– κυρίας²⁹⁵⁰.

Πορτρέτα ευαγγελιστών που κάθονται δίπλα σε ένα αναρτημένο ή επιδαπέδιο (Εικόνα 315) ή στηριγμένο σε έπιπλο λυχνοστάτη (Εικόνα 619), κηροπήγιο, ή καντηλέρι για ανάρτηση κανδήλας (Εικόνα 443) αλλά και εκκλησιαστικών ακολούθων που κρατούν κηροπήγια δίπλα σε βιβλία (Εικόνα 189) αντανakλούν τη χρήση των φωτιστικών για γραφή και ανάγνωση²⁹⁵¹. Κηροπήγιο χρησιμοποιείται για γραφή σε παράσταση Λατίνων, Αράβων και Ελλήνων γραφέων σε μικρογραφία χειρογράφου (Εικόνα 558).

Το τελετουργικό της λατρείας των αυτοκρατορικών εικόνων στα ρωμαϊκά χρόνια περιελάμβανε χρήση καντηλεριών σε πλαίσιο κοσμικών τελετών. Σε απεικόνιση του τελετουργικού της λατρείας των ρωμαϊκών

2944. Βλ. ενδεικτικά: *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σ. 110, Spatharakis, *Manuscript*, εικ. 2, Τσιγαρίδας, *Πανσέληνος*, σσ. 10-11 (όπου ένα από τα κηροπήγια είναι λιθίνο), Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Monumentalmalerei*, εικ.70,

2945. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 180.

2946. Xanthopoulou, *Lampes en Bronze*, σ. 16, εικ. 34.

2947. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 181.

2948. Weitzmann, *Age of Spirituality*, αρ. 318, σ. 338-339 και Τουράτσουλου, Χαλκιά, *Θησαυρός Κρατήγυου*, σ. 45. Βλ. και Kalavrezou, *Byzantine Women*, σ. 198-199, αρ. 111, όπου με αφορμή τη διακόσμηση ενός λυχνοστάτη η συγγραφέας θεωρεί ότι θα ήταν ένα εξαίσιο εξάρτημα για το δωμάτιο μιας κυρίας και ίσως θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως γαμήλιο δώρο. Βλ. επίσης Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 82, αρ. κατ. 23.

2949. Elsner, *Projecta casket*, σ. 30, εικ. 4.16 και 4.17.

2950. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 20.

2951. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 20.

αυτοκρατορικών εικόνων (*Notitia dignitatum*) διακρίνουμε επάνω σε τραπεζί το πορτρέτο κοσμικού αξιωματούχου εκατέρωθεν του οποίου καίνε τέσσερα κεριά τοποθετημένα σε καντηλέρια²⁹⁵².

Στοιχεία κοσμικού και θρησκευτικού χαρακτήρα φαίνεται να συνδυάζονται σε απεικονίσεις καντηλεριών σε Σαρκοφάγο του Μουσείου Tébéssa που χρονολογείται πρίν τον 6ο αι.²⁹⁵³. Στην Ύστερη Αρχαιότητα ο διττός χαρακτήρας, θρησκευτικός και κοσμικός, φαίνεται και σε μία σειρά από άλλα μνημεία²⁹⁵⁴, τα οποία φανερώνουν τη μετάβαση από τη χρήση των καντηλεριών για κοσμικούς λόγους στη θρησκευτική χρήση²⁹⁵⁵ τους η οποία θα επικρατήσει τελικά²⁹⁵⁶.

2.3.1.2 Κοσμική χρήση πολύφωτων

Χρήση πολυκάντηλων διαπιστώνεται και σε κοσμικό περιβάλλον και συγκεκριμένα στο βυζαντινό αυτοκρατορικό παλάτι²⁹⁵⁷. Εξήντα τέσσερα ασημένια πολυκάντηλα δανείστηκαν από την Νέα Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης για τη διακόσμηση του Ιερού Παλατίου με την ευκαιρία της υποδοχής του πρέσβη της Ταρσού από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο και τον γιο του τον Ρωμανό στα 946²⁹⁵⁸.

Μία σειρά από καντηλέρια και πολυκάντηλα²⁹⁵⁹ που βρέθηκαν σε ιδιωτικές οικίες καθιστούν σαφή τη χρήση τους σε οικίες, προφανώς εύπορων ιδιωτών.

Η ανεύρεση ενός παραδείγματος πολυκάντηλου σε ένα πλούσιο σπίτι στις Σάρδεις²⁹⁶⁰, που χρονολογείται μεταξύ του 6ου και 7ου αι., είναι η απόδειξη ότι μπορούσε να χρησιμοποιείται και από απλούς ιδιώτες²⁹⁶¹.

2.3.2 Θρησκευτική χρήση

2.3.2.1 Θρησκευτική χρήση καντηλεριών

Το τελετουργικό της λατρείας των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών εικόνων (*Notitia dignitatum*) στο Βυζάντιο θα ενταχθεί σε χριστιανικό περιβάλλον και τη θέση των αυτοκρατορικών εικόνων θα καταλάβουν εικόνες

2952. DACL, τ. 2.2, λήμμα "candélabre".

2953. DACL, τ. 2.2, λήμμα "candélabre".

2954. DACL, τ. 2.2, λήμμα "candélabre", σ. 1840

2955. Για καντηλέρια και πολύφωτα που βρέθηκαν σε εκκλησιαστικά συμφραζόμενα αλλά και για τον ακριβή τόπο εύρεσης αυτών βλ. Xanthopoulos, *Les lumineaires*, τ. 1, σ. 188, πίν. 3. Για τη θέση των υποστηρικτικών μέσων αλλά και γενικότερα των φωτιστικών στον χώρο των ναών σύμφωνα με τα βυζαντινά τυπικά βλ. Xanthopoulos, *Les lumineaires*, τ. 1, σσ. 191-198

2956. DACL, τ. 2.2, λήμμα "candélabre", σ. 1841.

2957. Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, έκδ. J. J. Reiske, σ. 582, στ. 11-22.

2958. Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, έκδ. J. J. Reiske, σσ. 570-573. Xanthopoulos, *Saint-Tite*, σ. 115.

2959. Xanthopoulos, *Les lumineaires*, τ. 1, σ. 178.

2960. Ellis, *Lighting*, σσ. 69-70.

2961. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 374.

αγίων προσώπων. Συνάγεται, λοιπόν, το συμπέρασμα ότι η χρήση των καντηλεριών έγινε με την εδραίωση της χριστιανικής θρησκείας όχι πια κοσμική αλλά θρησκευτική συνήθεια καθώς στο χριστιανικό τυπικό τη θέση του κοσμικού ηγέτη και της αυλής του έλαβαν ο Χριστός και τα μέλη της ουράνιας αυλής του.

Από την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο έχουμε απεικονίσεις κηροπηγίων σε παραστάσεις θρησκευτικού χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα σε ψηφιδωτό από τη Συρία του 6ου αι., που σήμερα βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο της Δανίας στην Κοπεγχάγη (αρ. ευρ. 15137) (Εικόνα 111). Είναι προφανές ότι καντηλέρια φώτιζαν τα τεκταινόμενα κατά την τέλεση της Θείας Λειτουργίας, όπως μαρτυρούν τα παραδείγματα από τους εκκλησιαστικούς Θησαυρούς της Λαμψάκου²⁹⁶² και της Hama (Εικόνα 583)²⁹⁶³. Στις παλαιοχριστιανικές εκκλησίες τα καντηλέρια δεν τοποθετούνταν στην Αγία Τράπεζα αλλά τη δορυφορούσαν (Εικόνα 111)²⁹⁶⁴. Η αναφορά στο Τυπικό της μονής του Χριστού Παντοκράτορα σε δύο λαμπάδες «παρ' ἑκάτερα δὲ τοῦ σεπτοῦ θυσιαστηρίου»²⁹⁶⁵ ανακαλεί στη μνήμη μας τα δύο καντηλέρια που δορυφορούν τις σορούς νεκρών όπως διακρίνουμε σε σχετικές απεικονίσεις.

Σημαντικά στοιχεία επίσης αντλούμε από τις τοιχογραφίες του 14ου αι. στο Ναό του Σωτήρος Χριστού στη Θεσσαλονίκη, όχι μόνο για τη μορφή των εκκλησιαστικών κηροπηγίων αλλά και για τον ρόλο που αυτά διαδραμάτιζαν στη Θεία Λειτουργία. Εκτός από τη μεμονωμένη λαμπάδα που κρατά ο αναγνώστης έχουμε και καντηλέρια²⁹⁶⁶ (Εικόνα 189) τα οποία ανήκουν μάλλον σε δύο τύπους. Ο πρώτος είναι ένα μανουάλι που φαίνεται να έχει αποσπαστεί από την ξύλινη ή μετάλλινη βάση του για να μετακινηθεί κατά τη Θεία Λειτουργία και ο δεύτερος τύπος είναι ένα καντηλέρι με τρίποδη βάση μικρού ύψους το οποίο θα μπορούσε να είναι επιτραπέζιο και όχι επιδαπέδιο και απεικονίζεται στη Θεία Λειτουργία.

Πληροφορίες για συγκεκριμένη θέση των μανουαλίων διακρίνουμε σε κάτοψη του Καθολικού της Μονής Σινά, σε χαλκογραφία του 1813²⁹⁶⁷ (Εικόνα 821).

Σε σχέση με τις συναγωγές υπάρχουν απεικονίσεις, όπως για παράδειγμα η περίπτωση της Συναγωγής στην Khirbet Susiya, Ισραήλ²⁹⁶⁸ (Εικόνα 822)²⁹⁶⁹, που υπαινίσσονται τη χρήση επτάφωτων λυχνιών αλλά σε κάθε περίπτωση δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι εάν αυτές οι λυχνίες υπήρχαν και ως πραγματικά αντικείμενα που αξιοποιήθηκαν για τον φωτισμό των εβραϊκών συναγωγών.

2962. Buckton, *Byzantium*, σ. 84, αρ. κατ. 76.

2963. Τουράτοσγλου, Χαλκιά, *Θησαυρός Κρατήγυου*, σ. 45.

2964. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 28. Για το θέμα αυτό βλ. επίσης Dix, Jones, *Shape of the liturgy*, σ. 421 και Martigny, *Dictionnaire*, σ. 152, λήμμα "cierges et lampes".

2965. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 39, στ. 172.

2966. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός Σωτήρος*, σ. 96, εικ. 94 και για ένα ακόμη κηροπήγιο, βλ. σ. 93, εικ. 91.

2967. Κουφόπουλος κ.ά., *Χρήση του κεριού*, σ. 265, εικ.12.

2968. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, εικ. 8.

2969. Yeivin, *Khirbet Susiya*.

2.3.2.2 Θρησκευτική χρήση πολύφωτων

Τα πολυκάντηλα, καθώς μπορούσαν να υποστηρίξουν ολόφωτες γυάλινες καντήλες, εξασφάλιζαν διάχυτο φωτισμό και έλυναν το πρόβλημα του γενικού φωτισμού στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές που κατά κανόνα είχαν μεγάλες διαστάσεις. Από το *Liber Pontificalis* πληροφορούμαστε ότι οι πολύτιμες *cosopaе* από ευγενές μέταλλο ήταν τοποθετημένες στο μέσο της βασιλικής (*in gremio basilicae*) και εξυπηρετούσαν τον φωτισμό στην κεντρική ζώνη λατρείας (την Αγία Τράπεζα και γενικότερα τον χώρο γύρω από το πρεσβυτέριο)²⁹⁷⁰. Αυτό το στοιχείο άλλωστε φαίνεται να εξυμνεί και ο Παύλος Σιλεντιάριος όταν στην *Ἐκφρασιν τοῦ ναοῦ ἁγίας Σοφίας* θαυμάζει ιδιαίτερα το αποτέλεσμα του τεχνητού φωτισμού που επιτυγχάνονταν στον κεντρικό θόλο από τα σύνολα των πολυκάντηλων, τα οποία ήταν κρεμασμένα σε σειρές από διευρυνόμενους ομόκεντρους κύκλους αναρτημένους με μακριές αλυσίδες από το γείσο του θόλου και από το εσωτερικό του κελύφους του θόλου (Εικόνα 823)²⁹⁷¹. Επίσης, στον Θησαυρό της Σιών περιλαμβάνονται δώδεκα πολυκάντηλα²⁹⁷².

Στα 622 ο αυτοκράτορας Ηράκλειος προκειμένου να χρηματοδοτήσει²⁹⁷³ τον πόλεμο εναντίον των Περσών, δήμευσε ένα μεγάλο μέρος του Θησαυρού της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη και έλιωσε τα ιερά σκεύη για να τα μετατρέψει σε νόμισμα. Στην περιγραφή αυτού του γεγονότος ο Θεοφάνης αναφέρει ιδιαίτερα ότι ένα μεγάλο μέρος από τα ασημένια πολυκάντηλα της εκκλησίας αφαιρέθηκαν και μετατράπηκαν σε νομίσματα²⁹⁷⁴. Καθίσταται σαφές λοιπόν ότι θα ματαιοπονούσαμε εάν επιδιώκαμε να ανακαλύψουμε τα πολυκάντηλα της Αγίας Σοφίας, που περιγράφει ο Παύλος Σιλεντιάριος. Η μόνη μας ελπίδα για να βρούμε κάποια ίχνη τους είναι να τα αναζητήσουμε στα νομίσματα της εποχής του Ηρακλείου μετά το 622!

Επίσης, παρόλο που η δήμευση του Ηράκλειου αναφέρεται μόνο για την περίπτωση της Αγίας Σοφίας, είναι πιθανόν ότι το έκτακτο αυτό μέτρο επεκτάθηκε και σε άλλες εκκλησίες της Πόλης και πιθανώς και αλλού²⁹⁷⁵.

Η ανακάλυψη του Θησαυρού της Σιών που περιλαμβάνει και μία σειρά από πολυκάντηλα δισκόμορφα, σταυρόσχημα και ορθογώνιου σχήματος σε συνδυασμό με την *Ἐκφρασιν τοῦ ναοῦ ἁγίας Σοφίας* του Παύλου Σιλεντιάριου μας επιτρέπουν να εικάσουμε ότι ανάλογα πολυκάντηλα κοσμούσαν και την Αγία Σοφία (Εικόνα 538). Αφιερωματικές επιγραφές επάνω σε πολυκάντηλα μαρτυρούν ότι αυτά τα αντικείμενα δωρήθηκαν για να χρησιμοποιηθούν σε χώρους λατρείας²⁹⁷⁶.

2970. Pavolini, *Liber Pontificalis*, σ. 116.

2971. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 31.

2972. Boyd, *Service of the Liturgy*, σ. 170.

2973. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 302-303. Βλ. επίσης Boyd, *Metropolitan*, σσ. 6-7 και υποσημ. 12, 13 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

2974. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σσ. 302-303. Βλ. επίσης Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, *Ἱστορία Σύντομος*, σ. 15, Γεώργιος ἁμαρτωλός, *Χρονικόν σύντομον*, στ. 829.

2975. Boyd, *Metropolitan*, σ. 7-8.

2976. Boyd, *Service of the Liturgy*, σ. 178 και Boyd, *Metropolitan*, σ. 10 και σ. 17 όπου προτείνονται πιθανοί λόγοι, που θα μπορούσαν να ερμηνεύουν το γεγονός αυτής της πολυτελούς δωρεάς.

Η σημασία των υποστηρικτικών μέσων των φωτιστικών για τον φωτισμό των χριστιανικών εκκλησιών απηχείται τόσο στο *Liber Pontificalis*²⁹⁷⁷ όσο και στην *Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ ἁγίας Σοφίας* του Παύλου Σιλεντιάριου²⁹⁷⁸. Τη σπουδαιότητα των στηριγμάτων φωτιστικών υποδηλώνει και η συχνή αναφορά τους στα βυζαντινά μοναστικά τυπικά. Ενδεικτικά αναφέρω το *Τυπικόν της μονής του Χριστοῦ Παντοκράτορα* (1136), στο οποίο ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός περιγράφει σχολαστικά τον τύπο και τη θέση των φωτιστικών στις τρεις εκκλησίες του συγκροτήματος²⁹⁷⁹.

Οι συστηματικές ανασκαφές ορισμένων παλαιοχριστιανικών εκκλησιών στην Παλαιστίνη, την Ελλάδα και την Τουρκία παρείχαν εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πληροφορίες που αφορούν την τοποθέτηση των αναρτημένων φωτιστικών μέσα στις εκκλησίες²⁹⁸⁰. Οι ανασκαφές σε εκκλησία του 5ου αι. στη *Nahariya*²⁹⁸¹, η οποία καταστράφηκε από πυρκαγιά, μπόρεσαν να αποκαταστήσουν με ακρίβεια τη θέση 25 αναρτημένων πολυκάντηλων χάρη στην χαρτογράφηση της θέσης της πώσης τους²⁹⁸². Στη ΒΔ εκκλησία στην *Hirpos-Sussita* βρέθηκαν δύο πολυκάντηλα (Εικόνες 824, 825). Το ένα ήταν σε χρήση όταν έγινε ο σεισμός (18 Ιανουαρίου του 749) ενώ το δεύτερο βρέθηκε σε όρθια θέση στο δάπεδο δίπλα στον ανατολικό τοίχο του διακονικού (Εικόνα 753, σημείο Ε) και καθώς του λείπουν οι αλυσίδες του εικάζεται ότι τοποθετήθηκε στη θέση αυτή για φύλαξη²⁹⁸³. Τα φωτιστικά παραμένουν λόγω του αριθμού τους και της ποικιλίας τους το πιο ενδιαφέρον τμήμα του συνόλου του Αγίου Τίτου Γόρτυνας στην Κρήτη. Εκτός από τα πολυάριθμα ασημένια και γυάλινα φωτιστικά, η εκκλησία, με εμβαδό περίπου διακόσια πενήντα πέντε τετραγωνικά μέτρα, κατείχε στην μεσοβυζαντινή εποχή τουλάχιστον τριάντα φωτιστικά, πολυκάντηλα και στηρίγματα κεριών, από κράμα χαλκού²⁹⁸⁴.

Ένας μεγάλος αριθμός φωτιστικών, η πλειονότητα των οποίων είναι πολύφωτα, προέρχονται από τόπους λατρείας και από μοναστηριακά συγκροτήματα²⁹⁸⁵. Ένας μεγάλος αριθμός αντικειμένων ήταν αποθηκευμένα σε αποθήκες και σε παραπληρωματικά θρησκευτικά κτήρια (*Umm er-Rasas*, *Meriamlik*, Μεγάλο τζαμί του *Kairouan*) ή είχαν αφαιρεθεί και αποκρύφθηκαν σε κοντινή απόσταση (Άγιος Τίτος Γόρτυνας, Άγιος Φίλων, *Beth Shean*). Άλλα συνέχισαν να υπηρετούν την αρχική τους λειτουργία (καντηλιέρα στο Σινά, στο Άγιον Όρος και τα Μετέωρα)²⁹⁸⁶. Πολλά θραύ-

2977. Βλ. Geertman, *Illuminazione*.

2978. Βλ. Αντωνιάδης, *Ἐκφρασις*, τ. Α΄, Β΄, Γ΄. Ειδικά για την ανάλυση της Περιγραφῆς των φωτιστικών μέσων που περιγράφει ο Παῦλος Σιλεντιάριος βλ. Fobelli, *Paolo Silenziario*, σσ. 193-207.

2979. Xanthopoulou, *Saint-Tite*, σ. 115.

2980. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 27, όπου παραπέμπει στο Dauphin, Edelstein, *Nahariya*, 103-104 και 113-114, εικ. 24, Gough, *Dağ Pazarı*, σ. 161, εικ. 5 και Παντερμαλής, *Δίον*, σ. 52.

2981. Βλ. Dauphin, Edelstein, *Nahariya*.

2982. Chrzanowski, *Collection Zakos*. Βλ. επίσης Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σσ. 193-194.

2983. Młynarczyk, *Fading lights*.

2984. Xanthopoulou, *Saint-Tite*, σ. 115.

2985. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, πίν. 2.

2986. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 185.

σματα από αλυσίδες ανάρτησης, αποκαλύφθηκαν στην κρύπτη της εκκλησίας της Αγίας Θέκλας στο Meriamlik. Επίσης, αν και εκτός αρχαιολογικού συνόλου επτά πολυκάντηλα με αφιέρωση του πρωτοσπαθάριου Μαρτινίου, που βρέθηκαν στο Ovaakçe, ανήκαν προφανώς σε θρησκευτικό κτήριο²⁹⁸⁷. Στην Κύπρο ένα πολύφωτο προέρχεται από την εκκλησία του Αγίου Σώζοντος στην Κακοπετριά²⁹⁸⁸.

Η σημασία που κατέχουν τα υποστηρικτικά μέσα των φωτιστικών στον εξοπλισμό και τη λειτουργία της Εκκλησίας αποτυπώνεται στον παραλληλισμό της λυχνίας με τη χριστιανική Εκκλησία²⁹⁸⁹ καθώς και με την Παναγία²⁹⁹⁰. Στη βυζαντινή λειτουργία, υμνολογία²⁹⁹¹ και πατρολογία η Παναγία ως υποδοχέας για το μετεμψυχωμένο σώμα του Ιησού, ταυτίστηκε με την κιβωτό που ήταν καμωμένη από καθαρό χρυσό, την τράπεζα του άζυμου άρτου αλλά και την επάφωτη λυχνία²⁹⁹². Στον 21ο οίκο του Ακάθιστου ύμνου η Παναγία αναφέρεται ως φωτοδόχος λαμπάδα, ως λαμπτήρ του αδύτου φέγγους και ως αυτή που ανατέλλει τον πολύφωτον φωτισμόν. Μία περιγραφή που αποτυπώνεται σε μία σειρά απεικονίσεων της μεταβυζαντινής περιόδου με θέμα την «Παναγία ως Φωτοδόχο Λαμπάδα»²⁹⁹³.

Από τις γραπτές πηγές αντλούμε στοιχεία για τη θέση στην οποία τοποθετούνταν μέσα στις εκκλησίες. Αναφέρονται μανουάλια τῆς εισόδου²⁹⁹⁴ ὀκτάφωτα μανουάλια αναμμένα μπροστά από τις δύο προσκυνηματικές εικόνες²⁹⁹⁵ αλλά και δωδεκάφωτα ιστάμενα «ἔμπροσθεν τῆς προκειμένης ἀγίας εἰκόνας τοῦ Σωτῆρος»²⁹⁹⁶ αλλά και «τοῦ τέμπλου μανουάλιον ὀλόκληρον ἐν μετὰ τῶν κηροπηγίων αὐτοῦ»²⁹⁹⁷.

2.3.3 Ταφική χρήση

Μία σειρά απεικονίσεων που προέρχονται από τάφους επιβεβαιώνει τη σύνδεση των καντηλεριών με ταφικά έθιμα και την πιθανότατη χρησιμοποίησή τους κατά τις ταφικές τελετές. Στο εσωτερικό τάφου που ανασκάφηκε στη Θεσσαλονίκη, στην περιοχή του Τελλογλείου Ιδρύματος Τεχνών, εκατέρωθεν της εισόδου απεικονίζεται –ανά ένας– ζεύγος κηροστατών ή κηροπηγίων²⁹⁹⁸ (Εικόνα 826). Ανάλογα κηροπήγια εικονίζονται

2987. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 185.

2988. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 186.

2989. Μάξιμος Ὁμολογητής, *Πρός Θαλάσσιον*, παρ. 63, στ. 287-298.

2990. Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Εἰς τὸ γενέσιον τῆς Θεοτόκου*, σ. 696, στ. 41-45.

2991. Ξυγγόπουλος, *Φωτοδόχος Λαμπάς*, σ. 321.

2992. Revel-Neher, *Menorah*, σ. 115 και υποσημ. 9.

2993. Για απεικονίσεις με το θέμα αυτό ενδεικτικά βλ. Ξυγγόπουλος, *Φωτοδόχος Λαμπάς*, όπου εικόνες με σχέδια σχετικών παραστάσεων. Βλ. επίσης Ασπρά-Βαρδαβάκη, *Μικρογραφίες*, σσ. 34, 100-101 και αρ. 22.

2994. Καταγραφή τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, σ. 567. Μπούρα, *Δύο βυζαντινά μανουάλια*, σ. 134.

2995. *Τυπικὸν Κοσμοσωτείας*, σσ. 44-45, στ. 164-167.

2996. Βλ. *Τυπικὸν Παντοκράτορος*, σ. 39, στ. 165-172.

2997. *Τυπικὸν Πακουριανοῦ*, σ. 123, στ. 1739-1740.

2998. Πελεκανίδου, *Τελλόγλειο*, σ. 195.

σε τάφο της Σόφιας (Εικόνα 827). Σε επιτύμβια στήλη του α΄ μισού του 5ου αι., που εκτίθεται στα Μουσεία του Βατικανού, εκατέρωθεν μίας νεαρής γυναικείας μορφής, παριστάνονται δύο ψηλά κηροπήγια με αναμμένα κεριά²⁹⁹⁹. Σε παράσταση, που προέρχεται από την κατακόμβη του αγίου Ιανουαρίου στη Νάπολη της Ιταλίας και χρονολογείται στον 5ο αι., η επιγραφή που υπάρχει πιστοποιεί ότι τα κηροπήγια είχαν ταφική χρήση. Η παράσταση μάρτυρα που φέρει στεφάνι σε κάλυμμα λειψανοθήκης χρονολογείται στον 4ο αι. και προέρχεται από την Ain Zirara στη Νουμιδία³⁰⁰⁰ (Εικόνα 532).

Δύο βυζαντινές απεικονίσεις με κηροπήγια που χρησιμοποιήθηκαν βρέθηκαν στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου στα Μύρα, σημαντικό προσκυνηματικό κέντρο της Ανατολίας κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο³⁰⁰¹. Οι εικόνες που βρίσκονται επάνω από τη σαρκοφάγο, στον βραχίονα του σταυρού, επιβεβαιώνουν ότι τα κηροπήγια χρησιμοποιούνταν στη διάρκεια κηδειών³⁰⁰².

Το ζεύγος των καντηλεριών σχετίζεται σαφέστατα με την ταφική λειτουργία και για τον λόγο αυτό αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της εικονογραφίας των σκηνών Κοίμησης αλλά και γενικότερα ταφικών σκηνών, όπως για παράδειγμα διακρίνουμε σε μικρογραφία χειρογράφου του Hamilton Psalter, Βερολίνο, Kupferstichkabinett 78.A.9³⁰⁰³ (Εικόνα 828) ακόμη και κοσμικών προσώπων³⁰⁰⁴. Με βάση αυτά τα δεδομένα φαίνεται ότι η χρήση των δύο καντηλεριών που δορυφορούν τον νεκρό υπήρξε διαχρονική και έφτασε έως τις μέρες μας.

2.3.4 Χρήσεις καντηλεριών ως δώρων και ως ανταλλακτικών μέσων

Τα καντηλέρια αναφέρονται ως αυτοκρατορικά αφιερώματα σε ναούς ή ως πολυτελή δώρα σε ξένους ηγεμόνες. Δύο εντυπωσιακά μπρούτζινα μανουάλια περιλαμβάνονταν στα αυτοκρατορικά δώρα που προσφέρθηκαν στον Καρλομάγνο το 807. Στην Αλεξιάδα επίσης αναφέρεται ότι ένα ανάλογο αυτοκρατορικό δώρο προσφέρθηκε στον Σουλτάνο Σαϊσάν³⁰⁰⁵. Στα 1131, ο αρχιεπίσκοπος του Μπάρι έλαβε ως αντάλλαγμα για την πώληση ενός σπιτιού, ένα ζεύγος από ασημένια καντηλέρια (*parium de candelabris argenteis*)³⁰⁰⁶.

2999. Donati, Gentili, *Deomene*, αρ. 57, σ. 112 (Giandomenico Spinola).

3000. Van der Meer, Mohrmann, *Atlas*, αρ. 574-575 και για έγχρωμη φωτογραφία Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 11.

3001. Olcay, *Lighting Methods*, σ. 79-80.

3002. Olcay, *Lighting Methods*, σ. 80.

3003. Walter, *Art and Ritual*, εικ. 52.

3004. Βλ. σχετικά στο κεφ. III: τα κεριά.

3005. Μπούρα, *Δύο βυζαντινά μανουάλια*, σ. 135.

3006. Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 154-155.

Είναι προφανές ότι τη συνήθεια της προσφοράς καντηλεριών ως δώρων τόσο κοσμικών όσο και εκκλησιαστικών απηχούν και τα εικονογραφικά θέματα των τριών στρατηγών μπροστά στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο, όπως για παράδειγμα διακρίνουμε σε τοιχογραφία στον Ναό Αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι Πλάτσας, Μεσσηνία (Εικόνα 829), και των τριών στρατηγών που ευχαριστούν τον άγιο Νικόλαο, όπως στην περίπτωση της απεικόνισης στον προαναφερθέντα ναό επίσης³⁰⁰⁷ (Εικόνα 851), αμφότερα σχετιζόμενα με τα θαύματα του αγίου Νικολάου των Μύρων³⁰⁰⁸.

3007. Patterson-Ševčenko, *Saint Nicholas*, σσ. 283-284, εικ. 28.11 και εικ. 28.12.

3008. Για το θέμα αυτό βλ. Patterson-Ševčenko, *Saint Nicholas*, σσ. 120-129, όπου και όλες οι σχετικές παραπομπές τόσο για τις γραπτές πηγές που διηγούνται το θαύμα της διάσωσης των τριών στρατηγών όσο και για τις απεικονίσεις των εικονογραφικών θεμάτων που σχετίζονται με αυτό.

κεφάλαιο VII:

Φανάρια: μέσα προστασίας φωτιστικών πηγών

1. Εισαγωγή και ορισμός

Στη νέα ελληνική γλώσσα μία από τις ερμηνείες που αποδίδεται στον όρο φανάρι το περιγράφει ως μετάλλινη, κατά κανόνα, κατασκευή περιβλημένη από γυαλί, που χρησιμοποιείται για να προστατεύει από τις καιρικές συνθήκες (αέρας, βροχή) την πηγή τεχνητού φωτός η οποία βρίσκεται τοποθετημένη μέσα σε αυτήν³⁰⁰⁹.

Τα φανάρια ταξινομούνται σε ειδική κατηγορία ως αντικείμενα που φιλοξενούσαν φωτιστικά μέσα στο εσωτερικό τους. Τα ίδια δεν αποτελούσαν φωτιστικές πηγές αυτόφωτες αλλά ετερόφωτες από τα φωτιστικά σκεύη που τοποθετούνταν στο εσωτερικό τους, είτε αυτά ήταν λυχνάρια, είτε κεριά³⁰¹⁰.

2. Ιστορική αναδρομή

Στον αρχαιοελληνικό κόσμο οι αναφορές στις γραπτές πηγές καθιστούν σαφή τη χρήση μετάλλινων και πήλινων λυχνούχων. Ως χάλκινος λυχνούχος έχει ερμηνευθεί σκεύος με διάτρητο σώμα και τρίποδη βάση που απολήγει σε λεοντοπόδαρα και βρέθηκε στον Τάφο Α' του Δερβενίου (Εικόνα 831)³⁰¹¹ αλλά και αντίστοιχο σκεύος προερχόμενο από τη Βεργίνα (Εικόνα 832)³⁰¹².

Οι αρχαίες γραπτές πηγές κάνουν λόγο για πήλινους λυχνούχους ανάλογους με τον πήλινο λυχνούχο του 4ου-3ου αι. π.Χ. από την Κύπρο, που ανήκει στο Βρετανικό Μουσείο (Εικόνα 833) και ανάλογους προερχόμενους από το Παντικάπαιον (Εικόνα 834). Πήλινα ρωμαϊκά αγγεία από την περιοχή της Γαλατίας, που εκτίθενται στο Μουσείο Millau στη Νότια Γαλλία, διαθέτουν διάτρητο σώμα και διαμόρφωση στον πυθμένα που παραπέμπει σε κηροθήκη (Εικόνες 835, 836) και δίνουν την αίσθηση ότι χρησιμοποιήθηκαν ως φανάρια.

Επίσης, στον ελληνορωμαϊκό κόσμο γίνεται λόγος για φανάρια καμωμένα από χαλκό, όπως το μπρούτζινο φανάρι του 1ου αι. που βρέθηκε

3009. Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας, λήμμα «φανάρι». Η μεσαιωνική λέξη φανάρι < φανάριον με αποφυγή της χασμωδίας < αρχαίος φαν(ός) υποκορ. φανάριον > φανάρι.

3010. Bailey, Pottery Lamps. Roman crafts, σ. 93.

3011. Βοκοτοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 217, αρ. κατ. Α4.

3012. Touratsoglou, *Macedoine*, σ. 122, εικ. 152.

στην Πομπηία, Οικία Ι, 14,12 (αρ. ευρ. 43468) (Εικόνες 837, 838)³⁰¹³, ή από σίδηρο ενώ γνωρίζουμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε ξύλο για την κατασκευή του σκελετού των φαναριών³⁰¹⁴. Τα φανάρια με χάλκινο πλαίσιο και διάφανα παράθυρα πρέπει να επινοήθηκαν γύρω στον 1ο αι.³⁰¹⁵. Δύο χάλκινα φανάρια σχεδόν όμοια βρέθηκαν στο Ηράκλειο (Herculaneum) της Καμπανίας και στην Πομπηία. Αυτά επιστέφονται από ημισφαιρικό κάλυμμα που συγκρατιόταν και ανοιγόκλεινε με τη βοήθεια αλυσίδων. Μπορούσαν να φιλοξενούν στο εσωτερικό τους ένα λυχνάρι πήλινο ή μεταλλικό ή έναν πυρσό, όπως διακρίνουμε σε σχεδιαστική απόδοση χάλκινου ρωμαϊκού φαναριού από την Πομπηία (Εικόνα 839)³⁰¹⁶, ή ίσως και κερί ζωικού λίπους ή μελισσόκερο. Το διάφανο τμήμα τους μπορούσε να κατασκευαστεί με διάφορα υλικά. Το πιο σύνηθες διάφανο υλικό που χρησιμοποιήθηκε για να καλυφθούν τα περιφερειακά ανοίγματα των φαναριών ήταν το κέρατο, τις πλάκες του οποίου τις επεξεργάζονταν για να αποκτήσουν το κατάλληλο πάχος. Ήταν υλικό πολύ ανθεκτικό στις υψηλές θερμοκρασίες, στο κρύο και στην υγρασία και γρήγορα φαίνεται ότι η χρήση του επικράτησε σε σχέση με την περγαμνή (δέρμα), την τεντωμένη κύστη (vesica), χρήση της οποίας διακρίνουμε σε φωτιστικά που απεικονίζονται σε σκηνές στη στήλη του Τραϊανού στη Ρώμη³⁰¹⁷ (Εικόνες 840, 841), και το λαδωμένο λινάρι, υλικά που χρησιμοποιήθηκαν σε πρωιμότερα αντικείμενα, από τον 5ο αι. π.Χ. και εξής. Για τη χρήση του κέρατου (cornea) και της κύστης (vesica) στην κατασκευή των ρωμαϊκών φαναριών μας πληροφορεί το απόφθεγμα του Marcus Valerius Martialis, Ρωμαίου ποιητή του 1ου αι.³⁰¹⁸. Έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη ότι φανάρια υαλόφρακτα δεν χρησιμοποιήθηκαν γενικώς πριν τον 7ο αι.³⁰¹⁹. Ωστόσο, η άποψη αυτή φαίνεται ότι έχει αμφισβητηθεί με βάση τις τελευταίες έρευνες και εικάζεται ότι χρήση υαλοστασίων σε φανάρια ίσως να έγινε ήδη από τον 1ο αι. (Εικόνα 837). Συγκεκριμένα, για φανάρι που χρονολογείται στον 1ο αι. και προέρχεται από οικία της Πομπηίας, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα τοιχώματα του φαναριού ήταν καμωμένα από περγαμνή ή κύστη ζώων και κατ' άλλους από γυαλί³⁰²⁰.

Στα ρωμαϊκά χρόνια συνεχίζεται η παράδοση των πήλινων λυχνούχων και απαντούν λυχνούχοι, ανάλογοι με αυτόν που προέρχεται από την Αίγυπτο (1ος αι. π.Χ. - 1ος αι.) και ανήκει στο Μουσείο του Λούβρου με αρ.

3013. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 167.

3014. Οι πληροφορίες αυτές αντλούνται από το Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 167 και οι ίδιες φαίνεται να αναπαράγονται και στο Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 378.

3015. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 167.

3016. DAGR, τ. 3.2, λήμμα "lanterna", σ. 924-925.

3017. Για την ερμηνεία των αντικειμένων που απεικονίζονται στις εικόνες αυτές ως φωτιστικών βλ. σχετικά Seidel, *Künstliches Licht*, σσ. 250-251. Για απεικόνιση που παρουσιάζει αντικείμενα παρόμοιου σχήματος και σε ανάλογα συμφραζόμενα να αποτελούν στηρίγματα για αγαλματίδια βλ. Mansuelli, *La fine del mondo antico*, σε εικόνα στη σ. 16, κάτω αριστερά (ανάγλυφη παράσταση από την Αψίδα του Μεγάλου Κωνσταντίνου στη Ρώμη).

3018. Martial, *Epigrammes* XIV, 62 και Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 19.

3019. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 169.

3020. Beretta, Di Pasquale, *Verre*, σ. 288, αρ. κατ. 3.12.

ευρ. NIII 3183³⁰²¹ (Εικόνες 842). Φαίνεται ότι μόνο η Αίγυπτος, στην Ελληνιστική και στην Αυτοκρατορική περίοδο (τέλη 1ου - τέλη 2ου αι.), είχε γνωρίσει μία σταθερή παραγωγή πήλινων φαναριών³⁰²². Μάλιστα, σε πήλινα ρωμαϊκά ειδώλια απεικονίζεται ο *lanternarius*, δούλος επιφορτισμένος με το έργο της συγκράτησης του φαναριού για τη διευκόλυνση των νυχτερινών μετακινήσεων του κυρίου του στο ύπαιθρο³⁰²³ (Εικόνα 843).

3. Ορολογία

Για να περιγραφούν τα φανάρια στον αρχαιοελληνικό κόσμο χρησιμοποιήθηκαν οι όροι φανός και λαμπτήρ που είχαν γενικό χαρακτήρα και δήλωναν γενικώς ότι έφαινε και έλαμπε αντίστοιχα καθώς και ο όρος λυχνούχος³⁰²⁴. Στον ρωμαϊκό κόσμο χρησιμοποιούνταν οι όροι *lanterna* ή *laterna*, οι οποίοι προέρχονται από το ελληνικό λαμπτήρ³⁰²⁵. Οι όροι φανός και λαμπτήρ μάλιστα χρησιμοποιούνταν συχνότατα για να δηλώσουν και τον πυρσό³⁰²⁶. Η γενική σημασία του όρου λαμπτήρ επέτρεπε σαφώς τη χρήση του για να περιγραφεί ο λυχνούχος³⁰²⁷. Ο όρος λυχνούχος, σύνθετος από το λύχνος και ἔχω, σε χωρίο του 2ου αι. περιγράφεται ως «...σκευός τι ἐν κύκλῳ ἔχον κέρατα, ἔνδον δὲ λύχνον ἡμμένον, διὰ τῶν κεράτων τὸ φῶς πέμποντα»³⁰²⁸. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μία περιγραφή που συμπίπτει με αυτή των φαναριών όπως τα αντιλαμβανόμαστε σήμερα. Χρησιμοποιήθηκε και με την έννοια του λυχνοστάτη αλλά και με την έννοια του καμωμένου με κέρατα φαναριού. Η αρχική σημασία του όρου λυχνούχος στον αρχαίο κόσμο φαίνεται να ήταν λυχνοστάτης και στη συνέχεια φορτίστηκε με την έννοια του φαναριού, όταν το αντικείμενο αυτό πιθανώς δεν περιορίστηκε στο να στηρίζει τα φωτιστικά μέσα αλλά, σε ορισμένες περιπτώσεις, απέκτησε περικλειστή μορφή για να τα δέχεται στο εσωτερικό του προστατεύοντας τη φλόγα τους. Θα μπορούσαμε επίσης να εικάσουμε ότι τα φανάρια υπήρξαν μία βελτιωμένη μετεξέλιξη των καντηλεριών που προορίζονταν να προστατεύουν από τις σπίθες οι οποίες εκπέμπονταν από τη φωτιστική πηγή.

Η διαμόρφωση της βάσης του σκεύους που βρέθηκε στον Τάφο Α' του Δερβενίου³⁰²⁹ (Εικόνα 831), που θυμίζει αυτήν της βάσης των καντηλεριών, φαίνεται να επιβεβαιώνει την άποψη ότι η αρχική μορφή των φανα-

3021. Chrzanowski, *Lumière! Millau*, σσ. 98-99, αρ. N61.

3022. Dunand, *Lanternes*. Βλ. επίσης Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 167.

3023. Žuravlev, *Lighting Equipment*, εικ. 13.

3024. L-S, τ. 3, σ. 69, λήμμα «λυχνούχος».

3025. DAGR, τ. 3.2, σ. 924-925, λήμμα "lanterna".

3026. L-S, τ. 4, σ. 515, λήμμα «φανός». Την εικόνα αυτή για τον πυρσό δίνει, σε μία περίοδο λίγο πριν την Ύστερη Αρχαιότητα, και η αναφορά, στο: Φρύνιχος Αρράβιος, *Σοφιστική προπαρασκευή*, σ. 87, στ. 1-6.

3027. Ίούλιος Πολυδεύκης, *Όνομαστικόν*, βιβλίο 10, ενότητα 116, στ. 9: «ἐκαλείτο δὲ καὶ λαμπτήρ ὁ λυχνούχος...».

3028. Φρύνιχος Αρράβιος, *Σοφιστική προπαρασκευή*, σ. 87, στ. 1-6.

3029. Βοκοτοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 217.

ριών στον αρχαιοελληνικό κόσμο υπήρξε μία μετεξέλιξη των καντηλεριών και ίσως για τον λόγο αυτό αμφότερα χαρακτηρίστηκαν λυχνούχοι.

Οι δύο έννοιες, ωστόσο, φαίνεται ότι εξακολουθούν να συγχέονται, ή καλύτερα να μην διασαφηνίζονται τόσο στην Ύστερη Αρχαιότητα όσο και στο Βυζάντιο. Έτσι, σε κείμενο του 4ου αι. δεν είναι σαφές εάν ο λυχνούχος χρησιμοποιείται με την έννοια του λυχνοστάτη ή του φαναριού: «Καθάπερ γάρ τις ληστής τῆς οἰκίας ἐπιβάς, καθευδόντων ἀπάντων, τὰ πάντα ὑφαιρούμενος, ἐπειδὴν ἴδη τινὰ λύχνον ἄψαντα, καὶ τὸ φῶς σβέννουσι, καὶ τὸν λυχνούχον ἀναιρεῖ, ἵνα μετὰ ἀδείας αὐτῷ τὰ τῶν ἄλλων ὑφαιρεῖσθαι καὶ ἀρπάξῃ»³⁰³⁰. Καθώς όμως η σκηνή που περιγράφεται εκτυλίσσεται σε εσωτερικό οικίας, θεωρείται πιθανότερο ότι έχει την έννοια του λυχνοστάτη. Σε κάθε περίπτωση βέβαια είναι απολύτως σαφής η σχέση του με το λυχνάρι, το οποίο είτε στήριζε είτε φιλοξενούσε στο εσωτερικό του³⁰³¹. Ως συνώνυμοι απαντούν οι όροι και στο Λεξικό του Ησύχιου³⁰³².

Σε κάποιες περιπτώσεις διαπιστώνουμε ότι ο όρος λυχνούχος έχει ερμηνευθεί ως φανός και λαμπτήρ³⁰³³. Ο λεξικογράφος Φώτιος (9ος αι.), αναφέρει ότι: «Λυχνούχος φανός· λαμπτήρ. Λυχνοκαυταί οὐχὶ λυχνοκαΐαι. Λυχνούχον τὸν κεράτινον φανόν, ἀπὸ τοῦ λύχνον ἐν αὐτῷ περιέχεσθαι· φανός δὲ ἢ ἐκ ξύλων λαμπάς· Φιλιππίδης· ἐγένοντο δὲ καὶ ἐκ τῶν καθαρῶν καὶ διαφανῶν δερμάτων λαμπτήρες· καὶ κεραμεοὶ διατετρημένοι, ὥστε διαφαίνειν· οὕτως Ἀριστοφάνης»³⁰³⁴. Στην παραπάνω αναφορά γίνεται λόγος για κεράτινο φανό, ο οποίος στο εσωτερικό του περιείχε λυχνάρι αλλά και για λαμπτήρες, προφανώς φανάρια, αποτελούμενα από διαφανή δέρματα. Τέλος, επιβεβαίωση της συνέχισης της ελληνορωμαϊκής παράδοσης στην Ύστερη Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο σε σχέση με τα φανάρια αποτελεί η περίπτωση των πήλινων λυχνούχων, που εύστοχα χαρακτηρίστηκαν ως «κεραμεοὶ διατετρημένοι».

Ο όρος φανίον χρησιμοποιείται στην ανώνυμη πραγματεία Περὶ Στρατηγίας των μέσων του 6ου αι. για να περιγράψει μία ιδιότυπη μορφή φαναριού προοριζόμενου για νυχτοπόλεμο: «κατανέφου δὲ ὄντος τοῦ ἀέρος ὥστε παρ' ἡμῶν μὴ ὄρασθαι τοὺς ἀστέρας, προάγειν ἡμῶν τοὺς τε μάλιστα τὴν ὁδὸν γινώσκοντας καὶ τὸ τῶν πολεμίων στρατόπεδον, ἐπὶ δοράτων ἀνηρητῆμενα φανία κατέχοντας. τὸ δὲ φανίον ἔστω τετράπλευρον, δέρρεσι τεταμέναις περιειλημμένον. τῶν δὲ πλευρῶν αἱ μὲν τρεῖς μελαίνας ἐχέτωσαν δέρρεις, μία δὲ λευκὸν δι' οὗ τὸ λαμπάδιον διαφαίνεται τοῖς κατόπιν βαδίζουσι»³⁰³⁵.

Μία παράμετρο που πρέπει να λάβουμε υπόψη είναι ότι κατά την πάροδο του χρόνου οι αναφορές των λεξικογράφων συχνά απηχούν όχι μόνο τους όρους της εποχής τους αλλά και παλιότερων περιόδων. Επίσης,

3030. Ἰωάννης Χρυσόστομος, Περὶ ταπεινοφροσύνης, σ. 313, στ. 63 ἕως σ. 314, στ. 5.

3031. Μάλιστα, λαμβάνοντας υπόψη αυτή τη διαπίστωση θα χρησιμοποιήσω τον όρο λυχνούχο για να περιγράψω μόνο εκείνα τα φανάρια που διέθεταν λυχνάρι ως φωτιστική πηγή.

3032. Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, Λεξικόν, λήμμα «φανός»: «φανόν. Αττικοὶ δὲ λυχνούχον ἐκάλου, ὃν ἡμεῖς φανόν».

3033. *Suidae lexicon*, Λ, αρ. 881, στ. 1, λήμμα «λυχνούχος».

3034. Φωτίου του Πατριάρχου Λέξεων συναγωγή, Λ, σ. 238, στ. 3-10.

3035. Dennis, *Three Byzantine military treatises*, σ. 116, στ. 24-30.

όπως για την Αρχαιότητα έτσι και για τον βυζαντινό κόσμο η διασάφηση των όρων που σχετίζονται με τα φανάρια φαίνεται να γίνεται εφικτή εάν δεχθούμε ότι τόσο ο όρος φανός όσο και ο λαμπτήρ απηχούν έννοιες γενικού χαρακτήρα και χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν οτιδήποτε φαίνεται³⁰³⁶, δηλαδή φωτίζει, και οτιδήποτε λάμπει αντίστοιχα³⁰³⁷. Άλλωστε, τη συνέχιση της χρήσης του όρου φανός, για να δηλώνει, πιθανώς ανάμεσα σε άλλα φωτιστικά³⁰³⁸, και τον πυρσό, επιβεβαιώνει με γλαφυρό τρόπο η αναγραφή του σε μικρογραφία χειρογράφου του 11ου αι. που αναπαριστά νυχτερινό ψάρεμα (Εικόνα 34)³⁰³⁹.

Οι αναφορές «φανάρια χαλκᾶ κοσκινωτὰ»³⁰⁴⁰, «φανάριον χαλκοῦν»³⁰⁴¹, πιστοποιούν ότι ήδη από τον 10ο αι. χρησιμοποιούνταν ο όρος φανάριον. Το πέραςμα από τον φανό στο φανάριον μας περιγράφει ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης: «Καὶ τὸ φανίον δὲ τὸ ἐκ τοῦ φανοῦ παράγωγον, οὗ ἡ χρῆσις παρὰ Μενάνδρω. Οὗ φανίου τὸ ὑποκόρισμα, παράγει καὶ τὸ ἰδιωτικῶς λεγόμενον φανάριον»³⁰⁴². Από το φανίον, το οποίο χαρακτηρίζεται ως υποκοριστικό του φανού, δηλώνεται καθαρά ότι οδηγούμαστε στη λέξη φανάριον. Η χρήση του υποκοριστικού του φανού, φανίον, που εξελίσσεται σε φανάριον για να φτάσει στον όρο φανάρι στις μέρες μας, υποδηλώνει μία σημαντική λεπτομέρεια. Πιθανώς, η ήπια φλόγα που χρησιμοποιούνταν στο εσωτερικό των φαναριών: λυχνάρι, κεριά ή μικροί πυρσοί οδήγησαν στη χρήση του υποκοριστικού φανίον για να το αντιδιαστείλουν με τον φέροντα έντονη φλόγα φανόν. Παράλληλα, η παραπάνω αναφορά φανερώνει καθαρά τη χρήση του όρου φανάριον στη δημόδη γλώσσα του 12ου αι. Ωστόσο, εάν σκεφτούμε ότι ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται, όπως προαναφέρθηκε, και από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο στον 10ο αι., αλλά και στο Τυπικόν της μονής Παντοκράτορος («...ἐντὸς φαναρίων», «ἑτέρα μετὰ φαναρίου κανδηλα μία»)³⁰⁴³ τότε διαπιστώνουμε ότι ο όρος αυτός προφανώς δεν περιοριζόταν στη δημόδη γλώσσα.

Η εξέλιξη του εικονογραφικού τύπου της Προδοσίας του Ιούδα, καθώς βασίζεται στην ακόλουθη ευαγγελική περιοκοπή: (Ιωάν. ιη΄ 3): «ὁ οὖν

3036. L-S, τ. 4, σ. 511, λήμμα φαίνω.

3037. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Α΄, σ. 80. Ο Κουκουλές αναφέρει πως η λέξη φανός χρησιμοποιούνταν στην εποχή του σε διάφορα μέρη του ελλαδικού χώρου αλλά με διαφορετικές σημασίες. Στη Ρόδο φανός λεγόταν η λάμπα. Στην Κω φανός ονομαζόταν ο λύχνος του φαναριού, στην Αίνο η κανδηλήθρα, στη Γορτυνία και στο Βελβενδό της Μακεδονίας η φλόγα του λυχναριού που έκαιγε. Τέλος, φανό στο Φανάρι της Πόλης και αλλού ονόμαζαν φανοειδές αντικείμενο πάνω στο οποίο άπλωναν για να στεγνώσουν τα πλυμένα ρούχα.

3038. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Α΄, σ. 80.

3039. Βλ. Hetherington, Forman, *Les Byzantins*, σ. 79.

3040. Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, έκδ. J. J. Reiske, τ. 1, σ. 472.1 έως σ. 472.8.

3041. Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, έκδ. J. J. Reiske, τ. 1, σ. 474.1 έως 474.9.

3042. Ο Κουκουλές επισημαίνει ότι κατά τον 12ο αι. η λέξη φανός χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει τον ναυτικό φανό με την έννοια του φάρου ή του φωτιστικού σήματος για διευκόλυνση της ναυσιπλοΐας, επιβεβαιώνοντας σε μία ακόμη περίπτωση τη γενική χρήση του όρου φανός. Βλ. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Α΄, σ. 79.

3043. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σσ. 75, στ. 760-761.

Ἰούδας λαβὼν τὴν σπεῖραν καὶ ἐκ τῶν ἀρχιερέων καὶ [ἐκ] τῶν Φαρισαίων ὑπηρέτας ἔρχεται ἐκεῖ μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων καὶ ὄπλων», φαίνεται να αποτελεί και έναν οδηγό για τη διαφορετική ερμηνεία του όρου φανός στην πορεία του χρόνου. Με βάση τις απεικονίσεις του θέματος που μελετήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας³⁰⁴⁴ καταλήγω στο συμπέρασμα ότι, ενώ στην Ὑστερη αρχαιότητα ο όρος φανός φαίνεται ότι ταυτίζεται με τον πυρσό (Εικόνα 26), από τον 13ο αι. και έπειτα ο όρος φανός μάλλον εκλαμβάνεται και ως φανάρι (Εικόνες 59, 844)³⁰⁴⁵.

4. Τα φανάρια στην Ὑστερη Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο

Στην Ὑστερη Αρχαιότητα φαίνεται να συνεχίζεται μία παράδοση που δημιουργήθηκε σχετικά με τα φανάρια τόσο στον αρχαιοελληνικό όσο και στο ρωμαϊκό κόσμο³⁰⁴⁶.

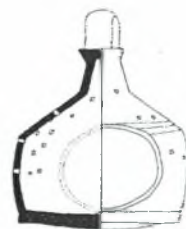
4.1 Τυπολογία φαναριῶν στο Βυζάντιο

Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τα φανάρια σε δύο μεγάλες κατηγορίες: φανάρια που διαθέτουν δακτύλιο συγκράτησης ή ανάρτησης στην απόληξή τους και φανάρια με υποστήριγμα στη βάση τους ή λαβές στην περιφέρειά τους.

4.1.1 Φανάρια που διαθέτουν δακτύλιο συγκράτησης ή ανάρτησης στην απόληξή τους

4.1.1.1 Πήλινα φανάρια

Η αναφορά «κεραμεοῖ διατετηρημένοι» καθιστά σαφή τη χρήση των πήλινων λυχνούχων στο Βυζάντιο³⁰⁴⁷. Άλλωστε, όπως συμβαίνει σε όλες τις περιπτώσεις κεραμικών αντικειμένων, έτσι και εδώ αποδεικνύεται ότι ο πηλός αποτελεί υλικό που επιβιώνει στο πέρασμα του χρόνου, καθώς δύσκολα καταστρέφεται και σε καμία περίπτωση δεν ανακυκλώνεται. Παράλληλα, καθώς αποτελούσε υλικό προφανώς χαμηλού κόστους και χωρίς ιδιαίτερες κατασκευαστικές δυσκολίες, ίσως τα πήλινα φανάρια ήταν πε-

3044. Βλ. αναλυτική παρουσίαση του εικονογραφικού θέματος στο κεφάλαιο για τους πυρσούς.

3045. Cutler, Nesbitt, *Arte bizantina*, σ. 307.

3046. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σσ. 164-167. Οι ίδιες πληροφορίες φαίνεται να αναπαράγονται στο Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, σ. 378. Επίσης DAGR, τ. 3.2, λήμμα "lanterna", σ. 924-925 και DACL, τ. 8.1, λήμμα "Lanterne", στ. 1314-1321. Για φανάρια προερχόμενα από τον ελληνορωμαϊκό κόσμο βλ. κυρίως τη θεμελιώδη μελέτη του Loeschke, *Antiken Laternen*, καθώς και την πιο πρόσφατη μελέτη των Feugère, Garbsch, *Römische Bronzelaternen*. (Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον M. Feugère για την αποστολή του συγκεκριμένου άρθρου που μου έδωσε τη δυνατότητα να σχηματίσω μία σφαιρική εικόνα για τα φανάρια του ρωμαϊκού κόσμου).

3047. *Φωτίου του Πατριάρχου Λέξεων συναγωγή*, Λ, σ. 238, στ. 3-10.

ρισσότερα σε σχέση με τα καμωμένα από άλλα υλικά φανάρια. Καθώς μάλιστα θα ήταν ευαίσθητα σε περίπτωση πτώσης ή κρούσης, ίσως συχνά να υπήρχε η ανάγκη για ανανέωσή τους.

Οι πήλινοι λυχνούχοι επέτρεπαν τη μετακίνηση των λυχναριών στο ύπαιθρο ή την τοποθέτησή τους στους εσωτερικούς χώρους, όταν αυτοί αναρτούνταν από την οροφή ή από στηρίγματα πακτωμένα στους τοίχους. Μικρότερες πιο κομψές εκδοχές κατασκευασμένες από λεπτό πηλό χρησιμοποιήθηκαν ως φανάρια-βωμοί (lantern shrines) και συχνά περιελάμβαναν ένα κεφάλι, ζώο ή ολόκληρη μορφή στο πάνω μέρος του λυχνούχου³⁰⁴⁸. Στο σύνολο τους τα αντικείμενα αυτά ήταν εφοδιασμένα με δακτύλιο ή λαβή συγκράτησης ή ανάρτησης –σε όσα απουσιάζει η λαβή ή ο δακτύλιος υπάρχουν ίχνη τους που πιστοποιούν την αρχική παρουσία τους– και είχαν διαμορφωμένο στην περιφέρειά τους άνοιγμα για να εισέρχονται σε αυτά τα λυχνάρια με τρόπο ώστε να φωτίζουν χωρίς να σβήνει η φλόγα τους από τον άνεμο³⁰⁴⁹ (Εικόνα 231). Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι σε ορισμένες περιπτώσεις τα πήλινα φανάρια συγκρατούνταν από σχοινιά προσαρτημένα στο δακτύλιο ή τη λαβή ανάρτησης. Ο λόγος ήταν για να αναρτηθούν σε καρφιά ή πείρους στερεωμένους σε τοίχους³⁰⁵⁰.

Μία σειρά από αντικείμενα που βρέθηκαν σε ανασκαφές³⁰⁵¹, όπως για παράδειγμα ο πήλινος λυχνούχος από την Αίγυπτο (Karanis) του όψιμου Ζουπρώιμου 4ου αι. με γραπτή διακόσμηση³⁰⁵² (Εικόνα 845), ο πήλινος λυχνούχος από την Αίγυπτο του 4ου - 5ου αι.³⁰⁵³ (Εικόνα 846), το πήλινο φανάρι του 5ου-6ου αι. από τον Λιμένα Θάσου³⁰⁵⁴ (Εικόνα 847), τα φανάρια που βρέθηκαν στην περιοχή της Παλαιστίνης και χρονολογήθηκαν στο τέλος του 5ου - αρχές 6ου αι.³⁰⁵⁵, το φανάρι από το Μοναστήρι του Αγίου Λωτ στο Deir 'Ain 'Abata της Ιορδανίας, που χρονολογείται στον 5ο-6ο αι. (Εικόνα 848)³⁰⁵⁶, το πήλινο φανάρι του 5ου-7ου αι. από ανασκαφές στην Κωνσταντινούπολη³⁰⁵⁷ (Εικόνα 849), το πήλινο φανάρι του 6ου αι. από τα Γέρασα³⁰⁵⁸, οι πήλινοι λυχνούχοι του 6ου-7ου αι. από το «Επισκοπείο Σάμου»³⁰⁵⁹ (Εικόνες 850, 851), το βυζαντινό φανάρι που θυμίζει στην κατασκευή του κλειστό μεταφορικό

3048. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 82, αρ. 28 και Shier, *Terracotta Lamps*, σ. 8.

3049. Bagatti, *Incensieri*, σ. 39 όπου μάλιστα ο συγγραφέας θεωρεί ότι ίσως στην Παραβολή των Παρθένων γίνεται λόγος για λυχνάρια που θα μεταφέρονταν με ένα παρόμοιο σκεύος όπως τα φανάρια αυτά.

3050. Gazda, *Karanis* στην ενότητα *Domestic life*, *The Furnishings*.

3051. Sordini, Villeneuve, *Céramique byzantine*, σ. 202, εικ. 5: 8 αλλά και DACL, τ. 8.1, λήμμα "Lanterne", στ. 1319, εικ. 6769, 6770.

3052. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 82, αρ. 28.

3053. Effenberger κ.ά., *Christen am Nil*, αρ. 230.

3054. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 301, αρ. κατ. 325.

3055. Giuntella, κ.ά., *Mensae e riti*, σσ. 78-79, 99 και εικ. 70, 71. Βλ. επίσης Hadad, *The oil lamps*, σ. 144, αρ. 528, 529 για θραύσματα βυζαντινών φαναριών του 5ου-6ου αι. από την Bet Shean, στην περιοχή του σημερινού Ισραήλ.

3056. Εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο.

3057. Işığinda, *Istanbul'un 8000 yılı*, σ., αρ. Y38.

3058. Gawlikowski, *Church of Bishop Marianos*, σσ. 148-149, εικ. 7.

3059. Γερούση, *Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων*, πίν. 51δ, ε.

σκεύος και βρέθηκε στην Πλατεία των Μαρτύρων, στη Βυρητό³⁰⁶⁰ (Εικόνα 852), πιστοποιούν ότι τα γνωστά από τον αρχαιοελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο³⁰⁶¹ πήλινα φανάρια επιβίωσαν και στην Ύστερη Αρχαιότητα συνεχίζοντας ουσιαστικά την παράδοση αιώνων.

4.1.1.1 Α Τεχνολογία πήλινων λυχνούχων

Από τα παραδείγματα λυχνούχων που διασώθηκαν διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για τροχήλατα σκεύη τα οποία μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις κατασκευάστηκαν αρχικά με σχήμα ανάλογο με αυτό ορισμένων κλειστών κεραμικών σκευών, όπως φαίνεται ότι συνέβη με τον πήλινο λυχνούχο του 6ου-7ου αι. από το «Επισκοπείο Σάμου» και το φανάρι που βρέθηκε στην Πλατεία των Μαρτύρων, στη Βυρητό (Εικόνες 851, 852), και στη συνέχεια μετασκευάστηκαν ώστε να χρησιμοποιηθούν ως φανάρια. Η μετασκευή περιλάμβανε: α. την τροποποίηση του στομίου και την προσθήκη δακτυλιόσχημης λαβής στη θέση αυτή, προφανώς όσο ο πηλός ήταν ακόμη νωπός, β. την αφαίρεση ενός τμήματος του σώματος του αγγείου για να δημιουργηθεί η θυρίδα εισαγωγής του λυχναριού, και γ. τη διάνοιξη διαμπερών οπών στην περιφέρεια του σκεύους ή στο επάνω μέρος του λυχνούχου (Βλ. σχετικά Εικόνες 230, 848, 850).

Οι διατρήσεις στην περιφέρεια του σκεύους και η ίδια η δακτυλιόσχημη λαβή ή ίχνη της ύπαρξής της αποτελούν ενδείξεις για να ταυτιστούν θραύσματα αγγείων ως τμήματα λυχνούχων. Ωστόσο, στις περιπτώσεις κατά τις οποίες όστρακα πήλινων αγγείων με διαμπερείς οπές βρίσκονται σε ανασκαφές πρέπει να είμαστε προσεκτικοί, καθώς αυτά μπορεί να προέρχονται από ηθμούς (στραγγιστήρια), όπως αυτός του 6ου-7ου αι. από το «Επισκοπείο Σάμου»³⁰⁶² (Εικόνα 853) ή στην περίπτωση που έχουν καπνό στην εσωτερική τους επιφάνεια ίσως να αποτελούσαν τμήματα από καπνιστήρια μελισσοκομίας. Δεν θα πρέπει να αποκλείουμε την πιθανότητα θραύσματα διάτρητων κεραμικών να προέρχονται από πήλινα θυμιατήρια (Εικόνα 854)³⁰⁶³. Ένα στοιχείο που θα μπορούσε να αποτελέσει κριτήριο για το διαχωρισμό πήλινων διάτρητων θραυσμάτων είναι ο τρόπος διαμόρφωσης των οπών, δηλαδή εάν διανοίγονταν προς την εσωτερική τους επιφάνεια ή αντίστροφα. Στους ηθμούς είναι λογικό οι οπές να διανοίγονταν από μέσα προς τα έξω για να παραμένει λεία και λειτουργική η εσωτερική τους επιφάνεια. Για τους λυχνούχους μάλλον θα ήταν πιο πρακτικό να διανοίγονται οι οπές από έξω προς την εσωτερική τους επιφάνεια³⁰⁶⁴.

Φαίνεται ότι οι πήλινοι λυχνούχοι με συμπαγές σώμα (Εικόνες 845,

3060. Aubert, Nicolaïdes, *Céramiques byzantines*, σ. 241, εικ. 2, αρ. 24.

3061. Zhuravlev, *Medieval Rus'*.

3062. Για ηθμό 6ου-7ου αι. βλ. Γερούση, *Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων*, αγγεία 6ου αρχές 7ου αι., πίν. 50β.

3063. Ως θυμιατήρια με διάτρητο κάλυμμα στη μία περίπτωση και διάτρητο σώμα στη δεύτερη παρουσιάζονται πήλινα σκεύη στο Bagatti, *Incensieri*, σ. 36, εικ.1 και 2 αντίστοιχα. Σύμφωνα με τον συγγραφέα το πρώτο χρονολογείται στον 1ο-2ο αι. και το δεύτερο είναι οψιμότερο.

3064. Την παρατήρηση οφείλω στη Δήμητρα Μπακιρτζή.

846) προορίζονταν πιθανώς απλώς για τη μεταφορά των λυχνών³⁰⁶⁵ ενώ οι «διατετρημένοι» κεραμικοί λυχνούχοι (Εικόνες 847-849) προφανώς αξιοποιούνταν για να διαχέουν το φως τους, όπως δηλώνεται σε σχετικό χωρίο: «καὶ κεραμεοὶ διατετρημένοι, ὥστε διαφαίνειν»³⁰⁶⁶, ή ως προστατευτικά στηρίγματα των λυχναριών σε ημιυπαίθριους ή κλειστούς χώρους. Προορίζονταν πιθανώς για την ανάρτηση των λυχναριών ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος πτώσης τους ή πρόκλησης πυρκαγιάς. Χρησιμοποιούνταν επίσης, ίσως, για να τοποθετούνται σε ημιυπαίθριους χώρους ώστε να αποτρέπουν το σβήσιμο των λυχναριών που φιλοξενούσαν στο εσωτερικό τους και σε κλειστούς χώρους για να περιορίζουν τις ανεπιθύμητες συνέπειες της ανοιχτής φλόγας, όπως ο κίνδυνος πρόκλησης πυρκαγιάς και ο περιορισμός του ανεπιθύμητου καπνού. Στη Μέση Βυζαντινή περίοδο, είναι λογικό, η τύχη των πήλινων φαναριών που προορίζονταν για να δεχθούν στο εσωτερικό τους λυχνάρια καμωμένα με μήτρα να ακολουθήσε την τύχη των καμωμένων με μήτρα λυχναριών, δηλαδή τον περιορισμό και την παύση της παραγωγής τους, καθώς ίσως ήταν δύσκολο να τοποθετούνται ανοιχτά λυχνάρια μέσα σε λυχνούχους. Η μετακίνησή τους θα προκαλούσε σίγουρα το χύσιμο της μεγαλύτερης ποσότητας του υγρού καυσίμου. Στην περίπτωση αυτή βέβαια ίσως τα στερεά καύσιμα να έδιναν τη λύση.

Στους υστεροβυζαντινούς χρόνους η ύπαρξη λυχνούχων μαρτυρείται από απεικονίσεις τους σε παραστάσεις όπως ο Μυστικός Δείπνος³⁰⁶⁷, για παράδειγμα σε τοιχογραφία της Μονής Μεγάλου Μετεώρου³⁰⁶⁸ (Εικόνες 855, 856) και η Προδοσία του Ιούδα³⁰⁶⁹ (Εικόνες 857, 858). Το γεγονός ότι η παράδοση των πήλινων λυχνούχων διατηρήθηκε στην Ανατολή, όπως ενδεικτικά φαίνεται σε πήλινους λυχνούχους από τη Νισαπούρ (Nishapur) του Ιράν³⁰⁷⁰ (Εικόνα 859), αλλά και εφυαλωμένα φανάρια της περιόδου μεταξύ 11ου-14ου αι.³⁰⁷¹ μας κάνει να υποθέσουμε ότι εάν κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους η χρήση πήλινων λυχνούχων είχε εκλείψει, είναι πιθανόν η αναβίωση της χρήσης τους στην Ύστερη Βυζαντινή περίοδο να εκπορεύθηκε μέσω του κόσμου της Ανατολής.

4.1.1.2 Μετάλλινα φανάρια³⁰⁷²

Ως λυχνούχος έχει ερμηνευθεί μετάλλινο αντικείμενο του 6ου αι. από τη Συλλογή του Dumbarton Oaks (BZ. 1950.33)³⁰⁷³ (Εικόνα 860), που διαθέτει κάλυμμα με στροφία, κοσμημένο με θεατρικές μάσκες και στις τέσ-

3065. Bagatti, *Incensieri*, σ. 41.

3066. *Φωτίου του Πατριάρχου Λέξεων συναγωγή*, Λ, σ. 238, στ. 3-10.

3067. Για απεικόνιση πήλινου λυχνούχου σε μεταβυζαντινή παράσταση Μυστικού Δείπνου βλ. Garidis, *Peinture*, εικ. 123.

3068. Χατζηδάκης, Σοφιανός, *Μετέωρο*, σ. 27.

3069. Χατζηφώτης, *Μακεδονική Σχολή*, αρ. 107.

3070. Wilkinson, *Nishapur*, σ. 343, αρ. 52, 53.

3071. Feherveri, Tareq Rajab, σσ. 142-143, αρ. 176-178.

3072. Βλ. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 5 όπου αναφέρεται ότι τα φανάρια κατασκευάζονταν από πήλο, κράματα χαλκού και περιστασιακά από καλάμια.

3073. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 40, αρ. κατ. 2.

σερις πλευρές και απολήγει σε κρίκο που προοριζόταν για ανάρτηση. Μέρος ενός μετάλλινου δακτυλίου για την αλυσίδα ανάρτησης διασώζεται ακόμη στο επάνω μέρος του καλύμματος. Παρόμοιο αντικείμενο του 5ου-7ου αι. προερχόμενο από την Ιδιωτική Συλλογή του Christian Schmidt, έχει ερμηνευθεί ως θυμιατήριον³⁰⁷⁴ (Εικόνα 861). Η Μ. Παρανή διαφωνεί για την ερμηνεία αυτή διατυπώνοντας το επιχείρημα ότι τα τοιχώματα είναι διάτρητα³⁰⁷⁵ και τα φανάρια ξεχωρίζουν από τα θυμιατήρια, αφού τα τελευταία έχουν συμπαγή τοιχώματα για να περιέχουν και να διατηρούν τα φλεγόμενα κάρβουνα³⁰⁷⁶. Ωστόσο, πρόκειται για επιχείρημα που αποδυναμώνεται από την ύπαρξη αντικειμένων με παρόμοια διάτρητα τοιχώματα τα οποία αποτελούσαν σίγουρα θυμιατήρια³⁰⁷⁷. Από την άλλη πλευρά, την ερμηνεία των αντικειμένων ως λυχνούχων ενισχύει η σχέση του σχήματός τους με τα μικρογραφικά πήλινα ρωμαϊκά φανάρια (βλ. Εικόνα 862)³⁰⁷⁸ και με κτηριόσχημο αντικείμενο των αυτοκρατορικών χρόνων, σήμερα στο Römisch-Germanisches Zentralmuseum στο Μάιντς, το οποίο επίσης έχει ερμηνευθεί ως λυχνούχος και απομεινεία αρχαίο ναό. Με τον τρόπο αυτό συνδέεται περισσότερο με τον αρχαίο κόσμο και λιγότερο με τη χριστιανική λατρεία³⁰⁷⁹ (Εικόνα 863). Οι λυχνούχοι αυτοί φαίνεται ότι προορίζονταν για ιδιωτική λατρεία και ήταν προορισμένοι μάλλον για να είναι αναρτημένοι με τη χρήση αλυσίδας ή σχοινιού σε σταθερή θέση παρά για να αξιοποιούνται κατά τις μετακινήσεις³⁰⁸⁰. Οι λυχνούχοι της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου δεν έχει διαπιστωθεί εάν είχαν θέση στη χριστιανική ιδιωτική λατρεία.

Σε κάθε περίπτωση τα προαναφερθέντα παραδείγματα θέτουν ένα ζήτημα διάκρισης της χρήσης των αντικειμένων, που ερμηνεύονται άλλοτε ως θυμιατήρια και άλλοτε ως λυχνούχοι.

Μετάλλιο φωτιστικό αντικείμενο από την Αίγυπτο σε σχήμα κυλινδρικού φαναριού, που κοσμεύεται με μορφές του Μαρσύα και χρονολογείται στον 4ο-5ο αι.³⁰⁸¹ (Εικόνα 864), αντανakλά περισσότερο τη συνέχεια της ρωμαϊκής παράδοσης, καθώς το κυλινδρικό του σχήμα και η διαμόρφωση του καλύμματος και των αλυσίδων του παραπέμπουν σε ρωμαϊκά φανάρια³⁰⁸². Στοιχείο που το διακρίνει σε σχέση με αυτά αποτελεί το γεγονός ότι δεν διαθέτει μεγάλα ενιαία ανοίγματα ανάμεσα στα κάθετα δομικά του στοιχεία, τα οποία θα καλύπτονταν από διαφανή ή ημιδιαπερατά υλικά, όπως το δέρμα, ή το γυαλί, αλλά αποτελείται από διάτρητο μετάλλιο σώμα. Σε αντίθεση με τα πήλινα φανάρια, επενδύεται με συμβολικό θέμα το οποίο παραπέμπει στην κυρίαρχη, κατά την εποχή της δημιουργίας του,

3074. Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 155, σ. 121 και Χατζητρύφωνος, *Ἐπιπέδω, Ἀρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 52, σσ. 296-297.

3075. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 40, αρ. κατ. 2.

3076. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 5.

3077. Bénazeth, *Metal*, σ. 107.

3078. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 40, αρ. κατ. 2.

3079. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, εικ. 17.

3080. Dunand, *Lanternes*, σσ. 71-97.

3081. Althaus, Sutcliffe, *Byzantium*, αρ. κατ. 143.

3082. DACL, τ. 8.1, λήμμα "Lanterne", στ. 1317-1318 και εικ. 6767, 6768.

χριστιανική θρησκεία. Στα τρία διάτρητα διάχωρα παρεμβάλλονται μορφές του Μαρσούα δεμένου σε δέντρο. Εδώ οι κόπτες τεχνίτες επέλεξαν το θέμα της αναπαράστασης της νίκης του νέου επάνω στο παλιό, του φωτός του Χριστιανισμού επάνω στις παλιές ειδωλολατρικές ιδέες³⁰⁸³. Το στοιχείο αποτελεί μία σαφή ένδειξη ότι το φανάρι, μολονότι συνεχίζει τη ρωμαϊκή παράδοση των φαναριών, απηχεί τη χρήση ανάλογων φαναριών από τους χριστιανούς. Στη βάση του φαναριού διαμορφώνεται σύμφωνα με τους μελετητές του μία «κηροθήκη» (candle-holder)³⁰⁸⁴. Η ύπαρξη και μόνο της κηροθήκης εξαλείφει την πιθανότητα να τοποθετούνταν στο φανάρι αυτό λυχνάρια και καθιστά σαφές ότι στη λειτουργία παρόμοιων φαναριών αξιοποιείται μία λογική διαφορετική από αυτή των πήλινων λυχνούχων.

Τέλος, η διάτρητη επιφάνεια του σώματός του φαναριού παραπέμπει στην αναφορά του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου σε «φανάρια χαλκᾶ κοσκινωτά»³⁰⁸⁵. Μπορούμε να εικάσουμε ότι φανάρια σαν αυτό είναι πιθανόν ότι επιβίωσαν και σε μεταγενέστερες από την Ύστερη Αρχαιότητα. Άλλωστε, σύγχρονο με την προηγούμενη αναφορά (10ος αι.) φανάρι της ίδιας λογικής, προέρχεται από το Ιράν (Εικόνα 865)³⁰⁸⁶. Η ακόλουθη περιγραφή μας επιτρέπει να εικάσουμε τη δημιουργία ενός αυτοσχέδιου μεγάλου φαναριού: «πέταλα χαλκᾶ κοσκινωτά διὰ τὸ ἐπισκεπάζεσθαι τοὺς λάκκους, ἔνθα αἱ κανδῆλαι ἄπτουσιν. ὀφείλει δὲ γίγνεσθαι λάκκος ἔχων σπιθαμὰς δύο καὶ σκεπάζεσθαι μετὰ πετάλων χαλκῶν κοσκινωτῶν διὰ τὸν ἄνεμον καὶ τὸν καπνὸν». Ὅπως συνέβαινε στην παραπάνω περίπτωση είναι πιθανόν να συνέβαινε και σε μικρότερη κλίμακα με τα φανάρια, η κοσκινωτή επιφάνεια των οποίων είχε ως στόχο να προστατεύει τη φωτιστική πηγή από τον άνεμο και να συγκρατεί τον καπνό.

Παράλληλα, η χρήση του όρου κοσκινωτά³⁰⁸⁷ δεν μπορεί παρά να ανακαλέσει στη μνήμη μας τους χάλκινους λυχνούχους της Ελληνιστικής περιόδου (Εικόνες 831, 832)³⁰⁸⁸. Την εικόνα που θα είχαν τα κοσκινωτά φανάρια μας προσφέρουν εναργέστατα οι απεικονίσεις φαναριών σε χαλκογραφία του Jost Amman του 1568³⁰⁸⁹ (Εικόνα 866) καθώς και μία σειρά από μετάλλινα φανάρια με εγχοπές και διατρήσεις στην περιφέρεια τους νεότερων χρόνων, όπως για παράδειγμα το φανάρι του β' μισού του 19ου αιώνα από το Μουσείο της Βοϊβοντίνας³⁰⁹⁰ (Εικόνα 867) και ένα φανάρι για κερί από το Εθνολογικό Μουσείο του Κλούζ, στη Ρουμανία (Εικόνα 868).

Απεικονίσεις της βυζαντινής τέχνης μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε ότι εκτός από τα κοσκινωτά φανάρια υπήρχαν και αντίστοιχα μετάλλινα με συμπαγές σώμα (Εικόνες 844, 32³⁰⁹¹, 869). Στην περίπτωση αυτή

3083. Althaus, Sutcliffe, *Byzantium*, σ. 173, αρ. 143.

3084. Althaus, Sutcliffe, *Byzantium*, αρ. κατ. 143.

3085. Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, ἐκδ. J. J. Reiske, σ. 474, στ. 1 ἕως σ. 474.5.

3086. Baer, *Metalwork*, σ. 159, εικ. 134.

3087. L-S, τ. 2, σ. 762, λήμμα «κόσκινον».

3088. Βοκοποπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 217, αρ. κατ. Α4. Touratsoglou, *Macedoine*, σ. 122, εικ. 152.

3089. Chrzanovski, Kaiser, *Dark ages*, σ. 92, εικ. 45.

3090. *Museum of Vojvodina*, σ. 342

3091. Demus, *Mosaics of Norman Sicily*, πίν. 70.

διαπιστώνουμε ότι το άνοιγμα πρόσβασης στη φωτιστική πηγή βρίσκεται στην περιφέρεια του φαναριού και στην περίπτωση του φαναριού που απεικονίζεται σε τοιχογραφία στον Ναό Αγίου Γεωργίου στο Στάρο Ναγκορίτσινο στην ΠΓΔΜ, με θέμα την Προδοσία του Ιούδα³⁰⁹² (Εικόνα 844), διαμορφώνεται ειδική θυρίδα για την τοποθέτηση και τη συντήρηση της φωτιστικής πηγής αλλά και για την εκπομπή του φωτός, καθώς η αίσθηση που δίνει η παράσταση είναι ότι το φανάρι έχει συμπαγές και αδιάφανο σώμα³⁰⁹³.

Βασιζόμενοι κυρίως στις απεικονίσεις μπορούμε να εικάσουμε ότι στο Βυζάντιο υπήρξε χρήση φαναριών με μεταλλινή δομή, δακτύλιο ανάρτησης ή συγκράτησης στο επάνω μέρος τοιχώματα διάφανα ή ημιδιαπερατά. Τα φανάρια αυτά θα μπορούσαμε να τα αποκαλέσουμε λαμπτήρας *άντιπεφραγμένους*³⁰⁹⁴. Διακρίνουμε φανάρια με μεταλλινή μάλλον δομή και συμπαγή τοιχώματα καμωμένα από διάφανο υλικό, πιθανότατα γυαλί, όπως στην περίπτωση απεικόνισης φαναριού σε επιστύλιο εικονοστασίου του 13ου-14ου αι., που σήμερα βρίσκεται στο καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη της Κύπρου³⁰⁹⁵ (Εικόνες 33, 870). Το γυαλί επιτρέπει την πλήρη διαφάνεια και στις απεικονίσεις μας δίνει τη δυνατότητα συνήθως να διακρίνουμε και τη φωτιστική πηγή. Ο Ισίδωρος της Σεβίλλης μας παρέχει μία εξαιρετική περιγραφή για τα υαλόφρακτα φανάρια: «[7] *Lanterna inde vocatur quod lucem interius habeat clausam. Fit enim ex vitro, recluso intus lumine ut venti flatus adire non possit, et ad praebendum lumen facile ubique circumferatur*». Δηλαδή, το φανάρι ονομάζεται έτσι διότι έχει ένα φως μέσα σε αυτό, γιατί έγινε από γυαλί με το φως μέσα του έτσι ώστε να μην το επηρεάζει ένα ρεύμα αέρα, και για τον λόγο αυτό εύκολα μεταφέρεται τριγύρω για να παράσχει φως³⁰⁹⁶. Ωστόσο, η δυνατότητα παραγωγής υαλοπινάκων δεν ήταν από μόνη της αρκετή για να αξιοποιηθούν αυτά στα φανάρια. Έπρεπε να συνδυαστεί με έναν ακόμη παράγοντα. Την εξασφάλιση της προστασίας του υαλοπίνακα από τη θραύση είτε με την σταθεροποίηση της φωτιστικής πηγής στο κέντρο της βάσης, σε συνδυασμό με οπές εξαερισμού στο κάλυμμα του φαναριού, είτε με τη χρήση φωτιστικής πηγής με ήπια φλόγα, όπως για παράδειγμα τα γυάλινα κανδήλια και τα κεριά, τα οποία και πάλι βέβαια έπρεπε να παραμένουν απομακρυσμένα από τα γυάλινα τοιχώματα³⁰⁹⁷.

3092. Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Monumentalmalerei*, εικ.295. Cutler, Nesbitt, *Arte bizantina*, σ. 307.

3093. Για φανάρι παρόμοιας λογικής βλ. Millet, *Athos, protaton*, εικ. 2.

3094. Δανείζομαι τον όρο από το ακόλουθο κείμενο του συγγραφέα του 2ου αι. Ιουλίου Πολυδεύκη. Βλ. 'Ιούλιος Πολυδεύκης, *Όνομαστικόν*, βιβλίο 10, ενότητα 116, στ. 9 έως ενότητα 117, στ. 4: «ἐκαλεῖτο δὲ καὶ λαμπτήρ ὁ λυχνοῦχος· ἐν γοῦν τῷ δευτέρῳ τῶν Φιλίστου βιβλίων εἴρηται καὶ τὰς νύκτας ἐπαίρεσθαι λαμπτήρας ἀντιπεφραγμένους· ὑποδηλοῖ δὲ τὸν ἐκ κέρατος φανόν. πανὸς μέντοι καὶ φανὸς ἢ λαμπάς, ὡς ὅταν φῆ ἐν τῇ Ἀλκμήνῃ Εὐριπίδης πόθεν δὲ πεύκης πανὸν ἐξεῦρες λαβεῖν;».

3095. Παπαγεωργίου, *Εικόνες*, εικ. 55ε.

3096. Barney, Lewis κ.ά., *Etymologies of Isidore*, σ. 402 και Arevalo, Antonio de Lorenzana, *Isidori Opera omnia*, σ. 507, Liber XX, κεφ. 10, χωρίο 7.

3097. Για τη διαδεδομένη χρήση του γυαλιού και για τη δημιουργία υαλοστασίων τόσο σε κοσμικά όσο και σε ιδιωτικά κτήρια βλ. O'Hea, *Glass in Late Antiquity*, σσ. 233-239.

Εκτός από την περίπτωση της σύγχυσης των φαναριών με τα θυμιατήρια που είδαμε παραπάνω, σε αρκετές περιπτώσεις διαπιστώνουμε ότι η διαμόρφωση των φαναριών είναι ανάλογη με αυτήν ορισμένων λειψανοθηκών. Αντικείμενο που συμβατικά έχει ονομαστεί «φανάρι του Beualieu» (Εικόνα 871)³⁰⁹⁸ χρονολογείται με επιφύλαξη στον 10-11ο αι.³⁰⁹⁹. Θεωρείται βυζαντινής προέλευσης³¹⁰⁰ και έχει χαρακτηριστικά που θυμίζουν φανάρι³¹⁰¹. Μάλιστα το αντικείμενο αυτό είναι παρόμοιας λογικής με αυτό που απεικονίζεται σε ελεφαντοστέινο πλακίδιο της Συλλογής του Staatliche Museen στο Βερολίνο³¹⁰² (Εικόνα 872) –το οποίο φαίνεται να είναι φανάρι και όχι λειψανοθήκη, καθώς κρέμεται από κιβώριο³¹⁰³– και αναπόφευκτα ανακαλεί στη σκέψη μας το «φανάρι του Beualieu». Στη μελέτη αυτού του αντικειμένου παρουσιάζεται ο προβληματισμός για την πιθανή χρήση του και επισημαίνεται ότι παρά τη λαβή που διαθέτει είναι πιθανόν από την αρχή να χρησιμοποιήθηκε ως λειψανοθήκη³¹⁰⁴. Εάν το αντικείμενο αυτό από την αρχή είχε παρόμοια διαμόρφωση με τη σωζόμενη, όσον αφορά την ύπαρξη διαμπερών οπών στην περιφέρειά του ή στο επάνω τμήμα του, θα ήταν αδύνατο να λειτουργήσει ως φανάρι, καθώς δεν διαθέτει οπές εξαερισμού στο επάνω μέρος του. Στα περικλειστα φανάρια η ύπαρξη οπών εξαέρωσης ήταν απαραίτητη, καθώς για την καλή λειτουργία τους ήταν απαραίτητη η ανανέωση του οξυγόνου προκειμένου να γίνεται σωστά η καύση και να μη σβήνει η φλόγα τους. Το οξυγόνο του αέρα που θα υπήρχε αρχικά στο εσωτερικό του φαναριού σύντομα θα καιγόταν και η φλόγα αναπόφευκτα θα έσβηνε.

Επίσης, έχει διατυπωθεί η υπόθεση της χρήσης φαναριών με μεταλλικό σκελετό και συμπαγή τοιχώματα καμωμένα από ημιδιαπερατό υλικό, όπως η περγαμνή, η κύστη ζώου ή το κέρατο, το οποίο θα μπορούσε να αποτελεί μία εξαιρετική λύση, καθώς είναι ημιδιαπερατό από το φως και άκαυστο από τη φωτιά³¹⁰⁵. Φανάρια αυτής της λογικής απεικονίζονται σε τοιχογραφία στο Ναό των Αγίων Αποστόλων στο Ρεσ³¹⁰⁶ (Εικόνα 59) και σε τοιχογραφία του β' μισού 12ου αι. από την Πάτμο³¹⁰⁷ (Εικόνες 873, 874)³¹⁰⁸. Η περιορισμένη διαφάνεια του υλικού μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για δέρμα ζώου (περγαμνή) χωρίς να αποκλείεται και η κύστη ζώου. Περιγραφή της κατασκευής ενός φαναριού ανάλογης λογικής

3098. Durand, *Byzance*, σσ. 319-320, αρ. 233. Βλ. επίσης DACL, τ. 8.1, λήμμα "Lanterne", στ. 1321.

3099. Χρονολογείται με βάση παράλληλα έργα.

3100. Durand, *Byzance*, σσ. 319-320, αρ. 233.

3101. Durand, *Byzance*, σσ. 319-320, αρ. 233.

3102. Little, *Reliquary*, σ. 91, εικ. 10.

3103. Η υπόθεση να είναι λειψανοθήκη δείχνει λίγο απίθανη αν και δεν μπορεί με βεβαιότητα να αποκλειστεί.

3104. Durand, *Byzance*, σσ. 319-320, αρ. 233.

3105. Για αναφορά σε «ἐκ κέρατος φανόν» βλ. 'Ιούλιος Πολυδεύκης, *Όνομαστικόν*, βιβλίο 10, παρ. 116, στ. 9 έως παρ. 117, στ. 4.

3106. Ljubinkovic, *Saints-Apôtres*, εικ. 42.

3107. Κόλλιας, *Πάτμος*, εικ. 28.

3108. Για τις απεικονίσεις αυτές σημειώνω ότι δεν αποκλείεται ο σκελετός του φαναριού να είναι καμωμένος από ξύλο.

απαντά στην ανώνυμη πραγματεία «Περὶ Στρατηγίας». Δίνονται οδηγίες ώστε «τὸ δὲ φάνιον ἔστω τετράπλευρον, δέρρεσι τεταμέναις περιειλημμένον»³¹⁰⁹.

Τα μέταλλα φανάρια, όπως και τους πήλινους λυχνούχους, τα βλέπουμε να μεταφέρονται συγκρατημένα από τον δακτύλιο στο επάνω μέρος τους ή από σχοινί προσδεμένο στον δακτύλιο αυτό (Εικόνες 30³¹¹⁰, 870, 873, 874). Σε ψηφιδωτό από το Μονρεάλε της Σικελίας με θέμα την Προδοσία³¹¹¹ (Εικόνα 32) έχουμε απεικόνιση μετάλλινου φαναριού του οποίου ο δακτύλιος στο επάνω μέρος του αναρτάται σε κοντάρι με άγκιστρο. Μία χαλκογραφία του Jost Amman του 1568³¹¹² (Εικόνα 866), προερχόμενη από τη Δυτική Ευρώπη μας προσφέρει μία εξαιρετική εικόνα για μέταλλα φανάρια εξοπλισμένα με δακτύλιο που αξιοποιούνταν και για την ανάρτησή τους στον χώρο της πώλησής τους.

Σε σχέση με τα μέταλλα φανάρια δεν μας είναι ως σήμερα γνωστά παραδείγματα πτυσσόμενων ανάλογων με τα παράλληλα που απαντούν σε εθνολογικά μουσεία και ιδιωτικές συλλογές (Εικόνα 875, 876).

4.1.1.3 Ξύλινα φανάρια

Με βάση το παράδειγμα φαναριών νεότερων χρόνων και απεικονίσεις της Βυζαντινής περιόδου μπορούμε να εικάσουμε ότι χρησιμοποιήθηκαν φανάρια με ξύλινη δομή και συμπαγή τοιχώματα καμωμένα από διάφανο υλικό, όπως το γυαλί, ή ημιδιαπερατό υλικό, όπως το κέρατο, η περγαμνή, ή η κύστη ζώου.

Μία ιδέα για υαλόφρακτο ξύλινο φανάρι μας παρέχει ένα φανάρι του 19ου αι. από το Purcăreț της Ρουμανίας που σήμερα ανήκει στο Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău με αρ. ευρ. Cc 3734³¹¹³ (Εικόνα 877) ενώ για αντίστοιχο καμωμένο με ξύλινο σκελετό και περγαμνή ή κύστη ζώου μας προσφέρει η απόπειρα αποκατάστασης ενός τέτοιου φαναριού για τις ανάγκες της Έκθεσης Dark Ages, στο Historisches Museum του Όλτεν της Ελβετίας το 2007 (Εικόνα 878). Η λογική διαμόρφωσης αυτών των φαναριών προσιδιάζει σε αυτήν του φαναριού που απεικονίζεται σε τοιχογραφία του 1250 (;) στον Ναό των Αγίων Αποστόλων στο Πετς (Ρεό)³¹¹⁴ (Εικόνα 59). Πρόκειται για ένα εξαιρετικό παράδειγμα από παράσταση της Προδοσίας του Ιούδα που επιβεβαιώνει τη χρήση, και κατά την περίοδο αυτή, φαναριών με ξύλινο ή μεταλλικό σκελετό των οποίων η φωτιστική πηγή καλύπτεται με διάφανα ή ημιδιαπερατά υλικά. Το φανάρι της παραπάνω παράστασης θυμίζει έντονα φανάρι που απεικονίζεται σε πίνακα δυτικής τεχνοτροπίας του 15ου αι. που εκτίθεται στο Petit Palais (Εικόνα 879), καθώς και με ένα φανάρι του 17ου αι., αποκαταστάθηκε με βάση τα θραύσματα που βρέθηκαν σε ναυάγιο караβιού του 17ου αι.³¹¹⁵ (Εικόνα 880).

3109. Dennis, *Three Byzantine military treatises*, σ. 116, στ. 24-30.

3110. Cutler, Nesbitt, *Arte bizantina*, σ. 307.

3111. Demus, *Mosaics of Norman Sicily*, πίν. 70.

3112. Chrzanowski, Kaiser, *Dark ages*, σ. 92, εικ. 45.

3113. Matei κ.ά., *Lighting tools*, αρ. κατ. 215, σ. 117.

3114. Ljubinkovic, *Saints-Apôtres*, εικ. 42.

3115. Piercy, *Mombasa*, σ. 338, εικ. 7.

Μία σαφή αίσθηση για τη διαφοροποίηση της εικόνας που προσφέρουν τα υαλόφρακτα φανάρια σε σχέση με όσα είναι καμωμένα από δέρμα ή κύστη ζώου μας προσφέρουν απεικονίσεις σε έργα της Δυτικής Τέχνης. Στην περίπτωση ενός πίνακα του Gerrit Dou, του 17ου αι.³¹¹⁶ (Εικόνα 881) το φανάρι είναι καμωμένο από διάφανο υλικό, προφανώς γυαλί, ενώ το φανάρι μίας μικρογραφίας χειρογράφου της Tours του 1503-1508³¹¹⁷ είναι φτιαγμένο με ημιδιαπερατό υλικό (Εικόνα 882).

4.1.2. Φανάρια με υποστήριγμα στη βάση τους ή λαβές στην περιφέρειά τους

4.1.2.1 Φανάρια με υποστήριγμα στη βάση τους και άνοιγμα στην περιφέρειά τους

Η συχνή απεικόνιση έντονης φλόγας να ξεπηδά από το εσωτερικό τους κάνει τα φανάρια αυτού του τύπου να θυμίζουν τους πυρσούς. Η μορφή αυτή των φαναριών είναι σαφώς πιο πρακτική όταν στην φωτιστική πηγή που αυτά περικλείουν, αναπτύσσεται έντονη και ανοιχτή φλόγα. Η μακριά λαβή του φαναριού που βρίσκεται στο κάτω μέρος και προφανώς είναι καμωμένη από υλικό που αποτελεί κακό αγωγό της θερμότητας, όπως για παράδειγμα το ξύλο, επιτρέπει στον φορέα να κρατά το φανάρι χωρίς να καίγεται. Η μορφή των φαναριών αυτών προσφερόταν πιθανότατα για λιτανείες.

Καθώς το σύνολο σχεδόν των φαναριών αυτών επιβεβαιώνεται μόνο από απεικονίσεις και λαμβάνοντας πάντα υπόψη ότι δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για τον βαθμό ρεαλισμού με τον οποίο απέδωσε το αντικείμενο ο καλλιτέχνης μπορούμε μόνο να υποθέσουμε το υλικό από το οποίο ήταν φτιαγμένα αυτά τα φανάρια και τη διάκρισή τους στις ακόλουθες κατηγορίες: ξύλινα, πιθανώς πήλινα και κυρίως μετάλλινα, όπως για παράδειγμα σε παράσταση Προδοσίας του Ιούδα από το Μεγάλο Μετέωρο³¹¹⁸ (Εικόνες 883, 884), καθώς το φανάρι έχει αποδοθεί με τρόπο παρόμοιο με τις περικεφαλαίες των στρατιωτών.

Εντυπωσιακή είναι, σε μικρογραφία του κώδ. 7651, Jerewan Mate-nadaram, φ. 76ν (13ος αι.)³¹¹⁹ (Εικόνα 51) καθώς και σε τοιχογραφία του 1548 από τον κυρίως ναό του καθολικού στη Μονή Βαρλαάμ των Μετεώρων³¹²⁰ (Εικόνες 885, 886) η απεικόνιση φαναριού που το σχήμα του παραπέμπει σε ναό ή άλλο κτήριο³¹²¹. Το ίδιο φαίνεται ότι συμβαίνει σε μία σειρά παραστάσεων της Προδοσίας του Ιούδα στην υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη, όπως για παράδειγμα στην Προδοσία του Ιούδα

3116. Potts, *Kimbell*, σ. 84.

3117. Chrzanovski, Kaiser, *Dark ages*, έγχρ. πίν. 6.

3118. Γαρίδης, *Ζωγραφική*, εικ. 75.

3119. Brentjes, *Kunst des Mittelalters*, εικ. 231.

3120. *Ο Θεσαυρός της Ορθοδοξίας*. Α' Τόμος, εικ. 191, σ. 333.

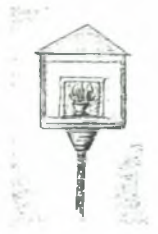
3121. Για παρόμοιο φανάρι απεικονιζόμενο σε μεταβυζαντινή παράσταση της Προδοσίας του Ιούδα, βλ. Stavroulou-Makri, *Veltsista*, εικ. 19b.

στην Α΄ όψη του διπύχου του κώδ. 45μ της Μονής Χελανδαρίου³¹²² (Εικόνα 887), σε τοιχογραφία του 14ου αι. στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό στη Θεσσαλονίκη³¹²³ (Εικόνες 24, 889) και σε τοιχογραφία στην Αγία Παρασκευή Βέροιας³¹²⁴ (Εικόνες 888). Η τάση αυτή ίσως να φανερώνει την ύπαρξη ανάλογων βυζαντινών φωτιστικών, που χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια λιτανειών.

Παρόμοιας λογικής φαίνεται να είναι μεταλλίνο αντικείμενο από τον Θησαυρό της βασιλικής του Αγίου Μάρκου, αρ. ευρ. 109 που έχει ερμηνευθεί ως ναόσχημο θυμιατό (Εικόνα 890) ή ως αρωματοκαύστης³¹²⁵. Για το αντικείμενο αυτό, ωστόσο, έχει προταθεί από τη Λ. Μπούρα ότι ίσως παραπέμπει στα αναφερόμενα από τον Πορφυρογέννητο «φανάρια χαλκῶ κοσκινωτά»³¹²⁶. Με τον όρο κοσκινωτά αναφέρεται προφανώς σε φανάρια με σώμα διάτρητο που θυμίζει κόσκινο. Ωστόσο, φαίνεται πιθανότερο ότι πρόκειται για φανάρι χωρίς να αποκλείεται η χρήση του ως θυμιατηρίου παραπληρωματικά. Η ύπαρξη των δύο λαβών μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι η χρήση του ήταν πιθανώς και λιτανευτική. Ένα παράδειγμα που ενισχύει την άποψη ότι χρησίμευε ως φωτιστικό αποτελεί και ένα πολύ μεταγενέστερο πήλινο κτηριόσχημο αντικείμενο του 19ου αι. που έχει ερμηνευθεί ως φανάρι (Εικόνα 891).

Η μορφή των προαναφερθέντων φαναριών ανακαλεί στη μνήμη μας αντικείμενο που απεικονίζεται σε ανάγλυφο της κέλτικης θεότητας Nantosvelta που χρονολογείται το 225-250 (Εικόνα 892) καθώς και τις πολύ μεταγενέστερες κτηριόσχημες κατασκευές της Δυτικής Μεσαιωνικής Ευρώπης (16ος αι.) που χρησιμοποιήθηκαν ως σημεία τοποθέτησης φωτιστικών³¹²⁷ και επιτρέπει να εικάσουμε ότι ίσως ανάλογες κατασκευές είχαν τον χαρακτήρα του δημόσιου φωτισμού στο Βυζάντιο ή τη δήλωση της παρουσίας μίας ιδιωτικής οικίας και τον φωτισμό του περιβάλλοντος χώρου της. Τα κτηριόσχημα φανάρια που διακρίνουμε σε απεικονίσεις της Προδοσίας του Ιούδα με το σχήμα τους αναπόφευκτα φέρνουν στο νου μου τα σημερινά παρόδια παρεκκλησιάκια, ως τοπόσημα σε χώρους ατυχημάτων, καθώς και αντίστοιχες κατασκευές που συναντούμε στα σύγχρονα χριστιανικά κοιμητήρια, που ως σκοπό έχουν να προστατεύουν τη φλόγα της κανδήλας και των κεριών από τον άνεμο και τη βροχή αλλά και τον περιβάλλοντα χώρο από ανεπιθύμητες πυρκαγιές.

Η απεικόνιση ανάλογου φαναριού σε τοιχογραφία της Μονής Αγίου Νικολάου Αναπαυσά Μετεώρων³¹²⁸ (Εικόνες 893, 894) δίνει καθαρά την αίσθηση ότι το φανάρι είχε ως στόχο να προστατεύσει τη φωτιστική πηγή, πιθανώς κεριό με τρόπο ανάλογο με αυτόν που διακρίνεται σε τοιχογραφία του Τζιότο, στην Cappella dell' Arena στην Πάδοβα³¹²⁹ (Εικόνα 895), αλλά

3122. Πελεκανίδης κ.άλ., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Β΄*, σ. 285, εικ. 438.

3123. Μπακιρτζής, *Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός*, εικ. 41.

3124. Παπαζώτος, *Βέροια*, εικ. 34, σσ. 39-42.

3125. Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 176 (Perfume brazier), Χατζητρύφωνος, *Ώρδειό, Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 2 (Ναόσχημο θυμιατό).

3126. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σμ. 19.

3127. Βλ. Chrzanovski, Kaiser, *Dark ages*, έγχρωμος πίνακας 24.

3128. Σοφιανός, Τσιγαρίδας, *Μετέωρα*, σ. 205.

3129. D'Adda, *Giotto*, σ. 64.

και σε αντικείμενα ανάλογης μορφής που χρησιμοποιούνται έως τις μέρες μας με σκοπό να αποτρέπουν το σβήσιμο της φλόγας (Εικόνα 896).

4.1.2.2 Περίκλειστα φανάρια με υποστήριγμα στη βάση τους

Η απεικόνιση μεταλλινού υαλόφρακτου φαναριού με οπές στο επάνω μέρος του διακρίνεται σε παράσταση Προδοσίας του 15ου αι., από την Αγία Παρασκευή Γεροσκήπου στην Κύπρο³¹³⁰ (Εικόνες 28, 29, 897). Η λαβή του είναι τοποθετημένη στο κάτω μέρος του. Παρόμοιας μορφής είναι και τα φανάρια που απεικονίζονται σε τοιχογραφία με θέμα την Προδοσία του Ιούδα στην Παναγία στα Ρούστικα Ρεθύμνου³¹³¹ (Εικόνα 898). Τα φανάρια του 19ου αι. από τον ναό Αγίου Λουκά Παλαιοχωρίου στην Κύπρο³¹³² (Εικόνα 899) πιστοποιούν την επιβίωση αυτού του τύπου φαναριών έως και τα νεότερα χρόνια στις χριστιανικές εκκλησίες³¹³³ (Εικόνα 900).

4.2 Είδος φωτιστικής πηγής φαναριών

Ένα στοιχείο που πρέπει να λάβουμε υπόψη είναι ο τρόπος με τον οποίο συνδυάζονται τα φανάρια με τη φωτιστική πηγή. Έτσι, έχουμε απεικονίσεις φαναριών στα οποία η φωτιστική πηγή είναι το κερί, όπως στο επιστύλιο εικονοστασίου του 13ου-14ου αι., που σήμερα βρίσκεται στο καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή, στον Καλοπαναγιώτη της Κύπρου³¹³⁴ (Εικόνες 33, 870). Παράλληλα, οι πήλινοι και μεταλλικοί λυχνούχοι της Ύστερης Αρχαιότητας, όπως αυτός από το Μοναστήρι του Αγίου Λωτ στο Deir 'Ain 'Abata της Ιορδανίας που χρονολογείται στον 5ο-6ο αιώνα (Εικόνα 229) προορίζονταν να προστατεύουν στο εσωτερικό τους από τον αέρα και τη βροχή φωτιστικά μέσα όπως τα λυχνάρια. Τέλος, από τις γραπτές πηγές πληροφορούμαστε την τοποθέτηση καντήλων μέσα σε φανάρια. Το Τυπικόν της μονής του Χριστού Παντοκράτορα προβλέπει ότι: «Αναφθήσονται ὁμοίως κατὰ τὴν αὐτὴν ἑσπέραν κανδηλαὶ ἀνὰ δέκα ἐντὸς φαναριῶν ἅπτειν ὀφείλουσαι... ἕτερα μετὰ φαναρίου κανδηλα μία»³¹³⁵.

4.3 Χρήσεις

Τα φανάρια εξυπηρετούσαν τις μετακινήσεις στο ύπαιθρο, τη στήριξη των φωτιστικών μέσων και την ανύψωσή τους και την προστασία των φωτιστικών πηγών σε υπαίθριους ή ημιυπαίθριους χώρους.

Η εύρεση πολλών θραυσμάτων πήλινων λυχνούχων στο βυζαντινό μοναστήρι του 6ου αι. στη Siyagha, στο όρος Nebo (Ιορδανία) θα μπορούσε

3130. Stylianos, *Cyprus*, σ. 393 εικ. 236.

3131. Spatharakis, *Rethymnon*, εικ. 246.

3132. Σοφοκλέους, *Παλαιχώρια*, σ. 268.

3133. *ΙΕΕ*, τ. Ι', εξώφυλλο.

3134. Παπαγεωργίου, *Εικόνες*, εικ. 55ε.

3135. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 75, στ. 758-761.

να ερμηνευθεί από το γεγονός ότι οι μοναχοί τα χρησιμοποιούσαν για να πηγαίνουν στις νυχτερινές ακολουθίες³¹³⁶.

Τα φανάρια μπορούσαν να μεταφέρονται στο ύπαιθρο³¹³⁷ ή να είναι κρεμασμένα σε κτήρια ή οχήματα³¹³⁸, μπορούσαν να χρησιμοποιούνται και στα καράβια με τρόπο ανάλογο με αυτόν που χρησιμοποιούνταν στα ρωμαϊκά χρόνια³¹³⁹ (Βλ. Εικόνες 901, 929).

Η ύπαρξη δακτυλίου στα φανάρια εξυπηρετούσε την ανάγκη να συγκρατούν τη φωτεινή πηγή όταν αυτή έπρεπε να αναρτηθεί. Στο Τυπικόν της μονής του Χριστού Παντοκράτορα³¹⁴⁰ γίνεται λόγος για φανάρια που προορίζονταν για ανάρτηση σε σταθερή θέση³¹⁴¹. Από τη συγκεκριμένη αναφορά διαπιστώνεται καθαρά ότι τα φανάρια χρησιμοποιούνταν σε σταθερή θέση, τοποθετημένα, ίσως και αναρτημένα, σε υπαίθριο ή ημιυπαίθριο χώρο για να προστατεύουν τις καντήλες ώστε να μη σβήσουν.

Μία έμμεση πληροφορία ότι σε ορισμένες περιπτώσεις τα φανάρια εξυπηρετούσαν ανάγκες δημόσιου τεχνητού φωτισμού μπορούμε να εκμαιεύσουμε από την πληροφορία χρήσης κανδήλας μέσα σε φανάρι δίπλα σε φιάλη³¹⁴². Γενικότερα, ωστόσο, δεν έχουμε έως σήμερα σαφείς πληροφορίες για χρήση των φαναριών στο δημόσιο φωτισμό³¹⁴³.

Στην πραγματεία *Περὶ στρατηγίας*, γίνεται αναφορά σε φανία αναρτημένα σε δόρατα που θα όφειλαν να χρησιμοποιούν οι μετέχοντες σε νυχτερινές πολεμικές επιχειρήσεις, καθώς το ιδιότυπο σχήμα των φαναριών αυτών επέτρεπε τη διάχυση του φωτός προς τα πίσω ώστε να φωτίζεται η διαδρομή και να διευκολύνεται η πορεία όσων ακολουθούσαν και παράλληλα απέτρεπε τη θέαση της φωτιστικής πηγής από τους εχθρούς³¹⁴⁴.

Η χρήση των φαναριών στις στρατιωτικές εκστρατείες επιβεβαιώνεται από την αναφορά του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου «καὶ φανάριον χαλκοῦν διὰ τὰς ἀνακυπτούσας χρείας τῆ νυκτί» στην οποία πιστοποιείται ειδικά η χρήση φαναριών και για τις ανάγκες της νύχτας. Επίσης, η αναφορά «φανάρια χαλκᾶ κοσκινωτά»³¹⁴⁵ υποδηλώνει καθαρά ότι για τις στρατιωτικές εκστρατείες προβλεπόταν χρήση χάλκινων κοσκινωτών φαναριών, σαφώς ανθεκτικότερων στη χρήση από τα αντίστοιχα πήλινα. Τη χρήση των φαναριών σε στρατιωτικές εκστρατείες πιστοποιούν και οι συχνές απεικονίσεις τους σε παραστάσεις της Προδοσίας του Ιούδα (Εικόνες 30, 873, 33, 32).

Ἡ Ὑποτύπωσις καταστάσεως τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου, προέβλεπε ότι:

3136. Bagatti, *Incensieri*, σ. 41.

3137. DAGR, τ. 3.2, λήμμα "lanterna", σ. 925 και Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 167.

3138. Rossotti, *Fire*, σ. 58.

3139. Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 378. Βλ. επίσης, Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 167 και DAGR, τ. 3.2, λήμμα "lanterna", σ. 925, εικ. 4338.

3140. Βλ. σχετικά παραπάνω.

3141. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 75, στ. 758-761.

3142. *Τυπικόν Παντοκράτορος*, σ. 75, στ. 760-761.

3143. Αντίθετα για τη ρωμαϊκή περίοδο έχουμε πληροφορία ότι τα φανάρια εξυπηρετούσαν το δημόσιο φωτισμό. Βλ. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 19.

3144. Dennis, *Three Byzantine military treatises*, σ. 116, στ. 24-30.

3145. Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, έκδ. J. J. Reiske, σ. 474, 1 έως σ. 474, 5.

«ἐγείρεται ὁ ἀφυπνιστής, καὶ περιέρχεται τοὺς κοιτῶνας μετὰ φανοῦ»³¹⁴⁶. Με ἄλλα λόγια ὁ μοναχὸς που ἦταν επιφορτισμένος με τὴν ἀφύπνιση τῶν υπολοίπων περιερχόταν τοὺς κοιτῶνας κρατώντας φανό. Ωστόσο, στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν μπορούμε νὰ εἶμαστε σίγουροι εἰάν γίνεται λόγος γιὰ κλειστό φανάρι ἢ γιὰ πυρσό.

Στα μεταβυζαντινὰ ἀλλὰ καὶ στα νεότερα χρόνια τὰ φανάρια γιὰ τὶς λιτανεῖες ἦταν κυρίως ξύλινα ἢ μετάλλινα με υαλοστάσια, προστάτευαν συνήθως μελισσοκέρι που ἐπιτελοῦσε τὸν ρόλο τῆς φωτιστικῆς πηγῆς καὶ φαίνεται ὅτι αποτελοῦσαν μέρος τοῦ λειτουργικοῦ ἐξοπλισμοῦ τῶν ἐκκλησιῶν³¹⁴⁷ (βλ. σχετικὰ Εἰκόνες 899, 900). Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν παρουσία ἀντίστοιχων φαναριῶν ὡς ἀντικειμένων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐξοπλισμοῦ στα νεότερα χρόνια (Εἰκόνα 899).

4.4 Συμπεράσματα

Συνολικὰ βέβαια γιὰ τὸ Βυζάντιο διαπιστώνουμε ὅτι ελάχιστα εἶναι τὰ φανάρια που διασώθηκαν ὡς ἀντικείμενα καὶ αὐτὰ στὴν πλειονότητά τους εἶναι πῆλινι λυχνοῦχοι τῆς Ὑστερῆς Αρχαιότητος. Ἡ εἰκόνα που διαμορφώνεται ἕως σήμερα εἶναι ἡ ἀκόλουθη: στὴν Ὑστερῆ Αρχαιότητα συνεχίζονται οἱ τύποι φαναριῶν που υπῆρχαν καὶ στα ρωμαϊκὰ χρόνια. Με βάση τὰ εὐρήματα, τουλάχιστον ἀπὸ ὅσο γνωρίζω ἕως σήμερα, γιὰ τὴ Μέση Βυζαντινὴ περίοδο δημιουργεῖται ἡ αἴσθησις ὅτι οἱ πῆλινι λυχνοῦχοι ἀκολούθησαν τὴν τύχη τῶν κλειστών, στὴν πλειονότητά τους καμωμένων με μῆτρα, πῆλινων λυχναριῶν, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. καὶ ἐπειτα περιορίστηκαν. Ωστόσο, στὶς γραπτὲς πηγές ἔχουμε ἀναφορὲς φαναριῶν που συνδέονται με τὴν χριστιανικὴ λατρεία καὶ τὰ τυπικὰ τῶν μοναστηριῶν.

Τὰ φανάρια ἢ τὰ τμήματα φαναριῶν που ἔχουν ἀνευρεθεῖ ἢ εἶναι πιθανόν νὰ ἀνευρίσκονται εὐκολότερα στὶς μελλοντικὲς ἀνασκαφές εἶναι τὰ πῆλινα, τὰ μετάλλινα, ἀλλὰ καὶ ὅσων τὰ τοιχώματα αποτελοῦνταν ἀπὸ γυαλί.

Ἡ μορφή τῶν φαναριῶν εἶναι ἀμεσα συνδεδεμένη με τὴν μορφή τῆς φωτιστικῆς πηγῆς που προφυλάσσουν καὶ κατ'ἐπέκτασι με τὴν μορφή τοῦ καυσίμου καθὼς καὶ με τὴν χρῆσι γιὰ τὴν ὁποία προοριζόταν τὸ φανάρι, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ σταθερὴ χρῆσι ἢ ἡ μετακίνησι.

Στὴ μεταβυζαντινὰ χρόνια εἶναι σαφές ὅτι τὰ ἐκλεπτυσμένα ξυλόγλυπτα φανάρια με γυάλινα παραπετάσματα, που φιλοξενοῦν κερία στὸ ἐσωτερικὸ τους, γίνονται ἀναπόσπαστο τμήμα τῶν χριστιανικῶν λιτανειῶν καὶ τὰ χριστιανικὰ σύμβολα με τὴν σειρά τους ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῶν φαναριῶν αὐτῶν.

Τὰ μετάλλινα φανάρια προσφέρονταν γιὰ μετακινήσεις. Ἐτσι, χρησιμοποιήθηκαν καὶ σε ἐκστρατεῖες, καθὼς ἦταν σίγουρα πιὸ ἀνθεκτικὰ καὶ λιγότερο εὐάλωτα σε πτώσεις καὶ χτυπήματα τόσο γιὰ ἀνάρτησι σε κοντάρια ὅσο καὶ στὴν χρῆσι σε ἐξωτερικοὺς χώρους καθὼς καὶ γιὰ ἀποθήκευσι, προκειμένου νὰ μεταφερθοῦν κατὰ τὶς μετακινήσεις τῶν κατόχων τους.

3146. Θεόδωρος Στουδίτης, Ὑποτύπωσις, στ. 1704β.

3147. Οἱ πληροφορίες αὐτές ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ μία πληθώρα ἀναφορῶν σε φανάρια που ἀπαντᾶ σε τυπικὸ νεότερων χρόνων. Βλ. ἐνδεικτικὰ γιὰ τὰ φανάρια: *Τυπικόν Ἁγίου Διονυσίου*, σσ. 157, 426, 495.

κεφάλαιο VIII:

Μέσα συντήρησης των φωτιστικών

VIIIA | ANAΛΩΣΙΜΑ ΥΛΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΦΩΤΙΣΤΙΚΩΝ

1. Καύσιμη ύλη

1.1 Στερεά καύσιμα

1.1.1 Ξύλο και φυτικοί βλαστοί

Το ξύλο αποτελεί το αρχαιότερο καύσιμο που χρησιμοποιήθηκε από τον άνθρωπο είτε ως πηγή φωτός –με διαφορετικούς τρόπους, σε συνάρτηση με την ποιότητα και τις εκάστοτε ανάγκες– είτε ως σταθερό ή φορητό φωτιστικό μέσο³¹⁴⁸. Από τις γραπτές πηγές αντλούμε πληροφορίες τόσο για την χρήση του ξύλου ως κύριου φωτιστικού μέσου στις δάδες και τους πυρσούς³¹⁴⁹ όσο και για χρήση του ως καύσιμης ύλης στις ανοιχτές φωτιές και τις εστίες που θα μπορούσαν να χρησιμεύουν βοηθητικά για τον φωτισμό. Η χρήση του ξύλου για τον φωτισμό επιβεβαιώνεται και από την ετυμολογία που προτείνει για τον αντίστοιχο λατινικό όρο ο Ισίδωρος της Σεβίλλης. Αναφέρει ότι το *lignum*, που σημαίνει ξύλο, παίρνει το όνομά του από τον όρο *lucinus*, γιατί είναι κατάλληλο για να παράγει φλόγα και φως³¹⁵⁰.

Από τις βυζαντινές πηγές μαθαίνουμε ότι «φρύγανα και ξύλα» αξιοποιήθηκαν ως καύσιμα για τη φωτιά³¹⁵¹. Η Άννα Κομνηνή αναφέρει ότι χρησιμοποιήθηκαν «ξηρών ξύλων σχίδακας»³¹⁵² για την ενδυνάμωση πυράς ενώ από τον νεκρικό διάλογο του Τιμαρίωνα³¹⁵³, συνάγουμε το συμπέρασμα ότι τα ξύλα, τα κλαδιά και η ανθρακιά³¹⁵⁴ αποτελούσαν επίσης καύσιμα για τη φωτιά³¹⁵⁵.

3148. Le bois, σ. 142.

3149. Βλ. στη σχετική ενότητα.

3150. Barney, Lewis κ.ά., *Etymologies of Isidore*, σ. 347. Arevalo, Antonio de Lorenzana, *Isidori Opera omnia*, σ. 340 στ. 65: "Lyciniae, eo quod optimum dent lumen; nam LUCHNIS lumen est. Vnde et lignum nomen accepit, quia aptum est flammis et luminibus".

3151. *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, βιβλίο 3, παρ. 31, στ. 10. Κουκουλές, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τ. Δ', σ. 441.

3152. Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, τ. 1, βιβλίο 4, κεφ. 4, παρ. 6.1 έως 6.5.

3153. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. Α', σ. 77.

3154. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά στο *Suidae lexicon*, λήμμα «εσχάρα»: «Ἐσχάραι πυρὸς ἐπὶ ἐδάφους ἀνθρακίαι» η οποία φαίνεται να περιγράφει τόσο τη μορφή της ανοιχτής φωτιάς αλλά και ένα από τα καύσιμα που την τροφοδοτούσαν.

3155. Βλ. επίσης στο Μπακιρτζής, *Τσουκαλογάγνηνα*, σ. 68.

Στο Τυπικόν της μονής Κοσμοσωτείας αναφέρεται ότι «...διαταττόμεθα καὶ τὸ ξύλον ἔχειν εἰς ἄναψιν ἀνελλιπὲς διὰ τῆς τοῦ προεστῶτος οἰκονομίας ἐκ τοῦ πλησιάζοντος καὶ παρακειμένου πάντως τῇ μονῇ...»³¹⁵⁶.

Ὡς καύσιμη ὕλη για την φωτιά αξιοποιούνταν επίσης οι κληματίδες³¹⁵⁷, και το στυπεῖον³¹⁵⁸ ἢ στυππῖον καμωμένο ἀπὸ λίνον³¹⁵⁹ τα οποία ἐν δυνάμει θα μπορούσαν να τρέφουν τις φλόγες και σε δάδες και πυρσούς.

1.1.2 Ζωικό λίπος

Το ζωικό λίπος είναι πιθανότατα, μαζί με το ξύλο, το παλαιότερο καύσιμο του οποίου οι ιδιότητες φωτισμού αξιοποιήθηκαν ἀπὸ τον ἄνθρωπο. Ἀπὸ τα προϊστορικά χρόνια οι ἔρευρες ἀπέδειξαν μία ἐντατική συνήθεια να πετάνε κόκκαλα και λίπη, ἀκατάλληλα για βρώση, στις ἐστίες για να αὐξήσουν τη δυνατότητα φωτισμού³¹⁶⁰. Τα λίπη βρίσκονται σε μεγάλο ἀριθμὸ ζώων και ἀπαντοῦν συνήθως κάτω ἀπὸ το δέρμα (υποδόρια λίπη). Ἀυτά τα υλικά είναι γενικῶς ρευστά στα κήτη, μαλακά με μία ἐντονη οσμή στα σαρκοβόρα και στερεά στα μηρυκαστικά³¹⁶¹.

Ἡ ἰδιαιτερότητα του ζωικού λίπους ὡς καυσίμου είναι ὅτι δεν ἀπαιτεῖ κανένα φωτιστικό με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά: ἓνα κοῖλο σκεῦος ἀρκεί για να συγκρατεῖ αὐτὸ το συμπαγὲς λίπος που, ἐκτὸς ἀπὸ πολὺ σπάνιες περιπτώσεις, που θα ἐξετάσουμε στο κεφάλαιο με τα ἔλαια, δεν υγροποιεῖται παρά μόνο ὅταν βρίσκεται πολὺ κοντά στη φλόγα³¹⁶². Για τον λόγο αὐτὸ το λυχνάρι λαδιού ἢ λίπους διακρίνεται, πέρα ἀπὸ τη χρήση του ὡς φθηνὸ καυσίμου και για το πλεονέκτημα της εύκολης μετακίνησης του³¹⁶³.

Σε ὀρισμένες βόρειες περιοχές της Ρωμαϊκῆς Αυτοκρατορίας κατὰ τη διάρκεια της Ὑστερης Ἀρχαιότητος, ἀπαντοῦν ἀνοιχτά λυχνάρια, προοριζόμενα να λειτουργοῦν και με ζωικό λίπος, γεγονός που υποδηλώνει τη διακοπή της τροφοδοσίας λαδιού στις περιοχές αὐτές³¹⁶⁴. Ὡστόσο, το λίπος καταναλώνεται γρηγορότερα και, καθὼς καίγεται, μυρίζει ἐντόνα³¹⁶⁵. Στα ρωμαϊκά χρόνια η ἀνάμειξη του ἐλαιόλαδου με λίπος ἐπέτρεπε τον περιορισμὸ του κόστους του καυσίμου³¹⁶⁶.

Σε σχέση με το ζωικό λίπος γράφει ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης: «Δᾶδες μὲν γὰρ καὶ λοιπὰ ξύλα ὅποια τις ἂν εἴποι καὶ νάφθα καὶ πιμελὴ καὶ λοιπὴ δὲ παντοία ὕλη, δι' ἧς ἀνάπτεται πῦρ, εἴτε ῥᾶρον καί, ὡς εἰπεῖν

3156. Τυπικόν Κοσμοσωτείας, σ. 105, στ. 1373-1374 και σ. 205.

3157. Μάξιμος Ὁμολογητής, *Πρὸς Θαλάσσιον*, παρ. 163, στ. 4-12. *Πασχάλιον Χρονικόν*, σ. 249,17-21.

3158. *Πασχάλιον Χρονικόν*, σ. 249, στ. 17-21.

3159. Μάξιμος Ὁμολογητής, *Πρὸς Θαλάσσιον*, σ. 163, στ. 4-12.

3160. *Le suif*, σ. 151.

3161. Péclet, *Eclairage*, σ. 58.

3162. *Le suif*, σ. 151.

3163. Bitterli-Waldvogel, *Lumières et éclairage*, σ. 69.

3164. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 17.

3165. Μουλλού, *Τεχνητὸς ἐσωτερικὸς φωτισμὸς*, σ. 16, υποσημ. 101.

3166. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 16, βλέπε και υποσημ. 23.

ἀχρόνως, εἴτε καὶ παρατατικῶς, οὐχ οὔτω κατὰ πολλὴν σεμνότητα φῶς ἐξάπτουσιν ὀπωσοῦν, ὡς ο κηρὸς αὐτὸ δεξιούται». Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ που κάνει χρησιμοποιούσαν ὡς καύσιμο γιὰ τὴ φωτιά τὴν πιμελήν³¹⁶⁷, δηλαδὴ λίπος που δὲν πάγωνε σὲ ἀντίθεση με τὸ στέαρ που πάγωνε³¹⁶⁸, στοιχεῖο ἰδιαίτερα σημαντικὸ, καθὼς σὲ διαφορετικὴ περίπτωση τόσο τὶς ἀνοιχτὲς φωτιὲς ὅσο καὶ τοὺς πυρσοὺς θὰ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ τὰ ἀνάψουν στὶς ψυχρὲς περιόδους τοῦ χρόνου.

Στὴν ἐρμηνεία τῆς Ἐπιστολῆς πρὸς Ἑβραίους τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἀναφέρεται ὅτι, με ἀντιδεοντολογικὸ μᾶλλον τρόπο, χρησιμοποιούσαν «τὸ λιπαρὸν τοῦ γάλακτος, ὃ δὴ βούτυρον καλοῦσι» ὡς καύσιμο γιὰ λυχνάρια³¹⁶⁹.

Ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀνάμειξης τοῦ μελισσόκερου με ζωικὸ λίπος γιὰ τὴν παραγωγή κεριῶν ἀπὸ τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον ἐμμέσως πλὴν σαφῶς σημαίνει ὅτι τὸ ζωικὸ λίπος, ἐστὼ καὶ ἀθέμιτα, θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ στὰ «μελισσοκέρια» τῶν βυζαντινῶν.

Συμπερασματικὰ, στὸ Βυζάντιο τὸ ζωικὸ λίπος φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε ὡς καύσιμη ὕλη γιὰ τὶς φωτιὲς³¹⁷⁰, πιθανότατα ὡς καύσιμη ὕλη καὶ ἐνισχυτικὸ καύσης σὲ δάδες καὶ πυρσοὺς, ὡς καύσιμο σὲ λυχνάρια ἀποκλειστικὰ ἀνοιχτοῦ σχήματος, προφανῶς παρανόμως σὲ ἀνάμειξη με μελισσόκερο γιὰ παρασκευὴ «μελισσοκεριῶν» καὶ πιθανότατα γιὰ τὴν κατασκευὴ κεριῶν ζωικοῦ λίπους, ὅπως σίγουρα συνέβη στὴ Δυτικὴ Ἑυρῶπη ὅπου τὰ ζωικὰ λίπη, τουλάχιστον ἐκεῖνα που ἦταν καλῆς ποιότητος ὅπως τὰ ξύγκια που προέρχονται ἀπὸ τὰ βόδια, τοὺς τράγους, καὶ τὰ ἀρνιά, τὰ χρησιμοποιούσαν γιὰ τὴ δημιουργία ξιγκοκεριῶν³¹⁷¹.

1.1.3 Μελισσόκερο³¹⁷²

Χρησιμοποιήθηκε ὡς καύσιμη ὕλη στους πυρσοὺς καὶ ἀποτελέσσει τὸ κύριο συστατικὸ τῶν μελλισσοκεριῶν³¹⁷³. Ὑπολείμματα μελισσόκερου ἔχουν βρεθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ σιδερένιου λυχναριοῦ στὸν ἀγγλοσαξωνικὸ τάφο τοῦ Sutton Hoo (ἀ' μισὸ τοῦ 7ου αἰ.)³¹⁷⁴. Συμπαγὲς κομμάτι ἀπὸ μελισσόκερο που χρονολογεῖται στὸν 10ο αἰ. βρέθηκε στὸ Nongorod, στὴ Ρωσία (Εἰκόνα 96).

3167. L-S, τ. 3, σ. 585, λήμμα «πιμελή».

3168. Κουκουλῆς, *Λαογραφικά*, σ. 75.

3169. Ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, σ. 494, στ. 17-20: «οἱ πολλοὶ δὲ καὶ τὸ λιπαρὸν τοῦ γάλακτος, ὃ δὴ βούτυρον καλοῦσι, καταχρῶνται εἰς λύχνον, τὸ πολυέλαιον τοῦ λόγου δι' αἰνίγματος ἀριδῆλως σαφηνίσαντες, ὡς μόνου τοῦδε ἐνδίκως καὶ τρέφοντος καὶ αὐξοντος, καὶ φωτίζοντος τοὺς νηπίους».

3170. Κουκουλῆς, *Λαογραφικά*, σ. 75.

3171. Péclet, *Eclairage*, σ. 58.

3172. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ μελισσόκερου καὶ τὶς μεθόδους παραγωγῆς μελλισσοκεριῶν βλ. στὸ κεφάλαιο γιὰ τὰ κεριὰ.

3173. Βλ. σχετικὰ κεφ. III: τὰ κεριὰ.

3174. Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 135.

1.2 Ρευστά καύσιμα

1.2.1 Κατράμι, πίσσα και άλλες ρητίνες

Τα υλικά αυτά χρησιμοποιήθηκαν ως καύσιμη ύλη αλλά και ως ενισχυτικές ουσίες καύσης στις ανοιχτές φωτιές, τις εστίες, τις δάδες και τους πυρσούς.

Το κατράμι αποτελεί ρευστή πίσσα, προϊόν αποστάξεως ρητινούχων ξύλων³¹⁷⁵. Η παραγωγή πίσσας³¹⁷⁶ και η ρητινοσυλλογή υπήρξαν δραστηριότητες γνωστές από τον αρχαιοελληνικό ακόμη κόσμο που επέζησαν έως και τον 20ο αι.³¹⁷⁷. Από τις γραπτές πηγές αντλούμε σημαντικές πληροφορίες για αυτές³¹⁷⁸. Έμμεση πληροφορία για παραγωγή πίσσας έχουμε στο Τυπικόν του Κωνσταντίνου Μονομάχου (γύρω στο 1045): «Ἐπει δὲ καὶ τινες περὶ τούτου ἐνήγαγον ὡς ὅτι ξύλον ἐργάσιμον κ(αί) σανίδ(ια) (καί) δάδ(ας) καὶ πίσσαν ἐξάγουσί τινες τ(ῶν) (μον)αχῶν ἀπὸ τοῦ Ὀρους διὰ πλοί(ων)…»³¹⁷⁹.

Η πίσσα³¹⁸⁰ χρησιμοποιήθηκε σε ανοιχτές πυρές, κυρίως εμπρηστικού χαρακτήρα. Αναφέρεται ότι τις φλόγες της φωτιάς και μάλιστα ταχύτατα θα μπορούσαν να τις τρέφουν «πίσσα καὶ δᾶδες καὶ ἄσβεστος»³¹⁸¹. Πιθανότατα όμως η πίσσα αξιοποιήθηκε και σε φωτιές που χρησιμοποιήθηκαν για φωτιστικά σήματα και ως ενισχυτικό καύσης των πυρσών (βλ. επίσης κεφάλαιο για δάδες και πυρσούς).

1.2.2 Ορυκτά ρευστά καύσιμα³¹⁸²

Το βίτουμ, βιτούμ ή βιτουμένιο αποτελεί ορυκτό παράγωγο του πετρελαίου παραπλήσιο προς την άσφαλτο και την πίσσα³¹⁸³. Στους προχριστιανικούς χρόνους χρησιμοποιήθηκε ως καύσιμο στα λυχνάρια της Μεσοποταμίας. Οι κάτοικοι της περιοχής αυτής ήταν ενήμεροι για τα πλεονεκτήματα της καύσης αυτού του ορυκτού ελαίου³¹⁸⁴. Πυρσοί καμωμένοι

3175. *Λεξικό Κριαρά* και *Λεξικό Νεοελληνικής Γλώσσας* λήμμα «κατράμι».

3176. Για τα καμίνια του κατραμιού αλλά και τη διαδικασία παρασκευής της πίσσας βλ. Κομμάτας, *Κατραμοπαραγωγή*, σ. 413-418. Ειδικά για τη διαδικασία παρασκευής του κατραμιού βλ. σσ. 415-416.

3177. Κομμάτας, *Κατραμοπαραγωγή*, σ. 415.

3178. Θεόφραστος, *Περί φυτών ιστορίας* βιβλίο 9, κεφ. 1, παρ. 7, στ. 1 έως κεφ. 2, παρ. 5, στ. 14 και βιβλίο 9, κεφ. 3, παρ. 1, στ. 1 έως παρ. 4, στ. 11.

3179. *Τυπικόν Κωνσταντίνου Μονομάχου*, σ. 228, στ. 102.

3180. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, τ. 1, βιβλίο 4, κεφ. 4 παρ. 6.1 έως 6.5.

3181. Ίωάννης Καμινιάτης, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, κεφ. 33, παρ. 7, στ. 1-5. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο συγγραφέας αναφέρεται σαφώς σε φωτιά που προοριζόταν να πλῆξει τα εχθρικά στρατεύματα, ωστόσο δεν αποκλείεται χρήση αντίστοιχων υλικών να γινόταν για την ενδυνάμωση της φωτιάς και σε άλλες περιπτώσεις (βλ. παρακάτω αναφορές για πυρσούς και φωτιστικά σήματα).

3182. Για αναφορές ορυκτών καυσίμων και πετρελαιοειδών σε πηγές της Αρχαιότητας βλ. Φάκλαρης, *Πηγές των... πετρελαιοειδών*.

3183. *Λεξικό Κριαρά* λήμμα «βίτουμ».

3184. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 149.

από φυσικό βιτούμε από πολλά σταξίματα αποτυπώνονται σε χαμηλά ανάγλυφα που απεικονίζουν στρατιωτικές εκστρατείες³¹⁸⁵. Τόσο το βιτούμε όσο και το αργό πετρέλαιο αξιοποιήθηκαν στην Αρχαιότητα πέρα από τη θέρμανση³¹⁸⁶ και τους πολεμικούς λόγους³¹⁸⁷, και για τον φωτισμό. Ωστόσο, τόσο το βιτούμε όσο και το αργό πετρέλαιο δεν φαίνεται να αποτέλεσαν βασικές καύσιμες ύλες για τον φωτισμό των Βυζαντινών. Η χρήση ειδικά του πετρελαίου κατά τον 12ο αι. δεν ήταν διαδεδομένη στις περιοχές της βυζαντινής επικράτειας, όπως ήταν στις παλιότερες εποχές και όπως συνέβη κατά τον 20ό αι. με το πετρέλαιον ή πετρόλαδον, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης αναφέροντας³¹⁸⁸ ότι «Ἐνταῦθα δὲ παραπηκτέον καὶ τὸ δαψιλὲς γῆθεν ἔλαιον, ὃ πολλοὺς τῶν ἐῶν διοικεῖ, ὅσοι μάλιστα περὶ τὰ κατὰ τὴν Ρωμόγουριν»³¹⁸⁹.

Η νάφθα³¹⁹⁰ ή Μηδείας έλαιον είναι υλικό που όταν καίει και πέσει επάνω του νερό αντί να σβήσει δυναμώνει. Οι ιδιότητές της να αναφλέγεται άμεσα προκαλώντας μεγάλη φλόγα και λάμψη γρήγορα αναφέρονται από τον Πλούταρχο στον Βίο του Αλέξανδρου³¹⁹¹. Καθώς οι βυζαντινοί γνώριζαν τις ιδιότητες αυτές τη χρησιμοποίησαν στην παραγωγή του υγρού πυρός³¹⁹². Ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος μάλιστα, αναφέρει συγκεκριμένες τοποθεσίες, κυρίως στην περιοχή μεταξύ Καοπίας και Μαύρης Θάλασσας, όπου «πολλαὶ πηγαὶ ὑπάρχουσιν ἄφθαν ἀναδιδούσαι»³¹⁹³. Για τους λόγους αυτούς θεωρώ πολύ πιθανή τη χρήση της για ενίσχυση της φλόγας των ανοιχτών πυρών³¹⁹⁴, και για την ενίσχυση εμπρηστικών πυρών³¹⁹⁵. Παράλληλα θα μπορούσε να αξιοποιείται ως ενισχυτικό καύσης στους πυρσούς³¹⁹⁶.

3185. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 149.

3186. Forbes, *Bitumen Petroleum*, σ. 79.

3187. Forbes, *Bitumen Petroleum*, σσ. 96-100, όπου γίνεται λόγος για τη χρήση του πετρελαίου και του υγρού πυρός στους πολέμους.

3188. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα*, τ.1, σ. 526, στ.14-16.

3189. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, σ. 78.

3190. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, τ. 1, βιβλίο 4, κεφ. 4 παρ. 6.1 έως 6.5.

3191. Πλούταρχος, Βίος Αλεξάνδρου κεφ. 35, παρ. 1, στ. 1 έως παρ. 4, στ. 4. Βλ. επίσης Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 156.

3192. Φάκλαρης, Πηγές των... πετρελαιοειδών.

3193. Κορρές, *Υγρόν πυρ*, σ. 93 και για την πρωτογενή αναφορά Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Περὶ διοικήσεως τοῦ κράτους*, σσ. 84-85.

3194. Για μία σειρά αναφορών σχετικά με τη νάφθα και την ιδιότητά της να μη σβήνει εύκολα βλ. Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* σ. 1, στ. 21 έως σ. 2, στ. 5. Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, *Λεξικόν*, Ν, αρ. 162, στ. 1. Wirth, *Procopii opera omnia* βιβλίο 8, κεφ. 11, παρ. 36, στ. 1 έως παρ. 37, στ. 1. Γεώργιος Χοιροβοσκός, *Ἐπιμερισμοὶ τοῦ Ψαλτηρίου ἀπὸ φωνῆς*, σ. 191, στ. 18-21. *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, βιβλίο 2, παρ. 1, στ. 1-3. *Etymologicum Gudianum*, Ν, σ. 403, στ. 12-16. *Iohannis Zonarae lexicon*, Ν, σ. 1387, στ. 7.

3195. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, βιβλίο 14, κεφ. 2, παρ. 10, στ. 11-16.

3196. Κορρές, *Υγρόν πυρ*, σσ. 70-72, 86. Για τη χρήση της νάφθας ως καύσιμη ύλη πυρών βλ. στο κεφ. I: η φωτιά ως μέσο φωτισμού.

1.2.3 Φυτικά ρευστά καύσιμα που χρησιμοποιήθηκαν για φωτιστικά ελαίου³¹⁹⁷

Ελαιόλαδο

Το ελαιόλαδο³¹⁹⁸ παράγεται με τη μέθοδο της σύνθλιψης³¹⁹⁹ από τον καρπό του ελαιόδενδρου³²⁰⁰, γνωστού με τη λατινική ονομασία *Olea Europaea*³²⁰¹. Από τους προϊστορικούς ακόμη χρόνους μέχρι σήμερα χρησιμοποιείται για την κάλυψη ποικίλων αναγκών³²⁰². Μία από τις διαδεδομένες πρακτικές χρήσεις του ήταν πιθανότατα για φωτισμό³²⁰³.

Στη Ρωμαϊκή περίοδο το ελαιόλαδο έφτανε ακόμη και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές της Αυτοκρατορίας, όπως για παράδειγμα στη Βρετανία και στη Δακία, χάρη στο σύστημα τροφοδοσίας των ρωμαϊκών λεγεώνων. Παράλληλα, ένα σημαντικό εμπόριο ελαιόλαδου αναπτύχθηκε με κύριο κέντρο παραγωγής και εμπορίας τη Βόρεια Αφρική. Η μελέτη της διακίνησης και της διασποράς των αμφορέων, που χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση και τη μεταφορά του ελαιόλαδου, έτσι όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα και τα αρχαιολογικά ευρήματα, προσφέρει ακριβή στοιχεία για τις πηγές και τη χρονολόγηση αυτού του εμπορίου³²⁰⁴. Το ελαιόλαδο ως καύσιμο για τα λυχνάρια ήταν ένα προϊόν αρκετά ακριβό και επιπλέον δύσκολο να αποκτηθεί κατά τη διάρκεια κάποιων ταραγμένων περιόδων, στις πιο απομακρυσμένες επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, καθώς ουσιαστικά προερχόταν από την Αφρική και την Ισπανία³²⁰⁵.

Ανάλογα με το εάν ήταν διαθέσιμο ή όχι, τα εργαστήρια παραγωγής λυχναριών εξελίσσονταν ή εξαφανίζονταν³²⁰⁶ ή σε κάποιες περιπτώσεις τα λυχνάρια τροποποιούνταν. Σε δύο –έως σήμερα γνωστές σε εμένα– περιπτώσεις βρέθηκαν ρωμαϊκά «εργοστασιακά» («factory lamps») λυχνάρια προερχόμενα από την περιοχή της Βόρειας Γαλατίας (σημερινή Βόρεια Γαλλία)³²⁰⁷ (Εικόνα 281), και από την περιοχή της σημερινής γερμανικής πόλης, της Χαϊδελβέργης³²⁰⁸ (Εικόνα 282). Κατά τον 1ο και 2ο

3197. Les combustibles liquides, σ. 164.

3198. *Λεξικό Κριάρ* στα λήμματα «ελαιόλαδον», «έλαιον», «λάδι».

3199. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 36 και υποσημ. 173, 174. Ειδικότερα για τη διαδικασία παραγωγής του ελαιόλαδου στα βυζαντινά χρόνια βλ. Τσουγκαράκης, Η ελιά και το λάδι, σ. 88.

3200. Για την ελιά και το ελαιόλαδο διαχρονικά βλ. το συλλογικό έργο *Ωδή στην Ελιά* καθώς και στο Χατζησάββας, *Η ελιά και το λάδι*.

3201. Smith, Wayte, Marindin, *Dictionary*, λήμμα "Olea". Βλ. επίσης Barney, Lewis κ.ά., *Etymologies of Isidore*, σ. 402 όπου παρατίθεται η πληροφορία ότι ο Ισίδωρος της Σεβίλλης αναφέρει ότι ο τύπος ελιάς *lycinia* καθώς έδινε το καλύτερο έλαιο για φως ονομάστηκε έτσι γιατί λυχνίς σημαίνει φως από το λύχνος.

3202. Μπουλώτης, Ελιά, σ. 25.

3203. Μπουλώτης, Ελιά, σ. 25.

3204. Βλ. Pavolini, *Liber Pontificalis*, σ. 118 καθώς και Alicu, *Lampes dans la Dacie*.

3205. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 16 και υποσημ. 21 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

3206. Roman, *Lighting*, σ. 21.

3207. Hanotte, *Éclairage galloromain*.

3208. Hensen, *Nekropole von Heidelberg*, εικ. 6.

αι. παρόμοια φαινόμενα πιστοποιούν την έλλειψη λαδιού στην Δυτική Μεσόγειο³²⁰⁹.

Σε αιγυπτιακό κείμενο του 6ου αι. γίνεται αναφορά σε έλαιον σπανόν και έλαιον χυτὸν με το πρώτο να δηλώνει πιθανώς το ελαιόλαδο που προέρχονταν από την Ισπανία ή την τοποθεσία Σπανία κοντά στην Οξύρυγχο και το δεύτερο να περιγράφει ίσως το ρευστό λάδι³²¹⁰.

Στο Βυζάντιο το ελαιόλαδο αποτέλεσε το βασικότερο καύσιμο για τα λυχνάρια και τις καντήλες. Ο Στέφανος του Νονγοροδ στα μέσα του 14ου αι. διηγείται ότι στα φωτιστικά της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης χρησιμοποιούσαν ελαιόλαδο³²¹¹. Το ελαιόλαδο χρησιμοποιήθηκε ως ενισχυτικό καύσης σε δάδες και πυρσούς και αποτέλεσε υλικό απαραίτητο για την κατασκευή των κεριών³²¹².

Η έλλειψη ελαιόλαδου φαίνεται ότι και στο Βυζάντιο οδήγησε σε ανοιχτούς τύπους λυχναριών όπως επιβεβαιώνεται από τα παραδείγματα της Ύστερης Αρχαιότητας από την Crypta Baldi στη Ρώμη³²¹³ και από το σχήμα των πήλινων τροχήλατων λυχναριών από τη Συρία που υπαγορεύουν από τον 10ο αι. και έπειτα μία καθαρή κλίση για σχήματα λιγότερο βαθουλωμένα, για να είναι κατάλληλα περισσότερο για στερεό καύσιμο, κεριά ή ζωικά λίπη, παρά για ρευστό καύσιμο³²¹⁴.

Το εμπόριο ελαιόλαδου ανθεί έως και το τέλος σχεδόν της Ύστερης Αρχαιότητας αλλά η διακοπή του λόγω πολεμικών αναστατώσεων και αλλαγής δομών στο Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος, θα επηρεάσει συνολικά την ιστορία του φωτισμού. Συγκεκριμένα, η χρήση του ελαιόλαδου για φωτισμό εξακολουθεί να επιβιώνει στις μεσογειακές περιοχές³²¹⁵ αλλά η εύπορη χριστιανική εκκλησία αποβαίνει ένας σημαντικός ρυθμιστικός παράγοντας που καθορίζει τόσο τη διάθεσή του όσο και το κόστος του. Καθώς, μαζί με το κεριά της μέλισσας, το ελαιόλαδο είναι τα μόνα καύσιμα που γίνονταν αποδεκτά στο χώρο της Εκκλησίας, καθίσταται σαφές ότι αρχικά έπρεπε να εξασφαλίζεται επαρκής ποσότητα λαδιού για τον φωτισμό των χριστιανικών ναών³²¹⁶, καθώς και για τα αυτοκρατορικά ενδιαφέροντα και αυτά των εύπορων³²¹⁷, και στη συνέχεια και πάντα ανάλογα με το πλεόνασμα θα υπήρχε ή όχι η δυνατότητα για εξασφάλιση ελαιόλαδου από τους λιγότερους εύπορους.

Αναφέρεται ότι στην ιταλική χερσόνησο κατά τον 11ο-12ο αι. το ελαι-

3209. Hensen, Nekropole von Heidelberg και Hanotte, *Éclairage galloromain*.

3210. Mossakowska, *Les huiles*, σσ. 124-125, 131.

3211. Majeska, *Russian travelers*, σ. 32.

3212. Sorochan, *Light*, σ. 115.

3213. Για το ζήτημα αυτό βλ. Pavolini, *Liber Pontificalis*.

3214. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 182.

3215. Αναφορά για την παραγωγή λαδιού από τον 6ο έως τον 11ο αι. στο Kaplan, *Les Hommes*, σ. 45. Γίνεται λόγος για ελαιόλαδο καθώς σύμφωνα με τον συγγραφέα υπήρχε παρουσία ελαιόδεντρων στις περισσότερες περιοχές, όπως συνέβαινε και με τις καρυδιές και φουντουκιές που έδιναν καρυδέλαιο και φουντουκέλαιο αντίστοιχα.

3216. Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά παρακάτω.

3217. Πληροφορία για αντίστοιχη εξέλιξη στη Δυτική Μεσαιωνική Ευρώπη παρατίθεται, στο: *Les combustibles liquides*, σ. 164.

όλαδο (oleum) ως καύσιμο για φωτιστικά ήταν πολύ συχνά αναμειγμένο με λίπος ζωικό³²¹⁸.

Είναι πιθανόν ότι χρησιμοποιούσαν το αλάτι για να αφαιρέσουν το νερό από το λάδι και να αποφύγουν τα τριζοβολήματα κατά τη διάρκεια της καύσης, κάτι που θα εξασφάλιζε στη φλόγα και μία καλύτερη φωτεινότητα και θα έδινε στη φλόγα ένα περισσότερο κιτρινωπό χρώμα. Εξάλλου, το αλάτι απέτρεπε την υπερθέρμανση του καύσιμου³²¹⁹. Είναι πιθανόν ότι το αλάτι χρησιμοποιούνταν σε περιοχές με ψυχρό κλίμα, για να αποτρέψει το πάγωμα του ελαιόλαδου κατά τη χειμερινή περίοδο. Για τον ίδιο λόγο θα μπορούσαν να χρησιμοποιούν ακόμη και κρασί ή ξύδι. Πρόκειται για επιλογές που επιβιώνουν ακόμη και σήμερα σε σχέση με το καύσιμο των γυάλινων καντήλων σε κοιμητήρια της ελληνικής επικράτειας. Στη σύγχρονη εποχή, για παράδειγμα, η αποτροπή της πήξης του ελαιόλαδου στα καντήλια των κοιμητηρίων επιτυγχάνεται επίσης με την ανάμειξη του με καλαμποκέλαιο ή ηλιέλαιο.

Άλλα φυτικά έλαια

Στον προχριστιανικό κόσμο ως καύσιμη ύλη των λυχναριών χρησιμοποιήθηκαν διάφορα φυτικά έλαια εκτός από το ελαιόλαδο, όπως σησαμέλαιο, ή λινέλαιο ή ακόμη και καστορέλαιο (castor oil)³²²⁰ ή ρετσινόλαδο που ανέδιδε μια βαριά μυρωδιά και έτσι το χρησιμοποιούσαν κυρίως οι φτωχοί. Το ρετσινόλαδο χρησιμοποιήθηκε κυρίως στην Αίγυπτο και στην Εγγύς Ανατολή³²²¹. Η επιλογή του εκάστοτε καυσίμου είναι προφανές ότι εξαρτήθηκε από τα υλικά που ήταν διαθέσιμα και από την οικονομική δύναμη³²²². Στην Αίγυπτο κατά τη Ρωμαϊκή και Βυζαντινή περίοδο εικάζεται ότι ο όρος ἔλαιον θα μπορούσε να αναφέρεται σε καύσιμο για τον φωτισμό και να δηλώνει το ελαιόλαδον, το σησαμέλαιον, το ρετσινόλαδο ή το ῥαφάνιον ἔλαιον ή ῥαφανέλαιον³²²³.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι πρόσφατες αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν σε ρωμαϊκά λυχνάρια που βρέθηκαν στον August και στην Κολωνία μαρτυρούν ότι στη θέση του ελαιόλαδου θα μπορούσε να

3218. Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 155.

3219. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 156 καθώς και Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 16, βλ. και υποσημ. 24.

3220. Mossakowska, *Les huiles*, σσ. 113-116. Lyon-Caen, Hoff, *Musée du Louvre*, σ. 16 όπου μάλιστα το καστορέλαιο αναφέρεται ως ζωικό έλαιο. Ωστόσο, το καστορέλαιο, ρητινέλαιο, κικινέλαιο ή ρετσινόλαδο είναι είδος φυτικού ελαίου που παράγεται από το τροπικό φυτό Ρίκινος ο Κοινός (*Ricinus communis*) της οικογένειας των Ευφορβιδών (*Euphorbiaceae*). Η χρήση καστορέλαιου από τους Αιγυπτίους αναφέρεται στην ιστορία του Ηροδότου, ο οποίος σχολιάζει τη χρήση ελαίου από τους καρπούς του *Ricinus communis* (ο ίδιος το αποκαλεί *Κίκι*) για φωτισμό και επάλειψη του σώματος. Σπόροι του *Ricinus communis* έχουν ανακαλυφθεί σε αιγυπτιακούς τάφους, χρονολογούμενους από το 4000 π.Χ. (Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από το URL <http://el.wikipedia.org/wiki/Καστορέλαιο> Ημερομηνία προσπέλασης: 14 Ιουνίου 2010). Για το κίκι και το κικιννον έλαιο βλ. L-S, τ. 2, σ. 718.

3221. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 156 και Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 16, υποσημ. 101.

3222. Roman, *Lighting*, σ. 21.

3223. Mossakowska, *Les huiles*, σ. 121.

χρησιμοποιηθεί λάδι από φουντούκια, παπαρούνα, οξιά ή ακόμη και λιναρί³²²⁴.

Ανάμεσα στα δώρα του Μεγάλου Κωνσταντίνου στις βασιλικές της Ρώμης το *Liber Pontificalis* απαριθμεί ποσότητες από λάδι νάρδου (*di olio di nardo*) (*oleum nardinum pisticum*) για να καίει μπροστά στους βωμούς και μέσα στις καντήλες³²²⁵.

Στη Μεσαιωνική Ιταλία, εκτός από το ελαιόλαδο και τα ζωικά λίπη, καταγράφεται σε μεγάλο βαθμό και κατανάλωση διαφόρων φυτικών ελαίων. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ανάμεσα σε αυτά είχε ξεχωριστή σημασία και για την ποιότητα –καθώς ήταν κατώτερο μόνο από το ελαιόλαδο– το καρυδέλαιο, που χρησιμοποιούνταν τόσο στη διατροφή όσο και στον φωτισμό³²²⁶.

Στο Λεξικό του Κριαρά υπάρχουν αναφορές για μία σειρά από άλλα έλαια που προορίζονταν όμως κυρίως για φαρμακευτική χρήση και δεν έχουμε καθόλου αναφορές ότι θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν ως καύσιμη ύλη των φωτιστικών πηγών³²²⁷. Η λέξη ἔλαιον επεκτάθηκε για να περιλαμβάνει το λίπος των ψαριών και των κητών, κυρίως αυτό των δελφινιών καθώς και τα ορυκτά έλαια. Τα Γεωπονικά (9.18.1-2) αναφέρουν έλαιο που παράγεται από το δέντρο *pistacia terebinthus* (τερεβινθίνη), από σπόρους σησαμιού, και καρύδια. Επίσης έλαιον παραγόταν από σπόρους λιναριού και από διάφορα φρούτα και λουλούδια³²²⁸. Η χρήση των ὀρων κικινέλαιον, κίκινον ή κήκινον ἔλαιον³²²⁹ στις βυζαντινές πηγές μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι, κατά περίπτωση, το συγκεκριμένο λάδι θα μπορούσε να χρησιμοποιείται και για φωτιστικούς λόγους.

Εκτός από τη χρήση του ελαιόλαδου, πιστοποιείται και η χρήση του λινέλαιου, όπως για παράδειγμα μέσα στα κελιά της Μονής της Θεοτόκου της Βεβαίας Ελπίδος, σύμφωνα με το Τυπικόν που συντάχθηκε μετά το 1345: «Ὡσαύτως καὶ λινέλαιον παρέξουσιν, ἵνα ἀνάπτως φῶτα ἐν τοῖς κελλίοις αὐτῶν κατὰ χρείαν»³²³⁰. Στο Τυπικόν της μονής Κοσμοσωτείας γίνεται λόγος για φωτιστικό που θα έκαίγε με σχινέλαιον: «Ἡ δὲ περὶ τὴν πύλην ἄνωθεν ἐστηριγμένη διὰ μουσείου Κοίμησις τῆς Θεοτόκου φωταψίαν ἐχέτω κατὰ τὴν ἑορτὴν μὴ τινα πενιχρὰν καὶ καταπεφρονημένην, ἀλλὰ ἀξίαν λόγου φημί τοῦ προσήκοντος, περὶ δὲ γε τοῦτο τὸ εἰκόνισμα τῆς θειοτάτης Κοιμήσεως ἀκοίμητον βούλομαι θρυαλλίδα παρ' ὄλον τὸν χρόνον ἀνυστερήτως ἀνάπτεσθαι σχινελαίω· οἶμαι γὰρ ὡς κεχαριτωμένον

3224. Chrzanovski, *Lumières antiques*, σ. 16, βλέπε και υποσημ. 22.

3225. Uboldi, *Diffusione delle lampade*, σ. 94.

3226. Cortonesi, *L' olivo*, σ. 16, υποσημ. 197.

3227. Βλ. *Λεξικό Κριαρά*, στα αντίστοιχα λήμματα τύπους ελαίου που εμφανίζονται στο λεξικό του Κριαρά αλλά οι περισσότεροι από αυτούς δεν χρησιμοποιούνταν για φωτισμό: αγριοαγγουριζοέλαιον, αιγέλαιον, αμυγδαλέλαιον, ανηθέλαιον, βαλσαμέλαιον, βαλσαμόλαιον, βλησκουνέλαιον, δαφνέλαιον, δαφνόλαδον, δαφνόλαιον, εγιέλαιον, καπνέλαιον, καρυέλαιον, κεδρέλαιον, κρινέλαιον, κυδωνόλαδον, κυπρινοέλαιον, λινέλιν, νάρδος.

3228. *ODB*, τ. 3, σ. 1519.

3229. LBG, σ. 831, λήμμα «κικινέλαιον». Βλ. επίσης Mossakowska, *Les huiles*, σ. 113.

3230. *Τυπικόν Βεβαίας Έλπίδος*, σ. 74, 6-7. Βλ. επίσης Χανθορούλου, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 182.

ἐστὶ τοῦτο ἐπιπνοίας θείας χαρίσματι»³²³¹. Το σχινέλαιο στην περίπτωση αυτή ερμηνεύεται ως μαστιχέλαιο (mastic oil)³²³² παραπέμποντας προφανώς σε επιλογή που αποσκοπούσε στη χρήση αρωματικού ελαίου ανάλογου με αυτά που πιστοποιούνται ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια ὅτι καίγονταν σε λυχνάρια³²³³.

Τέλος, ἡ ἀνάλυση καταλοίπων που βρέθηκαν στο Bawit της Αιγύπτου μέσα σε κοχύλια, τα οποία θεωρήθηκε ὅτι εἶχαν αξιοποιηθεῖ ὡς φωτιστικά μέσα, ἔδειξε ὅτι πιθανότατα ὡς καύσιμο για τον φωτισμό αξιοποιήθηκε και το ἔλαιο του φυτοῦ *Raphanus sativus* της οικογένειας των Brassicaceae³²³⁴.

1.3 Καθαρά και μαρὰ καύσιμα

Ἢδη ἀπὸ την Πρώιμη Βυζαντινὴ περίοδο τα καύσιμα που χρησιμοποιήθηκαν για να φωτίσουν τους τόπους λατρείας ἦταν αποκλειστικά το ελαιόλαδο και το μελισσόκερο³²³⁵. Ἀπὸ την εποχὴ που διαμορφώνονται οἱ Αποστολικοί Κανόνες (4ος αἰ.), γίνεται σαφές ὅτι οἱ πιστοὶ εξουσιοδοτοῦνταν να προσφέρουν λάδι για τη λυχνία της Αγίας Τράπεζας³²³⁶ προφανώς σε συνέχεια των κανόνων της Εβραϊκῆς Θρησκείας για αποκλειστικὴ χρήση ελαιόλαδου στην Επάφωτη Λυχνία του Ναοῦ του Σολομώντα στην Ἱερουσαλήμ. Πίσω ἀπὸ τις διατάξεις αυτές ἀνιχνεύονται δίχως ἄλλο ἐπιλογές πρακτικῆς χαρακτῆρα. Σαφώς ἔπρεπε να ἀποφεύγουν να καπνίσουν και να μαυρίσουν τα κτήρια με τη χρήση καυσίμων κακῆς ποιότητας με δυσάρεστες μυρωδιές, ὅπως των ρητινῶν ἢ των ζωικῶν λιπῶν³²³⁷. Ἀκόμη και στην περίπτωση των θυμιατηρίων, χρησιμοποιούσαν ξυλάνθρακες για να εἶναι περιορισμένη ἡ ἐκπομπή του καπνοῦ³²³⁸. Ἐπιπλέον, οἱ χριστιανικοὶ ναοὶ ἔπρεπε να εἶναι φιλόξενοι χώροι που θα ἐπέτρεπαν την παραμονὴ των πιστῶν για μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Ἐάν υπῆρχαν φωτιστικά που ἀνέδιδαν ἔντονο και ἐνοχλητικὸ καπνὸ και ἀνάλογη οσμή, σίγουρα θα ἀπέτρεπαν τους πιστοὺς ἀπὸ μακρόχρονη παραμονὴ τους στους ναοὺς³²³⁹.

3231. *Τυπικὸν Κοσμοσωτείας*, σ. 89, στ. 1190-1195.

3232. *Τυπικὸν Κοσμοσωτείας* (μτφρ.), σ. 827.

3233. Βλ. Σχετικὰ Smith, Wayte, Marindin, Dictionary, λήμμα "lucerna" ὅπου παραθέτει ἀναφορές σε χωρία συγγραφέων του 1ου αἰ. μ.Χ: "Perfumed oil was sometimes burnt in the lamps".

3234. Leuven, *Residue analysis*, σσ. 106, 116 και εικόνα 7.1.

3235. Vincent, *Fiat lux*, σ. 66.

3236. Βλ. σχετικὰ στο Martigny, Dictionnaire, σ. 152, λήμμα "cierges et lampes".

3237. Vincent, *Fiat lux*, σ. 66. Για σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. ὑποσημ. 2.

3238. Βλ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, σ. 81 ὅπου ο Ορλάνδος ἀναφέρει ὅτι για την ἀποφυγὴ παραγωγῆς καπνοῦ που θα ἐνοχλοῦσε τους ἀρρώστους στα μοναστηριακὰ νοσοκομεία, στην ἀρουλα των νοσοκομείων, χρησιμοποιούσαν ξυλάνθρακες.

3239. Σημειώνω ὅτι ἀνάλογη ἦταν και ἡ ἐπιλογή για το καύσιμο των φωτιστικῶν των εβραϊκῶν συναγωγῶν. Βλ. Vincent, *Fiat lux*, σ. 67, ὅπου σημειώνεται ὅτι για να τροφοδοτήσουν τα φωτιστικά του Ναοῦ, οἱ Εβραῖοι συνιστοῦσαν να μην χρησιμοποιεῖται παρὰ μόνο ελαιόλαδο παρθένο που προερχόταν ἀπὸ ὠριμες ἐλιές που υποβάλλονταν σε μία μόνο πίεση.

Έτσι, πολύ γρήγορα από τον 4ο αι. και εξής η χρήση αυτών των καυσίμων που στηρίζει επιλογές πρακτικού χαρακτήρα φορτίζονται με μία συμβολική αξία³²⁴⁰. Κατά τους αλληγοριστές το κεριό συμβολίζει «το καθαρόν και ακηλίδωτον της προσαγωγής, το μαλασσόμενον και υπείκον δια τη μετάνοιαν, το εξ ανθέων συγκεισθαι διά την χάριν του Πνεύματος κλπ» ενώ το έλαιον συμβολίζει «την ειρήνην και την ευσπλαχνία του Θεού (τον του Θεού έλεον)»³²⁴¹. Θεωρήθηκε επίσης ότι όπως το κεριό παράγεται από τις μέλισσες, που είναι παρθένοι, έτσι και από την Παρθένο Μαρία ήλθε ο Χριστός, το Φως το Αληθινό, «Το φωτίζον και αγιάζον πάντα άνθρωπον, ερχόμενον εις τον κόσμον»³²⁴². Αξιοποιήθηκε, δηλαδή, ιδιαίτερα ο εγκωμιασμός της μέλισσας που γέννησε το κεριό (*huius lampadis apis mater*) χωρίς να γνωρίσει εγκυμοσύνη (*nec sexum masculi violant*). Έτεξε χωρίς πόνο και χωρίς να χάσει την παρθενία της (*nec filii destruunt castitatem*). Επίσης, η μέλισσα είναι η εικόνα της Παναγίας (*virgo peperit et virgo permansit*) και το κεριό μία αναπαράσταση του Χριστού που φωτίζει τους ανθρώπους (*ille qui regressus ab inferis humano generi serenus inluxit*)³²⁴³. Διαπιστώνουμε πράγματι ότι υπήρξε ένας οργανισμός χρήσης συμβόλων προκειμένου να ενσωματωθούν τα ειδωλολατρικά κεριά στη χριστιανική λατρεία και να καθαγιαστούν με τον τρόπο αυτό. Στην προσπάθεια αυτή μάλιστα φαίνεται ότι επιστρατεύτηκαν και παλιότεροι μύθοι και συμβολισμοί³²⁴⁴. Οι συμβολισμοί θα εισχωρήσουν τόσο ισχυρά στη χριστιανική θρησκεία ώστε πολύ αργότερα, στον 15ο αι., ο Συμεών, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, λαμβάνοντας προφανώς υπόψη τις φυσικές ιδιότητες αλλά και τα πλεονεκτήματα που προσφέρει η χρήση του κεριού, παρέθεσε μία σειρά ανάλογων συμβολισμών³²⁴⁵.

Η εξέλιξη του συμβολισμού του ελαίου εμπλουτίστηκε από την ομοιότητα της λέξης *έλαιον* με το *έλεος*. Με τον τρόπο αυτό το έλαιον συμβόλιζε το έλεος και την ευσπλαχνία, και συνδέθηκε με έννοιες όπως η ευτυχία, η αγαθοεργία και τον πνευματικό πλούτο³²⁴⁶. Αυτό οδήγησε και στη ονομασία των πολυκάνδηλων ως πολυελαίων αλλά και πολυελέων.

Σε ένα άλλο επίπεδο το *έλαιον* συνδέεται παρετυμολογικά με το *έλεος* πράγμα που δημιουργεί μία ολόκληρη σειρά αναφορών της σχέσης ελαίου

3240. Vincent, *Fiat lux*, σ. 66.

3241. Μακρής, Φωτισμός.

3242. *Μέγα Ωρολόγιον*, 'Ωρα Α', σ. 95. Επίσης, Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 279. Για τους συμβολισμούς και τις αναφορές που σχετίζονται με τη μέλισσα και τα προϊόντα της βλ. Κοτσόκολος, Σωτηρόπουλος, *Μελισσοκομικές καταγραφές*, σσ. 155-156.

3243. Βλ. Février, Poinssot, *Les cierges et l'abeille*, σσ. 154-156. Για το συσχετισμό της παρθενίας της μέλισσας με αυτόν της Παναγίας, για το πώς παράγουν οι μέλισσες το κεριό έτσι όπως παρατίθενται στο *Exultet* της περιοχής του Benenento, βλ. Fonseca, *Lavoro agricolo*, σσ. 78-79.

3244. Février, Poinssot, *Les cierges et l'abeille*, σσ. 154-156. Για τους πολλαπλούς συμβολισμούς της μέλισσας και τη σχέση της με τη χριστιανική λατρεία βλ. στις σσ. 155-156

3245. Μωυσής, *Περί των αγιορειτικών κηροποιείων*, σ. 279, όπου παρατίθεται και ανάλυση του συγκεκριμένου χωρίου ανάλογη με αυτήν που επέλεξα να παραθέσω στο κείμενό μου. Για το πρωτότυπο βλ. Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περί τοῦ ἁγίου ναοῦ*, στ. 345.

3246. *ODB*, τ. 3, σ. 1519.

και ἑλέους, ἰδίως σε αγιολογικά κείμενα³²⁴⁷. Το ελαιόλαδο, καθώς συσχετίζεται επίσης με το Ὅρος των Ελαίων, αποκτά έναν ιδιαίτερο συμβολισμό³²⁴⁸. Κατά συνέπεια, για τον απλό πιστό, το λάδι που περιείχαν τα εκκλησιαστικά φωτιστικά είχε μία δύναμη ιαματική, προφυλακτική αλλά και θαυματουργική. Το λάδι της κανδήλας του Σπηλαίου της Ανάστασης, καθώς και αυτής που έκαίγε μπροστά από τον τάφο των μαρτύρων μεταφερόταν από τους επισκέπτες μέσα σε ευλογίες³²⁴⁹.

Έτσι, για παράδειγμα από μία σειρά θαυμάτων του αγίου Αρτεμίου πληροφορούμαστε για την ισχυρή πίστη στη λατρευτική δύναμη του ελαίου της κανδήλας αλλά και την αντίστοιχη που έφερε «τὸ ἀπόκαυμα τῆς κανδήλας»³²⁵⁰. Επίσης παρατίθεται αναφορά στο θαυματουργό κανδήλι που έκαίγε επάνω από τον τάφο του αγίου Ευδόκιμου, ο οποίος πέθανε στα μέσα του 9ου αι.³²⁵¹.

Η σημασία που δινόταν στο κερί και στο ἔλαιον στα πρώτα χριστιανικά χρόνια φαίνεται και από αναφορά στις Αποστολικές Διαταγές: «Ἐἵ τις Χριστιανὸς ἔλαιον ἀπενέγκοι εἰς ἱερὸν ἔθνῶν ἢ εἰς συναγωγὴν Ἰουδαίων ἢ λύχνους, ἀφοριζέσθω. Ἐἵ τις κληρικὸς ἢ λαϊκὸς ἀπὸ τῆς ἀγίας ἐκκλησίας ἀφέληται κηρὸν ἢ ἔλαιον, ἀφοριζέσθω καὶ τὸ ἐπίπεμπτον προστιθέτω μεθ' οὗ ἔλαβεν»³²⁵². Παράλληλα, πρόκειται για μία εξαιρετική πληροφορία που μαρτυρά ἔμμεσα το υψηλό κόστος του μελισσόκερου και του λαδιού αλλά και τη σημασία τους για τον εκκλησιαστικό φωτισμό.

1.4 Καύσιμα για φωτιστικά: Φωτισμός εναντίον διατροφής

Είναι προφανές ότι ο φωτισμός γινόταν ανταγωνιστής της πλούσιας σε λίπη διατροφής³²⁵³, καθώς «ἡ τοῦ ἐλαίου τροφή» δεν προσριζόταν μόνο για «τὸ λυχνιαῖον πῦρ»³²⁵⁴ και για άλλα φωτιστικά μέσα όπως οι καντήλες, αλλά αφορούσε και τη δίαιτα των ανθρώπων. Τα έλαια που χρησιμοποιούνταν ως καύσιμο για τα φωτιστικά μέσα ήταν κατά κανόνα βρώσιμα. Έτσι, λοιπόν, η ανεπάρκεια των φυτικών ελαίων και ζωικών λιπών επηρέαζε τόσο τη διατροφή όσο και τον φωτισμό³²⁵⁵. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν

3247. Τσουγκαράκης, Η ελιά και το λάδι, σ. 92.

3248. Vincent, Lampes et lumière.

3249. Για την αναφορά μίας σειράς ιάσεων και θαυμάτων βλ. Xanthorouliou, *Les lumineuses*, τ. 1, σ. 203 και υποσημ. 217, 218 για τη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης μία ολόκληρη σειρά αναφορών για τη θαυματουργική δράση του ελαίου καντήλων και συνήθως ακοίμητων αλλά και τη διαδικασία που έπρεπε να ακολουθήσουν οι πιστοί στο Du Cange, *Glossarium* λήμμα, «Ἐλαιον ἄγιον», σσ. 369-372.

3250. Crisafulli, Nesbitt, *St. Artemios*, σ. 84, στ. 8-10, σσ. 96-99, 103-107, 120-123, σ. 122, στ. 1-4, σσ. 136-141, σ. 138, στ. 6, σσ. 176-185, 192-197. Βλ. επίσης Ἰωσήφ μητροπολίτου Τραπεζοῦντος, σ. 68, στ. 1-4, σ. 75, στ. 14-16 και Ἰωάννου Ξιφιλίνου, Διήγησις θαυμάτων, σ. 35, στ. 11-14.

3251. Foss, *Pilgrimage* (διάσπαρτες αναφορές για θαυματουργό λάδι κανδήλας σε όλο το άρθρο και ειδικώς, σ. 137 και υποσημ. 52 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

3252. *Αποστολικές Διαταγές* τ. 3, βιβλίο 8, κεφ. 47, στ. 323-327.

3253. Wunderlich, *Light*, σ. 256.

3254. Ἰωάννης Χρυσόστομος, Ὁμιλία εἰς τὴν Γένεσιν σ. 559, στ. 49-53.

3255. Cooke, *Lighting in America*, σ. 16.

το γεγονός ότι όσοι δεν διέθεταν λάδι για το λυχνάρι τους ονομάζονταν «άλυχνοι», χαρακτηρισμός έσχατης ένδειας³²⁵⁶.

Ωστόσο, καθώς το ελαιόλαδο αποτέλεσε διαχρονικά ένα σημαντικό στοιχείο της διατροφής, μπορούσε να χρησιμοποιείται ως καύσιμο για τον φωτισμό μόνον όταν υπήρχε επάρκειά του. Έτσι, θα πρέπει να θεωρούμε δεδομένη τη χρήση του σε περιοχές της Μεσογείου, που κατά παράδοση υπήρξαν τόποι ελαιοπαραγωγής, αλλά δεν πρέπει να αποκλείουμε και την πιθανότητα να μην επαρκούσε για φωτιστική χρήση σε ορεινές περιοχές ακόμη και των μεσογειακών τόπων της βυζαντινής επικράτειας³²⁵⁷.

Στο Επαρχικό Βιβλίο του Λέοντος ΣΤ΄ Σοφού³²⁵⁸ υπάρχουν συγκεκριμένες διατάξεις που αφορούν όσους εμπορεύονταν ή με κάποιο τρόπο χρησιμοποιούσαν δευτερογενώς το ελαιόλαδο, δηλαδή τους κηρουλάριους, τους σαπωνοπράτες και τους σαλδαμάριους³²⁵⁹. Προφανώς οι κηρουλάριοι χρειάζονταν το ελαιόλαδο για να το αναμείξουν με το μελισσόκερο προκειμένου να κάνουν κεριά και λαμπάδες ενώ οι σαλδαμάριοι στη Μέση Βυζαντινή περίοδο διακινούσαν μάλλον το ελαιόλαδο ως προϊόν διατροφής³²⁶⁰.

Η σχέση αυτή φαίνεται να απηχείται με εύγλωττο τρόπο και στη σχέση των θρησκευτικών νηστειών και της χρήσης των φωτιστικών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ενώ η βρώση της ελιάς επιτρέπεται στη διάρκεια της νηστείας απαγορεύεται αυτή του ελαιόλαδου που αποτελεί και το καύσιμο για τον φωτισμό των εκκλησιών. Η αποχή από το ελαιόλαδο κατά τις χριστιανικές νηστείες είχε προφανώς και οικονομική σημασία, αφού ο καρπός και το μεταποιημένο προϊόν (ελαιόλαδο) διαφέρουν πολύ ως προς το κόστος παραγωγής τους³²⁶¹. Η συνήθεια αυτή φαίνεται ότι αποδεικνυόταν πολύ πρακτική, καθώς περίσσευε ελαιόλαδο το οποίο μπορεί να προσφερθεί στις εκκλησίες και να φωτιστούν αυτές με ιδιαίτερο τρόπο κατά τη διάρκεια των εορτών όπως προβλεπόταν άλλωστε και από τα βυζαντινά τυπικά των μονών.

Επιπλέον στα βυζαντινά τυπικά των μοναστηριών υπάρχουν λεπτομερείς αναφορές σχετικά με το πότε και με ποια φαγητά επιτρέπεται η κατανάλωση ελαίου³²⁶². Πάντως, η κατανάλωση ελαιόλαδου για την διατροφή ήταν μόνο το ένα μέρος λαδιού που χρειάζονταν τα μοναστήρια, καθώς η άλλη μεγάλη ανάγκη ήταν το λάδι που χρειάζονταν για τη φωταψία, δηλαδή για τις μεμονωμένες καντήλες και αυτές των πολυελαίων, πέρα φυσικά από τα κεριά. Έτσι, ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, για τη Μονή του στη Ραιδεστό, υπολογίζει ότι χρειάζεται περίπου 54,4 σημερινά λίτρα λαδιού τον χρόνο ενώ για τη φωταψία μόνο του κοιμητηρίου της

3256. Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 1, σ. 182 και υποσημ. 108. Παπαδοπούλου, *Μεταλλικά αντικείμενα*, σ. 72.

3257. Θα πρέπει να θεωρήσουμε δεδομένη την έλλειψη του ελαιόλαδου στη Μεσαιωνική Δυτική Ευρώπη. Βλ. σχετικά *Les combustibles liquides*, σ. 164.

3258. *Τό επαρχικόν βιβλίον*, σσ. 112-120.

3259. Τσουγκαράκης, *Η ελιά και το λάδι*, σ. 89.

3260. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι*, σ. 69.

3261. Ματάλα, *Διαιτητικοί κανόνες*, σ. 16.

3262. Τσουγκαράκης, *Η ελιά και το λάδι*, σ. 90-91.

Μονής Κεχαριτωμένης υπολογίζεται ότι χρειάζονταν 18,2 λίτρα λαδιού ετησίως³²⁶³. Οι πληροφορίες αυτές αποκτούν ακόμη μεγαλύτερη σημασία σε συνδυασμό με άλλες σχετικές με την ποσότητα του λαδιού που διέθεταν τα μοναστήρια για τον κάθε μοναχό, καθώς μας προσφέρουν μία δυνατότητα να έχουμε μία σαφέστερη εικόνα των ποσοτήτων που προορίζονταν αποκλειστικά για τον φωτισμό³²⁶⁴.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, καθίσταται σαφές ότι η χριστιανική εκκλησία υπήρξε ένας σπουδαίος και συχνά ακαταμάχητος ανταγωνιστής για όποιον ιδιώτη επιθυμούσε την απόκτηση ελαιόλαδου. Σημαντική είναι η πληροφορία ότι, όταν το λάδι προοριζόταν για την εκκλησία, ήταν το καλύτερο ποιοτικά δεν επιτρεπόταν να καταναλωθεί ούτε να αποτελέσει προϊόν εμπορίου. Δωριζόταν ή αφιερωνόταν, εξαγοράζοντας τη θεία συγχώρεση διά μέσου της ευχής του ιερέα³²⁶⁵.

Καθώς λοιπόν, στον εκκλησιαστικό βίο κυριάρχησαν ως καύσιμη ύλη για τον φωτισμό το ελαιόλαδο και το μελισσόκερο, στην πορεία του χρόνου ήταν σαφής η προσπάθεια των εκκλησιών και των μονών να εξασφαλίσουν εκκλησιαστικούς ελαιώνες και μελισσοουργία αλλά και ελαιοτριβεία και κηροπλαστεία προκειμένου να διαθέτουν τα απαραίτητα για τον φωτισμό τους καύσιμα περιορίζοντας παράλληλα το κόστος τους³²⁶⁶.

Η σπουδαιότητα της ύπαρξης ελαίου για τη λειτουργία των χριστιανικών ναών και μονών αποτυπώνεται στη φροντίδα των αθωνικών μονών για εξασφάλιση ελαιόλαδου και μελισσόκερου αλλά και στα τυπικά των μονών. Ως ενδεικτικό στοιχείο μπορούμε να εκλάβουμε επίσης το παράδειγμα ενός εγγράφου του 1089 που κάνει λόγο για ανταλλάγματα στα οποία περιλαμβάνονται τόσο το κερι³²⁶⁷ όσο και το έλαιον³²⁶⁸.

Επίσης, είναι προφανές ότι μία από τις πρώτες μέριμνες των ιδρυτών των αθωνικών μονών ήταν και η προικοδότηση των ιδρυμάτων τους με ελαιώνες³²⁶⁹. Με την παραγωγή των ελαιώνων αυτών, οι οποίοι συνήθως βρίσκονταν κοντά στις ιδιοκτήτριες μονές, αποσκοπούσαν στο να καλύψουν τόσο τις ανάγκες της διατροφής όσο και τις ανάγκες της εκκλησιαστικής λυχνοκαίας, όπου με βάση υπολογισμούς, ο συγγραφέας εικάζει ότι οι ετήσιες ανάγκες της εν γένει λυχνοκαίας θα ξεπερνούσαν τον ένα τόνο ελαιόλαδου³²⁷⁰. Σύμφωνα με τα μοναστηριακά τυπικά οι σχετικές ανάγκες διατροφής πρέπει να ήταν μικρές, διότι η κατανάλωση του ελαίου υπέκειτο στους περιορισμούς των κανόνων της νηστείας³²⁷¹. Πα-

3263. Τσουγκαράκης, Η ελιά και το λάδι, σ. 91.

3264. Για το θέμα αυτό βλ. Morrisson, Cheynet, Prices and Wages, σσ. 870-871 όπου και οι σχετικές παραπομπές στις γραπτές πηγές.

3265. Ματθαίου, Προϊόντα ελιάς, σ. 424 και υποσημ. 24.

3266. Για τα μελισσοουργεία και τα κηροπλαστεία των μονών βλ. παραπάνω στο κεφ. για τα κεριά.

3267. Acte du p̄tos Paul, σ. 72, στ. 117: «...τριῶν λίτρων τοῦ κηροῦ διὰ τὸν ἀμπελῶνα...».

3268. Acte du p̄tos Paul, σ. 73, στ. 119-120: «...ἀπὸ τοῦ ἐλαιῶνος αὐτῆς, οὐδὲ ἐπιζητεῖν πλέον τῶν δεκαπέντε λιτρῶν τοῦ ἐλαίου, ἤγγουν ἀνὰ ἕκαστον δένδρον λίτραν μί(αν), καθ(ώς) καὶ τὸ ἔγγραφον αὐτῆς παριστᾶ».

3269. Παπάγγελος, Ελαία, σ. 174 και υποσημ. 6.

3270. Παπάγγελος, Ελαία, σ. 174 και υποσημ. 7.

3271. Παπάγγελος, Ελαία, σ. 174 και υποσημ. 8.

ρόλα αυτά όμως η μονή των Ιβήρων, τον Απρίλιο του 1148, είχε αποθηκευμένο κάτι περισσότερο από 10 τόνους λάδι. Εάν θεωρήσουμε ότι ο Απρίλιος είναι το μέσον του καταναλωτικού έτους για το λάδι, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι ετήσιες ανάγκες της μονής θα ήταν περί τους 20 τόνους. Η ποσότητα αυτή δεν θα πρέπει να θεωρηθεί υπερβολική, διότι η μονή των Ιβήρων και πολυάνθρωπη ήταν και πολύ βοηθητικό προσωπικό πρέπει να διέθετε. Όσο για την προέλευσή του, νομίζω ότι δεν θα πρέπει να θεωρηθεί αδύνατο να προερχόταν από τους ελαιώνες της Μονής, αν λάβουμε υπόψη μας ότι η Μεγίστη Λαύρα, γύρω στα 1950, παρήγε περί τους 30 τόνους από τα 7000 ελαιόδενδρά της³²⁷².

Τη διαρκή φροντίδα για την εξασφάλιση του ελαιόλαδου από τις μονές απηχεί και η ύπαρξη ελαιοτριβείων ή λαδαριών όπως λέγονται στο Άγιο Όρος καθώς και αποθηκών λαδιού γνωστές ως *δοχεία του ελαίου*³²⁷³. Για παράδειγμα στη Μονή της Μεγίστης Λαύρας το ελαιόλαδο στα μέσα του 20ου αι. το ελαιόλαδο προερχόταν από τους ελαιώνες γύρω από το μοναστήρι και από τα πολυάριθμα μετόχια της Μονής. Το λάδι αυτό παραγόταν στα ελαιοτριβεία των μετοχίων και μεταφερόταν στο μοναστήρι διά θαλάσσης³²⁷⁴.

1.5 Συμπεράσματα για καύσιμη ύλη

Είναι προφανές ότι παράγοντες που ρύθμιζαν την εκάστοτε επιλογή του καυσίμου ήταν: η δυνατότητα απόκτησης του καυσίμου, η τεχνογνωσία επεξεργασίας του, το κόστος επεξεργασίας, η αποδοτικότητα του καυσίμου σε σχέση με το κόστος του, η ποιότητα φωτός που ανέδιδε, η δυσάρεστη ή ευχάριστη οσμή, η φωτεινότητα, η καθαρότητα, και η ευκολία πρόσβασης σε αυτό. Στο Βυζάντιο σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η Εκκλησία, καθώς αποτελούσε τον κύριο καταναλωτή ελαιόλαδου και μελισσόκερου και από τη Μέση Βυζαντινή περίοδο και έπειτα και παραγωγό αυτών των καυσίμων. Τέλος, η ύπαρξη ή η απουσία ορισμένων καυσίμων από μία περιοχή είναι πιθανόν να μπορούσαν να καθορίζουν και τη μορφή των φωτιστικών που χρησιμοποιούνταν.

2. Φιτίλια, θρυαλλίδες και ελλύχνια

Η ενότητα αυτή περιλαμβάνει τα αναλώσιμα υλικά που ήταν απαραίτητα για τη λειτουργία των λυχναριών, των καντήλων και των κεριών, καθώς εμποτίζονταν από την καύσιμη ύλη και με τη βοήθεια των τριχοειδών φαινομένων τη μετέφεραν έως το σημείο της καύσης καιόμενα και τα ίδια σιγά σιγά³²⁷⁵ και φτιάχνονταν από κάθε διαθέσιμο ινώδες υλικό.

3272. Παπάγγελος, *Ελαία*, σ. 174.

3273. Μαμαλούκος, *Παραγωγή λαδιού*, σ. 251 και υποσημ. 3. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, σ. 75.

3274. Μαμαλούκος, *Παραγωγή λαδιού*, σ. 251 και υποσημ. 3.

3275. Λεξικό Κοινής Νεοελληνικής Γλώσσας, λήμμα «φιτίλι».

2.1 Ιστορική αναδρομή για τα φιτίλια

Αναφέρεται ότι το αιγυπτιακό ιερογλυφικό γράμμα για ένα φιτίλι λυχναριού δείχνει εναργώς τη βασική μορφή ενός αρχαίου φιτιλιού που ήταν καμωμένο από τη συστροφή ενός επιμήκους υφάσματος ή ινών³²⁷⁶ ενώ και πάλι σε σχέση με την Αίγυπτο ο Ηρόδοτος αναφέρει ελλύχνια επιπλέοντα³²⁷⁷. Ο Φίλων ο Βυζάντιος (3ος αι. π.Χ.) και ο Ήρων ο Αλεξανδρεύς (1ος αι.)³²⁷⁸ προσπάθησαν να κατασκευάσουν φιτίλια που θα προχωρούσαν αυτόματα, καθώς θα καίγονταν³²⁷⁹.

Στα ρωμαϊκά χρόνια τα φιτίλια των λυχναριών κατασκευάζονταν από διάφορα φυτά. Για το θέμα αντλούμε πολύτιμες πληροφορίες από τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο. Αναφέρει τη βελανιδιά, το βούρλο, το ρετσίνι³²⁸⁰. Για φιτίλια χρησιμοποιήθηκαν επίσης το λινάρι³²⁸¹, ο πάπυρος³²⁸², ο φλόμος (mullein-φυτό γένους *verbascum*), το στυπέιον (oakum), ίνες από το φυτό Ρίκινος ο Κοινός³²⁸³ (*ricinus communis* ή *castor plant*) και ίσως ο αμίαντος (asbestos)³²⁸⁴. Ένα παράδειγμα, που βρέθηκε στην Αλγερία, φανερώνει ότι για την κατασκευή των φυτιλιών των λυχναριών θα μπορούσε να χρησιμοποιείται και το μαλλί ζώων. Ωστόσο, καθώς ήταν λιγότερο κατάλληλα για τη χρήση αυτή, τα φιτίλια αυτά ήταν επικαλυμμένα με θειάφι για να διευκολύνουν την καλή καύση³²⁸⁵.

3276. Nicholson, Shaw, *Egyptian materials*, σ. 291.

3277. Ήρόδοτος, *Ιστορίαι*, βιβλίο 2, παρ. 62, στ. 1-5: «Ἐς Σάϊν δὲ πόλιν ἔπεδαν συλλεχθέωσι, τῆς θυσίης ἐν τῇ νυκτὶ λύχνα καίουσι πάντες πολλὰ ὑπαίθρια περὶ τὰ δώματα κύκλῳ. Τὰ δὲ λύχνα ἐστὶ ἐμβάφια ἔμπλεα ἄλδος καὶ ἐλαίου, ἐπιπολῆς δὲ ἔπεστι αὐτὸ τὸ ἐλλύχνιον, καὶ τοῦτο καίεται παννύχιον. Καὶ τῇ ὀρθῇ οὐνομα κείται Λυχνοκαΐη».

3278. Ήρων Ἀλεξανδρεύς, *Πνευματικά*, βιβλίο 1, κεφ. 34, στ. 1-16.

3279. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 156.

3280. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 17-18, βλέπε και υποσημ. 22-37. Για τα καύσιμα και τα φιτίλια διαφόρων τύπων παρατίθενται χωρία από ρωμαϊκές αλλά και ύστερες ρωμαϊκές γραπτές πηγές στο Chrzanowski, Millau, σ. 37.

3281. Πausanias, *Ἑλλάδος περιήγησις*, βιβλίο 1, κεφ. 26, παρ 6, στ. 8 έως παρ. 7, στ. 12. Επίσης, σύμφωνα με το L-S, τ. 2, σ. 603 ως καρπάσιος λίνος θεωρείται ο λεπτός λίνος.

3282. Πρόκειται μάλιστα για ελλύχνιο από πάπυρο. Βλ. Grandsagne, *Pliny, Histoire naturelle*, σ. 122: "optime ellychnio papyraceo". Για το λατινικό κείμενο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία*, βιβλίο XIX, iii.16. Για την αγγλική μετάφραση Bostock, Riley, *The Natural History*, βιβλίο XIX, iii.16.

3283. Bostock, Riley, *The Natural History*, βιβλίο XXIII, κεφ. 41,83.

3284. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 10.

3285. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σσ. 16-18. Για τα καύσιμα και τα φιτίλια διαφόρων τύπων παρατίθενται χωρία από ρωμαϊκές αλλά και ύστερες ρωμαϊκές γραπτές πηγές στο Chrzanowski, *Lumière! Millau*, σ. 37.

2.2 Φιτίλια και ελλύχνια στο Βυζάντιο

2.2.1 Ορολογία για φιτίλια

Ἐλλύχνιον: Το ἔλλυχνιον ερμηνεύεται ως φιτίλι λύχνου³²⁸⁶.

Θρυαλλίς³²⁸⁷: Ετυμολογικά η θρυαλλίς³²⁸⁸ παραπέμπει στο θρύον, είδος βούρλου που χρησιμοποιούνταν ως ελλύχνιον.

Φλόμος: Ο Πλίνιος και ο Διοσκουρίδης στον 1ο αι. κάνουν λόγο για τον φλόμο και τις παραλλαγές του και αναφέρει ότι ως παραλλαγή υπάρχει και μία «καὶ τρίτη φλομῖς, ἢ καλουμένη λυχνίτις, ὑπὸ δέ τινων θρυαλλίς, φυλλάρια τρία ἢ τέσσαρα ἢ καὶ πλείονα ἔχουσα, παχέα, δασέα, λιπαρά, εἰς ἐλλύχνια χρήσιμα»³²⁸⁹ και παρόμοιες πληροφορίες παραθέτει και ο Οριβάσιος στον 4ο αι.³²⁹⁰. Από τον Ησύχιο περιγράφεται ως «πόα τις, ἧ καὶ ἀντὶ ἐλλυχνίου χρῶνται. ἢ αὐτὴ δὲ καὶ θρυαλλίς»³²⁹¹. Ο Ισίδωρος της Σεβίλλης αναφέρει ότι ο φλόμος που οι λατίνοι ονομάζουν φυτό φωτιστικό γιατί είναι καλό για φιτίλια και επίσης lucubros γιατί δίνει φως μες στο σκοτάδι³²⁹² και ο ο Ψευδο-Ζωναράς μας παραθέτει τα ακόλουθα: «Φλόνος. φυτόν. καὶ φλωμός, βοτάνη, ἧ καὶ ἀντὶ τοῦ ἐλλυχνίου χρῶνται. ἢ αὐτὴ δὲ καὶ θρυαλλίς»³²⁹³.

Ο όρος κικαίος απαντά στην ακόλουθη αναφορά του Ησύχιου και αφορά μάλλον ελλύχνιο καμωμένο από το φυτό Ρίκινος ο Κοινός: «κικαίος· ἴσον ἐλλύχνιον, τὸ τῶν καρπῶν λέπος»³²⁹⁴.

Ἄππρην³²⁹⁵: ἄπτριον³²⁹⁶, φιτίλι. Το ἄπτρην αποδίδεται ως ελλύχνιον στο Λεξικό του Du Cange όπου διαβάζουμε: «γεμίσας καὶ πάσας (κανδήλας) ὕδατος, καὶ πρὸς συνήθειαν ἐν μέσῳ τὸ ἄπτριον βαλὼν, προσαγαγὼν τὸ πῦρ ἤψεν». Παράγωγο του όρου αυτού φαίνεται να αποτελούν η σύγχρονη λαϊκότροπη λέξη ἄφτρα η οποία έχει ερμηνευθεί και ως φιτίλι³²⁹⁷ και το φιτρί το οποίο σύμφωνα με τον Ανδριώτη προέρχεται από το μεσαιωνικό ἄππριν, παραλλαγή του όρου ἄππριον που αποτέλεσε υποκοριστικό του ἄπτρα και δηλώνει την καντηλήθρα³²⁹⁸.

Πάπυρος: Ο Ισίδωρος της Σεβίλλης ετυμολογεί ή ίσως παρετυμολογεί

3286. Κεραμοπούλου, Βυζαντιακά ταφαί, σ. 128 και L-S, τ. 2, σ. 98.

3287. *Pollucis onomasticon*, βιβλίο 6, παρ. 103, στ. 1-14. Επίσης, με παρόμοιο περιεχόμενο αλλά με επιπρόσθετες πληροφορίες *Pollucis onomasticon*, βιβλίο 10, παρ. 115, στ. 1-9.

3288. L-S, τ. 2, σ. 496. Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, σ. 487.

3289. Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*, βιβλίο 4, κεφ. 103, παρ. 1, στ. 1-10.

3290. Ὅρειβάσιος Περγαμηνός, *Ἰατρικαὶ συναγωγαί*, βιβλίο 12, κεφ. Φ, παρ. 5, στ. 1-15.

3291. Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, *Λεξικόν (Π-Ω)*, Φ, αρ. 642 στ. 1-2.

3292. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 17-18, βλέπε και υποσημ. 22-37. Για τα καύσιμα και τα φιτίλια διαφόρων τύπων παρατίθενται χωρία από ρωμαϊκές αλλά και ύστερες ρωμαϊκές γραπές πηγές στο Chrzanowski, *Lumière! Millau*, σ. 37.

3293. Tittmann, *Iohannis Zonarae lexicon*, Φ, σ. 1813, στ. 15-17. Βλ. επίσης Gaisford, *Μέγα Ετυμολογικόν*, σ. 796, στ. 28-29.

3294. Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, *Λεξικόν*, Κ, αρ. 2637, στ. 1.

3295. Lampe, *Patristic Greek Lexicon*, σ. 222.

3296. LBG, σ. 190, λήμα «ἄπτριον».

3297. Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας, λήμμα «ἄφτρα».

3298. Ανδριώτη, *Ετυμολογικό λεξικό*, λήμμα «φιτρί».

τον πάπυρο από το ελληνικό πῦρ γιατί ήταν κατάλληλος για τις φωτιές και τα κεριά υποδηλώνοντας τη χρήση του παπύρου ως φιτιλιού κεριών στην εποχή του³²⁹⁹.

Φιτίλι: Σύμφωνα με το λεξικό του Ανδριώτη το μεσαιωνικό φιτίλι(ο)ν προέρχεται από το πτίλιον, υποκοριστικό του αρχαίου πτίλον, ίσως με επίδραση του τουρκικού *fitil* που προέρχεται από το αραβικό *fatil*³³⁰⁰. Ωστόσο, η προσέγγιση του Α. Κοραή που συσχετίζει το φιτίλι με το φατλίον φαίνεται να ξεκαθαρίζει την κατάσταση και μας επιτρέπει να κατανοήσουμε πως προκύπτει η σημερινή γραφή του φιτιλιού και ως φιτιλιού, καθώς παραθέτει ως συνώνυμα για το φιτίλι τους όρους φυτλίον, φυτίλλιον, φυτίλιον, φητίλιν (φιτίλ τ' ονομάζουν οι Τούρκοι), φωτίλιον, ακόμη και απτρίον και απτρίν. Φοιτίλι, φτίλι, φιτρί. Επισημαίνει ότι στην εποχή του «το φυτίλιον σήμαινε ότι στους Γραικορωμαίους το φατλίον όπως φαίνεται από μαρτυρίες στο Λεξικό του Du cange». Το δε φωτίλιον (από το φως) φαίνεται το ορθότερο αν και θεωρεί απορίας άξιον πως εξέπεσεν σε τόσες διάφορες γραφές και κυρίως στο φατλίον³³⁰¹.

Σε σχέση με το φατλίον, το οποίο ο Du Cange αποδίδει και ως φυτλίον, ο Συνεχιστής του Θεοφάνους καθιστά σαφές ότι το φατλίον ήταν μέσο φωτισμού «...ὡς καὶ τὸ φατλίον τὸ τούτους φωταγωγοῦν ἐκ τοῦ τηλικούτου ψόφου κατασβέσαι...»³³⁰² ενώ σε κείμενο του Γεωργίου Μοναχού του αμαρτωλού το φατλίον έχει ξεκάθαρα το νόημα του φιτιλιού που χρησιμοποιείται σε χρυσόβουλλο: «Τοῦτο δὴ καὶ πεποιήκεν ὁ βασιλεὺς γράψας διὰ κίναβάρεως καὶ ἀποστείλας, μετὰ χρυσοβούλλης ἔνδοθεν φατλίου βραχέος τράκτου»³³⁰³.

Τέλος, η εμφάνιση του όρου φιτίλι στις μέρες μας ως *fitil* στα τουρκικά, τα αλβανικά, τα ρουμανικά, τα ρωσικά και τα βουλγαρικά και ως *fitilj* στα σερβικά, φαίνεται ότι προήλθε από τη χρήση του όρου *fitil* στη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στυπίον ή Στυπείον

Το στυπίον ή στυπείον περιγράφει μάζα από υφαντικές ίνες, συνήθως καννάβινες ή λινές που ανάμεσα σε άλλες χρήσεις αξιοποιήθηκε και ως ελλύχνιον και φιτίλι. Μία σειρά από αναφορές σε γραπτές πηγές της Ύστερης Αρχαιότητας και των βυζαντινών χρόνων πιστοποιούν τη χρήση του στυπείου ως ελλυχνίου³³⁰⁴ ενώ σε άλλες πιστοποιείται η φυτική του προ-

3299. Barney, Lewis κ.άλ., *Etymologies of Isidore*, σ. 355. Για το πρωτότυπο κείμενο Arevalo, Antonio de Lorenzana, *Isidori Opera omnia*, σ. 364, LIBER XVII, κεφ. ΙΧ, χωρίο 96: "Papyrus dictum quod igni et cereis est aptum".

3300. Ανδριώτη, *Ετυμολογικό λεξικό*, λήμμα «φιτίλι». Οι ίδιες πληροφορίες και στο Παπαγεωργίου, *Λεξικό αντιδανείων*, λήμμα «φιτίλι».

3301. Κοραής, *Άτακτα*, σσ. 642-643, λήμμα «φατλίον».

3302. *Chronographia, Theophanes Continuatus*, σ. 172, στ. 19-20

3303. Γεώργιος αμαρτωλός, *Χρονικόν σύντομον*, σ. 1117, στ. 22-24. Το ίδιο κείμενο παραθέτει και ο Συμεών μάγιστρος και λογοθέτης στον 10ο αι. Βλ. Συμεών Μεταφραστής, *Χρονογραφία*, σ. 281, στ. 22 έως σ. 282, στ. 2.

3304. Για αναφορές του όρου με την έννοια του φιτιλιού βλ. Ευάγγριος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ.64, στ.19 έως σ. 65, στ. 3. Ήσύχιος Άλεξανδρεύς, *Λεξικόν (Α-Ο)*, σ. 784, στ. 1-3. Ίωάννης Χρυσόστομος, *Εξήγησις εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, σ. 79, στ. 56 έως σ.80, στ. 5.

έλευση³³⁰⁵. Τα στυπεία μπορούσαν να κατασκευάζονται και ἐκ ξεσμμάτων καννάβευς³³⁰⁶ είτε να αποτελούν «τὸ ἀποκτένισμα τοῦ λινοῦ», ὅπως αναφέρει ο Ἡσύχιος ὁ Λεξικογράφος (5ος αἰ.), ὁ ὁποῖος δίνει και τὸν ὄρο *κεσκίον* ως συνώνυμο για το στυπείον³³⁰⁷.

Καντηλοκέρι

Το καντηλοκέρι περιγράφεται ως νήμα κερωμένο μια –δυο φορές και τυλιγμένο κουβάρι, ἀπὸ ὅπου κόβεις ὅσο χρειάζεσαι. Χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸ για τὸ ἀνάμμα τῶν καντήλων και τῶν κεριῶν και ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι δεν στάζει³³⁰⁸. Βέβαια, τὸ καντηλοκέρι τουλάχιστον στα νεότερα χρόνια εἶναι προφανές ὅτι αξιοποιήθηκε και ως ἐλλύχνιο τῶν καντήλων, ιδιότητα στην ὁποία σαφῶς παραπέμπει και ἡ ὀνομασία του. Τη μορφή αὐτή ἄλλωστε ἔχουν και τὰ σύγχρονα κηρωμένα φτιίλια που χρησιμοποιούνται για τὸ ἀνάμμα τῶν καντήλων.

2.2.2 Ὑλικά που χρησιμοποιήθηκαν ως φτιίλια και ἐλλύχνια

Ὁ Προυδέντιος, στο τέλος του 4ου αἰ. και στις ἀρχές του 5ου ἀναφέρεται σε κεραμικά λυχνάρια που ἔκαιγαν με τη βοήθεια φτιιλιῦ ἀπὸ λινάρι: «*seu cava testula Sucum linteolo suggerit ebrio*»³³⁰⁹ και καθιστά σαφή τη χρήση του βούρλου: «*Quin et fila favis scirpea floreis Presso melle prius conlita fingimus*»³³¹⁰ ἀλλὰ και του στυπείου ως φτιιλιῶν για κεριά: «*Sucum linteolo suggerit ebrio, Seu pinus piceam fert alimoniam Seu ceram teretem stuppa calens bibit*»³³¹¹.

Τὰ φτιίλια ἦταν συνήθως καμωμένα ἀπὸ λινάρι και βαμβάκι, ἀλλὰ θα μπορούσαν να εἶναι και ἀπὸ ἄλλα υλικά, ὅπως ὁ πάπυρος. Αναφέρεται μάλιστα ὅτι σε ἓνα τροχήλατο λυχνάρι του 550-650 ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο διατηρήθηκε τμήμα του φτιιλιῦ (Εἰκόνα 903)³³¹².

Σχετικά με τὰ φτιίλια που βρέθηκαν στο Bawit, ἡ R. Cortopassi ἐπισήμανε ὅτι ἐπρόκειτο για ἴνες φυτικές συνήθως δεμένες μεταξύ τους με μικρές κλωστήρες. Ὡς φτιίλια χρησιμοποιούταν μικρά κομμάτια υφάσματος τυλιγμένα σε κύλινδρο. Εντοπίστηκαν φτιίλια ἀπὸ βαμβάκι και λινάρι. Κάποια φτιίλια ἀπὸ αὐτὰ που βρέθηκαν ἦταν καμένα στις δύο ἄκρες³³¹³. Ἡ ἀναφορά ὅτι τὰ λυχνάρια ἔφεραν συνήθως ἐλλύχνιον ἀπτρότρουβον ἢ ἀπτρότρουβον

3305. Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, *Λεξικόν (Α-Ο)*, σ. 784, στ.1-3. Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, *Λεξικόν (Π-Ω)*, Σ, ἀρ. 2090, στ. 1. Gaisford, *Μέγα Ἑτυμολογικόν*, σ. 731, στ. 57.

3306. L-S, τ. 5, σ. 235, λήμμα «Κανναβάριος».

3307. Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, *Λεξικόν (Α-Ο)*, Κ, ἀρ. 2378, στ. 1.

3308. Μωυσής, *Περὶ τῶν ἀγορευτικῶν κηροποιείων*, σ. 280.

3309. Prudence, *cathemerinon*, βιβλίο V. HYMNUS AD INCENSUM LUCERNÆ, στ. 13-24. Βλ. ἐπίσης Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, σ. 376.

3310. Prudenzius, *Cathemerinon V*, *Hymnus de novo lumine Paschalis Sabbati*, στ. 15-17.

3311. Prudenzius, *Cathemerinon V*, *Hymnus de novo lumine Paschalis Sabbati*, στ. 18-20.

3312. Bailey, *Lamps III*, ἀρ. κατ. Q 2272 MLA, πίν. 56 και ἡ πληροφορία ἀναπαράγεται στο Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 3.

3313. Cortopassi, *Mèches*.

ἐκ βάμβακος, δηλαδή φιτίλι από βαμβάκι³³¹⁴, καθώς δεν συνοδεύεται από σχετικές παραπομπές δεν καθίσταται προς το παρόν αξιοποιήσιμη.

Ο Θεόδωρος Στουδίτης υπαινίσσεται τη χρήση φιτιλιών από πάπυρο για γυάλινες καντήλες τα οποία μάλιστα χαρακτηριστικά ονομάζονται «παπύρια»³³¹⁵: «Ἐὰν ἀδιαφόρως καίηται τὰ παπύρια, ἢ ποιῆται χύσιν ἀποκανδηλίσματος, ἢ ἐξάψη λάβρως, ἢ ὑποστυγνάση παρὰ τὸ προσήκον, ἀνὰ μετανοίας λ'»³³¹⁶.

Οι κάλυκες του φυτού φλόμος³³¹⁷ ή βαλλωτή η κρατηφόρος³³¹⁸ (Εικόνα 904) σύμφωνα με αναφορές συγγραφέων της Αρχαιότητας χρησιμοποιούνταν ως ελλύχνια. Η φλομίσ ή τρίτη, όπως την ονομάζει ο Διοσκουρίδης, καλούνταν λυχνίτης ή θρυαλλίς, δηλαδή φλογίτσα³³¹⁹. Πρόκειται για τη σημερινή βαλλωτή την κρατηροφόρο (*Ballota acetabulosa*) ένα φρύγανο που αφθονεί στην Ελλάδα και ονομάζεται κοινώς λουμίνι, λυχναράκι ή φυτιλάκι. Οι κάλυκες του φυτού αυτού μέχρι πριν από λίγα χρόνια χρησιμοποιούνταν ως φιτίλι στα καντήλια, που υπήρχαν σχεδόν σε κάθε σπίτι και σε ορισμένες περιοχές η χρήση τους επιβιώνει ακόμη και σήμερα³³²⁰.

Το λουμίνι είναι πάρα πολύ εύκολο να το προμηθευτεί κανείς, καθώς βρίσκεται σχεδόν παντού στην ελληνική ύπαιθρο. Πρέπει να συλλεχθεί στο τέλος του καλοκαιριού, όταν πλέον «μεστώσει» γιατί διαφορετικά δεν ανάβει³³²¹. Έτσι, μέχρι πριν από λίγα χρόνια, τον Αύγουστο, μάζευαν ικανή ποσότητα λουμινιών, προμήθεια για τον χειμώνα³³²².

Καθώς η βαλλωτή η κρατηφόρος δεν μπορεί να ανάψει με ζωικό λίπος³³²³, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι θα ήταν δύσκολο να χρησιμοποιηθεί ευρέως σε περιοχές όπου υπήρχε δυσχέρεια στην εξασφάλιση ικανών ποσοτήτων ελαιόλαδου ώστε αυτό να επαρκεί και για τον φωτισμό.

3314. Παπαδοπούλου, Μεταλλικά αντικείμενα, σ. 72.

3315. Talbot, Byzantine Glass, σ. 142 και υποσημ. 12 όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Θεόδωρος Στουδίτης, Ἐπιτίμια Μοναστηριακά, στ. 1741-44.

3316. Talbot, Byzantine Glass, σ. 142 και υποσημ. 12.

3317. Για αναφορές που αφορούν τον φλόμο βλ. Διοσκουρίδης Πεδάνιος, *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*, βιβλίο 4, κεφ. 103, παρ. 1, στ. 1-10. Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, *Λεξικόν (Π-Ω)*, Φ, αρ. 642 στ. 1-2. *Φωτίου του Πατριάρχου Λέξεων συναγωγή*, Φ, σ. 651, στ. 14-15.

3318. Λατινικό όνομα: *Ballota acetabulosa*, Οικογένεια: Χειλανθή (*Labiatae*), Αγγλική κοινή ονομασία: Stinking-Hovehound, Κοινές ονομασίες: Αγκαρδιά, Αποπουλιά, Ανεμοφωλία, Λυχναράκι, Φάσσα (Οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από το Γενναδίου, *Λεξικόν Φυτολογικόν* και μου τις μετέφερε η διδάκτωρ Γεωπονίας Ό. Μπακιρτζή την οποία και ευχαριστώ ιδιαίτερα). Επίσης, πληροφορίες σχετικά με τη *Ballota acetabulosa* παρατίθενται στην ιστοσελίδα: <http://www.pfaf.org/database/plants.php?Ballota+acetabulosa> (ημερομηνία προσπέλασης: 21 Ιουλίου 2009) όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Τέλος, βλ. <http://www.mani.org.gr/hlorida/12alouminaki/al.htm> (ημερομηνία προσπέλασης: 21 Ιουλίου 2009) όπου παρατίθενται τα ακόλουθα στοιχεία: «Αλουμινάκι (Βαλλωτή η οξυβαφώδης *Ballota acetabulosa*). Ανήκει στην οικογένεια των Χειλιανθών (*Labiatae*) και άλλες ονομασίες είναι: Φουφουλιά (Τήνος), Φάσσα (Αίγινα), Νεροβαμβακιά (Πελοπόννησος), Μαυρομάργο (Αττική), Μαυρομάρκος (Κύθνος), Αποπουλιά, Λυχναράκι, Οικονομία, Καντηλαναύτρα».

3319. Μουλλού, Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός, σ. 31-32 και υποσημ. 157-161.

3320. Μουλλού, Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός, σ. 32 και υποσημ. 162.

3321. Μουλλού, Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός, σ. 29.

3322. Μουλλού, Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός, σ. 32.

3323. Μουλλού, Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός, σ. 36, υποσημ. 169.

Με βάση πειράματα που πραγματοποιήθηκαν επιβεβαιώθηκε ότι πιθανοί τρόποι για την επίτευξη της επίπλευσης της βαλλωτής στην επιφάνεια του λαδιού είναι οι ακόλουθοι³³²⁴ (Εικόνα 905): α) πάνω σε μία μολυβήθρα, δηλαδή σε ένα κομμάτι φελλού, το οποίο καλύπτεται στην εξωτερική του επιφάνεια με ένα λεπτό μεταλλικό έλασμα, για να μην καίγεται ο φελλός. Παλιότερα, όσοι χρησιμοποιούσαν φελλό για να βάλλουν πάνω το λουμίνι, στη θέση του μετάλλινου ελάσματος, έβαζαν ένα κομμάτι σκληρό δέρμα. β) Παρόλο που το λουμίνι δεν επιπλέει από μόνο του πάνω στο λάδι, όμως ορισμένα, εκείνα που είναι μεγαλύτερα και έχουν μεγαλύτερη μεμβράνη επιπλέουν, γιατί η μεμβράνη λειτουργεί ως πτερύγιο. Αλλά και για τα μικρότερα υπάρχει τρόπος για να μην βουλιάζουν: εάν τοποθετηθούν σε ένα ρηχό σκεύος. γ) Αν γεμίσουμε ένα δοχείο με αλάτι και λάδι, θα παρατηρήσουμε ότι το λουμίνι ακουμπά πάνω στο αλάτι και δεν βυθίζεται (Εικόνα 906)³³²⁵. δ) Αντί για δέρμα θα μπορούσαν να τοποθετήσουν ανάμεσα στο φελλό και το λουμίνι ένα χλωρό φύλλο, ή μόνο ένα σκέτο φύλλο (Εικόνα 906). ε) Το λουμίνι μπορεί να τοποθετηθεί και σε ένα μικρό κομμάτι ξύλο, χλωρό ή ξερό, στο μέσο του οποίου θα έχει ανοιχτεί μία τρύπα, ώστε να απορροφάται το λάδι (Εικόνα 906)³³²⁶. στ) Τέλος, μέσω σχετικού πειράματος, διαπίστωσα ότι τοποθετώντας δύο λουμίνια το ένα μέσα στο άλλο, επιτυγχάνεται η επίπλευση χωρίς την προσθήκη άλλων βοηθητικών στοιχείων. Παράλληλα, ακολουθώντας κανείς αυτήν την τελευταία επιλογή επιτυγχάνει και διπλάσια, σχεδόν διάρκεια καύσης και μεγαλύτερη φλόγα³³²⁷.

Το καννάβι ή κάνναβις αξιοποιήθηκε ως ελλύχνιον με τη μορφή του στυππίου. Συμβουλή για δημιουργία ελλυχνίων από κάνναβι, τα οποία βέβαια στην συγκεκριμένη αναφορά δεν προορίζονταν για φωτιστική χρήση παρατίθεται στο ακόλουθο χωρίο: «καὶ μετὰ τοῦτο κάνναβιν κόπτων καὶ ποιῶν ἐλλύχνια ἐπιτίθει συνδέων τὸν τόπον»³³²⁸.

Τέλος, σε απεικόνιση σχετικής λεπτομέρειας σε πλίνθο της Ύστερης Αρχαιότητας, από τη Μπαργκάλα της ΠΓΔΜ, διακρίνονται, μέσα σε κανδήλα μάλλον γυάλινη αναρτημένη, δύο στοιχεία που ερμηνεύονται ως ελλύχνια αναμμένα (Εικόνα 452)³³²⁹.

2.2.3 Αναλώσιμα για τα φωτιστικά και οικονομία

Επισημαίνεται ότι ένα δίμυξο λυχνάρι θα έκαιγε σαφώς διπλάσιο λάδι από όσο ένα μονόμυξο. Μεγάλα λυχνάρια, συνήθως πολύμυξα, έχουν ένα μεγάλο ελαιοδοχείο για να σιγουρέψουν ότι η αναπλήρωσή τους δεν θα ήταν τόσο συχνή³³³⁰.

3324. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 33 και εικ. 11-14.

3325. Ο τρόπος αυτός βασίζεται σε σχετική αναφορά του Ηροδότου. Βλ. Ἡρόδοτος, *Ἱστορίαι*, βιβλίο 2, παρ. 62, στ. 1-5.

3326. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 33.

3327. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, σ. 33.

3328. Oder, Hoppe, *Corpus hippiatricorum*, κεφ. 96 παρ. 26, στ. 5-6.

3329. Chevalier, Dalmatie, σ. 194, εικ. 7c.

3330. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 10.

Ο χρόνος καύσης ενός λυχναριού εξαρτάται επίσης από το μέγεθος του φιτιλιού. Τα φιτίλια έπρεπε να είναι όσο το δυνατόν πιο λεπτά, καθώς πρόσφατα πειράματα αποδεικνύουν ότι στο ίδιο χρονικό διάστημα ένα χοντρό φιτίλι καταναλώνει το διπλάσιο καύσιμο από ένα λεπτό χωρίς να φωτίζει περισσότερο³³³¹. Ένα πείραμα έδειξε ότι μια ποσότητα ελαιόλαδου γύρω στα 30 χιλιοστά του λίτρου έκαίγε για πάνω από τρεις ώρες, με τη χρήση ενός λινού φιτιλιού μικρού διαμετρήματος, ενώ ένα παχύτερο φιτίλι έκαίγε τον μισό χρόνο. Δεν υπήρχε μεγάλη διαφορά στο μέγεθος της φλόγας στις δύο αυτές περιπτώσεις αλλά ένα πραγματικά μεγάλο φιτίλι θα παρήγε μία μεγάλη, αλλά ίσως με καπνό, φλόγα³³³².

Με βάση εθνολογικές πληροφορίες, διαπιστώνουμε ότι και στα κεριά χρησιμοποιούσαν φιτίλι διαφορετικού πάχους για κεριά διαφορετικής διαμέτρου³³³³, καθώς, αν βάλουμε ένα πολύ χοντρό φιτίλι σε ένα πολύ λεπτό κεριό, αυτό θα λιώσει αμέσως³³³⁴ και όσο πιο μεγάλης διαμέτρου ήταν το κεριό τόσο πιο χοντρό φιτίλι είχε, για να μπορεί να καίει χωρίς προβλήματα³³³⁵.

Το υψηλό κόστος των αναλώσιμων του φωτισμού ήταν κοινός τόπος και στον κόσμο της Αρχαιότητας. Ο άπλετος τεχνητός φωτισμός τη νύχτα θα πρέπει να ήταν προνόμιο των πλουσίων μόνο και αυτό γιατί μολονότι τα πήλινα λυχνάκια δεν κόστιζαν πολύ, το λάδι και το υλικό για το φιτίλι θα ήταν ακριβά. Τα μικρά λυχνάκια λαδιού δεν δίνουν πολύ φως, και τα πλούσια νοικοκυριά θα χρειάζονταν πολλά από αυτά για να φωτίσουν τα βραδινά γεύματά τους³³³⁶. Ένα μικρό σύγχρονο μεταλλικό λυχνάκι με φιτίλι από λινάρι καίει επί 7 περίπου ώρες, με αρκετά χαμηλή φλόγα, και καταναλώνει 50 χιλιοστά του λίτρου. Φαντάζομαι ότι θα χρειάζονταν περίπου 10 λυχνάκια λαδιού τουλάχιστον για να φωτίσουν, έστω με χαμηλό φως, τα βραδινά συμπόσια, και πολύ περισσότερα για να παρέχουν δυνατό φως. Αυτό θα σήμαινε την κατανάλωση τουλάχιστον μισού λίτρου λαδιού για κάθε τέτοιο γεύμα. Σε άλλες περιπτώσεις, δύο λυχνάκια θα φώτιζαν με χαμηλό φωτισμό ένα δωμάτιο για δύο ίσως βραδιές, ανάλογα με την εποχή του χρόνου. Είναι πολύ δύσκολο να υπολογίσει κανείς την ετήσια κατανάλωση για φωτισμό, έχοντας στη διάθεσή του μόνο τα στοιχεία αυτά, μια και το κάθε σπιτικό θα είχε πολύ διαφορετικές ανάγκες από την άποψη αυτή. Ωστόσο, σε μία εύπορη οικογένεια, που όχι μόνο παρέθετε συχνά γεύματα αλλά και φώτιζε τακτικά τα δωμάτια ενός μεγάλου σπιτιού, η ετήσια κατανάλωση λαδιού θα πρέπει να ήταν ανάμεσα στα 90 με 100 λίτρα³³³⁷.

Με βάση αυτά τα δεδομένα καθίσταται σαφές ότι στις περισσότερες

3331. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 17-18, βλέπε και υποσημ. 22-37. Για τα καύσιμα και τα φιτίλια διαφόρων τύπων παρατίθενται χωρία από ρωμαϊκές αλλά και ύστερες ρωμαϊκές γραπτές πηγές στο Chrzanowski, *Lumière! Millau*, σ. 37.

3332. Bailey, *Pottery Lamps*, σ. 10

3333. Μουσιώνη, Κηροπλαστείο, σ. 238 .

3334. *Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια Χειροτεχνίας*, σσ. 22-23

3335. Σπέης, Παραδοσιακές τέχνες, σ. 146.

3336. Foxhall, Κατανάλωση ελαιόλαδου, σ. 107.

3337. Foxhall, Κατανάλωση ελαιόλαδου, σ. 108

περιπτώσεις το κόστος των αναλώσιμων για τα φωτιστικά μέσα σε βάθος χρόνου ήταν μεγαλύτερο από αυτό για την αγορά των σκευών φωτισμού. Κάτι ανάλογο με αυτό που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος καταναλωτής σήμερα σε σχέση με τους εκτυπωτές και τα αναλώσιμα προϊόντα. Αυτό που κόστιζε περισσότερο σε βάθος χρόνου ήταν το καύσιμο και όχι τόσο το πήλινο –μαζικής παραγωγής– λυχνάρι.

Ήδη από την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο κιάλας ο φωτισμός των θρησκευτικών κτηρίων κυρίως απαιτούσε αξιοσημείωτες ποσότητες και η επάρκεια σε καύσιμο ήταν μία σταθερή φροντίδα. Προφανώς για τον λόγο αυτό καθίσταται σαφές στις Πράξεις των Αποστόλων ότι τιμωρούνταν η κλοπή του ελαιόλαδου και του μελισσόκερου³³³⁸ και στον 8ο-9ο αι. περίπου, η σημασία που αποδίδουν στα αναλώσιμα απηχείται στο γεγονός ότι δέχονται προσφορές κεριών και λαδιού και από αιρετικούς: «Ἐρώτησις, εἰ δεῖ συμφάλλειν τοῖς μὴ κοινωνοῦσι τοῖς αἰρετικοῖς, ἀδιαφοροῦσι δὲ ἐν τοῖς ἄλλοις, ἢ δέχεσθαι προσφοράς παρ' αὐτῶν ἢ κηροῦς ἢ ἔλαιον. Ἀπόκρισις, εἰ μὲν ἱερωμένοι εἶεν καὶ οὐ τοῖς ἑτεροδόξοις προσφέρουσι, προσδεκτέον τὰ παρ' αὐτῶν προσενηνεγμένα μετ' ἐπιτιμίου τινός, εἰ δὲ λαϊκοί, ἄνευ ἐπιτιμίου προσιτέον· δεῖ γὰρ διαφορότητα εἶναι διὰ τὸ τῆς ἱερωσύνης ἀξίωμα»³³³⁹.

Στο Τακτικόν του Νίκωνος του Μαύρου Ὁρους (1055-1060) καθίσταται σαφές ότι οι μοναχοί ὀφείλαν να φείδονται τη χρήση των φωτιστικών ελαίου για να εξοικονομούν καύσιμη ύλη: «εἰς τὸ οἶκημα τῶν ἐργοχειρῶν καὶ ἄπει τὸν λύχνον ...ὅταν δὲ ἀπέρχεται εἰς ἀνάπαυσιν, ἐὰν μὴ ἔστιν ἐκεῖ ἕτερος, χρῆ σβένειν τὸν λύχνον... καὶ μὴ ἀργὸς καίεται ὁ λύχνος καὶ ἀπόλλυται εἰς μάτην τὸ ἔλαιον· τοῦτο δὲ χρῆ γίνεσθαι, ὅτι οὐ δεῖ ἄπειν λύχνον ἕκαστον εἰς τὰ κελλία ἑαυτῶν οἱ ἀδελφοί»³³⁴⁰.

Παράλληλα, βρίσκουμε συχνά αναφορές στις πηγές για την ανάγκη εξεύρεσης πόρων για τη συντήρηση των φωτιστικών των εκκλησιῶν³³⁴¹. Οι ἐγγειες δωρεές στις ρωμαϊκές εκκλησίες, που αναφέρονται στο *Liber Pontificalis*, είχαν ως σκοπό να χρηματοδοτήσουν τη συντήρηση των φωτιστικών και προφανώς την αγορά ελαίου³³⁴². Ο Μέγας Κωνσταντίνος προσέφερε στη βασιλική του Αγίου Ιωάννη του Λατερανού –και αναμφίβολα σε τρία άλλα μεγάλα χριστιανικά ιδρύματα της Ρώμης– εκτεταμένες αγροτικές ιδιοκτησίες³³⁴³ για το λόγο αυτό.

Ο Ιουστινιανός διασφαλίζει την καταβολή των πόρων για τον φωτισμό (ὀνόματι φωταγωγίας) του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Επίσης για τη συντήρηση της Αγίας Σοφίας «Ἐπεκύρωσε δὲ καὶ κτήματα τῆς ἀπὸ Αἰγύπτου καὶ Ἰνδίας καὶ πάσης ἐώρας καὶ δύσεως ὑπάρχοντα εἰς διοίκη-

3338. *Αποστολικές Διαταγές* τ.3, βιβλίο 8, κεφ. 47, στ. 323-327: «Εἰ τις Χριστιανὸς ἔλαιον ἀπενέγκοι εἰς ἱερὸν ἔθνῶν ἢ εἰς συναγωγὴν Ἰουδαίων ἢ λύχνους, ἀφοριζέσθω».

3339. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιστολή*, στ. 71-77.

3340. Benešević, *Taktikon Nikona Chernogortsa*, σ. 31.

3341. Για τους πόρους που αφορούν τη γενικότερη συντήρηση του Ναού της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη από την εποχή του Ιουστινιανού ἕως και τον 15ο αι. βλ. Αντωνιάδης, *Ἐκφρασις*, τ. Γ', σσ. 150-151.

3342. Duchesne, *Liber pontificalis*, τ. 1, σ. CXLIV.

3343. Pavolini, *Liber Pontificalis*, σ. 117.

σιν τοῦ ναοῦ· ἐκτυπώσας μίαν ἐκάστην ἐορτὴν δίδοσθαι ἔλαιον μέτρα χιλιάδα μίαν καὶ οἴνου μέτρα τ, ἄρτους τῆς προθέσεως χιλίους»³³⁴⁴.

Μπροστά στον κίνδυνο ἔλλειψης λαδιού για τις εκκλησίες ο Βασίλειος ο Α΄ «παρεμυθήσατο δὲ καὶ τὰς προσόδους ἐλαττωθείσας, ἐνδεία ἐλαίου τῶν ἱερῶν λύχνων ἀποσβεσθῆναι κινδυνευόντων, δωρεᾶ μεγίστου κτήματος, ὃ προσαγορεύεται Μάνταια, τοῖς τε λύχνοις τὸ φῶς ἄσβεστον ἐχορήγησε καὶ τοῖς ὕμνοπόλοις τοῦ θείου ναοῦ δασιλέστερον χορηγεῖσθαι ἐποίησε τὰ ὀψώνια ἐκ τῆς προσόδου τοῦ κτήματος»³³⁴⁵. Πληροφορούμαστε επίσης ὅτι ο ἀνηψιός της Θεοδώρας Παλαιολογίνας «...δέδωκε δὲ καὶ ἀμπέλιον ἔγγιστά που τῆς τοῦ Κοσμιδίου γῆς, ὡσεὶ μοδίων καὶ οἴκημα ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῶν Καλιγαρίων ἔνεκα τῆς φωταψίας τῆς ἐν τῷ τάφῳ (sic) αὐτοῦ κανδήλας»³³⁴⁶.

Ὅσον ἀφορὰ το λάδι, ἡ σημασία του για το εμπόριο ἦταν πιο περιορισμένη ἀπὸ ὅ,τι γενικά λέγεται. Ἡ πληροφορία του Συνεχιστῆ του Θεοφάνους (10ος αἰ.) ὅτι ἡ εἰσροή μεγάλης ποσότητας λαδιού στην ἀγορά της Κωνσταντινούπολης μετὰ τὴν νίκη του Νικήτα Ὀρύφα στα νερά της Σικελίας ἐπὶ του ἀραβικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου που μετέφερε λάδι, υποδηλώνει ὅτι κανονικά το λάδι δὲν ἦταν ἀπὸ τα εἶδη ευρείας κατανάλωσης. Ἄλλωστε, καθὼς ἡ τιμὴ του ἦταν πάντοτε σημαντικὰ υψηλότερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη του κρασιοῦ, ἔχουμε ἄλλη μίᾳ μίᾳ ἐνδειξὴ ὅτι το ελαιόλαδο δὲν ἦταν εἶδος καθημερινῆς χρήσης, ὅπως ἴσως θα περίμενε κανεὶς σε μίᾳ μεσογειακῆ κοινωνία³³⁴⁷.

Το Τυπικόν της μονῆς Κοσμοσωτείας, συνιστᾶ στον ηγούμενο να ἀγοράζει το λάδι που χρειάζοταν ἡ μονὴ μίᾳ φορὰ τον χρόνο ἀπὸ τα πλοία που κατέπλεαν στην Αἴνο³³⁴⁸ καὶ μάλιστα να παρακολουθεῖ τις διακυμάνσεις τῆς τιμῆς του λαδιού καὶ να το ἀγοράζει μίᾳ φορὰ για ὅλο τον χρόνο ἀπὸ τα πλοία που ἐπιπλέον σκάλα στο λιμάνι τῆς Αἴνου καὶ ὄχι ἀπὸ τους ἐμπόρους που οἴγουρα πωλοῦσαν ἀκριβότερα: «Παρατηρητέον δὲ ὡς, ἵνα ὁ προεστὼς θηρεύῃ καιρὸν ἐπιτήδειον εὐωνοτέρας τοῦ ἐν τῇ Αἴνῳ πιπρασκομένου ἐλαίου πράσεως, καὶ ἐξωνῆται τοῦτο ἅπαξ πρὸς τὴν χρεῖαν τοῦ ὄλου/ ἐνιαυτοῦ, μὴ ἀπὸ πραγματευτῶν τινων, ἀλλὰ τῶν διακομιζόντων πλοίων τὸ ἔλαιον καὶ καταιρόντων ἐν τῇ Αἴνῳ...»³³⁴⁹. Με ἄλλα λόγια ο ἰδρυτὴς συμβουλεύει τους μοναχοὺς να προμηθεύονται το λάδι χονδρικῶς ἀπὸ τους εἰσαγωγεῖς, οἱ οποίοι το μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη – ἀς μὴ λησμονοῦμε ὅτι ἡ Αἴνος ἦταν το τελευταῖο σημαντικό λιμάνι πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο στην οικονομικὴ ζώνη τῆς Κωνσταντινούπολης– διότι ἔτσι θα τους κόστιζε λιγότερο³³⁵⁰. Παράλληλα, εἶναι προφανές ὅτι το κόστος του ελαιόλαδου εἶχε ἰδιαίτερη σημασία, καθὼς ἦταν μεγάλη ἡ ποσότητα που προμηθεύονταν.

3344. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, τ. 1, σ. 100.

3345. Ἰωάννης Σκυλίτζης, Σύνοψις Ἱστοριῶν, Βασίλειος, παρ. 1. 41, στ.11-16.

3346. Τυπικόν Βεβαίας Ἐλπίδος, σ. 93, στ. 30 - σ. 94, στ.1 καὶ Χανθοπούλου, Les lumières, σ. 135.

3347. Γερολυμάτου, Αγορές, ἐμποροί, σσ. 80-81.

3348. Γερολυμάτου, Αγορές, ἐμποροί, σ. 150, υποσημ. 66.

3349. Τυπικόν Κοσμοσωτείας, σ. 87-88, στ. 1159-1162.

3350. Γερολυμάτου, Αγορές, ἐμποροί, σ. 228, υποσημ. 21.

Όσον αφορά την Ιταλική Χερσόνησο κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο αναφέρεται ότι στις εκκλησίες, η συντήρηση των φωτιστικών λαδιού ήταν ακριβή και αποτελούσε ένα οικονομικό βάρος που απασχολούσε τους επισκόπους. Εξάλλου, ένα μέρος από τα έσοδα πήγαινε για τον σκοπό αυτό. Αναφέρεται η πληροφορία ότι το 1110, η *curia* της Mottola έλαβε έξι μεζούρες (*canpate*) λαδιού για να φωτίσει την εκκλησία. Στον κοσμικό βίο έχουμε περιπτώσεις όπου οι ιδιοκτήτες υποχρεώνουν τους ενοικιαστές να αγοράζουν οι ίδιοι το καύσιμο για τα φωτιστικά. Στα 1180, ο ιδιοκτήτης μίας κατοικίας διατάζει τον κάτοχο ενός δωματίου να αγοράσει ο ίδιος το λάδι για το φωτιστικό («*lampadem unam in eadem camera de oleo suo procuret*»)³³⁵¹.

3351. Ditchfield, *Culture matérielle*, σ. 155.

κεφάλαιο VIII:

Μέσα συντήρησης των φωτιστικών

VIII B | ΕΞΑΡΤΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΛΗΡΩΣΗ, ΤΗΝ ΚΑΛΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ, ΤΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΒΕΣΗ ΤΩΝ ΦΩΤΙΣΤΙΚΩΝ

1. Εξαρτήματα για την πλήρωση

1.1 Ορολογία για εξαρτήματα πλήρωσης

Η ἀρύταινα αποτελούσε αντικείμενο το οποίο ανάμεσα σε άλλες χρήσεις³³⁵², μπορούσε να είναι και «χαλκοῦν σκεῦος, ᾧ τὸ ἔλαιον ἐγγέουσιν εἰς τοὺς λύχνους»³³⁵³. Τον ἴδιο ρόλο επιτελούσαν και οι ὑποχυτῆρες σύμφωνα με την ἀκόλουθη αναφορά του Φωτίου του Πατριάρχου: «Ὑποχυτῆρες τρύβλια, δι' ὧν τὸ ἔλαιον εἰς λύχνους ἐπιχέουσι»³³⁵⁴.

Η ἐπαρυστρίς, ερμηνεύεται και ως δοχείο μετάγγισης λαδιού σε λυχνάρι³³⁵⁵. Σε αναφορά του 4ου αι. συσχετίζεται με δοχεία ελαίου που τροφοδοτούσαν τη βιβλική επάφωτη λυχνία: «Κἀγὼ πρὸς αὐτὸν εἶπον Ἐώρακα καὶ ἰδοὺ λυχνία χρυσῆ ὅλη, καὶ λαμπάδιον ἐπάνω αὐτῆς, καὶ ἑπτὰ λύχνοι [καὶ] ἰσάριθμοι ἐπαρυστρίδες ἐποχετεύουσαι τοῖς λύχνοις [ἔλαι]ον»³³⁵⁶. Ο Ησύχιος τις ερμηνεύει ως «ἐλαιοχύται ἢ ἀντλητῆρες»³³⁵⁷. Ο Μάξιμος ο Ομολογητής στον 6ο αι. αναφέρει: «Φασὶν εἶναι τὴν ἐπαρυστρίδα σκεῦός τι σκυφοειδές, ἐν ᾧ τὸ τοῖς λύχνοις ἐπιχεόμενον οἶ ἄνθρωποι βάλλειν εἰώθασιν ἔλαιον πρὸς ἀποτροφὴν τοῦ φωτὸς καὶ συντήρησιν... Ἐπαρυστρίδες οὖν τῶν ἑπτὰ λύχνων τῆς λυχνίας αἱ πρόσφοροι τῶν θείων χαρισμάτων τῆς ἁγίας ἐκκλησίας ὑπάρχουσιν ἕξις, ἀφ' ὧν, ὡς ἔκ τινων ἀγγείων, κατὰ τὰς ἐν τῷ εὐαγγελίῳ φρονίμους παρθένους, ταῖς λαμπάσι τῶν χαρισμάτων ἐπιχέουσι τὸ τῆς ἀγαλλιάσεως ἔλαιον οἷ σοφοὶ τῶν δεδομένων καλῶν καὶ ἄγρυπνοι φύλακες»³³⁵⁸. Επομένως, συσχετίζει τις ἐπαρυστρίδες με τα ἀγγεία που κρατούσαν «αἱ πέντε μωραὶ παρθένοι» για την ἐνίσχυση της φλόγας των «λαμπάδων» τους³³⁵⁹ (Εἰκόνες 19, 35, 36). Τέλος, ἀπὸ ποίημα του Μιχαὴλ Ψελλοῦ συνάγεται ὅτι ἡ

3352. Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, *Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς*, βιβλίο 3, παρ. 15, στ. 12-15.

3353. *Suidae Lexicon*, λήμμα «ἀρύταινα».

3354. *Φωτίου του Πατριάρχου Λέξεων συναγωγή*, Υ, σ. 633, στ. 1-2.

3355. Lampe, *Patristic Greek Lexicon*, σ. 357.

3356. Doutreleau, *Didyme l'Aveugle*, τ. 1, σ. 272, στ. 4-7.

3357. Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, *Λεξικόν*, Ε, αρ. 4239, στ. 1.

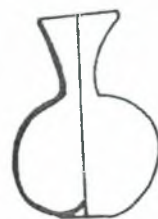
3358. Μάξιμος Ὁμολογητής, *Πρὸς Θαλάσσιον*, παρ. 63, στ. 237-260.

3359. Grabar, *Justinien*, εἰκ. 231.

επαρυστρίας ήταν βασικό στοιχείο του εξοπλισμού του λυχνάπτη: «ἐπαρυστρίας³³⁶⁰ δὲ τρύβλιον τυγχάνει τοῦ λυχνάπτου»³³⁶¹.

Μία από τις ερμηνείες της λέξης μολυβδίζ, μολιβδίζ ή μολυβίζ είναι το μολύβδινο στήριγμα για το φτιλί³³⁶². Την ίδια σημασία φαίνεται ότι είχε και ο όρος μολυβίδιν σύμφωνα με το ακόλουθο χωρίο που προέρχεται από το Ευχολόγιον: «Πλύνεται ἡ κανδῆλα. καὶ γεμίζεται ἔλαιον κανδῆλα μεγάλη χωροῦσα λίτρας ἑπτὰ, κι' ἕκαστος καταστένει τὸ ἴδιον μολυβίδιν μετὰ ἀπτρίου· κι' ἀλλάσουσιν οἱ ἐπάνω ἱερεῖς, κι' ἄρχεται»³³⁶³. Παρόμοια σημασίας φαίνεται ότι είναι και ο σύγχρονος όρος μολυβήθρα που ερμηνεύεται ως το στήριγμα θρυαλλίδας κανδηλιού³³⁶⁴. Είναι προφανές ότι οι όροι αυτοί δεν περιγράφουν χρήση αντικειμένου ούτε σχήμα, αλλά διάφορα αντικείμενα καμωμένα από μόλυβδο και ανάμεσα σε αυτά και τα στήριγματα φτιλιών από μόλυβδο.

Η αναφορά του όρου ἔλαιοφόριον³³⁶⁵ στο Τυπικόν της Βεβαίας Ελπίδος μας επιτρέπει να συνάγουμε το συμπέρασμα ότι πρόκειται για σκεύος προσφοράς ελαιόλαδου σε εκκλησία: «(ὁ Ἄνδρόνικος Κομνηνὸς Βραναῶν Δούκας Ἄγγελος Παλαιολόγος) προσήνεγκε τῇ μονῇ ὑπὲρ ψυχικῆς αὐτοῦ σωτηρίας ἔλαιοφόριον χρυσοῦ καθαροῦ, ὃ λέγεται μάλαγμα, ἔχον καὶ κάλυμμα ἰάσπινον καὶ τὰ θ' τάγματα τῶν ἄνω δυνάμεων»³³⁶⁶.

1.2 Σκεύη πλήρωσης φωτιστικών

Οι προαναφερθείσες αναφορές καθιστούν σαφές ότι στο Βυζάντιο υπήρχαν σκεύη πλήρωσης φωτιστικών. Μπορούμε να εικάσουμε μάλιστα ότι οι σχετικοί όροι απηχούν τη χρήση γυάλινων αγγείων πλήρωσης φωτιστικών που χαρακτηρίζονται με τον συμβατικό όρο λαδωτήρια³³⁶⁷.

Μία σειρά από γυάλινα σκεύη με μακριά και στενή εκροή, όπως αυτά του 2ου-3ου αι. που προέρχονται από τη Συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης³³⁶⁸ (βλ. ενδεικτικά στις Εικόνες 907, 910) είναι πιθανό να χρησιμοποιήθηκαν ως δοχεία πλήρωσης³³⁶⁹. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι αυτά τα σκεύη βρίσκονται συνήθως σε

3360. Βλ. επίσης Du Cange, *Glossarium*, λήμμα «ἐπτυστρίας».

3361. Μιχαήλ Ψελλός, *Ποιήματα*, ποίημα 6, στ. 323.

3362. Lampe, *Patristic Greek Lexicon*, σ. 876.

3363. Goar, *Euchologion*, σ. 346.

3364. Βοσταντζόγλου, *Αντιλεξικόν*, λήμμα «μολυβήθρα».

3365. LBG, σ. 480, λήμμα «ἔλαιοφόριον».

3366. Delehaye, *Typica*, σ. 92, στ. 13-15.

3367. Για τον όρο βλ. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σ. 369. Για σκεύη πλήρωσης λυχναριών παλαιότερων περιόδων (Κλασικής, Ελληνιστικής), βλ. Rosenthal, Sivan. *Schloessinger Collection*, σ. 166, αρ. 687-690.

3368. Αντωνάρας, *Υαλουργία*, σσ. 199-202, 380, πίν. 17-18, X-XI.

3369. Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, σ. 57. Βλ. επίσης αρ. κατ. 11, σ. 63, όπου αναφέρεται ότι αρχικά θεωρούνταν ότι ήταν θήλαστρο για μωρά αλλά τώρα θεωρείται ότι είναι δοχείο πλήρωσης για πήλινα λυχνάκια και παράλληλα παρατίθενται βιβλιογραφικές παραπομπές για παρόμοια αγγεία. Βλ. επίσης Θέμελης, *Ονοματολόγιο*, σσ. 720-721 όπου υπάρχει και σχετικός προβληματισμός

τάφους κυρίως μαζί με λυχνάρια. Αυτό το σχήμα υπάρχει και σε κεραμικά σκεύη (Εικόνα 911) και αντιπροσωπεύεται πολύ καλά στις επαρχίες του Κάτω Δούναβη (Παννονία, Δακία, Μυσία) στον 2ο και 3ο αι.³³⁷⁰.

Ωστόσο, θεωρώ ότι τα λαδωτήρια αυτά θα ήταν πολύ βολικά για την πλήρωση των λυχνariών με περιορισμένο άνοιγμα αλλά δεν υπήρχε λόγος διαιώνισης της παραγωγής ενός τόσο εξειδικευμένου σκεύους όταν χρησιμοποιούνταν φωτιστικά μέσα ανοιχτού σχήματος, όπως οι γυάλινες καντήλες και τα ανοιχτά τροχήλατα λυχνάρια. Άλλωστε, διαπιστώνουμε ότι και άλλα γυάλινα σκεύη θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για μεταφορά λαδιού προκειμένου αυτό να αξιοποιηθεί ως ενισχυτικό καύσης πυρών (Εικόνες 35, 36)³³⁷¹.

Μία σειρά από μετάλλινα σκεύη έχουν ερμηνευθεί ως αντικείμενα για την έγχυση λαδιού σε λύχνους ή μετάλλινα λαδωτήρια (βλ. ενδεικτικά Εικόνες 912, 917)³³⁷². Με τον ίδιο τρόπο ερμηνεύονται σκεύη με ένα ρηχό, ημισφαιρικό κύπελλο, μία οριζόντια επίπεδη λαβή και μία μακριά προχοή σε θέση αντιδιαμετρική από τη λαβή, όπως τα αντικείμενα του 3ου-4ου αι. από τη Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη με αρ. ευρ. 107 και 108³³⁷³ (Εικόνα 349) παρόλο που το μικρό τους κύπελλο δεν θα ήταν πολύ αποτελεσματικό για κάτι τέτοιο. Θεωρείται μάλιστα ότι πιο πρακτικά για μία ανάλογη χρήση θα ήταν σκεύη όπως το χάλκινο σκεύος με προχοή του 5ου αι., που ανήκει στη Συλλογή του Μουσείου Μπενάκη με αρ. ευρ. 11581 και ίσως χρησίμευε για το γέμισμα λυχνariών (Εικόνα 914)³³⁷⁴.

Τα παραπάνω μετάλλινα αντικείμενα προσιδιάζουν με σκεύη ισλαμικά που προορίζονταν ως ιγδία για καλλυντικά ή χωνευτήρι για λουλάκι (Εικόνα 918)³³⁷⁵. Εξάλλου, τα χάλκινα χυτά δοχεία, τα οποία χρησιμοποιούσαν για να πληρώνουν με λάδι τους πήλινους και χάλκινους λύχνους στο διάστημα 4ος-7ος αι. αποτέλεσαν τους προδρόμους των θυμιατηρίων του τύπου των κατζιών που είχαν σκέπασμα με ημισφαιρικό σχήμα (Εικόνα 919)³³⁷⁶. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, μπορούμε να εικάσουμε είτε ότι υπήρχε εξ αρχής πολλαπλή χρήση των σκευών αυτού του σχήματος ή ότι τα σκεύη αυτά χρησιμοποιήθηκαν αρχικά ως σκεύη πλήρωσης λυχνariών και όταν εξέπεσε αυτή η χρήση τους μετεξελίχθηκαν για να επιτελέσουν άλλες λειτουργίες.

για τα γυάλινα σκεύη τα αποκαλούμενα θήλαστρα καθώς και η άποψη που συνάδει με την προηγούμενη ότι αυτά τα αγγεία χρησιμοποιούνταν για την πλήρωση λύχνων με λάδι ("oil-jugs"), ως επιτραπέζια λαδωτήρια καθώς και για το λάδωμα των παιδιών. Για τα αγγεία αυτά βλ. επίσης Isings, *Roman glass*, άωτη παραλλαγή του τύπου 99, σ. 118. Τέλος, μία σειρά γυάλινα θήλαστρα παρατίθενται στο Hayes, Ontario, σ. 131, αρ. 539, πίν. 33, σσ. 81,91, αρ. 299, πίν. 21.

3370. Szilamér-Péter Pánczél, *Glass Lamps*.

3371. Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά στο κεφ. II: πυρσοί.

3372. *Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη*, σ. 121. Strzygowski, *Koptische Kunst*, σ. 295, αριθ. 9150-9152.

3373. *Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη*, σ. 123, αρ. κατ. 208-209.

3374. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 3 και υποσημ. 8 όπου και η σχετική βιβλιογραφία για παρόμοια σκεύη.

3375. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 3 και υποσημ. 8 όπου και η σχετική βιβλιογραφία για παρόμοια σκεύη.

3376. Zalesskaya, Χερσώνα, σ. 216

2. Εξαρτήματα για την καλή λειτουργία των φωτιστικών

2.1 Αυγά στρουθοκαμήλου και οι απομιμήσεις τους

Το σχήμα και το υλικό των αυγών της στρουθοκαμήλου προέτρεψαν τον άνθρωπο να τα αξιοποιήσει για διακοσμητικούς λόγους ήδη από την Αρχαιότητα, όπως διακρίνουμε σε αυγό στρουθοκαμήλου με γραπτή διακόσμηση, χρονολογούμενο στον 7ο αι. π.Χ.³³⁷⁷ (Εικόνα 920)³³⁷⁸. Ωστόσο, φαίνεται ότι στην πορεία του χρόνου τόσο τα πραγματικά αυγά στρουθοκαμήλου³³⁷⁹ (Εικόνα 921) όσο και οι απομιμήσεις τους αποτέλεσαν, σε ορισμένες περιπτώσεις, τμήματα φωτιστικών ώστε να αποτρέπουν την προσέγγιση των επίδοξων τρωκτικών να φάνε το λάδι και το φιτίλι από τις φωτιστικές πηγές. Στη συνέχεια η πρακτική αυτή φαίνεται ότι περιεβλήθη από μία σειρά συμβολισμών³³⁸⁰.

Ο Giulielmus Durantis (1237-1296) στο έργο του *Rationale Divinorum Officiorum*³³⁸¹ προτείνει δύο εξηγήσεις: Σύμφωνα με την πρώτη σκοπός της χρήσης ενός αντικειμένου τόσο σπάνιου και περίεργου ήταν να προσελκύσει την προσοχή των επισκεπτών ενός ναού. Η δεύτερη ερμηνεία σχετίζεται με τον τρόπο που κλωσά τα αυγά της η στρουθοκάμηλος, ένα πτηνό που φημίζεται για την ασθενή μνήμη του. Για τον λόγο αυτό οφείλει να προσέχει συνεχώς τα αυγά της. Κατ' αναλογία το ίδιο οφείλει να κάνει και ο πιστός σε σχέση με τις θρησκευτικές του υποχρεώσεις, βλέποντας τα αντικείμενα αυτά. Σύμφωνα με τον F. Sbordone πιθανότατα έχει υπόψη του την αναφορά του έργου του Επιφανίου, επισκόπου Σαλαμίνας, Φυσιολόγος³³⁸².

Το σχήμα του αυγού της στρουθοκαμήλου το απομιμήθηκαν και με υλικά όπως το γυαλί³³⁸³ (Εικόνα 922) και ο πηλός³³⁸⁴ (Εικόνα 923).

3. Συστήματα ανεβοκατεβάσματος φωτιστικών

3.1 Βέργα ή κοντάρι για ανεβοκατέβασμα καντήλων

Το ανεβοκατέβασμα των καντήλων και πολυκάνδηλων που ήταν αναρτημένα σε πλευρικά τοιχώματα φαίνεται ότι εξασφαλιζόταν με χρήση ειδικά διαμορφωμένων κονταριών τα οποία στην άκρη τους είχαν διαμορφωμένο άγκιστρο για να διευκολύνεται το κράτημα των φωτιστικών. Κον-

3377. *Méditerranée des Phéniciens*, αρ. κατ. 334.

3378. *Βυζαντινό Μουσείο Πεδουλά*, σ. 19.

3379. Nelson, Collins, *Sinai*, σ. 15.

3380. Galavaris, *Symbolic Use of Lights*, σ. 75.

3381. *Gvillelmi Dvranti Rationale Divinorum Officiorvm. Corpvs Christianorum, Continuatio Mediaevalis*, vol. CXL (Turnholt: Brepol Editores Pontificii, 1995), 49.

3382. Sbordone, *Physiologus*, σ. 323.

3383. Πρόκειται για σφαιρικό εξάρτημα που προέρχεται από την Αίγυπτο, χρονολογείται στα μέσα 14ου αι., και ανήκει στο Μουσείο Μπενάκη, Ισλαμική Τέχνη. Σφαιρικά εξαρτήματα, όπως αυτό, στην πραγματικότητα συγκρατούσαν τις αλυσίδες από τις οποίες κρέμονταν οι καντήλες ώστε να μην μπερδεύονται.

3384. Βλ. επίσης Campbell, Malcove, αρ. 265, σ. 191.

τάρια για τη χρήση αυτή μας είναι γνωστά από μικρογραφίες χειρογράφων των Ομιλιών του Ιάκωβου Κοκκινόβαφου, του κώδ. gr. 1208, φ. 123r, Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη³³⁸⁵ (Εικόνα 726), και του κώδ. Vat. gr. 1162, φ. 68v³³⁸⁶ (Εικόνα 924) και από μικρογραφία του κώδ. Bibl. Nat. gr. 61 XIII³³⁸⁷ (Εικόνα 925)³³⁸⁸.

3.2 Συστήματα με ιμάντες

Είναι προφανές ότι για μία σειρά από φωτιστικά που αιωρούνταν από την οροφή των κτηρίων ή από δακτυλίους προσαρμοσμένους σε τόξα χρησιμοποιούνταν συστήματα με σχοινιά ή ιμάντες προκειμένου να διευκολύνεται το ανεβοκατέβασμά τους για να συντηρούνται. Σε μία περίπτωση μάλιστα που απεικονίζεται σε μικρογραφία του κώδ. Add. 28815, του Βρετανικού Μουσείου, φ. 76b, (10ος αι.), το σύστημα ανάρτησης μίας κανδήλας εμπλουτίζεται με τροχαλία και πιθανόν και με βαρίδι αντιστήριξης που διατηρούσε την ισορροπία του στην επιθυμητή θέση³³⁸⁹ (Εικόνα 746). Σε μία ανάλογη διάταξη μικρότερης κλίμακας το κανδήλι σταθεροποιείται με την περιέλιξη του ιμάντα ή του σχοινιού που το συγκρατεί σε καρφή προσηλωμένο σε ξύλινο φορέα, όπως απεικονίζεται σε μικρογραφία του κώδ. 60 της Μονής Κουτλουμουσίου, φ. 2β³³⁹⁰ (Εικόνα 747)³³⁹¹.

Τέλος, θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι οι κλειστοί δακτύλιοι ανάρτησης φωτιστικών μέσων σχετίζονται με παρόμοια συστήματα ανάρτησης ενώ τα αντίστοιχα που απέληγαν σε άγκιστρα προορίζονταν για ανεβοκατέβασμα με τα προαναφερθέντα κοντάρια ή με τα χέρια.

3.3 Εξέδρες για τη συντήρηση των αιωρούμενων καντηλών

Ο Παυλίνος της Νόλας αναφέρει τη χρήση εξέδρας για τη συντήρηση των αιωρούμενων καντηλών³³⁹² ενώ μας είναι γνωστή αναφορά ότι τα φω-

3385. Byzanz. *Das Licht aus dem Osten*, σ. 205.

3386. Stornajolo, *Miniature delle Omilie*, σ. 29.

3387. Rohault de Fleury, *La Messe*, τ. 6, πίν. CDXLVII.

3388. Η μορφή των εξαρτημάτων αυτών θυμίζει έντονα ραβδιά βοσκών όπως αυτά που απεικονίζονται σε παράσταση Γέννησης του Χριστού σε τοιχογραφία στον ναό Τιμίου Σταυρού στο Αγιασμάτι της Πλατανιστάσας της Κύπρου (1494). Βλ. Stylianiou, *Cyprus* (2nd edition), εικ. 107. (Εικόνες 926, 927) και σε λεπτομέρεια από τοιχογραφία με θέμα τη Γέννηση του Χριστού στο Κουρμπίνοβο. Βλ. Nikolovski, *Kurbinova*, εικ. 30 (Εικόνα 928).

3389. Kitzinger, *Medieval Art*, πίν. 9.

3390. Πελεκανίδης κ.ά., *Οί Θησαυροί του Ἁγίου Ὁρους, τόμος Α΄*, σ. 240-241, εικ. 296.

3391. Ανάλογες διατάξεις βλ. στις Εικόνες 135, 929. Για παρόμοιο σύστημα ανεβοκατέβασματος φωτιστικού του 18ου αι., (Εικόνα 423) και νεότερων χρόνων σε απεικόνιση συστήματος ανάρτησης κανδήλας σε έγχρωμη χαλκογραφία των αρχών του 19ου αι. που σχεδίασε ο E. Dodwell χάραξε ο T. Fielding και ανήκει στη Γεννάδιο Βιβλιοθήκη (Εικόνα 930). Βλ. επίσης κεφ. VI: μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών.

3392. *Paulini Nolensis Poemata*, στ. 457-467 και 485 κ.ε. Γίνεται λόγος πάλι για χρήση κλίμακας προκειμένου να φροντίσουν τα φωτιστικά.

τιστικά του άμβωνα της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης θα ήταν προσिता στον νεωκόρο με κινητή κλίμακα τοποθετημένη σε χώρο όπου γινόταν η ανάγνωση του Ευαγγελίου³³⁹³. Τέλος, η πιο σημαντική πρακτική λειτουργία των γείσων της Αγίας Σοφίας ήταν να επιτελούν τον ρόλο των διαδρόμων που διευκόλυναν το έργο των λυχναπτών³³⁹⁴.

4. Εξαρτήματα συντήρησης και κατάσβεσης φωτιστικών

4.1 Λαβίδες συντήρησης και κατάσβεσης, κηροψάλιδα, κηροσβέστες

Τα λυχνάρια απαιτούσαν μικρή φροντίδα για τη συντήρησή τους. Πράγματι, αρκούσε να ξεπλυθούν καλά με λίγο νερό για να αφαιρεθούν τα υπολείμματα³³⁹⁵. Τα φτιλίδια μπορούσαν να ρυθμίζονται με τη βοήθεια μικρών λαβίδων που ήταν αναρτημένες από λεπτές αλυσίδες³³⁹⁶ ή αιχμηρές απολήξεις και με τον τρόπο αυτό η φωτεινότητα μπορούσε να ρυθμίζεται³³⁹⁷. Στον ρωμαϊκό κόσμο τα εξαρτήματα με αιχμηρή απόληξη περιγράφονται με τον όρο *acus*, το οποίο στα ελληνικά αποδίδεται ως *άκεστρα*, *βελόνη*, *ράφις*³³⁹⁸. Βελόνες ή *άκεστρες*, πιθανώς για ρύθμιση θρυαλλίδων λυχναριών, βρέθηκαν στην Κόρινθο (Εικόνα 933³³⁹⁹). Εύρημα που αποτελεί μέρος της Συλλογής του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κωνσταντινούπολης μας δίνει μία ιδέα για το πώς αυτά τα αντικείμενα θα μπορούσαν να είναι προσαρτημένα σε κρίκους και αναρτημένα από αυτούς³⁴⁰⁰ (Εικόνα 934). Επισημαίνεται επίσης ότι στην περίπτωση ενός χάλκινου λυχνοστάτη³⁴⁰¹, που προέρχεται από την Αίγυπτο και χρονολογείται στον 6ο αι., τρεις δακτύλιοι, που περικυκλώνουν το στέλεχος του λυχνοστάτη μοιάζουν να έχουν χρησιμοποιηθεί για να συγκρατούν παρόμοια εργαλεία³⁴⁰².

Ως εξαρτήματα για τη ρύθμιση των φτιλιών ερμηνεύονται και δύο μετάλλινα αντικείμενα προερχόμενα, μάλλον από την Ανατολική Μεσόγειο. Το ένα ανήκει σε ιδιωτική Συλλογή και χρονολογείται στον 6ο-8ο αι.³⁴⁰³ (Εικόνες 935) και το δεύτερο, που εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο, στον 5ο-6ο αι. (Εικόνα 936). Εικάζεται ότι αυτά πρέπει να χρησίμευαν και για την κατάσβεση των θρυαλλίδων των λυχναριών³⁴⁰⁴. Φαίνεται ότι

3393. Αντωνιάδης, *Έκφρασις*, τ. Β', σ. 60

3394. Butler, *Hagia Sophia*, σ. 59.

3395. Chrzanowski, *Lumières antiques*, σ. 18 και υποσημ. 38. Βλ. επίσης Smith, Wayte, Marindin, *Dictionary*, λήμμα "lucerna".

3396. Για ανάλογα εξαρτήματα της Ρωμαϊκής περιόδου βλ. Εικόνες 931, 932.

3397. Forbes, *Ancient Technology*, τ. VI, σ. 155

3398. Rich, *Dictionary*, σ. 10, λήμμα "Acus".

3399. Davidson, *Corinth*, πίν. 88, αρ. κατ. 1462, 1463. Το αντικείμενο με αρ. κατ. 1462 θεωρείται βυζαντινό ενώ το αντικείμενο με αρ. κατ. 1463 βυζαντινό ή μεταγενέστερο.

3400. Atasoy, *Bronze lamps*, αρ. κατ. 196.

3401. Ross, *Dumbarton Oaks*, τ. 1, αρ. 38, σσ. 36-37.

3402. Ross, *Dumbarton Oaks*, τ. 1, αρ. 38, σσ. 36-37.

3403. Βλ. Wamser, Zahlhaas, *Rom und Byzanz*, αρ. 91.

3404. Βλ. Montserrat, *Church Lighting*, σ. 442, όπου γίνεται λόγος για «Κατασβε(στήρες)».

οι αρχαίοι κηροσβέστες έχουν σχήμα τσιμπίδας που έσβηνε το φως με το τσίμπημα του φιτιλιού. Προς την κατεύθυνση αυτή οδηγεί το γεγονός ότι δεν βρέθηκαν αρχαία αντικείμενα που να θυμίζουν στο σχήμα σημερινούς κηροσβέστες. Οι προαναφερθείσες τσιμπίδες χρησιμοποιούνταν επίσης και για τη ανατοποθέτηση του φιτιλιού, καθώς πολλά από αυτά είναι αρκετά μεγάλα για να αποτελούσαν τριχολαβίδες³⁴⁰⁵.

Ορισμένες φορές οι τσιμπίδες ήταν προσαρτημένες στα λυχνάρια με μία αλυσίδα³⁴⁰⁶. Τρία παραδείγματα³⁴⁰⁷ φαίνεται ότι ήταν εφοδιασμένα με λαβίδες προσαρτημένες στην άκρη αλυσίδων για να ρυθμίζουν το φιτίλι (βλ. ενδεικτικά Εικόνα 937). Οι ελεύθεροι δακτύλιοι γύρω από το στέλεχος ορισμένων κανηλεριών³⁴⁰⁸ θα μπορούσαν επίσης να χρησιμεύουν για να κρεμούν τέτοιες λαβίδες³⁴⁰⁹.

Συνέχεια αυτής της παράδοσης σχετικά με τις λαβίδες φαίνεται να αποτελεί μία σειρά από ανάλογα αντικείμενα από το Βελίκο Τύρνοβο, Βουλγαρία³⁴¹⁰ (Εικόνες 938, 939), τα οποία προφανώς προορίζονταν για το σβήσιμο της θρυαλλίδας των κεριών. Είναι κατασκευασμένες από επίπεδο μπρούντζινο ή σιδερένιο έλασμα, το οποίο διπλώνει στο μέσο του διαμορφώνοντας δύο ίσα σκέλη³⁴¹¹. Οι τσιμπίδες, όπως επίσης τα κηροπήγια και τα γυάλινα φωτιστικά μέσα, βρέθηκαν σε όλα τα μέρη του παλατιού στο Βελίκο Τύρνοβο καθώς, επίσης και στο Červen³⁴¹². Στη Βουλγαρία χρησιμοποιούνταν και σε μεταγενέστερη από τη Βυζαντινή περίοδο³⁴¹³. Παρόμοιας μορφής και λογικής είναι και η σιδερένια λαβίδα από τη Θήβα, 1η ΕΒΑ, αρ. ευρ. 6277, που χρονολογείται στον 12ο-13ο αι. (Εικόνα 940).

Ο κηροσβέστης –με τη μορφή που μας είναι γνωστός σήμερα– αποτέλεσε ένα εργαλείο απαραίτητο για τον φωτισμό με κεριά και ξυγκοκέρια το οποίο φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε στον όψιμο Μεσαίωνα³⁴¹⁴ (Εικόνα 941)³⁴¹⁵. Κηροσβέστη αυτής της μορφής διακρίνουμε σε σχεδιαστική απόδοση αγιορείτικου ναού, όπως μας την απέδωσε σχεδιαστικά ο Ρώσος μοναχός, Βασίλειος Μπάρσκυ το 1745³⁴¹⁶ (Εικόνα 942).

Εάν η ανάλυση της σύντηξης είναι σωστή πρόκειται για λεξικογραφική προσθήκη. Με βάση το ελληνικό σβεστήρ θεωρείται ότι πρόκειται για κηροσβέστη.

3405. Montserrat, *Church Lighting*, σ. 442.

3406. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 4.

3407. Xanthopoulos, *Les luminaires*, σ. 133 και για τα αντικείμενα βλ. αρ. κατ. LA 2.182, πίν. 67, αρ. κατ. LA 19.005, πίν. 154, και αρ. κατ. CD 3.009, πίν. 182).

3408. Xanthopoulos, *Les luminaires*, σ. 133 και για τα αντικείμενα βλ. αρ. κατ. CD 6.001, CD 6.003-CD 6.004 (πίν. 192-193), αρ. κατ. CD 6.011-CD 6.014 (πίν. 195-196), αρ. κατ. CD 6.017-CD 6.018 (πίν. 197).

3409. Xanthopoulos, *Les luminaires*, σ. 133.

3410. Nikolova, *Carevgrad Tŭrnov*, σ. 236, εικ. 55, 56.

3411. Nikolova, *Carevgrad Tŭrnov*, σ. 236 όπου και ταξινόμηση των τύπων των λαβίδων ανάλογα με το σχήμα τους.

3412. S. Georgieva - V. Dimova, *Zamakat v srednovekovnia grad Červen*, *IAI(Izvestia na Arheologičeskia Institut pri BAN)*, XXX (1967), σ. 20, εικ. 20a και 22. (Το κάστρο στη μεσαιωνική πόλη του Červen).

3413. Nikolova, *Carevgrad Tŭrnov*, σ. 237

3414. Cierges, *bougies et rouleaux de cire*, σ. 205.

3415. Chrzanovski, Kaiser, *Dark ages*, εικ. 130.

3416. Gallas, Wessel, Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, σ. 43, εικ. 16.

Οι κόφτες καύτρας κεριού ή κηροψάλιδα ήταν ειδικά ψαλίδια που χρησιμοποιούνταν για να κόβουν το φυτό ανάλογα με την κατανάλωση του φωτιστικού, για να αποτρέψουν το να αρπάξει όλο το κεριό φωτιά³⁴¹⁷. Μια σειρά από ανάλογα αντικείμενα έχουν ερμηνευθεί ως κηροψάλιδα, όπως για παράδειγμα αυτό της Μεσοβυζαντινής περιόδου από τον ναό του Αγίου του Νικολάου της Βέροιας, σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθήνας, αρ. ευρ. ΧΑΕ 2908/Τ21β³⁴¹⁸ (Εικόνες 943, αριστερά), αντικείμενο της Ύστερης Βυζαντινής Περιόδου που βρέθηκε στον Μυστρά³⁴¹⁹ (Εικόνα 944) καθώς και κηροψάλιδα του 13ου-15ου (;) αι., που εκτίθενται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθήνας (Εικόνα 945).

3417. Cierges, bougies et rouleaux de cire, σ. 205 όπου επίσης μαθαίνουμε ότι τα λεγόμενα "αυτό-περιοριζόμενα" φυτίλια, δηλαδή αυτά που καίγονται μαζί με το κεριό, δεν εμφανίστηκαν παρά στη σύγχρονη εποχή ως καρπός της σοφίας του χημικού Cambaceres. Θα ζευγαρώσουν μάλιστα με τα νέα συνθετικά καύσιμα που εφευρέθηκαν και κυκλοφόρησαν στην αγορά, όπως η στεατίνη και κυρίως η παραφίνη, συστατικά από τα οποία αποτελούνται τα περισσότερα σημερινά κεριά.

3418. Γκράτζιου, Λαζαρίδου, *Χριστιανική Συλλογή*, αρ.142, 147.

3419. *Η Πολιτεία του Μυστρά*, εικ. 106β.

Επίλογος

Ο τεχνητός φωτισμός στο Βυζάντιο χαρακτηρίζεται από την άρρηκτη συσχέτισή του με τη φωτιά, καθώς ό,τι φώτιζε έκαιγε και το αντίστροφο. Στοιχείο που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τον τεχνητό φωτισμό στις μέρες μας.

Το πιο απλό μέσο, η ανοιχτή φωτιά, κατά περίπτωση, λειτουργούσε στο ύπαιθρο ως κύριο φωτιστικό μέσο. Διέλυε τα σκοτάδια και πρόσφερε ασφάλεια στους ξωμάχους, στους ταξιδευτές και στους στρατιώτες κατά τη διάρκεια των εκστρατειών. Επίσης, χρησιμοποιήθηκε και για φωτιστικά σήματα. Οι εστίες, μόνιμες και φορητές, σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις εξυπηρετούσαν τον φωτισμό και ακόμη και σ' αυτές με συμπληρωματικό τρόπο.

Οι πυρσοί αποτέλεσαν την απλούστερη μορφή φωτιστικών μέσων. Για να αποδοθεί η έννοια του πυρσού στο Βυζάντιο χρησιμοποιήθηκαν όροι όπως η *λαμπάς*, όρος γενικού χαρακτήρα, ο *πυρσοφόρος*, η *δαΐς* ή *δάς*, το *δαδίον*, το *φατλίον*. Τόσο από τον Αθήναιο όσο και από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης που τον σχολιάζει, χρησιμοποιήθηκαν όροι για να δηλώσουν το είδος της δάδας ανάλογα με την ύλη της, όπως για παράδειγμα δάδα από «πρίνινον ή δρύινον ξύλον» (τὸ γράβιον) και *πεύκη* προερχόμενη από το ομώνυμο δέντρο. Οι *δετές* ή *φάκελοι* (λατ. *faces*, *faculae* και *fasciculus*) ήταν όροι που χρησιμοποιήθηκαν για να περιγράψουν δέσμες ξύλων ή φρυγάνων. Στις γραπτές πηγές αναφέρονται επίσης: ή *λοφνία*, που ήταν καμωμένη από φλοιούς γενικώς, ή *λοφνίς*, αποτελούμενη από φλοιούς αμπέλου, η *έλάνη*, ή *έλένη* πυρσός αποτελούμενος από δέσμη καλαμιών, ο *φανός*, πυρσός από ξύλο *πέυκης* ή από κλήματα αμπέλου, ή *λαμπάδα* ή δέσμη κομμένων ξύλων και ο συνώνυμος αυτού *πανός*.

Οι πυρσοί διακρίνονται σε εκείνους που αποτελούνταν εξ ολοκλήρου από αναλώσιμο υλικό, η χρήση των οποίων επιβεβαιώνεται ουσιαστικά μόνο μέσω των γραπτών πηγών και των απεικονίσεών τους, και σε εκείνους που ήταν επαναχρησιμοποιήσιμοι. Ελάχιστα είναι έως σήμερα τα παραδείγματα αντικειμένων που έχουν ερμηνευθεί ως πυρσοί. Η ιδιότητά τους να εξακολουθούν να καίνε και να φωτίζουν, ακόμη και υπό αντίξοες καιρικές συνθήκες, τους καθιστούσε ως το ιδανικό φωτιστικό μέσο κατά τις μετακινήσεις στο ύπαιθρο, τις τελετές λαμπαδηφορίας και τον φωτισμό ημιυπαίθρων χώρων. Καθώς στην πλειονότητά τους εξέπεμπαν έντονο καπνό και ανέδιδαν δυσάρεστη οσμή, μόνο ορισμένοι τύποι τους αξιοποιήθηκαν κατά περίπτωση για τον φωτισμό των ταπεινότερων νοικοκυριών.

Όσον αφορά τα κεριά, τόσο αυτά από ζωικό λίπος όσο και τα μελισσοκέρια, αποτελούν σαφώς μία μετεξέλιξη των πυρσών. Η κύρια διαφορά στην τεχνολογία του πυρσού και του κεριού εντοπίζεται στην αναλογία της διαμέτρου του φυτιλιού και του καύσιμου υλικού που το περιέβαλε, κατά συνέπεια ήταν διαφορετικός και ο τρόπος καύσης του πυρσού σε σχέση με το κεριό. Ενώ στον πυρσό η καύσιμη ύλη καιγόταν άμεσα, στο κεριό η φλόγα έκαιγε γύρω από το φτιλί. Έτσι το καύσιμο υλικό αναλωνόταν πιο αργά από ό,τι καιγόταν στον πυρσό με αποτέλεσμα τα κεριά να καίνε για περισσότερο χρόνο. Κεριά ζωικού λίπους χρησιμοποιούνταν ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια ενώ η χρήση των μελισσοκεριών φαίνεται ότι κα-

θιερώθηκε κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο.

Καθώς οι περισσότερες πληροφορίες για τα κεριά προέρχονται από τον εκκλησιαστικό βίο των Βυζαντινών, δημιουργείται η αίσθηση ότι στη βυζαντινή επικράτεια, τουλάχιστον στον εκκλησιαστικό χώρο, η χρήση των μελισσοκεριών προτιμήθηκε ιδιαίτερα έναντι εκείνης των κεριών ζωικού λίπους. Η ευχάριστη οσμή του μελισσόκερου σε συνδυασμό με την ελάχιστη εκπομπή καπνού τα κατέστησαν ιδιαίτερα προσφιλή ώστε να υιοθετηθούν άμεσα από τη χριστιανική Εκκλησία και να αποτελέσουν μαζί με τα φωτιστικά ελαίου τα αποκλειστικά φωτιστικά μέσα των χριστιανικών ναών.

Παρόλο που κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες καταβάλλεται προσπάθεια από τους εκκλησιαστικούς άρχοντες να απομακρύνουν τους πιστούς τους από τελετές και δοξασίες του ειδωλολατρικού παρελθόντος, η δύναμη της παράδοσης και της συνήθειας τους αναγκάζει να «συνθηκολογήσουν» και να αναζητήσουν εύσχημους τρόπους υιοθέτησης της χρήσης των κεριών, βασισμένους στους κανόνες και στις αρχές της νέας θρησκείας. Οι οικουμενικές σύνοδοι συμβάλλουν σε αυτό καθώς διαμορφώνουν σε πολλές περιπτώσεις το κατάλληλο θεωρητικό και ιδεολογικό υπόβαθρο προτάσσοντας παράλληλα και σαφείς χριστιανικούς συμβολισμούς.

Στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο τα κεριά αρχίζουν σταδιακά να χρησιμοποιούνται στις τελετές λαμπαδηφορίας αντί των πυρών για να τους αντικαταστήσουν πλήρως στο πέρασμα του χρόνου, επειδή, ενώ στον ελληνορωμαϊκό κόσμο οι τελετές λαμπαδηφορίας γίνονταν σε χώρους εκτός των ναών, στον χριστιανικό κόσμο οι περισσότερες ιεροτελεστίες τελούνταν στο εσωτερικό των ναών.

Η χρήση των κεριών έγινε πιο διαδεδομένη κατά τη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο όταν κηροπωλεία οργανώθηκαν γύρω από τους ναούς και η εξασφάλιση της απαραίτητης ποσότητας μελισσόκερου άρχισε να αποτελεί μία από τις κύριες μέριμνες των ναών και των μοναστηριών.

Παρά το γεγονός ότι ελάχιστα είναι τα παραδείγματα κεριών που έχουν σωθεί, οι γραπτές πηγές και οι απεικονίσεις τους, καθώς και τα κηροπήγια που έχουν επιβιώσει, μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε την ύπαρξη μίας μεγάλης ποικιλίας τους σε σχέση με το σχήμα, το μέγεθος και τη διακόσμησή τους. Εκτός από την ευρεία χρήση των κεριών στον εκκλησιαστικό βίο βεβαιώνεται ή υποδηλώνεται από τις βυζαντινές πηγές και η χρήση τους σε διάφορες δραστηριότητες του κοσμικού βίου καθώς και σε στρατιωτικές εκστρατείες.

Τα λυχνάρια ακολουθώντας μία μακράιωνη παράδοση αποτέλεσαν ένα από τα πιο διαδεδομένα μέσα φωτισμού στο Βυζάντιο. Η χρήση της μήτρας για την κατασκευή λυχναριών, ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια, αποτέλεσε μία μεγάλη τομή στην τεχνολογία του φωτισμού. Μία εκπληκτική σε ποσότητα και ποικιλία παραγωγή πλήινων λυχναριών καμωμένων με πήλινη ή γύψινη μήτρα κυριάρχησε κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο.

Οι κύριοι παράγοντες που καθόρισαν τη μορφή και την τυπολογία των καμωμένων με μήτρα λυχναριών σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο ήταν κατά κύριο λόγο η επάρκεια ή όχι του ελαιόλαδου, η δυνατότητα ή όχι τοπικής παραγωγής λυχναριών και ο βαθμός εμπορικών σχέσεων με περιοχές που παρήγαγαν λυχνάρια. Φαίνεται, ότι ανάλογα με τον εκάστοτε συνδυασμό των στοιχείων αυτών, σε

ορισμένες περιπτώσεις, συνυπήρχε μία παράλληλη παραγωγή τροχήλατων λυχναριών.

Για τον καθορισμό της προέλευσης ειδικά των καμωμένων με μήτρα λυχναριών έχουν οριστεί συγκεκριμένα κριτήρια και έχουν προκύψει ορισμένες δυσκολίες. Η υφή και το χρώμα του πηλού, η παρουσία ή η απουσία προσμειξεων και μαρμαρυγία αποτελούν στοιχεία που βοηθούν τους μελετητές να συσχετίσουν ένα λυχνάρι με ορισμένο τόπο προέλευσης. Προς την ίδια κατεύθυνση βοηθά ιδιαίτερα και η μελέτη του πηλού με αρχαιομετρικές μεθόδους. Παράλληλα, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι υπάρχουν πολλές απομιμήσεις, οι οποίες προέκυψαν είτε με την απόκτηση των μητρών μέσω εμπορίας τους, είτε με αντεκτύπωση (*surmoulage*) εισαγόμενων λυχναριών. Αξίζει να σημειωθεί άλλωστε ότι πολλοί τοπικοί-περιφερειακοί τύποι «ταξίδεψαν» ελάχιστα έξω από τα όρια του τόπου παραγωγής τους.

Η χρήση της μήτρας, που καθιστούσε τα πήλινα λυχνάκια προϊόντα μαζικής παραγωγής και η δυνατότητα διακόσμησής τους παρά τη μικρή τους επιφάνεια, μετέτρεψαν τα λυχνάκια σε φορείς θρησκευτικών πεποιθήσεων στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Ωστόσο, η καθαρά χριστιανική εικονογραφία στα λυχνάκια δεν αναπτύχθηκε ιδιαίτερα πριν από τον 4ο αι.

Στοιχεία που αφορούν την παραγωγή λυχναριών της Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου προκύπτουν συνεχώς και γίνεται μία προσπάθεια να αποκρυπτογραφηθούν οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στα διάφορα κέντρα παραγωγής λυχναριών και στους τόπους κατανάλωσής τους.

Το πανόραμα των λυχναριών της Ύστερης Αρχαιότητας μας επιτρέπει να διαμορφώσουμε έναν νοητό χάρτη στον οποίο καταγράφονται στοιχεία για τοπικές παραγωγές αλλά και ανταλλαγές μεταξύ των διαφόρων περιοχών που αποτελούσαν τμήματα του Βυζαντίου στην περίοδο αυτή. Φαίνεται ότι η εξέλιξη της παραγωγής λυχναριών ήταν αρκετά διαφορετική σε περιοχές που διέθεταν ελαιόλαδο, όπως η Ιταλική χερσόνησος, ο ελλαδικός χώρος, η Κύπρος, η Αφρική, η Μέση Ανατολή (Ισραήλ, Παλαιστίνη, Συρία και Ιορδανία), η Μικρά Ασία, και σε αυτές στις οποίες το ελαιόλαδο σπάνιζε, όπως οι Τρεβήροι, η Γαλατία, η Παρευξείνια περιοχή.

Σημαντική τομή στην εξέλιξη των βορειοαφρικανικών λυχναριών σηματοδότησε το γεγονός ότι για την παραγωγή τους χρησιμοποιήθηκε πηλός παρόμοιος με αυτόν της επιτραπέζιας κεραμικής με επίχρισμα (*terra sigillata*) στις αρχές του 3ου αι. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε στο πέρασμα από την τοπική στη διατοπική κατανάλωση των βορειοαφρικανικών λυχναριών. Η παραγωγή τους υπήρξε αδιάλειπτη από το 2ο έως τον 7ο αι. Ωστόσο, τα βορειοαφρικανικά λυχνάκια, παρά τη μεγάλη τους γεωγραφική διασπορά δεν κατάφεραν να γίνουν το κύριο φωτιστικό μέσο σε περιοχές εκτός Αφρικής. Ακόμη και στη Βόρεια Αφρική η ανασκαφή στο Nador της Αλγερίας έδειξε ότι τα τυνησιακά αυτά λυχνάκια χρησιμοποιούνταν ως πρότυπα για να παραχθούν απομιμήσεις τους τοπικής παραγωγής.

Η περίπτωση των λυχναριών της περιοχής του Ισραήλ, της Παλαιστίνης, της Συρίας και της Ιορδανίας είναι ξεχωριστή, καθώς στις περιοχές αυτές βρίσκουμε λυχνάκια που συνδυάζουν στοιχεία από τρεις θρησκείες (χριστιανισμό, ιουδαϊσμό και μουσουλμανισμό) και δύο γλώσσες (ελληνικά και αραβικά) και απηχούν τις τάσεις που διαμορφώθηκαν στην περιοχή στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο.

Στον ελλαδικό χώρο, κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, δεσπόζουν η παραγωγή λυχναριών των πατρηνών, κορινθιακών, αττικών εργαστηρίων ενώ έχει προταθεί και αυτή του «Αιγαιακού» εργαστηρίου, χωρίς να αποκλείεται η παραγωγή λυχναριών και σε άλλες περιοχές όπως η Κως, η Ρόδος και η Σάμος. Η εύρεση μητρών και απορριμμάτων κεραμικής επεξεργασίας σχετικών με λυχνάρια σε διάφορα περιφερειακά κέντρα, όπως για παράδειγμα στη Θεσσαλονίκη, στην Ολυμπία, στο Άργος και στους Δελφούς, μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι, εκτός από την πρωτογενή και πρωτότυπη παραγωγή λυχναριών, πιθανότατα υπήρχαν κέντρα δημιουργίας απομιμήσεων αυτών.

Για την ερμηνεία των σχέσεων ανάμεσα στα διάφορα κέντρα παραγωγής του ελλαδικού χώρου, ο Π. Πετρίδης πρότεινε το μοντέλο της μετάβασης από τα ανεξάρτητα εργαστήρια σε αλυσίδες παραγωγής λυχναριών, μια θεωρία που δείχνει τη δεδομένη στιγμή ότι μπορεί να ερμηνεύσει τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν. Σύμφωνα με αυτή στον 2ο και 3ο αι. υπήρξε μία μετάβαση από τα ανεξάρτητα εργαστήρια σε αλυσίδες εργαστηρίων λυχναριών και από μία παραγωγή τοπικής κλίμακας σε μία άλλη περιφερειακής κλίμακας ελεγχόμενη από τους μεγαλοϊδιοκτήτες. Τα τοπικά εργαστήρια που ανήκαν στην ίδια αλυσίδα αντάλασσαν σίγουρα μήτρες και αρχέτυπα, αλλά διατηρούσαν ελευθερία επιλογών όσον αφορά τη διακόσμηση των ζωνών και κυρίως των μεταλλίων, κάτι που τους επέτρεπε να προωθούν τα «κατατεθέντα σήματα» της κάθε πόλης (διάσημα αγάλματα για παράδειγμα) ή να προωθούν μέσα στο τοπικό μυθολογικό ρεπερτόριο θέματα που θα άρεσαν σίγουρα στους συμπολίτες τους.

Συμπερασματικά, φαίνεται ότι ένα συνεχές «παιχνίδι» ανταλλαγών και μιμήσεων λάμβανε χώρα είτε κάθε φορά που ένας νέος τύπος λυχναριού εμφανιζόταν είτε στη διαδικασία παραγωγής κάθε τύπου. Όσον αφορά τα λυχνάρια που παρήχθησαν στην Πελοπόννησο κατά τον 2ο και 3ο αι., οι μιμήσεις τους έλαβαν χώρα τόσο στο εσωτερικό της ζώνης παραγωγής όσο και στο εξωτερικό έως ότου η Αθήνα άρχισε να μιμείται αυτά τα λυχνάρια και έφτασε τελικά στο σημείο να τα εξωθήσει από την αγορά. Η μεγάλη διάδοση των αττικών λυχναριών οδήγησε σε μιμήσεις αρκετά χοντροκομμένες σε περιοχές έξω από την Αττική. Πρόκειται για μιμήσεις που δεν απείλησαν την εμπορική κυριαρχία της Αττικής. Η άφιξη των βορειοαφρικανικών λυχναριών επηρέασε δραματικά την παραγωγή των λυχναριών. Φαίνεται ότι προκάλεσε την άνθηση περιφερειακών εργαστηρίων που επιδόθηκαν σε μεγάλης κλίμακας μιμήσεις, «τυφλές» στην αρχή, πιο δημιουργικές στη συνέχεια. Το πέρασμα από τους επικρατέστερους τύπους σε άλλους γινόταν ομαλά με βάση πάντα κάποιους κανόνες. Έτσι ο νέος τύπος διατηρούσε στοιχεία του σχήματος και της διακόσμησης του παλιού τύπου που αντικαθιστούσε. Μίμηση και ανανέωση συνυπήρχαν στην πράξη έως ότου ο νέος τύπος παγιωνόταν. Η μετακίνηση μεμονωμένων τεχνητών εργαστηρίων από το ένα κέντρο παραγωγής σε άλλο θεωρήθηκε συχνά η αιτία για τη μεγαλύτερη ανάπτυξη μιας βιοτεχνίας σε σχέση με άλλη. Ωστόσο, αυτό το επιχείρημα δεν είναι πάντοτε επαρκές. Ίσως θα μπορούσαμε να εντάξουμε την περίπτωση αυτή στην γενικότερη τάση που φαίνεται να επικρατεί από τον 5ο αι. και έπειτα, όταν ακόμη και στην Κόρινθο και την Αθήνα μάλλον επιδόθηκαν στη δημιουρ-

γία απομιμήσεων και συστηματικών τροποποιήσεων των ήδη διαμορφωμένων λυχναριών, ιδιαίτερα αυτών από τη Βόρεια Αφρική.

Η παραγωγή με μήτρα αποτέλεσε μία αξιοσημείωτη παρένθεση στη διαχρονική σχεδόν κυριαρχία των τροχήλατων λυχναριών από την περίοδο της εμφάνισής τους και έπειτα και είχε ως αποτέλεσμα να τεθεί στο περιθώριο η παραγωγή των τροχήλατων λυχναριών.

Η κατασκευή των τροχήλατων λυχναριών ήταν ενταγμένη μέσα στα εργαστήρια παραγωγής τροχήλατων σκευών και τα εργαστήρια των τροχήλατων σκευών δεν σταμάτησαν ποτέ, ή τουλάχιστον σχεδόν ποτέ, και πουθενά να λειτουργούν. Έτσι, φαίνεται ότι η παραγωγή τροχήλατων λυχναριών συνεχίστηκε σε ορισμένες περιοχές με αποτέλεσμα να είναι σαφής η συνύπαρξη τους με τα καμωμένα με μήτρα λυχνάκια ακόμη και στην περίοδο της απόλυτης επικράτησης των τελευταίων. Φαίνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις εξακολούθησαν να παράγονται παράλληλα, προφανώς σε διαφορετικά εργαστήρια και πιθανότατα με διαφορετικό κόστος και για να καλύψουν διαφορετικές ανάγκες. Το εύρος της χρονικής αυτής παρένθεσης των καμωμένων με μήτρα λυχναριών φαίνεται ότι ποικίλει από περιοχή σε περιοχή. Καθώς ο τροχός εξακολούθησε να χρησιμοποιείται για την κατασκευή κεραμικών καθημερινής χρήσης, εύκολα ορισμένα τροχήλατα λυχνάκια μπορούσαν να αποτελέσουν τμήμα μίας ανάλογης παραγωγής.

Στο τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας φαίνεται ότι ο αντίκτυπος μιας σειράς πολεμικών συγκρούσεων και επιδρομών σε οικονομικό, κοινωνικό και τεχνολογικό επίπεδο οδήγησε στο «λυκόφως» των καμωμένων με μήτρα λυχναριών στο Βυζάντιο. Η συνέχιση της παραγωγής των λυχναριών αυτών παρέμεινε προνόμιο μόνο ορισμένων περιοχών που φαίνεται ότι τελούσαν υπό ισλαμική επιρροή.

Σε ορισμένες περιπτώσεις διατυπώθηκε η άποψη ότι η έλλειψη επαρκών ποσοτήτων ελαιόλαδου προκειμένου να καλυφθούν οι διατροφικές και φωτιστικές ανάγκες –καθώς οι εμπορικές συναλλαγές περιορίστηκαν στην Ύστερη Αρχαιότητα– οδήγησαν στην προτίμηση άλλων καυσίμων εκτός του ελαιόλαδου, για παράδειγμα στη χρήση ζωικού λίπους. Ωστόσο, η επιθυμία για χρήση στερεού καυσίμου δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί αιτία για την παραγωγή κλειστών τροχήλατων λυχναριών. Η έλλειψη ελαιόλαδου θα ήταν ένας σημαντικός λόγος για να στρέψει τους ανθρώπους σε ανοιχτά σχήματα λυχναριών γενικώς είτε αυτά ήταν τροχήλατα, είτε καμωμένα με μήτρα ή ακόμη και χειροποίητα. Επομένως, η έλλειψη ή η ύπαρξη ελαιόλαδου θα μπορούσε πρωτίστως να οδηγήσει στην προτίμηση ανοιχτών ή κλειστών τύπων πήλινων λυχναριών και δευτερευόντως να οδηγήσει τους ανθρώπους στην εγκατάλειψη των καμωμένων με μήτρα λυχναριών.

Αποτέλεσμα των παραπάνω λόγων φαίνεται να είναι η εγκατάλειψη των εξειδικευμένων στην παραγωγή λυχναριών με μήτρα εργαστηρίων και η μετάθεση του κέντρου βάρους της παραγωγής των λυχναριών στα εργαστήρια των τροχήλατων σκευών.

Όταν οδηγούμαστε στο «λυκόφως» των καμωμένων με μήτρα λυχναριών αναπόφευκτα τα τροχήλατα επανέρχονται στην επικαιρότητα. Μετά «το κλείσιμο της παρένθεσης» των καμωμένων με μήτρα λυχναριών σε

κάθε περιοχή μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπήρξαν δύο διαφορετικές περιπτώσεις που αφορούν την εξέλιξη των τροχήλατων λυχναριών. Η πρώτη περίπτωση αφορά τις περιοχές στις οποίες υπήρχε έλλειψη ελαιόλαδου και στις οποίες τα τροχήλατα λυχνάρια, ιδιαίτερα εκείνα του ανοιχτού τύπου εξακολουθούσαν να παράγονται ακόμη και κατά την περίοδο που μεσουρανούσαν τα λυχνάρια με μήτρα στα ρωμαϊκά χρόνια.

Η δεύτερη περίπτωση αφορά τις περιοχές εκείνες όπου δεν υπήρξε έλλειψη ελαιόλαδου, όταν η παραγωγή των καμωμένων με μήτρα λυχναριών παρακμάζει. Φαίνεται, μάλιστα, ότι στο τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας, όταν εκλείπουν σταδιακά τα λυχνάρια με μήτρα τα τροχήλατα λυχνάρια απομιμούνται τα λυχνάρια με μήτρα και είναι κλειστού σχήματος. Σε ένα επόμενο στάδιο αρχικά ο δίσκος μικραίνει, ενώ στη συνέχεια εκφυλίζεται και διαμορφώνεται ως ημισφαιρική επίστεψη. Τέλος, τα λυχνάρια ανοιχτού τύπου φαίνεται ότι αποτελούν ένα πιο προχωρημένο στάδιο εξέλιξης.

Τα τροχήλατα λυχνάρια μπορούμε να τα διακρίνουμε σε δύο μεγάλες κατηγορίες, στα τροχήλατα λυχνάρια κλειστού σχήματος και σε εκείνα ανοιχτού σχήματος.

Ο καθαρά πρακτικός χαρακτήρας των τροχήλατων λυχναριών, η σχεδόν ολοκληρωτική απουσία διακοσμητικών στοιχείων και η ταπεινή εμφάνισή τους είναι στοιχεία που καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τους περιορισμούς που θέτει η χρήση του τροχού. Η μελέτη των τροχήλατων λυχναριών υπήρξε έως σήμερα αρκετά παραγκωνισμένη. Σε ορισμένες περιπτώσεις ίσως πολλά απ' αυτά δεν αξιολογήθηκαν σωστά καθώς σε αυτόν τον τύπο των λυχναριών απουσιάζουν τα στοιχεία εκείνα, που θα μπορούσαν μέσω ταξινόμησης να οδηγήσουν σε ασφαλή χρονολογικά συμπεράσματα.

Όσον αφορά τα πήλινα χειροποίητα λυχνάρια ελάχιστα είναι τα έως σήμερα δημοσιευμένα παραδείγματα.

Τα γυάλινα λυχνάρια φαίνεται ότι απομιμήθηκαν τα πήλινα μονόμυξα λυχνάρια κλειστού τύπου αποτελώντας πιθανότατα μία πρώτη, αποτυχημένη, απόπειρα, για δημιουργία φωτιστικών με γυαλί, καθώς έσπαγαν λόγω της υπερθέρμανσης των γυάλινων τοιχωμάτων στο σημείο που η φλόγα του ελλυχνίου ερχόταν σε επαφή με αυτά. Προφανώς λόγω της ευθραυστότητάς τους είτε αποτέλεσαν απλώς προϊόντα πειραματισμών είτε κατέληξαν να έχουν μόνο διακοσμητικό χαρακτήρα.

Τα μέταλλα, κλειστού τύπου, λυχνάρια είναι παρόμοια με τα πήλινα με τη διαφορά ότι στα μέταλλα προσέθεταν συνήθως ένα κάλυμμα για την οπή πλήρωσης και κατά περίπτωση διαμόρφωναν έναν ανακλαστήρα επάνω από τη λαβή και έναν «κολεό», δηλαδή μία ειδική υποδοχή, για να προσαρμόζεται το λυχνάρι στην αιχμηρή απόληξη των μεταλλικών λυχνοστατών. Ιδιαίτερα γνωρίσματα των μεταλλικών λυχναριών αποτέλεσαν η ανθεκτικότητα, η οποία καθιστούσε ασφαλή τη μετακίνησή τους, η δυνατότητα ανακύκλωσής τους, η επαναχρησιμοποίηση ορισμένων τμημάτων τους. Ήταν συνήθως καμωμένα από κράματα χαλκού, μπρούντζο και ορείχαλκο, και σπανιότερα από σίδηρο. Για την κατασκευή τους αξιοποιήθηκαν τεχνικές όπως η χύτευση με την τεχνική του λιωμένου κεριού, η χύτευση σε άμμο και η σφυρηλάτηση.

Με βάση τα μορφολογικά και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τους

τα μετάλλινα λυχνάρια παρουσιάζουν μία ιδιαίτερα πλούσια τυπολογία. Ωστόσο, παραμένει έως σήμερα αρκετά δύσκολη η ταύτισή τους με συγκεκριμένους τόπους παραγωγής. Ως προς τη θέση που μπορούσαν να έχουν στον χώρο μπορούμε να διακρίνουμε λυχνάρια που προορίζονταν για στατή χρήση, για τοποθέτηση σε καντηλέρια και για αιώρηση.

Τα λυχνάρια εξυπηρέτησαν τον φωτισμό οικιών και καταστημάτων, στοών ορυχείων, ναών και αποτέλεσαν μέρος του φωτιστικού εξοπλισμού κατά τις στρατιωτικές εκστρατείες. Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν για λατρευτικούς σκοπούς, για τα ταφικά έθιμα και για να υποβοηθούν το έργο των γραφών και των αναγνωστών.

Οι καντήλες ήταν φωταγωγά δοχεία, ανοιχτού σχήματος και χωρίς μυκτήρα. Το ελλύχνιόν τους, μέσω του οποίου καιγόταν το καύσιμο, βρισκόταν εντός του χείλους του σκεύους και όχι επάνω από αυτό ή έξω από αυτό, όπως συνέβαινε με τα λυχνάρια. Το χαρακτηριστικό αυτό αποτελούσε την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στις καντήλες και τα λυχνάρια και συνεπάγεται ότι το φιτίλι ήταν τοποθετημένο κατακόρυφα στις καντήλες και οριζόντια στα λυχνάρια.

Ο όρος *κανδήλα* υπήρξε μεταγραφή στα ελληνικά του λατινικού *capdela*, που δήλωνε γενικώς ό,τι έλαμπε και μάλλον κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο απέδιδε κυρίως τον πυρσό. Φαίνεται ότι τουλάχιστον από τον 7ο αι. και εξής, ο όρος *κανδήλα* άρχισε να περιγράφει ό,τι και ο όρος *καντήλα* σήμερα, δηλαδή φωτιστικό σκεύος λαδιού χωρίς μύξο. Αρχικά φαίνεται ότι οι καντήλες χαρακτηρίζονται ως *λύχνοι*. Οι όροι *κρατήρας* και *cantharum* φαίνεται ότι αποδίδουν κυρίως το σχήμα και όχι τη χρήση των σκευών ως *καντήλων*. Τα *κανίσκια* φαίνεται ότι αποδίδουν τα, συνήθως μετάλλινα, «*κελύφη*» προστασίας των γυάλινων φωτιστικών. Απαντούν επίσης οι όροι *τριφυείς θρυαλλίδες*, *θρυαλλίς*, *καθιστάι κανδήλαι*, *ἀργυροκάντηλον*, *κυθρωκανδήλαι* ή *χυτροκάνδηλα*.

Στις καντήλες τοποθετούνταν ελαιόλαδο, νερό καθώς και φιτίλι, το οποίο, λόγω των τριχοειδών φαινομένων, απορροφούσε το ελαιόλαδο και το μετέφερε έως την απόληξή του, όπου αυτό καιγόταν. Με βάση το υλικό κατασκευής τους οι καντήλες μπορούν να διακριθούν σε μετάλλινες, γυάλινες, λίθινες, πήλινες και ελεφαντοστέινες με πιο συχνές στην εμφάνισή τους τις γυάλινες και σπανιότερες τις ελεφαντοστέινες. Θεωρείται πιθανόν ότι το υλικό κατασκευής επιλεγόταν ίσως με βάση το αποτέλεσμα που επιθυμούσαν. Προφανώς οι γυάλινες καντήλες μπορούσαν να είναι διάφανες ή ημιδιαπερατές, οι λίθινες αδιαφανείς, ημιδιαπερατές ή διαφανείς εάν για παράδειγμα ήταν καμωμένες από ορεία κρύσταλλο, και τέλος οι πήλινες και οι μετάλλινες με συμπαγές σώμα σαφώς αδιαφανείς, ώστε να φέγγουν μόνο από το επάνω μέρος. Οι διάτρητες παραλλαγές τους προσφέρονταν για να λειτουργούν ως σκίαστρα φωτιστικών. Φαίνεται ότι στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες οι καντήλες προορίζονταν για να δώσουν εντοπισμένο φως (*spot*) θα εξυπηρετούσε η χρήση αδιαφανούς υλικού, όπως για παράδειγμα ο πηλός και το μέταλλο, ή ακόμη και ημιδιαφανές, όπως ο λίθος ή ακόμη και οι ημιδιάφανες γυάλινες καντήλες. Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη τα προαναφερθέντα στοιχεία και ένα σύγχρονο διαχωρισμό για τα φωτιστικά σύμφωνα με τον οποίο αυτά διακρίνονται σε τρεις βασικούς τύπους, τον γενικό, τον εντοπισμένο και τον περιφερει-

ακό, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως φωτιστικά γενικού φωτισμού όσα έριχναν το φως τους ολόγυρα ώστε να υποκαταστήσουν το διάχυτο φυσικό φως, ως περιφερειακά φωτιστικά όσα εξυπηρετούσαν συγκεκριμένες εργασίες όπως για παράδειγμα οι καντήλες που διακρίνονται στις απεικονίσεις των ευαγγελιστών και ως φωτιστικά εντοπισμένου φωτισμού εκείνα, για παράδειγμα, που φώτιζαν τις εικόνες.

Οι μετάλλινες καντήλες ήταν καμωμένες από άργυρο και κράματα χαλκού και διακρίνονται σε εκείνες με διάτρητο και σε εκείνες με συμπαγές σώμα. Σίγουρα στην πρώτη περίπτωση και πιθανότατα και στη δεύτερη αποτελούσαν το «χέλυφος» γυάλινων καντήλων ανάλογου σχήματος. Καθώς η μορφή τους προσιδιάζει σε αυτήν των θυμιατηρίων σε αρκετές περιπτώσεις είναι δύσκολη η διάκρισή τους.

Οι γυάλινες καντήλες αποτέλεσαν την πιο μεγάλη επινοήση της Ύστερης Αρχαιότητας στο θέμα του φωτισμού. Πράγματι, εμφανίστηκαν στις αρχές του 3ου αι. στην Αίγυπτο και στην Ανατολική Μεσόγειο και άρχισαν να ανταγωνίζονται τα λυχνάρια. Από τις αρχές του 4ου αι. έχουμε αναφορές για χρήση γυάλινων καντήλων και πολυκάνδηλων στη Ρώμη. Καθώς το διάφανο γυαλί επέτρεπε τον φωτισμό από ψηλά και προς όλες τις κατευθύνσεις σε συνδυασμό με τη δυνατότητα ανάρτησής τους, ως μεμονωμένες ή σε πολυκάνδηλα, τις κατέστησαν το ιδανικό μέσο για την εξυπηρέτηση του γενικού φωτισμού των μεγάλων χριστιανικών βασιλικών. Και πράγματι τόσο από τις γραπτές πηγές όσο και από τα αρχαιολογικά ευρήματα διαπιστώνουμε ότι αυτά τα φωτιστικά μέσα αποτελούσαν μέρος του λειτουργικού εξοπλισμού των μεγάλων βασιλικών. Η χρήση των γυάλινων καντήλων δεν περιορίστηκε στις χριστιανικές εκκλησίες αλλά διαδόθηκε και στις συναγωγές, στα λουτρά και στις ιδιωτικές οικίες.

Από τον 4ο αι. οι γυάλινες καντήλες κατέχουν μία θέση πρώτης τάξης στην παραγωγή του γυαλιού, επιλογή που μάλλον δεν σχετίζεται με την απώλεια άλλων υλικών αλλά με την αίσθηση που προκαλεί το καινούριο υλικό, στοιχείο που αποτυπώνεται στις περιγραφές των συγγραφέων της εποχής. Στην περίοδο από τον 5ο αι. και εξής οι γυάλινες καντήλες γνωρίζουν πολύ μεγάλη διάδοση, τόσο στον τύπο της ούριάρχου, δηλαδή κούπας με μακρύ κυλινδρικό στέλεχος επικολλημένο ή διαμορφωμένο κάτω από τον πυθμένα της, όσο και στον τύπο των κωνικών ποτηριών με χαμηλό συμφύες πόδι, δισκοειδή βάση και τρεις μικρές λαβές περιμετρικά στο χείλος.

Αρχικά φαίνεται ότι δεν χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερο όνομα για τις γυάλινες καντήλες αλλά στην πορεία του χρόνου τις περιέγραψαν ως ύελίνους λύχνους και ως λαμπτήρες.

Τα τοιχώματα των γυάλινων καντήλων ήταν εύθραστα και η προσέγγιση της φλόγας σε αυτά μπορεί να απέβαινε μοιραία για την ακεραιότητά τους. Αυτή η ιδιαιτερότητα των γυάλινων σκευών αποτέλεσε τροχοπέδη για την αξιοποίησή τους ως φωτιστικών μέσων και δικαιολογεί το γεγονός ότι αποτελούν τον οψιμότερο τύπο φωτιστικών μέσων από αυτά που χρησιμοποιήθηκαν τόσο στη Ρωμαϊκή όσο και στη Βυζαντινή περίοδο. Η προσθήκη νερού στο εσωτερικό των γυάλινων κανδηλιών ήταν μία επιλογή για να τα προστατεύσουν από την υπερθέρμανση και το σπάσιμό τους. Αυτό επετεύχθη χάρη στον εξαιρετικά υψηλό συντελεστή θερμοχωρητικότητας που διαθέτει το νερό. Επίσης, απαραίτητη προϋπόθεση υπήρξε η ανάγκη

σταθεροποίησης του ελλυχνίου των γυάλινων κανδηλιών με τρόπο ώστε να μην έρχονται σε επαφή με τα τοιχώματα τους και ίσως για να επιτυγχάνεται η καλύτερη απόδοσή τους, καθώς τα στηρίγματα φτιλιών παράλληλα εξυπηρετούσαν τη συγκράτηση των φτιλιών σε όρθια θέση.

Οι προαναφερθείσες αναγκαίες επιλογές καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο λειτουργίας των γυάλινων καντηλιών και κατέστησαν απαραίτητα και τα στηρίγματα φτιλιών που είτε πατούσαν στον πυθμένα, είτε ήταν τοποθετημένα στο χείλος των καντήλων. Δεν αποκλείεται η περίπτωση να χρησιμοποιούσαν, επίσης, φυτικά επιπλέοντα φτίλια, όπως τα λουμίνια.

Φαίνεται ότι στην Ύστερη Αρχαιότητα αρχικά αξιοποίησαν για τον φωτισμό υπάρχοντες τύπους γυάλινων σκευών που κατασκευάστηκαν για άλλες χρήσεις, όπως η πόση και η αποθήκευση σε αυτά βαφών και λαδιού. Για τον λόγο αυτό υπάρχει ένα πρόβλημα διάκρισης των αγγείων που αξιοποιήθηκαν για φωτισμό. Για την κατασκευή των γυάλινων κανδηλιών χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της ελεύθερης εμφύσησης του γυαλιού.

Οι απαρχές της χρήσης των γυάλινων καντήλων είναι δύσκολο να καθοριστούν λόγω: α. της απουσίας εξειδικευμένων όρων για γυάλινες καντήλες, β. επειδή οι πρώτες γυάλινες καντήλες συγχέονται με γυάλινα σκεύη προοριζόμενα για άλλη χρήση, γ. το υλικό τους ήταν ανακυκλώσιμο και αυτό σημαίνει ότι ίσως η εικόνα που διαμορφώνεται κάθε φορά για τον αριθμό των γυάλινων κανδηλιών, που εξυπηρετούσαν κάθε χώρο δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, και τέλος δ. επειδή όσον αφορά τις απεικονίσεις υπάρχει σαφώς μία δυσκολία διάκρισης του υλικού κατασκευής των φωτιστικών.

Η εξέλιξη της τεχνολογίας του γυαλιού υπήρξε παράγοντας βελτίωσης των συνθηκών του φωτισμού των χριστιανικών εκκλησιών αλλά και η χριστιανική θρησκεία υπήρξε παράγοντας διάδοσης των φωτιστικών μέσων και ιδιαίτερα των γυάλινων καντήλων πιθανώς α) λόγω της απουσίας ηθικών ενδοιασμών για τη χρήση τους, καθώς παρόμοια σκεύη δεν είχαν χρησιμοποιηθεί για φωτισμό σε ειδωλολατρικές τελετουργίες ή τουλάχιστον δεν είχαν ταυτιστεί στη συνείδηση του κόσμου ως φωτιστικά μέσα χρησιμοποιούμενα από αυτούς καθώς και β) λόγω της γοητείας της διαφάνειας του γυαλιού που οδήγησε σε διάφορους θρησκευτικούς συμβολισμούς. Εξάλλου, η επικράτηση των γυάλινων καντήλων οφείλεται παράλληλα και σε μία σειρά πλεονεκτημάτων που παρουσίαζαν όπως: α. το γεγονός ότι το γυάλινο περίβλημα όχι μόνο δεν ανέκοπτε τη διάχυση του φωτός αλλά την υποβοηθούσε καθώς η πλήρωση των κανδηλιών με νερό μετέτρεπε την κοίλη επιφάνειά τους σε μεγεθυντικό φακό, β. δεν υπήρχε η ανάγκη συνεχούς τροφοδότησής τους και φροντίδας για τη σωστή καύση τους, γ. δεν απαιτούνταν ιδιαίτερο δοχείο για τη συγκέντρωση των καταλοίπων της καύσης, καθώς η φλόγα έκαιγε μέσα στα όρια του χείλους τους, δ. οι καντήλες, που ήταν μακροβιότερες από τα κεριά καθημερινής χρήσης, παρουσίαζαν ένα επιπλέον πλεονέκτημα καθώς προστάτευαν καλύτερα τη φλόγα από τα ρεύματα του αέρα περιορίζοντας τον κίνδυνο του απρόβλεπτου σβησίματός τους και τέλος, ε. λόγω του ανοιχτού περιχειλώματός τους οι γυάλινες καντήλες πλένονταν εύκολα.

Όλα τα παραπάνω πλεονεκτήματα αντιστάθμιζαν επαρκώς μειονεκτήματα, όπως το υψηλό κόστος των γυάλινων καντηλιών, το εύθραυστο της

φύσης τους και το γεγονός ότι τα έντομα που προσελκύνονταν από το φως έπεφταν μέσα στις γυάλινες καντήλες. Μειονέκτημα άμεσα συνδεδεμένο με το προηγούμενο αποτελούσε το κόστος των γυάλινων καντήλων πιθανώς όχι τόσο εξαιτίας της πραγματικής αξίας των αντικειμένων αλλά μάλλον λόγω του υψηλού κόστους μεταφοράς των ευαίσθητων γυάλινων κανδηλιών και της ανάγκης της συχνής αντικατάστασής τους λόγω της ευθραυστότητας τους. Όπου, λοιπόν, αυτά τα μειονεκτήματα δεν αποτελούσαν ανασταλτικό παράγοντα, η προτίμησή προς τις γυάλινες καντήλες ήταν σαφής.

Σχετικά με την τυπολογία των καντήλων οφείλουμε να λάβουμε υπόψη τα εξής: αρχικά ως καντήλες χρησιμοποιήθηκαν σκεύη που προορίζονταν για άλλες χρήσεις, όπως για παράδειγμα για πόση. Κριτήριο για τον χαρακτηρισμό σκευών παρόμοιου σχήματος αποτελεί το γεγονός ότι στις καντήλες το χείλος εμφανίζεται ακατέργαστο.

Οι καντήλες ανάλογα με τη θέση τους στον χώρο θα μπορούσαν να διακριθούν σε στατές και σε αιωρούμενες. Η ύπαρξη λαβών περιμετρικά του χείλους αποτελούν ένδειξη για χρήση των καντήλων ως αιωρούμενων.

Τυπολογία γυάλινων κανδηλών

- 1 Κούπες ή σκύφοι
  - 1.1 Κούπες ή σκύφοι χωρίς λαβές
  - 1.2 Κούπες ή σκύφοι με τρεις λαβές
- 2 Κωνικές καντήλες
- 3 Κολουροκωνικά ποτήρια
  - 3.1 Κολουροκωνικά ποτήρια χωρίς λαβές
  - 3.2 Κολουροκωνικά ποτήρια με λαβές
- 4 Ποτήρια με κωδωνόσχημο σώμα που απολήγουν σε συμπαγές έμβολο
- 5 Καντήλες με σχήμα ποτηριού με πόδι
  - 5.1 Καντήλες με σχήμα ποτηριού με πόδι χωρίς λαβές
  - 5.2 Καντήλες με σχήμα ποτηριού με πόδι και λαβές
- 6 Ουρίαχοι
- 7 Ποτήρια κωνικά με το επάνω μέρος διαμορφωμένο ως ημισφαιρικό κύπελλο και την κατώτερη απόφυση ως κούφιο κύλινδρο με τρόπο ώστε να αποτελέσει μία βάση αρκετά σταθερή
- 8 Κρατήρες με τρεις λαβές
- 9 Ημισφαιρικές κούπες
- 10 Διάτρητα γυάλινα σκεύη

Οι εκάστοτε τύποι δείχνουν ότι διαμορφώνονται σε κάθε εποχή και περιοχή για να θεραπεύουν τις τρέχουσες ανάγκες και τις καινοτομίες. Δηλαδή δημιουργήθηκαν καντήλες για πολυκάνδηλα ή μάλλον πολυκάνδηλα για να στηρίξουν περισσότερες από μία καντήλες και στη συνέχεια σε αυτές προσδόθηκε το κατάλληλο σχήμα. Έτσι, το στέλεχος στη βάση τους επιμηκύνθηκε και έγινε συμπαγές, προκειμένου να σταθεροποιούνται ευκολότερα. Φαίνεται ότι οι λόγοι εγκατάλειψης ενός τύπου και προτίμησης ενός άλλου ήταν καθαρά πρακτικοί.

Συνήθως η διακόσμηση απουσίαζε από τις γυάλινες καντήλες λόγω των τεχνικών περιορισμών και λόγω του εύθραυστου υλικού τους. Φαίνεται ότι το στοιχείο αυτό άρχισε να ενδιαφέρει μετά το τέλος της πρώ-

της χιλιετίας όταν κάνουν την εμφάνισή τους τα σμαλτωμένα κανδήλια, τα οποία πιθανότατα χρησιμοποιούνταν ως «σκίαστρα φωτιστικών» και επομένως έσπαζαν σπανιότερα.

Η αίσθηση που έχει προκύψει από τη μελέτη των γυάλινων κανδηλών είναι ότι μία μορφολογική και δομική αλλαγή γίνεται αντιληπτή μόνο στις αρχές του 9ου αι. Μία οψιμότερη αλλαγή έχει υποστηριχθεί ότι επήλθε κατά τον 13ο-14ο αι.

Οι καντήλες χρησιμοποιήθηκαν στην καθημερινή ζωή (ίσως και στην ιδιωτική λατρεία), στη γραφή και την ανάγνωση, σε λατρευτικούς χώρους και σε ταφικά έθιμα.

Η περίοδος της Ύστερης Αρχαιότητας είναι αυτή στην οποία εξελίσσονται σημαντικά τα αντικείμενα υποστήριξης και ανάρτησης των φωτιστικών μέσων. Η εξέλιξη των αντικειμένων υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών σχετίζεται άμεσα με την εξέλιξη των φωτιστικών ειδών και αναπόφευκτα προκύπτει ως άμεσο επακόλουθό της. Η εξέλιξη αυτή ουσιαστικά αποτελεί απότοκο, από τη μια, της καθιέρωσης των κεριών ως μέσων φωτισμού, και από την άλλη, της καινοτομίας της δημιουργίας γυάλινων καντήλων. Έτσι, δημιουργήθηκε μία σειρά από νέα μέσα υποστήριξης και ανάρτησης των κεριών και των καντήλων ώστε αμφότερα να αξιοποιούνται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο.

Η ορολογία των υποστηρικτικών μέσων είναι εξίσου πλούσια με την ποικιλία που τα χαρακτηρίζει. Οι όροι, κατά περίπτωση, είναι ενδεικτικοί για το είδος του φωτιστικού που στήριζαν (π.χ. κηροπήγιο, κηροστάτης, λυχνοστάτης), για τη θέση τους στον χώρο (π.χ. σταταρέα), για το σχήμα τους (παλάμαι, όβελισκολυχνία, δρακοντάρια), ή για τον αριθμό των φωτιστικών που στήριζαν (ισταμένοις δωδεκαφώτιοις μανουαλίοις, διβάμπουλον). Όσον αφορά την ορολογία των υποστηρικτικών μέσων πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τα δάνεια και τα αντιδάνεια ανάμεσα στην ελληνική και τη λατινική γλώσσα (καντηλέρι, μανουάλι κ.ά.).

Σύμφωνα με τη θέση που είχαν στον χώρο τα μέσα υποστήριξης και ανάρτησης, μπορούν να διακριθούν σε: α. ιστάμενα ή στατά, δηλαδή πατούσαν κάπου, β. φορητά, γ. πλευρικά τα οποία προορίζονταν για την ανάρτηση των φωτιστικών και θα μπορούσαν να είναι πακτωμένα ή στερεωμένα στους πλαϊνούς τοίχους (επιτοίχια ή επίτοιχα στηρίγματα) ή προσαρμοσμένα σε έπιπλα και δ. προσαρμοσμένα στις οροφές ώστε να αιωρούνται τα φωτιστικά. Με βάση το υλικό κατασκευής τους σε: μέταλλα, γυάλινα, πήλινα, ξύλινα, λίθινα. Ανάλογα με το είδος του φωτιστικού που στήριζαν διακρίνονται σε υποστηρίγματα πυρών, κεριών, λυχναριών και καντήλων. Σε ένα τέταρτο επίπεδο, κριτήριο για την ταξινόμησή τους θα μπορούσε να αποτελέσει ο αριθμός των φώτων. Με βάση τα παραπάνω, η ταξινόμηση των υποστηρικτικών μέσων και μέσων ανάρτησης έχει αναλυτικά ως εξής:

1. Στατά υποστηρίγματα φωτιστικών μέσων
  - 1.1. Καντηλέρια
    - 1.1.1. Μέταλλα καντηλέρια
    - 1.1.2. Λίθινα καντηλέρια
    - 1.1.3. Ξύλινοι κηροστάτες, ξύλινα κηροπήγια και ξύλινες τριποδικές βάσεις.

- 1.1.4. Πήλινοι κηροστάτες
- 1.1.5. Στατά μονόφωτα και πολύφωτα στηρίγματα για κεριά, λυχνάρια, καντήλες (Το υλικό κατασκευής τους δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί).
- 1.2. Εναλλακτικοί τρόποι υποστήριξης φωτιστικών
  - 1.2.1. Αυτοσχέδιες κατασκευές για υποστήριξη φωτιστικών
  - 1.2.2. Δομικά στοιχεία των οικημάτων
2. Στηρίγματα φορητά (candelabrum manuale)
  - 2.1. Φορητά μονόφωτα καντηλέρια
  - 2.2. Φορητά πολύφωτα καντηλέρια
3. Πλευρικά συστήματα υποστήριξης και ανάρτησης φωτιστικών μέσω
  - 3.1. Πλευρικά στηρίγματα για μεμονωμένους πυρσούς
  - 3.2. Πλευρικά στηρίγματα για κεριά
  - 3.3. Πλευρικά στηρίγματα για λυχνάρια μεμονωμένα
  - 3.4. Πλευρικά στηρίγματα για καντήλες και πολύφωτα
4. Αιωρούμενα στηρίγματα φωτιστικών μέσω
  - 4.1. Τρόποι εξάρτησης αλυσίδων από καντήλες
  - 4.2. Συστήματα ανάρτησης καντήλων και πολύφωτων
  - 4.3. Πολύφωτα αιωρούμενα
    - 4.3.1. «Πολυκάνδηλα λαδικινά» ή πολυέλαιοι
      - 4.3.1.1. Πολυκάντηλα με βραχίονες
      - 4.3.1.2. Πολυκάντηλα του τύπου Coropaе ή στέφανου ή στέμματος με βραχίονες
      - 4.3.1.3. Πολυκάντηλο που απομιμείται χριστιανική βασιλική με βραχίονες
      - 4.3.1.4. Πολυκάντηλο με κάθετα μετάλλινά στοιχεία και πλευρικούς βραχίονες
      - 4.3.1.5. Σταυρόσχημα πολύφωτα, για στήριξη και ανάρτηση καντήλων και πιθανώς πολυκάντηλων, κατακόρυφα τοποθετημένα
      - 4.3.1.6. Πολυκάντηλα δισκόμορφα
      - 4.3.1.7. Πολυκάντηλα κυκλικά δισκόμορφα
      - 4.3.1.8. Πολυκάντηλα κυκλικά αποτελούμενα από έναν ή περισσότερους διάτρητους δακτύλιους
      - 4.3.1.9. Σταυρόσχημα πολυκάντηλα
      - 4.3.1.10. Ορθογώνια πολυκάντηλα
      - 4.3.1.11. Πολυκάντηλα αποτελούμενα από μετάλλινες ράβδους
      - 4.3.1.12. Πολυκάντηλα αποτελούμενα από μετάλλινες ράβδους διαμορφωμένα ως τροχοί
      - 4.3.1.13. Πολυκάντηλα αποτελούμενα από μετάλλινες ράβδους κυκλικά
      - 4.3.1.14. Πολύφωτα κανίσκια (Βλ. επίσης κεφ. για καντήλες)
      - 4.3.1.15. Πολύφωτοι αιωρούμενοι κρατήρες (βλ. και ορολογία)

4.3.1.16. Πολυκάντηλα με σχήμα που παραπέμπει σε κλουβί πτηνών

4.3.2. Πολύκηρα αιωρούμενα

4.3.3. Πολύφωτα για κεριά και καντήλες

4.3.3.1. Πολύφωτα μικρών διαστάσεων που συνδυάζουν κεριά και καντήλες

4.3.3.2. Χοροί

Τα υποστηρικτικά μέσα χρησιμοποιήθηκαν στον κοσμικό και εκκλησιαστικό βίο, στα ταφικά έθιμα και κατά περίπτωση αξιοποιήθηκαν ως δώρα ή ως ανταλλακτικά μέσα.

Τα φανάρια ταξινομούνται σε ειδική κατηγορία ως αντικείμενα που φιλοξενούν φωτιστικά στο εσωτερικό τους. Καθώς τα φανάρια ήταν σκεύη που προστάτευαν τα λυχνάρια από τον άνεμο και τη βροχή και όχι ένας εναλλακτικός τρόπος παροχής φωτός δεν αποτελούν φωτιστικές πηγές αυτόφωτες αλλά ετερόφωτες από τα φωτιστικά σκεύη που φιλοξενούσαν στο εσωτερικό τους, είτε αυτά ήταν λυχνάρια, είτε κεριά, είτε καντήλες. Στο εσωτερικό τους, ανάλογα με τη μορφή που είχαν, φιλοξενούσαν λυχνάρια, κεριά και καντήλες. Στο Βυζάντιο τα φανάρια έχουν περιγραφεί με όρους γενικού χαρακτήρα όπως ο λαμπτήρ, ο φανός και ο λυχνούχος. Εξυπηρετούσαν τις μετακινήσεις στο ύπαιθρο, τη στήριξη των φωτιστικών μέσων και την ανύψωσή τους προστατεύοντας τις φωτιστικές πηγές σε υπαίθριους ή ημιυπαίθριους χώρους. Χρησιμοποιούνταν στις στρατιωτικές εκστρατείες και θα μπορούσαν να χρησιμοποιούνται και στα καράβια και να αναρτώνται σε οχήματα ή κτήρια εξυπηρετώντας, κατά περίπτωση ίσως, τον δημόσιο φωτισμό.

Διαπιστώνουμε ότι ελάχιστα είναι τα φανάρια που διασώθηκαν ως αντικείμενα και αυτά στην πλειονότητά τους είναι πήλινοι λυχνούχοι της Ύστερης Αρχαιότητας. Με βάση τα έως σήμερα γνωστά ευρήματα, για τη Μέση Βυζαντινή περίοδο δημιουργείται η αίσθηση ότι οι πήλινοι λυχνούχοι ακολούθησαν την τύχη των κλειστών, στην πλειονότητά τους καμωμένων με μήτρα, πήλινων λυχναριών. Δηλαδή από τον 7ο αι. και έπειτα περιορίστηκαν. Από την άλλη πλευρά, εξακολούθησαν να υπάρχουν αναφορές για φανάρια στις γραπτές πηγές.

Τα φανάρια θα μπορούσαμε να τα διακρίνουμε σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Σε αυτά που διέθεταν δακτύλιο συγκράτησης ή ανάρτησης στην απόληξή τους και σε εκείνα με υποστήριγμα στη βάση τους ή λαβές στην περιφέρειά τους.

Τα αναλώσιμα υλικά για τη συντήρηση των φωτιστικών θα μπορούσαμε να τα διακρίνουμε στις ακόλουθες κατηγορίες:

1. Καύσιμη ύλη

1.1 Στερεά καύσιμα

1.1.1 Ξύλο και φυτικοί βλαστοί

1.1.2 Ζωικό λίπος

1.1.3 Μελισσόκερο

1.2 Ρευστά καύσιμα

1.2.1 Κατράμι, πίσσα και άλλες ρητίνες

1.2.2 Ορυκτά ρευστά καύσιμα

1.2.3 Φυτικά ρευστά καύσιμα που χρησιμοποιήθηκαν για φωτιστικά ελαίου.

Από την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο τα καύσιμα που χρησιμοποιήθηκαν για να φωτίσουν τους τόπους λατρείας ήταν αποκλειστικά το ελαιόλαδο και το μελισσόκερο. Πίσω από τις θρησκευτικές διατάξεις, που προέβλεπαν τη χρήση αυτών των καυσίμων, υποκρύπτονται επιλογές πρακτικού χαρακτήρα πράγματι. Σαφώς έπρεπε να αποφεύγουν να καπνίσουν και να μαυρίσουν τα κτήρια με τη χρήση καυσίμων κακής ποιότητας με δυσάρεστες μυρωδιές, όπως αυτές των ρητινών ή των ζωικών λιπών. Από την άλλη, εκείνα τα φωτιστικά που ανέδιδαν έντονο και ενοχλητικό καπνό και αντίστοιχη οσμή, σίγουρα θα απέτρεπαν τους πιστούς από μακρόχρονη παραμονή τους στους ναούς.

Έτσι, από τον 4ο αι. και εξής αυτά τα καύσιμα για την παραγωγή φωτός φορτίζονται με μία συμβολική αξία, για να δικαιολογήσουν τις επιλογές αυτές που είχαν βασικά πρακτικό χαρακτήρα. Στην προσπάθεια αυτή μάλιστα φαίνεται ότι επιστρατεύτηκαν και παλιότεροι μύθοι και συμβολισμοί.

Ωστόσο, καθώς το ελαιόλαδο αποτέλεσε διαχρονικά έναν σημαντικό παράγοντα της διατροφής, μπορούσε να χρησιμοποιείται ως καύσιμο για τον φωτισμό μόνο όταν υπήρχε επάρκειά του. Έτσι, θα πρέπει να θεωρήσουμε δεδομένη τη χρήση του σε περιοχές της Μεσογείου που, κατά παράδοση, υπήρξαν τόποι ελαιοπαραγωγής αλλά δεν πρέπει να αποκλείουμε και την πιθανότητα να μην επαρκούσε για φωτιστική χρήση σε ορεινές περιοχές ακόμη και των μεσογειακών περιοχών της βυζαντινής επικράτειας.

Η σχέση αυτή φαίνεται να απηχείται με εύγλωττο τρόπο και στη σχέση των θρησκευτικών νηστειών και της χρήσης των φωτιστικών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, ενώ στις νηστείες επιτρέπεται η βρώση της ελιάς, απαγορεύεται αυτή του λαδιού, που αποτελεί και το καύσιμο για τον φωτισμό των εκκλησιών. Η αποχή από το ελαιόλαδο κατά τις χριστιανικές νηστείες είχε και οικονομική σημασία, αφού ο καρπός και το μεταποιημένο προϊόν (ελαιόλαδο) διαφέρουν πολύ ως προς το κόστος παραγωγής τους και η συνήθεια αυτή φαίνεται ότι αποδεικνυόταν πολύ πρακτική, καθώς περίσσευε ελαιόλαδο, το οποίο μπορεί να προσφερθεί στις εκκλησίες και να φωτιστούν αυτές με ιδιαίτερο τρόπο κατά τη διάρκεια των εορτών, όπως προβλεπόταν άλλωστε και από τα βυζαντινά τυπικά.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα καθίσταται σαφές ότι η χριστιανική Εκκλησία υπήρξε ένας σπουδαίος και συχνά ακαταμάχητος ανταγωνιστής για όποιον ιδιώτη επιθυμούσε την απόκτηση ελαιόλαδου. Σημαντική είναι η πληροφορία που παρέχεται ότι, όταν το λάδι προοριζόταν για την εκκλησία, ήταν το καλύτερο ποιοτικά και δεν επιτρεπόταν να καταναλωθεί ούτε να αποτελέσει προϊόν εμπορίου.

Καθώς στον εκκλησιαστικό βίο κυριάρχησαν ως καύσιμη ύλη για τον φωτισμό το ελαιόλαδο και το μελισσόκερο, στην πορεία του χρόνου ήταν σαφής η προσπάθεια των εκκλησιών και των μονών να εξασφαλίσουν αφενός ελαιώνες και μελισσοουργεία και αφετέρου ελαιοτριβεία και κηροπλαστεία προκειμένου να εξασφαλίζουν τα απαραίτητα καύσιμα για τον φωτισμό τους περιορίζοντας παράλληλα το κόστος τους.

Γενικότερα, παράγοντες που ρύθμιζαν την εκάστοτε επιλογή του καυσίμου αποτελούσαν: η δυνατότητα απόκτησης του καυσίμου, η τεχνογνωσία επεξεργασίας του, το κόστος επεξεργασίας, η αποδοτικότητα του καυσίμου σε σχέση με το κόστος του, η ποιότητα φωτός και η δυσάρεστη

ή ευχάριστη οσμή που ανέδιδε, η φωτεινότητα, η καθαρότητα, και η ευκολία πρόσβασης σε αυτό.

Τα φιτίλια ήταν συνήθως καμωμένα από λινάρι και βαμβάκι, αλλά θα μπορούσαν να είναι και από άλλα υλικά όπως ο πάπυρος. Ως φιτίλια χρησιμοποιούνταν μικρά κομμάτια υφάσματος τυλιγμένα σε κύλινδρο. Έχουν βρεθεί, επίσης, φιτίλια από βαμβάκι και λινάρι. Κάποια φιτίλια από αυτά που βρέθηκαν ήταν καμένα στις δύο άκρες.

Οι κάλυκες του φυτού φλόμος ή βαλλωτή η κρατηφόρος (*Ballota acetabulosa*) σύμφωνα με αναφορές συγγραφέων χρησιμοποιούνταν ήδη από την Αρχαιότητα ως έλλυχνια. Πρόκειται για ένα φρύγανο που αφθονεί στην Ελλάδα και κοινώς ονομάζεται λουμίνι, λυχναράκι ή φυτιλάκι. Το καννάβι ή κάνναβις αξιοποιήθηκε ως έλλυχνιον με τη μορφή του στυπείου.

Όσον αφορά τα εξαρτήματα για την πλήρωση, την καλή λειτουργία, τη συντήρηση και την κατάσβεση των φωτιστικών διαπιστώνουμε τα ακόλουθα: η άρύταινα αποτελούσε αντικείμενο το οποίο ανάμεσα σε άλλες χρήσεις μπορούσε να είναι και «χαλκοῦν σχεῦος, ὃ τὸ ἔλαιον ἐγγέουσιν εἰς τοὺς λύχνους». Τον ίδιο ρόλο επιτελούσαν και οι ὑποχυτήρες. Η ἐπαρυστρὶς, επίσης ερμηνεύεται ως δοχείο μετάγγισης λαδιού σε λυχνάρι. Από τον Ησύχιο οι ἐπαρυστρίδες αποδίδονται ως «ἐλαιοχύται ἢ ἀντλητήρες». Από ποίημα του Μιχαήλ Ψελλού συνάγεται ότι η επαρυστρίς ήταν βασικό στοιχείο του εξοπλισμού του λυχνάπη: «ἐπαρυστρὶς δὲ τρύβλιον τυγχάνει τοῦ λυχνάπτου».

Στα εξαρτήματα για την καλή λειτουργία των φωτιστικών μπορούμε να συμπεριλάβουμε τα αυγά στρουθοκαμήλου καθώς και τις απομιμήσεις τους, κεραμικές και γυάλινες, τα συστήματα ανεβοκατεβάσματος φωτιστικών, όπως η βέργα ή το κοντάρι για ανεβοκατέβασμα καντήλων, τα συστήματα με ιμάντες, τις εξέδρες για τη συντήρηση των αιωρούμενων κανδηλών. Τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούσαν οι λαβίδες συντήρησης και κατάσβεσης, τα κηροψάλιδα και οι κηροσβέστες.

Τα φωτιστικά σε σχέση με την οικονομία και την κοινωνία

Το υλικό κατασκευής των φωτιστικών αλλά και το είδος του καυσίμου αντικατοπτρίζουν σαφώς και το οικονομικό υπόβαθρο των χρηστών τους. Άλλωστε, από τα ρωμαϊκά ακόμη χρόνια η συσχέτιση του φωτός (*lux*) και της πολυτέλειας (*luxus*) αποτελούσε μία σημαντική αντανάκλαση της σχέσης μεταξύ της χρήσης φωτιστικού μέσου και της οικονομικής ευμάρειας. Αρκετούς αιώνες αργότερα την ίδια σχέση υπαινίσσεται μία αναφορά σε βυζαντινή γραπτή πηγή «...ἔχουσι δὲ χειροποίητα φῶτα, ὁ μὲν ἐκ ξύλων καὶ ἀνθρακιᾶς, ὁ δ' ἐκ κλάδων, ὁ κοινὸς καὶ ἀγοραῖος ὄχλος...» από το νεκρικό διάλογο του Τιμαρίωνα (12ος αι.).

Φαίνεται ότι σε κάθε περίοδο αλλά και σε κάθε περιοχή διαμορφώνεται μία ιεράρχηση της σπουδαιότητας και της προτίμησης των φωτιστικών μέσων με βάση τις οικονομικές και τεχνολογικές δυνατότητες που διαμορφώνονται. Όσο πιο συμφέρουσα είναι η χρήση πολυτελών φωτιστικών μέσων που χρησιμοποιούν καθαρά καύσιμα τόσο φαίνεται να περιορίζεται, ακόμη και στα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα, η χρήση των ταπεινών φωτιστικών μέσων που καπνίζουν και αναδίδουν δυσάρεστη μυρωδιά, όπως λ.χ. τα φωτιστικά λίπους, οι δάδες και οι πυροσί.

Σε σχέση με τον φωτισμό φαίνεται ότι υπήρχε μία βασική οικονομική αρχή. Οι κάτοικοι κάθε περιοχής προκειμένου να εξασφαλίσουν τον τεχνικό φωτισμό χρησιμοποιούσαν πρωτίστως ό,τι διέθεταν, είτε γιατί υπήρχε ή παραγόταν σε αφθονία στην περιοχή τους είτε γιατί εύκολα έφτανε εκεί με χαμηλό κόστος. Κατά συνέπεια, με βάση το καύσιμο υλικό που διέθεταν δημιουργούσαν και τα κατάλληλα φωτιστικά. Έτσι, στις μεσογειακές περιοχές του Βυζαντίου όπου και όταν υπήρχε επάρκεια παραγωγής ελαιόλαδου επικράτησαν τα φωτιστικά ελαιόλαδου, ενώ στις ορεινότερες και πιο απομακρυσμένες από τις ζώνες ελαιοπαραγωγής περιοχές, θα ήταν ευρύτερη η χρήση του ζωικού λίπους και του ξύλου για τον φωτισμό. Αλλά και στις περιπτώσεις αυτές η επιλογή καθοριζόταν από το κατά τόπους διαθέσιμο υλικό. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ενώ στη Δυτική Ευρώπη η σημύδα αποτελούσε την κύρια επιλογή για τη δημιουργία πυρών, στον ελλαδικό χώρο υπήρχε μία προτίμηση για την πεύκη.

Είναι σαφές εξάλλου, ότι τα μεγάλα κέντρα παραγωγής πηλινών λυχναριών αναπτύχθηκαν σε περιοχές που διέθεταν πλούσια κοιτάσματα πηλού. Η περίπτωση της Βόρειας Αφρικής, και ειδικότερα της κεντρικής και η βόρειας ζώνης της σημερινής Τυνησίας, πλούσιας σε κοιτάσματα πηλού πρώτης ποιότητας, που αποτελούσε πάντα ένα τόπο προνομιούχο για την εδραίωση της εργασίας των κεραμοποιών, μας επιτρέπει να διατυπώσουμε την άποψη ότι η ύπαρξη πρώτων υλών αλλά και των απαραίτητων αναλώσιμων αποτελούν βασικό παράγοντα ανάπτυξης συγκεκριμένης παραγωγής φωτιστικών.

Μία εξαιρετική πληροφορία που μαρτυρά εμμέσως το υψηλό κόστος αμφοτέρων αλλά και τη σημασία τους για τον εκκλησιαστικό φωτισμό προέρχεται από τις Αποστολικές Διαταγές: «Εἴ τις Χριστιανὸς ἔλαιον ἀπενέγκῃ εἰς ἱερὸν ἔθνῶν ἢ εἰς συναγωγὴν Ἰουδαίων ἢ λύχνους, ἀφοριζέσθω. ὁβ. Εἴ τις κληρικὸς ἢ λαϊκὸς ἀπὸ τῆς ἀγίας ἐκκλησίας ἀφέληται κηρὸν ἢ ἔλαιον, ἀφοριζέσθω καὶ τὸ ἐπίπεμπτον προστιθέτω μεθ' οὗ ἔλαβεν»³⁴²⁰.

Παρόλο που οι Πατέρες της Εκκλησίας προσπάθησαν να περιορίσουν την σπάταλη επίδειξη των φώτων στις εκκλησίες, από αναφορές στο *Liber pontificalis* φαίνεται ότι από τον 4ο αι. ο εκκλησιαστικός φωτισμός έγινε αξιοσημείωτα περίτεχνος. Μία νεαρά του Ιουστινιανού του Α' του 538 (67pr.) υπογράμμισε τη σημασία της παροχής δημοσίων εσόδων για τη συντήρηση του φωτισμού σε μία εκκλησία. Τόσο τα κείμενα όσο και οι επιγραφές των δωρητών δείχνουν ότι πολλά φωτιστικά εξαρτήματα ήταν αναθηματικές προσφορές τόσο των αξιωματούχων της εκκλησίας όσο και των λαϊκών³⁴²¹.

Από την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο κιάλας ο φωτισμός των θρησκευτικών κτηρίων κυρίως απαιτούσε αξιοσημείωτες ποσότητες και η επάρκεια σε καύσιμο ήταν μία σταθερή φροντίδα και προφανώς για τον λόγο αυτό καθίσταται σαφές στις Πράξεις των Αποστόλων ότι τιμωρούνταν η κλοπή του ελαιόλαδου και του μελισσόκερου. Η σημασία που απέδιδαν

3420. *Αποστολικές Διαταγές* τ. 3, βιβλίο 8, κεφ. 47, στ. 323-327.

3421. ODB, λήμμα "Lighting, Ecclesiastical".

στα αναλώσιμα απηχείται στο γεγονός ότι σε Επιστολή του Θεόδωρου Στουδίτη (8ος - 9ος αι.) αναφέρεται η αποδοχή προσφορών κεριών και λαδιού στους χριστιανικούς ναούς ακόμη και από αιρετικούς³⁴²².

Στο Τακτικόν του Νίκωνος του Μαύρου Όρους (1055-1060) καθίσταται σαφές ότι έπρεπε οι μοναχοί να φείδονται τη χρήση των φωτιστικών ελαίου για να εξοικονομούν καύσιμη ύλη.

Παράλληλα, βρίσκουμε συχνά αναφορές στις πηγές για την ανάγκη εξεύρεσης πόρων για τη συντήρηση των φωτιστικών των εκκλησιών. Οι έγχειες δωρεές στις ρωμαϊκές εκκλησίες, που αναφέρονται στο *Liber Pontificalis*, είχαν ως σκοπό να χρηματοδοτήσουν τη συντήρηση των φωτιστικών και προφανώς την αγορά ελαίου. Ο Μέγας Κωνσταντίνος προσέφερε στη βασιλική του Λατερανού –και αναμφίβολα σε τρία άλλα μεγάλα χριστιανικά ιδρύματα της Ρώμης– εκτεταμένες αγροτικές ιδιοκτησίες για το λόγο αυτό.

Ο εκκλησιαστικός φωτισμός αποτέλεσε θέμα και των οικουμενικών συνόδων. Η Σύνοδος της Braga στα 561 καθόρισε ότι το ένα τρίτο από τα έσοδα των εκκλησιών θα έπρεπε να διατίθενται για τον φωτισμό τους³⁴²³. Διατάξεις της ίδιας Συνόδου καθόρισαν ότι καμία εκκλησία δεν θα μπορούσε να θεμελιωθεί χωρίς να έχει πριν εξασφαλισθεί ότι ο φωτισμός της θα καλυπτόταν οικονομικά. Οι αποφάσεις αυτές είναι ενδεικτικές της τάσης να εξασφαλίζονται πρόσοδοι για τον φωτισμό των χριστιανικών ναών. Ο τεχνητός φωτισμός των εκκλησιών λοιπόν αποτελούσε ένα αξιοσημείωτο έξοδο και αντιπροσώπευε μία βέβαιη πολυτέλεια.

Ενδείξεις για τη σπουδαία θέση του φωτισμού στον εκκλησιαστικό βίο αποτελούν οι ειδικές αναφορές των βυζαντινών μοναστικών τυπικών σε σχέση με αυτόν καθώς και τα εξειδικευμένα διακονήματα, όπως για παράδειγμα αυτά του εκκλησιάρχη και του κανδηλανάπτη.

Η Εκκλησία αποτέλεσε την κύρια δύναμη της πόλης κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο. Η αργυροχοΐα της προσέφερε μία ισχύ οικονομική καθώς επέτρεπε έναν βέβαιο αποθησαυρισμό για την πρόβλεψη ισχυρών χτυπημάτων³⁴²⁴. Από εδώ προκύπτει και η οικονομική ισχύς των εκκλησιών, οι οποίες με τη μεγάλη οικονομική τους άνεση εξασφάλιζαν άνετα τα απαραίτητα φωτιστικά και τα καύσιμα γι' αυτά οδηγώντας προφανώς και σε υπεραξίες τους, που σίγουρα για τα λιγότερο εύπορα κοινωνικά τμήματα θα ήταν δυσβάσταχτα, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες που υπήρχε έλλειψη ελαιόλαδου. Έτσι, φαίνεται ότι η εκκλησία αποτέλεσε έναν ρυθμιστή των τιμών τόσο των ίδιων των φωτιστικών όσο και των αναλώσιμών τους.

Για την οικονομία σε σχέση με τα φωτιστικά του Βυζαντίου οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας ότι ακόμη και εάν τα ίδια τα φωτιστικά μέσα είχαν υψηλό κόστος αυτό καταβαλόταν άπαξ και ειδικά στην περίπτωση των ανθεκτικών σκευών, όπως τα μετάλλινα λυχνάρια, τα καντηλέρια και τα πολυκάνδηλα η αντικατάστασή τους γινόταν σπάνια. Από την άλλη πλευρά το κόστος για τα αναλώσιμα ήταν καθημερινό. Με βάση αυτά τα δεδο-

3422. Θεόδωρος Στουδίτης, 'Επιστολή, στ. 71-77.

3423. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 27.

3424. Sodini, *La contribution de l'archéologie*, 182-183.

μένα καθίσταται σαφές ότι στις περισσότερες περιπτώσεις το κόστος των αναλώσιμων για τα φωτιστικά μέσα σε βάθος χρόνου ήταν μεγαλύτερο από αυτό για την αγορά των σκευών φωτισμού. Κάτι ανάλογο αντιμετωπίζει ο σύγχρονος καταναλωτής σήμερα σε σχέση με τους εκτυπωτές και τα αναλώσιμα προϊόντα σήμερα. Αυτό που κόστιζε περισσότερο σε βάθος χρόνου ήταν το καύσιμο και όχι τόσο το πήλινο –μαζικής παραγωγής– λυχνάρι. Μία σειρά από επιλογές στα λυχνάρια με μήτρα και στα μεταλλικά λυχνάρια ελαιόλαδου φανερώνουν τη φροντίδα να μη χύνεται το λάδι που ήταν πολύτιμο αλλά να συγκρατείται από σταγμοδόχες ή από ειδικές διαμορφώσεις στις βάσεις των καντηλεριών. Το ίδιο συνέβαινε και με το κερί.

Το υψηλό κόστος των αναλώσιμων του φωτισμού ήταν κοινός τόπος και στην Αρχαιότητα. Ο άπλετος τεχνητός φωτισμός τη νύχτα θα πρέπει να ήταν προνόμιο των πλουσίων μόνο και αυτό γιατί μολονότι τα πήλινα λυχνάρια δεν κόστιζαν πολύ, το λάδι και το υλικό για το φυτόλι θα ήταν ακριβά.

Παράλληλα, οι πληροφορίες που παραδίδονται από τις γραπτές πηγές αποτελούν μία βάση για τη διαμόρφωση μιας ιεραρχικής κλίμακας των φθηνότερων και ακριβότερων φωτιστικών. Η κλίμακα αυτή σαφώς διαφοροποιείται ανάλογα με τη χρονική περίοδο και κυρίως ανάλογα με την οικονομική ευρωστία του κράτους. Είναι σαφές ότι στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο το υψηλότερο σημείο της κλίμακας καταλάμβαναν τα χρυσά φωτιστικά, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν πολυάριθμα³⁴²⁵. Φαίνεται ότι την αντίστοιχη θέση στη Μεσοβυζαντινή και Υστεροβυζαντινή περίοδο καταλαμβάνουν τα ασημένια φωτιστικά ή ακόμη και τα επιχρυσωμένα ασημένια φωτιστικά απηχώντας το μεγαλείο του παρελθόντος. Μάλιστα, η χρήση κραμάτων χαλκού στην παραγωγή αντικειμένων πολυτελείας, όπως υποδεικνύεται από τα δύο καντηλέρια που προσφέρθηκαν από τον αυτοκράτορα Νικηφόρο στον Καρλομάγνο το 807³⁴²⁶, μας παρέχει μία σαφή ένδειξη αλλαγής της κλίμακας ιεράρχησης. Στη Μεταβυζαντινή περίοδο η τάση επιχρύσωσης των ξύλινων καντηλεριών απηχεί προφανώς την οικονομική δυσχέρεια των εκκλησιών κατά την περίοδο αυτή.

Μία άλλη οικονομική παράμετρος σχετικά με τον φωτισμό αντανάκλαται στην αντιστρόφως ανάλογη σχέση του λαδιού ή λίπους που καταναλωνόταν για τον φωτισμό και για τη διατροφή. Είναι προφανές ότι ο φωτισμός γινόταν ανταγωνιστής της πλούσιας σε λίπη διατροφής, καθώς «ἡ τοῦ ἐλαίου τροφή» δεν προοριζόταν μόνο για «τὸ λυχνιαῖον πῦρ» και για άλλα φωτιστικά μέσα, όπως οι καντήλες, αλλά αφορούσε και τη διαίτα των ανθρώπων. Τα έλαια που χρησιμοποιούνταν ως καύσιμο για τα φωτιστικά μέσα ήταν κατά κανόνα βρώσιμα. Έτσι, λοιπόν, η ανεπάρκεια των φυτικών ελαίων και ζωικών λιπών επηρέαζε τόσο τη διατροφή όσο και τον φωτισμό. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν το γεγονός ότι όσοι δεν διέθεταν λάδι

3425. Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 2, όπου επισημαίνεται ότι ο ιστορικός Ευσέβιος αναφέρεται σε χρυσά φωτιστικά γύρω από την ταφική σορό του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Βλ. επίσης, Geertman, *Illuminazione*, σ. 137, όπου επισημαίνεται ότι στο *Liber Pontificalis* ο χρυσός υπερτερεί του αργύρου.

3426. Xanthopoulou, *Les lumineuses*, τ. 1, σ. 176.

για το λυχνάρι τους ονομάζονταν «ἄλυχοι», χαρακτηρισμός έσχατης ένδειας.

Ο Ιουστινιανός διασφάλισε την καταβολή των πόρων για τον φωτισμό «ὄνόματι φωταγωγίας» του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης καθώς επίσης και για την Αγία Σοφία. Ανάλογες ήταν και οι κινήσεις του Βασιλείου Α΄.

Η άμεση σχέση του φωτισμού με τη φωτιά υπήρξε καθοριστική και ως προς την επιλογή ανάλογων υλικών για τα σκεύη και ανάλογων αναλώσιμων υλικών. Κάθε υλικό κατασκευής όπως ο πηλός, το γυαλί, το μέταλλο, προσέφερε ανάλογες δυνατότητες αλλά και περιορισμούς.

Στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο τα φωτιστικά οικιακά μπορούσαν να δωρηθούν και να μετατραπούν σε εκκλησιαστικά αλλά σίγουρα ήταν δύσκολο να συμβεί το αντίθετο καθώς οι Αποστολικές Διαταγές προέβλεπαν ότι: «Σκεῦος ἀργύρου ἢ χρυσοῦ ἢ ὀθόνης ἁγιασθὲν μηδεὶς ἔτι εἰς οἰκίαν χρῆσιν σφετερίζεσθω, παράνομον γάρ· εἰ δέ τις φωραθείη, ἐπιτιμιάσθω ἀφορισμῶ»³⁴²⁷.

Εν κατακλείδι, σε σχέση με τα φωτιστικά μέσα, στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο συνεχίστηκαν οι επιλογές των ρωμαϊκών χρόνων. Ακόμη και η τελευταία χρονικά μεγάλη τομή στον φωτισμό, η χρήση των γυάλινων καντήλων φαίνεται ότι χρονολογείται στη Ρωμαϊκή περίοδο. Τα εκκλησιαστικά φωτιστικά μας δίνουν μία σαφή εικόνα γιατί δεν ήταν καμωμένα από φθαρτά υλικά και υπήρχαν σε μεγάλες ποσότητες. Επίσης σε αρκετές περιπτώσεις δεν επιτρεπόταν η ανακύκλωσή τους. Πολλά φωτιστικά ερμηνεύτηκαν ως εκκλησιαστικά λόγω των συμβόλων που έφεραν. Ωστόσο, αυτά τα σύμβολα δεν υπαγορεύουν απόλυτα εκκλησιαστική χρήση των σκευών. Από όλα τα είδη φωτιστικά αυτά που εν δυνάμει θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε κυρίως εκκλησιαστικά είναι οι χοροί και ορισμένα πολυκάνδηλα μεγάλων διαστάσεων. Και αυτό με κάποια επιφύλαξη γιατί θα μπορούσαν ίσως να έχουν αξιοποιηθεί σε μεγάλα δημόσια κτήρια.

Φῶς ἱλαρὸν ἁγίας δόξης ἀθανάτου Πατρός,
οὐρανίου, ἁγίου, μάκαρος, Ἰησοῦ Χριστέ,
ἐλθόντες ἐπὶ τὴν ἡλίου δύσιν, ἰδόντες φῶς ἔσπερινόν,
ὕμνοῦμεν Πατέρα, Υἱόν, καὶ ἅγιον Πνεῦμα, Θεόν.

(Επιλύχνιος Ευχαριστία)

3427. Αποστολικές Διαταγές τ. 3, βιβλίο 8, κεφ. 47, στ. 328-330.

Βιβλιογραφία

Συντμήσεις

- ΑΑΧ:** Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά.
ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον.
ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς.
ΑΕΜΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη.
ΔΧΑΕ: Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.
ΕΕΒΣ: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών.
ΘΗΕ: Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια.
ΙΕΕ: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμοι Α-ΙΕ (από την Προϊστορία μέχρι τα νεότερα χρόνια, έως το 1941), Εκδοτική Αθηνών.
ΜΒΠ: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
ΜΙΕΤ: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
ΠΑΕ: Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας.
ΤΑΠΑ: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- ΑΒ:** Analecta Bollandiana.
ΑΙΕCM2: Association internationale pour l'étude des céramiques médiévales en Méditerranée.
ΑΙΗV: Association Internationale pour l'Histoire du Verre.
ΑJA: American Journal of Archaeology.
ΒAR: British Archaeological Reports.
ΒCH: Bulletin de Correspondance Hellénique.
ΒΙΗB: Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome.
ΒSA: British School at Athens.
ΒSR: Papers of the British School at Rome.
ΒZ: Byzantinische Zeitschrift.
CA: Cahiers archéologiques.
CFHB: Corpus fontium historiae byzantinae.
CIAC: Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae.
CIL: Corpus Inscriptionum Latinarum.
CNRS: Centre National de la Recherche Scientifique.
CSEL: Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.
CSHB: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.
DACL: Fr. Cabrol, H. Leclercq, κ.ά., *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, 15 τόμοι, Παρίσι, 1907-1953.
DAGR: Ch. Daremberg, E. Saglio (επιμ.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*, Παρίσι, Librairie Hachette, 1873-1919.
DOP: Dumbarton Oaks Papers.
ÉtPélop: Études péloponnésiennes.
JEA: Journal of Egyptian Archaeology.
JGS: Journal of Glass Studies.
JJP: Journal of Juristic Papyrology.
JÖB: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.
JRA: The Journal of Roman Archaeology.
LA: Liber Annuus.
LBG: E. Trapp κ.ά., *Lexikon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9.-12. Jahrhunderts*, τ. I-IV (α - κώφευσις), τ. V (λ - παλιάνθρωπος), Βιέννη 1994-2005.
LC: P. Labbe, G. Cossart, *Sacrosancta concilia ad regiam editionem exacta quae nunc quarta parte prodit auctior studio*, 17 τόμοι, Παρίσι 1671-1672.
L-S: H. G. Liddell, R. Scott, H. Stuart Jones, *A Greek-English Lexicon*, Οξφόρδη 1940, ανατ. 1996.
MEFRA: Mélanges de l'école française de Rome: antiquité.

- MGH SS:** Monumenta Germaniae historica, Scriptores.
ODB: A.P. Kazhdan (επιμ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium, Prepared at Dumbarton Oaks*, τ. 1-3, Oxford University Press, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991.
PG: J.P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus, Series graeca*, Παρίσι, 1857-1866.
PL: J.P. Migne (επιμ.), *Patrologiae cursus completus, Series latina*, Παρίσι, 1844-1880.
RACr: Rivista di archeologia cristiana.
REB: Revue des études byzantines.
SubsHag: Subsidia hagiographica.
TRAC: Theoretical Roman Archaeology Conference.

Πηγές

- Άγαθαρχίδης, Περίπλους:** Άγαθαρχίδης, Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης, στο: Geographi K. Müller (έκδ.), *Graeci minores*, τ. 1, Didot, Παρίσι 1855, ανατ. Olms, Χίλντεσχαϊμ 1965, σσ. 111-194.
- Ἀθήναιος, Ἐπιτομή Δειπνοσοφιστῶν:** S. P. Peppink (έκδ.), *Athenaei dipnosophistarum epitome*, τ. 2.1-2.2, Brill, Λέιντεν 1937-1939.
- Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς:** B. Leib (έκδ.), *Anna Comnene, Alexiade*, 3 τόμοι, Les Belles Lettres, Παρίσι 1937- 1945, ανατ. 1967.
- Ἀποστολικές Διαταγές:** M. Metzger (έκδ.), *Les constitutions apostoliques*, τ. 1-3, Sources chrétiennes 320, 329, 336, Cerf., Παρίσι, 1985-1987.
- Ἀριστοτέλης, Περί ζῶων μορίων:** P. Louis (έκδ.), *Aristote, Les Parties des Animaux*, Les Belles Lettres, Παρίσι 1956.
- Ἀριστοφάνης, Ἐκκλησιάζουσαι:** G. Reimer (έκδ.), *Aristophanis Ecclesiazusae*, Λειψία 1826.
- Βατραχομουμαχία:** F. X. Weinzierl (έκδ.), *Homerus, Batrachomyomachia: Oder Frosch-Maus-Krieg*, 1804.
- Βίος Εὐθυμίου πατριάρχου:** P. Karlin-Hayter, *Vita Euthymii Patriarchae CP*, Βρυξέλλες 1970, κείμενο στις σσ. 3-147 (Διαθήκη=κεφ. 23, σσ. 143-47), σχόλιο στις σσ. 148-233.
- Βίος Λαζάρου τοῦ ἐν τῷ Γαλησίῳ:** Βίος καὶ πολιτεία καὶ ἄσκησις τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Λαζάρου τοῦ ἐν τῷ Γαλησίῳ, στο: H. Delehaye (έκδ.), *Acta Sanctorum Novembris 3*, Βρυξέλλες 1910, σσ. 508-588.
- Βίος ὁσίου Ἀνδρέου τοῦ διὰ Χριστὸν σαλοῦ:** Lennart Ryden, *The Life of St. Andrew the Fool*, τ. I: Introduction, Testimonies and Nachleben Indices, τ. II: Text, Translation and Notes Appendices, *Studia Byzantina Uppsaliensia 4.1*, Ουψάλα 1995.
- Βίος Συμεῶνος Στυλίτου πρεσβυτέρου:** H. Lietzmann (έκδ.), *Vita Symeonis Stylitae senioris* (Das Leben des heiligen Symeon Stylites), *Texte und Untersuchungen 32.4*, Hinrichs, Λειψία 1908, 20-78.
- Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις Θεοδοσίου:** Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις Θεοδοσίου, στο: E. Schwartz (έκδ.), *Kyrillos von Skythopolis*, Hinrichs, *Texte und Untersuchungen 49.2*, Λειψία 1939, σσ. 235-241.
- Βλαχάκος, Κατσαρός, Τιμαρίων:** Π. Βλαχάκος (επιμ. και μτφρ.), Β. Κατσαρός (επιμ. σειράς), *Τιμαρίων ἢ Περί των κατ' αὐτὸν παθημάτων: Ἐνα ταξίδι ἀπὸ τῆν Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη...*, Βυζαντικοὶ Συγγραφεῖς 1, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2002.
- Βουστρώνιος, Χρονικὸν Κύπρου:** Κ.Ν. Σάθα (επιμ.), *Γεωργίου Βουστρωνίου, Χρονικὸν Κύπρου*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Β', Βενετία 1873.
- Γεώργιος ἁμαρτωλός, Χρονικὸν σύντομον, έκδ. De Boor:** C. de Boor (έκδ.), *Georgii monachi chronicon*, 2 τόμοι, Teubner, Λειψία 1904, ανατ. Στουτγκάρδη 1978.
- Γεώργιος ἁμαρτωλός, Χρονικὸν σύντομον:** Χρονικὸν σύντομον ἐκ διαφόρων χρονογράφων τε καὶ ἐξηγητῶν συλλεγένη καὶ συντεθεὴν ὑπὸ Γεωργίου ἁμαρτωλοῦ Μοναχοῦ, PG 110, στ. 41-1278.
- Γεώργιος Παχυμέρης, Συγγραφικὰ Ἱστορία:** A. Failler, V. Laurent (έκδ.), *Συγγρα-*

- φικαί Ἱστορίαι, *Georges Pachymérés. Relations historiques*, τ. 1-2, CFHB 24.1-2. Series Parisiensis, Les Belles Lettres, Παρίσι 1984.
- Γεώργιος Χοιροβοσκός, Ἐπιμερισμοὶ τοῦ Ψαλτηρίου ἀπὸ φωνῆς:** T. Gaisford (ἐκδ.), *Georgii Choerobosci epimerismi in Psalmos*, τ. 3, Clarendon Press, Οξφόρδη 1842.
- Γράμμα Μονῆς Λέμβων:** Γράμμα ἐκδοτήριον ἀγίου μεγαλομάρτυρος Παντελεήμονος εἶναι εἰς μετόχιον τῆς τῶν Λέμβων Μονῆς, στο: F. Miklosich, I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana IV*, Βιέννη 1871, αρ. 15-16, σσ. 56-57.
- Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Εἰς τὴν Πεντηκοστήν:** Γρηγόριος Ναζιανζηνός, λόγος 41. Εἰς τὴν Πεντηκοστήν, *PG* 36, στ. 428-452.
- Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα:** Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Λόγος 40. Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα, *PG* 36, στ. 359-428.
- Γρηγόριος Νύσσης, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον:** Γρηγόριος Νύσσης, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον τὸν Πρωτομάρτυρα, *PG* 46, στ. 701-736.
- Γρηγόριος Νύσσης, Εἰς τὸν βίον Μωϋσέως:** J. Daniélou (ἐκδ.) *Grégoire de Nysse: La Vie de Moïse*, Cerf, Παρίσι 1968.
- Διαθήκη Μαρίας μοναχῆς:** Testament de la none Marie (1098), στο: J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou avec la collaboration de V. Kravari, H. Métrénéli (ἐκδ.), *Actes d' Iviron II, Du milieu du XIe siècle à 1204*, κείμενα, Archives de l' Athos XVI, Παρίσι 1990, σσ. 170-183.
- Διαθήκη τοῦ Εὐστάθιου Βοΐλα:** P. Lemerle, Le testament d'Eustathios Boïlas (Ἀπρίλιος 1059), στο: *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, σσ. 15-63.
- Διάταξις Ἀτταλειάτου:** Μιχαήλ Ἀτταλειάτου, Διάταξις ἐπὶ τῷ παρ' αὐτοῦ συσάντι πτωχοτροφείῳ καὶ τῷ μοναστηρίῳ, στο: P. Gautier, *La diataxis de Michel Attaliate*, *REB* 39 (1981), σσ. 5-143, κείμενο στις σσ. 17-130.
- Διδασκαλία των Πατέρων:** F. Diekamp (ἐκδ.), *Doctrina patrum de incarnatione verbi*, Μύνστερ 1907, ανατ. 1981.
- Διήγησις περὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας:** Διήγησις περὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας, στο: T. Preger (ἐκδ.), *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, τ. 1, Teubner, Λειψία 1901, ανατ. Arno, Νέα Υόρκη 1975, σσ. 74-108.
- Διοσκουρίδης Πεδάνιος, Περί ὕλης ἰατρικῆς:** M. Wellmann (ἐκδ.), *Pedanii Dioscuridis Anazarbei de materia medica libri quinque*, τόμοι 1-3, Weidmann, Βερολίνο 1907-1914, ανατ. 1958.
- Δίων Κάσσιος, Ρωμαϊκὴ Ἱστορία:** U. P. Boissevain (ἐκδ.), *Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanarum quae supersunt*, τ. 3, Weidmann, Βερολίνο 1901, ανατ. 1955.
- Ἐγερία (μτφρ.):** M. L. McClure, C. L. Feltoe, (ἐκδ. και μτφρ.), *The Pilgrimage of Etheria*, Society for Promoting Christian Knowledge, Λονδίνο 1919.
- Ἐγερία:** W. Heraeus (ἐκδ.), *Itinerarium Egeriae, Silviae vel potius Aetheriae peregrination, Pars prima: Peregrinatio ad loca sancta, Pars secunda: De operatione singulis diebus in locis sanctis*, Χαϊδελμβέργη 1908.
- Ἐκλογή περὶ τῶν ἀδυνάτων:** Ἐκλογή περὶ τῶν ἀδυνάτων, στο: E. L. von Leutsch, F. G. Schneidewin (ἐκδ.), *Corpus paroemiographorum Graecorum*, τ. 1, Vandenhoeck, Ruprecht, Γκέτινγκεν 1839, ανατ. Olms, Χίλντεσχαϊμ 1965, σσ. 343-348.
- Ἐπιστολὴ ἐγκύκλιος:** Ἐπιστολὴ ἐγκύκλιος τοῦ μακαρίου Ἀθανασίου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας, στο: H. G. Opitz (ἐκδ.), *Athanasius Werke*, τ. 2.1, De Gruyter, Βερολίνο 1940, σσ. 169-177.
- Εὐαγγέλια Ἀπόκρυφα:** C. Tischendorf, *Εὐαγγέλια Ἀπόκρυφα*, ἐκδ. οἶκος Σπανοῦ. Ἀθήναι, χ.χ., βασισμένο στο: C. Tischendorf (ἐκδ.), *Evangelia Apocrypha*, Avenarius et Mendelssohn, Λειψία 1853.
- Εὐάγριος, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία:** J. Bidez, L. Parmentier (ἐκδ.), *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*, Methuen, Λονδίνο 1898, ανατ. AMS Press, Νέα Υόρκη 1979.
- Εὐσέβιος, Βίος Κωνσταντίνου:** Βίος Κωνσταντίνου, στο: F. Winkelmann (ἐκδ.), *Eu-*

- sebius Werke*, τ. 1.1: *Über das Leben des Kaisers Konstantin*, Die griechischen christlichen Schriftsteller, Akademie-Verlag, Βερολίνο 1975, σσ. 3-151.
- Ευσέβιος, Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή:** K. Mras (έκδ.), *Die Praeparatio evangelica*, Eusebius Werke, τ. 8: Die griechischen christlichen Schriftsteller 43.1 - 43.2, Akademie-Verlag, Βερολίνο 1954-1956.
- Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα:** M. van der Valk (έκδ.), *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, τ. 1-4, Brill, Λέιντεν 1971-1987.
- Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ὀδύσσειαν:** G. Stallbaum (έκδ.), *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Odysseam*, 2 τόμοι, Weigel, Λειψία 1825-1826, ανατ. Olms, Χίλντεσχαϊμ 1970.
- Εύσταθίου τοῦ Θεσσαλονίκης συγγραφή τῆς κατ' αὐτὴν ἀλώσεως:** I. Bekker (έκδ.), Leo Grammaticus, Eustathius, CSHB 31, Weberi, Βόννη 1842.
- Ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολή:** Ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολή (e cod. Paris. gr. 238), στο: J. A. Cramer (επιμ.), *Catena Graecorum patrum in Novum Testamentum*, τ. 7, Oxford University Press, Οξφόρδη 1843, ανατ. Olms, Χίλντεσχαϊμ 1967, σσ. 279-598.
- Ἡρόδοτος, Ἱστορίαι:** Ph. E. Legrand (έκδ.), *Hérodote Histoires*, 9 τόμοι, Les Belles Lettres, Παρίσι, 1930-1968.
- Ἡρων Ἀλεξανδρεὺς, Πνευματικά:** W. Schmidt (έκδ.), *Heronis Alexandrini opera quae supersunt omnia*, τ. 1, Teubner, Λειψία 1899.
- Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, Λεξικόν (Α-Ο):** K. Latte (έκδ.), *Hesychii Alexandrini lexicon (A-O)*, τ. 1-2, Munksgaard, Κοπεγχάγη 1953-1966.
- Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, Λεξικόν (Π-Ω):** M. Schmidt (έκδ.), *Hesychii Alexandrini lexicon (Π-Ω)*, τ. 3-4, Χάλε 1861-1862, ανατ. Hakker, Ἄμστερνταμ 1965.
- Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, Λεξικόν:** *Hesychii Alexandrini Lexicon*, Sumptibus Hermanni Duffii, Λένα 1867.
- Ἡσύχιος Ἀλεξανδρεὺς, Λόγος γιὰ τὸν ἅγιο Λογγίνου τὸν ἑκατόνταρχο:** Homilia ii in sanctum Longinum centurionem (homilia 20), στο: M. Aubineau (έκδ.), *Les homélies festales d'Hésychius de Jérusalem*, τ. 2: *Les homélies xvi-xxi*, Subsidia hagiographica 59, Societé des Bollandistes, Βρυξέλλες 1980, σσ. 872-900.
- Θεοδώρητος Κύρου, Εἰς τὴν Β' Παραλειπομένων:** Θεοδώρητος Κύρου, Εἰς τὰ ἄπορα τῆς θείας Γραφῆς ἐρωταποκρίσεις. Εἰς τὴν Β' Παραλειπομένων, *PG* 80, στ. 819-858.
- Θεόδωρος Στουδίτης, Ἐπιστολή:** G. Fatouros (έκδ.), *Theodori Studitae Epistulae*, CFHB, Series Berolinensis 31, τ. 2, De Gruyter, Βερολίνο 1992, αρ. 522, σσ. 777-779.
- Θεόδωρος Στουδίτης, Ἐπιτίμια Μοναστηριακά:** Θεόδωρος Στουδίτης, Ἐπιτίμια Μοναστηριακά, *PG* 99, στ. 1733-1758.
- Θεόδωρος Στουδίτης, Ὑποτύπωσης:** Θεόδωρος Στουδίτης, Ὑποτύπωσης καταστάσεως τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου, *PG* 99, στ. 1703-1720.
- Θεοφάνης, Χρονογραφία (μτφρ.):** H. Turtledove (μτφρ.), *The Chronicle of Theophanes: An English Translation of Anni Mundi 6095-6305 (A.D. 602-813)*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια, Πενσυλβάνια 1982.
- Θεοφάνης, Χρονογραφία:** C. De Boor (έκδ.), *Theophanis chronographia*, τ. 1, Teubner, Λειψία 1883, ανατ. Olms, Χίλντεσχαϊμ.
- Θεόφιλος Πρωτοσπαθάριος, Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς:** G. A. Greenhill (έκδ.), *Theophili Protospatharii de corporis humani fabrica libri V*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1842.
- Θεόφραστος, Περὶ φυτῶν ἱστορίας:** A. Hort (έκδ.), *Theophrastus. Enquiry into plants*, 2 τόμοι, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη 1916, ανατ. τ. 1:1968, τ. 2:1961.
- Ἱεροκλῆς, Φιλάγριος Γραμματικός, Φιλόγελως:** A. Thierfelder (έκδ.), *Philogelos der Lachfreund von Hierokles und Philagrios*, Heimeran, Μόναχο 1968.
- Ἰούλιος Πολυδεύκης, Ὀνομαστικόν:** E. Bethe (έκδ.), *Pollucis onomasticon*, 2 τόμοι, Lexicographi Graeci 9.1-9.2, Teubner, Λειψία 1900-1931, ανατ. Στουτγκάρδη

1967.

- Ἰωάννης Γαληνός, *Εἰς τὴν Ἡσιόδου Θεογονίαν ἀλληγορία*:** *Allegoriae in Hesiodi theogoniam*, στο: H. Flach (έκδ.), *Glossen und Scholien zur hesiodischen Theogonie*, Teubner, Λειψία 1876, ανατ. Biblio Verlag, Όσσαμπρουκ 1970, σσ. 295-365.
- Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Εἰς τὸ γενέσιον τῆς Θεοτόκου*:** Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Εἰς τὸ γενέσιον τῆς Θεοτόκου β'*, *PG* 96, στ. 679-697.
- Ἰωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*:** T. Büttner-Wobst (έκδ.), *Ioannis Zonarae epitomae historiarum libri xviii*, τ. 3, CSHB, Weber, Βόννη 1897.
- Ἰωάννης Καμινιάτης, *Εἰς τὴν ἄλωσην τῆς Θεσσαλονίκης*:** Gertrud Böhlig (έκδ.), *Ioannis Caminiatae, De expugnatione Thessalonicae*, CFHB IV, Walter de Gruyter, Βερολίνο 1973.
- Ἰωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή*:** A. Meineke (έκδ.), *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, CSHB, Weber, Βόννη, 1836.
- Ἰωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*:** J. Thurn (έκδ.), *Ioannis Scylitzae synopsis historiarum*, CFHB 5, Series Berolinensis, De Gruyter, Βερολίνο 1973.
- Ἰωάννης Φιλόπονος, *Περὶ τῶν πρὸς διάφορον σημασίαν διαφόρως τονουμένων*:** L. W. Daly (έκδ.), *Iohannis Philoponi de vocabulis quae diversum significatum exhibent secundum differentiam accentus*, American Philosophical Society, Φιλαδέλφεια 1983.
- Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*:** Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, *PG* 55, στ. 39-498.
- Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Λόγος εἰς τὸν παράλυτον*:** Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Λόγος εἰς τὸν παράλυτον τῆ ἡμέρα τῆς Μεσοπεντηκοστῆς*, *PG* 61, στ. 778-782.
- Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὁμιλίαι εἰς τὴν Γένεσιν*:** Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὁμιλίαι εἰς τὴν Γένεσιν* 1-67, *PG* 54, στ. 385-580.
- Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περὶ ταπεινοφροσύνης*:** Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὸ «Ἐἴτε προφάσει εἴτε ἀληθείᾳ Χριστὸς καταγγέλεται» καὶ περὶ ταπεινοφροσύνης*, *PG* 51, στ. 311-320.
- Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περὶ τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων*:** Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περὶ τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων*, *PG* 63, στ. 467-472.
- Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἐπιτομή τῆς πρὸς Κορινθίους Α'* Ἐπιστολῆς:** Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἐπιτομή τῆς πρὸς Κορινθίους Α'* Ἐπιστολῆς, *PG* 61, στ. 9-382.
- Ἰωάννου Ξιφιλίνου, *Διήγησις θαυμάτων*:** Διήγησις θαυμάτων τοῦ ἀγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Εὐγενίου τοῦ Τραπεζοῦντιοῦ συγγραφεῖσα παρὰ Ἰωάννου τοῦ γεγονότου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ξιφιλίνου, στο: Papadopoulos-Kerameus, *Fontes Trapezuntini*, σσ. 33-51.
- Ἰωσήφ μητροπολίτου Τραπεζοῦντος:** Ἰωσήφ τοῦ χρηματίσαντος μητροπολίτου Τραπεζοῦντος, στο: Papadopoulos-Kerameus, *Fontes Trapezuntini*, σσ. 52-77.
- Καταγραφή τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας:** Καταγραφή τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας (1396), στο: F. Miklosich, J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi, Sacra et Profana*, τ. II, Βιέννη 1862, σσ. 566-570.
- Κριτόβουλος Ἰμβριώτης, *Ἱστορία*:** D. R. Reinsch (έκδ.), *Critobuli Imbriotae historiae*, CFHB 22, Series Berolinensis, De Gruyter, Βερολίνο 1983.
- Κώδιξ Ἱεράς Μονῆς Διονυσίου:** Σ. Ν. Καδὰς (επιμ.), *Κώδιξ Ἱεράς Μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὁρους ιη'-ιθ'αι.*, Ἐκδ. I. Μ. Διονυσίου, Ἁγιον Ὄρος 1994.
- Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*,** έκδ. J. J. Reiske: J. J. Reiske (έκδ.) *Constantine, Emperor of the East Constantine, De caerimoniis aulae Byzantinae libri duo: graece et latine*, E. Weber, 1829.
- Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, *Περὶ διοικήσεως τοῦ κράτους*:** G. Moravcsik (έκδ.), *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio*, β' έκδ., CFHB 1, Dumbarton Oaks, Οὐάσινγκτον 1967.
- Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*,** έκδ. A. Vogt: A. Vogt (έκδ.), *Le Livre des cérémonies*, τόμοι 1-2, Les Belles Lettres, Παρίσι 1935-1939, ανατ. 1967.

- Λεξικό Ψευδο-Ζωναρά:** J.A. H. Tittmann (έκδ.), *Iohannis Zonarae lexicon ex tribus codicibus manuscriptis*, τόμοι 1-2, Crusius Λειψία 1808, ανατ. Hakkert, Άμστερνταμ 1967.
- Λεόντιος Πρεσβύτερος Κωνσταντινουπόλεως, Λόγος εις τήν άγιαν Πεντηκοστήν:** C. Datema, P. Allen (έκδ.), *Leontii presbyteri Constantinopolitani homiliae*, Corpus Christianorum. Series Graeca, Brepols, Τούρνχαουτ 1987, λόγος 11, σσ. 347-365.
- Λεόντιος Πρεσβύτερος Κωνσταντινουπόλεως, Λόγος εις τήν Μεσοπεντηκοστήν:** C. Datema, P. Allen (έκδ.), *Leontii presbyteri Constantinopolitani homiliae*, Corpus Christianorum. Series Graeca, Brepols, Τούρνχαουτ 1987, λόγος 10, σσ. 313-337.
- Λίβιος Ανδρόνικος, Περί σημείων 'Οδύσσειας:** O. Carnuth (έκδ.), *Aristonici De signis Odysseae reliquiae emendatiores*, Hirzel, Λειψία 1869.
- Μανουήλ Φιλής, Στίχοι διάφοροι:** E. Miller (έκδ.), *Manuelis Philae carmina, ex Codicibus Escorialensibus, Florentinis, Parisinis et Vaticanis nunc primum*, 2 τόμοι, Παρίσι 1855-1857, ανατύπ. Hakkert, Άμστερνταμ 1967.
- Μάξιμος 'Ομολογητής, πρὸς Θαλάσσιον: Μάξιμου μοναχοῦ πρὸς Θαλάσσιον οσιότατον πρεσβύτερον καί ηγούμενον περι διαφόρων άπόρων τής Άγίας Γραφής, Maximi Confessoris Quaestiones ad Thalassium**, τ. 1-2, Corpus Christianorum Series Graeca, 22, Brepols, Τούρνχαουτ 1980-1990.
- Μέγα 'Ετυμολογικόν:** T. Gaisford (έκδ.), *Etymologicum magnum*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1848, ανατ. Hakkert, Άμστερνταμ 1967.
- Μιχαήλ Γλυκάς, Βίβλος Χρονική:** I. Bekker (έκδ.), *Michaelis Glycae annales*, CSHB, Βόννη 1836.
- Μιχαήλ 'Εφέσιος, Σχόλια εις τό πρώτον τῶν περι ζῶων μορίων:** M. Hayduck (έκδ.), *Michaelis Ephesii in libros de partibus animalium, de animalium motione, de animalium incessu commentaria*, Commentaria in Aristotelem Graeca 22.2, Reimer, Βερολίνο 1904.
- Μιχαήλ Ψελλός, Ποιήματα:** L.G. Westerink (έκδ.), *Michaelis Pselli poemata*, Teubner, Στουτγκάρδη 1992.
- Μονή Ξυλουργοῦ:** Inventaire des biens mobiliers du Monastere de Xylourgou (1142), στο: P. Lemerle, G. Dagron, Sima Ćirković, (έκδ.), *Actes de Saint-Pantéléemon*, Archives de L'Αthos XII, Παρίσι 1982, αρ. 7, σσ. 65-76 .
- Νικηφόρος Γρηγοράς, Ρωμαϊκή 'Ιστορία:** L. Schopen, I. Bekker (έκδ.), *Nicephori Gregorae historiae Byzantinae*, τόμοι 1-3, CSHB, Weber, Βόννη 1829-1855.
- Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Άνδρέου τοῦ Σαλοῦ:** Νικηφόρος Πρεσβύτερος Κωνσταντινουπόλεως, Βίος καί πολιτεία Άνδρέου τοῦ διὰ Χριστόν Σαλοῦ, PG 111, στ. 627-888.
- Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως, 'Ιστορία Σύντομος:** C. De Boor (έκδ.), *Nicephorus, Opuscula historica*, Λειψία 1880.
- Οίκουμενίος, 'Ερμηνεία τής άποκαλύψεως:** H.C. Hoskier (έκδ.), *The complete commentary of Oecumenius on the Apocalypse*, University of Michigan Press, Αν Άρμπορ 1928.
- 'Οππιανός, Κυνηγετικά καί άλιευτικά:** J. Gottlob Schneider, D. P. Peifer (έκδ.), D. P. Peifer (μτφρ.), *Oppianou Kynēgētika kai Halieutika: Oppiani Cynēgetica et Halieutica*, Weigel, Λειψία 1813.
- 'Οππιανός, Κυνηγετικά:** M. Parathomopoulos (έκδ.), *Oppianus Arameensis: Cynēgetica*, K. G. Saur, Μόναχο, Λειψία 2003.
- 'Ορειβάσιος Περγαμηνός, 'Ιατρικαί συναγωγαί:** J. Raeder (έκδ.), *Oribasii collectionum medicarum reliquiae*, τόμοι 1-4, Corpus medicorum Graecorum, Teubner, Λειψία 1928-1933.
- Πασχάλιον Χρονικόν:** L. A. Dindorf, *Chronicon paschale: Ad exemplar vaticanum*, τ. 16-17, CSHB, Βόννη 1832.
- Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως:** Th. Preger (έκδ.), *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, τ. 1-2, Teubner, Λειψία 1901-1907.
- Παῦλος Σιλεντιάριος, "Εκφρασις τοῦ ναοῦ άγίας Σοφίας:** Descriptio Sanctae

- Sophiae, στο: O. Veh (έκδ.), *Prokop. Werke*, τ. 5 [Die Bauten], Heimeran, Μόναχο 1977, σσ. 306-358.
- Παυσανίας, Έλλάδος περιήγησις:** F. Spiro (έκδ.), *Pausaniae Graeciae descriptio*, 3 τόμοι, Teubner, Λειψία 1903.
- Πλάτων, Σοφιστής:** Sophista, στο: J. Burnet, *Platonis opera*, τ. 1, Clarendon Press, Οξφόρδη 1900, ανατ. 1967, St I.216a-268d.
- Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, Φυσική Ιστορία:** K. Friedrich, Th. Mayhoff, *Naturalis Historia. Pliny the Elder*, Teubner, Λειψία 1906. βλ. και URL: <http://perseus.uchicago.edu/hopper/> Ιούλιος 2010.
- Πλούταρχος, Βίος Αλεξάνδρου:** Βίος Αλεξάνδρου, στο: K. Ziegler (έκδ.), *Plutarchi vitae parallelae*, τ. 2.2, β' έκδ., Teubner, Λειψία 1968, σσ. 152-253.
- Πλούταρχος, Συμποσιακά προβλήματα:** C. Hubert (έκδ.), *Quaestiones convivales* (612c-748d), *Plutarchi moralia*, τ. 4, Teubner, Λειψία 1938, ανατ. 1971.
- Πρακτικό Παραδόσεως του πατριαρχικού νοταρίου Άδάμ:** Πρακτικό Παραδόσεως του πατριαρχικού νοταρίου Άδάμ (Ιούνιος 1073), στο: Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου: Β' Δημοσίων Λειτουργιών: διπλωματική έκδοσις*, Αθήνα 1980, σσ. 4-35, το κείμενο στις σσ. 7-21.
- Πρακτικό τής Λειψώ:** Τό ἴσον τοῦ πρακτικοῦ τῆς Λειψώ (1087), στο: Miklosich, Müller, *Acta et Diplomata Graeca*, σσ. 34-44.
- Σιμπλίκιος, Εἰς τό Α τῶν περὶ ψυχῆς Ἀριστοτέλους ὑπόμνημα:** M. Hayduck (έκδ.), *Simplicii in libros Aristotelis de anima commentaria*, Commentaria in Aristotelem Graeca 11, Reimer, Βερολίνο 1882.
- Συμεών Θεσσαλονίκης, Περί τοῦ ἁγίου ναοῦ:** Συμεών Θεσσαλονίκης, Περί τοῦ ἁγίου ναοῦ καὶ τῆς τούτου καθιερώσεως, *PG* 155, στ. 305-362.
- Συμεών Μεταφραστής, Χρονογραφία:** Συμεών Μεταφραστής (ως Λέων Γραμματικός), *Χρονογραφία*, I. Bekker (έκδ.), *Leonis Grammatici chronographia*, CSHB, Weber, Βόννη 1842.
- Συνεχισταί Θεοφάνους, Χρονογραφία:** Συνεχισταί Θεοφάνους, *Χρονογραφία συγγραφείσα ἐκ προστάγματος Κωνσταντίνου τοῦ φιλοχρίστου καὶ πορφυρογεννήτου δεσπότης*, I. Bekker (έκδ.), *Chronographia, Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, CSHB, Weber, Βόννη 1838.
- Σωζομενός, Εκκλησιαστική Ιστορία:** J. Bidez, G. C. Hansen (έκδ.), *Sozomenus. Kirchengeschichte*, Die griechischen christlichen Schriftsteller, Akademie-Verlag, Βερολίνο 1960.
- Σωκράτης ο σχολαστικός, Εκκλησιαστική Ιστορία:** W. Bright (έκδ.), *Socrates' ecclesiastical history*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1893.
- Σωφρόνιος Ιεροσολύμων, Λόγος περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων:** Σωφρόνιος Ιεροσολύμων, Λόγος περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων, *PG* 87, στ. 3981-4002.
- Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον:** J. Koder (έκδ. και μτφρ.), *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, CFHB 33, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 1991.
- Τυπικὸν Ἁγίου Διονυσίου:** Τυπικὸν τῆς ἐν Ἄθω ἱεράς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου, I. K. M. Ἁγίου Διονυσίου, Ἅγιον Ὅρος 2004.
- Τυπικὸν Αὐξεντίου:** Μ.Ι. Γεδεών (επιμ.), Μιχαὴλ Παλαιολόγου, Τυπικὸν τῆς ἐπὶ τοῦ βουνοῦ τοῦ Αὐξεντίου σεβασμίας μονῆς Μιχαὴλ τοῦ Ἀρχαγγέλου, Τυπογραφεῖον Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου, Αθήνα 1895.
- Τυπικὸν Βεβαίας Ἐλπίδος:** H. Delehaye (έκδ.), *Le Typikon du monastère de Notre-Dame τῆς Βεβαίας Ἐλπίδος*, στο: Delehaye, *Typica*, σσ. 18–105.
- Τυπικὸν Κεχαριτωμένης (μτφρ.):** R. Jordan (μτφρ.), *Kecharitomene: Typikon of Empress Irene Doukaina Komnene for the Convent of the Mother of God Kecharitomene in Constantinople (1110–1116)*, στο: Thomas, Constantinides, *Monastic Documents*, σσ. 649-724.
- Τυπικὸν Κεχαριτωμένης:** P. Gautier (έκδ.), *Le typikon de la Théotokos Kechar-*

itōménēne, *REB* 43 (1985), σσ. 5-165.

- Τυπικόν Κοσμοσωτείρας (μτφρ.):** N. Patterson Sevcenko (μτφρ.), *Kosmosoteira: Typikon of the Sebastokrator Isaac Komnenos for the Monastery of the Mother of God Kosmosoteira near Bera (1152)*, στο: Thomas, Constantinides, *Monastic Documents* σσ. 782-858.
- Τυπικόν Κοσμοσωτείρας:** Γ. Παπάζογλου (έκδ.), *Τυπικόν Ισαακίου Αλεξίου Κομνηνού της Μονής Θεοτόκου της Κοσμοσωτείρας*, μτφρ.: Π. Τζιβάρια, έκδ. Δημοκρίτειου Παν/μίου Θράκης, Κομοτηνή, 1994.
- Τυπικόν Κωνσταντίνου Μονομάχου (μτφρ.):** T. Miller (μτφρ.), *Typikon of Emperor Constantine IX Monomachos* (Σεπτέμβριος 1045), στο: Thomas, Constantinides, *Monastic Documents* σσ. 281-293.
- Τυπικόν Κωνσταντίνου Μονομάχου:** Typikon of Emperor Constantine IX Monomachos, στο: Denise Papachryssanthou (έκδ.), *Actes du Prôtaton*, Archives de l' Athos 7, Παρίσι 1975, σσ. 216-32, με το κείμενο στις σσ. 224-32.
- Τυπικόν Μεγάλης Ἐκκλησίας:** J. Mateos (έκδ.), I,II, *Le Typicon de la grande Eglise, Orientalia Christiana analecta* 165 και 166, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, Ρώμη 1962-1963.
- Τυπικόν Μονής Λιβός:** Le typikon du monastère de Lips, στο: Delehaye, *Typica*, σσ. 106-136.
- Τυπικόν Μονής Προδρόμου:** Typikon of Prodromos Monastery (Serres), στο: A. Guilou (έκδ.), *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, Παρίσι 1955, σσ. 163-176.
- Τυπικόν Πακουριανού (μτφρ.):** R. Jordan (μτφρ.), Pakourianos: Typikon of Gregory Pakourianos for the Monastery of the Mother of God Petritzonitissa in Backovo (Δεκέμβριος 1083), στο: Thomas, Constantinides, *Monastic Documents* σσ. 507-563.
- Τυπικόν Πακουριανού:** P. Gautier (έκδ.), Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos, *REB* 42 (1984), σσ. 5-145, κείμενο στις σσ. 19-133.
- Τυπικόν Παντοκράτορας:** P. Gautier (έκδ.), Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator, *REB* 32 (1974), σσ. 1-145, με το κείμενο στις σσ. 27-131.
- Τυπικόν τῆς μονῆς Θεοτόκου Ἐλεούσης:** L. Petit (έκδ.), Le Monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine, *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinople* 6, 1900-01, σσ. 1-153.
- Τυπικόν Τσιμισκῆ (μτφρ.):** G. Dennis, *Typikon of Emperor John Tzimiskes (971-972)*, στο: Thomas, Constantinides, *Monastic Documents*, σσ. 232-244.
- Τυπικόν Τσιμισκῆ:** *Typikon of Emperor John Tzimiskes*, στο: Papachryssanthou, *Actes du Prôtaton*, σσ. 202-215, με το κείμενο στις σσ. 209-215.
- Φρύνιχος Αρράβιος, Σοφιστική προπαρασκευή:** J. de Borries (εκδ.), *Phrynichi sophistae praeparatio sophistica*, Teubner, Λειψία 1911.
- Φώτιος, Βιβλιοθήκη:** René Henry (έκδ.), *Photius, Bibliothéque*, 8 τόμοι, Les Belles Lettres, Παρίσι 1:1959, 2:1960, 3:1962, 4:1965, 5:1967, 6:1971, 7:1974, 8:1977.
- Ψευδο-κωδινός, Περί όφφικίων:** J. Verpeaux (έκδ.), *Pseudo-Kodinos. Traité des offices*, Le monde byzantin, CNRS, Παρίσι 1966.
- Ἐριγένης, Ἀποσπάσματα του εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν:** M. Rauer (έκδ.), *Fragmenta in Lucam (in catenis)*, Origenes Werke, τ. 9, β' έκδ., Akademie-Verlag, Βερολίνο 1959, σσ. 227-336.
- Ἐριγένης, Σχόλια εἰς τὸν Ἰωάννην:** E. Preuschen (έκδ.), *Commentarii in evangelium Joannis* (lib. 19, 20, 28, 32), Origenes Werke, τ. 4, Hinrichs, Λειψία 1903.
- Ἐριγένης, Τὰ εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἐξηγητικά:** Ἐριγένης, Τὰ εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἐξηγητικά, *PG* 17, στ. 289-309.

Acte du prôtos Kosmas: Acte du prôtos Kosmas, στο: Papachryssanthou, *Actes du Prôtaton*, σσ. 261-263.

Acte du prôtos Paul: Acte du prôtos Paul, στο: D. Papachryssanthou (έκδ.), *Actes de Xénophon*, Archives de l' Athos 15, Παρίσι 1986, σσ. 59-75, με το κείμενο στις

σσ. 70-75.

- Augustini, Epistola LV:** Augustini, Epistola LV, 11. 2, CSEL 34, σ. 191.
- Benešević, Taktikon Nikona Chernogortsa:** V. Benešević (έκδ.), *Taktikon Nikona Chernogortsa* (περ. 1055-1060), Πετρούπολη 1917.
- Bompaire, Actes de Xéropotamou:** J. Bompaire (έκδ.), *Actes de Xéropotamou*, Archives de l'Athos III, Παρίσι 1964.
- Darrouzès, Gregoire Antiochos:** J. Darrouzès, Notice sur Gregoire Antiochos, (1160 à 1196), *REB* 20 (1962), σσ. 61-92, κείμενο σσ. 87-89.
- Delehay, Typica:** H. Delehay (έκδ.), *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues*, Βρυξέλλες, 1921.
- Gautier, Nicéphore Bryennios, Histoire:** P. Gautier (έκδ.), *Nicéphore Bryennios, Histoire*, CFHB 9, Series Bruxellensis, Byzantion, Βρυξέλλες 1975.
- Goetz κ.άλ., Corpus glossariorum latinorum:** G. Goetz, G. Loewe, G. Gundermann, W. Heraeus, W. M. Lindsay, P. Wessner, K. Sächsische Gesellschaft der Wissenschaften, *Corpus glossariorum latinorum* 6, B. G. Teubner, Λειψία 1899.
- Gosserez, Prudence:** L. Gosserez, *Poésie de lumière: une lecture de Prudence*, Bibliothèque d'études classiques 23, On the Making of Europe 23, Peeters Publishers, Λουβέν, Στέρλινγκ 2001.
- Halkin, Hagiographica:** F. Halkin (έκδ.), *Hagiographica inedita decem*, Corpus Christianorum. Series Graeca 21, Brepols, Τούρνχαουτ 1989.
- Hamilton, Brooks, Syriac chronicle:** F. J. Hamilton, E. W. Brooks (έκδ.), *The Syriac chronicle known as that of Zachariah of Mitylene - Zacharias, rhetor, bp. of Mitylene, supposed author, British Museum. Mss. (Additional 17202)*, Λονδίνο 1899.
- Lemerle, Guillou, Svoronos, Papachryssanthou, Actes de Lavra, τ. 1:** P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou (έκδ.), *Actes de Lavra. Première partie: Des origines à 1204*, Archives de l'Athos V, Παρίσι 1970.
- Martial, Epigrammes:** H. J. Izaac (έκδ.) Martial, *Epigrammes*, τ. II, μέρος 2° (LIVRE XIII-XIV), Société d'édition "Les Belles lettres", Παρίσι 1930-33.
- Miklosich, Müller, Acta et Diplomata Graeca:** F. Miklosich, J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi sacra et profana*, τ. VI, Βιέννη 1890.
- Oder, Hoppe, Corpus hippiatricorum:** E. Oder, K. Hoppe (έκδ.), *Corpus hippiatricorum Graecorum*, τ. 1, Teubner, Λειψία, 1924, ανατ. Teubner, Στουτγκάρδη 1971.
- Oikonomides, Actes de Docheiariou:** N. Oikonomides (έκδ.), *Actes de Docheiariou*, Archives de l'Athos 13, Παρίσι 1984.
- Papachryssanthou, Actes du Prôtaton:** D. Papachryssanthou (έκδ.), *Actes du Prôtaton*, Archives de l'Athos 7, Παρίσι 1975.
- Papachryssanthou, Kosmas:** Acte du prôtos Kosmas, στο: Papachryssanthou, *Actes du Prôtaton*, σσ. 261-263.
- Papadopoulos-Kerameus, Fontes Trapezuntini:** A. Papadopoulos-Kerameus (έκδ.), *Fontes Trapezuntini*, Adolf M. Hakkert, Άμστερνταμ 1965, ανατ. Αγία Πετρούπολη 1897.
- Patriarchal Register, αρ. 202:** Patriarchal Register, αρ. 202, στο: J. Koder, M. Hinterberger, O. Kresten (έκδ.), *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*. τ. 3: Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1350-1363, Βιέννη 2001, σσ. 162-169.
- Paulini Nolensis Poemata:** *Paulini Nolensis Poemata*, URL: <http://www.thelatinlibrary.com/paulinus.poemata.html> Απρίλιος 2010.
- Pecci, Mattei-Cerasoli, Vita s. Ioannis a Mathera:** A. Pecci, L. Mattei-Cerasoli (έκδ.), *Vita s. Ioannis a Mathera abbatis Pulsanensis Congregationis fundatoris ex perantiquo ms. codice Matherano*, Πουτινιάνο 1938, VI, 45-51, σσ. 48-56.
- Pegolotti, La pratica della mercatura:** A. Evans (έκδ.), *Francesco Balducci Pegolotti, La pratica della mercatura*, The Mediaeval Academy of America, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη 1936.
- Pike, Stories of Apuleius:** J. B. Pike (Εισαγωγή και σημειώσεις), *The short stories of Apuleius*, Βοστώνη 1918.
- Project Typika:** *Project Typika*, A database module management, Centre NTE, Univer-

sité de Fribourg. URL: <http://elearning.unifr.ch/apb/Typika> Ιούνιος 2010.

- Suidae lexicon:** A. Adler (επιμ.), *Suidae lexicon*, τόμοι 1-4, Teubner, Λειψία 1928-1935, ανατ. Στουτγκάρδη 1967-1971.
- Synodicum Nicosiense:** C. Schabel (έκδ.), *The Synodicum Nicosiense and other documents of the Latin Church of Cyprus, 1196-1373*, Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας 39, Cyprus Research Center, Λευκωσία 2001.
- Vatopedi I, αρ. 12:** Vatopedi I, αρ. 12 στο: J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros (έκδ.), *Actes de Vatopédi I, Des origines à 1329*, Archives de l' Athos XXI, Παρίσι 2001, σσ. 122-123.
- Venantius Fortunatus, Vita Sancti Martini:** Venantius Fortunatus, *Vita Sancti Martini*, στο: *Venantii Fortunati opera poetica*, MGH SS (*auctorum antiquissimorum*), τ. IV, μέρος 1, Βερολίνο 1881.

Βοηθήματα

- Αδάμ-Βελένη, Λύχνοι του 3ου αι.:** Π. Αδάμ-Βελένη, Λύχνοι του 3ου αι. από την Αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας*, τ. Α', σσ. 185-207.
- Ακτσελή, Μέλισσα:** Δ. Ακτσελή, Η μέλισσα και τα προϊόντα της στην αρχαιότητα, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, σσ. 32-40.
- Αναγνωστάκης, Βυζαντινή μελωνυμία:** Η. Αναγνωστάκης, Βυζαντινή μελωνυμία και μελίκρατος πότος. Αντιλήψεις για τη χρήση των μελισσοκομικών προϊόντων στο Βυζάντιο ως τον 11ο αιώνα, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, σσ. 161-189.
- Ανδρεάδη, Συρία. Βυζαντινά χρόνια:** Ε. Ανδρεάδη (επιμ.), *Συρία. Βυζαντινά χρόνια*, Κατάλογος Έκθεσης, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, Οκτώβριος 2001 - Ιανουάριος 2002, Αθήνα 2002.
- Άνδριώτη, Έτυμολογικό λεξικό:** Ν. Π. Ανδριώτης, Έτυμολογικό λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ίνστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, β' Έκδ., Θεσσαλονίκη 1967.
- Ανδρούδης, Το μέλι και το κερί:** Ν. Ανδρούδης, Το μέλι και το κερί στη μοναστηριακή ζωή των βυζαντινών χρόνων, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, σσ. 211-220.
- Αντωνάρας, Γυάλινα ρωμαϊκά:** Α. Χ. Αντωνάρας, *Γυάλινα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά αγγεία από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων-Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2006.
- Αντωνάρας, Υαλουργία:** Α. Χ. Αντωνάρας, *Ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική υαλουργία. Αγγεία από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2009.
- Αντωνιάδης, Έκφρασις:** Ε. Αντωνιάδης, *Έκφρασις της Άγίας Σοφίας*, τ. Α' - Γ', τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1907-1909.
- Ασπρά-Βαρδαβάκη, Μικρογραφίες:** Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, *Οι μικρογραφίες του Ακάθιστου στον Κώδικα Garrett 13*, Princeton, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 123, Αθήνα 1992.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Εικόνες της Κω:** Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η Κοίμηση της Θεοτόκου σε δύο κρητικές εικόνες της Κω, *ΔΧΑΕ* 13 (1985-1986), σσ. 125-156.
- Βαραλής, Ελεφαντοστέινο κτένι:** Ι.Δ. Βαραλής, Ελεφαντοστέινο κτένι με τις προσωποποιήσεις της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης, *Μουσείο Μπενάκη* 2 (2002), σσ. 71-87.
- Βελένης, Πούλου-Παπαδημητρίου, Ζαχαριάδης, Λυχνάρια:** Γ. Βελένης, Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, Σ. Ζαχαριάδης, Λυχνάρια της Ύστερης Αρχαιότητας και των πρώιμων βυζαντινών χρόνων από την Αγορά της Θεσσαλονίκης

- (πρώτες εκτιμήσεις), Ανακοίνωση στο: *ΑΕΜΘ* 2010.
- Βοκοτόπουλος, Μικρογραφίες κρητικού χειρογράφου:** Π. Βοκοτόπουλος, Οι μικρογραφίες ενός κρητικού χειρογράφου του 1600, *ΔΧΑΕ* 13 (1985-1986), σσ. 191-208.
- Βοκοτόπουλος, Μικρογραφίες:** Π. Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες των Βυζαντινών Χειρογράφων του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων*, Εκδόσεις Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, Αθήνα, Ιερουσαλήμ 2002.
- Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη:** Ι. Βοκοτοπούλου, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1996.
- Βοσταντζόγλου, Αντιλεξικόν:** Θ. Βοσταντζόγλου, *Αντιλεξικόν ἢ ὄνομαστικόν τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης*, Αθήνα 1962.
- Βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου:** Τα βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου, Υπουργείο Πολιτισμού, 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ιωάννινα 2008.
- Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη:** *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα, Παλιό Πανεπιστήμιο, 26 Ιουλίου 1985 - 6 Ιανουαρίου 1986, Αθήνα 1986.
- Βυζαντινό Μουσείο Πεδουλά:** *Βυζαντινό Μουσείο Πεδουλά*, Ίδρυμα Βυζαντινού Πολιτισμού 1999.
- Γαλάβαρης, Ιβήρων:** Γ. Γαλάβαρης, *Ιερά Μονή Ιβήρων, Εικονογραφημένα Χειρόγραφα*, Ιερά Μονή Ιβήρων, Άγιον Όρος 2000.
- Γαλάβαρης, Χειρόγραφα:** Γ. Γαλάβαρης, *Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων (Ελληνική Τέχνη)*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995.
- Γαρίδης, Ζωγραφική:** Μ. Γαρίδης, *Μεταβυζαντινή Ζωγραφική (1450-1600). Η εντοίχια ζωγραφική μετά την πώση του Βυζαντίου στον ορθόδοξο κόσμο και στις χώρες υπό ξένη κυριαρχία*, Εκδόσεις Κ. Σπανός, Αθήνα 2007.
- Γαρίδης, Παλιούρας, Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων:** Μ. Γαρίδης, Αθ. Παλιούρας (επιμ.), *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων. Ζωγραφική*, Ιωάννινα 1993.
- Γενναδίου, Λεξικόν Φυτολογικόν:** Π. Γ. Γενναδίου, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, Αθήνα 1914, σ. 169, Φωτομηχανική, Ανατύπωση Τροχαλία, Αθήνα 1997.
- Γερολυμάτου, Αγορές, έμποροι:** Μ. Γερολυμάτου, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Μονογραφίες 9, Αθήνα 2008.
- Γερούση, «Αιγαιακό» εργαστήριο:** Ε. Γερούση, «Αιγαιακό» εργαστήριο παραγωγής λυχναριών 6ου αιώνα μ.Χ., στο: Bakirtzis, *Céramique médiévale*, σσ. 513-516.
- Γερούση, Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων:** Ε. Γερούση, Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων από την περιοχή του «Επισκοπείου» της Σάμου, *ΑΔ* 47-48 (1992-1993), Α΄-Μελέτες, σσ. 251-268, πίν. 47-52.
- Γερούση, Λυχνάρια στην Περίσσα Θήρας:** Ε. Γερούση, Λυχνάρια από το νεκροταφείο της Ύστερης Αρχαιότητας και των πρωτοβυζαντινών χρόνων στην Περίσσα Θήρας, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας*, τ. Α΄, σσ. 217-231.
- Γκιολές, Παλαιοχριστιανική τέχνη:** Ν. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική τέχνη μνημειακή ζωγραφική (π. 300-726)*, Μαυρομάτη, Αθήνα 1991.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου, Μολύβδινο βαρίδι:** Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Μολύβδινο βαρίδι ψαρέματος, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, αρ. κατ. 176, σ. 157.
- Γκράτζιου, Λαζαρίδου, Χριστιανική Συλλογή:** Ό. Γκράτζιου, Α. Λαζαρίδου, *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930)*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 29 Μαρτίου 2002 - 7 Ιανουαρίου 2003, Αθήνα 2006.
- Δεληβορριάς, Φωτόπουλος, Μουσείο Μπενάκη:** Α. Δεληβορριάς, Δ. Φωτόπουλος, *Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα 1997.
- Διατροφή: Υγεία και Πολιτισμός:** Διατροφή: Υγεία και Πολιτισμός, Πρακτικά 3ου Σεμιναρίου Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας, Αμφιθέατρο Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, Σάββατο 27 Σεπτεμβρίου 2008.

- Δοξιάδη, Πορτρέτα του Φαγιούμ:** Ε. Δοξιάδη, *Τα πορτρέτα του Φαγιούμ*, Αδάμ – Πέργαμος, β' Έκδ., Αθήνα 1996.
- Δρακοπούλου κ.άλ., Εικόνες Αλβανίας:** Ευγενία Δρακοπούλου (κείμενα), Αναστασία Τούρτα (επιμ.), Π. Βοκοτόπουλος (εισαγωγή), *Εικόνες από τις ορθόδοξες Κοινότητες της Αλβανίας. Συλλογή Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς*, Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 14 Μαρτίου - 12 Ιουνίου 2006, Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2006.
- Δρανδάκη, Αναστήλωση:** Α. Δρανδάκη, *Η Αναστήλωση των Εικόνων: παράδοση και ανανέωση στο έργο ενός Κρητικού ζωγράφου του 16ου αιώνα*, *Μουσείο Μπενάκη* 1 (2001), σσ. 59-78.
- Δρανδάκη, Συλλογή Ανδρεάδη:** Α. Δρανδάκη, *Εικόνες. 14ος-18ος αιώνας. Συλλογή Ρ. Ανδρεάδη*, Skira, Μιλάνο 2002.
- Δρούγου, Πήλινοι λύχνοι:** Σ. Δρούγου, *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964, οι πήλινοι λύχνοι*, Αθήνα 1992.
- Ελευθεράτου, Μουσείο Ακρόπολης:** Σ. Ελευθεράτου (επιμ.), *Το Μουσείο και η Ανασκαφή. Ευρήματα από τον χώρο ανέγερσης του Νέου Μουσείου της Ακρόπολης*, Έκδ. του Οργανισμού Ανέγερσης Νέου Μουσείου Ακρόπολης, Αθήνα 2006.
- Εμμανουήλ, Τοιχογραφίες:** Μ. Εμμανουήλ, *Οι τοιχογραφίες του Αγ. Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Εύβοιας*, Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, Αθήνα 1991.
- Ζαχαριάδου, Κεραμικά εργαστήρια:** Ό. Ζαχαριάδου, *Κεραμικά εργαστήρια έξω από τις Αχαρνικές Πύλες στο: Σταμπολίδης, Γενέθλιον*, σσ. 315-323.
- Η μέλισσα και τα προϊόντα της: Η μέλισσα και τα προϊόντα της, ΣΤ' τριήμερο εργασίας, Νικήτη, 12-15 Σεπτεμβρίου 1996**, Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2000.
- Η Πολιτεία του Μυστρά:** *Η Πολιτεία του Μυστρά, Ώρες Βυζαντίου, Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο*. Αθήνα - Θεσσαλονίκη - Μυστράς, Κατάλογος Έκθεσης, Μυστράς, Αύγουστος 2001 - Ιανουάριος 2002, Αθήνα.
- Θέμελης, Κόντη, Μεσσήνη:** Π. Γ. Θέμελης, Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998*, Αθήνα 2002.
- Θησαυροί του Αγίου Όρους:** *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 1997.
- Ιγνατιάδου, Αντωνάρας, Υαλουργία:** Δ. Ιγνατιάδου, Α. Αντωνάρας, *Υαλουργία αρχαία και μεσαιωνική: Ορολογία, τεχνολογία και τυπολογία, ελληνοαγγλικό - αγγλοελληνικό λεξικό, (μτφρ. στα αγγλικά Deborah Brown Kazazis)*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Ιούνιος 2008.
- Ιερά Μητρόπολις Μόρφου:** *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια Τέχνης και Αγιότητας*, Λευκωσία 2000.
- Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου, Λυχνάρια:** Ε. Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου, *Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια στο Βυζαντινό Μουσείο*, ΔΧΑΕ 11 (1983), σ. 109-125.
- Καδάς, Χειρόγραφο:** Σ. Καδάς, *Το εικονογραφημένο χειρόγραφο αρ. 2 της Μονής Αγίου Παντελεήμονος (Άγιον Όρος)*, Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών Ευαγγελίων. Βυζαντινά Μνημεία 12. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2001.
- Καζανάκη-Λάππα, Οδηγός Μουσείου:** Μ. Καζανάκη-Λάππα, *Οδηγός του Μουσείου, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών*, Βενετία 2005.
- Κακαβάς, Ελλήνων Κειμήλια:** Γ. Κακαβάς (επιμ.), *Ελλήνων Κειμήλια, Δωρεές στον καθεδρικό ναό της Αγίας Σοφίας του Λονδίνου*. Κατάλογος Έκθεσης. Ελληνικό Κέντρο Λονδίνου 7 - 25 Μαρτίου 2002, ΥΠΠΟ - Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2002.
- Κακριδής, Ελληνική μυθολογία:** Ι. Θ. Κακριδής (επιμ.), *Ελληνική μυθολογία*,

- Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1987.
- Καλαμαρά, Αλμπάνη, Με Πίστη και Φαντασία:** Π. Καλαμαρά, Τζ. Αλμπάνη (επιμ.), *Με Πίστη και Φαντασία, Εκκλησιαστικά Ξυλόγλυπτα του Δυτικού Ταυγέτου*, Κατάλογος Έκθεσης, Καλαμάτα, Ναός Αγίου Γεωργίου, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2004, Αθήνα 2004.
- Καλαμαρτζή-Κατσαρού, Ταμπάκη, Αφιέρωμα Σωτήρη Κίσσα:** Κ. Καλαμαρτζή-Κατσαρού, Σ. Ταμπάκη (επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001.
- Καλοκύρης, Άθως:** Κ. Καλοκύρης, Άθως. *Θέματα Αρχαιολογίας και Τέχνης. Επί τη Χιλιετηρίδι (963-1963)*, Άστηρ, Αθήνα 1963.
- Καλοκύρης, Θεοτόκος:** Κ. Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος εις τήν εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1972.
- Καμηλάκης, Καραπιδάκη, Η ελιά και το λάδι:** Π. Καμηλάκης, Λ. Καραπιδάκη (επιμ.), *Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο, Πρακτικά Συμποσίου, Θεοφάνειος Σχολή, Πρέβεζα, 24-26 Νοεμβρίου 2000*, Δημοσιεύματα του κέντρου ερεύνης της ελληνικής λαογραφίας, αρ. 20, Αθήνα 2003.
- Καμπάνης, Είδη φωτισμού:** Π. Καμπάνης, Είδη φωτισμού, στο: *Συλλογή Τσολοζίδη*, σσ. 120-124.
- Κατσιώτη, Λυχνάρια από τη Ρόδο:** Α. Κατσιώτη, Ομάδα λυχναριών της Ύστερης Αρχαιότητας από τη Ρόδο, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας*, τ. Α', σσ. 232-248.
- Κεραμοπούλου, Βυζαντιακά ταφαί:** Α. Δ. Κεραμοπούλου, Παλαιά χριστιανικά και βυζαντιακά ταφαί εν Θήβαις, *ΑΔ 10* (1926), σσ. 124-136.
- Κεφαλλονίτου, Γερολύμου, Βασιλική του επισκόπου Δουμετίου:** Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου, Κωνσταντίνα Γερολύμου, *Η Βασιλική Α του επισκόπου Δουμετίου στην παλαιοχριστιανική Νικόπολη*, Μνημεία Νικόπολης αρ. 4, Αθήνα 2008.
- Κίσσας, Κολχίδα Κιλκίς:** Σ. Κίσσας, Η ανασκαφή στην Κολχίδα Κιλκίς, *ΑΕΜΘ 2* (1988), Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 207-217.
- Κόλλιας, «Άφωτην» Καρπάθου:** Η. Κόλλιας, Η ανασκαφή εις «Άφωτην» Καρπάθου, *ΠΑΕ 1974*, σσ. 201-206.
- Κόλλιας, Πάτμος:** Η. Κόλλιας, Πάτμος, Αθήνα 1990.
- Κομμάτας, Κατραμοπαραγωγή:** Δ. Κομμάτας, Η κατραμοπαραγωγή στην περιοχή του Θεολόγου (Θάσος), στο: Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Α. Muller, Σ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θάσος. Πρώτες ύλες και τεχνολογία από τους προϊστορικούς χρόνους ως σήμερα*, Λιμενάρια Θάσου 26-29 Σεπτεμβρίου 1995, ΙΗ' ΕΠΚΑ, Γαλλική Σχολή Αθηνών, Καβάλα - Αθήνα 1999, σσ. 413-422.
- Κοραής, Άτακτα:** Α. Κοραής, Άτακτα, ήγουν παντοδαπών εις τήν αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν αύτοσχεδιών σημειώσεων και τινων άλλων ύπομνημάτων αύτοσχέδιος συναγωγή, τ. 4. 2, Έκ τής Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, Παρίσι 1832
- Κορρές, Υγρόν πυρ:** Θ. Κορρές, «Υγρόν πυρ». Ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τακτικής, Θεσσαλονίκη 1989.
- Κόσμος Βυζαντινού Μουσείου:** Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου, Εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2004.
- Κοτσόκολος, Σωτηρόπουλος, Μελισσοκομικές καταγραφές:** Γ. Κοτσόκολος, Δ. Σωτηρόπουλος, Μελισσοκομικές καταγραφές από την υμνολογία της Εκκλησίας μας, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, σσ. 155-160.
- Κουγιουμτζόγλου, Παλαιοχριστιανική κεραμική:** Σπύρος Κουγιουμτζόγλου, Παλαιοχριστιανική κεραμική από τους αρχαιολογικούς χώρους της Αζώρου και της Μηλέας της επαρχίας Ελασσώνος του νομού Λαρίσης στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας*, τ. Β', σσ. 548-562.
- Κουκιάρης, Ο κύκλος του βίου της Αγίας Παρασκευής:** Σ. Κουκιάρης, Ο κύκλος

του βίου της Αγίας Παρασκευής της Ρωμαίας και της εξ Ικονίου στη χριστιανική τέχνη, Διδακτορική Διατριβή στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ) 1994.

- Κουκουλές, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός:** Φ. Ι. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, 5 τόμοι [χ.ε.], Αθήνα 1948-1957.
- Κουκουλές, Λαογραφικά:** Φ. Ι. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου, Τα λαογραφικά*, τόμοι Α' - Β', Αθήνα 1950.
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ναός Σωτήρος:** Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ναός του Σωτήρος Χριστού, Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2009.
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Πολυκάνδηλο:** Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Πολυκάνδηλο από άγνωστο ναό των αγίων Λεοντίου και Ιουλίου, *ΜΒΠ 8* (2001), σ. 52-58.
- Κουφόπουλος κ.άλ., Χρήση του κεριού:** Π. Κουφόπουλος, Μ. Μυριανθέως - Κουφοπούλου, Μοναχός Δανιήλ Σιναΐτης, Παρατηρήσεις στην παραγωγή και χρήση του κεριού στη Μονή Σινά, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, σσ. 259-278.
- Κωνστάντιος, Περιγραφή Όρους Σινά:** Επίσκοπος Σινά Κωνστάντιος, *Περιγραφή του Θεοβαδίστου Όρους Σινά*, Βενετία 1817, ανατ. Αθήνα 1978.
- Λαζαροπούλου, Σύνοψις:** Ιωάννου Λαζαροπούλου, "Ετι σύνοψις του τῶν τοῦ ἁγίου Θαυμάτων μερική ἐκ τῶν πλείστων, στο: *Paradopoulos-Kerameus, Fontes Trapezuntini*, σσ. 78-136.
- Λεξικό Κριαρά:** Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1669*, Θεσσαλονίκη, 1969 κ.ε.
- Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας:** *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1998.
- Λούντεν, Βυζαντινή Τέχνη:** Τζ. Λούντεν, *Πρώιμη Χριστιανική & Βυζαντινή Τέχνη*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
- Μακαρίου Κυδωνέως, Προσκυνητάριον:** Μακαρίου Κυδωνέως του Τριγώνη, *Προσκυνητάριον τῆς Βασιλικῆς καὶ Σεβασμίας Μονῆς Μεγίστης Ἁγίας Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ*, Βενετία 1772.
- Μακρής, Φωτισμός:** Σ. Μακρής, λήμμα «Φωτισμός», *ΘΗΕ 12* (1968), σ. 41.
- Μαμαλούκος, Κηροπλαστείο:** Σ. Β. Μαμαλούκος, Το κηροπλαστείο της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, σσ. 246-258.
- Μαμαλούκος, Παραγωγή λαδιού:** Σ. Β. Μαμαλούκος, Η παραγωγή του λαδιού στη Μονή Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους, στο: *Η Ελιά και το λάδι*, σσ. 251-270.
- Μαραβά-Χατζηνικολάου, Πάτμος:** Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, *Πάτμος, Πόλεις και τοπία της Ελλάδας*, Collection de l' institut français d' Athènes, αρ. 63, Αθήνα 1957.
- Μαρκή κ. άλ., Λυχνάρια Λουλουδιών:** Ε. Μαρκή, Ε. Αγγέлку, Μ. Χειμωνοπούλου, Τα λυχνάρια του επισκοπικού συγκροτήματος των Λουλουδιών, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας*, τ. Α', σσ. 208-216.
- Ματάλα, Διαιτητικοί κανόνες:** Α. Λ. Ματάλα, Διαιτητικοί κανόνες στις μεγάλες θρησκείες, στο: *Διατροφή: Υγεία και Πολιτισμός*, σσ. 12-19.
- Ματθαίου, Προϊόντα ελιάς:** Άννα Ματθαίου, Η χρήση των προϊόντων της ελιάς στη διατροφή, μέσα από τα κείμενα της Τουρκοκρατίας, στο: *Η Ελιά και το λάδι*, σσ. 423-431.
- Μαυρόπουλος, Βαρελά, Διοσκουρίδης:** Θ. Γ. Μαυρόπουλος (Μτφρ., σχόλια), Ε. Βαρελά (Εισαγωγή, μελέτη), *Διοσκουρίδης, Περί ὕλης Ἱατρικῆς*, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- Μαυροπούλου-Τσιούμη, Μονή Βλατάδων:** Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Εικονογραφικές ιδιαιτερότητες στις τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη, στο: *Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Η Ιερά βασιλική*,

- πατριαρχική και σταυροπηγιακή Μονή Βλατάδων. Πρακτικά Θ' διεθνούς επιστημονικού συμποσίου, *Ιερά Μονή Βλατάδων, 12-14 Οκτωβρίου 1995*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 177-192.
- Μέγα Ωρολόγιον: Μέγα Ωρολόγιον**, έκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1983.
- Μετά το Βυζάντιο: Μετά το Βυζάντιο, *After Byzantium: The Survival of Byzantine Sacred Art***, Κατάλογος Έκθεσης, Λονδίνο, Αθήνα 1996.
- Μότσιανος, Θυμιατίζοντας με κανδήλια:** Ιωάννης Μότσιανος, Θυμιατίζοντας με κανδήλια; Προβληματισμοί για τον διαχωρισμό των μεταλλικών θυμιατηρίων και κανδηλιών της πρωτοβυζαντινής εποχής (4ος-8ος αι. μ.Χ.), 27ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα, 11-13 Μαΐου 2007.
- Μότσιανος, Το λυκόφως:** Ι. Μότσιανος, 'Υστερη Αρχαιότητα: το λυκόφως των κατασκευασμένων με μήτρα λυχναρίων, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας*, τ. Α', σσ. 270-281.
- Μουλλού, Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός:** Δ. Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός στην Ελλάδα από τον 12ο έως τον 8ο αι. π.Χ.*, Ρίθυμνα, Θέματα κλασικής αρχαιολογίας αρ. 10, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2002.
- Μουλλού, Τεχνητός φωτισμός:** Δ. Μουλλού, *Τεχνητός φωτισμός στη αρχαία Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2010.
- Μουρίκη, Αλεποχώρι:** Ν. Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι Μεγαρίδος*, Δημοσιεύματα του ΑΔ 23, Αθήνα 1978.
- Μουρίκη, Νέα Μονή:** Ν. Μουρίκη, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, Νοέμβριος 1985.
- Μουσιώνη, Κηροπλαστείο:** Λ. Μουσιώνη, Παραδοσιακό κηροπλαστείο στη Λάρισα, «Ο Μαρκογιαννόπουλος», στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, σσ. 235-245.
- Μουτζάλη, Πόλη των Πατρών:** Α. Γ. Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών κατά τον 6ο και 7ο αιώνα, στο: *Θέμελης, Κόντη, Μεσσήνη*, σσ. 174-188.
- Μπαϊράμη, Ροδιακή νεκρόπολη:** Κ. Μπαϊράμη, Ταφικό σύνολο παλαιοχριστιανικών λυχναρίων από τη ροδιακή νεκρόπολη, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας*, τ. Α', σσ. 249-269.
- Μπακιρτζής, Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός:** Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός. Οι τοιχογραφίες*, Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, Εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα 2003.
- Μπακιρτζής, Αγίου Δημητρίου θαύματα:** Χ. Μπακιρτζής, *Αγίου Δημητρίου θαύματα. Οι συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου. Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Μπακιρτζής, Τσουκαλολάγνη:** Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά Τσουκαλολάγνηνα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων*, Αθήνα 1989.
- Μπαμπινιώτης, Λεξικό:** Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 1998.
- Μπουλώτης, Ελιά:** Χ. Μπουλώτης, Η ελιά και το λάδι στις ανακτορικές κοινωνίες της Κρήτης και της μυκηναϊκής Ελλάδας: Όψεις και απόψεις, στο: *Ελιά και λάδι*, σσ. 19-58.
- Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια:** Λ. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια από τη Μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων, *Βυζαντινά 5* (1973), σ. 128-147.
- Μυλωνά, Μουσείο Ζακύνθου:** Ζ. Α. Μυλωνά, *Μουσείο Ζακύνθου*, Υπουργείο Πολιτισμού, ΤΑΠΑ, Αθήνα 1998.
- Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον:** *Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα, Βυζαντινόν και Χριστιανικόν Μουσείον, 28 Μαΐου-31 Ιουλίου 2001, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2002.
- Μωυσής, Περί των αγιορειτικών κηροποιείων:** Μοναχός Μωυσής, *Περί των αγιο-*

ρειτικών κηροποιείων, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, σσ. 279-283.

- Νεράντζη - Βαρμάζη, Συντεχνίες εμπόρων:** Β. Νεράντζη - Βαρμάζη, *Συντεχνίες εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη τον 10ο αι.*, στο: *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου*, ΚΒΕ, Αθήνα 1989, σσ. 352-361.
- Ντίνα, Πήλινα λυχνάρια:** Α. Ντίνα, Πήλινα λυχνάρια, λήμματα στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σσ. 300-301, αρ. κατ. 320-324.
- Ξυγγόπουλος, Φωτοδόχος Λαμπάς:** Α. Ξυγγόπουλος, Θεοτόκος η Φωτοδόχος Λαμπάς, Ανατύπωση εκ του Ι' τόμου της Επετηρίδος της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, Τυπογραφείον Εστία, Αθήνα 1933, σσ. 321-339.
- Ο Θησαυρός της Ορθοδοξίας: Ο Θησαυρός της Ορθοδοξίας. 2000 Χρόνια Ιστορία - Μνημεία - Τέχνη. Α' Τόμος: Η Δόξα και το Μεγαλείο της Ορθοδοξίας, Β' Τόμος: Πατριαρχία και Αυτοκέφαλες Εκκλησίες, Συλλογικός Τόμος,** Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000.
- Ορλάνδος, Γόρτυνα:** Α. Ορλάνδος, Νεώτεροι έρευναί εν Αγίω Τίτω τής Γορτύνης, *ΕΕΒΣ* (1926), σσ. 303-328.
- Ορλάνδος, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική:** Α. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 64, ανατ. της δεύτερης έκδοσης, Αθήνα 1999.
- Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια Χειροτεχνίας: Χειροτεχνήματα, Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια Χειροτεχνίας,** Marchall Cavedish, Εκδόσεις Πήγασος, Αθήνα 1978.
- Πάλλας, Άγιος Ονούφριος:** Δημήτριος Ι. Πάλλας, 'Ο Άγιος Όνουφριος Μεθώνης, *ΑΕ* 1968, σσ. 119-176.
- Πάλλας, Αρχαιολογικά:** Δ. Ι. Πάλλας, Αρχαιολογικά-Λειτουργικά στο: Πάλλας, *Συναγωγή*, τόμος Α', σσ. 49-97.
- Παναγής - Πολυβίου, Ιστορική αναδρομή της μέλισσας:** Ν. Παναγής - Α. Πολυβίου, Ιστορική αναδρομή της μέλισσας μέσα από την Αγία Γραφή, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, σσ. 149-154.
- Παντερμαλής, Δίον:** Δ. Παντερμαλής, Δίον: Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές, *Αρχαιολογία* 33 (Δεκέμβριος 1989), σσ. 48-52.
- Παπάγγελος, Ελαία:** Ι. Αθ. Παπάγγελος, Ελαία και έλαιον στη μεσαιωνική Χαλκιδική στο: *Η Ελιά και το λάδι*, σσ. 174-201.
- Παπάγγελος, Μελισσοκομία στη Χαλκιδική:** Ι. Αθ. Παπάγγελος, Η μελισσοκομία στη Χαλκιδική κατά τους Μέσους Χρόνους και την Τουρκοκρατία, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, σσ. 190-210.
- Παπάγγελος, Μονή Ζυγού:** Ι. Αθ. Παπάγγελος, *Η Αθωνική Μονή Ζυγού*, Θεσσαλονίκη 2005.
- Παπάγγελος, Τέμπλο:** Ι. Αθ. Παπάγγελος, Τα μαρμάρια διάστυλα και το τέμπλο του καθολικού της αθωνικής Μονής του Ζυγού, *28ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 16-18 Μαΐου 2008, Αθήνα 2008, σσ. 68-69.
- Παπαγεωργίου, Εικόνες:** Α. Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, Έκδ. Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, Λευκωσία 1991.
- Παπαγεωργίου, Λεξικό αντιδανείων:** Α. Παπαγεωργίου, *Λεξικό αντιδανείων της ελληνικής γλώσσας... και όμως είναι ελληνικές*, Αθήνα 2008.
- Παπαδόπουλος, Φατούρου, Επиграφές Πάτμου:** Σ. Α. Παπαδόπουλος, Κ. Χ. Φατούρου, *Έπиграφές τής Πάτμου*, τ. Α': *Έπиграφές 'Ι. Μονής 'Ιωάννου Θεολόγου*, τ. Β': *Οίκοδομικές έπиграφές 'Ι. Μονής Θεολόγου*, Δημοσιεύματα ΑΔ 9, Γενική Διεύθυνσις Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως, Αθήνα 1966.
- Παπαδοπούλου, Άρτα:** Β. Ν. Παπαδοπούλου, *Η Βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002.
- Παπαδοπούλου, Μεταλλικά αντικείμενα:** Β. Ν. Παπαδοπούλου, Βυζαντινά μεταλλικά αντικείμενα, στο: *Συλλογές Ευάγγελου Αβέρωφ*, σσ. 71-97.
- Παπαζώτος, Βέροια:** Θ. Παπαζώτος, *Οδοιπορικό στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βέροια. Ναοί-Τέχνη-Ιστορία*, Αθήνα 2003.
- Παπακυριακού, Προδοσία:** Χ. Θ. Παπακυριακού, Η προδοσία του Ιούδα. Παρατη-

- ρήσεις στην μεταεικονομαχική εικονογραφία της παράστασης, *Βυζαντινά* 23, (2002-2003), σσ. 231-260
- Παπαμαστοράκης, Διάκοσμος του τρούλου:** Τ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της Παλαιολόγειας Περιόδου στη Βαλκανική Χερσόνησο και την Κύπρο*, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 213, Αθήνα 2001.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Καθημερινή ζωή:** Δ. Μπακιρτζή (επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Ώρες Βυζαντίου, Έργα και ημέρες*, Κατάλογος Έκθεσης, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001 - Ιανουάριος 2002, Αθήνα 2002.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου, Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας:** Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό Χώρο 3ος-7ος αι. μ.Χ., Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών αρ. 8, Θεσσαλονίκη 2010.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Μεσαιωνική εφυσλωμένη κεραμική:** Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Μεσαιωνική εφυσλωμένη κεραμική της Κύπρου. Τα εργαστήρια Πάφου και Λαπήθου*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Ονοματολογία και ορολογία:** Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Κεραμική της Ύστερης (3ος-7ος αι. μ.Χ.), Σκέψεις για την ονοματολογία και ορολογία της στα ελληνικά στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου, Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας*, σσ. 829-831.
- Παραδοσιακός πολιτισμός Φλώρινας:** Πρώτη γνωριμία με τον παραδοσιακό πολιτισμό της περιοχής Φλώρινας, *Οδηγός Έκθεσης*, Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης, Θεσσαλονίκη 1994.
- Παρλαμά, Σταμπολίδης, Η πόλη κάτω από την πόλη:** Λ. Παρλαμά, Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 2003.
- Πελεκανίδης κ.ά., Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Α':** Σ. Πελεκανίδης, Π. Κ. Χρήστου, Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδάς, *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σειρά Α': Εικονογραφημένα χειρόγραφα (παραστάσεις, επίτιτλα, αρχικά γράμματα), τ. Α': Πρωτότον, Μ. Διονυσίου, Μ. Κουτλουμουσίου, Μ. Ξηροποτάμου, Μ. Γρηγορίου, Έκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1973.
- Πελεκανίδης κ.ά., Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Β':** Σ. Πελεκανίδης, Π. Κ. Χρήστου, Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδάς, Αικατερίνη Κατσαρού, *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σειρά Α': Εικονογραφημένα χειρόγραφα (παραστάσεις, επίτιτλα, αρχικά γράμματα), τ. Β': Μ. Ιβήρων, Μ. Αγίου Παντελεήμονος, Μ. Έσφιγμένου, Μ. Χιλανδαρίου, Έκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.
- Πελεκανίδης κ.ά., Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Γ':** Σ. Πελεκανίδης, Π. Κ. Χρήστου, Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδάς, *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σειρά Α': Εικονογραφημένα χειρόγραφα (παραστάσεις, επίτιτλα, αρχικά γράμματα), τ. Γ': Μ. Μεγίστης Λαύρας, Μ. Παντοκράτορος, Μ. Δοχειαρίου, Μ. Καρακάλου, Μ. Φιλοθέου, Μ. Αγίου Παύλου, Έκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979.
- Πελεκανίδου, Τελλόγλειο:** Έ. Πελεκανίδου, *Τοιχογραφημένοι τάφοι στην περιοχή του Τελλόγλειου Ιδρύματος Τεχνών*, στο: Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Ταφές και κοιμητήρια. *Πρακτικά Η' διεθνούς επιστημονικού συμποσίου, Ιερά Μονή Βλατάδων*, 6-8 Οκτωβρίου 1994, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 191-205.
- Πετρίδης, Ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά εργαστήρια:** Π. Πετρίδης, *Ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά εργαστήρια κεραμικής στον ελλαδικό χώρο*, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας*, τ. Α', σσ. 81-96.
- Πετρόπουλος, Λυχνομαντείο:** Μ. Πετρόπουλος, *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυ-*

- χναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο, Δημοσιεύματα ΑΔ, αρ. 70, Αθήνα 1999.
- Πινιγιάτογλου, Δίον. Οι λύχνοι:** Σ. Πινιγιάτογλου, Δίον. *Το Ιερό της Δημητρός. Οι λύχνοι*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2005.
- Ποταμιάνος, Το Φως στη Βυζαντινή Εκκλησία:** Ι. Ποταμιάνος, *Το Φως στη Βυζαντινή Εκκλησία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Μελισσοκομία στην Κύπρο:** Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Η παραδοσιακή μελισσοκομία στην Κύπρο και τα προϊόντα της (μέλι, κερύ) κατά τους νεότερους χρόνους, στο: Η μέλισσα και τα προϊόντα της, σσ. 390-408.
- Ρουμελιώτης, Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια:** Ν. Ρουμελιώτης, Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια από την Αλασάρνα (σημ. Καρδάμαινα) της Κω, στο: *Ιστορία - Τέχνη - Αρχαιολογία της Κω*, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 2-4 Μαΐου 1997, Αθήνα 2001, σσ. 255-276.
- Σαββοπούλου-Κατσιίκη, Δίλοφο Κοζάνης:** Ξ. Σαββοπούλου-Κατσιίκη, Η εκκλησία της Παναγίας στο Δίλοφο Βοίου Κοζάνης στο: Καλαμαρτζή-Κατσαρού, Ταμπάκη, *Αφιέρωμα Σωτήρη Κίτσα*, σσ. 459-484.
- Σάμψων, Εργαστήριο:** Α. Σάμψων, Ένα κεραμικό εργαστήριο στη Χαλκίδα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, *ΑΑΧ 2* (1987), σσ. 73-131.
- Σαργέντης, Χαλκοχυτική:** Γ. Φ. Σαργέντης, *Γλυπτική 2005-2006 και Χαλκοχυτική, Καταγραφή και απεικόνιση εικαστικής δημιουργίας*, Αθήνα 2006.
- Σκαμπαβίας, Πυργί:** Κ. Σκαμπαβίας, *Ο Ναός των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί Χίου*, Υπουργείο Πολιτισμού, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2005.
- Σοφιανός, Τσιγαρίδας, Μετέωρα:** Δ. Σ. Σοφιανός, Ε. Τσιγαρίδας, *Άγια Μετέωρα, Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά Μετεώρων. Ιστορία-Τέχνη*, Τρίκαλα 2003.
- Σοφοκλέους, Παλαιχώρια:** Σ. Σοφοκλέους, με την συνεργασία του Χ. Χατζηχριστοδούλου, *Τα Παλαιχώρια. Κληρονομιά αιώνων*, Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, Λευκωσία 2002.
- Σπαθάρη, Καραγιώργης, Αρμενίζοντας στο χρόνο:** Έ. Σπαθάρη (κείμενα), Β. Καραγιώργης (πρόλογος), *Αρμενίζοντας στο Χρόνο. Το πλοίο στην ελληνική τέχνη*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 1995.
- Σπέης, Παραδοσιακές τέχνες:** Τ. Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες και επαγγέλματα*, Υπουργείο Πολιτισμού-Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού, Συλλογή Εταιρείας Λαογραφικών Μελετών, Αθήνα 1995.
- Σταϊνχάουερ, Αρχαία Μαντίνεια:** Γ. Σταϊνχάουερ, Αρχαία Μαντίνεια, *ΑΔ 29* (1973-74), Β' 2, Χρονικά, 296-301, πίν. 190-192.
- Στεφανίδης, Ελληνομουσεϊόν:** Μ. Σ. Στεφανίδης, *Ελληνομουσεϊόν - Έξι αιώνες ελληνική ζωγραφική*, τ.1, Εκδόσεις Μίλητος, 2001.
- Συλλογές Ευάγγελου Αβέρωφ:** *Συλλογές Ευάγγελου Αβέρωφ, Ταξιδεύοντας στο χρόνο*, Κατάλογος Έκθεσης, Μέτσοβο, Πινακοθήκη Ε. Αβέρωφ, 9 Σεπτεμβρίου 2000 - 15 Ιανουαρίου 2001, Ίδρυμα Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα, Αθήνα 2000.
- Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη:** *Το Βυζάντιο με τη ματιά ενός συλλέκτη, Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη*, Κατάλογος Έκθεσης, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη Ιούνιος - 31 Οκτωβρίου 2001, Αθήνα 2001.
- Ταμπάκη, Περιηγητές:** Σ. Ταμπάκη, *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών 12ος - 19ος αι. μ.Χ.* Λατρευτικά μνημεία. Βυζαντινά Μνημεία 10. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1998.
- Τόπος και Εικόνα, Τόμος Ζ': Τόπος και Εικόνα. Χαρακτικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα. Τόμος Ζ' (19ος αιώνας), Ολκός, Αθήνα 1985.**
- Τουράτσογλου, Χαλκιά, Θησαυρός Κρατήγυ:** Ι. Τουράτσογλου, Ε. Χαλκιά, *Ο Θησαυρός της Κρατήγυ Μυτιλήνης: νομίσματα και τιμαλφή αντικείμενα του 7ου αι. μ. Χ.*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Υπουργείο Πολιτισμού- Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2008.

- Τούρτα, Βίτσα και Μονοδένδρι:** Α. Τούρτα, *Οι Ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 1991.
- Τούρτα, Μεταβυζαντινά Χαρακτικά:** Α. Τούρτα (επιμ.), *Μεταβυζαντινά Χαρακτικά, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας*, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 10 Νοεμβρίου 1995, Θεσσαλονίκη 1999.
- Τσιγαρίδας, Πανσέληνος:** Ε. Τσιγαρίδας (επιμ.), *Μανουήλ Πανσέληνος, Εκ του Ιερού Ναού του Πρωτάτου. Καρυές Αγίου Όρους*, Κατάλογος Έκθεσης, Κτίριο Γ' Λιμένος Θεσσαλονίκης, Απρίλιος-Ιούνιος 2003, Αγιορειτική Εστία, Θεσσαλονίκη 2003.
- Τσουγκαράκης, Η ελιά και το λάδι:** Δ. Τσουγκαράκης, *Η ελιά και το λάδι στα βυζαντινά χρόνια*, στο: Καμηλάκης, Καραπιδάκη, *Η ελιά και το λάδι*, σσ. 85-92.
- Τωμαδάκης, Ιωάννης ο Ξένος:** Ν. Τωμαδάκης, *Ο άγιος Ιωάννης ο Ξένος και Ερημίτης εν Κρήτη (10ος-11ος αιώνας)*, *ΕΕΒΣ* 56 (1983-86), σσ. 1-117.
- Υδατογραφίες του W. S. George:** *Ο Ναός του Αγίου Δημητρίου. Υδατογραφίες και σχέδια του W. S. George*, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, Οκτώβρης-Νοέμβρης 1985.
- Υφαντίδης, Μελισσοκομία:** Μ. Υφαντίδης, *Μελισσοκομία - Επιστήμη και εφαρμογή*, Θεσσαλονίκη 1983.
- Φάκλαρης, Πηγές των... πετρελαιοειδών:** Π. Β. Φάκλαρης, *Οι πηγές των... πετρελαιοειδών, Εφημερίδα Βήμα*, Κυριακή 19 Μαρτίου 2000. Βλ. επίσης URL: <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=120481&ct=114&dt=19/03/2000#ixzz0uCxRoT7i> / Ιούλιος 2010.
- Φριτζίλας, Πήλινες σφραγίδες:** Σ. Α. Φριτζίλας, *Πήλινες σφραγίδες άρτου της Ύστερης Αρχαιότητας*, στο: Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας*, τ. Α', σσ. 320-332.
- Φωτίου του Πατριάρχου Λέξεων συναγωγή:** R. Porson, *Φωτίου του Πατριάρχου Λέξεων συναγωγή*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1822.
- Χατζηγεωργίου, Ερμιτάζ:** Ν. Κ. Χατζηγεωργίου (επιμ. έκδοσης), Μ. Κ. Αναστασιάδου (επιμ. ελληνικών κειμένων), *Μουσείο Ερμιτάζ της Αγίας Πετρούπολης: οι ελληνικοί θησαυροί*, Έφεσος, Αθήνα 2004.
- Χατζηδάκη, Βυζαντινά Ψηφιδωτά:** Ν. Χατζηδάκη, *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, σειρά Ελληνική Τέχνη, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1984.
- Χατζηδάκης, Εικόνες Πάτμου:** Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1995.
- Χατζηδάκης, Σοφιανός, Μετέωρο:** Μ. Χατζηδάκης, Δημήτριος Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 1990.
- Χατζηνικολάου-Μαραβά, Πάσχου-Τουφεξή, Χειρόγραφα:** Α. Χατζηνικολάου-Μαραβά, Χ. Πάσχου-Τουφεξή, *Κατάλογος Μικρογραφιών Βυζαντινών Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Τόμος Β' Χειρόγραφα Καινής Διαθήκης ΙΓ'-ΙΕ' Αιώνας*, Γραφείο Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1985.
- Χατζησάββας, Η ελιά και το λάδι:** Σ. Χατζησάββας, *Η ελιά και το λάδι στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2008.
- Χατζητρύφωνος, Ćurđić, Αρχιτεκτονική ως Εικόνα:** Ε. Χατζητρύφωνος, S. Ćurđić (επιμ.), *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα. Πρόσληψη και αναπαράσταση της αρχιτεκτονικής στη βυζαντινή τέχνη*, Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 6 Νοεμβρίου 2009 - 31 Ιανουαρίου 2010, Θεσσαλονίκη 2009.
- Χατζηφώτης, Μακεδονική Σχολή:** Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Μακεδονική Σχολή, Η Σχολή του Πανσέληνου (1290-1320)*, Εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας, Αθήνα 1995.
- Χειμωνοπούλου, Αγγέλκου, Λυχνάρια:** Μ. Χειμωνοπούλου, Ε. Αγγέλκου, *Λυχνάρια με παραστάσεις από το επισκοπικό συγκρότημα στις Λουλουδιές Πιερίας, Θεσσαλονικέων Πόλις 2* (2000), σσ. 127-134.
- Χουλιάρá-Ράιου, Μελισσοκομικές πληροφορίες:** Ε. Χουλιάρá-Ράιου, *Μελισσοκο-*

μικές πληροφορίες από τους ελληνικούς παπύρους, στο: *Η μέλισσα και τα προϊόντα της*, σσ. 72-103.

Χρήστου κ.άλ., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Δ΄: Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους* (Σ. Πελεκανίδης, Π. Κ. Χρήστου, Χρυσάνθη Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδάς), σειρά Α΄: Εικονογραφημένα χειρόγραφα (παραστάσεις, επίτιτλα, αρχικά γράμματα), τ. Δ΄: Μ. Βατοπεδίου, Μ. Ζωγράφου, Μ. Σταυρονικήτα, Μ. Ξενοφώντος, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979.

Ωδή στην Ελιά: Ωδή στην Ελιά (συλλογικό έργο), Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Γενική Γραμματεία Ολυμπιακών Αγώνων, Αθήνα 2004.

Abadie-Reynal, Sodini, Thasos: C. Abadie-Reynal, J. P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos. Alikí, Delkos, fouilles anciennes*, Ecole française d'Athènes, Études thasiennes, 13, Παρίσι 1992.

Agustoni, Ex pavone lux: C. Agustoni, Ex pavone lux, στο: Chrzanovski, *Lychological Acts 1*, σσ.15-16, πίν. 1-3.

Åkeström-Hougen, Hunting Mosaics: G. Åkeström-Hougen, *The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos*, Στοκχόλμη 1974.

Aladžov, Osvetitelni: Ž. Aladžov, Osvetitelni tela ot Veliki Preslav, *Archeologija Sof 2-3* (1996), σσ. 79-83.

Alicu, Lampes dans la Dacie: D. Alicu, L' evolution de la production de lampes dans la Dacie intra-carpatique, depuis l'antiquité classique jusqu' au debut du Moyen-âge, Ανακοίνωση στο: Dark Ages.

Alliata, Ceramica bizantina: E. Alliata, Ceramica bizantina e omayyade di 'Uyum Musa, *LA 40* (1990), σσ. 247-261.

Althaus, Sutcliffe, Byzantium: F. Althaus, M. Sutcliffe (επιμ.), *The Road to Byzantium: Luxury Arts of Antiquity*, Fontana, Λονδίνο 2006.

Andaloro, De Mahomet à Charlemagne: M. Andaloro κ.άλ., *La méditerranée et l'art de Mahomet à Charlemagne*, Citadelles & Mazenod, Παρίσι 2001.

Angelov, Imperial Ideology: D. Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2007.

Anselmino, Pavolini, Terra sigillata: lucerne: L. Anselmino, C. Pavolini, Terra sigillata: lucerne, στο: *Enciclopedia dell' Arte Antica, Atlante delle forme ceramiche*, 1, Ρώμη 1981, σσ. 184-207.

Antonaras, Philippi: A. Antonaras, Early Christian Glass Finds from the Museum Basilica, Philippi, *JGS 49* (2007), σσ. 47-56.

Arsen'eva, Svetil'niki Tanaisa: T. M. Arsen'eva, *Svetil'niki Tanaisa*, Μόσχα 1988.

Aßkamp κ.άλ., Luxus und Dekadenz: R. Aßkamp, J. Christiansen, H. Kenzler, L. Wamser, *Luxus und Dekadenz: Romisches Leben am Golf von Neapel*, Archäologische Staatssammlung München, Bremer Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte, Westfälisches Romermuseum Haltern, Museum Het Valkhof Nijmegen, P. von Zabern, Μάιντς 2007.

Atasoy, Bronze lamps II: S. Atasoy, Bronze lamps in the Istanbul Archaeological Museum, Ανακοίνωση, στο: 2nd International Congress on Ancient Lighting Devices, Ζαλάου, Κλουζ-Ναπόκα (Ρουμανία), 13 -18 Μαΐου 2006.

Atasoy, Bronze lamps: S. Atasoy, *Bronze Lamps in the Istanbul Archaeological Museum*, An Illustrated Catalogue, BAR International Series 1436, Οξφόρδη 2005.

Athos. Monastic Life: *Athos. Monastic Life on the Holy Mountain*, Κατάλογος Έκθεσης, Helsinki City Art Museum, Art Museum Tennis Palace, Maahenki Ltd, Ελσίνκι 2006.

Au fil du Nil: Au fil du Nil: couleurs de l'Égypte ancienne, Κατάλογος Έκθεσης, Ναυτ, Musée Dobrée, 19 Οκτωβρίου 2001 - 20 Ιανουαρίου 2002, Παρίσι 2001.

Aubert, Nicolaïdes, Céramiques byzantines: C. Aubert, A. Nicolaïdes, Céramiques

- byzantines et four à barres médiéval de la Place des Martyrs à Beyrouth, στο: G. Démians d' Archimbaud (επιμ.), *La céramique médiévale en Méditerranée, Actes de VIe Congrès de l'AIECM 2*, Αιξ-αν-Προβάνς 13-18 Νοεμβρίου 1995), Narration Editions, Αιξ-αν-Προβάνς, Νοέμβριος 1997, σσ. 239-242.
- Bacchelli, Pasqualucci, Crypta Balbi:** B. Bacchelli, R. Pasqualucci, Lucerne dal contesto di VII secolo della Crypta Balbi, στο: L. Saguì (επιμ.), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo*. τ. I: *Relazioni*, Ρώμη 1998, σσ. 343-350.
- Baer, Metalwork:** E. Baer, *Metalwork in Medieval Islamic Art*, Albany: State University of New York, Νέα Υόρκη 1983.
- Bagatti, Incensieri:** B. Bagatti, Incensieri e portalucerne fittili in Palestina nei secoli II-VII, *RACr* 48 (1972), σσ. 35-41.
- Bailey, Decade of publication:** D. M. Bailey, Lamps Metal, Lamps Clay: A Decade of Publication, *JRA* 4 (1991), σσ. 51-62.
- Bailey, Lamps I:** D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, I. Greek, Hellenistic, and Early Roman Pottery Lamps*, Published for the Trustees of the British Museum by British Museum Publications, Λονδίνο 1975.
- Bailey, Lamps III:** D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, III. Roman Provincial Lamps*, Published for the Trustees of the British Museum by British Museum Publications, Limited, Λονδίνο 1988.
- Bailey, Lamps of Metal:** D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, IV. Lamps of Metal and Stone, and Lampstands*, Λονδίνο 1996.
- Bailey, Pottery Lamps. Roman crafts:** D. M. Bailey, *Pottery Lamps*, στο: Strong, Brown, *Roman crafts*, σσ. 93-103.
- Bailey, Pottery Lamps:** D.M. Bailey, *Greek and Roman Pottery Lamps*, The Trustees of the British Museum, Λονδίνο 1972.
- Bailey, Sidi Khrebish:** D. M. Bailey, *The Lamps*, τ. 3.2, του: J.A. Lloyd (επιμ.) Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice), Τρίπολη 1985.
- Bakirtzis, céramique médiévale:** Ch. Bakirtzis (επιμ.), *Actes de VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée*, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999, Αθήνα 2003.
- Bakirtzis, Didymoteichon:** Ch. Bakirtzis, Didymoteichon: un centre de céramique post-byzantine, *Balkan Studies* 21 (1980), σσ. 147-153.
- Bakirtzis, Imports, exports:** Ch. Bakirtzis, Imports, exports and autarky in Byzantine Thessalonike from the seventh to the tenth century, στο: J. Henning (επιμ.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, τ. 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans, Walter de Gruyter, Βερολίνο, Νέα Υόρκη 2007, σσ. 89-118.
- Bakker, In servition luminum:** M. Bakker, *In servition luminum. Het Liber Pontificalis en de verlichting*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Λέιντεν 1988.
- Baldini-Lippolis, Domus:** I. Baldini-Lippolis, *La Domus Tardoantica: Forme e Rappresentazioni dello Spazio Domestico nelle Citta del Mediterraneo*, Università degli studi di Bologna, Dipartimento di Archeologia, Studi e Scavi 17, Μπολόνια 2002.
- Ballance, Boardman, Corbett, Hood, Byzantine Emporio:** M. Ballance, J. Boardman, S. Corbett, S. Hood, *Excavations in Chios 1952 - 1955. Byzantine Emporio*, The British School of Archaeology at Athens, Supplementary τ. 20, Λονδίνο 1989.
- Balty, Guide d'Apamée:** J. Ch. Balty, Guide d'Apamée, fotogr. de Jean Ch. Balty et Wilfried Van Rengen, Βρυξέλλες: Centre belge de recherches archéologiques à Apamée de Syrie, De Boccard, Παρίσι 1981.
- Balty, Mosaïques antiques:** J. Balty (Φωτογραφίες του J. Ch. Balty), *Mosaïques antiques de Syrie*, Βρυξέλλες: Centre belge de recherches archéologiques à Apamée de Syrie, De Boccard, Παρίσι 1977.
- Baratte, Argenterie:** F. Baratte (επιμ.), *Argenterie romaine et byzantine, Πρακτικά Στρογγυλής Τράπεζας, Παρίσι, 1983*, De Boccard, Παρίσι 1988.
- Baratte, Përzhita, Peca:** F. Baratte, L. Përzhita, La lampe de Peca (Albanie), *CA* 48, (2000), σσ. 19-33.
- Baratte, Puppit:** F. Baratte, Note à propos d'un trésor de vaisselle de bronze d'époque

- byzantine découvert à Pupput (Tunisie), *CA 46* (1998), σσ. 73-80.
- Bardzieva-Trajkovska, St. Panteleimon at Nerezi:** D. Bardzieva-Trajkovska, *Panteleimon at Nerezi: fresco painting*, Sigmappres, Σκόπια 2004.
- Barkóczi, Pannonische Glasfunde:** L. Barkóczi, *Pannonische Glasfunde in Ungarn*, Βουδαπέστη 1988.
- Barney, Lewis κ.άλ., Etymologies of Isidore:** S. A. Barney, W. J. Lewis κ.άλ., (μτφρ.) με τη συνεργασία της M. Hall, *Isidorus, episcopus Hispalensis. Origines: The etymologies of Isidore of Seville*, Κέμπριτζ, Νέα Υόρκη 2006.
- Barovier Mentasti, Glass:** R. Barovier Mentasti κ.άλ. (επιμ.), *Glass throughout Time : History and Technique of Glassmaking from the Ancient World to the Present*, Skira, Μιλάνο 2003.
- Barraud, Bonifay, Dridi, Pichonneau, L'industrie céramique:** D. Barraud, M. Bonifay, F. Dridi, J. F. Pichonneau, *L'industrie ceramique de l' Antiquite tardive*, στο: H. Ben Hassen και L. Maurin (επιμ.), *Uthina (Oudhna), La decouverte d' une ville antique de Tunisie*, Ausonius-Publications, Μπορντώ, Παρίσι, Τύνιδα, 1998, σσ. 139-167.
- Bass, van Doorninck, Serçe Liman:** G. F. Bass, F. H. van Doorninck Jr., *An 11th century shipwreck at Serçe Liman, Turkey*, *The International Journal of Nautical Archaeology* 7.2 (1978), σσ. 119-132.
- Baur, Glassware:** P. V. C. Baur, *Glassware*, στο: C. H. Kraeling (επιμ.), *Gerasa: City of the Decapolis*, New Haven, American Schools of Oriental Research 1938, σσ. 505-546.
- Bayle, Étude sur Prudence:** A. Bayle (μτφρ. και σημειώσεις), *Étude sur Prudence suivie du Cathemerinon traduit et annoté*, Bray, Παρίσι 1860. URL: <http://remacle.org/bloodwolf/eglise/prudence/cathemerinon.htm> / 11 Απριλίου 2009.
- Bedello Tata, Scena di sacrificio:** M. Bedello Tata, *Scena di sacrificio a Ercole*, στο: Bisconti, Gentili, *Arte paleocristiana*, σ. 107, αρ. 3.
- Bémont, Chew, Lampes en terre cuite:** C. Bémont, H. Chew, *Musée d'archéologie nationale de Saint-Germain-en-Laye: lampes en terre cuite*, Réunion des musées nationaux, Παρίσι 2007.
- Bémont, Chrzanovski, Gaule romaine:** C. Bémont, L. Chrzanovski, *La Gaule romaine et post-romaine: quelles pistes lychnologiques à suivre?*, Ανακοίνωση στο: Dark Ages.
- Ben Abed, Tunisian mosaics:** A. Ben Abed, *Tunisian mosaics: treasures from roman Africa*, Conservation and Cultural Heritage 7, Getty Publications Institute, Λος Άντζελες 2006.
- Bénazeth, Metal:** D. Bénazeth, *L'art du métal au début de l'ère chrétienne: musée du Louvre*, catalogue du département des antiquités égyptiennes, Réunion des musées nationaux, Παρίσι, 1992.
- Bénazeth, Rutschowskaya, L'art copte en Égypte:** D. Bénazeth, M. H. Rutschowskaya (επιμ.), *L'art copte en Égypte. 2000 ans de christianisme*, Κατάλογος Έκθεσης, Παρίσι, Institut du monde arabe, Μάιος-Σεπτέμβριος 2000, Gallimard, Παρίσι, 2000.
- Beretta, Di Pasquale, Verre:** M. Beretta, G. di Pasquale (επιμ.), *Le verre dans l'empire Romain. Arts et sciences*, Κατάλογος Έκθεσης, Παρίσι, Cite des sciences et de l'industrie, 31 Ιανουαρίου - 27 Αυγούστου 2006, Giunti, Cité des sciences et de l' industrie, Παρίσι 2006.
- Bergman, Oliver, Ancient Glass:** S. M. Bergman, A. Oliver Jr., *Ancient Glass in the Carnegie Museum of Natural History*, Published by Carnegie Museum of Art, Πίττσμπουργκ 1980.
- Bianchi Bandinelli, Rome:** R. Bianchi Bandinelli, *Rome. The Late Empire, Roman Art A.D. 200-400*, George Braziller, Νέα Υόρκη 1971.
- Biddle, Tomb of Christ:** M. Biddle, *The Tomb of Christ*, Stroud (Glos), Sutton Publishing, Gloucestershire 1999.
- Bikić, Pottery from Belgrade:** V. Bikić, *Medieval Pottery from Belgrade*, Βελιγράδι

- 1994.
- Bille, Sørensen, Anthropology of Luminosity:** M. Bille, T. Flohr Sørensen, An Anthropology of Luminosity. The Agency of Light, *Journal of Material Culture* 12.3 (2007), σσ. 263-284.
- Bisconti, Gentili, Arte paleocristiana:** G. Bisconti, G. Gentili, *La rivoluzione dell' imagine. Arte paleocristiana tra Roma e Bisanzio*, Κατάλογος Έκθεσης, Βιτσέντζα, Gallerie di Palazzo Leoni Montanari, 8 Σεπτεμβρίου-18 Νοεμβρίου 2007, Silvana Editoriale, Μιλάνο 2007.
- Bitterli-Waldvogel, Lumières et éclairage:** Th. Bitterli-Waldvogel, Lumières et éclairage des châteaux-forts, στο: Chrzanovski, Kaiser, *Dark ages*, σσ. 67-70, εικ. στις σσ. 63-66 (στα γερμανικά στις σσ. 59-62 με τον τίτλο Licht und Beleuchtung in Burgen).
- Bizancio en España:** *Bizancio en España. De la Antigüedad tardía a El Greco*. Κατάλογος Έκθεσης, Μαδρίτη, Museo Arqueológico Nacional, Απρίλιος-Ιούλιος 2003, Ministerio de Educacion, Cultura y Deporte, Μαδρίτη 2003.
- Blanchard-Lemée κ.άλ., Sols de l'Afrique romaine:** M. Blanchard-Lemée, M. Ennaïfer, H. και L. Slim (κείμενα), G. Mermet (φωτογραφίες), *Sols de l'Afrique romaine: mosaïques de Tunisie*, Nationale, Παρίσι 1995.
- Blason-Scarel, Attila:** S. Blason-Scarel, Gruppo archeologico aquileiese (επιμ.), *Attila e gli unni: mostra itinerante*, L' Erma di Bretschneider, Ρώμη 1995.
- Bonifay, Céramique romaine tardive d'Afrique:** M. Bonifay, *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR International series 1301, Archaeopress ΟΞ-φόρδη 2004.
- Bonifay, Céramiques africaines:** M. Bonifay, Avancées dans l' étude des céramiques africaines de l' Antiquité tardive (IIle-VIle s.), στο: Παπανικόλα-Μπακιριτζή, Κουσουλάκου, *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας*, τ. Α', σσ. 37-64.
- Bonifay, Lampes africaines:** M. Bonifay, Observations sur la typologie des lampes africaines (IIe-VIle siècle), στο: Chrzanovski, *Lychnological Acts 1*, σσ. 31-38, πίν. 12-16.
- Borgetto, Lampes:** L. Borgetto, Les lampes des premiers chrétiens, *Dossiers d'Archéologie 19: Catacombes juives et chrétiennes* (Δεκέμβριος 1976), σσ. 100-109.
- Boschkov, Peinture:** A. Boschkov, *La peinture bulgare. Des origines au XIXe Siècle*, Verlag Aurel Bongers, Ρέκλινγκχουζεν 1974.
- Bostock, Riley, The Natural History:** J. Bostock, H. T. Riley (επιμ. και μτφρ.), *The Natural History. Pliny the Elder*, Taylor and Francis, Λονδίνο 1855. Βλ. και URL: <http://www.perseus.tufts.edu/> Ιούλιος 2010.
- Böttger, Kaiserzeitlichen Lampen:** B. Böttger, *Die Kaiserzeitlichen Lampen vom Kerameikos (Kerameikos XVI)*, Μόναχο 2002.
- Bouras, Byzantine Lighting Devices:** L. Bouras, Byzantine Lighting Devices, Akten II/3 der XVI internationaler Byzantinistenkongreß, Βιέννη 4-9 Οκτωβρίου 1981, *JÖB* 32/3 (1981), σσ. 479-491.
- Bouras, Candelabra:** L. Bouras, Three Byzantine Bronze Candelabra from the Grand Lavra Monastery and Saint Catherine's Monastery in Sinai, *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), Αθήνα 1991, σσ. 19-26.
- Bouras, Parani, Lighting in Early Byzantium:** L. Bouras, M. Parani, *Lighting in Early Byzantium*, *Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications* 11, Dumbarton Oaks Research Library & Collection, Ουάσινγκτον 2009.
- Bovon, Lampes d'Argos:** A. Bovon, *Les lampes d'Argos*, *ÉtPélop* 5 (1966).
- Boyd, Mango, Silver Plate:** S. A. Boyd, M. Mundell Mango (επιμ.), *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-Century Byzantium*, *Πρακτικά Συμποσίου (οργανώθηκε από τους S. A. Boyd, M. Mundell Mango, και G. Vikan)*, 16-18 Μαΐου 1986, *The Walters Art Gallery, Baltimore και Dumbarton Oaks, Washington, D.C.*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Ουάσινγκτον 1992.
- Boyd, Metropolitan:** S. A. Boyd, A "Metropolitan" Treasure from a Church in the Provinces: An Introduction to the Study of the Sion Treasure, στο: Boyd, Mango,

- Silver Plate*, σσ. 1-34.
- Boyd, Service of the Liturgy:** S. A. Boyd, *Art in the Service of the Liturgy: Byzantine Silver Plate*, στο: Safran, *Heaven on Earth*, σσ.152-185.
- Boyd, Sion Treasure:** S. A. Boyd, *A Bishop's Gift: Openwork Lamps from the Sion Treasure*, στο: Baratte, *Argenterie*, σσ. 191-209.
- Brastad-Bernhardt, Soapstone lamps:** H. Brastad-Bernhardt, *Soapstone lamps and hearth from medieval Trondheim*, στο: Chrzanovski, *Lychnological Acts 1*, σσ. 39-41, πίν. 17-18.
- Brentjes, Kunst des Mittelalters:** B. Brentjes, S. Mnazakanjan, N. Stepanjan (συγγραφείς) και K. G. Beyer, W. S. Chatschaturian, M. W. Mesenzew (φωτογράφοι), *Kunst des Mittelalters in Armenien: Kulturgeschichte, Architektur, Plastik, Wandmalerei, Buchmalerei, angewandte Kunst*, Union Verlag, Βερολίνο 1981.
- Broneer, Corinth:** O. Broneer, *Corinth τ. IV, II: Terracotta Lamps*, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη 1930.
- Broneer, Isthmia:** O. Broneer, *Isthmia, 3.Terracotta lamps*, Πρίνστον 1977.
- Bruneau, Lampes corinthiennes (II):** P. Bruneau, *Lampes corinthiennes (II)*, *BCH* 101.1 (1977), σσ. 249-295.
- Bruneau, Lampes corinthiennes:** P. Bruneau, *Lampes corinthiennes*, *BCH* 95.2 (1971), σσ. 437-501.
- Buckton, Byzantium:** D. Buckton (επιμ.), *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture*, Κατάλογος Έκθεσης, Λονδίνο, British Museum, Λονδίνο 1994.
- Budde, Mosaiken:** L. Budde, *Antike Mosaiken in Kilikien*, 2 τόμοι, Bongers, Ρέκλιγγκχαουζεν 1969-72.
- Büll, Vom Wachs:** P. R. Büll, *Vom Wachs. Hoehster Beiträge zur Kenntnis der Wächse*, Φραγκφούρτη 1968.
- Burdajewicz, Mlynarczyk, Liturgical Furniture:** M. Burdajewicz, J. Mlynarczyk, *Elements of the Liturgical Furniture in an 8th century Church (NWC) in Hippos (Susita)*, Israel, Series Byzantina IV, Wydawnictwo Neriton, Βαρσοβία 2006, σσ. 9-37.
- Burresi, Caleca, Cimabue:** M. Burresi, A. Caleca (επιμ.), *Cimabue a Pisa. La pittura pisana del Duecento da Giunta a Giotto*, Pacini editore, Πίζα 2005.
- Bussière, Algerie:** J. Bussière, *Lampes antiques d'Algerie*, Monographies Instrumentum 16, Monique Mergoïl, Μοντανιάκ 2000.
- Bussière, Lampes antiques d'Algérie II:** J. Bussière, *Lampes antiques d'Algérie II. Lampes tardives et lampes chrétiennes*, Monographies Instrumentum 35, Monique Mergoïl, Ρέκλιγγκχαουζεν 2007.
- Butler, Hagia Sophia:** L. E. Butler, *Hagia Sophia's Nave Cornices as Elements of its Design and Structure*, στο: R. Mark, A. Ş. Çakmak (επιμ.), *Hagia Sophia from the Time of Justinian to the Present*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1993, σσ. 57-77.
- Byzanz. Das Licht aus dem Osten:** C. Stiegemann (επιμ.), *Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*, Κατάλογος Έκθεσης, Πάντερμπορν, Erzbischöflichen Diözesanmuseum Paderborn, Verlag Philipp von Zabern, Μάιντς 2001.
- Byzanz. Pracht und Alltag:** *Byzanz. Pracht und Alltag*, Κατάλογος Έκθεσης, Βόννη, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 26 Φεβρουαρίου - 13 Ιουνίου 2010, Hirmer Verlag, Μόναχο 2010.
- Cambi, Marin, ACTA XIII CIAC:** N. Cambi, E. Marin (επιμ.), *Radovi XIII Međunarodnog Kongresa za starokršćansku arheologiju*, Σπλίτ, Πόρετς 25 Σεπτεμβρίου-1 Οκτωβρίου 1994 [*Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae II*], Σπλίτ, Βατικανό 1998
- Campbell, Malcove:** S. Campbell (επιμ.), *The Malcove Collection, A Catalogue of the Objects in the Lillian Malcove Collection of the University of Toronto*, University of Toronto Press, Τορόντο, Μπούφαλο, Λονδίνο 1985.
- Čanak-Medić, Lanterns:** M. Čanak-Medić, *Lanterns and Original Paschal Rituals in the Saviour's Church in Žižča and their Antique Sources*, στο: Radulović (επιμ.), *Pa-*

- pers of the Third Yugoslav Byzantine Studies Conference*, σσ. 225-236.
- Candles and Lamps:** The Candles and Lamps of Antiquity, *Journal of the Society of Arts* αναδημοσιευμένο από την εφημερίδα *The New York Times*, 12 Αυγούστου 1883. Βλ. και URL: <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?res=9A02E6DF133BE033A25751C1A96E9C94629FD7CF> /Ιούλιος 2010.
- Canniffe, *Politics of the piazza*:** E. Canniffe, *The politics of the piazza: the history and meaning of the Italian square*, Design and the built environment series, Ashgate Publishing, Αλντερσότ 2008.
- Cannuyer, *Égypte copte*:** C. Cannuyer, *L'Égypte copte: Les Chrétiens du Nil*, Gallimard, Institut du Monde Arabe, Παρίσι 2000.
- Carandini, Ricci, de Vos, *Piazza Armerina*:** A. Carandini, A. Ricci, M. de Vos, *Filosofiana. La villa di Piazza Armerina. Immagine di un aristocratico romano al tempo di Costantino*, Παλέρμιο 1982.
- Carboni, *Glassware*:** S. Carboni, "Glassware", στο: Meri, *Medieval Islamic Civilization*, σσ. 297-298.
- Casagrande, Ceselin, *Vetri antichi*:** C. Casagrande, F. Ceselin, *Vetri antichi delle province di Belluno, Treviso e Vicenza*, Βενετία, 2003.
- Catholic Church, *Die Exultetrolle*:** Catholic Church, *Die Exultetrolle: Codex Barberini Latinus 592*, Belser, Ζυρίχη 1988.
- Caubet, Hermary, Karageorghis, *Art antique de Chypre*:** A. Caubet, A., A. Hermary, and V. Karageorghis, *Art antique de Chypre au Musée du Louvre: du Chalcolithique à l'époque romaine*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 1992.
- Caumont, *Cours d'antiquités*:** A. de Caumont, *Cours d'antiquités monumentales, professé à Caen: histoire de l'art dans l'ouest de la France depuis les temps les plus reculés jusqu'au 17 siècle*, τ. 6, Λανς 1831.
- Cazes, Ugaglia, *Musée Saint-Raymond*:** D. Cazes, E. Ugaglia, *Le musée Saint-Raymond: musée des antiques de Toulouse*, Somogy, Παρίσι 1999.
- Chatzidakis, *Mosaics*:** M. Chatzidakis (επιμ.), *Byzantine Art in Greece: Mosaics - Wall Paintings*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1997.
- Chevalier, *Dalmatie*:** P. Chevalier, *Les luminaires paléochrétiens de Dalmatie romaine*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 90-91 (1997-1998), σσ. 161-199.
- Chichurov, *Cherson*:** I. S. Chichurov, *Byzantine Cherson: Catalogue of the exhibition. Academy of Sciences of the USSR*, Κατάλογος Έκθεσης για το XVIII International Congress of Byzantine Studies, The Organising Committee of the XVIIIth International Congress of Byzantine Studies, Μόσχα 1991.
- Choné, *Georges de La Tour*:** P. Choné, *Georges de La Tour: Un peintre lorrain au XVIIe siècle*, Παρίσι 1996.
- Christentum am Nil*:** *Koptische Kunst: Christentum am Nil*, Κατάλογος Έκθεσης, Έσσην, Villa Hügel, 3 Μαΐου έως 15 Αυγούστου 1963, Krupp, Έσσην 1963.
- Chrzanovski, *Collection Zakos*:** L. Chrzanovski, *L'éclairage artificiel dans le monde byzantin et le luminaire de la collection Zakos* (υπό δημοσίευση).
- Chrzanovski, Kaiser, *Dark ages*:** L. Chrzanovski, P. Kaiser (επιμ.), *Dark ages? Licht im Mittelalter/L'éclairage au moyen âge*, Κατάλογος Έκθεσης, Όλτεν, Historisches Museum Olten, Edizioni Et, Μιλάνο 2007.
- Chrzanovski, *Lumière! Millau*:** L. Chrzanovski, *Lumière! L'éclairage dans l'antiquité*, Κατάλογος Έκθεσης, Μιλιά, Musée de Millau, Νοέμβριος 2006 - Απρίλιος 2007, Édition internationale, Μιλάνο 2006.
- Chrzanovski, *Lumière! Nyon*:** L. Chrzanovski (επιμ.), *Lumière! L'éclairage dans l'antiquité*, Κατάλογος Έκθεσης, Νιόν, Musée romain de Nyon, 15 Μαΐος 2003-30 Απρίλιος 2004, Μιλάνο 2003.
- Chrzanovski, *Lumières antiques*:** L. Chrzanovski, *Lumières antiques. Les lampes à huile du Musée Romain de Nyon*, Μιλάνο 2000.
- Chrzanovski, *Lychnological Acts 1*:** L. Chrzanovski (επιμ.), *Lychnological Acts 1. Actes du 1er Congrès international d'études sur le luminaire antique*, Nyon-Γενεύη, 29 Σεπτεμβρίου – 4 Οκτωβρίου 2003, Monographies Instrumentum 31,

Μοντανιάκ 2005.

- Chrzanovski, *Nouveautés Lychnologiques*:** L. Chrzanovski (επιμ.), *Nouveautés Lychnologiques/ Lychnological News*, Chaman Editions, Νοσστέλ 2003.
- Chrzanovski, *Panorama*:** L. Chrzanovski, Le lucerne: panorama di situazione nelle varie regioni dell'Impero (υπό δημοσίευση).
- Chrzanovski, Sandoz, Piccamiglio, Rémy, *Lampes et monnaies*:** L. Chrzanovski, C. Sandoz, A. Piccamiglio, B. Rémy, *Lampes et monnaies romaines de Carthage. Catalogue de la collection Dr. A. Devant. Musée de Viuz-Faverges*, Φαβέρζ 2000.
- Chrzanovski, Zhuravlev, *Lamps from Chersonesos*:** L. Chrzanovski, D. Zhuravlev, *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum - Moscow*, Studia Archaeologica 94, L' Erma di Bretschneider, Ρώμη 1998.
- Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*:** L. Chrzanovski, L'illuminazione artificiale nel mondo tardoantico, *Dacia* 50 (2006), σσ. 361-388.
- Cicikova, *Lampes paléobyzantines*:** M. Cicikova, Lampes paléobyzantines de Novae, στο: *The Limes on the Lower Danube, from Diocletianus till Heraclius, International Conference at Svishtov*, Βουλγαρία, 1-5 Σεπτεμβρίου 1998, Σόφια 1999, σσ. 105-110.
- Cierges, *bougies et rouleaux de cire*:** Cierges, bougies et rouleaux de cire, στο: Chrzanovski, Kaiser, *Dark ages*, σσ. 202-207, εικ. στις σσ. 187-201 (στα γερμανικά στις σσ. 181-186 με τον τίτλο Zur Bienenwachskultur).
- Cilento, Burgarella, *Sizilien*:** A. Cilento, F. Burgarella (εισαγωγή), *Das byzantinische Sizilien und Süditalien*, M. Imhof, Αγία Πετρούπολη 2006.
- Clugnet, *Dictionnaire*:** Léon Clugnet, *Dictionnaire Grec-Français des noms liturgiques en usage dans l' Église Grecque*, Παρίσι 1895.
- Coche de La Ferte, *Byzantinische Kunst*:** E. Coche de La Ferte, *Byzantinische Kunst*, Herder, Φράιμπουργκ 1982.
- Cockerel, *Il Bambino Gesu*:** N. Cockerel, *Il Bambino Gesù, Italienische Jesuskindfiguren aus drei Jahrhunderten Sammlung Hiky Mayr*, Κατάλογος Έκθεσης, Βιέννη, Palais Harrach, Freyung 3, I. Stock, 25 Νοεμβρίου 1998 – 31 Ιανουαρίου 1999, Βιέννη 1998.
- Constantinides, *Images*:** E.C. Constantinides, *Images from the Byzantine periphery: studies in iconography and style*, Alexandros Press, Λέιντεν 2007.
- Constantinides, *Panagia Olympiotissa*:** E. C. Constantinides, *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly*, 2 τόμοι, Publications de l' Institut Canadien d' Archéologie à Athènes. Publications of the Canadian Archaeological Institute at Athens. αρ. 2, Αθήνα 1992.
- Cooke, *Lighting in America*:** Lawrence S. Cooke, *Lighting in America*, Universe Books, Νέα Υόρκη 1972.
- Cool, *Sedeinga*:** H. E. M. Cool, Sedeinga and the Glass Vessels of the Kingdom of Meroe, *Annales du 13e congres de l'AIHV*, Άμστερνταμ 1996.
- Cormack, Vassilaki, *Byzantium*:** R. Cormack, M. Vassilaki, *Byzantium 330-1453*, Κατάλογος Έκθεσης, Λονδίνο, Royal Academy of Arts, 25 Οκτωβρίου 2008 - 22 Μαρτίου 2009, Royal Academy of Arts, Λονδίνο 2008.
- Čornacov, *Bois*:** D. Čornacov, *La creation des sculpteurs sur bois miaques dans les regions des Balkans à la fin du XVIIIe et au XIX siecle*, Πρίλεπ 1986.
- Cortonesi, *L' olivo*:** A. Cortonesi, L' olivo nell' Italia medievale, *Reti Medievali Rivista* 6, (2005/2) (Ιούλιος-Δεκέμβριος), Firenze University Press. Βλ. URL: http://www.storia.unifi.it/_RM/rivista/saggi/Cortonesi.htm/Δεκέμβριος 2010.
- Cortopassi, *Mèches*:** R. Cortopassi, Mèches de lampe trouvées a Baouit, Ανακοίνωση στο: 2nd International Congress on Ancient Lighting Devices, Ζαλάου, Κλουζ-Ναπόκα (Ρουμανία) 13 -18 Μαΐου 2006.
- Couleurs de Tunisie: Couleurs de Tunisie. 25 siècles de céramique*,** Κατάλογος Έκθεσης, Παρίσι, Institut du Monde Arabe, 13 Δεκεμβρίου 1994- 26 Μαρτίου 1995, Librairie Michel DESCOURS - Livres d'art, Παρίσι 1994.
- Crippa, Zibawi, *L' art paleochretien*:** M. A. Crippa, M. Zibawi, *L' art paleochretien: Des Origines a Byzance*, Editions Zodiaque Desclee de Brouwer, Παρίσι 1998.

- Crisafulli, Nesbitt, St. Artemios:** V. S. Crisafulli, J. W. Nesbitt, *The Miracles of St. Artemios: a Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh Century Byzantium*, Brill, Λέιντεν, Νέα Υόρκη 1997.
- Crowfoot, Harden, Glass Lamps:** G. M. Crowfoot, D. B. Harden, *Early Byzantine and Later Glass Lamps*, *JEA* 17 (1931), σσ. 196-208.
- Cunningham, Rebull, Dolç, Llibre de les corones:** M. P. Cunningham, N. Rebull, M. Dolç (μτφρ.), *Llibre de les corones*, τ. I, Fundació Bernat Metge, Βαρκελώνη 1984.
- Curatola, Arte islamica in Italia:** G. Curatola (επιμ.), *Eredità dell'Islam: arte islamica in Italia*, Κατάλογος Έκθεσης, Βενετία, Palazzo Ducale, 30 Οκτωβρίου 1993 - 30 Απριλίου 1994, Silvana Editoriale, Μιλάνο 1993.
- Cutler, Nesbitt, Arte bizantina:** A. Cutler, J. W. Nesbitt, *L'arte bizantina e il suo pubblico*, Τορίνο, 1986.
- Cutler, Spieser, Byzance:** A. Cutler, J. M. Spieser, *Byzance Médiévale 700 - 1204*, Gallimard, Παρίσι 1996.
- Cvjetičanin, Glazed Pottery:** T. Cvjetičanin, *Late Roman Glazed Pottery. Glazed Pottery from Moesia Prima, Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea and Dardania*, Βελιγράδι 2006.
- D' Adda, Giotto:** R. D' Adda, *Giotto a Padova*, Skira, Μιλάνο 2008.
- Dagron, Patria:** G. Dagron, *Constantinople imaginaire: études sur le recueil des Patria*, Παρίσι 1984.
- Dagron, Urban Economy:** G. Dagron, *The Urban Economy, Seventh–Twelfth Centuries*, στο: Laiou, *Economic History*, σσ. 393-461.
- Dalton, Byzantine Art:** O. Dalton, *Byzantine Art and Archeology*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1991.
- Dark Ages:** Συζήτηση Στρογγυλής Τράπεζας, *Dark Ages? History and archaeology of lighting devices in Continental Europe, from late Antiquity to late Medieval Ages*, Olten (Ελβετία), 24-29 Σεπτεμβρίου 2007.
- Dauphin, Edelstein, Nahariya:** C. Dauphin, G. Edelstein, *L' église Byzantine de Nahariya (Israël)*. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Βυζαντινά Μνημεία 5, Θεσσαλονίκη 1984.
- Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, Art and Holy Powers:** E. Dauterman-Maguire, H. Maguire, Maggie J. Duncan-Flowers (επιμ), *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, Κατάλογος Έκθεσης, Ουρμπάνα Σαμπέιν, Kranert Art Museum of the University of Illinois, 25 Αυγούστου - 1 Οκτωβρίου 1989 και Αν Άρμπορ, The Kelsey Museum of Archeology of Michigan, 27 Οκτωβρίου 1989 - 29 Απριλίου 1990, University of Illinois Press, Ουρμπάνα, Σικάγο 1989.
- Davidson, Corinth:** G. R. Davidson, *The Minor Objects, Corinth. Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, τ. XII, Πρίνστον, Νιού Τζέρσεϊ 1952.
- Davidson-Weinberg, Jalame:** G. Davidson-Weinberg (επιμ.), *Excavations At Jalame: Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*, University of Missouri Press, Κολούμπια 1988.
- De Cartage à Kairouan:** *De Cartage à Kairouan. 2000 ans d' art et d' histoire en Tunisie*, Κατάλογος Έκθεσης, Παρίσι, Musée du Petit Palais, 20 Οκτωβρίου 1982 - 27 Φεβρουαρίου 1983, Παρίσι 1983.
- Delattre, Musée Lavigerie:** R. P. Delattre, *Catalogue du Musée Lavigerie de Carthage*, Παρίσι 1889.
- Delehay, Culte des martyrs:** H. Delehay, *Les origines du culte des martyrs*, *SubsHag.* 20, Βρυξέλλες 1933.
- Demandt, Engemann, Konstantin der Grosse:** A. Demandt, J. Engemann (επιμ.), *Konstantin der Grosse: Geschichte, Archäologie, Rezeption: Internationales Kolloquium vom 10.-15. Oktober 2005 an der Universität Trier zur Landesausstellung Rheinland-Pfalz 2007 "Konstantin der Grosse"*, Schriftenreihe des Rheinischen Landesmuseums Trier 32, Rheinisches Landesmuseum, Τρίερ 2006.

- Demus, Mosaics of Norman Sicily:** O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, Philosophical Library, Νέα Υόρκη 1950.
- Demus, San Marco:** O. Demus, *The Mosaic Decoration of San Marco, Venice*, Dumbarton Oaks, Ουάσινγκτον 1988.
- Deneauve, Lampes de Carthage:** J. Deneauve, *Lampes de Carthage*, CNRS, Études d'Antiquité Africaines, Παρίσι 1969.
- Dennis, Three Byzantine military treatises:** G. T. Dennis, *Three Byzantine military treatises, Anonymous Byzantine treatise on strategy, Campaign organization and tactics*, Dumbarton Oaks, Research Library and Collection, Ουάσινγκτον 1985.
- Diaconescu, Lampen aus Dakien:** A. Diaconescu, Spätromische und frühbyzantinische Lampen aus Dakien, *Ephemeris Napocensis* 5 (1995), σσ. 255-299.
- Diderot, D' Alembert, Recueil de planches:** Diderot et d' Alembert, *Recueil de planches, sur les sciences, les arts libéraux, et les arts mécaniques, avec leur explication*, Briasson, Παρίσι 1762 κ. ε.
- Dipsades:** Dipsades, στο: K. Kilburn (επιμ.), *Lucian*, τ. 6, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη 1959, ανατ. 1968, σσ. 76-84.
- Ditchfield, Culture matérielle:** Ph. Ditchfield, *La culture matérielle médiévale: L' Italie méridionale byzantine et normande*, Collection de l'École française de Rome, École française de Rome, Ρώμη 2007.
- Dix, Jones, Shape of the liturgy:** G. Dix, S. Jones, *The shape of the liturgy*, β' έκδ., Continuum International Publishing Group, Νόρφολκ 2005.
- Djavakhchvili - Abramichvili, Émaux:** A. Djavakhchvili - G. Abramichvili, *L' or et les émaux de Géorgie*, éditions cercle d' art, Παρίσι 1986.
- Djuric, Fresken:** V. J. Djuric, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, Hirmer Verlag, Μόναχο c1976.
- Djurić, Icônes:** V. Djurić, *Icônes de Yougoslavie*, Βελιγράδι, 1961.
- Djurić, Sopoćani:** V. J. Djurić, *Sopoćani*, Veb E. A. Seemann Verlag, Λειψία, 1967.
- Dobbins, Terracotta lamps:** J.J. Dobbins, *Terracotta lamps of the Roman province of Syria*, Av Άρμπορ 1980.
- Dobrevna, Deultum-Debelt:** D. Dobrevna, Lucerne dalle terme romane a Deultum-Debelt (Βουλγαρία), Ανακοίνωση στο: III International Congress of the International Lychnological Asssociation, Χαϊδελημβέργη 21-26 Σεπτεμβρίου 2009.
- Donati, Gentili, Deomene:** A. Donati, G. Gentili (επιμ.), *Deomene, L' imagine dell' orante fra Oriente e Occidente*, Electa, Μιλάνο 2001.
- Donati, Romana Pictura:** A. Donati (επιμ.), *Romana Pictura. La pittura romana dalle origini all' eta bizantina*, Κατάλογος Έκθεσης, Ρίμινι, Palazzi del Podestà e dell' Arengo, 28 Μαρτίου-30 Αυγούστου 1998, Electa, Νάπολη 1998.
- D'Onofrio, Normanni:** M. D'Onofrio (επιμ.), *I Normanni, popolo d'Europa, 1030-1200*, Κατάλογος Έκθεσης, Ρώμη, Palazzo Venezia, 28 Ιανουαρίου - 30 Απριλίου 1994, Centro Europeo di Studi Normanni Marsilio, Βενετία 1994.
- Doutreleau, Didyme l'Aveugle:** L. Doutreleau (επιμ.), *Didyme l'Aveugle sur Zacharie*, 3 τόμοι, Sources Chrétiennes 83, 84, 85, Cerf, Παρίσι 1962.
- Drandaki, Diffusion of Models:** A. Drandaki, From Centre to Periphery and Beyond: the Diffusion of Models in Late Antique Metalwork, Ανακοίνωση στο: XLII Spring Symposium of Byzantine Studies με τίτλο, Wonderful Things: Byzantium through its Art, 20-22 March 2009, Λονδίνο, Kings College London and The Courtauld Institute of Art Somerset House, Strand.
- Du Cange κ.άλ., Glossarium mediae et infimae latinitatis:** Charles Du Fresne Du Cange, G. A. Louis Henschel, Pierre Carpenter, L. Favre, J. Ch. Adelong, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, 10 τόμοι, Léopold Favre, Νιόρτ 1883-1887.
- Du Cange, Glossarium:** Charles Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, I-II, Λυών 1688.
- Du Pasquier, Histoire du verre:** J. du Pasquier, *Histoire du verre. Le moyen Âge*, Massin Editeur, Παρίσι 2005.
- Duchesne, Liber pontificalis:** L. Duchesne, *Le Liber pontificalis: texte, introduction, commentaire*, 3 τόμοι, Παρίσι, 1884-1892.

- Dunand, Lanternes:** F. Dunand, Lanternes gréco-romaines d'Égypte, *Dialogues d'histoire ancienne* (1976), τ. 2, αρ. 1, σσ. 71 – 97.
- Dunn, Small Finds Kourion:** A. Dunn, κεφ. 17 "Small Finds", στο: Megaw, *Kourion*, σσ. 527-554.
- Durand κ.άλ., Sainte Russie:** J. Durand, D. Giovannoni, I. Rapti, assistés de R. Clavier (επιμ.), *Sainte Russie: l'art russe des origines à Pierre le Grand*, Κατάλογος Έκθεσης, Παρίσι, Λούβρο, 5 Μαρτίου - 24 Μαΐου 2010, Musée du Louvre éditions, Somogy, Παρίσι 2010.
- Durand, Armenia sacra:** J. Durand (επιμ.), Armenia sacra. Mémoire chrétienne des Arméniens (IVe-XVIIIe siècle), Κατάλογος Έκθεσης, Παρίσι, Λούβρο, 21 Φεβρουαρίου - 21 Μαΐου 2007, Musée du Louvre Editions, Somogy, Παρίσι 2007.
- Durand, Byzance:** J. Durand, Byzance: *l'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Κατάλογος Έκθεσης, Λούβρο, 3 Νοεμβρίου 1992 - 1 Φεβρουαρίου 1993, Bibliothèque nationale, Éditions de la Réunion des musées nationaux, Παρίσι 1992.
- Duval, Popović, Caričin Grad:** N. Duval, V. Popović (επιμ.), Caričin Grad I. Les basiliques B et J de Caričin Grad, Quatre objets remarquables de Caričin Grad, le trésor de Hajdučka Vodenica, Collection de l'École française de Rome 75, Βελιγράδι-Ρώμη 1984.
- Eastmond, James, Cormack, Icon and Word:** A. Eastmond, L. James, R. Cormack, *Icon and Word: The Power of Images in Byzantium: Studies Presented to Robin Cormack*, Ashgate Publishing Ltd., Αλντερσότ 2003.
- Effenberger κ.άλ., Christen am Nil:** A. Effenberger, M. von Falck, M. Krause, F. Lichtwark, G. Mietke, E. Schwinzer (επιμ.), *Ägypten - Schätze aus dem Wüstensand. Kunst und Kultur der Christen am Nil*, Κατάλογος Έκθεσης, Museum der Stadt Hamm und dem Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst Staatliche Museen zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Βισμπάντεν 1996.
- Effenberger, Kunst und Kultur:** A. Effenberger, *Frühchristliche Kunst und Kultur: von den Anfängen bis zum 7. Jahrhundert*, C.H. Beck, Μόναχο 1986.
- Egeria: Egeria. Mediterranean Medieval Places of Pilgrimage.** Network for the documentation, preservation and enhancement of monuments in the euro-mediterranean area.
- Elbern, Leuchterträger:** V. H. Elbern, Leuchterträger für byzantinische Soldaten, *Aachener Kunstblätter* 50 (1982), σσ. 148-159.
- Ellis, Lighting:** S. Ellis, Lighting in Late Roman Houses, *TRAC 94, Proceedings of the Fourth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, Ντούρχαμ 1994, Οξφόρδη 1994, σσ. 65 – 71.
- Elsner, Projecta casket:** J. Elsner, Visualising women in Late Antique Rome: the Projecta casket, στο: Entwistle, *Through a Glass Brightly*, σσ. 22-36.
- Emery, Kirwan, Royal tombs of Ballana:** W. B. Emery, L. P. Kirwan, *The royal tombs of Ballana and Qustul: mission archéologique de Nubie, 1929-1934*, 2 τόμοι, Government Press, Κάιρο 1938.
- Entwistle, Through a Glass Brightly:** C. Entwistle (επιμ.), *Through a Glass Brightly, Studies in Byzantine and Medieval Art and Archaeology Presented to David Buckton*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2003.
- Eshel, Avshalom-Gorni, Sabbath Lampstand:** H. Eshel, D. Avshalom-Gorni, A Sabbath Lampstand from H. Uza, *Atiqot* 29 (1996), σσ. 57-61 και αγγλική περίληψη στη σ. 111.
- Evangelatou, Symbolism of the Censer:** M. Evangelatou, The Symbolism of the Censer in Byzantine Representations of the Dormition of the Virgin, στο: Maria Vassilaki (επιμ.), Images of the Mother of God: *Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, Ashgate, Λονδίνο 2005 σσ. 117-131.
- Evershed κ.άλ., Fuel:** R. P. Evershed, S. J. Vaughan, S. N. Dudd, J. S. Soles, Fuel for Thought?: Beeswax in Lamps and Conical Cups from Late Minoan Crete, *Antiquity* 71 (1997), σσ. 979-85.
- Fabbri, Lucerne da Classe:** V. Fabbri, Lucerne da Classe: proposta per una tipologia,

- στο: Chrzanovski, *Nouveautés Lychnologiques*, σσ. 49-78.
- Fadić, Vetri tardoantichi:** I. Fadić, I vetri tardoantichi. Il corredo ecclesiastico e la liturgia, στο: Cambi, Marin, ACTA XIII CIAC, τ.ΙΙΙ, σσ. 241-250.
- Feissel, Oeffentliche Strassenbeleuchtung:** D. Feissel, Oeffentliche Strassenbeleuchtung im spätantiken Ephesos, στο: P. Scherrer, H. Täuber, H. Thür (επιμ.), *Steine und Wege*, Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag, Oesterreichisches Archäologisches Institut, Sonderschrift 32, Βιέννη 1999, σσ. 25-30.
- Ferrua, The Unknown Catacomb:** A. Ferrua, *The Unknown Catacomb. A Unique Discovery of Early Christian Art*, Λάναρκ 1991.
- Février, Poinssot, Les cierges et l'abeille:** P. A. Février, C. Poinssot, Les cierges et l'abeille. Note sur l'iconographie du baptistère découvert dans la région de Kélivia (Tunisie), *CA*, 10, 1959, σσ. 149-156.
- Finney, Invisible God:** P. Corby Finney, *The Invisible God. The Earliest Christians on Art*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη 1994.
- Fiocchi-Nicolai κ.άλ., Christian catacombs:** V. Fiocchi-Nicolai, F. Bisconti, D. Mazoleni, *The Christian catacombs of Rome. History, decoration, inscriptions*, Πέγκενσμπουργκ 1999.
- Fioriello, Lucerne medievali:** C. S. Fioriello, Lucerne medievali da Egnazia, *Studi Bitontini 65* (1998), σσ. 39-46.
- Fleiser, Hjort, Rasmussen, Byzantium:** Jens Fleiser, Øystein Hjort, Mikael Bøgh Rasmussen (επιμ.), *Byzantium. Late Antique and Byzantine Art in Scandinavian Collections*, Κατάλογος Έκθεσης, Ny Carlsberg Glyptotek, 1 Ιουνίου - 31 Αυγούστου 1996, Carlsberg, Κοπεγχάγη 1996.
- Fleming, Glass:** Stuart J. Fleming, *Roman Glass. Reflections on Cultural Change*, University of Pennsylvania Museum, Φιλαδέλφεια 1999.
- Floriani-Squarciapino, Premiers chrétiens:** M. Floriani-Squarciapino, Les premiers chrétiens, *Les dossiers de l'archéologie*, αρ. 71, Μάρτιος 1983, σσ. 76-78.
- Fobelli, Paolo Silenziario:** M. L. Fobelli, *Un tempio per Giustiniano: Santa Sofia de Costantinopoli e la Descrizione di Paolo Silenziario*, Παύλος Σιλεντιάριος Εκφρασις του Ναού της Αγίας Σοφίας, Viella, Ρώμη 2005.
- Follmann-Schulz, Römischen Gläser:** A. B. Follmann-Schulz, *Die römischen Gläser im Rheinischen Landesmuseum Bonn*, Rheinland-Verlag GmbH Κολωνία, Βόννη 1992.
- Fonseca, Lavoro agricolo:** C. D. Fonseca, Lavoro agricolo e tempo liturgico, στο: Musca, *Uomo e ambiente*, σσ. 67-87.
- Forbes, Ancient Technology, τ. V:** R. J. Forbes, *Studies In Ancient Technology*, τ. V, Brill, Λέιντεν 1966.
- Forbes, Ancient Technology, τ. VI:** R. J. Forbes, *Studies In Ancient Technology*, τ. VI, Heat and Heating, Refrigeration, Light, Brill, Λέιντεν 1966.
- Forbes, Ancient Technology, τ. VII:** R. J. Forbes, *Studies In Ancient Technology*, τ. VII, Brill, Λέιντεν 1966.
- Forbes, Bitumen Petroleum:** R. J. Forbes, M.N.R.I.E., *Bitumen and Petroleum in Antiquity*, Brill, Λέιντεν 1936.
- Forrest Kelly, Exultet:** T. Forrest Kelly, *The exultet in Southern Italy*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη 1996.
- Foss, Pilgrimage:** C. Foss, Pilgrimage in Medieval Asia Minor, *DOP* 56, (2002), σσ. 129-151.
- Foss, Ayer-Scott, Sardis:** C. Foss, J. Ayer-Scott, Sardis, στο: Laiou, *Economic History*, σσ.616-622.
- Fouchet, L'art de Byzance:** M. P. Fouchet, *L'art de Byzance et de l'Islam*, Elsevier Sequoia, Παρίσι-Βρυξέλλες 1979.
- Foxhall, Κατανάλωση ελαιόλαδου:** L. Foxhall, Οι ανάγκες κατανάλωσης ελαιόλαδου στα σπίτια των πλουσίων της αρχαίας Ελλάδας, στο: *Η Ελιά και το λάδι*, σσ.105-109.
- Foy, Lampes de verre:** D. Foy, Lampes de verre: Antiquité tardive et moyen âge, στο: Chrzanovski, Kaiser, *Dark ages*, σσ. 177-180, εικ. στις σσ. 170-176 (στα γερ-

- μανικά στις σσ. 167-170 με τον τίτλο Spätantike und mittelalterliche Glaslampen).
- Foy, Lampes en verre:** D. Foy, Lampes en verre coniques et à pied tubulaire στο: Chrzanowski, *Lychnological Acts 1*, σσ.107-114.
- Foy, Tunisie:** D. Foy, Le verre antique en Tunisie : l'apport des fouilles récentes tuniso-françaises, *JGS* 45 (2003), σσ. 59-89.
- Foy, Verre a Xanthos:** D. Foy, Une production de verre a Xanthos au début de l' époque byzantine, *Anatolia Antiqua/Eski Anadolu* 15 (2007), σσ. 233-245.
- François, Spieser, Pottery and Glass:** V. François, J. M. Spieser, Pottery and Glass in Byzantium, στο: Laiou, *Economic History*, σσ.593-609.
- Fraser, Beekeeping:** H. Malcolm Fraser, *Beekeeping in Antiquity*, β' έκδ., University of London Press, Λονδίνο 1951.
- Fremersdorf, Römische Geformtes:** F. Fremersdorf, *Römische Geformtes Glas in Köln*, Die Denkmäler des Römischen Köln 6, Κολωνία 1961.
- Frey, Lumières et éclairage:** J. Frey, Lumières et éclairage sacré, dans les sources écrites et illustrées, στο: Chrzanowski, Kaiser, *Dark ages*, σσ. 81-85, εικ. στις σσ. 76-80 (στα γερμανικά στις σσ. 71-75 με τον τίτλο Lampen und Leuchter in mittelalterlichen Kirchen anhand von Schrift-und Bildquellen).
- Frey, Luminaire médiéval:** P. Frey, Luminaire médiéval dans le canton d' Argovie στο: Chrzanowski, Kaiser, *Dark ages*, σσ. 315-316, εικ. στις σσ. 305-314 (στα γερμανικά στις σσ. 303-304 με τον τίτλο Mittelalterliche Beleuchtungsgeräte aus dem Kanton Aargau).
- Gabelić, Starine manastira Lesnova:** S. Gabelić, Starine manastira Lesnova, *Zbornik Srednovekovna Umetnost* 2 (1996), σσ. 107-128.
- Galavaris, Symbolic Use of Lights:** G. Galavaris, Some Aspects of Symbolic Use of Lights in the Eastern Church: Candles, Lamps and Ostrich Eggs, στο: *Byzantine and Modern Greek Studies*, Essays Presented to Sir Steven Runciman, 4, Blackwell, Οξφόρδη 1978, σσ. 69-78.
- Galili, Rosen, Fishing Gear:** E. Galili, B. Rosen, Fishing Gear from a 7th-Century Shipwreck off Dor, Israel, *The International Journal of Nautical Archaeology* 37.1 (2007), σσ. 67-76.
- Gallas, Wessel, Borboudakis, Byzantinisches Kreta:** K. Gallas, K. Wessel, M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Hirmer Verlag, Μόναχο 1983.
- Garcea, Circolazione delle lucerne:** F. Garcea, Appunti sulla produzione e circolazione delle lucerne nel napoletano tra VII ed VIII secolo, *Archeologia Medievale* 14 (1987), σσ. 537-545.
- Garcea, Golfo di Napoli:** F. Garcea, Le produzioni di lucerne fittili nel golfo di Napoli fra tardoantico ed altomedioevo (IV-VIII secolo), *Archeologia Medievale* 26 (1999), σσ. 447-461.
- Garnett, Corinthian lamps:** K. S. Garnett, Late Roman Corinthian lamps from the Fountain of the Lamps, *Hesperia* 44 (1975), σσ. 173-206.
- Gastaldo, Corredi funerari:** G. Gastaldo, I corredi funerari nelle tombe "tardo romane" in Italia settentrionale, στο: G. P. Brogiolo, G. Watachin (επιμ.), *Sepulture tra IV e VIII secolo*, Μάντοβα 1998, σσ. 15-59.
- Gavrilović, Serbian Art:** Z. Gavrilović, *Studies in Byzantine and Serbian Medieval Art*, The Pindar Press, Λονδίνο 2001.
- Gazda, Art of Emulation:** E. K. Gazda, *The Ancient Art of Emulation: Studies in Artistic Originality and Tradition from the Present to Classical Antiquity*, β' έκδ., University of Michigan Press, 2002.
- Gazda, Karanis:** E. K. Gazda, *Karanis: An Egyptian Town in Roman Times. Discoveries of the University of Michigan Expedition to Egypt (1924-1935)*, Av Άρμπορ, Kelsey Museum of Archaeology, Κατάλογος Έκθεσης 1983. Βλ. URL: <http://www.umich.edu/~kelseydb/Exhibits/Karanis83/KaranisExcavation/KaranisExcavation.html> /ανουάριος 2009.
- Geertman, Illuminazione:** H. Geertman, L'illuminazione della basilica paleocristiana secondo il Liber Pontificalis, *RACr* 64 (1988), σσ. 135-160.

- Genito, *Le lucerne antiche***: G. Genito, *Le lucerne antiche del Trentino*, Τρέντο 1986.
- Giampietro, *Vocabolario vetri***: A. Giampietro (επιμ.), *Vocabolario settoriale campi OGTD (Oggetto Definizione) e OGTT (Oggetto Tipologia) della scheda RA. Manufatti in vetro e pasta vitrea, Istituto centrale per il catalogo e la documentazione*, URL:<http://www.iccd.beniculturali.it/getFile.php?id=175> /Ιούλιος 2010.
- Gill, *Terracotta Lamps***: M. A. V. Gill, *Middle Byzantine Terracotta Lamps*, στο: C.S. Lightfoot (επιμ.), *Amorium Reports II, Research Papers and Technical Reports*, Οξφόρδη 2003, σσ. 65-71.
- Giuntella, κ.άλ., *Mensae e riti***: A. M. Giuntella, G. Borghetti, D. Stiaffini, *Mensae e riti funerari in Sardegna; La testimonianza di Cornus*, Mediterraneo tardoantico e medievale, scavi e ricerche 1, Editrice Scorpione, Τάραντας 1985.
- Gligorijević-Maksimović, *Tabernacle***: M. Gligorijević-Maksimović, *Le Tabernacle à Dečani, origine et développement du thème*, στο: Djuric, *Dečani*, σσ. 319-337.
- Goar, *Euchologion***: J. Goar, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Βενετία 1730, ανατ. Γκρατς 1960.
- Goethert, *Lampen und Leuchter***: K. Goethert, *Römische Lampen und Leuchter*, Auswahlkatalog des Rheinischen Landesmuseums Trier, Τρίερ 1997.
- Gomolka, *Spätromische Lampen***: G. Gomolka, *Spätromische Lampen aus dem Limeskastell Iatrus (Nordbulgarien)*, στο: *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 1967, σσ. 50-53.
- Gorin Rosen, *Ancient Glass***: Y. Gorin Rosen, *Ancient Glass from the Holy Land*, Fine Arts Museum of San Francisco and Israel Antiquities Authority, Fine Arts Museum of San Francisco, Σαν Φρανσίσκο 1998.
- Goryanova, *Lamp Stands***: S. Goryanova, *Mediaeval Bronze Lamp Stands Decorated with Horse Protomes*, *Archeologia* 4 (2002), σσ. 37-45.
- Gough, *Dağ Pazarı***: M. Gough, *Dağ Pazarı. The basilical church extra muros*, στο: G. Robertson, G. Henderson (επιμ.), *Studies in Memory of David Talbot Rice*, Εδιμβούργο 1975, σσ. 147-163.
- Grabar, *Christian Iconography***: A. Grabar, *Christian Iconography. A Study of Its Origins*, Princeton University Press, Νέα Υόρκη 1968.
- Grabar, *Eglise de Qartāmīn***: A. Grabar, *Quelques observations sur le décor de l' Eglise de Qartāmīn*, *CA* 8 (1956), σσ. 83-91
- Grabar, *Justinien***: A. Grabar, *L' Age d' Or de Justinien. De la mort de Theodose a l' Islam*, Gallimard, Παρίσι 1966.
- Grabar, *L'oiseau dans la cage***: A. Grabar, *Un thème de l' iconographie chrétienne: L'oiseau dans la cage*, *CA* 16, 1966, σσ. 9-16.
- Grabar, *Saint Demetrios***: A. Grabar, *Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le Martyrium du saint a Salonique*, *DOC* 5, 1950, σσ. 3-28.
- Grabar, *Μανούσακα, Σκυλίτζης***: A. Grabar, M. I. Μανούσακα, *Η εικονογράφηση του χειρογράφου του Σκυλίτζη της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μαδρίτης*, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας - Αρ. 10, Βενετία 1979.
- Grandjouan, *Terracottas***: C. Grandjouan, *Terracottas and plastic lamps of the Roman period*. Athenian Agora 6, American School of Classical Studies at Athens, Πρίνστον, Νιού Τζέρσεϊ, 1961.
- Grandsagne, *Pliny, Histoire naturelle***: A. de Grandsagne (μτφρ.), *Pliny (the Elder), Histoire naturelle de Pline*, τ. 17, C. L. F. Panckoucke, Παρίσι 1833.
- Grawehr, *Petra ez Zantur***: M. Grawehr, *Petra ez Zantur III. Ergebnisse der Schweizerisch-Liechtensteinischen Ausgrabungen*, τ. 2: *Die Lampen der Grabungen auf ez Zantur in Petra*, Terra Archeologica V. Monographien der Schweizerisch-Liechtensteinischen Stiftung für Archäologische Forschungen im Ausland (SLSA), Μάιντς 2006.
- Graziani-Abbiani, *Lucerne fittili***: M. Graziani-Abbiani, *Lucerne fittili paleocristiane nell' Italia settentrionale*, Μπολόνια 1969.
- Greene, *Learning to consume***: K. Greene, *Learning to consume: consumption and consumerism in the Roman Empire*, *JRA* 21 (2008), σσ. 64-82.

- Griesheimer, Sicile paléochrétienne:** M. Griesheimer, La Sicile paléochrétienne, *Les dossiers de l'archéologie*, αρ. 225 (Ιούλιος-Αύγουστος 1997), σσ. 86-97.
- Grosdidier de Matons, Sancti Artemii:** J. Grosdidier de Matons, Les Miracula sancti Artemii: Note sur quelques questions de vocabulaire στο: E. Lucchesi, H. D. Saffrey (επιμ.), *Mémorial André-Jean Festugière*. Antiquité païenne et chrétienne. Vingt-cinq études réunies, Patrick Cramer, Γενεύη 1984, σσ. 263-266.
- Grozanov, Hadermann-Misguich, Kurbinovo:** C. Grozdanov, L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo, Makedonska Kniga*, Institut republicain pour la protection des monuments culturels, Σκόπια 1992.
- Gruikshank-Dodd, Stamps:** E. Gruikshank-Dodd, *Byzantine Silver Stamps*, The Dumbarton Oaks Research, Trustees for Harvard University, Library and Collection Washington, Κολούμπια 1961.
- Guidobaldi, San Clemente:** F. Guidobaldi, *San Clemente. Gli Edifici Romani, la Basilica Paleocristiana e le fasi Altomedievali*, Ρώμη 1992.
- Guidoni, Evoluzione delle lucerne:** G. Guidoni, L'evoluzione delle lucerne siro-palestinesi dal tardoantico all'Islam, στο: *Ravenna, Costantinopoli, Vicino Oriente*, Διεθνές Σεμινάριο, Ραβέννα 12-16 Σεπτεμβρίου 1994, Edizioni del Girasole, Ραβέννα 1995, σσ. 409-431.
- Guray, Elaiussa Sebaste:** G. Gençler Guray, Early Byzantine glass finds from Elaiussa Sebaste (Ayash/Mersin - Turkey), στο: *Abstracts of The 18th Congress of AIHV*, σ. 65.
- Hachlili, The menorah:** R. Hachlili, *The menorah, the ancient seven-armed candelabrum: origin, form, and significance*, τ. 68 του Supplements to the Journal for the study of Judaism, τ. 68 του Islamic History and Civilization, Brill, Λέιντεν, Βοστώνη, Κολωνία 2001.
- Hadad, Oil lamps at Bet Shean:** S. Hadad, Oil lamps from the Abbasid through the Mamluk periods at Bet Shean, Israel, *Levant* 31 (1999), σσ. 203-224.
- Hahnloser, San Marco:** H. R. Hahnloser (επιμ.), *Il tesoro di San Marco, τ. 2: il Tesoro e il museo*, Φλωρεντία 1971.
- Hamann-Mac Lean, Hallensleben, Monumentalmalerei:** R. Hamann-Mac Lean, H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert*, Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, σειρά II, τ.3, Wilhelm Schmitz, Γκίσεν 1963.
- Hanotte, Éclairage galloromain:** A. Hanotte, Regards sur l'éclairage galloromain en Gaule Belgique d'après l'étude des luminaires du musée/site archéologique de Bavay, στο: Συζήτηση Στρογγυλής Τραπέζης, Μιλιά, 22-24 Μαρτίου 2007.
- Hayes, Ancient lamps:** J. W. Hayes, *Ancient lamps in the Royal Ontario Museum, 1. Greek and Roman clay lamps*. A catalogue, Τορόντο 1980.
- Hayes, Lamps Kourion:** J. Hayes, κεφ. 15: "Clay Lamps", στο: Megaw, *Kourion*, σσ. 477-481.
- Hayes, Saraçhane:** J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Instabul*, τ. 2: The Pottery, Πρίνστον 1992.
- Heck, Chrétienté et Islam:** C. Heck (επιμ.), *Histoire de l'art Flammarion. Moyen âge, Chrétienté et Islam*, Flammarion, Παρίσι 1996.
- Heimerl, Lampen aus Pergamon:** A. Heimerl, *Die römischen Lampen aus Pergamon: vom Beginn der Kaiserzeit bis zum Ende des 4. Jhr. n. Chr.*, Walter de Gruyter, Νέα Υόρκη 2001.
- Heintschel, Lampen, Leuchter:** H. Heintschel, *Lampen, Leuchter, Laternen seit der Antike*, Ίνσμπρουκ, Φραγκφούρτη 1975.
- Held, Künstliche Beleuchtung:** W. Held, Künstliche Beleuchtung und Architektur, στο: *Licht und Architektur*, Τύμπιγκεν 1990, σσ. 53-60.
- Hensen, Nekropole von Heidelberg:** A. Hensen, Öllampen der römischen Nekropole von Heidelberg – Indikatoren einer Energiekrise in der Provinz, στο: J. Biel, J. Heiligmann, D. Krause (επιμ.), *Landesarchäologie, Festschrift für Dieter Planck zum 65. Geburtstag*, Στουτγκάρδη 2009, σσ. 425-441.
- Herrmann, Hoek, Light:** J. Jr. Herrmann, A. van den Hoek, *Light from the Age of Au-*

- gustine: Late Antique Ceramics from North Africa (Tunisia)*, Andover-Harvard Theological Library, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη 2002.
- Hetherington, Forman, *Les Byzantins***: P. Hetherington, W. Forman, *Les Byzantins. Histoire d'un empire*, Παρίσι 1982.
- Hodges, Glass-making at San Vincenzo**: R. Hodges, A fetishism for commodities: ninth-century glass-making at San Vincenzo al Volturno, στο: M. Mendera (επιμ.), *Archeologia e storia della produzione del vetro preindustriale, Atti del Convegno Internazionale "L'attività vetraria medievale in Valdelsa"*, Quaderni del Dipartimento di Archeologia e Storia delle Arti - Sezione Archeologia - Università di Siena, Φλωρεντία 1991, σσ. 67-90.
- Hollis, Unique Seldjūk Bronze**: H. C. Hollis, A Unique Seldjūk Bronze, *Ars Islamica*, 2 (1935), σσ. 231-232.
- Holum, Vikan, Trier Ivory**: K. G. Holum, G. Vikan, The Trier Ivory, "Adventus" Ceremonial, and the Relics of St. Stephen, *Dumbarton Oaks Papers*, τ. 56, (2002), σσ. 277-296.
- Hough, Heating and Lighting**: Walter Hough, *Collection of Heating and Lighting Utensils in the United States National Museum, Smithsonian Institution*, United States National Museum., Museum Bulletin 141, Ουάσινγκτον 1928.
- Huber, Athos**: P. Huber, Athos. Leben Glaube Kunst, Atlantis Verlag, Ζυρίχη 1969.
- Husselman, Karanis**: Elinor M. Husselman, *Karanis Excavations of the University of Michigan in Egypt 1928-1935: Topography and Architecture. A Summary of the Reports of the Director, Enoch E. Peterson*, Kelsey Museum of Archaeology Studies, τ. 5. University of Michigan Press, Αν Άρμπωρ 1979.
- Hutter, Early Christian**: Irmgard Hutter, *Early Christian and Byzantine Art*, Weidenfeld and Nicolson, Λονδίνο.
- Icone dai musei albanesi: Percorsi del Sacro, Icone dai musei albanesi**. Κατάλογος Έκθεσης, Βιτσέντζα, Galleri di Palazzo Leoni Montanari, 15 Σεπτεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2002, Electa, Μιλάνο 2002.
- Iconomu, Opaiite greco-romane**: C. Iconomu, *Opaiite greco-romane*, Κωνσταντζα 1967.
- Iliadis, Light in the Byzantine Church**: Ioannis Iliadis, The Light in the Byzantine Church, Ανακοίνωση στο: III International Congress of the International Lych-nological Asssociation, Χαϊδελμβέργη 21-26 September 2009.
- Ilieva, Cholakov, Stara Zagora**: P. Ilieva, I. M. Cholakov, *A collective find from the early Byzantine Age found in Stara Zagora (South Bulgaria)*, στο: Baratte, Jacquest, Vaisselle de bronze, σσ. 51-63.
- Illuminated Greek Codex: The Study of the Illuminated Greek Codex of the Ninth Century**, Μόσχα 1977.
- Iorio, Lucerne fittili**: V. Iorio, I frammenti di lucerne fittili provenienti dagli scavi del Japan Institute of Paleological Studies of Kyoto (Saggio 4, US 4) nel quadro dei rinvenimenti dell'Area Vesuviana, στο: Chrzanovski, *Lychnological Acts 1*, σσ.167-172.
- Isac, Roman, Lychnus et Lampas**: A. Isac, Cr. A. Roman (επιμ.), *Lychnus et Lampas*, Κατάλογος Έκθεσης, Editura Mega, Κλουζ-Ναπόκα 2006.
- Işığinda, Istanbul'un 8000 yili**: Gün Işığinda, *Istanbul'un 8000 yili, Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazilari*, Vehbi Koc Vakfi, Κωνσταντινούπολη 2007.
- Isings, Roman glass**: C. Isings, *Roman glass from dated finds*, Γκρόνιγκεν-Τζακάρτα 1957.
- Israeli, Menorah**: Y. Israeli, *In the Light of the Menorah, Story of a Symbol, From the Collection of the Israel Museum, Jerusalem*, Κατάλογος Έκθεσης, Ιερουσαλήμ, Weisbord Exhibition Pavillion, Israel Museum, Άνοιξη-Καλοκαίρι 1998, Ιερουσαλήμ 1999.
- Istanbul Archaeological Museums**: A. Pasinli, *Istanbul Archaeological Museums*, A Turizm Yayinlari, Κωνσταντινούπολη 2005.
- Jacoby, Economy in Thessalonike**: D. Jacoby, Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150—ca. 1450, στο: Alice-Mary Talbot (επιμ.), *Symposium on*

- Late Byzantine Thessalonike, DOP 57, (2003), σσ. 85-132.
- Jolivet-Lévy, *Études Cappadociennes***: C. Jolivet-Lévy, *Études Cappadociennes*, The Pindar Press, Λονδίνο 2002.
- Jolivet-Lévy, *Sacred art of Cappadocia***: C. Jolivet-Lévy, *Sacred art of Cappadocia: Byzantine murals from the 6th to 13th centuries*, Ertug & Kocabiyik, Κωνσταντινούπολη 2006.
- Joly, *Museo di Sabratha***: E. Joly, *Lucerne del Museo di Sabratha*, Monografie di archeologia libica, 11, Ρώμη 1974.
- Kaiser, *Öllampen***: P. Kaiser, *Öllampen aus der Sammlung von Hermann Müller im Historischen Museum Olten*, Olten 2003.
- Κακοβκίν/Κακοβκιν, *Сокровища Коптской***: А. Я Каковкин, *Сокровища Коптской коллекции государственного Эрмитажа*, Αγία Πετρούπολη 2004.
- Kalavrezou, *Byzantine Women***: I. Kalavrezou with contributions by A. Laiou, A. Walker, E. Gittings, M. Fulghum Heintz, B. Pentcheva, *Byzantine Women and Their World*, Κατάλογος Έκθεσης, Arthur M. Sackler Museum, Harvard University Art Museums, 25 Οκτωβρίου 2002 - 28 Απριλίου 2003, Harvard University Art Museums, Cambridge, Yale University Press, Νιου Χέβεν, Λόνκον 2003.
- Kaminski, *Τέχνη και Αρχιτεκτονική. Βενετία***: M. Kaminski, *Τέχνη και Αρχιτεκτονική. Βενετία (Kunst und Architektur Venedig)*, Ελευθερουδάκης 2007.
- Kapitän, Fallico, *Bronzi tardo antichi***: G. Kapitän, A. M. Fallico, *Bronzi tardoantichi dal Plemmyrion presso Siracusa*, *Bollettino d'Arte* 52 (1967), σσ. 90-97.
- Kaplan, *Byzance***: M. Kaplan, *Tout l'or de Byzance*, Gallimard, Παρίσι 1991.
- Kaplan, *Les Hommes***: M. Kaplan, *Les Hommes et la terre a Byzance du VI au XI siecle: Propriete et exploitation du sol*, Publications de la Sorbonne Byzantina Sorbonensia 10, Παρίσι 1992.
- Karageorghis κ.άλ., *Bachkovo Monastery***: V. Karageorghis, E. Bakalova, V. Kolarova, P. Popov, V. Todorov, *The Ossuary of the Bachkovo Monastery*, Leventis Foundation, β'αγγλική έκδ., Φιλιππούπολη 2003.
- Karivieri, *Athenian Lamp Industry***: A. Karivieri, *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity*, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens V, Ελσίνκι 1996.
- Karivieri, *Athenian Lamps***: A. Karivieri, *Athenian Lamps in the Black Sea*, Ανακοίνωση στο: 2nd International Congress on Ancient Lighting Devices, Ζαλάου, Κλουζ-Ναπόκα (Ρουμανία) 13 -18 Μαΐου 2006.
- Karivieri, *Lamp Trade***: A. Karivieri, *The Athenian Lamp Industry and Lamp Trade from the Fourth to the Sixth Century*, στο: Cambi, Marin, ACTA XIII CIAC, σσ. 421-428.
- Katsioti, *The case of lamps***: A. Katsioti, *Aspects of the economic and commercial activity of Rhodes during late antiquity: the case of lamps* στο: Ch. Parageorgiadou-Banis, A. Giannikoure (επιμ.), *Sailing in the Aegean: readings on the economy and trade routes*, Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών, Μελετήματα 53, De Boccard, Αθήνα 2008, σσ. 189-208.
- Kazdan, Wharton-Epstein, *Αλλαγές***: A. P. Kazdan, A. Wharton-Epstein, *Αλλαγές στον Βυζαντινό Πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, ΜΙΕΤ Αθήνα 1993.
- Keller, *Die Gläser aus Petra***: D. Keller, *Die Gläser aus Petra*, Petra - Ez Zantur III, τ. 1, Verlag Philipp Von Zabern, Μάιντς 2006.
- Keller, *Glaslampen***: D. Keller, *Glaslampen im frühbyzantinischen Kirchenraum. Künstliche Beleuchtung im Kontext von architektonischen und liturgischen Veränderungen*, στο: P. I. Schneider, U. Wulf-Rheidt (επιμ.), *Licht - Konzepte in der vormodernen Architektur. Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung 10, die das Architekturreferat des Deutschen Archäologischen Instituts*, Βερολίνο, Auswärtigen Amt (Besucherzentrum) 27 Φεβρουαρίου - 01 Μαρτίου 2009, Schnell & Steiner, Ρέγκενσμπουργκ 2011, σσ. 255-270.
- Khader κ.άλ., *Images de pierre***: A. Ben Abed Ben Khader, E. Balanda, A. Uribe-Echeverria (επιμ.), *Images de pierre, la Tunisie en mosaïques*, Ars Latina, Παρίσι 2003.
- Kitzinger, *Medieval Art***: E. Kitzinger, *Early Medieval Art, with Illustrations from the*

- British Museum and British Library Collections*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον 1983.
- Kleinhenz, Medieval Italy:** C. Kleinhenz, *Medieval Italy: an encyclopedia*, τ. 2, The Routledge encyclopedias of the Middle Ages Medieval Italy: An Encyclopedia, τ. 9, Routledge, Νέα Υόρκη 2004.
- Kobzeva, Black Sea and Ukraine:** A. Kobzeva, Black Sea and Ukraine: their Late-antique and Medieval Lighting Devices, Ανακοίνωση στο: Dark Ages.
- Kohlmeyer, Strommenger, Land des Baal:** K. Kohlmeyer, E. Strommenger (επιμ.), *Land des Baal: Syrien-Forum der Völker und Kulturen: Κατάλογος Έκθεσης*, Βερολίνο, Grossen Orangerie des Schlosses Charlottenburg, 4 Μαρτίου - 11ουνίου 1982, Verlag Philipp von Zabern, Μάιντς 1982.
- Kondoleon, Antioch:** C. Kondoleon (επιμ.), Antioch: *The Lost Ancient City*, Κατάλογος Έκθεσης, Worcester Art Museum, 7 Οκτωβρίου 2000 - 4 Φεβρουαρίου 2001, The Cleveland Museum of Art, 18 Μαρτίου - 3 Ιουνίου 2001, The Baltimore Museum of Art, 16 Σεπτεμβρίου - 30 Δεκεμβρίου 2001, Princeton University Press, Πρίνστον 2000.
- Koutoussaki, Lampes d'Argos:** L. Koutoussaki, *Lampes d'Argos, Les lampes en terre cuite découvertes dans l'Agora et les Thermes Campagnes de fouilles 1972-1991*, Διδακτορική διατριβή, Faculté des Lettres de l'Université de Fribourg en Suisse, Φράμπουργκ 2008.
- Kühnel, The Menorah and the Cross:** B. Kühnel, The Menorah and the Cross, στο: Israeli, *Menorah*, σσ. 117-121.
- Kuzmanov, Anticni lampi:** G. Kuzmanov, *Anticni lampi. Kolekcija na Nacionalnija arheologiceski muzej*, Σόφια 1992.
- La Rocca, Ensoli, Aurea Roma:** E. La Rocca, S. Ensoli, *Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, Κατάλογος Έκθεσης, Ρώμη, Palazzo delle Esposizioni, 22 Δεκεμβρίου 2000 - 20 Απριλίου 2001, L'Erma di Bretschneider, Ρώμη 2000.
- La Rocca κ.άλ., Roma:** E. La Rocca, S. Ensoli, S. Tortorella, M. Papini, *Roma: la pittura di un impero*, Κατάλογος Έκθεσης, Ρώμη Scuderie del Quirinale, 24 Σεπτεμβρίου 2009- 17 Ιανουαρίου 2010, Skira Μιλάνο 2009.
- Lafli, Lamps from Alata:** E. Lafli, Early Byzantine Lamps from Alata: A Cemetery Site in Rough Cilicia (Southern Turkey), στο: Chrzanowski, *Lychnological Acts 1*, σσ.193-201.
- Laiou, Agrarian Economy:** A. E. Laiou, The Agrarian Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries, στο: Laiou, *Economic History*, σσ. 311-375.
- Laiou, Economic History:** A. E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, 3 τόμοι, Σειρά Dumbarton Oaks Studies 39, Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University, Ουάσινγκτον, 2002.
- L'Algérie en héritage:** *L'Algérie en héritage, Art Et Histoire*, Κατάλογος Έκθεσης, Paris, Institut du Monde Arabe, 7 Οκτωβρίου 2003 - 4 Απριλίου 2004, Παρίσι 2003.
- Lampe, Patristic Greek Lexicon:** G. W. H. Lampe, D. D. (επιμ.), *A Patristic Greek Lexicon*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1961, ανατ. 1995.
- Lapp, Kaniskion:** E. C. Lapp, Kaniskion als Glaslampentypus in einem Papyrus des frühen 2. Jh.S n. Chr., *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 127 (1999), σ. 84.
- Larin, Dikerion and Trikerion:** V. Larin, The Dikerion and Trikerion of the Byzantine Pontifical Rite: Origins and Significance, *Orientalia Christiana Periodica* 2 (2008), σσ. 417-430.
- Le bois:** Le bois, στο: Chrzanowski, Kaiser, *Dark ages*, σσ. 142-143, εικ. στις σ. 136-141 (στα γερμανικά σσ. 133-135 με τον τίτλο Das Holz).
- Leciejewicz, Tabaczynska, Tabaczynski, Torcello:** L. Leciejewicz, E. Tabaczynska, S. Tabaczynski, *Torcello, Scavi 1961-62*, Ρώμη 1977.
- Leclercq, Manuel d'archéologie:** D. H. Leclercq, *Manuel d'archéologie chrétienne depuis les origines jusqu'au VIIIe siècle*, τ. 2, Letouzey et Ané, Παρίσι 1907.

- Lefort, Rural Economy:** J. Lefort, *The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries*, στο: Laiou, *Economic History*, σσ.231-310.
- Leonardi, Neandertal:** P. Leonardi, *Témoignages de l' homme de Neandertal dans l' Italie du Nord*, στο: *Neandertal, édition du Centenaire*, Ουτρέχτη 1958, σσ. 231-252.
- Les combustibles liquides:** Les combustibles liquides: huiles et graisses d' animaux marins, στο: Chrzanowski, Kaiser, *Dark ages*, σσ. 164-166, εικ. στις σσ. 159-163 (στα γερμανικά στις σσ. 156-158 με τον τίτλο *Bemerkungen zu den Öllampen*).
- Leuven, Residue analysis:** K. U. Leuven, *Residue analysis on organic remains in archaeological artefacts*, *Dissertationes de agricultura*, *Doctoraatsproefschrift nr. 798 aan de faculteit Bio-ingenieurswetenschappen van de K.U.Leuven*, Ιούλιος 2008
- Levina, Antichnye Svetilniki:** E. A. Levina, *Antichnye Svetilniki*, Οδησός 1992.
- Lightfoot, Amorium:** C. S. Lightfoot, M. Lightfoot, *Amorium: a Byzantine city in Anatolia*, Homer Kitabevi, Κωνσταντινούπολη 2007.
- Likhachova, Byzantine Miniature:** V. D. Likhachova, *Byzantine Miniature. Masterpieces of Byzantine Miniature of IXth-XVth Centuries in Soviet Collections*, *Iskusstvo Art Publishers*, Μόσχα 1977.
- Lindros-Wohl, Darkness and light:** B. Lindros-Wohl, *Darkness and light. Lamps from a tunnel at Isthmia, Greece*, στο: Chrzanowski, *Lychnological Acts 1*, σσ. 211-216.
- Lindros-Wohl, Isthmia:** B. Lindros-Wohl, *Lamps from the Excavations at Isthmia by UCLA*, στο: T. E. Gregory (επιμ.), *The Corinthia in the Roman Period*, Av Άρμπορ 1993, σσ. 130–38.
- Linné, Gmelin, Systema naturae:** C. von Linné, J. F. Gmelin, *Systema naturae: per regna tria naturae, secundum classes, ordines, genera, species, cum characteribus, differentiis, synonymis, locis*, τ. 2, *Impensis Georg. Emanuel. Beer, Lipsia* 1791.
- Little, Reliquary:** C. T. Little, *Again the Cleveland Book-Shaped Reliquary*, στο: J. Ehlers, D. Kötzsche (επιμ.), *Der Welfenschatz und sein Umkreis*, Verlag Philipp von Zabern, Μάιντς 1998.
- Ljubenova, Selišteto ot rimskata:** V. Ljubenova, *Selišteto ot rimskata i ranovizantiskata epoha*, στο: I. Čangova (επιμ.) *Pernik, Poseliščen život na h'lma*, τ. 1, Σόφια 1981, σσ. 107-128.
- Loeschcke, Vindonissa:** S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des Antiken Beleuchtungswesens*, *Lipsia* 1919.
- Loffreda, Lucerne bizantine:** S. Loffreda, *Lucerne bizantine in Terra Santa con iscrizioni in Greco*, *Ierousalim* 1989.
- Loffreda, Lucerne:** S. Loffreda, *Luce e vita. Nelle antiche lucerne cristiane della Terra Santa*, *Ierousalim* 1995.
- Lopez, Role of Trade:** R. S. Lopez, *The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century*, *DOP 13 (1959)*, σσ. 69-85.
- Lovag, Bronzegegenstande:** Z. Lovag, *Mittelalterliche Bronzegegenstande des Ungarischen Nationalmuseums*, *Bουδαπέστη* 1999.
- Lowden, Jaharis Gospel:** J. Lowden, *The Jaharis Gospel Lectionary: the story of a Byzantine book*, *Metropolitan Museum of Art*, Νέα Υόρκη 2009.
- Ljubinkovic, Saints-Apôtres:** R. Ljubinkovic, *L'église des Saints-Apôtres de la Patriarchie à Peć*, *Βελιγράδι* 1964.
- Lyon-Caen, Hoff, Musée du Louvre:** Ch. Lyon-Caen, V. Hoff, *Catalogue des lampes en terre cuite grecques et chrétiennes. Musée du Louvre*, *Παρίσι* 1986.
- MacCormack, Art and Ceremony:** S. G. MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity*, *University of California Press*, *Λονδίνο* 1981.
- Mack, Carter, Crimean Chersonesos:** G. R. Mack, Joseph Coleman Carter (επιμ.), *Crimean Chersonesos: City, Chora, Museum, And Environs*, *Institute of Classical Archaeology of The University of Texas*, *Ώστιν* 2003.

- Mackensen, Schneider, African red slip ware:** M. Mackensen, G. Schneider, Production centres of African red slip ware (3rd-7th c.) in northern and central Tunisia: archaeological provenance and reference groups based on chemical analysis, *JRA* 15 (2002), σσ. 121-158.
- McCormick, Eternal victory:** M. McCormick, *Eternal victory: triumphal rulership in late antiquity, Byzantium, and the early medieval West*, Cambridge University Press, Editions de la Maison de sciences de l'homme, Νέα Υόρκη, Παρίσι 1986.
- Magdalino, Maritime Neighborhoods:** P. Magdalino, The Maritime Neighborhoods of Constantinople: Commercial and Residential Functions, Sixth to Twelfth Centuries, *DOP* 54 (2000), σσ. 209-226.
- Magoulias, Lives of the Saints:** H. J. Magoulias, The lives of the saints as sources of data for the history of Byzantine medicine in the sixth and seventh centuries, *BZ* 57 (1964), σσ. 127-150.
- Majeska, Russian travelers:** G. P. Majeska, *Russian travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries*, τ. 19 του Dumbarton Oaks studies, Ουάσινγκτον, 1984
- Mango, Art of the Byzantine Empire:** C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents*, Prentice-Hall, Ίνγκλιγουντ Κλίφς, 1972.
- Mango, Everyday Life:** C. Mango, Addendum to the Report on Everyday Life, *Akten II/1 der XVI. Internationaler Byzantinistenkongress*, Βιέννη 4-9 Οκτωβρίου 1981, *JÖB* 32/1 (1982), σσ. 252-257.
- Mankind's Ascent, History:** *Mankind's Ascent from Darkness, The Oil Lamp and Its history*, πολύπτυχο φυλλάδιο Έκθεσης, Wayne Center for the Arts, 3 Φεβρουαρίου- 3 Απριλίου 1990, The Cleveland Museum of Art, 21 Ιανουαρίου – 2 Μαρτίου 1991.
- Mansuelli, La fine del mondo antico:** G. A. Mansuelli, *La fine del mondo antico*, Τορίνο 1988.
- Marconi-Cosentino, Ricciardi, Lucerne:** R. Marconi-Cosentino, L. Ricciardi, *Catacomba di Commodilla, Lucerne ed altri materiali dalle gallerie* 1, 8, 13, *Studia Archaeologica* 66, Ρώμη 1993.
- Mariana Hristova-Trifonova, Boyana Church:** M. Hristova-Trifonova, *Boyana Church*, 1994.
- Marjanović-Vujović, Deux polycandilia:** G. Marjanović-Vujović, Deux 'polycandilia' paléochrétiens de la collection du Musée National, *Zbornik Narodnog Muzeja* 7 (1973), σσ. 13-23 (Στα σερβικά με γαλλική περίληψη στις σσ. 22-23).
- Marlia Mundell Mango, Copper Objects:** M. Mundell Mango with scientific contributions by C. Mortimer, P. Northover, The Significance of Byzantine Tinned Copper Objects, στο: *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνα Μπούρα*, τ. 1: κείμενα, Αθήνα 1994, σσ. 221- 227 και τ. 2: πίνακες 115-118.
- Martigny, Dictionnaire:** J. A. Martigny, *Dictionnaire des antiquités chrétiennes: contenant le résumé de tout ce qu'il est essentiel de connaître sur les origines chrétiennes jusqu'au moyen âge exclusivement. I. Étude des moeurs et coutumes des premiers chrétiens, II. Étude des monuments figurés, III. Vêtements et meubles*, Librairie Hachette, Παρίσι, 1865.
- Martin, Exodus Chapel:** M. Martin, Observations on the Paintings of the Exodus Chapel, Bagawat Necropolis, Kharga Oasis, Egypt, στο: J. Burke (κ. άλ.) (επιμ.), *Byzantine Narrative, Papers in Honour of Roger Scott*, Australian Association for Byzantine Studies *Byzantina Australiensia* 16, Μελβούρνη 2006, σσ. 233-257 και εικ. στις σσ. 539-544.
- Martiniani-Reber κ.άλ., Tissus coptes:** M. Martiniani-Reber, C. Ritschard, G. Cornu, B. Raster, *Tissus coptes, Collection du Musée d'art et d'histoire*, Γενεύη 1991.
- Matei κ.άλ., Lighting tools:** A.V. Matei, H. Pop, E. Musca, E. Pripon, I. Bejenariu (επιμ.), *Lighting tools from the North-West of Romania, (Instrumente de iluminat din Nord-Vestul Romaniei)*, Κατάλογος Έκθεσης, Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, Ζαλάου 2006.
- Mathew, Byzantine Painting:** G. Mathew (Εισαγωγή και σημειώσεις), *Byzantine*

- Painting*, Faber and Faber Limited, Λονδίνο 1950.
- Mathews, Liturgy:** T. F. Mathews, «Private» Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Re-appraisal, *CA* 30 (1982), σσ. 125-138.
- Mau, Pompeii:** A. Mau, *Pompeii: its life and art*, (μτφρ. στα αγγλικά από τον Francis W. Kelsey), Macmillan, Νέα Υόρκη 1907.
- Méditerranée des Phéniciens: La Méditerranée des Phéniciens: De Tyr à Carthage**, Κατάλογος Έκθεσης, Παρίσι, Institut du Monde Arabe 6 Νοεμβρίου 2007 - 20 Απριλίου 2008, Somogy, Παρίσι 2007.
- Megaw, Kourion:** A. H. S. Megaw (επιμ.), *Kourion. Excavations in the Episcopal Precinct*, Harvard University Press, Ουάσινγκτον 2007.
- Menzel, Mainz:** H. Menzel, *Antike Lampen, im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Phillip von Zabern, Μάιντς 1954.
- Meri, Medieval Islamic Civilization:** J. W. Meri, *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia*, τ. 13 του Routledge Encyclopedias of the Middle Ages, Routledge, Νέα Υόρκη, Λονδίνο 2005.
- Meyer, Athosklöster:** Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Λειψία 1894, σσ. 184-187.
- Micciarelli Collesi, Etimologico di Orione:** A. M. Micciarelli Collesi, Nuovi Excerpta dall' Etimologico di Orione, *Byzantion* 40 (1970), σσ. 517-542.
- Michelucci, Museo egizio:** M. Michelucci, *La collezione di lucerne del Museo egizio di Firenze*, Φλωρεντία 1975.
- Miklosich, Müller, Acta et Diplomata Graeca:** F. Miklosich, J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi sacra et profana*, τ. VI, Βιέννη 1890.
- Millet, Iconographie:** G. Millet, *Recherches sur l' iconographie de l' Evangile aux XIVe, XVe, XVIe, siècles d' après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, De Boccard, Παρίσι 1960.
- Millet, Mistra:** G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra: matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, E. Leroux, Παρίσι 1910.
- Mincev, Attic lamps in Marcianopolis:** A. Mincev, A workshop for imitations of Attic lamps in Marcianopolis, *Izvestija na Narodnija a muzej-Varna* 13 (1977), σσ. 166-169.
- Młynarczyk, Fading lights:** J. Młynarczyk, The fading lights of a Church., στο: *Πρακτικά Συζήτησης Στρογγυλής Τραπέζης με θέμα: Ancient Lamps of the Bilal esh-Sham, from the early periods to the Byzantine-Ummayyad transition*, Ιορδανία 6-13 Νοεμβρίου 2005, (υπό δημοσίευση).
- Modrzeska-Marciniak, Lucerne siro-palestinesi:** I. Modrzeska-Marciniak, *Studio iconologico delle lucerne siro-palestinesi del IV - VII secolo d.C.*, Supplementi alla Rivista di archeologia 4, Ρώμη 1988.
- Mommsen, Inscriptiones Asiae:** Th. Mommsen, CIL, τ. III: *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae* 1873 (ανατ. 1958).
- Montserrat, Church Lighting:** D. Montserrat, Early Byzantine church lighting. A new text, *Orientalia* 64 (1995), σσ. 430-444.
- Morden, Serce Liman:** M. Morden, *The Glass Lamps from the 11th-Century Shipwreck at Serce Liman, Turkey*, Διδακτορική διατριβή, Chair: Bass Nautical Archaeology Program 1982.
- Morrisson, Cheynet, Prices and Wages:** C. Morriison, Jean-Claude Cheynet, Prices and Wages in the Byzantine World, στο: *Laiou, Economic History*, σσ.815-878.
- Morrisson, Sodini, Sixth-Century Economy:** C. Morriison, J. P. Sodini, The Sixth-Century Economy, στο: *Laiou, Economic History*, σσ. 171-220.
- Mosaïques romaines de Tunisie:** *Mosaïques romaines de Tunisie*, Editions Cerres Production, Τύνιδα 1989.
- Mossakowska, Les huiles:** M. Mossakowska, Les huiles utilisés pour l'éclairage en Égypte (d'après les papyrus grecs), *JJP* 24, 1994, 109-131.
- Mossakowska, ΛΥΧΝΑΨΙΑ:** M. Mossakowska, Quelques remarques sur ΛΥΧΝΑΨΙΑ et ΛΥΧΝΟΚΑΙΑ, *JJP* 26, 1996, pp.105-115.

- Motsianos, Wheel-made Glazed Lamps:** I. Motsianos, Wheel-made Glazed Lamps (from 3rd to 19th c.): Comments on their technology and diffusion, στο: *Acts of the IX Congresso Internazionale Association Internationale pour l'Étude des Céramiques Médiévales Méditerranéennes* (υπό δημοσίευση).
- Museum of Vojvodina: The Museum of Vojvodina.** Permanent Exhibition, Οδηγός Μουσείου, Νόβισαντ 1997
- Mouriki, Greece:** D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century, στο: Doula Mouriki, *Studies in Late Byzantine Painting*, The Pindar Press, Λονδίνο 1995, σσ. 1-80.
- Mouriki, Stylistic Trends:** D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece During the Eleventh and Twelfth Centuries, *DOP* 34-35 (1980-1981), σσ. 77-124.
- Mundell Mango, Commercial Map:** M. Mundell Mango, The Commercial Map of Constantinople, *DOP* 54 (2000), σσ. 189-207.
- Mundell Mango, Finds of silver:** M. Mundell Mango, The archaeological context of finds of silver in and beyond the Eastern Empire, στο: Cambi, Marin, ACTA XIII CIAC, σσ. 207-252.
- Mundell Mango, Introduction:** M. Mundell Mango, Introduction, στο: Boyd, Mango, *Silver Plate*, σσ. XXI-XXXII.
- Mundell Mango, Lampsacus treasure:** M. Mundell Mango, Three illuminating objects in the Lampsacus treasure, στο: Entwistle, *Through a Glass Brightly*, σσ. 64-75.
- Mundell-Mango, Kaper Koraon:** M. Mundell-Mango, *Silver from Early Byzantium, The Kaper Koraon and related Treasures*, Baltimore, The Walter Art Gallery, 1986.
- Musca, Uomo e ambiente:** G. Musca (επιμ.), *Uomo e ambiente nel Mezzogiorno normanno-svevo, Atti delle ottave Giornate normanno-sveve*, Μπάρι, 20-23 οκτωβρίου 1987, Edizioni Dedalo, Μπάρι 1989.
- Naso, Apicoltura:** I. Naso, Apicoltura, cera e miele, στο: Musca, *Uomo e ambiente*, σσ. 203-240.
- National Museum of the History of Ukraine: The National Museum of the History of Ukraine, The Popular, Scientific Photoalbum**, Κίεβο 2001.
- Nelson, Collins, Sinai:** R. S. Nelson, K. M. Collins (επιμ.), *Icons from Sinai: Holy Image, Hallowed Ground*, Κατάλογος Έκθεσης, J. Paul Getty Museum, Getty Center, 14 Νοεμβρίου 2006 - 4 Μαρτίου 2007 The J. Paul Getty Museum, Λος Άντζελες 2006.
- Nersessian, Manuscripts:** S. der Nersessian, Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art. Smithsonian Institution Freer Gallery of Art. *Oriental Studies* 6, Ουάσινγκτον 1963.
- Nersessian, Mekhitarian, Miniatures:** S. Der Nersessian, A. Mekhitarian, *Armenian Miniatures from Isfahan*, Les Editeurs d' Art Associes Armenian Catholicosate of Cilicia, Βρυξέλλες 1986.
- Nersessian, Treasures from the Ark:** V. Nersessian, *Treasures from the Ark. 1700 years of Armenian christian art*, Κατάλογος Έκθεσης, British Library 2 Μαρτίου-28 Μαΐου 2001, Λονδίνο 2001.
- Nestori, Bisconti, I mosaici paleocristiani di Santa Maria Maggiore:** A. Nestori, F. Bisconti, *I mosaici paleocristiani di Santa Maria Maggiore negli acquarelli della collezione Wilpert, Pontificio Istituto di archeologia cristiana*, Βατικανό 2000.
- Newman, Technical Examination:** R. Newman, Technical Examination and Conservation of Objects στο: Boyd, Mango, *Silver Plate*, σσ. 77-88.
- Nicholls, Type, Group and Series:** R. V. Nicholls, Type, Group and Series: A Reconsideration of some Coroplastic Fundamentals, *BSA* 47(1952), σσ. 217-226.
- Nicholson, Shaw, Egyptian materials:** P. T. Nicholson, I. Shaw (επιμ.), *Ancient Egyptian materials and technology*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2000.
- Nicolaou-Konnari, Schabel, Cyprus:** A. Nicolaou-Konnari, C. Schabel (επιμ.), *Cyprus. Society and Culture 1191-1374*, Brill, Λέιντεν, Βοστώνη, 2005.
- Nikolova, Carevgrad Tŭrnov:** J. Nikolova, Domašniat bit i vaoraženieto v dvoreca na Carevec spored arheologičeskia material, *Carevgrad Tŭrnov*, II, Sofia 1974, 187-392 (Περίληψη στα γαλλικά σσ. 389-390).

- Nikolovski, Kurbinovo:** A. Nikolovski, *The Frescoes of Kurbinovo*, Βελιγράδι 1964.
- Nitowski, The luchnaria:** E. L. Nitowski, *The luchnaria. Inscribed Lamps of the Byzantine Period*, Occasional Papers of the Horn Archaeological Museum. Andrews University 4, Μπέρτεν Σπρίνγκς 1986.
- Nordhagen, In Praise of Archaeology:** P. J. Nordhagen, In Praise of Archaeology: Icons before Iconoclasm, *JÖB* 60 (2010), σσ. 101-113.
- Ödekan, The Remnants:** A. Ödekan (επιμ.), *The Remnants, 12th and 13th Centuries Byzantine Objects in Turkey*, Vehbi Koç Vakti Foundation, Κωνσταντινούπολη 2007.
- O'Hea, Glass in Late Antiquity:** M. O'Hea, Glass in Late Antiquity in the Near East, στο: Lavan, Zanini, Sarantis, *Technology*, σσ. 233-248.
- Oikonomou, Argos:** A. Oikonomou, Lampes paléochrétiennes d'Argos, *BCH* 112 (1988), σσ.481-502.
- Olçay, Acara, Demre Aziz Nikolaos:** Y. B. Olçay, Meryem Acara, Bizans Döneminde Kullanılan Aydınlatma Elemanları ve Demre Aziz Nikolaos Kilisesinde Bulunan Kandiller, *Adalya* 2 (1998), 249-266, 1998 (Αγγλική περίληψη στη σ. 261 με τίτλο: The Practice of Lighting in the Byzantine Period and the Equipment for this Illumination in the Saint Nicholas Church at Demre).
- Olçay, Lighting Methods:** Y. Olçay, Lighting Methods in the Byzantine Period and Findings of Glass Lamps in Anatolia, *JGS* 43 (2001), σσ. 77-87.
- Oretskaia, Miniatures of the Four Gospels:** I. Oretskaia, On the Miniatures of the Four Gospels NLR, Gr. 801 στο: Образ Византии : сборник статей в честь О.С. Поповой, Μόσχα 2008, σσ. 335-356 (στα ρωσικά με αγγλική μτφρ.).
- Orssaud, Sodini, Qal'at Sem'an:** D. Orssaud, J. P. Sodini, Les lampes tournées de Qal'at Sem'an et leurs parallèles dans le bassin méditerranéen, στο: *La céramique médiévale en méditerranée, Actes du VIe congrès de l' AIECM2*, Αιξ-αν-Προβάνς, 13-18 Νοεμβρίου 1995, Narrations, Αιξ-αν-Προβάνς 1997, σσ. 63-72.
- Osborne, Images:** J. Osborne, Images of the Mother of God in Early Medieval Rome, στο: Eastmond, James, Cormack, *Icon and Word*, σσ. 135-156.
- Oziol, Salamine:** Th. Oziol, Salamine de Chypre VII: Les lampes du musée de Chypre, Παρίσι 1977.
- Papadopoulou, Bronze lamps:** B. Papadopoulou, Bronze lamps and polycandela. The Averof collection in the Baron Tositsas Foundation Museum, Metsovo (Epirus, NW. Greece), στο: Chrzanovski, *Lychnological Acts* 1, σσ.257-262.
- Parani, Glass Objects:** M. G. Parani, Representations of Glass Objects as a Source on Byzantine Glass. How Useful Are They?, *DOP* 59 (2005), σσ. 147-171.
- Parani, Material Culture:** M. G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th - 15th Centuries)*, Brill, Λέιντεν, Βοστώνη 2003.
- Parani, Pitarakis, Spieser, Eustathios Boilas:** M. Parani, B. Pitarakis, J. M. Spieser: Un exemple d'inventaire d'objets liturgiques: Le Testament d'Eustathios Boilas (Απρίλιος 1059), *REB* 61 (2003), σσ. 143-165.
- Paskaleva, Bachkovskiiat manastir:** K. Paskaleva, *Bachkovskiiat manastir*, Izd-vo Spektür, Σόφια 1991.
- Patterson, Economia di Roma:** H. Patterson, Un aspetto dell'economia di Roma e della Campagna Romana nell'altomedioevo: l'evidenza ceramica, στο: P. Delogu, L. Paroli (επιμ.), *La storia economica di Roma nell'altomedioevo alla luce dei recenti scavi archeologici*, Φλωρεντία 1993, σσ. 309-331.
- Patterson, Whitehouse, Medieval and domestic pottery:** H. Patterson - D. B. Whitehouse, Medieval and domestic pottery, στο: F. D'Andria και D. B. Whitehouse (επιμ.), *Excavations at Otranto*, τ. 2: *The finds*, Congedo, Galatina 1992, σσ. 87-196.
- Patterson-Ševčenko, Saint Nicholas:** N. Patterson-Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Monografie, Centro Studi Bizantini, Bari 1, Bottega d' Erasmo, Τορίνο 1983.

- Pavolini, Circolazione delle lucerne:** C. Pavolini, La circolazione delle lucerne in terra sigillata africana, στο: A. Giardina (επιμ.), *Società romana e impero tardoantico*, III. *Le merci, gli insediamenti*, Ρώμη 1986, σσ. 241-250.
- Pavolini, Liber Pontificalis:** C. Pavolini, L'illuminazione delle basiliche: Il Liber Pontificalis e la cultura materiale, στο: H. Geertmann (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Il Liber Pontificalis e la storia materiale*, Ρώμη, 21-22 Φεβρουαρίου 2002, Koninklijke van Gorcum, Άσσεν 2003, σσ. 115-134.
- Pavolini, Lucerne in Italia:** C. Pavolini, Le lucerne in Italia nel VI-VII secolo: alcuni contesti significativi, στο: L. Sagui (επιμ.), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo*. τ. I: relazioni, Ρώμη 1998, σσ. 123-139.
- Péclet, Eclairage:** E. Péclet, *Traité de l'éclairage*, De Malher et Cie, Παρίσι 1827.
- Peleg, Reich, Excavations:** M. Peleg, R. Reich, Excavations of a Segment of Byzantine City Wall of Caesarea Maritima, *Atiqot* 21 (1992), σσ. 137-170.
- Perles, Feu:** C. Perles, *Préhistoire du feu*, Masson, Παρίσι 1977.
- Perlzweig, Lamps:** J. Perlzweig, *Lamps of the Roman period. First to seventh century after Christ*, The Athenian Agora 7, Πρίνστον 1961.
- Pétridis, Delphes:** P. Pétridis, *La céramique protobyzantine de Delphes. Une production et son contexte*, École française d'Athènes, Fouilles de Delphes V, Παρίσι 2010.
- Pétridis, Échanges:** P. Pétridis, Échanges et imitations dans la production des lampes romaines et paléochrétiennes en Grèce centrale, στο: F. Blondé, A. Muller (επιμ.), *L'artisanat en Grèce ancienne. Les productions, les diffusions. Actes du Colloque de Lyon*, Δεκέμβριος 1998, Λίλ 2000, σσ. 241-250.
- Pétridis, Les lampes corinthiennes:** P. Pétridis, Les lampes corinthiennes de Kritika, *BCH* 116. 2 (1992), σσ. 649-671.
- Philippe, Verrerie:** J. Philippe, *Le monde byzantin dans l'histoire de la verrerie: (Ve-XVIe siècle)*, Istituto di Antichità Ravennati e Bizantine, Μπολόνια 1970.
- Piccirillo, Alliata, Umm al-Rasas:** M. Piccirillo, E. Alliata, *Umm al-Rasas Mayfaâh. I, Gli scavi del complesso di Santo Stefano*, Studium Biblicum Franciscanum, Ιερουσαλήμ 1994.
- Piccirillo, L'Arabie chrétienne:** M. Piccirillo, *L'Arabie chrétienne*, Editions Mengès, Παρίσι 2002.
- Piccirillo, Mosaics of Jordan:** M. Piccirillo, *The Mosaics of Jordan, Amman*: American Center for Oriental Research (ACOR), Αμμάν 1993.
- Piccirillo, Oggetti liturgici:** M. Piccirillo, *Alcuni oggetti liturgici inediti del Museo della flagellazione a Gerusalemme*, in *Historiam pictura refert. Miscellanea in onore di padre Alejandro Recio Veganzones O.F.M.* (Studi di Antichità Cristiane 51), Roma 1994, pp. 451-470
- Piercy, Mombasa:** R. C. M. Piercy, Mombasa wreck excavation, Preliminary report, 1977, *The International Journal of Nautical Archaeology*, τ. 6.4 (1977), σσ. 331-348.
- Piguet-Panayotova, Silver Censers:** D. Piguet-Panayotova, Silver Censers, στο: Cambi, Marin, ACTA XIII CIAC, σσ. 639-660.
- Pillinger κ.άλ., Wandmalereien:** R. Pillinger, V. Popova, B. Zimmermann, (επιμ), *Corpus der Spätantiken und Frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 1999.
- Pitarakis, Croix-reliquaires:** B. Pitarakis, *Les Croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*, Bibliothèque des CA XVI, Picard, Παρίσι 2006.
- Pitra, Spicilegium solesmense:** J. B. Pitra (επιμ.), *Spicilegium solesmense complectens sanctorum patrum scriptorumque ecclesiasticorum anecdota hactenus opera: selecta e graecis orientalibusque et latinis codicibus*, τ. 4, F. Didot fratres, Παρίσι 1858.
- Pompeii AD79:** Pompeii AD79, Κατάλογος Έκθεσης, Royal Academy of Arts, Piccadilly, Λονδίνο 20 Νοεμβρίου 1976 - 27 Φεβρουαρίου 1977, Imperial Tobacco, Μπρίστολ 1976.
- Ponsich, Maurétanie Tingitane:** M. Ponsich, *Les lampes romaines en terre cuite de la Maurétanie Tingitane*, Παμπάτ 1961.

- Potts, Kimbell:** T. Potts (επιμ.), *Kimbell Art Museum. Handbook of the Collection*, Yale University Press, Ντου Χέβεν, Λονδίνο 2003.
- Poulou-Papadimitriou, Samos:** N. Poulou-Papadimitriou, Lampes paléochrétiennes de Samos, *BCH* 110 (1986), I Études, σσ. 583-610.
- Price, Glass:** J. Price, "Glass", στο Strong, Brown, Roman crafts, σσ. 111-126.
- Provoost, Les lampes en Égypte:** A. Provoost, Les lampes en terre cuite trouvées en Égypte. Etat des recherches, *Chronique d'Égypte* 59 (1984), σσ. 158-170.
- Provoost, Les lampes:** A. Provoost, Les lampes à récipient allongé trouvées dans les catacombes romaines. Essai de classification typologique, *BIHB* 41 (1970), σσ. 17-55.
- Rathossi, Tsohis-Katagas, Katagas, Archaeometric study:** Ch. Rathossi, P. Tsohis-Katagas, C. Katagas, Red-painted and unpainted Roman Lamps in Northwestern Peloponnese, Greece: an archaeometric study, στο: Chrzanovski, *Lychnological Acts* 1, σσ. 271-275.
- Rebuffat, Ara cerei:** R. Rebuffat, Ara cerei, *MEFRA* 94.2 (1982), σσ. 911-919.
- Rebuffat, L'inscription de l'ara cerei:** R. Rebuffat, L'inscription de l'ara cerei, *Libya Antiqua* 15-16 (1978-1979), σσ. 113-124.
- Reddé, De l'ara cerei:** M. Reddé, De l'ara cerei à l'ecclēsia mater, στο: *Orbis romanus christianusque ab Diocletiani aetate usque ad Heraclium, Travaux sur l'Antiquité tardive rassemblés autour des recherches de Noël Duval*, Παρίσι 1995, σσ. 55-62.
- Restituzioni 2006:** *Restituzioni 2006, Tredicesima edizione, Tesori d' arte restaurati, con il patrocinio del Ministero per I Beni e le Attività Culturali*, Banca Intesa, 2006.
- Revel-Neher, Menorah:** E. Revel-Neher, A Shadow of the Past or an Image of Theological Truth? The Menorah in Byzantine Illuminated Manuscripts, στο: Israeli, *Menorah*, σσ. 113-116.
- Rich, Dictionary:** A. Rich, *Dictionary of Roman and Greek Antiquities*, Longmans, Green & Co., Λονδίνο 1874.
- Ristow, Koptischen Tonlampen:** G. Ristow, Das Frosch- und Krötenmotiv auf Koptischen Tonlampen in der Frühchristlich-Byzantinischen Sammlung, *Forschungen und Berichte. Staatliche Museen zu Berlin* 3-4 (1961), σσ. 60-69.
- Robins, Story of the Lamp:** F. W. Robins, *The Story of the Lamp (and the Candle)*, Kingsmead Reprints Bath, Oxford university press, Σόμερσετ, Οξφόρδη 1939.
- Rohault de Fleury, La Messe:** Ch. Rohault de Fleury, *La Messe, Études archéologiques sur ses monuments* 6, Παρίσι 1888.
- Roman, Lighting:** C. A. Roman, Lighting during Antiquity and the Roman Epoch, στο: Isac, Roman, *Lychnus et Lampas*, σσ. 20-27.
- Roman, Wheelmade lamps:** C. A. Roman, Wheelmade lamps of roman Dacia, *Acta Musei Napocensis* 37/1 (2000), σσ. 99-140.
- Rosen, An Apostate Jewess:** B. Rosen, An Apostate Jewess from Tyre: The Abbess of a Monophysite Monastery South of Caesarea, *Cathedra* 61(1991), σσ. 54-66.
- Rosenqvist, Lamps:** J. O. Rosenqvist, Lamps for St Eugenios: A Note on Byzantine Glass, *Eranos* 92 (1994), σσ. 52-59.
- Rosenqvist, St. Eugenios:** J. O. Rosenqvist, *The hagiographic dossier of St. Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154*, A critical Edition with Introduction, Translation, Ccommentary and Indexes, *Studia Byzantina Upsaliensia*, 5, Ουψάλα 1996.
- Rosenthal, Sivan. Schloessinger Collection:** R. Rosenthal, R. Sivan, *Qedem 8, Monographs of the Institute of Archaeology 8: Ancient Lamps in the Schloessinger Collection*, The Hebrew University of Jerusalem, Ιερουσαλήμ 1978.
- Ross, Dumbarton Oaks, τ. 1:** M. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, τ. 1: Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting*, Ουάσινγκτον 1962.
- Rossotti, Fire:** H. Rossotti, *Fire: Servant, Scourge, and Enigma*, Courier Dover Publications, Τορόντο 2002.
- Roșu, Iluminat:** T. Roșu, Mijloace de iluminat în obștea țărănească, *Biharea* 5 (1978),

σσ. 157-170.

- Russell, Anemourion:** J. Russell, Anemourion, στο: Laiou, *Economic History*, τ. 1, σσ. 221-228.
- Russell, Anemurium:** J. Russell, Byzantine instrumenta domestica from Anemurium. The significance of context, στο: R. L. Hohlfelder (επιμ.), *City, town and countryside in the early Byzantine era*, Νέα Υόρκη 1982, σσ. 133-54.
- Rusu, Artificial Lighting:** C. C. Rusu, Artificial Lighting in the Middle Ages. Transylvania, Moldavia and Walachia, στο: Isac, Roman, *Lychnus et Lampas*, σσ. 29-36.
- Safran, Heaven on Earth:** L. Safran (επιμ.), *Heaven on Earth. Art and the Church in Byzantium*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Πενσυλβάνια 1998.
- Sagui, Crypta Balbi:** L. Sagui, Crypta Balbi (Roma): conclusione delle indagini archeologiche nell'edera del monumento romano. Relazione preliminare, *Archeologia Medievale* 20 (1993), σσ. 409-418.
- Saldern, Ancient and Byzantine Glass:** A. von Saldern, *Ancient and Byzantine Glass from Sardis*, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη 1980.
- Saldern, Antikes Glas:** A. von Saldern, *Antikes Glas*, C. H. Beck, Μόναχο 2004.
- Sbordone, Physiologus:** F. Sbordone (επιμ.) *Physiologus*, Dante Alighieri, Μιλάνο 1936.
- Scanlon, Pinder-Wilson, Fustat Glass:** G. T. Scanlon, R. Pinder-Wilson, *Fustat Glass of the Early Islamic Period. Finds excavated by the American Research Center in Egypt 1964-1980*, Altajir World of Islam Trust, Λονδίνο 2001.
- Schauer, Μήτρες:** Ch. Schauer, Μήτρες λύχνων πρωτοχριστιανικής εποχής από την Ολυμπία, στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο «Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία»*, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989, Αθήνα 1991, σσ. 373-378.
- Schauer, Ολυμπία:** Ch. Schauer, Εργαστήριο κεραμικής του 5ου μ.Χ. αιώνα στην Ολυμπία, στο: Θέμελης, Κόντη, *Μεσσήνη*, σσ. 208-218.
- Schiller, Iconography:** G. Schiller, *Iconography of Christian Art*, τ.1: Christ's Incarnation, Childhood, Baptism, Temptation, Transfiguration, Works and Miracles, τ. 2: The Passion of Jesus Christ, Lund Humphries, Λονδίνο 1971.
- Schryver, Vlierzele:** S. De Schryver, L' église de Vlierzele, *Société royale d'archéologie de Bruxelles* 7 (1893), σσ. 35-39.
- Schweinfurth, Byzantinische Form:** Ph. Schweinfurth, *Die Byzantinische Form. Ihr Wesen und Ihre Wirkung*, Florian Kupferberg Verlag, Μάιντς 1956.
- Seidel, Die Kerze:** K. Seidel, Die Kerze: *Motivgeschichte und Ikonologie*, Georg Olms, Χίλντεσχαϊμ 1996.
- Seidel, Künstliches Licht:** Y. Seidel, *Künstliches Licht im individuellen, familiären und öffentlichen Lebensbereich*, Βιέννη 2009.
- Shelton, Esquiline Treasure:** K. J. Shelton, *The Esquiline Treasure*, British Museum Publications, Λονδίνο 1981.
- Sherrard, Athos:** P. Sherrard, *Athos: Der Berg des Schweigens*, Urs Graf-Verlag Olten, Λωζάνη και Φράιμπουργκ 1959.
- Shepard, Gateway to the North:** J. Shepard, Constantinople-Gateway to the North: The Russians, στο: Mango και Dagron, *Constantinople and Its Hinterland*, σσ. 243-60.
- Shier, Terracotta Lamps:** L. A. Shier, *Terracotta Lamps from Karanis, Egypt: Excavations of the University of Michigan*. Kelsey Museum of Archaeology Studies, τ. 3, University of Michigan Press, Av Άρμπορ 1978.
- Sinai, Illuminated Manuscripts:** *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Illuminated Manuscripts*, τ. 1: From the Ninth to the Twelfth Century, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ, 1990.
- Skhirtladze, Dört Kilise:** Z. Skhirtladze, The Mother of All Churches. Remarks on the Iconographic Programme of the Apse Decoration of Dört Kilise, *CA* 43 (1995), σσ. 101-116.
- Smirnova, Icons:** E. Smirnova, *Icons of Northeastern Rus', Mid-Thirteenth to Mid-Fourteenth Century, Centres of Medieval Russian Art*, Severny Palomnik, Μόσχα

- 2004.
- Smith, Wayte, Marindin, *Dictionary*:** W. Smith, W. Wayte, G. E. Marindin (επιμ.), *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Murray, Λονδίνο 1890.
- Sodini, Kolokotsas, *Aliki*:** J. P. Sodini, K. Kolokotsas, *Aliki II: basilique double*, Études thasiennes X, 2 τόμοι: κείμενα και πίνακες, Αθήνα 1984.
- Sodini, *La contribution de l'archéologie*:** J. P. Sodini, La contribution de l'archéologie a la connaissance du monde byzantin (IVe-VIIe siècles), *DOP* 47, 1993 (1993), σσ. 139-184.
- Sodini, Villeneuve, *Syrie du Nord*:** J. P. Sodini, E. Villeneuve, *Le passage de la céramique byzantine à la céramique omeyyade en Syrie du Nord, en Palestine et Transjordanie*, στο: P. Canivet et J. P. Rey-Coquais, *La Syrie de Byzance à l'Islam, VIIe – VIIIe siècles*, Παρίσι 1992, σσ. 195-218.
- Sophocles, *Greek Lexicon*:** E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, Georg Olms Verlag, Χίλντεσχαϊμ, Νέα Υόρκη 1975.
- Soren, *Kourion*:** D. Soren, An Earthquake on Cyprus: New discoveries from Kourion, *Archaeology* 38.2 (1985), σσ. 52-59.
- Sorochan, *Light*:** S. Sorochan, Light for life and death in early Byzantine Empire, στο: Zhuravlev, *Fire, light*, σσ. 111-119.
- Spatharakis, *Greek manuscripts*:** I. Spatharakis, *Corpus of dated illuminated Greek manuscripts: to the year 1453*, *Byzantina Neerlandica* 8, τ. 1: κείμενα, τ. 2: εικ., Brill, Λέιντεν 1981.
- Spatharakis, *Manuscript*:** I. Spatharakis, *Studies in Byzantine Manuscript Illumination and Iconography*, The Pindar Press, Λονδίνο 1996.
- Spatharakis, *Representations*:** I. Spatharakis, Representations of the Great Entrance in Crete, στο: Spatharakis, *Manuscript*, σσ. 293-311.
- Spatharakis, *Rethymnon*:** I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete, Rethymnon Province*, τ. 1, The Pindar Press, Λονδίνο 1999.
- Speidel, *Cereus of Tamuda*:** M. Speidel, The cereus of Tamuda, στο: *L'Africa romana IX Atti del IX convegno di studio*, Νουόρο, 13-15 Δεκεμβρίου 1991, Σάσαρι 1992, σσ. 503-505, πίν. 1.
- Spier, *Picturing the Bible*:** J. Spier, *Picturing the Bible. The Earliest Christian Art*, Κατάλογος Έκθεσης, Φορτ Γουόρθ, Kimbell Art Museum, 18 Νοεμβρίου 2007 - 30 Μαρτίου 2008, Yale University Press, Νιου Χέβεν, Λονδίνο, Φορτ Γουόρθ 2007.
- Spiliopoulou-Donderer, *Das Darmstadter Elfenbeinkästchen*:** I. Spiliopoulou-Donderer, Das Darmstädter Elfenbeinkästchen. Ein Geschenk Konstantinos' VII. Porphyrogenetos an Otto den Großen?, στο: Reinhard Stupperich (επιμ.), *Nova Graecia: Festschrift für Heinz A. Richter Peleus*, τ. 28, Bibliopolis, Μανχάιμ 2004.
- Stavropoulou-Makri, *Veltsista*:** A. Stavropoulou-Makri, Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Epire et l'atelier des peintres Kondaris, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Δωδώνη: Παράρτημα αρ. 46, Ιωάννινα 1989.
- Ștefan, Barnea, Comșa, Comșa, *Dinogetia*:** G. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia I. Așezarea feudală timpurie de la Biserica a-Garvăn*, Βουκουρέστι 1967.
- Stelè, *L'art en Slovénie*:** F. Stelè, L'art en Slovénie et le Byzantinisme, στο: *L'ancienne russie, les slaves catholiques [L'art byzantin chez les slaves]: deuxième recueil dédié a la memoire de Theodore Uspenskij*, σσ. 381-393, πίν. LV-LVI.
- Stephens-Crawford κ. άλλ., *Sardis*:** J. Stephens-Crawford κ. άλλ., *The Byzantine Shops at Sardis*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, 1990.
- Stern, *Antikes Glas*:** E. M. Stern, Antikes Glas in der Südturkei, *Glastechnische Berichte* 57.5 (1984), σσ. 132-139.
- Stern, *Bethleem*:** H. Stern, Nouvelles recherches sur les images des Conciles dans l'église de la Nativité a Bethléem, *CA* 3 (1948), σσ. 82-105.
- Stern, *Diatretum or Kaniskion*:** E. M. Stern, Diatretum or Kaniskion, *AJA* 105.2 (2001), σ. 298.

- Stern, El-Bagaouat:** H. Stern, Les peintures du mausolee "de l' Exode" a El-Bagaouat, CA 11 (1960), σσ. 93-119.
- Stern, Ernesto Wolf Collection:** E. M. Stern, *Roman, Byzantine and early Medieval Glass 10BCE-700CE. Ernesto Wolf Collection*, Hatje Cantz Publishers, Όστφιλντερν-Πουίτ 2001.
- Stern, Kehrberg, Lamps form Petra:** E. M. Stern, I. Kehrberg, Glass vessels and terracotta lamps form Petra, JRA 21 (2008), σσ. 689-695.
- Sternini, Il vetro in Italia:** M. Sternini, Il vetro in Italia tra V e IX secolo, στο D. Foy (επιμ.), *Le Verre de l'Antiquité tardive et du Haut Moyen Age. Typologie - Chronologie - Diffusion*, Association Française pour l'Archéologie du Verre, Musée Archéologique du Val D'Oise, Guiry-en-Vexin 1995, σσ. 243-290.
- Stevenson, Lamps from San Vincenzo:** J. Stevenson, Glass Lamps from San Vincenzo al Volturmo, Molise, BSR 56 (1988), σσ. 198-209.
- Stiaffini, Materiali vitrei medievali:** D. Stiaffini, Contributo ad una prima sistemazione tipologica dei materiali vitrei medievali, στο: M. Mendera (επιμ.), *Archeologia e storia della produzione del vetro preindustriale*, Quaderni del Dipartimento di Archeologia e Storia delle Arti - Sezione Archeologia - Università di Siena 1991, Φλωρεντία σσ. 177-266.
- Stiaffini, Vetro nel Medioevo:** D. Stiaffini, Il vetro nel Medioevo. Tecniche, strutture, manufatti, Fratelli Palombi, Ρώμη 1999.
- Stierlin, Stierlin, Orient Byzantin:** H. Stierlin, A. Stierlin, *Orient Byzantin. De Constantinople a l'Arménie et de Syrie en Ethiopie. L'Art antique au Proche-Orient*, Office du Livre, Φράιμπουργκ 1988.
- Stillwell-MacKay, Corinth:** Th. Stillwell-MacKay, More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth, *Hesperia* 36.3 (Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1967), σσ. 249-320.
- Stornajolo, Miniature delle Omilie:** C. Stornajolo, *Miniature delle Omilie di Giacomo Monaco (Cod. Vatic. gr. 1162) e dell'Evangelionario greco Urbinate (Cod. Vatic. Urbin. gr. 2)*, Danesi, Ρώμη 1910.
- Strong, Brown, Roman crafts:** D. Strong, D. Brown (επιμ.), *Roman crafts*, Ντάκγουορθ 1976.
- Strzygowski, Koptische Kunst:** J. Strzygowski, *Koptische Kunst*, Catalogue général des Antiquités Egyptiennes du Musée du Caire, Βιέννη 1904.
- Stussi, Zibaldone da Canal:** A. Stussi (επιμ.), *Zibaldone da Canal. Manoscritto mercantile del sec. XIV*, Fonti per la storia di Venezia, Sez. V, Fondi vari, Βενετία 1967.
- Stylianou, Cyprus:** A. Stylianou, J. A. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus*, Εκδόσεις Mark & Moody Ltd, Στούρμπριτζ, Ουόρτσεστερσάιρ (Αγγλία), 1964.
- Subotić, Ohrid:** G. Subotić, *L' école de peinture d' Ohrid au XVe siècle*, Βελιγράδι 1980.
- Sussman, Clay Oil Lamps:** V.Sussman, The Clay Oil Lamps from Khirbat elo-Ni'ana, *Atiqot* 57 (2007), σσ. 53-72.
- Szamalek, Poznorzyskie lampy:** K. Szamalek, Poznorzyskie lampy gliniane z Odercy, okres Tolbuchin (Bulgaria), *Archeologia* 28 (1977), σσ. 125-133.
- Szilamèr-Pèter Pánczèl, Glass Lamps:** Szilamèr-Pèter Pánczèl, Glass Lamps, Πόσπερ, στο: 2nd International Congress on Ancient Lighting Devices, Ζαλάου, Κλουζ-Ναπόκα (Ρουμανία), 13 -18 Μαΐου 2006
- Talbot, Byzantine Glass:** A. M. Talbot, Evidence about Byzantine Glass in Medieval Greek Texts from the Eighth to the Fifteenth Century, *DOP* 59 (2005), σσ. 141-145.
- Talbot, Miracles of St. Photeine:** A. M. Talbot, The Posthumous Miracles of St. Photeine, *AB* 112 (1994), σσ. 85-104.
- Talbot-Rice, Dark Ages:** D. Talbot Rice (επιμ.), *The Dark Ages, the making of European Civilization*, Thames and Hudson, Λονδίνο 1965.
- Taschen, Provence Style:** A. Taschen (επιμ.), *Provence Style*, Icons Series, Νέα Υόρκη 2008.
- Tatić-Durić, Thessalonique:** M. Tatić-Durić, L' inspiration littéraire dans l' iconographie

- mariale, στο: R. Samardžić (επιμ.), *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVE siècle, Recueil des rapports du IVe colloque serbo-grec*, Βελιγράδι 1987, σσ. 41-55.
- Taylor, Problem of Labels:** A. Taylor, *The Problem of Labels: Three Marble Shepherds in Nineteenth-Century Rome*, στο: Gazda, *Art of Emulation*, σσ. 47-60.
- Tchangova, Pernik:** J. Tchangova, *Pernik*, τ. III, Editions de l'Academie Bulgare des Sciences, Σόφια 1992.
- Terry, Maguire, Dynamic Splendour:** A. Terry, H. Maguire, *Dynamic Splendour. The Wall Mosaics in the Cathedral of Eufrasius at Porec*, τ.1: Text.. τ. 2: Illustrations, The Pennsylvania State University Press, Πενσυλβάνια 2007.
- Testa, Candelabri:** A. Testa, *Candelabri e Thymiateria, Monumenti Musei e Gallerie Pontificie, Museo Gregoriano Etrusco, Cataloghi II*, L' Erma di Bretschneider, Ρώμη 1989.
- The Splendour of Heaven: The Splendour of Heaven. Sacred Treasures from Byzantine Collections and Museums in Greece**, Κατάλογος Έκθεσης, Frankfurt, Dom-museum, Σεπτέμβριος 2001- Ιανουάριος 2002, ΥΠΠΟ/ΔΒΜΜ, Αθήνα 2001.
- Theis, Lampen, Leuchten, Licht:** L. Theis, *Lampen, Leuchten, Licht*, στο: *Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, σσ. 53-64.
- Thomas, Constantinides, Monastic Documents:** J. Thomas and Angela Constantinides Hero (επιμ.) with the assistance of G. Constable, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Ουάσινγκτον 2000.
- Todorović, Nalazi:** D. Todorović, *Nalazi iz stare solunske livnice, Hilendarski zbornik 8* (1991), σσ. 99-122.
- Tonev, Časti ot bronzovi:** T. Tonev, *Časti ot bronzovi sveštnici ot Preslav i Silistra, Arheologia 1* (1975), σσ. 50-56.
- Torp, Rotonde:** H. Torp, *Les mosaïques de la Rotonde de Thessalonique: l' arrière-fond conceptuel des images d' architecture*, *CA 50* (2002), σσ. 3-20.
- Toesca, Chapelle Palatine:** P. Toesca, *Les Mosaïques de la Chapelle Palatine de Palerme*, Edizioni d' arte, Sidera, Μιλάνο, Amiot, Dumont, Παρίσι, 1955.
- Tóth, Frühbyzantinisches Lampenhangeglied:** E. Tóth, *Frühbyzantinisches Lampenhangeglied aus Brigetio, Folia Archaeologica 28* (1977), σσ. 143-154.
- Totti, Λυχνομαντεία:** M. Totti, *Καρποκρατης αστρομαντις und die λυχνομαντεια, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 73* (Αύγουστος 1988), σσ. 297-301.
- Treasures of Turkey: Art Treasures of Turkey Circulated by the Smithsonian Institution 1966-1968**, Smithsonian Institution, Ουάσινγκτον 1966.
- Trost, Hellmann, Lampes antiques:** C. Trost, M. C. Hellmann, *Lampes antiques du département des Monnaies, Médailles et Antiques, III: Fonds général, Lampes chrétiennes*, Παρίσι 1996.
- Trowbridge, Glass:** M. L. Trowbridge, *Philological Studies in Ancient Glass, University of Illinois, Studies in Language and Literature 13*, Ουρμπάνα, Ιλινόις 1930.
- Uboldi, Diffusione delle lampade:** M. Uboldi, *Diffusione delle lampade vitree in età tardoantica e altomedievale e spunti per una tipologia, Archeologia Medievale 22* (1995), σσ. 93-145.
- Underwood, Kariye Djami:** P. A. Underwood, *The Kariye Djami*. τ. 2: The mosaics plates 1 - 334, Νέα Υόρκη 1966.
- Van der Meer, Mohrmann, Atlas:** F. van der Meer, Christine Mohrmann, *Atlas of the Early Christian World*, Nelson, Λονδίνο 1959.
- Velimezis Collection: Greek Post Byzantine Icons from the Velimezis Collection**, Κατάλογος Έκθεσης, 15 Μαρτίου 2002-16 Ιουνίου 2002, Αθήνα 2002.
- Verre et merveilles:** *Verre et merveilles : mille ans de verre dans le nord-ouest de la Gaule*, Κατάλογος Έκθεσης, Guiry-en-Vexin, Musée archéologique départemental du Val-d'Oise, 17 Οκτωβρίου 1993-31 Ιανουαρίου 1994, Guiry-en-Vexin 1993.
- Vertet, Fabrication des lampes:** H. Vertet, *Les Techniques de fabrication des lampes en terre cuite du centre de la Gaule*, *Revue archéologique SITES*, Αβινιόν 1983.

- Vibert-Guigue, Bisheh, Qusayr 'Amra:** C. Vibert-Guigue, G. Bisheh, *Les peintures de Qusayr 'Amra. Un bain omeyyade dans la bâdiya jordanienne*, Ifpo/ Department of Antiquities of Jordan, Βυρητός 2007.
- Vincent, Fiat lux:** C. Vincent, *Fiat Lux. Lumière et lumineaires dans la vie religieuse du XIII au XVI siècle*, Editions du Cerf, Παρίσι 2004.
- Vincent, Lampes et lumière:** C. Vincent, *Lampes et lumière dans la vie religieuse en France médiévale*, Ανακοίνωση στο: Dark Ages.
- Volbach, Elfenbeinarbeiten:** F. Volbach, *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des Frühen Mittelalters* Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Μάιντς 1952.
- Von Brandt, Fish Catcing Methods:** A. Von Brandt, *Fish Catcing Methods of the World*, Λονδίνο 1972.
- Waldbaum, Sardis:** J. C. Waldbaum, *Metalwork from Sardis: The Finds through 1974*, Archaeological Exploration of Sardis, Monograph 8, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη 1983.
- Waldhauer, Kaiserliche Ermitage:** O. Waldhauer, *Kaiserliche Ermitage, die antike Tonlampen*, Αγία Πετρούπολη 1914.
- Walker, Animals:** A. S. Walker (επιμ.) *Animals in Ancient Art. From the Leo Mildenberg Collection, part III*, Verlag Philipp von Zabern, Μάιντς 1996.
- Walsh, Paulinus of Nola:** P. G. Walsh (μτφρ.), *Poems of St. Paulinus of Nola*, The Newman Press, Νέα Υόρκη 1975.
- Walsh, Popular Customs:** W. S. Walsh, *Curiosities of popular customs and of rites, ceremonies, observances, and miscellaneous antiquities*, J.B. Lippincott Co., Λονδίνο 1897.
- Walter, Art and Ritual:** Ch. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, Birmingham Byzantine Series, 1, Variorum, Λονδίνο 1982.
- Walters, Roman lamps:** H. B. Walters, *Catalogue of the Greek and Roman lamps in the British museum*, Printed by order of the Trustees, Λονδίνο 1914.
- Wamser, Die Welt von Byzanz:** L. Wamser (επιμ.), *Die Welt von Byzanz- Europas Östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, Κατάλογος Έκθεσης, Μόναχο, Archäologischen Staatssammlung München – Museum für Vor-und Frühgeschichte, 22 Οκτωβρίου 2004- 3 Απριλίου 2005, Archäologischen Staatssammlung – Museum für Vor-und Frühgeschichte, Μόναχο 2004.
- Wamser, Zahlhaas, Rom und Byzanz:** L. Wamser, G. Zahlhaas, *Rom und Byzanz. Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern*, Μόναχο 1999.
- Weitzmann, Age of Spirituality:** K. Weitzmann (επιμ.), *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art. Third to Seventh Century*, Κατάλογος Έκθεσης, Νέα Υόρκη, The Metropolitan Museum of Art, 19 Νοεμβρίου 1977 - 12 Φεβρουαρίου 1978, The Metropolitan Museum of Art, Published in association with Princeton University Press, Νέα Υόρκη 1979.
- Weitzmann, Buchmalerei:** K. Weitzmann, *Die Byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts. Nachdruck der Ausgabe*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften, 243, Band. Veröffentlichungen der Kommission für schrift – und Buchwesen des Mittelalters, Reihe IV, Band 2, Teil 1, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 1996.
- Weitzmann, Grado:** K. Weitzmann, *The Ivories of the So-called Grado Chair*, στο: Weitzmann, *Sinai*, σσ. 119-186.
- Weitzmann, Moses Cross:** K. Weitzmann, I. Ševčenko, *The Moses Cross at Sinai*. στο: Weitzmann, *Sinai*, σσ. 81-104.
- Weitzmann, Sinai:** K. Weitzmann, *Studies in the arts at Sinai*, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ 1982.
- Werz, Sogenanntes Koptisches, Buntmetallgeschirr:** K. Werz, *“Sogenanntes Koptisches” Buntmetallgeschirr: Eine methodische und analytische Untersuchung zu den als koptisch bezeichneten Buntmetallgefäßen*, Κωνσταντία 2005.

- Whitehouse, Roman Glass I:** D. Whitehouse, *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, τ. 1, Corning, Corning Museum of Glass, Νέα Υόρκη 1997.
- Whitehouse, Roman Glass II:** D. Whitehouse, *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, τ. 2, Corning Museum of Glass, Νέα Υόρκη 2001.
- Wilkinson, Egeria:** J. Wilkinson, *Egeria's Travels*, Λονδίνο: S.P.C.K., 1971.
- Wilkinson, Nishapur:** Charles Wilkinson, *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period*, NY Graphic Society, Γκρίνουιτς 1974.
- Williams και Taylor, Anamur:** H. Williams, P. Taylor, A Byzantine Lamp Hoard from Anamur (Cilicia), *Anatolian Studies* 25, (1975), σσ. 77-84.
- Williams, Kenchreai:** Hector Williams, Kenchreai, *Eastern Port of Corinth*, 5. The lamps, Λέιντεν 1981.
- Williams, Light and Lighting:** B. Williams, *A History of Light and Lighting*, έκδ. 2.2 - (1999). Βλ. URL: <http://www.mts.net/~william5/history/hol.htm> / Μάρτιος 2010.
- Wrede, Aegyptische Lichtbräuche:** H. Wrede, Aegyptische Lichtbräuche bei Geburten. Zur Deutung der Froschlampen, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 11/12 (1968-69), σσ. 83-93.
- Wright, Chronicle of Joshua the Stylite:** W. Wright, *The Chronicle of Joshua the Stylite, composed in Syriac A.D. 507*, Κέμπριτζ 1882.
- Wullschleger, Chrzanovski, Etrusques:** M. Wullschleger, L. Chrzanovski, Etrusques, Mérovingiens, Burgondes, Allamans: des peuples sans lumière ou des lumières non identifiées?, Ανακοίνωση στο: Dark Ages.
- Wunderlich, Light:** Ch. H. Wunderlich, Light and Economy: An Essay about the Economy of Prehistoric and Ancient Lamps, στο: *Chrzanovski, Nouveautés Lychnologiques*, σσ. 251-263.
- Wunderlin, Luminaires:** D. Wunderlin, Luminaires archaïques dans la collection européenne du Musée des Cultures de Bale, στο: Chrzanovski, Kaiser, *Dark ages*, σσ. 234-236, εικ. στις σσ. 230-233 (στα γερμανικά στις σσ. 227-229 με τον τίτλο Archaische Lichgeräte in der Europa-Sammlung des Museums der Kulturen Basel).
- Xanthopoulou, Lampes en métal:** M. Xanthopoulou, Lampes en métal, lampes en terre cuite: vies parallèles στο: Chrzanovski, *Lychnological Acts* 1, σσ. 303-307, πίν. 136-139.
- Xanthopoulou, Les Lampes en Bronze:** M. Xanthopoulou, *Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne*, Bibliothèque de l'Antiquité tardive 16, Brepols Publishers, Τούρνχαουτ 2010.
- Xanthopoulou, Les luminaires:** M. Xanthopoulou, *Les luminaires en bronze et fer aux époques paléochrétienne et byzantine: typologie, technologie, utilisation*, 3 τόμοι, Διδακτορική Διατριβή, Παρίσι 1997.
- Xanthopoulou, Saint-Tite:** M. Xanthopoulou, Le mobilier ecclésiastique métallique de la basilique de Saint-Tite à Gortyne (Crète centrale), *CA* 46 (1998), σσ. 103-119.
- Yangaki, Eleutherna:** A. G. Yangaki, *La céramique des IVe-VIIIe siècles ap. J.-C. d'Eleutherna*, Université de Crète, Αθήνα 2005.
- Yeivin, Khirbet Susiya:** Z. Yeivin, Khirbet Susiya - The bema and synagogue ornamentation, στο: Hachlili, *The menorah*, σσ. 93-98.
- Yerasimos, De Byzance a Istanbul:** S. Yerasimos, *De Byzance à Istanbul*, Place des Victoires, Παρίσι 2000.
- Young, Glass Kourion:** S. H. Young, κεφ. 16: "Glass", στο: Megaw, *Kourion*, σσ. 485-526.
- Zalesskaya, Hermitage:** V. Zalesskaya, *Monuments of Byzantine Applied Arts 4th-7th Centuries. Catalogue of the Hermitage Collection*, The State Hermitage Museum, The State Hermitage Publishers, Αγία Πετρούπολη 2006.
- Zhuravlev, Medieval Rus':** D. Zhuravlev, Lights from Medieval Rus', Ανακοίνωση στο: Dark Ages.
- Zhuravlev, Fire, light:** D. Zhuravlev (επιμ.), *Fire, Light and Light Equipment in the Graeco-Roman World*, BAR International Series 1019, Οξφόρδη 2002.
- Zitrides, Metal objects:** C. Zitrides, Metal objects, στο: S. T. Stevens, A. V Kalinowski,

H. van der Leest, *Bir Ftouha: a Pilgrimage Church Complex at Carthage*, JRA Supplementaries Series 59, Πόρτσμουθ 2005, σσ. 463-473, αρ. 27-43.

Žuravlev, Lighting Equipment: D. V. Žuravlev, Lighting Equipment of the Northern Pontic Area in the Roman and Late Roman Periods: Imports and Local Production, στο: V. Gabrielsen, J. Lund (επιμ.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges*, Black Sea Studies Series (BSS) 6, Aarhus University Press, Άαρχους 2007.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

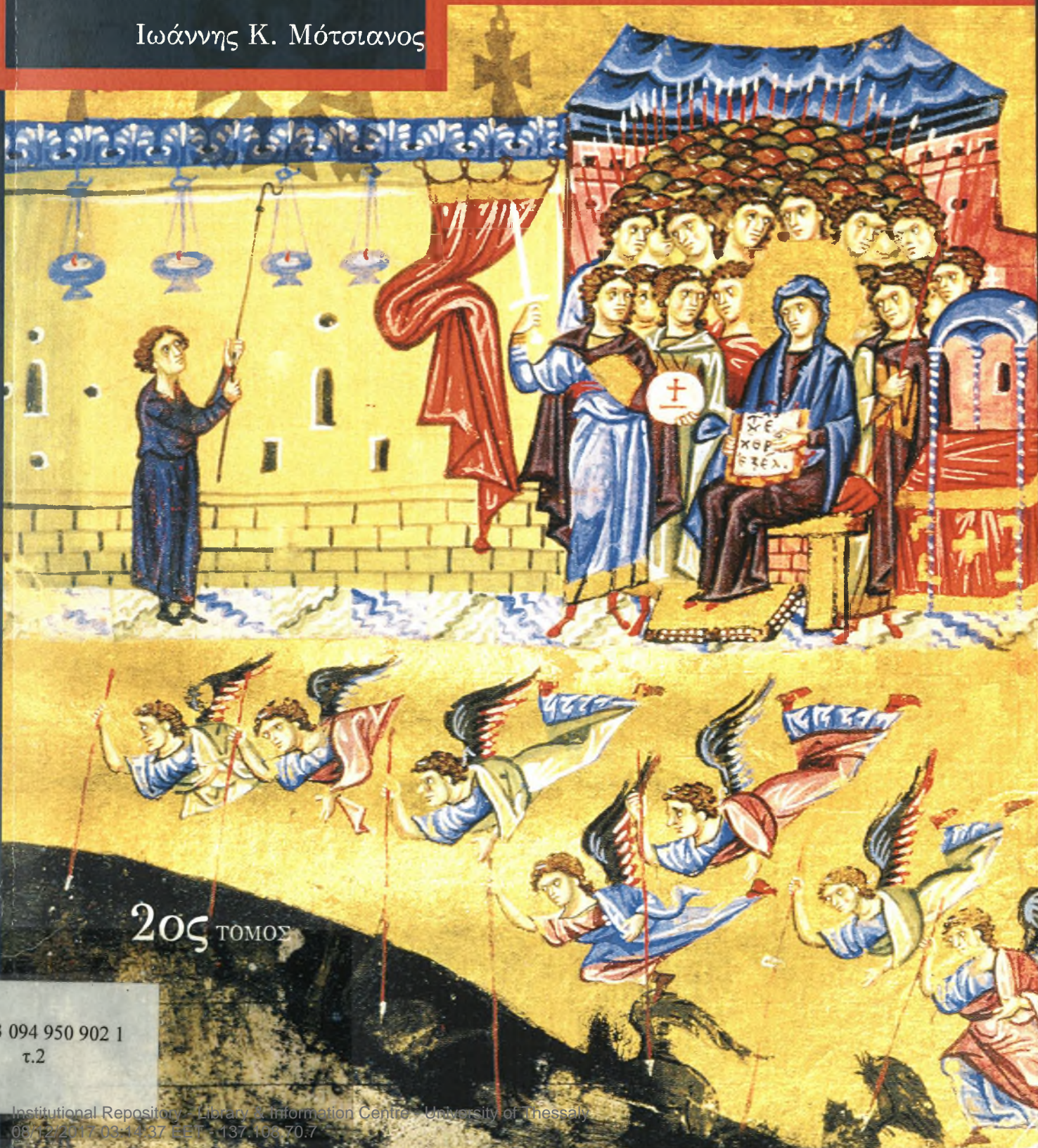

004000109001

Διδακτορική Διατριβή
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Βόλος 2011

Φῶς ἰλαρόν: Ο τεχνητός φωτισμός στο Βυζάντιο

Ιωάννης Κ. Μότσιανος

2ος ΤΟΜΟΣ

323 094 950 902 1
τ.2

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 10143/2 τ.2

Ημερ. Εισ.: 16-01-2012

Δωρεά: Συγγραφέα

Ταξιθετικός Κωδικός: Δ

621.323 094 950 902 1

ΜΟΤ

Διδακτορική Διατριβή
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Βόλος 2011

Φῶς ἱλαρόν: Ο τεχνητός φωτισμός στο Βυζάντιο

Ιωάννης Κ. Μότσιανος

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	13
Εισαγωγή	15
1. Ανασκόπηση της πορείας της έρευνας	16
1.1 Φωτισμός	16
1.2 Λυχνάρια	20
1.3 Μετάλλινα φωτιστικά	24
1.4 Γυάλινες καντήλες και πολυκάντηλα	25
2. Στόχος της παρούσας μελέτης	26
3. Μέθοδος	28
Α' μέρος: Φωτιστικά μέσα	29
Κεφάλαιο I: Η φωτιά ως μέσο φωτισμού	31
1. Ορισμός και ιστορική αναδρομή	31
2. Ανοιχτές φωτιές ως μέσο φωτισμού	32
3. Εστίες ως μέσο φωτισμού	33
3.1 Μόνιμες εστίες	33
3.2 Φορητές εστίες ή πυρσοφόροι	35
Κεφάλαιο II: Πυρσοί	39
1. Ορισμός και ιστορική αναδρομή	39
2. Πυρσοί στο Βυζάντιο	40
2.1 Ορολογία	41
2.2 Τεχνικές κατασκευής και υλικά ενίσχυσης της καύσης τους	48
2.3 Τυπολογία	49
2.3.1 Πυρσοί μιας χρήσης	49
2.3.1.1 Δάδες	49
Μονόξυλες λαμπάδες	50
Δετές ή φάκελοι (λατ. faces, faculae και fasciculus)	50
2.3.1.2 Πυρσοί καμωμένοι από άλλα –εκτός ξύλου–	
αναλώσιμα υλικά, κυρίως φυτικές ίνες και φλοιούς	51
2.3.2 «Επαναγεμιζόμενοι» πυρσοί	51
2.3.2.1 Με συμπαγές σώμα	51
«Επαναγεμιζόμενοι» πυρσοί με συμπαγές σώμα	
και σχήμα που απομεινεί δάδα	51
«Επαναγεμιζόμενοι» πυρσοί με συμπαγές σώμα	
διαμορφωμένοι ως «δοχεία φωτός»	53
2.3.2.2 «Επαναγεμιζόμενοι» πυρσοί	
διαμορφωμένοι ως «καλάθια φωτιάς»	54
2.4 Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα χρήσης των δάδων	56
2.5 Χρήσεις δάδων και πυρσών στη Βυζαντινή περίοδο	58
2.5.1 Για φωτισμό στο ύπαιθρο	58
2.5.2 Για φωτισμό σε κλειστούς ή ημιυπαίθριους χώρους	59
2.5.3 Σε λαμπαδηφορίες και θρησκευτικές τελετουργίες	60
2.5.4 Για κυνήγι και για νυχτερινό ψάρεμα	62
2.5.5 Σε φάρους, φωτιστικά σήματα	
και στρατιωτικές τακτικές	65
2.5.6 Ως φορέων φωτιάς	67

Κεφάλαιο III: Τα κεριά	69
1. Ορισμός και ιδιότητες του κεριού	69
1.1 Τρόπος λειτουργίας του κεριού ως φωτιστικού μέσου	70
1.2 Τεχνολογία κεριών	71
1.2.1 Πρώτες ύλες	71
1.2.2 Χρωματισμός κεριών	73
1.2.3 Εξοπλισμός κηροπλαστείων	73
1.2.4 Κηροπλαστική-Μέθοδοι παραγωγής	75
1.2.4.1 Μέθοδοι παρασκευής μελισσοκεριών	75
1.2.4.2 Μέθοδοι παρασκευής κεριών από ζωικό λίπος	78
2. Ιστορική αναδρομή	79
2.1 Ορολογία	81
3. Τα κεριά στην Ύστερη Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο	84
3.1 Η στάση των Πατέρων της Εκκλησίας σχετικά με τη χρήση των κεριών	84
3.2 Η εδραίωση της χρήσης των κεριών στη χριστιανική εκκλησία	84
3.3 Η χρήση των κεριών κατά την Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο	87
3.4 Η χρήση των κεριών κατά τη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο (7ος-15ος αι.)	92
3.5 Η επάρκεια του μελισσόκερου ως προϋπόθεση για τη χρήση των κεριών στην καθημερινή ζωή	98
3.6 Τυπολογία Κεριών	102
3.6.1 Κατά υλικό κατασκευής	102
3.6.2 Κατά χρώμα και διακόσμηση	103
3.6.3 Κατά σχήμα	104
3.6.4 Κατά μέγεθος	104
3.6.5 Πασχάλια κεριά	105
3.6.6 Διάκριση των κεριών με βάση τη χρήση τους	106
3.6.7 Κεριά «πίνας είχον»	109
3.7 Χρήσεις κεριών	111
3.7.1 Στον εκκλησιαστικό και μοναστικό βίο	111
3.7.2 Στα ταφικά έθιμα	115
3.7.3 Στον κοσμικό βίο	117
3.8 Συμπεράσματα	119
Κεφάλαιο IV: Λυχνάρια	121
1. Ορισμός, περιγραφή και ορολογία	121
2. Τρόπος και προβλήματα λειτουργίας	122
3. Ιστορική αναδρομή	123
4. Τρόπος κατασκευής πήλινων λυχναριών	127
4.1 Τρόπος κατασκευής τροχήλατων λυχναριών	127
4.2 Τρόπος κατασκευής πήλινων λυχναριών καμωμένων με μήτρα	127
4.2.1 Τρόπος δημιουργίας αρχετύπου	127
4.2.2 Δημιουργία μητρών	128
4.2.3 Δημιουργία λυχναριών από μήτρες	132
4.2.4 Ψήσιμο λυχναριών	134
5. Τυπολογία λυχναριών με μήτρα Πρώιμης Βυζαντινής περιόδου	135
6. Διακόσμηση λυχναριών με μήτρα στην Πρώιμη Βυζαντινή περίοδο	137
7. Τα πήλινα λυχνάρια κατά την Ύστερη Αρχαιότητα	139

7.1	Μη ελαιοπαραγωγές περιοχές	140
7.1.1	Το παράδειγμα των Τρεβήρων (Trier, Γερμανία)	140
7.1.2	Η Γαλατία	141
7.1.3	Η Παρευξείνια περιοχή	141
7.2	Περιοχές που ήταν ελαιοπαραγωγές	146
7.2.1	Ιταλική χερσόνησος	146
7.2.2	Ελλαδικός χώρος	149
7.2.3	Κύπρος	161
7.2.4	Αφρική	161
7.2.5	Ισραήλ, Παλαιστίνη, Συρία και Ιορδανία	167
7.2.6	Μικρά Ασία	169
8.	Διαπιστώσεις για τα πηλίνα λυχνάρια της Ύστερης Αρχαιότητας	171
8.1	Λόγοι που οδήγησαν στο «λυκόφως» των λυχναριών με μήτρα	172
9.	Τροχήλατα λυχνάρια στο Βυζάντιο	175
9.1	Τυπολογία τροχήλατων λυχναριών	175
9.1.1	Τροχήλατα λυχνάρια κλειστού σχήματος	176
9.1.2	Τροχήλατα λυχνάρια ανοιχτού σχήματος	177
10.	Πηλίνα χειροποίητα λυχνάρια	178
11.	Γυάλινα λυχνάρια	178
12.	Λίθινα λυχνάρια	179
13.	Μετάλλινα λυχνάρια	179
13.1	Τεχνολογία κατασκευής μετάλλινων λυχναριών και γενικότερα μετάλλινων φωτιστικών	181
13.1.1	Τα κράματα χαλκού	181
13.2	Τεχνικές παραγωγής και διακόσμησης μετάλλινων λυχναριών και γενικότερα φωτιστικών	183
13.3	Τυπολογία μετάλλινων λυχναριών	187
13.4	Μετάλλινα λυχνάρια, πηλίνα λυχνάρια: μία παράλληλη εξέλιξη	197
14.	Διαμόρφωση λυχναριών για στατή χρήση, για τοποθέτηση σε καντηλιέρα και για αιώρηση	198
15.	Χρήσεις λυχναριών	199
Κεφάλαιο V: Καντήλες		205
1.	Εισαγωγή	205
2.	Ιστορική αναδρομή	206
3.	Ορολογία	206
4.	Τυπολογία με βάση το υλικό τους	215
4.1	Πηλινες καντήλες	215
4.2	Λίθινες καντήλες	216
4.3	Ελεφαντοστέινες καντήλες	217
4.4	Μετάλλινες καντήλες	217
4.5	Γυάλινες καντήλες	222
4.5.1	Ορολογία για τις γυάλινες καντήλες	223
4.5.2	Προϋποθέσεις και τρόπος λειτουργίας	224
4.5.2.1	Στηρίγματα που προσαρμόζονταν στον πυθμένα	225
4.5.2.1 A	Στηρίγματα που πατούσαν απευθείας στον πυθμένα	225
4.5.2.1 B	Στηρίγματα που προσαρμόζονταν σε γυάλινο κύλινδρο	

	προσαρτημένο στον πυθμένα	226
4.5.2.1 B1	Κυλινδρικά μέταλλα στηρίγματα φιτιλιού	227
4.5.2.1 B2	Πήλινοι δίσκοι για τη στήριξη φιτιλιού	227
4.5.2.2	Στηρίγματα που σταθεροποιούνταν στο χείλος	228
4.5.2.2 A	Στήριγμα χροάνοσχημο	228
4.5.2.2 B	Μετάλλιο έλασμα με οπή στο μέσο του	229
4.5.2.2 Γ	Στήριγμα σε σχήμα Υ	229
4.5.2.2 Δ	Στήριγμα σε σχήμα S	230
4.5.2.3	Στηρίγματα φιτιλιών επιπλέοντα	231
4.5.2.3 A.	«Κολυμβήθρα» από φελλό και κασσίτερο	231
4.5.3	Επιπόηση και χρήση των γυάλινων καντήλων	232
4.5.4	Τυπολογία γυάλινων καντήλων	239
4.5.4.1	Κούπες ή σκύφοι	239
4.5.4.1 A.	Κούπες ή σκύφοι χωρίς λαβές	239
4.5.4.1 B.	Κούπες ή σκύφοι με τρεις λαβές	240
4.5.4.2	Κωνικές καντήλες	242
4.5.4.3	Κολουροκωνικά ποτήρια	243
4.5.4.3 A.	Κολουροκωνικά ποτήρια χωρίς λαβές	243
4.5.4.3 B.	Κολουροκωνικά ποτήρια με λαβές	243
4.5.4.4	Ποτήρια με κωδωνόσχημο σώμα και συμπαγές έμβολο	244
4.5.4.5	Καντήλες με σχήμα ποτηριού με πόδι	245
4.5.4.6	Ουρίαχοι	247
4.5.4.6 A.	Ουρίαχοι με κούφιο στέλεχος	248
4.5.4.6 B.	Ουρίαχοι με συμπαγές στέλεχος	249
4.5.4.7	Ποτήρια κωνικά	250
4.5.4.8	Κρατήρες με τρεις λαβές	250
4.5.4.9	Ημισφαιρικές κούπες	252
4.5.4.10	Διάτρητα γυάλινα σκεύη	253
4.5.5	Κέντρα παραγωγής γυάλινων καντήλων-Εμπόριο	253
5.	Χρήσεις καντήλων	256
5.1	Χρήση στην καθημερινή ζωή και ίσως και στην ιδιωτική λατρεία	256
5.2	Χρήση σε χώρους λατρείας	257
5.3	Χρήσεις σε ταφικά έθιμα	258
6.	Συμπεράσματα για τις καντήλες	260
	Β' μέρος: Βοηθητικά αντικείμενα για τον φωτισμό	263
	Κεφάλαιο VI: Μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών	265
1.	Εισαγωγή - Ιστορική αναδρομή	265
2.	Τα καντηλέρια στην Ύστερη Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο	267
2.1	Ορολογία για τα μέσα υποστήριξης ή ανάρτησης των φωτιστικών	267
2.1.1	Ορολογία για τα στατά καντηλέρια	267
2.1.2	Ορολογία για τα αναρτημένα λαμπαδοφόρα ή φωτοφόρα στηρίγματα	275

2.2	Ταξινόμηση υποστηρικτικών μέσων και μέσων ανάρτησης	283
2.2.1	Στατά υποστηρίγματα φωτιστικών μέσων	285
2.2.1.1	Καντηλέρια	285
2.2.1.1 A	Μετάλλινα καντηλέρια	285
2.2.1.1 A1	Τυπολογία βυζαντινών μετάλλινων καντηλεριών	288
2.2.1.1 A1.1	Τυπολογία βάσεων των καντηλεριών	288
2.2.1.1 A1.2	Η απόληξη των καντηλεριών: Δίσκος ή σταγμοδόχη	290
2.2.1.1 A1.3	Τύποι στελεχών καντηλεριών	291
2.2.1.1 A2	Μετάλλινα καντηλέρια στατά με αιχμηρή απόληξη: κηροπήγια ή λυχνοστάτες;	292
2.2.1.1 A3	Στατά μετάλλινα πολύκηρα με κηροπήγια	298
2.2.1.1 A4	Κηροπήγια ως ειδικές προσθήκες σε σταυρούς και σε έπιπλα	300
2.2.1.1 A5	Μετάλλινοι λυχνοστάτες	301
2.2.1.1 A5.1	Μετάλλινοι λυχνοστάτες με αιχμηρή απόληξη	301
2.2.1.1 A5.2	Μετάλλινοι λυχνοστάτες πτυσσόμενοι	302
2.2.1.1 A5.3	Μετάλλινοι λυχνοστάτες με επίπεδο δίσκο	303
2.2.1.1 A5.4	Καντηλέρια με διαμορφωμένα πλευρικά άγκιστρα	304
2.2.1.1 A5.5	Καντηλέρια στατά με κυλινδρική κηροθήκη	305
2.2.1.1 A5.6	Μετάλλινα πτυσσόμενα καντηλέρια τα οποία ερμηνεύονται ως στηρίγματα είτε για καντήλες είτε για κεριά	308
2.2.1.1 B	Λίθινα καντηλέρια	309
2.2.1.1 Γ	Ξύλινοι κηροστάτες, ξύλινα κηροπήγια και ξύλινες τριποδικές βάσεις	310
2.2.1.1 Δ	Πήλινοι κηροστάτες	311
2.2.1.1 E	Στατά μονόφωτα και πολύφωτα στηρίγματα για κεριά, λυχνάρια, καντήλες	311
2.2.1.1 E1	Στατά μονόφωτα στηρίγματα	311
2.2.1.1 E2	Στατά πολύφωτα στηρίγματα	312
2.2.1.1 E2.1	Κρατήρες	312
2.2.1.1 E2.2	Δέντρα φωτός που στήριζαν καντήλες	312
2.2.1.1 E2.3	Βοτρώδια	314
2.2.1.1 E2.4	Επτάφωτες λυχνίες	314
2.2.1.2	Εναλλακτικοί τρόποι υποστήριξης φωτιστικών	316
2.2.1.2 A	Αυτοσχέδιες κατασκευές	316
2.2.1.2 B	Δομικά στοιχεία των οικημάτων	317
2.2.2	Φορητά στηρίγματα	318
2.2.2.1	Φορητά μονόφωτα καντηλέρια	318
2.2.2.2	Φορητά πολύφωτα καντηλέρια	319
2.2.3	Πλευρικά συστήματα υποστήριξης και ανάρτησης φωτιστικών μέσων	321
2.2.3.1	Πλευρικά στηρίγματα για μεμονωμένους πυρσούς	321

2.2.3.2	Πλευρικά στηρίγματα για κεριά	321
2.2.3.3	Πλευρικά στηρίγματα για λυχνάρια μεμονωμένα	325
2.2.3.4	Πλευρικά στηρίγματα για καντήλες και πολύφωτα	326
2.2.4	Αιωρούμενα στηρίγματα φωτιστικών μέσων	331
2.2.4.1	Τρόποι εξάρτησης αλυσίδων από καντήλες	331
2.2.4.2	Συστήματα ανάρτησης καντήλων και πολύφωτων	332
2.2.4.3	Πολύφωτα αιωρούμενα	336
2.2.4.3.1	Πολυκάνδηλα λαδικινά ή πολυέλαιοι	338
2.2.4.3.1.1	Πολυκάντηλα με βραχίονες	339
2.2.4.3.1.1.1	Πολυκάντηλα του τύπου Coronae	339
2.2.4.3.1.1.2	Πολυκάντηλο, μικρογραφία χριστιανικής βασιλικής	340
2.2.4.3.1.1.3	Πολυκάντηλο με κάθετα μετάλλινα στοιχεία και πλευρικούς βραχίονες	340
2.2.4.3.1.1.4	Σταυρόσχημα πολύφωτα	340
2.2.4.3.1.2	Πολυκάντηλα δισκόμορφα	341
2.2.4.3.1.2.1	Πολυκάντηλα κυκλικά δισκόμορφα	341
2.2.4.3.1.2.2	Πολυκάντηλα κυκλικά αποτελούμενα από έναν ή περισσότερους διάτρητους δακτύλιους	341
2.2.4.3.1.2.3	Σταυρόσχημα πολυκάντηλα	342
2.2.4.3.1.2.4	Ορθογώνια πολυκάντηλα	342
2.2.4.3.1.3	Πολυκάντηλα αποτελούμενα από μεταλλινες ράβδους	342
2.2.4.3.1.3.1	Πολυκάντηλα αποτελούμενα από μεταλλινες ράβδους διαμορφωμένα ως τροχοί	343
2.2.4.3.1.3.2	Πολυκάντηλα αποτελούμενα από μεταλλινες ράβδους κυκλικά	343
2.2.4.3.1.4	Πολύφωτα κανίσκια	343
2.2.4.3.1.5	Πολύφωτοι αιωρούμενοι κρατήρες	344
2.2.4.3.1.6	Πολυκάντηλα με σχήμα που παραπέμπει σε κλουβί πτηνών	344
2.2.4.3.2	Πολύκηρα αιωρούμενα	345
2.2.4.3.3	Πολύφωτα για κεριά και καντήλες	345
2.2.4.3.3.1	Πολύφωτα μικρών διαστάσεων που συνδυάζουν κεριά και καντήλες	345
2.2.4.3.3.2	Χοροί	346
2.3	Χρήσεις υποστηρικτικών μέσων και μέσων ανάρτησης	349
2.3.1	Κοσμική χρήση	349
2.3.1.1	Κοσμική χρήση καντηλεριών	349
2.3.1.2	Κοσμική χρήση πολύφωτων	351
2.3.2	Θρησκευτική χρήση	351
2.3.2.1	Θρησκευτική χρήση καντηλεριών	351
2.3.2.2	Θρησκευτική χρήση πολύφωτων	353
2.3.3	Ταφική χρήση	355
2.3.4	Χρήσεις καντηλεριών ως δώρων και ως ανταλλακτικών μέσων	356
Κεφάλαιο VII: Φανάρια: μέσα προστασίας φωτιστικών πηγών		359
1. Εισαγωγή και ορισμός		359

2. Ιστορική αναδρομή	359
3. Ορολογία	361
4. Τα φανάρια στην Ύστερη Αρχαιότητα και στο Βυζάντιο	364
4.1 Τυπολογία φαναριών στο Βυζάντιο	364
4.1.1 Φανάρια που διαθέτουν δακτύλιο συγκράτησης ή ανάρτησης στην απόληξή τους	364
4.1.1.1 Πήλινα φανάρια	364
4.1.1.1 A Τεχνολογία πήλινων λυχνούχων	366
4.1.1.2 Μετάλλινα φανάρια	367
4.1.1.3 Ξύλινα φανάρια	372
4.1.2 Φανάρια με υποστήριγμα στη βάση τους ή λαβές στην περιφέρειά τους	373
4.1.2.1 Φανάρια με υποστήριγμα στη βάση τους και άνοιγμα στην περιφέρειά τους	373
4.1.2.2 Περίκλειστα φανάρια με υποστήριγμα στη βάση τους	375
4.2 Είδος φωτιστικής πηγής φαναριών	375
4.3 Χρήσεις	375
4.4 Συμπεράσματα	377
Κεφάλαιο VIII: Μέσα συντήρησης των φωτιστικών	379
Κεφάλαιο VIII.A: Αναλώσιμα υλικά για τη συντήρηση των φωτιστικών	379
1. Καύσιμη ύλη	379
1.1 Στερεά καύσιμα	379
1.1.1 Ξύλο και φυτικοί βλαστοί	379
1.1.2 Ζωικό λίπος	380
1.1.3 Μελισσόκερο	381
1.2 Ρευστά καύσιμα	382
1.2.1 Κατράμι, πίσσα και άλλες ρητίνες	382
1.2.2 Ορυκτά ρευστά καύσιμα	382
1.2.3 Φυτικά ρευστά καύσιμα που χρησιμοποιήθηκαν για φωτιστικά ελαίου	384
1.3 Καθαρά και μιανρά καύσιμα	388
1.4 Καύσιμα για φωτιστικά: Φωτισμός εναντίον διατροφής	390
1.5 Συμπεράσματα για καύσιμη ύλη	393
2. Φιτίλια, θρυαλλίδες και ελλύχνια	393
2.1 Ιστορική αναδρομή για τα φιτίλια	394
2.2 Φιτίλια και ελλύχνια στο Βυζάντιο	395
2.2.1 Ορολογία για φιτίλια	395
2.2.2 Υλικά που χρησιμοποιήθηκαν ως φιτίλια και ελλύχνια	397
2.2.3 Αναλώσιμα για τα φωτιστικά και οικονομία	399
Κεφάλαιο VIII.B: Εξαρτήματα για την πλήρωση, την καλή λειτουργία, τη συντήρηση και την κατάσβεση των φωτιστικών	405
1. Εξαρτήματα για την πλήρωση	405
1.1 Ορολογία για εξαρτήματα πλήρωσης	405
1.2 Σκεύη πλήρωσης φωτιστικών	406
2. Εξαρτήματα για την καλή λειτουργία των φωτιστικών	408
2.1 Αυγά στρουθοκαμήλου και οι απομιμήσεις τους	408
3. Συστήματα ανεβοκατεβάσματος φωτιστικών	408
3.1 Βέργα ή κοντάρι για ανεβοκατέβασμα καντήλων	408
3.2 Συστήματα με ιμάντες	409

3.3	Εξέδρες για τη συντήρηση των αιωρούμενων καντήλων	409
4.	Εξαρτήματα συντήρησης και κατάσβεσης φωτιστικών	410
4.1	Λαβίδες συντήρησης και κατάσβεσης, κηροψάλιδα, κηροσβέστες	410
	Επίλογος	413
	Βιβλιογραφία	433
	Γ' μέρος: Εικόνες	493

Γ' ΜΕΡΟΣ:
ΕΙΚΟΝΕΣ

2ος ΤΟΜΟΣ

Εικόνα 1. Άρνηση του Πέτρου, απεικόνιση ανοιχτής φωτιάς, β' μισό 11ου αι., μικρογραφία του κώδ. 5, φ. 92r, Ευαγγέλιο, Πάρμα, Bibl. Palatina (Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 211).

Εικόνα 2. Θυσία του Αβράαμ, τοιχογραφία του 14ου αι. από τον Ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Λυκίη της Γεωργίας (Constantinides, *Images*, εικ. 9.18).

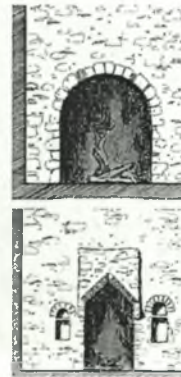
Εικόνα 3. Το θαύμα του μάννα, απεικόνιση βωμού, μικρογραφία του κώδ. 1186 Μονής Σινά, φ. 73v. (*Sinai, Illuminated Manuscripts*, σ. 55, εικ. 142).

Εικόνα 4. Ο Βαλάκ προσφέρει θυσίες, απεικόνιση βωμού, μικρογραφία κώδ. 602 της Μονής Βατοπεδίου, Οκτάτευχος, φ. 178a (Χρήστου κ.ά., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Δ'*, εικ. 77).

Εικόνα 5. Απεικόνιση βωμού, που χαρακτηρίζεται θυμιατήριο σε σαρκοφάγο του 150-175. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα.

Εικόνα 6. 4821. Σχεδιαστική απόδοση εστιών από οικίες του Μυστρά (13ος-15ος αι.) (Σχ. Μ. Γεωργούντζου).

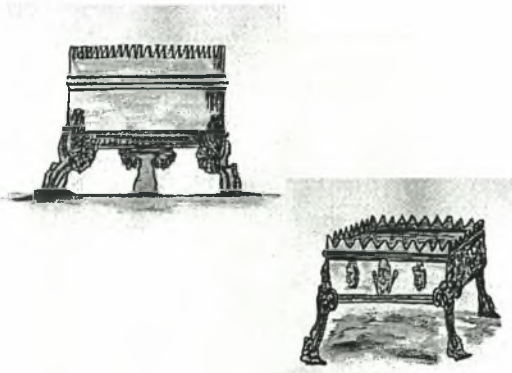

Εικόνα 7. Απεικόνιση καμινάδας. Υπαπαντή, τοιχογραφία, 12ος αι., Παναγία του Άρακος, κοντά στα Λαγουδερά της Κύπρου (Stylianou, *Cyprus*, σ. 163, εικ.88).

Εικόνα 8. Απεικόνιση καμινάδας σε μικρογραφία του κώδ. San Marino, Cal., Huntington Library HM 1081, I., φ. 125v. Spatharakis, *Greek manuscripts*, τ. 1, αρ. 328, εικ. 582.

Εικόνα 9. Σχεδιαστική απόδοση ρωμαϊκών φορητών εστιών (DAGR, τ. 2,2, λήμμα "focus", σ. 1196).

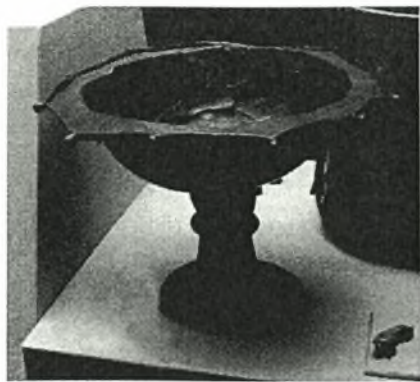
Εικόνα 10. Φορητή εστία, 4ος-7ος αι., Αίγυπτος (Strzygowski, *Koptische Kunst*, πίν. XXXII, αρ. 9121).

Εικόνα 11. Η Θυσία του Αβράαμ, μικρογραφία του κώδ. 1186 Μονής Σινά, φ. 98r (*Sinai, Illuminated Manuscripts*, έγχρ. πίν. XI,b).

Εικόνα 12. Το αμάρτημα των γιών του Ααρών, Ναδάβ και Αβιουόδ. Απεικόνιση φορητής εστίας και σκεύους φωτιάς. Μικρογραφία του κώδ. 602 της Μονής Βατοπεδίου, Οκτάτευχος, 13ος αιώνας, φ. 22β (Χρήστου κ.ά., *Οί Θησαυροί του Άγίου Όρους, τόμος Δ΄*, εικ. 49).

Εικόνα 13. Χυτό χάλκινο βυζαντινό σκεύος με πιθανή προέλευση από την Ανατολική Μεσόγειο, Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο αρ. ευρ. MME 83, 12-14, 8.

Εικόνα 14. Μυσικός Δείπνος, απεικόνιση πυρσού για σταθερή χρήση, τοιχογραφία, 11ος αι., Ναός του Καρανλίκ (Karanlık Kilise), Κόραμα (Göreme), Καππαδοκία (Jolivet-Lévy, *Sacred art of Cappadocia*, πίν. 102).

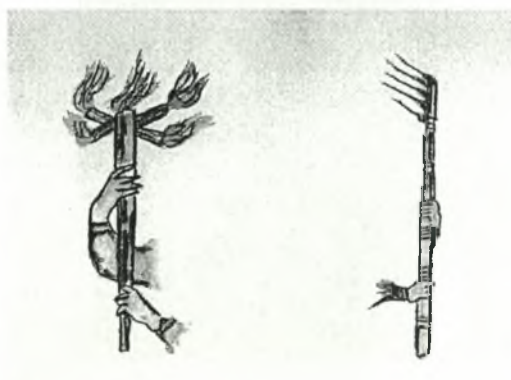
Εικόνα 15. Γέννηση του Ιωάννη του Βαπτιστή, απεικόνιση φορητής εστίας, μικρογραφία του κώδ. Urb. gr. 2, φ. 167v, Βατικανό, Biblioteca Apostolica Vaticana, εικονογραφημένο Ευαγγέλιο Ιωάννου Β' και Αλεξίου Κομνηνού, γύρω στο 1128 (Parani, *Glass Objects*, σ. 152).

Εικόνα 16. Άρνηση του Πέτρου, απεικόνιση φορητής εστίας σε ελεφαντοστέινο πλακίδιο, Ρώμη, 420-430, Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο, (Spier, *Picturing*, εξώφυλλο).

Εικόνα 17. Κοίμηση της Θεοτόκου, απεικόνιση φορητής εστίας, τοιχογραφία από την Περιβλεπτο Οχρίδας, 1294/95. (Djurić, *Fresken*, εικ. XV).

Εικόνα 18. Σχεδιαστική απόδοση πυρσών με πολλές εστίες φωτιάς. (DAGR, τ. 2.2, λήμμα "fax", σ. 1027).

Εικόνα 19. Η Παραβολή των Δέκα Παρθένων, μικρογραφία του κώδ. Ροσάνο (Rossanensis), 6ος αιώνας μ.Χ. (Grabar, *Justitien*, εικ. 231).

Εικόνα 20. Η Παραβολή των Δέκα Παρθένων, τοιχογραφία στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα του καθολικού της Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, Πάτμος, 1600, (Χατζηδάκης, *Εικόνες Πάτμου*, πίν. Δ').

Εικόνα 21. Η Παραβολή των Παρθένων. Απεικόνιση πυρών σε μικρογραφία του αρμένικου χειρογράφου FGA 32.18, Τετραευάγγελον, φ. 195, 13ος αι. (Nersessian, *Manuscripts*, εικ. 95, σ. 159).

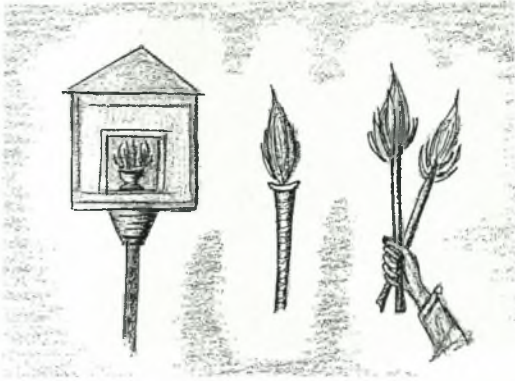
Εικόνα 22. Προδοσία του Ιούδα. Απεικόνιση πυρών σε ψηφιδωτό, Νέα Μονή Χίου, καθολικό, 1042-1056 (Χατζηδάκη, *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, εικ. 94).

Εικόνα 23. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση δάδων και πυρών, τοιχογραφία στον κυρίως ναό, Παναγία η Βλαχέρνα, Άρτα, 13ος αι. (Παπαδοπούλου, *Άρτα*, εικ. 91).

Εικόνα 24. Απεικόνιση μονόξυλων δάδων, πυρσού και φαναριού, τοιχογραφία 14ου αι., Άγιος Νικόλαος Ορφανός, Θεσσαλονίκη. (Μπακιρτζής, *Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός*, εικ. 41).

Εικόνα 25. Σχεδιαστική απόδοση δάδων, πυρσού και φαναριού από την παράσταση της προηγούμενης εικόνας (Σχ. Χ. Χίτσιου).

Εικόνα 26. Σύλληψη του Ιησού, απεικόνιση πυρσών-«φακέλων» σε κάλυμμα ελεφαντοστέινου κιβωτιδίου, Μουσείο Ιστορίας και Τέχνης, Μπρέσια, 360-370 (Crippa, Zibawi, *L'art paleochretien*, εικ. 58).

Εικόνα 27. Η Φωτιστικός Λαμπάς, τοιχογραφία, Νέα Μονή του Φιλοσόφου κοντά στη Δημητσάνα, 1693. 3605. Ξυγόπουλος, *Φωτιστικός Λαμπάς*, σ. 332, εικ. 15.

Εικόνα 28. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση κέρινης λαμπάδας, πυρσού και μεταλλικού φαναριού, πθανώς μαλόφρακτου, τοιχογραφία, Αγία Παρασκευή Γεροσκήπου, Κύπρος, 15ος αι. (Stylianos, *Cyprus*, σ. 393 εικ. 236).

Εικόνα 29. Σχεδιαστική απόδοση λεπτομέρειας της προηγούμενης εικόνας (Σχ. Χ. Χίτσιου).

Εικόνα 30. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση δάδων, πυρσών και φαναριού, τοιχογραφία, Ναός Αγίου Γεωργίου, Στάρο Ναγκορίτσινο, 1317 (Cutler, Nesbitt, *Arte bizantina*, σ. 307).

Εικόνα 31. Απεικόνιση μονόξυλων δάδων. Προδοσία του Ιούδα, Άγιος Μάρκος, Βενετία (Demus, *San Marco*, πίν. 22b).

Εικόνα 32. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση δάδας και φαναριού, Μονρεάλε, Σικελία (Demus, *Mosaics of Norman Sicily*, πίν. 70).

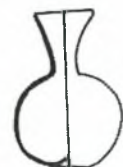
Εικόνα 33. Προδοσία του Ιούδα, επιστύλιο εικονοστασίου (λεπτομέρεια), 13ος-14ος αι., σήμερα στο καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή, Καλοπαναγιώτης, Κύπρος (Παπαγεωργίου, *Εικόνες*, εικ. 55ε).

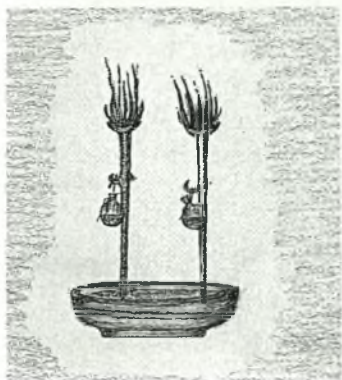
Εικόνα 34. Απεικόνιση νυχτερινού ψαρέματος με χρήση «φανού». Μικρογραφία του κώδ. gr. Z. 479, φ. 59, Μαρκανή Βιβλιοθήκη, 11ος αι. (Hetherington, Forman, *Les Byzantins*, σ. 79).

Εικόνα 35. Λεπτομέρεια της Εικόνας 19 και σχεδιαστική απόδοση της λεπτομέρειας αυτής (Σχ. Χ. Χίτσιου).

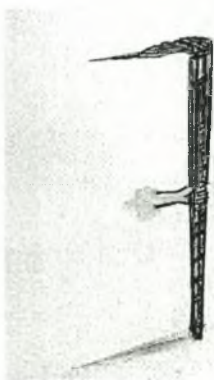
Εικόνα 36. Σύγκριση αγγείου για μεταφορά λαδιού που προριζόταν ως ενισχυτικό των πυρών με αντίστοιχο τύπο γυάλινου αγγείου της Ύστερης Αρχαιότητας, τύπος Isings 104b (Isings, *Roman glass*, σσ. 122-125).

Εικόνα 37. Σχηματική απεικόνιση πιθανής τοποθέτησης πυρσών μέσα σε αγγείο με χώμα (Σχ. Χ. Χίτσιου).

Εικόνα 38. Σύλληψη του Ιησού, απεικόνιση μονόξυλων δόδων, μικρογραφία του κώδ. 1139, φ. 7b, Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο, 1131-1187 (Mathew, *Byzantine Painting*, εικ. 7).

Εικόνα 39. Πυρσοί με μορφή δέσμης ξύλων (DAGR, τ. 2.2, λήμμα "fax", σ. 1027).

Εικόνα 40. Ταυροβολικός βωμός, σχετίζεται με τη λατρεία της Ρέας-Κυβέλης και του Άττιδος και συγκεκριμένα με τη μυστηριακή γιορτή των Ταυροβολίων, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα, αρ. ευρ. 1746.

Εικόνα 41. Απεικόνιση πυρσών σε ελεφαντοστέινο πλακίδιο από το γαμήλιο δίπτυχο των Νικομάχων και των Συμμάχων, Ρώμη, τέλη 4ου - αρχές 5ου αι., Παρίσι, Musée National du Moyen-Age. (La Rocca, Ensolì, *Aurea Roma*, σ. 264).

Εικόνα 42. Απεικόνιση αντικειμένου που έχει ερμηνευθεί ως πυρσός, ελεφαντοστέινο κτένι, Μουσείο Μπενάκη (Βαράλης, *Ελεφαντοστέινο κτένι*, εικ. 2).

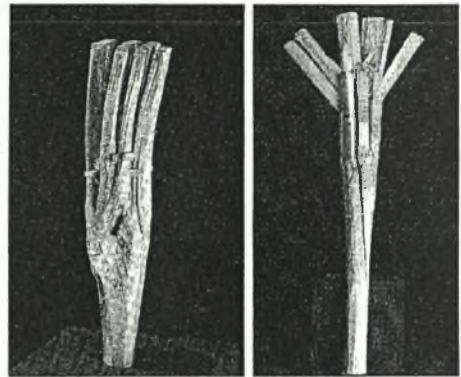
Εικόνα 43. Πυρσοί καμωμένοι από βούρλα, Έκθεση Dark Ages, Historisches Museum Olten, Ελβετία, 2007.

Εικόνα 44. Σύλληψη του Χριστού, απεικόνιση πυρσού από άχυρα, πίνακας του Meister der Münchner Domkreuzigung, 1445/1450, Ζυρίχη.

Εικόνα 45. Πυρσός από κάνναβη, Musée des Cultures de Bâle.

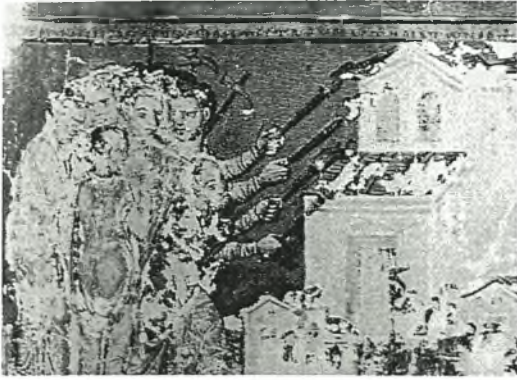
Εικόνα 46. Δάδες από ξύλο (αριστερά) και δάδα από φλούδα σημύδας (δεξιά), Musée des Cultures de Bâle.

Εικόνα 47. Λεπτομέρεια από ψηφιδωτό με θέμα αθλητικούς αγώνες, απεικόνιση πυρσών, πιθανώς μετάλλινων σε σκηνή λαμπαδηδρομίας, Batten Zammour, Τυνησία, Μουσείο της Gafsa, Τυνησία. (Blanchard-Lemée κ. άλ., *Sols de l'Afrique romaine*, εικ. 142).

Εικόνα 48. Απεικόνιση πυρσών, πιθανώς μετάλλινων που απομιμούνται κεράτινους, ψηφιδωτό από την Οικία του παγονιού, El Jem, α' μισό 3ου αι. (Ben Abed, *Tunisian mosaics*, εικ. 427).

Εικόνα 49. Αρειανοί καίουν ναό ορθοδόξων, Απεικόνιση πυρσών. Μικρογραφία του κώδ. Par. gr. 510, φ. 367ν, 9ος αι., Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη (IEE, τ. Ζ', σ. 408).

Εικόνα 50. Προδοσία του Ιούδα, μικρογραφία του κώδ. 587μ Μονής Διονυσίου, φ. 13β, γ' τέταρτο του 11ου αι. (Πελεκανίδης κ.άλ., *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Α'*, σ. 188, εικ. 233).

Εικόνα 51. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση πυρσών, μικρογραφία του κώδ. 7651, Jerewan Matenadaram, φ. 76ν, 13ος αι. (Brentjes, *Kunst des Mittelalters*, εικ. 231).

Εικόνα 52. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση πυρσού και βούκινου, Ναός του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι, Πλατανιστάσα, Κύπρος 1494. (Stylianou, *Cyprus*, σ. 195, εικ.110).

Εικόνα 53. Πυρσοί κεράτινοι. Λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας.

Εικόνα 54. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση πυρσού, μάλλον πήλινου, τοιχογραφία, Ιβάνοβο, Βουλγαρία 14ος αι. (Boschkon, *Peinture*, εικ. 63).

Εικόνα 55. Πυρός μάλλον πήλινος. Λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας.

Εικόνα 56. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση πήλινου πηλού. Τοιχογραφία, Μεγάλο Μετέωρο, νότιος τοίχος παλαιού καθολικού, 1483. (Χατζηδάκης, Σοφιανός, *Μετέωρο*).

Εικόνα 57. Απεικόνιση πήλινου πηλού. Λεπτομέρεια προηγούμενης εικόνας.

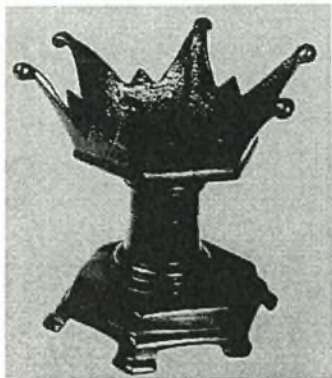
Εικόνα 58. Πιθανώς πήλινος πυρός προερχόμενος από την περιοχή της Κριμαίας (φωτ. D. Zhuravlev).

Εικόνα 59. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση δάδων, πυρσού και φαναριού σε τοιχογραφία του 1250 (?) στο Ναό των Αγίων Αποστόλων στο Ρεβ (Ljubinkovic, *Saints-Apôtres*, εικ. 42).

Εικόνα 60. «Επαναγεμιζόμενος» πυρός ή θυμιατήριον, χαλκός, Αίγυπτος, 5ος αι., Νέα Υόρκη, The Brooklyn Museum, Charles Edwin Wilbour Fund, 41.684 (Weitzmann, *Age of Spirituality*, αρ. 353, σ. 385-386).

Εικόνα 61. Θυματήριον, χαλκός, 3ος-4ος (:) αι. (Κακονίη/Κακονική, *Сокровища Коптской*, αρ. κατ. 12).

Εικόνα 62. Απεικόνιση φορητής εστίας ή καντηλεριού, τοιχογραφία με σκηνή θυσίας, 3ος αι., Αρχαία Όστια, Αρχαιολογικό Μουσείο, Magazzini, αρ. ευρ. 155 (La Rocca, *Ensoli, Aurea Roma*, σ. 508, αρ. 131).

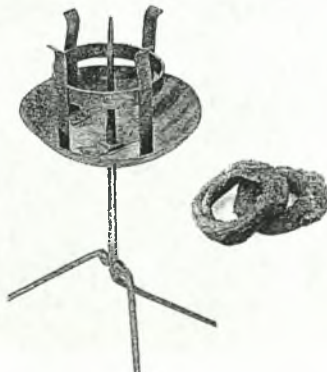
Εικόνα 63. Μήνας Ιανουάριος, απεικόνιση βωμού-πυρσού, Χρονογραφία του 354 (*Calendar of Philocalus*), App. B:1, Βατικανή Βιβλιοθήκη (Åkeström-Hougen, *Hunting Mosaics*, σ. 147, εικ. 84).

Εικόνα 64. Απεικόνιση βωμού σε σαρκοφάγο (270-280), Από τη *Via Latina*, Ρώμη, Museo Nazionale Romano.

Εικόνα 65. Κοπτικό θυματήριον που θυμίζει ρωμαϊκούς φορητούς βωμούς, μπρούτζος, Λούβρο, αρ. ευρ. 489 (Benazeth, *Metal*, σ. 98).

Εικόνα 66. Ανοιχτό σκεύος που λειτουργούσε ως στατός φανός (Chrzanowski, Kaiser, *Dark ages*, σ. 232, εικ. 170,171).

Εικόνα 67. Σχηματική απεικόνιση σκεύους φωτιάς. Λεπτομέρεια της εικόνας 30.

Εικόνα 68. Η εκκαθάριση της γης από τους άνδρες της φυλής Ιωσήφ, απεικόνιση πυρσού και φορητού σκεύους φωτιάς που ίσως τοποθετούνταν και σε καντηλέρι, μικρογραφία του κώδ. 602 της Μονής Βατοπεδίου, Οκτάτευχος, 13ος αι., φ. 380a (Χρήστου κ.ά., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Δ'*, εικ. 132).

Εικόνα 69. Σύλληψη του Ιησού, απεικόνιση σε μικρογραφία του κώδ. 61 της Μονής Παντοκράτορος, Ψαλτήριον, 9ος αι, φ. 42β (Πελεκανίδης κ.ά., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Γ'*, λεπτομέρεια εικ. 191, σ. 137).

Εικόνα 70. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση μετάλλινου φαναριού, πιθανώς υαλόφρακτου, 15ος αι. (Stylianou, *Cyprus*, σ. 393 εικ. 236).

Εικόνα 71. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση πυρσού με καλάθι φωτιάς, 1495, Κύπρος, Λουβαράς, Ναός Αγίου Μάμαντος (Stylianou, *Cyprus*, σ. 247 εικ.140).

Εικόνα 72. Η άρνηση του Πέτρου, Εκκλησία του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι, Πλατανιστάσα, Κύπρος 1494 (*Ιερά Μητρόπολις Μόρφου*, σ. 121).

Εικόνα 73. Πυρσός ή καλάθι φωτιάς με κοντάρι, Έκθεση Dark Ages, Όλτεν, Ελβετία 2007.

Εικόνα 74. Πυρσός ή καλάθι φωτιάς για σταθεροποίηση σε τοίχο. Πιθανώς προοριζόταν για ημιυπαίθριο ή για εξωτερικό χώρο, Έκθεση Dark Ages, Όλτεν, Ελβετία 2007.

Εικόνα 75. Προδοσία του Ιούδα, Έργο του Lukas Cranach, 1509 (Le bois, σ. 143, εικ. 75).

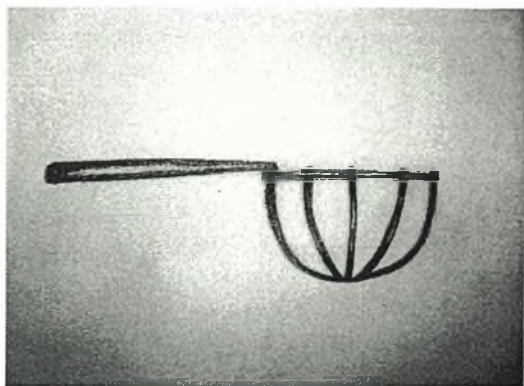
Εικόνα 76. Ταπισερί του Bayeux (Le bois, σ. 143, εικ. 74).

Εικόνα 77. Χρήση δάδων και πυρσών, μικρογραφία χειρογράφου, «Shāh-Nāmeḥ», Βαγδάτη, Ιράκ, τέλη 16ου αι., Institut du Monde Arabe, Παρίσι, αρ. ευρ. ΑΙ 83-Ι.

Εικόνα 78. Προδοσία του Ιούδα, Απεικονίσεις ιδιότυπων πυρσών, κυπριακή φορητή εικόνα του 16ου αι. (Παπαγεωργίου, Εικόνες, εικ. 137).

Εικόνα 79. Σχηματική απόδοση πυροφανιού που εκτίθεται στο Μουσείο της Χερσώνας (Σχ. Χ. Μαλλιά με βάση την περιγραφή της Δ. Μπακιρτζή).

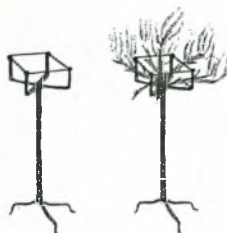
Εικόνα 80. Σχεδιαστική απόδοση πυροφανιού που βρέθηκε σε ναυάγιο στο στο αρχαίο αγκυροβόλιο του Dor, στο σημερινό Ισραήλ με υποτιθέμενη ξύλινη λαβή (Σχ. Χ. Χίτσιος).

Εικόνα 81. Σχηματική απεικόνιση λυχνιών για δαυλούς, μέσα 20ου αι. (Κουκουλές, Λαογραφικά, πίν. Β').

Εικόνα 82. Μεταλλικά στηρίγματα για δαδιά. Έκθεση Dark Ages, Historisches Museum Olten, Ελβετία 2007.

Εικόνα 83. Σχηματική απόδοση φανού-λυχνίας του 20ού αιώνα. Περιοχή Καστοριάς. Φωτογραφία της κατόχου Βασιλικής Μέλλιου με το φωτιστικό μέσο που η ίδια αποκάλεσε «φανά».

Εικόνα 84. Λιτανεία, λεπτομέρεια μικρογραφίας του κώδ. Vat. gr. 1613, Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', 11ος αι. (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, σ. 70).

Εικόνα 85. Άγαλμα του Μίθρα (180-192) που φέρει πυρό και δύο βωμοί αφιερωμένοι στις δίδυμες θεότητες Cautes και Cautopates, φορείς πυρών, Θέρμες Διοκλητιανού, Ρώμη.

Εικόνα 86. Γάμος της Αριάδνης με τον Διόνυσο, απεικόνιση πυρσού σε ψηφιδωτό του β' τέταρτου του 4ου αι., Μουσείο Shahba-Philippopolis (Balty, *Mosaïques antiques*, σ. 50).

Εικόνα 87. Πορτρέτο του πρίγκιπα Λέοντα και της συζύγου του Κεράν, μικρογραφία του κώδ. 2660, φ. 228, Ιερουσαλήμ, Αρμενικό Πατριαρχείο (*Armenia sacra*, σ. 258, εικ. 5).

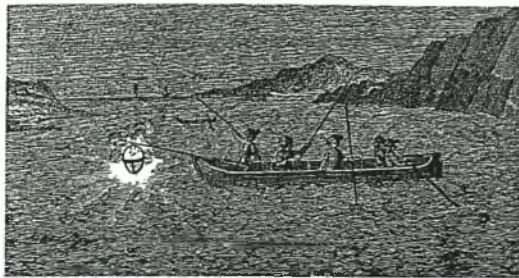
Εικόνα 88. Κυνηγετική σκηνή, μικρογραφία του κώδ. Bibl. Nat. gr. 2737 (Karlan, *Byzance*, οπισθόφυλλο).

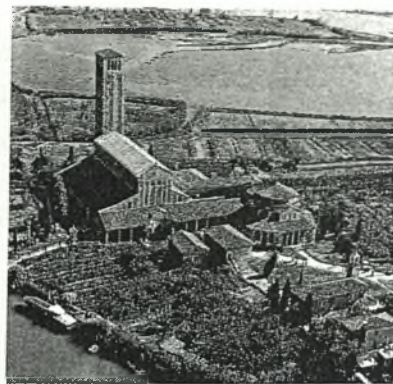
Εικόνα 89. Κυνηγετική σκηνή σε τοιχογραφία στο *Qusayr 'Amra*, Ιορδανία (περ. 661-750) (Vibert-Guigue, Bisheh, *Qusayr 'Amra*, πίν. 36).

Εικόνα 90. Σχεδιαστική απόδοση ψαρέματος με πυροφάνι με βάση την παράσταση σε μικρογραφία του κώδ. Gr. Z. 479, φ. 59, Μαρκανή Βιβλιοθήκη, 11ος αι. (Hetherington, Forman, *Les Byzantins*, σ. 79).

Εικόνα 91. Σχεδιαστική απόδοση νυχτερινού ψαρέματος (Diderot, D' Alembert, *Recueil de planches*, τ. 8, pesche16).

Εικόνα 92. Το καμπαναριό στον καθεδρικό Ναό στο Torcello.

Εικόνα 93. Απεικόνιση φάρου. Αφιξη του Αγίου Μάρκου στην Αλεξάνδρεια, λεπτομέρεια ψηφιδωτού στη βασιλική του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, 12ος-13ος αι. (Σπαθάρη, Καραγιώργης, *Αρμενίζοντας στο χρόνο*, εικ. 224).

Εικόνα 94. Μαρτύριο των αγίων Ακινδύνου, Πηγασίου, Αφθονίου, Ελπεδοφόρου, Ανεμποδίστου, χρήση πυρσού σε βασιανιστήριο, Μονή Φιλανθρωπινών, λιτή, ανατολικός τοίχος (Γαρίδης, Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 117).

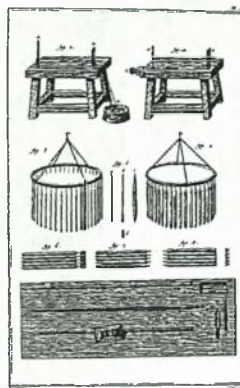
Εικόνα 95. Απεικόνιση πυρσών που χρησιμοποιούνται για εμπρησμό. Μικρογραφία του κώδ. 602 της Μονής Βατοπεδίου, Οκτάτευχος, φ. 440α, 13ος αι. (Χρήστου κ.ά., *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, τόμος Δ', εικ. 175).

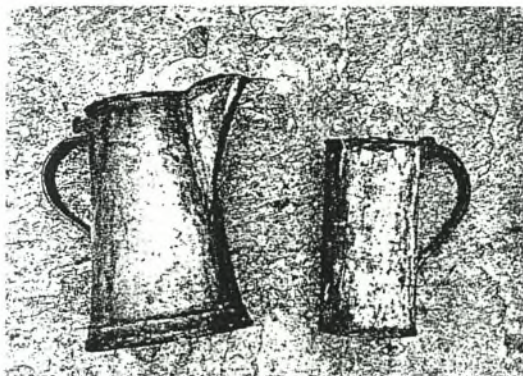
Εικόνα 96. Συμπαγές κομμάτι από μελισσόκερο και λαμπάδα, Novgorod, Ρωσία, 10ος αι. (Cierges, bougies et rouleaux de cire, εικ. 123).

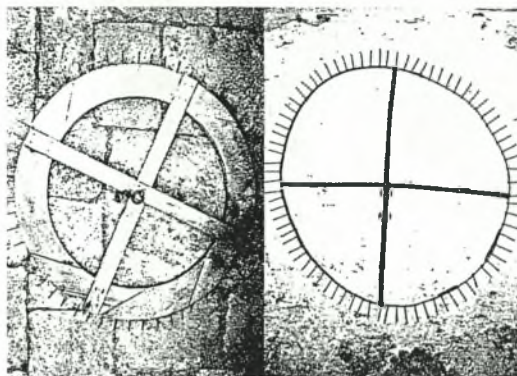
Εικόνα 97. Ταφικό ψηφιδωτό νεαρής γυναίκας, 5ος αι. (αριστερά) και ψηφιδωτό του Dardanius που αποκαλύφθηκε στην Θάβρακα της Τυνησίας, 5ος αι., amφότερα στο Μουσείο Μπαρντό της Τύνιδας (Khader κ.άλ., *Images de pierre*, αρ. 377, 378).

Εικόνα 98. Σχεδιαστική απόδοση εξοπλισμού για την κατασκευή κεριών και λαμπάδων (Diderot et d'Alembert, *Recueil de planches*, πίν. III).

Εικόνα 99. Δοχεία μεταφοράς κεριού (Μαμαλούκος, Κηροπλαστείο, εικ. 8).

Εικόνα 100. Ξύλινο και σιδερένιο στεφάνι που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή κεριών (Μαμαλούκος, Κηροπλαστείο, εικ. 9, 10).

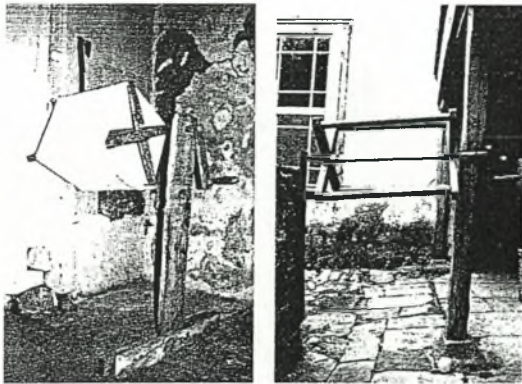

Εικόνα 101. «Καπέλο» για τη συγκέντρωση του λιωμένου κεριού που χυνόταν (Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες*, αρ. 578).

Εικόνα 102. Δοχείο κατασκευής λαμπάδων (Μαμαλούκος, Κηροπλαστείο, εικ. 12).

Εικόνα 103. Ξύλινες ανέμες για την κατασκευή των καντηλοκεριών (Μαμαλούκος, Κηροπλαστείο, εικ. 13, 14).

Εικόνα 104. Σχεδιαστική απόδοση κατασκευής κεριών με εμπάπτιση, φινίρισμα κεριών και παρασκευή καντηλοκεριού (Vincent, *Fiat lux*, εικ. 15).

Εικόνα 105. Φωτογραφίες κατά τη διαδικασία της εμπάπτισης των φιλτιών στη «λαγκαδιά» με το λιωμένο κερι (Μουσιώνη, Κηροπλαστείο, εικ. 3, 4).

Εικόνα 106. Κοίμηση αγίου Νικολάου, σκηνή κηροδοσίας, λεπτομέρεια τοιχογραφίας στη μονή Αγίου Δημητρίου, Markov Manastir, Σκόπια (1376-81) (Patterson-Sevčenko, *Saint Nicholas*, εικ. 36.13, σ. 315).

Εικόνα 107. Απεικόνιση κεριών αναρτημένων σε πάγκο κηροπόλη. Μικρογραφία χειρογράφου από την περιοχή της Ρηνανίας, "Taccuinum sanitatis" του Albucasi, 15ος αι. (Chrzanowski, Kaiser, *Dark ages*, έγχρωμος πίν. 11).

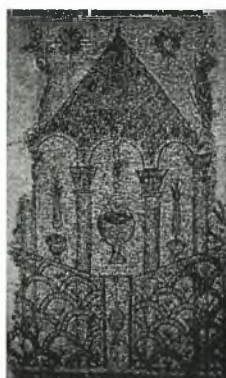
Εικόνα 108. Απεικόνιση κηροδοσίας. Μικρογραφία του κώδ. Vat. gr. 1162, Ιακώβου Κοκκινόβαφου, φ. 57ν (Stornajolo, *Miniature delle Omilie*, σ. 23).

Εικόνα 109. Φωτογραφία παρασκευής μεγάλων λαμπάδων σε σύγχρονο παραδοσιακό κηροπλαστείο. Περιοδικό φωτογράφος τ. 38.

Εικόνα 110. Απεικόνιση κεριού και κηροπηγίου στον άμβωνα της βασιλικής Γ΄ των Φιλίππων, Παλαιοχριστιανική περίοδος, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Εικόνα 111. Απεικόνιση κεριών σε εκκλησιαστικό περιβάλλον, ψηφιδωτό από τη Συρία, 6ος αι., Εθνικό Μουσείο Δανίας, Κοπεγχάγη, αρ. ευρ. 15137 (Biddle, *Tomb of Christ*, σ. 25, εικ. 23).

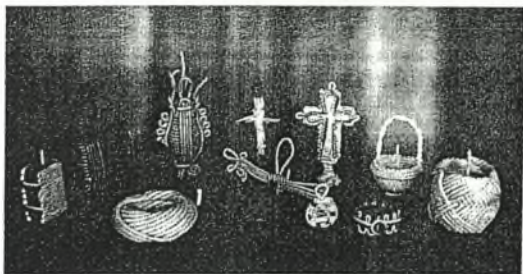
Εικόνα 112. Μεταλλικές μήτρες για στριφτά κεριά. Έκθεση Dark Ages, Historisches Museum Olten, Ελβετία 2007.

Εικόνα 113. Χερουβείμ, απεικόνιση λαμπάδων στριφτών, λεπτομέρεια τοιχογραφίας, Ναός της Παναγίας στις Σαΐτούρες Ρεθύμνου, 14ος αι. Spatharakis, *Rethymnon*.

Εικόνα 114. Μεταλλικές μήτρες κεριών από το Εθνογραφικό Μουσείο στο Cluj της Ρουμανίας.

Εικόνα 115. Σύγχρονα καλαθάκια καμωμένα από κανηλοκέρι προοριζόμενα για ταφικά έθιμα (*Παραδοσιακός πολιτισμός Φλώρινας*, σ. 137).

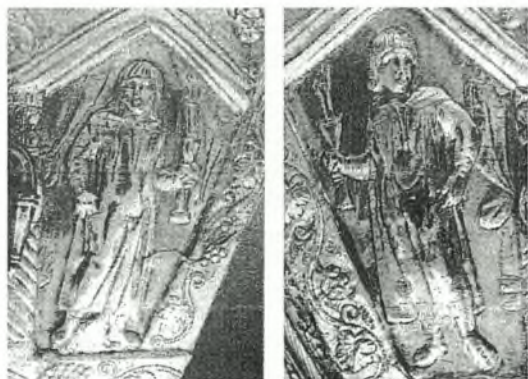
Εικόνα 116. Απεικόνιση φωτιστικών που μοιάζουν με κεριά. Τοιχογραφία από ετρουσκικό τάφο στο Ορβιέτο. Μέσα 4ου αιώνα π.Χ. (Seidel, *Kunstliches Licht*, εικ. 43).

Εικόνα 117. Τελετή προς τιμή της Ίσιδος, τμήμα τοιχογραφίας, Νάπολη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (La Rocca κ.ά., *Roma*, σ. 233, εικ. IV.5).

Εικόνα 118. Ρωμαϊκά κηροπήγια (1ος-2ος αι.) πιθανώς για κεριά ζωικού λίπους (Chrzanowski, *Lumière! Millau*, σ. 99).

Εικόνα 119. Απεικόνιση κεριών τοποθετημένων σε πολυτελή φορητά κηροπήγια. Κιβωτιδίο Projecta (Elsner, *Projecta casket*, σ. 30, εικ. 4.16 και 4.17 - λεπτομέρεια του 4.2).

Εικόνα 120. Παραβολή των Δέκα Παρθένων, λεπτομέρεια τοιχογραφίας, Άγιος Γεώργιος του άρχοντος Γραμματικού, Βέροια, 1519/20 (Παπαζώτος, *Βέροια*, εικ. 124).

Εικόνα 121. Σχεδιαστική απόδοση τοιχογραφίας όπου διακρίνουμε καντηλιέρα με φωτιστικό ανάμεσα σε πυρό και κερί. Τοιχογραφία στην κατακόμβη του Caudiosus (DACL, τ. 6.1, στ. 665-666, εικ. 4876).

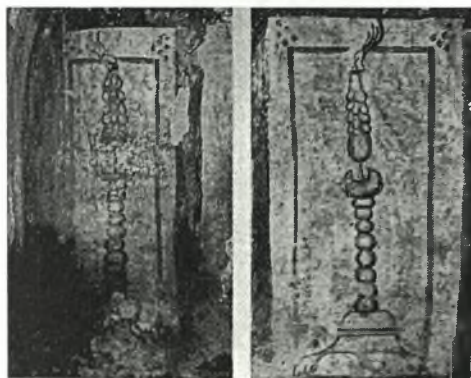
Εικόνα 122. Λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας.

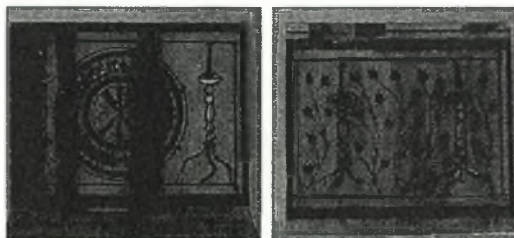
Εικόνα 123. Απεικόνιση χρήσης κεριού σε χριστιανικό περιβάλλον. Διακρίνονται τρία κεριά να καίνε στο επάνω μέρος Αγίας Τράπεζας, μετάλλιο του Gaudientianus (DACL, τ. 1.2, εικ. 492).

Εικόνα 124. Απεικόνιση τριών κεριών που καίγονται πάνω σε Αγία Τράπεζα, ψηφιδωτό του 4ου αι. από τη Θάβρακα, Τυνησία, Εθνικό Μουσείο Μπαρντό, Τύνιδα.

Εικόνα 125. Απεικόνιση κηροπηγών, τοιχογραφία ταφικού θαλάμου, 4ος αι., Σιλίστρια, Βουλγαρία (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 21-22).

Εικόνα 126. Απεικόνιση παλαιοχριστιανικών κεριών και κηροπηγών. Τοιχογραφία, Σαρδική (Pillinger et al., *Wandmalereien*, εικ. 125-126).

Εικόνα 127. Παράσταση Adventus με χρήση λαμπάδας, Αψίδα του Γαλερίου, Θεσσαλονίκη, αρχές 4ου αι. (Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 128).

Εικόνα 128. Σχεδιαστική απόδοση παράστασης τελετής Adventus στο θριαμβικό τόξο του Μεγάλου Κωνσταντίνου στη Ρώμη, τέλη 3ου αι. (Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 3).

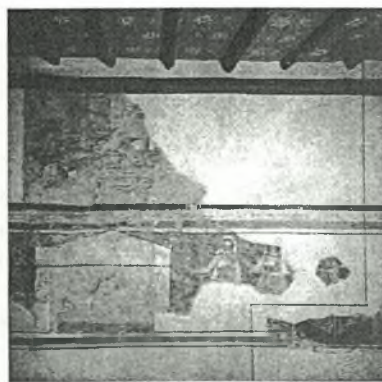
Εικόνα 129. Απεικόνιση κεριών Ρωμαϊκής περιόδου, τα σύμβολα του Επάρχου του πραιτωρίου στη *Notitia Dignitatum* (Reddé, *De l'ara cerei*, εικ. 2, σ. 62).

Εικόνα 130. Απεικόνιση κεριού τοποθετημένου σε αμφικωνικό κηροπήγιο, ψηφιδωτό από την Οικία του Μαξέντιου της Piazza Armerina. (Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, εικ. 20).

Εικόνα 131. Απεικόνιση κεριών σε αυτοκρατορικό μετάλλιο με τις μορφές του αυτοκράτορα Σεπτίμιου Σεβήρου, της γυναίκας του, και των δύο γιων τους, γύρω στο 200 (Δοξιάδη, *Πορτρέτα του Φαγιούμ*, εικ. 25).

Εικόνα 132. Τοιχογραφία στο βαπτιστήριο της Δούρας, α' μισό 3ου αι. (Grabar, *Christian Iconography*, πίν. 44, σ. 19-20).

Εικόνα 133. Πομπή επτά πυροφόρων γυναικών προς οικοδόμημα με αέτωμα, τοιχογραφία του 5ου-6ου αι., παρεκκλήσι της Εξόδου, νεκρόπολη του Bagawat (Crippa, Zibawi, *L'art paléochrétien*, σσ. 238-239).

Εικόνα 134. Απεικόνιση ανακομιδής λειψάνων σε ελεφαντοστέινο πλακίδιο του 5ου-6ου αι., Τρεβήροι (*Egeria*, σσ. 290, 291, αρ. 80).

Εικόνα 135. Απεικόνιση κεριού και κανδήλας. Υπαπαντή του Χριστού. Μικρογραφία του αρμένικου χειρογράφου 404 (172), Ευαγγέλιον, 1362., φ. 2r (Nersessian, Mekhitarian, *Miniatures*, εικ. 70).

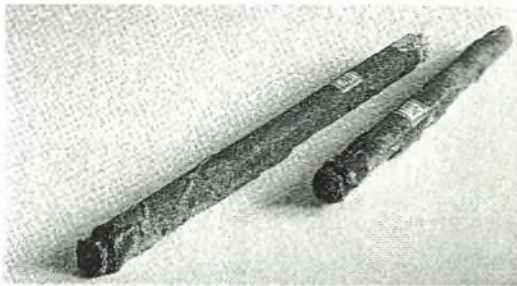
Εικόνα 136. Απεικόνιση κεριού σε χειροτονία επισκόπου. Μικρογραφία του κώδ. Par. gr. 510, φ. 452r, Λόγοι του Γρηγορίου (880-883) (*Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, Abb. 10, σ. 26).

Εικόνα 137. Απεικόνιση κεριών σε τελετή χειροτονίας του αγίου Νικολάου ως επισκόπου. Σκηνή από εικόνα του αγίου Νικολάου, Κρητικό εργαστήριο, τέλη 16ου αι. (Δρανδάκη, *Συλλογή Ανδρεάδη*, σ. 94 αρ. 19).

Εικόνα 138. Φωτογραφία τρόπου αποθήκευσης πλακών κεριού σε μονή του Αγίου Όρους (Μαμαλούκος, Κηροπλαστείο, εικ. 7).

Εικόνα 139. Κεριά 15ου αι. από τη Μονή Gnadenthal, Ελβετία, Ιστορικό Μουσείο Βασιλείας (Cierges, bougies et rouleaux de cire, εικ. 125).

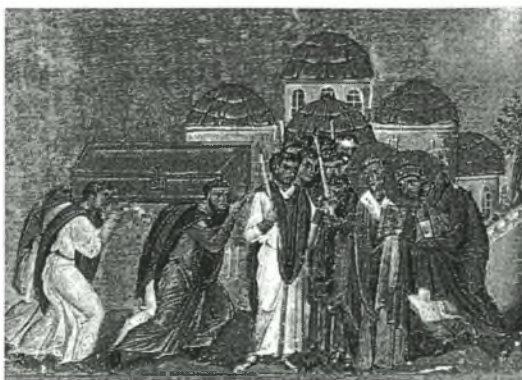
Εικόνα 140. Κηροστάτης από την Ουγγαρία με κυλινδρική κηροδόχη που διαθέτει σχισμή για αφαίρεση καταλοίπων κεριών (Lovag, *Bronzegegenstände*, αρ. 150).

Εικόνα 141. Απεικόνιση κεριών σε τοιχογραφία του 5ου αι. μ.Χ. από την κατακόμβη του αγίου Ιανουαρίου στη Νάπολη (*Antike Welt* 4/2006, εικ. 4).

Εικόνα 142. Απεικόνιση κεριών, ψηφιδωτό στην Ευφρασιανή βασιλική στο Παρέντιο (σημ. Πορεΐ, Κροατία), μέσα 6ου αι. (Terry, Maguire, *Dynamic Splendour*, λεπτομέρεια εικ. 22).

Εικόνα 143. Ανακομιδή των ιερών λειψάνων του Ιωάννου του Χρυσοστόμου στο ναό Αγίων Αποστόλων Κωνσταντινουπόλεως, απεικόνιση κεριών σε παράσταση ανακομιδής λειψάνων, μικρογραφία του κώδ. Vat. gr. 1613, Μηνολόγιο Βασιλείου Β', φ. 353, Βατικανή Βιβλιοθήκη (Cutler, Spieser, *Byzance*, εικ. 120).

Εικόνα 144. Εισόδια της Θεοτόκου (λεπτομέρεια), απεικόνιση σταξιμάτων κεριών, φορητή εικόνα κρητικού εργαστηρίου, β' τέταρτο 17ου αι. (Δρανδάκη, *Συλλογή Ανδρεάδη*, αρ. 23).

Εικόνα 145. Ύψωσις του Τιμίου Σταυρού, μικρογραφία του κώδ. Vat. gr. 1635, Μηνολόγιο Βασιλείου Β', α' τέταρτο 11ου αι., φ. 35 (*The Splendour of Heaven*, σ. 41).

Εικόνα 146. Απεικόνιση λευκών και διακοσμημένων κεριών, τοιχογραφία στην κεντρική αψίδα του καθολικού της Μονής της Πετριζονίτισσας (Μπάτακοβο), (Karageorghis κ.ά., *Bachkovo Monastery*, εικ. 45).

Εικόνα 147. Απεικόνιση διακοσμημένης λαμπάδας, λεπτομέρεια τοιχογραφίας στο βόρειο τοίχο του ΒΔ παρεκκλησίου του Καθολικού του Οσίου Λουκά (Chatzidakis, *Mosaics*, εικ. 59).

Εικόνα 148. Πασχάλιο διακοσμητικό κεριό 18ου αι. από τη Μονή Σινά (Κουφόπουλος κ.ά., *Χρήση του κεριού*, σ. 271, εικ.21-24).

Εικόνα 149. Διακοσμητική λαμπάδα του 14ου αι., Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο (Vincent, *Fiat lux*, εικ. 1).

Εικόνα 150. Ο Μωσής στη Σκηνή του Μαρτυρίου, απεικόνιση χρωματισμένων κεριών, μικρογραφία του κώδ. 602 της Μονής Βατοπεδίου, Οκτάτευχος, φ. 122α (Χρήστου κ.ά., *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Δ'*, εικ. 59).

Εικόνα 151. Απεικόνιση της Σκηνής του Μαρτυρίου. Τοιχογραφία στη Μονή του Λέσνοβο, 14ος αι. (Tatić-Durić, *Thessalonique*, εικ. 2, σ. 44).

Εικόνα 152. Κοίμηση της Θεοτόκου, απεικόνιση κεριού προσαρμοσμένου σε κωνική αιχμή καντηλεριού, τοιχογραφία, Ναός της Μπογιόνα (Bojana), 1259 (Schweinfurth, *Byzantinische Form*, εικ. 75).

Εικόνα 153. Η ανακάλυψη του λειψάνου του αγίου Κλήμεντος Αχρίδος στην Κριμαία, μικρογραφία του κώδ. gr. 1613, Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', Ρώμη, Βατικανή Βιβλιοθήκη (*Ο Θησαυρός της Ορθοδοξίας*, Α' Τόμος, εικ. 63, σ. 132).

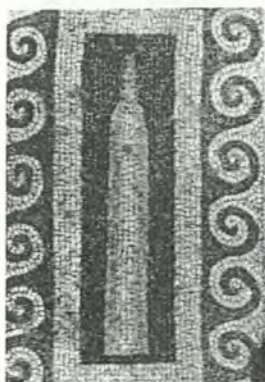
Εικόνα 154. Απεικόνιση Πασχάλιου κεριού, μικρογραφία του Exultet I, Μπάρι.

Εικόνα 155. Βάπτιση του Ιησού, απεικόνιση κεριών και κηροπηγών, ελεφαντοστέινο πλακίδιο, Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο (DACL τ. 2, εικ. 1297).

Εικόνα 156. Απεικόνιση κεριών, Βαπτιστήριο του ναού του αγίου Felix στα Κέλιβια, Τυνησία, 6ος αι. (Ben Abed, *Tunisian mosaics*, εικ. 5.20).

Εικόνα 157. Απεικόνιση κεριού, ψηφιδωτό, Μίσις, Κιλικία (Grabar, *L'oiseau dans la cage*, σ. 12, εικ. 4c).

Εικόνα 158. Εισόδια της Θεοτόκου (λεπτομέρεια), φορητή εικόνα από τη Μονή Χελανδαρίου, αρχές 14ου αι. (Πελεκανίδης κ.άλ., *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, τόμος Β', σ. 267).

Εικόνα 159. Απεικόνιση λαμπάδας σε παράσταση σχετιζόμενη μάλλον με την Μεγάλη Είσοδο, Ναός του Σωτήρος Χριστού, Θεσσαλονίκη, 14ος αι. (Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός Σωτήρος*, σ. 97, εικ. 95).

Εικόνα 160. Ο άγιος Βασίλειος ιερουργών, χρήση κεριού για ανάγνωση, μικρογραφία του κώδ. Add 19352, Ψαλτήριο του Θεοδώρου, 11ος αι., Λονδίνο, British Library, φ. 3v (Cutler, Nesbitt, *Arte bizantina*, σ. 239).

Εικόνα 161. Κοίμηση αγίου Νικολάου, απεικόνιση κρατήματος κεριών, τοιχογραφία από τη μονή Αγίου Δημητρίου, Markon Manastir, Σκόπια (1376-81) (Ševčenko, *Saint Nicholas*, εικ. 36.13, σ. 315).

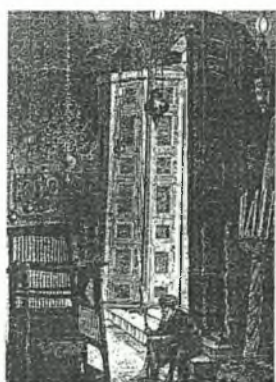
Εικόνα 162. Κοινωνία των Αποστόλων, τοιχογραφία του 14ου αι., Άγιος Νικήτας, Cucer (Hamann-Mac Lean, Hallensleben, *Monumentalmalerei*, εικ. 225).

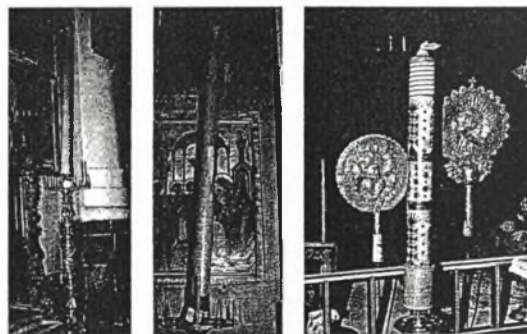
Εικόνα 163. Τοιχογραφία με παράσταση Αγγελικής Λειτουργίας, Αγία Θεοδώρα, Άρτα, πιθανώς 18ου αι. (Παπαδοπούλου, Άρτα, εικ. 60).

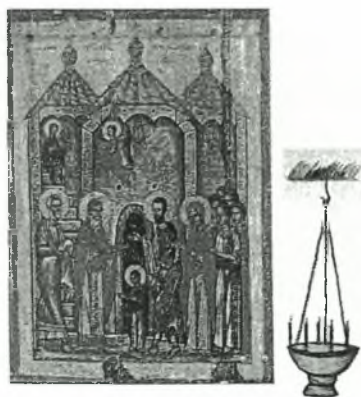
Εικόνα 164. Απεικόνιση κεριών για κράτημα και κεριών τοποθετημένων σε στατά και φορητά κηροπήγια μπροστά από την Εικόνα της Θεοτόκου, τοιχογραφία, Μονή Φιλανθρωπικών, 16ος αι. (Γαρίδης, Παλιούρας, Ιωάννινα, εικ. 169).

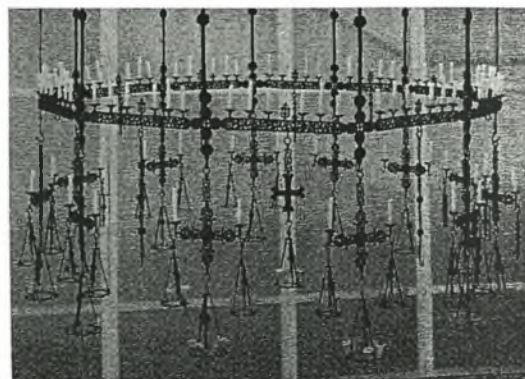
Εικόνα 165. Απεικόνιση εσωτερικού του Καθολικού της Μονής Σινά και ενός μανουαλίου (Κουφόπουλος κ.άλ., Χρήση του κεριού, σ. 272, εικ. 25).

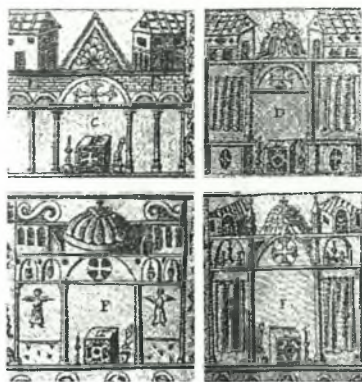
Εικόνα 166. Κεριά της Μονής Σινά (Κουφόπουλος κ.άλ., Χρήση του κεριού, σ. 274, εικ.26-28).

Εικόνα 167. Απεικόνιση πολύκηρου, φορητή εικόνα από τη ΒΑ Ρωσία, 14ος αι. (Smirnova, Icons, εικ. 49).

Εικόνα 168. Βυζαντινός χορός στον οποίο διακρίνονται τοποθετημένα σύγχρονα κεριά, μπρούντζος, 13ος-14ος αι., Μόναχο, Archäologische Staatssammlung (Byzanz. Das Licht aus dem Osten, εικ. 7).

Εικόνα 169. Απεικονίσεις οικουμενικών Συνόδων (Stern, Bethléem, σ. 82 κ.ε., πίν. Ι).

Εικόνα 170. Λεπτομέρεια από την παράσταση της Θείας Λειτουργίας, Τρούλος του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου, 1739 (Ο Θησαυρός της Ορθοδοξίας, Α' Τόμος, εικ. 107, σ. 217).

Εικόνα 171. Ουράνια Λειτουργία, λεπτομέρεια τοιχογραφίας από την αψίδα στο Ναό του Αγίου Αντωνίου, Βροντήσι, Κρήτη, 14ος αι. (*The Splendour of Heaven*, σ. 44).

Εικόνα 172. Μεγάλη Είσοδος, Μονή Αγίου Δημητρίου, Markon Manastir, Σκόπια, περ. 1380 (Spatharakis, *Representations* εικ. 8).

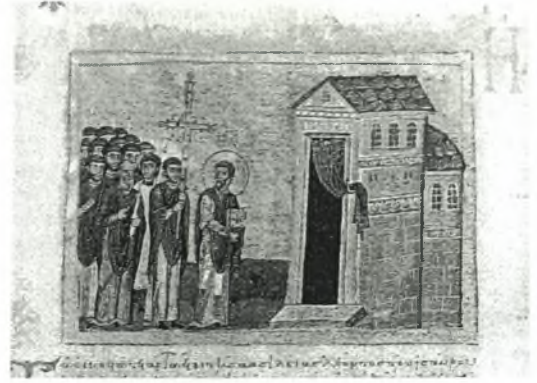
Εικόνα 173. Βάπτισμα του Παύλου, ψηφιδωτό στο Παλατινό Παρεκκλήσιο στο Παλέρμο της Σικελίας (Toesca, *Chapelle Palatine*, πίν. XLIV).

Εικόνα 174. Απεικόνιση κεριού σε τελετή χειροτονίας, μικρογραφία του αρμένικου κώδ. FGA 56.11, Τετραευάγγελον, φ. 293, 1263 (Nersessian, *Manuscripts*, εικ. 195, πίν. 68).

Εικόνα 175. Χρήση κεριών σε λιτανεία μετάνοιας με αφορμή σεισμό του 447, μικρογραφία του κώδ. Vat. gr. 1613, Μηνολόγιο Βασιλείου Β', α' τέταρτο 11ου αι., φ. 65 (Walter, *Art and Ritual*, εικ. 49).

Εικόνα 176. Απεικόνιση λιτανείας με μορφή λαμπαδηφορίας μετά από σεισμό, μικρογραφία του κώδ. Vat. gr. 1613, Μηνολόγιο Βασιλείου Β', α' τέταρτο 11ου αι., φ. 142 (*The Splendour of Heaven*, σ. 40).

Εικόνα 177. Χρήση κεριών μπροστά σε λατρευτικές εικόνες. Θυμίζει τη *Notitia Dignitatum*, Αναστήλωση των Εικόνων, φορητή εικόνα του 16ου αι., Μουσείο Μπενάκη, Δωρεά Ελένης Σταθάτου, αρ. ευρ. 21170. (Δεληβορριάς, Φωτόπουλος, *Μουσείο Μπενάκη*, αρ. κατ. 471, σσ. 380).

Εικόνα 178. Ταφικό πορτρέτο του Proculus (λεπτομέρεια), κατακόμβη αγίου Ιανουαρίου, Νάπολη, 5ος αι. (Crippa, Zibawi, *L'art paleochretien*, πίν. 57).

Εικόνα 179. Κοίμηση του Μεγάλου Βασιλείου, απεικόνιση κεριών σε μικρογραφία του κώδ. 61 της Μονής Διονυσίου, Γρηγορίου του Θεολόγου, 11ος αι., φ. 35α (Πελεκανίδης κ.ά., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Α'*, σ. 109, εικ. 111).

Εικόνα 180. Κοίμηση του αγίου Νικολάου, απεικόνιση κρατήματος κεριού στο χέρι, φορητή εικόνα, 15ος αι., Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς.

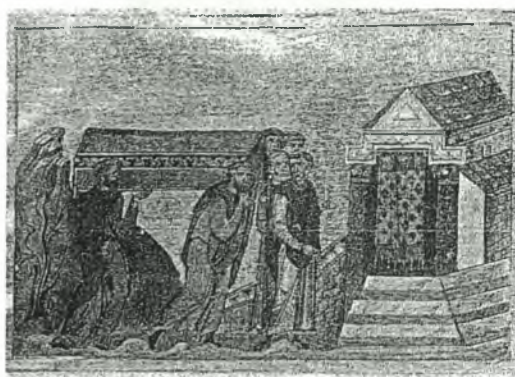
Εικόνα 181. Θάνατος του Μιχαήλ Β', απεικόνιση κεριών, μικρογραφία του κώδ. Vitr. 26-2, Χρονικό του Ιωάννη Σκυλίτζη, Μαδρίτη Εθνική Βιβλιοθήκη, φ. 42ra, 12ος αι. (Cutler, Spieser, *Byzance*, εικ. 149).

Εικόνα 182. Θάνατος της κόρης του αυτοκράτορα Θεόφιλου, απεικόνιση κεριών, μικρογραφία του κώδ. Vitr. 26-2, Χρονικό του Ιωάννη Σκυλίτζη, Μαδρίτη Εθνική Βιβλιοθήκη, φ. 52ν, 12ος αι. (Giabbar, Μανούσκα, *Σκυλίτζης*, σ. 45, αρ. 125).

Εικόνα 183. Ενταφιασμός νεκρού, τοιχογραφία στο ναό της Οδηγήτριας (Αφεντικό) στο Μυστρά (Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος*, τ. Δ', εικ. Ι', 1).

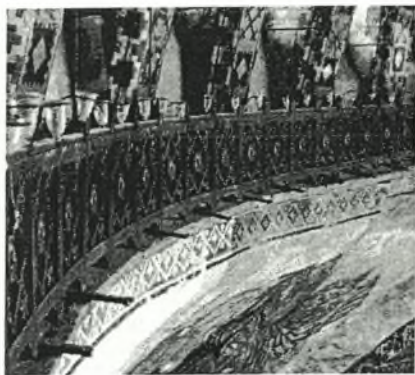
Εικόνα 184. Ανακομιδή λειψάνων του Αναστασίου του Πέρου, απεικόνιση κεριού, μικρογραφία του κώδ. Vat. gr. 1613, Μηνολόγιο Βασιλείου Β', 11ος αι., φ. 344 (Holm, Vikan, *Trier Ivory*, εικ. 5).

Εικόνα 185. Η ανακομιδή του λειψάνου του αγίου Ιωάννη του Χρυσόστομου, μικρογραφία του κώδ. 587μ Μονής Διονυσίου, Ευαγγελιστάριον, 1059, φ. 144β (Πελεκανίδης κ.ά., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους*, τόμος Α', σ. 207, εικ. 259).

Εικόνα 186. Απεικόνιση κεριού σε παράσταση Μυστικού Δείπνου στο Ναό της Ανάληψης στο Lesocœc κοντά στην Αχρίδα, 1461/2 (Subotić, *Ohrid*, εικ. 63).

Εικόνα 187. Χρήση κεριών σε γαμήλια πομπή, λεπτομέρεια μικρογραφίας χειρογράφου του Οπιανού, 10ος ή 11ος αι., Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Βενετία (Coche de La Ferte, *Byzantinische Kunst*, εικ. 98).

Εικόνα 188. Ευαγγελιστής Ιωάννης, μικρογραφία του κώδ. Add. 28815, φ. 126ν, Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, 9ος-10ος αι. (Weitzmann, *Buchmalerei*, αρ. 138).

Εικόνα 189. Τοιχογραφία, Ναός του Σωτήρος Χριστού, Θεσσαλονίκη, 14ος αι. (Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ναός Σωτήρος*, σ. 96, εικ. 94).

Εικόνα 190. Χρήση κεριού για γραφή και ανάγνωση στη μεταβυζαντινή περίοδο, λεπτομέρεια εικόνας του αγίου Νικολάου, 17ος αι. (*Μετά το Βυζάντιο*, αρ. κατ. 48).

Εικόνα 191. Λεπτομέρεια από εικόνα του αγίου Χαραλάμπους και σκηνών της ζωής του, 18ος αι., Παρίσι, Petit Palais αρ. ευρ. PPO4894.

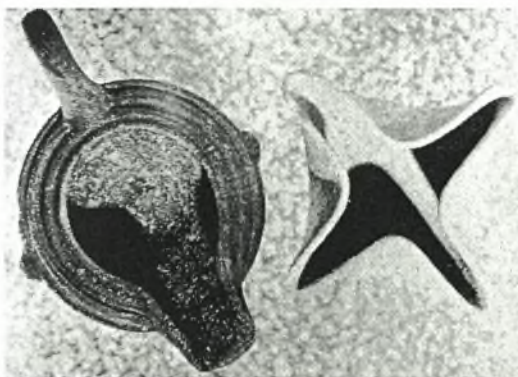
Εικόνα 192. Πήλινο λυχνάρι με σχήμα ποντικού που τρώει το λάδι από το λυχνάρι, Αίγυπτος, 6ος αι., Kelsey Museum of Archaeology (Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 78, αρ. 24).

Εικόνα 193. Αναπαράσταση βρώσης λαδιού λυχνariού από ποντίκι, Έκθεση φωτισμού, Μουσείο Millau, Μάρτιος 2007.

Εικόνα 194. Φοινικικό λυχνάρι τύπου «cocked-hat» του 8ου αι. π.Χ. (Chrzanovskí, *Lumière! Millau*, αρ. κατ. 2).

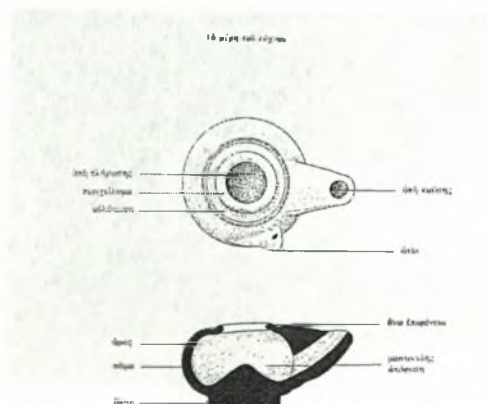
Εικόνα 195. Λυχνάρι της Μέσης Μινωικής περιόδου, γύρω στα 1700-1450π.Χ. (αριστερά) και μυκηναϊκό λυχνάρι γύρω στα 1400-1200 π.Χ. . (Bailey, *Pottery Lamps*, πίν. 1a, b).

Εικόνα 196. Τροχήλατο λυχνάρι των μέσων του 4ου αι. π.Χ. με κεντρικό κύλινδρο (Ελευθεράτου, *Μουσείο Ακρόπολης*, αρ. 200).

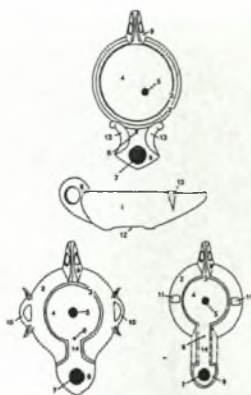

Εικόνα 197. Τροχήλατο λυχνάρι του 4ου αι. π.Χ. (Chrzanovskí, *Lumière! Millau*, αρ. κατ. 10).

Εικόνα 198. Ονοματολογία πήλινων τροχήλατων λυχνariών κλασικής περιόδου από το Δρούγου, Πήλινοι λύχνοι.

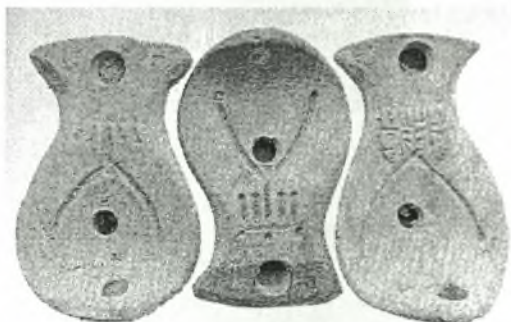

Εικόνα 199. Ονοματολογία λυχναριών Ρωμαϊκής Περιόδου. 1. Ελαιοδοχείο 2. Περιχέλιωμα 3. Αυλάκι 4. Δίσκος ή μετάλλιο 5. Οπή πλήρωσης 6. Οπή εξαέρωσης 7. Οπή θρυαλλίδας 8. Μυκτήρας 9. λαβή 10. Πτερυγία 11. Τένοντας 12. Βάση 13. Έλικες ή σπείρες 14. Κανάλι.

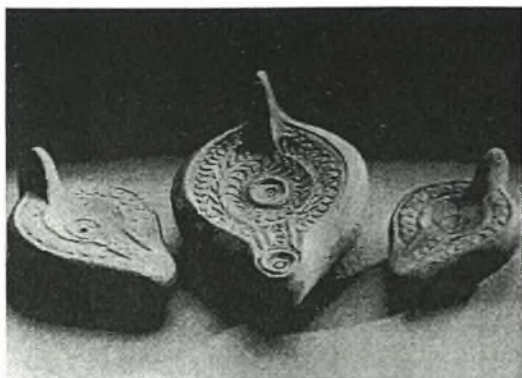
Εικόνα 200. Λυχνάρι με έλικες (Volute lamp), 1ος αι. π.Χ. (Chrzanowski, *Lumière! Millau*, αρ. κατ. 14).

Εικόνα 201. Λυχνάρια τύπου Vogelkopf (τύπος έτοιμα να πακεταριστούν) (Chrzanowski, *Lumière! Millau*, εικ. 9).

Εικόνα 202. Λυχνάρι «εργοστασιακό», (Factory lamp ή Firmalamp), τέλη 1ου αι. (Chrzanowski, *Lumière! Millau*, αρ. κατ. 20).

Εικόνα 203. Αρχέτυπο (στο μέσο) και αρχέτυπα β' γενιάς (Zwischenmodelle) από τους Τρεβήρους (Trier) (Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 174, εικ. 114).

Εικόνα 204. Τμήμα πήλινης μήτρας, Ανατολικό νεκροταφείο Θεσσαλονίκης, μέσα 4ου - τέλη 4ου αι., Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΚ 4451.

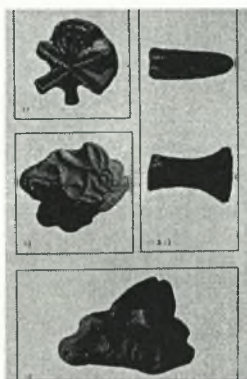
Εικόνα 205. Γύψινη μήτρα βορειοαφρικανικού λυχναριού (Byzanz. *Das Licht aus dem Osten*, αρ. κατ. II.15.1).

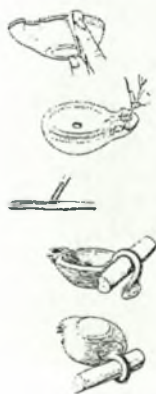
Εικόνα 206. Προετοιμασία μήτρας (matrix) από ένα αρχέτυπο (patric) και δημιουργία λυχναριού από τη μήτρα αυτή (Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 17).

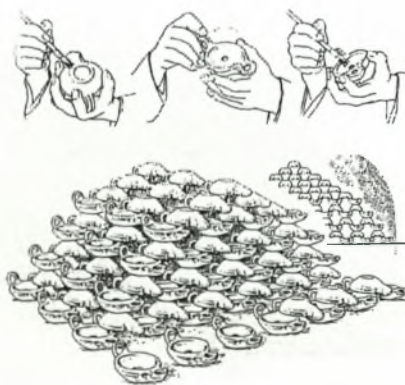
Εικόνα 207. Ειδικές σφραγίδες για τη δημιουργία ανάγλυφης διακόσμηση στα βορειοαφρικανικά λυχνάρια, 5ος-6ος αι., Marsallhof, Antikemuseum der Universität, Χαϊδελβέργη, αρ. ευρ. 81/5-8.

Εικόνα 208. Ειδικές σφραγίδες για τη δημιουργία ανάγλυφης διακόσμηση στα βορειοαφρικανικά λυχνάρια (Heppmann, Hoek, *Light*, σ. 25, αρ. κατ. 11-12).

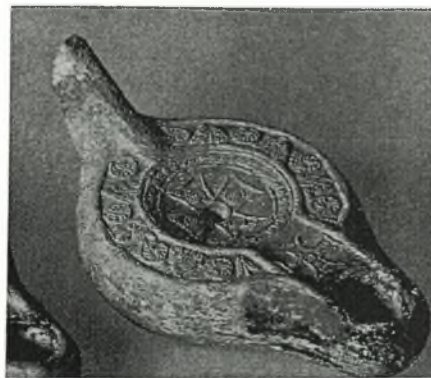
Εικόνα 209. Διαδικασία ολοκλήρωσης της κατασκευής λυχναριών και προσθήκη λαβής (Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 18, εικ. 5).

Εικόνα 210. Σχεδιαστική απόδοση της αφαίρεσης των υπολειμμάτων του πηλού (επάνω) και του στοιβάγματος των λυχναριών στον κεραμικό κλίβανο (κάτω) (Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 19, εικ. 6-7).

Εικόνα 211. Λυχνάρια αθηναϊκού εργαστηρίου κολλημένα μεταξύ τους, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εικόνα 212. Ονοματολογία παλαιοχριστιανικού λυχναριού.

Εικόνα 213. Πλαστικό λυχνάρι με διαμορφωμένες δύο σπές συγκράτησης του από αλυσίδα ανάρτησης. Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΚ 4513/19.

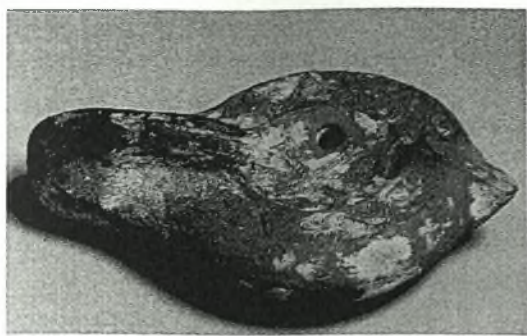
Εικόνα 214. Πλαστικό λυχνάρι με μορφή περιστεριού. Αίγυπτος (:), 5ος αι., Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 58, αρ. κατ. 11).

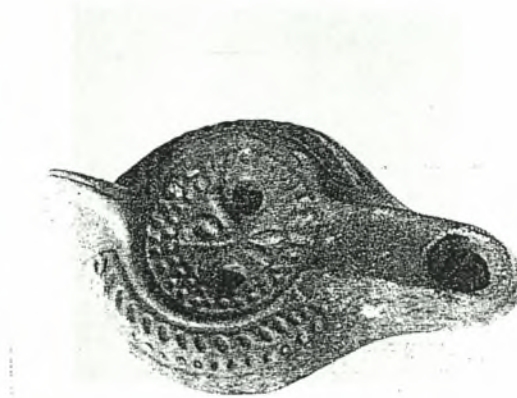
Εικόνα 215. Πλαστικό λυχνάρι για ανάρτηση, σε σχήμα ιχθύος, προέλευση άγνωστη, 4ος-5ος αι., Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 296, αρ. κατ. 313).

Εικόνα 216. Πήλινο λυχνάρι με χριστιανική παράσταση. Βόρεια Αφρική (πιθανώς Τυνησία), 5ος αι., Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 72, αρ. κατ. 18).

Εικόνα 217. Πήλινο λυχνάρι του 5ου αιώνα με χριστόγραμμα. Βόρεια Αφρική, Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 70, αρ. κατ. 17).

Εικόνα 218. Βορειοαφρικανικό λυχνάρι με χριστόγραμμα, 5ος αι. (Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 72, αρ. 18).

Εικόνα 219. Δίμυξο λυχνάρι για ανάρτηση ή μετακίνηση με χρήση αλυσίδας, περ. 350, αρ. ευρ. Δ 7191 (Παρλαμά, Σταμπολίδης, *Η πόλη κάτω από την πόλη*, σ. 138, εικ.121-122).

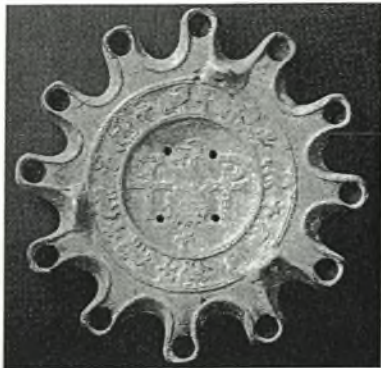
Εικόνα 220. Δίμυξο βορειοαφρικανικό λυχνάρι (*Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, αρ. κατ. II.16.1).

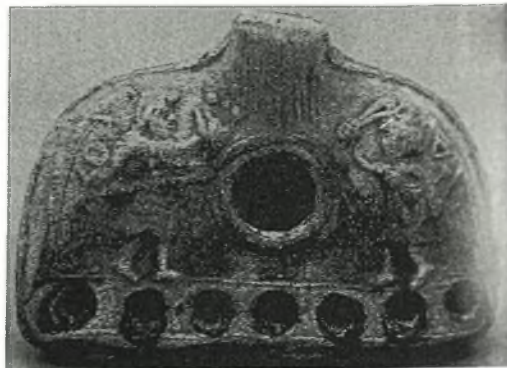
Εικόνα 221. Λυχνάρι με κρίκο για ανάρτηση, 300-350, αρ. ευρ. M 2605. (Παρλαμά, Σταμπολίδης, *Η πόλη κάτω από την πόλη*, σ. 70, εικ. 42).

Εικόνα 222. Τρίμυξο λυχνάρι, α' μισό 6ου αι., αρ. ευρ. NMA 4 (Ελευθεράτου, *Μουσείο Ακρόπολης*, αρ. 237).

Εικόνα 223. Πολύμυξο για ανάρτηση λυχνάρι με ακτινωτή διάταξη των μύξων, Βόρεια Αφρική, β' μισό 5ου - αρχές 6ου αι., Μόναχο, Συλλογή Christian Schmidt, αρ. ευρ. 359 (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 349, σ. 233).

Εικόνα 224. Επτάμυξο λυχνάρι με τον Δαυίδ και τον Γολιάθ. Αίγυπτος (;), 5ος αι. (Spier, *Picturing the Bible*, σ. 226, αρ. 54).

Εικόνα 225. Απεικόνιση πήλινου λυχναριού που είναι αναρτημένο με αλυσίδα, τοιχογραφία, κατακόμβη των αγίων Μαρκελλίνου και Πέτρου, β' μισό 4ου αι. (Donati, *Romana Pictura*, εικ. 79, σ. 190).

Εικόνα 226. Απεικόνιση λυχναριού, τοιχογραφία στην κατακόμβη της *Via Latina* στη Ρώμη, 4ος αι. (Spier, *Picturing the Bible*, σ. 56, εικ. 43).

Εικόνα 227. Μονόμυξο λυχνάρι για ανάρτηση ή μετακίνηση με τη βοήθεια αλυσίδας. Ρώμη, 3ος-5ος αι. (;) (Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 79, αρ. 25).

Εικόνα 228. Λυχνάρι καμωμένο με μήτρα που πατά σε συμφυές στέλεχος. Νέα Αγχιάλος Μαγνησίας, 4ος-5ος αι. Αρχαιολογικός χώρος Νέα Αγχιάλου Μαγνησίας, αρ. ευρ. Μ 833 (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 302, αρ. κατ. 326).

Εικόνα 229. Βρετανικό Μουσείο. Φανάρι από το Μοναστήρι του Αγίου Λωτ στο Deir 'Ain 'Abata της Ιορδανίας που χρονολογείται στον 5ο-6ο αι.

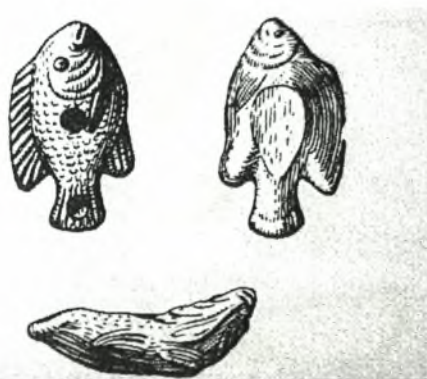
Εικόνα 230. Σχηματική απόδοση λυχνούχου κατά τη μεταφορά του. (Σχέδιο Χ. Χίτσιος).

Εικόνα 231. Λυχνάρι τοποθετημένο σε πήλινο λυχνούχο που φέρει σπάγγο συγκράτησης ή ανάρτησης (τα στοιχεία προστέθηκαν για τις ανάγκες Έκθεσης) (Gazda, Karanis εικ. 41).

Εικόνα 232. Μικρογραφικά λυχνάρια, Θεσσαλονίκη, Ανατολικό νεκροταφείο, 3ος αι. Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΚμ 11/2-14 (Παπανικόλα-Μπακιριτζή, Καθημερινή ζωή, σ. 555, αρ. κατ. 762).

Εικόνα 233. Πήλινο λυχνάρι πλαστικό σε μικρογραφία (Menzel, Mainz, πίν. 77, αρ. 13).

Εικόνα 234. Αρχέτυπο β' γενιάς (Zwischenmodell-lampe) και εισαγόμενα λυχνάρια στο Trier (Goethert, Lampen und Leuchter, σ. 175, έγχρωμος πίνακας).

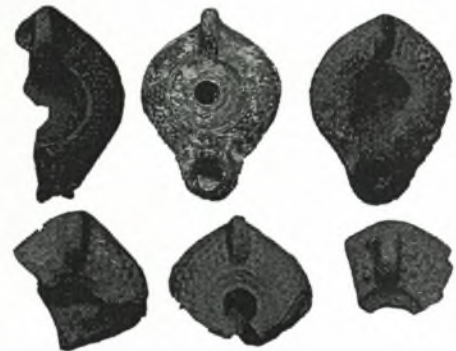
Εικόνα 235. Λυχνάρια από τα τέλη του 6ου αι. με πλαστική λαβή, σε σχήμα φύλλου ή χριστιανικού σταυρού (Zhuraviev, Medieval Rus').

Εικόνα 236. Λυχνάρια ωσειδή ή αχλαδόσχημα (Zhuraviev, Medieval Rus').

Εικόνα 237. Αμφικωνικά λυχνάρια από την περιοχή της Κριμαίας.

Εικόνα 238. Λυχνάρια κοκκιδωτά (Warzenlampen) από την Ταυρική χερσόνησο (Kobzeva, Black Sea and Ukraine).

Εικόνα 239. «Λυχνάρια με ηλιαχτίδες» (Sunburst Lamps) (Kobzeva, Black Sea and Ukraine).

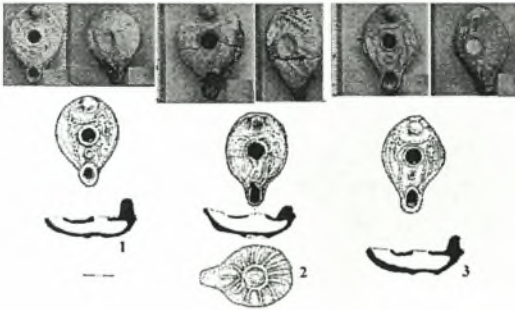
Εικόνα 240. Λυχνάρια με επιγραφή: ΧΡΥ τυπωμένο στο πάνω μέρος και COY τυπωμένου στη βάση.

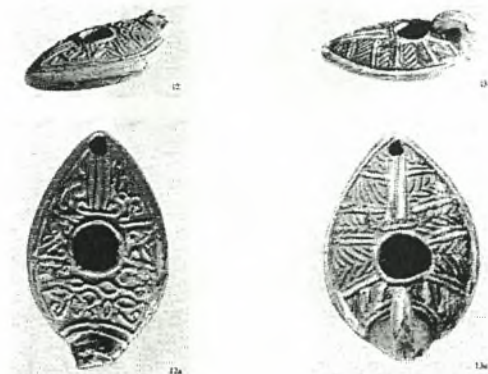
Εικόνα 241. Τοπική απομίμηση αθηναϊκού λυχναριού από τη Χερσόνησο. Με τον Έρωτα που παίζει σύριγγα, και χρονολογείται στα μέσα του 3ου έως τα μέσα του 4ου αι. (Zhuravlev, Medieval Rus').

Εικόνα 242. Χονδροειδή λυχνάρια με μία γυναικεία προτομή που στρέφεται προς τα αριστερά (Zhuravlev, Medieval Rus').

Εικόνα 243. Συριακά λυχνάρια από την περιοχή της Ταυρικής (Zhuravlev, Medieval Rus').

Εικόνα 244. Λυχνάρια πιθανώς παλαιστινιακής προέλευσης που χρονολογούνται στον 8ο αι. και εξής (Zhuravlev, Medieval Rus').

Εικόνα 245. Λυχνάρια μακρόστενου ή ωσειδούς σχήματος κοσμημένων με φοινικόφυλλα (Zhuravlev, Medieval Rus').

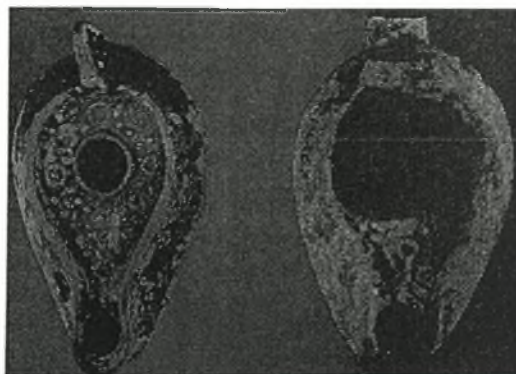

Εικόνα 246. Λυχνάρι τύπου Loeshcke VIII, τέλος 2ου - αρχές 3ου αι. (Chrzanovski, *Lumière! Millau*, σ. 88, αρ. κατ. N13).

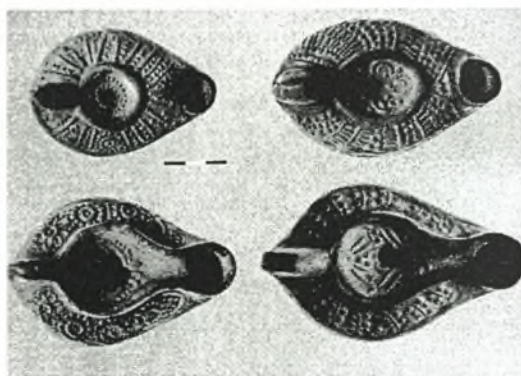
Εικόνα 247. Λυχνάρι «κοκκιδωτό» (Warzenlampe), β' μισό 3ου-αρχές 4ου αι., Ρωμαϊκό Μουσείο της Νιόν, Ελβετία (Chrzanowski, *Lumière! Nyon*, σ. 65, αρ. κατ. 22).

Εικόνα 248. Σικελικό λυχνάρι και λυχνάρι "a ciabatta", Ρώμη, Εθνικό Μουσείο (Pavolini, *Liber Pontificalis*, εικ. 6).

Εικόνα 249. Μήτρες λύχνων πρωτοχριστιανικής εποχής από την Ολυμπία (Schauer, *Μήτρες*, σ. 375).

Εικόνα 250. Λυχνάρια του «αιγαιακού εργαστηρίου», Περίσσα Θήρας (Γερούση, *Αιγαιακό εργαστήριο*, εικ. 1).

Εικόνα 251. Λυχνάρια Παλαιохριστιανικής περιόδου από τη Νέα Αγχιάλο Μαγνησίας, 320-323: μέσα 5ου αι., 324: β' μισό 6ου αι., Αρχαιολογικός χώρος, αρ. ευρ. 320: M 1070, 321: M 2529, 322: M 1244, 323: M 2528, 324: M 811 (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 300, αρ. κατ. 320-324).

Εικόνα 252. Πήλινο λυχνάρι χαρακτηριζόμενο «σαμιακό» (Ρουλου-Papadimitriou, *Samos*, αρ. 30, εικ. 27).

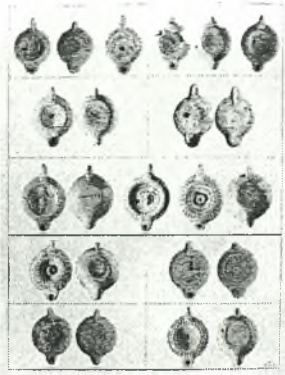
Εικόνα 253. Κυπριακό λυχνάρι του 6ου αι. (Chrzanowski, *Lu-mière! Nyon*, σ. 99, αρ. κατ. 138).

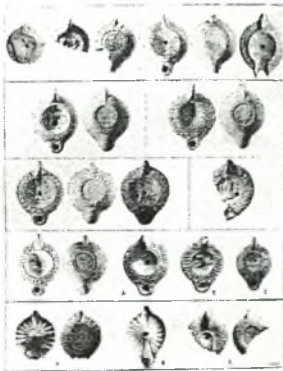
Εικόνα 254. Λυχνάρια Βόρειας Αφρικής του τύπου Hayes I (Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, πίν. III).

Εικόνα 255. Λυχνάρια Βόρειας Αφρικής του τύπου Hayes II (Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, πίν. XII).

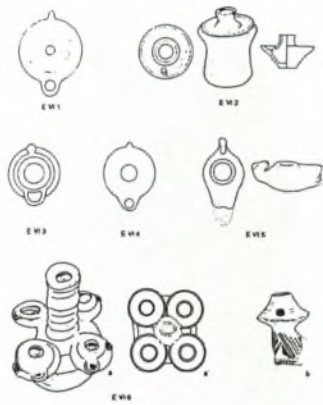
Εικόνα 256. Αφρικανικά λυχνάρια κλασικά με κυκλικό και καρδιόσχημο μυκτήρα (τύποι Deneauve VII και VIII) (Bonifay, *Lampes africaines*, πίν. 12, εικ. 1).

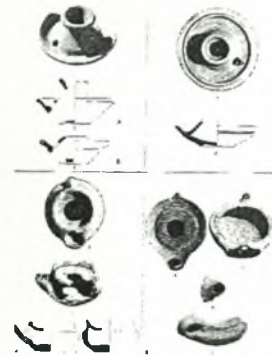
Εικόνα 257. Λυχνάρια που έλκουν την προέλευσή τους από τους τύπους Deneauve VII και VIII και Deneauve IX B (Bonifay, *Lampes africaines*, πίν. 14, εικ. 3).

Εικόνα 258. Λυχνάρια "en sigillee africaine" (Bonifay, *Lampes africaines*, πίν. 15, εικ. 4).

Εικόνα 259. Τυπολογία αφρικανικών τροχήλατων λυχνariών σύμφωνα με τον J. Bussière (Bussière, *Algerie*, σ. 23).

Εικόνα 260. Τυπολογία αφρικανικών τροχήλατων λυχνariών σύμφωνα με τον M. Bonifay (Bonifay, *Céramique romaine tardive d'Afrique*, σ. 428, εικ. 241).

Εικόνα 261. Λυχνάρι «βανδαλικό» του 5ου αι. για την κατασκευή του οποίου συνδυάστηκαν η τεχνική του τροχού και της μήτρας (*Couleurs de Tunisie*, σ. 58, αρ. 25-27).

Εικόνα 262. Λυχνάρια αιγυπτιακά (Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, πίν. XXVII).

Εικόνα 263. Λυχνάρια αιγυπτιακά (Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, πίν. XXVIII).

Εικόνα 264. Λυχνάρι με βάτραχο και χριστόγραμμα, Medinet el Fayoum, Αίγυπτος, 3ος-4ος αι. (Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 76, αρ. 22).

Εικόνα 265. Λυχνάρια αιγυπτιακά (Trost, Hellmann, *Lampes antiques*, πίν. XXVI).

Εικόνα 266. Λυχνάρι που συνδυάζει ελληνική και αραβική επιγραφή. Χρονολογείται στο 826 (Chrzanovski, *Lumière! Nyon*, σ. 35, εικ. 31).

Εικόνα 267. Πήλινο παλαιστινιακό λυχνάρι με ελληνική επιγραφή σταυρόσχημη. Αρχαιολογικό Μουσείο, Studium Biblicum Franciscanum, Ιερουσαλήμ, αρ. ευρ. 1008 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 26, εικ. 24).

Εικόνα 268. Λυχνάρια παλαιστινιακά με σχήμα παντόφλας («Slipper lamps» ή «a rantofoola») με χριστιανική επιγραφή, 6ος αι. (Chrzanovski, *Lumière! Nyon*, σ. 99, αρ. κατ. 139).

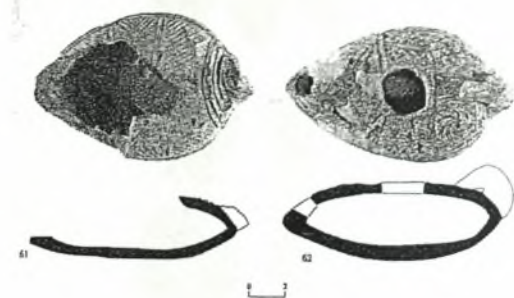
Εικόνα 269. Παλαιστινιακό λυχνάρι με ελληνική επιγραφή. Ιδιωτική Συλλογή, Ισραήλ (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 7, εικ. 8).

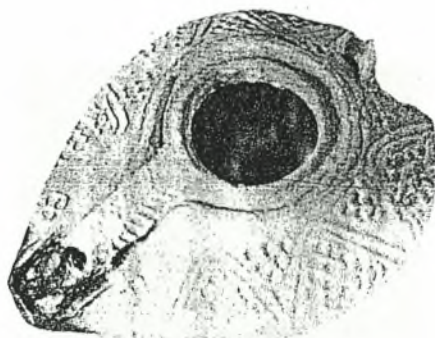
Εικόνα 270. Παλαιστινιακό λυχνάρι του 9ου αι. (Chrzanovski, *Lumière! Nyon*, σ. 100, αρ. κατ. 142).

Εικόνα 271. «Λυχνάρια με επτάφωτη λυχνία», "Candlestick Lamps", Khirbat El-Ni' Ana, Ισραήλ (Sussman, Clay Oil Lamps, εικ. 7).

Εικόνα 272. «Λυχνάρια με σχήμα πάπιας» («Duck-shaped Lamps»), Khirbat El-Ni' Ana, Ισραήλ (Sussman, Clay Oil Lamps, εικ. 9).

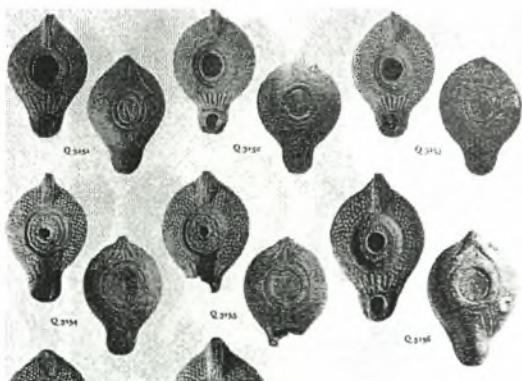
Εικόνα 273. Λυχνάρι με σχήμα παντόφλα ("slipper lamp") με σχηματοποιημένα σταφύλια, Συρία 7ος-8ος αι. (Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 77, αρ. 23).

Εικόνα 274. 4878. Πανόραμα των λυχναριών της Συρίας στον 7ο-8ο αι. (Sodini, Villeneuve, *Syrie du Nord*, σσ. 210-212, εικ. 12).

Εικόνα 275. Πήλινα λυχνάρια που χρονολογούνται από τον 4ο έως και τον πρώιμο 9ο αι. Βρέθηκαν στο Μοναστήρι του Αγίου Λωτ, Deir 'Ain 'Abata, Ιορδανία, Βρετανικό Μουσείο. Αρ. 8 (4ος-5ος αι.), αρ. 9 (5ος-6ος αι.), αρ. 10 (7ος αι.), αρ. 11 (τέλη 8ου - αρχές 9ου αι.).

Εικόνα 276. Λυχνάρια στο επάνω μέρος του μύξου των οποίων διαμορφώνονται επιμήκεις γλωσσίδες (Bailey, *Lamps III*, πίν. 109).

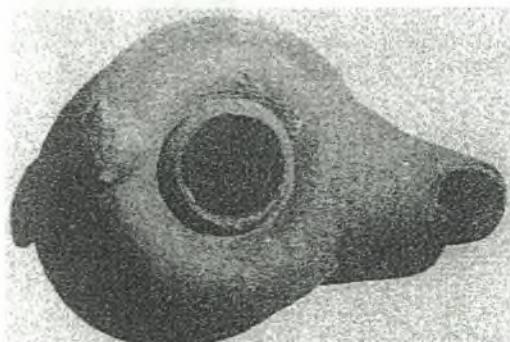
Εικόνα 277. Λυχνάρι τύπου Sarachane, 6ος αι. (Chrzanowski, *Lumière! Nyon*, σ. 99, αρ. κατ. 137).

Εικόνα 278. Λυχνάρι από το Ανεμούριο, τύπος Ι, και μήτρα για λυχνάρι του τύπου αυτού (Williams και Taylor, *Anamur*, σσ. 77-78).

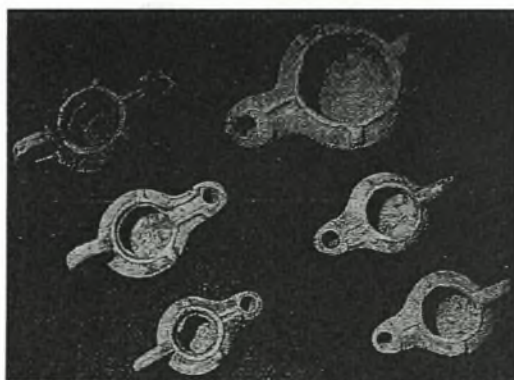
Εικόνα 279. Λυχνάρι από το Ανεμούριο, τύπος ΙΙ (Williams και Taylor, *Anamur*, σ. 80).

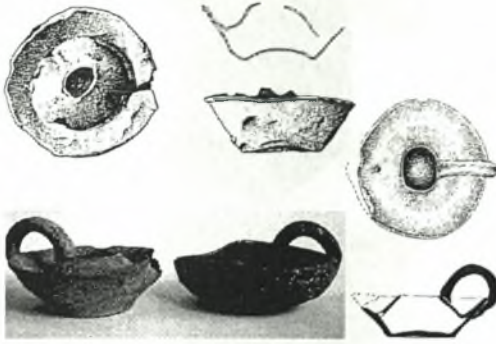
Εικόνα 280. Τροχήλατο λυχνάρι από το Ανεμούριο, τύπος ΙΙΙ (Williams και Taylor, *Anamur*, εικ. 7).

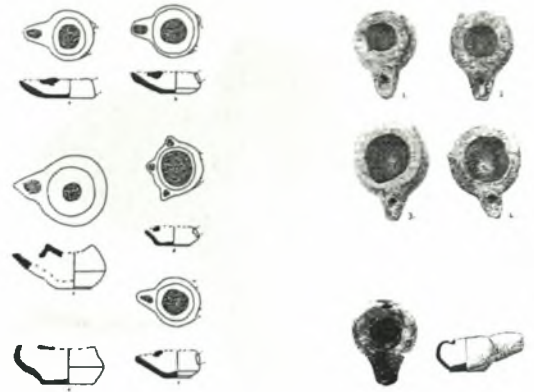
Εικόνα 281. Λυχνάρια καμωμένα σε μήτρα σκόπιμα σπασμένα για χρήση τους με στερεό καύσιμο, Βόρεια Γαλιλία (σημερινή Βόρεια Γαλλία). (Φωτ. Α. Hanotte).

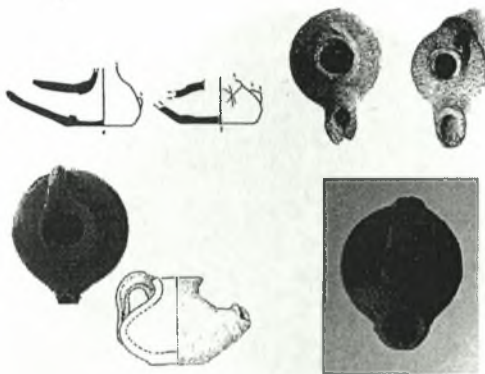
Εικόνα 282. Λυχνάρια καμωμένα σε μήτρα σκόπιμα σπασμένα για χρήση τους με στερεό καύσιμο, Νεκρόπολη Χαϊδελβέργης (Hensen, *Nekropole von Heidelberg*, εικ. 6).

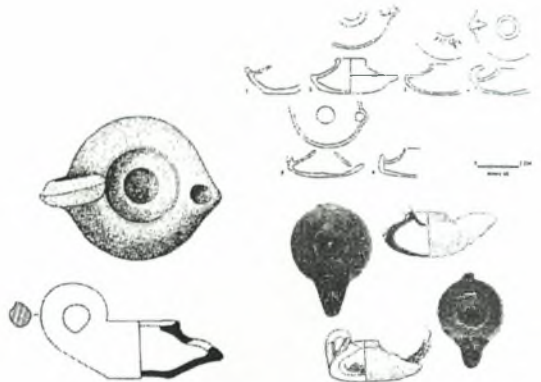
Εικόνα 283. Μεταλλικό λυχνάρι τύπου Ξανθοπούλου 14 και τροχήλατα πήλινα λυχνάρια παρόμοιου σχήματος.

Εικόνα 284. Τυπολογία τροχήλατων λυχναριών: Α. Λυχνάρια κλειστού σχήματος, Τύπος 1.

Εικόνα 285. Τυπολογία τροχήλατων λυχναριών: Α. Λυχνάρια κλειστού σχήματος, Τύπος 2.

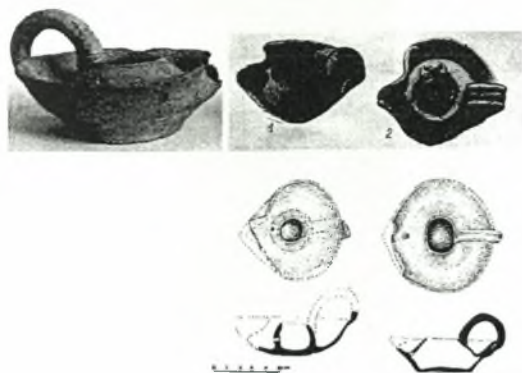
Εικόνα 286. Τυπολογία τροχήλατων λυχναριών: Α. Λυχνάρια κλειστού σχήματος, Τύπος 3.

Εικόνα 287. Τυπολογία τροχήλατων λυχναριών: Α. Κλειστά λυχνάρια, Τύπος 4α.

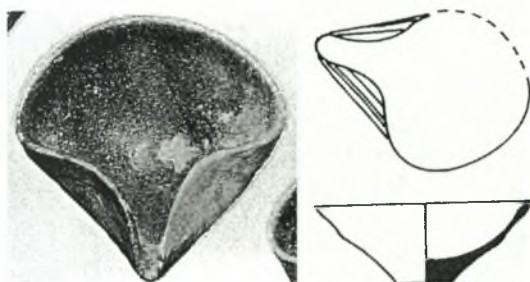
Εικόνα 288. Τυπολογία τροχήλατων λυχναριών: Α. Λυχνάρια κλειστού σχήματος, Τύπος 4α.

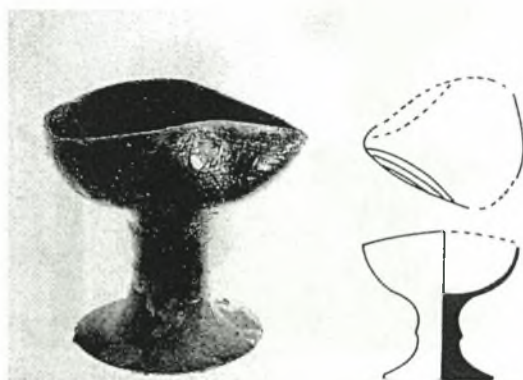
Εικόνα 289. Τυπολογία τροχήλατων λυχνariών: Α. Λυχνάρια κλειστού σχήματος, Τύπος 4β.

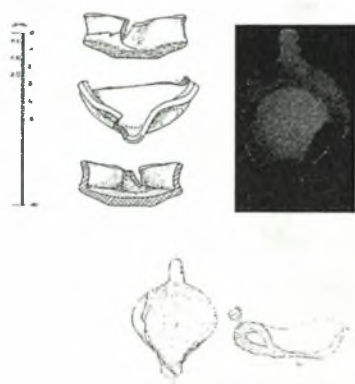
Εικόνα 290. Τυπολογία τροχήλατων λυχνariών: Β. Λυχνάρια ανοιχτού σχήματος, Τύπος 1.

Εικόνα 291. Τυπολογία τροχήλατων λυχνariών: Β. Λυχνάρια ανοιχτού σχήματος, Τύπος 2α. Λύχνοι τροχήλατοι, Λάπηθος, Άγιος Λουκάς, αρ. ευρ. CS 1808/29-31 (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Μεσαιωνική εφυσλωμένη κεραμική*, αρ. κατ. 127-129).

Εικόνα 292. Τυπολογία τροχήλατων λυχνariών: Β. Λυχνάρια ανοιχτού σχήματος, Τύπος 2β. Τροχήλατος λύχνος με ψηλό πόδι, Κάτω Πάφος, Χρυσοπολίτισσα, αρ. ευρ. Chr. 133/15 (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Μεσαιωνική εφυσλωμένη κεραμική*, αρ. κατ. 162).

Εικόνα 293. Τυπολογία τροχήλατων λυχνariών: Β. Λυχνάρια ανοιχτού σχήματος, Τύπος 3α (Pavolini, *Liber Pontificalis*, σ. 122).

Εικόνα 294. Τυπολογία τροχήλατων λυχνariών: Β. Λυχνάρια ανοιχτού σχήματος, Τύπος 3β. Τροχήλατο λυχνάρι, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. BK 4567/36.

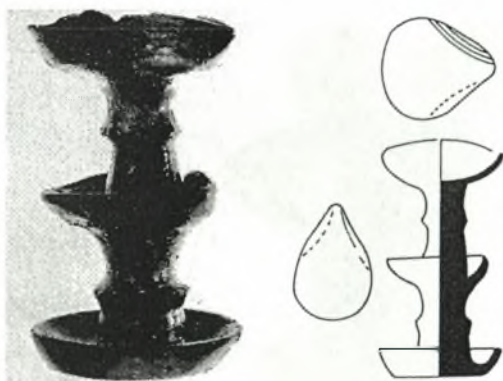

Εικόνα 295. Τυπολογία τροχήλατων λυχναριών: Β. Λυχνάρια ανοιχτού σχήματος, Τύπος 3γ. Τροχήλατο λυχνάρι (Bakirtzis, Didymoteichon, εικ. 16 αριστερά).

Εικόνα 296. Τυπολογία τροχήλατων λυχναριών: Β. Λυχνάρια ανοιχτού σχήματος, Τύπος 4α. Τροχήλατος λύχνος, 12ος-13ος αι., Θήβα, 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αρ. ευρ. 1938 (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ.303, αρ. κατ. 329).

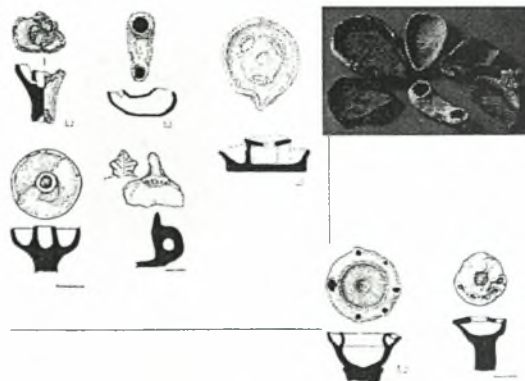
Εικόνα 297. Τυπολογία τροχήλατων λυχναριών: Β. Λυχνάρια ανοιχτού σχήματος, Τύπος 4β. Διπλός τροχήλατος λύχνος, Κάτω Πάφος, αρ. ευρ. ΜΠ 1928/12 (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Μεσαιωνική εφυσωμένη κεραμική*, αρ. κατ. 164).

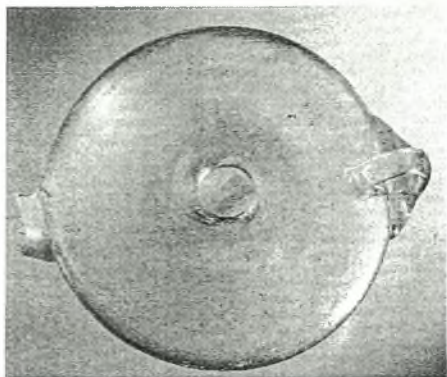
Εικόνα 298. Τροχήλατο λυχνάρι ανοιχτού τύπου χωρίς λαβή και με κυλινδρικό έξαρμα στο κέντρο του. Τροχήλατος λύχνος, 11ος-13ος αι., Θήβα, 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αρ. ευρ. 6905 (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ.303, αρ. κατ. 327).

Εικόνα 299. Διπλός τροχήλατος λύχνος με κωνικό συμπαγές έξαρμα στο κέντρο του πυθμένα του επάνω δίσκου.

Εικόνα 300. Χειροποίητα λυχνάρια από την περιοχή της Κριμαίας.

Εικόνα 301. Γυάλινο λυχνάρι, 1ος αι., Πομπηία, αρ. ευρ. 133310. (Beretta, Di Pasquale, *Verre*, σελ. 286, αρ. κατ. 3.9).

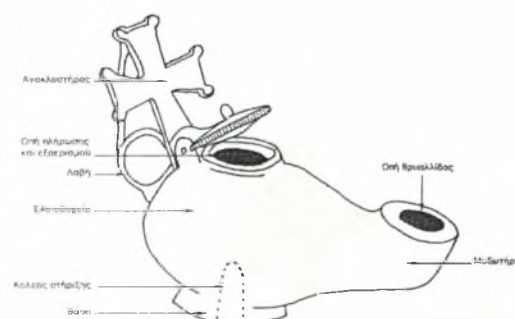
Εικόνα 302. Γυάλινο λυχνάρι. 1ος αι., Πομπηία, αρ. ευρ. 12714 (Barovier Mentastì, *Glass*, αρ. 47).

Εικόνα 303. Γυάλινο λυχνάρι του 2ου αι. που εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο, Blacas Collection GR 1867.5-8.586.

Εικόνα 304. Γυάλινο λυχνάρι (Rosenthal, Sivan. *Schloessinger Collection*, σ. 163, αρ. 677).

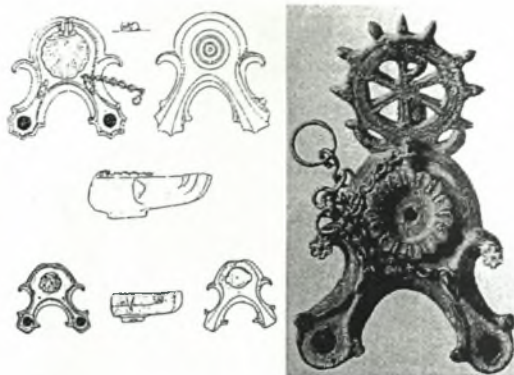
Εικόνα 305. Τα μέρη ενός μεταλλινού λυχναριού.

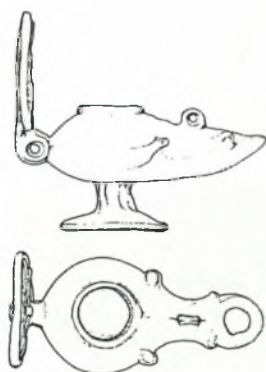
Εικόνα 306. Μήτρες μεταλλινών λυχναριών με σχήμα πουλιού (Xanthopoulou, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 300).

Εικόνα 307. Μήτρες μετάλλινων λυχναριών (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 301).

Εικόνα 308. Τύπος 1. Ιταλικά λυχνάρια με έλικες (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 2 και Χανθοπούλου, *Lampes en Bronze*, σ. 3, εικ. 1).

Εικόνα 309. Τύπος 2. Λυχνάρι με κυκλικό ελαιοδοχείο και μυκτήρα με αποφύσεις ελίκων, μπρούτζος με μόλυβδο, Ρώμη, κατακόμβες, 4ος-6ος αι., Βρετανικό Μουσείο, αρ. ευρ. 1929.7-13.2 (Χανθοπούλου, *Lampes en Bronze*, σ. 5, εικ. 7).

Εικόνα 310. Τύπος 3. Λυχνάρια με επιμήκη αποστρωγγυλεμένο μύξο (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 20)

Εικόνα 311. Μετάλλινο λυχνάρι, 6ος αι., Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη (Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη, σ. 123, αρ. κατ. 207).

Εικόνα 312. Μετάλλινο τρίμυξο λυχνάρι, προέρχεται από το Ρυρριτ της Τυνησίας, περιοχή κοντά στην Καρχηδόνα και θεωρείται βυζαντινής περιόδου. (Baratte, Ρυρριτ, εικ. 4).

Εικόνα 313. Τύπος 4. Λυχνάρια με λαβή σε σχήμα γρύπα ή στεφάνης άνθους (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 89).

Εικόνα 314. Μετάλλινο δίμυξο λυχνάρι με λαβή σε σχήμα γρύπα, Κωνσταντινούπολη (;), 4ος-5ος αι., Μόναχο, Συλλογή Christian Schmidt αρ. ευρ. 174 (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 340, σ. 229).

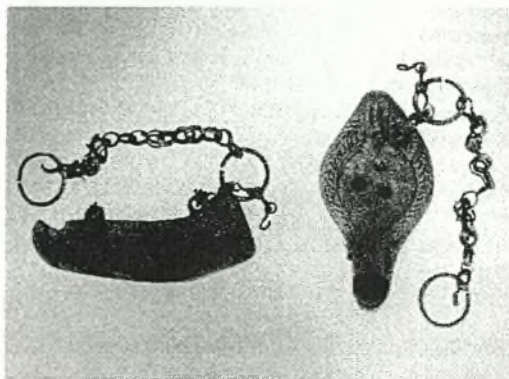
Εικόνα 315. Ο ευαγγελιστής Ιωάννης συγγράφει υπό το φως επιδαπέδιου λυχνοστάτη, μικρογραφία του κώδ. Plut. I, 56, Ευαγγέλιο του Ραμπουλά, φ. 9v (Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 36).

Εικόνα 316. Απεικόνιση λυχναριού με λαβή σε σχήμα γρύπα σε μικρογραφία του Ψαλτηρίου της Στουτγκάρδης, φ. 139r (Χανθοπούλου, *Lampes en Bronze*, σ. 16, εικ. 34).

Εικόνα 317. Τύπος 6. Λυχνάρια με επίπεδο επάνω τμήμα και έλικες (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 109).

Εικόνα 318. Τύπος 8. Λυχνάρι του αφρικανικού τύπου Hayes I, κράμα χαλκού, 4ος-5ος αι., άγνωστη προέλευση, Ρώμη, Museo Nazionale Romano, αρ. ευρ. 67477 (Χανθοπούλου, *Lampes en Bronze*, σ. 188, LA 8.001).

Εικόνα 319. Τύπος 9. Λυχνάρι του αφρικανικού τύπου Hayes II, κράμα χαλκού, άγνωστη προέλευση, 5ος-6ος αι., Ρώμη, Campo Santo Teutonico, αρ. ευρ. D6 (Χανθοπούλου, *Lampes en Bronze*, σ. 19).

Εικόνα 320. Τύπος 10. Λυχνάρια «μικρασιατικά» με πτυχωτό μύξο (Χανθοπούλου, *Les lumineaires*, τ. 2, πίν. 120).

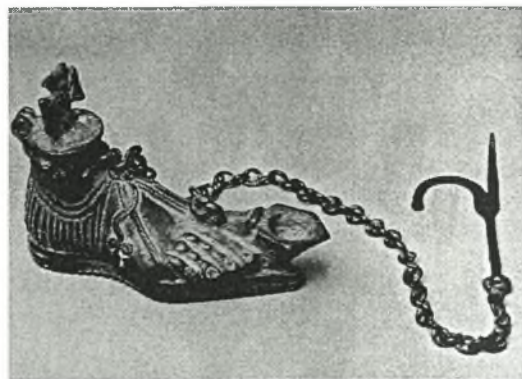
Εικόνα 321. Μετάλλιο λυχνάρι με λαβή σε σχήμα μενόρας, Ινστιτούτο Αρχαιολογίας, Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ, Συλλογή Schloesinger (Israeli, *Menorah*, σ. 155).

Εικόνα 322. Τύπος 11. Λυχνάρι με σχήμα ανθρώπινου κεφαλιού, κράμα χαλκού, Αίγυπτος (Νουβία), Ballana, τάφος 47, 430-440, Κάιρο, Μουσείο Αιγυπτιακών Αρχαιοτήτων (Χανθοπούλου, *Lampes en Bronze*, σ. 20, εικ. 38).

Εικόνα 323. Τύπος 12. Μετάλλιο λυχνάρι, κράμα χαλκού, Συρία, 4ος-5ος αι., Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, Fletcher Fund, 1962 (62.10.1) (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 46, αρ. κατ. 5).

Εικόνα 324. Μετάλλιο λυχνάρι, κράμα χαλκού, Συρία, 4ος-5ος αι., Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, Fletcher Fund, 1962 (62.10.2) (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 44, αρ. κατ. 4).

Εικόνα 325. Τύπος 12. Πλαστικά λυχνάρια με σχήμα ανθρώπινου σώματος, κεφαλιού ή ποδιού (Χανθοπούλου, *Les lumineuses*, τ. 2, πίν. 143).

Εικόνα 326. Τύπος 13. Πλαστικά λυχνάρια με σχήμα τετράποδου ζώου (Χανθοπούλου, *Les lumineuses*, τ. 2, πίν. 146).

Εικόνα 327. Λυχνάρι μεταλλικό σε σχήμα δρομάδας καμήλας, κράμα χαλκού, Αίγυπτος, Ρωμαϊκή ή Βυζαντινή περίοδος (Bénazeth, Rutschowskaya, *L'art copte en Égypte*, αρ. κατ. 219).

Εικόνα 328. Τύπος 14. Πλαστικά λυχνάρια με σχήμα ψαριού ή δελφινιού (Χανθοπούλου, *Les lumineuses*, τ. 2, πίν. 151).

Εικόνα 329. Τύπος 14. Δίμυξο λυχνάρι με σχήμα δελφινιού, 5ος αι., άγνωστη προέλευση, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 11547. (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 154, αρ. κατ. 168).

Εικόνα 330. Λυχνάρι με μορφή δελφινιού, Αίγυπτος, 5ος αι. (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 54, αρ. κατ. 9).

Εικόνα 331. Λυχνάρι με σχήμα δελφινιού, κράμα χαλκού, Αίγυπτος, 4ος-5ος αι., Λούβρο, αρ. ευρ. BR 3093 (Χανθοπούλου, *Lampes en Bronze*, σ. 199, εικ. 45).

Εικόνα 332. Δίμυξο λυχνάρι με σχήμα δελφινιού, κράμα χαλκού, άγνωστη προέλευση, 4ος-5ος αι., Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 11547. (Χανθοπούλου, *Lampes en Bronze*, σ. 199, εικ. 45).

Εικόνα 333. Τύπος 15. Πλαστικά λυχνάρια με σχήμα πτηνού (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 166).

Εικόνα 334. Λυχνάρι με σχήμα πουλιού, κράμα χαλκού, Αίγυπτος, 4ος-5ος αι., Κοπτικό Μουσείο Καΐρου, αρ. ευρ. 5198 (Χανθοπούλου, *Lampes en Bronze*, σ. 208, εικ. 49).

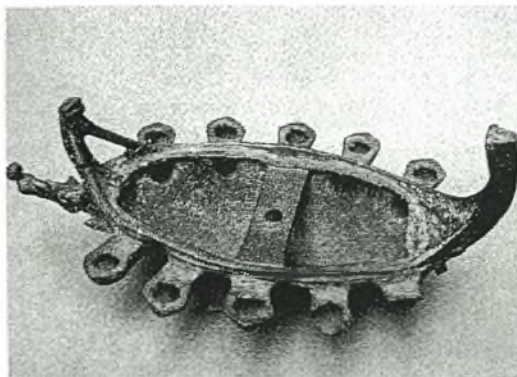
Εικόνα 335. Λυχνάρι με σχήμα πουλιού, κράμα χαλκού, άγνωστη προέλευση, 4ος-5ος αι., Πανεπιστήμιο Τορόντο, Συλλογή Malcove, αρ. ευρ. M 82.39 (Χανθοπούλου, *Lampes en Bronze*, σ. 216, εικ. 52).

Εικόνα 336. Μετάλλινο λυχνάρι με μορφή παγονιού, Αίγυπτος, 6ος-7ος αι., κράμα χαλκού, Βυζαντινή Συλλογή Dumbarton Oaks, BZ 1940.21 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 60, αρ. κατ. 12).

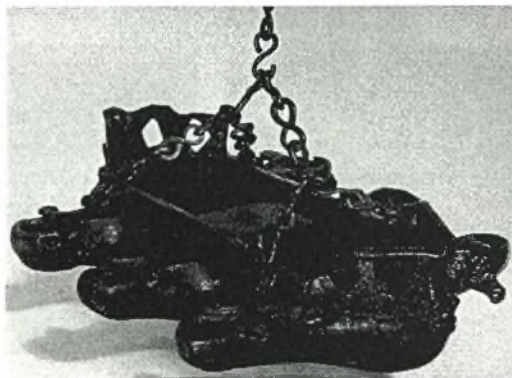
Εικόνα 337. Τύπος 16. Πλαστικά λυχνάρια με σχήμα καραβιού (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 174).

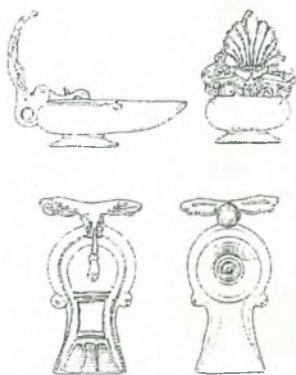
Εικόνα 338. Μετάλλινο πολύμυξο λυχνάρι σε σχήμα πλοίου, Mezul, κοντά στο Smederevo, Μουσείο του Smederevo (Demandt, Engemann, *Konstantin der Grosse*, σ. 294, αρ. κατ. II. 4. 63).

Εικόνα 339. Καραβόσχημο λυχνάρι με τον Πέτρο και Παύλο, μπρούτζος, τέλος 4ου - αρχές 5ου αι., Αρχαιολογικό Μουσείο Φλωρεντίας, αρ. ευρ. 1671 (La Rocca, Ensolì, *Aurea Roma*, σ. 453, αρ. 41).

Εικόνα 340. Πολύμυξο λυχνάρι με σχήμα πλοίου, 5ος (;) αι., κράμα χαλκού, άγνωστη προέλευση, Βυζαντινή Συλλογή Dumbarton Oaks, BZ. 1963.32 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 64, αρ. κατ. 14).

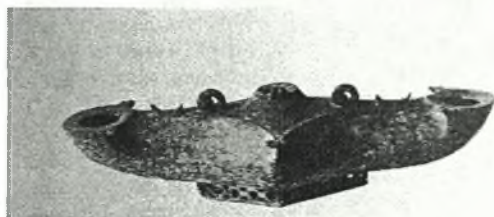

Εικόνα 341. Τύπος 17. Λυχνάρια μεμονωμένα που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένους τύπους πήλινων λυχνariών (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 132).

Εικόνα 342. Τύπος 17. Διάφορα λυχνάρια μεμονωμένα και λυχνάρια μετασχηματισμένα (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 134).

Εικόνα 343. Λυχνάρι, κράμα χαλκού και σιδήρου (, Αίγυπτος, 4ος-5ος αι., Λούβρο, αρ. ευρ. E 11880 (Χανθοπούλου, *Lampes en Bronze*, σ. 227, LA 17.005).

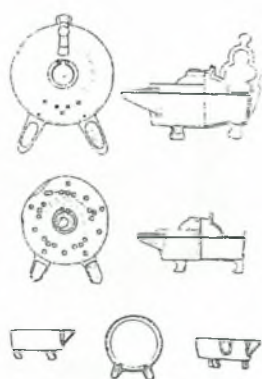
Εικόνα 344. Μετάλλινο λυχνάρι, 6ος-7ος αι., Μουσείο Κανελλόπουλου (αριστερά) και λυχνάρια ισλαμικού κόσμου (δεξιά), 9ος έως 12ος αι.

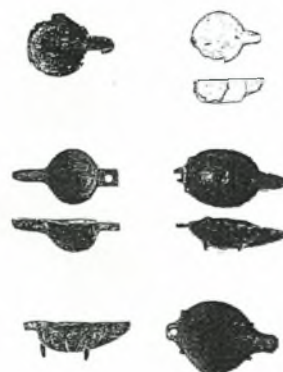
Εικόνα 345. Μετάλλινα λυχνάρια για ζωικό λίπος, του 5ου (αριστερά) και του 4ου αι. (δεξιά), Ιστορικό Κρατικό Μουσείο Μόσχας (Chrzanowski, *Lumière! Nyon*, σ. 36, εικ. 32-33).

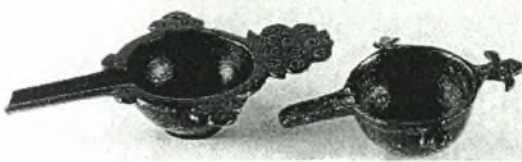
Εικόνα 346. Τύπος 8. Λυχνάρια κολουροκωνικά (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 122).

Εικόνα 347. Τύπος 9. Λυχνάρια με σχήμα κουτιού (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 124).

Εικόνα 348. Τύπος 10. Ανοιχτά λυχνάρια με ημισφαιρικό δοχείο (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 127).

Εικόνα 349. Αντικείμενα που έχουν ερμηνευθεί ως σκεύη έγχυσης λαδιού σε λυχνάρια, 3ος-4ος αι. Συλλογή Γεωργίου Τσολοζιδη, αρ. ευρ. 107 και 108 (Συλλογή Γεωργίου Τσολοζιδη, σ. 123, αρ. κατ. 208-209).

Εικόνα 350. Τύπος 11. Ανοιχτά λυχνάρια με κυκλικό δοχείο και τραπεζοειδή μύξο (Χανθοπούλου, *Les lumineaires*, τ. 2, πίν. 129).

Εικόνα 351. Χάλκινος λύχνος, Αίγυπτος, 6ος-7ος αι., Μουσείο Μπενάκη αρ. ευρ. 11509 (Δεληβορριάς, Φωτόπουλος, *Μουσείο Μπενάκη*, αρ. κατ. 314).

Εικόνα 352. Χάλκινος λύχνος, Αίγυπτος, 6ος-7ος αι., Μουσείο Μπενάκη αρ. ευρ. 11589 (Δεληβορριάς, Φωτόπουλος, *Μουσείο Μπενάκη*, αρ. κατ. 315).

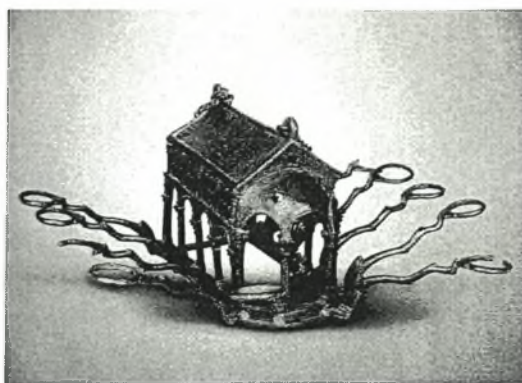
Εικόνα 353. Τύπος 14. Λυχνάρια μεμονωμένα που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένους τύπους πήλινων λυχναριών (Χανθοπούλου, *Les lumineaires*, τ. 2, πίν. 133).

Εικόνα 354. Τύπος 5. Λυχνάρια με ελαιοδοχείο κυκλικό και δίσκο (Χανθοπούλου, *Les lumineaires*, τ. 2, πίν. 113).

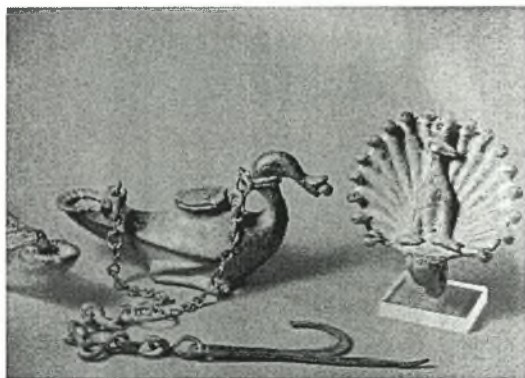
Εικόνα 355. Πολυκάνδηλο του τύπου Corona (στέφανος), Αίγυπτος, 5ος-7ος αι., Λούβρο, αρ. ευρ. Ε 11916 (3) (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 283, αρ. 296).

Εικόνα 356. Πολυκάνδηλο με μορφή βασιλικής, χυτός χαλκός, 5ος αι. Βρέθηκε σε μία κρύπτη κοντά στο Orleansville, σημερινό El-Asnap, Αλγερία, Αγία Πετρούπολη, Κρατικό Μουσείο Ερμιτάζ, αρ. ευρ. #ω 71 (Χατζητρύφωνος, *Ώριεί*, *Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 1).

Εικόνα 357. Απεικόνιση ανασκαφέα εργαζόμενου υπό το φως λύχνου, 3ος - αρχές 4ου αι., Ρώμη, κατακόμβη των αγίων Πέτρου και Μαρκελλίνου (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 9).

Εικόνα 358. Μετάλλινο λυχνάρι σε σχήμα πάπιας, 4ος-7ος αι., μπρούτζος, Συλλογή Leo Mildenberg (Walker, *Animals*, αρ. 58, 77).

Εικόνα 359. Λυχνάρι με ειδική διαμόρφωση για να σταθεροποιείται πιθανώς σε σχισμή τοίχου (Tchangona, *Pernik*, σ. 23, εικ. 12,1).

Εικόνα 360. Μπρούτζινο λυχνάρι σε σχήμα περιστεριού, πιθανώς συριακό, εκκλησία 8ου αι. στην Hippos (Sussita), Ισραήλ (Burdajewicz, Mlynarczyk, *Liturgical Furniture*, σσ. 26-27, εικ. 12-13).

Εικόνα 361. Ευρήματα από τάφο της Ύστερης Αρχαιότητας στη Σικελία (Griesheimer, *Sicile paléochrétienne*, σ. 88).

Εικόνα 362. Απεικόνιση καντήλων σε ταφική στήλη της Βυζαντινής περιόδου, Αίγυπτος, ασβεστόλιθος, Κοπτικό Μουσείο Καΐρου, αρ. ευρ. 8703. (Bénazeth, Rutschowskaya, *L'art copte en Égypte*, αρ. κατ. 104, σ. 127).

Εικόνα 363. *Farum Cantharum* (?), 574- 576/578, Θησαυρός Stuma, Βέρνη, Abegg Stiftung αρ. 8.114.64 (Mundell-Mango, *Kaper Koran*, αρ. κατ. 33).

Εικόνα 364. Τρεις ασημένιες καντήλες, από τον Θησαυρό της Σιών, μέσα 6ου αι. (Boyd, *Service of the Liturgy*, εικ. 6.3).

Εικόνα 365. Απεικόνιση καντήλων ιστάμενων σε φράγμα πρεσβυτερίου, Πάτενα με την Κοινωνία των Αποστόλων, Κωνσταννούπολη ή Συρία, 565-578, Dumbarton Oaks Collection, BZ. 1924. 5 (Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 20).

Εικόνα 366. Απεικόνιση στατής κανδήλας, 565-578, λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας (*Age of Spirituality*, αρ. 547, πίν. XVI).

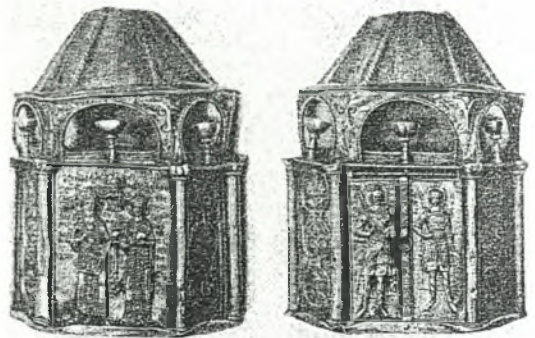
Εικόνα 367. Απεικόνιση κρατήρα, ψηφιδωτό Ροτόντας Θεσσαλονίκης (Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική τέχνη*, εικ. 23).

Εικόνα 368. Απεικόνιση σκεύους, πιθανώς κρατήρα, επάνω σε κίονα (Budde, *Mosaiken*, εικ. 51).

Εικόνα 369. Απεικόνιση σκευών σε σχήμα κρατήρα επάνω σε κιβώριο, μικρογραφία κώδ. gr. I, 8, Βενετία, Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Ευαγγέλιον, φ. 13r (Weitzmann, *Buchmalerei*, τίν. XVII, αρ. 93).

Εικόνα 370. Λειψανοθήκη του Πατριαρχείου της Μόσχας. 4122. Grabar, *Quelques reliquaires*, εικ. 19.

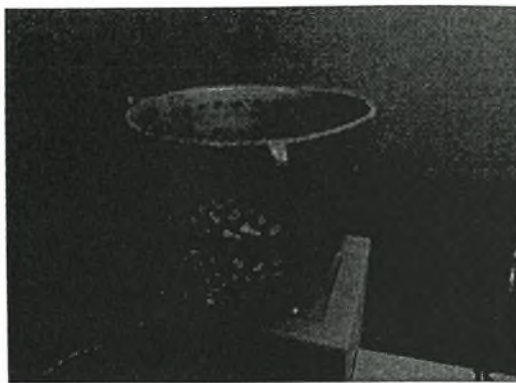
Εικόνα 371. Κανδήλα αναρτημένη, Ροτόντα Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη (Φωτ. Αρχείου Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού).

Εικόνα 372. Απεικόνιση κανδήλας, Παλαιοχριστιανική περίοδος, ψηφιδωτό, Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης (Υδατογραφίες του W. S. George, σ. 76).

Εικόνα 373. Μετάλλινη κανδήλα για ανάρτηση, 11ος αι., μπρούτζος, Κωνσταντινούπολη (;), Μέτσοβο, Συλλογή Αβέρωφ-Τσιτσα (Παπαδοπούλου, *Μεταλλικά αντικείμενα*, αρ. 154, σ. 94).

Εικόνα 374. Χάλκινο διάτρητο κάνιστρο φωτιστικού σκεύους, Μουσείο Μπενάκη, Αίγυπτος. 5ος-6ος αι.

Εικόνα 375. Χάλκινη κανδήλα για ανάρτηση, Οναακσε, 8ος-9ος αι., Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο (Marlia Munnell Mango, *Copper Objects*, εικ. 4).

Εικόνα 376. Μπρούτζινο, σκεύος που έχει ερμηνευθεί ως κανίσκιον (Lampenkorb). Soba, Νουβία, 6ος αι., Βερολίνο, SMB-PK, MSB, αρ. ευρ. 3/84 (Effenberger κ.ά., *Christen am Nil*, αρ. κατ. 225).

Εικόνα 377. Καλάθια από πλεχτά καλάμια που βρέθηκαν στην Καρανίδα (Gazda, *Karanis*, εικ. 45).

Εικόνα 378. Πολυκάνδηλο με θέση στο κέντρο για ημισφαιρική κανδήλα και υποδοχές στην περιφέρεια για έξι καντήλες με στέλεχος, μπρούτζος, Μικρά Ασία (;), 6ος-7ος αι. Μόναχο, ιδιωτική Συλλογή Christian Schmidt, αρ. ευρ. 879 (*Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, σ. 215, αρ. II.9).

Εικόνα 379. Ασημένια καντήλα, 19ος αι. (Μετά το Βυζάντιο, αρ. κατ. 89).

Εικόνα 380. Σύγχρονη κανδήλα με εσωτερική γυάλινη κούπα.

Εικόνα 381. Σκιάστρο φωτιστικού, μπρούτζος, Ικόνιο, 1280-1281, Εθνογραφικό Μουσείο Άγκυρας, αρ. ευρ. 7591 (*Treasures of Turkey*, σ. 97, αρ. 164).

Εικόνα 382. Τμήμα καντήλας, Θησαυρός του Traprain, Εδιμβούργο (Boyd, *Sion Treasure*, πίν. VII 1).

Εικόνα 383. Κύπελλο του 3ου αι. που βρέθηκε στο Varpelen της Δανίας (Boyd, *Sion Treasure*, πίν. VII, 4).

Εικόνα 384. Διάτρητη κανδήλα για ανάρτηση, Κωνσταντινούπολη μέσα 6ου αι., άργυρος, Βυζαντινή Συλλογή Dumbarton Oaks, BZ. 1965.1.6 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 42, αρ. κατ. 3).

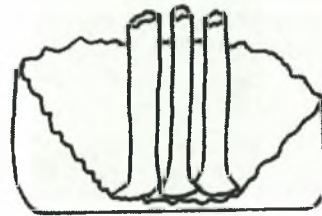
Εικόνα 385. Ασημένια διάτρητη κανδήλα από τον Θησαυρό της Σιών, Κωνσταντινούπολη μέσα 6ου αι., άργυρος, Βυζαντινή Συλλογή Dumbarton Oaks (Boyd, *Service of the Liturgy*, εικ. 6.4).

Εικόνα 386. Ασημένια διάτρητη κανδήλα από τον Θησαυρό της Σιών, Κωνσταντινούπολη μέσα 6ου αι., άργυρος, Βυζαντινή Συλλογή Dumbarton Oaks (Boyd, *Service of the Liturgy*, σ. 175, εικ. 6, 23).

Εικόνα 387. Απεικόνιση κανδήλας. 5ος αιώνας (Budde, *Mosaiken*, σ. 112).

Εικόνα 388. Γυάλινη κανδήλα που προέρχεται από τη Samarra και πιθανώς να σχετίζεται με τις τριφυείς θρυαλλίδες (Crowfoot-Harden, *Glass Lamps*, πίν. XXX, αρ. 53).

Εικόνα 389. Πήλινο σκεύος που ερμηνεύτηκε ως κανδήλα, 13ος αι., Γρατινή Ροδόπης, ανασκαφή μονόχωρου βυζαντινού ταφικού παρεκκλησίου, 12η ΕΒΑ, Καβάλα, Μέγαρο Τόκου, αρ. ευρ. ΡΓ1/79/Κ39 (Παπανικόλα-Μπακιριτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 286 αρ. κατ. 300).

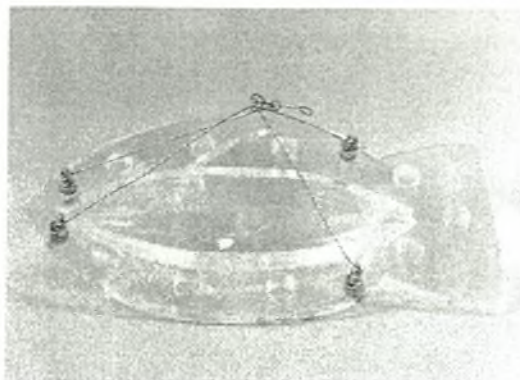

Εικόνα 390. Πήλινη διάτρητη κανδήλα Μεταβυζαντινής περιόδου, Μουσείο Μπενάκη.

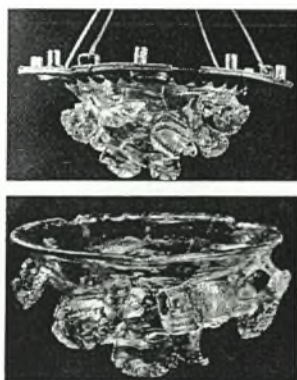

Εικόνα 391. Λίθινο σκεύος που χρησιμοποιήθηκε πιθανώς ως αναρτημένη κανδήλα, Χαουράν, 3ος-4ος αι., λευκό μάρμαρο, Μουσείο Δαμασκού, αρ. ευρ. 3597 (Ανδρεάδη, *Συρία. Βυζαντινά χρόνια*, Μουσείο Δαμασκού, αρ. 14).

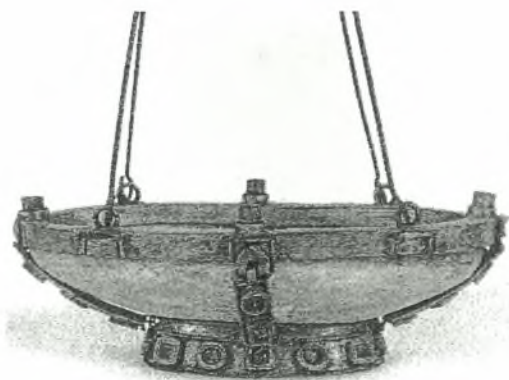
Εικόνα 392. Κανδήλα από ορεία κρύσταλλο, 9ος-10ος αι., Βενετία, Θησαυρός της βασιλικής του Αγίου Μάρκου, Βενετία, αρ. ευρ. 84 (*Restituzioni 2006*, αρ. 19, σ. 130-132).

Εικόνα 393. Κανδήλα από ορεία κρύσταλλο, Βενετία, Θησαυρός της Βασιλικής του Αγίου Μάρκου, 6ος αι. (Hahnloser, *San Marco*, πίν. IV, αρ. κατ. 8).

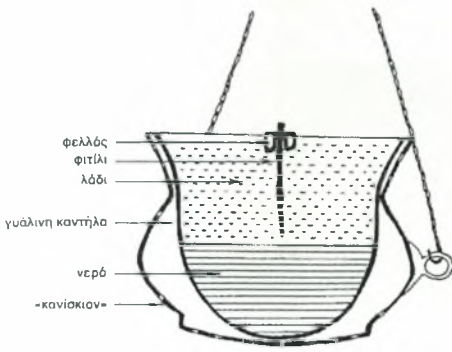
Εικόνα 394. Κανδήλα από κρύσταλλο με ασημένια στεφάνη, 11ος-12ος αι., Θησαυρός της βασιλικής του Αγίου Μάρκου, Βενετία (Parani, *Material Culture*, εικ. 198).

Εικόνα 395. Ελεφαντοστέινο σκεύος που πιθανώς χρησιμοποιήθηκε ως κανδήλα, Θησαυρός της βασιλικής του Αγίου Μάρκου, Βενετία, αρ. ευρ. 82 (*Restituzioni 2006*, αρ. κατ. 20, σ. 133-135).

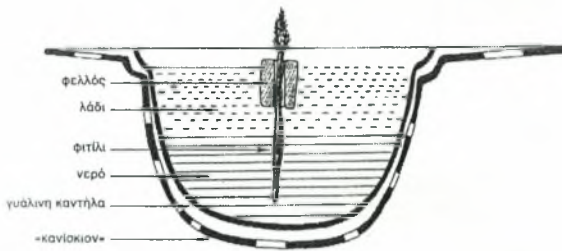
Εικόνα 396. Μετάλλινη διάτρητη κανδήλα, Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης, 10ος-11ος αι. (Atasoy, *Bronze lamps*, αρ. κατ. 181, σ. 108).

Εικόνα 397. Σχηματική απεικόνιση για τον τρόπο λειτουργίας μετάλλινης διάτρητης κανδήλας με γυάλινη εσωτερική κανδήλα όπως προτείνεται σε πνακίδα του Αρχαιολογικού Μουσείου Κωνσταντινούπολης.

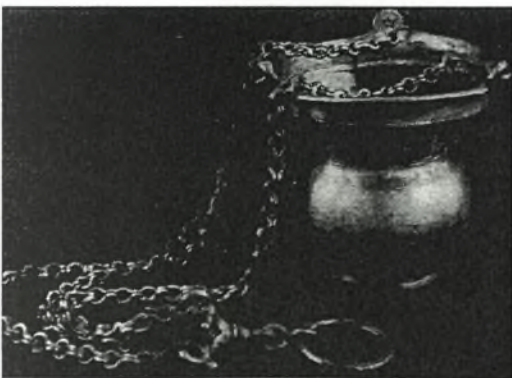
Εικόνα 398. Μετάλλινη διάτρητη κανδήλα, Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης. (Atasoy, *Bronze lamps*, αρ. κατ. 182, σ. 108).

Εικόνα 399. Σχηματική απεικόνιση για τον τρόπο λειτουργίας μετάλλινης διάτρητης κανδήλας με γυάλινη εσωτερική κανδήλα όπως προτείνεται σε πνακίδα του Αρχαιολογικού Μουσείου Κωνσταντινούπολης.

Εικόνα 400. Ασημένια στατή κανδήλα (επάνω), Θησαυρός Σιών, 550-560, άργυρος, Dumbarton Oaks Collection. Μετάλλινη κανδήλα με τρεις λαβές (κάτω), 602-610, Θησαυρός της Hama, Βαλτιμόρη, The Walters Art Gallery (Fobelli, *Paolo Silenziario*, εικ. 133, 134).

Εικόνα 401. Ασημένια κανδήλα, 7ος αι., Θησαυρός Κρατήγυ, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, αρ. ευρ. ΒΧΜ 897 (Τουράτσουγλου, Χαλκιά, *Θησαυρός Κρατήγυ*, σσ. 80-81).

Εικόνα 402. Μετάλλινο σκεύος ερμηνευόμενο ως θυμιατήριον, Μουσείο Ερμιτάζ, αρ. 225 (Piguet-Panayotova, *Silver Censers*, σ. 657, εικ. 10).

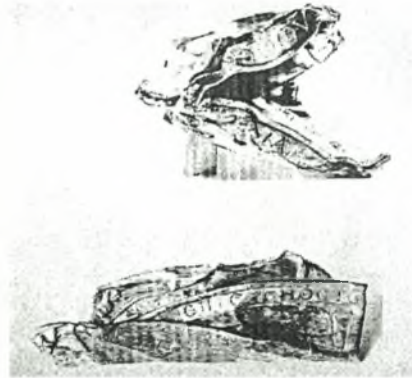
Εικόνα 403. Χάλκινο σκεύος ερμηνευόμενο ως θυμιατήριον, Κοπτική περίοδος, Λούβρο, αρ. ευρ. Ε 11706 (Benazeth, *Metal*, σ. 67).

Εικόνα 404. Μπρούτζινη καντήλα, Αίγυπτος, 7ος αι., Μουσείο Ερμιτάζ, αρ. ευρ. 10638 (Bénazeth, *Rutschowskaya, L'art copte en Égypte*, σ. 183b).

Εικόνα 405. Ο άγιος Μηνάς δορυφορούμενος από δύο καμήλες, ελεφαντοστέινο πλακίδιο, όψιμος 7ος αι. (;), Μιλάνο, Castello Sforzesco, (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 23).

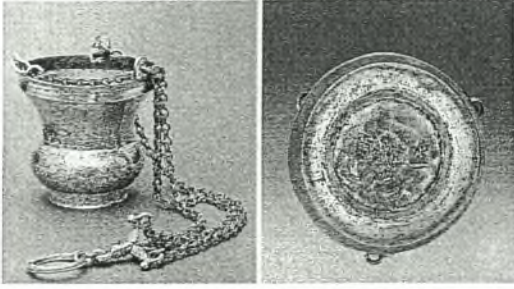
Εικόνα 406. Μετάλλινες στατές καντήλες από τον Θησαυρό της Σιών πριν τη συντήρηση και την αποκατάστασή τους (Boyd, Mango, *Silver Plate*, εικ. S37.3, S38.1).

Εικόνα 407. Ασημένιο μεταλλικό σκεύος, πιθανώς στατή κανδήλα ή τελετουργικό σκεύος, πιθανώς από Συρία, β' μισό 6ου αι., Fondation Abegg, Riggisberg, Ελβετία (Stierlin, Stierlin, *Orient Byzantin*, εικ. 76).

Εικόνα 408. Ασημένια στατή κανδήλα, Συρία, 6ος αι., Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, Συλλογή Cloisters, 1950 (50.4) (Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 19).

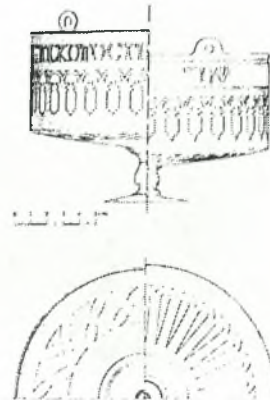
Εικόνα 409. Κανδήλα (;) ασημένια με συμπαγές σώμα, Κωνσταντινούπολη ή Συρία, 610-613, Μόναχο, Συλλογή Christian Schmidt, αρ. ευρ. 440 (*Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, αρ. κατ. II.4).

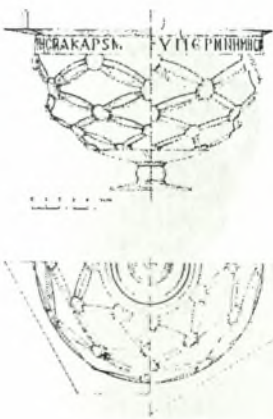
Εικόνα 410. Κανδήλα για ανάρτηση από τη Hama της Συρίας, 6ος αι. (Gruikshank-Dodd, *Stamps*, αρ. 89).

Εικόνα 411. Διάτρητο σκεύος αφιερωμένο στον άγιο Συλβέστρο, Ναός του αγίου Μαρτίνου στο Μοντί, Ρώμη (Boyd, *Sion Treasure*, πίν. VII 2).

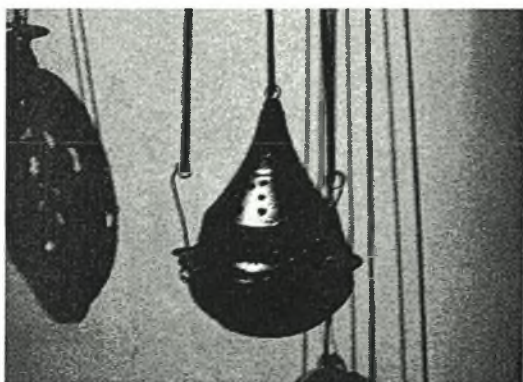
Εικόνα 412. Σχεδιαστική απόδοση μετάλλινης διάτρητης κανδήλας με τρεις λαβές και ψηλό πόδι, Θησαυρός Σιών (Boyd, *Sion Treasure*, πίν. IV, 1,2).

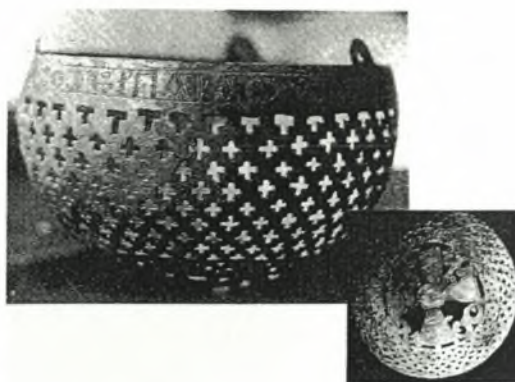
Εικόνα 413. Σχεδιαστική απόδοση μετάλλινης διάτρητης κανδήλας με τρεις λαβές και ψηλό πόδι, Θησαυρός Σιών, Dumbarton Oaks Collection. Boyd, *Sion Treasure*, πίν. V, 1,2.

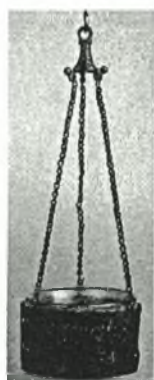
Εικόνα 414. Μετάλλινη κανδήλα, 18ος αι., Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. BA 39.9 [α].

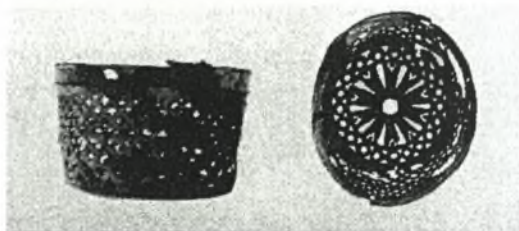
Εικόνα 415. Χάλκινο σκεύος ερμηνευόμενο ως κανδήλα του 14ου αι., Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΑ 68.2.

Εικόνα 416. Χάλκινο κανίσκιο, 9ος-10ος αι., Ιδιωτική Συλλογή, *Byzantinische Kostbarkeiten*, αρ. 85, σ. 89 (Marlia Mundell Mango, *Copper Objects*, εικ. 6, 7).

Εικόνα 417. Μετάλλινη κανδήλα για ανάρτηση, 11ος αι., μπρούτζος, Κωνσταντινούπολη (, Μέτσοβο, Συλλογή Αβέρωφ-Τοσίτσα (Παπαδοπούλου, *Μεταλλικά αντικείμενα*, αρ. 155 σ. 95).

Εικόνα 418. Διάτρητη κανδήλα, πιθανώς 10ος αι., Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης (Atasoy, *Bronze lamps*, αρ. 184, σ. 109).

Εικόνα 419. Μετάλλινη κανδήλα για ανάρτηση, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΑ 67.3.

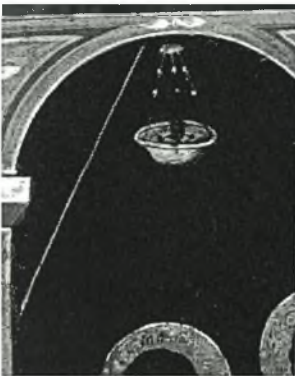
Εικόνα 420. Μετάλλινη κανδήλα για ανάρτηση, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΑ 68.1.

Εικόνα 421. Σύγχρονο στήριγμα φωτιστικής πηγής για να αποφεύγεται η θραύση των γυάλινων τοιχωμάτων.

Εικόνα 422. Απεικόνιση γυάλινου κανδηλιού στην οποία δηλώνονται προφανώς τα διαφορετικά χρώματα του λαδιού και του νερού. Τέλη του 10ου αι., μικρογραφία του κώδ. 697, Βιέννη, *Congregation Mechitharisten*, φ. 6r (Brentjes, *Kunst des Mittelalters*, εικ. 212).

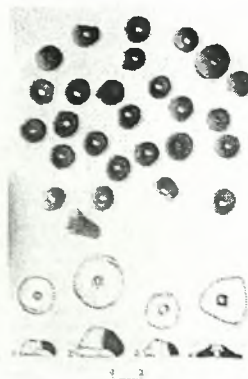
Εικόνα 423. Απεικόνιση στηρίγματος φτιλιού σε γυάλινη κανδήλα, Μυστικός Δείκνος (λεπτομέρεια), φορητή εικόνα, Μητροπολιτικός Ναός Ζωοδόχου Πηγής, 1770, αρ. ευρ. IN 5333 (Δρακοπούλου κ.ά., *Εικόνες Αλβανίας*, αρ. κατ. 50).

Εικόνα 424. Γυάλινη κανδήλα με τρεις λαβές και κύλινδρο προσαρμοσμένο στον πυθμένα, άγνωστη προέλευση, 4ος-7ος αι., Βυζαντινή Συλλογή Dumbarton Oaks, BZ.1988.2 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 66, αρ. κατ. 15).

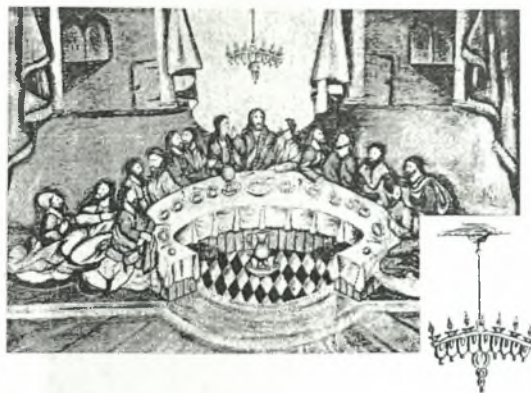
Εικόνα 425. Μολύβδινο βαρίδι ψαρέματος, Παλαιοχριστιανική περίοδος, Αττική-Μεσόγεια, παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο στο Πόρτο Ράφτη, 1η ΕΒΑ αρ. ευρ. 4399 (Γκίνη-Τσοφοπούλου, αρ. κατ. 176, σ. 157).

Εικόνα 426. Πήλινα στηρίγματα φτιλιού γυάλινων καντήλων, Παράλιος Καισάρεια (Peleg, Reich, *Excavations*, σ. 160, εικ. 21).

Εικόνα 427. Στηρίγμα φιτιλιού του 6ου αι., βασιλική στο Sidi Jdidí, Τυνησία (Foy, *Lampes de verre*, σ. 172, εικ. 109).

Εικόνα 428. Απεικόνιση «απρότουβων. Πίνακας των μέσων του 18ου αι. περίπου (Stelè, *L'art en Slovénie*, πίν. LVI, 1).

Εικόνα 429. Στηρίγματα για φιτίλια γυάλινων καντήλων που βρέθηκαν σε βασιλική στο Sidi Jdidí, Τυνησία (Foy, *Tunisie*, σ. 81, εικ. 89).

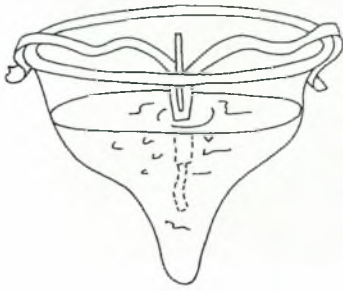
Εικόνα 430. Στηρίγματα φιτιλιών καμωμένα από μόλυβδο, 5ος-6ος αι., βασιλική της οδού Malaval, Μασσαλία (Foy, *Lampes de verre*, σ. 172, εικ. 110).

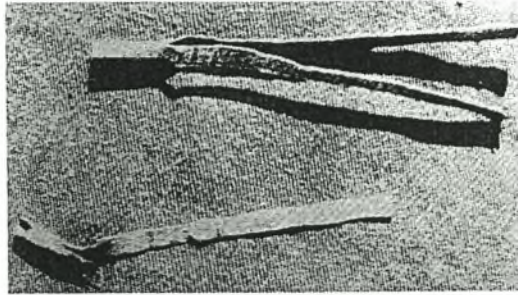
Εικόνα 431. Παράδειγμα γυάλινων φωτιστικών του 1800 στα οποία το φτίλι στηρίζεται με ειδική μεταλλική κατασκευή στο κέντρο του περιχειλώματος (Kaiser, *Öllampen*, σσ. 94-95).

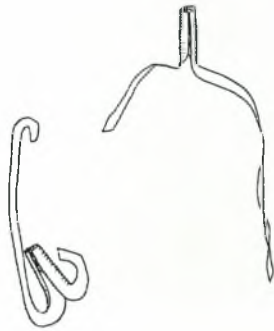
Εικόνα 432. Τρόπος τοποθέτησης στηρίγματος φιτιλιού γυάλινης κανδήλας στα χείλη της κανδήλας, Ρωσία, 20ος αι. (Chrzanovski, *Lumière! Nyon*, σ. 102, αρ. κατ. 148).

Εικόνα 433. Προτεινόμενη αναπαράσταση στήριξης φτιλιού σε γυάλινη κανδήλα (Σχ. M. Gough) (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 4).

Εικόνα 434. Χάλκινες ελασματοειδείς κανδηλήθρες. Παλαιοχριστιανική βασιλική στην Άφωτη Καρπάθου (Κόλλιας, «Άφωτην» Καρπάθου, πίν. 149β).

Εικόνα 435. Μεταλλικά στηρίγματα φτιλιών από το Εμποριό Χίου (Ballance, Boardman, Corbett, Hood, *Byzantine Emporio*, εικ. 51, αρ. 53).

Εικόνα 436. Μεταλλικά αντικείμενα από την CRYPTA BALDI, Ρώμη. Ανάμεσα στα άλλα διακρίνονται και μολυβδίδες με σχήμα Υ.

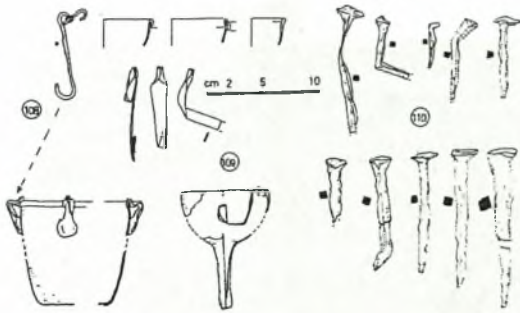

Εικόνα 437. Χάλκινο στήριγμα φτιλιού (wickholder) του 6ου-7ου αι. με σχήμα Υ, Μικρά Ασία, Ιδιωτική Συλλογή (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 102, αρ. κατ. 34).

Εικόνα 438. Απεικόνιση στηρίγματος φτιλιού σε λεπτομέρεια τοιχογραφίας από το Ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Κούρδαλι της Κύπρου, πρώιμος 16ος αι. (Styliano, *Cyprus*, σ. 146, εικ. 75).

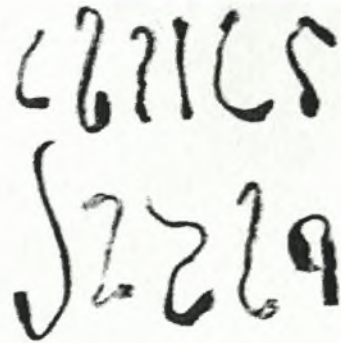

Εικόνα 439. Σχεδιαστική απόδοση γυάλινων καντήλων και μετάλλινων στηριγμάτων φιτιλιών (*Alliata, Ceramica bizantina, εικ. 8*).

Εικόνα 440. Γυάλινη κανδήλα με πλευρικό υποστήριγμα ή βραχίονα από πολυκάνδηλο και στήριγμα φιτιλιού σε σχήμα S (*Piccirillo, Alliata, Umm al-Fasas, πίν. XXXII*).

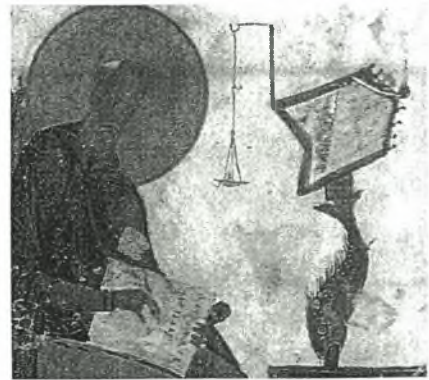
Εικόνα 441. Στηρίγματα φιτιλιών με σχήμα S, Αλυκή Θάσου (*Sodini, Kolokotsas, Alikí, πίν. 70b*).

Εικόνα 442. Απεικόνιση στηρίγματος φιτιλιού γυάλινης κανδήλας, μικρογραφία κώδ. Συλλογή Παναγίου *Τάφου* 60, 11ος αι., φ. 5ν, Ιερουσαλήμ, Ελληνικό Πατριαρχείο (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium, εικ. 5*).

Εικόνα 443. Απεικόνιση στηρίγματος φιτιλιού και ιδιότυπου στηρίγματος που φαίνεται να τοποθετείται σε κηροπήγιο και να το μετατρέπει σε στήριγμα κανδήλας, μικρογραφία του κώδ. Escorial, gr. 416, φ. 80ν, 1140 (*Bizancio en España, σ. 182*).

Εικόνα 444. Άγιος Γρηγόριος, απεικόνιση γυάλινης κανδήλας και στηρίγματος φιτιλιού με σχήμα S, μικρογραφία χειρογράφου, Ομιλίες του αγίου Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, περ. 1100, Βοδλεϊανή Βιβλιοθήκη, Οξφόρδη (Λόουντεν, *Βυζαντινή Τέχνη, εικ. 168*).

Εικόνα 445. Λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας.

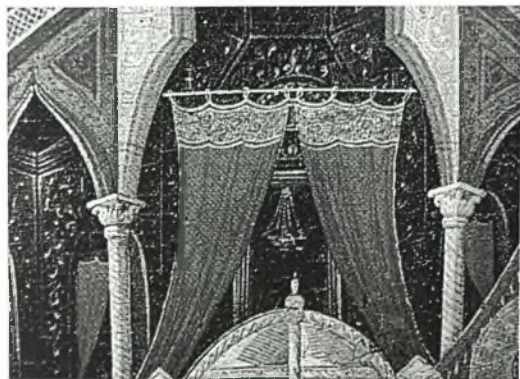
Εικόνα 446. Απεικόνιση στηρίγματος φιτιλιού, τοιχογραφία, 1330 Πατριαρχείο του Ρεέ (Djuric, Cirkonic, Korac, *Pecka Patriarsija*, εικ. 81).

Εικόνα 447. Εισόδια της Θεοτόκου, απεικόνιση καντήλων που πιθανώς φέρουν στήριγμα φιτιλιών σε σχήμα S, φορητή εικόνα, Μονή Χιλανδαρίου, 1575 (*Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σ. 145).

Εικόνα 448. Λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας.

Εικόνα 449. Υπαπαντή, απεικόνιση καντήλας, λεπτομέρεια φορητής εικόνας, 16ος αι., Μπεράτι, Μουσείο Αγ. Ονουφρίου (*Icone dai musei albanesi*, αρ. 54, σ. 124).

Εικόνα 450. Απεικόνιση κανδήλας στην οποία διακρίνονται τέσσερα φλεγόμενα φιτίλια. Μικρογραφία του κώδ. Vat. gr. 1162, φ. 92, Ομιλίες Ιακώβου Κοκκινόβαφου, (Stornajolo, *M miniature delle Omilie*, σ. 37).

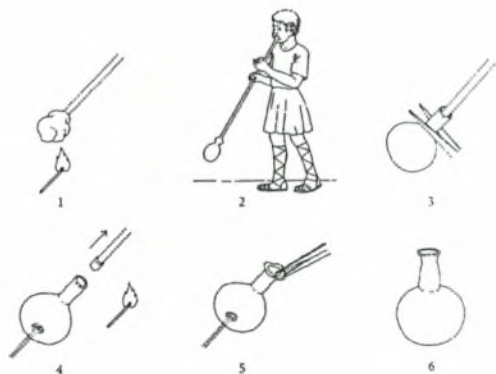
Εικόνα 451. Σύγχρονη καντηλήθρα από φελλό και μέταλλο και φιτιλάκια από «καντηλοκέρι».

Εικόνα 452. Απεικόνιση κανδήλας και πιθανότατα και δύο ελλυχνίων, πλίνθος, Μπαργκάλα, ΠΓΔΜ (Chevalier, Dalmatie, σ. 194, εικ. 7c).

Εικόνα 453. Απεικόνιση γυάλινης κανδήλας στην οποία διακρίνεται και το φιτίλι, πίνακας του Georges de La Tour, 17ος αι. (Chone. *Georges de La Tour*, σ. 143).

Εικόνα 454. Σχέδιο για την παρουσίαση της Τεχνικής της εμφύσησης του γυαλιού (Ιγνατιάδου, Αντωνάρας, *Γαλουργία*, σ. 43).

Εικόνα 455. Γυάλινο ποτήρι που πιθανώς χρησιμοποιήθηκε ως γυάλινο κανδήλι σε ρωμαϊκή κατακόμβη, Ρώμη, πρώιμος 4ος αι., Βρετανικό Μουσείο, αρ. ευρ. M&LA Sloane 573 (Buckton, *Byzantium* σ. 31, αρ. κατ. 8).

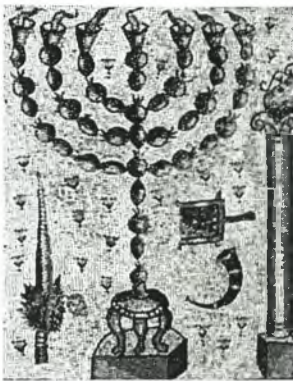
Εικόνα 456. Κωνικό γυάλινο αγγείο πόσης του 4ου-5ου αι. που τροποποιήθηκε για να γίνει κανδήλα, Corning Museum of Glass, αρ. ευρ. 55.1.8 (Whitehouse, *Roman Glass II*, αρ. 606).

Εικόνα 457. Ασημένιο κωδονόσχημο αγγείο, 300-250 π.Χ. (αριστερά) και γυάλινο κωδονόσχημο αγγείο, 150-75 π.Χ., Βρετανικό Μουσείο.

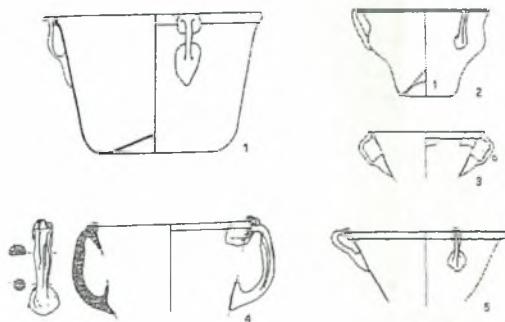
Εικόνα 458. Αρύβαλλος με τριπλή αλυσίδα που προέρχεται ίσως από τη Συρία και χρονολογείται στον 1ο-2ο αι., Παρίσι, Petit Palais.

Εικόνα 459. Απεικόνιση κωνικών καντήλων, πιθανώς γυάλινων τοποθετημένων σε μενόρα, ψηφιδωτό δάπεδο (λεπτομέρεια), Συναγωγή στην Χαμαμάτ Τιβεριάδος, Ισραήλ, περ. 300 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 7).

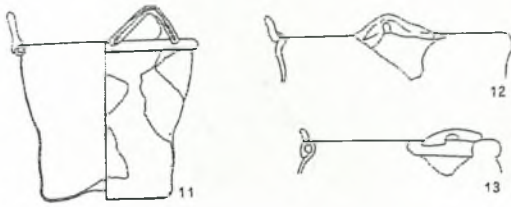
Εικόνα 460. Απεικόνιση κανδήλας σε ψηφιδωτό στη Ροτόντα Αγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης (αριστερά) (Topr, *Rotonde*, σ. 4, εικ. 1). Απεικόνιση κανδήλας σε ψηφιδωρό του θριαμβικού τόξου της Santa Maria Maggiore, με θέμα το Όραμα του Ιωσήφ (δεξιά) (Nestori, Bisconti, *I mosaici paleocristiani di Santa Maria Maggiore*, τίν. III Β).

Εικόνα 461. Κούπες ή σκύφοι, με τρεις λαβές (Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος I.1).

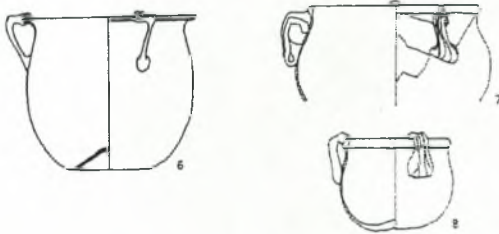
Εικόνα 462. Κούπες ή σκύφοι, με τρεις λαβές (Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος I.3).

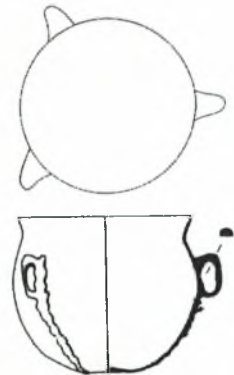
Εικόνα 463. Κούπες ή σκούφοι, με τρεις λαβές (Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος 1.4).

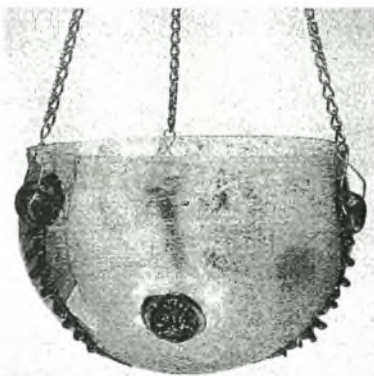
Εικόνα 464. Κούπες ή σκούφοι, με τρεις λαβές (Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος 1.5).

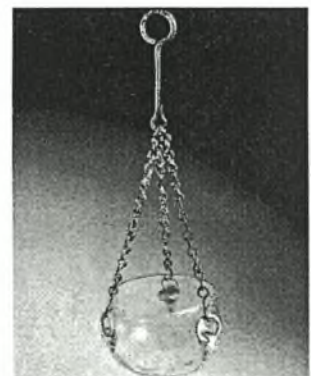
Εικόνα 465. Κούπες ή σκούφοι, με τρεις λαβές (Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος 1.2).

Εικόνα 466. Κούπα ή σκούφοις με τρεις λαβές (Antonaras, *Philippi*, εικ. 5, τύπος 2.2).

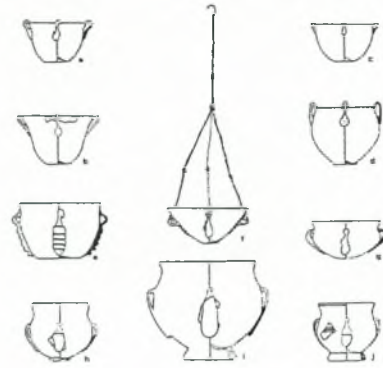
Εικόνα 467. Κανδήλα του τύπου 2.2, προοριζόμενη για ανάρτηση με προσωπίδα ηθοποιών, 4ος-5ος αι., Corning Museum of Glass, αρ. ευρ. 61.1.1 (Whitehouse, *Roman Glass II*, αρ. κατ. 799).

Εικόνα 468. Γυάλινη κανδήλα για ανάρτηση, Συλλογή Ζόχου (Φωτ. L. Chrzanovski).

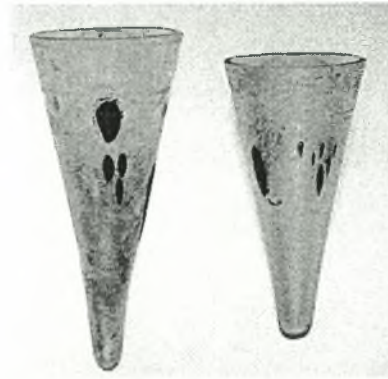
Εικόνα 469. Ευαγγελιστής Λουκάς, απεικόνιση στηρίγματος τοποθετημένου σε αναλόγιο. Έχει ερμηνευθεί λόγω σχήματος ως «δρακοντάριο», τοιχογραφία, 12ος αι., Ναός Ευαγγελιστρίας, Γεράκι (Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, εικ. 8).

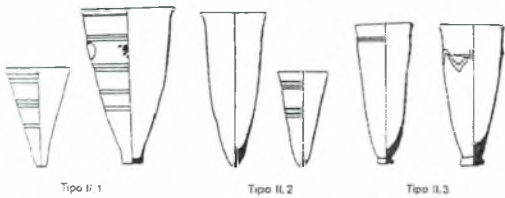
Εικόνα 470. Καντήλες με λαβές που βρέθηκαν στον Άγιο Νικόλαο Μύρων (Olcay, *Lighting Methods*, εικ. 6).

Εικόνα 471. Σχεδιαστική απόδοση κωνικού ποτηριού ή κανδήλας, τύπος Isings 106d (Isings, *Roman glass*, 106d).

Εικόνα 472. Κωνικές γυάλινες καντήλες 4ου-5ου αι., Ανατολική Μεσόγειος, Βυζαντινή Συλλογή Dumbarton Oaks, BZ.1979.21 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 98, αρ. κατ. 31, 32).

Εικόνα 473. Τυπολογία κωνικών καντήλων σύμφωνα με την M. Uboldi (Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύποι, II.1, II.2, II.3).

Εικόνα 474. Αιωρούμενη γυάλινη κανδήλα του 10ου αι. με οπές διανοιγμένες στο εσωτερικό χείλος (Ross, *Dumbarton Oaks*, τ. 1, αρ. κατ. 103).

Εικόνα 475. Ο ευαγγελιστής Ιωάννης με τον Πρόχορον, απεικόνιση κανδήλας σε μικρογραφία του κώδ. 234, της Μονής Παντοκράτορος, Τετραευάγγελον, 12ος-13ος αι., φ. 43α. (Πελεκανίδης κ.ά., *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, τόμος Γ', εικ. 244).

Εικόνα 476. Κανδήλα με σύστημα συγκράτησης του φυτιλιού, 5ος-6ος αι., Πανεπιστήμιο Illinois, World Heritage Museum, 17.2.47 (Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 61).

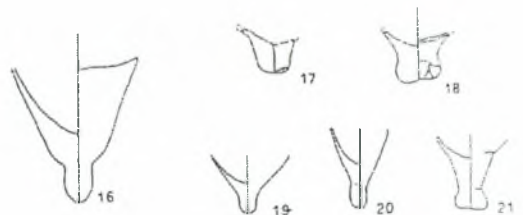
Εικόνα 477. Κολουροκωνικό σκεύος, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. BY 165.

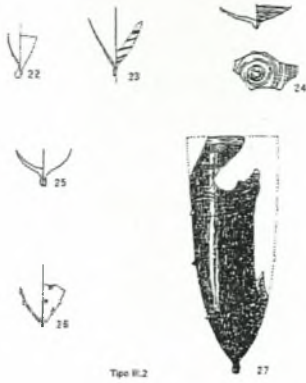
Εικόνα 478. Γυάλινη καντήλα, 17ος αι., Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. BY 326.1.

Εικόνα 479. Γυάλινο σκεύος, Μονή Αγίου Λωτ στο Deir 'Ain 'Abata της Ιορδανίας, 6ος αι., Βρετανικό Μουσείο.

Εικόνα 480. Γυάλινο σκεύος με κωδωνόσχημο σώμα και μεγάλο συμπαγές έμβολο (Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος III.1).

Εικόνα 481. Γυάλινα σκεύη με κωδωνόσχημο σώμα και μικρό συμπαγές έμβολο (Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος Uboldi III.2).

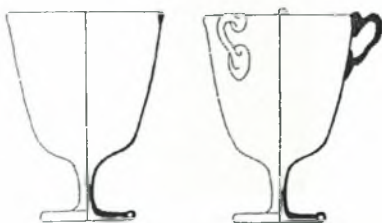
Εικόνα 482. Απεικόνιση κανδήλας, λεπτομέρεια ψηφιδωτού, Santa Maria Maggiore, Ρώμη, Λιθοβολισμός του Μωυσή, 432-440 (Hutter, *Early Christian*, αρ. 58).

Εικόνα 483. Γυάλινη κανδήλα που συγκρατούνταν από άγκιστρα στερεωμένα σφιχτά στο χείλος, Ρώμη, Crypta Balbi.

Εικόνα 484. Γυάλινη καντήλα, 18ος αι., Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης αρ. ευρ. BY 326.3.

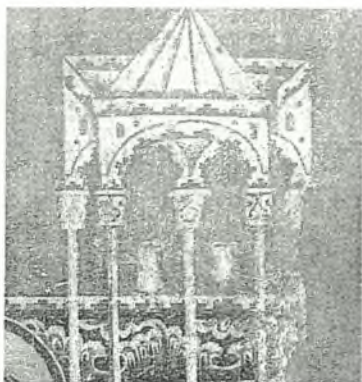

Εικόνα 485. Καντήλες με πόδι, χωρίς λαβές και με λαβές ανάρτησης (Fadić, *Vetri tardoantichi*, εικ. 2).

Εικόνα 486. Υπαπαντή, απεικόνιση καντήλων πιθανότατα γυάλινων. Στην αριστερή διακρίνεται μάλλον μεταλλική στεφάνη για την ανάρτησή της, λεπτομέρεια τοιχογραφίας, 12ος αι., Παναγία του Άρακος, κοντά στα Λαγουδερά Κύπρου (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 228).

Εικόνα 487. Υπαπαντή, απεικονίσεις καντήλων, λεπτομέρεια τοιχογραφίας, Ναός Αγίου Γεωργίου στο Κουρμπίνοβο, νότιος τοίχος, δεύτερη ζώνη, 12ος αι. (Grozanov, Hadermann-Misguich, *Kurbino*, εικ. 40).

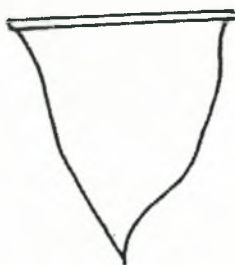
Εικόνα 488. Γυάλινο κανδήλι, β' μισό 12 αι., Μονή Ζυγού (Παπάγγελος, *Μονή Ζυγού*).

Εικόνα 489. Ουριάχος, άγνωστη προέλευση, 5ος-6ος αι., Συλλογή Corning Museum of Glass, αρ. ευρ. 59.1.287 (Βouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 100, αρ. κατ. 33).

Εικόνα 490. Γυάλινες καντήλες πολυκάνδηλου, Φρούριο Λάρισας, 5ος-6ος αι., Νέα Αγχίαλος, Αρχαιολογικός χώρος, αρ. ευρ. M1 και M2. 0210. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 285, αρ. κατ. 298.

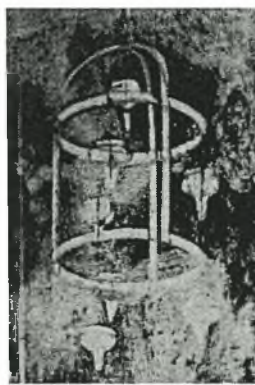
Εικόνα 491. Τύπος καντήλας που παρουσιάζεται ως το μεταίχμιο ανάμεσα στα κωνικά κανδήλια και τους ουριάχους, 5ος-8ος αι., Άγιος Μηνάς, Αίγυπτος (Crowfoot-Harden, *Glass Lamps*, πίν. XXIX, αρ. 27).

Εικόνα 492. Απεικόνιση πολυκάνδηλου, λεπτομέρεια τοιχογραφίας της Κρύπτης του Αγίου Κλήμεντος, Ρώμη (Guidobaldi, *San Clemente*, εικ. 227).

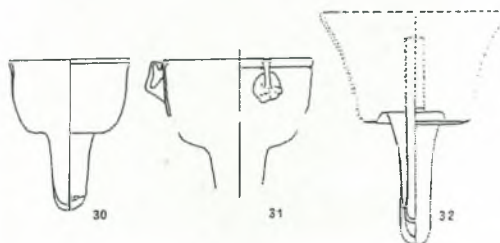
Εικόνα 493. Απεικόνιση πολυκάνδηλου και καντήλων, μικρογραφία χειρογράφου από το Βόρειο Ιράκ, 1222/1223 (Morden, *Serce Liman*, εικ. 10).

Εικόνα 494. Ο Άγιος Φραγκίσκος δέχεται τα στίγματα, απεικόνιση πολυκάνδηλου, λεπτομέρεια τοιχογραφίας του Τζιότο, Άγιος Φραγκίσκος Ασαζής (Stiaffini, *Vetro nel Medioevo*, σ. 120, εικ. 122).

Εικόνα 495. Γυάλινη κανδήλα του 5ου-7ου αι. ή οψιμότερη, Συλλογή Corning Museum of Glass, 52.1.39 (Whitehouse, *Roman Glass I*, σ. 345).

Τύπος IV.2

Εικόνα 496. Ουρίαχοι με κόψιο στέλεχος (Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος IV.2).

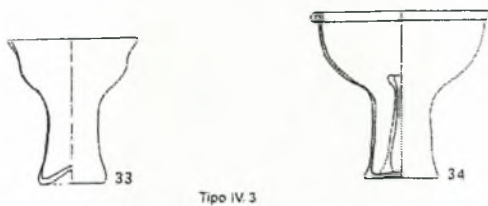
Τύπος IV.1

Εικόνα 497. Ουρίαχος με συμπαγές στέλεχος (Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος IV.1).

Fig. 7. Incisione in legno da Ulm con la raffigurazione delle dieci vergini (cinque buone, cinque cattive) con in mano le lampade vuote e forma d'imbuto.

Εικόνα 498. Παραβολή των Δέκα Παρθένων, Ξυλογραφία, Ulm, Γερμανία (Fadić, *Vetri tardoantichi*, εικ. 7).

Τύπο IV.3

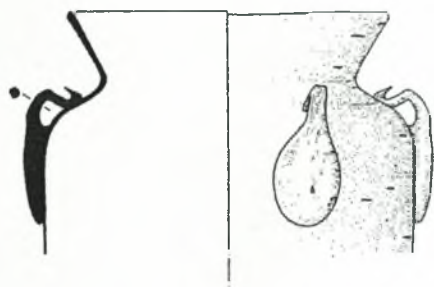
Εικόνα 499. Ποτήρια κωνικά με το επάνω μέρος διαμορφωμένο ως ημισφαιρικό κύπελλο και την κατώτερη απόφυση ως κούφιο κύλινδρο (Uboldi, *Diffusione delle lampade*, τύπος IV.3).

Εικόνα 500. (Stiaffini, *Vetro nel Medioevo*, σ. 119, εικ. 120).

Εικόνα 501. Γυάλινη κανδήλα Συλλογής Ζάχου.

Εικόνα 502. Γυάλινη κανδήλα από το ναυάγιο του Serçe Limani, 11ος αι. (Morden, *Serçe Liman*, σ. 46).

Εικόνα 503. Ο θάνατος του βασιλιά της Σικελίας Γουλιέλμου Β', απεικόνιση καντήλων, λεπτομέρεια μικρογραφίας του κώδ. 120 II, φ. 97, Βέρνη, Burgerbibliothek, 12ος αι. (Heck, *Chrétienté et Islam*, σ. 18).

Εικόνα 504. Καντήλες σε σχήμα κρατήρα, λεπτομέρεια από μικρογραφία του κώδ. Barberini Latinus 592, Βατικανή Βιβλιοθήκη, φ. 4 (Catholic Church, *Die Exultetrolle*, σ. 38, εικ. 4).

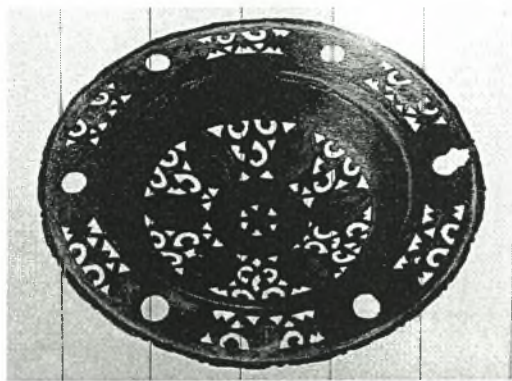
Εικόνα 505. Καντήλες σε σχήμα κρατήρα, λεπτομέρεια μικρογραφίας κώδ. Add. 30337, Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη, 10ος αι. (Skhirtladze, Dört Kilise, εικ. 7).

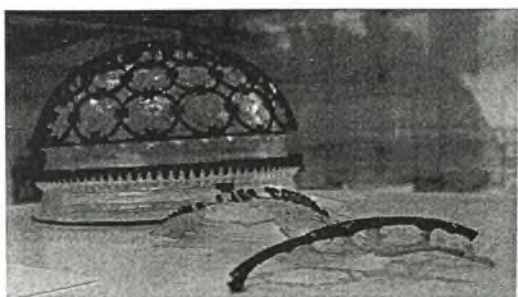
Εικόνα 506. Εισόδια της Θεοτόκου, απεικόνιση κανδήλας. Σχεδιαστική απεικόνιση λεπτομέρειας τοιχογραφίας, Αγία Σοφία Μυστρά 1360-1365 (Millet, *Mistra*, πίν. 134.3).

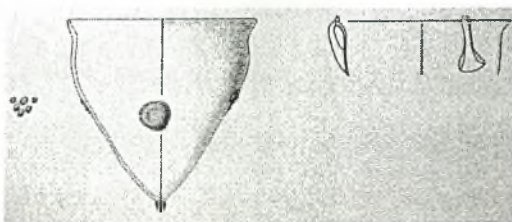
Εικόνα 507. Απεικόνιση κανδήλας, λεπτομέρεια ελεφαντοστέινου πλακιδίου, Αγία Τράπεζα του Καθεδρικού Ναού στο Σαλέρνο, 11ος αι. (Weitzmann, *Grado*, εικ.33).

Εικόνα 508. Πολυκάνδηλο 10ου-11ου αι. που στο κέντρο του τοποθετούνταν γυάλινη ημισφαιρική κανδήλα, άγνωστη προέλευση, Sadberk Hanım Museum Συλλογή Hüseyin Kocabaş (Ödekan, *The Remnants*, σ. 260).

Εικόνα 509. Διάτρητο γυάλινο σκεύος, Τρεβήροι, φωτ. από το Rheinisches Landesmuseum στο Τρίερ.

Εικόνα 510. Καντήλες Ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου, Πέτρα Ιορδανίας (Keller, *Die Gläser aus Petra*, εικ. 70).

Εικόνα 511. Γυάλινη καντήλα που ήταν αναρτημένη σε καρφί σε τοίχο τάφου του 4ου αι., Κολχίδα Κιλίκις, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΥ 182 (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 285, αρ. κατ. 299).

Εικόνα 512. Μελισμός, απεικόνιση κανδήλας και στηρίγματος φιτιλιού. Markon Manastir, Σκόπια (1376-81) (Walter, *Art and Ritual*, εικ. 66).

Εικόνα 513. Λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας.

Εικόνα 514. Επτάφιος, 1695 (Μετά το Βυζάντιο, αρ. 73) (Λεπτομέρεια).

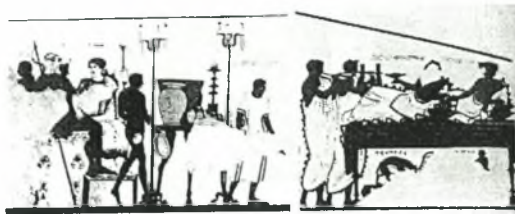
Εικόνα 515. Καντηλέρι που χρονολογείται στην περίοδο 810-786 π.Χ., Συλλογή Μουσείου Ισραήλ (Israeli, *Menorah*, σ. 32).

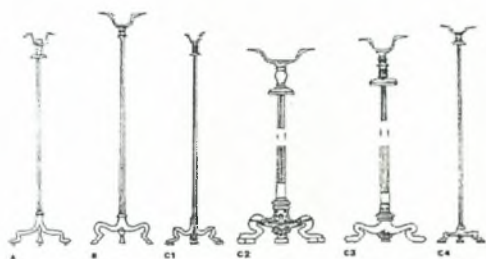
Εικόνα 516. Πυρσοφόρος κυπριακός, προχριστιανικός (Testa, *Candelabri*, σ. 13).

Εικόνα 517. Θυμιατήριον, μπρούτζος, La Joya, τάφος 17 (Huelva), 7ος αι. π.Χ., Μόνιμη Συλλογή του Μουσείου της Ουέλβα, Ισπανία (*Méditerranée des Phéniciens*, εικ. 2).

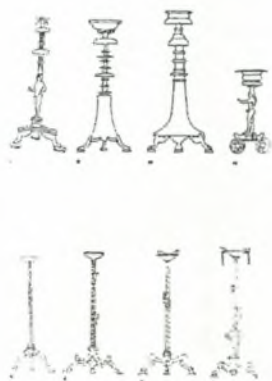
Εικόνα 518. Απεικόνιση καντηλεριών, τοιχογραφία, Ορβιέτο, τάφος Golini I, β' μισό 4ου αι. π.Χ. (Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 43).

Εικόνα 519. Τυπολογία ετρουσκικών κηροπηγίων (Testa, *Candelabri*, σ. 138).

Εικόνα 520. Τυπολογία ετρουσκικών λυχνοστατών (Testa, *Candelabri*, σ. 141).

Εικόνα 521. Τυπολογία ετρουσκικών θυμιατηρίων (Testa, *Candelabri*, σ. 139).

Εικόνα 522. Λυχνοστάτης, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθήνας.

Εικόνα 523. Απεικόνιση λυχνοστάτη σε θραύσμα αττικού αγγείου, Βάρη, Οξφόρδη, Μουσείο Ashmolean, αρ. ευρ. 1966.877 (Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 32).

Εικόνα 524. Απεικόνιση λυχνοστάτη σε αττική κύλικα, Φλωρεντία, Αρχαιολογικό Ετρουσκικό Μουσείο, αρ. ευρ. 3922 (Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 30).

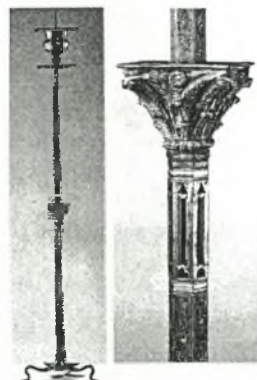
Εικόνα 525. Αντικείμενο κλασικών χρόνων που έχει ερμηνευθεί ως επιτόχιο στήριγμα φωτιστικών προερχόμενο από τάφο κοντά στην Αθήνα, Λούβρο (Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 41, 42).

Εικόνα 526. Τύποι ρωμαϊκών καντηλεριών, απεικόνιση «επιτραπέζιου» λυχνοστάτη σε μικρογραφία του κώδ. 1156, φ. 69ν, Αποστολική Βατικανή Βιβλιοθήκη, Βατικανό, περ. 1100 (Mau, *Pompeii*, σ. 374, εικ. 200-203).

Εικόνα 527. Απεικόνιση καντηλεριού του οποίου το κάθετο στέλεχος του απομεινεί κλαδί δέντρου, τοιχογραφία, Πομπηία (Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 26).

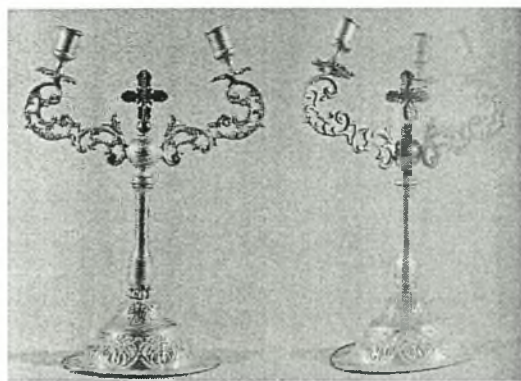
Εικόνα 528. Ρωμαϊκό καντηλέρι από το Θησαυρό του Kaiser-august, Ρωμαϊκό Μουσείο Augst (Chrzanowski, *Lumière! Nyon*, σ. 33, εικ. 27-28).

Εικόνα 529. Χάλκινο καντηλέρι, 3ος-4ος αι., άγνωστη προέλευση, Αλγερία, Εθνικό Μουσείο Αρχαιοτήτων, αρ. ευρ. IMI 038 (*L'Algérie en héritage*, αρ. κατ. 152).

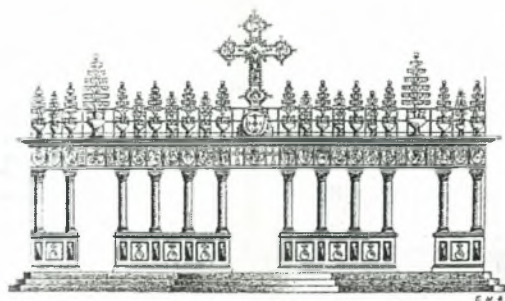
Εικόνα 530. Δικηροτρίκηρα, ασήμι, α' μισό 18ου αι., Άγιο Όρος, Σκήτη Αγίας Άννας (*Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σ. 357).

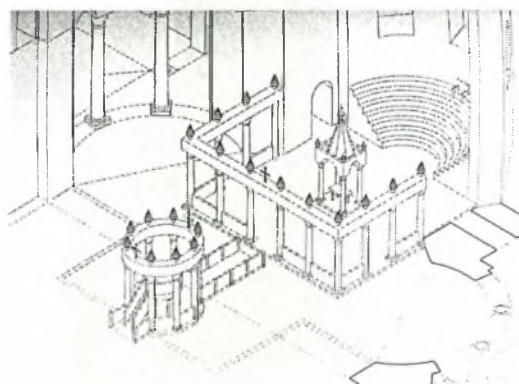
Εικόνα 531. Ζεύγος ασημένιων δικηροτρίκηρων 19ου αι. από τη Μεσήμβρια, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών (Γκράτζιου, Λαζαρίδου, *Χριστιανική Συλλογή*, αρ. 308).

Εικόνα 532. Απεικόνιση κηροπηγίου σε κάλυμμα λειψανοθήκης, 4ος αι., Ain Zirara, Νουμιδία, Βατικανό, Χριστιανικό Μουσείο (Van der Meer, Mohrmann, *Atlas*, αρ. 485).

Εικόνα 533. Σχεδιαστική αποκατάσταση των κιγκλίδων του Ιερού Βήματος της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη (Αντωνιάδης, *Έκφρασις*, τ. Β', σ. 87, σχ. 256).

Εικόνα 534. Σχεδιαστική αποκατάσταση του φράγματος του Πρεσβυτερίου και του Άμβωνα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη (Fobelli, *Paolo Silenziario*, εικ. 38).

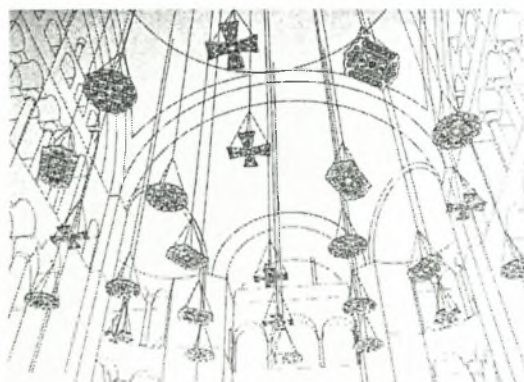
Εικόνα 535. Ευαγγελιστής Ιωάννης, απεικόνιση δρακονταρίου που συγκρατεί κανδήλα, τοποθετημένο σε αναλόγιο, λεπτομέρεια τοιχογραφίας στο ναό της Ευαγγελίστριας στο Γεράκι (Mouriki, *Stylistic Trends*, εικ. 71).

Εικόνα 536. Οι Φιλισταίοι κόβουν τα μαλλιά του Σαμψών, απεικόνιση εξαρτήματος συγκράτησης βήλου που θυμίζει δροκοντάριο για ανάρτηση φωτιστικού, μικρογραφία του κώδ. 602 της Μονής Βατοπεδίου, Οκτάτευχος, φ. 443β (Χρήστου et al., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Δ'*, εικ. 180, σ. 103).

Εικόνα 537. Προτεινόμενη ανασύνθεση πλευρικού πολύκηρου (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, πίν. XXV).

Εικόνα 538. Σχεδιαστική αποκατάσταση των φωτιστικών του τρούλου της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης (Fobelli, *Paolo Silenziario*, εικ. 48).

Εικόνα 539. Τρικάνδηλο του βου αι. ή μεταγενέστερο, Συλλογή Corning Museum of Glass αρ. ευρ. 63.1.30 A-D (Whitehouse, *Roman Glass I*, αρ. 340).

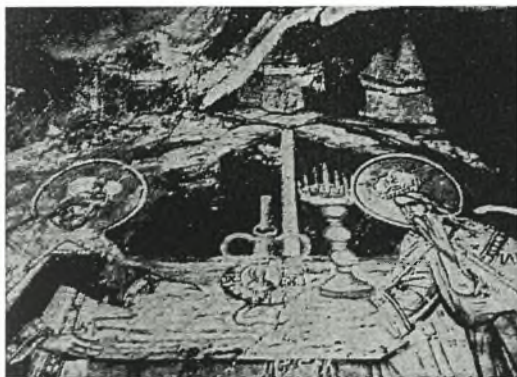
Εικόνα 540. Καντηλέρι που φαίνεται ότι στήριζε δύο καντήλες στην οριζόντια κεραία και με τρεις αλυσίδες συγκρατούσε άλλη μία, Θάσος (Abadie-Reynal, Sodini, *Thasos*, πίν. XVIII, α).

Εικόνα 541. Καντηλιέρι με διαμόρφωση που θυμίζει αντίστοιχη σε βυζαντινό χορό, Ανατολική Μεσόγειος, 550-650, Βρετανικό Μουσείο, M&LA 1994, 6-10, 18 (Buckton, *Byzantium*, σ. 109, αρ. κατ. 118).

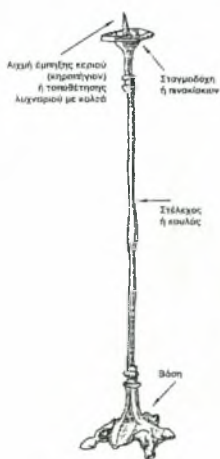
Εικόνα 542. Μεταλλικό τρικάνδηλο του 1879, ασήμι, δωρεά οικογένειας Ζαρίφη στον Καθεδρικό ναό Αγίας Σοφίας του Λονδίνου (Κακαβάς, *Ελλήνων Κειμήλια*, αρ. 12, σ. 101).

Εικόνα 543. Σκηνή του Μαρτυρίου, απεικόνιση επτάφωτης λυχνίας ως πολύκρου καντηλεριού, τοιχογραφία, Παναγία Οδηγήτρια στο Ρεό (Gligorijevič-Maksimovič, *Tabernacle*, εικ. 5,7).

Εικόνα 544. Μεταλλικό λυχνάρι με συμφυές στέλεχος, Γαλατία (?), 3ος αι., Συλλογή Dumbarton Oaks, αρ. ευρ. 50.19 (Ross, *Dumbarton Oaks*, τ. 1, αρ. κατ. 28).

Εικόνα 545. Ονοματολογία μερών καντηλεριού

Εικόνα 546. Απεικόνιση λυχνοστατών, κάλυμμα πυξίδας του ζωγράφου της Μπολόνια 417, Βερολίνο, Staatliche Museen zu Berlin, Antikesammlung F2517 (Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 3).

Εικόνα 547. Καντηλέρια, τύπος Ξανθοπούλου 1 (Χανθορούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 175).

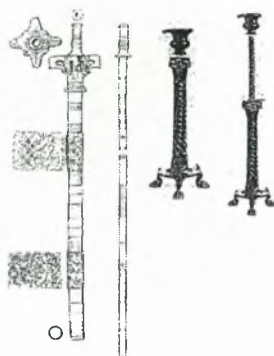
Εικόνα 548. (Χανθορούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 182).

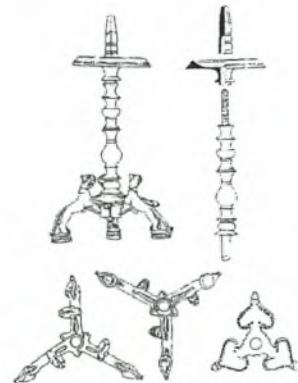
Εικόνα 549. Καντηλέρια, τύπος Ξανθοπούλου 8 (Χανθορούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 216).

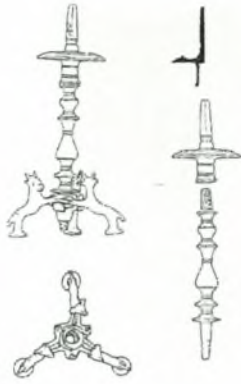
Εικόνα 550. Βάση μεταλλικού καντηλεριού, τύπος Ξανθοπούλου IV (Χανθορούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 285α).

Εικόνα 551. Καντηλέρια, τύπος Χανθορούλου 2 (Χανθορούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 179).

Εικόνα 552. Τύπος Χανθορούλου 6 (Χανθορούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 208).

Εικόνα 553. (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 210).

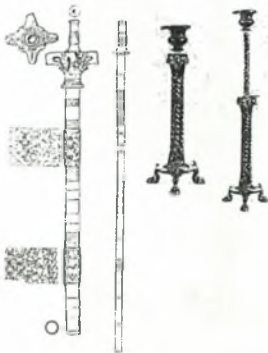
Εικόνα 554. Σιδερένιο πτυσσόμενο κηροπήγιο πρόθεσης, Μεσοβυζαντινών χρόνων, Ναός Παντοκράτορα, Βέροια, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, αρ. ευρ. ΧΑΕ 2951/Τα 1312.18 (Γκράτζιου, Λαζαρίδου, *Χριστιανική Συλλογή*, αρ. 139).

Εικόνα 555. Μονόφωτα κηροπήγια που ερμηνεύονται ως τμήμα χορού, Πέρνικ, Βουλγαρία (Tchangona, Pernik, σ. 159, εικ. 141).

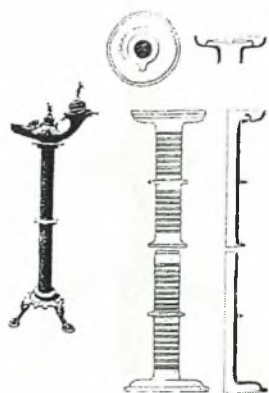
Εικόνα 556. (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 176).

Εικόνα 557. (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 179).

Εικόνα 558. Έλληνες, Λατίνοι και Άραβες γραφείς στο Παλάτι του Παλέρμμο, μικρογραφία του κώδ. Lat. 120, Βέρνη, Burgerbibliothek (Grabar, Μανούσασκα, *Σκυλίτζης*, σ. 178, εικ. 12).

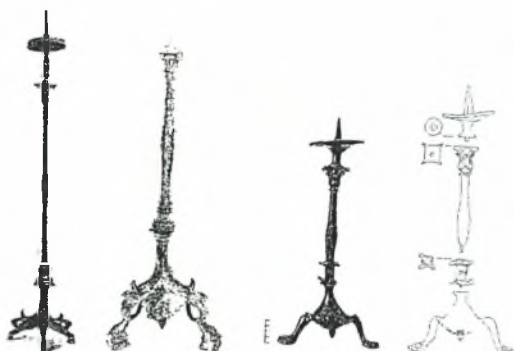
Εικόνα 559. Καντηλιέρι τύπου Ξανθοπούλου 3 (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 180).

Εικόνα 560. (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 175).

Εικόνα 561. Χάλκινο λυχνάρι με λυχνοστάτη, προέλευση άγνωστη, 6ος-7ος αι., Συλλογή Π. Πρωτονοτάριου, αρ. ευρ. 37 (Παπανικόλα-Μπακιριτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 290, αρ. κατ. 306).

Εικόνα 562. (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 183).

Εικόνα 563. Χάλκινο λυχνάρι με λυχνοστάτη, προέλευση άγνωστη, 6ος-7ος αι. Συλλογή Μ. Λάτση, αρ. ευρ. 97 (Παπανικόλα-Μπακιριτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 288, αρ. κατ. 304).

Εικόνα 564. (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 178).

Εικόνα 555. Λυχνοστάτης με γυναικεία μορφή, Αίγυπτος, 5ος-6ος αι., The Nelson-Atkins Museum of Art, Kansas, αρ. ευρ. 58-5 (Nelson Trust) (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 82, αρ. κατ. 23).

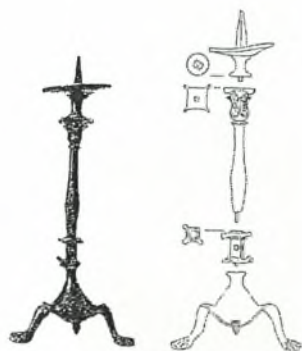
Εικόνα 566. Χάλκινο λυχνάρι με λυχνοστάτη, προέλευση άγνωστη, 5ος-7ος αι., Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, αρ. ευρ. ΒΜ 4057/Τα 2270 (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 287, αρ. κατ. 302).

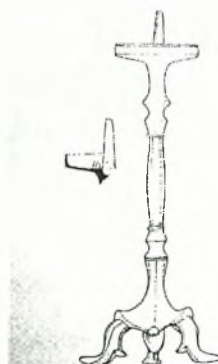
Εικόνα 567. Καντηλιέρια, τύπος Ξανθοπούλου 7 (Χανθορούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 216).

Εικόνα 568. Καντηλιέρια, τύπος Ξανθοπούλου 4 (Χανθορούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 181).

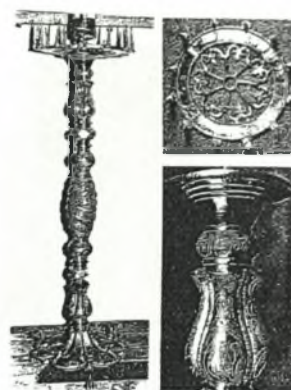
Εικόνα 569. Καντηλιέρια, τύπος Ξανθοπούλου 5 (Χανθορούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 183).

Εικόνα 570. Καντηλιέρι με στέλεχος διαμορφωμένο ως κιονό-κρानο, τύπος Ξανθοπούλου 6 (Χανθορούλου, *Lampes en Bronze*, σ. 245, CD 6.011).

Εικόνα 571. Καντηλιέρια, τύπος Ξανθοπούλου 7 (Χανθορούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 193).

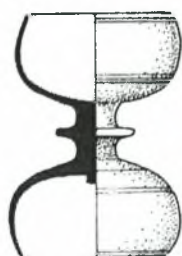
Εικόνα 572. Καντηλιέρια, τύπος Ξανθοπούλου 8 (Χανθορούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 218).

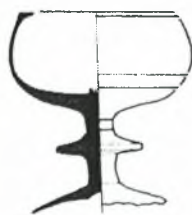
Εικόνα 573. Καντηλιέρια (Χανθορούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 225).

Εικόνα 574. Καντηλιέρια που είναι σχηματισμένα ως κίονες (Ilieva, Cholakov, Stara Zagora, αρ. κατ. 32, εικ. 30).

Q 3950

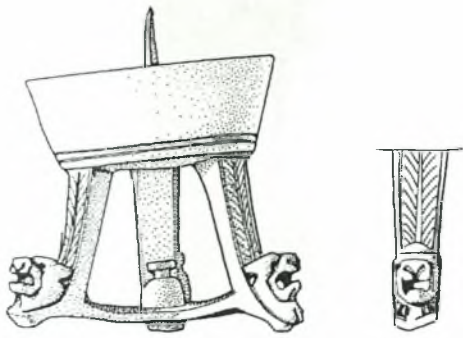
Q 3951 PRB

Εικόνα 575. Αντικείμενα του 2ου-3ου αι. που ερμηνεύονται ως χάλκινα κηροπήγια. Το σημαντικό στοιχείο είναι ότι το Q 3950 διασώζει ίχνη της αιχμηρής απόληξης στο εσωτερικό και των δύο κυπέλλων (Bailey, *Lamps of Metal*, Q 3950, Q 3951).

Q 3949

Εικόνα 576. Χάλκινο κηροπήγιο. 2ος-3ος. Δε σώζεται η αιχμηρή απόληξη (Bailey, *Lamps of Metal*, Q 3949).

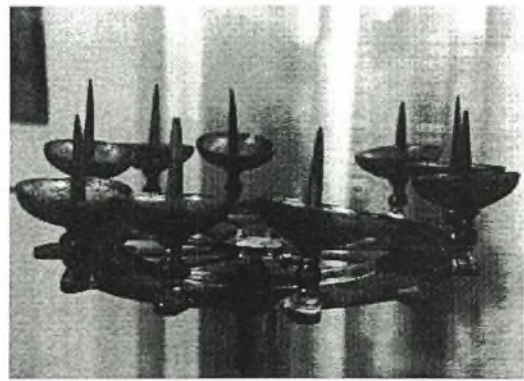
Εικόνα 577. Αντικείμενο που έχει ερμηνευθεί ως χάλκινο κηροπήγιο. 2ος-3ος αι. Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι η αιχμηρή απόληξη είναι τετράγωνης διατομής (Bailey, *Lamps of Metal*, Q 3948).

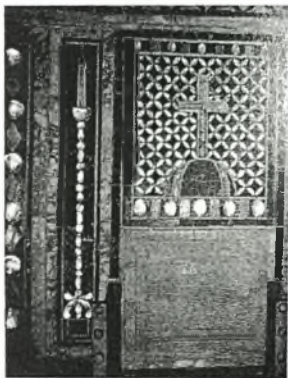
Εικόνα 578. Ασημένιος Θησαυρός Λατάκειας Συρίας, Cleveland Museum of Art, Οχάιο (Mundell Mango, *Findings of silver*, εικ. 12).

Εικόνα 579. Απεικόνιση κηροπήγιου σε ύφασμα, Αντινόη, 6ος αιώνας, λινάρι και μαλλί, Λούβρο, αρ. ευρ. E 29307 (*Au fil du Nil*, αρ. κατ. 105).

Εικόνα 580. Δίσκος πολύκρηου μανουαλιού από τον Άγιο Τίτο στη Γόρτυνα της Κρήτης, Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο, αρ. ευρ. 207 (Xanthoroulou, *Saint-Tite*, σ. 108, εικ. 10).

Εικόνα 581. Απεικόνιση επιδαπέδιου κηροπήγιου, μαρμαροθέτημα, στην Ευφρασιανή βασιλική στο Παρέντιο (σημ. Poreč, Κροατία), μέσα 6ου αι. (Terry, Maguire, *Dynamic Splendour*, εικ. 202).

Εικόνα 582. Απεικόνιση κηροπήγιου με χοανόσχημη σταγμοδόχη, ψηφιδωτό, The Chapel of the Priest John, Khirbat al-Mukhayyat, Ιορδανία, 565 (Piccirillo, *Mosaics of Jordan*, σ. 175, εικ. 228).

Εικόνα 583. Ζεύγος ασημένιων λυχνοστατών, Συρία, μέσα 6ου αι., Βαλτιμόρη, The Walters Art Gallery, αρ. ευρ. 57. 634 και 57. 635 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 76, αρ. κατ. 20).

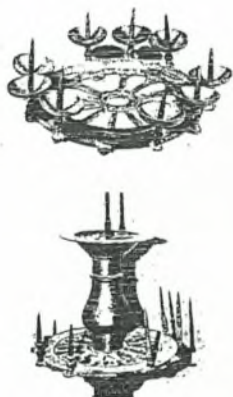
Εικόνα 584. Λυχνάρι με λυχνοστάτη, 5ος-7ος αι., Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών.

Εικόνα 585. Καντηλέρι που θεωρείται ότι χρησιμοποιήθηκε ως κηροπήγιο, Συρία (;), Πρωτοβυζαντινής περιόδου, Μόναχο, ιδιωτική Συλλογή Christian Schmidt, αρ. ευρ. 2117 (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. κατ. 325, σ. 222).

Εικόνα 586. Κηροπήγιο με αιχμηρή απόληξη, Ροτόντα Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη (φωτ. από το Αρχείο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού).

Εικόνα 587. Πολύφωτα κηροπήγια με αιχμές τετράγωνης διατομής. (επάνω), Δίσκος με κηροστάτες από τον Άγιο Τίτο Γόρτυνας, Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο. (κάτω) Δίσκος με κηροστάτες, προσαρμοσμένος σε μανουάλι, Μονή Βαρλαάμ, Μετέωρα (Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, πίν. 12).

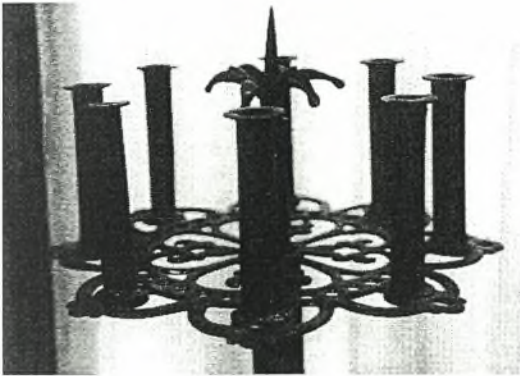
Εικόνα 588. Τμήμα βυζαντινού χορού, 13ος-14ος αι., κράμα χαλκού, Μόναχο, Archäologische Staatssammlung (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 138-139, σ. 102).

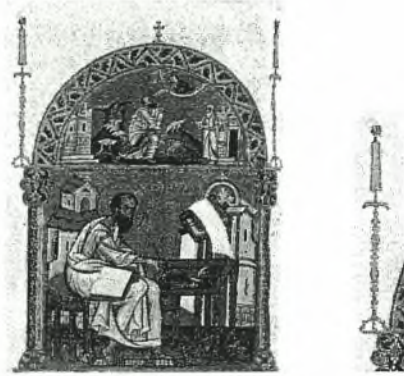
Εικόνα 589. Μπρούτζινο επιτραπέζιο κηροπήγιο από την Ουκρανία, 11ος-12ος αι. (*National Museum of the History of Ukraine*, Κίεβο 2001, αρ. 76).

Εικόνα 590. Στήριγμα φωτιστικών με λατινική επιγραφή που προέρχεται από το Ροετονίο (στη σημερινή Σλοβενία).

Εικόνα 591. Αποκατάσταση μορφής διάτρητου δίσκου ως πολύκηρου πιθανώς εσφαλμένη, Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο (Χανθοπούλου, *Saint-Tite*, σ. 111, εικ. 18).

Εικόνα 592. Μεταστροφή του Παύλου, απεικόνιση κηροπήγιου, μικρογραφία του κώδ. Auct. T. Inf. 1.10 (Misc. 136), Καινή Διαθήκη, φ. 312β, 1125-1150, Οξφόρδη, Βοδλείανη Βιβλιοθήκη (Γαλάβαρης, *Χειρόγραφα*, αρ. 139, σ. 242).

Εικόνα 593. Σιδερένιο κηροπήγιο (Πάλλας, Άγιος Ονούφριος, αρ. 3, πίν. 3α).

Εικόνα 594. Αντικείμενο που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως κηροπήγιο, Έκθεση *Lumina Domestica*, The Lamp Museum, Μπριζ.

Εικόνα 595. Απεικόνιση τριποδικών κηροπηγίων, ψηφιδωτό του Dardanius που αποκαλύφθηκε στην Θάβρακα της Τυνησίας, 5ος αι., Μουσείο Μπαρντό της Τύνιδα (Khader et als, *Images de pierre*, σφ. 378).

Εικόνα 596. Οι τρεις στρατηγοί ευχαριστούν τον άγιο Νικόλαο, απεικόνιση κηροπηγίων, τοιχογραφία, ναός της Μπογιάννα (Bojana), Βουλγαρία, 1259 (Mariana Hristova-Trifonova, *Bojana Church*, σ. 2).

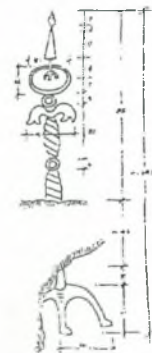
Εικόνα 597. Υστεροβυζαντινό μεταλλικό κηροπήγιο, Μυστράς, *Η Πολιτεία του Μυστρά*, εικ. 106.

Εικόνα 598. Εγχειρίδια του β' μισού του 17ου αι. από την Ιταλία, Castelvecchio, Βερόνα.

Εικόνα 599. Απεικόνιση κηροπηγίων και κεριών, τοιχογραφία στο βόρειο τοίχο του ΒΔ παρεκκλησίου του Καθολικού του Οσίου Λουκά (Chatzidakis, *Mosaics*, εικ. 59).

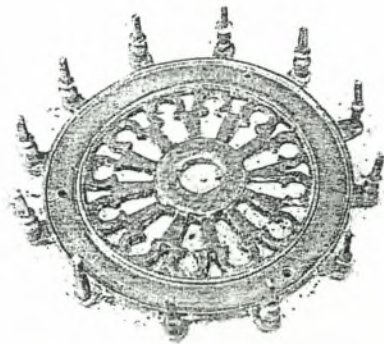
Εικόνα 600. Σχεδιαστική απόδοση κηροπηγίου που απεικονίζεται στο ιερό του ναού της Γκρατσάνιτσα (Gračanica) (Μπούρα, *Δύο βυζαντινά μανουάλια*, σ. 136, εικ. 2).

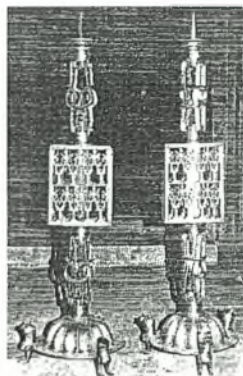
Εικόνα 601. Απεικόνιση κηροπηγίου, τοιχογραφία, ναός Αγίου Παντελεήμονα στο Νέρεζι (Nerezzi) (Bardziewa-Trajkowska, *St. Panteleimon at Nerezzi*, εικ. 10).

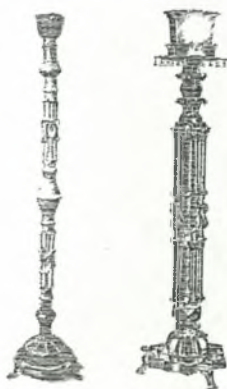
Εικόνα 602. Απεικόνιση κηροπηγίου, ψηφιδωτό στο υπερώο της νότιας κεραίας του σταυρού, Άγιος Μάρκος, Βενετία (Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, πίν. 6β).

Εικόνα 603. Διάτρητος δίσκος προερχόμενος από υποστήριγμα φωτιστικών. Μεγίστη Λαύρα, Άγιο Όρος, περ. 980-1204 (Bouras, *Candelabra*, σ. 20).

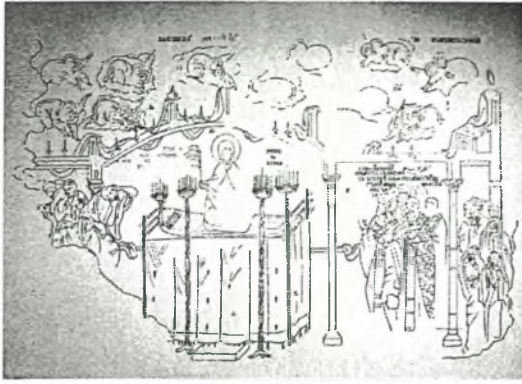
Εικόνα 604. Μπρούτζινα μανουάλια της λιτής, Μετέωρα, Μονή Μεταμορφώσεως, καθολικό (Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, πίν. 1).

Εικόνα 605. (αριστερά) Μπρούτζινο μανουάλι, Βερολίνο, Staatliche Museen, αρ. ευρ. 6263. (δεξιά) Μπρούτζινο μανουάλι, Βενετία, San Giorgio Maggiore (Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια, πίν. 8).

Εικόνα 606. Απεικόνιση στατού πολύκρηρου, τοιχογραφία, 1330, Πατριαρχείο του ΡεσDjμνιέ, Ćirković, Κοραέ, *Peška Patrijarsija*, σ. 136, εικ. 80.

Εικόνα 607. Απεικόνιση πλευρικών κηροπηγίων, τοιχογραφία στο Ναό της Οδηγήτριας στο Μυστρά (Millet, *Mistra*, πίν. 101.1).

Εικόνα 608. Απεικόνιση στατών πολύκλων, Κοίμηση της Θεοτόκου, Αφεντικό στο Μυστρά, 1311/1312-1322 (Μουρική, Greece, εικ. 39).

Εικόνα 609. Απεικόνιση κανηληριού στο οποίο διακρίνεται και δεύτερος βραχίονας στο μέσο του κάθετου στελέχους. Σχεδιαστική απόδοση τοιχογραφίας, Άγιοι Θεόδωροι, Βροντόχιον, Μυστράς (Millet, *Mistra*, σ. 97, εικ. 7).

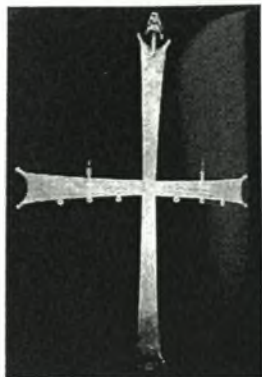
Εικόνα 610. Απεικόνιση κανηληριού με κεντρική αιχμή για λαμπάδα και περιφερειακές για μικρότερα μάλλον κεριά. Σχεδιαστική απόδοση τοιχογραφίας, Μητρόπολη (Άγιος Δημήτριος), Μυστράς (Millet, *Mistra*, σ. 87, εικ. 7).

Εικόνα 611. Σύγχρονο μανουάλι για μία κεντρική λαμπάδα και πολλές περιφερειακές.

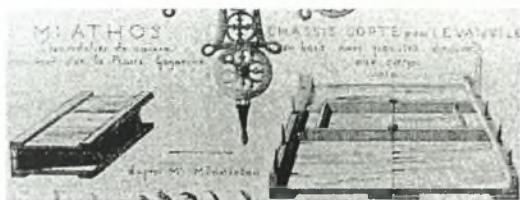
Εικόνα 612. Απεικόνιση μανουαλίου, τοιχογραφία στη Μονή Φιλανθρωπινών, 16ος αι. (Βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου, σ. 159).

Εικόνα 613. Μπρούτζινος σταυρός με αιχμηρές απολήξεις στην οριζόντια κεραία προφανώς για στήριξη κεριών, Συρία ή Παλαιστίνη (?), 6ος αι., Μονή Αγίας Αικατερίνης Σινά, Αίγυπτος (Nelson, Collins, *Sinai*, αρ. 35).

Εικόνα 614. Ο ευαγγελιστής Λουκάς, απεικόνιση επίπλου στο οποίο φαίνεται να προσαρμόζονται κηροπήγια αλλά και στήριγμα κανδήλας σε μικρογραφία του κώδ. 234, της Μονής Παντοκράτορος, Τετραευάγγελον, 12ος-13ος αι., φ. 31α (Πελεκανίδης κ.άλ., *Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους*, τόμος Γ', εικ. 243).

Εικόνα 615. Κοπτικό ξύλινο πλαίσιο Ευαγγελίου με αιχμές για κεριά. (Rohault de Fleury, *La Messe*, τ. 6, πίν. CDL).

Εικόνα 616. Τοιχογραφία του Τζιότο στον Άγιο Φραγκίσκο της Ασίζης, 1300 (Cockerel, *Il Bambino Gesù*, σ. 10).

Εικόνα 617. Λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας.

Εικόνα 618. Κηροπήγια προσαρμοσμένα σε Ξύλινο Επιτάφιο με σχήμα ναού. Προέρχεται από τον ναό του Ευαγγελισμού στην Κίμωλο, πιθανώς τέλη 18ου - αρχές 19ου αι. (Κόσμος Βυζαντινού Μουσείου, εικ. 195, σ. 226).

Εικόνα 619. Απεικόνιση «επιτραπέζιου» λυχνοστάτη σε μικρογραφία του κώδ. 1156, φ. 69ν, Αποστολική Βατικανή Βιβλιοθήκη, Βατικανό, περ. 1100 (Lowden, *Jaharis Gospel*, εικ. 93).

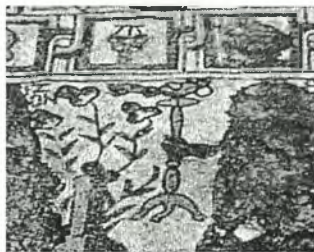
Εικόνα 620. Λυχνάρι με αλυσίδα ανάρτησης και «κολεό» προσαρμογής σε καντηλέρι, άγνωστη προέλευση, 6ος-7ος αι., Συλλογή Δ. Δούκα, αρ. ευρ. 15 (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 295, αρ. κατ. 312).

Εικόνα 621. Απεικόνιση λυχνοστατών, Μυστικός Δείπνος, μικρογραφία κώδ. 21, φ. 9ν Ευαγγέλιον, Αγία Πετρούπολη, State Public Library (Likhachova, *Byzantine Miniature*, σ. 8).

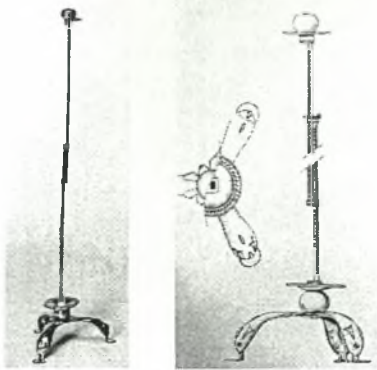
Εικόνα 622. Μυστικός Δείπνος, απεικόνιση λυχνοστάτη, μικρογραφία χειρογράφου (*Illuminated Greek Codex*, εικ. 40).

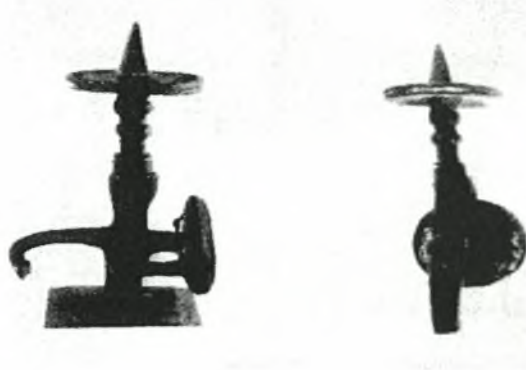
Εικόνα 623. Απεικόνιση λυχνοστάτη φορητού, ψηφιδωτό (λεπτομέρεια), ναός των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού (Dayr Dayali. Piccirillo, *Arabie chrétienne*, σ. 225).

Εικόνα 624. Τμήμα πιυσόμενου λυχνοστάτη με μικρογραφικό λυχνάρι, Ανατολική Μεσόγειος (Μικρά Ασία.), 6ος-7ος αι., Συλλογή Menil, Χιούστον, αρ. ευρ. X 490.827 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 84, αρ. κατ. 24).

Εικόνα 625. Αντικείμενο που έχει ερμηνευθεί ως λυχνοστάτης αλλά θεωρώ ότι ίσως πρόκειται για κηροστάτη. Στη σταγμοδόχη έφερε αιχμηρή απόληξη τετράγωνης διατομής που δε σώνεται, β' μισό 3ου αι. (Bailey, *Lamps of Metal*, Q 3917).

Εικόνα 626. Λυχνοστάτης με σχήμα πολεμιστή, Σιδών (Λίβανος), πιθανώς του 5ου-6ου αι., Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης, αρ. ευρ. 809 (Atasoy, *Bronze lamps*, σ. 93, αρ. κατ. 157).

Εικόνα 627. Πτυσσόμενο καντηλιέρι πιθανώς για λυχνάρι με «κολεό», μπρούτζος, Μουσείο Ερμιτάζ, αρ. ευρ. 10789 (Κακονκίν/Κακoκκιν, *Сокровища Коптской*, αρ. κατ. 282).

Εικόνα 628. Πτυσσόμενη λυχνία του 6ου-7ου αι. προσαρτημένη σε δίσκο του 1783 από το Ναό Αγίου Νικολάου, Τοκάτη Μ. Ασίας, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 22094, Δεληβορριάς, Φωτόπουλος, *Μουσείο Μπενάκη*, αρ. κατ. 612, σσ. 366-367.

Εικόνα 629. Αντικείμενο από το Μουσείο Μπενάκη, αρ. 13758 (Χανθοπούλου, *Les luminaires*, τ. 2, πίν. 286).

Εικόνα 630. Απεικόνιση λυχνοστάτη με επίπεδο δίσκο που στηρίζει πήλινο ή μεταλλικό λυχνάρι, λεπτομέρεια από τη δεξιά πλευρά ελεφαντοστέινου κιβωτιδίου, Παλαιοχριστιανική περίοδος, Μουσείο Ιστορίας και Τέχνης, Μπρέσια (Crippa, Zibawi, *L'art paleochretien*, πίν. 57).

Εικόνα 631. Θησαυρός Τιβεριάδος, 9ος-11ος αι.

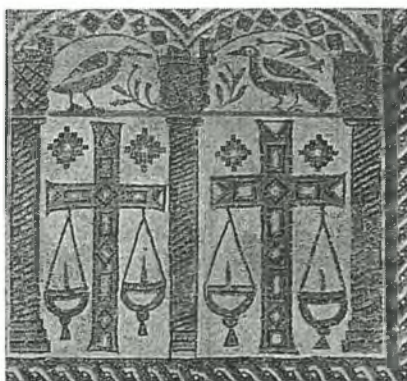
Εικόνα 632. Στατό καντηλέρι για ανάρτηση φωτιστικών. Ψηφιδωτό. Ναός Αγίου Ιωάννη Βαπτιστή, Γέρασα, 529-533 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, εικ. 12).

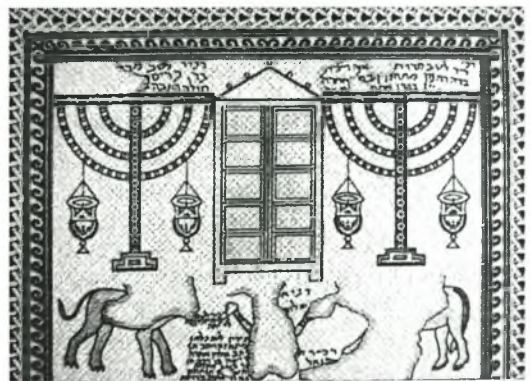
Εικόνα 633. Πολύφωτο για υποστήριξη γυάλινων καντήλων, Ανατολική Μεσόγειος, ορείχαλκος και μπρούτζος, 6ος-7ος αι., Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, Συλλογή Cloister 974.150 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 96, αρ. κατ. 30).

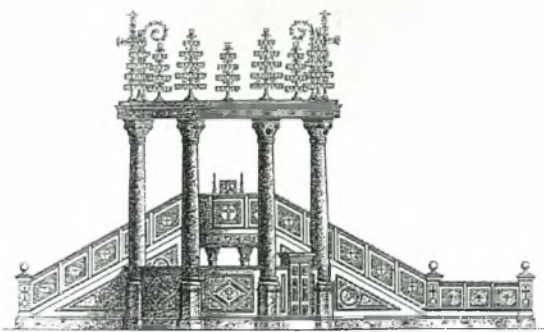
Εικόνα 634. Ταφική στήλη της Άννας, ασβεστόλιθος, Αίγυπτος, απεικόνιση σταυρού από την οριζόντια κεραία του οποίου κρέμονται δύο καντήλες, Ινστιτούτο Αιγυπτιολογίας του Στρασβούργου, αρ. ευρ. 1587 (*Christum am Nil*, αρ. κατ. 98).

Εικόνα 635. Απεικόνιση σταυρών από την οριζόντια κεραία των οποίων είναι αναρτημένα δύο κανδήλια, ψηφιδωτό προερχόμενο από παλαιοχριστιανική βασιλική στη Skhira, Τυνησία, Μουσείο Sfax (*Mosaïques romaines de Tunisie*, σ. 182).

Εικόνα 636. Απεικόνιση καντήλων που είναι αναρτημένες από επτάφωτες λυχνίες, ψηφιδωτό, Ισραήλ, 5ος-6ος αι. (Spier, *Picturing the Bible*, σ. 38, εικ. 28).

Εικόνα 637. Σχεδιαστική αποκατάσταση άμβωνα της Αγίας Σοφίας σύμφωνα με την Έκφραση του Παύλου Σιλεντιάριου (Αντωνιάδης, Έκφρασις, τ. Β', σ. 59, σχ. 243).

Εικόνα 638. Μεσολογγίτσα, απεικόνιση μεταλλικού ανοιχτού λυχναριού και μεταλλικού λυχνοστάτη νεότερων χρόνων, χαλκογραφία, 19ος αι. (Τόπος και Εικόνα, Τόμος Ζ', αρ. 43).

Εικόνα 639. Ξύλινος λυχνοστάτης νεότερων χρόνων (Σπέης, Παραδοσιακές τέχνες, αρ. κατ. 688).

Εικόνα 640. Ξύλινος λυχνοστάτης νεότερων χρόνων, Μουσείο Μπενάκη.

Εικόνα 641. Γυάλινο σκεύος που έχει ερμηνευθεί ως κηροστάτης. Rheinbach-Flerzheim, Rhein-Sieg-Kreis, α'μισό 3ου αι., Rheinischen Landesmuseum, Βόννη, αρ. ευρ. 82.0275,52 (Follmann-Schulz, Römischen Gläser, σ. 95, αρ. 56).

Εικόνα 642. Κηροστάτης για κεριά από ζωικό λίπος. Κεραία της Μαύρης Θάλασσας, 4ος αι., Ιστορικό Κρατικό Μουσείο Μόσχας (Chrzanowski, Lumière! Nyon, σ. 36, εικ. 33).

Εικόνα 643. Μπρούτζινο καντηλέρι (:), 4ος αι., Αίγυπτος (Bailey, *Lamps of Metal*, αρ. Q 3955).

Εικόνα 644. Απεικόνιση κηροστάτη, τοιχογραφία, τάφος Aelia Arisuth., Gargaresh (Λιβύη), 4ος αι. (Bianchi Bandinelli, *Rome*, σ. 95, εικ. 87).

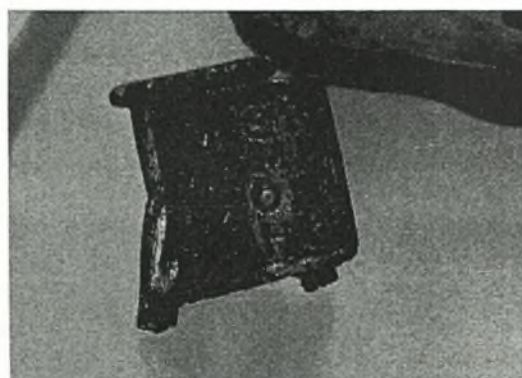
Εικόνα 645. Μετάλλινος κηροστάτης με κυλινδρική κηροθήκη, Σάρδεις, 4ο-5ος αι., (:) (Waldbaum, *Sardis*, πίν. 39, αρ. 612).

Εικόνα 646. Μετάλλινα ρωμαϊκά καντηλέρια, ίσως κηροστάτες, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Παρίσι, Saint Germain en Laye.

Εικόνα 647. Σιδερένιος κηροστάτης με βάση και κυλινδρική κηροθήκη από κράμα χαλκού, Σάρδεις, Πρωτοβυζαντινή περίοδος (Waldbaum, *Sardis*, πίν. 40, αρ. 614).

Εικόνα 648. Αντικείμενο, με αφιερωματική επιγραφή, που έχει ερμηνευθεί ως τμήμα κηροπηγίου. 6ος αι., Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθήνας.

Εικόνα 649. Μετάλλινο ρωμαϊκό καντηλέρι, ίσως κηροστάτης, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Παρίσι, Saint Germain en Laye.

Εικόνα 650. Αντικείμενο που έχει ερμηνευθεί ως σταυρός-κηροστάτης, 6ος αι., Συλλογή Συλλογή Αβέρωφ-Τσοίτσα (Παπαδοπούλου, *Μεταλλικά αντικείμενα*, αρ. 157, σ. 97).

Εικόνα 651. Καντηλέρι με σταυρόσχημο στέλεχος, Κοππικό Μουσείο Καΐρου (Strzygowski, *Koptische Kunst*, πίν. 319, αρ. 9126).

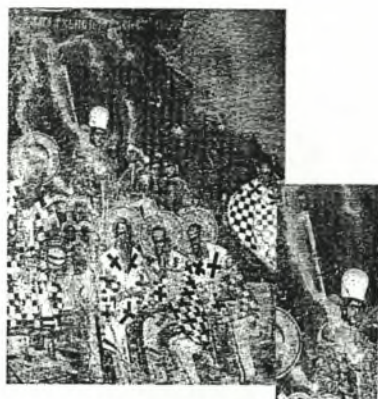
Εικόνα 652. Κηροστάτης, μπρούτζος, 12ος αι., Κατάνια, Museo Comunale di Castello Ursino, Συλλογή Biscari αρ. ευρ. 6440 (D'Onofrio, *Normanni*, σ. 514, αρ. κατ. 319).

Εικόνα 653. Κηροστάτης με βάση σε σχήμα λιονταριού, μπρούτζος, 12ος αι., Κατάνια, Museo Comunale di Castello Ursino, Συλλογή Biscari αρ. ευρ. 6442 (D'Onofrio, *Normanni*, σ. 514, αρ. κατ. 320).

Εικόνα 654. Βάπτιση του Ιησού, απεικόνιση κηροστάτη, αρχές 13ου αι., Καρσι Kilise, Καππαδοκία (Jolivet-Lévy, *Études Cappadociennes*, εικ. 11).

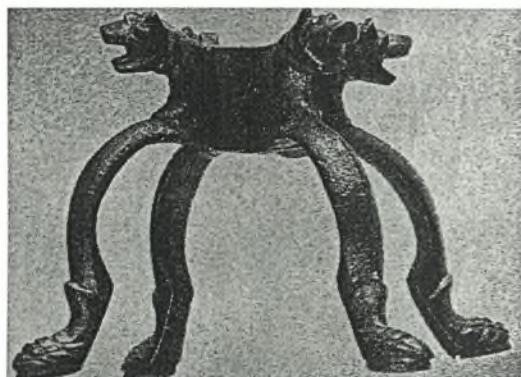
Εικόνα 655. Απεικόνιση φορητού καντηλεριού, τοιχογραφία, 1345, Πατριαρχείο του Ρεό (Djurić, Ćirković, Korac, *Pečka Patrijaršija*, σ. 202, εικ. 129).

Εικόνα 656. Άγγελος σε λιτανεία, απεικόνιση κηροστάτη, τύμπανο του τρούλου, Παναγία Ολυμπιώτισσα (Constantinides, *Panagia Olympiotissa*, τ. II, εικ. 12).

Εικόνα 657. Πολύφωτο-πολύκηρο με κυλινδρικές κηροδόχες, 12ος-14ος αι., Carevgrad Turnov, Βουλγαρία (Nikolova, *Carevgrad Turnov*, σ. 231, εικ. 49).

Εικόνα 658. Μπρούτζινο στήριγμα κανδήλας (ι), Βυζαντινή περίοδος, Κόρινθος, αρ. ευρ. 6853 (Davidson, *Corinth*, πίν. 62, αρ. 842).

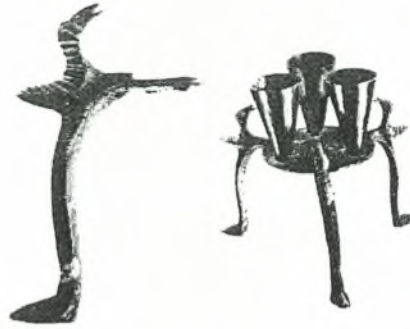
Εικόνα 659. Σχεδιαστική απόδοση τμήματος πτυσσόμενου καντηλεριού, Veliki Preslav, Βουλγαρία (Aladžov, *Osvetitelni*, εικ. 1, σ. 79).

Εικόνα 660. Πτυσσόμενο καντηλέρι (βλ. προηγούμενη εικόνα) και η προτεινόμενη αποκατάστασή του ως στήριγμα κανδήλας (Nikolova, *Carevgrad Turnov*, σ. 233, εικ. 51).

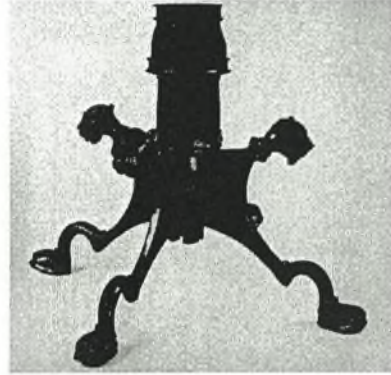
Εικόνα 661. Πτυσσόμενα καντηλιέρια για λυχνάρια και γυάλινες καντήλες (Goryanova, *Lamp Stands*, σ. 38, εικ. 2).

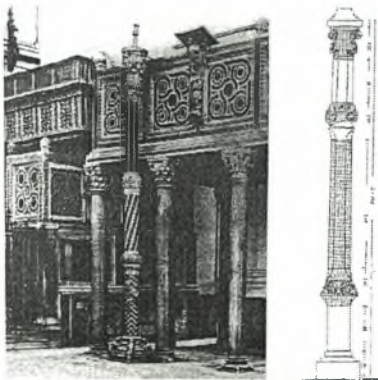
Εικόνα 662. Αντικείμενο που έχει ερμηνευθεί ως τμήμα πτυσσόμενου καντηλιερίου του 12ου-14ου αι. και η προτεινόμενη αποκατάστασή του, Carevgrad Tarnov, Βουλγαρία (Nikolova, *Carevgrad Tŭrnov*, σ. 232, εικ. 50).

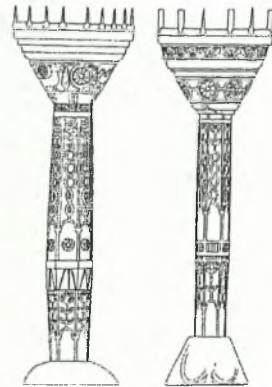
Εικόνα 663. Πτυσσόμενο καντηλιέρι σελτζουκικό, 12ος αι., Cleveland Museum of Art (Hollis, *Unique Seldjŭk Bronze*, εικ. 1).

Εικόνα 664. Μετάλλινος κηροστάτης, Συρία (Kohlmeier, *Strommenger, Land des Baal*, αρ. κατ. 260).

Εικόνα 665. Κηροπήγιο για Πασχάλιο κεριό, 1175, Σαλέρνο, Ιταλία (Canak-Medić, *Lanterns*, εικ. 3 και 7).

Εικόνα 666. Λιθανάγλυφοι κηροστάτες, Κοίμηση της Θεοτόκου, Δίλοφος Κοζάνης (Σαββοπούλου-Κατσική, *Δίλοφο Κοζάνης*, σ. 475, εικ. 15).

Εικόνα 667. Ξύλινο μονόκρηρο με ένθετο οστέινο διάκοσμο, τέλη 16ου - αρχές 17ου αι., Σκήτη Αγίας Άννης (Θησαυρόι του Αγίου Όρους, σ. 356).

Εικόνα 668. Προτεινόμενος τρόπος στήριξης γυάλινης κανδήλας σε ξύλινη τρίποδη βάση από την Καρανίδα της Αιγύπτου (Gazda, Karanis εικ. 41).

Εικόνα 669. Πήλινο καντηλέρι (:) 4ου αι. από την Ελεύθερνα Κρήτης (Yangaki, *Eleutherna*, σ. 453, εικ. 64α, σ. 470, πίν. XII, 5).

Εικόνα 670. Αντικείμενα που ερμηνεύτηκαν ως ρωμαϊκοί κηροστάτες, Wasserbillig, Λουξεμβούργο, τέλος 3ου - αρχές 4ου αι. (Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 157, εικ. 96).

Εικόνα 671. Απεικόνιση κηροστάτη σε σχεδιαστική αποκατάσταση σκηνής καθημερινής ζωής της Ρωμαϊκής περιόδου (Σχ. M. Kuschmann) (Goethert, *Lampen und Leuchter*, σ. 29).

Εικόνα 672. Πήλινος κηροστάτης του 15ου αι., Βελιγράδι (Bikić, *Pottery from Belgrade*, σ. 102, εικ. 40).

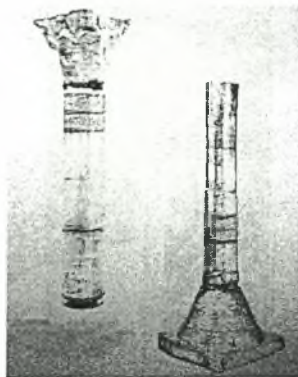
Εικόνα 673. Πήλινος κηροστάτης, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΚ 4495/1, Μεταβυζαντινή περίοδος.

Εικόνα 674. Αγγείο που πιθανώς χρησιμοποιήθηκε σε β' χρήση ως κηροπήγιο. Βρέθηκε σε ανασκαφή βορείως του Ναού του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΚ 4471.120.

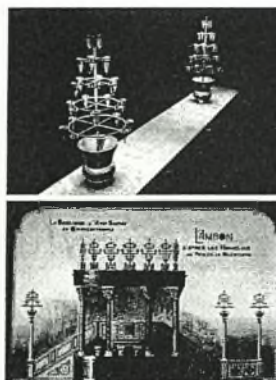
Εικόνα 675. Σύγχρονα γυάλινα μπουκάλια που αξιοποιήθηκαν ως αυτοσχέδιοι κηροστάτες.

Εικόνα 676. Ασημένια αντικείμενα που απομιμούνται κίονες, προέρχονται από τον Θησαυρό της Σιών και ερμηνεύονται ως καντηλιέρα φωτιστικών και χρονολογούνται στα μέσα 6ου αι. (Boyd, Mango, Silver Plate, εικ. S 54.1, 55.1).

Εικόνα 677. Ασημένιο στήριγμα φωτιστικού από τον Θησαυρό της Σιών, μέσα 6ου αι. (Fobelli, Paolo Silenziario, εικ. 137).

Εικόνα 678. Σχεδιαστική απόδοση των φωτιστικών του άμβωνα της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης (Fobelli, Paolo Silenziario, εικ. 28, 29).

Εικόνα 679. Γυάλινο πολυκάντηλο, Χερσώνα, Κριμαία, α' μισό 5ου αι. (Mack, Carter, *Crimean Chersonesos*, σ. 174, εικ. 11.36).

Εικόνα 680. Πολύφωτο σε σχήμα δέντρου από εσωτερικό τζαμιού, Ανδαλουσία (Andaloro, *De Mahomet à Charlemagne*, σ. 236).

Εικόνα 681. Επτάφωτη λυχνία σε σχήμα δέντρου λεμονιάς, Μονή Ιβήρων, Άγιος Όρος, 1818 (Πελεκανίδης κ.άλ., *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Β'*, σ. 22).

Εικόνα 682. Επτοίχιο λάσιο ύφασμα (παραπέτασμα), μαλλί και λινάρι, Αίγυπτος, 5ος-6ος αι., Αθήνα Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 7145 (Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 180).

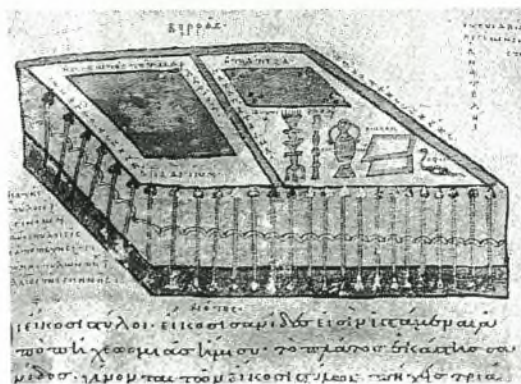
Εικόνα 683. Στέμμα Πολυκάντηλου, Συρία, 5ος-6ος αι., Μουσείο Δαμασκού (Ανδρεάδη, *Συρία. Βυζαντινά χρόνια*, αρ. κατ. Μουσείο Δαμασκού 23).

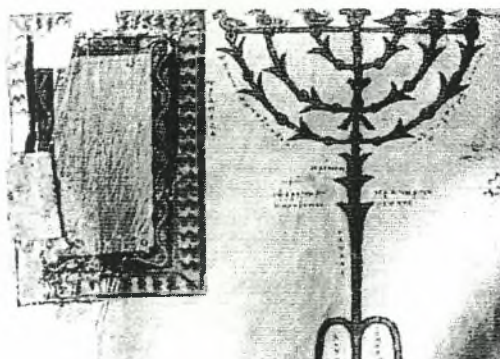
Εικόνα 684. Απεικόνιση επτάφωτων λυχνιών, τοιχογραφία Εβραϊκή κατακόμβη της Villa Torlonia, Ρώμη (Weitzmann, *Age of Spirituality*, εικ. 49, σ. 371).

Εικόνα 685. Η Μενόρα, ο Μωυσής και ο Ααρών δίπλα στην κιβωτό, μικρογραφία από Οκτάτευχο του 12ου αι., Βιβλιοθήκη Serail, Τορκαρί, Κωνσταντινούπολη (Revel-Neher, *Menorah*, εικ. 4).

Εικόνα 686. Απεικόνιση επτάφωτης λυχνίας, μικρογραφία του κώδ. 1186, Χριστιανική Τοπογραφία του Κοσμά Ινδικοπλεύστη, 11ος αι., Βιβλιοθήκη Αγ. Αικατερίνης, Μονή Σινά (Israel, *Menorah*, σ. 70).

Εικόνα 687. Απεικόνιση επτάφωτης λυχνίας, μικρογραφία του κώδ. 1186, Χριστιανική Τοπογραφία του Κοσμά Ινδικοπλεύστη, 11ος αι., Βιβλιοθήκη Αγ. Αικατερίνης, Μονή Σινά (Revel-Neher, *Menorah*, σ. 113, εικ. 1).

Εικόνα 688. 4073b. Η Παναγία με το θείο βρέφος στην κορυφή μιας μενόρας, μικρογραφία του 12ου αι., Σμύρνη, Evangelist School of Smyrna.

Εικόνα 689. Απεικόνιση επτάφωτης λυχνίας με βάση την Παλαιά Διαθήκη αλλά και φωτιστικά σύγχρονα με την παράσταση, τοιχογραφία, Μονή της Χώρας (Underwood, *Kariye Djami*, σρ. 232).

Εικόνα 690. Σκηνή του Μαρτυρίου, τοιχογραφία στην οποία απεικονίζεται επτάφωτη λυχνία, Dečani, Κόσοβο, 14ος αι. (Revel-Neher, *Menorah in Byzantine Illuminated Manuscripts*, εικ. 6).

Εικόνα 691. Η Θεοτόκος ως Σκηνή του Μαρτυρίου, απεικόνιση επτάφωτης λυχνίας, λεπτομέρεια τοιχογραφίας, κόγχη της αψίδας, 16ος αι. Μολυβδοσκεπάστος, Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου (Βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου, σ. 169).

Εικόνα 692. Επτάφωτη λυχνία, α' μισό 19ου αι., Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 34118, Δεληβορριάς, Φωτόπουλος, *Μουσείο Μπενάκη*, αρ. κατ. 613, σσ. 366-367.

Εικόνα 693. Εισόδια της Θεοτόκου, απεικόνιση επτάφωτης λυχνίας και κανδήλας ή θυμιατηρίου, φορητή εικόνα του Νικολάου Καλλέργη, 1739, Μουσείο Ζακύνθου αρ. ευρ. 389 (Μυλωνά, *Μουσείο Ζακύνθου*, αρ. 23, σ. 127).

Εικόνα 694. Απεικόνιση κηροπηγίου, λεπτομέρεια τοιχογραφίας, Κοινωνία των Αποστόλων, ναός της Θεοτόκου, Πρίζρεν (Σερβία), Λιεβίσκα (Bogorodica Ljeviska), μετά το 1307 (Υerasimos, *De Byzance a Istanbul*, σ. 17).

Εικόνα 695. Κοίμηση της Θεοτόκου, απεικόνιση φορητών κηροπηγίων, λεπτομέρεια τοιχογραφίας, 1263-1268, Ναός της Αγίας Τριάδας, Soročani, Σερβία (Djurić, *Soročani*, πίν. XXVIII).

Εικόνα 696. Απεικόνιση φορητών κηροπηγίων, τοιχογραφία, Ναός των Αγίων Αρχαγγέλων, Λέσνοβο, 1346-1347 (Παπαμπατοράκης, *Διάκοσμος του τρούλου*, πίν. 104).

Εικόνα 697. Μεταλλικό κηροπήγιο λιτανείας, 12ος-13ος αι., Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθήνας.

Εικόνα 698. Σιδερένιος κηροστάτης πιθανώς της Ύστερης Ρωμαϊκής περιόδου, μάλλον πριν το 410. Προέρχεται από το Great Chesterford. (Bailey, *Lamps of Metal*, Q 3954).

Εικόνα 699. Αγία Κυριακή, απεικόνιση τρίκηρου, τοιχογραφία, Ναός Αγίου Δημητρίου, Δάλι, Κύπρος (Gavrilović, *Serbian Art*, εικ. 4).

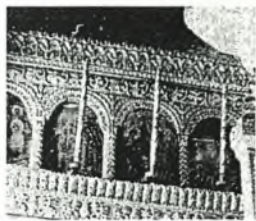
Εικόνα 700. Απεικόνιση τρίκηρου κηροπήγιου, παράσταση προερχόμενη από το Exultet II του Museo Diocesano e Cattedrale, στο Μπάρι που χρονολογείται γύρω στα 1060.

Εικόνα 701. Χάλκινο στέλεχος πιθανώς για στήριξη φωτιστικού, βυζαντινόν ασκητήριον του Αγίου Ονούφριου στη Μεθώνης (Πάλλας, *Αγιος Ονούφριος*, αρ. 4, πίν. 3β).

Εικόνα 702. Πλευρικό στήριγμα για «λαμπάδα», σίδηρος, Ρωμαϊκή περίοδος Μουσείο Avenches, Ελβετία (Chrzanowski, *Lumière! Millau*, σ. 113, εικ. 4).

Εικόνα 703. Κεριά τοποθετημένα σε στηρίγματα προσαρμοσμένα στη βάση εικόνων στο τέμπλο (17ου αι.) του παλιού Καθολικού της Μονής Ξενοφώντος στο Άγιο Όρος (Καλοκύρης, *Άθως*, πίν. 30Α,Β).

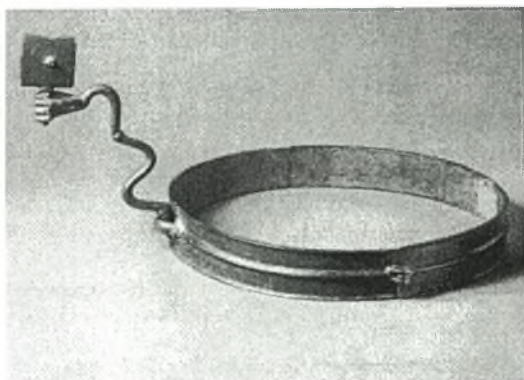
Εικόνα 704. Απεικόνιση κηροπηγίων τοποθετημένων σε τέμπλο, μικρογραφία του κώδ. Vat. gr. 2137, φ. 5r (Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες κρητικού χειρογράφου*, εικ. 4).

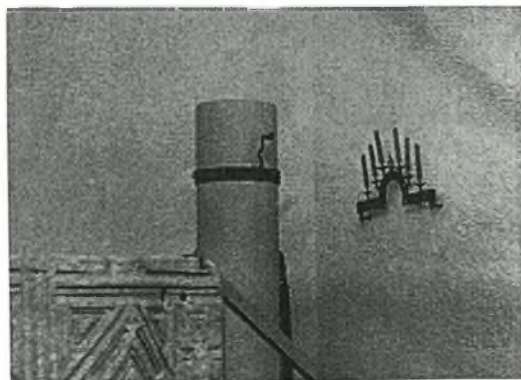
Εικόνα 705. Σκηνή από το βίο του Παύλου, απεικόνιση κηροπηγίων, τοιχογραφία 16ου αι., Ναός Αγίων Αποστόλων, Πυργί Χίου, νότιος τοίχος, (Σκαμπαβιάς, *Πυργί*, εικ. 16, σ. 25).

Εικόνα 706. Σύνοδος της Νίκαιας του 787, φορητή εικόνα του 17ου αι. όπου απεικονίζονται επιτοίχια φωτιστικά, Βασιλικό Μουσείο Καλών Τεχνών, Κοπεγχάγη, αρ. ευρ. 3746 (Fleiser, Hjort, Rasmussen, *Byzantium*, αρ. 159).

Εικόνα 707. Μεταλλικό αντικείμενο που πιθανότατα προσαρμοζόταν σε κίονα και χρησίμευε ως στήριγμα φωτιστικών μέσω, μπρούτζος, Μικρά Ασία (;), 13ος-14ος αι. (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 139-8, σ. 107).

Εικόνα 708. Προτεινόμενη ανασύνθεση για το αντικείμενο της προηγούμενης εικόνας (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, πίν. XXV).

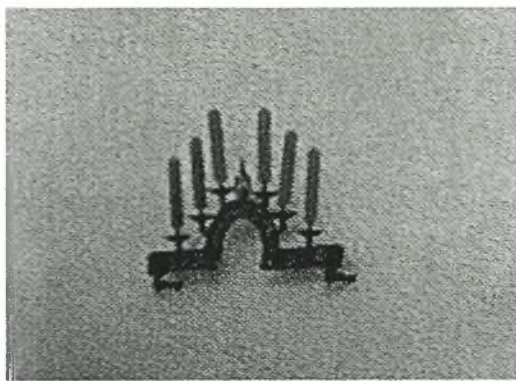
Εικόνα 709. Εξάρτημα ανάρτησης φωτιστικού, πιθανώς προερχόμενο από χορό, Άγιος Τίτος Γόρτυνας, Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου, αρ. ευρ. 202 (Χανθοπούλου, Saint-Tite, σ. 106, εικ. 6).

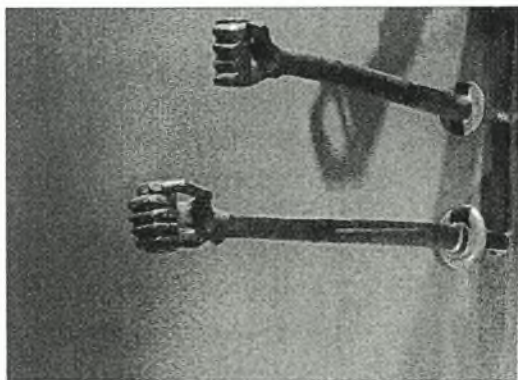
Εικόνα 710. Τμήμα βυζαντινού χορού, 13ος-14ος αι., κράμα χαλκού, Μόναχο, Archäologische Staatssammlung (Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 170).

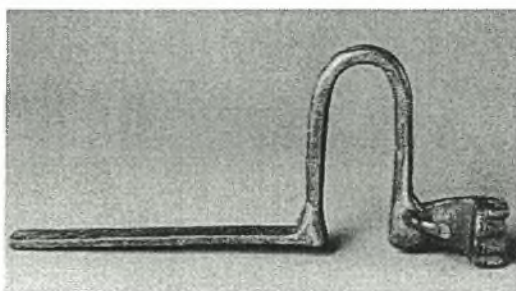
Εικόνα 711. Μεταλλικές σφιγμένες γροθιές που πιθανώς στήριζαν βάσεις για πολύκηρα, μπρούτζος, Μικρά Ασία (:), 13ος-14ος αι. (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 139-3, σ. 104).

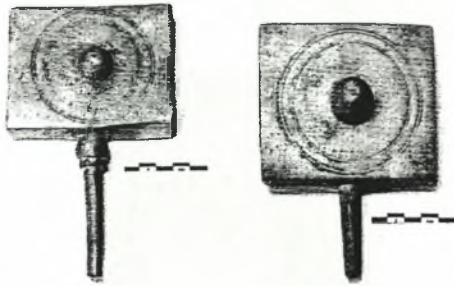
Εικόνα 712. Προτεινόμενη ανασύνθεση πλευρικού πολύκηρου, ίσως «καμαρίου» (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, τίν. XXV).

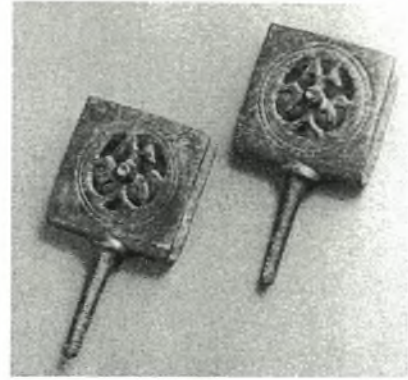
Εικόνα 713. Μεταλλικές σφιγμένες γροθιές που πιθανώς στήριζαν βάσεις για πολύκηρα, Badishes Landemuseum, Καρλσρούη.

Εικόνα 714. Μετάλλινη σφιγμένη γροθιά που στο πίσω μέρος απολήγει σε επίμηκες μεταλλικό στοιχείο προοριζόμενο πιθανώς για πάκτωμα σε τοίχο, μπρούτζος, Μικρά Ασία (:), 13ος-14ος αι. (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 139-5, σ. 105).

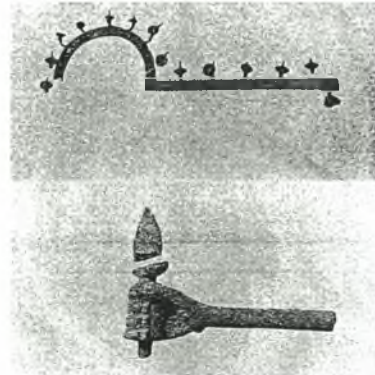
Εικόνα 715. Μετάλλινα αντικείμενα που ερμηνεύονται ως στηρίγματα εικόνων ή λαβάρων (;), Άγιος Τίτος Γόρτυνας, Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου, αρ. ευρ. 203 (Χανθοπούλου, Saint-Tite, σ. 106, εικ. 7).

Εικόνα 716. Μετάλλινα στοιχεία που προφανώς στηρίζονταν στις μεταλλικές σφιγμένες γροθιές και με τη σειρά τους στήριζαν υποστηρίγματα κεριών, μπρούτζος, Μικρά Ασία (;), 13ος-14ος αι. (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 139-1, σ. 103).

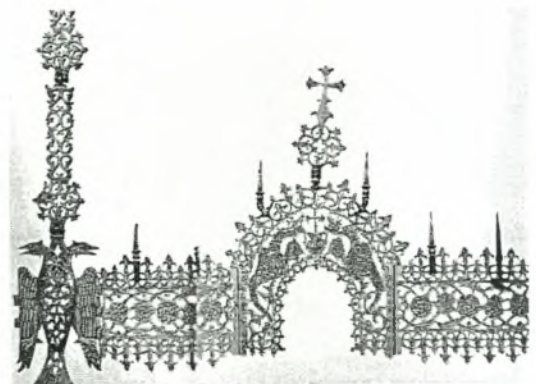
Εικόνα 717. Μετάλλινο πολύκηρο, μπρούτζος, Μικρά Ασία (;), 13ος-14ος αι. (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 139-2, σ. 104).

Εικόνα 718. «Λαμπαδοφόριον» από τη Χερσώνα.

Εικόνα 719. Υποστήριγμα με κηροπήγια, μπρούτζος, Μικρά Ασία (;), 13ος-14ος αι. (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 139-7, σ. 106).

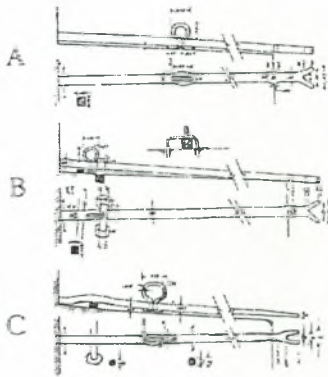
Εικόνα 720. Χορός από κράμα χαλκού, 14ος, τέλη 16ου - αρχές 17ου αι., Μονή Παντοκράτορος, Άγιο Όρος (*Θησαυροί του Αγίου Όρους*, σσ. 372-373).

Εικόνα 721. Δύο αρθρωτά συστήματα ανάρτησης, 12ος-13ος αι. (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, αρ. κατ. 404).

Εικόνα 722. Στήριγμα μεταλλικό που η μία του απόληξη εισερχόταν στον τοίχο και στην άλλη υπήρχε δακτύλιος ή δίσκος για να στηρίξει γυάλινη κανδήλα σε ρωμαϊκή κατακόμβη (Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, εικ. 10).

Εικόνα 723. Σχεδιαστική απόδοση των τριών τύπων μεταλλικών στελεχών που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάρτηση των πολυκάνδηλων στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 33, εικ. 32).

Εικόνα 724. Σύγχρονα τουρκικά πολυκάνδηλα στον κεντρικό τρούλο της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 32, εικ. 30).

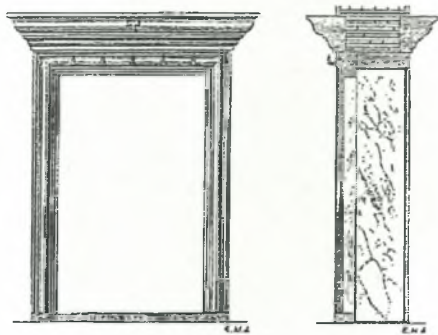

Εικόνα 725. Σύγχρονες γυάλινες καντήλες τοποθετημένες στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 31, εικ. 29).

Εικόνα 726. Στήριγματα καντήλων προσαρτημένα σε πλαϊνό τοίχο σε σχήμα άγκιστρου, λεπτομέρεια μικρογραφίας του κώδ. gr. 1208, Ομιλίες του Ιακώβου Κοκκινόβαφου, φ. 123r, Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη (*Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, σ. 205).

Εικόνα 727. (Αντωνιάδης, *Έκφρασις*, τ. Α', σ. 91).

Εικόνα 728. Χάλκινο άγκιστρο ανάρτησης, Φίλιπποι, βασιλική του Μουσείου, β' μισό 6ου αι., Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΦΓ' 92, βχ 24 (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, αρ. 293).

Εικόνα 729. Χάλκινο στήριγμα φωτιστικών σε σχήμα σταυρού, Ανατολική Μεσόγειος, 550-650, Βρετανικό Μουσείο M&LA 1994.10-6, 19 (Buckton, *Byzantium*, σ. 108, αρ. κατ. 117).

Εικόνα 730. Απεικόνιση πλευρικού στηρίγματος κανδήλας, μοναχοί στην έρημο, μικρογραφία βυζαντινού χειρογράφου, 1081, Princeton University Library (Cannuyer, *Egypte copte*, σ. 33).

Εικόνα 731. Σιδερένιο άγκιστρο με μορφή κεφαλής κύκνου, Φίλιπποι, βασιλική του Μουσείου, β' μισό 6ου αι., Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΦΓ' 92, βχ 9 (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, αρ. 294).

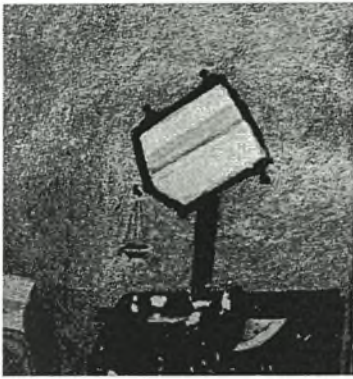
Εικόνα 732. Απεικόνιση στηρίγματος καντήλας, ευαγγελιστής Ματθαίος, μικρογραφία κώδ. gr. 801, φ. 2ν, Ευαγγέλιον, Αγία Πετρούπολη, State Public Library (Likhachova, *Byzantine Miniature*, σ. 28).

Εικόνα 733. Λεπτομέρεια μικρογραφίας του κώδ. Τάφου 60, Τετραευάγγελον, φ. 9r (Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες*, αρ. 12, εικ. 21, σ. 524).

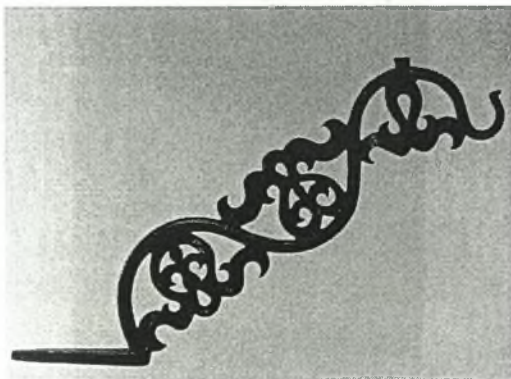
Εικόνα 734. Λεπτομέρεια μικρογραφίας του κώδ. Τάφου 60, Τετραευάγγελον, φ. 7r (Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες*, αρ. 12, εικ. 20-21, σ. 524).

Εικόνα 735. Απεικόνιση στηρίγματος κανδήλας που θυμίζει στη λογική μεταλλική απομίμηση δακτύλου, λεπτομέρεια μικρογραφίας, ευαγγελιστής Ιωάννης, κώδ. 179, Τετραευαγγέλιον, πρώιμος 12ος αι., φ. 209v, Μονή Αγίας Αικατερίνης, Σινά (*Sinai, Illuminated Manuscripts*, σ. 129, εικ. 434).

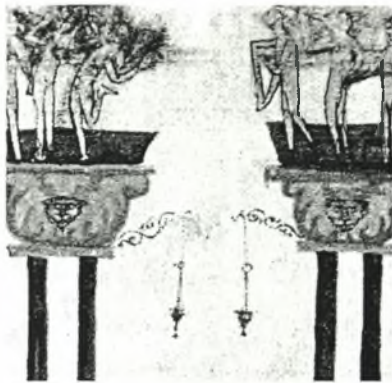
Εικόνα 736. Μικρογραφία του κώδ. 299 Μονής Βατοπεδίου, φ. 3r, 1322 (Spatharakis, *Greek manuscripts*, τ. 1, εικ. 437).

Εικόνα 737. Εξάρτημα ανάρτησης φωτιστικού, Πρωτοβυζαντινή ή Μεσοβυζαντινή περίοδος, Ανατολική Μεσόγειος, Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, Rogers Funds, 1979.349 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 74, αρ. κατ. 19).

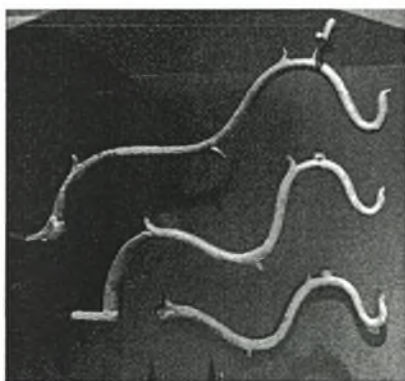
Εικόνα 738. Απεικόνιση πλευρικού στηρίγματος μεμονωμένης κανδήλας, μικρογραφία του κώδ. Τάφου 14, Λόγοι αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου, φ. 102r (Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες*, εικ. 68, σ. 144).

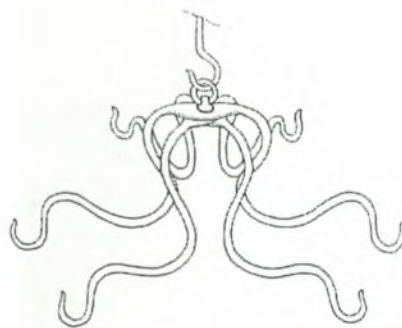
Εικόνα 739. Λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας.

Εικόνα 740. Πλευρικά στηρίγματα φωτιστικών. Badishes Lapidemuseum, Καρλσρούη.

Εικόνα 741. Πλευρικά στηρίγματα φωτιστικών, Badishes Lapidemuseum, Καρλσρούη.

Εικόνα 742. Αντικείμενο που έχει ερμηνευθεί ως πολύφωτο με βραχίονες για ανάρτηση έξι φωτιστικών, Βυζαντινή περίοδος (:), κράμα χαλκού, Σάρδεις (Waldbaum, *Sardis*, πίν. 39, αρ. 604).

Εικόνα 743. Σχεδιαστική απόδοση συστημάτων ανάρτησης καντήλων με μεταλλικά νήματα που προσαρτώνται στις λαβές των γυάλινων καντήλων, Δαλματία (Chevalier, *Dalmatie*, σ. 198, εικ. 9).

Εικόνα 744. Σύστημα ανάρτησης γυάλινης κανδήλας με στεφάνη και αλυσίδες, περ. 300, Corning Museum of Glass, Δωρεά, Arthur Rubloff Residuary Trust. 87.1.1 (Whitehouse, *Roman Glass I*, αρ. κατ. 478).

Εικόνα 745. Κανδήλα που αναρτίσταν με αλυσίδες προσαρμοσμένες σε οπές διανοιγμένες στο σώμα της κανδήλας, Dupbarlon Oaks Collection, αρ. ευρ. 45.3 (Parani, *Glass Objects*, σ. 157).

Εικόνα 746. Ευαγγελιστής Λουκάς, απεικόνιση συστήματος ανάρτησης καντήλας με τη χρήση τροχαλίας για να διευκολύνεται το ανεβοκατέβασμά της, μικρογραφία κώδ. Add. 28815, φ. 76b, 10ος αι., Βρετανικό Μουσείο (Kitzinger, *Medieval Art*, πίν. 9).

Εικόνα 747. Ευαγγελιστής Ιωάννης, απεικόνιση αυτοσχέδιου συστήματος ανάρτησης κανδήλας με τη βοήθεια ιμάντων ή μεταλλικών στοιχείων και καρφιού για τη σταθεροποίηση, μικρογραφία του κώδ. 60 Μονής Κουτλουμουσίου, φ.2β, 12ος αι. (Πελεκανίδης κ.ά., *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους, τόμος Α'*, σ. 240-241, εικ. 296).

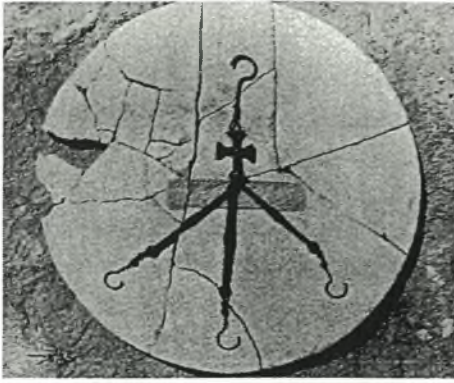
Εικόνα 748. Απεικόνιση κανδήλας αναρτημένης από δακτύλιο προσαρμοσμένο σε τόξο, ψηφιδωτό. Ναός Αγίου Ιωάννη Βαπτιστή, Γέρασα, 531 (Piccirillo, *Mosaics of Jordan*, σ. 274, εικ. 505).

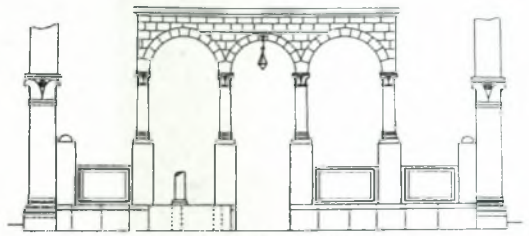
Εικόνα 749. Απεικόνιση αναρτημένων καντήλων, μικρογραφία κώδ. Μεγάλης Παναγίας 1, Ευαγγελιστάριον, φ. 2ν, 1060/1061, Πατριαρχείο Ιεροσολύμων (Βοκοτόπουλος, *Μικρογραφίες*, αρ. 1, εικ. 2, σ. 24).

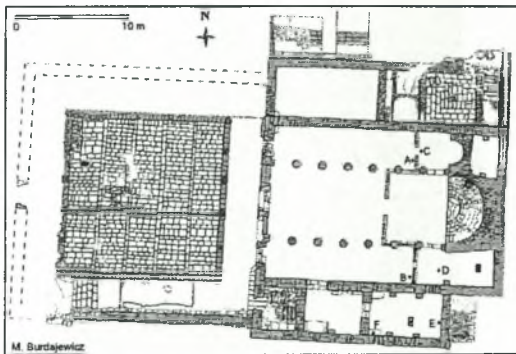
Εικόνα 750. Απεικόνιση αναρτημένων καντήλων, ταφική στήλη, ασβεστόλιθος, Αίγυπτος, Βυζαντινή περίοδος, Κοπτικό Μουσείο Καΐρου, αρ. ευρ. 8703 (Bénazeth, *Rutschowskaya, L'art copte en Égypte*, αρ. κατ. 104, σ. 127).

Εικόνα 751. Μπρούτζινο εξάρτημα ανάρτησης. Βρέθηκε στο δάπεδο βασιλικής του τέλους του 5ου αι. στο Dağ Pazarı (Gough, Dağ Pazarı, εικ. 75a).

Εικόνα 752. Σχεδιαστική αποκατάσταση του φράγματος Πρεσβυτερίου βασιλικής του τέλους του 5ου αι. στο Dağ Pazarı (Gough, Dağ Pazarı, εικ. 5).

Εικόνα 753. Θέσεις εύρεσης φωτιστικών στην παλαιοχριστιανική εκκλησία στην Hippo-Sussita (Młynarczyk, Fading lights, εικ. 2).

Εικόνα 754. Το κιβώριο της Αναστασίας (λεπτομέρεια), 6ος αι. (;), Βενετία, Θησαυρός Αγίου Μάρκου. Φωτ. από την Έκθεση «Η Αρχιτεκτονική ως εικόνα».

Εικόνα 755. Το κιβώριο της Αναστασίας, 6ος αι. (;), Βενετία, Θησαυρός Αγίου Μάρκου (Χατζητρύφωνος, Ćurčić, Αρχιτεκτονική ως Εικόνα, αρ. κατ. 37, σσ. 260-261).

Εικόνα 756. Ο Μέγας Βασίλειος και ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, απεικόνιση αναρτημένων καντήλων, μικρογραφία του κώδ. Παντελεήμονος 6, φ. 115r, 11ος αι. (Huber, Athos, εικ. 117).

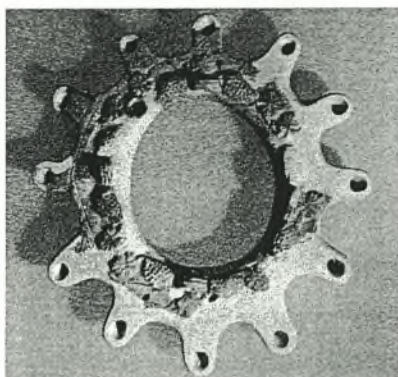
Εικόνα 757. Εισόδια της Θεοτόκου, απεικόνιση καντήλων αναρτημένων από ξύλινο οριζόντιο στοιχείο, τοιχογραφία, Ναός Κοίμησης Οξυλίθου (Εμμανουήλ, *Τοιχογραφίες*, πίν. 55).

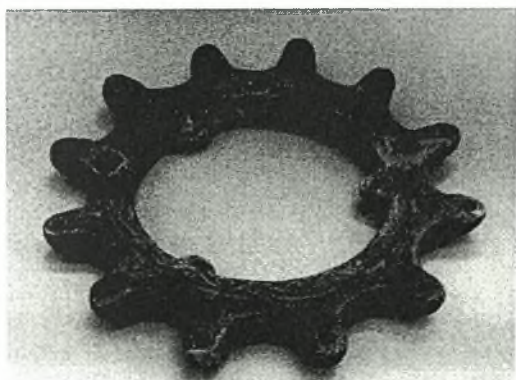
Εικόνα 758. Απεικόνιση αναρτημένων καντήλων, ψηφιδωτό, 756, Umm al-Rasas, Ναός Αγίου Στεφάνου, Κάστρον Μεφάα (Piccirillo, *Mosaics of Jordan*, εικ. 347).

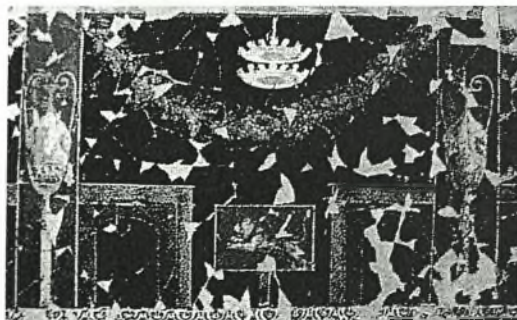
Εικόνα 759. Απεικόνιση αναρτημένης κανδήλας, λεπτομέρεια ψηφιδωτού, βασιλική Αγίου Μάρκου, Βενετία (Demus, *San Marco*, πίν. 33).

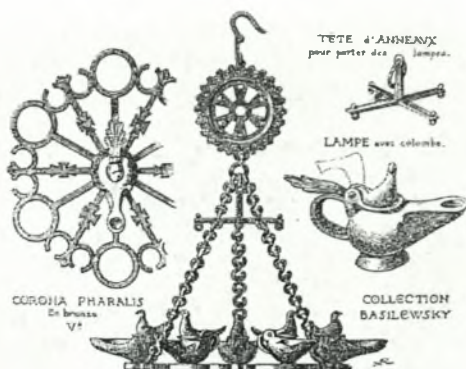
Εικόνα 760. Πολύμυξος λύχνος, Ίσθμια (Lindros-Wohl, *Darkness and light*, 6a).

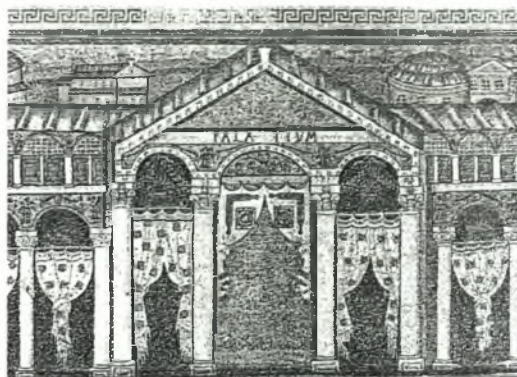
Εικόνα 761. Πολύμυξος ρωμαϊκός λύχνος, 1ος αι., Μικρά Ασία, Βρετανικό Μουσείο, αρ. ευρ. GR 1979. 1.30.2.

Εικόνα 762. Απεικόνιση αναρτημένου φωτιστικού, Πομπηία, Οικία του χρυσού περιβραχιονίου, δωμάτιο 32 (Seidel, *Kunstliches Licht*, εικ. 7).

Εικόνα 763. Σχεδιαστική αποκατάσταση πολύφωτου ως πολύλυχνου (DACL, τ. 6.1, λήμμα "Gabata", εικ. 4767).

Εικόνα 764. Ψηφιδωτή παράσταση του παλατίου του Θεοδορίχου και μερική άποψη της οχυρής Ραβέννας, Άγιος Απολλινάριος ο Νέος, Ραβέννα, (ΙΕΕ, τόμος ζ', σ. 137).

Εικόνα 765. Karl II der Kahle, Codex Aureus von St. Emmeram, 9ος αι.

Εικόνα 766. Ο μήνας Μάιος, λεπτομέρεια ψηφιδωτού σε έπαυλη του 6ου αι. κοντά στο αρχαίο θέατρο του Άργους (Åkeström-Hougen, *Hunting Mosaics*, εικ. 2.1).

Εικόνα 767. Φωτογραφία από τη Μόνιμη Έκθεση στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών.

Εικόνα 768. Πολυκάντηλο του 6ου αι. με έξι γυάλινες καντήλες, Ανατολική Μεσόγειος (Συρία); Γυάλινες καντήλες: ισλαμικές (;), 9ος-10ος αι., Βαλτιμόρη, The Walters Art Museum, 54.2466 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 92, αρ. κατ. 28).

Εικόνα 769. Κυκλικό πολυκάντηλο 6ου αι., Κωνσταντινούπολη (?), κράμα χαλκού, Βυζαντινή Συλλογή Dumbarton Oaks, BZ.1940.20 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 90, αρ. κατ. 27).

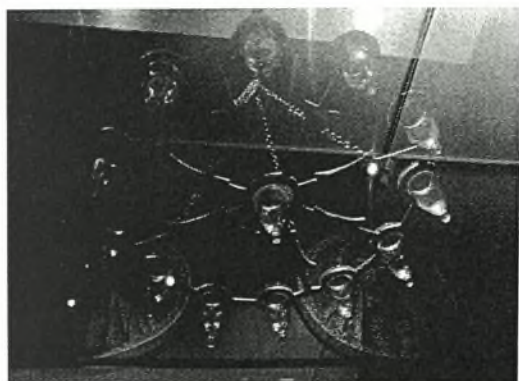
Εικόνα 770. Σταυρόσχημο πολυκάνδηλο, Πιθανώς Κωνσταντινούπολη, 12ος-14ος αι., Οξφόρδη, Ashmolean Museum, Department of Antiquities, 1980.10 (Buckton, *Byzantium*, σ. 200, αρ. κατ. 216).

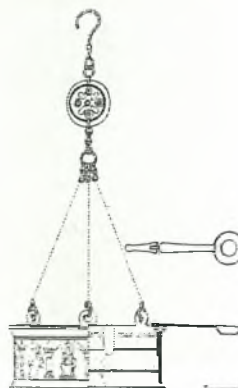
Εικόνα 771. Σταυρόμορφο πολυκάντηλο, Κωνσταντινούπολη, 550-565, ασήμι με νιέλλο, Βυζαντινή Συλλογή Dumbarton Oaks, BZ.1965.1.1 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 88, αρ. κατ. 26).

Εικόνα 772. Κυκλικό πολυκάντηλο. Κωνσταντινούπολη, 550-565, ασήμι με νιέλλο, Βυζαντινή Συλλογή Dumbarton Oaks, BZ.1963.36.4 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 86, αρ. κατ. 25).

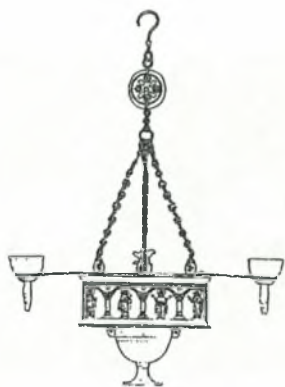

Εικόνα 773. Πολυκάντηλο με δώδεκα περιφερειακές καντήλες και μία στο κέντρο, Badishes Landmuseum, Καρλσρούη.

Εικόνα 774. Σχεδιαστική αποκατάσταση χάλκινου πολυκάντηλου που διατηρείται στο Museo della Flagellazione, Ιερουσαλήμ (Piccirillo, *Oggetti liturgici*, εικ. 1).

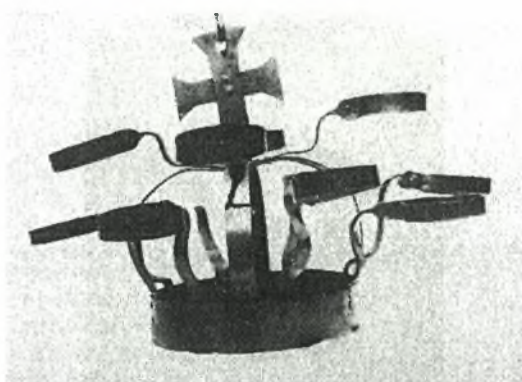

Εικόνα 775. Σχεδιαστική αποκατάσταση χάλκινου πολυκάντηλου που διατηρείται στο Museo della Flagellazione, Ιερουσαλήμ (Chrzanowski, *Illuminazione artificiale*, εικ. 11).

Εικόνα 776. Μπρούτζινο παλυκάντηλο με διπλή στεφάνη, 4ος αι., Ακηλυία, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Χανθοπούλου, *Lampes en Bronze*, σ. 281).

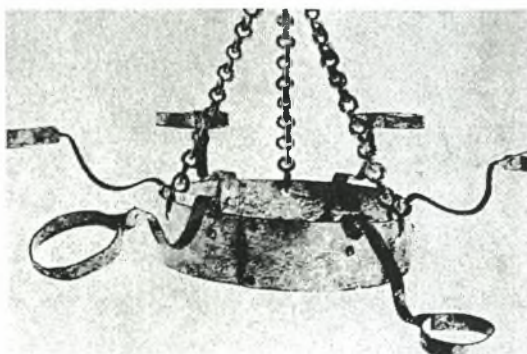
Εικόνα 777. Πολυκάντηλο του τύπου *Coronae* του 6ου-7ου αι., Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης, αρ. ευρ. 7351 (Atasoy, *Bronze lamps*, αρ. κατ. 174, σ. 104).

Εικόνα 778. Πολυκάντηλο πιθανώς του 9ου-10ου αι., Συλλογή Αβέρωφ-Τοσίτσα (Παπαδοπούλου, *Μεταλλικά αντικείμενα*, αρ. κατ. 152, σ. 90).

Εικόνα 779. Χάλκινος σταυρός και γυάλινη κανδήλα, κοιμητηριακή βασιλική Δίου (Παντερμαλής, *Δίον*, σ. 52).

Εικόνα 780. Στεφάνη φωτός με βραχίονες που απολήγουν σε δακτύλιους στήριξης γυάλινων κανδηλών (Μαρίανović-Βυζονιέ, *Deux polycandilles*, εικ. 6).

Εικόνα 781. Στεφάνη φωτός και πολυκάντηλο, μπρούτζος, Αίγυπτος ή Συρία (;), 6ος αι., Μόναχο, Συλλογή Christian Schmidt, αρ. ευρ. 343 (*Byzanz. Das Licht aus dem Osten*, σ. 213, αρ. κατ. II.8).

Εικόνα 782. Μεταλλικός βραχίονας στήριξης γυάλινης κανδήλας, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, ΒΧ 338.5.

Εικόνα 783. Αντικείμενο που έχει ερμηνευθεί ως κρεμάστρα θυμιατηρίων, Μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, Πάτμος (Παπαδόπουλος, Φατούρου, *Επιγραφές Πάτμου*, πίν. 3α).

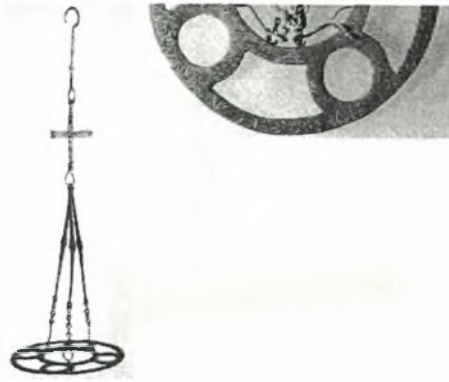
Εικόνα 784. Ασημένιο κυκλικό διάτρητο πολυκάντηλο, 565-578, Κωνσταντινούπολη, βρέθηκε στον Θησαυρό της Λαμψάκου, Βρετανικό Μουσείο, αρ. ευρ. ΜΜΕ 48,6- 1,2.

Εικόνα 785. Σχεδιαστική αποκατάσταση κυκλικού διάτρητου πολυκάντηλου του Θησαυρού της Σιών, Dumbarton Oaks Collection (Fobellii, *Paolo Silenziario*, εικ. 43).

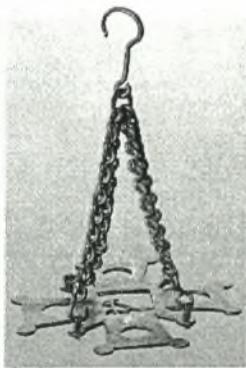
Εικόνα 786. Πολυκάντηλο κυκλικό 5ου-6ου αι., Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης, αρ. ευρ. 223 (Atasoy, *Bronze lamps*, αρ. κατ. 164, σ. 98).

Εικόνα 787. Πολυκάντηλο κυκλικό αποτελούμενο από δακτύλιους, άγνωστη προέλευση, 6ος αι., Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΑ 77/1 (Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Πολυκάντηλο, σ. 53, εικ. 1, 2).

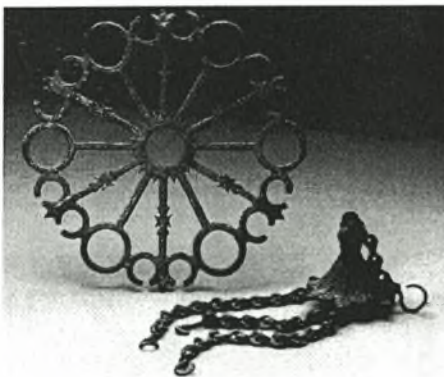
Εικόνα 788. Πολυκάντηλο, μπρούτζος, από το Μεγάλο Τζαμί του Κairouan, 10ος-11ος αι., Μουσείο Ισλαμικών τεχνών του Kairouan (*De Cartage à Kairouan*, αρ. κατ. 291).

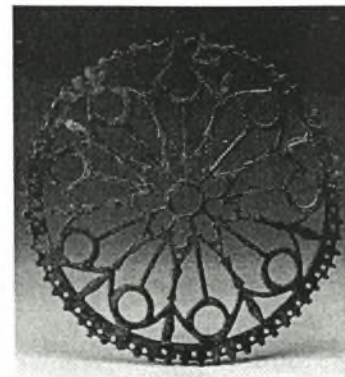
Εικόνα 789. Σταυρόσχημο πολυκάντηλο, μπρούτζος, Ανατολική Μεσόγειος, 6ος αι., Μόναχο, Συλλογή Christian Schmidt, αρ. ευρ. 1664 (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 133, σ. 100).

Εικόνα 790. Ορθογώνιο ασημένιο πολυκάντηλο, Θησαυρός Σιών, περ. 550-565, Dumbarton Oaks Collection (Mundell Mangó, *Lampsacus treasure*, σ. 69, εικ. 9.13).

Εικόνα 791. Πολυκάντηλο και αλυσίδα, Συλλογή Ζάχου, αρ. ευρ. ΑΑ-2004-188 και ΑΑ-2004-190.

Εικόνα 792. Πολυκάντηλο από τη Συλλογή Ζάχου, αρ. 13.

Εικόνα 793. Πολυκάντηλο, ορείχαλκος, Καμχάνε, 5ος αι., Μουσείο Χάμα, αρ. ευρ. 1711 (Ανδρεάδη, *Συρία. Βυζαντινά χρόνια*, Μουσείο Χάμα, αρ. 5).

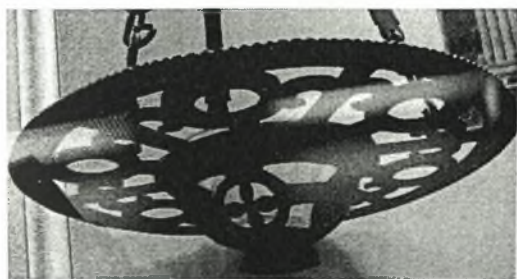
Εικόνα 794. Πολυκάντηλο κυκλικό, Gamzigrad, αρ. ευρ. 283, Μουσείο του Zajecar, Σερβία (Duval, Ρορονιέ, *Caricin Grad*, εικ. 130d).

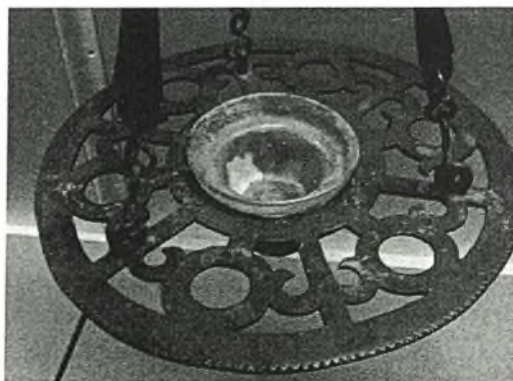
Εικόνα 795. Πολυκάντηλο κυκλικό, χυτός χαλκός, Αίγυπτος, 6ος-7ος αι., Συλλογή Malcove, αρ. ευρ. M82.188 (Campbell, *Malcove*, αρ. 57, σ. 59).

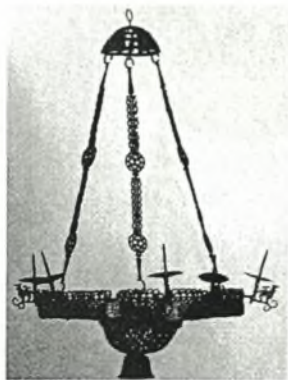
Εικόνα 796. Πολυκάντηλο με διάτρητο κύπελλο στη βάση του, κράμα χαλκού, Κωνσταντινούπολη (;), 6ος αι., Βυζαντινή Συλλογή Dumbarton Oaks BZ. 1939.10 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 94, αρ. κατ. 29).

Εικόνα 797. Πολυκάντηλο με διάτρητο κύπελλο στη βάση του Αρχαιολογικό Μουσείο Φραγκφούρτης.

Εικόνα 798. Πολυκάντηλο με διάτρητο κύπελλο στη βάση του Αρχαιολογικό Μουσείο Φραγκφούρτης.

Εικόνα 799. Πολυκάντηλο με θέση στο κέντρο για ημισφαιρική καντήλα και αιχμές για προσάρτηση κεριών στην περιφέρεια, μπρούτζος, 12ος αι., Κίεβο, Ιστορικό Μουσείο Ουκρανίας, αρ. ευρ. W 2124 (*Byzanz. Pracht und Alltag*, αρ. κατ. 441, σσ. 326-327).

Εικόνα 800. Μετάλλινη καντήλα με μετάλλινους βραχίονες προοριζόμενους πιθανώς για υποστήριξη γυάλινων καντήλων (Baratte, Përzhita, Peca, σ. 20, εικ. 1).

Εικόνα 801. Συλλειτουργοί αγίων Βασιλείου του Μεγάλου, Ιωάννη Χρυσοστόμου και Γρηγορίου Ναζιανζηνού, φορητή εικόνα, 16ος αι., Μουσείο Ζακύνθου.

Εικόνα 802. Λεπτομέρεια μικρογραφίας του κώδ. Vat. gr. 1162, Ομιλίες Ιακώβου Κοκκινόβαφου, φ. 68ν (Stornajolo, *Miniature delle Omilie*, σ. 29).

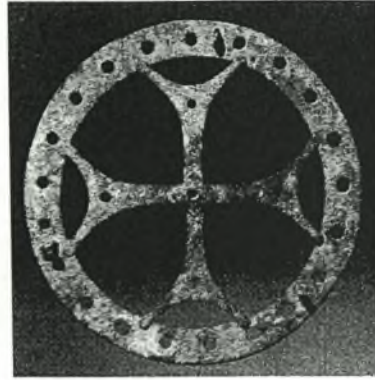
Εικόνα 803. Μεταλλικό αντικείμενο νεότερων χρόνων που έχει ερμηνευθεί ως τσιγκέλι για να βγάλουν τον κουβά από το πηγάδι. Το σχήμα του θυμίζει στηρίγματα καντήλων (Σπέης, *Παραδοσιακές τέχνες*, αρ. 598).

Εικόνα 804. Μεταλλικό στηρίγμα για ανάρτηση καντήλων, από παρεκκλήσι στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά (Mathews, *Liturgy*, σ. 130, εικ. 5).

Εικόνα 805. Απεικόνιση μεταλλίνου συστήματος ανάρτησης καντήλων, λεπτομέρεια τοιχογραφίας του Τζιότο, στο Παρεκκλήσι Scrovegni, Πάδοβα (Du Pasquier, *Histoire du verre*, σ. 62).

Εικόνα 806. Πολύφωτο για ανάρτηση το οποίο έχει ερμηνευθεί –προφανώς εσφαλμένως– ως πολύκρηρο, Bawit (;), Αίγυπτος, 7ος-10ος αι., Arthur M. Sackler Museum, Harvard University, δωρεά του Hagor Kevorkian (Καλαυρέζου, *Byzantine Women*, σ. 195, αρ. 107).

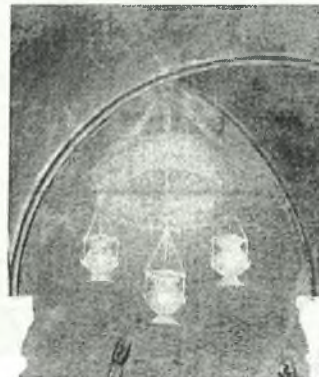
Εικόνα 807. Απεικόνιση πολύκρηρο, λεπτομέρεια τοιχογραφίας, Υπαπαντή, Μονή Προδρόμου, Νησί Ιωαννίνων (Γαρίδης, Παλιούρας, *Μοναστήρια νήσου Ιωαννίνων*, εικ. 534).

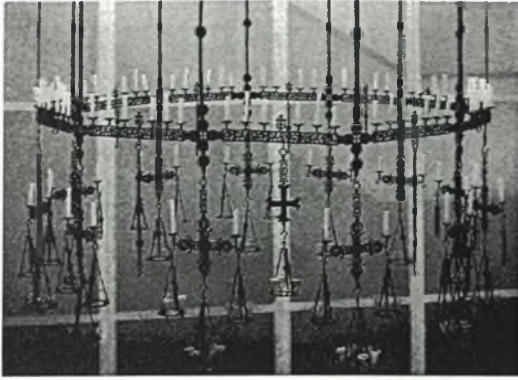
Εικόνα 808. Απεικόνιση αιωρούμενων καντήλων και πολύφωτου που συνδυάζει κεριά και κανδήλα. Exullet II, 11ος αι., Μπάρι, Archivio Capitolino Metropolitan Primiziale (Cilento, Burgarella, *Sizilien*).

Εικόνα 809. Απεικόνιση κορώνας από την οποία είναι αναρτημένα φωτιστικά σε σχήμα κρατήρα. Τοιχογραφία του Deodato Orlandi, 14ος αι., Πίζα, βασιλική του Αγίου Πέτρου στο Grado (Burreri, Caleca, *Cimabue*, σ. 86).

Εικόνα 810. Λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας (Burreri, Caleca, *Cimabue*, σ. 86).

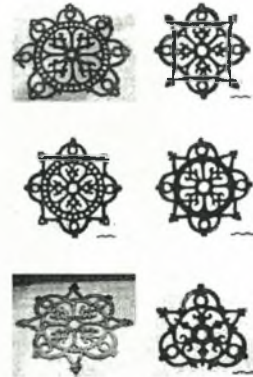
Εικόνα 811. Χορός, 13ος-14ος αι., κράμα χαλκού, Μόναχο, Archäologische Staatssammlung (*Athos. Monastic Life*, σσ. 318-319).

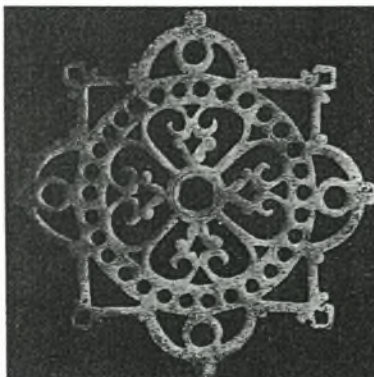
Εικόνα 812. Διάτρητος σταυρός με κηροπήγια. 14ος αι. Μετέωρα, Μονή Μεταμόρφωσης (Bouras, *Byzantine Lighting Devices*, εικ. 7).

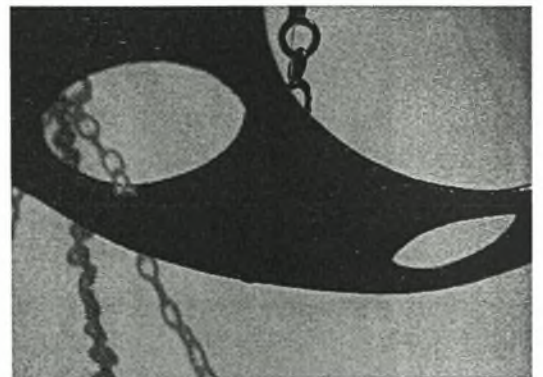
Εικόνα 813. Τμήμα φωτιστικού ή στηρίγματος φωτιστικού, Badishes Landmuseum, Καρλσρούη.

Εικόνα 814. Διάτρητοι δίσκοι από τον Άγιο Τίτο της Γόρτυνας, που έχουν ερμηνευθεί ως δίσκοι κηροπηγίων, Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου, αρ. ευρ. 183-188 (Χανθοπούλου, Saint-Tite, σ. 110, εικ. 12-17).

Εικόνα 815. Διάτρητος δίσκος που ερμηνεύτηκε ως δίσκος μαμουαλίου, 6ος-7ος αι. (*Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη* 1986, αρ. κατ. 187).

Εικόνα 816. Τρόπος προσάρτησης αλυσίδας σε δίσκο πολυκάνδηλου, Museo Diocesano, Vicenza.

Εικόνα 817. Ξύλινος χορός, 16ος-17ος αι., Μονή Αγίου Γεωργίου Pološki, Kavadarci, ΠΓΔΜ (Čornacov, Bois, εικ. 24).

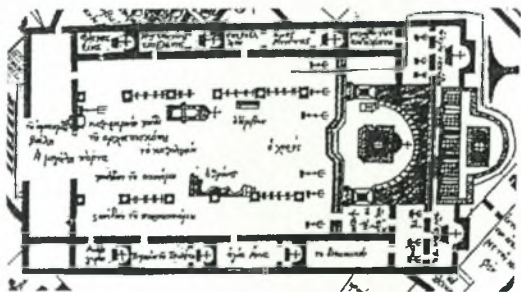
Εικόνα 818. Απεικόνιση κεριών. Χρονογραφία του 354 (DACL τ. 2.2, λήμμα candelabre, εικ. 2010).

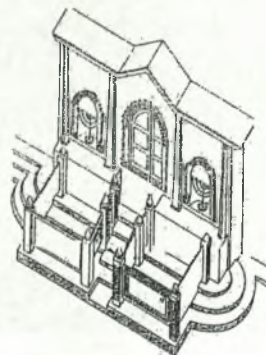
Εικόνα 819. Απεικόνιση επιτραπέζιου κηροτηγίου, λεπτομέρεια τοιχογραφίας στον Άγιο Γεώργιο στο Κρεμίκονσι, κοντά στη Σόφια, 1593. (Φωτ. Α. Τρίφονοβα).

Εικόνα 820. Απεικόνιση κηροτηγίων σε παράσταση Μυστικού Δείπνου, τοιχογραφία, Δολίχη Πιερίας (Φωτ. Ι. Μότσιανος).

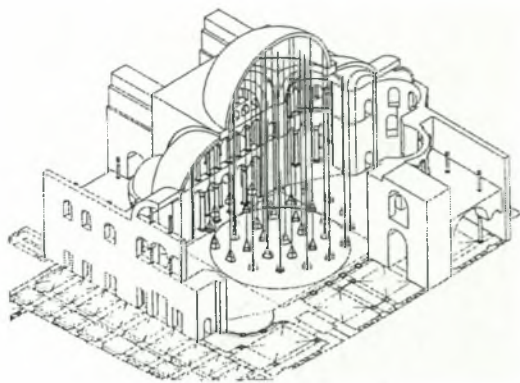

Εικόνα 821. Χαλκογραφία Μονής Σινά, Κάτοψη του Καθολικού της Μονής Σινά, 1813, όπου απεικονίζονται οι θέσεις των καντηλεριών (Κουφόπουλος κ.ά., Χρήση του κεριού, σ. 265, εικ. 12).

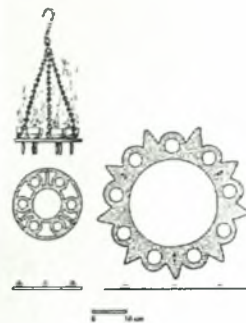

Εικόνα 822. Σχεδιαστική αποκατάσταση του βήματος συναγωγής στην Khirbet Susiya, Ισραήλ (Chrzanovski, Illuminazione artificiale, εικ. 8).

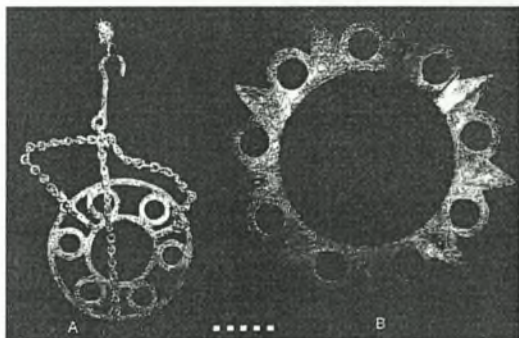

Εικόνα 823. Σχεδιαστική αποκατάσταση των φωτιστικών του τρούλου της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης (Fobelli, *Paolo Silenziario*, εικ. 45).

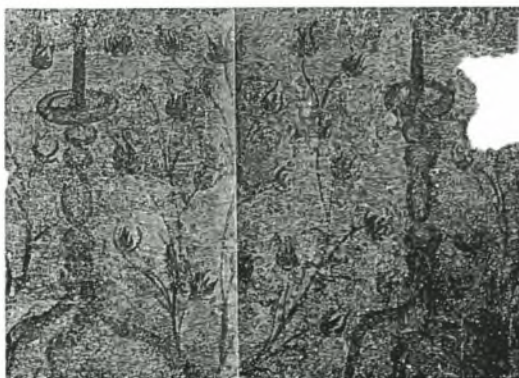
Εικόνα 824. Πολυκάντηλα από παλαιοχριστιανική εκκλησία στην Hippo-Sussita (Mlynarczyk, *Fading lights*, εικ.5, 6).

Εικόνα 825. Δύο μπρούτζινα πολυκάντηλα από παλαιοχριστιανική εκκλησία στην Hippo-Sussita (Burdajewicz, Mlynarczyk, *Liturgical Furniture*, σσ. 28-29, εικ. 14).

Εικόνα 826. Τοιχογραφίες σε τάφο, 3ος-4ος αι. Θηράματα και εδέσματα σε παραδείσιο τοπίο, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Εικόνα 827. Απεικόνιση κηροτηγίων σε τάφο, Σόφια, Παλαιοχριστιανική περίοδος (*The Architectural Heritage on the Lands of Bulgaria*, σ. 39-40, αρ. 19).

Εικόνα 828. Μικρογραφία χειρογράφου του Hamilton Psalter, Βερολίνο, Kupferstichkabinett 78.A.9 (Walter, *Art and Ritual*, εικ. 52).

Εικόνα 829. Οι τρεις στρατηγοί παρουσιάζονται στον Κωνσταντίνο, απεικόνιση κηροπηγίων, τοιχογραφία, 1348/49, Ναός Αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι Πλάτσας, Μεσσηνία (Ševcenko, *Saint Nicholas*, εικ. 28.11, σ. 283).

Εικόνα 830. Οι τρεις στρατηγοί ευχαριστούν τον άγιο Νικόλαο, απεικόνιση κηροπηγίων, τοιχογραφία, 1348/49, Ναός Αγίου Νικολάου στο Καμπινάρι Πλάτσας, Μεσσηνία (Ševcenko, *Saint Nicholas*, εικ. 28.12, σ. 284).

Εικόνα 831. Σκεύος με διάτρητο σώμα και τριποδική βάση που απολήγει σε λεοντοπόδαρα και έχει ερμηνευθεί ως «χάλκινος λυχνούχος», Τάφος Α' του Δερβενίου, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (Βοκοτοπούλου, *Θεσσαλονίκη*, σ. 217).

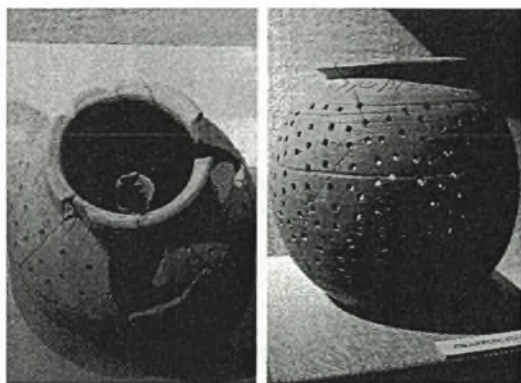
Εικόνα 832. Σκεύος προερχόμενο από τη Βεργίνα το οποίο έχει ερμηνευθεί ως λυχνούχος, Μουσείο των Βασιλικών Τάφων των Αιγών.

Εικόνα 833. Πήλινος «λυχνούχος» του 4ου-3ου αι. π.Χ. από την Κύπρο. Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο.

Εικόνα 834. Λυχνούχοι ελληνορωμαϊκού κόσμου από το Παντικάπαιον (Φωτ. D. Zhuravlev).

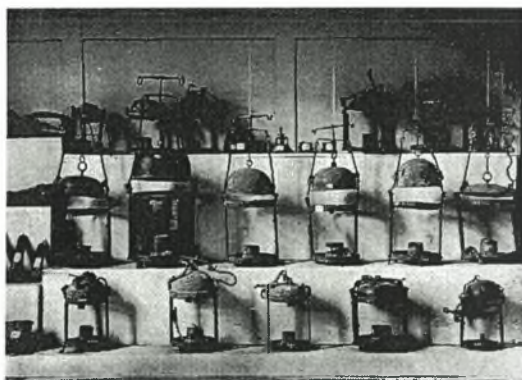
Εικόνα 835. Πήλινο ρωμαϊκό αγγείο από την περιοχή της Γαλατίας, πιθανώς φανάρι για κερί (:). Μουσείο Millau, Νότια Γαλλία.

Εικόνα 836. Φανάρι του 1ου αι., μπρούτζος, Πομπηία, Οικία Ι, 14,12, αρ. ευρ. 43468 (Beretta, Di Pasquale, *Verre*, σελ. 288, αρ. κατ. 3.12).

Εικόνα 837. Αντίγραφο του φαναριού της προηγούμενης εικόνας, Ρώμη, Μουσείο Ρωμαϊκού Πολιτισμού (Beretta, Di Pasquale, *Verre*, σελ. 289, αρ. κατ. 3.13).

Εικόνα 838. Ρωμαϊκά φανάρια φωτογραφημένα από τον φωτογράφο Giorgio Sommer, (1834-1914), Νάπολη, Εθνικό Μουσείο.

Εικόνα 839. Σχεδιαστική απόδοση χάλκινου ρωμαϊκού φαναριού από την Πομπηία (DAGR, τ. 3.2, λήμμα "lanterna", σ. 925).

Εικόνα 840. Παράσταση με φωτιστικά χρησιμοποιούμενα σε τελετή Adventus, μάλλον φανάρια με ύφασμα ή κύστη, Στήλη του Τραϊανού στη Ρώμη, σκηνή 67 (Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 125).

Εικόνα 841. Παράσταση με φωτιστικά χρησιμοποιούμενα σε τελετή Adventus, μάλλον φανάρια με ύφασμα ή κύστη. Στήλη του Τραϊανού στη Ρώμη (Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 126).

Εικόνα 842. Λυχνούχος με συγπαγές σώμα, Αίγυπτος, 1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ., Μουσείο Λούβρου, αρ. ευρ. NIII 3183 (Chrzanowski, *Lumière! Millau*, σσ. 98-99, αρ. N61).

Εικόνα 843. Πήλινο ρωμαϊκό ειδώλιο lanternarius, δούλου επιφορτισμένου με το έργο της μετακίνησης των φαναριών, από τους Κήπους στη χερσόνησο του Ταμάν, Ρωσία (Žuraviev, *Lighting Equipment*, εικ. 13).

Εικόνα 844. Σχεδιαστική απόδοση λεπτομέρειας από την Προδοσία του Ιούδα, τοιχογραφία, Ναός Αγίου Γεωργίου στο Στάρο Ναγκορίτσινο, ΠΓΔΜ (Cutler, Nesbitt, *Arte bizantina*, σ. 307).

Εικόνα 845. Λυχνούχος, Αίγυπτος, Καρανίδα, τέλος 3ου - αρχές 4ου αι., University of Michigan, Kelsey Museum of Archaeology, αρ. ευρ. 8144 (Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 82, αρ. 28).

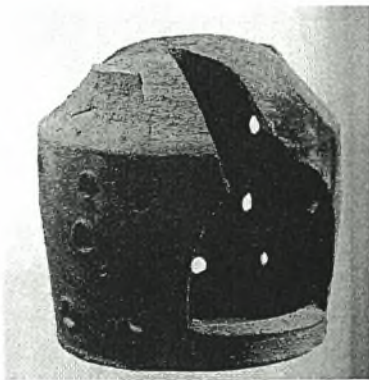
Εικόνα 846. Πήλινος λυχνούχος με συμπαγές σώμα από την Αίγυπτο, 4ος-5ος αι., Βερολίνο, Staatliche Museen, SMB-PK, MSB, αρ. ευρ. 9427 (Effenberger κ.ά., *Christen am Nil*, αρ. 230).

Εικόνα 847. Πήλινος λυχνούχος 5ου-6ου αι., Λιμένας Θάσου, 12η ΕΒΑ, αρ. ευρ. ΘΛ 5/94 (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 301, αρ. κατ. 325).

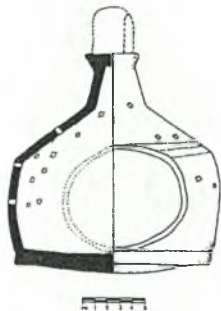
Εικόνα 848. Βρετανικό Μουσείο. Φανάρι από το Μοναστήρι του Αγίου Λωτ στο Deir 'Ain 'Abata της Ιορδανίας, 5ος-6ος αι.

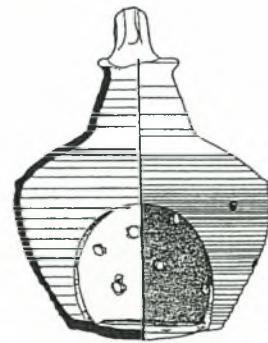
Εικόνα 849. Φανάρι 5ου-7ου αι. με διαμπερές οπές στην περιφέρειά του, Κωνσταντινούπολη (Işiginda, *Istanbul'un 8000 yılı*, σ., αρ. Υ38).

Εικόνα 850. Πήλινοι λυχνούχοι, 6ος - αρχές 7ου αι., «Επισκοπείο» Σάμου (Γερούση, *Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων*, πίν. 51δ, ε).

Εικόνα 851. Σχηματική απεικόνιση λυχνούχου 6ου - αρχών 7ου αι. που κατασκευάστηκε ως μετεξέλιξη πήλινου αγγείου για άλλη χρήση (Γερούση, *Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων*, σχ. 17).

Εικόνα 852. Σχεδιαστική απόδοση βυζαντινού λυχνούχου που κατασκευάστηκε ως μετεξέλιξη πήλινου αγγείου για άλλη χρήση, Βυρητιός (Aubert, Nicolaidès, *Céramiques byzantines*, σ. 241, εικ. 2, αρ. 24).

Εικόνα 853. Σαλτσάριο (αριστερά), ηθμός (δεξιά), 6ος - αρχές 7ου αι. (Γερούση, Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων, πίν. 50α, β).

Εικόνα 854. Πήλινα σκεύη διάτρητα που δίνουν την εντύπωση λυχνούχων αλλά μάλλον χρησιμοποιήθηκαν ως θυμιατήρια. (Bagatti, Incensieri, εικ. 1, 2).

Εικόνα 855. Μυστικός Δείπνος, απεικόνιση λυχνούχου, τοιχογραφία, Μονή Μεγάλου Μετεώρου, 1483 (Χατζηδάκης, Σοφιανός, Μετέωρο, σ. 27).

Εικόνα 856. Απεικόνιση λυχνούχου, λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Καθημερινή ζωή, σ. 226-227).

Εικόνα 857. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση λυχνούχου, τέλη 13ου - αρχές 14ου αι. (Χατζηφώτης, Μακεδονική Σχολή, αρ. 107).

Εικόνα 858. Απεικόνιση λυχνούχου, λεπτομέρεια προηγούμενης εικόνας.

Εικόνα 859. Λυχνούχοι από τη Νισαπούρ (Nishapur) με διάτρητο και συμπαγές σώμα (Wilkinson, *Nishapur*, σ. 343, αρ. 52, 53).

Εικόνα 860. Μεταλλικός λυχνούχος, Συρία, σημερινή Λατάνια, 6ος αι., Βυζαντινή Συλλογή Dumbarton Oaks, ΒΖ. 1950.33 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 40, αρ. κατ. 2).

Εικόνα 861. Θυμιατήρι με μορφή μαυσωλείου, χυτό κράμα ορείχαλκου, Ανατολική Μεσόγειος, 5ος-7ος αι., Μόναχο, Συλλογή Christian Schmidt (Χατζητρύφωνος, *Συρία, Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 52, σ. 296).

Εικόνα 862. Μικρογραφικός λυχνούχος, Ιταλία, 1ος-2ος αι., Smithsonian Institution, National Museum of Natural History, Department of Anthropology, αρ. κατ. 376430 (Bouras, Parani, *Lighting in Early Byzantium*, σ. 38, αρ. κατ. 1).

Εικόνα 863. Μπρούτζινο φανάρι των αυτοκρατορικών χρόνων, Mainz, Römisch-Germanisches Zentralmuseum (Chrzanovski, *Illuminazione artificiale*, εικ. 17).

Εικόνα 864. Φανάρι με μορφές του Μαρσούα, χυτός μπρούτζος, Αίγυπτος, 4ος-5ος αι. (Althaus, Sutcliffe, *Byzantium*, αρ. κατ. 143).

Εικόνα 865. Μετάλλιο φανάρι, Ιράν 10ος αι. (Baer, *Metalwork*, σ. 159, εικ. 134).

Εικόνα 866. Εργαστήριο και κατάστημα μετάλλινων φαναριών, χαλκογραφία του Jost Amman για το βιβλίο του Hans Sachs, *Eygentliche Beshreibung aller Stände auff Erden*, Φραγκφούρτη (Chrzanowski, Kaiser, *Dark ages*, σ. 92, εικ. 45).

Εικόνα 867. Μετάλλιο φανάρι του β' μισού του 19ου αιώνα στο Μουσείο της Βοϊβοντίνας (*Museum of Vojvodina*, σ. 342).

Εικόνα 868. Μετάλλιο φανάρι για κεριά, Εθνολογικό Μουσείο Cluj, Ρουμανία.

Εικόνα 869. Πυρός και φανάρι, λεπτομέρεια της εικόνας 32 και σχεδιαστική απόδοση αυτής: Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση δάδας και φαναριού, Μονρεάλε, Σικελία (Depus, *Mosaics of Norman Sicily*, πίν. 70).

Εικόνα 870. Απεικόνιση φαναριού με μεταλλικό σκελετό και γυάλινο κάλυμμα και κεριά στο εσωτερικό του, λεπτομέρεια της εικόνας 33: Προδοσία του Ιούδα, επιστύλιο εικονοστάσιου (λεπτομέρεια), 13ος-14ος αι., σήμερα στο καθολικό της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή, Καλοπαναγιώτης, Κύπρος (Παπαγεωργίου, *Εικόνες*, εικ. 55ε).

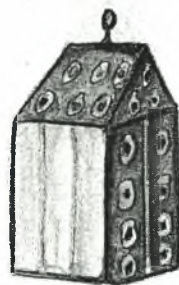
Εικόνα 871. Αντικείμενο που έχει επωνομαστεί «Φανάρι» του Βευαλιέυ, βυζαντινό, 10ος-11ος αι. (:); (Durand, *Byzance*, σσ. 319-320, αρ. κατ. 233).

Εικόνα 872. Ευαγγελισμός, απεικόνιση φαναριού σε ελεφαντοστόενο πλακίδιο, λεπτομέρεια, Βερολίνο Staatliche Museen (Little, *Reliquary*, σ. 91, εικ. 10).

Εικόνα 873. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση φαναριού, τοιχογραφία του β' μισού 12ου αι., Πάτμος, Τράπεζα, τμήμα της Β. καμάρας (Κόλλιας, *Πάτμος*, εικ. 28).

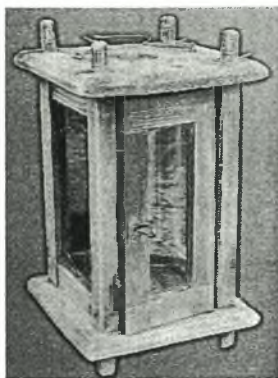
Εικόνα 874. Λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας

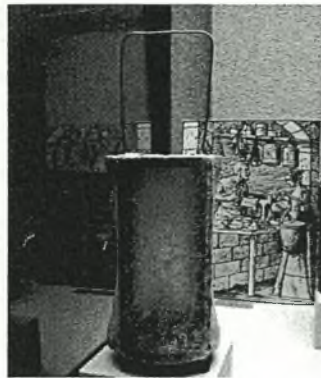
Εικόνα 875. Πτυσσόμενο φανάρι πρόσφατων χρόνων.

Εικόνα 876. Μετάλλιο πτυσσόμενο φανάρι, Εθνολογικό Μουσείο Cluj, Ρουμανία.

Εικόνα 877. Φανάρι 19ου αι. με ξύλινο σκελετό και γυάλινα υαλοστάσιο, Rucăreț, Ρουμανία, Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, αρ. ευρ. Cc 3734 (Matei κ.άλ., *Lighting tools*, αρ. κατ. 215, σ. 117).

Εικόνα 878. Αποκατάσταση φαναριού με ξύλινο σκελετό και περγαμνή (Έκθεση Dark Ages, Historisches Museum Olten, Ελβετία 2007).

Εικόνα 879. Απεικόνιση φαναριού παρόμοιο με αυτό της Εικόνας 59: τοιχογραφία του 1250 (!) στο Ναό των Αγίων Αποστόλων στο Ρεδ. Λεπτομέρεια πίνακα που εκτίθεται στο Petit Palais, Παρίσι και χρονολογείται στον 15ο αι.

Εικόνα 880. Σχεδιαστική αποκατάσταση φαναριού карабиού, όψιμου 17ου αι. (Piercy, Mombasa, σ. 338, εικ. 7).

Εικόνα 881. Απεικόνιση μεταλλικού φαναριού με γυάλινα παραπετάσματα σε πίνακα του Gerrit Dou, 17ος αι. (Potts, *Kimbell*, σ. 84).

Εικόνα 882. Απεικόνιση φαναριών με ξύλινο ή μεταλλικό σκελετό και δέρμα ή κύστη ζώου, λεπτομέρεια μικρογραφίας χειρογράφου της Tours, 1503-1508 (Chrzanovski, Kaiser, *Dark ages*, έγχρ. πίν. 6).

Εικόνα 883. Απεικόνιση φαναριού σε παράσταση Προδοσίας από το Μεγάλο Μετέωρο (Χατζηδάκης, Σοφιανός, *Μετέωρο*, σ. 79).

Εικόνα 884. Σχεδιαστική απόδοση λεπτομέρειας της προηγούμενης εικόνας.

Εικόνα 885. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση πυρών και φαναριού, τοιχογραφία του 1548 από τον κυρίως ναό του καθολικού στη Μονή Βαρλαάμ των Μετεώρων (*Ο Θησαυρός της Ορθοδοξίας*. Α' Τόμος, εικ. 191, σ. 333).

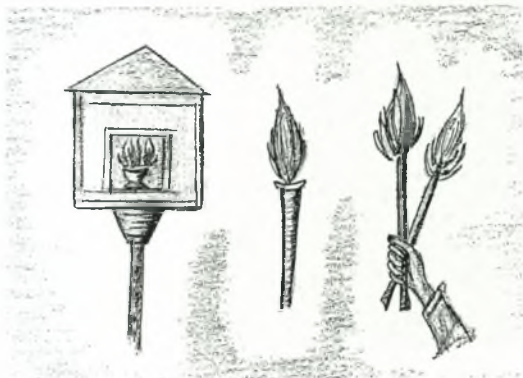
Εικόνα 886. Πυρσοί και φανός με κλειστό σχήμα, σχεδιαστική απόδοση λεπτομέρειας της προηγούμενης εικόνας (Σχ. Χ. Χίτσιος).

Εικόνα 887. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση φαναριού, Α' όψη του διπύχου του κώδ. 45μ της Μονής Χελανδαρίου, 13ος αιώνας (Πελεκανίδης κ.άλ., *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, τόμος Β', σ. 285, εικ. 438).

Εικόνα 888. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση φαναριού, πιθανώς πήλινου σε σχήμα ναού ή κτηρίου, τοιχογραφία, Βέροια, Αγία Παρασκευή, 17ος αι. (Παπαζώτος, *Βέροια*, εικ. 34, σσ. 39-42).

Εικόνα 889. Σχεδιαστική απόδοση φωτιστικών που εικονίζονται στην Εικόνα 24: Απεικόνιση μονόξυλων δάδων, πυρσού και φαναριού, τοιχογραφία 14ου αι., Άγιος Νικόλαος Ορφανός, Θεσσαλονίκη. (Μπακιρτζής, *Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός*, εικ. 41).

Εικόνα 890. Αντικείμενο που έχει ερμηνευθεί ως ναόσχημο θυμιατό, τέλη 12ου αι., Βενετία, Θησαυρός του Αγίου Μάρκου, αρ. ευρ. 109 (Cormack, Vassilaki, *Byzantium*, αρ. κατ. 176).

Εικόνα 891. Πήλινο κτηριόσχημο αντικείμενο του 19ου αι. που έχει ερμηνευθεί ως φανάρι, Pirot, ΝΑ Σερβία.

Εικόνα 892. Ανάγλυφο που χρονολογείται το 225-250 και απεικονίζει την κέλτικη θεότητα Nantosvelta, Historisches Museum der Pfalz, Speyer.

Εικόνα 893. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση φαναριού, τοιχογραφία, Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά Μετεώρων (Σοφιανός, Τσιγαρίδας, *Μετέωρα*, σ. 205).

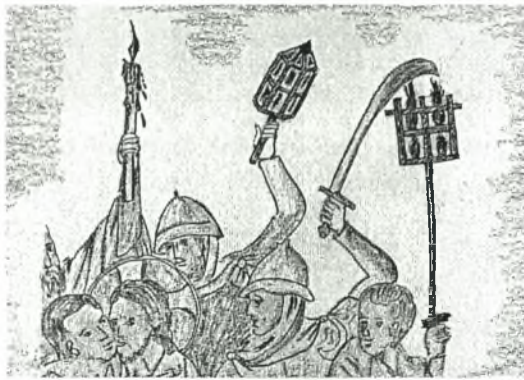
Εικόνα 894. Προδοσία του Ιούδα, λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας. Απεικόνιση φαναριού σε τοιχογραφία, Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά Μετεώρων (Σοφιανός, Τσιγαρίδας, *Μετέωρα*, σ. 205).

Εικόνα 895. Προδοσία του Ιούδα, λεπτομέρεια τοιχογραφίας του Τζιότο, 1303-1304, Πάδοβα, Cappella dell' Arena (D' Adda, *Giotto*, σ. 64).

Εικόνα 896. Χρήση ειδικών προστατευτικών αντικειμένων για να μη σβήνουν τα κεριά. Αργυρινία στο Πανεπιστήμιο Virginia Tech, Απρίλιος 2007.

Εικόνα 897. Προδοσία του Ιούδα, σχηματική απεικόνιση λαμπάδας, φανού και πυρσού από την παράσταση της Εικόνας 30: Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση δάδων, πυρσών και φαναριού, τοιχογραφία, Ναός Αγίου Γεωργίου, Στάρο Ναγκορίτσινο, 1317 (Cutler, Nesbitt, *Arte bizantina*, σ. 307).

Εικόνα 898. Προδοσία του Ιούδα, απεικόνιση φαναριών, Παναγία στα Ρούστικα Ρεθύμνου, 1391 (Spatharakis, *Rethymnon*, εικ. 246).

Εικόνα 899. Φανάρια σε αγία τράπεζα του 19ου αι. Ναός Αγίου Λουκά Παλαιχωρίου, Κύπρος (Σοφοκλέους, *Παλαιχώρια*, σ. 268).

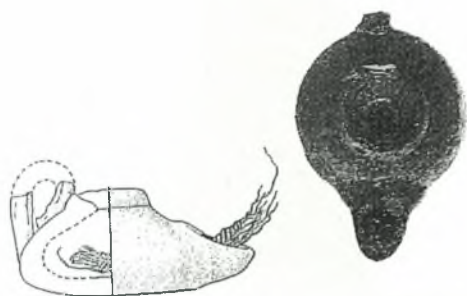
Εικόνα 900. Απεικόνιση φαναριών σε χριστιανική λιτανεία, πίνακας του Θεόφιλου (τέλη 19ου - αρχές 20ού αι.), Κωνσταντίνος Παλαιολόγος εις μάχην 1453, Μυτιλήνη, Μουσείο Θεόφιλου, (*ΙΕΕ*, τ. Ι', εξώφυλλο).

Εικόνα 901. Απεικόνιση φαναριού κρεμασμένου στην πρύμνη πλοίου. Στήλη Τραϊανού, Ρώμη (Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 120).

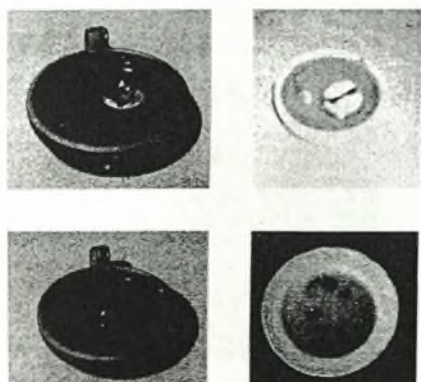
Εικόνα 902. Λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας (Seidel, *Künstliches Licht*, εικ. 120).

Εικόνα 903. Πήλινο τροχήλατο λυχνάρι του 550-650 από την Αίγυπτο στο οποίο διατηρήθηκε τμήμα φτιλιού (Bailey, *Lamps III*, αρ. κατ. Q 2272 MLA, πίν. 56).

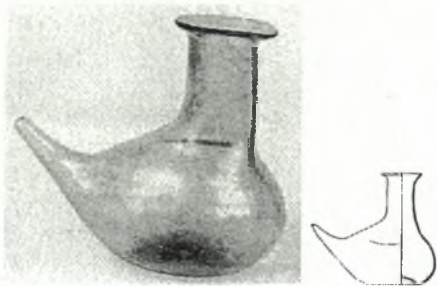
Εικόνα 904. Φωτογραφία του φυτού Βαλλωτή ή κρατηφόρος (*Ballota acetabulosa*).

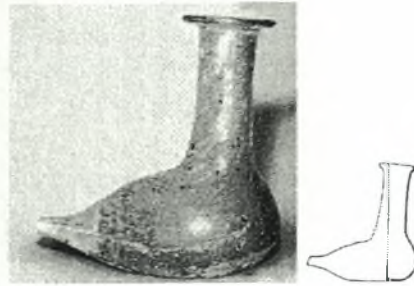
Εικόνα 905. Πιθανοί τρόποι για την επίτευξη της επίπλευσης της βαλλωτής στην επιφάνεια του λαδιού (Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, εικ. 11-14).

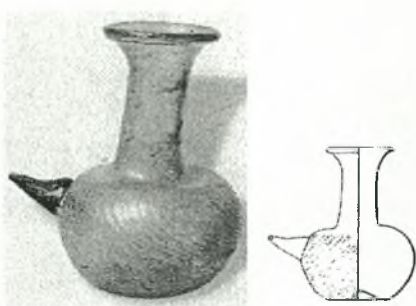
Εικόνα 906. Πιθανοί τρόποι για την επίτευξη της επίπλευσης της βαλλωτής στην επιφάνεια του λαδιού (Μουλλού, *Τεχνητός εσωτερικός φωτισμός*, εικ. 15-17).

Εικόνα 907. Αγγείο πλήρωσης λύχνων με λάδι, θήλαστρο, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2ος-3ος αι. (Αντωνάρας, *Υαλουργία*, πίν. Χ, αρ. 301).

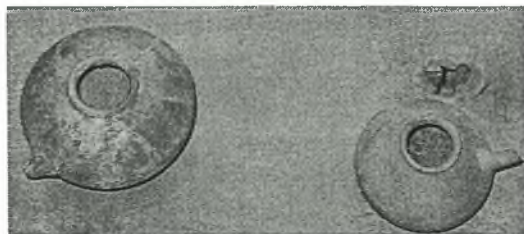
Εικόνα 908. Αγγείο πλήρωσης λύχνων με λάδι, θήλαστρο, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2ος-3ος αι. (Αντωνάρας, *Υαλουργία*, πίν. Χ, αρ. 303).

Εικόνα 909. Αγγείο πλήρωσης λύχνων με λάδι, θήλαστρο, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2ος-3ος αι. (Αντωνάρας, *Υαλουργία*, πίν. ΧΙ, αρ. 307).

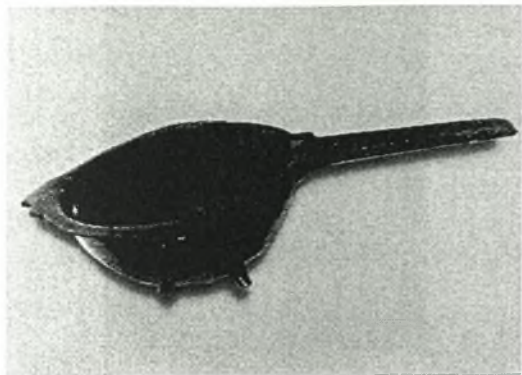
Εικόνα 910. Δοχείο πλήρωσης λυχναριών. Συρία ή Παλαιστίνη, όψιμος 3ος αι., Πανεπιστήμιο Illinois, World Heritage Museum, αρ. ευρ. 17.2.5 (Dauterman-Maguire, Maguire, Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers*, σ. 63, αρ. κατ. 11).

Εικόνα 911. Ρωμαϊκά πήλινα «θήλαστρα», Εθνικό Μουσείο, Ζυρίχη.

Εικόνα 912. Αντικείμενο που έχει ερμηνευθεί ως σκεύος για την έγχυση λαδιού σε λύχνους ή μετάλλινο λαδοπήρι (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 159, σ. 123).

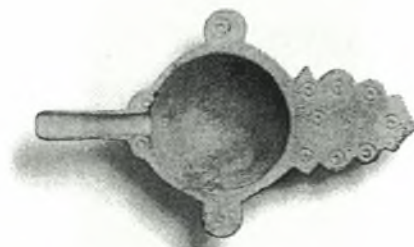
Εικόνα 913. Αντικείμενο που προσιδιάζει σε σκεύη για την έγχυση λαδιού σε λύχνους ή μεταλλικό λαδωτήρι, Θεσσαλονίκη Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, αρ. ευρ. ΒΧ 36.

Εικόνα 914. Χάλκινο σκεύος με προχή που ίσως χρησίμευε για το γέμισμα λυχναριών, Αίγυπτος, κράμα χαλκού, 5ος αι., Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 11581 (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Καθημερινή ζωή*, σ. 292, αρ. κατ. 308).

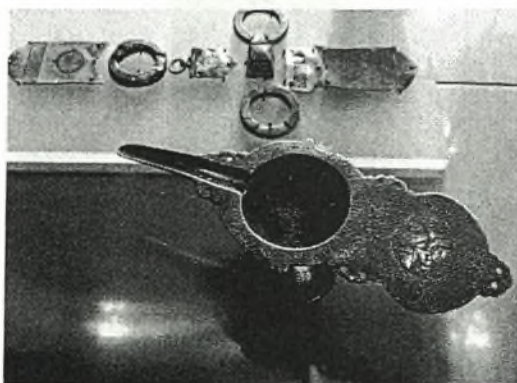
Εικόνα 915. Αντικείμενο που έχει ερμηνευθεί ως σκεύος για την έγχυση λαδιού σε λύχνους (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 160, σ. 123).

Εικόνα 916. Αντικείμενο που έχει ερμηνευθεί ως σκεύος για την έγχυση λαδιού σε λύχνους (Wamser, *Die Welt von Byzanz*, αρ. 324, σ. 222).

Εικόνα 917. Δοχείο πλήρωσης λυχναριών, Αίγυπτος, Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο.

Εικόνα 918. Κύπελλο με προχή, Ιράκ, Μοσούλη, β' μισό 13ου αι., Παρίσι, Ινστιτούτο Αραβικού Κόσμου.

Εικόνα 919. Σκεύος που έχει ερμηνευθεί ως κατζίο, χαλκός, Χερσώνα, 17ος αι. (Χατζηγεωργίου, *Ερμιτάζ*, σ. 215).

Εικόνα 920. Αυγό στρουθοκαμήλου με γραπτή διακόσμηση, 7ος αι. π.Χ. (*Mediterranée des Phéniciens*, αρ. κατ. 334).

Εικόνα 921. Αυγά στρουθοκαμήλου, 18ος-19ος αι., Εκκλησία Τιμίου Σταυρού (*Βυζαντινό Μουσείο Πεδουλά*, σ. 19).

Εικόνα 922. Σφαιρικό εξάρτημα, Αίγυπτος, μέσα 14ου αι., Μουσείο Μπενάκη - Ισλαμική Τέχνη.

Εικόνα 923. Διακοσμητικά κεραμικά αυγά με δικέφαλο αετό και με εξαπτέρυγα. Τα κεραμικά αυγά κοσμούν τις αλυσίδες ανάρτησης καντήλων. Έργα αρμενικών εργαστηρίων, 18ος αι., Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη. (Δεληβορριάς, Φωτόπουλος, *Μουσείο Μπενάκη*, αρ. κατ. 689-690).

Εικόνα 924. Λεπτομέρεια μικρογραφίας του κώδ. Vat. gr. 1162, Ομιλίες Ιακώβου Κοκκινόβαφου, φ. 68v (Storajolo, *Miniature delle Omilie*, σ. 29).

Εικόνα 925. Μικρογραφία του κώδ. Bibl. Nat. gr. 61 XIII (Rohault de Fleury, *La Messe*, τ. 6, πίν. CDXLVII).

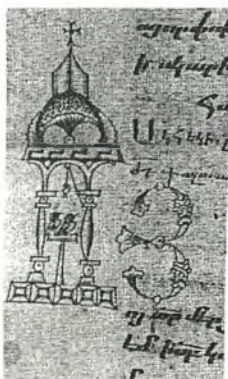
Εικόνα 926. Γέννηση του Χριστού, τοιχογραφία, Ναός Τιμίου Σταυρού, Αγιασμάτι Πλατανιστάσα, Κύπρος, 1494 (Stylianou, *Cyprus* (β' έκδοση), εικ. 107).

Εικόνα 927. Λεπτομέρεια της προηγούμενης εικόνας (Stylianou, *Cyprus* (β' έκδοση), εικ. 107).

Εικόνα 928. Λεπτομέρεια από τοιχογραφία με θέμα τη Γέννηση του Χριστού στο Κουρμπίνοβο (Nikolovski, *Kurbinovo*, εικ. 30).

Εικόνα 929. Απεικόνιση συστήματος ανάρτησης καντήλας, λεπτομέρεια μικρογραφίας χειρογράφου του Catholicossate της Κιλικίας, VII (αρ. 1), Συναξάριον, 1310-1311, φ. 395v (Age-mian, *Manuscripts*, εικ. 152).

Εικόνα 930. Δείπνο στο Χρυσό, απεικόνιση συστήματος ανάρτησης κανδήλας, αρχές 19ου αι., έγχρωμη χαλκογραφία, σχεδίασε ο E. Dodwell, και χάραξε ο T. Fielding, Γεννάδιος Βιβλιοθήκη (*Τόπος και Εικόνα*, Τόμος ΣΤ', σ. 86-87, εικ. 34).

Εικόνα 931. Μπρούτζινη ακίδα για τη ρύθμιση θρυαλλίδας λυχναριών και μπρούτζινη λαβίδα, άγνωστη προέλευση, Ρωμαϊκή περίοδος, Γενεύη, ΜΑΗ, αρ. ευρ. MF 1046 (*Chrzanowski, Lumière! Nyon*, σ. 103, αρ. κατ.150).

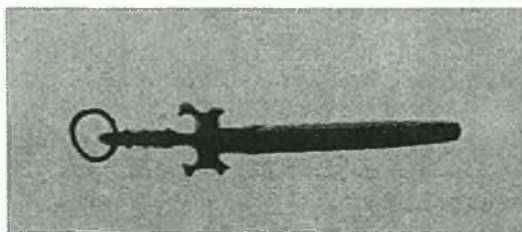
Εικόνα 932. Μπρούτζινες λαβίδες που θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί για τη ρύθμιση θρυαλλίδας λυχναριών, 1ος-3ος αι., Βρετανικό Μουσείο.

Εικόνα 933. Βελόνες ή ακέστρες πιθανώς για ρύθμιση θρυαλλίδων λυχναριών. Το αντικείμενο με αρ. ευρ. 1462 θεωρείται Βυζαντινής περιόδου ενώ αυτό με αρ. ευρ. 1463 θεωρείται Βυζαντινής περιόδου ή μεταγενέστερο (Davidson, *Corinth*, πίν. 88, αρ. κατ. 1462, 1463).

Εικόνα 934. Τρεις αλυσίδες με ακίδες για τη ρύθμιση του φωτιλιού λυχναριών στις απολήξεις τους (Atasoy, *Bronze lamps*, αρ. κατ. 196).

Εικόνα 935. Εξάρτημα ρύθμισης και ίσως και κατάσβεσης φωτιλιών λυχναριών, μπρούτζος, Ανατολική Μεσόγειος, 6ος-8ος αι., Συλλογή Christian Schmidt, αρ. ευρ. 436 (Wamser, Zahlhaas, *Rom und Byzanz*, αρ. κατ. 91).

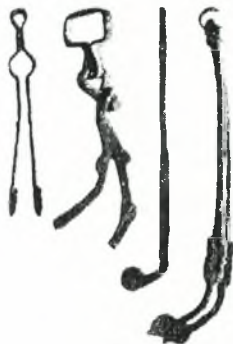
Εικόνα 936. Εξάρτημα ρύθμισης και ίσως και κατάσβεσης φωτιλιών λυχναριών (Lamp wick-threader), Ανατολική Μεσόγειος, 5ος-6ος αι., Βρετανικό Μουσείο.

Εικόνα 937. Λυχνάρι στο οποίο με τη βοήθεια αλυσίδες είναι προσαρτημένες εξαρτήματα για τη συντήρησή του και πιθανώς και για την κατάσβέσή του, Firka, Νουβία, Αίγυπτος, βρέθηκε σε σύνολο του τέλους 4ου - αρχών 5ου αι., Οξφόρδη, Ashmolean Museum (Χανθοπούλου, *Les lumineaires*, τ. 2, πίν. 182).

Εικόνα 938. Αντικείμενα που έχουν ερμηνευθεί ως λαβίδες οι οποίες προορίζονταν για το σβήσιμο της θρυαλλίδας των κεριών, 12ος-14ος αι., Carevgrad Tarnov, Βουλγαρία (Nikolova, *Carevgrad Tŭrnov*, σ. 236, εικ. 55).

Εικόνα 939. Αντικείμενα που έχουν ερμηνευθεί ως λαβίδες οι οποίες προορίζονταν για το σβήσιμο της θρυαλλίδας των κεριών, 12ος-14ος αι., Carevgrad Tarnov, Βουλγαρία (Nikolova, *Carevgrad Tŭrnov*, σ. 237, εικ. 56).

Εικόνα 940. Σιδερένια λαβίδα, Θήβα, 12ος-13ος αι., 1η ΕΒΑ, αρ. ευρ. 6277 (Παπανικόλα-Μπακιριτζή, *Καθημερινή ζωή*, αρ. κατ. 403).

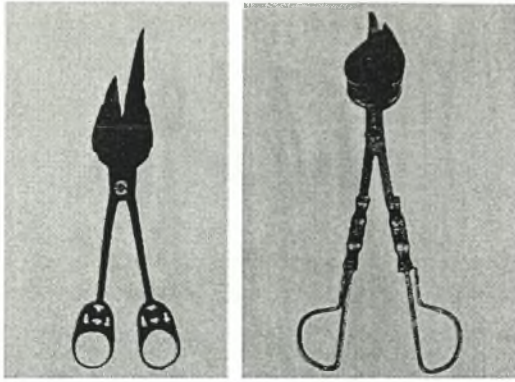

Εικόνα 941. Κηροσβέστες και κηροψάλιδα προερχόμενα από τη Δυτική Μεσαιωνική Ευρώπη, Olten, Historisches Museum (Chrzanowski, Kaiser, *Dark ages*, εικ. 130).

ἰσοσβέστην
ἰσμερία

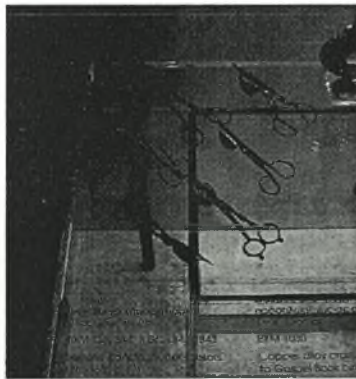
Εικόνα 942. Χρήση κηροσβέστη, λεπτομέρεια σχεδιαστικής απόδοσης αθωνικού τρικόγχου από τον Ρώσο μοναχό, Βασίλειο Μπάρσκυ, 1745 (Gallas, Wessel, Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, σ. 43, εικ. 16).

Εικόνα 943. Κρηοψάλιδα, (αριστερά) σίδηρος, Μέση Βυζαντινή περίοδος, Ναός Αγίου Νικολάου, Βέροια, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθήνας, αρ. ευρ. ΧΑΕ 2908/Τ21β, (δεξιά), ορείχαλκος, πρώτων Μεταβυζαντινών χρόνων (;), Ναός Φανερωμένης, Βέροια, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθήνας, αρ. ευρ. ΧΑΕ 2894/Τ21β (Γκράτζιου, Λαζαρίδου, Χριστιανική Συλλογή, αρ.142, 147).

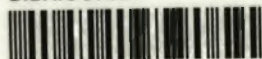
Εικόνα 944. Αντικείμενο που έχει ερμηνευθεί ως «ψαλίδι» για το σβήσιμο των κεριών, Ύστερη Βυζαντινή περίοδος, Μυστράς (*Η Πολιτεία του Μυστρά*, εικ.106β).

Εικόνα 945. Μεταλλικά κρηοψάλιδα, 13ος-15ος (;) αι. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθήνας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

004000109002